

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ

947.925

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ - ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ - ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԳՐԵՑ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԻԱԳ ՍԱՐԿ. ՏՈՄԱՐԺԱՅԻ

Ա. ՀԱՏՈՐ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ

1951 թվականի Մարտ ամսոյ տասնմէկերորդ օրը եղաւ պատմական օր մը դաւիթորնիաբնակ Տոմարծացիներուն համար, վասնզի այդ օրը կազմուեցաւ Տոմարծայի Պատմութեան Հրատարակչական Կեդրոնական Յանձնախումբը:

Այդ օրը, Տոմարծացի բոլոր հայրենակիցներ՝ Լոս - Անճելոսէն, Փիսիտինոյէն, Պրեզնոյէն, Տայնուպոյէն եւեր լեցուեր էին եղեմի Ազգային Սըրաճը, բոլորն ալ առանց կուսակցական ու յարանուանական խտրութեան, խանդավառ արտադրութեան տակ, համերաշխ, ներդաշնակ ու միակամ, տօնելու, Տոմարծայի Միացեալ Ընկերութեան քառասուներկրորդ տարեգարձը, եւ միանդամայն կազմելու Պատմութեան Հրատարակչական Կեդրոնական Յանձնախումբը, որպէսզի ընթացք տան իրենց ծննդավայրի պատմութեան հրատարակութեան նուիրական գործին:

Բարեբախտութիւնը ունէինք որ մեր հայրենակիցներէն Պէյրութաբնակ Յովհաննէս Աւագ Սարկաւագ Տոմարծացին բարի նախանձախնդրութիւնն ունեցած էր մեր աւերակուած ծննդավայրին անցեալի վառահեղ դրուագները եւ անոր հերոսական մարտնչութիւններուն յիշատակները դրի առնելու եւ մեր նոր սերունդին սեպհականութիւնը դարձնելու:

Հաճոյքով կը խոստովանինք թէ մեր Սարկաւագ Յովհաննէսը, մեր հայրենիքի դաւակ տարաբախտ Մարգարետէն ետք միակ կարող անձն է վերապրող Տոմարծացիներուն մէջ, որ կրնար այսպիսի հոյակապ գործի մը ու նուիրական պարտականութեան մը գլուխ կանգնիլ եւ իրականացնել մեր բոլորին իղձերը հանդէպ մեր հայրենի պատմութեան:

ՆՐԱՅՈՐ.— Վերի եւ յաջորդ (Ժ.Գ. էջ) հակօցներ առնուած են Տոմարծայի վանքին պահպանող ձեռագիր Աւետարանէ մը, որ գրուած ըլլալ կը բուէ 1206 թուականին (ժես առ, էջ 697 - 647):

Այդ օր բերմէն կարգացուեցաւ մեր պատմագիր Սարկաւագին կողմէ Դաւիթորնիսյ Տոմարծացիներուն ուղղւած նամակը, որով կը յայտնէր թէ ինքը տարիներու աշխատանքով գրած է Տոմարծացի պատմութիւնը, եւ կը խնդրէր որ ամերիկացիական Տոմարծացիներս յանձնառու ըլլանք հոգալու անոր տպագրութեան ծախսերը: Սարկաւագի նամակին բովանդակութիւնը մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց, եւ տեղւոյն վրայ կոտորուեցաւ ներկաներու կողմէ պատմութեան հրատարակութեան ի նպաստ սրտաբուխ նուիրատուութիւն, եւ կարճ ժամանակի մը մէջ գոյացաւ աւելի քան հինգ հարիւր տուարի գումար մը: Այս կերպով պատմութեան հրատարակութեան մեր ձեռնարկը մասամբ մը իր առաջին յաջողութիւնը տրձանագրած էր: Կարգը եկած էր Հրատարակչական Կեդրոնական Յանձնախումբի մը կազմութեան գործին, եւ ներկաներու քացարձակ հաւանութեամբ ընտրուեցան հետեւեալ անձնաւորութիւնները.— Եղիա Խորասանեան՝ Ատենայեւո, Կոնստ. Զեմբեան՝ Ատենայեւո, Արեւիկ Գրիգորեան՝ Գանձապահ, Յիկին Ալիս (Արեւիկ) Կիլիկեան՝ Փոխ-Ատենայեւո:

Նորընտիր Կեդրոնական Յանձնախումբը իր կարգին կազմեց օժանդակ մասնաճիւղեր զանազան գաղութներու մէջ գտնուած Տոմարծացիներէ, ինչպէս Սաութ Միլվուքի, Ռէյսին, Լոս-Անճելոս, Ֆրանսո, Պալեստին-Այլէս եւ Յունաստան, որոնք Կեդրոնական Յանձնախումբիս կողքին ժողովներէն գործեցին եւ մեղի զրկեցին պատմական յուշեր, նկարներ եւ վաւերագրութիւններ եւ այլ պատմական յիշատակներ, որոնք կազմեցին տաղձը մեր այս պատմութեան:

Պատմութեան Կեդրոնական Յանձնախումբս, որպէս ներկայացուցիչը Սփիւռքի մեր ցրուած տոմարծացի հայրենակիցներուն, գիտէինք մեր ուսերուն վրայ գրւած պատասխանատու այս գործին ծանրութիւնը, սակայն վստահ մեր հայրենակիցներու աւանդական դարձած զոհաբերող սպիին, քաղեցինք հանգարտ ու անտրտունջ եւ ճակատ տուինք այս բազմածախս գործին: Այսօր, պատիւ մեր հայրենակիցներուն, ունինք մեր Հայրենի Պատմագիրքը, զոր ամէն մէկ տոմարծացի ընտանիք ուրախ սրտով եւ գուրգուրանքով պիտի պահէ իր տան մէջ որպէս Ս. Գիրք, ինչպէս մեր պապերը կը պահէին մեր գրիչ քահանաներու ձեռագիր Ս. Մատեանները:

Շնորհակալութիւն կը յայտնենք մեր բոլոր այն հայրենակիցներուն, որոնք մեղի զօրավիգ կանգնեցան եւ քաջալերեցին մեզ իրենց բարոյական ու նիւթական օժանդակութիւններով, ինչպէս նաեւ իրենց յուշերով ու թղթածրարներով օգնեցին մեր պատմութեան հեղինակին:

Մասնաւորելով մեր գնահատանքի խօսքը՝ շնորհակալութեամբ կը յիշենք նիւ-եօրքաբնակ Տիար Գաւնիկ Յ. Անանեանի (Չամախլուցի) անունը, որ իբր Տոմարծացի վանքի հաղօցն աշակերտներէն եւ անոր օգով ու ջուրով սնանդներէն, հակառակ իր յառաջացած տարիքին, կանոնաւոր թղթակցութիւն պահեց Կեդրոնական Յանձնախումբիս հետ եւ օգտակար հանգիստացաւ իր թեւագրանքներով ու հրահանգներով:

Յարգանքով կը յիշենք նաեւ նիւ-եօրքաբնակ Տիար Յարութիւն Հաղարեանի (Կեսարացի) անունը, որ Տոմարծացի մէջ գտնուած եւ իր սեպհակաճութիւնը դարձած ձեռագիրները սիրալոյսով տրամադրեց՝ լուսանկարելու համար անոնց ներքին մասերը եւ զրկեց Պատմագրքիս յարգելի հեղինակ Յովհաննէս Սարկաւագին:

Արդար ըլլալու համար կը յիշենք նաեւ բնիկ Տոմարծացի որպէս դըժող եւ ներկող վարպետ արուեստագէտ նիւ-եորքաքնակ մեր սիրելի Կիւլպէնկ Ագիկիւլեանը, որ կարծես կեդրոնիս աւագ սուրհանգակն ըլլար եւ որ անդամ-դար վաղեց ուր որ պէտք էր, օր մը Յ. Հազարեանին, օր մը Գ. Անանեանին մօտ եւ ամէն տեղ ուր որ գործ կար Պատմութեանս համար, եւ օրը օրին հաղորդեց եւ տեղեակ պահեց Կեդրոնական Յանձնախումբս:

Երբեք պիտի չմոռնանք յայտնելու մեր յարգանքը բնիկ Զոմախլուցի եւ Եփեմի մեր արժանընտիր Կարապետ Աւագ քահանայ Գալֆայեանին, որ որպէս մտաւորական եւ պատմաբան եկեղեցական եւ Տոմարծացիներուն մեծ բարեկամ՝ առաջին օրէն իսկ խորապէս գնահատեց մեր պատմութեան հրատարակութեան նուիրումը շարժումը, եւ զօրավիգ կանգնեցաւ իր բոլոր եւոյթներով: Յօժարակամ տրամադրեց իր սուղ ժամանակը եւ մեր բոլոր ձեռնարկներուն յաջողութեան բարոյական զսպանակը հանդիսացաւ: Խօսեցաւ մեր հրատարակային ժողովներուն ու հաւաքոյթներուն, քաջալերեց, խրախուսեց եւ ներկաները գործի ու զոհողութեան մղեց, թղթակցեցաւ Պատմագրքիս հեղինակին հետ եւ յրկեց կարգ մը կարեւոր յոռշեր: Այս ուղղութեամբ ո՛չ միայն Կեդրոնական Յանձնախումբիս, այլեւ ամբողջաբանակ բոլոր Տոմարծացիներու յարգանքին արժանի է, եւ պիտի չմոռնանք Պատմութեանս հրատարակութեան գործին անոր ընծայած օգտակար ծառայութիւնները:

Միեւնոյն ժամանակ պիտի չմոռնանք մեր շնորհակալութիւնները յայտնելու բնիկ Ստեցի Աջապահեան օրհնեալ դերդաստանի զաւակներէն տմերկաբանակ Տիար Յակոբ Աջապահեանի, որ որպէս երբեմնի ուսուցչապետ Տոմարծայի վանքի ժառանգաւորաց վարժարանին, միշտ օգտակար հանդիսացած է Պատմագրքիս վերաբերեալ մեր բոլոր ձեռնարկներուն մէջ: Կարժէ հոս արձանագրել ի նպատ Պատմութեանս սարքուած մեծ հաւաքոյթի մը ընթացքին իր ունեցած հետեւեալ արժեքաւոր խօսքերը. «Յարգելի՛ տոմարծացի պատուական հայրենակիցներ, այսօր շատ ուրախ եմ որ Ձեր մէջ կը գտնուիմ, մանաւանդ առեւի երջանիկ եմ որ եկած եմ միամանաբար զարկ տալու Ձեր ծննդավայրի պատմութեան հրատարակութեան գործին: Կը յուսամ որ Ձեզմէ խրաբանչիւր պատուով պիտի կատարէ իր վրայ դրուած պարտականութիւնը, որպէս պարտաճանաչ ու գիտակից Տոմարծացիներ: Ուղիղ քառասունեօթ տարի առաջ կանչուեցայ ուսուցչութեան Ձեր վանքի մէջ եւ լման երկուք ու կէս տարի պաշտօնավարեցի: Այդ գեղեցիկ առիթով ալ ճանչցայ Ձեր բնութեան սքանչելի բարքն ու վարքը եւ կենցաղը, առելին՝ տեսայ տոմարծացի կիներ իր ամուսնոյն հաւատարիմ ու չափազանց ջարճաշ աշխատող ու գոհաբերող՝ յանուն իր օրհնուած տան ու սիրասուններուն: Վայելցի Ձեր անկեղծ ու ջերմ հիւրասիրութիւնը եւ առանդական դարձած Ձեր յարգանքը: Կերայ Ձեր «Տոն»-է հացը եւ խմցի Ձեր աղբիւրներուն պաղորակ ջուրը: Դպեցի Ձեր երկրի մաքուր օդը, անկէ յետոյ հարկադրուեցայ հեռանալ քաղաքական պատճառներով: Ուր որ ալ գացի, գովասանքով արտայայտուեցայ Ձեր մասին: Սա ալ չմոռնամ խոստովանելու որ, ո՛ւր ալ գացի, չգտայ Ձեր ժողովուրդին նման իր Ազգային եկեղեցին սիրող եւ հայրենի առանդութեանց ամուր փարած ժողովուրդ մը. վկա՞յ այս բանին. առեւի քան տասնկէց հազար զուտ հայ բնակչութիւն ունեցող Ձեր գիւղաւանը իր մէջ չունէր ո՛չ կաթոլիկ եւ ո՛չ ալ բողոքական բնականիք մը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԸ

Չախէն ոչ՝ Մանուկ Զէֆեան (Ստեփանակեր), Նդիա Խորասանեան (Ստեփանակեր), Արեակ Գրլբեան (Գանձապաշ), նստած՝ Տիկին Ալիս Արեակ Կինիեան (Փոխ-Ստեփանակեր):

Ք. Զ. Զ. Զ. Զ.

Մ Ո Ւ Տ Ք Ի Խ Օ Ս Ք

Հայրենասիրութիւնը, որմէ կը ծնի անկախ հայրենիք ունենալու տենչը, եղած է հայ ժողովուրդի բնածին յատկութիւններէն մէկը, որ անոր խառնուածքն իսկ է, եւ զոր ժառանգած է Հայկական Բարձրաւանդակէն: Օտար պատմագիր մը Հայուն հայրենասիրութիւնը կը բացատրէ հետեւեալ բառերով. «Հայ ժողովուրդը շատ կը նմանի դարեւոյ հնութիւններով ժանրաբնոյնուած իր հայրենի երկրի սրբնայն զեկի՝ Արաքսին, եւ անոր աղակոյտ հոսանքին, որ օտարներու շուրջին տակ մնալու շատ համբերութիւն չունի»:

Գարեւոյ քննադէպին հետզհետէ անող աւանդութիւնները աւելի ամրապնդած եւ սրբագործած են Հայուն բնածին այս հզօր խառնուածքը, եւ որպէս գաղափար ու հեղինակութիւն՝ խօսուելի արմատ ձգած են հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ:

Հայրենական յիշատակներով հոյս պատմագիրքեր, որոնք կենսի կը կոչեն հայ ժողովուրդի այսօրեան անցեալի պատմութիւնը, որպէս ծնունդը հայ ազատաստենչ միտքերու, մաս կը կազմեն Հայուն այս աւանդական հայրենասիրութեան:

«Հայրենասիրութիւնը գլխաւոր ուսմունքներից մեկը պէտք է չինի, որ պատրաստուի և սովորեշ ամէն մի Հայի որդի. ով որ չի ճանաչում իր հայրենիքը, չէ կարող հշտարտապէս սիրեշ այն»: Հոգեկան այս զգացումով կը սահմանէ եւ կը պատգամէ Հայուն հայրենասիրութիւնը անոր Մեծ գաւազներէն միապատան եւ հայրենասէր Ռաֆֆին:

Սովետական Մայր Հայրենիքէն դուրս, մեր պապերու բնագաւառները, որոնք եղած են միանգամայն մեր ծննդավայրերը, անոնց

անցեալի հարուստ պատմութիւնը օտար երկինքի տակ ապրող Սփիւռքի մեր նոր սերունդին սեպհականութիւնը դարձնելու եւ անոր սիրելի ընծայելու համար, պէտք է ծանօթացնենք այդ աւերակուած, սակայն դարեւու հնութիւնը կրող հայրենիքներու աշխարհագրութիւնը, անոնց երբեմնի ծաղկող քաղաքներուն ու գիւղերուն բարգաւաճ ու շէն վիճակը եւ բարձր մշակոյթը, որոնք Հայու սեղծագործ մտքի արտադրութիւններն էին: Այս կերպով նոր սերունդը պիտի սիրէ զայն եւ պիտի պարծենայ որպէս Հայ եւ որպէս այդ բնագաւառի զաւակը:

1915-ին, Հայոց Մեծ եղեռնի քուականին, երբ հայկական եւ քրեական նահանգներու հայ բնակչութիւնները մեր թշնամիին կողմէ սրախողխող ջարդուեցան իրենց լեռներուն ու ձորերուն մէջ, ինչպէս նաեւ սովահար ինկան անապատներուն մէջ, քանդուեցան հայ քաղաքներն ու գիւղերը, սրբապղծուեցան հրաւակներս եւ հրաւագործ վանքերն ու տաճարները, սուրեն ու հուրեն հրաւոյ ազատագրուող տարագիր Հայեր, մղուած Հայու աւանդական հայրենասիրութենէն, կազմակերպուեցան եւ հայրենակցական միութիւններու անունին շուրջ համախմբուելով՝ հրատարակութեան տուն իրենց աւերակուած հայրենիքներու պատմագիրքերը՝ իրենց բնագաւառներու իսկ անուններով: Պատմագիրքերու բովանդակութեան մէջ անոնք առաւելապէս լայն տեղ տուն եւ պատկերացունքին իրենց քանդուած օճախներու ընտանեկան բարքերն ու աւանդական սովորութիւնները, նիստ ու կացը, լեզուն ու բարբառը, որոնք հիանալիօրէն կը վկայեն Հայու դարաւոր նահապետական-ընտանեկան կազմակերպելալ բարձր վիճակի մասին, որ սեպհականութիւնն է մի միայն քաղաքակիրթ ազգերու: Անոնցմէ ուսանելով նոյնիսկ յաջողեցան իրենց այդ աւերակուած հայրենիքներու անուններով նոր աւաններ կառուցանել Մայր Հայրենիքի հողին վրայ, որոնց բարգաւաճման համար՝ հայրենի կառավարութիւնը ընծայեց նիւթական լայն օճանդակութիւն:

Այս շատերու կարգին Ամերիկաբնակ Տումարձացիներ, որոնք աւելի քան կէս դարու իրենց զօրեղ գոյութիւնը կը պահեն այդ երկրին մէջ, որպէս հին սերունդի «ողջմիտ» եւ «կենսունակ» ներկայացուցիչները, անոնք կազմակերպուեցան եւ խօսակն զօրծի անցնելով ձեռնարկեցին հրատարակել իրենց հնագրական բնագաւառի՝ *Տումարձայի* պատմագիրքը, «*Պատմութիւն Հայ Տումարձայի*»:

Սփիւռքի բոլոր հայրենակցական միութիւնները այս նամբուն վրայ ցոյց տուած են խոր յարգանք ու սէր իրենց պապերու ա-

ւերակուած այս ծննդավայրերուն հանդեպ, եւ մեծ ճիգ քափած են անոնց անցեալի պատմութեան հրատարակութեան գործին համար: Տամարձացի հին ու նոր սերունդին մօտ սակայն՝ հայրենական բնագաւառի այս սերը ամենուրեք եւ ամեն ժամանակ աւելի բուռն ու բարձր եղած է քան միւսներուն քով: Այս ուղղութեամբ անոնց իրենց հայրենի պատմագրքի հրատարակութեան համար ցոյց տուած միասնականութիւնը եւ համեմատելի գործակցութիւնը հիանալիօրէն կը յիշեցնեն անոնց աւանդական սովորութիւնը, երբ անոնք իրենց հայրենիքին մէջ կը կառուցանէին եկեղեցի մը, դպրասօւն մը եւ «խայրէք»ի վերաբերեալ «շէրիւն» մը:

Անոնց մօտ տամարձացիական այս իւրայատուկ յատկութիւնը որպէս առաքինութիւն գնահատուած է ամեն տեղ, ազգային, եկեղեցական, կրթական եւ բարեգործական պատասխանատու մարմիններու կողմէ, եւ նոյնը կը վկայեն բոլոր այլ հայրենակցականները՝ որոնք մօտէն կը հանչնան Տամարձացիները եւ գործ ունեցած են անոնց հետ: Իրենց բնագաւառին հանդեպ անոնց այս գերազանց սերը՝ անոր համար է անշուշտ որ այդ հայրենիքը, որպէս հայկական հողամաս, ունեցած է հնադարեան հարուստ անցեալ մը:

Հայրենակցական միութիւններու կողմէ հրատարակութեան տրուած հայրենական պատմագիրքերը, բոլորն ալ անխտիր իրենց հոլքեան մէջ աւերակուած հայրենիքներու եղեոնապատումներ են, որոնք իրենց արիւնցօս էջերով կեանքի կոչուած են բոցերու եւ մոխիրներու տակէն հրաշքով դուրս եկած այդ հայրենիքներու բեկորներու կողմէ, որոնք այսօր ցրուած են աշխարհի չորս անկիւնները: Անոնցմէ մին է նաեւ ներկայ ՀԱՅ ՏՈՄԱՆՍՏԱՆ պատմագիրքը:

1915 ին, Հայոց Մեծ եղեռնի քուականին եր, երբ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքէն դէպի Կեսարիա եւ Էվերէկ բանձե բանտ փոխուեցայ: Եւ երբ հինգ ամիսներ ետք Էվերէկի բանտին մէջ լուր հասաւ մեզի թէ Կեսարիոյ հրապարակին վրայ հայ երեւելիներու կախաղաններու վրայ սպանութիւնները վերջ գտած են, եւ Կեսարիոյ ու գաւառի Հայութիւնը տարագրուած է, պարպուած են հայ քաղաքներն ու գիւղերը, եւ տուն տեղ չէ մնացած, որոնց կտորներ կը գտնուէր նաեւ ծննդավայրս Տամարձան: Այդ օրն իսկ սուկումի մը հարուածին տակ գաղափարը յղացայ եւ օրուցեցի գրելու նոր աւերակուած բնագաւառիս պատմութիւնը, երբոր վերապրիմ:

Հազիւ թէ քանի մը շաբաթներ անցած էին, երբ Էվերէկի բանտէն որպէս մահապարտներ դուրս ձգուեցանք եւ քուրք ժամատմաներու սպառնալիքներուն տակ քաղցինք դէպի սպանդանոց: Ա-

ռաջին օրն իսկ *Արապըր Կէտիկ* կոչուած բարձունքին, քուրք չէթե-
ներու կողմէ մեր խումբին դէմ կատարուած ջարդի փորձերը, եւ
սարագուրեան այս նամբու երկայնքին լացն ու «աղուս»ը աչեր-
նուն՝ տասնեակ հազարաւոր յոգնած ծեր կիներու, դեռասի հարս-
ներու, կոյս աղջիկներու եւ անմեղ մանկիկներու անպաշտպան
կարաւանին հետ մեր ընկերակցութիւնը, եւ ամէն օր ինկած անոնց
դիակներու ահարկու տեսարանները, որոնց վրայէն կոխկոտելով
կ'անցնէինք, ահա անոնք այդ սեւ օրերէն սկսեալ կը շարունակէին, իրենց
արիւնց տառերով այս օրուան մեր *Տումարժայ* պատմագրքի առաջին
սխումը հջերը:

Այսպէս երկու ամիսներ, այրող արեւուն տակ փայտեցինք
անտուաղ ու ծարաւ, կիսամերկ ու բոպիկ այս կարաւանին հետ,
մահ ու գերեզման սփռելով անցանք լեռներ եւ կիրճեր, կայարանէ
կայարան, *Գոնիա*, *Պոզանքը*, *Գանլը Տերէ*, *Իսլահիէ*, *Օսմանիէ*, *Գաթ-
ւնա*, *Հալէպ* եւ մինչեւ *Հալրան*: Այս վերջին կայարանի անապատային
մահաշուկայ երկինքին տակ շատերու կարգին բազմահազար Տումար-
ժացի հայրենակիցներ եւս, որոնք ամէն օր մահը իրենց օգնութեան
կը կանչէին, ծունկի եկան եւ *սէւ չամիչի* պէս գետնէն քափեցան:
Անհէր ու անպաշտպան հազարաւոր փոքրիկներու խումբեր՝ ոտներէն
զարնուած թռչուններու պէս, իրարու վրէժն պլլուած, «կը նրվնվա-
յին» եւ թռչունին «կը քափաքափէին», եւ անոնց անբաղ տնիւնները
օրէ օր փոսերը կը լեցնէին եւ շնագայլերու կեր կը դառնային:
Եւ ահա աչերուս առջեւ պարզուած բոլոր այս զարհուրելի տեսա-
րանները իրենց սեւ տառերով կը շարունակէին եւ կ'ամբողջացնէին պատ-
մագրքիս ցաւոտ հջերը, ու կը կազմէին անոր *Եղեռնապատումի* արիւ-
նոտ մասերը:

Այս սխումը դէպքերը գրի առնելու պարտականութեանս մէջ
չբաւականացայ որպէս «բոլ յաւերակի» պատմել մեր բնագաւառի
«եղեռնապատում»ի ծալքերը միայն, այլ ջանացի ծանօթացնել մեր
նոր սերունդին իրենց պապերու հայրենիքին ու անոր դատաւարութի-
ւոյն աշխարհագրական դիրքը, անոր լեռներն ու երկինքը, աստիճան
ու լուսնկան, որոնց հետ դարերու մէջէն խօսած ու ապրած էին մեր
պապերը: Գիւղաւանի կեանքէն պատմեցի այնպէս՝ ինչպէս անոնք եր-
բեմն ապրած էին ուրախ ու զուարթ, եւ պիտի ապրէին երբ թեւա-
մբն հիմնադրուած չկործանէր անոնց հայրենի օճախը:

Այն լեռներն ու երկինքը, աստիճան ու լուսնկան եւ արեւը
«գուլապիւրիւն»ներու եւ «խորհուրդ»ներու աղբիւրներ էին, եւ

Յաջորդական մասերուն մեջ ներկայացուցի գիւղաւանի եւ անոր դժգոհութիւնը դարձաւ անցեալը, որ իր աշխարհագրական դիրքով Կապադովկեան Կեսարիոյ, Արգեսի եւ Տաւրոսեան լեռնաշղթայի որպէս սահմանակից հողամաս, նախաբնութեան դաւերուն ենթարկուած է հնդեւրոպական զանազան ցեղերու արշաւանքներուն, որոնցմէ ոմանք արեւակից բլլայ կը կարծուին Հայկական Բարձրաւանդակի նախաբնիկներուն:

Նոյնպէս յայն սեղ յասկացուցի գիւղաւանիս որպէս հայկաւան հողամաս անցեալի պատմութեան եւ անոր բնակչութեան կեանքէն խզուած որոշ նիւթերու շուրջ, որոնք կը շօշափեն կարեւոր դեպքեր եւ մաս կը կազմեն Ազգային, Բաղաճական, Կրօնական, մասնագրական, տնտեսական, գեղարուեստական, բնական, բարոյական, բանասիրական, կրթական եւ մարզական բնդհանուր պատմութեան:

Որպէս Տոմարձայ գիւղաւանի գաւակ, տեղագրական ծանօթութիւններովս ջահացի նշդել պատմագիրներէն ոմանց այն տեսութիւնները, որոնց համեմատ գիւղաւանը իր դաշտահովիտի սահմաններով եղած է Հայոց տարագիր գոյգ Գաղիկներու եւ իշխանագուններու կայուածք, ուր ամփոփուած են նաեւ անոնց արեւայական անձնները:

Յիշեցի նաեւ անոր վանքերը, որոնք այդ քուականներուն մեզի կը ներկայանան որպէս հայրապետական արքունիս սրբավայրեր: Այդ կարգին յաջորդաբար հասայ մինչեւ ԺԳ. դարու սկիզբները, երբ արդէն գիւղաւանի տանարներուն մէջ գրուած ձեռագիրներու յիշատակարանները կը յիշեն Տոմարձայ անունը եւ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցիներու անունները, ուր, որպէս գրչութեան կեդրոնավայր՝ կը գործեն գրիչ Բահաններու խումբեր, զորս յանձնուած կը գտնենք գիւղաւանի առաջնորդ գիտնական եպիսկոպոսներու խնամքին:

Այս կարգին նկարագրեցի տասնեակ մը աւերակ գիւղերու եւ սրբավայրերու տեղագրական դիրքերը, անոնց անուններն ու անցեալի աւանդական յիշատակները, որոնք ցրուած էին գիւղաւանի եւ անոր սահմաններուն մէջ, եւ իրենց հայկական դիմագիծերով տակաւին կանգուն էին մինչեւ մեր օրերը: Աւելի մանրամասն ներկայացուցի ԺԳ. դարու կեսէն մինչեւ ԺԺ. դար անոր վանքերուն ու եկեղեցիներուն մէջ բնդհատաբար գործող գրիչ Բահաններու կեանքն ու անոնց անունները, որոնց քիւր կը հասնի (բացի ան-

յայտացածներէ) մեզի ծանօթ աւելի էան տառ փահանանքու: Անոնց գործերը տուի, բացի կորսուածներէ ու փնտցածներէ, երեսունէ աւելի ձեռագիր սրբամատեններու անուններով:

Տարագրութեան քուականին Թուրքերու կողմէ փնտցուած ու գողցուած այդ բազմաթիւ ձեռագիրներու մնացորդներէն միայն հինգ տարագիր ձեռագիրներու մասին կրցայ որոշ տեղեկութիւններ տեսնալ. այդ ձեռագիրները այսօր կը գտնուին զանազան երկիրներ, եւ անոնք անհատներու սեպհականութիւն դարձած են:

Որպէս մեր դարաւոր ծննդավայրի քանկագին աւանդները եւ մեր պապերու ձեռակերտները, այդ հինգ ձեռագիրները ի սպառ կորուստէ փրկելու եւ մեր Պատմագիրքի սեպհականութիւնը դարձնելու համար, ջանացի անոնց ներքին գեղարուեստական եջերուն եւ յիշատակարաններուն լուսանկարչական վերաստորութիւնները տալ Պատմագիրքիս մէջ, եւ որքան կարելի է՝ խնամով եւ գոլեւորեամբ մօտենալ գործին, որպէսզի բնագիրներուն հարազատութիւնը պահեն: Այս կարգին տուի նաեւ ուրիշ երեք ձեռագիրներու վերաստորութիւնները, որոնք գրուած են Կեսարիոյ վանքերուն մէջ: Որոշ աշխատանք տարի գունագարդ եւ գեղագարդ ձեռագիր խորհրդատեսերի նոյն եջերու աւթողջական վերաստորութիւնները տալու համար, որոնք այնքան հիանալիօրէն գրուած, գծուած եւ ներկուած են: Այս տեղ, գրիչի բարձր կարողութիւնը ցոյց տալու համար, անոր մեծադիր նկարներէն միայն երեքը՝ *Ս. Միլոնի կարսան*, *Ս. Էջմիածնի խորանը* եւ *Վանի միաքաններու խաչանկարը*, պահեցի բնագիրին հարազատ գոյներով, քեւ այս վերջինի անունը չեմ յիշած տեղւոյն վրայ տուած բացատրութեանս մէջ (տես առ, էջ 648, 684, 685, *պատկեր* 91, 113, 114):

Հակառակ տարած ջանքերուս, չյաջողեցայ Տումարձայի մէջ գրուած եւ գաղթական ելած ուրիշ քանի մը ձեռագիրներու մասին այս ծառայութիւնը բնել, սակայն մեր կողմէ ներկայացուած այս ձեռագիրներու շնորհիւ բանասերներ կրնան որոշ զաւապար մը կազմել ԺԳ. դարէն մինչեւ ԺԹ. դար Կիլիկիոյ եւ Արգեսի վանքերուն մէջ գործող գրիչներու եւ անոնց մշակած գրչութեան գեղարուեստական ոճերու մասին:

Ժամանակի կարգով տուի նաեւ բոլոր այն ձեռագիրներու յիշատակարանները, որոնց գրիչները Տումարձացիներ են եւ Տումարձայի մէջ գրուած:

Յիշատակարաններու գրիչներու կողմէ յիշատակուած իրենց

«ծնող»ներուն, «ընթանիք»ներուն, «եղբայր»ներուն, «սուրբ»ներուն եւ մօտիկ «ազգական»ներու անուններուն հիման վրայ, ջանացի «արեւնակցական» եւ գերդաստանական կապ մը գտնել գրիչներու եւ մեր օրերուն ապրող եւ իրենց հնուքեամբ ծանօթ որոշ գերդաստաններու միջեւ, եւ հիմնադրեալ գերդաստանական գործող կապեր գտնել անոնց միջեւ, որոնք իրենց հետ կը բերեն դարերու հնուքիւններ:

Գրիչ փահանաներու փաղանգին դասելու չմոռցայ մեր օրերուն ապրող երկու արժեքաւոր բանասէր եկեղեցականներու անունները: Առաջինը, Տումարձացի եւ Տումարձայ վանքի միաբան *Դանիէլ վրդ. Բագումեանը*, երկրորդը՝ Կեսարիոյ առաջնորդ *Տրդատեպս. Պաշեանը*, որոնց արքուն գիտակցութեան եւ ջանքերուն շնորհիւ փրկուած են Արգեսի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ պահուած հարիւրաւոր ձեռագիրները եւ անոնց յիշատակարանները, եւ յարգանքի ջերմ զգացումով մը յիշատակարաններու կողմէն կցեցի նաեւ անոնց *պատմական»*ները:

Նրախտագիտական ոգիով արձանագրեցի նաեւ մեր հայրենակիցներէն բոլոր անոնց անունները, որոնք «ձեռագիր»ները եւ անոնց վերաբերեալ պատմական «գրութիւն»ները եւ «վաւերագիրներ»ը մեր պատմագրքի սեպհականութիւնը դարձնելու դժուարին աշխատանքին մէջ՝ իրենց գործօն մասնակցութիւնը բերին: Առաջին կարգի վրայ կը գտնուի *«Պատմութեան Հրատարակութեան Կեդրոնական Յանձնախումբ»*ը, որ ձեռագիրի ստացման եւ վերաբաղման գործին մէջ, իր կողմէն չխնայեց եւ սիրայօժար տրամադրեց բարոյական ու նիւթական ամէն օժանդակութիւն: Կանգնախումբի անդամներէն ենք յիշատակելի են այժմ նիւ եւրոպական Տեմաթ Յարութիւն Հազարեան (Կեսարացի) եւ Դանիէլ Յ. Ահմէտեան (Տումախումբի), ամերիկացեան Տումարձացիներ՝ Տիար Յակոբ Կ. Երզնէեան (Ս. Միլվոնի), Պարոնայ Խաչեր Բ. Տէշեքեան (վարձապետ) Ռեյսին, Լարդան Զարմէնց, Արամ Զորպաճեան (Գալիֆօրնիա), Համբարձում Բոչակեան, Յակոբ Զեփեան (Գորտոպա): Պ. Յակոբ Զեփեան Պ. Համբարձում Բոչակեանի մօտ գտնուած ձեռագիր Աւետարանի վերաբաղման ծախքը ինքը անձամբ վճարած է եւ նուիրած իր հայրենի պատմութեան:

Գիւղաւանիս դարաւոր անցեալի հարուստ պատմութիւնը ամերիկացեան անգլիախօս մեր նոր սերունդին սեպհականութիւնը դարձնելու համար, Պատմագրքիս առաջին հատորին մէջ (էջ 67-728) տուի անգլիերէնով անոր համառօտագրութիւնը: Այնտեղ իրենց պապերու ծննդավայրը Տումարձայ կը ներկայանայ որպէս հայ-

կական հողամասս եւ կեդրոն գրչութեան արուեստի ու մշակոյթի: Պիտի տեսնէ նաեւ քե՛ս անոնց գրիչները կապուած են իրենց հետ գերդաստանական կապով, մականուններով եւ անուններով, եւ իրենց անոնց քուներն են որպէս Հայ Տոմարձացիներ:

* * *

Հայն տեղ յատկացուցի ներկայացնելու օսմանեան տիրապետութեան շրջանին Փոքր Ասիոյ եւ Արգեստի շրջանակին մէջ Հայերու եւ քրիստոնեայ հպատակներու հանդէպ բուրք սուլթաններու բռնած քեմաական եւ նախասական ոգին, մանաւանդ գասողութեան օրէնք, որու համեմատ Հայն ու քրիստոնեան «ստրուկ»ներ եւ «քեմա-ձիր կեաւուր»ներ էին:

Թուեցի Թուրքերու կողմէ դրուած արգելքները եւ հալածանքները, քրական հողին մէջ հայ մեծելներ քաղելու, հայերէն խօսելու, Հայոց եկեղեցիներ շինելու, ձի հեծնելու, մաւուր լաք հագնելու, մինչեւ իսկ նամբան ազատ փայելու դէմ, եւ այս բոլորը որպէս պատժուակ միայն Հայերը նշելու եւ կողոպտելու համար: Այս կարգէն յիշեցի Տոմարձայի մէջ անքաղ մնացած եւ օրերով փողոցները լեւած վարդապետի մը դիակին պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ Ննինէ հայ փոքր գիւղի եկեղեցիին էվերէկի գայմազամ կաշառակեր Շեւէքի կողմէ փառուանդ ըլլալու պարագան:

Բացատրեցի նոյնպէս ծանր տուրքերու զանազան տեսակները, որոնց վնասման համար կը նեղէին եւ կը խօտանգէին Հայերը, հարկահաւաքի պատժուակին տակ բուրք «զապքի»ներու անպատկառ ընթացքը եւ անոնց պժգալի ներկայութիւնը՝ հայ գիւղերէն եւ տուններէն ներս:

Որպէս անմիջական հետեւանքը բուրք բռնակալութեան՝ յիշեցի քրիստոնեայ հպատակներու ապստամբական շարժումը եւ եւրոպական քրիստոնեայ մեծ պետութիւններու նենգամիտ փառապաշտութիւնը: Նոյնպէս Դոզանօղլուներու ապստամբութիւնը, որ կը տօնաւիտ պատմական հարուստ դրուագներ, որոնք կապուած են տօմարձացի հեղինակաւոր դէմքերու փայլուն անցեալին հետ:

Դոզան ցեղին հետ ներկայացուցի նաեւ Աւետարանական ցեղը եւ իր դատարանական աշխարհագրական դիրքը որպէս դրացի Տօմարձայ հողամասի: Աւետարներու հետ մեր դրացիական տես յարաբերութեան բերամբ վկայութիւններ բերի, եւ անոնց ընթանեկան բարբերէն ու սովորութիւններէն փառուած յատկութիւններով ջանացի փաստել անոնց Հայոց Արեւելունեաց շառաւիղներէն ըլլալու աւանդական պատմութիւնները:

Մենք գիտենք թե գերդաստանական պատմութիւնը հայ ժողովուրդի մէջ հին է, եւ Հայկական Բարձրաւանդակի առաջին կառավարիչները եղած են գերդաստաններու նահապետներ, ճանուստներ եւ տնտեսներ, որոնցմէ ումանք նոյնիսկ Քրիստոսէ առաջ հազար կամ աւելի տարիներու հնութեամբ կը պարծենան: Այս առթիւ չուրեքեմք երբ կազմել ուզեցի մեր հնագոյն գիւղական գերդաստանական պատմութիւնը, այս գաղափարիս ոյժ տուին Տոմարձայի մէջ գործող գրիչներու կեանքի պատմութիւնը եւ անոնց ձեռագիր գործերը, որոնք իրենց յիշատակարաններով իրենց հետ կը բերեն աւելի քան եօթը դարերու հնութիւն: Պատմագիրքիս ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻ սկզբնաւորութեան, առանձին տեղ տուի գիւղականիս ԳԵՐԴԱՍՏԱՆական պատմութեան եւ ջանացի հինը նորին հետ միացնել: Այնտեղ ներկայացուցի բոլոր այն գերդաստանները, որոնք իրենց աւանդութիւնները ունեին որպէս հին գերդաստանի «օճախ»ներ, եւ մեր օրերուն զանազան ազգանուններով ճիւղաւորուած ըլլալով, գիւղականիս չորս թաղերուն մէջ կը գրաւէին իրենց առանձին փողոցները: Այս կարգէն ներկայացուցի իւրաքանչիւր գերդաստանի հին ու նոր դէմքերը, որոնք ծանօթ են որպէս ազդեցիկ ազաներ, հեղինակաւոր եկեղեցականներ, արուեստագէտներ, կրթական պատշտօնեաներ, մշակութեականներ, գիւղականներ եւ աշուղներ:

Գիւղականի բնակչութեան տնտեսական կեանքին յատկացուած մասին մէջ, ներկայացուցի գիւղականիս երկրագործ ժողովուրդը, որ ապրած էր *Արդեփ*ի ստորոտը իր լեռներուն հետ՝ իր աւանդական սովորութիւններով, ինչպէս իր նախահայրերը ապրած էին դարեր առաջ *Արագած*ի փէշերուն՝ նոյն աւանդութիւններով: Յիշեցի նաեւ թէ ի՞նչպէս անոնք իրենց այդ օրհնեալ աշխատանքին միացուցած էին Հայու գեղջկական պարզուկ կեանքը, եւ իրենց խոր հաւատքին ընկերացող Հայու բնական սրբութիւնը:

Տուի Տոմարձայ գիւղականիս չորս թաղերուն մէջ ու փոքր երկրագործ բնակիչներու անուններն ու ազգանունները, որոնք իրենց աւանդական առաքինաւոր բարեգործութիւններով միշտ բաժին կը հանէին իրենց արտի ու կալի օրհնեալ աշխատանքի պատշտօնէն գիւղականի աղփասներուն, ճան քահանային, ժամուն ու ժամկոչին, վարժապետին ու դպրատունին, վանքին ու վարդապետին:

Կցեցի նաեւ անոնց երկրագործական, տնային աշխատանքները պատկերացնող համապատասխան յուսանկարներ, որոնք նկարուած են Պատմագիրքիս հեղինակին կողմէ:

մանացի Մարաջախս ԽՈՆ ՄՈԼԹԻՔԻ եւ Տումարձայի վանքին վանահայր ԲԱՐՍԵՂ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ:

Նոյնքան յայն թեղ յասկացուցի Հայոց *մճաւորական զարթոնքին* յաջորդող քաղաքական արիւնոս դեպքերուն եւ ընկերացող հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ձախող գործունեութիւններու մասին: Պատմեցի նաեւ հայ *Չեղչոններու* կեանքէն, որոնք իրենց համար թաքստոցներ ընտրած էին Արգեոսի վանքերն ու Տումարձայ գիւղաւանը:

Որպէս Տումարձայ գիւղաւանի պատմութեան մաս կազմող վայրեր, ներկայացուցի նաեւ անոր ծոցէն բաժնուած *Ենիճե, Սեփիւշիւ, Կեօմէսի* եւ *Տաշխան* չորս փոքր հայ գիւղերու աւխարհագրութիւնը, անոնց հիմնարկութեան պատմութիւնը եւ ճնշեսական վիճակը: Տեղեկագրեցի նաեւ անոնց եկեղեցիներու եւ դպրոցներու կեանքէն, որոնք վարչականօրէն կախուած էին Տումարձայ վանքի վանահայրութեան վերի հսկողութենէն, եւ կրթականօրէն կը վայելէին վանքի գիտնական վարդապետներու հոգածութիւնը:

Պատմեցի նաեւ անոնց հերոսական կեանքէն առնուած դրուագներ, զորս ցոյց տուած էին քուրք յափեսակիչ եւօրիւկներու եւ ծխախոտի մագսանենգ Չերեզներու հաւստահարութիւններուն դէմ:

Տխուր յուշեր տուի անոնց տարագրութեան կեանքի *Եղեռնապատմէն*, որուն որպէս «վկայասեր»ներ կը ներկայանան այդ սեւ օրերու իրենց յուշերով Պետրոս Միսիրեան (վարձապետ), Բաջորդի Տէր Աւագ Բահանան, Աւուղ Հանի Պոյանեան, Սարգիս Քեօրիւկեան եւ իրենց հայրենակիցներն ու ընկերները:

Այս փոքր գիւղերու կարգին յիշեցի նաեւ Տումարձայ գիւղաւանը պաշարող *Եաղսը, Ճիւնիւն, Ինճեսու, Չոմսիւշու* եւ *Էզրէկ* հայ փոքր գիւղերու անցեալի պատմութիւնը եւ անոնց ճնշեսական դրութիւնը: Ծանօթացուցի անոնց բարբառը եւ ընտանեկան բարեբար, ինչպէս նաեւ անոնց եկեղեցիներն ու դպրոցները, որոնք նոյնպէս վարչականօրէն եւ կրթականօրէն կը վայելէին Տումարձայ վանքի վանահայրութեան բացառիկ խնամքը:

Հայն թեղ յասկացուցի նոյնպէս գիւղաւանի Ս. Աստուածածին, Ս. Կարապետ եւ Ս. Խաչ միացեալ տաճարներու անցեալի պատմութեան, անոնց հիմնարկութեան եւ նաեւ որպէս տեսչութիւն կամ վանահայրութիւն անոնց վարչական դիրքի մասին: Այնտեղ տեսանք

Ս. Խաչ ճորակառոյց հոյակապ ճանաւր իր ճարտարապետական վեհագոյն ոնով եւ հրաշակեալ իր կառուցուածքով՝ կապուած անոր հիմնադիրներու անուններուն հետ: Ներկայացուցի վանքէն ներս ճախնական ուսման դուրքիւնը եւ յետոյ որպէս դպրեւանք՝ անոր դերը ուսում տալու համար Կեսարիոյ Երջանի աղբաւ ուսանողներուն:

Ծանօթացանք վանքի հին ու ճոր միաբան վարդապետներուն, վանքի ճեշտական վիճակին եւ անոր մասակարարութեան ձեւին: Տուի գիշնական վարդապետներու, դպրեւանքին մէջ պատշտօնավարող ուսուցիչներու եւ աշակերտութեան անուններն ու քիւնը, եւ դպրեւանքի յարաբերութիւնը Կեսարիոյ Ս. Կ. վանքի բարձրագոյն վարժարանին եւ անոր հիմնադիր Պալեան Սրբազանին հետ:

Ասոնց կարգին յիշեցի գիւղաւանիս հնադարեան Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի անցեալի պատմութիւնը, քե ի՛նչպէս դարեւու մէջէն անիկա եղած է բազմիցս աւերակուած ու կրկին շինեցած գիւղաւանիս բնակչութեան համար որպէս «քերդ» ու «սպասարան»։ Ներկայացուցի հին ու ճոր քանաններու անունները, ինչպէս նաեւ եկեղեցիի կողքին ապրող եւ յաջորդաբար զարգացող «դպրատուն»ը իր ուսուցիչներով եւ աշակերտներով, անոնց մասակարարման աւանդական դուրքիւնը, հիմ ունենալով իր ազգային եկեղեցիին եւ դպրոցին հանդէպ գիւղաւանիս ժողովուրդին աւանդական զոհաբերող ոգին:

* * *

Թուրք տիրապետութեան Երջանին տեղի ունեցող քաղաքական բոլոր այն դէպքերը, որոնք իրենց աւերիչ հակազդեցութիւնը ունեցած են հայ ժողովուրդի խաղաղ կեցութեան, անոր ճեշտական, եկեղեցական եւ կրթական կեանքին վրայ, ջանացած եմ ներկայացնել Տումարձայի ժամանակակից պատմութեան համար կարեւոր դէպքերուն հետ: Այս ուղղութեամբ որոշ եջեր յատկացուցի 1908 — 1915 քուականներուն իբրիհասական կառավարութեան «ճնորհած» նենգ Սահմանադրութեան եւ Հայերը քնալնլնլնլն անոր ոհնային ծրագիրներուն, որոնց պիտի յաջորդէր ճախ Կիլիկիոյ Հայոց կոստրածը եւ քիչ ետք՝ 1915-ի Հայոց Մեծ Եղննը: Ասոնց կարգին շեշեցի նաեւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու եւ քաղաքական պատասխանատու մարմիններուն ողորմելի եւ յիմար դիրքը հանդէպ իրենց

«բարեկամ» իրօրհասական կուսակցական կառավարութեան: Պատեցի հայ քաղաքական գործիչներու այցելութիւնը Կեսարիոյ շրջանները եւ մասնաւորաբար Տումարձայ: Արձանագրեցի բոլոր այն տնօրէն իրողութիւնները, որոնք կատարուած էին մեր օրերուն եւ որոնց ես ականատես եղած էի:

* * *

Գերդասանական պատմութիւնը եւ Տարագրութեան քուականեան առաջ դիւղաւանիս բնակչութեան ամբողջական թիւը ներկայացնելու համար, կազմեցի բնական եւ իւղագրութեան ցանկ մը, ուր պատկերացուցի իւրաքանչիւր բնականի առնաձիւ արմատը, անոր զգաւակները, «հարս»ները, «քոռ»ները, «քոռան» գաւազները իրենց անուններով եւ թիւերով: Այս կերպով ուղեցի ունենալ իւրաքանչիւր բնականի մէջ գործածուած երկսեռ «անուն»ներու տեսակները եւ տալ Սփիւռքի իւրաքանչիւր տումարձայի բնականի հին առնաձիւն անցեալի պատմութիւնը, եւ պահել գիւղաւանի երբեմնի տէն ու բարգաւաճ վիճակի յիշատակը:

ԿԱՐՄԻՐ ՏԱՌԵՐՈՎ Երկայացուցի Համաշխարհային Պատերազմի քուականին գիւղաւանիս Տարագրութեան ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄԻՆ բոլոր աղետաբեր դեպքերը, թէ ի՛նչպէս տասնեակ հազարաւոր բնակիչներէն տան մեծերը զատելով ծեծի տակ բանտները լեցուցին, եւ երիտասարդ ոյժեր ճամբի թափուած ինչ Կեսարիային մինչեւ Էրզրում համբաներու երկայնքին, արեւուն տակ, անօրի ու ծարաւ, գաւազանի հարուածներով աշխատեցնելէ ետք իրենց ձեռքերով իսկ փոսեր փորել տուին եւ իրենց շնորհակալութեամբ ձեռքով անոնց տողջ գիւղացիները այդ փոսերը լեցուցին, եւ Թուրքեր անոնցմէ շատերը կացինի հարուածներուն տակ ջախջախելով Պաշքու տեղիս լեցուցին: Թէ ի՛նչպէս անտէր ու անպաշտպան մնացած հազարաւոր ծերեր, հարսներ ու փոքրիկներ խել ոչխար կտրած ու գահանդած տուններէն ու թաղերէն դուրս՝ արտերն ու կալերը, քափեցան, վանքն ու ժամր լեցուեցան, եւ բուրք ժանտարմաներու անգուր հարուածներուն տակ մեկ օրուան մէջ իրենց պապերու հնադարեան գիւղաւանի դարաւոր տան օճախը ձգեցին եւ գաղտնի ոչխարին խառնուած ուրբ ու կոծով համբայ ինկան եւ սեւ կարաւան կազմեցին դեպի սպանդանոց՝ Տեր-Ջորի եւ Հաւրանի անապատները: Սոսկումով թուեցի թէ ի՛նչպէս դարաւոր գիւղաւանի մը աւելի քան տասնվեց հազար բնա-

«բարեկամ» իրօքիհասական կուսակցական կառավարութեան: Պատմեցի հայ փաղափական գործիչներու այցելութիւնը Կեսարիոյ շրջանները եւ մասնաւորաբար Տոմարձայ: Արձանագրեցի բոլոր այն Տիւրք իրողութիւնները, որոնք կատարուած էին մեր օրերուն եւ որոնց ես ականատես եղած էի:

Գերդաստանական պատմութիւնը եւ Տարագրութեան բուականէն առաջ դիւղաւանիս բնակչութեան ամբողջական քիւրներկայացնելու համար, կազմեցի բնական ճիւղագրութեան ցանկ մը, ուր պատկերացուցի իւրաքանչիւր բնանիւթի ռոմանի արմատը, անոր զաւակները, «հարս»ները, «քոռ»ները, «քոռան» զաւակները իրենց անուններով եւ քիւրերով: Այս կերպով ուղեցի ունենալ իւրաքանչիւր բնանիւթի մէջ գործածուած երկսեռ «անուն»ներու տեսակները եւ իսկ Սփիւռքի իւրաքանչիւր տոմարձայի բնանիւթի հին ռոմանի անցեալի պատմութիւնը, եւ պահել գիւղաւանի երբեմնի տէն ու բարգաւաճ վիճակի յիշատակը:

ԿԱՐՄԻՐ ՏԱՌԵՐՈՎ Երկայացուցի Համաշխարհային Պատերազմի բուականին գիւղաւանիս Տարագրութեան ԵՂԻՌՆԱՊԱՏՈՒՄԻՆ բոլոր աղեխաւ ղեկները, թէ ի՛նչպէս տասնեակ հազարաւոր բնակիչներէն տան մեծերը զատելով ծեծի տակ բանները լեցուցին, եւ երեսասարդ ոյժեր «ամէկէ քապուր»ի մէջ Կեսարիայէն մինչեւ Էրզրում նամբաներու երկայնքին, արեւուն տակ, անօրի ու ծարաւ, գաւազանի հարուածներով աշխատեցնելէ ետք իրենց ձեռքերով իսկ *փոսեր փորել տուին եւ իրենց շինքներուն ձեռքով տնտես տոյժ դիտակները այդ փոսերը լեցուցին*, եւ Թուրքեր անոնցմէ տատեր կացինի հարուածներուն տակ ջախջախելով Պաշտ տերտին լեցուցին: Թէ ի՛նչպէս անտէր ու անպատշաճ մեղացած հազարաւոր ծերեր, հարսներ ու փոքրիկներ *խել ոչխար կտրած ու զահանդած տուններէն ու թաղերէն դուրս՝ արտէրն ու կայերը թափեցան*, վանքն ու ժամր լեցուեցան, եւ բուրք ժանտարմաներու անգուրք հարուածներուն տակ մեկ օրուան մէջ իրենց պապերու *հնադարեան գիւղաւանի դարաւոր տան օճախը ձգեցին եւ գառը ոչխարին խառնուած տոյք ու կոծով նամբայ ինկան եւ սեւ կտրուան* կազմեցին դէպի սպանդանոց՝ Տէր-Ձորի եւ Հաւրանի անապատները: Սոսկումով բուեցի թէ ի՛նչպէս դարաւոր գիւղաւանի մը աւելի քան տասնվեց հազար բնա-

կիչներէն միայն *խանի մը հարիւր* վերապրողներ վերադարձան դէպի Կիլիկիա, Տումարձայ եւ Կրկին տարագրուեցան դէպի Իգմիր, Յունաստան, Սիւրիա եւ Լիբանան:

Պարժանքով արձանագրեցի *Հայոց Եղեռնի* այս բուսականին յաջորդող հայկական նահանգներու *ազատագրական շարժումը* իր հերոս զաւակներու կողմէ, եւ անոնց կարգին հանոյքով յիշեցի Տումարձայի այն խաջորդի հայրենակիցներուն անունները, որոնք կասադիօրէն կռուեցան հայ հերոսներու կողքին՝ բնդդեմ Հայոց դարաւոր սոսիսին, եւ նահասակ ինկան հայ հողին վրայ *որպէս ազատական ախոյեաններ*: Նոյն ոգեւորութեամբ արձանագրեցի երիտասարդ հայրենակիցներէս որպէս կամաւոր զինուոր ուրիշ խումբերու հերոսական կեցուածքը, զոր յաջորդաբար ցոյց տուին Կիլիկեան հայկական բանակին մէջ եւ Հաննոյ գոյամարտի պատմեւին վրայ:

Տեղեկագրեցի զիւղաւանիս բնակչութեան առաջին արագադրը դէպի Ամերիկա, որ տեղի ունեցած է աւելի քան կես դար առաջ, եւ այդ առթիւնութեամբ յիշեցի *Տումարձայի Աղբասախմաւ, Ուսումնասիրաց եւ Միացեալ անուններով* կազմուած բնկերութիւնները, որոնք զիրար կ'ամբողջացնեն: Տուի անոնց իւրաքանչիւրին անցեալի եւ ներկայի պատմութիւնները իրենց հնուքեամբ, ինչպէս նաեւ անոնց ընծայած բարիքները՝ իրենց հիմնադիրներուն եւ գործօն անդամներու անուններուն հետ:

Ներկայացուցի նաեւ ամերիկաբնակ մեր հայրենակիցներու գաղութային կեանքի պատմութիւնը եւ անոնց զործունեութիւնները՝ նուիրուած իրենց պապերու աւերակուած զիւղաւանի յիշատակին, ինչպէս նաեւ *Թումարզայ եւ Երեւան Հանդէս* պարբերաբերքերու հրատարակութիւնները, որոնցմէ առաջինը կը ներկայանայ որպէս պատշոնաբերք Միացեալ Ընկերութեան: Այս կարգին յիշեցի նաեւ *Նոր Տումարձայ* աւանի մը շինութիւնը Մայր Հայրենիքին մէջ, որ կցուած է *Նոր Կեսարիա* անուն խժեռ տաւանի մը կառուցման պատմութեան հետ:

Յաջորդաբար տեղ տուի ինչպէս ամերիկաբնակ, նոյնպէս Սփիւռքի Տումարձացիներու կեանքի պատմութեան եւ ներկայացուցի անոնց ընթանեկան-բարոյական բարձր վիճակը, անոնց վարեերն ու բարեբեր՝ որպէս աւանդական սերունդի մը զաւակները: Կազմեցի մարդահամարի ձեւով ցուցատախտակ մը, ուր կը գտնենք իւրաքանչիւր գաղութի տումարձացի ընթանիքներու եւ անոնց անդամներու քիւերը, որ շարունակութիւնն է միանգամայն հնադարեան անոնց

գերդասանական պատմութեան: Այս ցանկին մեջ կը մտնեն նաեւ Տումարձայի չորս փոքր հայ գիւղերու գաղութային պատմութիւնը:

Քանի մը խօսք եւս Պատմագիրքիս մեջ տեղ բռնած կարելի է լուսանկարներու մասին: Որպէս հեղինակ՝ լուսանկարչական գեղարուեստի ծանօթութիւնս պատճառ դարձաւ որ Պատմագիրքիս կարելի տալիս եմ ու դիմելով ներկայացնեմ իրենց համապատասխան նկարներով: Այս ուղղութեամբ ալ ջանացի հարազատ եւ խորամանակ կերպով ներկայացնել պատշաճ նկարներ:

Նախընտրեցի Պատմագիրքիս գլխազարդերը, նակեցոյցները եւ փոքր զարդերը պատկերացնել տումարձացի վարպետ գեղարուեստագէտներու գործերէն առնուած մասերով, որպէսզի ապրեցնեմ անոնց բարձր աշխատանքի յիշատակները իրենց հայրենական այս Պատմագիրքին մէջ: Քաղած եմ հնադարեան մեր գրող Բանանաներու ձեռագիրներու խորաններէն ու մանրանկարներէն՝ գրուած Տումարձայի մէջ, եւ անոնց յաջորդող *Աւագ դպրոցի* եւ *Կիւլպիկեանի Ազգայնական*ներու գեղարուեստական նկարներէն ու գործերէն: Ուրիշ կարգ մը լուսանկարներ, որոնք կը պատկերացնեն գիւղաւանի արտիստներ, կալին ու տան աշխատանքներու յիշատակները, պարն ու երգը իրենց տարածներով, ինչպէս նաեւ կը ներկայացնեն գիւղաւանիս *Լեւոնապատումի* թիւոր յիշատակները եւ կամաւոր զինուորներու խմբանկարներ, այս բոլորը որպէս Պատմագիրքիս հեղինակ՝ անձամբ լուսանկարած եմ:

Զբաւականացայ միայն մահուան օղբերգուն քլլալ մեր բազմահազար նահատակներուն, որոնց սրբազան անիւնները եղեռնի բուականներուն հեռաւոր անապատներուն մէջ անթաղ մնացին եւ փոսերը լեցուեցան: Անոնց անմահ յիշատակը կենդանի ու խօսուն վկայութիւններով արձանագրելու համար, վերջին անգամ մը եւս գացի անապատի այն գիւղերը եւ անձամբ լուսանկարեցի անոնց բոլոր այն փողոցները՝ որոնց պատերու շուրջին, բոլոր այն փրկած վայրերը՝ որոնց կամարներուն մէջտեղ, այն կալերը՝ որոնց պարիսպներուն տեսք, բոլոր այն բլուրները՝ որոնց փոսերուն մէջտեղ, եղեռնի բուականներուն հազարաւորներ ինկան եւ լքուած՝ իրենց մահը կը փնտռեն, եւ մենք անոնցմէ օրական հարիւրաւորներ փոսերը կը լեցնենք: Բոլոր այս վայրերու ահաւոր տեսարանները լուսանկարեցի եւ Պատմագիրքիս *Լեւոնապատումի* մասը կազմեցի:

Պատմական արժեք ներկայացնող այլ լուսանկարներ, որոնք գտնուած են Պատմագիրքիս մէջ, հեղինակիս դրկուած են մեծա-

գոյն չափով Գալիֆոռնիոյ Կեդրոնական Յանձնախումբին եւ Սաուր-Միլվոֆի մասնաճիւղին կողմէ, ինչպէս նաեւ դրկուած են Սփիւռֆի մեր պատմասէր հետեւեալ ազգայիններէն.— Ամերիկա՝ Յակոբ Երլաննեան, Տիկին Ալիս (Արեակ) Կինիեան, Վարդան Զալմեց, Արամ Զորպանեան, Կիւլպէնկ Ազկիւլեան, Ալեքս Գրիգորեան (Էվերէկցի), Տիար Գառնիկ Յ. Անանեան (Չումախյուցի), Սարգիս Ճիւլանեան, Գրիգոր Գարամանեան (Տիւրունի). Ֆրանսա՝ Պետրոս Միսիրեան (Վարժապետ, Սեօյիւսիւցի), Սիմոն Թագուշեան, Միհրան Եայրն Գրիքեան, Գառնիկ Տերտերեան (Ճիւնիւցի). Յունաստան՝ Հանի Պոյանեան (Աւուդ), Յովակիմ Եօրենեան, Սմբատ Զորպանեան. Պոլիս՝ Հանի Սարգիս Թեփրեան, Համբարձում Ճիւնովեան (Տաւիանցի). Հարաւային Ամերիկա՝ Արեակ Քեաթիպեան, Սարգիս Քեօրիւկեան (Ենիւնցի), Համբարձում Քոչակեան (Սեօյիւսիւցի). Եգիպտոս՝ Յովհաննէս Յակոբեան, Արքին Աւրղեան. Գամասկոս՝ Ղեւոնդ Պոյանեան. Պէյրուս՝ Խաչեր Զեփեան, Գանիկ Եղոլուսեան եւ այլ հայրենակիցներ:

Ինչպէս Հրասարակչական Յանձնախումբը իր յառաջաբանին մէջ կը յիշէ, թէ Հայ Տումարձացի պատմութիւնը Գիրքն է Սփիւռֆի Տումարձացիներուն, եւ անոր կառուցումը եղած է համատեմարձացիական ոգիով եւ անոնց աւանդական դարձած նուիրաստութիւններով, եւ կ'աւելցնէ նաեւ թէ՝ իրենիք բլլալով անոր «սագող»ները, «ամէն մէկ Տումարձացի շնչանիւթ ուրախ սրտով ու գորգորունով պիտի պահէ իր սան մեջ որպէս Ս. Գիրք, ինչպէս իրենց պապերը պահած էին իրենց զրոյ ֆահանսներու ձեռագիր սուրբ մատենները»:

Այսպէս Կեդրոնական Յանձնախումբ եւ հեղինակ նոյն հաւատքով ու նուիրումով է որ մօտեցած են գործին, եւ ես այսօր Պատմագիրքիս հետ բնութեցողներուս կը ներկայանամ որպէս ՊԱՏՄԱԳՐԱՂը հայրենի բնագաւառիս, որ կը պարծի իր աւելի քան ութ դարերու հնութեամբը եւ մեզի հետ կը խօսի իր մէջ բոյն դրած աւելի քան տասնվեց հազար զուտ հայաբնակ ժողովուրդի մը հարուստ անցեալի մասին: Կը ներկայանամ որպէս պատմագրողը այն հայրենիքիս, որուն մէջ ծնած, սնած, մեծցած ու ապրած եմ, տեսած ու համբուրած եմ անոր հնադարեան ու նորակառոյց տաճարները, աւերակ սրբատեղիներն ու գերեզմանները: Սերսած եւ հետազօտած եմ իրենց հայկականութեամբ ծանօթ պատմական վայրերը, լեռները, ձորերն ու գետերը, որոնք դաժնահովիտի անցեալէն պատմով որպէս

անհիպ յիշատակարաններ ու վկայութիւններ աղբիւրք կազմեցին հայրենի Պատմագիրքիս տեղեկագրական ուսումնասիրութիւններուն: Կեդրոնական Յանձնախումբը, երբ իր բնագաւառի այս Պատմագիրքին հեղինակի իրաւունք տուաւ իր մէկ գաւկին, շատ իրաւամբ նկատեցաւ անոր անցեալի այս կեանքը որպէս Տումարձացի, եւ հետեւեցաւ իր պապերու աւանդական օրինակին, ինչպէս կ'ըսէին՝ «*ինչ ալ ղղայ, մեր կոլուն հորքն է*», եւ խուսափեցաւ ու մերժեց Պատմագիրքիս հեղինակութեան աշխատանքը յանձնել *նշ-Տումարձացի աշխատակցի* եւ *վարձկան* պատմաբանի մը, ինչպէս այսօր կ'ընեն Հայրենակցականներէն ոմանք:

* * *

Որպէս կարեւոր գիտելիք, քանի մը խօսք եւս Պատմագիրքիս ընթերցողներուն: Պատմագիրքիս մէջ գործածուած Տումարձայի գաւառաբարբառին յատուկ բառերը, ինչպէս յիշած եմ, նշանակած եմ չակերտներով կամ ընդգծումներով. ընթերցողներ անոնց բացատրութիւնները պիտի գտնեն գիւղաւանիս բարբառին յատկացուած մասին կցուած բառարանին մէջ: Նոյնպէս Պատմագիրքիս բովանդակութեան մաս կազմող գանազան երգերու ձայնագրեալ եղանակները, որոնց մաս կը կազմեն հմուտ երաժշտագէտ Գանիկ վրդ. Բագումեանի կողմէ յօրինուած եւ ձայնագրուած եկեղեցական երգերէն ոմանք, պիտի գտնեն իրենց բաժնին մէջ:

Կազմեցի նաեւ յատուկ անուններու ցանկ մը, ուր ընթերցողը այբուբենի կարգով պիտի գտնէ Պատմագիրքիս մէջ յիշուած դէմքերու, պատմական վայրերու, գետերու ու լեռներու անունները՝ դրուած էջերու թուանշաններով:

Պատմագիրքիս կցեցի նաեւ *farsku* մը, ուր ընթերցողը պատկերացուած կը տեսնէ դաշտահովիտի սահմանները, անոր աւերակ վայրերը, լեռներն ու գետերը եւ զայն շրջապատող հայ, թուրք եւ աւետար գիւղերը իրենց դիրքերով ու անուններով, ինչպէս նաեւ գիւղաւանիս շուրջ թաղերը, հին ու նոր տանքները՝ իրենց անուններով ու դիրքերով:

Հեղինակի խօսքս վերջացնելէ առաջ, պարտք կը համարիմ յիշել ՍԵՒԱՆ Հրատարակչական Տան Տէր եւ Տնօրէն պատմաբան Պրն. Սիմոն Սիմոնեանի անունը, որ իր հմտութեամբ օգտակար հանդիսացաւ գործիս, որուն տպագրութեան եւս տուաւ գեղարուես-

Տական փայլ: Արդարեւ, *Սեւան* Հրասարակչական Տունը որպէս *մշակութային հաստատութիւն* կոչուած է պարծանքն ըլլալու արժանանմանի Հայութեան:

Շնորհակալութեամբ կը յիշեմ նաեւ *գինկոկրաֆ* Պրն. Փայլակ Թիքոյեանի անունը, որուն հմուտ խնամքին Տակ պատրաստուած են Պատմագիրքիս բոլոր փրէքները:

10 Փետրուար 1959

Պէյրուք

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԻԱԳ՝ ՍԱՐԿ.

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ

ՍԱՌԻԹ ՄԻԼՎՈՔԻԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՍԿԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՄԱՍՆԱՃԻԻՂԸ

Նստած ձախէն աջ՝ Հայրապետ Դալայեան (Ատենադպիր), Արամ Զորպանեան (Ատենապետ), Արմէն Պալեան (Գանձապահ):

Ոտքի՝ Ղեւոնդ Գամազեան, Խաչեռ ՄԼՆԷՇԵԱՆ (Խորհրդականներ): Սոյն Յանձնախումբին մաս կը կազմէ նաեւ Արեակ Սըվանեան (որպէս Խորհրդական):

**ԹՕՄԱՐՁԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ**

**ԹՕՄԱՐՁԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ**

*ԾԱՆՈթ.— Վերել գրած ենք Հրատարակչական Կեդր. Յանձնախումբի
նամակաթուղթի ճակատքը եւ կնիքը:*

ՄԱՍՆ Ա.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

«ՀԱՅ ՏՈՄԱՐԾԱՅ» ՀՈՂԱՄԱՍԸ, ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱ-
ԿԱՆ ԴԻՐԲԸ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

ԱՅ ՏՈՄԱՐԾԱՅ կը գտնուի Փոքր Ասիոյ և Կեսարիոյ լեռներէն Արգէսի արեւելեան ստորոտը: Իր հարաւէն ու արեւելքէն պատնիշուած ըլլալով Անդր-Տաւրոսեան լեռնագօտիններով, կազմած է ընդարձակ դաշտահովիտ մը, որուն կեդրոնական մասին մէջ բոյն դրած է հնագարեան զուա հայաբնակ այս խոշոր գիւղուանը:

ԾԱՆՈԹ.—Վերի զարդախորանք առնուած է Շարականէ մը, գրուած՝ 1676-ից, Տոմա բժայի մէջ, ձեռամբ Տոմարձացի Գեորգ Բահանայի (սեւ աս, էջ 460):

Աշխարհագրական և բնական իր դիրքին մէջ այս բնագործակատութեանը, հեթանոսական և քրիստոնէական շրջաններէն մինչեւ մեր օրերը, իր քաղաքական, կրօնական և մշակութային մարդերուն մէջ, անբաժան մասը կազմած է իր արեւելքէն սահմանակից լեռնային Կիլիկիոյ գաւառներուն և արեւմուտքէն Կեսարիոյ Արգէսի շրջանակին, և իր մէջ կը պահէ այդ շրջաններէն մնացած բազմաթիւ հնագորեան քաղաքներու, գիւղերու, մեհնատեղիներու և քրիստոնէական սրբատեղիներու յիշատակարաններ ու աւերակոյտի մնացորդներ:

Գաշատհովիտի բնական պատնէշներուն վրայ՝ իրենց խորիւսիները ձգած այս լեռներն ու լեռնադօտիները, արատքին արշաւանքներու դէմ որպէս պատասպարան, իրենց ապահովութեան տակ տուած են հողամասը և բնակչութիւնը, և դիրքի այս առաւելութիւնները դարերու մէջէն կարծես պատճառ դարձած են որ այս հողամասը իր մէջ ընդունէր ու պահէր բարբարոս ցեղերու արշաւանքներէն հալածական ժողովուրդներ և հայ գալթականներ: Այս պարագան աւելի չհշտուած կը գտնենք ԺԱ. դարու առաջին կէսին Արծրունեաց և Բագրատունեաց զոյգ Գագիկներու և իշխաններու զանգուածային դադթով՝ դէպի այս գաշատհովիտը:

Նախապատմական հնագոյն դարերուն, Փոքր Ասիոյ պատմութեան մէջ ծանօթ նախահաթեան շրջանին, երբ տակաւին Արգէսը իր շրջանակով, յետոյ Կապադովիա կամ Գամիրք կոչուած աշխարհամասին մէկ ընդարձակ մասը, չէր կազմած ԱՐԳԷՍՍԵԱՆ ՏՈՄԱՐԾԱՅ անունով դարերու մէջ ծանօթ այս հողամասը, իր սահմանը կը տարածէր շրջաններով միասին՝ լեռնային Կիլիկիոյ բարձունքներէն և անոնց կողերուն քոռող ծանօթ Ծամնթաւ գետէն (Ջամանթը սու) մինչեւ Ալիս գետը (Գըզըլ ըրմազ, Սեբաստիա և Կեսարիա) և Նփրտաի արեւելեան և արեւմտեան տփերէն մինչեւ Հայկական Բարձրաւանդակը:

Նախահաթեան ժամանակամիջոցին յաջորդող Հաթեանց տիրապետութեան շրջանին, այս ընդարձակ տարածութիւնը, Փոքր Ասիա և Հայկական Բարձրաւանդակ անուններով, թէեւ երկուքի բաժնուեցաւ, սակայն համացեղ ու նոյնախաւ այս երկու ժողովուրդները՝ Արարատէն Արգէս և լեռնային Կիլիկիա, թէ՛ իբրեւ Հաթեան և Միտանի պետութիւններ և թէ՛ Ի. դա-

քէն մինչեւ ժ.Ֆ. դար (Ն. Ք.) Հաթեանց կործանած պետութեան ենթակայ ժողովուրդներ՝ պահեցին իրենց նախկին սահմանային գրութիւնը և պատմութիւնը:

Պատմագիրներ կը հաստատեն թէ այս մեծատարած երկրամասը, առանց սրոշ սահման ճանչնալու, հղած է նախնական օրօրանք նոյնացեղ ժողովուրդներու, սրոնք յետոյ Արգէսի սասրսաի և լեռնային կիլիկիոյ նախարնիկներու հետ՝ պիտի կողմէին ապագայ Կապադովկացիներ և Հայ ժողովուրդը և պիտի հիմնէին քաղաքական ու մշակութային բարձր կեանք մը՝ հաստատ Եփրատի երկու կողմերու նախարնիկներուն:

Ինչպէս պիտի տեսնենք, աշխարհագրականօրէն այս սահմանին մէջ պիտի գտնուին աւելի ետք Տումարձայ կոչուած գաշտահովիտը և լեռնային կիլիկիոյ բարձունքներուն վրայ գտնուած ապագայ Զէքսունք, Հանքնի գաւառները, Կումանան, Կեօֆսիւնք, Մարաքը, Ալպիսրանք, Մալաքիան և լեռնագօտիներու այլ վայրերը:

Հաթեան մեծածաւալ պետութեան կործանման պատճառ գործան յաջորդաբար իրենց արշաւանքներով Կիմմերներ, Փռիւզներ, Մոսքեր և Կատաւոնացիներ, սրոնք անոնց աւերակներուն վրայ բնակութիւն հաստատեցին: Այդ ժողովուրդները իրենց կեդրոնական հոգամաս ունէին Արգեսի շրջանակը և Մոթակը (Կեսաքիան)՝ իրրեւ իրենց գլխաւոր քաղաքը:

Անոնք այդ շրջաններուն մէջ՝ աւելի չհշտուած թիւով հաստատուած էին Արգեսի և Ծամնթաւ գետի միջեւ, այսինքն մեր օրերուն ծանօթ Կէօսթերէ (Կիզիստրա) կոչուած հոգամասին մէջ՝ մինչեւ Կոմանայի (Շար-աէրէ) շրջանները:

Այդ միացեալ պետութեանց աւերակները ցրուած էին Արգէսի, Արգէսեան Տոմարձայի, շրջակայ Էգրեկի ու չղթաներուն և Կոմանայի հոգամասերուն մէջ, և մեր օրերուն տակաւին կ'ապրէին անոնց յիշատակները պահող արձանագրութիւններն ու կիսաքանդ աւերակոյտերը և կը յիշատակուէին իրենց անուններով, ինչպէս Կիմմերներէն՝ Գամիրք կամ Գոմեր, Կեօմեր (*), Մոսքերէն՝ Մուշքեր, Կատաւոնացիներէն՝ Կասաղոնք, Քեսաիյէն, Կասղըլէր անուններով:

Անոնցմէ մասնաւորաբար կը գտնուէր Տոմարձայի ճակ-

(*) Կեօմեր եւ Կասաղոնք Տումարձայի սահմանին մէջ կը գտնուին:

տին բարձրացող՝ Հաճընի մօտիկը խորունկ հովիտներուն մէջ կոմանա (Շար-տէրէ) հնադարեան քաղաքը, որ այնքան հարուստ է կատաւնացի նախարնիկներու մեհեաններուն հետքերով, որոնք կը տարածուէին մինչեւ Գամնթալ գետի եզերքները և որոնց մանրամասնութեան անդրադարձած ենք մեր յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Այսպէս, լեռնային կիլիկիոյ, Արգէս և Հայկական Բարձրաւանդակ, Զամանթը սուէն մինչեւ Ալիո գետ և Եփրատի երկու եզերքները, իրենց ընդարձակ տարածութեամբ և սահմաններով ամփոփուած միացին մինչեւ Պարսից ափրադալութեան Սաարապութեանց բաժանումը, երբ արդէն Եփրատը ճանչցուեցաւ իբր սահմանակից երկու երկիրներու՝ Եփրատի արեւելեան և արեւմտեան անջատ երկրամասեր, և շարունակեց մնալ մինչեւ Մեծն Տիգրանի երեւումը, որ նորէն միացուց սահմանները, սակայն կարճ ժամանակամիջոցի մը համար միայն:

Բ.

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ — ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ — ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Արգէս լեռան և Անդր-Տաւրոսի լեռնազօտիներու բարձունքներէն կազմուած և պատմական կիլիսորան (Կէօնթերէ) ներկայացնող այս ընդարձակ տափաստանը կ'երկարի Արգէսի փէշերէն ուղիղ արեւելք՝ մինչեւ լեռնազօտիի ստորոտը:

Փոքր «պըլլընկներու» (*) (բլրակ) և գեղատեսիլ հովիտներու աւաարաններով պճնուած, հարթ տարածութեամբ քառակուսի այս ընդարձակ դաշտահովիտը, իր վարելի, ցանելի ու հերկելի օժանդակ արտերով, բուսականութեան հիւթեղ ու համեղ յատկութիւններով, իր լեռներու արեւոտ ճարխաճանքով ու չալակերով, խոտոտ, ծաղկոտ ու մայրառոտ «պէլէնկ»ներով, իբրեւ մշակելի հողամաս և արօտավայր, մեր օրերուն կը ներկայացնէր հսկայական տարածութիւն մը, որուն օրհնեալ և

(*) Տոմարայի լեզուին յատուկ գաւառական ու տեղական բառերու իմաստը եւ ճշգրիտ բացատրութիւնը իմանալու համար պէտք է դիմել Պատմութեան էջերուն՝ գիւղականիս գաւառաբարբառին յատկացուած բաժնին:

բեզմնաւոր ընդերքէն սնունդ կը հտանային տարեկան աւելի քան տասնհինգ հազար բանուոր բնակչութիւն և երեսունհինգ հազարէ աւելի բնտանի կենդանիներ՝ ոչխար, այծ, եզ, կով և ուրիշ «բազակ» և երկինքի ճնճղուկներ, որոնց համար ունէին զարնան իրենց արաի երգը՝ «լուծկ» գացող աղջիկներու բերնին մէջ։

«Ճննրդուկներ ևս տարի
Արսքս ցաներ իմ կարի,
Եւր վոր երթաք շուտ տարձեք,
Արսքս մեզքս ամեցեք»։

Ասոր անմիջական հետեւանքն էր որ գիւղաւանի բնակչութիւնը իր ճակատագիրը կապած էր հողին և եղած գերազանցօրէն երկրագործ, կենդանաբուծ և ոչխարաբուծ ժողովուրդ մը։

Դաշտահովիտը թէեւ անջրդի էր և հողի մշակութեան արդիական միջոցներէ զուրկ, սակայն բերքի և արմաթի տարեկան արդիւնաբերութիւնը այդ համեմատութեամբ միշտ բարձր էր, չնորհիւ հողագործ ընտանիքներու հաւաքական և միացեալ սյմերուն ու բոլորանուէր ֆանքերուն։

Դարերու մէջէն հողը՝ իրրեւ պապկնական ժառանգութիւն՝ իրենցն էր. իրենք էին հողատէրերը։ Թուրք բարձր պաշտօնեաներու և կամ աւատապեաներու կողմէ բռնագրաւուած հայ գիւղերու և հողերու «միւսքեաւ չիֆթլիկ»ի բռնատիրական և չահագործման գրութիւնը գոյութիւն չունէր, մինչ ուրիշ անդեր շատ մը հայ գիւղեր — մինչեւ մեր օրերը — գերեզմանուած էին և ենթարկուած չահագործման այս գրութեան։

Հողամասի ընդարձակ տարածութեան բերմամբ, չորս թաղերէն իւրաքանչիւրը ունէր 150—200 հողատէր և երկրագործ ընտանիքներ, և ամէն մէկ ընտանիք չորս-հինգ «լուծի» տէր էր, այսինքն կը պահէր հինգ-վեց զոյգ եզներ։ Լուծի տէր ընտանիքներ իրենց ընդարձակ արաւերը երկու կողմերու բաժնած էին, մին վարելի ու ցանելի, իսկ միւսը՝ հերկելի ու հանգիստի «պառկած» (մեր իսկ բարբառով), երկրորդ տարուան համար ցանելի։

Տոմարծայի ժողովուրդին այս հողային աշխատանքէն իրենց օգնութեան տարեկան բաժինը կը ստանային կէսութիւնէ

և Աւշար թուրք զիղերու ծոյլ բնակիչները: Անոնց տարեկան պարենաւորման հացահատիկը և արմաթը, ինչպէս նաեւ անաշին և դաշտաշին աշխատանքի կենսական պէտքերը կախում ունէին Տոմարծայի ժողովուրդէն, որ իրեւ ճանապարհէն «անսպաս» չտեմարան՝ դարերէ ի վեր կը ծառայէր կէօթերէի և Աւշարի բոլոր չըջաններուն համար, և այս կերպով անոնք անսասնապէս և ճարտարարուեստականօրէն սերտ կապուած էին Տոմարծայի ժողովուրդին հետ: Այս պարագան աւելի զգալի եղաւ 1915 թուականի տարագրութեան և բռնադատութի տարիներուն, երբ կէօթերէի և Աւշարի ամբողջ հողամասերուն աիրեցին սովն ու անսասնական առգնապը: այս մասին լսենք մեր բարձրաստիճան եկեղեցականներէն Պալաքեան Գրիգորիս Ծ. Վրդ. ի (յետոյ կախակապոս) խօսքերը, երբ իրեւ աքսորական դժբախտութիւնը կ'ունենայ անցնելու կեսարիայէն՝ Տոմարծայի ճամբով գէպի Տէր-Զոր:—

«Թումարգան... կը գտնուի արգաւանդ լեռնադաշտի մը վրայ, կեսաւրիայէն հազիւ 2 օրուան նամբայ հեռու: Այժմ Հայոց տուները եւ հողերը լսնանուած էին բուրբ գաղթականներու... Մեկ էանի տեղացի թուրքերու հետ մեր տեսակցած միջոցին՝ օրսի ցաւով պատմեցին մեզի, թէ իրենց գաւառի բոլոր արհեստաւորները Հայեր ըլլալուն եւ այժմ ալ ասոնք տարագրուած ըլլալով՝ իմա՝ բնաջնջուած, ո՛չ կօշիկի կարկան մը գարնոյ եւ ոչ ալ արօրի մը կոտորած խափը շինող ունեին: Որով 2—3 օրուան նամբայ կը սխալուին հեռու կեսաւրիա երթալ՝ կօշիկի մեկ փոքր կարկան մը գարնել տալու համար՝ դարձեալ Հայերու... Հայերը գնացին, երկրին օրհնութիւնն ալ, այսինքն «պերեկեր»ն հետեւեցին տարին...:

Թումարգա, որ շնորհիւ աշխատասէր հայ գիւղացիութեան դարերէ ի վեր ցորենի տնտեսական եղած եւ շրջակայներուն, այժմ ոչ թէ ցորենի հաց չէինք գտնել, այլ նոյնիսկ հազիւ ձեռք կրցանք բերել «եկինե» տնտեսուած սեւ խմոր հաց մը, որ կնաքեր երեւ յոյժ անմարտելի, եւ որուն 100 տոննա հազիւ կրցանք հինգ արծար դանեկանի գնել...:

Թումարգայի մեջ... բաւական կազդուրուած յաջորդ օրը նամբայ ինկանք դեպի Կապպէ:

Հազիւ քաղաքէն հեռացած եւ դաշտ մտած, մեր աչներուն առջեւ պարզուեցաւ արտակարգ եւ կամ անհաւատալի տեսարան մը: Ամբողջ բնդարձակ դաշտ ծածկուած եւ դեղնորակ արտաբայով. իսկապէս գարնան մեջ առուն եր: Որովհետեւ ամբողջ դաշտը դեղին

գայն ունեւ շնորհիւ չհնձուած ցորենի հարիւրաւոր արտերուն, որոնց հունձքը բնել արգիլուած էր մեկնող Հայերուն...: Աւան պատահալ կատարեալ էր, երբ կը տեսնէինք մեր շուրջը որ ցորենի դեղնորակ արտերուն մեջ յանախ որաներ կապուած եւ դեզեր կազմուած էին: Թեպէտ մեկ ձմեռ անցած էր, բայց միայն ցորենին հասկերը գետին քափած էին, իսկ ցօղունները երկար եւ զօրաւոր դեռ կանգուն էին եւ քամիէն կը տատանէին:

...Իրաւամբ յաջորդ տարիներու մեջ կեսաւրիայէն Պէյքմէտիկ եկողներէ իմացանք, որ Թումարգայի յուռքի քաւտերը, առանց հերկի ու վարուցանի մնալով՝ հացը ա՛յնքան անգտանելի դարձած էր եւ եղածն ալ ա՛յնքան անմասշէյի գիններու հասած էր, որ բուրժ ժողովուրդը անօրուքենէ պարզապէս սկսած էր մեռնիլ:

Թումարգայի այս հասկարուռ քաւտերու մեջէն անցանք յուզմամբ եւ արցունքով, որովհետեւ Տ—Յ ամսէ ի վեր հայ ժողովուրդը քեպէտ մեկնած էր անդարձ հազարաւոր տարիներու իր պատենական օճախներէն, բայց իր ստեղծագործ եւ շինարար աշխատանքի ոսկի արդիւնքը դեռ կը մնար, իբր անխօս բողոք իր կրած զուլումին: Մեր շուրջը ծովածաւալ տարածութեան վրայ, մինչեւ հեռաւոր հորիզոնները մեր խուզարկու ակնարկներուն՝ ամէն տեղ դեղնորակ եւ հասկազարդ արտերու յայնասարած ծով մըն էր, կէտկիտուած յանախ որաներով, դեզերով ու կալերով: Իսկ հոս ու հոն խոտանարակ բնտանի կենդանիներ եկած էին նարակել...:

Անկարելի էր բմբռնել՝ րէ պետական մարդիկ՝ խելագորութեան որպիսի՝ մտլուցքի մը կամ կատաղութեան որպիսի՝ մոլեղնութեան մը մեջ, համարձակած էին ջախջախել ա՛յնքան շինարար բազուկներ եւ ա՛յնքան օրհնուած արդիւնքներ» (ՀԱՅ ԳՈՂ.ԳՈԹԱՆ, Ա. հատոր, էջ 281—6):

ԿՈՂՄԵՐԸ, ՆՈՐ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՊԱՏԱՌԻԹԻԻՆԸ

Արդէոսեան Հայ Տոմարծալի այս հողամասը, ինչպէս մեր պատմութեան ընթացքին պիտի հանդիպինք, քրիստոնէական նախնական դարերէն սկսեալ Հայերով լեցուած էր:

Հոռմ-պարթեւ, պարսիկ-բիւզանդական եւ արաբ քաղաքական հակամարտութեանց յաջորդական տրչաւանքներն ու

նահանջները պատճառ դարձած էին որ հալածական և տատան-
դական Հայութիւնը, զժնդակ պայմաններու տակ, ձգէր իր
հայրենի երկիրը և զանգուածօրէն գաղթէր զէպի քրիստոնեայ
հռոմէական երկիրներ և սահմանամերձ կապադովկիա, հոն
ապահով ապրելու և ապաստան գտնելու յոյսով:

Բագրատունեաց վերջին Գագիկներու, աքսորական հայ-
րապետներու, նախարարներու և իշխաններու մայր հայրենիքէն
զէպի կապադովկիան երկիրներ հեռացումը գաղթական այս
աւերիչ հոսանքներուն աւելի ուժգին թափ մը տուաւ, երբ այ-
լեւս Արգէսոսեան Տոմարծայ գաշատհովիտը իր շրջաններով,
լեռներով, մինչեւ Տաւրոսեան լեռնաշղթաներու բարձունքներն
ու կիրճերը Հայերով լեցուած էր և դարձած հայկական երկրորդ
հայրենիք մը իր բոլոր հանգամանքներով, իբրեւ հայ թագա-
ւորներու և իշխաններու կալուածահոգեր և իբրեւ հայրապե-
տական աթոռանիստ քաղաքներ ու սրբավայրեր:

Հայոց աւագանիները և իշխանները, իրենց ճորտական
այս նոր հայրենիքին մէջ, զժրախատար չունեցան աւելի
երջանիկ և անկախ կեանք մը, ինչ որ իրենք կ'ակնկալէին և
իրենց խոստացուած էր: Անոնք իրենց տառապող ժողովուրդին
և հօսին հետ հազիւ կը վայելէին քաղաքական ու եկեղեցական
կիսանկախ ազատութիւն մը և պիտի չկտրենային աւելին ունե-
նալ, քանի ինթարկուած էին հռոմ հայատեաց և մոլեռանդ
կայսրներու և եկեղեցականներու քմահաճոյքին և անոնց քա-
ղաքական զոհերն էին, և քանի տակաւին օրթոտոքութեան
գաւառական հինցած ու արմատացած խտրականութիւնը և հա-
լածանքը Հայերու հանդէպ կը շարունակուէին իրենց ամբող-
ջական յոռի կողմերով:

Կարճ ժամանակ մը ետք շատ չուշացաւ երբ այս շրջ-
աններուն մէջ բիւզանդական կայսրութիւնը տեղի տուաւ
սելճուգ զօրաւոր հոսանքի մը արապատութեան, որ աւելի
ներող և բարեացակամ ոգի ցոյց տուաւ քրիստոնեայ հպատակ-
ներու հանդէպ քան քրիստոնեայ թիւզանդիւնը:

Սելճուգ սուլթանութիւնը իր արապատութեան ընթաց-
քին թէեւ ջնջեց Հայոց քաղաքական կէս անկախութիւնը և
յափշտակեց անոնց կալուածները, սակայն միւս կողմէն հայ
ժողովուրդին տուաւ կրօնական ազատութիւն և առանձին եպիս-
կոպոսական աթոռ ունենալու իրաւասութիւն, որոնք ուղեկորոյս

հայ ժողովուրդի ազգապահպանման գործին մէջ խոչոր ազդակներ եղան և որոնց շնորհիւ այս շրջանները ունեցան հայ նորանոր վանքեր և անոնց ծոցին մէջ դաստիարակուող գրչագրողներ, մատենագիրներ, կրթական և կրօնական մշակներ, գործ մը՝ որ Հոռոմներու կողմէ՛ գլացուած և հալածանքի ենթարկուած էր:

Այս կարեւոր գէպերը տեղի կ'ունենային 1080 թուականէն (Յ. Բ.) սկսեալ:

Սելճուգ սուլթաններու կողմէ՛ Հայերուն ընծայուած այս առանձնաշնորհալ գիրքը միջոցներ ստեղծեց նաեւ Հայոց քաղաքական դարգացման:

Մելիտինէի պաշտպան հայ Փիլարատսի կողմէ, լեռնաշղթայի հիւսիսային երկայնքին Մարաշի մէջ հիմնուեցաւ հայկական անկախ իշխանութիւն մը, թէեւ կարճատեւ, ուր ապաստան գտան և Փիլարատսի իշխանութեան զօրավիգ հանդիսացան նաեւ Տոմարձայ հոգամասի կառապոն՝ աւանի իշխանութեան (մեր օրերուն կառլըլէր) յանդուգն և հայրենասէր սասունցի Ռուբէնը և իր յիսունէ աւելի ազատանիները, որոնք հիմնադիրները պիտի ըլլային վաղուան կիլիկեան անկախ իշխանութեան:

Սելճուգներու իշխանութիւնը նոյնպէս կարճատեւ եղաւ և անոր յաջորդեցին իրենց ցեղակից թաթարներ և թուրքեր, որոնք ի բնէ կողոպտելու և ջարդելու վարժ ցեղեր՝ իրենց տիրապետութիւնը այդ շրջանի հայ ժողովուրդին համար դարձուցին ողէտ մը և պառուհաս:

Անոնք աւերեցին և այրեցին շատ մը գիւղեր, քաղաքներ և սրբավայրեր, զորո՝ աւերակներու վերածեցին, բնակչութիւնները՝ ջարդեցին և մնացողները սարսափած ու լեղապաւառ դադթականութեան դիմեցին գէպի հեռաւոր երկիրներ:

Թուրք ցեղի թուական գերակշռութիւնը բարձր պահելու և միայն թրքութիւնը տարեցնելու թրքական քաղաքականութեան վայրագ ձեւն էր տօնկա, որ ընդգրկուած էր և գործադրութեան գրուած ոչ-թուրք հպատակներու հանդէպ:

Այդ օրերու ախուր յիշատակներէն մնացած էին և կ'աւրէին տակաւին մեր օրերուն ալ այն քաղաքներու, գիւղերու և սրբավայրերու աւերակուած մնացորդները, որոնցմով շրջապատուած էին մեր հոգամասերը և ամբողջ Արգէսի շրջանը, և անոնց կարգէն էր նաեւ անցեալի հայ աւերակ գիւղերու և սրբավայրերու վրայ հիմնուած մեր օրերու կէօսթերէի և Աւշարի շրջաններու հարիւրաւոր թուրք գիւղերը:

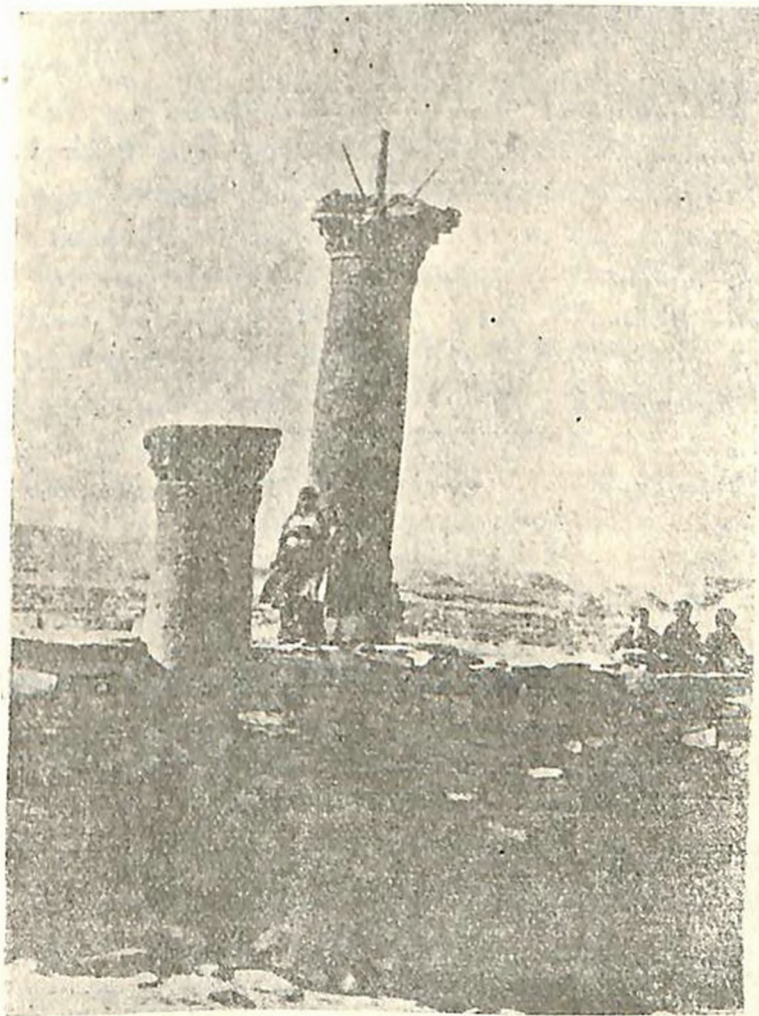
ՊԱՏԿԵՐ 1.— Բխզանդական Երջանէն մնացած յունական եկեղեցիական իկոնոստասի մը՝ Տոմարձայի Վեհի Թաղի Հայոց շուկայի (գերեզմանատուն) կից: Տոմարձայի Հայերը զայն կը կոչէին Ս. Մատուածաժին, որ ունի երանակեալ ճարտարապետութիւն մը (*):

Քաղաքակրթութեան և մարդկութեան թշնամի այս ցեղը, իր ջարդարարի վերջին փորձը տնդամ մըն ալ ցոյց տուաւ 1915 արիւնոտ թուականին՝ հայ ցեղի իսպառ ընտելեցումով, և իր նախահայրերու ճամբուն վրայ ձգած աւերակներուն և սրածուրծ իւններուն վրայ միշտ նորեր աւելցուց՝ սրպէս հաւատարիմ յաջորդը իր ցեղային յաակութիւններուն:

Այս ախուր և արիւնոտ յիշատակները, սրտնցմով չազատուած է թուրք աշխարհը, իրենց յաւիտենական արձանագրութեամբ՝ հզօր պատմիչները պիտի ներկայացնեն թուրք բարբարոսութեան կեանքէն տունուած՝ գալիք դարերու պատմութեան առջեւ, և ինչպէս մենք այսօր ողբալով կը նկարագրենք, տնտք անարգանքով և գարշանքով պիտի պատասխանեն թուրքին:

(*) Այս եւ յաջորդ լուսանկարները մեզի տրամադրած է Նիւ-էորքահայկ Պրն. Դառնիկ Յ. Անանեան (Չոմախլուցի), որ զանոնք անձամբ լուսանկարած է 1910 թուին:

Հողամասի արեւմտեան սահմանը կը նախագծեն Արգէս
լեռան գառիթափին գէպի արեւելք շարուած խումբ մը հայ և
թուրք փոքր գիւղերու վերջիններէն՝ Ճիւճիւն (հայ) և Մեծն
Պիլեմիճոն պատմական գիւղերը, ուրկէ գէպի արեւելք երկարե-
լով, հինգ ժամ սաքով ճամբորդութեան միջոցէ մը ետք՝ Շարա-
ճիւղ լեռան և Սեւական գետի եզերքին շարուած Սեւակոն,
Շիպարախ և Պէօքէ թուրք փոքր գիւղերուն առջեւ կ'առնէ
և կը կազմուի քառակուսի հողամասին արեւելեան սահմանը:

ՊԱՏԿԵՐ 2.— Հնագոյն օրջանէն մնացած մեհեանի մը բեկորները,
Տումարձայի արեւմտեան կողմը, վերի Թաղի եզերքը, վերոյիշեալ Ա.
Աստուածածին եկեղեցիի մօտիկը:

Հիւսիսակողմի սահմանը զուրկ է լեռներէ և բացի մեծ ու փոքր բլուրներէ՝ ոչ մէկ բարձրութիւն կ'արդիլէ հիւսիսային հորիզոնի տեսարանը, և գէպի հիւսիս-արեւմուտք հեռաւոր Նիրզէ, Էֆֆերէ (Ս. Կարապետ վանք) և Կեսարիա քաղաքները՝ ձիակառքով ճամբորդութիւնը այս ուղիով կը կատարուի և շատ գիւրութեամբ:

Հիւսիսային սահմանի այս հարթ տարածութեան մէջ ցրուուած էին Կէօսթերէի շրջանի թուրք մեծ ու փոքր գիւղերը՝ թիւով երեսունվեց հաւ, որոնցմէ առաջին շարքին վրայ կը գտնուէին Տաշուհ, Կէօմեր, Փերսենիկ և Քէօփեկլի թուրք փոքր գիւղերը՝ պատմական Էզրեկի (հայ գիւղ) ուղղութեամբ մինչև գետնախորշային սառնարանը (Պուզլուխ):

Գիւղերու այս առաջին շարքը կը գտնէ հիւսիսային սահմանը և հողամասի քառակուսի անկիւնը:

Հարաւային սահմանը կը ներկայացնէ Սեւ կամ Սիմակն (Սիւմենիէն) լեռան ստորոտէն ձեւացած նեղ ու երկար զաշտահովիտը, մինչև իր արեւմտեան ծայրին հաստատուած Փաւսլու և Շահմեյիք պատմական գիւղերու սահմանները: Իր մէջ ամփոփելով նաև Սեւական լեռը իր կաւարով և բարձրաւանդակով՝ կ'երկարէր գէպի արեւելք՝ Սեւական, Շխպարախ և Պէօքէ թուրք գիւղերու եզերքները, կազմելու համար հարաւային սահմանը և հարաւ-արեւելեան միացման քառակուսի անկիւնը: (Այս մասին տես Պատմութեանս կցուած ընդարձակ քարտէսը):

—

Դ.

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԴԻՐ

Օսմանեան սուլթաններու կառավարութիւնը երկիրը բաժնած էր վարչական մասերու, նահանգներու, գաւառներու, գաւառակներու և գիւղախումբերու, միշտ ալ սակայն կապուած մնալով կեդրոնական կառավարութեան, այսինքն սուլթանի հրամանին:

Վարչական այս բաժանման օրէնքով, Տոմարծայ կը գտնուէր Անգարայի կուսակալութեան (վիլայէթ), Կեսարիոյ գաւառի (սանճագ), Տէվէլու-Էվերեկ գաւառակի (գաղա) իւստասուլթեան տակ, կազմելով Կէօսթերէ գիւղախումբի (նահիէ) կեդրոնական գիւղաւանը:

Վիլյայեր (նահանգ). —

Նահանգի կուսակալը (վալին) կը նստէր Անգարա և կը նշանակուէր սուլթանէն, և իր կարգին կախում ունէր կեդրոնական կառավարութենէն, միաժամանակ ըլլալով գործադիր պետը կառավարական գործերուն՝ իր բոլոր ճիւղաւորումներով:

Կուսակալը, որ նաեւ կուսակալութեան ռաիկանութեան գլուխն էր, նոյնպէս գործադրութեան կը գնէր իրաւական և դատական վճիռները, և անոր իշխանութեան տակն էին կուսակալութեան վարչական զանազան պաշտօնեաները:

Սանհազ (գաւառ). —

Սանհազի կեդրոնական քաղաքն էր Կեսարիա, ուր կը նստէր գաւառապետը (միւթեսարըֆ), որ կը նշանակուէր նոյնպէս սուլթանէն:

Սանհազը կուսակալի անմիջական տեսչութեան տակն էր. ունէր միւլենոյն իշխանութեան սահմանները և իրեն հնթակալ պաշտօնական մարմինները, ինչ որ ունէր կուսակալը:

Գազա (գաւառակ). —

Գազայի կեդրոնական քաղաքն էր Էվերեկ, ուր կը նստէր տեղակալը (գայմագամ), որ պետն էր: Գայմագամը նոյնպէս կ'ընտրուէր կուսակալէն և հնթակալ էր անոր, ինչպէս իր կարգին իրեն ալ հնթակալ էին փոքր պաշտօնեաներ, որոնք անոր հրամանէն կախում ունէին:

Նանիկ (գիւղախումբ). —

Նահիէի կեդր. գիւղաւանն էր Տովարձայ, պետը՝ «միւլաիր», որ հոն կը նստէր: Միւլաիրը նոյնպէս կ'ընտրուէր կուսակալէն և անկէ կախում ունէր. ան իրեն գործակից և խորհրդական ունէր չորս թաղերէն մէկական աղա (չորպաճի), իսկ Կեսարիէի գիւղերու (գարիէ) ազգեցիկ աղաներէն (թուրք) 4—5 հազի իւրեւ ներկայացուցիչ և խորհրդական, որոնք միւլաիրի նախագահութեան տակ որոշումներ կու տային և անոնց գործադրութեան կը հսկէին:

Կային նաեւ դատական և զինուորական մարմիններ, որոնք ունենալով վարչական ուրոյն կազմ՝ կուսակալութեան իրաւասութեան տակ չէին գտնուեր:

Դատականօրէն Տոմարձայ կապուած էր Էվերեկի և Կեսարիայ. իւրեւ զինուորականներ կառավարչատան (սերայ) շրջանակին մէջ կը մնային 8—10 «ժանտարմա»ներ և 5—6 «զապիէ»ներ (ռաիկան), որոնք միւլաիրի հրամանին ենթա-

Վայ էին և կը հսկէին երկրի ներքին անդորրութեան, աւեր-
քերու գանձման և կառավարական իրաւունքի պաշտպանման:

Կուսակալներու սեղանի կեդրոնական կառավարութենէն
ընտրուելու վարչական այս վաւթար գրութիւնը գիտէք թէ
ի՞նչ ախուր գեր կատարած է երիտասարդ թուրքերու ձեռքին
մէջ՝ իր գոյութեան թուականէն մինչեւ հայկական բնդհանուր
ջաւղիի թուականը:

Անմիջապէս կը տարուինք մտածելու 1915 թուականի
սեւ օրերու յիշատակներու մասին, երբ թուրք կեդրոնական
կառավարութիւնը Հայերը ի սպառ ջնջելու հրաման կ'արձա-
կէր կուսակալութեանց. անոնցմէ՝ սմանք մարդկայնօրէն
խղճահար՝ կ'ըմբոստանային այս սճրային հրամանը գործա-
դրելու արարքին դէմ և անմիջապէս կեդրոնական կառավա-
րութեան կողմէ կը փոխանակուէին Իսթիհասական արիւնհարու-
նօր կուսակալներով ու անկալակալներով:

* * *

Մենք տեսանք թէ ժ.Ա. դարու կէսին, Տաւրոսեան լեռ-
նագօտի հիւսիսային բարձունքները և հովիտները դարձած
էին հայկական կեդրոնավայրեր, և Մարաշ իր չըջանալ մասը
կը կազմէր Մելիտինէի պաշտպան հայազգի զօրավար Փիլարսոսի
անկախ իշխանութեան: Արդէնսի ընդարձակ դաշտահովիտը իր
Տամարծայ հողամասով, իբր սահմանակից լեռնային Կիլիկիոյ
հարաւային բարձունքներուն, եղած էր կեդրոնավայրը քաղա-
քական այս դէպքերուն և անցուղարձերուն, ուր Պաղ Վասիլի,
Ռուբէնի և Թուրոսի նման ազատատենչ իշխաններ՝ Փիլարսոսի
պատրաստած քաղաքական ուղիով կը ձգտէին իրականացնել
անկախ Կիլիկեան իշխանութեան մը ազգային տենչը:

Կիլիկիոյ հայկական անկախութեան վերջ տրուելէ ետք,
Տաւրոսեան լեռնաշղթայի կիրճերուն և գանազան մասերուն
մէջ որջացած թիւրքմէն և Աւշար ապստամբ ցեղերու շարքին՝
կը գտնենք նաեւ քանի մը դարեր աւտակական կարգով ապրող
ազգամիկ Զէյթունը, Հաճընը և Տամարծան, որոնք լեռները
զբաղեցնող այդ վայրագ և յափշտակիչ ցեղերու վճռական և
կրկնակի յարձակումներուն դէմ ինքնապաշտպանութեան համար՝

ստիպուած էին ապաստանիլ և ամբողջով լեռներու բարձունքներուն վրայ, երբ առկաին օսմանեան սուլթաններ տնկարոզ էին նստածելու այդ բազմաքանակ ապաստամբները և իրենց վարչական ազդեցութիւնը չէր թափանցած այդ անմատչելի և արկածալից բարձունքներուն մէջ:

Իրենց տէրէպէյական տնկախութիւնը պահող՝ այդ թիւրքմէն և աւշար ցեղապետները, որոնք իշխանութեան տէրը և լեռներու տիրապետողներն էին, «թիւֆէնկ եռզ էզմէկ եռզ» աւարի և կողոպուտի սկզբունքով՝ այլևս իրենց շրջանակին մօտն ու սորսափը դարձած էին:

Անոնց՝ այդ վայրագ ցեղերու սանձարձակ ապաստակութեանց թիրախը առաւելապէս կը կազմէին իրենց դրացի այդ երեք ինքնավար հայ գիւղերը իրենց շրջաններով, որոնք սակայն կրցած էին քաջարար պայքարիլ և անոնց դէմ պաշտպանել իրենց հերոսական գիրքերը, կալուածները, եկեղեցիները և ընտանեկան սրբութիւնները:

Այս երեք առանձնացեալ գիւղերը՝ ինքնապաշտպանութեան իրենց գիրքաւորման մէջ, յաճախ դիմած են միացեալ ոյժերու և փոխադարձ զէնքի օգնութեան և կրցած են չափով այդ ցեղերու խժոժութեանց և սանձգութեան հետ, և անոնք ունին այդ օրերէն մնացած և մեզի հասած պանծալի դրուագներ, որոնք իրենց ռազմական պատմութեան մէկ մասը կը կազմեն և որոնց մասին անդրադարձած ենք մեր յաջորդ էջերու պատմական մասերուն մէջ:

Հայ Տոմարծայի ժողովուրդը այդ թուականներուն իր ազդեցիկ չորպոմիններու և վարդապետներու արթուն հսկողութեամբ, չախմախու քիւֆեցկը ուսերնին և փալա դանակը մէջքերնին՝ ոչ միայն պաշտպանը կզած են իրենց լեռան-դրացի Հանքնի Հայութեան կեանքին, անոնց ընտանեկան սրբութեանց, այլ նաեւ այդ աւաղակարարոյ ցեղերը նստածելու ու ճնշելու հարկադրուած օսմանեան բանակին՝ իրենց զէնքերովը աջակցած և սուլթանի կառավարութեան գնահատանքին արժանացած ու վարձատրուած են:

Աւատական այս շրջանի կորովի անձնաւորութիւններու վերջին շառաւիղներէն էր Բարսեղ Վարդապետ Պիճոյեան (Թորոսեան) քաջ Տոմարծային, որ 1838 թուին օսմանեան բանակի ընդհ. հրամանատար գերման մարաջախտ Ֆոն Մուլթէի «Ճամ-

բորդուքիւն դեպի Մալաթիա» յուշերուն մէջ կը ներկայանայ հեղինակաւոր գէմք մը: Մարտջախար հոն հայ վարդապետը կը կոչէ Հոգեւոր Իւստան եւ ներբողը կը հիւսէ անոր՝ որպէս ազգեցիկ տիրապետողը լեռնաշղթայի բազմաթիւ աւաղակ ցեղերու վրայ եւ հիացումով ու զարմանքով կը յիշէ օսմանեան կառավարութեան կողմէ վարդապետին սւղղուած եւ իրեն յանձնուած հայատառ յանձնարարական մը, իր բառերով՝ «Հայերէն ազատ անցագիրի հրաշակերտ մը», որով Մարտջախի կեանքին պատասխանատուութիւնն ու ապահովութիւնը կը յանձնուէր միմիայն հայ վարդապետին հեղինակութեան՝ ընդդէմ լեռնաշղթայի բարբարոս ցեղերուն:

Այս երեք գիւղերը ոչ միայն աշխարհագրակազմէն կապուած էին իրարու, այլ նաեւ իրենց անցեալի գերդաստանական ծագման մասին ունէին աւանդական պատմութիւններ — Մամիկոնեան Գայլ վահանի թոռնիկներէն եւ Բագրատունեաց վերջին տարարախտ Գագիկի գերդաստաններէն եօթը ընտանիքներու գաղթը եւ այդ երեք գիւղերը ահաւորուելու աւանդական պատմութիւնները:

Այս աւանդութեանց կ'ընկերանային եւ անոնց մէջ ի յայտ կու գային անոնց նիստ ու կացը, ընտանեկան սովորութիւնները, իրենց ազգային եկեղեցիին հանդէպ ունեցած հաստատուն սէրն ու անարատ հաւատքը, անոնց բարձր թիկունքը եւ հսկայական արտաքինը, իրենց գերդաստանական ազգանուններու եւ անուններու նմանութիւնը, իրենց վանքերու կրթական եւ մշտկութային յարաբերութիւնները եւ աւելին՝ իրենց բարբառը, որուն մասին մեր յաջորդ էջերուն մէջ պիտի խօսինք:

Այս իրողութեանց անմիջական արձագանքն էր անշուշտ որ կէօսթերէի եւ Աւշարի թուրք շրջանակները ՏոմարԺան կը կոչէին «Բիւշիւք Զէյթուն»:

Գիւղաւանը այդ շրջաններուն կը կառավարուէր աւատական կարգաւ: Ունէին իրենց չորպանիները, քեփեաները եւ աղաները, որոնք իրենց վարչական կարողութեամբ համբաւ ստացած էին եւ իրենց առնական մարդու կարուկ ազդեցութեամբ՝ Սանճագի եւ Գաղայի կառավարութեանց տաջեւ ճանչցուած էին իբրեւ ամբողջ կէօսթերէի նահիէին համար օգտակար եւ փորձառու գէմքեր, միշտ իրենց ազդեցութեան տակ ունենալով նահիէի միւսերը:

Անոնց այս յանդուգն գործունէութեանց՝ իրենց գործակցութիւնը կը բերէին վանքի օրոշման կարիճ վարդապետները և քահանաները, ինչպէս նաեւ կէօսթերէի շրջանի թուրք գիւղերու քանի մը աղաները:

Չորպաճիներու և աղաներու այս իշխանութիւնը գերդաստանական և յաջորդական էր, և ասիկա կ'որոշուէր և կը կատարուէր գիւղի քահանաներու և վանքի վարդապետներու հաւանութեամբ և անոնց «պահպանիչ»ով և օրհնութեամբ, միշտ հինին տեղ նոր մը կարգելով:

Չորպաճիներու այս վճռակամ իշխանութիւնը տարածուած էր ո՛չ միայն լեւնաշղթայի աւշար և թիւրքմէն (Գողանօղլու) ցեղապետներու, այլ նաեւ շրջակայ կէօսթերէի թուրք գիւղերու վրայ, թիւով 36 հաա, որոնք միշտ պատկառանքով և յարգանքով միայն կը վարուէին անոնց հետ: Թուրքերը, ինչպէս իրենք կ'ըսէին յաճախ, գիտէին թէ «Տումարձայի կեալուրը ի պանանջել հարկին, կարող ե թուրքին ցոյց տալ իր պող սպայի տակէն փախադանակի(*) եւ դըրըխի(**) ծայրը»: (Թումարդանըն կեալուրը իճապնատա պող տպանըն ալթընտան թիւրքլերէ կէօսթէրէպիլի իր փալա պչադ վէ դըթլըխըն ուճու):

1875-ի թուականներուն միայն, որ հայ քաղաքական կեանքի զարթոնքի շրջանն էր, վերջ տրուեցաւ այս աւատական գրութեան, երբ լեւնաշղթաներու և շրջակայքի անկախ ձորապետները և ծանօթ Գողանօղլուները նուաճուեցան սուլթանի կառավարութեան կողմէ: Այդ թուականէն սկսեալ Տումարձայ և Հաճըն ենթարկուեցան կեսարիոյ սանձագի, իսկ Զէյթուն՝ «Չարմանուհի» հերոսուհիներու այդ անմատչելի բարձունքը, չարունակեց մնալ իր կիսանկախ վիճակով, երբ արդէն սուլթաններու հայաջինջ քաղաքականութիւնը իր գործօն գերին մէջ մատած էր, սարկացնելով և ճնշելով հայ չորպաճիներն ու աղաները՝ անոնց սերունդներուն վերջ տալու համար:

Ասկէ ետքն է որ պիտի սկսէին սուլթանական պաշտօնականերու, ժանտարմաներու և զապթիէներու խժդժութիւնները, կեսարիոյ և Արգէսի շուրջ, ինչպէս նաեւ հայկական բոլոր գաւառներուն մէջ, երբ անոնք այլեւս ոտք կը դնէին հայ գիւ-

(*) երկար, մօտաւորապէս մէկ մէթ երկարութեամբ դանակ, կախուած՝ գօսիէն:

(**) երեսուն հինգ սանիմ երկարութեամբ, ոչխար խուզելու մասնաւոր մկրաց:

ղերէն և հայ տուներէն ներս՝ ծանր տուրքերու հաւաքման պատրուակով: Այլեւս անոնց ներկայութիւնը չարիք մը, սարսափ մը և սպառնալիք մը դարձած էր հայ հարսին և աղջկան, և սրբապղծութիւն մը հայ ընտանեկան պատուոյն և սրբութեանց դէմ, ինչպէս պիտի չուշանային և այդ հարստահարութեանց ծանրակշիռ ճնշումներուն տակ կայծակնացայտ պիտի բռնկէին հայ լեռները, հայ սրտերուն հետ և անոնց բոցերուն մէջէն պիտի վերածնէր հայ քաղաքական և յեղափոխական կեանքը՝ իր վահագներու արեգակնաման աչքերով:

Ե.

Լ Ե Ռ Ն Ե Ր Ը

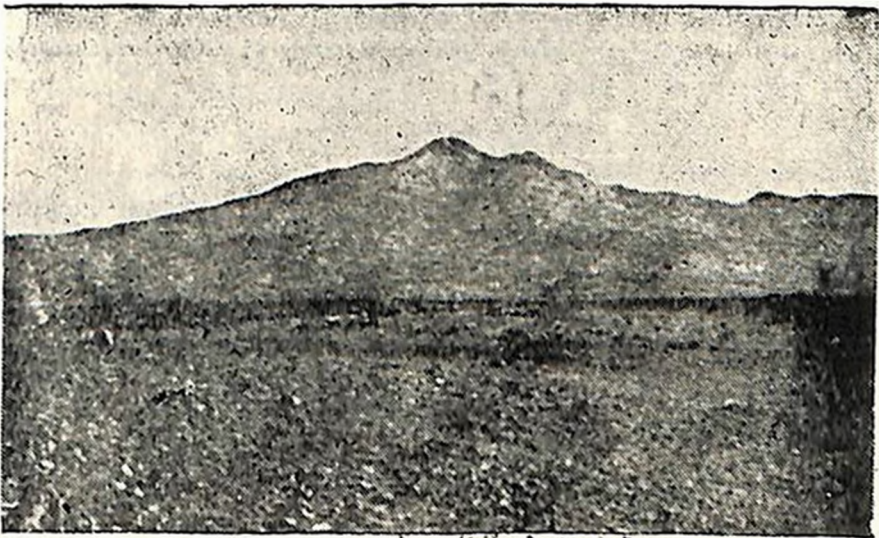
Լեռներու պատմութիւնը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ շատ հին ու խորունկ յիշատակներ ունի:

Ո՛րքան հին են Հայոց լեռները, նոյնքան հին է նաեւ հայ ժողովուրդը՝ իր լեռներով ու անոնց աւանդութիւններով:

Հայ ժողովուրդը գիտէ թէ իր գոյութիւնը և յաւիտենականութիւնը կը պարտի իր նախահայրերու սուրբ և անմատչելի լեռներուն, որոնք գիացած են ասկալ երկինքի փոթորիկներուն և աշխարհի չարիքներուն: Եւ այս հաւատքը, իբր անմահ և աստուածային խորհուրդ, թռիչք տուած է հայ միաքին գէպի անկախութեան զաղափարը, գէպի մարտական կեանք և զոհարարութիւն: Եւ ասիկա շատ հին դարերէն, Արատչէսի և Տիգրանի օրերէն, երբ լեռնոտ երկու Հայաստանները իրար միացնելու արքայական ջանքերուն դէմ՝ անկախ լեռներու զաւակ ազատասէր նախարարներ յամառօրէն կ'ըմբոստանային հայրենի լեռներուն ապաստանած: Այսպէս շարունակ մինչև մեր օրերը եղան մեր լեռները—Տարօնեան Սասունը, Տաւրոսեան Զէյթունը, Հաճընը, Կեովուր տաղըն և սովետական Արարատը:

Այսպէս, իր աւանդական լեռներուն կապուած հայ ժողովուրդը, դարեր շարունակ աշուղական ոգիով դրուագներ ու հեքիաթներ հիւսած է անոնց շուրջ, և հայ բանաստեղծը յափշտակուած սրտով՝ երգած ու փառաբանած է զայն այսպէս.

«Օրհնեալ քլլաք, ո՛վ լեռներ.
Թե՛նամւոյն դիմ բերդեր եք,
Դիւցազներու ապարանք,
Ուր մեր պապեր առաջին հեղ,
Իրենց աչերը բացին, իջան դաշտերը արգաւանդ.
Կրթեցին եզր լուծին,
Ու լուսնին տակ կարդացին
Ժամագիրքը խնկաբոյր...»:

ՊԱՏԿԵՐ 3.— Արգելու լեռը, դիտուած՝ Տոմարծայէն:

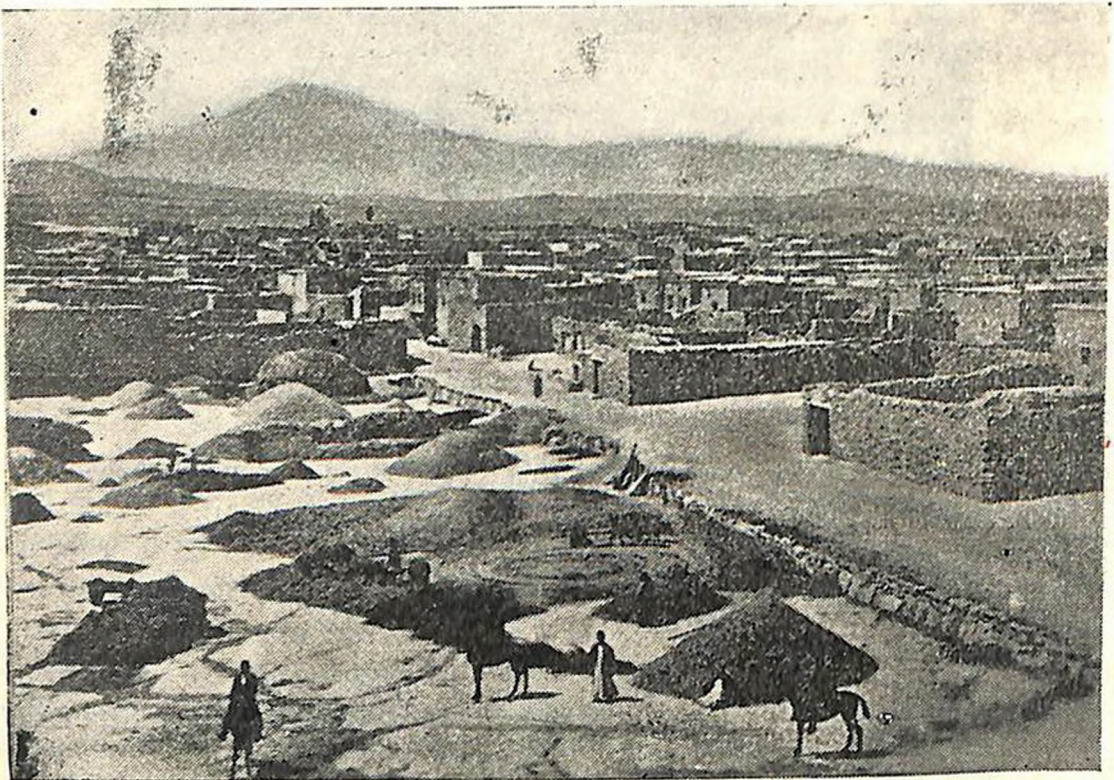
Հայ լեռները նոյն ինքն հայ ժողովուրդն ու անոր պատմութիւնն իսկ են:

Եթէ հայ լեռները եղած են ներշնչման աղբիւր հայ աշուղին և բանաստեղծին համար, հայ ժողովուրդի աշխատանքն ալ տուած է անոնց բեղմնաւոր և օրհնեալ կեանք:

Հայ Տոմարծայի դաշտահովիտի ժողովուրդը ևս ունէր իր հայրենի լեռներն ու դաշտերը, որոնց օգուիւն ու ջուրովը սնած, մեծցած ու ապրած, անոնց մասին ունէր կրօնական հաւատալիքներ և պաշտամունք, որոնք իրենց աւանդական հարազատութեամբ ու ներշնչմամբ՝ վերցուած էին մայր հայրենիքի ժողովուրդին կենցաղական նկարագիրէն ու բարքերէն:

Անոնց այդ լեռները, որոնք իրենց երկինքի և դաշտահովիտի խորհուրդները դրկած էին, անոնց բարձունքներուն կուտակուած մուժ ու թանձրամած ամպերը և անոնց դրացի երկինքը՝ իրենց յարափոփոխ երևոյթներով, Տոմարծայի ժողովուրդին համար գուշակութեանց աղբիւրներ, դիւր, պատմութիւն և օրինադիրք էին։ Անոնցմով կը կարդային երկինքը, աստղերը, լուսինը և արեւը, և անոնցմով կը ճշգէին տարուան եղանակները և օրուան իրենց դաշտային աշխատանքի ժամերը, տալով անոնց խորհուրդ մը և իմաստ մը։

Դաշտահովիտի երկնակամարին տիրող լեռներն են՝ արեւմուտքի իր թիկունքէն կապողովկեան երկրի հսկայ Արգեոսը, որ տիրական արքայի նման ինքնավստահ, միտ մինակը նստած

ՊԱՏԿԵՐ 4.-- Տոմարծայի վարի Թաղը, իր կալերով եւ կալուորներով, յուսանկարուած Ս. Աստուածածին վանքի տանիքէն։ ‘Դիմացը’ Արգեոս լեռը(*)։

է՝ դիտելու կարծես դաշտահովիտի չարն ու բարին:

Իսկ արևելքի իր ճակտին կայ Անդր-Տաւրոսի լեռնագօտի-
ներու բարձրագոյնը Պէյ սաղըն՝ իր Շարաճիւղ ձախ թեւով,
որ մեծ ու փոքր լեռներու ուսերուն յոտնկայս և յաղթական
կեցած է:

Երկուքն ալ հսկաներ, իրենց երկնահաղորդ դիրքով՝ տէր
ու տիրական էին դաշտահովիտի և անոր երկինքին:

Մին «չափաղ»ին, ամէն օր գիւղին հետ կ'արթննայ և իր
ուսերէն կը դրկէ նորածին արեւը, տալու համար կեանք ու
շունչ արթնցող բնութեան. աշխատանքի ճամբան կը բանայ
եփող, եռացող գիւղին, վազվառող մշակին, երգող ճնճղուկնե-
րուն, մեղուներուն ու միջատներուն:

Երկրորդը, «իրկաստան» դէմ, յողնած հողին ու հողա-
գործին, լծկան եղներուն, կալուորներուն ու «քաղուոր»նե-
րուն, հանգիստի ու դադարի համար դէպի տուն ճամբայ կու
տայ, և ժամէ ժամ մարող արեւը՝ իր թիկունքի ետին թաք-
ցնելով՝ գիւղին հետ կը քնանայ:

Այդ լեռները երբեմնի սրբոսանն էին քաղաքակիրթ հեթա-
նոս մարդկութեան և քրիստոնեայ բարոյականութեան:

Հոն էին ծնած ու սնած սրբազան անձնաւորութիւններ՝
քրիստոնէութեան ընդհանրական և Հայաստանեայց Առաքելական
Եկեղեցիներու սրբազան լուսաւորիչներ, հաշակաւոր առա-
քելներ, աստուածաբան և հայկաբան Գրիգորներ, Դրազարկի
և Հռոմկլայի Շնորհալի Ներսէսներ, որոնց սրբազան շունչն ու
աւանդութիւնները դարէ դար աճելով՝ սրբադործած էին այդ
զոյգ լեռները՝ յաչս քրիստոնեայ աշխարհին և քաղաքակըր-
թուած մարդկութեան:

Ի դուր է որ երէկի բարբարոս թուրք ցեղի զաւակներ,
պատմագիրի հովեր առած թրքական անիմաստ մեծամոլու-
թեամբ՝ կ'աշխատին այս սուրբ լեռները թրքացնել և անոնցմէ
մէկուն անունը թուրք երեւակայական հերոսի մը յաղթական
անունին կցել, բան մը որ հին ու նոր պատմագիրներու հա-
մար բոլորովին անձանօթ է:

Հողագործ Տոմարծացին, ամէն օր իր հերկի ու կալի
եզները «ալկել»ու և «վաղնըցուն» աշխատանքին կուշտ-կուշտ
պատրաստելու համար, կէս գիշերէն ետք՝ «կոսսաղ խօսու»
չափաղին դէմ կ'արթննար, կէս քուն կէս զարթուն մութին
մէջէն տան դուռը կը բանար, առտուն «պէրէքէթ»ը ներս

կ'առնէր, չարը խափանելու և բարիին գէմ դալու համար (ինչպէս իրենք կը սիրէին ըսել): Յետոյ, «քուն տութախ» աչքերը շփելով կը յառէր Պէյ տաղը (Շարածիւղ) լերան զաղաթը՝ դէպի արեւելք՝ տեսնելու համար հոն նստած «Լիւսին» տաղը, որու քովէն ընկերները արդէն փախած էին և ինքը միս մինակը «ըփըլ-ըփըլ» կը վառէր իրենց ժամու կանթեղին նման: Հաւատացեալ և աստուածավախ մարդը երեք անգամ կը խոնարհէր և խաչը խաչին կտուէն հանելով «Հայր մեր երկինք» մը կը մըմնջէր իր մանկութեան օրերէն ստած և կ'իջնէր «ալկելու» իր վաղուան աշխատանքի ընկեր եղները:

Լերան զաղաթի և «Լիւսին» տաղի այս աւանդական խորհուրդը անդրադարձումն էր Հայաստանի ժողովուրդին այն «Արագածի վրայ Լուսաւորչի Կանթեղի» աւանդական պատմութեան, երբ հայ հոգին կրցած է Լուսաւորչի Կանթեղը փոխել տաղի մը ու զայն կախել Արագածի կառարին, որպէսզի հայ աչքերը միշտ նային Կանթեղին և Արագածին:

Հայ Տոմարծայի ժողովուրդը ունէր համանման շատ աւանդութիւններ, բարքեր ու սովորութիւններ՝ իր լեռներուն կապուած, որոնք փոխ առնուած էին Հայ Հայրենիքի ժողովուրդէն:

Արագածի խորունկ ձորերը ունէին Շուտաի աւանդութիւնը, մարդոց արիւնը ծծելով ապրող: Տոմարծայի ժողովուրդը եւս ունէր իր Փետրուարի—բարեկենդանի շաբթուան «Ֆետս»ը, Սեւական (Սիւմենկէն) լերան մէջ: Անիկա միայն փոքրիկներու մայրերը կը դողնար: Եւ մենք մեր օրերուն ունէինք անոր հեքիաթին հետ կապուած երգն ու պարը, զոր փոքրիկներու խումբերս ցատկուտելով կ'երգէինք ու կը պարէինք:

«Համայրո պապապա,
Փիտ պապապա,
Տեօլն օրոցքը կա'պառը,
Հացը տէտէն կա'թափը: Համայրո պապապա...
Թէնսին ալը կա'սընը
Թթխմորը կա'կընը: Համայրո...
Կատուն կերաւ քախանէն,
Ոտքը կապեցինք չարփանէն,
Փախաւ մտաւ ծակ քիւլէն: Համայրո պապապա...»:

Անոնք գիտէին թէ Արգէտսի կատարէն դէպի Կեսարիա երկարած մութ ամպերու կոյսերը նշանն էին յաջորդ օրուան

«չիֆան»ին, իսկ իրիկունները անոր կռնակին վառող արեւուն կարմրութիւնը նշանն էր «վաղնըցուն» արեւոտ օրունն:

Շափաղին արեւը «սէթէլէ» առաջ, Պէյ տաղըի գաղաթին վրայ ցրուած, պար բռնած չառագոյն տմպերու շարանը նշանակն էր տմպոտ երկինքի մը և երկրորդ օրունն անձրեւի:

Լուսնկան առատուն դէմ երբ կալ կամ բակ (մշուշոտ չըրջանակ) ունենար, երկրորդ օրը անձրեւը անխուսափելի էր:

Գիտէին նաեւ թէ արեւուն «քիթ»ով երկար մութ տմպերու կարաւան մը դէպի Հաճնոյ լեռները նշանակն էր այդ օրունն տեղատարափի:

Սեւական (Սիւմենկէն) լերան հտեւէն, տմբողջ ցերեկը եթէ սաստիկ ծուռ հովը (հարաւային քամի) փչէր, այդ օր սաստիկ կը տեղար:

Սերմնացանը, սերմնցուի «չուվալ»ը բեռցնելէ, «փառթալ»ը շալկելէ և լուծը հզան վիզը դնելէ առաջ, Արգէոսի կատարին նայուածք մը կու տար, իր գուշակութիւններով երկինքը, տմպերը կարգալէ հաք միայն, երեսին խաչ մը կը հանէր և «հա սուրբ Աստուած» ըսելով դործի կը սկսէր: Անոր կը հետեւէին «տավրուն», «կառն»երուն և կովերուն չոպանները, «աղօն» փռող ծեր կիները, «կամ» վարողները և կալ «էօնող»ները:

Իրիկունն դէմ, երբ արեւը իրենց գլխին ու արտին վրայէն դէպի Արգէոս կ'երթար և կը կախէր իր երկար մաղերը մեծ լերան կռնակին (ինչպէս իրենք կ'ըսէին) և երբ Արգէոսը իր շուքը կը փռէր տմբողջ գիւղին վրայ, այդ ժամը իրենց համար «իրկասկ» էր: Եւ տմբողջ գաշտի մարդիկը մէկ անգամէն, կալի, արաի ու գուրսի աշխատանքը ձգելով՝ խումբ առ խումբ դառնային և գիւղի կոչնակին ձայնով տուն կը մտնէին:

Արեւը իրենց Շարածիւղ լերան «հիւրիւ մեկէք» (գեղեցկութեան թագուհի) աղջիկն էր, որ տմէն առատու կանուխ մօրմէն կը ծնէր և իրենց արտերուն ու գիւղին վրայ կը շրջէր. վարէն դէպի վեր՝ իրեն նայողներու աչքերուն մէջ կը խոթէր իր ոսկեթել մաղերը: Իսկ իրիկունն Արգէոս լերան հտեւ պահուած կտրիճներ կը քաշէին անոր մաղերէն ու կը տանէին իրենց գիրկը հանգչեցնելու համար:

Պայծառ լուսնկայ երկինքին տակ, լերան «արխաճ»ներուն պառկած և անուշ քունի մտած «տավարներու սիւրի»ները քակելու և խոտոտ «պէլէնկ»ները ցրուելու համար, չոպանները «հիւրքերը» կը նայէին, և պէտք էր որ Պէյ տաղըի գաղաթէն

կախուէր և միայն մէկ մարդ պոյի չափ հեռու մնար:

Նոյնպէս ցերեկուան ղշողին, «հարժաներուն մէջ ջրհորներու գլխին պառկած «սիւրիւ»ները «իքինտի»ի զով օգին քակելու և լեռը քաշելու համար՝ Արգէսի շուքը պէտք է որ ամբողջովին ծածկէր Սեւական (Սիւմենկէն) լեռը:

«Կամ» վարողներ ու կալուստրներ, կէս գիշերուան մօտ, կալի յոգնած եղները «փրցնել»ու և կամին վրայ «տէրէծող» աղջիկները տուն զրկելու համար, իրենց նշան ունէին «Յարդ-գողի» (աստղերու) հեքիաթային ճամբան և անոր մօտեցած Հաճի Գաբրիէլին աստղը, որոնք Շարաճիւղ լեռան վրայ պէտք էր կանգ առնէին:

Երաշտի տարիներուն և ցանքի ամիսներուն՝ երբ հողը կ'անճրկէր և կը սպառնար «չիֆթճի»ներու մէկ տարուան «էմէկ»ին և անոնց «օլուխ-չօճուխ»ներուն օրուան հացին ու ալիւրին, իրենց լեռներու կտտարները և հոն կուտակուած թանձր ամպերը, յուսահատութեան մէջ յարական ու աղօթք կտրած արցունքոտ աչքերուն համար՝ յոյսի ու փրկութեան շնորհաբաշխ աղբիւրներն ու առատահոս օրհնութիւններն էին:

ՇԱՐԱՃԻՒՂ ԼԵՌԸ

Գիւղի վարի թաղին արեւելեան եզերքը, վանքի բլուրին վրայ կանգ կ'առնես, «տէր վէր» (դէպի վար), աչքերուդ առջև կը պարզուի լայնատարած դաշտ մը, որ գիւղականի է՝ն շահաբեր և բերրի մասը կը կազմէ և որուն մասին է որ կը խօսի Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան՝ «...Հասկաքուռ դաշերու... եւ արտերու լայնասարած ծով...», ինչպէս տեսանք վերը (աստ, էջ 6): Շարաճիւղ լեռը՝ իր չքեղ արտաքինով, ամբողջութեամբ գրաւած է այս դաշտին հորիզոնը:

Լեռնադաշտի այս հարթ տարածութեան մէջ, հոս ու հոն ցրուած կը տեսնես երբեմնի հայ կիսաքանդ գիւղերու և սրբավայրերու աւերակները. Կասաղոն (Կասղըլէր), Ձեւոյի (Չափալու), Ղազընա (Ղըզըլճին), Կըֆըս, Մարմախոռ և ուրիշներ, որոնք կը կազմեն հայ ժողովուրդի այդ շրջանի անցեալի պատմութիւնը՝ իր աւանդութիւններով և յիշատակարաններով:

Առանց գիրքդ փոխելու կը գիտես հորիզոնը: Շարաճիւղ

լերան վերջաւորութեան, դէպի արեւելք՝ աջ թեւիդ ուղղութեամբ՝ հեռուն կը նշմարուին Հաճնոյ բարձր լեռները, որոնք կտրծեալ դէպի ետեւ կը մազլցին և հասնիլ կը փորձեն Պէյ քաղըի յաղթ ու կռու կատարին, բայց հազիւ թէ կուրծքին կը բարձրանան, յուսահատ ճամբայ կու տան նշանաւոր կեզպէլ անցքին, և իրենք դէպի հարաւ կը շարունակեն իրենց շղթայակապ օղակը՝ երթալ միանալու Սիսուանի լեռներուն, ա՛յն լեռներուն, որոնք երբեմն եղած էին ռազմական դիրքերը հայ ազատասէր լերան իշխաններուն(*), եւ աւելի յետոյ՝ թիւրքմէն Գոզանօղլուներու և Փարսախ յելուզակ ցեղերու թաքստոցը, որոնք զործ պիտի ունենային Հայ Տուսւնձայի և Հանքնի չորպաճիներուն հետ:

Պէյ քաղըի, այս անմատչելի լերան կողէն է որ վեր կը բարձրանայ պատմական կեզպէլը, միակ անցքը, որ հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ Արդէսի արեւելեան շրջանը և Տոմար-ժայի դաշտահովիտը՝ Անդր-Տաւրոսի լեռներու բարձունքներուն՝ Հանքնի, Զէյթունի և անոնց շրջանակին հետ:

Այս ցից ու սեպածեւ զարհուրելի անցքէն էր որ անցանք իստոնէութեան պաշտպան հին դարերու փառատենչ ու անյադ Խաչակիր զինուորները. անցան նաեւ դարերու մէջէն՝ ճշմարիտ խաչք իրենց ուսերուն կրած հայ ժողովուրդի անմեղ զաւակները, 1915 թուականին Տարագրութեան արիւնոտ խաչք չալկած ու յանձնուած վայրագ ցեղի մը ատելութեան ու անմարդկային կիրքին: Անցան սոսկումով, արիւնոտ և կսկծալի վէրքերով ու զուլումի արցունքներով, բազմահազար կաթնառ մայրեր, փետառած մազերով հարսներ ու աղջիկներ, սայլերու անիւներուն, լծկանեղներուն օգնութեան ապաստանած, բռնցուած ծծկեր մանուկներ, կտրաքամակ ծերեր. չանցան սակայն. իրենց սայլերով ցից կողերէն փրթած ժայռերուն հետ՝ գլտորուեցան ու դալարուեցան անգնդախոր վիհը այս վահափառ լերան, ուր անարձագանգ խեղդուեցան ահարկու ճիչերն ու սըրտաշարժ աղաղակներն այդ սուրբերուն:

Կը շարունակեալ դիտել հարթ հորիզոնը, ուր նոյնպէս Շարանիւղ լերան վերջաւորութեան և ձախ թեւիդ ուղղութեամբ դէպի հիւսիս հեռուն կը նշմարուին յստակ ու պայծառ երկինքի մը մէջ լեռնաշղթայի բարձր շարքերը, թեւ թեւի պար

(*) Օսարնէր Լեւան Իսխան կը կոչեն Լեւոն Բ.ը:

բռնած և Զեյթունի Պերիսթ միասին առած՝ կը քաշեն միշտ դէպի հիւսիս՝ ճիւղաւորուելով Ազիգիէ, Ալալիսքան, Մարաւ գաշտահովիտներու երկինքին և աւելի հեռուն Մալաթիոյ շրջանները՝ անցնելու համար Եփրատ և միանալու Հայկական Տաւրոսին:

Լեռներու այս շրջանակին մէջ էր որ կեանք ստացած էին Հայ Փիլարսոսի և Գող Վասիլի անկախութեան ձգտումները և խիզախ շարժումները: Աւելի յետոյ լեռներու այս շրջանակը եղած էր Աւշար և Թիւրքմէն տհառեկչական ասպատակութեանց միջնորդը և անոնց սարսափէն էր որ Գերման Մարազախս Մոլթիմ կ'ապաստանէր հայ վարդապետի հովանիին:

Շարանիւղ լեռը, Տաւրոսեան լեռնաշղթայի արեւմտեան կողերական մասը կազմելով, իր ընկեր լեռներէն զտոււած և առանձինն Տամարծայի գաշտահովիտի արեւելեան սահմանը նշատած է: Իր այս դիրքով՝ գիւղաւանը և գաշար կը բաժնէ Աւար եռւրս կոչուած այն ընդարձակ հովիտէն, որ կազմուած է Շարանիւղ լեռան և անոր լեռնաշղթայի արեւմտեան բարձունքներէն: Անոր մէջ մեր օրերուն ցրուած կ'ապրէին աւելի քան եօթանասուն երկու Աւար մեծ ու փոքր գիւղեր:

Այս ընդարձակ հովիտը իր սկիզբը կ'առնէ հիւսիսէն Ալալիսքանի, Մարասանի, Թաւրիուրի և Ազիգիէի լեռներէն կազմուած հարթ տարածութիւններէն(*) և կ'երկարի դէպի արեւելք մինչև Տումարծայի սահմանը՝ Շարանիւղ լեռան ստորոտը, ուրկէ իրեն սահման դնելով Ծամնդաւ գետը և անոր եզերքին շարուած Սեւական, Շիսպարախ, Պեօֆէ և Իմամ Դուլու Աւշար գիւղերը, կը հասնի Կեզպէլի (Պէյ տողը) ստորոտը, կազմելու համար երկարածիգ այս Աւշար գաշտահովիտը:

Աւշար այս հողամասը Արգէսի արեւելեան ստորոտին և Տաւրոսեան լեռնաշղթայի միջև կազմուած հարթ տարածութեան ամենէն բեղուն, արգասաբեր և ջրառատ հովիտն է, որ իր վրայ կը կրէ արագընթաց Զամանքը սուն, և շղթաներու կուրճերէն պսակացող հարիւրաւոր գետերն ու պարակները իւրացնելով, կը ներկայանայ շրջանի բարերար հողամասը՝ ոռոգման բարիքներով և բնութեան գեղեցիկութեամբ օժտուած:

Այս բեղուն գաշտահովիտի կեդրոնական մասին մէջ կը գտ-

(*) Լեռներու այս շրջաններէն է որ ծնունդ կ'առնէ պատմական Զամանքը սուն և Աւար այս հովիտի մէջտեղէն իր ընթացքը կը շարունակէ, հասնելով մինչև Տումարծայի դաւաճանիտի արեւելեան եզերքը:

նուրիս պատմական Թաւրուր և Մասրասան հին քաղաքները, որոնք երբեմն եղած էին աթոռանիստ քաղաքը աքսորական կաթողիկոս եաչիկ Ա. Անեցիի, նստոցը հայ իշխաններու և կրթական դործունէութեան շրջանակը Գրիգոր Վկայասէրի: Մեր օրերուն մնացած էին անոնց միայն կիսաքանդ տներակները և կը պահէին սակայն իրենց աւանդական յիշատակներն ու սրբութիւնները:

Դժբախտութիւն մըն էր որ բնական գեղեցկութեամբ օժտուած այսքան արդաւանդ հողամաս մը յատկացուած էր աւազակաբարոյ և ծոյլ Աւշար ցեղախումբին, որ հակառակ երկրի արդիւնաբեր յատկութիւններուն, մեր օրերուն հացի ու արմախքի կարօտ՝ անտեսապէս կապուած էր Տումարգայի ժողովուրդի աշխատանքին:

Աւշար ցեղին՝ դարերէ ի վեր հայ և թուրք տարրերէն անջատ և մէկ «եռւոյս» մը մէջ համախմբուած փաստ է թէ ան հին դարերուն եղած էր զաղթական հկոռոր ժողովուրդ մը և յետոյ է որ միայն ճնշման կամ բռնութեան մը տակ իսլամացած էր, ոչ թէ թրքացած, և շարունակած էր ապրիլ անուանականօրէն իբրեւ կէս իսլամ ժողովուրդ մը՝ մինչեւ մեր օրերը:

Արդէն «եռւոյս» թրքական բառը իր իմաստով ցոյց կուտայ թէ Աւշար ցեղախումբը եղած է գաղթական և այս հողամասը իրեն տրուած է տիրող կառավարութեան կողմէ՝ իբրեւ «եռւոյս» (կալուած):

Աւշարները, ինչպէս մեր օրերուն գիտէինք, խառնուածքով ու բնածին յատկութիւններով, բոլորովին կը տարբերէին Թուրքերէն: Չունէին Թուրքերու ընտանեկան բարոյական անկումը և բազմակնութեան օրէնքը. կեղծիքը և կաշառակերութիւնը անծանօթ էին իրենց: Իբրեւ ուրոյն և ազնուական ցեղ՝ իրենց բարքերով և նկարագիրով աւելի հակում ու մերձաւորութիւն ունէին Հայերուն քան թէ Թուրքերուն: Այս պարագան մասամբ կ'արդարացնէր Արեւիկունեաց ցեղէն իրենց ծագման հաւանականութիւնը, որուն մասին իրենք պարծանքով և հպարտութեամբ կ'արտայայտուէին:

Քրիստոնեայ ժողովուրդներու և Հայութեան պատմական կեդրոնավայրը եղող՝ Կիլիկեան շղթայի այս ընդարձակ հովիտին մէջ, Աւշար ապստամբ ցեղի տեղաւորումը և կողոպտելու, ասպատակելու ու յափշտակելու իր ձգտումներուն մէջ անոր տրուած անկախութիւնը թրքական յետամնաց և աւանդական

վասքար քաղաքականութեան մէկ հետեւանքն էին, ի հարկին այդ աւազակարարոյ ցեղը Հայոց դէմ իբրեւ դէնք գործածելու և անոնց ազդեցութիւնը տկարացնելու համար, ինչպէս հայկական գաւառներու մէջ Քիւրտերու պարագան, որոնք Հայերը ջարդելու և կոշոպտելու մէջ կատարեալ ազատութիւն կը վայելէին:

Թուրքը չէր սխալած իր նպատակին մէջ. փաստը ցոյց տուաւ թէ 1909-ին՝ Կիլիկիան ջարդի և 1915-ի Տարագրութեան թուականին, երբ Իթքիհասի կառավարութիւնը Հայերը խաղառ բնաջնջելու որոշումը տուաւ, այս երկու ցեղերը անոնց գործակցեցան և կառավարութեան գործը դիւրացուցին:

* * *

Շարանիւղ լեռը, ինչպէս տեսանք, թէեւ Տոմարծայի դաշտահովիտը բաժնած էր Աւշար հողամասէն, սակայն իր կողէնու կողմերէն երեք անց կու տար՝ հաղորդակցութեան մէջ պահելով գիւղաւանը Աւար եւրոսին հետ:

Առաջին անգոր, որ ամենէն ապահովը և դարերու ճամբան էր և ուրկէ մեր օրերուն եզան սայլերով կը ճամբորդէինք, լերան արեւելեան քիթի վերջաւորութեան գտնուած Սեւական գիւղն էր իր կամուրջով, ուրկէ Զամանքը սուն անցնելէ ետք՝ կը հանդիպէինք Գաբուն, Աղմեզեր և Աւար սեօյիւսիլի թուրք գիւղերը՝ մինչեւ Թաւրուր, Մասրասան պատմական աւերակ վայրերը: Այս անգոր հաւանական ճամբան պէտք է ըլլայ՝ զոյգ Գագիկները և կաթողիկոսները հաղորդակցութեան դնող Արգէոսի շրջաններուն հետ:

Երկրորդ անգոր լերան ուսը թեթեւօրէն երկուքի բաժնող «պէլով» մը կ'իջնէր Աւար սեօյիւսիլի կամուրջը, որ կը միանար առաջին անգորին: Ասիկա կարուկ ճամբան էր:

Երրորդ անգոր լերան հիւսիսային ձախ քիթին վերջաւորութեան գտնուած գետնախորշի Սառնարանի (Պուզլուխ), մօտէն կ'անցնէր Էգրեկ, Հոմքսուն, Պագար-Կորէն թուրք գիւղերը՝ մինչեւ Ագիգի: Այս ճամբան հաւանաբար այն անգորն է, ուրկէ անցաւ Գեւմանացի Մոլթէն դէպի Մարա և Մալաքիա իր ճամբորդութեան ատեն:

Գիւղի սեպհական այս լեռը թէեւ իր հարաւի եղբոր Սեւական (Սիւմենկէն) լերան կանաչադարձ «արտաճ»ները, «մէշէ»ները, «թիքէնճիք»ները, խոտոտ «պէլէնկ»ները ու «չայիրոտ» «էթէկ»ները չունէր, սակայն «զոյուն կէօզիւ», «նըշ-

Պ ՏԿԵՐ 5.— Տոմարձայի Վառի Թաղի գառնուկներէն՝ խումբշմբ, ցրուած՝ Վանքի «պրլլընկ»ի կողերուն:

խրուկ», «մատի մալախ» և նման այլազան խոտերով և «հարսփեւայ», «ինքէմէր» և ուրիշ հոտոտ ծաղիկներով հիւսած իր ընդարձակ լանջիւրը, իրենց հարուստ արօտասեղիններով՝ կաթնատու մայրն էր գիւղաւանին, ինչպէս նաեւ բազմահաղար ծարուս ոչխարներու հօտին ու յոգնած «չոպան»ներուն «կաթաղ»ը՝ իր կողին քսուող Ծամնդաւ գետին եզերքով:

(*) Այս պատկերը լուսանկարուած է 1909 թուին լուսանկարիչ [Հանի] Ասա-սուր Միմասեանէ (Ֆենեսեցի):

Այս ճեպարաններուն մօտ կը գտնուէր աւերակներու խոշոր զանգուած մը, իր սրբատեղիներու խոյակներով, կիսաքանդու կանգուն սիւներով, ապարանքի հետքերով ու խաչանիշ ժայռերով, որոնք հաւանական մնացորդներն էին Հաթեանց շրջանի մեհենատեղիներուն և յետոյ փոխարկուած քրիստոնէական կրօնի խաչանիշ սրբատեղիներու, որոնց նմանը շատ էին Արգէսի շուրջ :

Աւանդաբար կը պատմէին թէ այս աւերակները մօտը կը կազմէին իր մօտ գտնուած պատմական հարուստ Կոմանայի (Շար-տէրէ) Հաթեանց մեհենատեղիներուն, և լերան Շարածիւղ անուան յորջորջումը կը բացատրուի այս աւանդական սահմանումներով :

ՍԻՄ ԿԱՄ ՍԵՒԱԿԱՆ (ՍԻՒՄԵՆԿԷՆ) ԼԵՌԸ

Սիւմ կամ Սեւական (Սիւմենկէն) լեռը իր բարձր դիրքով գրաւած է նոյնպէս գիւղաւանի հարաւային հորիզոնը, և իր բնական գեղեցկութեամբ, մեծութեամբ ու կանաչադարձ տեսքով գերազանցած է արեւելքի իր եղբայրը՝ Շարանիւղ լեռը :

Այս լեռն ալ՝ Շարածիւղ լերան պէս՝ Տաւրոսեան լեռնաշղթայի հարաւային եզերական մօտը կազմելով, գտնուած է իր ընկեր լեռներէն և ինքը առանձինն բաղմած դաշտահովիտի հարաւային սահմանին վրայ : Իր այս դիրքով, Սեւական լեռը՝ գիւղաւանը և դաշտահովիտը կը բաժնէ իր ետին գտնուող հարաւի Ամանոս լեռներէն և դաշտային Կիլիկիոյ սահմաններէն :

Պատմական այս լեռը, ամբողջ Կեսարիոյ և Արգէսի շրջաններուն համար, կը ներկայանայ իբրեւ ազգային պատմական շատ կարեւոր կեդրոնավայր մը : Անոր փէշերուն, ուսին, կողերուն և հարթ տարածութեան վրայ, ցրուած էին շատ մը հնադարեան գիւղեր, բերդեր և սրբատեղիներ, ինչպէս Աննոլախ, Էնգեյէ ձոր, Չալ և Կոպիսառ(*), որոնց աւերակներու պահպաններն էինք մենք՝ մեր օրերուն, և անոնց յիշատակներուն մասին ունէինք տառնդական զրոյցներ՝ ժառանգուած մեր պապերէն՝ իբրեւ ձեռագիր մագաղաթ ու դասագիրք :

Այս աւերակուած վայրերը իրենց լերան աւանդութիւններով կապուած էին հայ ժողովուրդի ԺԱ. դարու քաղաքական

(*) Մեր օրերու վարի եւ վերի Կոպր-ներ :

պատմութեան հետ, և հոն տեղի ունեցած դէպքերու և իրադարձութիւններու հայկական դիմագիծը և հայկականութիւնը սրբագործած էին լերան ամէն մէկ մասը, բլուրները, աղբիւրները և լեռը ամբողջական:

Լեռը մեր օրով կը կոչէինք «Սիւմենկէն», որ աղաւաղումն է Սիւմ կամ Սեւական հայատիպ տեղանունին, իբր հետեւանք լերան կողերուն շարուած հինգէ աւելի ինքնաբոլիս ակնադբիւրներուն ու վտակներուն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ունէր իր սեպհական անունը հայերէն բառերով:

Լերան Սիւմ կամ Սեւական (Սիւմենկէն) հայերէն յորջորջումը իր հետ կը բերէ հայրենի լեռներու, գետերու աւանդական յիշատակները, կատարելապէս աւանդապատճ և իր հայրենի երկրի բարքերուն նախանձախնդիր ժողովուրդի մը կողմէ, որպիսին էր Հայ Տոմարծայի ժողովուրդը:

Հայրենի երկրի և անոր լեռներու պատմութենէն՝ մենք գիտենք թէ Տարօնի դաշտի հարաւակողմը, արեւմուտքէն դէպի արեւելք կ'երկարածուէր Տօրոսի կամ Տաւրոսի լեռնաշղթան: Տարօնցիները զայն կը կոչեն Սիւմ կամ Սեւ լեռ, Սեւ սառ կամ Սասնոյ լեռներ, իսկ անոր գետակներն ու ակերը Սիւմ-ակն՝ իրենց սեւութեան պատճառաւ:

Մեր Սիւմենկէն լեռը նոյնպէս ունի ինքնաբոլիս և առատահոս ակեր, ակունքներ և անոնցմէ կաղմուած վտակներ ու գետակներ:

Ի՞նչպէս կարելի է մեկնել լերան Սիւմ կամ Սեւական յորջորջումը, բա՛ւ անուն մը, որ սղղակի փոխ առնուած է Տարօնցիներու մասածումէն, յղացուած՝ Տարօնի լեռներու և անոնց ակերու յիշատակներով: Արդեօ՞ք մեր այս լեռը իր հաղամասերով՝ իբրեւ շարունակութիւնը մասը կը կազմէր երբեմնի Տարօնի հայրենի լեռներուն, և կամ Տարօնի աշխարհէն դաղթած ժողովուրդը՝ երկար դարեր հոն ապրած և լեռը, գետերն ու ակերը հայացուցած էր՝ իր լեռներու յիշատակներով:

Այս լերան արեւելեան կողմը կը գտնուէր իր բարձունքներէն կաղմուած ատփարակ հովիտ մը, որուն եզերքին քսուող պատմական Զամանքը սուին վրայ հաստատուած ունէինք Սեւական(*) հայանուն պատմական գիւղը, որուն անուան յոր-

(*) Զամանքը սուն մեր օրերուն մեզի ծանօթ էր միայն «Սեւական գետ» (այս Սեւական գիւղի) անունով:

ջորջումը և գիրքը կապուած էին այս լերան անցեալի պատմութեան հետ:

Յատկանշական է գիտնալ թէ երկար դարերու մէջէն, գոնէ հազար տարուան շրջանի մը մէջ, այդ հայանուն (Սեւական) յորջորջումներով լեռը, գիւղը և գետը չեն կորսնցուցած իրենց հայեցի անունը և գիրքը, թրքական երկարատեւ տիրապետութեան շրջանին իսկ՝ մինչեւ մեր օրերը և այսօր տակաւին: Ասիկա վկայութիւն մըն է որ այս շրջանը եղած է գերազանցօրէն հայկական ազգեցիկ կեդրոնաւայր մը:

Հայկական բազմաթիւ պատմական վայրերու ճշգրիտ անունները իրենց հարազատ հնչիւններով պահուած են թրքերէն լեզուի հնչումին մէջ, և տսիկա կը գտնենք (*) ընդհանրապէս թուրք կառավարութեան պաշտօնական արձանագրութիւններուն մէջ և թրքատառ հին քարտէսներու վրայ: Նոյնպէս մեր այս լերան և գիւղին Սեւական հարազատ անունը իր հարազատ հընչումով այսօր տակաւին պահուած է թուրք կառավարութեան արձանագրութեան և մեր շրջանի թրքատառ քարտէսներուն մէջ:

Թուրքեր լեռը կը կոչէին Սիւվէյէն, որ նոյնինք մեր «Սեւական» տեղանունն է, իսկ գետը կը կոչէին Սիւվէնէն, գրեթէ նոյնանման հնչումով ու անունով: Որով թրքերէն լեզուի մէջ բառը քիչ գործածուելով, իր հարազատութիւնը պահած է, իսկ հայերէնի մէջ շատ գործածուելով արտասանութիւնը փոխած է, և Սիւ կամ Սեւականը եղած է Սիւմենկէն:

Լեռը՝ գիւղի հողագործներուն օրհնութիւնը, չոպաններուն «եայլիմ»ը, «եայլաճի»ներուն պարծանքը և կաքաւի որսորդներուն յոյսն էր:

Անոր հարուստ կողերէն պտութեացած ինքնաբուխ աղբիւրները առուններ ու վտակներ կազմելով՝ կը ճիւղաւորուէին իր փէշերուն հարթ տարածութեան որոշ մասերուն մէջ, կրկնապատկելով ցորենի արգիւնաբերութիւնը և լիսւլի վարձատրելով հողագործին արդար աշխատանքը:

Լերան կողի տկնաղբիւրներուն շուրջ ցրուած հին հայ գիւղերու աւերակ տունները եայլաներն էին մեր օրերու գիւղին, որուն կաթին, իւղին ու պանիրին մէջ բուրոյղ գոյնղգոյն ծա-

(*) Ասիկա ապացոյց մըն է թէ Թուրքեր աստ ետէն է որ տիրած են այդ վայրերուն եւ տեղական հայ անուններուն ծանօթացած իրենց լեզուով ու հնչումով:

ղիկներու և խոտերու բուրմունքը և համեղ կաթի առատութիւնը կը գերազանցէին բոլոր միւս հայրաները. առոր համար «հայրածի» «քէյֆենի»ներ կը պարծենային և կը նախանձէին իրարու:

Անոր հնամեայ կողերուն ու «էթէկ»ներուն շարուած վայրի կաղնիներու, տանձենիներու և «արաուճ»ներու մութ շուքերը, «մասուր»ներու և «ծարենի»ներու թփիկներուն պլլուած «ցընցուկ»ներն ու «չալու»ները վախկոտ մայր կաքաւներու տուններն էին, երբ տնոնք ամէն առտու շափաղին և իրկուան «սերիննիկ»ին՝ ձագուկները առած ակերը կ'իջնէին և չսպաններու ու որսորդներու վախէն՝ փրթփրթալով տուն կը փախչէին:

Գիւղական լեռնային կեանքը իր բանաստեղծական գեղեցկութեամբ պատկերացնող այս լեռը տուն տուած է հայ աշուղին՝ բնութեան երգիչին հետ խօսելու իր բառերով. —

«Ախ իմ կախալիկ,
Նախուռն սիրունիկ,
Չալի րփիկին
Մէջք շուրջ մոլիկ,
Կր կախաւես դար դար,
Ձեցիկդ սարե սարե,
Ձեցիկդ ե երուած,
Կախալիկ իմ սար:

Սեգ սարի գլխին,
Անտառի միջին,
Հին կաղնիի ներքին,
Անուռ գիւերին,
Շափաղին ձեցիկդ
Լեռ ու սարեր առած
Խուլք խուլք դուրս կը վազեն
Հաւիկներ քնած (*):

Անոր արեւոտ «արխաճ»ները, խոտոտ «պէլէնկ»ները, «արաուճ»ի ու «մէշէ»ի պուրակներու չալուններն ու ցախերը, տարին տառներկու ամիս արօտատեղիներն էին գիւղականի տառնեակ մը հազար սչխարներու հօտերուն, այծերուն, «չալի»-ը պառկող լուծի կղներուն, «թոռ թոսուն»ներուն, կովերուն ու «մէջօղիլ»ներուն:

Չսպանները ունէին իրենց յատուկ հեքիաթներ, դրուաղներ և ասացուածքներ, վերցուած այս լեռան հետ տառներկու ամիսներու իրենց ապրումներէն, «կոֆտան»ներուն մէջ կամ բաց «արխաճ»ներուն՝ «ավէր» ու «եափալ» շուններուն, ձմեռուան մէջ կատղած ու քաղցած գայլերուն և յափշտակիչ թուրքերուն հետ կուրծք կուրծքի գալը (գիրկընդխառնումը): Անոնք «ճոշալով» կը պատմէին ձմեռուան ծերացած գիշերներուն՝

(*) Չայնագրեալ եղանակը տեսնել պատմութեանս ձայնագրեալ երգերու բաժինին մէջ:

իրենց տան տաք թոնիրին շուրջ և կամ ախոսի «սեքի»ին մէջ բռնորուած :

Լեռը, իր կողերուն շարուած աղբիւրներէն, «տամբղ-լըխ» կոչուած գետակի մօտէն ճամբայ կու տայ գէպի ցից լեռան բարձունքը, որուն սարահարթին, կաքաւներու այդ բոյնին մէջ, կձկուած է հայ փաքրիկ գիւղ մը՝ «Սէօյիւալիւ», թռնիկը Հայ Տոմարգայի :

Այս սեպտեմբեր ցից լեռան ճամբան հաղորդակցութեան մէջ կը գնէր Տոմարծայի դաշտահովիտը և Արգէսի շրջանը Սիսուանի և դաշտային Կիլիկիոյ հետ, ուրկէ անցաւ 1911 թուականին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ վշտահար Կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապոյեան, իր միաբանական չքախաւմբով, գէպի Տոմարծայ, Կեսարիա և Կիւրին իր ճամբորդութեան ընթացքին :

Զ.

Ջ Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԳԵՏԵՐ, «ՇԷՐԻՆՃ»ՆԵՐ (ՋՐԱՄԲԱՐ),

«ՃԻՖՈՐ»ՆԵՐ (ՋՐՀՈՐ)

Հաւառակ որ գիւղաւանի դաշտահովիտը իր երեք կողմերէն շրջապատուած է լեռներով և Մամնքաւ գետով, սակայն իր աշխարհագրական կառուցուածքի անյարմարութեամբ, զրկուած էր անոնց ընդերքէն վազող աղբիւրներէն և գետերէն, որոնք երկիրը պիտի ընծայէին սոսգելի և աւելի արգիւնաբեր : Այս իսկ պատճառաւ, դաշտահովիտը կը պարզէր ծառաստաններէ և անտառներէ զուրկ՝ գրեթէ անապատային մերկ տեսարան մը :

Բնութեան այս աննպաստ պայմաններուն տակ, աշխատանքի և քրտինքի մարդը — Տոմարծացին, հողը մշակելի և բեղուն դարձնելու համար, ստիպուած էր միայն կռթնելու իր զօրաւոր բազուկներուն, արօքին ու խփին կրկնակի հերկերուն :

Գիւղի ժողովուրդը, ջուրի կենսական պէտքը հողալու և անոր ընծայած բարիքները վայելելու համար, ունէր միակ

գետը, որ իր սեփեղ ընթացքով կը վազէր ամէն տարի դարնան ձիւնհալին՝ երեք ամիսներ միայն, անկէ ետք իր հաւե կը ձգէր աւազի և խճաքարի չոր շղթայ մը, որ դարերու մէջէն իր ճամբան իսկ էր:

Այս հեղեղառատ գետը, որուն մենք «Արգեոսի նուր» անու-նը կու տայինք, իր ծնունդը կ'առնէ Արգէոս լերան սաորոտին «Գուլազ օսիկ» կոչուած վայրէն:

Գարնան ձիւնհալին հետ, լերան կուրծքէն պոսթկա-ցող աղբիւրներ և յորդառատ գետեր միացեալ ոյժով կը սու-րան «Կորեօցկի վեր» (դէպի վար) իրենց դարերու ուղիէն՝ Տա-մարծայի ուղղութեամբ, իրենց ճամբուն վրայ հանդիպելով ձիւրեկն և Բելկիկն թուրք գիւղերուն:

Հոս Բելկիկնի մէջ, ջուրի գնացքին վրայ, «Տելիկսաւ» կո-չուած վայրի մը մէջ հաստատուած է ծակ քար մը, որուն մէջէն անցած որոշ ջրաբաժին մը՝ կառավարութեան մասնաւոր հրա-մանագիրով՝ արուած է Բելկիկնի բնակչութեան հողամասին:

Գետը շարունակելով իր ընթացքը, միշտ դառնալով կ'անց-նի Պելիմիսոն պատմական գիւղի մօտէն և վերջապէս կը հասնի Տոմարծայ գիւղաւանի վերի թաղին եզերքը, ուր իր ճամբուն կցուած կը գտնուին գիւղի Հայոց «Հողուը»ն և բիւզանդական չրջաններէն մնացած կիսաքանդ Ս. Ասուածածին վանքը:

Հիմա գետը կարծես կ'ուզէ պաշարել գիւղը և դէպի հարաւ Հայկի թաղի սահմանը կը ծռի, ու կազմելով կիսաբոլորակ օղակ մը, իր հոսանքը կ'ուղղէ դէպի արեւելք՝ վարի թաղի սալի կա-լերուն մէջը, ուրկէ յոխորտ խոյանքով մը կ'ուղղուի վանքն ի վար և գահավիժօրէն կը թափի վանքի «Ղայալըխ»ին ձորը:

Այստեղ, վանքին առջեւ տարածուած ընդարձակ ու հարթ գաշտահովիտը գրկելով, հանդարտօրէն և հեղասահ կը սուրայ Ծարածիւղ լերան ուղղութեամբ և հնադարեան Մարմախոռ կո-չուած խոշոր աւերակ քաղաքի մօտէն անցնելով՝ կ'երթայ Սեւա-կան գիւղը՝ թափելու համար Ծամնքաւ գետը:

Վանքին այս հարթ տարածութեան մէջ, գետը իր ճամբուն վրայ կը հանդիպի Կրճիս կոչուած պատմական լեռնա-թումբին և Ամրունկի կանխարային, ուր «Ճուր խառնուած» անու-նով ծանօթ տեղւոյն վրայ կը խառնուի գիւղի երկրորդական գետին:

Գիւղը ունի նաեւ երկրորդական գետ մը, որ օգտակարու-թեան տեսակէտով մեծ արժէք մը չի ներկայացներ, քանի որ

իր գնացքին վրայ կը հանդիպի միայն գիւղի հիւսիսային սահմանին: Այս գետն ալ իր ակը կ'առնէ Արգէսսի կողէն Չուգուր եայլա կոչուած վայրէն և դարնան ձիւնհալին՝ խառնուելով օժանդակ ուրիշ գետերու հետ, կ'երթայ գէպի վար Կեօսքերէի հողամասի ուղղութեամբ, ուր իր ճամբուն վրայ ոռոգելով Տուշուն, Մարսքն, Կեօմէր և շրջակայ թուրք գիւղերու արտերը, կը գառնայ Տամարծայ գիւղի հիւսիսակողմի հովիտը և արեւելքի ուղղութեամբ կ'երթայ Ամրունկի ծանօթ «ճուր խառնուած» վայրը՝ միանալով գիւղի առաջին գետին:

Այս երկու գետերը, Տամարծայ գիւղաւանի և Կէօսթերէի շրջանին համար, Արգէսսի կուրծքին զրկուած երկնային պարգեւ և օրհնութիւն էին, իրենց հետ բերելով նո՛ր կեանք և առատութիւն:

Զմեռուան սպառող ամիսներուն, արտերէն, լեռներէն ու սարերէն առնն քաշուած ժողովուրդը և բաղմահաղար տան կենդանիներ, օրէ օր կը զգային հացի և ջուրի պակասը: Մէկ տարուան պաշարի բաւարար ալիւրով ու պուլզուրով լեցուն խոշոր ամբարները և անտուկները և ջուրով լեցուն «շէրինճ»ները կը պարպուէին, և ունեցողը չունեցողին փոխ տալու և իրարմով «պարընմըշ» ըլլալու սովորութեամբ հաղիւ օրերնին կ'անցընէին:

Այսպէս հացի պակասէն ու ջուրի առգնապէն տառապող գիւղի մարդիկը անհամբեր կը սպասէին իրենց աւանդական գետի ընթացքին, աղալու համար իրենց ալիւրը և լեցնելու իրենց «շէրինճ»ները:

Մեր պապերը սովոր էին ըսել. «Մարս 15-ին ուր ուր ալ գտնուի, քաղք կը ծակէ ու գիւղ կը քափի»:

Տարին անգամ մը, այդ օրը, գիւղի դարնան տօնն էր, տօ՛նը իրենց գետին, օ՛րը ուրախութեան և ցնծութեան:

Ամէն թաղ, ամէն մարդ, ամբողջ գիւղը վերջապէս, մեծ ու պզտիկ, ուրախութեան ճիչերով, իրար կոխկռտելով իրենց թաղի առունները կը թափէին, դիմաւորելու, դիտելու և ողջունելու իրենց գիւղի «սէլ»ը (գետը), որ կատաղած եփսափաւրի մը պէս ֆշշալով ու հեւալով գիւղ պիտի մանէր:

Անոր յաղթական այս մուտքը մեծերու համար եթէ յարգանք կը պարտադրէր, փոքրիկներուս միտքին մէջ սակայն սոսկումի և երկիւղի ծանրութիւն մը կը դնէր: Այս իսկ էր պատճառը որ փոքրիկներս քարերով կը քարկոծէինք և կ'ու-

գէինք ջախջախել այս ահարկու եմսահարին գլուխը:

Անոր հարուածող ու կլանող առաջին ալիքները իրենց ճամբուն վրայ կը փշրէին ամէն ինչ, կ'աւերէին ու կը քանդէին նաեւ խաղաղ ու շուքոտ առուները, որոնց կակուղ աւաղներուն վրայ՝ մենք փոքրիկներու բազմութիւնս՝ «էվ-ճուկ» (տուն) կը շինէինք, թոնիր կը փորէինք, հեքիաթներ կը պատմէինք, մանաւանդ երբ դպրատունէն, արտէն ու կալէն փախած ըլլայինք:

Դժուար էր երեւակայել այդ օրուան գիւղի խանդավառութիւնը, որով կ'ընդունուէր իրենց գետի առաջին մուտքը:

Ամբողջ գիւղը, ուրախութեան մէջ գինովցած, կը քալէ այս ուժգին սուրացող ու փրփրացող «սէլ»ին հետ, և կը հասնի մինչև ծանօթ Ղայալըխի ձորագլուխը, ուր դարերու մէջէն այս գետի գահավիժման զօրեղ հարուածներուն տակ, հսկայ ժայռեր կործանուած, թունդ ելած, շատեր ըմբոստ գիրքի մէջ՝ երկինքն ի վեր անկուած, կը պարզեն Ղայալըխի ահարկու տեսարանը, որ միանգամայն հզօրի և տկարի միջև՝ բնութեան անարդար օրէնքի ցուցադրութիւնն իսկ էր:

Բնութեան և բնապաշտ մարդկութեան այս օրուան խելայեղ խոյանքը՝ գէպի բնութիւնն ու իրենց գետը, կը յիշեցնէ հեթանոս Հայալթեան շրջանը և Հայերու բնապաշտական ըմբռնումը, երբ անոնք կը պաշտէին հսերն ու ջուրը, որոնք կոչուած էին ծառայելու մարդոց բարութեան, իսկ անոնց հաւատալիքներուն մաս կազմող Աժգահակ (էժատհար) վիշապը, չար ոգին՝ սրպէս աւերիչ և չարազոր զօրութիւն:

Գետի վանքին Ղայալըխի ձորին մէջ գահավիժումը և անոր խլացուցիչ ու խռովայոյզ «չառըլթըն», ընկերացող ու դարձող ջրաղացքի քարերուն աղմկալի շխրտոցները իրենց արձագանգներով կը լեցնէին վանքի բակը, ձորը և գիւղն ամբողջ, որոնք դարերու երգն ու պատմութիւնն էին՝ գիւղի անցեալէն պատմող և ներկան անցեալին հետ կապող, և տարին անդամ մը կուգային խառնուելու՝ իր կողին բազմած հնադարեան վանքի՝ առաւօտեան և գիշերային ժամերգութեանց ու սաղմոսերգու վարդապետներու օրհներգութեան. «... մե աղբիւրդ ես ծաւաւեաց եւ հանգիստ աշխատեցոց... արբո՛ մեզ ծաւաւեացս... երկինք երկնից ջուրք որ ի վերոյ՝ քան գերկինս՝ օրհնեցե՛ք՝ զանուն քեան...»:

Այս գետերը, իրենց ճամբուն վրայ, կը դարձնէին տասնեակ մը մեծ ու փոքր ջրաղացքներ, և հողագործ ժողովուրդը

կրաշտի և քաղցի տարիներուն համար ^{հոգիքս} նստած և ամբարած ճոնի, ցարկնի ու դարիի հարերը կը բանային և մէկ տարուան իրենց տան բաւարար աշխարհ ազալով՝ կը լեցնէին պարպուած ամբարներն ու սնտուկները:

Կը լեցնէին նաեւ ամբողջ գիւղին, ժամուն ու վանքին և բոլոր դաշտին ու արանքուն «խայրէթ»ի «շէրինճ»ները, ապահովելով գեղին մէկ տարուան խմելիք ջուրը, և ծարաւը տնցընելու համար՝ ամառուան տօթին ու «չող»ին «փեա ու մանգաղ քաղող» վաստակաւոր մշակներուն, արտ վարող, «սէլ» կրող և «կամ» վարող եղներուն, լեռներէն իջնող «տավար»ներուն ու նախիրներուն:

Կը ջրէին նաեւ «կոնճալըխ»ները և «հարբմ»ները՝ լեցնելու համար իրենց ձիերուն «թայ»ներուն, ոչխարներուն և այծերուն ձմեռուան պաշարի չոր խոտը և «կոնճա»ն:

Գարուն բերող և կեանք բուրդ՝ ջուրի ու գետի այս օրհնարեր կենդանութիւնը կը թափանցէր նաեւ տուններէն ներս, և հարսերն ու աղջիկները ջուրի մաքրութեան և սրբութեան հետ կը սկսէին դարնան իրենց տան աշխատանքին, ինչ որ անոնց մաքուր սրտին և անմեղ հոգիներուն գերերջանկութիւնն էր:

Պէտք էր տեսնել գեղջկական կեանքի և զբաղումի այդ դիւթական տեսարանը, որ կը պարզուէր աչքիդ առջեւ փալփլուն արեւուն տակ, իրենց գետին ջուրով և դարնան իրենց այս առաջին աշխատանքին հետ:

«Կեղ»ին ծայրը թաղին մէջ, «արեւուն քիթ»ով, սալէ կալէն վաղող գետին եղերքը, կը տեսնես տեղ-տեղ «քիբող» այսերով, կրակոտ աչքերով՝ «քէօմէ» (խումբ) կազմած հարսներ ու աղջիկներ: Ամէն մէկ «քէօմէ» իր «կուտաշ»ին, «թայտաշ»ին և իր «սըրտաշ»ին «խէչ»ը (քով-քովի), իրենց պոյով՝ երկայն մազերնին կուրծքերնին հաւաքած, սոթառած ու բոպիկ սաքերով գետը մտած են, և ցարկնով ու ճոնով «իլլի»՝ խոշոր մազերը գետի հոսանքին բռնած՝ «օրն արեւը իրենց», ուրախ ու քէֆլի, եղիսաւ եղիսաւ հետ կարծես ջուրի մէջ կը խաղան, քան թէ ցորեն կը լսան: Յայտնի է թէ թրքական զուլումը տակաւին կէտ չէ դրած անոնց մեռնող ճակատին և չէ բռնաբարած անոնց կոյս հոգին:

Մի քիչ անդին, սալերուն վրայ չորնալու համար փռուած «աղօն»ներուն մօտիկը, կը տեսնես «պաղաաշ» (ծալլուած) նըս-

տած և Աստուծոյ մօտեցած ձերուկ ցեղերու խումբը: Անոնք քաղելու, շարժելու անկարող են, և իրենց ձերութեան ընկեր «ծորենի»ի փայտէ գաւազանին ծայրը կապած են հին լաթի կտոր մը, զոր իրենց յագնած թեւերով հազիւ թէ օդին մէջ կը շարժեն: Այդ տանն կը լսես անոնց մաշած ձայնը, «Յելելուկ, էր յելելուկ», «խրրցընելու» համար իրենց աչքը հանող և «աղօն»ին վրայ յարձակող «Աստուծոյ ծագերուն» խումբը, որոնք անվախօրեն կալի աղօնին և ձերուկներու գլխին վրայ անդադար կ'ելեւէջեն՝ «նիւ-նիւ» ուրախութեան ճիչերով, մերթ դեանէն դէպի վեր, վերէն դէպի վար փռուած աղօնը, և ձերուկներուն գլխին և ուսին թափ տալով կը փախչին. կարծես կը խաղան անոնց հետ. կը զգաս թէ ձերուկ «ցեղ»ները աւելի սրանեղած են և կը փափսան անէծքի փշրանքներ, որոնք աւելի օրհնութիւններ են քան թէ անէծք. «Բը յելելուկ, օնախնիդ վառի, հումա ելեմ ցե...»:

Ուրիշ թաղի մը մէջ, հին ու նոր հարսներ նոյնպէս խումբեր կազմած, որոնց «երեսներուն կարմիր»ը գետին կը թափի, շարուած են իրենց դետին ծայրը ու ջուրին մէջ բուրդի մեծ ու փոքր գէղերուն տաջիւ, կաս կարմիր սրունքներով: Անոնք խոշոր «կալխան»ներ ձեռքերնին, անմեղ կատակներով և հնչեղ ծիծաղներով՝ ջուրը կը նետեն գէղերուն վրայ, մինչ քովի «եռ-սառ»ները իրենց տան «քոսուն»ներուն պէս բարձր կուրծքով ու գոռոզ կերպարանքով՝ վեր-վար կը ցատկոտեն, քան թէ կոխկռակով բուրդ կը լսան:

Գիտես թէ այս խումբը աւելի ուրախ է ցարեն լուացող իրենց միւս ընկերներէն, քանի որ պարկեշտութեան իրենց «եռամախ»ները վար ձգած են և խօսելու կատակելու ազատութիւնը ունին:

Մի քիչ անդին, իրենց մօտ, օդին մէջ ետեւէ ետեւ կ'ելլեն կ'իջնեն հսկայ թակեր ու բազուկներ. յայտնի է թէ բուրդ թակողներու խումբն է ասիկա, իրենց ուժեղ բազուկներով ու արագ-արագ շարժումներով:

Աւելի հեռուն կ'երեւան «չայիր»ի կալերուն մէջ՝ ցամքելու համար փռուած այս բուրդերու «կիւտիւց»ները սեւ ու ճերմակ. միաքիւ կու գայ Զատիկի կիրակիի գիւղի «խտտուտիկ» գոռնակներու միամիտ խումբը. «չայիր»է կալը ելած են արեւ տեսնելու՝ խաղալու համար: Անոնց շուրջը, պահակ դրուած փոքրիկներու խումբեր իրարու ետեւէ կը վազեն ու կը վազվառեն՝

ճշտւով ու կանչելով, մերթ կոխկռտելով բուրգերու «կիւտիւց»-ները: Ասոնք պիտի ըսես վարժապետի ծեծէն կամ դպրատան դասերէն փախչող չարածճիներու «քէօմէն» են:

«Րէնճպէր» և աշխատասէր գիւղացիները, թաղերէն ներս թէ հեռաւոր արտերուն մէջ, իրենց տարեկան ջուրի պակասը լրացնելու համար, «աէաէ»ներու օրերէն մնացած սովորութիւն ունէին «չէրինճ»ներ (ջրամբար) պատելու: Ջրամբարները դաշտահովիտի ամէն կողմերը կազմակերպելով և խնամակալ ճոխ ցանցերով պատած էին:

Այս անջրդի հողամասին մէջ, ջուրի կենսականութիւնը և «չէրինճ»ներու կատարած օգտակար գործը հասարակական-անահատկան կեանքի ծառայութեան մաս կը կազմէին և այս հանգամանքը պատճառ դարձած էր որ «չէրինճ»ները իրենց գոյւթեամբ նուիրական հաստատութիւններու կարգը դասուէին, և անոնց շինութիւնն ու կեանքի կոչուելը նկատուէին սուրբ և աստուածահաճոյ գործ մը, իսկ հիմնողները և բարերարները ճանչցուէին առաքինի և յարգուած մարդիկ, ինչպէս նորաշէն «չէրինճ»ներու տւարտումէն հաք օրհնութեան տակն վարդապետը կը յիշեցնէր. «... Առաւել Է Բան զԵինել զԵկեղեցիս, վանքս եւ դպրատունս...»:

Շէրինճներ շինելու ուխտ ընող բարեգործ հողագործները իրենց այս սուրբ գործը, ինչպէս կ'ըսէին «եւելի աւդրնի» անցընելու և Աստուծոյ առջև հաճելի ըլլալու համար, կը նախընտրէին արտերու, հեռաւոր «հայլա»ներու, արօտանդիներու ճամբաներուն վրայ շինել տալ, ուրկէ պիտի անցնէին և կամ անոնց մօտը պիտի աշխատէին ամառուան «չող»ին հողաբաւոր բանուորներ և «տավար»ներու բազմութիւ «սիւրիւ»-ներ:

Ուրախալի պարագայ մըն էր տեսնել որ բոլոր ունեւոր «րէնճպէր»ները նուիրուած էին այս նպատակին, և այնքան առատ էր «չէրինճ»ներու թիւը՝ գիւղի և հողամասի բոլոր կողմերուն մէջ:

Շէրինճ շինելը Երուսաղէմ ուխտի երթալէն առաւել սուրբ գործ մըն էր, և իբրեւ «խայրէթ» (բարեգործութիւն), կրօնական հաւատալիքներու կարգը անցած էր: Անոր շուրջ ունէին հրաշապատում գրուագներ և փոքր պատմութիւններ, վերցուած՝ հաւատացեալ ժողովուրդի հաւատքէն և անոր առաքինատէր կենցաղէն, ինչպէս մեր օրերուն կը պատմէին. «Փիւ-

դի վերի թաղէն Պետիրեկնց Պետիկ (Պետրոս) և Կարապետ, երկու հղբայրներ, կ'որոշեն ու կը պատրաստուին միասին Երւստղէմ ուխտի երթալ. վերջին պահուն փոքր հղբայրը Կարապետ կը փոխէ իր միաքը և կը հրաժարի Երւստղէմ երթալէ, և այդ ծախքով Ագաձորակի ճամբուն վրայ «խայրէթ»ի շէրինճ մը շինել տալու նպատակը իր հղբօր կը յայանէ, և որոշումը գործադրութեան կը դրուի: Մեծ հղբայրը Երւստղէմ ուխտի կ'երթայ, իսկ փոքր հղբայրը շէրինճի շինութեան կը սկսի: Երւստղէմի մէջ, մեծ հղբայրը սրբաանդիներու և ուխտաւորներու բազմութեան մէջ կը տեսնէ իր փոքր հղբայրը, և երբ կը մօտենանայ անոր հետ խօսելու, կ'անյայտանայ իր մօտէն. այսպէս քանի մը անգամներ: Այս դրուագը կը պատկերացնէ անոնց հաւատքը, որով շէրինճներու շինութիւնը նուիրականութիւն մը դարձած էր իրենց համար:

Բոլոր շէրինճները կը կրէին գերդաստանի մը ազգանունը. Մասաղկեկնց Էրիկնը, Մասղաւեկնց, Մեսուկեկնց, Չորպանեկնց և ուրիշներ: Ասանցմէ սմանք դարերու հնութիւնը ունէին և մեր օրերուն տակաւին կը պահէին շինող գերդաստաններու յիշատակութիւնը, որոնք կը խնամէին զանոնք իրրիւ իրենց պապերու յիշատակը:

Շէրինճները, իրենց հիմնադիրներուն համար նուիրումի հաւատար գործ մը ըլլալէ զտա, զիրենք ներկայացնող գերդաստաններուն՝ հին ու նոր սերունդին միջեւ՝ աւանդական կապ մը հղած էին և շատեր կը կրէին անոնց յիշատակին նուիրում արձանագրութիւններ:

Ասանցմէ ջուր խմող ամէն մէկ անցորդ և մշակ, պարտականութիւն կը զգար «օրհներգ» մը տալու կամ «Հայր մեր Երկինք» մը ըսելու, շինողներու և անոնց մեռելներու հոգիներուն համար՝ «Աստուած լուսաւորեցի հոգին շինողաց եւ ննջեցելոց, եօրբ պոքսքն լիւս սեքի, մեռելներու հոգիներուն դպչի», և նման մաղթանքներ: Խմելէ հաք «Փառք քեզ Աստուած» ըսելով խաչ կը հանէին:

Իրենց գերդաստաններուն անունով շէրինճ մը շինելու և ունենալու սուրբ գործը՝ ժողովուրդին համար հոգեկան հրեճուանքի տպւում մըն էր, որ իր շուրջ կը սահլծէր շարժում մը և յարգանք մը՝ ընծայւած իրենց հանգէպ ժողովուրդին կողմէ: Այս հաւատքով, շէրինճներու շինութեան ընթացքին, շատեր իրենց կամուսնի մասնակցութիւնը և նուիրումը կը բն-

րէին, փոքեւու և ծեփեւու աշխատանքը յանձն առնելով և կամ տարին մէկ անգամ զայն մաքրելու, խնամելու և լեցնելու հոգը կը ստանձնէին, որպէսզի տրուած «օրհնեղգներէն» իրենք ալ իրենց բաժինը ստանան:

Շէրինճներու տւարտումէն ետք, զանոնք կեանքի կոչելէ առաջ, նուիրագործելու և հանրութեան սեպհականութիւնը դարձնելու համար, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ յատուկ տրարողութիւն և ծէս կը կատարուէր անոնց շուրջ, ինչպէս պիտի ընէին Եկեղեցիի, վանքի օրհնութեան տան:

Քահանայից, վարդապետաց և գպրաց դասը, ընկերակցութեամբ նոյն թաղի աղաներուն, կ'առաջնորդուէր շէրինճի շինութեան վայրը: Թափօրին կը մասնակցէին հիմնադրի գերդաստանը և ժողովրդային բաղժութիւն մը: Շէրինճի առջև հանդիսաւոր կերպով կը կատարուէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ջրօրհնէքի տրարողութիւնը՝ օրուան պատշաճ շարականներով, և կ'ըլլար շէրինճի անստանակոչումը՝ մասնաւոր յիշատակութեամբը շինող անձի և անոր գերդաստանին:

Յաւարտ տրարողութեան՝ անդի կ'աւնենար հայկական մատղի օրհնութիւնը, որուն առաւելագէս կը մասնակցէր զիւղի աղքատ գոտակարգը և կը կատարուէր հազհհանգստեան պաշտօն, բարեբարի առողջութեան և անոր գերդաստանի հին ու նոր մեռելներու յիշատակութեան նուիրում:

Շէրինճներու շինութեան ոճը, փոքեւու, յզկեւու և ծեփեւու աշխատանքը, ունէր իր մասնաւոր կանոնները, «բոնք» կը կտրօտէին ծանր յոգնութեանց և ծախքերու: Բոլոր այս գործառնութեանց համար կային մասնադէտ վարպետներ, որոնք ունէին գեանի խաւային կաղժութեան մասին որոշ հմտութիւն և կը վայելէին ժողովրդային յարգանք՝ իրենց մասնադիտական կարողութեան համար:

Հողային խաւերու կաղժութիւնը ընդհանրապէս կը բաղկանար կարծրացած ու քարացած գորշագոյն կրահողէ մը, որուն մէնք «թիրեմ» անունը կու տայինք և որ ջրամբար փոքեւու յարմարագոյն հողախաւն էր:

Ջրամբարի կաղժութիւնը, գեանի մակերևոյթի վրայ բուրակ տրամադրածով, ուղիղ կ'իջնէր երեսուն հինգ կամ քառասուն հինգ սաք բարձրութեամբ գէպի գեանայատակ, որուն մասը կաղժելու համար՝ աջ ու ձախ ուղղութեամբ կ'երկարին. երկու թևեր, իւրաքանչիւրը հարիւր յիսուն սաք երկարու-

թեամբ, առաջ սաք բարձրութեամբ և ինը սաք լաշնութեամբ։
Այս բարձրութեան երկու կողմերուն վրայ, շարուած կը
գտնուին փոքր դարակներ իրրեւ ելանելիք։

Ընդարձակ ջրամբարի պատերը, առաջին և երկրորդ
երես ծեփելու և ջուրը ապահովելու համար, կը գործածէին
կրախտան խորասան, որ կը պատրաստուէր կտարուած և այրած
թանիրներու ու պտուկներու մանրուած փոշիներէն, իսկ վեր-
ջին երեսը կը քսէին և կ'օծէին ձէթով։

Շէրինճներուն բերանը կը գնէին միակտուր սեւ բութ
քարէ փորուած ապարանջաններ, գետնի մակերեւոյթէն երեք-
ուկէս սաք բարձր, իրրեւ պահպանակ մէջը իյնալու վտանգին
առաջը առնելու համար։ Իսկ ջուրը վեր հանելու համար՝ կը
գործածէին պղինձէ շինուած «կալխան» (դոյլ), որ սենէր լաշն
բերան և մէկ նեմիկ (բանիչ), որմէ կապուած չաւանով մը ջուրը
վեր կը քաշէին։ Կը պատահէր որ կալխանը վեր քաշող չաւանը
ջրհորի բերանի ապարանջանին քսուելով ահօս կը բանար։ Այս
իրողութիւնը նշան էր թէ այդ թաղի հարսներն ու աղջիկները
ծոյլեր էին և փոխանակ իրենց բազուկի սյօք գործածելու, քա-
րէ ապարանջանին կռթնած են։ Աղջիկներու այս թերութիւնը
նշանուելիք երիտասարդները շատ կը հետաքրքրէր։

Քարէ ապարանջաններուն կից կը հաստատէին միակտուր
«ճինկիր» «սոմ» քարէ փորուած «կուռ»եր, որոնք սենէին քսան,
քսաներկու սաք բարձրութիւն, չորս ու կէս սաք լաշնութիւն,
երեք-չորս սաք բարձրութիւն և երեք սաք խորութիւն։

Այս «կուռ»երը կը ծառայէին ջրելու լծկան եղները, «կըթ-
ման» կովերու, արջառներու և «աավար»ի «սիւրիւ»ները։ Իսկ
մեծ «կուռ» գլխին կը հաստատէին երկրորդական «կուռ» մը, երեք
սաք քառակուսի մեծութեամբ և խորութեամբ, որուն յատակէն
բացուած փոքր ծակէ մը ջուրը կը թափէր մեծ «կուռ»ին մէջ
և յետոյ գացելով այդ փոքր ծակը, «կուռ»ը կը լեցնէին և կը
պահէին ծորուի անցարդներուն համար։

Հսկայական «ճինկիր» ժայռերը կտարելու, փորելու, յղե-
լու և «կուռ»ի վիճակին հասցնելու այս առժանելի գործին հա-
մար, մեր օրերուն ունէինք մասնաւոր քարակոփներ, որոնք
իրենց լերան պէս հաւժկու արատքին կողմով ծանօթ էին գիւ-
ղին մէջ։ Անոնց պաշտօնէ բազուկներուն և խորատւրտ ա-
փերուն մէջ, ծանրակշիռ «վայրա»ները (ծանր մուրճ) խաղի
գնդակի մը աղդեցութիւնը միայն ունէին և անոնց զօրեղ հա-

քուածներուն տակ՝ «ճիւղիւր» ժայռերը աւազի նման փշուր-փր շուր կ'ըլլային:

Լեռներու ծանրութիւնը կրող այդ «կրոն»երը, լսի մարդ-կային սյգով, առանց գիտական միջոցներու և ճարտարապետական հնարքներու, աւղափոխել և գործածութեան դնել, ինքնին արդէն հրաշքի համազօր մեծադարձութիւն մըն էր, և մեր այս օրուն գիտական աշխարհի մէջ, անոնց մասին մտածելն իսկ՝ գլխու պառլա կը պատճառէ մեղի:

Հայուն մարդասէր ու մեծ հաւատքն էր որ շունչ աւ կեանք տուած էր այդ անխորտակելի ժայռերուն, և յաճախ նոյն այդ ոգին՝ տառուածային ճարտարապետութեամբ հաստատուն հիմնութայռերով՝ կառուցեր էր իր ազգային եկեղեցիները իրրեւ ան-անյողգողգ ամբողջներ:

Գիւղի որոշ թաղերուն և շրջաններուն մէջ, շէրինճներէ (ջրամբար) զտա, աւնէինք նաեւ հնագարեան «ճիֆոր»ներ (ջրհորներ,) որոնց գիրքը, վայրը և շինութիւնը՝ գիւղի և դաշտահովիտի անցեալին հետ կապուած՝ հին դարերը կը յիշեցնէին:

Շէրինճներու և «ճիֆոր»ներու տարբերութիւնը այն էր որ «շէրինճ»ները, ինչպէս տեսանք, մասնաւորապէս փորուած ստորերկրեայ հսկայ պարապութիւններ էին, որոնց ջուրերը կը լեցուէին տարին անգամ մը վաղուղ գետերէ:

Իսկ ջրհորներու շինութիւնը շատ պարզ էր և անշուք, գետնի մակերեւոյթէն հազիւ ութ կամ տասը սաք խորանկութեամբ, անտաշ քարերով՝ առանց ծեփի և կաւի «չորտպառէ» հիւսուած. այս էր ջրհորներու ամբողջ կազմութիւնը: Անոնք ինքնաբերական և կամ ուրիշ տկերու հետ հաղորդակցութեան դրուած ըլլալով, շարունակական վաղուղ ջուրի հոսանք մը իրենց մէջ կը պահէին, և ասիկա անհաւանում ու «անպարպընալի» էր:

Մեր օրերուն հետաքրքրական էր գիտնալ այս ջրհորներուն գիրքը, վայրը, շինութեանց սճը և անոնց պատմութիւնը, որոնք գրաւած էին գիւղէն ներս և շրջակայքը ցրուած բոլոր պատմական հին վայրերը, գիւղերն ու սրբատեղիները: Ինչպէս Հայեկ թաղը՝ իր բերդատեղիով, պատմական Գրիգորունք՝ իր խաչքարերու արձանագրութիւններով, Պէլեմիստնք՝ իր խաչաղբիւրով, Կասղըլէք, Չափալու, Տոլա նիֆուր, Օսմանի նիֆուր, որոնց ամէնքը իրենց մէջ ունեցած մշտահոս ջրհորներով, կեդրոնական տկի մը հետ կապուած էին, և մեր օրերուն այդ պատմական վայրերու աւերակոյտերը միայն ունէինք՝ իրենց

անցեալէն մնացած աւանդական յիշատակութիւններով:

Ինչպէս մեր օրերուն զանազան առիթներով յայտնաբերուած էին այս պատմական վայրերու ջրհորները, իրենց կեդրոնական հանգույց ունենալով Հայեկ թաղի բերդը և ստորերկրեայ աղուղաներով իրարու հետ հաղարդակցութեան մասած էին, որոնցմէ մին էր բերդին անմիջապէս մօտիկը Ղամախեց և Խորասանեց մեզ ծանօթ Հայեկ բերդաթաղի խոշոր և առատահաս ջրհորը:

Հայեկ բերդը, որպէս կեդրոնատեղին այս պատմական վայրերուն, ինչպէս իր ջրարաշխ ջրմուղներով միացած էր անոնց, ինքն ալ իր կարգին նոյնպէս՝ փողրակներով միացած էր Արգէսի ստորոտէն զօրաւոր աղի մը հետ, ուրկէ բերդի մը յատուկ ջուրի կարեւոր մաս մը իւրացնելէ հտք, մնացածը կը բաշխէր այդ հնամեայ քաղաքներուն և գիւղերուն:

Այս մասին աւելի շօշափելի փաստերով տեղեկագրուած պիտի գտնէք՝ յաջորդ համապատասխան գլուխներուն մէջ:

Գիւղաւանէն դուրս, այս ջրհորներէն սմանք, իրենց տւերակ վայրերուն հետ, հայլաճիւններու և ոչխարի չոպաններէ սմանց համար՝ մեծ օգտակարութիւն ունէին: Ամառուան տաք ամիսներուն, ոչխարի բողմաթիւ հօտեր կէսօրուան «չող»ին կը ջրուէին և կը պառկէին անոնց խոշոր «կըռն»երուն տաջեւ, մինչև որ արեւը Արգէսի գլխին ծռէր և «իփիփի»ն մօտենար:

Չօպանները, իրենց հօտերը «սաքախ»ի և «սարլլեխ»ի վարակումէ փրկելու համար, այս ջրհորներուն և «կըռն»երուն մէջ «զաթրան» (կուպր)(*) կը թափէին, և այժմ մարթէ իրենց ձեռքի դոյլերու ներքնամասը նոյնպէս «զաթրան»ով կը ծեփէին. յաճախ անցորդներս ալ կը խմէինք, և ամառուան յատուկ հիւանդութիւններէ զերծ կը մնայինք:

Այս ջրհորները, իրենց հնադարեան կեանքով, կը կողմէին նաեւ անբաժան մասը գիւղաւանի և հողամասի ստորերկրեայ քարայրներուն, որոնք գիւղի ամբողջ յատակը տարածուած էին գրեթէ:

(*) Եղեւնիի (չամ աղանք) ձիւքը կամ խէժը, զոր խոտը ֆանակութեամբ մասնաւոր փուռի մէջ դնելով կ'այրէին. եղեւնիի փայտերը կը վառէին եւ հալած ձիւքը — խէժը ամաններու մէջ կը հալափէին, նախ դեղին եւ յետոյ կուպրի գոյն կը ստանար կէս մը հեղուկ վիճակի մէջ:

Լաւագոյն դեղն էր նաեւ Եսս մը վերքերու համար՝ խառնելով ուրիշ նիւթերու հետ:

Ինչպէս աղուգաւոր ջրհորները, նոյնպէս այս գեանափոր քարայրները, իրենց կեդրոնատեղի ունենալով Հայեկ բերդը, կը ճիւղաւորուէին հողամասի բոլոր կողմերը: Անոնցմէ մասնք իրենց մէջ ունէին բնակելի ներքնասրահներ, սենեակներ և վաղաղ գետեր, որոնք կ'երկարէին մինչեւ Տաւրոսի լեռնաշղթաները, անցնելով Ծամնիքաւ գետի յոտակէն:

Մեր օրերուն, անոնց գոյութիւնը և նկարագիրը այլևս գաղտնիք մը չէին. շատերուն ծանօթ էին և մասնք չըջած էին անոնց բոլոր կողմերը: Կը պատմէին նոյնիսկ թէ անոնք կ'երկարէին մինչեւ Կոմանոյի (Շար-տէրէ) շրջանները, անցնելով լեռնաշղթայի ներքին խաւերէն:

Հայեկ բերդի կեդրոնական հանգամանքը և նշանակուած հնոգարեան վայրերու հետ աղուգաներով ջրարոշխտեան հաղորդակցութիւնը, քարանձաւներու կողմակերպեալ վիճակը և ճիւղաւորումը մինչեւ Տաւրոսեան լեռնաշղթաները, կը վկայեն թէ Հայեկ բերդը իր Տումարձայ հողամասով՝ շատ հին դարերուն տարած է հարուստ և կողմակերպեալ պետութեան մը իշխանութեան տակ, թերեւս աւելի քան Հաքեանց ժամանակներէն մինչեւ Հռոմեական և Բիւզանդական շրջանները: Իսկ մեր օրերուն՝ այդ աւերակ վայրերու, սրբատեղիներու և լեռներուն հայկականութիւնը և յիշատակութիւնը փաստեր են որ այդ շրջանները երկար դարեր եղած են հայկական հոծ բնակչութեանց կեդրոնավայրեր, ինչպէս պատմագիրներէն մասնք կ'արտայայտուին, Արեւիկունեաց ժամանակներէն սկսեալ՝ մինչեւ Կիլիկեան իշխանութիւն և Օսմանեան սուլթանական տիրապետութիւն:

Ստորերկրեայ քարանձաւներու այս կանոնաւոր դրութեանը նպատած էր գիւղի և հողամասի խաւային կազմութիւնը, բնութեան պարզեւած հազուադիւստ ուռաւելութիւններով:

Գիւղաւանի հողային մակերեւոյթը, աւելի քան ճարտարապետական արուեստակեալ քարտաւերով, բնականօրէն սալոյատակուած էր հսկայ, յղկուած և թանձր փայտերու համահաւասար ծածկոյթով, ապահովադոյն և հաստատուն վիճակի մը մէջ դնելով գեանափոր քարայրները:

Ինչպէս նախորդ էջերուն մէջ տեսանք, պատմական Զամանթը սուն (Ծամնթաւ գետ) Տումարձայ դաշտահովիտի արեւելեան սահմանին անմիջապէս քսուող միակ խոշոր գետն է, որ

հաղամասը և Արգէսսի արեւելեան շրջանը կը բաժնէ Տաւրոսեան լեռնաշղթաներէն:

Այս գետի Զամանթը սու կոչումը հին ու նոր պատմագիրներու համար առեղծուած մը դարձած է, և չեն կրցած սահմանել անոր տեղագրական վերջնական դիրքը, սրպէսզի ճշգրտչեն անոր Ծամնթաւ (Զամանթը) կոչումը:

Պատմագիրներու կողմէ ծանօթ այս «Սամանըր» կամ Զամանթը սու գետը իր ծագումը կ'առնէ երրեմի Բոււար պաւր, իսկ մեր օրերուն Ազիզիէ անուանով ծանօթ գիւղի մօտիկ՝ գէպի հիւսիս վերան շէնիւր կոչուած վայրէն, ուրկէ ուղղելով իր գնացքը գէպի Ազիզիէի սահմանը կ'անցնի մօտակայ «Սաչլու» և «Գաբուն» թուրք գիւղերէն: Հոս այս գետը՝ մեր օրերուն Ազիզիէի և շրջանի բնակչութեանց կողմէ կը յորջորջուէր Ազիզիէ գէս (Ազիզիէ քովադը) անուանով:

Գետը, այստեղ Սաչլուի մօտ իր մէջ կ'ընդունի հարկատու ուրիշ գետերու հետ՝ պատմութեան մէջ ծանօթ Սեֆ սու անուանով երկրորդական գետ մը եւս, որուն տեղը կը գտնուի Էգրէկ և Սըվիլքն հայ գիւղերու մօտիկ՝ գէպի հիւսիս Բոււար պաւր կոչուած վայրը, ուրկէ զոռ ի վար Էգրէկի մէջէն անցնելով՝ կը յառաջանայ գէպի ծանօթ Սաչլու թուրք գիւղը և կը միանայ Զամանթը սուին հետ:

Որով Սամանըր սուն միացած Սեք սուի հետ, իր ուղղութիւնը կը բռնէ գէպի Տամարծայի հաղամասը, անցնելով ծանօթ Աւշար ընդարձակ և բարեբեր հովիտի մէջտեղէն, ուր իր ճամբուն վրայ կը հանդիպի Ման Էօրէն, Պոսթաննէխ Աւշար գիւղերուն և մինչև Տամարծայի սահման Սեւական հայ գիւղի գետը, որ Տամարծայի և շրջակայ թուրք գիւղերու բնակչութեան կողմէ մեղի ծանօթ էր Սեւական գէս (Սիւվէյէն քովադը) անուանով:

Այսպէս շարունակելով իր ընթացքը գէպի հարաւ և անցնելով Շըխպարախ, Գեօսէլե, Տաւնի, Գուխուր Էօրէս թուրք գիւղերէն և Շնիճէ հայ փոքր գիւղի մօտերէն, կը միանայ Կիլիկիոյ ծանօթ Սառան գետին և կ'անցնի Տարսոնի խոր ձորերէն գէպի Կիլիկիոյ դաշտը՝ Ատանա, ուրկէ բաղձաթիւ գետերու հետ ընթանալով գէպի արեւմուտք՝ ծով կը թափի:

Այս գետը ծանօթ է նաեւ Կիլիկիոյ պատմութեան մէջ իբրեւ իր բնական մասը և արեւմտեան գլխաւոր գետերէն մին, որ արեւելքէն կը միանայ Սառան գետին:

Զամանթը սու անուանով այս գետը Արգէսսի և Անդր-

Տաւրոսի միջեւ գտնուած ընդարձակ երկրամասին միակ կարեւոր գետն է, որ ծով կը թափի, իսկ ոռոգման և հողը արդիւնաբեր ընծայելու օգտակարութեան տեսակէտով, մեր օրերուն Տոմարծայի դաշտահովիտին համար՝ արժէք մը չէ՞ր ներկայացնէր, քանի Տոմարծայի ժողովուրդին կողմէ՝ զոյն տանելու կարելի աշխատանքը կ'արգիւտէր թուրք կառավարութեան կողմէ։ Անիկա օգտակար կը հանդիսանար առաւելապէս Աւշար ընդարձակ դաշտահովիտի բուսականութեան, որուն սիրտը ճեղքելով կ'անցնէր և կը սկսէր Ազիզիէի, Ալպիսթանի, Մաարասանի, Թաւրուզի հովիտներէն, վերջանալու համար կեղպելի (Պէյ տաղը) ստորոտը, Շխալաբախ, Իմամդուլլու և Տոմարծայի քաջ թռնիկը՝ Ենիքէ հայ գիւղի մօտը։

Տոմարծայի դաշտահովիտը, իր շատ ընդարձակ և մշակելի առատ հողերով, սրպէս ոռոգման կարօտ հողամաս՝ Արգէսի շրջանի ամենէն աղքատն ու դժբախտն էր։

Հողագործ ժողովուրդը, այս զուտ հայկական հողամասին մէջ, դարերու ընթացքին չէր կրցած օգտուել, ինչպէս իր ագուգաւոր ջրհորներէն, Աւաղան (Սիմաղան) լերան յորդառատ աղբիւրներէն և աղբիւրէն(*), նոյնպէս նաեւ այս Ծամիթաւ մեծ գետէն, զոր գիւղին միջոցներով և փոքր աշխատանքով կարելի էր օգտագործել և անջրդի դաշտը վերածել բեղուն ու արգասաբեր վիճակի մը, ինչպէս գետի յորդման ժամանակ ջուրը կը կոխէր ամբողջ դաշտը և կը հասնէր մինչեւ վանքի պարիսպները(**)։

Հայ միաքի այս անշարժութեան և յատուցիմութեան միակ պատճառը պէտք է փնտռել այն միակ իրողութեան մէջ որ հայ հին բնակչութիւնը չէր կրցած երկար ատեն մնալ իր հայրենի պապենական օճախներուն մէջ և իր հողային աշխատանքին հետ որպէսզի կարենար ժամանակի ընթացքին յառաջդիմել, քայլ պահելով մարդկութեան քաղաքակրթութեան հետ։

(*) Այս Աւաղան լեռն աղբիւրն ջուրերը կը կարծուի քէ հին ասեն Գիւղաւան բերուած էին, խեցեղէն փողակներով, որոնց յանախ կը հանդիպէինք զանազան առիթներով գետնի յասակներուն։ Թուրք ցեղի կրկնակի արեւաւմեցեք պատճառ եղած ըլլալու եւ անոնց փնացման, իսկ մեր օրերուն քուրք տիրապետութեան տակ՝ արդէն արգիլուած էին երկրի զարգացման համար նման ձեռնարկներ։

(**) Աւանդաբար կը պատկերին քէ Տոմարծայ հողամասը իր շրջանով եղած էր գոյգ Գագիկներու արեւայական կայուածք. այդ ասեն այս հարք տարածութիւնը կը ծառայէր իշխաններուն եւ արեւայական երկպարներուն որպէս արօտանքի եւ հանգստարան, ոռոգուելով Յամսրաւ գետէն։

Տիրող և ասպատակող թուրք ցեղերու շարունակական արշաւանքը, կատարած ջարդերը, հալածանքները և ի վերջոյ կազմակերպած բռնի տարագրութիւնը միշտ բնաջնջած էին հին բնակչութեանց հետ նաեւ անոնց ստեղծադործելու, հնարելու, երկիրը զարգացնելու և հողը հարստացնելու բոլոր ոյժերն ու ծրագրող միտքերը, և միշտ նոր գաղթողներ բնակութիւն հաստատած էին հիննորու գերեզմաններուն և աւերակներուն վրայ. այսպէս մինչեւ մեր օրերը:

Պատմագիրներու կողմէ այս գետը ծանօթ է իր Կարմալաս հին անունով, յետոյ Տագմասա, Մամնրոս, Մամնրա, Զամանքր սու անուններով և բազմակերպ ուղղագրութեամբ: Սակայն գետի ճշգրիտ անունը որոշելու, ինչպէս նաեւ անոր տեղագրական դիրքը ստուգապէս ճշդելու համար, գիտնականներու կողմէ եղած ջանքերը գոհացուցիչ արդիւնք մը չեն տուած, և այդ պատմագիրները մէկը միւսէն յետոյ առնուած տեսութիւններով և ենթադրութիւններով՝ անորոշութեան մէջ ինկած են:

Զամնրա սու, Մամնրա անուններով ներկայացող գետը, ինչպէս մեզի ծանօթ է, «Վերան Եեհիր» և «Բունար պաք» անուններով երկու անջատ ակեր ունի, սակայն մինչեւ այսօր յայտնի չէ թէ Մամնրա կամ Զամանքր սու յորջորջումը ո՞ր մէկ ակի և անոր ո՞ր ընթացքին կապուած ուղիղ անունն է: Եւ ինչո՞ւ Զամանքր սու կոչուած է, երբ մենք տեսանք թէ այս գետը իր ճամբու հոսանքի տեւողութեան՝ ստացած է զանազան տեղական անուններ՝ Աղիգիե գետ, Աւար գետ և Սելական գետ:

Նոյնքան ալ անծանօթ է և այժմ չկայ Մամնրա անունով վայր մը, բերդ մը, քաղաք մը և գիւղ մը, որպէս զի գետի այս կոչումը նոյնանայ այդ անուամբ վայրի մը դիրքին հետ:

Այս գետի անունով և անոր տեղագրական դիրքով զբաղող գիտնականներուն մեծագոյնը եղած է Ramsay, որ հակառակ իր տարած ջանքերուն և պրպտումներուն, որոշ եզրակացութեան մը չէ յանգած այս մասին և իր կողմէ տրուած տեղեկութիւնները լոկ ենթադրութիւններ են («ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ», Ա. Ալպոյաճեան, էջ 423):

Այս շրջաններու տեղագրական եւ աշխարհագրական վայրերու մեր ծանօթութեամբ եւ ըստ մեր ուսումնասիրութեան, Մամնրա(*) բառը տեղանուն մըն է, որ տրուած է վայրի մը նախ Հա-

(*) Թ գիրով գրուած, ոչ թէ Դ-ով, որովհետեւ պէտք է որ այս անունը ծագած ըլլայ Մամ եւ Թաւ արմատներէն:

յերու կողմէ հայերէն «ծամ-քաւ» բառերով. յետոյ է որ աղաւաղուելով եղած է «Ծամանքը» կամ «Ծամնդոս», «Ծամնդա»:

«Ծամ-ըն-քաւ» տեղագրական այս հայերէն բառը ըստ իր ստուգաբանութեան ծագած է վայրի մը բնական կազմութենէն: Այս բառը մեզի կը բերէ չրջանի մը ամբողջական հին պատմութիւնը. ան կազմուած է քաւ եւ ծամ հայերէն արմատ բառերէ, չրջուած ձեւով:

Տեղագրական այս անունին եւ անոր նշանակութեան հետ կապուած պիտի տեսնենք նաեւ այս պատմագիրքին հիմը եւ նպատակը կազմող մեր հայրենի երկրի տեղական անունը Թաւ-մարզ, յետոյ Թաւ-մարզա, ինչպէս այս մասին երկարօրէն խօսած ենք «Տումարծայ անուան ստուգաբանութիւնը» բաժնին մէջ:

Ծամ-ըն-քաւ կամ Թաւ-մարզա վայրին մէջ է որ ապրած են ըստ պատմագիրներու Մայր Աթոռի աքսորական զոյգ հայրապետները՝ Անեցի Խաչիկը եւ Վկայասէր Գրիգորը:

Է.

ԿԼԻՄԱՅ

Հայ ժողովուրդը դարերով իր հայրենիքին մէջ հողային աշխատանքին նուիրուելով հանդերձ, իմաստուն կարգադրութեամբ մը դրած է ձեւ եւ օրէնք իր կենցաղին ու կեանքին մէջ, համապատասխան իր երկրի կլիմայի պահանջներուն, եւ անոնց չաղկապած է իր ազգային եկեղեցիի տօները, իր ընտանեկան աւանդական բարքերն ու սովորութիւնները, ինչպէս քիչ անդին պիտի տեսնենք:

Տոմարծայի դաշտահովիտը, ծովու մակերեւոյթէն չուրջ 1300 մեթր բարձր ըլլալով, չունէր ծովու մթնոլորտային հեղձուցիչ եւ խոնաւ կլիման. ան բնականօրէն զրկուած էր վազող գետերէ եւ աղբիւրներէ, որոնց եթէ բարիքը չէր վայելեր, միաժամանակ նաեւ զերծ էր անոնցմէ գոյացած կայուն ճահիճներու եւ լիճերու հակառողջապահական վնասներէն. որով ունէր առողջ եւ կազդուրիչ կլիմայ մը:

Այս առողջարար կլիման, ինչպէս իր քաղցր հովերով, զովացուցիչ զեփիւռով ու «պայրազ»ով, երկրի բուսականութեան ու ցանքին բարգաւաճման կենսատու օրհնութիւնն էր, նոյն չափով ալ կերտիչն էր բնակչութեան հուժկու կազմին եւ առողջ նկա-

րագիրին: Անոր անմիջական ազդեցութիւնն էր երբ բանուոր ժողովուրդը, մանգաղի ու կալի աշխատանքի ամիսներուն, հակառակ թերեկուրնէ մինչեւ կէս գիշեր տքնաջան աշխատանքին, առտու չափազանց հետ կ'արթնար առոյգ եւ նոր ոյժով կազդուրուած կը վազէր իր աշխատանքին:

Դաշտահովիտի մթնոլորտային վիճակը չունէր աշնան եւ գարնան բարեխառն կլիման: Աշնան մէջ ձմեռը կը յաջորդէր իր յանկարծական ու խիստ հովերով, ինչպէս ցուրտ գարունէ մը ետք ամառը իր գովացուցիչ «պոյրագ»ով ու «պախըրցը»ով:

Երկրագործ ժողովուրդին աշնան մէջ փնտռած կլիման ծուռ հովն էր (հարաւային քամի), որ իր հետ պիտի բերէր անձրեւ եւ ձիւն, աշնան ցանքը՝ ցորենը եւ ճոռն»ը ցանելու եւ «կոնակ» ըլլալէն ետք, զանոնք ձիւնին տակ պաշտպանելու համար պաղ «պոյրագին» ու կծու հովին դէմ:

Աշուն չունեցող դաշտահովիտի բաց եւ անարգել հիւսիսէն կը փչէր խստաշունչ «պախըրցը»ն եւ առտու-իրիկուն պաղ «այագ»ը (սառնամանիք) եւ «ղրաղու»ն (սառած շաղ) կը ճերմկցնէին կայերն ու աշնան «կոնակ»ը դուրս թափած արտերը:

Ինչպէս յիշեցինք, հողագործ ժողովուրդը իր կլիմայի այս անսովոր ու անփոփոխ երեւոյթը, իբրեւ Գիրք եւ օրէնք լաւ սերտած էր եւ անոր յոռի կամ լաւ յատկութիւնները կը գիտնար ու կ'օգտագործէր եկեղեցական տօնական օրերու ժամանակացոյցով:

Այնպէս որ Տոմարծացիներու համար որոշ էր թէ առջի խաչի տօնէն անմիջապէս ետք, իրենց դաշտահովիտի աշնան խայթող ցուրտն ու վնասակար շաղը պիտի տիրէին եւ այդ իսկ պատճառով այս տօնէն առաջ, կալուորները իրենց կալի ցորենը, «նոնը» «ղանար» ոսպը, սիսեռը, «փլեցնէն», «ասպուրը», «ըզդոնը» եւ «ֆարխընը» վարած, տուն փոխադրած եւ յարդի տեսակները «աւդընը», կանկառը, «կոթունք»ը, «մրեղ»ը, «մանցունք» եւ «մախըր-կիւսիւց»ը մարագ եւ «մանքընց» փոխադրած եւ կալը աւլած ու «խսթկած» պէտք է որ ըլլային:

Նաեւ այս տօնէն առաջ «տաւարի» տէր եայլածինները, իրենց պանիրի տասնեակ մը տիկերը եւ իւղի պտուկները տուն ղրկած եւ «կոֆտան»ներուն մէջ չարած, իսկ տան «փեյթեցի»ները «մօք»երով պուլղուրը աղցած, կորկոտը ծեծած եւ չոր թարխանան սընտուկներն ու «ֆրօց»ները տեղաւորած եւ տան «կեղար»ը, «ունախը պունախը» ուտելիքով լեցուցած պէտք է որ ըլլային:

Այն կալուորները, որոնք այս տօնի կիրակիէն առաջ չէին

վերջացուցած իրենց կալի աշխատանքը եւ անոնց կալի աշխատանքը եւ ամալադմաճն եւ քթեղձը «դրադու»ին տակ կը մնային, ինչպէս նաեւ այն եայլածինները, որոնք տունն չէին դարձած եւ այդ կիրակի օրուան ժամերգութեան ու պատարագին չէին մասնակցած, անոնք իբրեւ ծոյլ եւ գործը չգիտցող «չիֆթնի»ներ եւ տան տիկիններ կը մեղադրուէին եւ չէին յարգուեր. այս պարագան կալի եւ եայլայի դրացիներու միջեւ, տղայ նշանելու եւ աղջիկ փրնտոելու գործին մէջ նկատի կ'առնուէր իբրեւ բացասական կէտ:

Անոնք կ'ըսէին, ամէն տարի առջի խաչի տօնին Արգէտսը ճերմակ «կուֆ»ը կը դնէ, «օրթա» խաչին ճերմակ ապան կը հագնի, իսկ վերջին խաչին ապան փաթթուած լերան փէշերը կ'իջնէ:

Վերջին խաչէն առաջ, հողագործը աշնան ցանը (ցորենը եւ ճոնը) ցանած, գարնան ցանի եւ «Ֆիրեգ»ի արտերու հերկի աշխատանքը վերջացուցած և արօրն ու «սէլ»ը իբրեւ իրենց տան երկու սրբազան «հանսիք»ները, իրենց տեղերը պէտք է որ դրուած ըլլային:

Խաչի տօներուն հետ զուգորդուած կլիմայական այս փոփոխութիւնը պատճառ դարձած էր որ ըսէին. «հաչ, պուճաղա դաչ»:

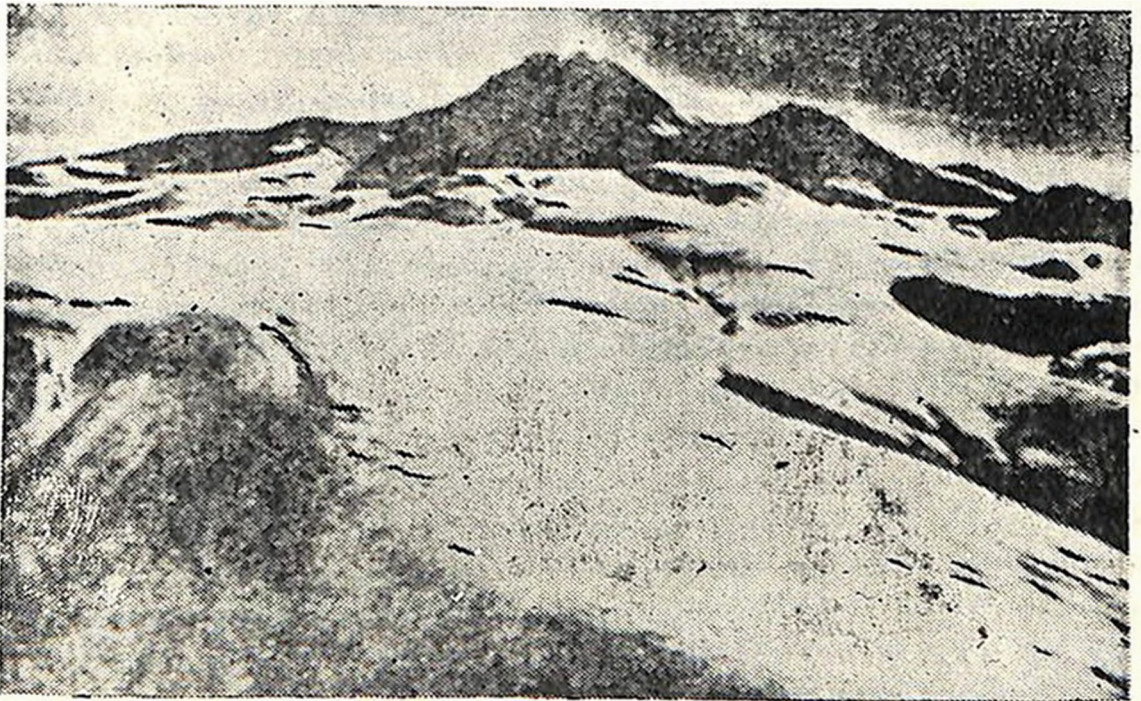
Վերջին խաչի այս կիրակիէն ետք, դաշտահովիտի ցրտաշունչ կլիման կը պարզէր ձմեռնային իր սառ կերպարանքը, և ամբողջ գիւղը ներս կը քաշուէր. լեռներու չոպանները միայն կը մնային իրենց հօտերով, մերթ լերան «ախան»ները և մերթ «կոֆթան»ները պատսպարուած՝ անոնք ալ օրերնին կը համրէին և կը սպասէին իրենց ճերմակ մօրու մօլք Թալիք Թալիքին, որ պիտի չուշանար գալու և ճերմակ մօրուքը թօթուելով լեռ-ձոր ձիւնով պիտի ծածկէր և զիրենք ալ իրենց հօտերով տուն պիտի զրկէր:

Ժողովուրդը չէր սխալեր, ինչպէս իրենց Սուրբը: Տօնի շարթուն՝ անակնկալ սաստկաշունչ հով մը և ձիւնախառն թիփի մը (բուք), իրար խառնելով Շարաճիւղ և Սեւական լեռներն ու սարերը, ձիւնով կը լեցնէին ընդարձակ հողամասի հարթ տարածութիւնը, արտերն ու մինչեւ գիւղի կալերը, և գոցելով մեծ ու փոքր ճամբաները, հաղորդակցութենէ կը խզէին Տոմարձան՝ ամբողջ կէօսթերէի և Աւշար թուրք գիւղերու հետ:

Ձիւնն ու ձմեռը խորհրդանշող ճերմակ մօրուսաւոր Սուրբը, իր կրկնակ նշանակութեամբ հրճուանք և ուրախութիւն բերող սուրբն էր գիւղականի: Նախ թագաւորներու զուլուճներուն ու «դագեկա»ներուն դէմ կեցող և Հայոց աշխարհին խնայող բարե-

խօս մեծ Սուրբն էր, յետոյ իր ներմակ մօտուքով պիտի գոցէր աշնան ցանքի ծլած արտերը, պահելու համար «պոյրազ»ի չոր-ցնող ու սկիւնոյ ալազանքն:

Դաշտահովիտին մէջ, ձմեռ նշանակին, ձիւնի առատութիւնը երկնային շնորհք մը և պարգեւ մը կը նկատուէր հողագործ ժողովուրդին համար և ժողովուրդը որպէս գիտական եզրակացութիւն գուշակութիւններ կ'ընէր վերցուած իր փորձառական դասերէն և կ'ըսէր. «Ջահմէրիի մէջ ճուրս փելիս ճեղքող երիւնս փելէ»: Այսինքն ձմեռ նշանակին տաք կլիման և բաց օդը, ինչպէս իրենք կ'ըսէին, հողագործին մէջքը կտրող և վիզը ծռող սովի և նեղութեան տարիներ էին:

ՊԱՏԿԵՐ 6.- ԱՐԳԷՈՍ ԼՆՈՒՔ

Դաշտահովիտի հարթ տարածութեան մէջ, Արգէոսէն փրթած բուքն ու ձիւնաբեր մրրիկը անպակաս էին և միշտ ալ սարսափ ու վտանգ կը սպառնային գիւղականի բնակչութեան:

Ձիւնի այս առատութիւնը պատճառ կը դառնար որ գիւղականը 3—4 ամիսներ փակուած մնար և յարաբերութենէ խզուէր իր լեռներուն և շրջակայ քաղաքներուն հետ:

Յաճախադէպ բան էր որ հինէն ի վեր ամէն տարի ձմեռ ամիսներուն, կէօսթերէի և Աւշար գիւղերէն Տոմարծայ եկող թուրք ճամբորդներ, «Յիփի»ի բռնուելով ճամբան կորսնցնէին և ձիւնին տակ սառէին:

Այդ աղիտահար ճամբորդները, իրենց ճգնաժամային այդ պահերուն, սովորութիւն ըրած էին մահամերձի աղաղակներ փրցնել Տոմարծայի բնակչութեան օգնութիւնը խնդրելու համար, և յօրինած էին աղերսագոչ քանի մը բառեր, որով ուժգին թափով կը գոռային.— «Պերի հօ՛, նան դուրքարան եօզ մր»։ (Դէպի մեզ, հոգիի ազատարար չկա՞յ)։

Տոմարծայի բնակիչները, գիտակ խղճալի ճամբորդներու այս վիճակին, իրենց տէտէներու օրերէն մնացած իբր աւանդ, փոթորկալից և «Յիփիոս» այդ օրերուն, գիւղի եզերքները կամ կտուրները կ'ելլէին, աւելի յստակ և արագ լսելու համար աղիտահար թուրքերու այս անխուսափելի «պերի հօ՛»ն և անոնց օգնութեան փութալու:

Անոնք գիտէին թէ կէօսթերէի և Աւշար գիւղերու թուրք բնակիչները, իրենց առօրեայ տնական պէտքերուն և արտի աշխատանքի կարիքներուն համար կապուած էին Տոմարծացի խանութպանին և արհեստաւորին, և նաեւ գիտէին թէ գողնալու և յափշտակելու մէջ միայն ընդունակ և ձեռներէց թուրքերը, մէկ «նուկի»(*) աղի, օճառի կամ կանգուն մը կտաւի համար, այդ ձիւն-ձմեռին իրենց կեանքը արկածի դնողներ էին և մերկ ու անպատրաստար Տոմարծայ կու գային՝ գնումներ ընելու համար:

Գիւղին բարձրահայեաց վանքը, իր կաթողիկէներով և հարուստ խաչերով, կը տիրէր դաշտահովիտի արեւելքին ու Աւշար հողամասին, և յաճախ հրկինքի մէջ ուղեցոյցը կ'ըլլար այդ մոլորած թուրք անցորդներուն, անոնց տալով ապահովութիւն հասնելու Տոմարծայ գիւղաւանը:

Թուրքեր մեր վանքին իրաչերուն կողմէ իրենց ընծայուած այս փրկարար ծառայութեան համար, պաշտամունքի զգացումով տարուած՝ յաճախ կը կրկնէին իւրայատուկ բառերով. «Խաչընրզա դուրպան օլալըմ, օնուն դըյմէթինի աննագ Աւշար Թիւրքիւ պիլիւ, թէրսիմիզէ թէրման, վէ դարսա դրեսա պիզէ էլ տուքան դուրքուրու-նումուզ տուր» (Ձեր խաչին շուրպան ըլլանք. անոր արժէքը միայն Աւշար թուրքը գիտէ. ցաւերնուս դարման և ձիւն-ձմեռին մեր ձեռքէն բռնող ազատարարն է)։

(*) Նուկի — ծանրութեան չափ մը (400 կրամ):

1905 թուականին, «զահմարի»ին մէջ էինք. դուրսը ձիւն ձմեռ տխուր» գիշեր մըն էր: Վանքէն ներս վարդապետ ու միաբան՝ դուռ ու պատուհան գոցած ներս քաշուած էինք:

Յանկարծ դուրսից դուրս հովի վայնասունին հետ մեզի հասաւ ծանօթ ալեքի հօ՞ւի «անըլու» (աղեխարչ) ձայն մը, որ արձագանգ կու տար Վանքի ձորէն և ոտքի կը հանէր վանքն ու միաբանութիւնը: Վարդապետ ու միաբան դուրս թափեցանք, և ըստ սովորութեան՝ կացինը ուսին շալկողը վազեց Սողայի ճամբան՝ Վանքին ձորը, ալեքի հօ՞ւի ուղղութեամբ: Միաբաններէն վեց հոգի ձիւնը քերելով ու չրդը բանալով վերջապէս կը հասնին աղիտահար թուրքերուն մօտ: Օգնութեան վաղող վանքի միաբանները զանոնք կը գտնեն սառած ու կիսամեռ վիճակի մէջ, և փոխն ի փոխ շալկելով հազիւ մէկ ժամէն վանք բերին կէս գիշերին:

Երեք Աւշար երիտասարդ թուրքեր, երեքն ալ մերկ ու անպատսպար(*), ճալարհուխները(**) կռնակնին կապուած: Սառած թուրքերը անմիջապէս Վանքի տաք ախոռին մէջ կրակի մօտիկը պառկեցուցին, և տաք մալեզ (խաւիժ) եփելով անոնց կոկորդն ի վար մաս առ մաս լեցուցին: Երեք-չորս ժամ ետք մահուան վտանգէն ազատուելով լեզուներն բացուեցաւ և սկսան պատմել:

Անոնք կանուխէն «փրքքիկ»ի բռնուեր էին, սակայն Վանքի խաչերուն ուղղութեամբ հասած էին մինչեւ Վանքի ձորը: Վրայ հասնող մութին մէջ խաչերը կորսնցնելով, իրենք ալ մոլորած և ձիւնի տակ թաղուած էին:

Անոնցմէ մէկուն մայրը մեռած և երեք օրէ ի վեր առանց պատանքի անթող ձգուած էր և եկած էր մօրը համար եօթը կանգուն «էէնիս»(***) տանելու, իսկ միւսները կու գային աղ, օճառ և մանր գնումներ ընելու համար:

(*) Աւարները, հակառակ իրենց ետերի բարեբեր դիրքին, միշտ աղիւս ու անօրի մնացած էին. այդպէս կը պահանջէր քուրք կառավարութեան փաղաքականութիւնը, միշտ մերկ ու գող պահել այս փաշայիսնի ցեղը, զայն գործածելու համար Հայոց դէմ:

(**) Գառնուկի կամ ուլի մորթէն հանուած կաշիէ պարկ կամ տիկ, որ քարմ վիճակին մէջ աղով ու սէկով (պաղլեղ) ցանելէ եւ արեւը չորցնելէ ետք, քուրք քարով կը փռեն՝ անոր տալու համար քաւիւնի նման կակուղ վիճակ մը: Չոպաններուն յատուկ հացի պարկ մըն է այս, զոր մորթի չորս ոտերէն կապով մը միշտ կռնակնին կը կրեն, ինչ որ հացը շատ քարմ պահելու յատկութիւնը ունի:

(***) Թուրքերը իրենց մեռելները տալ ջուրով լուսուել եւ ներմակ պատահմանի (էէնի) փաթեթելու սովորութիւնն ունէին, որ իրենց կրօնական խիստ պատուէրներուն մասը կը կազմէ:

Այսպէս շատ անգամներ, մեր տէտէներու օրերէն մինչեւ մեր օրերը, ձմեռուան փոթորկալից այդ օշերուն, կէօսթերէի և Աւշար գիւղերու թուրք ճամբորդները կ'ազատագրուէին ստոյգ մահէ իրենց բարի և հաւատարիմ հայ լէրացիներու կողմէ, և քանի մը օր, մինչեւ կատարեալ ապաքինում՝ վանքին մէջ կամ Զօրպաճիներէն մէկուն տունը խնամուելէ ետք գիւղ կը վերադարձուէին:

«Պէրի հօ» սոսկում եւ վտանգ արտայայտող այս բառը, որ մահուան սպառնալիքի մը տակ գտնուող մէկուն մը հոգեկան վիճակը կը յայտնաբերէր, Տոմաշձայի հայ բնակիչներուն համար եւս ծանօթ բառ մըն էր, անոնք ալ յաճախ կը ստիպուէին գործածելու տարուան մէջ արտի ու արօրի խաղաղ աշխատանքի օրերուն, երբ կը պաշարուէին գող ու յալիշտակիչ գինեալ Թուրքերու կողմէ(*), որոնք կը սպառնային խլելու անոնց արօրի եզները կամ քաղուորներու ձիերն ու ջորիները, եւ չոպաններու հօտերը: Անոնց «Պէրի հօ»ին գէնքով կը պատասխանէին գիւղի ղապատայիները եւ կամ Վանքի վարդապետները:

Զորս ամիսներ տեւող այս ծմեռ եղանակին, երկրագործ եւ անասնապահ ժողովուրդը, ինչպէս իրենց ալիւրի եւ սլուլղուրի սնտուկները կը լեցնէին՝ ապահովելու համար մէկ տարուան «Աւզըխ»ը, նոյնպէս իրենց տասնեակ հազարաւոր ոչխարներուն, այծերուն, եզներուն, կովերուն եւ զանազան արջառներուն համար կը լեցնէին յարդի, ցախի, չոր խոտի տեսակներով եւ գարիի, «ֆիււնա»ի, «ֆարխըն»ի նման «ալըկ»ներով:

Մեծ չիֆթճիները իրենց տան մէջ ունէին «ըռզակ» ջրելու չէրինճներ. որով իրենց տան կենդանիները ամբողջ ձմեռը դուրսի երես չէին տեսներ, մինչեւ բարեկենդանի Վարդանանց տօնի շաբաթը, որ իրենց համար գարնան առաջին մուտքը կը համարէին:

Զորս ամիսներ իրենց տան ըռզակներով տուն քաշուած եւ գարնան գալուն անհամբեր սպասող գիւղաւանի բնակչութեան համար՝ Վարդանանց տօնի բարեկենդանի շաբաթը գարնան մուտքն էր:

(*) Արեւոդ այս խումբերուն մէջ կը գտնուէին ձմեռուան «սիփի»էն Տոմաշաքիներուն կողմէ ազատող Թուրքեր:

Դաշտահովիտին համար փնտռուած եւ տիրող կլիման ծուռ հովն էր, աշնան ձիւն բերող հովը, որ հիմա ձիւները պիտի հալեցնէր եւ անձրեւ պիտի բերէր: «Պախըրցըն» ու «պոյրաղ»ը կարծես ներս քաշուած էին հիւսիսէն եւ տեղ տուած ծուռ հովին:

Բարեկենդանի չարթու այս տօնէն առաջ, պէտք էր իրենց Սիւմենկէն եւ Շարաճիւղ լեռներու փէշերը եւ «կիւնէյ» «արխաճ» ները սեւնային, եւ ձիւնի տակէն դուրս ելած կափ կանաչ «կոճակ»ի արտերը զարդարէին դաշտի հարթ տարածութիւնը, կեանք ու «քէֆ» պարգեւելով արտի տէրերուն եւ առատութեան յոյս ներշնչելով գիւղաւանի բնակչութեանց:

Ձիւնհալի կլիմայի այս չարթուան տօնին հետ՝ կապուած ունէին անոնք ընտանեկան բարքեր ու սովորութիւններ՝ խառնուած իրենց կրօնական պաշտամունքներուն, որոնք անցնող ու գալիք սուրբերու տօներէն տարբեր կերպարանք մը ստացած էին եւ տպաւորութիւն մը կը ձգէին ժողովուրդի միտքին եւ հոգիին վրայ, ներշնչելով ուրոյն եւ որոշ ըմբռնում մը:

Ձիւնհալի այս կլիման պէտք էր հալեցնէր ձիւները եւ չորցնէր նաեւ գիւղաւանի թաղերուն փոս ու բարձր կտուրները, ուր տեղի պիտի ունենային բարեկենդանի խաղերն ու պարերը եւ անոնց կը սպասէին նշանուած աղջիկներ իրենց ընկերներով, փոս կտուրներու վրայէն կէս մը պահուըտելու խաբկանքով՝ դիտելու համար մօտակայ բարձր տանիքներու վրայ «աման ֆէլէկ» ելլող եւ կամ «հալայ» բռնող իրենց նշանածներուն խումբերը: Պէտք էր հալեցնէր ձիւները եւ չորցնէր նաեւ չայիր կալերը, «Հարըմ» արտերը, ուր «ճիրիտ» պիտի խաղային ձիավարժ ու ձիատէր դասպատայիները եւ զինավարժութեան ու նշանառութեան փորձեր պիտի կատարէին զէնքի սիրահար անվախ ու սրտոտ «տէլիղանլը»ները:

Գարնանամուտի եւ բարեկենդանի Վարդանանց տօնին հետ շաղկապուած ժողովրդական այս բարքերն ու սովորութիւնները, փոս ու բարձր կտուրներու պարերն ու ծխնելոյզներու ծուխերը, «հարըմ»ներուն եւ «չայիր» կալերուն «ճիրիտ»ի (ձիարշաւ) խաղերն ու զինավարժութիւնները կը յիշեցնէին հին դարերու հայ հեթանոսական շրջանը, մանաւանդ մեր հայրենաբաղձ Արսաօես արքան, որ իր հայրենի օճախին կարօտով կը գոչէր մերձ ի մահ. «Ա՛ր՝ Տայր ինձ զծուխ ծխանի եւ զառուօսն Նաւասարդի...»

Գարնան կլիմայի մաս կը կազմէր նաեւ «Տեքեմեզ»-ը (Տեառնդառաջ) տօնը, որ հողագործին համար գիտական երեւոյթներու

Վրայ հիմնուած իրաւ գարունն էր: Այդ տօնին, ինչպէս իրենք գիտէին, գարնան ջերմաբեր «ճեմրեկն»(*) գետինը կ'իջնէր, եւ այդ օրուընէ սկսեալ հողի ջերմութենէն ելած «կոլ»ը (շոգի) իրենց «լուծկ»ի եզներուն կը ներշնչէր արտի աշխատանքի եւ արօրի անոյշ բոյրը:

Տեքենեկի տօնին շաբաթը հողի մշակին համար կը բանար գարնան աշխատանքի նոր շրջան մը: Այս տօնէն ետք հողագործը պէտք էր վերջ տար ձմեռնային անգործ կեանքին եւ չորս ամիսներէ ի վեր «խաւ» կապող իրենց եզներուն «խաւ»ը հանէր, գարնան հերկը ընէր եւ ցանը ցանէր:

Գարնան կլիմայի այս տօնին կապուած էր նոյնպէս թաղերուն մէջ «խարոյկ» վառելու սովորութիւնը, որուն շուրջ «հալայ» բռնած երգելով խմբովին կը դառնային բոլոր թաղերու անցեալ տարուան հարսները՝ իրենց անդրանիկ դաւակները գրկած, եւ նոր հարսները իրենց «խսկեսուր»ներուն թեւը մտած:

Փետրուար եւ Մարտ հերկի եւ ցանի այս ամիսներու կլիմայական երեւոյթներու մասին, անոնք ունէին բարի կամ չար դուշակութիւններ իրենց կեանքի փորձառութիւններէն եւ կ'ըսէին. «Կիւնիւկիւն արփասը, մարտն կեօրբեսի»(**), այսինքն Փետրուար ամսոյ մէջ պէտք էր որ տեղի ունենար գարնանացանը — դարի, ոսպ «քիւշնա» եւ անոնց ընտանիքի բոյսերու: Իսկ մարտ ամսուան մէջ պէտք էր որ ոչխարները եւ կովերը ծնելու սկսէին:

Այս ամիսներուն կլիմայէն պահանջուածը ոչ թէ ցրտաշունչ ու սառեցուցիչ «պոյրազ»ն էր, այլ մեղմ ու հալեցուցիչ ծուռ հովն էր, փայլուն ու տաք արեւով, որպէս զի լեռներու ձիւները հալեցնէր, դեռերն ու գետակները շարժման մէջ դնէր եւ հողագործին ու իր եզներուն կռնակը տաքցած, գարնան «լուծկ»ի ու ցանի աշխատանքին սկսէին:

Փետրուար եւ Մարտ հերկի եւ ցանի երկու ամիսներէն ետք, Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներուն համար հողագործին պահանջածը միմիայն անձրեւաբեր կլիման եւ ծուռ հովն էր, որ իրենց Սեւական լեռան հարաւի թիկունքին կուտակուած անձրեւաբեր մութ ամպերուն հետ գոռալով կու գար եւ կը գոցէր ամբողջ դաշտահովիտի թխպոտ երկինքը:

(*) Ճեմրեկ գարնան կլիմային կապուած արեւադարձային երեւոյթ մըն է որ ըստ իրենց գիտական բացատրութեան, ջերմութիւնը (ճեմրեկ) երկինք կ'իջնէր Փետր. 7-ին. ջուրը՝ 14-ին, իսկ գետինը՝ Փետր. 21-ին, իրարմէ եօրր օրուան տարբերութեամբ:

(**) Կեօրբէ — կորբան, մասաղցու զոն:

Գարնանացանի այս երկու ամիսներուն՝ անձրեւի անհրա-
ժեշտութիւնը շեշտելու համար, հողագործ և բարեպաշտ ժողո-
վուրդը անոր քանի մը կաթիլն իսկ վսեմացուցած և Ապրիլ 7-ի
տօնի (*) օրուան սուրբի խորհուրդին հետ սրբագործած էին,
ինչպէս իրենք կ'ըսէին. «Ապրիլ 7-ի օրնի օրուան զոհե եօթը կա-
թիլ անձրեւը, այդ տարուան ցանքի առատութեան եւ երկրի օրհնու-
թեան նշանակ էր, եւ այդ օրուան մէկ կաթիլ անձրեւով կարելի է
կաքը մակարդել առանց մակարդի եւ մածուն սնանայ»:

Հաւատքի ու համոզումի այս գերագոյն արտայայտութեան
մէջ կը խտանար ժողովուրդի սիրոյ չափը դէպի տօնի սուրբը
և հողի աշխատանքը:

Այս մասին նաեւ ունէին լաւ և գէշ հետեւութիւններ, վեր-
ցուած՝ իրենց փորձառական դասերէն, ինչպէս յաճախ կը
կրկնէին. «Անձրեւը մարտին երէ չուզայ, Ապրիլին չրկանը եւ Մա-
յիսին կէլեկկին գլուխը դուրս հանել չրկանայ. (այդ տարուան ցանք
իր առատութեամբ անսովոր կ'ըլլայ):

Անձրեւի առատութեան օգտակարութեան կարգին նկատուած
էր նաեւ ցանուած արտերու հողին յատակը բոյն դրած վնասակոր
խլուրդներու փճացումը, այդ խլուրդները ցաներու թշնամիներն
էին և հացարոյսներու արմատէն կրծելով մեծ վնաս կը հասցնէին
հողագործին: Անձրեւի առատութիւնը զանոնք կը խեղդէր իրենց
բոյնին մէջ և ցանքերը փճացումէ կ'ազատէր, ինչպէս «մերկե-
լիցնիկ»ը, «fkor fkor»-ի»ն «կէլեկկի»ն:

Գարնան առատահոս այս անձրեւները իրենց օգտակարու-
թեանց հետ յաճախ կ'ունենային նաեւ վնասակար կողմերը. կը
պատահէր որ յանկարծակաւ տեղատարափի մը ընթացքին, հաւ-
կիթի մեծութեամբ կարկուտ կը թափէր երկինքէն, աւերելով և
հողին հաւասարցնելով հողագործին մէկ տարուան աշխատանքը և
իր հեղեղատին հետ քշէր ու տանէր գառներու և թռիսլըներու հօ-
տերը, լուրջ վնասներ պատճառելով ոչխարաբոյծ ժողովուրդին:

Գարնան հերկին ու ցանին շարու նակութիւնն էր նաեւ «Է-
դուն լուծկ»ը (հերկը), որ պէտք էր սկսէր Ս. Եղիայի տօնի շա-
բաթը (**): Հողագործ ժողովուրդը գարնան իր վերջին «լուծկ»ի
(արօրի) աշխատանքը նոյնպէս կապած էր Ս. Եղիայի տօնի սուր-
բի անուան հետ և կոչած «Էդուն լուծկ», այսինքն «Ս. Եղիայի
լուծկ» և տօնէն հետք սկսած արօրի և հերկի աշխատանք իմաստով:

(*) Ապրիլ 7-ի օրը կը յիշատակէ օրն Աւետան Ս. Աստուածածնին:

(**) Ս. Եղիայի օրը կը հանդիպէր Յունիս 12-ին ասեցները:

«Էդուան լուծկ»ը գարնան եղանակի արօրի ու խոփի կըրկնակի հերկերուն վերջին աշխատանքն էր, որ պէտք էր տեւէր մինչեւ «քիւշնայ»ի պահքի շարաթը(*):

«Քիւշնայի պահքի շարաթ» կոչումը հողագործ ժողովուրդին համար կը նշանակէր թէ այդ պահքէն ետք պէտք էր քաղելու սկսէին քիւշնան, գարին և ոսպը ու մանգաղի պատրաստուէին:

Քիւշնայի պահքը կը հանդիպէր Յունիս ամսու մէջ, որ ցանքի տէրերուն համար յոյսի ամիսն էր միանգամայն, և իրենք կ'ըսէին. «Յունիս, ունիս նէ շունիս, չունիս նէ չունիս»: Ըսել կ'ուզէին թէ մինչեւ քիւշնայի պահքը եթէ ցանքերը անձրիւէն կշտացած և անլիւսս մնացած են երաշտի և կարկուտի աւերներէն, անկէ ետք կլիմայական ոչ մէկ երեւոյթ իր յոռի աղդեցութիւնը պիտի գործէր քաղուելու պատրաստ հունձքին:

Քիւշնայի պահքէն ետք պահանջուած կլիման միմիայն պաղ «պոյրազ»ն էր: Ծուռ հովը իր այրող յատկութիւններով թշնամին էր ցանքերուն, կը քաշէր հողի խոնաւութիւնը և ցանքի վաղահաս «կզղելուն» պատճառ կը դառնար, արագօրէն չորցնելով հասկերուն խմոր վիճակին հասած միջուկը: Իսկ պաղ ու զովարար «պոյրազ»ը կը պահէր հողի թարմ խոնաւութիւնը և աստիճանաբար ուռճացնելով ու կարծրացնելով հասկերու հատիկները, ձիգ ու բարձր կը պահէր հաստատուն ցօղունները:

Լեռնադաշտի հիւսիսէն փչող պաղ պոյրազի ալիքներուն տակ՝ «փետ» քաղող, ծունկի եկող ու մանգաղ «փարտող» բանուոր ժողովուրդին համար, քիւշնայի պահքին յաջորդող ամիսները բերքահաւաքի և կուռ աշխատանքի տօնի օրեր էին, և «քիւֆիւր» «քիւֆիւր» փչող այդ պաղ հովերը՝ ըլլալով շող օրերուն իրենց կեանքն իսկ, նուիրագործուած էին իրենց հայրենի լեռներուն յիշատակներով, ինչպէս յաճախ կը կրկնէին. «Օ'խ. հէգին ուտեմ, Հայաստանի լեռներէն կը փչէ կու գայ մեզի»:

Մեր երկրին ծուռ հովը (հարաւային քամին) իր կատաղի թափով երեւան կու գար յաճախ կալի ժամանակ, Յունիս և Օգոստոս ամիսներուն, և անոր մասին ունէինք հետաքրքրական պատմուածք, որ մեզի ծանօթ էր «Փթթիկ» անունով:

Այս զարհուրելի «փթթիկ» հովը, ամառուան մէջ քանի մը անգամներ կը պատահէր և ծնունդ կ'առնէր դիւղի եղերքներէն և կամ արտերու մէջէն «փուխ» հող պարունակող կեդրոնէ մը:

(*) «Քիւշնայի Պահք» կը նշանակէ Յունիս 27-ին հանդիպող Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի Նշարաց Գիւթի Տօնը:

Սթէ մանգաղի, փետի կամ կալի ժամանակ հանդիպէր, քաղ-
ուած ձխորամաները, դէզերը, կալերու որաները կը քայքայէր,
տակն ու վրայ կ'ընէր ամէն ինչ և մաս մը իր հետ տանելով եր-
կինք կը բարձրացնէր:

Առաջին անգամ, մոլեգնած օձի մը պէս, փոքր շրջանակով
ինքն իր վրայ կը գալարուէր, և գետնէն խլած խոտի թեթեւ
կտորներուն և հողին պլլուած՝ դէպի երկինք փոքր սիւն մը կազ-
մելով կը սկսէր յառաջանալ, միշտ նոր աւարներ խլելով ու իր
հետ տանելով: Քանի կը յառաջանար իր գալարումներուն մէջ,
այնքան կը զօրանար և կը հարստանար իր աւարներով և կը
կազմէր սոսկական սիւն մը երկինքի մէջ, անկէ ետք իր ճամբուն
վրայ հանդիպող մարդ, կենդանի, բռնցուած սայլեր, խոտի դէ-
զեր գետին կը տապալէր: Երբ մենք հեռուէն իր գալը տեսնէինք,
սարսափահար աչքերնիս գոցելով տեղւոյն վրայ երեսընկալ կը
պառկէինք և աղօթքով Աստուծոյ օգնութիւնը կը խնդրէինք:

Մենք այս երկնային պատուհասը «էվրան» կամ «եծսահար»
կը կոչէինք, հսկայ ու կատաղի օձի մը իմաստով, որ չար ոգիներ-
ու հետ միացած մարդոց թշնամին էր և «փրքիկ»ի կերպարան-
քով կ'ուզէր մեզ իր հետ տանիլ:

Տոմարծայի սահմանին կէօսթերէի մէջ, մեր օրով ունէինք
Տրաւուն և Մարսն թուրք գիւղերուն միջեւ «էվրան ֆեռուած» ա-
նունով փոքր թուրք գիւղ մը: Կը պատմէին թէ «փրքիկ»ը ան-
ցած է այդ գիւղէն և իր ճամբուն վրայ գտնուած ոչխարի և կո-
վերու հօտերէն մաս մը իրենց հովիւներով միասին երկինք բար-
ձրացուցած և որոշ ժամանակէ մը ետք կրկին գետին թափած:
Տոմարծայէն և մօտակայ թուրք գիւղերէն դիտած են այս տեսա-
րանը և մեր օրով տակաւին ապրող Տոմարծացիներ ունէինք, որ
իրենց ականատեսի այս դեպքը կը պատմէին: Այդ օրէն ետք
թուրք գիւղը կը կոչուի «էվրան ֆեռուած» (էվրան չեֆիլեն ֆեօյ):

«Քիւշնայ»ի պահքի բերքահաւաքի տօնին մաս կը կազմէր
նաեւ Օգոստոսի կիսուն հանդիպող Աստուածածնի տօնին կալի աշ-
խատանքը, որ բարեպաշտ գիւղաւանի սիրած վանքին տօնն ալ
էր: Այդ տօնէն առաջ, պայման էր որ մանգաղ քաղելու և
«սէլ» կրելու աշխատանքը վերջանար և արտերը լեցնող «խորա-
մ»ները և դէզերը փոխադրուէին դէպի կալ: Իսկ չորս թաղերու
կալերուն մէջ գիւղի երկինքը բռնած հսկայ «որան»ները գետին
հաւասարած և «մալաղմայ»ի և «թեղ»ի վիճակին հասած պէտք էր
ըլլային, որպէս զի վանքի կաթողիկէներն ու խաչերը առաջ-

նորդը ըլլային Տաւրոսեան կիրճերէն և Արգէոսի փէշերէն օրէ օր վանքի տօնին հասնող յոգնարեկ ուխտաւորներու կարաւաններուն:

Ը.

ՀԱՆՔԵՐԸ

Թուրք տիրապետութեան ենթակայ յետադէմ երկրամասին մէջ, հանքային հարստութեանց մասին խօսիլ անիմաստ բան է, քանի որ խուզարկու ձեռքերը հալածանքի և ջլատումի վտանգին ենթարկուած էին կառավարական պատասխանատու պաշտօնեաներու կողմէն:

Տոմարձայ անունով ծանօթ դաշտահովիտի հանքային հարստութեան առաւելապէս մաս կը կալմէր անոր քարահանքը՝ քարերու իր ալլաղան և լաւագոյն որակով ու երանգներով:

Բնութիւնը պարգեւատրած էր դաշտահովիտի հողագործ և հաւատացեալ ժողովուրդը և անոր տուած քարերու բազմաթիւ տեսակները, որպէս զի ան գործածէ իր կրօնական, ճարտարապետական, տնտեսական, տնային և հողային աշխատանքի պահանջներուն:

Քարահանքի քարերու տեսակներուն համար ժողովուրդին կողմէ տրուած էր յատուկ բացատրական անուններ, անոնց տեսակին և յատկութիւններուն համեմատ:

Ինչպէս վերեւ տեսանք, գիւղաւանի վերի և քօրթա» (միջին) թաղերու յատակը, անջատ միւս երկու Հայեկ և Վարի թաղերէն, բնութիւնէն ամբողջութեամբ սալայատակուած էր թանձր ու խոշոր ապառաժ քարերով, որոնց իւրաքանչիւրը ունէր 5-6 մետր միակտուր ծաւալ, ա՛յնքան հաւասար և յղկուած մակերեսով, իրարու կից և ներդաշնակ շարուած, որ գիտութիւնը անզօր պիտի մնայ մեկնելու բնութեան այս հրաշալիքը:

Այս հաստաբետ ու սալանման կուռ ժայռերը, իրենց տեսակին մէջ ամենէն դիմացկունը և դժուարակոփն էին, և իրենց ծանրութեան պատճառով միանգամայն փոխադրութեան անյարմար ըլլալով, չէին գործածուեր մեծ շէնքերու շինութեան համար, այլ անոնց հիմերուն համար միայն, տալու անսասանելի զօրութիւն մը:

Այս խիտ ու կռու քարերը, իրենց մէջ կը շողացնէին փալ-
փլուէն կայծեր և մեզի ծանօթ էին «ճինկիր» և կապոյտ «սոմ» ա-
նուններով:

Գիւղաւանիս հնադարեան Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցիին և Ս.
Աստուածածին, Ս. Խաչ հրաշակերտ տաճարներու խորունկ հի-
մերը գետնէն վեր մինչեւ մէկ ու կէս մէթր բարձրութեամբ
կառուցուած էին այս «ճինկիր» քարերով, որոնցմէ իւրաքան-
չիւրը 8-10 մէթր միակտուր երկարութեամբ ըլլալով մեր օրերուն.
օտար այցելուներու սքանչացման ու պատկառանքին առարկան.
դարձած էին:

Այս «ճինկիր» ու ծանրածանր քարերէն կը պատրաստէին ջրա-
դացներու ներքնակի և վերնակի գոյգ քարերը, որոնք կռանուե-
լու և իրենց կարծր ակռաները պահելու յատկութիւնը ունէին: Կը.
պատրաստէին նաեւ «պուլղուր» և կորկոտ ծեծելու համար «սէթէն»ի.
դարձող հուժկու քարը և «պուլղուր» աղացող «էրկանք»ի (երկա-
նաքար) գոյգ քարերը, ինչպէս նաեւ կտուրներու լող քարերը:

Գիւղաւանէն դուրս, Սեւական լեռան մօտերը կը գտնուէր.
գորշագոյն «թութ» քարահանքը, որ իր կոփելի, դիւրատաշ և
փոխադրելի յարմարութիւններով կը գործածուէր խոշոր շէնքե-
րու կառուցման մէջ: Գիւղաւանի յիշեալ համեայ մեծազան-
գուած եկեղեցին և վանքի գոյգ տաճարները իրենց երկնասլաց.
կաթողիկէներով շինուած էին այս տեսակ քարով, ինչպէս նաեւ
գիւղաւանի մեծահարուստներու երկյարկանի տունները, կէօսթե-
րէի թուրք գիւղերու մզկիթներէն ոմանք և կառավարչական.
շէնքերը, շէրինճներու բերնին ապահովութեան «ապարանջան»երը
և ուրիշներ:

Այս «թութ» քարը մեզի ծանօթ էր բօւթ, եոնու և կակուլ քա-
անուններով, սակայն իր փխրուն յատկութեամբ արեւէն ու ան-
ձրեւներէն ազդուելով ժամանակի ընթացքին խաւ առ խաւ կը
թափէր՝ վտանգելով հսկայ շէնքերու տեւողական կեանքը:

Գորշագոյն այս «թութ» քարի հանքին մօտ կը գտնուէր.
նաեւ իր տեսակէն և անկէ աւելի կարծր ու դիմացկուն կարմրա-
գոյն քարահանքը, որ իր հաճելի գոյնով և տոկուն յատկու-
թեամբ շինութեան լաւագոյն յարմարութիւնը ունէր, սակայն մեր-
պապերը նախընտրած էին իրենց եկեղեցիներն ու վանքերը գոր-
շագոյն «թութ» քարերով շինելու: միայն անոնց գմբէթներու
պատուհաններուն շրջանակները զաբդարող խաչերը կարմիր քա-
րով շինուած էին: Իսկ մեր այս Պատմութեան մէջ (աստ 9 և 10),

՝ մշակատուի մի մագն վստօցօ դնեն
 -ուրտ մս 'մտրույ րաւորաւ թլուղ ղվնջօթօմսն մի (մտր-բար) մղոյ
 -«վնջօթօ» ուտ միտմղ ունեւորմսն վրաի հով 'մղոտիմտստ ուտ ոյ
 ուվտուտ ոյ մղօրսով վիւստիտ 'մղուսահնվթ' 'մղոհտղմթ' 'մղիտ
 վստղնթ' 'մղոտիտողտ րամղոտիտ 'մղոմվոյսթ մսնով մտրույ րաւ
 -ղոյն ուվնջօթօմսն մի մղոտրսմթ մտի մվտմի նրնոյսմս 'իսմղ
 -ուով ուսմա ոյ ուսնի նղոմվ 'մղոտողտ մր վոյտթ րամղաուի ոնի
 -նղվ 'մղթրվոյ մղթմտս մր տու ուվտթոյ րղոյ թղվնղր

՝ մմղոյսմոտոնղոյ րա
 ոյմղոյսմոտոն րամղոյսմոտոնղոյ 'մղոստողսնղոյ մսնով ուսմղոյսմ
 -ուով 'մղվոյտն տովոյտնմսղոյտ 'մմղոտողոյոյ հրստո ուսմղոյ
 -մսրտոմր ոյ մմղոյսմոյ 'մմղոյթվրտ 'մմղոտոտ րամղոյսմոյտ
 վթոյտ ոյ վվնղնղոյ ուվն ճոտիտոտոտո ունթմթտո ուղ ուն ղնթ
 -ղոյնվթոյ վիտոյտնղ րղոյ մմղոյստ մտրույ րաղիսպտիտ 'մղո
 -տմտս նս ուտ ուղ ուվնթ մի րոմի ուսմղոյ«մնտ» ճոտսմոն
 ուսմղոյսմ րամղոյստ 'իսղիտթ մրոյթրսղոյ ճոտսղոյտն մմղ
 -տո ուտ մղոյվնտրմ ուղն ճոտսմոն իստմղի ճոտստոյ ուղ րոմի
 րամոմվ մր րոտ մղոյթ րամղոտ ճոտսնի մս 'մթոյսմոթ
 ժմսոյ վոտ րղոյ մնղոյն մի ուստմստ ուտմղ նրվոյտմոյ
 ուղնթմտուի մի մմղն ուվնղն մր վիտոյտն մս ուտոյտողոյտ մտրույ
 րաղտոն ուղոյսմսն մնմո ոյ րաղմոյ մմղոյսմս թոյստ ուղնթ
 մի ուսմղոյսմ ուսմղոյ վոտի ոմսն 'մղնղն կվտնի ուղն
 -ոտմտոն մի ուղնթմոթ վթոյտմոթ ուտ մղոյսնթնտոտ .մթ
 -ոյ ուղնթմոթի հոմսղնղն րա ունեւորմոյ րղոյ թղվնղր
 ուղնթոտմտոն մի մղոտ ոյ նրվ իսղոյտթ մղոյստ ճոյ նղսմս
 '«ոտմոյ» մղոյսմղոյն» մստիտով րա մսնով ճոտսմս ուղնղն մի
 իստնղոյտ մմղոյթոտոյ ճոտմոտովն վնրվ .մնղոյ մղոյթրսղ
 -տստ ուսմով րաղոյտմո ոյ րաղոյ մմսն մս 'մր թոյտմոթ
 մրոյթրսղիտրմոյ վթոյ ուղնթմոն րամղոյտմոթ րղոյ մոյ

՝ մմղոյսմթրսմոտ ոյսմոտ
 մն տնղ ուտ րոմի նղսմս 'մմղմոթոյտոտ (ոյտնղմղն) րամղոյ
 -«մնսն» վոյտոնրվ րղոյ ուղնթոտմտոն մի նմոթ մվտմի
 ուղտոյ մի մոթիոյ ուղտիտ իսմ մղոյ ուղթրսղ րամղոյստ
 մղմոյ մղոյ ուղոյ հոտոյտնի իսմոթ մվտմի
 ուտ մմղոյտոյտ թղմղ ուղմոտնղոյ ուտոնղոյնրվ ուղտոնրվ

Թ.

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿԼԻՄԱՅԻՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆԻՆ, ԿԵՆՑԱՂԻՆ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳՐԻՆ ՎՐԱՅ

Ինչպէս ամէն երկիր իր բնութեան և կլիմային համեմատ կ'արտադրէ բուսականութիւն և իր լեռներն ու սարերը կը դարդարէ բազմերանգ խոտերով ու բուրուփաւէտ ծաղիկներով, նոյնպէս ցեղեր ու ժողովուրդներ կը յայտնարեն իւրապատուկ խոտնուածք ու բնութեան իրենց երկրի աշխարհագրական կառուցուածքի և կլիմային համեմատ, որոշելով միանգամայն այդ ժողովուրդներու քաղաքական ու անասական ճակատագիրը:

Պատմութեան մէջ, բնութեան այս օրէնքին վրայ հիմնուած կը դանկնք հայ ժողովուրդի ամբողջական կեանքը—անոր սակեցնող սգին, առկունութիւնը, ապրելու յաւերժական կամքը և անոր հետեւող դառն ճակատագիրը:

Հայ-Տոմարծայի բնակչութիւնը, մայր հայրենի հողէն հեռացած, որպէս հարազատ աշխատաւոր ժողովուրդ, իր դաշտահովտի բնութեան համապատասխան, եղած է գերազանցօրէն երկրագործ ժողովուրդ մը. այնպէս որ մեր օրերուն նկարագրի յատկութիւններով և նմանութիւններով Հայ-Տոմարծայիները աւելի հին Հայաստանցիներ էին:

Հողի աշխատանքը, երկրի առողջ կլիման, Հայու գեղջկական պարզուկ կեանքը, խոր հաւատքին ընկերացող իրենց ընտանեկան սրբութիւնը, այս ժողովուրդին ընծայած էին տշխատանքի պողպատէ բաղուկ, առողջ ու բարձր սգի, և քիչ մը անտաշ, բայց բարեձեւ գեղեցկութեան մը մէջ՝ հսկայական արտաքին մը:

Նահապետական Հայու արտաքինով, երիտասարդ թէ ծեր, հարս թէ աղջիկ մէկ կաղապարի վրայ ձուլուած էին — լայն քիկունք, ուղղածիգ «պոյ պոս»: Ամբողջ գիւղաւանը այսպէս էր:

Հայրենի երկրին և անոր ժողովուրդի պատմութեան գիտակ մէկը երբ գործ ունենար Տոմարծայիներու հետ, անպայման պիտի սիրէր յիշել Արսաւաի և Անիի շրջաններէն դաղթած և անաղարտ մնացած նոր սերունդ մը:

Սովորական բան էր մեր օրերուն, գիւղէն ներս թաղերուն մէջ հանդիպիլ ոչ նուազ երկու մեթր հասակով, առոյգ կազմով՝ հարիւրամեայ երկսեռ ծերունիներու:

Բաղդատաբար միջահասակները և կարճահասակները քիչ և արհամարհելի էին գիւղաւանէն ներս. անոնց համար յօրինած էին ծաղրական բառեր, ինչպէս կասկարլուկ (*), կզղած (**), կիւնիւն (***), կիւնիւկ (****), կըպլլիկ, ճեօմմեք և նման բառեր:

Գիւղաւանէն ներս, հուժկու և յաղթանդամ այս «փեհլիււաններու» (*****) առատութիւնն էր պատճառ անշուշտ, որ սովորութիւն դարձած էր «կոխուիլ» (ըմբշամարտիլ) Բարեկենդանի օրերուն և հարսնիքի շաբաթներուն, նոյնիսկ մրցելով և միշտ անպարտելի մնալով Եղզատի և Սերասաիոյ շրջաններէն գիւղաւան ևկած փեհլիւաններուն դէմ:

1915 թուականի տարագրութիւնը ու գաղթականական կեանքը թէեւ մասամբ հիւժած են զանոնք, սակայն սփիւռքի մէջ կը պահեն տակաւին իրենց հակայական կորովը և հուժկու արտաքինը՝ դառնալով օտարներու հիացմունքին առարկան: Կը պատմեն զրուագներ, որոնք կը սահմանեն անոնց անօրինակ ոյժը՝ որպէս նոր դարու Գողիաթներ:

1920 թուականին, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ, Ռէյսի (Վիսքոնսին) քաղաքը արդէն կեդրոնավայրը դարձած էր Տոմարձայի հին ու նոր գաղթականներուն. հոն կը դանուէին ի միջի այլոց նաեւ Յակոբ Քեչեմեանը (Փիլոսիին) և Դաւիթ Խրեմեանը:

Առտու մը կանուխէն՝ հասարակաց ճամբուն վրայ բեռնատար կառք մը իր ձիով միասին փոսին մէջ կը շրջի և անշարժ կը մնայ: Անցնող ճամբորդներ, կառավարական պաշտօնեաներ միջոց մը խորհելէ անճրկած՝ հոն կը խռնուին միմիայն տեսարանը դիտելու համար: Այդ միջոցին Փիլոսիին Յակոբը և Դա-

(*) Կարն ու խիս նիւղերով գետին փռուած խոտ մը, որ չորնալէն ետ ման փուլերով մարդոց ոտքերուն կը պլլուի:

(**) Ժամանակէն առաջ չորնալու մօտեցած հունձի ցողուն:

(***) Կաւէ շինուած փոքր պտուկ:

(****) Ճկոյթ մաս:

(*****) Արդեօք Պահլաւունեան տոմէն մնացած յորջորջում մըն է:

ւիքք *ևւս այդ տեղէն կ'անցնին՝ իրենց զօրծատեղին երթալու համար։ Պահ մը դիտելէ ետք, Յակոբ դառնալով 'Կաւիքին՝ «մեր տուղայ կիւնիւկ մասովդ քիչ մը կանաւս պրունես քնծր» կ'ըսէ ու միասին փոսին մէջ կը նետուին, մէկ անգամէն բռնելով ձին ու կառքը փոսէն դուրս համբաւն վրայ կը նետեն։ Բազմութիւնը և ոտաիկանութիւնը կը սկսին ծափահարել և կը լուսանկարեն տեսարանը։ Երկրորդ առաւ տեղական տմերիկեան թերթեր լուսանկարները գնելով արձագանգ կ'ըլլան դէպքին և «Հայ նոր Գողիարներ» վերաառուլեամբ՝ գովեստով ու հիացումով կը ներկայացնեն Հայու այս գուռակները՝ իրենց զօրեղ դիրքին մէջ։*

Տոմարծայի «փեշիւտան»ներու ոյժի ու քաջութեան այս ահազուլթիւնը կը յիշեցնէ Սիւս կամ Սել լեւան (Սասնոյ) ըմբոստաբերուն սա աւանդութիւնը. «... Ուր կ'ապրէին հսկաներու խումբ մը ուժի ու քաջութեան սիսաններ։ Անոնք կ'ապրէին արծաւապատներու եւ անկախ ապրելու համար միայն։ Անոնց կորովն ու քաջութիւնը կը հասնին մինչեւ խեցութեան եւ աւանդութիւնը զանոնք կը կոչէ «Սասնայ ծռեր», Սասնոյ «խեցութեան», եւ կը տեսնէ զանոնք այնպիսի հրաւազոր՝ ուժով մը որ անոնցմէ ամեն մէկը բանակի մը դէմ կռուելու կարողութիւնը ունի»։ («Հայաստանի լեռներուն աւանդութիւններ», Սուրէն Բարսիսեան, էջ 207)։

Մեր պատմութեան ընթացքին, որպէս նոր «Սասնայ ծռեր», Տոմարծայիներու շատ պիտի հանդիպինք, համաշխարհային երկու պատերազմներուն, հայրենի երկրի պաշտպանութեան պատենէշին առջեւ՝ թուրք և գերման տերիչ ոյժերուն դէմ նախաւ առ նախա «ոյժի եւ քաջութեան սիսաններ» (*), *և ինչո՞ւ չէ, եթէ ասոնք «Սասնոյ Սիւս—ական» տարերու «Սասնայ ծռերն» էին, ասոնք ալ իրենց Սել կամ Սիւս—ական (Սիւմենկէն) լեւան Տոմարծայի «ծռերն» էին (տես ասա, էջ 31)։*

Անջրդի դաշտահովիտը, որուն աշխատանքին նուիրուած էին իրենք և որմէ կախում ունէր իրենց կեանքի գոյութիւնը, հողը արգասաբեր ընծայելու և հողագործին աշխատանքը վարձատրելու բնական առաւելութիւններէն զուրկ էր. որով սերմնա-

(*) Հայրենիքի փրկութեան եւ Հանոյ պաշտպանութեան մարտական այդ օրերուն, կամաւորական բանակի հրամանատարներէն եւ ղեկավարներէն Անդրանիկ եւ Ճէպէնեան, իրենց կողքին հերոսաբար կռուող Տոմարծայի կամաւորական խումբերուն մասին ունին ուրոյն առասպելական դրուագներ եւ յանախ պանծալի արտայայտութիւններ իրենց իսկ բառերով. «Տոմարծայի տղանք հինգ հոգի մեր կողքին բաւական է թուրք ամբողջ բանակ մը գրաւելու համար»։

ցանք և ցանքի տէր երկրագործը ապաւինած էին Աստուծոյ ուղորմութեան և իրենց լեռներու կոտորներուն կուտակուած անձրեւարեր տմպերուն:

Հողամասէն ներս, քայլ առ քայլ ցրուած խաչքարերով ու գիրերով օծուն նախնեաց գերեզմաններ, սրբանոցներ ու նզնաւորներու «պիւն»եր, իրենց տաշնդական պատմութիւններով սրբութիւն ու վեհութիւն ներշնչող տառնեակ մը աւերակուած հայ գիւղեր, կիսաքանդ եկեղեցիներն ու նոր վանքեր, սրոնք դարերու ընդմէջէն տէրտէր-վարդապետներու օճախ ըլլալու սրբութիւնը կը կրէին և սրոնց առջեւ տարին տառնեակու տմիս ծունկի եկած մոմ կը վառէին, խռնկ կը ծխէին և մատաղ կ'ընէին. այս բոլորը պատճառ դարձած էին սր գիւղաւանի ժողովուրդը ըլլայ աստուածապաշտ և առաքինի:

Լեռներով պաշարուած և մասամբ կղզիացած գաշտահովիտը իր բնական դիրքով գիւղական բնակչութիւնը հեռու պահած էր յարաբերական կեանքէ և հաղորդակցութենէ իր դրացի քաղաքներու բնակչութեանց հետ. այս պարագան թերեւս պատճառ դարձած էր որ անոնք մնացած էին իրենց բառով իսկ անարատ և արդար, եղած էին օտարամերժ, անհաղորդ (*), անգիշող և ինքնավստահ. սրով պարզապէս կ'ատէին քաղաքը, քաղաքի կեանքը և քաղաքացին:

Անոնք թէեւ չէին ունեցած մաքի բարձր դարգացում ու մշակոյթ, սակայն էին հաւատարիմ մեակը հողին ու խովին, սրոնք մարդկութեան առաջին սատարները եղան և պահեցին գոյութիւնը համայն մարդկութեան քան որեւէ զբաղում:

Հողի աշխատանքը միայն իրենց համար սուրբ էր, անկէ դուրս բոլոր միւս զբաղումները տակի էին՝ իբր շահագործման և կեղծիքի աղբիւրներ, և անոնց հաւեւողներուն հանդէպ կը սնուցանէին մասնաւոր տակութիւն և անվստահութիւն. այնպէս որ իրենց այս ըմբռնումը բնազդօրէն զիրենք կ'առաջնորդէր ժողովրդական գիւղատնտեսական զարգացման բարձր աշխատանքին:

Տարագրութեան ընթացքին, հայրենի հողէն դուրս, օտար

(*) Իրենց այս օտարամերժ և անհաղորդ բնաւորութեան իբր արդիւնք, անոնք հեռու ապրած էին օտար եկեղեցիներու պառակտիչ քարոզիչներէն և մնացած էին հաւատարիմ զաւակը մայր հայրենիքին և անոր մայր եկեղեցիին, և ասիկա մինչեւ այսօր:

երկինքներու տակ, անոնք բոլորուած իրենց նահապետական
ընտանեկան բոյնին շուրջ, շարունակեցին տարիլ իրենց բա-
ղուէին «հելալ» աշխատանքով, և այդ ճամբուն վրայ անոնք
տակցին ծուլութիւնը, սարկութիւնը և կեղծիքը, ինչպէս սո-
վոր էին ըսել:-- Ապրեցան այնպէս ինչ որ տեսած, լսած եւ ուսած
էին իրենց տեսներէն, որոնց յիշատակները պահեցին իրենց աչքերուն
յոյսին պէս:

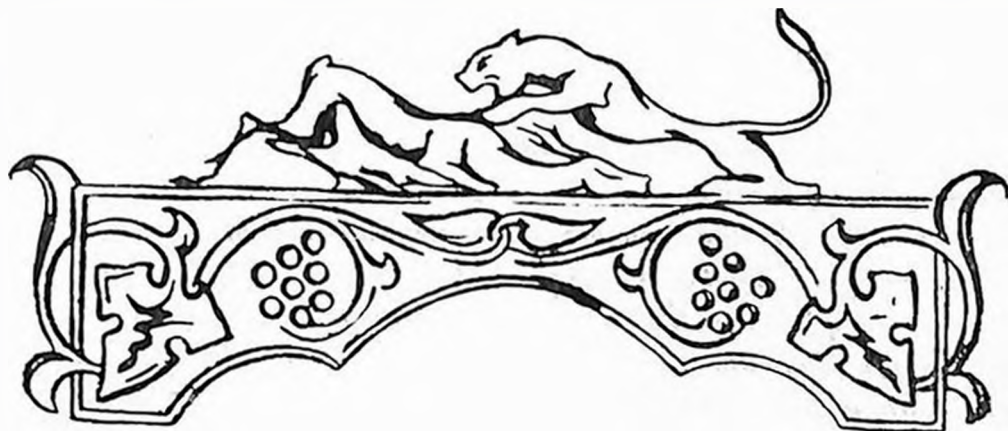
Այս բանին կը վկայէ Ամերիկահայոց Առաջնորդ Խորեն Ծ.
Վրդ. Լազարեան, որ Ս. Միլվաքի հայ գաղութի մասին կը գրէ
Արարտառականի Առաջնորդ Ներսէս Արքեպիսկոպոսին ուղղուած
իր մէկ նամակին մէջ (1927 Յունիս 10). «...Ամեն ոք գիշեր ու
ցերեկ դատապարտուած է սեւ աշխատանքի գործաւորական աշխա-
տութիւններ ամէն տեսակի... մեր ժողովուրդը կեսաւիտ թովարգա
գիւղացիներ են... գործաւորական չարաւ աշխատանքներ... կ'ապ-
րին նիւթ այնպէս ինչ որ Տանկաստանումն էր. պիտի ասեմ որ հա-
ւասացեալ են, կը պահեն իրենց նահապետական ամէն մի սրբու-
րիւն, վարժով ու բարձր օրինակելի, խոստովանութիւն ու հաղոր-
դութիւն անոնց մէջ պարտաւորիչ է...»: (ԱՐՁԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՅՈՒՇԵՆՐ, Խորէն Ծայր. Վրդ. Լազարեան, էջ 27—28):

Այս թանկագին յատկութիւններուն անմիջական արդիւնքն
էր որ 1895 թուականէն մինչեւ այսօր Միացեալ Նահանգներու
մեքենական այդ աշխարհի պայքարին մէջ, անոնք իրրեւ չար-
աւ, նեղապահ և ուղղամիտ բանուորներ ու հողամեակներ գնա-
հատուելով՝ արժանացած են բացառիկ առանձնաշնորհումներու և
տիրացած դիրքերու ու վարկի, և տառնք եղած են ոչ թէ սառ-
րին գիջողութեամբ, այլ ազնուականութեան ոգիէ ծագում ա-
ռած առարժապիտական խիղախութեամբ: Անոնց ճշմարիտ գոր-
ծաւորի ու մշակի հաւատարիմ այս դիրքը բարձրացուց նաեւ
հայ բանուորի պատիւը և պատճառ դարձաւ որ անոնք կազմեն
զանազան քաղաքներու մէջ պատկառելի թիւով Տարածացիներ
ու հայ գաղութներ:

Անոնք իրենց հայրենի երկրին մէջ սարված էին տալու ի-
րենց աշխատանքի բաժինէն՝ կալի որանէն և ցորենէն, տան
իւղէն ու պանիրէն՝ ժամուն ու վանքին, վարժապետին ու վար-
դապետին, ժամկոչին ու մատաղին: Սփիւռքի գաղթականական
իրենց կեանքին մէջ՝ անոնք պահեցին իրենց պապեանական այս

սովորութիւնը, և ամէնուրեք եղան ու սպրեցան որքան ժամասէր ու ընտանեակէր՝ նոյնքան ժամաւեկն, սնաւեկն ու դպրոցաւեկն, բարեգործ և առասաձեռն: Անոնց կեանքի այս պատմութեան վկաներն են երկու Ամերիկաներու, Ֆրանսայի և Յունաստանի զաւղութանայ պատմութիւնը և օրուան եկեղեցական ու կրթական մարմիններու գովեստի արտայայտութիւնները, որոնց մասին արձանագրած ենք, գաղութանայ պատմութեան բաժնին մէջ:

ՄԱՍՆ Բ.

ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՐՋԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՋՐԱՒԱՆԴԱԿԻ ՆԱԽԱԲՆԵՒԿՆԵՐԸ

Ա.

ՍՈՒԲԱՐԻՆՆԵՐ ԵՒ ԽԷԹՆԵՐ

Փոքր-Ասիան, իր աշխարհագրական դիրքով գտնուելով Ասիոյ և Եւրոպոյի միջեւ, հնագոյն ժամանակներուն եղած է բազմաթիւ զաղթականութիւններու նպատակակէտք, և վստփօրն ու Տարտանելը իբրեւ ճանաչան անցք՝ դիւրացուցած են արշաւող թափառական շատ մը ցեղերու մուտքը, որոնք յաջորդաբար ողողած են Առաջաւոր Ասիան:

Անկէ անցեր էին Թրակիոյ (Պալքանեան) հին բնակիչները և գտնադան ծագումով ցեղեր, որոնցմէ տմանք հաստատուեր ու տեղ բռներ էին մերձաւոր Ասիոյ այս փոքր մասին մէջ և ուրիշ խումբերուն ճամբայ են տուեր՝ մինչեւ Հայկական Բարձրաւանդակը և իր հովիտները:

Աշխարհի բնակուած մասերուն հնագոյններէն մին եղող Փոքր-Ասիոյ ամենէն բարձր լեռնադաշտը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Կապադովկիա անունով, իր Արգեոսի շրջանով շատ կանուխէն նախ քան հնդեւրոպական ժողովուրդներու արշաւը գէպի Մերձաւոր Արեւելք, եղած է բնակավայրը փոքր-ասիա-

կան ցեղի մը, որ իրրեւ իր օրօրանը և ծննդավայրը ունեցած է Հայկական Բարձրաւանդակը՝ նոյնիսկ առաջ քան 4000 թուականը (Ք.Ա.):

Մարդկութեան նախածնողը և անոր քաղաքակրթութեան սատարը հանդիսացող այս հնադոյն ցեղը, զանազան պատմագիրներու կողմէ՝ ճանչցուած է Տաւրոսեան, Արմենասիպ, Յաբական (հնդեւրոպական), Սուբարի և ուրիշ զանազան կոչումներով, բայց գիտնականներ զանոնք դասած են մէկ խմբաւորման մէջ՝ սրպէս նոյնախաւ և համացեղ ժողովուրդ։ Անոնք տարածուած են զանազան երկիրներ, և միեւնոյն յատկանիշներով երկար դարեր տպրած են Փոքր-Ասիոյ ժողովուրդներուն մէջ, տիրապետած են անոնց և տիրացած գիրքերու։

Այդ ցեղը Հայաստանի մէջ ծանօթ է Սուբարի անունով իր ուրոյն տիրակալութեամբ, իսկ Հայաստանէն դուրս անիկա իր գլխաւոր կեդրոնը դարձուցած է Փոքր-Ասիոյ տպագայ Կապսդովկիա կոչուած երկիրը, որ Խեթի երկրին անունով առած է Խեթ կամ Խեթացի անունը և հոն հիմնած է Խարի պետութիւնը իր Խաւսսուեաւ (*) մայրաքաղաքով։

Այսպէս Խեթացիք սրպէս ամէնէն զտարիւն ներկայացուցիչը Սուբարիներուն՝ կը պատկանին փոքր-ասիական նախաբնիկներու ցեղին, որոնք Կովկասէն և արեւելքէն մտած ըլլալ կը կարծուին Կապսդովկիա կոչուած այս երկիրը՝ 4000 թուականին (Ք.Ա.):

Այս երկու միացեղ ժողովուրդները, Խեթացի և Սուբարի, քով քովի տպրած են զրեթէ 4000—2000 թուականներուն (Ք.Ա.) նախ քան հնդեւրոպական տարրեր իրենց մէջ ընդունիլը։ Անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր միջավայրին մէջ ունեցած է անշատ պետական կազմակերպութիւն և նոյնաման ցեղային նկարագիր ու քաղաքական կեանք, և իւրայատուկ յատկանիշներով Մերձաւոր Ասիոյ արուեստի, կրօնական ստեղծագործութեան և մշակութային զարգացման զործին մէջ մեծ դեր կատարած է։

Գիտնականներ Սուբարի կոչուած այս ժողովուրդին համար

(*) Երբեմնի այս բազմամարդ ֆաղաբ կը գտնուի Անկիւրիոյ արեւելքը՝ 140 ֆլումբեր հեռու, Ալիս գետին արեւելակողմը, **Սոգդաաի** հիւսիս-արեւելքը, այժմ քրմարնակ **Պոդսոգ-Բէօյ** անունով։

իրբեւ հայրենիք կը գծեն ընդարձակ տարածութիւն մը, որուն կը կցեն Մելիսիոնէի և Կապադովկեան Կեսարիոյ միջեւ գտնուած՝ Տաւրոսի լեռնաշղթայի արեւելեան և արեւմտեան մասերը՝ Արգէսի շրջանով (*), ուր կ'ապրէր այս ժողովուրդի մէկ ճիւղը՝ իրբեւ հնադոյն կամ նախնական խաւր Խեքի բնակչութեան:

Անոնցմէ Սուբարիները Հայկական Բարձրաւանդակին մէջ եղած են քաղաքակիրթ, ստեղծագործ և աշխատանքի ընդունակ ժողովուրդ մը. պղինձի գիւտը կատարած են. պղինձով չինած են անոթներ ու կարասիներ: Անոնց չնորհիւ պղինձի գործածութեան արտեսար մուտք գտած է Փոքր-Ասիոյ բոլոր միւս երկիրներուն մէջ: Գիտնականներ պեղումներ կատարելով անոնց բնակած երկիրներուն մէջ, գտած են արձանագրութիւններ, քանդակներ, դէնքեր և նման առարկաներ, որոնք հաստատուն վկայութիւններն են այս ժողովուրդի անցեալի քաղաքակրթութեան:

Գտնով Խեքացիներուն, ինչպէս տեսնաք՝ ըլլալով ցեղակիցը Սուբարիներուն, անոնք իրենց համար բնակավայր ունէին Արգէսի շուրջ տարածուած Ալիա գետի հովիտը, ուր անոնք առաջին անգամ կը հիմնեն աշխարհի հնագոյն մեծ քաղաքները և իրենց մայրաքաղաք Խաւսուաւը, որ թէ՛ Կապադովկիոյ աղիւսակիրներուն և թէ՛ Հաթիւնի ընդերքներուն մէջ ծանօթ է իրբեւ առեւտրական կեդրոնական քաղաք, որ 2000 թուականէն ետք (Ֆ.Ա.) պիտի ըլլար մայրաքաղաքը Հաթիւնի մեծ կայսրութեան (Hittite):

Եւթացիներու շրջանի քաղաքակրթութեան այս օրօրանին մէջ, Խաւսուաւէն զատ առեւտրական մեծ քաղաքներ էին Կալնե(**) և Արիւնա քաղաքները, որոնց արձանագրութիւնները նոյնպէս ցոյց կու տան թէ այս երկիրը հին դարերուն եղած է քաղաքակիրթական կեդրոն մը, ուր ծաղկած են առեւտուրը և մշակոյթը, որոնք այնքան վերելք ունեցած էին, որ երկար դարերու արշաւանքները չէին կրցած խալառ ջնջել այս երկրի քաղաքակրթութեան մնացորդները:

(*) Տսմորձայ դաւանովիսը աւխարհագրապէս կը գտնուի ուղիղ Տաւրոսի այս լեռնազրայի արեւմտեան մասին մէջ:

(**) Քիւլքեփէի մօտիկ մեծ աւերակ մը, որ կը գտնուի Կեսարիայէն դէպի հիւսիս-արեւելք 16 կիլոմետր նեոռ վայրի մը մէջ, Էմֆեռէի մօտիկ:

Գիտնականներ մասնաձևերով եկեքի և Սուբարի համայնագ ժողովուրդի պատմական անցեալը, կ'ընդունին թէ նախ քան հնդեւրոպական ժողովուրդներու արշաւը, Փոքր-Ասիոյ և Հայկական Բարձրաւանդակի մէջ կար ու կ'ապրէր ոչ-սեմական ժողովուրդ մը, որ իր մտաւոր ու նիւթական մշակոյթով, թէ՛ Հայաստանի և թէ՛ Կապոգովկիոյ նախնադոյն ազգարնակութեան հիմնական խաւը կը կազմէր, և իր մարդարանական ախպօն ու մշակոյթով՝ ամբողջ դարերու ընթացքին երեւան կու գայ Հայաստանի և Կապոգովկիոյ մէջ, և շատ բաներով նոյնիսկ վերապրած էր մինչեւ մեր օրերը:

Բ.

ՆԵՍԱՏԻՆԵՐ ԿԱՄ ՀԱԹԵՐ ԵՒ ԽԱՐՐԻ-ՄԻՏԱՆԻՆԵՐ (ԱՐԻՆԵՐ)

Խեթացի և Սուբարի անջատ պետութիւնները, մինչ իրենց քաղաքական և քաղաքակրթական բարձրագոյն տատիճանին հասած էին, 2000 թուականին (Ք.Ա.) Փոքր-Ասիա կը խուժէ հնդեւրոպական հաւանած մը: Այս նոր արշաւողները, Սեւ Մովու եզերքներէն եկող հնդեւրոպական պատերազմիկ ժողովուրդներ էին, որոնք Մերձաւոր Ասիա գալով՝ ամբողջ տեղական ժողովուրդներու դիրքն ու քաղաքակրթութիւնը հիմնական փոփոխութեան ենթարկած են:

Փոքր-Ասիա խուժող մարդկային հոսանքներէն առաջին խումբը Նեսացիներ կամ Հաթեր (Hittite) էին, որոնք Խեթացիներու, այսինքն նախահաթեան պետութեան դէմ կուսեցով՝ կը գրաւեն Կապոգովկիոս կաշտած անոնց երկիրը, և անոնց մայրաքաղաք Խաւսոււաւը հիմնադրակ կործանելով, Ալիա գետի հարաւային կողմը Կուեւա (*) կոչուած քաղաքին մէջ կը հաստատեն Հաթեան կայսրութիւնը, որ իր ձեռքը կը պահէ ամբողջ Փոքր-Ասիոյ ճակատագիրը, զարկ տալով երկրի քաղաքա-

(*) Ըստ սեպագիր արձանագրութեանց, կը համապատասխանէ մեր օրերու Տիվրիկ բաղաբն՝ Սերասիոյ եւ Եւզղասի միջեւ:

կրթութեան զարգացման և անասական բարգաւաճման՝ մինչև 1200 թուականը:

Հնդեւրոպական այս հոսանքին երկրորդ խումբը, յառաջանալով գէպի Հայկական Բարձրաւանդակ, կը նուաճէ Սուրարիի բոլոր երկիրները մինչև հիւսիսային Միջագետք, կ'իւրացնէ անոնց մշակոյթը և յառաջանալով կը գրաւէ Սիւրիան ու Պաղեստինը և կը հիմնէ Խարրի-Միսանինեռու թագաւորութիւնը:

Ինչպէս 4000—2000 թուականներուն (Ք.Ա.) թէ՛ Կապոգովկիոյ և թէ՛ Հայաստանի մէջ կը տիրէին Խեթացիք և Սուրարիները համանման յատկանիշներով, այս անգամ ալ այս երկու երկիրներու — Կապոգովկիոյ և Հայաստանի — նախաբնիկներուն վրայ աւելնալով հնդեւրոպական տարրը, կը կազմեն ուրոյն թագաւորութիւններ և կը շարունակեն զարգանալ նոյնաման յատկութիւններով:

Այս պայմաններու տակ, երկու ժողովուրդներու ցեղակցութիւնը՝ նախ իրրեւ Սուրարի և Խեթացիք, յետոյ իրրեւ Հաթեր և Խարրի-Միտանիներ իրարմէ անջատել կարելի չէ, քանի որ իրենց նախորդաւոր կը կազմէին Հայկական Բարձրաւանդակի Սուբաւրիներ և նոյնաման պայմաններու տակ կազմակերպուած ունէին համանման պետութիւն, զարգացում և պատմութիւն:

Խարրի-Միտանի թագաւորները, ինչպէս տեսանք, իրենց գրաւած երկիրներուն մէջ հիմնեցին հզօր կայսրութիւն մը և ունեցան բարձր քաղաքակրթութիւն: Անոնց քով առեւտուրը, արհեստները և վաճառականութիւնը աւելի զարգացան և նախասիրոյ առաջնակարգ պետութիւններու կարգին՝ առեւտրական դաշինքներ կնքած են Եգիպտոսի Փարաւոններուն հետ և 2000—1200 թուականներուն (Ք.Ա.), այսինքն 800 տարի, իրրեւ կազմակերպելով պետութիւն տիրապետած և աւելի զօրաւոր և զած են քան ցեղակից և դրացի Հաթեան կայսրութիւնը:

Հաթեան կայսրութիւնը, որ դարձած էր Փոքր-Ասիոյ տէրը, տեսնելով իր դրացի Միտանիներու բարգաւաճ վիճակը և գրաւած երկիրները, մասնաւորապէս Սիւրիան և Պաղեստինը, որոնք իրրեւ վաճառաշահ երկիրներ իրեն համար ալ մեծ արժէք մը կը ներկայացնէին, նախանձեցաւ և թշնամական դիրք բռնեց Միտանիի դէմ: Անկէ հաջ երկու երկիրներու միջև համարաւորութիւնը և թշնամական ոգին հետզհետէ զօրացան, այն-

պէս որ Խարրի-Միտանի կայսրութեան հպատակները և հիւսիսային Սիւրիոյ բոլոր մանր-մունր պետութիւնները միացան Միտանիի հետ և թշնամական քայլ առին Հաթեան կայսրութեան դէմ: Հաթեան ղեկավարներու այս անխոհեմ ընթացքը պատճառ դարձաւ որ երկրին բոլոր կողմերը ապստամբութիւն տիրէ և քայքայուի պետական կողմը: Արգէսս լերան շրջանները և Տաւրոսի նահանգները կ'անջատուին Հաթեան այս կայսրութենէն, իսկ եգիպտացիներ առիթէն օգտուելով՝ կը զբաւեն Հաթեան երկիրները և բազմաթիւ Հաթեր գերի կը տանին և չափեր ալ եփրատի միւս կողմը Խարրիի մէջ կ'ապաստանին:

Գիտնականներէն ոմանք կ'ընդունին թէ Հաթեան կայսրութիւնը չկարենալով դիմագրաւել այս արշաւանքները, ԺԲ. դարուն (Ք.Ա.) կարեւոր թիւով Հիթիթներ ստիպուեցան զաղթել Սիւրիա և Միջագետք և հոն եփրատի ափունքը հիմնեցին նոր պետութիւն մը՝ մայրաքաղաք ընելով Կարկեմիշ քաղաքը (մեր

ՊԱՏԿԵՐ 7.— Նիյաէի Քեօմիւրնիս գիւղին մօտ Կիւլլիւ կոչուած լեռան վրայ գտնուած Հաթեան արձաններէն մին:

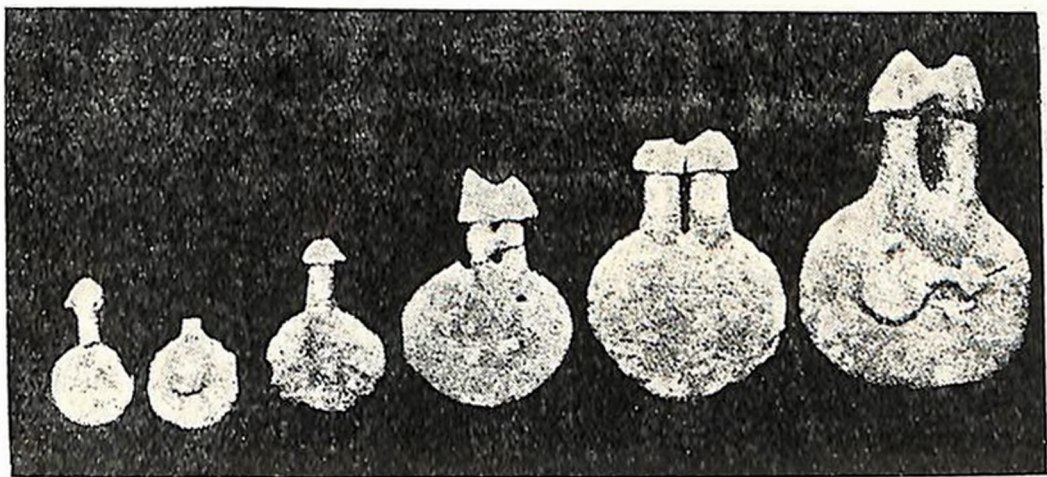
օրերու ճարտապետը), Հալէպի շրջակայքին մէջ: Իրենց հին աւելին հայրենիքէն վտարուող այս բնակիչները աւելի քան հինգ դար քաշքշեցին իրենց գոյութիւնը, մինչև որ Ասորեստանի թագաւոր Սարգոն 714 թ.ին(Ք.Ա.) վերջնական հարուածը տուաւ անոնց և գերի տարաւ իրենց վերջին թագաւորը: Անկէ ետք այս մեծ կայսրութիւնը իսպառ կ'անհետանայ պատմութեան ասպարէզէն թէ՛ իրրեւ ժողովուրդ և թէ իրրեւ պետութիւն:

Հաթեան այս հզօր կայսրութիւնը, իր քաղաքակրթական շրջաններէն մնացած հայակապ քաղաքներու աւերակներ և յիշատակի կոթողներ ձգած է Փոքր-Ասիոյ զանազան երկիրներուն մէջ՝ արեւմուտ-

քէն մինչեւ արեւելք: Այս աւերակներուն մեծագոյն և կարեւորագոյն մասը կը գտնուի Կեսարիոյ և Արգէսոյ շրջանները՝ սեպագիր և պատկերագիր յիշատակարաններով, մեհենագիրներով և քանդակներով, որոնց առաջիններէն է, ինչպէս տեսանք, ծանօթ Պողոս-քէօյը իր աւերակներով, որ կը ներկայացնեն ԽԱՏՏԱՆԵԱՅԻ վայրը՝ վաղեմի Խեթագիրներու մայրաքաղաքը, զոր Նես-Հաբեթ կործանեցին և ապա վերականգնելով իրենց մայրաքաղաքը բրինձ կոյ նաեւ Եոզղատէն Սունկուրլու գացող ճամբուն վրայ վայր մը, ուր կը գտնուին Հաթեան երկու հոյակապ քաղաքներու աւերակները, որոնց սեպագրութիւններով գիտնականները լուսարանած են արեւելքի հնագոյն պատմութիւնը և որոնցմէ մաս մը այսօր պահուած կը մնայ Կեսարիոյ թանգարանին մէջ:

Այս աւերակներու կորդէն է նաեւ Քիւլթեփէի մօտիկ վաղեմի Կաֆե ծանօթ մեծ քաղաքը, ուր գտնուած են կուէ տախտակներու արձանագրութիւններ: Այս արձանագրութիւնները կը փաստեն թէ 1200 թուականին (Ք.Ա.) Փոքր-Ասիոյ մէջ արդէն զոյսութիւն սենէր բարգաւաճ քաղաքակրթութիւն մը առեւտրական հաղորդակցութեամբ, և անոր մէկ անդամն էր Հաթեան կայսրութեան այս երկիրը:

Քիւլթեփէի մօտիկ բարձր գաշտի մը վրայ գտնուած Գա-

ՊԱՏԿԵՐ 8.— Քիւլթեփէէն հանուած կուժերու հաւաքածոն, որ Էփեսոսի թանգարանը կը պահուի:

բա Հէօյիւք կոչուած գիւղը, որ նոյնպէս մասը կը կազմէ Քիւլթեփէի հնութեանց և ուր կատարուած պեղումներու միջոցին գտնուած են 4000 թուականէն (Ք.Ա.) մնացած քանդակներ, որոնք կը պատկերացնեն այդ Ժամանակաշրջանի տարազը և զանազան տան կարասիները:

Այս քանդակներէն դուրս եկած տարազներուն և կարասիներուն արտաքին ձեւն ու շինութիւնը ճիշդ նմանութիւնն են մեր օրերուն կրած տարազին, տան մէջ գործածած կարասիներուն և աշխատանքի զանազան գործիքներուն, ինչպէս քանդակուած վերարկուն և սուր գլխանոցը կը պատկերացնեն իրենց ճշգրիտ նմանութեամբ կետարիոյ շրջանի, մասնաւորապէս Տոմարծայի մէջ մեր օրերուն տարիքոտ էրիկ մարդոց յատուկ «փէշով զպունը» (պարեգօտ), զոր ընդհանրապէս կը հագնէին հեղինակաւոր դէմքեր, գիւղի բեմեան և չորպանին, եկեղեցական պաշտօնականներ և զպրոցական ուսանողներ:

Նոյնպէս սրածայր գլխարկը, մեր օրերուն այլեւս քիչ գործածական դարձած ծանօթ «կուֆ»ն (*) էր, զոր միայն չապանները կը գործածէին ձմեռ եղանակին:

Քիւլթեփէի հնութեանց կարգին են նաեւ կաւէ շինուած կօթիկները, սրածայր և բարձր քիթը վեր զցուած: Ճիշդ նմանութիւնն էր մեր օրով մեր «եմենիճի»ներու (**) կողմէ գոմէշի կաշիով մասնաւոր պատրաստուած «եմենի»ին, յատուկ միակտուր գոմէշի կաշիէ և ձեռքով կտրուած, քիթը սրածայր և վեր զցուած: «Եմենի»ն ամառ եղանակին արաի և կալի աշխատանքի օրերուն կը հագնէին ընդհանրապէս կիներն ու աղջիկները, որովհետեւ կրելու համար թեթեւ էր. և արագ հագուելու ու արահն մէջ քալելու դիւրութիւնը կու տար: Այս կարգին էր նաեւ մեր օրերուն սովորական դարձած «չարուխ»ը, նոյնպէս սրածայր և քիթը վեր զցուած: «Չարուխ»ը սակայն կը պատրաստեն մէկ կտոր կաշիէ, վրան բաց և առանց երեսի: Եղերքները «տուր»ով ծակելէ ետք, կաշիէ նեղ «փոկ»է «քաղով» մը՝ այդ ծակերէն կը պրկեն մինչև որ կիսախուփ ավի մը ձեւը

(*) Պատաստելու համար, գործ կամ ներմակ բուրդի քանձ բարձր կը պատեն գլխարկաձեւ կաղապարին վրայ եւ ասեն-ասեն օճառախառն ջուր սրելովով ուժով կը ցիւեն, մինչեւ որ կարծր «փէշ»ի վիճակին հասնի:

(**) Կօշկակարներ, որ միայն «եմենի» կը կարէին:

տանէ՝ ոտքի կազապարի նմանութեամբ: Չարուխը ամառուան աշխատանքի ամիսներուն հողագործին սովորական ոտքի ամանն էր, կիներ քիչ անգամ կը գործածէին: Անձրեւոտ օրերուն գործածութեան անյարմար ըլլալով՝ կը հագուէին միայն չոր գետնին վրայ:

Քիւլթեփէի քանդակներուն մաս կը կազմէին նաեւ իրրեւ տարազ՝ երկար վերաւիուցներ եւ սոսնց մատի ձեւ նոցներ: Վերարկուները, մեր օրերուն գործածած կարճ կամ «պոյ պալայ»ի ճշգրիտ նմանութիւնն են, որ Տումարծացի «հոր կոռնող»ներ (Չուլհակ) կը պատրաստէին մաքուր բուրդէ մանուած «գէռ»ով, եւ իրրեւ անդական հարատրարուհետական արտադրութիւն՝ արժէք մը կը ներկայացնէր: «Պոյ ապան» ձմեռ եղանակին կը գործածէին առնէն դուրս՝ միայն մամ երթալու տակն իրրեւ վերարկու, իսկ թեւով ու պոյով կարճ «ապան»՝ կը գործածէին դարնան պող ամիսներուն արտի ու հերկի աշխատանքի միջոցին:

Գալով ձեռնոցներու քանդակներուն, անոնք ունին ճիշդ նոյն ձեւը մեր օրերուն գործածած եւ հիւսած բուրդէ ձեռնոցներուն, որոնց բթամատի անդը միայն որոշ եւ անջատ է, իսկ մնացած մասը դուլպայի նմանութեամբ սրածայր կը վերջանայ, ուր կ'ամփոփուին միւս չորս մասերը:

Ձեռնոցները կը հիւսեն տան հարսներն ու աղջիկները մաքուր բուրդէ մանուած «գէռ»ով եւ երկու «միլ»ով: Կը գործածեն ձմեռ եղանակին լեռ ապրող չոպանները, աշնան եւ դարնան պոյրազին զէմ արա հերկող մշակները եւ ջրհորներէն իրենց ուսերուն փարչերով ջուր կրող հարսներն ու աղջիկները: Նշանուած աղջիկներ սովորութիւն ունին իրենց սիրելի աշխարհներէն մէկուն բուրդէն «խէտիֆլի» (խատուտիկ) ձեռնոցներ հիւսել եւ նուիրել իրենց նշանածներուն (*):

Ինչպէս Ալիս գետը, իր շրջանին մէջ Խասսուշաւ եւ Կուշաւ մայրաքաղաքներով, եւ Կեսարիա իր Կանե (Քիւլթեփէ) եւ Արիմա (Հէօյիւք-քէօյ) իրենց հնագարեան քաղաքներով, քանդակներով ու յիշատակարաններով մասը կը կազմեն Հաթեան կայսրութեան, նոյնպէս Արգէոսի արեւելեան կողմը եւ Ծամըն-

(*) Տեղական տարազներու, արտի եւ կալի աւիասանքի, բրդեղէններ մանելու, հիւսելու եւ գործելու վերաբերեալ պիտանի գործիքներուն հարազատ լուսանկարներ պիտի գտնէք պատմութեան Բ. հատրիմ մէջ:

Թաւ գետին (Զամանթը-սու) միջեւ տարածուած գաշաահովիտը, սրուն կեդրոնական մասը կը կազմէ Տոմարծայ հողամասը, որ մեր օրերուն այնքան հարուստ էր նախաքրիստոնէական դարերու հին յիշատակներով ու կոթողներով:

ՊԱՏԿԵՐ 9.— Տոմարծայի հարաւային սահմանին մօտիկը Ֆրախտըն գիւղի բանդակը:

Ծամնթաւ գետի երկու ափունքներուն կը գտնուի պատմական հին գիւղերէն Էգրեկ, Ագիգիե, Արվղբն, Թոյպուխ, Աղ-մեզեք, Թաւ-բլուր, Մասրասան, Այսիսբան, Ղար-հօրեհն և ուրիշներ, որոնք թէև մեր օրերուն թուրք և ԱԼԵԱՐ բնակչութեամբ փոքր գիւղեր էին, սակայն հոգէն դուրս կը պահէին ատկաւին հեթանոսական և քրիստոնէական կրօնքներու գրոշմով տաճարներու, կոթանոց պալատներու և վիճափար գերեզմաններու մնացորդներ, որոնք առաջին դիտողին իսկ կը պատմէին իրենց անցեալի փառքէն:

Արդէն պատմութենէն գիտենք թէ այդ երկրամասերը հին դարերուն Հաթեան կայսրութեան շուրջը հաւաքուած և կեդրոնի մը կապուած էին:

Այս հնագարեան աւերակ քաղաքներուն մասը կը կազմէին Տոմարծայ հողամասին մէջ գտնուած աւերակ քաղաքներու մնացորդները, որոնք մեզի ծանօթ էին մեծ «էօրէն»ներ (աւերակներ) անուններով: Անոնցմէ մին էր, գիւղի արեւմտեան եզերքը Հայոց «հողուր»ին մօտ գտնուած և մեր օրերուն կանգուն մնացած երկու հսկայ սիւները (սես աւս հզ 10, պատկեր 2), որ

բոնց մասին աւանդութիւնը կ'ըսէր թէ նախաքրիստոնէական շրջանէն մնացած հեթանոսական մեհնաատեղիներու մնացորդներ էին:

Անոր կից կը գտնուի նաեւ (սեւ աս էջ 9, պատկեր 1) հռոմէական եւ բիւզանդական շրջաններէն մնացած քրիստոնէական հոյակապ, բայց կիսաւեր տաճար մը, ինչ որ կը վկայէ թէ այդ դարերուն եւս ընդունուած սովորութիւն էր հին կրօնական սրբատեղիի մը տւերակներուն վրայ կամ անոր կողքին նոր կրօնքին յատուկ տաճարներ կառուցանել, սրպէսզի հիներու յիշատակները խաղառ չթանան: Այդ դրութիւնը, ինչպէս գիտենք, իրադարձուած է նաեւ Գրիգոր Լուսաւորիչին կողմէ, որ երբ կը քանդէր հեթանոս Հայուն պաշտամունքի մեհնաները իրենց թանկագին յիշատակարաններով, անոնց աեղ նոր տաճարներ կը կանգնէր (*):

Այս դաշտահովիտի պատմական եւ շատ յատկանշական տւերակներէն մէկն էր նաեւ «Մարմախոր» կոչուած մեծ «էօբէն»ը, որ Ծամնթաւ գետին եւ Շարածիւղ լեռան մօտը կը գտնուէր, ինչ որ ինքնին արդէն կ'արժեւորէր անոր հնադարեան գոյութիւնը: Մարմախորի այս մեծ «էօբէն»ը, մեր օրերուն իր տւերակոյտի հսկայական ծաւալով գրեթէ ատիաստանին կեդրոնական մասը գրաւած էր: Հնախոյզներ կեսօրիոյ էֆէրէ գիւղին մօտ Քիւլքեփէի տւերակներէն զտած են արձանագրութիւն մը, ըստ որում Մարմախորի մեծ «էօբէն»ը, ժամանակին, մասը կազմած է ասորեստանեան կայսրութեան երկրին եւ իր խիա բնակչութեամբ եղած է մայրաքաղաքը այդ կայսրութեան եւ իբրեւ Հայաստան երկրի սահմանակից հողամաս գաշինքներ կնքած է Հայաստանի կառավարութեան հետ:

Գիտնականներու կողմէ եղած այս յայտնութիւնը նեթէ իրականութիւն է, Տոմարձայ դաշտահովիտի աշխարհագրական դիրքը մեծ կարեւորութիւն կը ստանայ իբրեւ Հայաստան

(*) Թուրքիոյ մէջ այս սովորութիւնը ընդհանրացած էր. Թուրքերը իրենց հպասակ Բիսսոնեայ ժողովուրդներու եկեղեցիներուն կից մզկիթ մը կը կանգնէին, լոկ զանգակներու ղօղափը եւ ժամեղութիւնը խանգարելու նպատակաւ:

Տոմարձայի մէջ, վերջին տարիներուն, գիւղի Ա. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցիին նիւղ դիմացը, մզկիթ մը կանգնելու քրական այս հայտեաց ասելութիւնը, Հայոց եւ Թուրքերու միջեւ մեծ արիւնհեղութեան պատճառ դարձած էր, մինչեւ որ խնդիրը Սուլթան Համիտի միջոցաւ իր լուծումը ստացաւ:

կրի սահմանակից հողամաս:

Մարմատիւրին մօտ կը գտնուէր Կրճիւս տնուկով մեզի ծանօթ փոքրիկ լեռը, որ կղզիացած է գաշտահովիտին մէջտեղ: Ընդարձակ դաշտին տիրող իր դիրքով եւ վիճակով գերեզմաններով իր վրայ կը կրէր վաղնջական օրերու հին աւանդութիւն մը, ըստ որուն մարդկային ձեռակերտ մը ըլլալ կը կարծուէր եւ անդայիք զայն կը կապէին առասպելական Շամիրամին:

Գիւղաւանի արեւմտեան կողմը բարձր դիրքի մը վրայ կը գտնուէր ծանօթ «Պիտիկ» (փոքր) լեռը, որ միաժամանակ մեր օրերուն գիւղաւանի բնակչութեան «պաղ»ն էր. անոր ապառաժու կողերուն վրայ կը տեսնէինք քանդակուած զանազան կենդանիներու խմբանկարներ — հաւանաբար պատկերադիրներու, արօր վարող լծկան եղներու շարքեր, կարճ ու երկար պարեզօտներով նիզակակիր զինուորներու պատկերաքանդակներ, որոնք ուսումիտսիրութեան կարօտ էին եւ իրենց վրայ կը կրէին նախաքրիստոնէական դարերու յիշատակները:

Նոյնպէս գիւղաւանի հարաւը, Սեւական ծանօթ լեռը տանող ճամբուն վրայ Իւժկեօլ եւ Ղարալկեօլ կոչուած երկու լիճերուն մէջտեղ, վայրի մը մէջ կը գտնուէր վերի եւ վարի Կապընէր (*), որոնք շրջապատուած էին կործանուած հին քաղաքի մը աւերակներով, հոս ու հոն ցրուած մեծ ու փոքր քարափոր գերեզմաններով, գեանափոր բնակելի բնակարաններով. յայտնի էր թէ անոնք հին դարերու շէն քաղաքի մը մնացորդներն էին: Այս աւերակ վայրերը իրենց մէջ կը կրէին նաեւ խաչազարդ խորաններով ու բեմերով անաղարտ մնացած գեանափոր տաճարներ եւ զանազան ուղղութեամբ պատրաստուած վիճակով գերեզմաններ:

Քարափոր գերեզմաններու այս զանազան ուղղութիւնը կը յայտնարէր թէ անդոյն դարաւոր հին բնակչութիւնները եղած էին արեւադաշտներ, որոնց մասին աւանդութիւն ալ ունէինք: Անոնք մեռնողին զէմքը արեւու ուղղութեան դարձնուելու համար, գերեզմաններուն տուած էին արեւու փոփո-

(*) Խնչ կապակցութիւն կրնան ունենալ այս երկու աւերակ «Կոպը»ները լեռնային Սիսուանի մէջ Վահկայ եւ Հանրնի մօտիկը գտնուած պատմական «Կոպի-ճառ»ի հետ, երբ Ստեյքները եւ դաւաճային բնակիչները տուն-տեղ ձգելով կ'ապաստանէին Սիսուանի գլխաւորաբար «Կոպիճառ»ի մէջ: (ՍԻՍ-ՄԱՍԵԱՆ, Միսակ Քէլէ-Շեան, էջ 64):

խաղան ուղղութեան համաձայն դիրք (*):

Վարի կուպը-ն և անոր չրջանակին մէջ գտնուող Էնգելե ձոր, Շանմելիք, Ֆրախսքն և Փասսլու երբեմնի հնադարեան քաղաքներու տեղակները՝ մեր օրերուն թրքարեակ փոքր գիւղեր էին: Կուպը, այս գիւղը, իր մօտ ունէր բարձրագիւր դիրքի մը վրայ հեռքերը հեթանոսական տաճարի մը, սրու ճակարին կը տեսնուէր փորագրուած արձանագրութիւն մը՝ անշուշտ մեզի անծանօթ տառերով: Արձանագրութիւնը կրող տաճարին գէմ յանդիման կը գտնուէր՝ ձորին միւս կողմը՝ բերդանման բարձր գագաթի մը: Արձանագրութեան իմաստի մասին ունէինք տառագրութիւն մը, սրու բացատրութիւնը կու տային թրքերէն բառերով ու թարգմանութեամբ և հետեւեալ իմաստով. «Կէշ զարչըմա, աշ գափամը, Էէ՛ պէյնիմի» («անցիր գէմս, բաց գագաթս, կեր ուղեղս»): այն իմաստով որ գիմացի բերդին մէջ թաղուած կը մնան թանկագին գանձեր, փորէ՛ անոր գագաթը և պիտի տիրանաս այդ գանձին: Այս անծանօթ տառերով արձանագրութեան գաղանիքը թիով և կացինով լուծելու համար՝ տեղացիներ ջանքեր թափած են, բայց արդիւնք մը չեն ստացած (**):

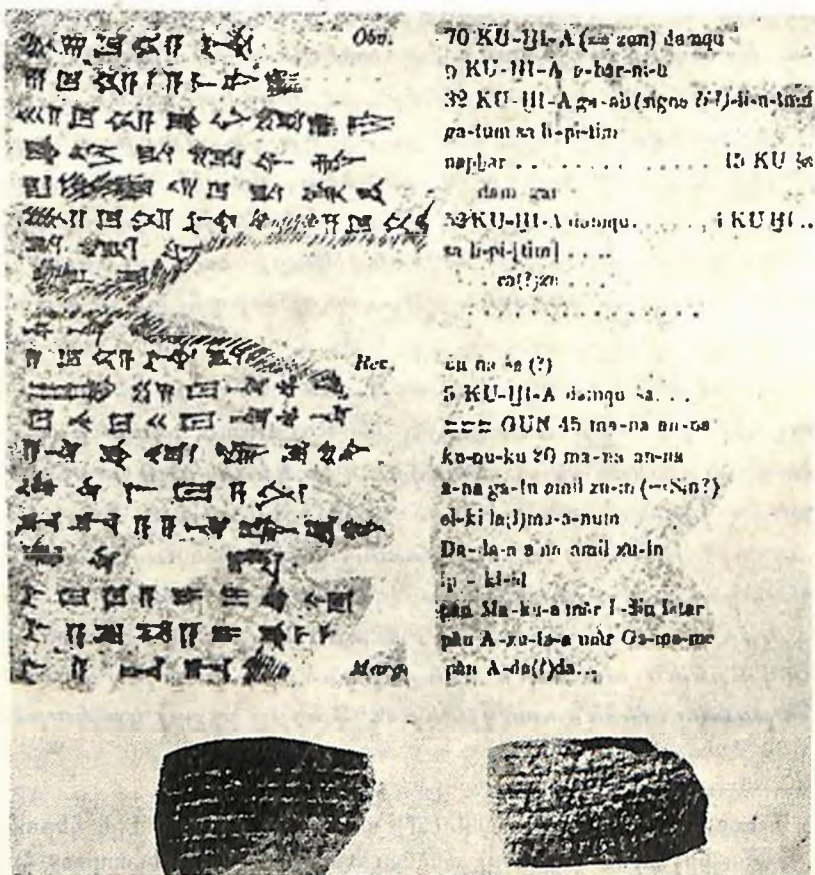
Հնադարեան քաղաքակրթութեան մնացորդներու կարգին էին նաեւ գիւղաւանի Շարանիւղ և Սեւական լեռներու փէշերը զարդարող հեթանոսական կանգուն և կիսափուլ տաճարները և պալատները իրենց քանդակազարդ խոյակներով և քրիստոնէական եկեղեցիները իրենց սրբատաշ կոթողներով, սրանք քով քովի՝ հնագոյն յուշարձաններ էին հեթանոսական և քրիստոնէական կրօնքներէն պատմող: Մասնաւորապէս Շարանիւղ լեռան հնադարեան տաճարի մնացորդները, ինչպէս տեսանք, հաթեան հարուստ մեհենապաներու վայրը ըլլալ կը կարծուէին և

(*) Արեւը եւ լուսինը պատկանում էին հեթանոս Հայերու մօտ: Վահագնը, արեւ-ասունոյ անձնաւորութիւնն էր: Արեւապատ Հայեր կային տակաւին ժ.Ֆ. դարուն (Ք.Յ.) Ա. հերսէս Շնորհալիի ժամանակ, որ զանոնք դարձի բերաւ: Հայ եկեղեցիներու խորանին դէպի արեւելք ուղղութիւնը հաւանաբար հեթանոս սովորութեան մը վերջամնացութիւնն է եւ կը յիշեցնէ մեր նախնեաց արեւապատութիւնը:

(**) Քաղուած՝ Կարապետ Խաչատուր Թամուզեանի յուշերէն, որ հին սերունդի ամենէն պատմաւէր եւ հնութեանց տեղեակ անձնաւորութիւնն է, որուն անուան աս պիտի հանդիպեմք մեր պատմութեան ընթացքին:

ըստ աւանդութեան մասը կը կազմէին հնագարեան կոմանայի (=Շար-տէրէ) հեթանոսական հարուստ մեհենատեղիներուն, որոնք ցրուած էին Մամեթաւ գետին եզերքները և Տամարծայի սահմաններէն ներս (*):

Այսպէս, Արդէսը իր շրջանով իրրեւ պատմական երկիր, հարուստ էր հաքեան և փոխզեան շրջաններէն մնացած աւերակ քաղաքներու և տաճարներու մնացորդներով, ինչպէս կը պատմեն կեաւրիոյ Էֆեռէի մօտիկ Քիւլքեփէի և Տամարծայի սահմանին Ֆրախսքնի աւերակ վայրերու պեղումներէն դուրս եկած արձանագրութիւններն ու քանդակները:

ՊԱՏԿԵՐ 10.— Քիւլքեփէի պեղումներէն հանուած կապաղովկեան պնակիտներ բեւեռազիրներով, որոնք մեծցուած են և իրենց լատինատառ ընթերցումը նշանակուած է:

(*) Հիմնուելով ծանօթ կոմանան եւ մեր օրերու Շար-տէրէ հայաբնակ

Թուրքեր իրենց տիրապետութեան առաջին շրջաններուն իսկ քանդած և աւերակի վերածած էին այս կոթողները: Եթէ հետագայ դարերուն Թուրքերուն կողմէ թոյլառութիւն տրուէր հնախոյզներուն պեղումներ կատարելու այդ հնութեանց վայրերուն մէջ, թանկագին և թագուն չափ մը իրողութիւններ երևան պիտի հանուէին, բան մը սակայն որ թուրք կառավարութեան ենթակայ հողամասերուն մէջ կարելի չէ եղած մինչև այսօր: Մեր օրերուն գիւղաւանի վանքին մէջ քանի մը անգամներ հիւրասիրած էինք ևւրոպացի հնախոյզներ, ինչպէս կ'ըսէինք «չաթալ պաճախ չապղալը»ներ (*): Եկած էին քարաէսը ձեռքերնին պեղումներ կատարելու Շարանիյ և Սեւահան լեռներու հնավայրերուն մէջ, սակայն թուրք ժանտարմաներու կողմէ արդիւրած և գիւղաւանէն դուրս հանուած էին:

Փոքր Ասիոյ իշխանութեան տէր Հարեան մեծ կայսրութեան քայքայումէն ետք, Փոխ.Սոսի կոչուած հնդեւրոպական նոր գաղթական ժողովուրդի մը արշաւանքով՝ վերջ տրուեցաւ նաեւ Հայկական Բարձրաւանդակին մէջ Արի-Խարբի-Միսանիներու իշխանութեան, որոնք 2000—1200 թուականին (Ք.Ա.) ութ հարիւր տարի տիրապետած էին Հայաստան երկրին:

Խարբի-Միսանիները, որոնք կը կազմէին Հայկական Բարձ-

փոքր գիւղը կը գտնուի լեռնային կիլիկիոյ Հանրնի մօտին՝ Սիսուանի համբան քա-
նոց հովիտի մը մէջ, որ նշանակուի Հարեան եւ Փոխ.Սոսի երջաններէն մնացած
իր մարմարաէն մեծեկանքներու աւերակներով: Այդ աւերակներէն մարմար քարե-
րէն խոռո հասուածներ քարեր քուակներու մէջ մեր պապերը բերած եւ գոր-
ծածած էին Տոմարայ Վանիի եւ գիւղաւանի եկեղեցիի սանաւներուն զանազան
մասերուն համար, ինչպէս Վանիի Ս. Աստուածածին եւ Ս. Խաչ սանաւներու վիմա-
քարերը՝ յարակից մասերով եւ մայր դռներուն շէմերը զարդարող բոլորակաձեւ,
հանգակազարդ խոյակներով զոյգ սիւներ եւ բարաւաններու գեղեցկասեւիկ կամար-
ները, երկու սանաւներուն մայր դռն մուտքներուն եւ խորանի հակասներուն հա-
սանուած յիւսակարաններ եւ արձանագրութիւններ կրող մարմարեայ սալեր եւ
վարդապետներու շիրիմներ:

Նոյնպէս գիւղաւանի Ս.Պողոս-Պետրոս եկեղեցիի սանաւին վեմարք յարակից
իր մասերով, խորհրդարանները, ներքին գաւիթին դռն շէմը զարդարող նրբախառնակ
խոյակաւոր զոյգ սիւները իրենց կամարներով, գաւիթի մուտքի հակեքին սանաւի կա-
ռուցման յիւսակարանը կրող մարմարեայ սալը եւ գաւիթին մէջ հանգչող բաժա-
ններու խալիկազարդ դամբանները եւ ուրիշներ:

(*) Տարօրինակ տարագ, գլխարկ եւ քարաւ հագած եւրոպացիներուն այս
անունը կը տրուէր մեր կողմէ:

բաւանդակի նախաքնիկներու ազնուական դասը, գիտնականներու կողմէ կը նկատուին որպէս Արիական ցեղ. անոնց գոյութիւնը կը գտնենք նաեւ Մերձաւոր Ասիոյ պատմութեան մէջ, ուր անոնք է. դարուն (Բ.Ա.) անականկալօրէն զօրանալով կը նուաճեն Ասորեստանը և առանց պատերազմի աւեր կը գառնան այդ երկրին: Այդ միեւնոյն խաւը, կազմուած Արի-սարի-Միսանիներէ, աւելի յետոյ պարսիկ տիրապետութեան շրջանին՝ դարձեալ իր զօրաւոր ներկայութիւնը զգալի կ'ընէ պարսիկ Գարենի իշխանութեան օրով, երբ դժուարութեան կը մատնէ այս մեծ իշխանը: Նոյն այս ցեղը իր հզօր ազդեցութեամբ Հայաստանի վրայով կը տարածուի ապառայ Կապադովկիա, Մելիսինէ և Արգեսի շրջանը՝ մինչև Ալիս գետի արեւմուտքը:

Զանազան գիտնականներու կողմէ՝ զանազան փաստեր կան որ Խաւրիները նոյն Արիներն են, և անոնց այս կարծիքը իրրեւյալանի իրողութիւն կը հաստատուի նաեւ Պոլսոյ-էքզի տրձա-

ՊԱՏԿԵՐ 11.— Հիթիական մեհենագիր

նագրութիւններէն, ուր կը յիշուի Խարրինքում. նոյնութիւնը Արինքում հետ:

Հայ ե. օտարազգի գիտնականներ կը հաստատեն թէ հայ նախարարական տոհմերը Խարրի-արիական ծագում ունին եւ տնոնց տոհմային կազմութիւնը նկատի ունենալով՝ Մանգակունի, Արծրունի, Ամասունի, Բագրասունի եւ նման ուրիշ գերդաստաններու ծագումը սերտօրէն կը կապեն այս հնագոյն Արիական ցեղին հետ:

Գիտնականներ այս նախարարական տնուներու Մանգա եւ Ամաս արմատները կը նոյնացնեն Մարդ, Մասիկն եւ ուրիշ տնուններու հետ, որոնք իրենց կարգին Մանգակունի եւ Ամասունի տնուները Մադ, Մեդքերու եւ Մադիկներու ժիջոցու կը կապեն Միսանիներուն: Իսկ ունի վերջաւորութիւնը, որուն հիմը կը նշկատեն խալկական իմի վերջաւորութիւնը, իրեւ նախ-արմենեան լեզուի բառ, կը կապեն Մանգակունի, Ամասունի, Արսակունի եւ ուրիշ նման ունի վերջաւորուած տնուներուն հետ (Պրոֆ. Ա. Խոչատրեան, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 223—6):

Խորենացին Ամասունի տնունն ծագման այս աւանդութիւնը աւելի կը մտնորոժանէ. «ՅԱՆՈՒՐԱ սորա (Արատշիտի) ասեմ եկեալ գազգ Ամասունեաց ի կողմանցն Արեաց աշխարհին...»: (Բ. փլ. 91.):

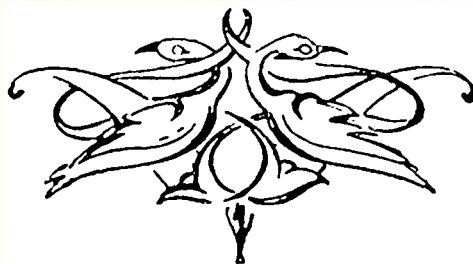
Արիական ծագումէ յառաջացած նախարարական այս տոհմերը պատկառելի թիւ մը կազմած էին Հայաստանի բնակչութեանց մէջ, որոնց մասին նոյնպէս պատմագիր Խորենացին իր որոշ հաստատումները ունի՝ յեցած Հին կտակարանի աւանդութեանց վրայ, արմատ ունենալով Տիգրանի եւ անոր շրջանները իրենց գէպքերով, երբ նախարարական տուները ոչ միայն մէկ-մէկ գերդաստաններ էին կազմած, այլեւ բազմահազար տոհմեր, որոնց համար կ'ըսէ Խորենացին նոյնպէս «...բազմաց skir sիգաւորաց եւ որչափ աւելի քան զբիւր...»: (Բ. ԽՁ. 91.):

Ինչպէս տեսանք, Հայկական Բարձրաւանդակի մէջ Արի-Խարրի-Միսանիները, Սուբարի ժողովուրդի խաւին ազնուական բայց այլ տնունով նախարարական տուները կը ներկայացնէին եւ տնոնց մասին մենք գիտենք թէ Տիգրանէն առաջ Արսաեսի օրով այս նախարարութիւնները երկար դարերու հնութիւնը ունէին Հայկական Բարձրաւանդակին մէջ, եւ պարսկական ու սելեւկեան գերիշխանութեան շրջանին, ինչպէս պիտի տեսնենք՝ հինգ հա-

ըիւր տարի գրեթէ անկախ վիճակ մը վայելեր էին, դառնալով սպառնալիք մը հայրենի երկրին ներքին միասնականութեան ու խաղաղութեան:

Հայ նախարարներու դարերու այս հնութիւնը կ'արդարացընէ նաեւ Թագլար-Պալատաւ Ա.՝ Ասորեստանի ինքնակալը երբ Քրիստոսէ հազար տարի առաջ կը յիշէ թէ ինք ի'նչպէս Զախ-Զախեր էր Նալիւրիի քսաներեք թագաւորները, նաեւ անոնց օգնութեան եկող վաթսուէն ուրիշ թագաւորներ:

Հեռեւորոր, ինչպէս Սուբարիներ իբր հիմնախաւը ժողովուրդներու ապրեցան երկար դարեր և անոնց մնացորդները կը գանենք Հայկական Բարձրաւանդակի ժողովուրդի աիրող խաւին մէջ, նոյնպէս Խարի-Միսանիներու հաքերը և անոնց ազգեցութիւնը կը գանենք Հայաստանի ազնուական նախարարութեան մէջ, որոնք միանգամայն Սուբարի ժողովուրդին վրայ իշխող ազնուական դասն էին: Այսպէս հայ նախարարական ասունքը իբրեւ վերնախաւը հայ ազգին կապուած մնացին հայ պատմութեան մէջ ժ.Բ. դարէն (Ք.Ա.) մինչև Ե. դար (Ք.Յ.), այսինքն մինչև հայ գրականութեան սկզբնաւորութիւնը:

Ք.

ԹՐԱԿ-ՓՈՒԻԻԳՆԵՐ, ՄՈՍԲԵՐ ԵՒ ԱՐՄԷՆՆԵՐ

Մենք տեսանք թէ չուրջ 2000 թուականին (Ք.Ա.) հնդեւրոպական ժողովուրդները յորձանք ատլով եւրոպական ցամաքամասէն ողսզեցին ամբողջ Նախասիան՝ փոփոխութեան ենթարկելով տեղական բնիկ ժողովուրդներու ամբողջ քաղաքական կազմակերպութիւնները։ Անոնք Մերձաւոր Արեւելքի տարբեր կեդրոններուն մէջ ստեղծեցին նոր պետութիւններ, ինչպէս արեւելեան Փոքր-Ասիոյ մէջ Հիթիթ կամ Հաթիտի կայսրութիւնը, Հայկական Բարձրաւանդակին եւ հիւսիսային Միջագետքի մէջ Խորրի-Միտանիներու մեծ պետութիւնը, Բաբելոնի եւ Եգիպտոսի մէջ նորանոր պետութիւններ։

Մինչ հաթիտի եւ խորրի-միտանի համացեղ պետութիւններ իրենց քաղաքական հակամարտութեան մէջ կը գանուէին եւ Հաթիթի իրենց ներքին երկպառակութեանց եւ քայքայումի վիճակին հասած էին, այս անգամ աւելի ահարկու գաղթական ժողովուրդներու հեղեղ մը չուրջ 1200 թուականին (Ք.Ա.) վստփորի վրայէն ըստին կերպով կը յորձակի Փոքր-Ասիա եւ տակնուվրայ կ'ընէ ամբողջ արեւելքը։

Այս արշաւող ցեղերէն ամենէն հզօրը կը ներկայանան Փալլագալներ, որոնք կը կործանեն արդէն քայքայումի ճամբան ընող մասնաւորապէս Խաւսուաւի լայնածաւալ Հաթիտի պետութիւնը, որ Փոքր-Ասիոյ կեդրոնը դրաւ իր հիմքը եւ ահարկու ամբողջ երկրամասին։ Անոնք Հաթիտից աւերակներուն վրայ հիմնեցին Փալլագալի պետութիւնը, կործանեցին Փոքր-Ասիոյ հին մշակոյթը եւ իրենց տիրապետութիւնը տարածեցին մինչեւ Սիւրիա։

Պատմագիրներ կ'ընդունին թէ Փալլագներ երկար տակն Արգեսի ստորոտին բնակութիւն հաստատելէ ետք՝ անկէ անցած են դէպի արեւելք եւ տիրած են նաեւ Հայկական Բարձրաւանդակին։

Ժողովուրդներու այս մեծ գաղթաշարժը պատմութեան մէջ ծանօթ է Մովսիսովութեան արեւա տնտնով։

Փալլագեան ժողովուրդներու այս արշաւանքը քաղաքակիրթ ժողովուրդի մը յատուկ բարեկարգեալ վիճակ մը չունէր, ու-

բովնեալ անոնք ամէն կողմ մահ ու աւեր կը սփռէին իրենց ճամբուն վրայ: Պատմագիրներ սոսկումով կը նկարագրեն անոնց այս արշաւանքը և կ'ըսեն. «Խորոյկի բոցերը իրենց առջեւ ունենալով և ամէն բան կործանելով կը յառաջանային»: Արդէն պատմագիրներու այս նկարագրութիւնը ինքնին կը պատկերացնէ այն սոսկալի աւերները, զորս անոնք գործած են այս արշաւանքի միջոցին:

Հերոդոտոս և ուրիշ յայն պատմիչներ կը վկայեն թէ փոխ-գացիներ կը բնակէին Մակեդոնիոյ և Թրակիոյ մէջ, և կը կոչուէին Պոլեգներ: Հոն տիրող ընդհանուր շարժումին հետեւանքով մղուեցան Փոքր-Ասիա և բնակեցան Բիւթանիոյ (Իգմարի սանձադ) և շրջակայ գաւառներուն մէջ. անոնք ունեցան սրոշ քաղաքակրթութիւն մը յատկապէս իգմարի մէջ, ուր տակաւին պահուած են առճարներ, դամբաններ և քաղաքներու մնացորդներ: Անոնք այս գաւառներուն մէջ հիմնած էին իրենց համար քաղաքներ, սրանց ղլխաւորներն էին Իկոնիակո (=Գոնիոս) և Անկիւրիակ (=Էնկիւրի): Այսպէս փոխ-գաղթական այս նոր ժողովուրդները իրենց սահմանները տարածեցին դէպի արեւելք՝ մինչև Տաւրոսի լեռնաշղթաները և Լ. դարուն (Ք.Ա.) Կոմանայ, Մաժակ (=Կեսարիա) և Տիւսնա քաղաքները դարձած էին փոխգետան վայրեր:

Փոխգետներ ունեցան իրենց հզօր թագաւորները, կազմակերպեալ իշխանութիւնը և ծաղկեալ քաղաքակրթութիւնը. այնպէս որ Քեստացիներու արշաւանքին դիմագրելով՝ հնուդարեան անոնց մէջ: Անոնք այսպէս իրենց լայնածաւալ իշխանութեան տէրն էին, երբ է. դարուն (Ք.Ա.) իրենց նշանաւոր թագաւոր Մեդասի օրով՝ տեղի ունեցաւ Կլիմեոսեոսը. նոր արշաւանքը, որ պատճառ դարձաւ անոնց քայքայման. անկէ ետք Լիւգացաց իշխան Կրեսոսը գրաւեց Փոխգետիան, բայց ինքն ալ իր կարգին յաղթուելով պարսիկ Կիւրոսէն, ամբողջ Առաջաւոր Ասիան ինչպէս Պարսից իշխանութեան տակ:

Գիտնականներ կ'ընդունին թէ Պալքաններէն Փոքր-Ասիա խուժող Թրակ-Փոխգետան այս ժողովուրդներուն հետ կը գանձուէին նաեւ Արմէններ (Հայեր) (*), որոնք փոխգետներու հետ բնա-

(*) Այս Արմէն ժողովուրդն է, որ Բիշ յեսոյ պիտի նուանէ Խալդ-Ուրարտացիներ եւ պիտի կազմէ Հայաստանի ժողովուրդը:

կակից ըլլալէ հաք, գաղթեցին մօտաւորապէս Անկիւրիա, մինչեւ Ալիս գետի շրջանը և անցան Արզէսի սառսառը:

Ըստ գիտնականներու տեսութեան, Հնդեւրոպական ժողովուրդներու մօյր հայրենիքը եղած է Սև ծովու հիւսիսային եզերքները: Այս ժողովուրդներու առաջիններէն ճիւղ մը Փռիւզներ և Արմէններ զէպի հարաւ իջնելով մինչեւ Թրակիա, Տարտանիէն անցած են Փոքր-Ասիա, ուր իրենցմէ առհմեր կամ ընտանիքներ բաժնուած ու հաստատուած են այս երկրամասին մէջ:

Հայերու եւրոպայի և Փոքր-Ասիայ մէջ երկար դարեր ապրելուն իրր տպացոյց կը յիշուին նաեւ աշխարհագրական առումներ: Հայեր իրենց լեզուով անուաներ թողած են իրենց անցած տեղերը: Սարարոն, որ կ'ապրէր Քրիստոսի ժամանակ, կապաղովկիացի էր և ծնած Ամասիա քաղաքը. անոր համար նոյնիսկ ենթադրողներ կան թէ ծագումով հայ էր. Սարարոն կը յիշէ Արմենիոն քաղաքը Թեսալիոյ մէջ (Պալքաններ) և կը նկատէ զայն Արմէն ցեղի մէկ շառուիղին յիշատակը: Արմէնները նոյնպէս Փոքր-Ասիայ մէջ իրենց զանդաղ գաղթի բնթացքին գետերու, լեռներու և քաղաքներու հայերէն անուններ առած են և անոնք գրեթէ առանց արտաղումի մինչեւ մեր օրերը հասած են, ինչպէս Փոքր-Ասիայ մեղի ծառօթ մեծ գետին՝ Ալի կամ Ալի անունը առած են, որուն Ալիս կամ Ալիս անունը բոլոր հին ու նոր աղբերը դարձած են: Թուրքերը կը կոչեն Գրգըլըմազ: Բոլոր այս և նման քաղաքներ իրենց հայերէն անուններով կը գանուին այս շրջաններուն մէջ, որոնք կը յիշեցնեն Հայերու անցքը այդ երկրամասէն:

Մասնաւորներ Հայերու և Փռիւզներու ցեղակցութիւնը հաստատելու համար՝ մօտիկ նմանութիւններ կը գտնեն այս երկու քոյր ժողովուրդներու լեզուին, կրօնական հաւատալիքներուն, տոնալիս անուններու կողմութեան և անոնց բնականեկան ու բնկերալիս կեանքի ու բարքերուն մէջ:

Գերման գիտնական Հերման Հիրզ, որ Հնդեւրոպական լեզուներու ուսումնասիրութիւնը կատարած է, իր գործին մէջ մասնաւորաբար Հայոց և Փռիւզներու լեզուի մասին կ'ըսէ. — Հնդեւրոպական նախալեզուներու չչոյ Հնչիւնները միեւնոյն փոփոխութիւնը ունին Հայերու և Փռիւզներու լեզուներուն մէջ, ինչպէս նաեւ քաւ ու միջակ գիրերու և երեք խումբ

ձայնաւորներու փոփոխութիւնը, և ուրիշ լեզուական նմանութիւններ փոխադներու և Հայերու լեզուներուն միջեւ: Լեզուներու այս նմանութիւնը Հերման օպտցսյց կը նկատէ երկու ժողովուրդներու ցեղակցութեան:

ՊԱՏԿԵՐ 12.— Մա աւատածը՝ աւելի և ուրիշ աւատածներու հետ

Նաեւ աւելի նմանութիւն կը գտնեն հայ և փոխադ կրօնքին և անոնց հաւատալիքներու միջեւ: Փոխադներ կը պաշտէին Մա կամ Ամմա կոչուած մայր աստուածուհին, որ սեւ հողը և երկիրն էր. ան իր բազմաթիւ կէտերով կը նմանի Հայոց Անահիթ գիցուհիին: Մա-ի պաշտամունքը շատ տարածուած էր և անոր տաճարները նշանաւոր էին Կապադովկիոյ մէջ:

Փոխադներ կը պաշտէին նաեւ Նանա անուանով գիցուհին, որուն որդին էր Արսիս: Իսկ Հայոց մէջ Նանե Արամազդի երկրորդ դուստրն էր, որ աւելի ժամանակակից հեաքեր ձգած է Հայոց ընտանեկան կեանքին մէջ:

Մենք Տոմարծոցիներս մեր տուններէն ներս ունէինք ցեցներ, որոնք տան ծեր կիներն էին և զորս իբրեւ «օճախին պէրէքէթ»ն ու սրբութիւնը թոնիրին շուրջ հանդիսա կը պահէին տան հարսներն ու անդամները՝ անոնց «օրհնութեան» տունը համար և իրենց դուրգուրանքին աւարկան կը դարձնէին: Նեցե-

ներս ահառան չուրջ հիւսուած ունէինք մանկական խաղեր։
Չմեռաւան դիչերները մեծ ցեմէ-ները թանիրին չուրջ թռանիկ-
ները գլուխին հաւաքած շանոնց «պիտիտիկ» ձեռքերուն թանի-
րի ձեռքը կուտային և կը սարվեցնէին. «Նեմէ լիւս մը տուր...
օնախիդ կա վա՞ռք... բեմիրիդ մեջ հաց պըս եփեմ...»:

ՊԱՏԿԵՐ 13.— Փախլազկան
աստուած

Գիտնականներ շարունակե-
լով իրենց հաստատումները
Փախլազ և հայ կրօնական հաւա-
տալիքներու մասին՝ կ'աւել-
ցընեն. — Փախլազներու Հայակն
կամ HYAGNIS կոչուած աս-
տուածը նոյնն է հայ Հայկին հետ.
նոյնպէս անոնց կրօնի աս-
տուածը Տապիս, հայկական Տապ
(= կրակ) բառին հետ աղերս
ունենալը կը շեշտեն:

Ռուս գիտնական Ն. Մառի
կարծիքով՝ Հայոց աստուած
անունը Փախլազներէն մնացած
է. Սաբազը եղած է ասբա, աս-
տուած, յետոյ աստուած: Ասոնք
բոլորը կու գան ապացուցանե-
լու թէ Հայերը քոյր ժողովուրդ
մը եղած են Փախլազիացիներ-
ուն:

Քսենոփոն նոյնպէս Արիա-
կան հին ժողովուրդներու և

Փախլազներու մասին խօսելով, հնդեւրոպական հին Հայոց քա-
ղաքակրթութեան ամենէն շեշտուած կէտը կը դնէ Հայոց ա-
ւելի բնատանկան սովորութիւններուն մէջ, սրոնք մինչեւ այ-
սօր կը շարունակեն ապրիլ իրրեւ թանկագին աւանդութիւն
հայ նահապետական բնատանկան օճախէն ներս:

Բոլոր հնդեւրոպական մայր ցեղին նման, Արիական Հա-
յոց մէջ ալ բնատանքը լաւ կազմակերպութիւն ունէր. տան բն-
տանիքին մէջ հայրը կը նկատուէր քաջ, կինը իր ամուսինը կը
կոչէր պէս (pati), դէս կամ փեսայ: Իր զաւակներուն նկատմամբ
հայրը կը նկատուէր իրրեւ պահող, իսկ մայրը՝ խնամող: Ամու-

ՊԱՏԿԵՐ 14.— Փռիւզական մայր դիցուհին երկու առիւծներու մէջտեղ

սինը յարգի էր Արիական Հայերուն մէջ: Հարսը, որ կու գար կը մանէր տան մէջ, օտար մը չէր այլեւս. կը նկատուէր իր-րեւ որդի: Հարսը իր ամուսինին մայրը կը կոչէր կեսուր կամ սկեսուր, այսինքն իր արուհին, իսկ ամուսինին հայրը կը կանչէր սկեսրայր, այսինքն իր ատէրը և այսպէս ուրիշներ: Այս-քան բազմաթիւ անուններու և բառերու առատութիւնը ցոյց կու տայ հայ ընտանեկան կեանքի զարգացման աստիճանը:

Այս կարգէն կը յիշուին նաեւ Հայոց հոգային աշխատանքը, նստողական կեանքի հաստատուն բնակչութիւնը և ընտանիքին մէջ հօրը առանձնաշնորհումը, որոնցմէ ծագում առաւ Հայոց նահապետական ընտանեկան կեանքը, որուն կազմակերպեալ վիճակն էր անշուշտ գլխաւոր պատճառը, որ Հայերուն տուաւ կենսունակութիւն իրենցմէ աւելի բարձր քաղաքակրթութիւն ունեցող ցեղերը նուաճելու և զանոնք ձուլելու իրենց մէջ:

ՈՒՐԱՐՏԱՑԻՆԵՐ

Թ. դարուն (Ք.Ա.) մինչ Ասորեստանի հզօր կայսրութիւնը հաթիւն մեծածառաւ իշխանութիւնը կործանելէ ետք կը տիրանար ամբողջ Մերձատար Արեւելքին, այդ ժամանակաշրջանին Հայաստանի Բարձրաւանդակին կը տիրէր Ուրարտուի իշխանութիւնը (*):

Ուրարտուի ժողովուրդը արեւմտաքէն չէր զտլթած, ինչպէս էին Թրակ-Փոլագները, Արմէնները և Մոսքերը: Անոնք տեղական Սուրարիներու մէկ տոհմը կամ ճիւղն էին՝ պատուաւաւած իտարրի կամ Արի-Միտանիներով:

Ուրարտացիներ ժ.դ. դարէն մինչեւ Թ. դար (Ք.Ա.) Նոյիրի երկիրը գրաւելով ներքնապէս կը կազմակերպուին եւ կը դառնան Նախասիոյ առաջնակարգ պետութիւնը և Ասորեստանի գէպի հիւսիս, այսինքն Հայաստան յառաջխաղացման դէմ մեծ դեր կը կատարեն: Անոնք իրենց մարդաբանական հիմնախաւովը Սուրարիներ ըլլալով հանդերձ՝ խառնուեցան շուրջ հազար տարի իշխանութիւն վարող իտարրի-Միտանի ժողովուրդին եւ Մոսքերուն հետ, ժառանգեցին անոնց ֆիզիքական տիպը եւ կրեցին անոնց լեզուի դրսւմը, սերկէ երեւան եկաւ իտալ-Ուրարտացիներու ժողովուրդը: Այս տուեալներով Ուրարտացիներ կազմած են իտարրի-Միտանիներու և Փոլագ-Արմէններու միջին օղակը Հայաստանի ազգաբանութեան մէկ շղթային:

Այս ցեղախառնումներէն առաջ եկած ժողովուրդը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Խալդ-Ուրարացի անունով, շուրջ Թ. դարուն (Ք.Ա.) երեւան կու գայ առաջին անգամ Հայկական Բարձրաւանդակի արեւմտեան կողմը եւ տիրապետողը կը դառնայ Հայաստանի կամ անոր մէկ մասին, տալով երկրին քաջ ու կորովի թագաւորներ:

Ուրարտուի իշխանութեան ժամանակաշրջանին, իր սահմաններուն մօտ ամենէն ուժեղ աշխարհակալ տէրութիւնը Ասորեստանն է:

(*) Ժ.Տ.—Թ. դար (Ք.Ա.) Հայաստան բաժնուած էր գլխաւոր երկու մասերու. 1— Նոյիրի, 2 — Ուրարտու: Նոյիրին Հայաստանի հարաւային մասը, իսկ Ուրարտուն հիւսիսային մասը կը ներկայացնէր: Ուրարացի ժողովուրդը զօրացաւ եւ տիրեց Նոյիրի մասին, անկէ ետք իր անունով ամբողջ Հայաստան կոչուեցաւ Ուրարտու երկիր:

տանն էր, որ կը դանուէր Ուրարտուի հարաւային կողմը: Այս հզօր կայսրութիւնը Թ. դարուն (Ք.Ա.) երբ կը ջնջէ Հիքիթնի-րու իշխանութիւնը, ինչպէս ակասանք, կը յարձակի իր դրացի և սահմանակից Ուրարտացիներուն վրայ: Անոնք սակայն քաջարար կռուելով յաղթական դուրս կու գան Ասորեստանի դէմ, կը գրաւեն կապադովկեան երկիրները շրջակայ գաւառներով և իրենց գաշնակից կ'ընեն Փոքր-Ասիոյ ժողովուրդները և հարաւային Հիթիթներու Կարկեմիշի իշխանութիւնը: Սակայն զօրաւոր Ասորեստանը ի վերջոյ պարտութեան կը մատնէ Ուրարտու, իր դարաւոր թշնամին, և կը ստիպէ իր երկրի սահմաններէն ներս քաշուիլ: Ասկէ ետք Ուրարտացիներ դէպի կործանում գիմելով կ'ամփոփուին իրենց սահմաններէն ներս և կը դրաւ շինարարութեամբ. անոնք կը շինեն տաճարներ և պալատներ, որոնց մնացորդները մինչև հիմա կ'երևան Հայաստանի մէջ և որոնք այսօր Հայաստանի գիտական հետազօտութեանց առարկան դարձած են:

Շտաեբու կողմէ ընդունուած է թէ Ուրարտուի թագաւորութեան այս անկումին և դէպի Ասորեստան կտարուած արշաւանքի յաջողութեան առիթ տուած են Ալիւքացիներ և Կիմմերներ և աւելի յետոյ Արմէններ, իրենց արշաւանքներով:

Մենք արդէն ակասանք թէ Ժ. դարուն (Ք.Ա.) հնդեւրոպական գաղթական Փոխլգներու արշաւանքին կ'ընկերանային նաև Արմէնները, որոնք փոխլգեան երկիրներուն մէջ կը բնակէին Եփրատի արեւմտեան կողմը, արդի Մալաթիոյ և Կապադովկիոյ շրջաններուն մէջ: Անոնք է. դարուն (Ք.Ա.) անցնելով Եփրատը՝ կը մանեն Ուրարտու երկիրը. Ուրարտացիներ թէև ուժեղ գիմադրութիւն ցոյց կու տան, բայց ի վերջոյ կը պարտուին և կը մանեն Արմէններու իշխանութեան տակ: Անկէ ետք Ուրարտացիները կը դառնան հպատակ և կը կողմեն թագաւորութեան հասարակ ժողովուրդը:

Արմէնները հետզհետէ կը ծաւալին ամբողջ Ուրարտու երկրին մէջ և Ը. դարէն մինչև է. դար (Ք.Ա.) մերթ կռիւներով և մերթ խաղաղութեամբ կը գրաւեն Ուրարտուի նահանգները. այնպէս որ Արմէն և Ուրարտու ժողովուրդներ ընդմիջա բնակակից կ'ըլլան իրարու հետ և ժամանակի ընթացքին ձուլուելով առաջ կու գայ հայ ժողովուրդը՝ երկու ցեղերու խառնուրդէն, արդէն Ուրարտացիներն ալ իրենց կարգին ձուլումն էին չորս ցեղերու — Սուբարի, Խարի-Միսանի, Մոսեր և Հիքիթ

ժողովուրդները:

Ուրարտացիները թէպէտ պատմութեան մէջ ծանօթ են ժ.Գ. դարէն (Բ.Ա.) սկսած, բայց անոնք Հայաստանի մէջ իրապէս գրութեան տէր էին թ. դարուն (Բ.Ա.): Անոնք ժառանգորդներն էին նախ-ուրարտեան՝ սուրարի, միասնի պետութեանց ու ժողովուրդին: Հայկական Բարձրաւանդակի մէջ տիրող մշակոյթը, թէպէտ խալդ-ուրարտեան անունով ճանչցուած է և ընդհանրացած իբրեւ անոնց սակեծագործութիւնը, ըստ դիտնականներու սակայն, ներկայ դիտական հետազօտութիւնները կը հաստատեն թէ մշակոյթի մնացորդները կը պատկանին արեւմտաքէն գաղթող ժողովուրդին: Խալդ-Ուրարտացիները միայն շարունակողը եղան իրենց ստացած ժառանգութեան, որ պատմականօրէն շողկապուած է արեւմտաքին հետ:

Այսպէս Ուրարտացի ժողովուրդը թէպէտ իր մշակոյթով արեւմտաքի հետ կապուած էր, սակայն ինք տեղացի էր և համարիւն ինթերուն, որ Փոքր-Ասիոյ կեդրոնը հիմնեցին Խեթի պետութիւնը՝ իր ԽԱՍՏՈՒԵԱՅ մայրաքաղաքով. անոնք նոյնպէս համարիւն էին Սուրարիներուն, որոնք Հայաստանի և Միջագետքի մէջ հիմնեցին ԽԱՐՐԻ-ՄԻՏԱՆԻ պետութիւնը, իսկ այժմ ալ Ուրարտու պետութիւնը՝ դարձեալ Հայաստանի մէջ (Պրոֆ. Ա. Խաչատրեան, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, էջ 247):

Ներկայ պատմաբաններ հետեւեալ կերպով կ'արատայատուին Ուրարտուի այս հնագոյն ժողովուրդի քաղաքակրթութեան մասին. ըստ անոնց Ուրարտուն պիտի շարունակէր համաշխարհային նշանակութիւն և ծաւալ ունենալ, եթէ ասորական երկարամեայ յարձակողական պատերազմները կործանումի չմատնէին զայն, ինչպէս այդ կործանումը կրկնուեցաւ թրքական տիրապետութեան շրջանին հայ ժողովուրդի և հայ հայրենիքին համար եւս:

Ե.

ԿԻՄՄԷՐՆԵՐ – ԴԱՄԻՐԻՔ (ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ) ՀԱՅԵՐ ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՈՒՐՋ

ԺԲ. Դարէն մինչեւ Է. Դար (Բ. Ա.), վոսփորէն զէպի Փռքի-Ասիա խուժող հնդեւրոպական ցեղերէն՝ Թրակ-Փոխլզներու, Արմէններու, Մոսքերու, Կասաւոնացիներու, Մասիէններու (Արի-Միտանի) և ուրիշներու կրկնակի արշաւանքները Կապադովկիան և բովանդակ Փռք-Ասիան շփոթութեան և իրարանցումի մատնած էին. այդ արշաւողները երկար թափառումներէ ետք՝ վերջապէս հաթեան կայսրութեան աւերակներուն վրայ ցրուած ու բնակութիւն հաստատած էին:

Է. դարուն (Բ. Ա.) առաջին արշաւող հնդեւրոպական այս ցեղերէն Փոխլզ և Արմէն ժողովուրդները հազիւ թէ հասած էին ապագայ Կապադովկիա և Փռք Հայքի հաղամասը, նոր արշաւողներու ուրիշ խումբեր, Կիւմէրներ և Սկիւքացիներ կոչուած, այս անգամ Խրիմէն անցնելով իջած են Կովկաս և արեւելեան Հայաստան, ուր խալդ-ուրարտեան բարգաւաճ պետութիւնը ցընցելէն ետք, հիւսիսային Հայաստանի վրայով անցած են Փռք-Ասիա և Կապադովկիա, աւարի տուած և խորատակած են Ասորեստանի կայսրութիւնը և ապականութեան մատնած ամբողջ Փռք-Ասիան: Կիմմէրներու երկրորդ չարիքը կ'ըլլայ այս երկրամասը բաղկացնող ազգերը նեղել և բռնադատել, որպէսզի ձգեն ու փոխեն իրենց բնակավայրը:

Այս մեծ արշաւանքը, որ կարեւոր նշանակութիւն ունի մասնաւորապէս Կապադովկիոյ համար և կը կերպէ անոր պատմութիւնը, ծանօթ է Կիւմէրներու արեւաւնք անունով:

Կիմմէրներու այս արշաւանքի շրջանին, ինչպէս վերեւ տեսանք, Արմէններ տարածուած էին Փոխլզներու երկիրը, այսինքն Ալիսի հովիտներէն մինչեւ Եփրատ և քիչ մը անդին Արգեոսի շրջակայքը, ուր անոնք տեղաւորուած էին և շրջանի բնակչութեանց խաղաղ մասը կը կազմէին:

Կիմմէրներու այս արշաւանքներէն օգտուելով, Ասորեստանի կողմէ նուաճուած Փռք-Ասիոյ ժողովուրդները, մասնաւորապէս Լիւդացիներ, կը թօթափեն Ասորեստանի լուծը և Ալիսի արեւմտեան կողմը գտնուող բոլոր ազգերը կ'ենթարկուին

Լիւդիացիներու իշխանութեան: Լիւդիացիք չձգեցին որ Կիմմէրները անցնին Ալիս գետը և հարկադրեցին զանոնք, որպէսզի հաստատուին Կապադովկիոյ մէջ: Իսկ Ալիսի արեւելեան կողմը կ'ենթարկուին Մարեքու գերիշխանութան: Այս երկու իշխանութիւնները բարերար դեր կը կատարեն Փոքր-Ասիոյ համար, որպէսզի Փոքր-Ասիան մի քիչ հանդարտի բարբարոս ժողովուրդներու արշաւանքներէն:

Նոր արշաւող Կիմմէրներ սկսան նեղել նաեւ Արմէնները և Հայեր ստիպուած հեռո՛հեռէ ձգեցին այս երկամասը և դիմեցին գէպի արեւելք իրենց պատմական հայրենիքը և հաստատուեցան այն գաւառներուն մէջ, որ քիչ յետոյ Պարսից տիրապետութեան տառներրորդ սատրապութեան (կուսակալութիւն) մաս պիտի կազմէին:

Կիմմէրներու այս արշաւանքներէն օգտուելով՝ Ասորեստանի կողմէ նուաճուած Փոքր-Ասիոյ միւս ժողովուրդները, մասնաւորապէս Լիւդիացիք, թոթափեցին Ասորեստանի լուծը և Ալիսի արեւմտեան կողմը գտնուող բոլոր փոքր ազգերը ենթարկուեցան Լիւդիացիներու իշխանութեան, իսկ արեւելեան կողմինները կ'ենթարկուին Մարաց գերիշխանութեան: Լիւդիացիք հարկադրեցին Կիմմէրները, որպէսզի մնան ու հաստատուին Կապադովկիոյ մէջ. որով այս երկու իշխանութիւնները բարերար դեր կատարեցին փոքր-ասիական ժողովուրդներուն համար՝ պատուար հանդիսանալով բարբարոսներու արշաւանքներուն դէմ:

Ժողովուրդներու փոխանցման այս թուականին, բոլոր այն ազգերը, որոնք հաթեան կործանումէն ետք ապագային Կապադովկիա կոչուած երկիրը կ'ապրէին, դարերու ընթացքին ձուլուեցան Կիմմէրներու հետ և ծնունդ տուին նոր ժողովուրդիմը, որ Կապադովկիացիներ իսկ Կիմմէրներու անունով՝ Գամիրէ կոչուեցաւ, և դարձաւ Կապադովկիոյ տիրող խաւը, առանց ընաշնջելու երկրին նախկին ընակչութիւնը: Այս բանը կը հաստատէ նաեւ Կապադովկիացի Ստաբոն, որ իր ժամանակին, այսինքն Քրիստոսէ մէկ դար առաջ, գիտէ անոնց գոյութիւնը:

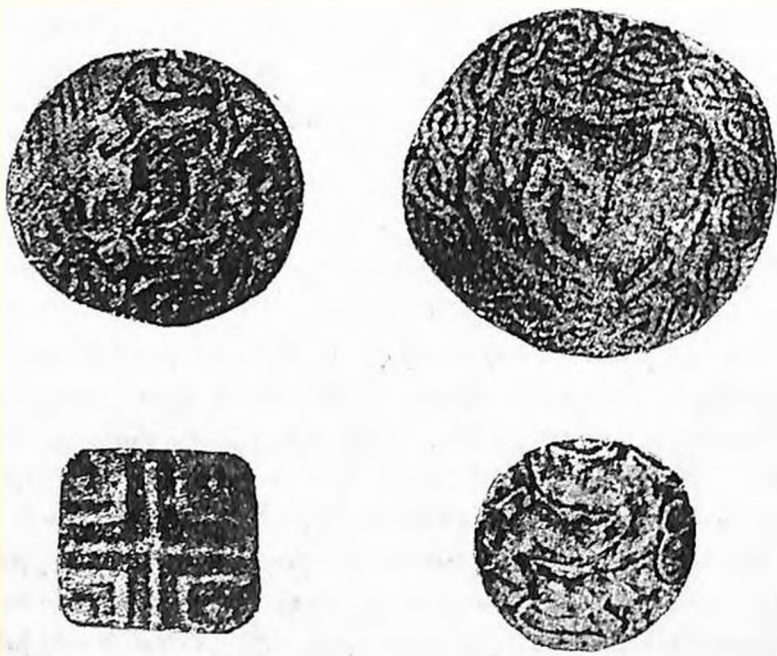
Կապադովկիա կամ Գամիրք կոչուած փոքր-ասիական այս աշխարհամասը, նախ քան Կապադովկիա աշխարհագրական կոչումը, ինչպէս յաճախ հանդիպեցանք, պատմութեան մէջ ծանօթ է որպէս հաթեան երկիր և իր մէջ ընդունած խեթի խաւը և հայ ժողովուրդը բաղկացնող Արի-Խարրի-Միտանիներու ցեղ-

ըը. որով այս աշխարհամասը նախնական դարերու հայ ժողովուրդի պատմական անցեալին համար մեծ նշանակութիւն ունի թէ՛ իբրեւ խեթի - Հաթեան - կայսրութեան երկիր և թէ Արմէններու նախնական բնակավայր և որպէս կապաղովկիա կամ Գամիւրք, Փոքր Հայք և Կիլիկիա, որ մեր պատմագիրքի հիմնական տը կը կազմէ:

Փոքր-ասիական այս երկրամասին դիրքը և սահմանը ճշգրեւում համար, ինչպէս տեսանք, գիտնականներ կը գծեն ընդարձակ տարածութիւն մը, որ կ'երկարի մինչև Եփրատի արեւմտեան կողմը Ալիս գետի եզերքները, Արգէոսի և Տաւրոսեան լեռնաշղթաներու արեւելեան և արեւմտեան հողամասերը մինչև Տումարձայ դաշտահովիտի տարածութիւնը, ուր կ'ապրէր հայ ժողովուրդի նախնական մէկ խաւը խեթի բնակչութիւնն առնունով:

Այս աշխարհամասին՝ կապաղովկիա կամ Գամիւրք կոչումի մասին, գիտնականներու կողմէ զանազան կարծիքներ յայտնուած են, բայց բոլորն ալ իրականութեան չեն մօտենար և լոկ հաւանականութիւններու վրայ հիմնուած են թաղարութիւններ են:

Կապաղովկիա յորջորջումը տրուած է ուշ ժամանակներու

ՊԱՏԿԵՐ 15.— Գիւլբեփէէն հանուած կնքադրոսներ

մէջ, երբ Պարսիկներ սկսան տիրել այս երկրամասին և Պարսիկներու կողմէ դրուած անուն մըն է. այսպէս կ'ընդունին գիտնականներ: Այս մասին ինքը Հերոդոտոս ալ կը վկայէ երբ առաջին անգամ կը գործածէ կապադովկիա բառը:

Աշխարհագիրներ, Զ. դարու (Ք.Ա.), չեն ճանչնար կապադովկիա կամ Գամիրք անունով աշխարհամաս մը: Անոնք վաւերականօրէն կ'ընդունին թէ այդ երկրամասին մէջ տարածուած էին փոխւոյններն ու Արմէնները և իրարու հետ չփման մէջ մտած էին: Գիտնականներ իրենց այս տեսութեան իբրեւ գըլխաւոր փաստ ցոյց կու տան է. դարուն փոխւոյն գիրերով արձանագրութիւններ, որոնք կը գտնուին Կեսարիոյ Էֆեսէ քաղաքին մօտիկ Քիւլլքիէ կոչուած վայրին մէջ. նոյնիսկ գիտնականներ կը կարծեն թէ այդ արձանագրութիւնները Հայերը զետեղած են հոն, երբ դեռ փոխւոյններս հետ էին:

Այդ դարերու յիշատակներէն կարելի է նկատել նաեւ Փոքր-Ասիոյ զանազան նահանգներուն և Արգէսոսի շրջանին մէջ ցրուած աւերակ քաղաքները իրենց արձանագրութիւններով կամ քանդակներով, ինչպէս Եոզլասի-Սուկուլու գիւղի, Պոլագէոյի և Հեօյիւկ գիւղերու աւերակները, նաեւ Արգէսոսի շուրջը Էֆէկ, Սըվըքն, Ֆրախսքն, Կեօմէր (*), Մարմախոս, Կըֆրս, Կասղըիք (Կաստաղոն) և ուրիշ աւերակ վայրերը մեր օրերուն:

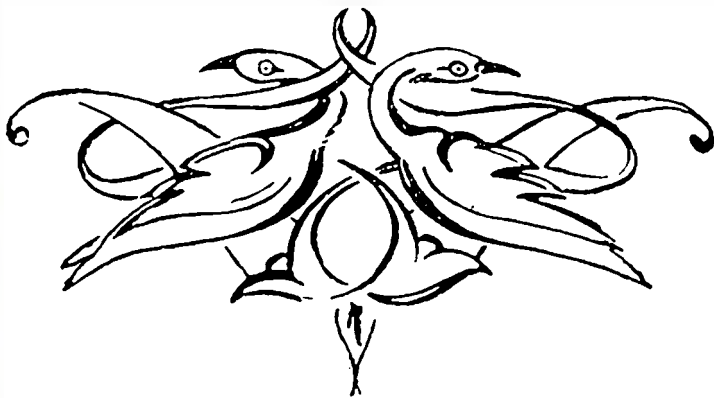
Աւերակներու այս զոյսութիւնը և իրենց պատմութիւնը փաստ է թէ Հաթեան կայսրութեան մաս կազմող այս ընդարձակ երկրամասը, նախքան կապադովկիա կոչումը, եղած է հայ ցեղին կամ զայն բաղկացնող ժողովուրդներու բնակավայրը, ուր ապրած են ցեղային համանման նկարագիր ունեցող ժողովուրդներ, ինչպէս և հաւասարապէս բնակած են Հայկական Բարձրաւանդակին, Ալիս գետին, Արգէսոսի շրջակայքին, և միշտ գոյութիւն ունեցած է ցեղային կապակցութիւն մը այս երկիրներուն ժողովուրդներուն միջև:

Աշխարհագրագէտներու կողմէ՝ այդ երկիրներուն միջև սահմանագիծ մը դնել կարելի է եղած, քանի որ Եփրատի ա-

(*) Կեօսքէրէ կոչուած հողամասին մէջ, նիւզ Տոմարձայի սահմանին կից կը գտնուէր հին դարերու աւերակ մը, որ մեզի ծանօթ էր «Կեօմէր» անունով, իսկ բնակիչները՝ Կեօմեցիներ: Մեր օրերուն այնեղ Թուրքեր կը բնակէին: Այդ աւերակ վայրի մասին աւանդութիւններ ալ ունէինք իբրեւ հին բաղափ մը յիշատակ: Կը կարծուի թէ «Կեօմէր» յորջորջումը Կիմմերներու յիշատակը կը կրէ իր վրայ:

ընկերացիներն և արհեստի մասնագետները և Ալիսի շուրջը լեցուած էին այնքան շատ թիւով հայատիալ ցեղեր, որ իրարու արհեստից էին. այնպէս որ Արարատի ստորոտը գտնուած ժողովուրդները Արգէտի շուրջը հաւաքուած բնակչութիւնէն տարբեր ցեղի մը չէին պատկաներ. եթէ մէկը Արարատէն եկած էր, միւսը Արգէտէն գացած էր. այնքան իրարու չաղկապուած էին այս երկու աշխարհամասի ցեղերը և իրենց պատմութիւնը:

Ահա՛ ասիկա է բնական պատճառը, որ քիչ ետք կապագովկիա (Գամիրք) կոչուած այս երկրամասին մէջ պիտի կազմուէր «Փոքր Հայք» անունով հայկական փոքր հայրենիքը:

Զ.

ՄԱՐ-ՊԱՐՍԻԿ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ,
ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ — ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Կիմմէրներու և Սկիւթացիներու այս արշաւանքը փոքր-Ասիան և մասնաւորապէս Կապադովկիան յեղաշրջեց, իսկ Ասորեստանի իշխանութիւնը քայքայեց: Այս ժամանակ Մերձաւոր Արեւելքի այս աշխարհամասին մէջ տիրեցին անիշխանութիւն, իրարանցում և ազգերու անզափոխութիւն, որոնք տեղի ունեցան գրեթէ հարիւր տարւան ժամանակամիջոցի մը մէջ: Անորոշութեան մասնաւոր այս երկիրը կը կարօտէր կազմակերպեալ ոյժի մը, որպէսզի ազգերը խաղաղեցնէր և բերէր ամենուն համար բաղձալի անդորրութիւնը. ասիկա պիտի չուշանար և պիտի ըլլար Մար-Պարսիկ կազմաւորեալ տիրապետութիւնը, որ պիտի նուաճէր նախ Լիւդիացիները, որոնք տիրած էին Կապադովկիոյ և իրենց գերիշխանութեան ենթարկած Ալիսի արեւմտեան կողմը գտնուող բոլոր ազգերը:

Է. զարուն (Ք.Ա.) պարսիկ քաջ զօրապետ Կիւրոսի բանակը, Մարաց թագաւոր Կիւաքսար Ք.ի հրամանաւ՝ Ասորեստանի կայսրութիւնը տապալելէ և անոր մայրաքաղաք Նինուէն կործանելէ ետք, Հայաստանի ճամբով յառաջացաւ դէպի Կապադովկիա, ուր մանր-մունր պետութիւններու շարքին ջնջեց նաեւ Լիւդիացիներու իշխանութիւնը և տէր դարձաւ Պոնտոսի, Կովագինեի, Կիլիկիոյ և մասնաւորապէս Կապադովկիոյ: Կեսարիա Արգէսի շրջանով անցաւ Պարսից իշխանութեան տակ:

Կիւրոսի իշխանութեան օրով, բովանդակ Մերձաւոր Ասիան և Կապադովկիոյ բնակչութիւնը մեծ փոփոխութիւններու ենթարկուեցան: Կապադովկիոյ մէջ տիրող խաւը կը դառնան Գաւիւրէ (=Կիմմէրներ), որոնք գրեթէ պաշարուած վիճակի մէջ մնացած էին Կապադովկիոյ մէջ Լիւդիացիներու կողմէ, երբ անոնց արգիլուած էր անցնիլ Ալիս գետի միւս կողմը: Հոն Արգէսի շուրջը պարսիկ կազմակերպուած պետութեան իշխանութեան տակ կը կատարուէր քաղաքակրթութեան նոր աշխատանք մը, ցեղերու և ազգերու նոր ձուլում մը, ինչպէս եղած էր հնագոյն ժամանակներուն մէջ:

Կապադովկիա կոչուած այս աշխարհամասին պատմական

դէպքերը, անոր քաղաքական, մշակութային և անտեսական նկարագիրը աւելի յստակ և հասկնալի ընկելու համար, ինչ որ մեր պատմութեան նպատակակէտը կը կազմէ, նախընտրած ենք համառօտ անդեկութիւններ տալ ըստ սահմանակից և դրացի տիրող երկիրներու մասին, որոնց քաղաքական դէպքերը և պատմութիւնը համընթաց քալած են կապադովկիոյ անցեալի պատմութեան հետ: Այս օգտակար ուղղութիւնը աւելի մօտէն կը շօշափէ կապադովկիոյ և շրջանի անցեալի դէպքերը և ազդերու յաջորդական փոխանակութիւնները հայաբնակ այս վայրին մէջ, ուր երկար դարեր ապրած են հայ գաղթականական հոծ բազմութիւններ՝ իրենց անտեսական, մշակութային, կրօնաբարոյական և քաղաքական յարափոփոխ կեանքով, իբրեւ երկրորդ հայրենիքը Հայաստանէն դուրս ապրող Հայոց:

Մարերը և Պարսիկները ամենահին դարերէն սկսած Հայոց արեւելեան դրացիները եղած են, որոնք միեւնոյն ժողովուրդի երկու մեծ ճիւղերն են: Պարսիկներ հնդեւրոպական ցեղախումբի արեւելեան ճիւղի գլխաւոր ներկայացուցիչներն են, ինչպէս են Հայերը հնդեւրոպական արեւմտեան ճիւղին:

Պարսիկներու բնական երկիրը Արեաց աշխարհ կամ Իրան կը կոչուէր, որուն կեդրոնական մասը անապատ մըն է և որուն շուրջ բոլորուած են արգասաբեր լեռնային գաւառներ: Այս գաւառներուն մէջ կը բնակէին զանազան պարսիկ ցեղեր, յինչպէս Պուխարի, Խուրասանի, Պարսիկի, Մարեր և ուրիշներ:

Թ. դարուն (Ք.Ա.) Հայաստանի արեւելեան կողմը հաստատուած էին Մարեր, որոնք Պարսիկներու ցեղակից հնդեւրոպական ժողովուրդներ էին: Մարեր Նինուէի իշխանութեան տակ մտան և այլևայլ անդամներ ապստամբեցան՝ իրենց ազգային անկախութիւնը ձեռք բերելու համար: Վերջապէս իրենց Կիախար Ա. թագաւորին օրով, Է. դարուն (Ք.Ա.), յաղթեցին Ասորեստանի, Նինուէն գրաւելով հիմնայաւոր կործանեցին և ի սպառ բնաջինջ ըրին Ասորեստանի պետութիւնը, որ բռնութեան և անգլխութեան վրայ հիմնուած էր:

Յաղթական մարտական պարսկական իշխանութիւնը՝ իր երատորածեց մինչև Ալիս դեռ փոքր Ասիոյ մէջ, կործանեց Լիւդիացիներու տէրութիւնը, գրաւեց Բաբելոնը և մինչև փիւնիկեան քաղաքները ճանչցան իր դեր-իշխանութիւնը:

331 Թուականին (Ք.Ա.) Մեծն Աղեքսանդր առաջակց Ալե-

մենեան կոչուած այս հարստութիւնը և Մակեդոնացիք տէր դարձան այս ընդարձակ պետութեան: Աղեքսանդրի յաջորդեցին Անսիոք նստող Սելեւկեան քաղաւորներ, որոնք տիրեցին Պարսկաստանի վրայ, բայց 250 թուականին (Ք.Ա.) պարթև ցեղէն Արշակ սպստամբեցաւ Սելեւկեաններու դէմ և հիմնեց Արեւելունեաց հարստութիւնը: Արշակունիներուն յաջորդեց Սասանեան հարստութիւնը, որ Հռոմայեցիներու և Բիւզանդացիներու կայսրներուն հետ անընդհատ կռիւի մէջ գտնուեցաւ, և ասիկա պատճառ դարձաւ որ Պարսկաստան ենթարկուէ Արաբական զերիշխանութեան:

Պարսից կրօնը, կ'ըսեն պատմագիրներ, անշքութեան մատնեց այս ժողովուրդը և կասեցուց անոր զարգացումը: Հեթանոս կրօնքներուն մէջ, կարելի է ամենէն բարձրը նկատել պարսկական կրօնը, որ բարիի, ճշմարիտի և լոյսի պաշտա-

ՊԱՏԿԵՐ 16.— Անաիտա դիցուհիի ոսկեծոյլ արձանին զուէր

մունքն էր: Զրադաւոճ հզու իրենց կրօնքը կազմակերպողը, որուն վարդապետութիւնը ամփոփուած է Աւեստայի մէջ: Ունէին բարի և չար տառուածներ — Ուրիպղ (Հայոց Արամազդը) և Ահրիման. առաջինը բարիի և հրկրորդը չարի տառուածն էր: Արեւի ու կրակի հրկրապագութիւն ընկելը պարտք մըն էր, Միհր-Արեգակ ամենաթողութրդական տառուածն էր, ինչ որ էր Անահիտը Հայոց համար, սրպէս գերազոյն պատուի ու պաշտամունքի տառակոյ:

Հայերու և Պարսիկներու դարաւոր զրացնութեան հետեւանքով՝ սերտ կապեր հաստատուած են երկու ժողովուրդներու միջեւ: Հայ-Արշակունիներու արքունիքը և նախարարական կազմութիւնը ձևուած էին պարսկականին վրայ: Զինուորական ու քաղաքական կազմակերպութիւնը և տարազի ու բարքերու նմանութիւնը շատ մեծ էին երկու ազգերու միջեւ:

Շատ մը գիտնականներ, տեսնելով հայ լեզուի մէջ մեծ թիւով պարսկական բառեր, կարծած էին թէ Հայեր պարսիկ ցեղին հրկրորդական մէկ ճիւղին կը պատկանէին: Սակայն յետոյ վաւերականօրէն փաստուեցաւ լեզուաբաններու կողմէ թէ այս բառերը շատ ուշ տանն՝ պատմական շրջաններուն մէջ միայն մուտք գտած են Հայոց լեզուին մէջ, ինչպէս և հայ լեզուի հնչական կանոններն ալ ցոյց տուին թէ Հայերը կը պատկանին հնդեւրոպական լեզուներու արեւմտեան խումբին և ոչ թէ արեւելեանին, այսինքն պարսկականին կամ իրանականին:

Պարսիկներու ափրապետութիւնը Փոքր-Ասիոյ և մասնաւորապէս Կապադովկիոյ վրայ հզամ է աւելի բարերար և օգտակար քան Ասորեստանի կայսրութեանը: Պարսիկներ երբ Փոքր-Ասիոյ ափրեցին, շատ անգեր պահեցին բնիկներու արքայական տուներէն սերած թագաւորները՝ իրենց գահին վրայ և թոյլտարեցին որ բնիկները պահեն իրենց լեզուն, կրօնքը, օրէնքներն ու սովորութիւնները. անոնք իրենց հպատակները պարտաւորեցին միայն տարեկան սրու գումար մը իբր տուրք վճարել և պատերազմի տակն օգնել իրենց:

Կապադովկիոյ թագաւորները իրենց ծագումը կը բարձրացնէին մինչեւ Կիւրոսի իշխանութիւնը. անոնք Կիւրոսի օրով բնիկ արքայական ընտանիքէ սերած սատրապներով (կուսակալ) կը կառավարէին երկիրը, և այսպէս ալ շարունակեցին մինչեւ Մեծն Աղեքսանդրի արշաւանքը Պարսից գէմ, երբ իրենց կուսակալ Արիարաքես Ա. ի օրով՝ ձեռք բերուած էր երկրի անկա-

խութիւնը, ինչպէս իրմով ալ վերջ պիտի գտնէր:

Կիաքսար Բ. ի մահէն ետք՝ Պարսից դահլիճն վրայ նստաւ Կարեն Ա. Վահագնի, որ կայսրութիւնը բաժնեց ստարապուծեանց, կապադովկիա իր կարգին բաժնուած էր երկու ստարապուծեանց, մէկը կեդրոնական և ներքին մասը, որ Կապադովկիա անունը պահեց, իսկ միւսը Պոնտոս: Կապադովկիոյ ստարապոն էր Փոքր Կիւրոս, որ արշաւեց մինչեւ Բարեւոյն յայն վարձկան գինուորներով: 401 թուականին պատերազմի մէջ Կիւրոս մեռաւ, բայց պարսիկ տիրապետութիւնը շարունակուեցաւ Կապադովկիոյ մէջ:

Կապադովկիա Պարսից տիրապետութեան չրջանին թէ՛ իրր հաղորդակցութեան յարմար երկիր Ասիոյ նահանգներուն մէջ և թէ իրր Աքեմենեան պետութեան հաւատարիմ նահանգներէն մին՝ չառ կարեւորութիւն ստացած էր. հոն Պարսիկները խաղաղօրէն թափանցած և ձուլուած էին բնիկներուն հետ:

Կապադովկիոյ մէջ ընկերային կեանքը աւանական դրութեամբ էր և գերութիւնը զարգացած էր, ինչ որ Պարսիկները չափազանցութեան տարին: Բոլոր կալուածները բաժնուած էին ազնուականներուն և քուրմերուն միջեւ: Երկիրը ծածկուած էր ամուր դղեակներով, որոնք թէ՛ արքունի ամարանոցներ և թէ ազնուականներուն բնակարաններ էին: Գալով կրօնականին, Պարսիկներ ներսդաժիա ոգի ցոյց առին բնիկ կապադովկեան կրօնին, և մեհնաատեղիներու քուրմերը ձգեցին իրենց ժառանգական դարձած պաշտօններուն մէջ, սակայն հին բագինի տեղ՝ նոր բագիններ կանգնեցին: Ամէն տեղ կազմակերպ մօզերու ընկերութիւններ և սրբատեղիներ, որոնք Ուլիգլի պաշտամունքին նուիրուած էին: Այս ժամանակներէն մնացած կը կարծուի Կապադովկիոյ այն բազմաթիւ և բարձրանիստ քարայրները, զորս մենք յաճախ կը տեսնէինք լեռներու գագաթներուն վրայ. այնպէս որ կրակի պաշտամունքը և լեռներու բարձրութեանց վրայ ծագող արեւուն մատուցուած զոհը ի հարկէ պէտք ունէին պատապարանի մը հովին ու ցուրաին դէմ և սրբազան անօթներու պաշտամունքեան իրր ապահով վայրեր: Ասոնց նըմանները Փոքր-Ասիոյ բոլոր կողմերը կային, ինչպէս նաեւ Արագէտի շուրջը և Տոմարծայ հողամասին մէջ չառ ունէինք անոնցմէ, ինչպէս Պիտիկ լեռան և երկու կողմներու (աւերակ գիւղեր) գագաթներու ժայռափոր տունները, և մեր օրերու ճգնաւորներու «պիւններ» (բոյն) կոչուած խցիկները:

Դարեհի շինարարութիւններէն մին եղաւ նաեւ խճուղիներու կամ արքունի ճամբաներու շինութիւնը: Ամբողջ պետութեան երկիրը կապուած ու շղթայուած էր ճամբաներով, որ կ'անցնէին Լիւդիայէն (Իլդիրի շրջան), Փռիւզիայէն (Գոնիոյ շրջան), Կապադովկիայէն և Հայոց մօտ Եփրատի վրայէն:

Այլեւայլ նահանգներու միջեւ հազարդակցութեան միջոցներ և երթևեկի դիւրութիւններ ստեղծած էին, արքունի կըրկնակ պողոտաներ և կանոնաւոր օթեւաններ հաստատած էին ճամբաներու երկայնքին, ուր արքունի սուրհանդակներ իրենց ձիերը կը փոխէին. անոնց կառուցումը Վարեհի կը վերագրուէր: Այսօր այդ օրերէն մնացած բազմաթիւ դամբանաբլուրներ կը գտնուին Կեսարիոյ և Արգէսի շրջանները, որոնք ցոյց կու տային պողոտաներու ուղղութիւնը(*): Գլխաւոր պողոտան կ'անցնէր Կեսարիա, Կոմանա(**), Մելիտինէ դէպք. անոնց երկայնքին տեւ-

(*) Տմարծայի դաւանովիսի տախտակ կեդրոնական մասին մէջ կը գտնուէին մեզի ծանօթ Մարմախոր կոչուած խուր հին քաղաքի մը աւերակները, որոնք սին, ինչպէս տեսնուի (ս. 81), կը պատկերէին Ասորեստանի կայսրութեան մայրաքաղաքը եղած Եւ տախտակից՝ Հայաստանի, ըստ «Քիւլթիւրի»-ի աւերակներէն գտնուած արձանագրութեան մը:

Մարմախոր այս մեծ «էօրէն»-ին մօտիկ՝ ուղիի մը վրայ կանգնած էր ծանօթ Կրճըս դամբանաբլուրը, որ, ինչպէս տեսնուի, Շամիրամակիւրս ըլլալ կը կարծուէր, եւ իր տիրոջ դիրքով՝ յայտնի էր որ դիտարանը կամ ուղեցոյցն էր այդ մեծ քաղաքը երթեկող եւ օրեւանող անցորդներուն, որոնք մեր օրերու Սեւական գիւղի կամուրջէն Ծամնքաւ գետը անցնելով՝ պիտի շարունակէին իրենց ճամբան դէպի Կէզպէի ստորոք եւ պատմական Կոմանայ քաղաքը (=Շար-սէրէ): Ըստ պատմագիրներէն Կէզպէի Մարմախոր երկարող այդ ուղիէն անցած է Ֆրեսերիկ Շիկամօրուսի խաչակիրներու բանակէն մաս մը՝ դէպի Արգէսի արեւելեան դաշտը, եւ յանգած է Կեսարիոյ Ս. Կարապէտ Վանքի մօտիկ մեր օրերու Յիրէնկ-տէրէտին եւ մինչեւ Տէրին-տէրէ տարածուող դաւանովիսը:

Նոյն այդ ուղին, Մարմախորի առջեւէն կ'երկարէր, նախ քան Ծամնքաւ գետը անցնիլը, դէպի աջ հիւսիս Էֆրէկէ Ազիզիէ գիւղերէն մինչեւ Մարա եւ հեռաւոր Մալաթիա:

Մարմախորի մասին մեզի հասած աւանդութիւնն ալ կարծես կ'ամբողջացնէ մեր կողմէ տրուած տեղեկութիւնները: Մարմախորը, այս հնադարեան քաղաքը, իբրեւ կարեւոր կեդրոն, Մայր - ախու - օրիւսն յորջորջումով աւելի յետոյ եղած էր կալուածը զոյգ Գազիկներու — եւ իր դաւանքին ու բարեքեր դիրքով եղած էր արօտատեղին իշխանական երկրներուն:

(**) Գիտնականներ Կոմանան կը դնեն Սարոսի հովիտին մէջ Եփ-օլուի կիրճին բերանը, որ կը համապատասխանէ մեր ակնարկած (ս. 3) Հանքի մօտիկ խորունկ հովիտներուն մէջ գտնուած աւերակ քաղաքին, մեր օրերու Շար-սէրէ գիւղը:

նուած օթեւանները և աւերակները յստակ կը ցուցնէին այդ դարերու ճամբաներուն ուղղութիւնը:

Պարսիկ տիրապետութեան շրջանին, Կապադովկիոյ մեծապէս կ'ենթարկուէր պարսկական մշակոյթի ազդեցութեան, ինչպէս նաեւ կը մտնէ առեւտրական յարաբերութեան, հիմնելով երկու երկիրներու միջև տնտեսական և առեւտրական բարդաւած կեանք մը:

Կապադովկիոյ մէջ պարսիկ տիրապետութեան շրջանին՝ առեւտրական, ինչպէս նաեւ դիւանագիտական լեզուն արաւմերէնն էր: Գ. և Բ. դարերէն (Ք.Ա.) մնացած կը գտնուին արամէական արձանագրութիւններ. արամերէնը այդ շրջանին Փոքր-Ասիոյ արեւմտեան բոլոր նահանգներուն պաշտօնական հաղորդակցութեանց լեզունն էր: Պարսիկ մոգեր Կապադովկիոյ մէջ կը գործածէին այդ լեզուն, որով կերպով մը երկիրը յարաբերութեան մէջ կը դնէին տիրող քաղաքակրթութեան հետ:

Այսպէս Կապադովկիոյ մար-պարսիկ տիրապետութեան տակ՝ իր դարգացման ուղին բռնած կը շարունակէր կրելով բազկացնող ցեղերու դրոշմը, երբ յանկարծ աւելի հզօր քաղաքակրթութիւն մը կը թափանցէր երկրէն ներս և կ'ուզէր տնջատել Կապադովկիոյ արեւելքէն: Պարսիկ տիրապետութիւնը տեղի կու տայ մակեդոնական այս ուժեղ հոսանքին առջև և Կապադովկիոյ ժողովուրդը դժկամակութեամբ կը դիմաւորէ արեւմտեան այս ազդեցութիւնը:

Պարսից Դարեհ Ա. թագաւորը, ինչպէս Կապադովկիոյ, նոյնպէս Հայաստանը բաժնած էր երկու սատրապութիւններու՝ արեւմտեան եւ արեւելեան սատրապութիւններ: Արեւմտեան մասը կը կազմէր տասներորդ սատրապութիւնը, իսկ արեւելեանը՝ տասնութերորդ սատրապութիւնը: Ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն, այս սատրապութիւններու ղեկավարները բնիկ արքայական ցեղէն կուսակալներ էին:

Կիւրոսի և Դարեհ Ա.ի տիրապետութեան շրջանին, Հայաստանի գահին վրայ կը գտնուէր Նուանդ հայրենասէր թագաւորը, որ սրտով ու հոգիով ազատասիրութեան մարմնացումն էր: Հայեր Մարերու իշխանութեան տակ սկսեցին կազմակերպուիլ և ազգային անկախութեան դիրքի տիրանալ:

Չ. դարուն (Ք.Ա.), Հայեր մարական պետութեան տկարացումէն օգտուելով, իրենց լեռներու ազատութիւնը ձեռք ձգելու համար՝ ապստամբած էին, Երուանդի գլխաւորութեամբ,

ինչպէս յաճախ Ուրարտացիներ ապստամբած էին Ասորեստանի կայսրութեան դէմ:

Հայոց երկրի ապստամբութիւնը զսպելու համար, Կիւքսար Ա. ի կողմէ պաշտօն տրուած էր Կիւրոսի: Պարսիկ այս զօրապետը չէր կրնար խիստ ու ճնշող քաղաքականութեան մը հետեւիլ Հայոց հանդէպ, քանի որ իր բանակին օժանդակ մասը կը կողմէր հայ թագաւորի աղուն՝ զինուորական Տիգրանի բանակը: Կիւրոսի ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ օգտակար և զուտ Հայոց ներքին գործերուն կարգադրութեան համար:

Ասկէ ետք, ինչպէս պատմութիւնը կ'արձանագրէ, տակաւին պայքարը կը շարունակուէր նորեկ Արմեններու և Խալդ-Ուրարտացիներու բնիկներուն միջև: Ուրարտացիներ պարտուած ըլլալով՝ լեռները ապաստանած էին և տանն-տանն կը յարձակէին Արմէններուն վրայ: Կիւրոս կը ջանայ հաշտեցնել այս երկու ցեղերը և կը յաջողի համաձայնութեան դաշինք մը կնքել երկուքին միջև, այնպէս որ այս բարեկամութիւնը պատճառ կը դառնայ որ հետզհետէ անոնք ձուլուին և կողմին հայ ցեղը:

Հայոց այս խանդավառ հայրենասիրութեան շուրջ՝ Դարեհ Ա. դրել տուած էր բեւեռագիր արձանագրութիւն մը, որ կը դրանուի Քիրմանշահ քաղաքին մօտ Պեհլսքուն կամ Պիսիքուն կոչուած վայրին մէջ, հսկայ ժայռի մը վրայ գրուած պարսկական, բաբելական և ելամական լեզուներով:

Դարեհ այս արձանագրութեան մէջ կը պատմէ իր պատերազմները ինը ապստամբ երկիրներու դէմ, որոնցմէ մէկն է Հայոց թագաւորը:

Այս արձանագրութիւնը մեզի համար կարեւոր վաւերագիր մըն է. նախ որ պատմութեան մէջ առաջին անգամ գրաւոր կերպով հոն յիշուած է Արմենիա անունը, յետոյ կը վկայէ թէ Դարեհի շրջանին և անկէ առաջ Հայաստան ունէր բնիկ թագաւորներ, իր ազգային բանակը և պետական կազմը:

Կիւրոսի մահէն ետք, Հայեր անկախութեան գաղափարը մէկ կողմ դրին. Դարեհ աշխատեցաւ սիրաշահիլ Հայերը և անոնց տուաւ ներքին լայն ազատութիւն, ատոր փոխարէն Հայաստան Պարսիկներուն կու տար իբրեւ տուրք՝ որոշ գումար մը, ինչպէս նաեւ իրենց երկրի ձիերէն՝ Պարսից բանակին համար:

Ինչպէս Հերոդոտոս կը վկայէ, Հայերը, Փռիւգները և Կապադովկիացիները ունէին իրենց անջատ բանակները առանձին

հրամանատարներով և կը մասնակցէին Մարական — Պարսկական պատերազմներուն՝ զանազան երկիրներու մէջ:

Կիւրոսի կողմէ Բաբելոնի վրայ տարուած յաղթանակի միջոցին, Հայոց իշխան Տիգրանի (Խուանդեան) յաղթական դիրքը ազգային աւանդութեան անցած է, որուն կը ձայնակցի նաեւ երեմիա մարգարէն, երբ կ'ըսէ «... Պատուեք Տուեք իմ կողմես Արարտեան քաղաւորաց եւ Աստուածաց գունդերուն...», որպէս-
դի անոնք եւս Հրեաները հալածող Բաբելոնի վրայ քաշեն:

Ըստ Հերոդոտոսի, Մեծն Աղեքսանդր Պարսից զէմ իր արշաւանքին դիմադրող զօրքերու շարքին, գտաւ նաեւ հայկական վաշտերը՝ Խոսի (*) ճակատամարտին մէջ 331 թուականին (Ք.Ա.):

Դարեհի շրջանին, Կապադովկիոյ և Հայաստանի միջեւ երթեւեկի և հաղորդակցութեան միջոցները կանոնաւորուած էին և այդ երկու երկիրները յարաբերութեան մէջ էին նախ իբրեւ առեւտրականներ և յետոյ իբրեւ ցեղակիցներ: Այս հաղորդակցութիւնը Կապադովկիոյ և Հայաստանի երկու համացեղ ժողովուրդները պահած էր իրենց բարձրուն և սովորութիւններուն մէջ, որոնք արդէն ցեղային միեւնոյն խառնէ ստեղծուած էին:

Պարսից շինարար տիրապետութիւնը թէ՛ Կապադովկիոյ և թէ՛ Հայաստանի վրայ տեւած է մօտաւորապէս երկու հարիւր տարի, համանման պայմաններով ու հետեւանքներով մինչեւ Մեծն Աղեքսանդրի տիրակալութիւնը:

(*) Ամանուսի օրջաններ:

Է.

ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ ՄԱԿԵՂՈՆԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

ԱՆԿԱՅԻՆ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մեծն Աղեքսանդրի դէպի Ասիա արշաւանքի ճամբուն վրայ կը հանդիպինք խոշոր դէմքերու, որոնք իրենց մեծադործութեամբ քաղաքակրթական հսկայ յեղաշրջումներ կատարած են մարդկային կեանքի զարգացման գործին մէջ, խլելով հին դարերու պատմութեան փայլն ու հմայքը:

Այդ ճամբէն անցան հին աշխարհի մեծերէն քաղաքական ամենամեծ դէմքերը՝ Աղեքսանդր Մակեդոնացին, Անտիոքոս Սելեւկիացին, Միհրդատ Պոնսացին և Տիգրան Հայաստանցին: Այդ հսկաներէն իւրաքանչիւրը, իր ուրոյն յատկանիշներով ու ձիրքերով, հին դարերուն՝ արեւմուտքը և արեւելքը կազմող ազգերու և ժողովուրդներու ներկայացուցիչն է:

Մակեդոնական տիրակալութեան ենթակայ փոքր-Ասիոյ շրջանի այս մասին մէջ՝ կը դառնուէին նաեւ կապադովկիա և Հայաստան կոչուած դրացի երկու աշխարհամասերը, որոնց բնակիչները ի նսւմն եղած էին համանման ցեղակցութեամբ երկու ազգեր:

Մակեդոնական քաղաքակրթութիւնը եկած էր անջատելու զանոնք իրարմէ և փոխելու անոնց ուղղութիւնն ու մշակոյթը: Անոնցմէ առաջինը կ'երթար դէպի արեւմուտք — հելլենականութիւն և հռոմեականութիւն —, իսկ երկրորդը՝ դէպի իր հայրենի անմատչելի լեռներն ու ձորերը, ինքնամփոփ և մեկուսացած, կերտելու իր ազգային նկարագիրը:

Այդ երկու ազգերը, Գալիբ և Հայք, իրենց հակոտնեայ ձգտումներով, միշտ կիսով մը ենթակայ արեւմուտքի ազդեցութեան, յաճախ իրարու օժանդակ հանդիսացած են քաղաքական դէպքերու մէջ, և մերթ փոքր-ասիական դրացի թագաւորներու հակամարտ շարժումներուն հետեւելով՝ եղած են իրարու մրցակիցներ և խոչընդոտներ՝ իրենց գոյատեւման և բարգաւաճման վերելքին:

Այս երկու կիսանկախ երկիրները ունեցան իրենց ուրոյն ու բնիկ թագաւորներն ու իշխանները, որոնք չարքը կը կազմեն այդ դարու մեծ դէմքերուն: Ծանօթանանք անոնցմէ եր-

կուքին, Արսաւեսի և Տիգրան Մեծի, իրենց հայրենիքի անկախութիւնը կերտող երկու Հայաստանցիներուն։ Անոնք, իրենց ռազմական յառիւթիւններով և մեծագործութիւններով, ինչպէս այդ դարու յոյն պատմագիրներուն հիացմունքին նիւթ հայթայթեցին, նոյնպէս իրենց ողբի պատմութեան փառքն ու հպարտանքը կերտեցին։

391 թուականին (Ք.Ա.), նախ քան Մեծն Աղեքսանդրի արշաւանքը, ինչպէս տեսանք, Կապադովկիան և ամբողջ Փոքր-Ասիան Պարսից տիրակալութեան ենթարկուած էին։

Մեծն Աղեքսանդր Կառարեց իր մեծ արշաւանքը դէպի Անատոլիա, և Արքելայի (Մուսուլի մօտ) մեծ ճակատամարտով ջախջախեց Պարսից հզօր Գարեհի բանակը։

Կապադովկիոյ մակեդոնական զօրաւոր ողբեցութենէն՝ զերծ չմնաց. անիկա ուղղակի և անմիջական կերպով ենթարկուեցաւ մակեդոնական տիրապետութեան։ Աղեքսանդր Անկիւրիոյ վրայ քալելէ ետք՝ մասա Կապադովկիոյ և դրաւեց երկրին մէկ մասը, որ կը տարածուէր Ալիոյ գետին երկու կողմերը և անոր վրայ կառավարիչ կարգեց Սալիզասը։ Այսպէս մակեդոնացի աշխարհակալը Կապադովկիոյ մասամբ տիրելով, անոր կեանքին մէջ մտցուց խոշոր փոփոխութիւններ և բացաւ նոր զարաշխան մը։

ՊԱՏԿԵՐ 17.— ՄԵԾՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՊՐԱՍԻՐ

Աղեքսանդրի կայսրութիւնը որքան տրագ կազմուեցաւ, նոյն տրագութեամբ ալ քայքայուեցաւ։

Կապադովկիոյ բնիկ սատրապը Արիարաթէս 331 թուականին (Ք.Ա.), որուն երկրին մէկ մասը զբաւած էր Աղեքսանդր, օգտուելով Աղեքսանդրի զբաղուած վիճակէն, ամբողջեց իր

իշխանութիւնը կապադովկիոյ մէջ եւ հռչակեց ինքզինք թագաւոր, պատրաստեց սառւար բանակ մը՝ կազմուած բնիկներէ եւ օտար զօրքերէ:

Աղեքսանդրի կանխահաս մահէն ետք, խնամակալութեան պաշտօնը իրարմէ յափշտակելու անհով, Աղեքսանդրի զօրավարները հակառակ խումբերու բաժնուած էին. որով ամբողջ երկիրը դաւերու, արիւնահեղութիւններու եւ ներքին պատերազմներու թաակրավայր դարձած էր եւ այս բոլորը պատճառ կը դառնայ Աղեքսանդրի թագաւորութեան կազմալուծման:

Վերջապէս բանակի պետերուն որոշմամբ, տէրութեան խնամակալի պաշտօնը կը վիճակուի փառասէր Պետրիկասի եւ պետութիւնը բաժանուեալներու կ'ենթարկուի: Փոլիգիան, Բաբելոնը, Եգիպտոսը, Պարսկաստանը, Մարասանը եւ Փիւնիկէն բաժնուելէն ետք, Կապադովկիան յանձնեցին Աղեքսանդրի դրագիր Եւմենեսի բոլոր դրացի երկիրներով միասին, իսկ Հայաստանը Նեոպրս-դոմէոսի:

Պերսիկաս՝ տէրութեան խնամակալի պետը անտարբեր չէր կրնար մնալ Կապադովկիոյ մասին եւ չէր ձգեր որ շարունակուէր այս անկախ իշխանութիւնը՝ մակեդոնական կայսրութեան ասիական նահանգներու այս կեդրոնին մէջ: Բանակով մը եկաւ Արիարաթէսին վրայ: Արիարաթէս եւս թէպէտ իր կարգին ունէր իր բանակը, սակայն յաղթուեցաւ եւ գերի ինկաւ:

Արիարաթէս եւ իր բոլոր ընտանիքը խաչը հանուեցան խնամակալի հրամանաւ՝ ամենէն բարբարոս վարմունքներու ենթարկուելէ ետք: Արիարաթէսի մահով վերջ կը գանէր Կապադովկիոյ անկախութիւնը, որ իրմով սկսած էր: Իսկ Արիարաթէսի գահաժառանգ տղան Արիարաթէս իր կեանքը ազատելու համար Հայաստան ապաստանած էր:

Իպսոսի ճակատամարտին 301 թուականին (Ք. Ա.) Կապադովկիա եւ Փոքր-Ասիա կ'ենթարկուէին սելեւկեան իշխանութեան: Սելեւկոսի եւ ընդդիմադիրներու միջեւ աւերող պայքարը պատճառ եղաւ որ Փոքր-Ասիոյ հողին վրայ ծագում առնեն նոր իշխանութիւններ եւ թագաւորութիւններ, ինչպէս մեծ ու փոքր Հայաստանի կրկին իշխանութիւնները եւ թագաւորութիւնները, Բիւթանիոյ եւ միւս թագաւորները: Սելեւկեանները, սիրաշահելու համար այդ երկիրներու բնիկները, թոյլատու կը գանուին շարունակութեանը այդ փոքր իշխանութիւններուն, վասնզի նախ անոնք նուաճելը դժուար էր, յետոյ Հռոմի կողմէ սպառ-

նապոյ վտանգը մօտալուտ և մտահոգիչ էր:

Կապադովկիա, որ իր անկախութիւնը կորսնցուցած էր Արիարաթէս Ա. ի և իր ընտանիքի անդամներուն սպանութեամբ, կը կառավարուէր մակեդոնացի կռտակալներով: Իպսոսի ճակատամարտին՝ Փոքր-Ասիոյ ընդհանուր խառնակութենէն օգտուելով, սպաննալ թագաւորի որդին կու գար Հայաստանէն և կը գրաւէր իր ժառանգութիւնը: Այսպէս 301 թուականին (Ք. Ա.) Կապադովկիա կը ստանար իր անկախութիւնը և կը հպատակէր բնիկ արքայական ընտանիքին պատկանող իշխանի մը՝ Արիարաթէս Բ. ի, որուն նախնիքը ըստ աւանդութեան սերած էին Պարսկաստանի Աքեմենեաններէն: Այս անունը Կապադովկիոյ գահին վրայ տեւած է մինչև Արիարաթէս Թ.՝ 91 թուականը (Ք. Ա.):

Արիարաթէս Բ. իր իշխանութիւնը կը պարտէր Հայոց, որոնք այդ ժամանակ, նոյնպէս առիթէն օգտուելով ապստամբած էին Մակեդոնացւոց դէմ:

Արիարաթէս Բ. իր իշխանութեան տակ ունէր միայն Կապադովկիոյ հարաւային մասը, իսկ հիւսիսային մասին մէջ հիմնուած էր Պոնտոսի թագաւորութիւնը՝ Միհրդատ իշխանի մը ձեռամբ:

Կապադովկիոյ մէջ կազմուած այս երկու դրացի ճորտ պետութիւնները՝ Պոնտոս և Կապադովկիա, գրեթէ միաժամանակ կազմուած էին, նոյնաման պայմաններու տակ և ընդարձակուած էին, բայց իրենց դիրքին համապատասխան չէին ունեցած լիակատար անկախութիւն մը և փառքի շրջան մը. յաճախ տարւած էին դուրսէն եկած քաղաքական փոթորիկներէն:

Հազիւ թէ Արիարաթէս Բ. ի կողմէ երկրին բնիկ իշխանութիւնը կազմուած էր, Կապադովկիա խաղալիք դառնալ սկսաւ Փոքր-Ասիոյ մէջ տիրապետող մեծ ոյժերուն առջև, որոնք թագաւորութեան հին թաղը պիտի նկատէին մէկ դողդղացող գլխէն միւսին և պիտի պահէին Կապադովկիան սուր տաքնապի մը մէջ: Այս խաղին մէջ նշանակելի դերը կատարելու կոչուած էր Հռոմի հասարակապետութիւնը, որ Սելեւկիոյ թագաւորներու մրցակցութիւններէն օգտուելով՝ սկսաւ խառնուիլ Ասիոյ գործերուն. իր նպատակն էր ընկճել սելեւկեան թագաւորութիւնը, ապստամբութեան դրդուելով հպատակ երկիրներու իշխանները, նպատակ ունենալով բաժան-բաժան ընել տաիական այս հսկայ պետութիւնը, յետոյ դիւրաւ նուաճելու համար զայն:

Կապադովկիա խաղաղ շրջան մը ունեցաւ՝ երբ Սելեւկեան թագաւորութիւնը զօրաւոր էր Ասիոյ մէջ և ինքը սերտօրէն

կապուած էր այս մեծ պետութեան: Անիկա հեռու կը գտնուէր համաշխարհային պատմութեան վերիվայրումներէն եւ ինքն իր մէջ ամփոփուած կեանք մը կը վարէր եւ իր զահին վրայ յաջորդաբար կը բաղմէին Արիարաթէս Բ. եւ Արիարաթէս Գ. թագաւորները, ինչպէս իրենց գրամները կը հաստատեն:

Կապագովիոյ պատմութիւնը կը լծորդուի ընդհանուր ազգաց պատմութեան հետ, երբ Սելեւկիոյ Մեծն Անտիոքոս Գ. փառասէր եւ կորովի թագաւորը 224 թուականին (Ք.Ա.) Պարթեւ Արշակունիներու եւ Հայոց դէմ տարած յաջողութիւններէն գինովցած՝ Մակեդոնական մեծ կայսրութեանը վերակազմել կը ձեռնարկէր, ծրագրելով Թրակիոյ վրայ իր տիրապետութիւնը հաստատել եւ հռոմէական ազդեցութեան ենթարկուած Մակեդոնիան եւս նուաճել: Երիտասարդ արքայի այս անպարտելի քայլերը պատճառ կը դառնան որ Հռոմի զայրոյթը ու ատելութիւնը իր վրայ հրաւիրէ:

Հռոմ տիեզերական տիրապետութեան իր ձգտումին մէջ չէր կրնար թոյլտարել որ աւելի ահարկու ոյժ մը գոյութիւն առնէր արեւելքի մէջ: Ուստի Անտիոքոսին ազդարարեց որ Եգիպտոսը եւ Թրակիան տիրապետելու գաղափարէն հրաժարի. այս ազդարարութիւնը մերժուեցաւ խրոխտ Անտիոքոսի կողմէ:

Հռոմ, որ երկրորդ փիւնիկեան պատերազմին տագնապով զբաղած էր, չկրցաւ դասը տալ, սակայն Աճճիբալի հայրենիքը՝ Կարթեյոնը ընկճելէ ետք՝ պատահութիւնը չկորսնցուց: Այս առիթը ընծայեց Աննիբալ, Փիւնիկեան Բ. պատերազմին հերոսը եւ իր ժամանակին ամենամեծ ռազմավարը, որ գործադրած էր հին ժամանակներու ամենամեծ արշաւանքը Կարթեյոնէն մինչեւ Հռոմ: Ան յղացաւ արեւելքը եւ արեւմուտքը Հռոմի դէմ հանելու գաղափարը եւ սկսաւ թշնամի խնամքով Անտիոքոսի հետ, որուն ներշնչող ոգին եղաւ Հռոմի դէմ իր պայքարին մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 18.— Անտիոքոս Գ.ի դրամը

Անտիոքոս Մեծ կ'ուզէր կազմել զաշխակցութիւն մը փոքր-Ասիոյ թագաւորներուն հետ, որպէսզի պատուար կանգնի Հռոմի դէմ: Անիկա կը մտածէր թէ՝ եթէ կապադովկիա, Պոնտոս, Բիւթանիա և միւս թագաւորները իրենց ոյժերը միացնեն իրենին, կարելի պիտի ըլլար Յունաստան սաք դնել, Հռոմ պիտի ստիպուէր հրաժարիլ ասիական երկիրներուն տիրելու իր ծրագիրէն և զինքը ազատ պիտի ձգէր տէր դառնալու Ալեքսանդրի կայսրութեան բեկորներուն: Բայց Ասիոյ այս փոքր թագաւորները խոհեմութիւն համարեցին չհամակերպիլ և հեռաւոր Հռոմի վտանգը տւելի նուազ տեսան քան գրացի փառասէր Անտիոքոսը: Իրենցմէ ոչ մէկը ընդունեցաւ Սիւրիոյ իմաստուն թագաւորին այս առաջարկը՝ բացի կապադովկիոյ թագաւորին, որուն կնութեան տուաւ Անտիոքոս իր ազջիկներէն մէկը՝ Ան-սիւմֆիս կոչուած:

Անտիոքոս երբ տեսաւ թէ Հռոմ դէպի Յունաստան զօրք կը զրկէ, 10,000 զօրքով հոն փութաց, յաւալով որ Յոյները զինք իբր ազատարար պիտի ընդունին, սակայն յաւախար և՛ զաւ և՛ ստիպուեցաւ 192 թուականին (Ք.Ա.) փախչիլ Ասիա՝ ուր Հռոմ զրկեց Լուկիոս Սկիպիոն հիւպատոսը՝ իր երկրորդ եղբօրը Սկիպիոնի՝ Աննիբալի յաղթականին հետ:

Անտիոքոս հարաջար պարտուեցաւ վճռական ճակատամարտի մը մէջ, որ տեղի ունեցաւ Լիւզիոյ Մագնիսա քաղաքին մօտ՝ 190 թուականին (Ք.Ա.):

Մագնիսոյի այս ճակատամարտը վճռեց Ասիոյ ճակատագիրը. Անտիոքոս հրաժարեցաւ Տաւրոսի հիւսիս-արեւմուտքը գրաւող երկիրներէն, որոնց բնիկները Հռոմի հանդէպ իրենց ընծայած աջակցութեան համար կը ստանային իրենց երկրի անկախութիւնը, և որոնցմէ մէկն էր կապադովկիան, որուն Արիարաթէս Դ. թագաւորը շնորհ գտած էր Հռոմի առջեւ, երբ անիկա յաղթած էր Անտիոքոսի և Ասիոյ թագաւորները իր գերիշխանութեան տակ առած էր:

Արիարաթէս Դ. զաւակն էր Արիարաթէս Գ. ի և Անտիոքոսի ազջիկան Անտիոքիսի:

Փոքր-ասիական այս պետութիւնները չափազանց անփորձ դառնաւ ևն Հռոմի լուծին այսպէս կամաւորապէս ենթարկուելով, առանց զգուշաւ ապագայի վտանգը: Միայն Փառնակ՝ Պոնտոսի թագաւորն էր, որ կրցաւ նախատեսել Մագնիսոյի պարտութեան հետեւանքները և Հռոմի Ասիոյ մէջ զօրանալուն ան-

խոստովակի վտանգները:

Հռոմի դէմ այս պայքարը յաջողութեամբ առաջ տանելու համար, ուրիշ միջոց չկար եթէ ոչ նուաճել և իր ազդեցութեան տակ առնել Փոքր-Ասիան: Ուստի Փառնակ 184 թուականին (Ք.Ա.) սկսու աշխարհակալութեան: Նուաճեց Պափլագոնիոյ Սինոպ քաղաքը, զոր ըրաւ իր մայրաքաղաքը, և ապա յարձակեցաւ Պերգամոնի եւմենէս, ինչպէս նաեւ կապադովկիոյ Արիարաթ թագաւորներու երկիրներուն վրայ և անոնցմէ հօգեր գրաւեց: Դրաւեալ երկիրներու թագաւորները՝ Եւմենէս, Արիարաթ և Բիւթանիոյ թագաւորները Հռոմի քաջալերութեամբ յարձակեցան Պոնտոսի վրայ, որուն թագաւորը Փառնակ ծանր սուզանքներու ենթարկուեցաւ և ստիպուեցաւ խաղաղութիւն կնքել առանց պայմանի:

Այս դաշինքով, Փոքր-Ասիոյ բոլոր պետութիւնները կը համախմբուէին Հռոմի հովանիին տակ: Կապադովկիոյ թագաւորները մասնաւորաբար, այս թուականէն ետք իրենց ճակատագիրը կապեցին Հռոմի և օթանդակեցին անոր Սելեւկեանց դէմ մղուած պայքարին մէջ, հակառակ որ Հռոմ յաճախ ապերախս գանուեցաւ կապադովկիոյ դէմ:

Հռոմի առաջին դաշնակիցը ըլլալու փառքը, ստացած էր կապադովկիոյ Արիարաթէս Դ. թագաւորը, որ սարկօրէն Հռոմ զրկեց իր անշափահաս զաւակը, որպէսզի դաստիարակուի, մանկութենէն վարժուի հռոմէական բարքերուն և կապուի բարեկամութեամբ Հռոմայեցիներու հետ:

Կապադովկիոյ յարումը Հռոմի ո՛չ թէ բարեկամական, այլ աւելի սարկական նկարագիր և զիջում ունէր:

Արիարաթէս Դ. ի 166 թուականին (Ք. Ա.) յաջորդեց իր ազան, որ կոչուեցաւ Արիարաթ Ե.: Ասիկա հաղիւ թէ գահ բարձրացած էր, երբ աճապարեց պատուիրակութիւն մը զրկել Հռոմ՝ վերանորոգելու համար դաշնակցութիւնը Հռոմի հետ: Արիարաթ Ե. իրապէս արթուն և համակրելի իշխան մըն էր, ունէր անշահախնդիր վարմունք դրացի պետութիւններու հանդէպ: Անիկա զինակցեցաւ Ծովաց կամ արեւմտեան Հայաստանի թագաւոր Զաւեհի հետ, որ նոյնպէս սելեւկեան տիրապետութիւնէն անջատուած էր:

Արիարաթ Ե. պարկեշտ զինակից մը եղաւ Զարեհի և չուգեց Հայաստանի թագաւորին՝ Արաւէս Ա. ի կողմէ սարքուած դաւադրութեան մը մասնակցիլ, և նոյնիսկ Զարեհի մահէն ետք

անոր որդիները ապանակուով Մովսէս Հայաստանը իրենց միջև բաժնելու առաջարկը ընդունիլ: Ինչպէս պատմադիրներ կը կարծեն, Մովսէս թագաւորութիւնը Բ. դարուն (Ք.Ա.) նուաճուած պիտի ըլլար Արաաշէսի կողմէ, եթէ Արիարաթ անոր հօր նկատելի չհանդիսանար: Իսկապէս Մովսէս Հայաստանի գրաւումը և երկու Հայաստանները միացնելու տենչը հայ թագաւորի առաջին հոգերէն մէկը եղած էր, ինչպէս որ չարունակեց մինչև Մեծն Տիգրանի օրերը, սակայն Կապադովկիոյ թագաւորները իրենց իրրեւ դրացի ունեցան միացեալ և հօր Հայաստան մը:

Թագաւորը, ի վարձ իր ընծայած պաշտպանութեան, Զարեհի կողմէ ստացաւ Տոմիաս կամրջադուռի քաղաքը Եփրատի վրայ, որուն դիրքը զինուորական և առեւարական տեսակէտով շատ կարեւոր էր իրրեւ անցք կարաւաններուն համար, որոնք կ'երթեւեկէին Ալիսի և Արգէսսի միջև առեւարական հին պողոտային վրայ, որ Մելիտանէն կու գար և Եփրատէն կ'անցնէր և կ'երկարէր մինչև Ամիդա (Տիարպեքիր):

Արիարաթ Ե. զինք չբջատատող բազմաթիւ քաղաքական ձախորդութիւններու մէջ, մնաց իրրեւ անձնուէր դաշնակիցը Հռոմի. ան ալ իր կողմէն ապիական նահանգին մէջ անոր շուրջ տարածուած բոլոր գոտարութեանց ու շփոթութեանց մէջ եղաւ կարեւոր օժանդակ մը, մինչև որ Հռոմի հանդէպ իր փայլալից անձնուիրութեան զսփնացաւ: Արիարաթ մեռաւ 130 թ. ին (Ք.Ա.) պատերազմի մը մէջ, երբ Հռոմ Պերգամոնի թագաւորութեան մէկ մասը հռոմէական նահանգի վերածել կ'ուզէր:

Հռոմ կ'ընդարձակէր Կապադովկիան, անոր տալով Կիլիկիոյ ինչինչ մասերը. նախ որ կէս դարու հաւատարիմ բարեկամն էր Հռոմի և անոր թագաւորները հռոմէական պետութեան ծերակոյտին ներկայացուցիչներն էին այդ երկրի մէջ:

Թագաւորի մահէն ետք, սկսան խռովութիւններ և ներքին կռիւներ, որոնք առիթ առին դրացի թագաւորներու միջամտութեան և վաանդեցին Կապադովկիոյ անկախութիւնը:

Պատմադիրներ Կապադովկիոյ անկման պատճառը կը նկատեն յունական քաղաքակրթութեան թափանցումը, որ տառաւելապէս տեղի ունեցաւ Արիարաթէս Դ. ի և Արիարաթէս Ե. ի շրջաններուն, որոնք յոյն գրականութեամբ հելլենականութիւնը զարգացուցին իրենց պետութեան մէջ: Մանուսնդ Աղեքսանդր Մեծի աշխարհակալութեան ժամանակներէն սկսեալ մինչև Սե-

լեւեկեաններու օրերը, արադօրէն տարածուեցաւ յաւնական քաղաքակրթութիւնը, որուն մէջ ամէն ահապ հաճոյքներ և մուշթիւններ աեղաւորուած էին մասնաւորաբար արքունիքէն ներս և իրենց կազմաւորւած ազդեցութիւնը կ'ունենային կապաղովկիոյ ժողովուրդին վրայ:

Արիւնալի գէպքերը, բարքերու ապականութիւնը և ընդհանուր ինկածութիւնը կը կազմէին ամբողջ սեւեակեան պատմութիւնը, որ 302 թուականէն (Ք. Ա.) մինչև 190 թուականը (Ք. Ա.) աւելած է մէկ դարէն աւելի ժամանակամիջոցի մը մէջ, և որ այնքան ազդած էր կապաղովկիոյ ներքին կեանքին վրայ: Այսպէս յաւնական քաղաքակրթութեան հետ կապաղովկիոյ մասն հաւ յաւնական մուշթիւնները:

Բարքերու այս ապականութիւնը կապաղովկիոյ արքունիքէն ներս շուտով զգալի պիտի ընէր ինքզինք, Արիարաթ Ն. ի մահէն անմիջապէս հաք իսկ երբ ապականութեան օրինակը կու տար նոյնիսկ արքունիքը, սճրադարձ և որդեգրան մօր մը յայանութեամբ, որ նոյն ինքն Արիարաթ Ն. ի կինն էր:

Թագաւորի մահէն հաք, Լաւոյիկէ կը վախնար որ իր զաւակները երբ խելահաս ըլլան, պիտի կորսնցնէր իր իշխանութիւնը. ուստի անոնք չափահաս չեղած կը թաւաւորէր: Այսպէս անարգօրէն սպաննած էր իր հինգ զաւակները և վերջինն ալ նոյն վախճանը պիտի ունենար, եթէ ըմբոստացած ժողովուրդը չպատժէր որդեգրան մայրը չարաչար մահով մը: Այս վեցերորդ տղան կապաղովկիոյ գահին վրայ նստաւ Արիարաթ Զ. անուանով 130 թուականին (Ք. Ա.):

ՊԱՏԿԵՐ 19.— Միհրդատ Զ. Նւպաղորի դրամը

Ճիշդ նոյն տարին, Պանտոսի գահը կը բարձրանար Միհրդատ Զ. Նւպաղոր 130 թուականին (Ք. Ա.), որ իր կարգին պիտի

Ջանտար գործադրել քաղաքական այս ծրագիրը, զոր իր նախորդները փառնակ (Պոնտոսի թագաւոր), ինչպէս նաեւ ԱՆՆԻՔալ և ԱՆՏԻՈՒՖՈՍ Մեծ յղացած էին և որուն գործադրութեան մէջ վրիպած էին։ Անոր նպատակն էր միացնել ասիական պետութիւնները մեծ գաշնակցութեան մը մէջ և Հռոմի լուծէն փրկել Ասիան։

Ուստի Ջանաց նախ բարեկամութիւնը շահիլ գրացի թագաւորներուն։ Ամենէն առաջ նուաճեց սահմանակից Փոքր Հայքը և Կովկասը և պատկառելի այժմ մը գառնակէ հաք, գաշնակցեցաւ Բիւթանիոյ Նիկոմեքս թագաւորին հետ և մտաւ Պափլագոնիա և գաջն բաժնեց իր գաշնակիցէն։

Հռոմի ծերակոյտը իմանալով որ Պափլագոնիան գրաւած են, պատգամաւորներ կը ղրկէ Պոնտոսին և կը հրամայէ որ գաջն իր ախրով վերադարձնեն։ Միհրդատ կը մերժէ և կ'առարկէ թէ ինչպէս իր հօր ժառանգը կ'ուզեն կորզել իր ձեռքէն։

Միհրդատ մօտեցաւ Կապադովկիոյ Արիարաթ Զ. թագաւորին և առաջարկեց զինակցիլ իրեն հետ և իրր այդ անոր կնուութեան առաւ իր Լաւոյիկէ քոյրը։

Ամէն անգամ որ առիթը կը ներկայանար, Միհրդատ ինքզինք կը հռչակէր Հռոմի կողմէ հարստահարեալ ժողովուրդներու պաշտպանը և բարեկամը։ Մերակոյտի յաճախակի միջամբտութիւնը Ասիոյ խնդիրներուն և ի մասնաւորի Կապադովկիոյ շուրջ իր ծրագիրներուն դէմ Հռոմի յարուցած խռչընդոսները կը զայրացնէին գոռոզ Միհրդատը։

Հակառակ Միհրդատի վրդովեալ մտածումներուն, Հռոմի համար անձնուէր ևւ հաւատարիմ Կապադովկիացիները չյարեցան Պոնտոսի երիտասարդ թագաւորին և ասիկա պատճառ պիտի դառնար որ քանի մը ատրի հաք Արիարաթ Զ. սպաննուէր Միհրդատի սպաններէն Կարգիոսի կողմէ։

Լաւոյիկէ կարծելով որ իր եղբայրը պիտի չխնայէ նաեւ իր կեանքին, օգնութեան կանչեց Բիւթանիոյ Նիկոմէա թագաւորը, որուն հետ ամուսնացաւ և Կապադովկիան անոր իշխանութեան տակ գրաւ։

Միհրդատ կապում մտաւ Կապադովկիա, վանեց Նիկոմէայի բանակը և թագաւորութիւնը առաւ իր քեռորդիներէն անդրանիկին, որ Արիարաթ Է. անունով գրաւեց Կապադովկիոյ գահը, ևւ անմիջապէս որ գաջն թագաւոր հռչակեց, աքսորէ հաբերել առաւ Կորդիոսը, որ նոր գահակալին հայրը սպաննած էր։ Միհրդատ քաղաքական բոլոր գաւազրութիւնները կը գործադրէր

կորդիսսի միջոցաւ, որ իր հաւատարիմ խորհրդականը և գործակալն էր և միշտ պատրաստ գործադրելու իր աւրոջ հրամանները:

Պոնտոսի թագաւորին նպատակն էր կա՛մ պատրուակով մը պատերազմի պիտի ելլէր անոր դէմ, կա՛մ պիտի սպաննէր պատանի թագաւորը իր հօրը սպաննիչ կորդիսսի ձեռքով:

Մանուկ Արիարաթ հասկցաւ Միհրդատի միտքը և իրեն դէմ ուղղուած նախաաինք մը համարեց այս դէպքը. և որովհետեւ ջղուա մէկն էր և իր ինքնիշխան տիրապետութեան դէմ սարքուած որեւէ սանձգութեան չէր հանդուրժեր, սկսաւ մեծ թիւով բանակ մը կազմել. այս առթիւ կոչ կ'ուղղէ Վոփաց թագաւորութեան՝ իրեն օգնութեան հասնելու համար, ինչպէս երբեմն կապաղովկիան օգնած էր Վոփաց Հայաստանին, և կը վերադարձնէր Տոմիս տմրոցը, զոր երբեմն ստացած էր Վոփաց Զարեհէն իբրեւ իշխն վարձք:

Միհրդատ հաւաքեց մեծաթիւ զօրք, բայց ահառ որ իր քեռորդին՝ պատանի թագաւորը՝ նոյնքան և աւելի ոյժ հաւաքած է իր դրացի թագաւորներէն և պատերազմի յաջող ելքէն անյոյս մնալով, դաւաճանութեան կը դիմէ, գաղանի ահաւկցութեան պատրուակով իր քով կը հրաւիրէ երիտասարդ թագաւորը և գաշտնադար կը սպաննէ 106 թուականին (Ք.Ա.):

Միհրդատ այլեւս դիմակը մէկդի նետած էր և կապաղովկիոյ թագը կու տար իր պզտիկ դուկին, որ առ թաքեկան մանուկ մըն էր: Եղածին ալ օրինական դոյն մը տալու համար և կամ կապաղովկիացիներու աչքին փոշի նետելով՝ մանուկին տնունը կը փոխէր Արիարաթէսի և խնամակալ կը կարգէր կորդիսսը: Կապաղովկիացիներ ջգայնացած սաքի ելան և ապրտամբելով սպաննուած թագաւորին եղբայրը իրենց օրինաւոր թագաւորը ճանչցան:

Միհրդատի պոնտական հզօր բանակը կրկին սահմանը անցաւ և Արիարաթէս, իր հօր և եղբօր եղերական վախճանը աչքերուն առջեւ, փախուստ տուաւ իր հայրենիքէն: Այս ամէնը տեղի ունեցաւ երեք տարիէն պակաս ժամանակամիջոցի մը մէջ:

Աւուրը ծերակոյտին հասաւ. Հռոմ հրամայեց որ նոր թագաւոր մը ընտրեն: Կապաղովկիացիներ ընտրեցին Արիոբարզանք՝ բնիկ մը, որ հռչակուեցաւ թագաւոր և ճանչցուեցաւ բարեկամ և գաշնակից Հռոմի, 96 թուականին (Ք.Ա.):

Արիոբարզանի գահակալութիւնը վերջ գրաւ Միհրդատի

ազդեցութեան և հեղինակութեան կապաղովկիոյ մէջ:

Միհրդատ չափ արագութեամբ խորհեցաւ իր կողմը շահիլ և ապահովել Հայոց թագաւոր Տիգրանի դաշնակցութիւնը, որպէսզի անոր միջոցաւ տիրէ կապաղովկիոյ: Միհրդատ այս փորձը մտածեց՝ ինքզինք տեսակէտով մը արդարացնելու համար Հռոմի առջեւ:

ՊԱՏԿԵՐ 20.— Մեծն Տիգրանի դրամներէն

Միհրդատի ծանօթ էին Հայոց թագաւոր Տիգրանի կորովի անհաւատկանութիւնը և զինուորական բարեկարգութիւնները, զորս ան ցոյց տուաւ Ծովոց Հայաստանի գրաւման տակ: Տիգրանի զինակցութիւնը բնաւ արհամարհելի պիտի չըլլար ծերականոյն: Միհրդատի կողմէ Տիգրանի կատարուելիք առաջարկութեան մէջ պիտի չյիշէր Հռոմը, դաշնակցութիւնը պիտի ըլլար իրենց ասիական գրաւորներուն դէմ, մասնաւորապէս կապաղովկիոյ: Միհրդատ ճշդօրէն կը տրամաբանէր թէ կապաղովկիոյ հարցը առաջ քշելով, ան աւելի գիւրութեամբ պիտի ապահովէր Տիգրանի համաձայնութիւնը: Ան գիտէր թէ Ծովոց Հայաստանի գրաւումէն ետք, Տիգրանի համար գալիք սպառնալիքը պիտի ըլլար կապաղովկիոյէն, երբ Արտաշէսի օրերէն ի վեր կապաղովկիոյ արքունիքին գլխաւոր տեսակէտը դարձեր էր Ծովոց Հայաստանի անկախութեան պահպանումը: Անմիջապէս իր խորհրդական Կուրդիոսը զրկեց Տիգրանին մօտ՝ դաշնակցութիւն մը կնքելու համար: Կորդիոս մեծ յաջողութեամբ կատարեց իր պաշտօնը և կնքուեցաւ պաշտպանողական ու յարձակողական դադանի դաշինք մը, և որպէս հանդիսաւոր վերջաբան կնքուած զինակցութեան՝ ամուսնական դաշինքով մըն ալ զօրացնելու համար կապը երկու թագաւորներու, Միհրդատի դուստրներէն Կղէսպատրա կ'ամուսնանար Տիգրանի հետ: Ան հազիւ տասնվեց տարեկան էր, մինչ Տիգրան՝ քառասունեօթը:

Պատմագիրներ տարբեր կերպով կը մեկնաբանեն այս ան-

հաւատար տմուսնութիւնը: Հաւանական է որ Միհրդատ՝ նենդ Պոնտացին՝ այս հրապուրիչ խաղալիքը Տիգրանին տալով, նպատակը քաղաքական դաշնագիրի մը ստորագրութեամբ ասեկէն աւելի, տեսակ մը հակակշիռ և աշաղուրջ հսկողութիւն ի գործ դնել էր հաստատակամ փեսային վրայ:

Մինչ այդ՝ արդէն Տիգրան Հայոց թագաւորը օգտուելով Կապադովկիոյ մէջ պատահած խռովութիւններէն ու պայքարնէրէն ժամը հասած նկատեց: Վճռական և արագ յարձակումով մը Տիգրանի հեծելազօրքը և ազնոյաձիգները մտան Եփոսոս Հայաստան: Վերջին թագաւորը՝ Արտաւէս սպաննուեցաւ և Տիգրան երկու Հայաստանները հռչակեց մի և անբաժանելի, ինչպէս կը պատմէ Ստրաբոն: Տիգրանի բանակները եկած և հասած էին Կապադովկիոյ սահմանները: Այսպիսով Արտաշէսի երազը կ'իրականանար իր մահէն վաթսուն տարի ետք՝ Տիգրանի ձեռքով, և ա'յն Կապադովկիան, որ Արտաշէսը վախցուցած էր, անկարող եղաւ նոյնիսկ շարժելու Տիգրանի առջև:

Միհրդատի հետ դաշնակցութեան կնքութեն ետք, Հայերը անցան Եփրատ և Կորդիոսի առաջնորդութեամբ մասն Կապադովկիոյ մէջ:

Արիստարգան Ա. անակնկալի դալով և անզօր դիմադրելու՝ իր արքունի գանձերը հաւաքելով շուտրած գնաց Հռոմ:

Տիգրան Կապադովկիոյ մէջ պահապան զօրք կը դնէ և անոր գահին վրայ վերստին կը հաստատէ Միհրդատի որդին, որ նախապէս Արիստարթ Ը. անսւնով՝ այդ գահին վրայ բազմած էր:

Հռոմի ծերակոյտին առջև ծանր ապաւորութիւն գործեց Միհրդատի և Տիգրանի միջև հաստատուած նիզակցութիւնը. ուստի ծերակոյտը անմիջապէս սրռչեց զէնքի զօրութեամբ Արիստարգանը վերահասատակ իր գահին վրայ, և այդ գործը յանձնեց Սիլլա զօրավարին, որ արդէն մեծ համբաւ կը վայելէր, միանգամայն Կիլիկիան կառավարելու պաշտօնը իրեն տալով:

Սիլլա բանակով մը անցաւ Տաւրոսը և հասաւ Կապադովկիա, հալածեց Կորդիոսը և անոր օգնութեան փութացող հայկական զուէրերը և հետապնդեց մինչև Եփրատ, 92 թուականին (թ.Ա.):

Սիլլա հռոմէական լեգէոնները մինչև Եփրատ մղելով, դրուած էր արդէն Կապադովկիան և անոր գահին վրայ վերահաստատած Հռոմի հլու կամակատար Արիստարգան Ա.ը, դուրս

հանելով Արիարաթ Բ.ը:

Սիլլայի յաղթութիւնը այսպէս պահ մը տկարացուց և զինաթափ բրաւ Միհրդատը և Հռոմի տիրապետութիւնը կրկին տմբապնդուեցաւ Փոքր-Ասիոյ մէջ:

Այս միջոցին, Յ1 թուականին (Բ.Ա.), ընկերային պատերազմ պայթեցաւ Հռոմի մէջ և վրդովեց հռոմէական աշխարհը. Սիլլա մեկնեցաւ: Միհրդատ այս առիթէն օգտուելով, սկսաւ կողմակերպել և ամփոփել իր ոյժերը: Միհրդատ նորոգեց իր զաշինքը Տիգրանի հետ, այն պայմանաւ որ գրաւած հողերը պիտի պատկանէին Պոնտոսի թագաւորին, իսկ զանձերը, զերիներն ու աւարը Տիգրանին պիտի մնային: Տիգրանի բանակները երկրորդ անգամ մասն երկու հայ զօրավարներով, կրկին դուրս հանեցին Արիարաթանը, որ փախաւ Հռոմ, ինչպէս սովոր էին ընել կապադովկիոյ զահակալները:

Կապադովկիոյ զահին վրայ կրկին բարձրացաւ Միհրդատի որդին՝ Կորդիոս-Արիարաթ, հայ-պոնտական զաշնակից հովանաւորութեան տակ:

Ճիշդ այդ օրերուն, Միհրդատ ինքն ալ յարձակեցաւ Բիւթանիոյ վրայ և Նիկոմէա թագաւորը ինքն ալ Արիարաթանի պէս փախաւ Հռոմ՝ ծերակոյտին պաշտպանութիւնը խնդրելու:

Սիլլան ներքին ապստամբութիւնը զսպելով զրազած ըլլալուն, Հռոմի կողմէ Փոքր-Ասիա կը զրկուէին Ագիլլիոս և Մանլիոս՝ հսկայ բանակով մը:

Պոնտոսի թագաւորը վստահ էր իր ոյժին: Հռոմայեցի երկու պատուիրակներուն բանակները առաւելապէս առիական զինուորներէ բաղկացած էին, որոնց Միհրդատ կրնար յաղթել: Բայց ուղեց որ յարձակողական առաջին քայլը թշնամին առնէ: Ուստի հանդիսատեսի զեր ստացաւ և թոյլ տուաւ որ Ագիլլիոս երկու թագաւորները վերահաստատէ իրենց գահերուն վրայ:

Բիւթանիոյ երիտասարդ Նիկոմիաէսի համար զահը վերադառնալը բեռ մը եղաւ: Ագիլլիոս իր յաջողութեան փոխարէն իբր վարձ մեծ գումարներ պահանջեց կապադովկիոյ և Բիւթանիոյ թագաւորներէն, ինչպէս նաեւ ստիպեց որ հռոմայեցի դրամատէրերէն առնուած փոխառութիւններու ամսիջական հաշուհառութիւնը ընեն:

Բիւթանիոյ գանձը պարապ էր. Ագիլլիոս բռնադատեց Նիկոմիաէսը որ անցնի Պոնտոսի սահմանը, կողոպտէ և աւարի

սոյ անոր հարուստ քաղաքները և մաքրէ իր հաշիւը:

Ագիլլիոսի այս արարքը մեծ յազում պատճառեց Միհրդատի շրջանակին: Միհրդատ ոտքի հանեց բոլոր արեւելքը՝ Մարերը, Պարթեաները և Ակիւթացիները և զինեց արեւելքը Հռոմի դէմ:

Պատմաբաններու կողմէ յիշատակելի դարձած է Միհրդատի հետեւեալ տակաւու յայտարարութիւնը, զոր ուղղած է Փոքր-Ասիոյ ազգերուն՝ ընդդէմ Ագիլլիոսի շահատակութիւններուն:

«...Թող Ասիոյ ժողովուրդները իմանան քեւրեւմուտքի այս պետութիւնը՝ Հռոմ, որուն գիշատիչ նիւանները կ'երկարին արեւելքի հողամասին վրայ, միակ մեկ սկզբունք ունի՝ կողոպուտ եւ հարստահարութիւն: Մեր պատերազմը բացարձակապէս ինքնապաշտպանութեան համար է: Ասիան փրկելու համար ամենակուլ ոսոխէ մը, պէտք է սուր բարձրացնել արեւելգակ այս աւազակներուն դէմ...»:

88 թուականին (Ք.Ա.), Միհրդատ պարտութեան մտանկէ Հռոմի երկու առաջնորդները: Ժողովուրդը զինք ուղղունեց որպէս ազատարար: Յաղթանակը ընդհանուր ուրախութիւն պատճառեց, քաղաքներ իրենց դռները բացին անոր առջեւ: Ան կու գար զիրենք փրկելու իտալացի հարկահաւաքներու և վաշխառուներու անտանկի պահանջներէն:

Միտիլին կղզիի բնակիչները բռնեցին աղահ Ագիլլիոսը եւ Միհրդատին յանձնեցին: Թագաւորը իր պատիժներուն մէջ անգութ էր. Ագիլլիոսի և ընկերներու կոկորդէն վար հալած սակի թափել տուաւ:

Գրաւած քաղաքներուն մէջ ամբարտաւած սակին և այլ գանձերը փոխադրուեցան Միհրդատի գանձարանը: Ան գաղտնի հրաման ղրկեց Փոքր-Ասիոյ ամէն մէկ քաղաքը, որով կը հրամայէր բնակիչներուն որոշուած օրը սպաննել իրենց հետ ապրող ամէն մէկ իտալացին (*): Այդ օրը հասնելուն գրեթէ ամէն քա-

(*) Մարդկութիւնը փնայնելու համար Միհրդատի կողմէ տրուած այս ոնրային հրամանը կը յիշեցնէ ուղիղ երկու հազար տարի ետք, քաղաքները կոչուած եւրոպական պետութիւններու իսկ քայքայութեամբ, բուրժ սահմանադրական կառավարութեան անմարդկայնօրէն կատարած հայկական ընդհանուր ջարդերը եւ «զարպը մէքուպ» կոչուած այն «գոց պահարանները, որոնց վրայ գծագրուած էր մարդկութիւնը սարսափեցնող եւ անոր փնայնումը խորհրդանշող երկու դէմ դէմի բնդանօթներու նկարներ, եւ որոնք ցրուեցան կառավարական երկրի մահանգներու բոլոր կող-

ղաքի մէջ տնտեսի կատարածը սկսաւ և հարիւր հազարաւորներ կորսնցողին իրենց կեանքը, առանց սեռի և տարիքի խտրութեան կիներ ու տղաք սպաննուեցան, ինչպէս սոսկումով կը նկարագրեն պատմադիրներ: Զարգուեցան Բիւթանիոյ բանակները և Նիկոմեդէոս հազիւ կրցաւ փախչիլ: Հռոմէական բանակը տասը հազար մեռեալ և բազմաթիւ գերիներ տուաւ՝ պոնտական բանակին յառաջապահ զօրքին հետ կռուած տաւն և Ագիլլիոս գիշերը փախաւ և ապաստանեցաւ Միսիլինի:

Հռոմայեցիներու կամայական շահատակութիւններէն ճշնշուած, վրէժխնդիր ուրախութեամբ մը կը գործադրէին յաղթական Պոնտացիին հրամանները: Այս տեսակ մը յեղափոխական շարժումը արագօրէն կը տարածուէր նոյն թափով մինչև Թրակիա և Յունաստան:

Հռոմ վճռապէս որոշեց պատերազմիլ Միհրդատի դէմ: Կըրկին Սիլլա հրամանատար կարգուեցաւ: Անիկա Թրակիոյ մէջ պարտութեան մատնեց Միհրդատը, ապահովելով իրեն համար փառք և առատ ոսկի: Յաղթական Սիլլան, պոնտական բանակները Յունաստանէն վանելէ հաք, անցաւ Ասիա, ուր երկարատեւ կռիւներէ հաք՝ հազիւ թէ յաղթանակի դիրքին տիրացած էր, ծերակոյտը զինք պաշտօնանկ ըրաւ և Հռոմ կանչեց, վասնզի իր քաղաքական հակառակորդները արգէն Հռոմի մէջ կառավարութեան ղեկը ձեռք անցուցած էին:

Սիլլայի Հռոմ դառնալու տճապարանքին մէջ, Միհրդատ կրցաւ հաշտութեան մեղմ պայմաններ ապահովել Սիլլայէն, այլապէս անկարելի պիտի ըլլար, մանաւանդ որ Սիլլայի զինուորները կառւած էին Միհրդատի դէմ՝ Փոքր-Ասիոյ իտալացիները Զարդած ըլլալուն համար: Սիլլա սրտնեղած ծերակոյտին իրեն հանդէպ բռնած դիրքէն՝ հաշտութիւն կնքեց Միհրդատի հետ. փախստական երկու թագաւորները կապաղովկիոյ Արիոբարզանը և Բիւթանիոյ Նիկոմէաը իրենց գահին վրայ դարձան:

մեր բացուելու համար 1914 թուականին՝ մէկ օրուան մէջ եւ մէկ անգամէն:

Խորհրդաւոր այդ գոց ևամակին ամփոփման եւ պարունակութեան անմիջապէս մաս կազմեց 1914—1915 հայկական եղեռնի թուականներուն ջարդի համար տրուած թուրք հախարարական խիստ ու վճռական հրահանգը, «...անխնայ ջարդեցէ՛ք երկրի հպասակ բոլոր Հայերը եւ այդ բանը առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան... արագօրէն փնացնելու համար միջոց մի ընտրէ՛ք, գործածեցէ՛ք ամենէն վայրագ ձեւերը...»:

Հռոմի բռնապետը՝ Սիլլան մեռած էր 78 թուականին (Ք. Ա.): Սիլլայի մահուան յաջորդող խառնաշփոթ շրջանը Պոնտոսի զինակից Հայոց թագաւոր Տիգրանը քաջալերեց գործադրութեան գնեւել իր ծրագիրը: Ան կը նայէր Եփրատէն անդին տարածուող Կապադովկիային: Տիգրան թանկագին պատահութիւնը եկած համարելով, իր հեծելազօւնդը Կապադովկիա թափեց. երբո՛րդ արշաւանքն էր, զոր կը կատարէր հայկական բանակը դէպի Կապադովկիա: Արիւորարդան փախուստ տուաւ եւ կրկին Հռոմի ճամբան բռնեց: Եղածը պատերազմ չէր, որովհետեւ Կապադովկիոյ բանակը ոչ մէկ դիմադրութիւն ցոյց կու տար. աւելի զինուորական արշաւանք մըն էր, որուն միակնը պատական էր արքային որոշած զանգուածային տեղահանութեան ընթացք տալ:

Մէկը միւսին կտէտէն, տասներկու քաղաքներ, մէջն ըլլալով մայրաքաղաք Մազական (Կեսարիա), ինկան հայ թագաւորին ձեռքը եւ ներկայացուցին իրենց զերիներու ցուցակը: Այսպիսով սկսաւ պատմութեան ամենավիթխարի տեղահանութիւններէն մին: Երեք հարիւր հազար հոգի, շրջապատուած հայնիզակակիրներու ջոկատներէն, ձգեցին իրենց տուները. անոնց երկար կտրուանները ուղղուեցան դէպի արեւելք եւ հաղհաէ ողողեցին այն ճամբաները, որոնք Տիգրիսի ձախ ափին մօտ բարձրացող հոյակերտ քաղաքը կ'առաջնորդէին:

Միայն Կապադովկիան չէր որ կը զրկուէր ընարեալ բազմութիւններէ, այլ Կիլիկիա, Սիւրիա եւ վերին Միջագետք իրենց բաժինները կը զրկէին Տիգրանակերտ:

Կապադովկիա նորէն կ'ենթարկուէր հայ-պոնտական դաշնակցութեան տիրապետութեան, որ Հռոմի ներքին պառակտումներէն օգտուելով իր ազդեցութիւնը տարածած էր Փոքր-Ասիոյ վրայ:

75 թուականին (Ք.Ա.) մեռաւ Բիւթանիոյ թագաւորը՝ Նիկոմիաէս Գ.: Ան իր կտակը պատրաստել տուած էր, յայտարարելով թէ դահաժառանգ չունի եւ իր ամբողջ թագաւորութիւնը կը կտակէր Հռոմի: Հռոմայեցիք, որոնք արդէն աէրն էին Պերկամոնի (Իզմիրի շրջան), սիրով ընդունեցան կտակը. եղածը պարզապէս Հռոմի կողմէ ճարտար խաղ մըն էր, ինչպէս կ'ըսեն պատմագիրներ: Ծերակոյտը անմիջապէս Բիւթանիոն հռոչակեց հռոմէական գաւառ: Այսպիսով հռոմէական Ասիոյ եւ

Պոնաօսի միջև գտնուող անկախ իշխանութիւն մը կը վերնար: Միհրդատ բողոքեց և յայտնեց որ մեռած թագաւորը իր ազան ունի ժառանգորդ և պահանջեց որ թոյլ տրուի անոր իշխել: Հռոմ մերժեց:

Պոնաօսի քանակները հարիւր քսան հազար հետեւակ նւ տասնվեց հազար ձիաւոր, առաջին գրոհով ամէն դիմադրութիւն խորտակեցին: Անգամ մըն ալ Միհրդատ հաջակուեցաւ Փոքր-Ասիոյ ազատարար:

Հռոմ այս անգամ սրտէց Միհրդատի դէմ զրկել ուսեալ, բայց փառասանէ երիտասարդ մը՝ Լուկուլլոսը, որ նոյն տարին հիւպատոս ընտրուեցաւ հռոմէական Կիլիկիոյ:

Լուկուլլոս արծաթասէր էր. իր մէջ արդէն կ'արթննար ոսկի դիզելու կիրքը, զոր կրնար գոհացնել միայն Փոքր-Ասիոյ մէջ, որ հռոմէական զաւառներու ամենէն հարուստն էր:

Լուկուլլոս ընդհանուր հրամանատար կարգուեցաւ Պոնաօսի դէմ մղուելիք պատերազմին: Լուկուլլոսի առաջին զորքը եղաւ ժողովուրդի գեղոհութեան պատճառները վերցնել: Պատժեց անստատող հարկահաւաքները և վաշխառուները: Միհրդատը ճգմելու պատիւը իւրացնելու նախանձախնդիր՝ նախ պոնաօսկան բանակին պարենաւորման ճամբաները խափանեց. սրով Միհրդատ ստիպուեցաւ պաշարուածը վերցնել իրեն անընդատ պայմաններու տակ: Նահանջը ադիատարք եղաւ թագաւորին համար, վասնզի Լուկուլլոսի լեգէոնները ինկան Միհրդատի բանակին վրայ և Սիլլայէն աւելի արիւնտի պարտութեան մատնեցին զայն: Նախ Բիւթանիան և Կապադովիան գրաւեց 73 թուականին (Ք.Ա.): Անցաւ Ալիս գետը և յաղթական դուրս եկաւ Կարբերայի (=Սեբաստիոյ) ճակատամարտին:

Միհրդատ ցամաքի վրայ այս հարուածը ստանալէ ետք, ծովու վրայ ալ ամբողջութեամբ խորտակուեցաւ իր (պոնաօսկան) նաւատորմ իղը:

Իր պարտութեամբ ամէն բան կորսնցուց Միհրդատ և այն մտածումը թէ ինք Ասիոյ Աննիբալը պիտի ըլլար, կրնար թըշնամիին ձեռքը իյնալ և Հռոմ տարուելով իտալական ամբոխին անարգանքին ենթարկուիլ. ուստի Կարբերայի ճակատամարտէն ետք ժամանակ զտաւ իր կիներու և քոյրերու մասին մտածել և հրամայեց արքայական ընտանիքի անդամները սպաննել:

Մինչդեռ նաևով մը փախուստ տուաւ Հերակլիոս քաղաքը և անկէ իր փեսային՝ Տիգրանի արքունիքը 71 թուականին (Ք. Ա.) և զայն հարկադրեց կռիւի Հռոմի դէմ:

Լուկուլլոս իր բանակներով մասաւ կապադովկիոս և կրկին Հռոմի բարեկամ Արիոբարզանը վերահաստատեց իր գահին վրայ: Գրաւեց Սինոպն ու Ամասիոսն և ամէն ուր որ զնաց՝ առատ պաշար գտաւ: Մինչդեռ ամրոցները և բոլոր այն տեղերը, ուր ան առատ պաշար և զանձ ամբարած էր, մէկը միւսի ետեւէն ինկան Լուկուլլոսի ձեռքը:

Յաղթանակներով ու յաջողութիւններով լեցուն այս երեք տարիները մեծ փոփոխութեան մը ենթարկեցին Լուկուլլոսի նկարագիրը. ոսկի դիզելու կիրքը՝ իր սրույններուն մեծամասնութիւնը կը կազմէր բազմահարուստ Ասիոյ մէջ. այդ կիրքը զինք դրդած էր ծերակոյտի հրամանները անտես առնելու. իր Հայաստան արշաւանքն ալ այս արարքներէն կախում ունէր: Որպէսզի պատենութիւն ստեղծէր հարուստ հայ աշխարհը աւարի տալու և կողոպտելու մանաւանդ Արտաշատը, զոր ինքը կը կոչէր «Հայ Կարֆեդոն», Հռոմի լեզէոններուն հրաման տուաւ անցնիլ Հայաստանի սահմաններէն:

Ամիսներէ ի վեր, կապադովկիոյ թագաւոր Արիոբարզան՝ Հռոմի հաւատարիմ այս պաշտօնատարը, այս արագ արշաւը յաջողցնելու համար, գաղտնի աշխատանք կատարեր էր: Ան առատ պաշար ամբարներ էր Հռոմայեցիներուն համար և բազմութիւ նաւեր շինած անոնց եփրատէն անցքը դիւրացնելու համար: Բոլոր նշանները ակէտ ցոյց կու տային Տիգրանի համար:

Իր նորակառոյց փառահեղ քաղաքին երեքհարիւրհազարէ աւելի օտարածին բնակչութիւնը այժմ անհամբերութեամբ առիթի կը սպասէր քաղաքի ներսէն օժանդակելու դուրսի թըշնամիին: Ան եօթանասունմէկ տարեկան էր՝ թէև աակաւին ձիի վրայ: Իր հոգեկան կառուցուածքը փլուզումի ենթարկուած էր ընտանեկան այն ողբերգութիւններէն, որոնք զինք ստիպել էին իր երկու օտարածին զաւակները սպաննել տալու. այդ արարքին տխուր հեղինակը արքունիքէն ներս օտարազգի թագուհի Կլէոպատրան էր՝ Պոնտոսի Մինչդեռտին դուստրը, զոր — այդ հրապուրիչ խաղալիքը — իր հայրը հայոց թագաւորին տուած էր լսիլ քաղաքական նպատակաւ եւ տեսակ մը հակակշիռ դնելու համար իր հաստատակամ փեսային վրայ:

Լուկուլլոս կը շտապէր ժամ առաջ Տիգրանակերտ հասնիլ

և ստիպել հայ թագաւորը որ օգնական ոյժերը հասնելէն առաջ
առգմագաշա իջնէ և կռուի իր քաղաքը փրկելու համար:

Հռոմի լեգէոնները արդէն մօտեցած էին Հայաստանի սահ-
մաններուն: Լուկուլլոսի բանակը անցաւ Մոփաց աշխարհէն ա-
ռանց որեւէ դիմադրութեան հանդիպելու:

ՊԱՏԿԵՐ 21.— ՄԵԾՈՆ ՏԻՂՐԱՆ

Տիգրան իր հաւատարիմ և խիզախ զօրավարը՝ Մեհրուծա-
նը՝ երեք հազար հեծեալներով Հռոմայեցիներուն ընդառաջ զըր-
կեց. իր նպատակն էր թշնամին զբաղեալ պահելով դադրեցնել
անոր քառաջխաղացքը: Բայց զգուշաւոր խոհեմութիւնը Մեհ-
րուծանի բնութեան օտար էր: Քաջասիրտ արիութեամբ օժ-
տուած երբ ան Լուկուլլոսի լեգէոններուն հանդիպեցաւ, փո-
խանակ խուսափողական կռիւներու, Մեհրուծան իր ամբողջ գու-
մարտակով դրոհ առաւ թշնամիի շարքերուն վրայ: Սակայն
կռիւի սկզբնական շրջանին իսկ սպաննուեցաւ:

Նահանջելէ առաջ, Տիգրան իր կարողագոյն զօրականներէն
Մանկեոսի յանձնեց Տիգրանակերտի պաշտպանութիւնը: Հսկա-
յական քաղաքը, որ գրեթէ կէս միլիոն բնակչութիւն ունէր և
որուն մեծամասնութիւնը օտարականներէ կը բաղկանար, ար-
դէն կ'ալիկոծէր ապստամբական ցոյցերով:

Շատ չանցած Լուկուլլոս երեւցաւ Տիգրանակերտի առաջ
և անմիջապէս սկսաւ պաշարման դործողութեան:

Ըստ պատմագիրներու նկարագրութեան, հոյակերտ քաղա-
քը կը պատրաստուէր իր աւարտման խրախճանքի տօնախմբու-

թեանց: Արքայական ընտանիքի բոլոր անդամները հոն էին, ինչպէս նաեւ կայսրութեան մեծամեծները: Իսկ Փոքր-Ասիոյ բոլոր կողմերէն առաջնակարգ արուեստագէտներ և դերասաններ, Տիգրանի հրաւերով քաղաք հասած էին արքայական թատրոնի բացումին մասնակցելու:

Պաշարման լուրը Տիգրանի հասնելուն պէս, որոշեց ամէն զինով փրկել իր ընտանիքը: Հեծեալները վեցհազար հոգի էին: Անոնք երկու խումբի բաժնուած, ճամբայ ինկան դէպի Տիգրանակերտ: Գիշեր մը առաջին խումբը կատաղի նետարձակութեամբ քաղաքի դրան մօտ դանուող Հռոմայեցիները զբաղեալ պահեց, մինչ երկրորդը սրընթաց դրոհով մը ներս խուժեց և արքայական ընտանիքի անդամները, ինչպէս նաեւ արքունի զանձին մեծագոյն մասը հեան առած սլացաւ դուրս: Առաջին խումբի նետերու մահացու տարափէն պաշտպանուած, սուրալով անյատարացաւ գիշերային խաւարի ապահովութեան մէջ: Առաջին խումբի հեծեալները, փոխանակ հետեւելու իրենց ընկերներուն, մնացին իրենց դիրքերուն մէջ, որպէսզի ապահովեն միւս խումբին յաջող ժամանումը Տիգրանի բանակատեղին:

Տիգրանակերտի դրաւումը ճակատագրական եղաւ Տիգրանի համար. անիկա կորսնցուց բոլոր երկիրները, զորս դրաւած էր, ի մէջ այլոց Կապադովկիան, Փիւնիկէն, Ծոփքը, Ասորիքը, Նիւրատէն մինչեւ Կիլիկիոյ ծով՝ ամբողջութիւնը:

Լուկուլլոս Տիգրանին վճռական և վերջին հարուած մը տալու համար, որոշեց արշաւել Արտաշատ մայրաքաղաքը: Արածանի գետին մօտ Տիգրանի և Լուկուլլոսի հեծեալադասերը հանդիպեցան իրարու: Հայկական այրուծիին երևոյթը այնքան պատկառազգու էր որ, ինչպէս Պլուտարքոս կ'ըսէ, «Լուկուլլոս պահ մը երկիւղ դգաց անոնց բազմութենէն և իրենց սարքաւորման փառահեղ տեսքէն»:

Վճռական բախումը տեղի չունեցաւ թէև, բայց «թշնամին կը ստանար չափազանց ծանր վէրքեր, որոնք տեղն ու տեղ կը սպաննէին, որովհետև նետերը երկու ծայր ունէին և Հայեր զանոնք թոյնով պատեր էին, որպէսզի արձակուած նետերը մարմինի մէջ մնային կամ եթէ քաշուէին ու հանուէին, շուտով մարմինը խորտակէին, վասնզի երկրորդ ծայրը թոյլ կերպով նետին ագուցուած ըլլալով՝ վէրքին մէջ կը մնար»:

Լուկուլլոսի դժուարութիւնները օրէ օր աւելցան երբ ցուրտերը սկսան: Հայաստանի ձմեռը օգնութեան հասաւ հայ-

պոնտական բանակին: Լուկուլլոսի զօրագունդերու ապստամբական ուղին հետզհետէ թափ կ'առնէր ցուրտ կլիմայի աղդեցութեան տակ, որուն պակաս ձգածը կը լրացնէին Պոմպէոսի գաղտնի գործակալները:

Զինուորները Լուկուլլոսի դէմ ապստամբեցնելու անարգ պաշտօնը կը կատարէր Պուբլիոս Կլոտիոս «այդ ի ծնէ խռովարարը», որ Պոմպէոսի հաշուոյն գործելու համար եկած էր և որուն քոյրը Լուկուլլոսի կինն էր:

Այն Լուկուլլոսը, որ անցեալին մէջ շարքերու զինուորներուն հետ շփման գալու գաղափարէն կը սարսափէր, հիմա մէկ խռմբէն միւսը, մէկ վրանէն յաջորդը կ'անցնէր ու կ'աղաչէր անոնցմէ, որ իրեն հետ կտրեն այն կարճ ճամբան, որ զիրենք Արտաշատ պիտի հասցնէր: Զինուորները իրենց հրամանատարի պաղտամանքին և արցունքին պատասխանեցին ծիծաղելով և իրենց պարապ քրտկները ճօճեցին անոր երեսն ի վեր:

Լուկուլլոս այս ամբոխը առաջնորդեց Միջագետքի տաքուկ գաւառները. քանի որ չէին կրցած Արտաշատը կողոպտել, զէթ կրնային աւարի տալ յաջորդ հարուստ քաղաքը՝ Մծբին, ուր կ'իշխէր Տիգրանի նշնայրը Կիւրաւս՝ որպէս կառավարիչը առեւտրական այս մեծ կեդրոնին:

Լուկուլլոսի Հայաստանէն հեռանալուն, Տիգրան և Միհրդատ կրկին ասպարէզ իջան: Միհրդատ շտապեց իր հայրենի կիրք Պոնտոս, ուր պարտութեան մասնեց Լուկուլլոսի երկու տեղակալները, փճացուց անոնց բանակը և անգամ մըն ալ տէր դարձաւ Պոնտոսի: Լուկուլլոսի բանակը մտած էր Գաղատիա և Բիւթանիա, ուր հռոմայեցի գրոմատէրերու շահարկած գումարները կը փճանային և եկամուտի աղբիւրները կը չորնային: Միւս կողմէ Տիգրանի հեծելազօրքը Հայաստանէն վտարեց հռոմայեցի ոյժերը, և արեւմտեան սահմաններէն իփրատը անցնելով վեցերորդ անգամ ևս մասու կապաղովկիա, ուր աւերումներ կը գործէր և անկէ կը վանէր անգամ մը ևս Արիոբարդան թագաւորը, որ կրկին խոյս կու տար Հռոմայեցիներու երկիրը: Տիգրան վերագրաւեց անգամ մըն ալ կայսրութեան կորսնցուցած գաւառները 67 թուականին (Ք.Ա.):

Լուկուլլոսի զինուորները Մծբին քաղաքի առատ աւարներէն յղփացած տակաւին կը շարունակէին իրենց ապստամբական վիճակը: Ասիական գաւառներու գրաւումը և կենսամթերքի նուազումը սուր տագնապի մատնած էին Հռոմը և կատաղի ժո-

ղովուրդի բողոքը կ'ուղղուէր կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնեաներու դէմ:

Այս դժնդակ կացութեան մէջ էր երբ հռոմէական ժողովուրդը Պոմպէոսը կը նշանակէր ասիական բանակին ընդհանուր հրամանատար և այսպիսով վերջ կը դնէր Լուկուլլոսի զինուորական ընթացքը:

ՊԱՏԿԵՐ 22.— Պոմպէոս

Լուկուլլոս առաջին յաղթանակը կը տանի Միհրդատի դէմ զիչերային կռիւի մը մէջ Ալիս գետին վրայ, ուր Միհրդատ հարաջար կը պարտուի և փախուստ կու տայ կիմմերեան Վոսփոր՝ միայն իր երեք զինակիցներով, և իր զինուորները անխնայ կը կոտորուին վրէժխնդիր Հռոմայեցիներէն:

Միհրդատի յաղթելէ ետք, Պոմպէոս իր ղէնքերը ուղղեց դէպի Հայաստան Տիգրանի դէմ և գիւրին յաղթանակի մը տիրացաւ, չնորհիւ Մեծն Տիգրանի տպերախտ սրգիններուն իրենց հօր դէմ կատարած ապստամբութեան:

Պոմպէոս Արաքսը անցաւ, և բանակ դրաւ Արտաշատի ատանվեց մղոն մնացած վայր մը: Մայրաքաղաքը մեծ յուզման մէջ էր և ապստամբներու կողմնակիցները, որոնք կը յուսային քանի մը օրէն կրտսեր Տիգրանը սղջունել որպէս Հայաստանի թա-

գաւոր, կը գրգռէին ժողովուրդը և քառասային վիճակ կը ստեղծէին:

Տիգրան որոշեց հռոմէական բանակատեղի երթալ և Պոմպէոսի հետ անձնական տեսակցութիւն մը ունենալ: Թագաւորի այս որոշումը որպէս իմաստուն և փրկարար միջոց ողջունեցին աղնուականները և պալատականները:

Հակառակ յառաջացած տարիքին, Տիգրան ձի նստաւ և հետեւորդներով ուղղուեցաւ հռոմէական բանակատեղին: Ան պարզօրէն հաղուած էր. ոչ մէկ հետք կար իր անձին վրայ այն փառահեղ երեւոյթէն որպէս «արքայից արքայ»: Հռոմէական զինուորներու երկու շարքերու մէջէն սկսաւ քալել ծերունազարդ վահափառ արքան: Անմիջապէս որ վրանէն ներս մտաւ՝ Տիգրան թագաւորը հանելով հռոմայեցիին երկարեց: Պոմպէոս վեր ցտակեց և ալեւոր արքայի ձեռքէն բռնած տարաւ նստեցուց իր մօտ դրուած դահուորակին վրայ: Թագաւորը կապեց Տիգրանի գլխուն և ըսաւ. «Հայաստանի թագաւորութիւնը քեզի կը պատկանի, դուն առիկա չես կորսնցուցած. աւելին դուն կը շահիս մեր բարեկամութիւնը. սւտի ես կ'ողջունեմ և կը հռչակեմ քեզ որպէս բարեկամ Հռոմի»:

Պոմպէոս ճանչցաւ Տիգրանի բացարձակ իշխանութիւնը Հայաստանի վրայ և ըսաւ. «Ինչ որ առաջ կորսնցուցիր, կուզուիսն էր որ առաւ քեզմէ, բայց մինչև իմ դալուստս ինչ որ պահեր ես, քեզի պիտի պատկանի»:

Թագաւորը և Պոմպէոս համաձայնեցան որ Մոփաց Հայաստանի թագը տան կրտսեր Տիգրանին, բայց անիկա մերժեց և պահանջեց ամբողջական Հայաստանի թագը իր մօր կղէտպատրայի դրդումով: Տիգրանի և Պոմպէոսի միջև կնքուած Արաքսի դաշնագիրը քաղաքական յաջող քայլ մըն էին: Հայ թագաւորը աէրը կը դառնար ամբողջական Հայաստանի, իսկ կռուախնձոր Մոփաց Հայաստանը և կորդուաց գաւառը թագաւորի և Պոմպէոսի կողմէ կրտսեր Տիգրանի արուած էին. բայց մերժուած ըլլալով յանձնուեցան կապադովկիոյ թագաւոր Արիսթարգանի:

Գրաւեալ Հայաստանի սահմանները Հռոմայեցիներու կողմէ որոշուած էին: Եփրատը նկատուեցաւ Հայաստանի արեւմտեան սահմանը և Տիգրիսը հարաւային սահմանը: Այնպէս որ Մելիտանէն, որ մեծ մասով Հայերով բնակուած էր և Տիգրան զայն կապադովկիայէն գառելով Մոփաց աշխարհին միացուցած էր,

Հայաստանէն կը խլուի և Կապագոյութիւնը կը կցուի:

Պոմպէոս այս վերջին անգամն ալ Արիստարղանը իբր թագաւոր կը հաստատէ գահին վրայ և զայն Հռոմի հովանաւորութեան տակ կ'առնէ:

Պոնաոս բոլորովին նսւաճուած էր, իսկ Տիգրան Հռոմի գերիշխանութեան տակ մասնելով՝ ճանչցաւ Արիստարղանի իշխանութիւնը:

Այսպէս Արիստարղան Ա. երեսուն տարիներ յարափոփոխ կեանք մը վարելէ և քանի մը անգամներ իր թագաւորական գահը կորսնցնելէ ետք, վերջապէս իբր վեհապետ կը ճանչցուի Կապագոյութիւնը՝ Հռոմի, Պոնաոսի և Հայաստանի կողմէ, և շնորհիւ Հռոմի հզօր իշխանութեան, որուն այնքան հաւատարմօրէն ծառայած էր, իր իշխանութեան տակ կ'առնէր, ինչպէս տեսնւի, Հայաստանի Մովսէս և Կորդուսոս գաւառները:

Պոմպէոս, Միհրդատի մահէն և Սիւրիոյ նսւաճումէն ետք, Ասիոյ հռոմէական ստացուածքները կը կազմակերպէ բոլորովին նոր հիման վրայ: Ասիական միակ նահանգին տեղ երեք նահանգներ կը կազմուին: Բիւքանիա՝ Պոնաոսի մէկ մասին հետ, Կիլիկիա՝ Իսաւրիոյ հետ, և Սիւրիա՝ Փիւնիկիէի հետ հռոմէական հողերուն վրայ կ'աւելնան, մինչ Մեծ Հայաստան, Պոնաոսի հարաւային մասը Գալատիա, Կապագոյութիւն կը վերածուին Հռոմի հարկատու թագաւորութեանց:

Այսպէս կը կառուցուէր Ասիոյ հռոմէական պետութիւնը, իր հովանաւորեալ թագաւորութիւններով, ճորտ պետութիւններով, իշխանական քուրմերով, ինչպէս Կապագոյութիւնը և Պոնաոսի կոմսաներուն մեծ քուրմերը:

Նոր տուրքերը, զորս պիտի վճարէին Հռոմի հարկատու իշխանները, քուրմերը և քաղաքները, հանրային հասոյթներուն կէսէն աւելին կը կազմէին:

Պոմպէոս, իր այս նոր կազմակերպչական գրութեամբ, թանկագին ծառայութիւն կը մատուցանէր Հռոմի, սեփաւորութենէն ժողով միաժամանակ Ասիան, որուն մէկ կարեւոր մասը կը կազմէր Կապագոյութիւնը, ուր կը թագաւորէր Հռոմի հաւատարիմ Արիստարղան Ա.: Կապագոյութիւն իր օրով չափազանց տրեւարացած էր. պետութեան քաղած հասոյթները չէին բաւեր վճարելու իր պարտքերը: Բանակ չունէր, բայց իր գէժ ունէր զօրաւոր թշնամի մը՝ Կոմանայի քրմապետը Արքեղայոսը իրմէ աւելի հարուստ և աւելի կարող, որուն Պոմպէոս տուած էր մեծ

քրմապետութիւնը:

Հռոմի ծառայատէր թագաւոր Արիոբարզան Ա., որուն կեանքը աքսորանքի մէջ անցած էր առանց խաղաղ իշխանութիւն մը ունենալու, վերջապէս հազիւ թէ հաստատուած էր իր գահին վրայ, գահընկէց կ'ըլլար և իրեն կը յաջորդէր իր ազան Արիոբարզան Բ., որ կը կրէր Հռոմայեցիներուն բարեկամ ախաղասը և որուն Պոմպէոս իր պաշտպանութիւնը կը խոստանար:

51 թուականին (Բ.Ա.) Արիոբարզան Բ. ի յաջորդեց իր սրգին Արիոբարզան Գ., որ իր հօր պէս խոնարհ պաշտպանեալը եղաւ Հռոմայեցիներուն. ինքն ալ հալածուեցաւ կուսակցութիւններէ և պահ մը նսյնիսկ վտարուեցաւ, սակայն Կիլիկիոյ իշխան Կիկերոն զինք պաշտպանեց և կրկին հաստատեց Կապադովկիոյ գահին վրայ:

49 թուականին (Բ.Ա.) Փոքր-Ասիոյ հռոմէական չրջանակէն ներս քաղաքային պատերազմ ծագեցաւ Պոմպէոսի և Յուլիոս Կեսարի միջև: Այս պայքարին միջամտեցին նաեւ երկու կողմերու զինուորական գոհնդերը: Կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ և Փոքր Հայք, որպէս պաշտպանը Պոմպէոսի, օժանդակեցին, սակայն յաղթանակը մնաց Յուլիոս Կեսարին և անոնք որ կուսակից էին Պոմպէոսի, պատժուեցան:

Քաղաքային այս պատերազմէն օգտուելով, Փառնակ՝ Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորի սրգին, փորձեց վերականգնել իր հօր պետութիւնը, արշաւող հռոմէական բանակները պարտութեան մատնելով. անիկա գրաւեց Սինոպը, Կապադովկիոյն ու Բիւթանիոն, և այս երկիրներուն վրայ Հռոմի գահնակից իշխողները հալածեց ու աւարի մատնեց և զէնք կրելու կարող ընակիչները իբր զերի ծախեց: Փառնակի այս յաջողութիւնը անւական չեղաւ: Յուլիոս Կեսար անձամբ Ասիոյ գալով գիւրին յաղթանակ մը չահեցաւ և զայն հաղորդեց Հռոմի՝ իր պատմական ծանօթ նամակով, որ երեք բառերէ կը բաղկանար. VENI, VIDI, VICI (եկայ, տեսայ և յաղթեցի):

Յուլիոս Կեսար վերահաստատեց Փառնակէն գահադուրկ և զած Կապադովկիոյ և այլ թագաւորները, և ամէն ինչ հաստատեց պատերազմի առաջնաւն վիճակին մէջ: Կապադովկիոյ Արիոբարզան թագաւորին տուաւ Փոքր Հայքը, որ այդ տակն կը գանուէր Գաղատիոյ Դիոսուրոս թագաւորին՝ Փոքր-Ասիոյ ամենէն զօրաւոր իշխանին ձեռքը:

Հռոմի հասարակապետութեան խռովութիւններու չրջանին,

Արիօրարզան Գ. ոչ միայն իր գահը, այլ նաեւ իր կեանքը կորսնցուց և սպաննուեցաւ իր պաշտպան կուսակցութեան հակառակօրդներուն կողմէ։ Իրեն յաջօրդեց իր հզօրը Արիարաթ Թ.։

Հռոմի կուսակցութեան եռապետներէն Մարկոս Անտոնիոս, որ Ասիոյ մէջ իշխանութիւն հաստատեց և զայն վերակազմեց, զանազան գահերու նոր շնորհուններ բրտւ, իսկ կապադովկիոյ արքայական վաղեմի ընտանիքի իշխանութեան վերջ տուաւ, զիխտակ առլով կապադովկիոյ Արիարաթ Թ. թագաւորը։ Հայոց Արտաւազդ Բ. թագաւորի դէմ, իր արշաւանքի տակն անոր կատարած դաւաճանական արարքին ի պատիժ, անոր գահը տուաւ Արքեղայոսի՝ Կոմանայի երբեմնի մեծ քրմապետին։ Երկար չտևեց սակայն. Արքեղայոս մեռաւ 17 թուականին (Ք.Ա.)։ Տիրերիոս կայսրը վերջ տուաւ կապադովկիոյ անուանական անկախութեան և զայն վերածեց հռոմէական նահանգի մը։ Այս միացումը կատարուեցաւ միեւնոյն թուականին, երբ Հայաստանի գահին վրայ կը հաստատուէր Հռոմի կուսակից Արտաշէսը (Արշակ Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ, ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 185—191)։

Հայերը, ինչպէս զանոնք կը ճանչնանք, Արտաշէսէն առաջ կօթներսրդ դարէն ի վեր (Ք.Ա.), քաղաքական անկախութեան բոլորովին անծանօթ չէին։ Եղած էին հայ թագաւորներ, արքայիկներ ու իշխաններ, ինչպէս անոնցմէ առաջ տանուէրներ, գերդաստանի նահապետներ, առճապետներ։

Իշխանական այս մեծ տուններէն ոմանք, հազար կամ աւելի տարիներու հնութեամբ կը պարծենային, հնութիւն մը, որ կ'երթար մինչև ուրարտական թագաւորութեան օրերը։ Այս հազար ու մարտունակ իշխանները ճարպիկ և իմաստուն քաղաքագէտներ էին և իրենց դաւաճները կը կառավարէին առաւել կամ նուազ կամայական զօրութեամբ։ Այս իշխանապետութիւնները աշխարհագրական բախատուր դիրքերու ծնունդ էին. երբեմն քաղաք մը միայն իր անկախութիւնը կը պարտէր իր անառիկ դիրքին։

Այս նոր ազգը, գեւ ինքզինքը չգտած, Դարեհներու Ա. քամենեան Պարսկաստանի թաթին տակ կ'իյնար և պարսիկ ընդարձակ կայսրութեան ատաները ստարապութիւնը կ'ըլլար։

Պարսից տիրապետութիւնը փոքր-ասիական երկիրներուն վրայ տևեց երկու հարիւր տարի և այս ժամանակամիջոցին

Եփրատի երկու եղերքները հաստատուած կապագովկիացի և հայ համացեղ ժողովուրդները իրարու կապուած մնացին իրենց բարքերով և սովորութիւններով, և իբրեւ արեւելեան ժողովուրդներ՝ կ'ապրէին խաղաղ և համերաշխ, պահելով իրենց ցեղային յասկութիւնները և նկարագիրը:

Պարսիկներ փոքր-ասիական այս ժողովուրդներուն և հպատակ օգտերուն հանդէպ ունէին ներողամիտ, թոյլատու և նըպաստուոր քաղաքականութիւն մը. մանաւանդ Հայերը Պարսից իշխանութեան տակ սկսած էին կազմակերպուիլ և կամաց-կամաց ազգ դառնալ:

Այսպէս Հայաստանի և կապագովկիոյ ստարապութիւնները իրենց խաղաղ շրջանին մէջ կ'ապրէին, երբ վերջին Դարեհով Մեծն Աղեքսանդրի հարուածներուն տակ պարսկական պետական կառուցումքը կ'իյնար:

Մակեդոնացիի աշխարհակալական յեղաշրջումը մեծ փոփոխութեան ենթարկեց փոքր-ասիական երկիրները: Հայաստան՝ Մեծ ու փոքր և Ծովք տնուններու տակ քանի մը մասերու բաժնուեցաւ, իսկ կապագովկիա և դրացի փոքր ազգերը՝ հելլէն և հռոմ մշակոյթի ազդեցութեան տակ բարոյապէս խաթարուեցան և կորսնցուցին իրենց ազգային և ցեղային նկարագիրը և քաղաքականապէս ենթարկուեցան անոնց տիրապետութեան. այնպէս որ կապագովկիա վերածուեցաւ հռոմէական նահանգի մը:

Հայեր իրենց գտնուած դիրքերուն մէջ, աէրն էին իրենց իշխանութեան և իբրեւ ուրոյն ազգ նախ քան Մակեդոնական տիրապետութիւնը՝ ունէին իրենց քաղաքակրթութիւնը և ի վիճակի էին պաշտպանելու իրենց անկախ գոյութիւնը:

Մակեդոնական կամ սելեւկեան հալածանքներուն և ճընշումներուն տակ, անոնք ամուր բռնեցին իրենց ազատութիւնը և իբրեւ ուրոյն իշխանութիւն իրենց շրջանակին մէջ գաւառներ գրաւեցին և ընդարձակեցին իրենց երկրի սահմանները, որոնք քիչ յետոյ պիտի ճանչցուէին Մեծ Հայք, Ծովք և Փոքր Հայք քանի մը տնուններով:

Մակեդոնական աշխարհակալին ուղղակի իր իշխանութեան ենթարկած Հայաստանը՝ միայն Փոքր Հայքն էր, սրուն վրայ կուսակալ դրաւ Միհրան սպարապետը (*), սրովհետեւ Աղեքսան-

(*) Լիւդիացիներու աստապը, որ Մակեդոնացիներուն անձնատուր ըլլալուն իբր վարձ՝ ստացած էր Հայաստանի փոխարեայութիւնը, իւլիոս 330-322 թուականներուն (Վ.Ա.):

դրի Մինոն կոչուած սպարապետը Փոքր Հայոց ապստամբող ժողովուրդի ընդդիմութենէն չկրցաւ ներս մտնել և հա մղուեցաւ:

Հայ ժողովուրդը նոյն ապստամբական և ընդդիմութեան ոգին յոյց տուաւ նաեւ մեծ Հայաստանէն ներս մտնել փորձող Մակեդոնացի Նէոպտղոմէոսին:

Աղեքսանդրի մահէն ետք, երբ երկիրը իր զօրավարներուն միջեւ բաժնուեցաւ, Հայաստանի իշխանութիւնը յանձնուեցաւ Նէոպտղոմէոսի: Հայ թագաւորը և ազատասէր ժողովուրդը չուզեցին յանձնուիլ, և հարկադրուած եւմենէս (կապադովկիոյ տէրը) անձամբ Հայաստան զրկուեցաւ, համոզելու համար Արտուարդ հայ թագաւորը, որ ապստամբութեան գլուխը անցած էր:

Մեծ աշխարհակալի մահէն ետք, երբ երկու տասնեակ տարիներ անոր զօրավարները իրարու դէմ կռիւներ մղեցին, պատենութենէն օգտուողներու առաջիններէն եղաւ նոյն ապստամբ ժողովուրդը, որ իր թագաւորին գլխաւորութեամբ անկախութեան աիրացաւ: Իրենց երկիրներու անկախութեան աիրացումներու կարգին էր նաեւ կապադովկիան, որ սակայն շատ չանցած Աղեքսանդրի յաջորդներուն գէնքով նուաճուեցաւ և արքայորդի Արիարաթ Հայաստան ապստամբուեցաւ (*):

301 թուականին (Ք. Ա.) Իպսոսի ծանօթ ճակատամարտէն ետք, թէ՛ կապադովկիա և թէ՛ Հայաստան կ'ենթարկուէին սելեւկեան իշխանութեան: Անոնք գիտնալով այս երկիրներու բնիկներու տրամադրութիւնը և դժուար նուաճուիլը, բաւակա՛նացան վարչական շեկը ըստ առաջնոյն յանձնել բնիկ նախարարներու իշխանութեան՝ զանոնք նկատելով իբրեւ սատրապներ: Հայաստանի մասին մասնաւորապէս, Սելեւկեանները չյաջողեցան հաստատել զօրաւոր և ազգեցիկ աիրակալութիւն մը, որ արմատէն փոխէր Հայաստանի վիճակը, գոնէ մինչև Անտիոքոս Գ. մեծ կոչուած թագաւորի գահակալութիւնը, երբ այս վերջինը նուաճեց երկիրը:

Սելեւկեան իշխանութեան բռնած այսօրինակ քաղաքակա-

(*) Իբրեւ ազատ երկիր՝ Հայաստան ապաստանողներու կարգէն կր յիշուի նաեւ զօրավար Եւմենէս, որ իր հակառակորդներէն յաղթուելով փորձեց Հայաստան փախչիլ: Նմանապէս Բիւքանիոյ Նիկոմիսէս քաղաւորի թղան Զէլիսա Հայաստան փախաւ իբր ազատ երկիր, 250 քուականին (Ք. Ա.):

նութեան հետեւանքներն էին կապադոկիոյ երկրին երկու ուրոյն թագաւորները և մեր երկրին մէջ Մեծ ու Մովսայ Հայաստաններու գոյութիւնը:

Նախ քան սելեւկեան մեծազօր արքայ Անտիոքոսի աշխարհակալութիւնը, Հայաստան չէր նուաճուած մակեդոնական կամ սելեւկեան իշխանութիւններու կողմէ: Միայն այդ կորովի Անտիոքոսն էր որ պիտի փորձէր խաղալ Հայաստանի քաղաքական կեանքին հետ՝ զանազան փոփոխութիւններ մտցնելով անոր հողային և վարչական բաժանումներուն մէջ:

Իսպոսի ճակատամարտէն ետք, Անտիոքի մէջ նստող սելեւկեան թագաւորները, օրէ օր այլասերելով կը տկարանային և երկիրը կը տանէին դէպի քայքայում: Յանկարծ դահ բարձրացաւ Անտիոքոս Գ. Մեծ կոչուած կորովի թագաւորը: Այս հեղինակաւոր անձը, կայսրութեան շուրջ ծաւալող ապստամբութիւնները զսպելէն ետք, իր իշխանութիւնը մէկ կողմէ տարածեց մինչև Հնդկաստանի սահմանները և միւս կողմէ մինչև Վոսփոր, յաղթեց Պարթև Արշակունիներուն և Հայոց դէմ կատարեց անակնկալ արշաւանք մը: Անտիոքոս երբ չկրցաւ ամբողջական տիրակալութիւն մը հաստատել Հայաստանի վրայ՝ աւելի խոհեմ քաղաքականութիւն մը վարեց Հայաստանի հանդէպ:

Անիկա իբրեւ քաղաքական միտք և հեռատես վարչագէտ, աւելի փորձառու դուրս եկաւ Հայաստանի հանդէպ իր քաղաքական կեցութեան մէջ քան Պարսիկները, որոնք մէկ Հայաստան կը ճանչնային:

Անտիոքոս, 227 թուականին (Բ.Ա.), Հայաստանը նուաճելու համար, նախ եփրատէն արեւմուտք Փոքր Հայք կոչուած մասը զատեց և ոչ-հայազգի սատրապի մը յանձնեց: Իսկ Մեծ Հայքի իշխանութիւնը յանձնեց, անշուշտ Հայերը սիրաշահելու Համար, արքայական առնէն Որոնդ անուն մէկու մը:

Անտիոքոս յետոյ, 193 թուականին (Բ.Ա.), Մեծ Հայքը երկուքի բաժնեց տկարացնելու համար Հայոց սլոբ և անոնց կառավարութիւնը կողմեց ուրոյն վարչաձևով մը, և փոխանակ յոյն և ասորի պաշտօնեաներու յանձնելու, կառավարական ղեկը յանձնեց իր երկու հայ զօրավարներուն. Մովսայ Հայաստանը յանձնեց Ջաբեհին, որ կ'իշխէր նաև Մալաթիոյ և Խարբերդի շրջաններուն վրայ, իսկ Մեծ Հայաստանը՝ Արսաեսին:

Ի՞նչ բան կը ստիպէր արդեօք սելեւկեան հզօր արքան որ

նախընտրէր հայ զինուորական կառավարիչներու յանձնել ևրկու Հայաստաններու ղեկը, ևրբ կրնար — արդէն շատ էին յոյն և ասորի պաշտօնակալներ — յանձնել օտար կառավարիչի մը, որ շատ աւելի վստահելի կրնար ըլլալ քան հայ մը՝ Հայու հայրենիքին մէջ:

Անիկո գիտէր թէ ևրկու Հայաստաններուն անմիջական սահմանակից ևրկիրներուն մէջ հայկական գաղութներ գոյութիւն ունէին: Այստեղ որքան դեր ունի Անտիոքոսի վարչածեւը իր փորձառութեամբ, նոյնքան և աւելի Հայու ցեղային նկարագիրին և խառնուածքին զօրութիւնը, որ ծանօթ ըլլալու էր սելեւկեան արքային:

Մեծ աշխարհակալը գիտէր թէ իր կողմէ կամայական որոշում մը և արարք մը կրնային ապստամբութեան մղել բնիկները, որոնք արգելք կրնային հանդիսանալ իր վճռական և արագ գործունէութեան: Այս բոլորը կը ստիպէին կորովի արքան որ հայ ժողովուրդին մօտենար շատ զգուշ կերպով:

Մագնիսիոյ ծանօթ մեծ ճակատամարտէն ետք, ևրբ պարտուած Անտիոքոսը հարկադրուեցաւ հրաժարիլ Տաւրոսէ անդին գտնուող ևրկիրներէն, Հռոմի աջակցող ապստամբ ևրկիրներ իրենց անկախութիւնը ձեռք բերին և հայաբնակ ևրկիրներու մէջ ևրեւան եկան ևրեք անկախ թագաւորութիւններ: Մեծ Հայք՝ Երասխի հովիտին մէջ Արտաշատ մայրաքաղաքով, Ծոփք՝ Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան կողմը, որուն մայրաքաղաքն էր Աբշամատ, Փոքր Հայք՝ Եփրատի արեւմտեան կողմը:

Մագնիսիոյ ճակատամարտը, որ տեղի ունեցաւ 190 թուականին (Ք.Ա.), կարեւոր թուական մըն է որքան Հռոմի, նա'յնքան և աւելի կապաղովկիոյ և Հայաստանի պատմութեան համար:

Այս թուականին Մագնիսիոյ մօտ (Իզմիր), հռոմայեցի զօրավար Սկիպիոն պարտութեան մատնեց Անտիոքոս Մեծը. այսպիսով Հռոմ կը տիրանար ևրկարատեւ և շահաւոր տիրապետութեան մը փոքր-ասիական ևրկիրներուն մէջ: Կապաղովկիան կը դառնար Հռոմի ասիական քաղաքականութեան հաւատարիմ կամակատարը: Հայաստանի մէջ զինուորական կառավարիչ Արտաշէսը կը դառնար ինքնիշխան վեհապետ մը, իսկ Ծոփաց Հայաստանի մէջ ալ միւս կառավարիչը Զարեհ կը հետեւէր Արտաշէսի օրինակին. այս ձեւով զոյսութիւն կ'ունենային ևրկու ան-

կախ Հայաստաններ՝ իւրաքանչիւրը իր թագաւորով և արքունիքով:

Մտգնիսիոյ ճակատամարտէն ետք կազմուած երեք հայ թագաւորութիւններու ճակատագիրը սակայն միեւնոյն վախճանը չունեցաւ: Ծովաց Հայաստանի կողքին զարգացող Կապադովկիոյ թագաւորներու դրացնութիւնը աղիտարեւր եղաւ իրեն համար, ինչպէս եղած էր անկէ առաջ Փոքր Հայաստանի համար պոնտական թագաւորութիւնը, և գրաւուած էր Միհրդատ Եւպատորի կողմէ՝ երբ կ'ուզէր միացնել ասիական պետութիւնները ընդդէմ Հռոմի արեւելք թափանցումին ու տիրապետութեան:

Երկու Հայաստաններու քաղաքական այս բաժանումը, մէկ աղգի համար երկու տարրեր հոգամասեր, իրարու սահմանակից և հակառակորդ, շատ զրազեցուցած էր Մեծ Հայաստանի Արտաշէսի միաքը:

Երկու Հայաստաններու միացման խնդիրը անյետաձգելի պահանջ մը դարձած էր հայրենասէր թագաւորին համար. միւս կողմէ Կապադովկիոյ թագաւորները օգտուելով Ծովաց Հայաստանը անկախ և անջատ պահելու Զարեհի փառասիրութենէն, կ'ուզէին անոր ոյժ տալ և ամէն գնով պահպանել Ծովաց Հայաստանի անկախութիւնը որպէս պատուար իրենց սահմանէն քիչ անդին զօրացող Արտաշէսի դէմ: Հետզհետէ այս քաղաքական նպատակը Կապադովկիոյ արքունիքին գլխաւոր սկզբունքներէն մին դարձաւ Արտաշէսի օրերէն սկսեալ մինչեւ Տիգրատի օրերը:

Ամէն անգամ որ առիթը ներկայանար Արտաշէսի համար Ծովաց Հայաստանը գրաւելու և երկու Հայաստանները միացնելու, Կապադովկիոյ խոչընդոտ կը հանդիսանար և չէր վարաներ խիտ քայլեր առնելու, նոյնիսկ արշաւելու Ծովաց երկիր՝ պաշտպանելու անոր վտանգուած գահը. և ասիկա դարձնականապէս ցոյց տուած էր Զարեհի մահէն ետք, երբ զինուորական ոյժով դահին վրայ կը հաստատէր Զարեհի որդիներէն Մեհրուժանը:

Կապադովկիոյ այս թագաւորները ոչ միայն երկու Հայաստաններու միաւորման դէմ դժուարութիւններ կը ստեղծէին, այլ նաեւ արդեւ կը հանդիսանային փոքր-ասիական երկիրներու՝ Պոնտոսի, Բիւթանիոյ, Գաղատիոյ և միւս դրացի թագաւորներու դէմ, երբ անոնք կ'ուզէին կազմակերպուիլ և միացեալ ոյժ մը ներկայացնել հեռաւոր Հռոմի ասիական երկիրներէն թափանցումին դէմ:

Կապաղովկիոյ թագաւորներու այս դիրքը կերպով մը կ'ապահովէր Հռոմի քաղաքական տիրապետութիւնը Փոքր-Ասիոյ վրայ և կը հրահրէր մէկ կողմէ թշնամութիւն Հռոմի և Պոնտոսի և միւս կողմէ բարեկամութիւն Պոնտոսի և Տիգրանի միջև:

Հռոմի համար՝ Կապաղովկիոյ այս անուանական անկախութիւնը յաջող զէնք մը դարձած էր նուաճելու Պոնտոսի Միհրդատը, որ կ'ուզէր տիրանալ Աղեքսանդրի լայնածաւալ աշխարհակալութեան:

Կապաղովկիոյ դէպի Հռոմ այս յարումը և անոր հանդէպ հլու հաւատարմութիւնը ստիպած էին քաղաքական այս մեծ դէմքը որ իր քոյրը կնութեան տար Կապաղովկիոյ Արիարաթէսին և քիչ ետք դաւադրութեամբ սպաննէր երկու թագաւորները իր իսկ ձեռքով:

Պարագան նոյնն էր նաև Հայոց արքայ Տիգրանին համար: Ծովաց Հայաստանի գրաւումէն ետք՝ կ'ենթարկուէր քաղաքական նոր դժուարութիւններու, այս անգամ նորէն Հայաստանի սահմանակից և դրացի Կապաղովկիոցիներու կողմէ: Տիգրան համոզուած էր թէ Մեծ Հայաստանի արևմտեան սահմանին ապահովութիւնը կը կայանար Կապաղովկիոյ անզօրութեան մէջ, որ երկար ատեն անոնց միացման խոչընդոտ եղած և Արտաշէսի մտահոգութեան պատճառ դարձած էր:

Տիգրանի այս տագնապալի դրութիւնը և վտանգը Կապաղովկիոյ սահմանին մօտիկ բարեկաջող քաղաքականութիւն մըն էր Միհրդատի համար, որ ուղեց շահագործել և դործիք դարձնել Տիգրանը՝ Կապաղովկիոյ հետ իր հաշիւը մաքրելու համար:

Միհրդատի այս մտածումը, ինչպէս տեսանք, զինք մղած էր դիւանագիտական խաղով մը Տիգրանի հետ կնքելու դաշնագրութիւն մը և զինակցութիւն մը, ինչ որ յաջողութեամբ պըսակուած էր:

Տիգրանի և Միհրդատի միջև կնքուած այս քաղաքական դաշնագրին՝ ինչպէս տեսանք, կ'ընկերանար նաև ամուսնականը, որ իր ծանրակշիռ ատրոյղութեամբ հետեւանքն էր կապաղովկեան թագաւորներու ստրուկ և հռոմայասէր քաղաքականութեան, և որ պատմութեան մէջ կը նկատուի Հայոց մեծ արքայի դիւանագիտական սխալ ձեռնարկներէն մին:

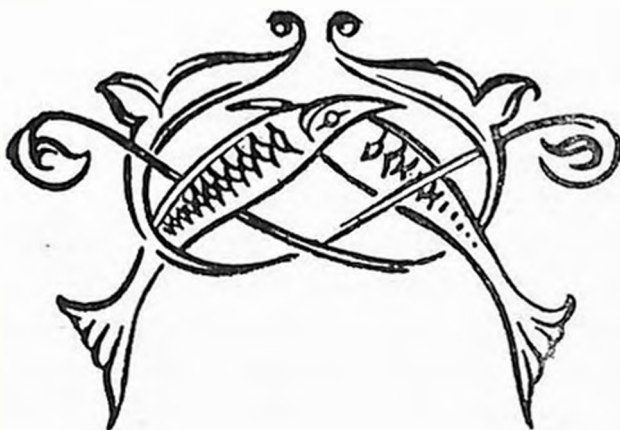
Այս ամուսնական դաշինքով՝ տարիներ ետք կը քայքայ-

ուէր և դժբախտութեան կը մասնուէր Հայոց արքունիքը օտարածին ամուսինի մը ներքին դաւերով: Հայոց մեծ արքան, որուն խօսքը օրէնք էր իր հպատակներուն համար, արքունիքէն ներս կամքէ և հեղինակութենէ զուրկ ստուեր մըն էր միայն:

Հայոց արքայի ծերութեան տարիներուն կրած դժբախտութիւնը նոյնպէս կը վերադարձի իբրեւ այդ աղիտարեր դաշինքին հետեւանքը, որ երկար տարիներու ատաանումներէ ետք վերջապէս Հայաստանը ենթարկեց Հռոմի շահամուլ տիրապետութեան:

Իսկ Փոքր Հայքը, որ կը տարածուէր Եփրատէն արեւմուտք, եղած էր առաջին հայախօս նահանգը և առաջին նուաճուած երկիրը հայ ցեղին, պարսկական միապետութեան անկումէն ետք, վերահաստատեց իր անկախութիւնը, սակայն շատ չանցած գրաւուեցաւ Միհրդատի կողմէ առաջին առթիւ իսկ, երբ ան կ'ուզէր միացեալ սյծ մը կազմել ընդդէմ Հռոմի՝ իր շրջապատի թագաւորութիւններուն դործակցութեամբ:

Պոնտոսի և Տիգրանի իշխանութեան փլուզումէն ետք, երբ Պոմպէոս վերակազմեց հռոմէական Ասիան, Փոքր Հայքը անջատեց Պոնտոսէն և միացուց Գաղատիոյ նահանգին 56 թուականին (Ք. Ա.): Աւելի յետոյ, Հռոմ նկատի ունենալով Փոքր Հայքի անցեալի պատմութիւնը, ուր Հայեր ապրած էին երկար դարեր և իրենց թիւի գերակշռութեամբ հայացուցած և Փոքր Հայք կոչած էին, կապադովկիան հռոմէական նահանգ մը դարձնելէ ետք, կցեց իր կայսրութեան երկիրներուն:

Ը.

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻՈՅ ՄԷՁ ԵՒ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Հռոմէական տիրապետութիւնը, ինչպէս տեսանք, սկսաւ Փոքր-Ասիոյ, Կապադովկիոյ և Հայաստանի վրայ նախաքրիստոնէական շրջանի վերջաւորութեան, իր ճամբուն վրայ պարտութեան մատնելով դարուն քաղաքական երեք մեծ դէմքերը՝ Անտիոքոս Սելեւկիացին, Միհրդատ Պոնտացին և Տիգրան Հայաստանցին:

Հռոմէական միահեծան տիրապետութիւնը՝ որպէս պաշտպանը քրիստոնէական նոր կրօնքին և արեւմտեան քաղաքակրթութեան, բովանդակ արեւելքի վրայ մեր պատմութեան ընթացքին պիտի տւէ մօտաւորապէս տասը դար (Ք.Յ.)՝ հռոմէական, բիւզանդական կամ յունական կայսրութիւն անուններով, մինչև օսմանեան սուլթաններու կողմէ գրաւումը այդ երկիրներուն:

Հռոմէական և բիւզանդական կայսրեր, արեւելեան երկիրներու իրենց տիրապետութեան այս շրջանին, ունեցած են գործօն ազդեցութիւն Հայաստանի և հայ ժողովուրդի քաղաքական ու կրօնական կեանքին վրայ: Անոնք յաճախ կրօնական տարազով մօտեցած են հայ հայրենիքէն դուրս գաղթական Հայուն՝ քաղաքական նպատակաւ և մասկա քրիստոնէական բոլոր դարերուն և ամէնուրեք, Արարատէն մինչև Արգէս և Կիլիկիան բարձրաւանդակ, ճակատագրական հետքեր ձգելով Հայոց քաղաքական և կրօնական կեանքէն ներս:

Հին առեւտրային խաւիոյ մէջ կը բնակէին զանազան ցեղեր, որոնցմէ Լատին կոչուած ցեղը կը նստէր Լասիոն գաւառի Հռոմ քաղաքին մէջ: Հռոմ հիմնուեցաւ 753 թուականին (Ք.Ա.) և այս է սկիզբը հռոմէական կոչուած թուականին, որ նոյնիսկ Քրիստոսէ կտք տասը դար գործածուեցաւ:

Հռոմ ունեցաւ թագաւորութիւն (753—510), հանրապետութիւն (510—31) և կայսրութիւն (31 Ք.Ա. — 476 Ք.Յ.): Հռոմայեցիք կանուխէն սկսան աշխարհակալութեան: Նախ նուաճեցին իրենց դրացի ժողովուրդները և հարուստ յունական քաղաքները. այնպէս որ Խալիոյ հարաւային մասը կը կոչուէր

Յունաստան: Ալպեանները անցնելով՝ ուրիշներու կարգին նուաճեցին Գաղիան: Բրիտանիան և Սպանիան եղան հռոմէական գաւառ: Միջերկրականը անցնելով՝ Փիւնիկեան կոչուած երեք պատերազմներով շատ մը քաղաքներու հետ գրաւեցին Աննիբալի հայրենիքը՝ Կարթեգոնը:

Հանրապետութեան օրով՝ մէկ հարուածով ջախջախեցին Աղեքսանդրի հայրենիքը և յուսկան զարգացեալ քաղաքները ընդունեցան Հռոմի լուծը: Յաղթական լեգէոնները նախ անցան Փոքր-Ասիա 190 թուականին (Ք.Ա.) և Անտիոքոս Մեծին յաղթելով մտան Կիլիկիա, մօտեցան Հայաստանի և իրենց ազդեցութիւնը այնքան զօրացաւ որ սելեւկեան իշխանութիւնը ճանչցող թագաւորներ թօթափեցին իրենց լուծը և Հռոմի հետ բարեկամացան, ինչպէս մեր Արտաշէս և Չարէհ թագաւորները: Անոնք ունեցան նշանաւոր զօրավարներ, ինչպէս Լուկուլլոս և Պամպէոս, որոնք Բիւթանիան, Պոնտոսը և Կապադովկիան գրաւեցին և միացուցին հռոմէական նահանգներուն. Սիւրիան խլեցին Մեծն Տիգրանի ձեռքէն և Հայոց գահը վերածեցին հռոմէական աւատի մը: Այնպէս որ քրիստոնէական թուականին սկիզբները հռոմէական պետութիւնը կը տարածուէր բոլոր Եւրոպայի վրայ և Պալքաններ, Փոքր-Ասիա, Հայաստան, Վրաստան, Սիւրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս, Թունուզ, Ալճերիա և Մարոք կը ճանչնային իր գերիշխանութիւնը:

Հռոմ իր այս հսկայ ոյժը կը պարտէր իր սքանչելի կաղամակերպութեան և կարգապահութեան. կարգն ու օրէնքը ոչ մէկ տեղ այնպէս յարգուած էին որքան հին Հռոմի մէջ: Քաջութիւնը և հայրենասիրութիւնը հին Հռոմայեցիին յատկանիշներն էին: Այս ժողովուրդի լեզուն մէջ քաջութիւն և առաքինութիւն միեւնոյն նշանակութիւնը ունէին և նոյն բառով (Virtus) կը բացատրուէին:

Կապադովկիա, ինչպէս տեսանք, Տիբերի օրով հռոմէական նահանգի մը վերածուեցաւ 17 թուականին (Ք.Յ.) և անկէ ետք կը կառավարուէր Հռոմէն ղրկուած կուսակալներով:

Այդ թուականէն սկսեալ Հռոմի տիրապետութեան տակ, Կապադովկիա մեծ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ, ինչպէս իր պատմութեամբ, նոյնպէս և իր ճակատագիրով: Անիկա ոչ միայն կորսնցուց իր անկախութիւնը, այլ նաեւ իբր ազգ իր ինքնութիւնը, և դրեթէ լուծուեցաւ և անյայտացաւ հռոմէական ու բիւզանդական ազդեցութեանց տակ:

կապաղովկիոյ տէր դառնալէն ետք, կայսերական երկրի տարածութիւնը արեւելքէն կը հասնէր մինչեւ Հայաստանի սահմանները:

Այն փոքր-Ասիան, որ երբեմնի հռոմէական կայսրութեան եկամուտի աղբիւրը կը կաղմէր և յաճախ կայսերական գանձը սուր տագնապէ ազատած էր, հիմա յաղթական Պոմպէոսի կողմէ ժառանգ կը ձգուէր իր յաջորդներուն, սակայն կայսրութեան համար կը սկսէր փոթորկալից քաղաքական նոր շրջան մը՝ ծնունդ առած փոքր-ասիական հակահռոմ ժողովուրդներու կողմէ և ասիկա երկար ժամանակ:

Հռոմէական կայսրութիւնը, իր այս ընդարձակած աւալ տիրակալութեան մէջ, չունեցաւ խաղաղ շրջան մը, որպէսզի կարենար օգտակար հանդիսանալ իր քաղաքակրթական զարգացումով: Ասիական նահանգներու բոլոր կողմերէն հասած շարունակական յարձակումները զինք զբաղեցաւ և վրդովեալ պահեցին և Հռոմ ինքզինք անզօր կը գտնէր դիմագրաւելու այս արտաքին արշաւանքները, մանաւանդ որ ինքն ալ ներքնապէս քայքայուած և ապականած վիճակի մէջ կը գտնուէր երկարատեւէ ի վեր:

Տիրերիոս կայսրը իր այս աշխարհակալութեան առաջին թուականին իսկ՝ իրեն մրցակից գտաւ կայսերական երկիրներուն սահմանակից բոլոր Պարթեւները և անոնց դրոհին դէմ ինքզինք պաշտպանելու և փոքր-ասիական արեւելեան նահանգներու կայսերական ստացուածքները ապահովելու համար անհրաժեշտ կը նկատէր սահմանակից մեծ Հայաստանը գրաւել և զայն իր իշխանութեան տակ կայսերական հողերուն կցել, օգտագործելու համար Հայաստանի ռազմական դիրքը և հայ ժողովուրդի կորովի նկարագիրը:

Կապաղովկիա, իր աշխարհագրական դիրքով իբր գրացի երկիր Պարթեւներու և Հայաստանի, յաճախ ենթարկուած էր անոնց քաղաքական ազդեցութեանց: Հռոմ կապաղովկիոյ ճամբով իր բանակները կը փոխադրէր իր երկրին արեւելեան սահմանները, որոնք յաճախ յարձակումներու ենթակայ ըլլալու վտանգին մէջ կը գտնուէին: Պարթեւներու դէմ կռուող հռոմէական բանակները կ'առաջնորդուէին կապաղովկիոյ կուսակալներու կողմէ, և երբ պատահէր որ յաղթական դուրս գային, կապաղովկիան գրաւելով կ'աւերէին և տակնուվրայ կ'ընէին:

Ինչպէս պատմագիրներ կը հաստատեն, Օգոստոս կայսեր

կողմէ վերջին անգամ կապագովկիոյ երկրին մաս կաղմած «Փոքր Հայք»-ը եւս նոյն նահանգին ենթակայ հռոմէական գաւառ մը դարձած էր և կը կառավարուէր ուրոյն գաւառապետի մը կողմէ. այս առթիւ իւրեւ գաւառին գլխաւոր քաղաքը Մելիտինէի մէջ դրուած էր հռոմէական պահակապօրք: Ամէն անգամ որ Պարթեւներ կամ Պարսիկներ Հայաստանի կացութեան տէր դառնային, հայ զօրքերուն նիգակակցութեամբ իրենց բանակները կը մանէին Փոքր Հայք, որ իւրեւ անջատ գաւառ կ'ընդարձակուէր հռոմէական այս տիրապետութեան շրջանին՝ ի վնաս կապագովկիոյ և անկէ անկախ:

Փոքր Հայք իր քաղաքական վարչութեամբ շարունակեց այս վիճակով ապրիլ մինչև 384 թուականը (Ք.Յ.), երբ Պարսիկ-Հռոմ համաձայնութեամբ և Թէոդոս կայսեր կարգադրութեամբ մեծ Հայաստանի կարգին երկուքի բաժնուեցաւ՝ Ա. Հայք և Բ. Հայք անուններով և անկէ ետք կայսրութեան ընդհանուր վարչական կազմին մէջ կառավարուեցաւ բոլորովին առանձին կուսակալներով կոմս Հայաստանի (COMES ARMENIAE) տիտղոսով:

Արգէտսի շրջաններէն աւարտուած լեռնաշղթաներու միջեւ ցրուած հայ գաղթական բնակչութիւնները և հայաբնակ վայրերը իրենց դոյութիւնը կը պահէին և Հռոմի պաշտպանութեան տակ կայսերական հպատակներ դարձած էին:

Գալով Մեծ Հայաստանի քաղաքական կացութեան, ինչպէս տեսանք Պարթեւ և Հռոմ մրցակցութեան կեդր. խարիսխը կը կազմէր ան և Հռոմ դոյն գրաւելու և կապագովկիոյ կցելու հարկադրանքին տակ կը գտնուէր:

Երկու մեծ պետութեանց վէճին պատճառ դարձած էին Պարսկաստանի Արշակունիները, որոնք կը ջանային երկրորդական ճիւղ մը հաստատել և Հայաստանի գահին վրայ դնել Արշակունիներու թագաւոր մը, ինչ որ վերջապէս յաջողած էին:

Տիգրան Դ-ի մահով, երբ կը վերջանար Արտաշիսեան բուն հայկական իշխանութիւնը, Հայաստան խաղալիք դառնալ սկըսած էր Հռոմ և Պարթեւ երկու ոսոխներու ձեռքին մէջ: Հռոմ կ'ուզէր իր գերիշխանութեան տակ առնել Հայաստանը որպէս պատուար Պարթեւ ոտնձգութիւններուն, ինչպէս նոյնը կ'ուզէր Պարթեւ արքունիքը:

Հռոմէական կայսրներ իրենց կողմէ կը նշանակէին օտար կամ բնիկ իշխաններ և անոնց պաշտպան կը կանգնէին Պարթեւ յարձակումներուն դէմ, մինչ Պարթեւներ իրենք կ'ուզէին գրա-

ւել Հայաստանը՝ ուղղակի իրենց իշխանութեան տակ առնելու համար զայն: Այսպէս արեւելքի և արեւմուտքի մեծ ոյժերը իրենց բանակներով և լեգէոններով Հայաստան կը մտնէին՝ տնոր վրայ գերիշխանութիւն ձեռք բերելու:

Երկու մեծերու հակամարտութեան առաջին շրջաններուն՝ Հայաստանի գահին վրայ դրուած են յաջորդաբար իշխաններ, որոնց ամէնքն ալ կը վայելէին Հռոմի աջակցութիւնը և որոնք պաշտպանեալներն էին Հռոմի: Այս իշխանները մեծ մասամբ կ'ընտրուէին Պարթեւներու կողմէ և Հռոմի Օգոստոս կայսրին հաճութեամբ կը նստէին Հայաստանի գահին վրայ: Այս մասին կը յիշուի կարեւոր վաւերագիր մը, զոր թողած է Օգոստոս կայսրը Անկիւրիոյ իր մէկ արձանագրութեան մէջ և որ պատմութեան մէջ ծանօթ է «Օգոստոսի կտակ» անունով, ուր կը խօսուի նաեւ Հայաստանի մասին. «Մեծ Հայք, իր քաղաւոր Արսաւեսի սպանութենէն ետք, երբ ես կրնայի հռոմեական նահանգի մը վերածել երե ուղիքի, ես՝ իմ նախնիքներու օրինակին հետեւելով, գերադաս համարեցի իմ որդեգիր Տիբերիոս Ներոնի ձեռնով տալ Արսաւազի որդի Տիգրանին, որ Տիգրան Մեծի թոռն էր: Յետոյ երբ այս ազգը ապստամբեցաւ Հռոմի դէմ, ուղարկեցի իմ որդի Գայոսը եւ այդ քաղաւորութիւնը յանձնեցի Մարաց Արսաւազո քաղաւորի որդի Արիոբարզանին, իսկ անոր մահէն ետք, իր Արսաւազո որդւոյն: Երբ այս վերջինն ալ սպաննուեցաւ, Տիգրանը դրկեցի Հայաստանի վրայ քաղաւորելու. այս Տիգրանը Հայաստանի քաղաւորական տունէն էր»: (Արձանագր. Անկիւրիոյ, է. տախտակ):

Տիբերիոս կայսրը հազիւ թէ կապազովկիան կցած էր իր հողին 17 թուականին (Ք.Յ.), պատեհ առիթ համարելով արեւելքի խռովութիւնները, Հայաստանը իր ազդեցութեան տակ առնելու համար 18 թուականին զրկեց իր Գերմանիկոս եղբայրը, որ մեծ անուն հանած էր Գերմաններու դէմ իր մղած կռիւներով: Այդ միջոցներուն Հայոց մեծամեծներուն համակրութիւնը չհաճ էր Պոնտոսի թագաւորի տղան Ջենոն, որ Տիբերիոսի եւ Գերմանիկոսի ազգականն էր: Ջենոն վարժ էր Հայոց բարքերուն և սովորութիւններուն, երբ Գերմանիկոս Ջենոնը թագաւոր պսակեց Արտաշատի մէջ 18 թուականին, Հայեր սիրով ընդունեցան զինք և տնոր նոր անուն տալով՝ կոչեցին Արսաւես (Գ.)՝ ի պատիւ իրենց ազգային դիւցազնին — Արտաշիսեան թագաւորութեան հիմնադիր Արտաշէսի:

Արտաշէս-Ջենոնի օրով Հայաստան բաւական խաղաղ կեանք

վայելեց, մանաւանդ որ Պարթեւներու Արտաւան Գ. թագաւորը արեւելեան ժողովուրդներու հետ կռիւներով զրադած էր և կ'ուզէր հանգիստ ձգել Հայերը: Միւս կողմէ Արտաւան համաձայնութեան եկաւ Գերմանիկոսի հետ և խոստացաւ յարձակում չգործել, պայմանաւ որ Հռոմայեցիներն ալ չխառնուին Պարթեւներու ներքին գործերուն:

Հռոմ և Պարթեւ երկարատեւ պայքարին առաջին անգամ պատճառ եղան Պարթեւ Արշաւան և Վաղարշակ Ա. թագաւորները:

Արտաշէս-Ջինոնի մահէն ետք՝ 34 թուականին Արտաւան Գ.՝ Պարթեւներու այս թագաւորը՝ աւանելով որ արեւելքի կողմէ ապահով է և Տիրերիս կայսրը իր ծերութեան տարիքին մէջ կը գտնուի, ուղեց առիթէն օգտուիլ և Հայաստանը պարթեւ իշխանութեան տակ առնել. ուստի իր որդին Արշակը թագաւոր պսակեց ու զօրքով Հայաստան զրկեց առանց Հռոմի հաւանութեան 34 թուականին (Բ.Յ.):

Անիկա կ'ուզէր իր իշխանութիւնը զօրացնել Հայաստանի մէջ և անոր սահմանները ընդարձակել. Արտաւազդ Գ. յանդըգնեցաւ Հայաստանէն դուրս յարձակիլ Կապադովկիոյ վրայ և գրաւեց զայն: Հռոմի Տիրերիս կայսրը, որ ուշադրութեամբ կը հետեւէր Պարթեւներու այս շարժումին, դժգոհ մնաց Արտաւանի այս յանդուգն քայլերէն: Տիրերիս Պարթեւներու հետ Հայաստանի քաղաքական գործերը կարգադրելու տալն, սովորութիւն ունէր յաճախ Վրաց թագաւորներու աջակցութեան ապաւինիլ: Այս անգամ նորէն Վրաց թագաւորներու դաշնակցութեամբ կրցաւ ստիպել Պարթեւները որ քաշուին Կապադովկիոյն և այսպիսով կրցաւ Հայաստանի վրայ իր հեղինակութիւնը հաստատել:

Արտաւան Գ. ի մահէն ետք սակայն Պարթեւներու զահին վրայ կը բարձրանար զօրաւոր անձնաւորութիւն մը՝ Վաղարշակ Ա., որ մեծաթիւ զօրքով եկաւ Հայաստան, հալածեց Վրացիները և Հայոց գլխաւոր քաղաքները՝ Արտաշատ և Տիգրանակերտ՝ իրեն հնազանդեցան:

Այս բոլոր իրադարձութիւններուն լուրը շուտով Հռոմ հասաւ 54 թուականին: Ներոն՝ Հռոմի պատանի կայսրը՝ իր խորհրդակտաններուն հաւանութեամբ որոշեց ուժգին կերպով միջամտել Հայաստանի վերագրաւման գործին: Հռոմայեցիներ տեսան որ երկար տարիներէ ի վեր ահագին զոհեր տուած են Հայաստանի համար, քանի՜, քանի՜ անգամներ գրաւած են, բայց

ՊԱՏԿԵՐ 23. — Ներոնի կայսր

չեն կրցած աեւական կերպով տիրապետել. միջին ճամբայ մը ընտրեցին այս անգամ: Հայոց ինքնավարութիւնը պահելով հանդերձ, Պարթևներն ու Հռոմայեցիները պէտք է որ իրենց մէջ բաժնէին Հայաստանի վրայ իրենց իրաւասութեանց սահմանները: Պարթևներու կողմէ պիտի ընտրուէր հայ թագաւորը, բայց իր թագը և իշխանութիւնը պիտի ընդունէր Հռոմէն իբր հռոմէական աւատ մը: Պարթևներու կողմէ հռոմէական այս պայմանները սակայն մերժուեցան իբրեւ անարդանք Արշակունիներու:

Ներոն վերջնականապէս վճռեց այս անգամ Հայաստանը գրաւել. ուստի արեւելքի բոլոր հռոմէական սյգերուն հրամանատար կարգեց Կոբբուլոն զօրավարը, որ կուսակալն էր Կապադովկիոյ և Գաղատիոյ: Կորբուլոն երկու ամիս յաջորդաբար ձմեռեց Կապադովկիոյ և նոր զօրք հաւաքեց:

Միւս կողմէ Ներոն փոքր-կսիտ իրեն դաշնակից աւատատէր թագաւորներուն հրաման տուաւ որ իրեն օգնեն, ինչպէս Փոքր Հայքի և Մոսիաց զօրապետներուն:

Կորբուլոն հսկայ բանակով մը մօտեցաւ Հայաստանի, եւ

ՊԱՏԿԵՐ 24. — Կորբուզոն

երբ Տրդատի կողմէ մերժուեցաւ առաջարկը Հռոմի, որ կ'ուզէր Հայոց թագը կայսրէն առնուէր, քաղեց Արտաշատի վրայ, կրակ առաւ մայրաքաղաքին և հասաւ Տիգրանակերտ: Կը պատմուի թէ այս ճամբուն վրայ քաջաբար կռուեցան հայ երիտասարդներ և մեծ վնաս հասցուցին Կորբուզոնի բանակին:

Այս միջոցին էր, որ Տրդատ եւս բանակ մը կազմած Հայաստան արշաւեց և սկսաւ աւերել ու հեռացնել Կորբուզոնի լեզէտները: Կորբուզոն ամէն կողմ իր դէմ թշնամի կը գտնէր, որովհետեւ Հայեր իրենց երկրին դիրքով, իրենց բարքերով աւելի հակամէտ էին Պարթևներուն քան թէ Հռոմին: Տրդատ յաղթեց Կորբուզոնի 62 թուականին Հրանդեայի քով, որ ամբողջ մըն էր Արածանի գետին մօտ: Հռոմայեցիներ կատարելապէս պարտուեցան Պարթևներէն և ամօթալի դաշինք մը կնքելէ ետք՝ պարպեցին ամբողջ Հայաստանը:

Կորբուզոն երկրորդ անգամ աւելի զօրաւոր բանակով մը մտաւ Հայաստան և թոյլ չտուաւ որ Տրդատ Հայաստանի վրայ թագաւորէ առանց Հռոմի հաւանութեան: Պաշարեց հայկական

ամուր բերդերը և սկսաւ աւերել գիւղերն ու քաղաքները:

Անիկա Արտաշատի պաշտպանութեան համար՝ իր ոյժերը բաժնել չուզեց. ուստի հիմնադրապէս կործանեց զայն:

Քաղաքին անկման լուրը Հռոմի մէջ խանդավառութիւն առաջ բերաւ, յաղթական կամարներ կանգնուեցան և Ներոնը յաղթական կայսր հռչակուեցաւ: Տիգրանակերտ իր դուռները բացաւ և ընդունեցաւ Կորբուզոնի լեգէոնները:

Կորբուզոնի արշաւանքին հետեւանքը հզաւ համաձայնութիւն Տրդատի և Կորբուզոնի միջեւ. հռոմայեցի զօրավարը հակառակ իր յաղթանակին և իր զինուորներու մեծ թիւին, համոզուած էր թէ դժուար էր յաղթել Պարթևներուն և հայ բանակներուն: Ուստի որոշեց հաշտութեամբ կարգադրել: Հռոմի քաղաքադէտներուն միջոցաւ խնդիրը իր լուծումը ստացաւ, այն է Պարթևներու թագաւորին կողմէ արշակունի իշխան մը պիտի կարգուէր Հայոց զահին վրայ, պայմանաւ որ այդ թագաւորը Հռոմի հաճութիւնը եւս ստանար:

Ամենավերջին անգամ միայն որոշուեցաւ տեսակցութիւն մը Տրդատի և Կորբուզոնի միջեւ: Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Հրաւիրեա ամրոցին քով՝ Արածանի գետին հզերքը, մեր օրերու = Եփրատը (Մուրատ գետը), ուր Տրդատ պարտութեան մատնած էր Հռոմի լեգէոնները և կնքած ամօթալի գաշինք, և ուր հանդիպած էին Տիգրանի և Լուկուլլոսի հեծելազօրքերը:

Հաշտութեան ժամագրութեան օրը հոն էր Տիբերիոս Աղեքսանդրոս հռոմայեցի տապաւը. երկու կողմի պետերը քըսանական հեծաւորներ առնելով մօտեցան իրարու: Տրդատ Կորբուզոնը տեսնելով նախ ինքը իջաւ ձիէն, ապա՝ Կորբուզոն: Երկուքը հետիոտն ձեռք ձեռքի տուին: Հռոմայեցին գովեց այն ազնիւ երիտասարդ իշխանը, որ փոխանակ վասնգի կնթարկելու ինքզինք, իմաստուն խորհուրդի կը հետեւէր: Պարթևը երկար խօսեցաւ իր տահմի ազնուականութեան մասին, ապա աւելցուց թէ կ'ուզէ Հռոմ երթալ և կայսեր տանիլ յաղթական նշան մը:

Պատմագիրներ շատ պերճաշուք կերպով կը նկարագրեն Տրդատի գէպի Հռոմ ճամբորդութիւնը, Ներոնի կողմէ հանդիսաւոր ընդունելութիւնը և սարքուած շքեղ հանդէսները ի պատիւ Հայոց թագաւորին. —

«...Տրդատի կ'ընկերանային ոչ միայն իր որդիներն ու կիներ, այլեւ իր վաղարչ և Բակուր հզրայրներուն աղաքը: Ա-

ՊԱՏԿԵՐ 25.— Տրդատ Ա. (53—59 եւ 66—75)

նոնց չուն յաղթական գնացքի նման էր, ինչպէս կ'ըսէ Դիոնէ . . . 3000 Հայ եւ Պարթեւ ձիաւորներ, նախարարներ, բաղձաթիւ մողեր եւ հռոմայեցի բարձրատախճան սպաններ: Ծամբորդութիւնը տեղի ունեցաւ ցամաքի վրայով: Արքայական այս փայլուն թափօրը անցաւ Փոքր-Ասիոյ եւ Պալքաններու վրայէն. ինն ամիս տեւեց այս ճամբորդութիւնը, որուն բովանդակ ծախքերը տրուեցան Ներոնի արքունի գանձէն: Տրդատ ձի հեծած էր, անոր քովէն իր կինը նայնպէս ձիու վրայ նստած, գլուխը ոսկի

սաղաւարտով, որ դէմքը կը ծածկէր ըստ պարսկական սովորութեան: Խտալիոյ մէջ ճամբորդութիւնը կը կատարուէր կառքերով, զորս Ներոն զրկած էր: Տրդատ և Ներոն հանդիպեցան իրարու Նաբոլիի մէջ: Երբ մօտեցան Ներոնի, Տրդատ յանձն չառաւ իր սուրը մէկդի դնել: Տրդատ իրաւունք ունէր իր զինուորական տարազովը ճամբորդել և ոչ թէ իբրեւ գերի: Տրդատ յանձն առաւ միայն սուրը պատեանը դնել: Ներոնի առջեւ ծնրադրեց ան ու «Տէր» կոչեց կայսրը, որ մեծ պատուով ընդունեցաւ զայն: Ի պատիւ հիւրերուն կայսրը Նաբոլիի մէջ սարքեց չքեզ հանդէսներ, կրկէսի խաղեր և թատերական ներկայացումներ: Կը պատմեն թէ Տրդատ իր բարձր գահին վրայ նստած տեղէն կը նետահարէր ցուլերն ու գաղանները: Ապա արքայական թափօրը մեկնեցաւ դէպի Հռոմ: Ամբողջ քաղաքը զարդարուած էր լապտերներով ու պսակներով: Հրապարակին վրայ ժողովուրդը կեցած էր շարք-շարք, սպիտակ հանդերձներ հագած ու գափնիներով պսակուած: Հրապարակին վրայ մնացած տեղերը բռնած էին զինուորները՝ սպառազէն, որոնց զարդերէն շողեր կ'արձակուէին: Առասու Ներոն կը մօնէր հրապարակը, յաղթութեան պատմութեանը հագած՝ ձերակոյտին ու թիկնապաններուն հետ: Բեմ ելաւ ան ու նստաւ կայսերական աթոռին վրայ: Ապա Տրդատ և իրենները եկան հրապարակ՝ շրջապատուած զինուորներէ: Բեմին առջեւ հասնելով երկրպագեցին կայսեր: Մեծ աղաղակին գոչիւնը, որ բարձրացաւ այդ տանն, զարմացուց Տրդատը, որ պահ մը լուռ մնաց, բայց աղաղակները դադրեցան. սկսաւ ոգի առնել ու խօսիլ. «Տե՛ր, ես Արեակի որդին եմ, բու ծառան: Եկայ քեզի որ իմ ասուածն ես՝ երկրպագելու իբր Մինր ասուածոյ. այդ քող բլլայ իմ բախսք. դուն ինձի համար բախս ես»: Ներոն պատառխանեց անոր. «Իմաստութեամբ շարժեցար որ եկար անձամբ տեսնելու զիս, զի այն քաղաւորութիւնը, զոր ոչ բու հայրդ քողուց քեզի եւ ոչ եղբայրներդ, որ զայն քեզի տուին՝ կրցան պահել, զայն կու տամ քեզի. քեզ կը կարգեմ քաղաւոր Հայոց, հասկըցնելու համար քե՛ քեզի եւ քե անոնց, որ ես իշխանութիւն ունիմ քաղաւորութիւններ աւնելու եւ տալու»: Այսպէս խօսելէ ետք՝ հրաւիրեց զայն որ նստի բեմին վրայ իրեն համար պատրաստուած տեղը, Ներոնի գահէն փաքը ինչ ցած: Տրդատ երբ նըստաւ, Ներոն անոր գլուխը դրաւ թագը, լսուեցան ուրախութեան աղաղակներ, կեցցէներ: Ծերակոյտին հրամանաւ ոչ միայն բեմը, այլեւ ամբողջ սրահը և գանուած կարասիները ոսկեպատ

էին, ուստի այդ օրը կոչուեցաւ Ոսկիե օր: Անթիւ ու թանկագին նուէրներ տեղացուց Ներսէն Տրդատի և հետեւորդներուն վրայ: (ՊԱՏՄՈՒԹԻԽՆ ՀԱՅՈՅ, Յարութիւն Աստուերեան, էջ 88):

Տրդատի յաջորդներուն օրով, երբ Հայոց գահը խաղալիք դարձած էր Հռոմի և Պարթևաստանի իշխանաւորներու ձեռքին մէջ, անդին դրացի պարթևական գահը սարսած էր, հոն կը տիրէին ներքին խռովութիւն և եղբայրական կռիւներ:

Պարսիկ իշխան մը՝ Արտաշիր Սասանեան՝ իր կողմ շահելով նախարարները ապստամբեցաւ Պարթև Արտաւան թագաւորի դէմ: Սասանեան Արտաշիր վերջ կու տար Պարթև և Պահլաւ արքայական հարստութեան և անոր աւերակներուն վրայ կը կանգնէր Կիւրոսի և Բսերքսէսի հին կայսրութիւնը և ինքզինք կը հռչակէր «Արքայից արքայ»:

Պարսիկ Արտաշիր հետզհետէ զօրանալով, ահարկու ոյժի մը կը տիրանար և արեւելքի մէջ նոր թշնամի մը կը դառնար Հռոմի դէմ:

Պարսից իշխանի առաջին դործը եղաւ Հռոմի դէմ պայքար, և իր հեծելազօրքերը հասան մինչև Կապադովկիոյ մօտերը 230 թուականին (Ք. Յ.), սակայն Հռոմ յաջողութեամբ մաքառեցաւ անոնց դէմ, միշտ Հայերը օգնական ունենալով:

Անոնք յարձակեցան նաև դրացի Հայաստանի վրայ, սակայն խոսրով Ա., Հայոց թագաւորը, կրկնակ կռիւներ մղելով՝ պաշտպանեց Հայաստանի գահը, որովհետև իրեն օգնութեան կը հասնէին ո՛չ միայն հռոմէական լեգէոնները, այլև հարսուի եւ հիւսիսի ժողովուրդները, որոնք դաշնակից կամ հպատակ էին Հռոմայեցիներուն:

Խոսրով՝ Հայոց թագաւորը՝ տակաւին երկար ատեն պիտի կրնար պաշտպանել իր գահը, եթէ Անակ Պարթև եղբայրասպան դաւաճանութեամբ չխլէր անոր կեանքը, ինչպէս որ քիչ ետք ինքն ալ պիտի սպաննուէր իրեններէն: Հայ ժողովուրդին համար այս երկու զոհերու սերունդներէն էր որ շուտով հրապարակ պիտի գային երկու մեծ դէմքեր՝ Տրդատ Գ. և Գրիգոր Լուսաւորիչ անուններով:

Արտաշիր Սասանեանի յաջորդեց իր որդին Շապուհ Ա. (241—271), որ Հռոմայեցիներու կատաղի թշնամին հանդիսացաւ քան Պարթևները և իր նախորդը՝ Արտաշիրը:

Շապուհ, անմիջապէս որ գահ բարձրացաւ, արշաւեց հռո-

մէտական երկիրներ և յառաջացաւ մինչեւ կապադովկիա եւ կիլիկիա:

Այս շրջանին էր նաեւ որ Սեւ Մովի եղերքները հաստատուած Գոթացիք անցան Պոնտոսի շրջանները և սկսան իրենց բարբարոս յարձակումներուն ենթարկել դրացի երկիրները:

Պարսիկ կայսրը հռոմէական արեւելքը փոթորկող այս վերիվայրումներէն օգտուելով՝ սանտկոխ ըրաւ կայսրութեան սահմանները, ողողեց ամբողջ Փոքր-Ասիան և աւերեց ամէն կողմ: Անիկա չարունակեց իր արշաւանքը մինչեւ կիլիկիա, Տարսոն, Անտիոք և Եդեսիա քաղաքները՝ հիմնայատակ կործանելէ ետք, անցաւ կապադովկիա, նոյնպէս քանդեց անոր գըլխաւոր քաղաքը Կեսարիա:

Պատմագիրներ սոսկումով կը նկարագրեն այն խժդժութիւնները, որոնք գործուեցան պարսիկ այս թագաւորին կողմէ հռոմէական կայսրներու և անոնց հպատակ երկիրներու հանդէպ: Կը պատմեն թէ մեռնողներու դիակները ձորերը կը լեցընէին՝ կամուրջներ ձեւացնելու համար և Շապուհ անոնց վրայէն անցնելով մեծ հաճոյք կը զգար:

Վաղերիանոս՝ Հռոմի կայսրը, պարսկական այս արշաւանքը կասեցնելու համար, անձամբ արեւելք եկաւ, սակայն այս պատերազմին մէջ գերի ինկաւ Շապուհին ձեռքը: Հետաքրքրական է գիտնալ Հռոմի զժրոխտ կայսեր վիճակը, երբ յանձնուած էր Շապուհի քմահաճոյքին:

Ամէն անգամ որ արքայից արքան կ'ուզէր իր ձին հեծնել, կայսրը ստիպուած էր ծռնկի դալ և իբր պատուանդան ծառայել անոր ոտքերուն: Այսպէս երկար առին Շապուհի իբր գրաստ ծառայելէ ետք, մորթաւերձ կ'ըլլայ և իր մորթին մէջ յարդ լեցնելով՝ ծիրանի հադուած կը կախեն տաճարի մը մէջ իբրեւ ցուցադրութիւն իր դեսպաններուն:

Շապուհ, կայսերական հաղերսն վրայ իր այս վայրագ գործունէութեամբ տեսական մնալու յոյսը կորսնցուցած ըլլալով, ուղեց երկիրը կործանել և իր ետեւ ձգել միայն անապատ մը և նուաճուած նահանգներուն բնակիչները իր երկիրը փոխադրել:

Ուստի 264 թուականին կրկին Արշաւեց Փոքր-Ասիա, ի մէջ այլոց նաեւ կապադովկիա և հիմնայատակ կործանելէ ետք իր հետ գերի տարաւ անհամար քրիստոնեայ բնակիչներ:

Ինչպէս տեսանք, հռոմէական կայսրութիւնը իր տիրակա-

լուծեան առաջին թուականներէն սկսեալ մինչև 284 թուականը, ենթարկուեցաւ արտաքին և ներքին տաքնապնեւում: Անիկա կրեց բարբարոս ցեղերու ասպատակութիւնները և պարթև-պարսիկ արշաւանքները, որոնք կը տարածուէին երկրի մէջն կողմերը և կը սպառնային կայսերական սահմաններուն:

Բոլոր այս քաղաքական փոթորիկները, որոնք կը խանգարէին կայսերական նահանգներու բնակչութեանց խաղաղ եւ բարգաւաճ ընթացքը, բարեբախտաբար սակայն վաղանցուկ հանգամանք ունեցան և Հռոմ այս բարբարոսները շուտով կը վանէր իր սահմաններէն դուրս և իր իշխանութիւնը կը վերահաստատէր նախկին շրջաններու վրայ:

Կայսրութեան պոռնական նահանգին մէջ քաղաքական ասպարէզ իջաւ Կոստանդիանոս կայսրը, որուն շնորհիւ կայսերական սահմանները դադրեցան թշնամի յարձակումներէ և երկիրը առաջնորդուեցաւ խաղաղ աշխատանքի. դժբախտաբար երկար պիտի չտևէր, հազիւ մինչև Շապուհ Բ. կայսեր օրերը, երբ պիտի վերսկսէին պարսկական բարբարոս արշաւանքները:

Դիոկղետիանոս կայսրը, 284 թուին, ձեռնարկեց Պարսից դէմ արշաւանք մը, գործակցութեամբ Հայոց Տրդատ Գ. թագաւորին և ձեռք բերաւ յաջող դաշինք մը, որուն մէջ Հայաստան ունեցաւ իր խոշոր բաժինը:

Դիոկղետիանոս, Հայաստանը Հռոմի ազդեցութեան տակ առնելու համար, Հայոց զահին վրայ թագաւոր դրաւ Տրդատը, որ 287 թուին մտաւ Հայաստան հռոմէական զինուորներով. ճամբան Կեսարիոյ մէջ Տրդատի միացած էին նաեւ հայ նախարարներ:

Երիտասարդ հայ թագաւորը, իր քաջութեամբ և հռոմէական զինուորականի իր դաստիարակութեամբ, արդէն ծանօթ էր Դիոկղետիանոսին: Կայսրը 284 թուին իրեն իբր կայսերանիստ վայր ընտրած էր Նիկոմիդիա (Իզմիտ) քաղաքը, և Հայոց երիտասարդ թագաւորը նոյն թուականին հոն կը գտնուէր և հռոմէական դաստիարակութիւն կը ստանար:

Դիոկղետիանոս, որ մեծ պաշտպանը եղած էր Հայաստանի թագաւորին, զօրաւոր բանակ մը յանձնեց Գաղերիոսի, որ Տըրդատի հետ փայլուն յաղթանակ մը տարաւ Պարսից դէմ և ստիպեց զանոնք հաշտութիւն խնդրելու: 297 թուին կնքուեցաւ դաշինք մը, որ Հայոց և Հռոմայեցւոց համար շատ նպաստա-

ւոր էր:

Կայսրը իր այս դաշինքով մեծ ծառայութիւն ըրաւ թէ՛ Հռոմի և թէ՛ Հայոց համար: Պարսիկներ ստիպուեցան կայսերական հողամասերէն իրենց սահմանները քաշուիլ և Տիգրիսը Կորդուքէն սկսեալ դէպի վար սահման եղաւ Հռոմի կայսրութեան: Անիկա ապահովեց քառասուն տարուան խաղաղութեան ժամանակամիջոց մը և կազմակերպեց իր սահմաններուն վրայ Հռոմի համակիր պատուար պետութիւն մը. Հայաստան զանցառելի ոյժ մը չէր Հռոմի համար՝ իր ժողովուրդի քաջութեամբ և երկրին աշխարհագրական դիրքով:

Պարսիկներ յարգեցին իրենց դաշինքը և քառասուն տարի զէնք չգործածեցին Հռոմի և Հայաստանի դէմ:

Այս խաղաղ տարիներուն մէջ Տրդատ նուիրուեցաւ իր երկրի շինարարութեան և ժողովուրդի բարօրութեան: Այս շրջանին էր նաեւ որ քրիստոնէութեան նոր կրօնի լոյսը աւարածուած էր Հայաստանի մէջ և հայ ժողովուրդը զանգուածօրէն ընդունած քրիստոնէութիւնը, որ արդէն մուտք գտած էր Հայաստանէն ներս:

Այս բախտորոշ թուականը, որ հայ ժողովուրդի քաղաքականին հետ կ'որոշէր նաեւ քրիստոնեայ Հայութեան ճակատագիրը, ազգերու հկեղեցական պատմութեան մէջ հայ ժողովուրդի փառքերէն մին կազմող պանծալի թուականն է: Երբ հայ ժողովուրդի կողմէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը առաջին անգամ պետական կրօնք կը դառնար, մինչ քրիստոնեայ աշխարհը ամէնուրեք հալածական արիւնոտ նահատակներ կու տար:

Հռոմէական պետութիւնը այս շրջանին կը կառավարուէր չորս կայսրներէ, որոնցմէ Մաքսիմիանոս կայսրը, որ Անտիոք կը նստէր, լսելով Հայաստանի ժողովուրդին քրիստոնէութեան դարձը, Տրդատի դէմ պատերազմի ելաւ: Տրդատ և Հայեր քաջաբար կռուեցան բռնաւոր Մաքսիմիանոսի դէմ և քրիստոնէական կրօնի պաշտպանութեան իրենց հերոսական կեցուածքին մէջ՝ Հայեր յաղթական դուրս եկան:

Այս պայքարին մէջ կրկին անգամ ցայտեցաւ Հայոց պատմութիւնը իր փառաւոր էջերով: Քրիստոնեայ կառավարութիւններու մէջ առաջինը եղաւ հայ ժողովուրդը, որ ո'չ միայն ընդունեցաւ քրիստոնեայ կրօնքը, այլև անոր պաշտպանութեան համար զէնք վերցուց:

Այս դէպքերէն քիչ ետք, Կոստանդիանոս, որ մէջտեղէն վերցուց միւս երեք կայսրութիւնները ու միահեծան տէր դարձաւ հռոմէական պետութեան, իր գահակալութենէն վեց տարի ետք ազատութիւն շնորհեց քրիստոնէական նոր կրօնքի տարածման:

Տրդատի և Կոստանդիանոսի տէրութիւններուն միջեւ կընքուեցաւ բարեկամական դաշինք մը, որուն համաձայն Հայերը պիտի մնային հաւատարիմ դաշնակիցը Հռոմայեցիներուն, իսկ Կոստանդիանոս և իր յաջորդները Հայաստանը պիտի պաշտպանէին Պարսից դէմ:

Մեծն Կոստանդիանոս փորձեց փոքր-Ասիոյ մէջ տեղական ճորտ իշխանութիւններ կազմակերպել և հռոմէական կայսրութիւնը ամբողջել: սակայն միաժամանակ Հռոմի սահմանադրւած խններուն վրայ անպակաս էին թշնամի յարձակումներ և ներքնապէս պետութեան շէնքն ալ ամուր չէր: Հազիւ թէ քառասուն տարուան պարսիկ և հռոմ հաշտութեան ժամանակամիջոցը լրացած էր, Շապուհ Բ. (309—371), Սասանեան թագաւորներուն ամենէն ջգուտն ու փառասէրը, սկսաւ վերստին իր պայքարը, որ գրեթէ 60—70 տարիներ անընդհատ շարունակուեցաւ: Հայաստան նորէն միջամուխ եղաւ այդ պայքարին և բնաւ իր մեծ բաժինը:

360 թուականին, Կոստանդիանոս կայսրը իր մօտ հրաւիրեց Արշակը և Կեսարիոյ մէջ չքեղ ընդունելութիւն մը ընելէ ետք, անձնական տեսակցութիւն մը ունեցաւ Արշակի հետ, որ վստահեցուց կայսրը իր հաւատարմութեան վրայ: Կայսրը ճոխ ընծաներով պատուեց Արշակը և անոր ընկերակցողները: Կոստանդիանոս շատ չանցած երբ վախճանեցաւ Տարսնի մօտ, իր յաջորդը Յուլիանոս (Ուրացող) առաջնորդեց բանակը, զոր Կոստանդիանոս պատրաստած էր Պարսից դէմ: Յուլիանոս Եփրատն ի վար իջնելով հասաւ Պարսից մայրաքաղաքը Տիզբոն, ուր պատերազմի միջոցին սպաննուեցաւ և իրեն տեղ կայսր հռչակուեցաւ Յովիանոս, որ յուսահատ պատերազմի յաղթական ելքէն հաշտութիւն կնքեց Շապուհի հետ և Պարսից բանակին յանձնեց Արշակն ու Հայաստանը, որոնք մինչև վերջ հաւատարիմ մնացած էին Հռոմայեցիներուն:

Հայոց բանակին սպարապետն էր քաջայաղթ Վասակ Մամիկոնեան, որ Արշակի և հայ ժողովուրդին հետ չորս ամբողջ տարիներ դիւցազնական դիմադրութիւն ցոյց տուաւ Պարսից դէմ:

միշտ աչքը արեւմուտք յառած: Ըստ փառասոս Բիւզանդի՝ Արշակ Բ. ի հրամանով Հայոց զօրավար Վասակ Մամիկոնեան արշաւեց մինչեւ Փաւրաց երկիր (Կապադովկիա), «մինչեւ ի քաղաքս յԱնկիւրիոյ»:

367 Թուականին, Շապուհ Արշակը կանչեց իր մօտ հաշտութեան պատրուակով. անոր կ'ընկերանար նաեւ Վասակ Մամիկոնեան սպարապետը: Շապուհ զաւաճանութեամբ կալանաւորեց Արշակն ու Վասակը իբրեւ մահապարտներ: Արշակը աքսորեց Անուշ բերդը, իսկ Վասակը մօրթաղերձ ընելով յարդով լեցնել տուաւ և զրկեց բերդ՝ Արշակ թագաւորի աչքին առջեւ մնալու համար: Պատմագիրներ հոս կը յիշեն Շապուհի և Հայոց թագաւորի միջեւ անդի ունեցած հետաքրքրական գէպքի մը պատմութեամբը, որ կը մասնանշէ հայ հողին ու ջուրին ներգործութիւնը հայ հողիներէն ներս:

Շապուհ Արշակը շղթայակապ բանաւորելէ և Վասակը մօրթաղերձ ընելէ ետք, ուղեց կառարկւապէս տիրել Հայաստանի, ուր յարձակեցաւ զօրաւոր բանակով մը: Հայկական բանակը ամբողջաւ Արսագէսն անառիկ բերդը և առաներեք ամիս զիմադրեց պաշարման: Շապուհ սպառնաց նախարարներու ընտանիքներուն, որոնք բերդին մէջ բանաւորուած էին, որպէսզի քրիստոնէութիւնը սերանան. անոնք հաստատ մնացին իրենց հաւատքին մէջ և չարաչար նահատակուեցան:

Այս պատերազմին՝ Պապ՝ Արշակի որդին՝ հռոմէական երկիր կը գանուէր իբր պատանդ: Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետի նախագահութեամբ պատգամաւորութիւն մը Պոլիս գնաց և Պապը թագաւոր խնդրեց Հայոց գահին վրայ: Վաղես, Յոյներու արքան, թագաւոր պսակեց Պապը և գայն Տերեմսիոս զօրավարին հետ բանակով Հայաստան զրկեց:

Հայ փախստական նախարարներ հաւաքուեցան թագաւորին շուրջ. բանակի կազմութիւնը յանձնուեցաւ Մուշեղի: Պարսից գէմ կռիւը սկսաւ. Մուշեղ մեծ կորովով կը յառաջանար: Դուրէժ քաղաքի մօտ Շապուհ յաղթուեցաւ, իսկ իր կանանոցն ալ գերի ինկաւ: Մուշեղ կործանեց տարուշանները և սպաննեց բազմաթիւ պարսիկ մոգերն ու մեծամեծները, որոնցմէ չտանրը մօրթաղերձ ըրաւ՝ իր հօր Վասակի վրէժը լուծելու համար:

Հայաստան գտաւ իր կորսնցուցած խաղաղութիւնը, որուն արթուն պահապանն էր քաջ Մուշեղ Մամիկոնեանը: Հայոց թագաւոր Պապը շատ ջանքեր ըրաւ ակտրացնելու համար նախա-

բարներու անջատ դիրքը եւ զօրացնելու կեդրոնական իշխանութեան ոյժը, ինչպէս նաեւ բաժնելու համար Հայոց Եկեղեցին յունականէն:

Պապ թագաւորի սպանութենէն ետք, տակայն, նախարարները սկսան կրկին հակառակ դիրք բռնել եւ Յոյներ ու Պարսիկներ առիթէն օգտուելով Հայաստանը իրենց մէջ բաժնեցին 384 թուականին, սրպէսզի Հայերը այլեւս չկարենան ըմբոստանալ իրենցմէ մէկուն դէմ:

Իսկ 428-ին վերջ տրուեցաւ Արշակունեաց թագաւորութեան, որ երեք հարիւր եօթանասուն վեց տարի տեւած էր (52—428):

Թ.

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՀԻՆ ԱՇԽԱՐՀԸ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՌԻԹԻՒՆԸ

Հռոմ շնորհիւ իր ղինուորական ոյժին և կազմակերպեալ վարչութեան՝ հասած էր աշխարհածաւալ տիրակալութեան մը և ամէնուրեք հարստութիւնը, պերճանքը և վայելքը հռոմէական ընկերութեան սեպհականութիւնը դարձած էին:

Հռոմի քաղաքական այս բարձրութեան հետ, նոյն համեմատութեամբ ալ ինկած էր անոր բարոյական կառուցուածքը:

Կայսրութեան հպատակ երկիրներուն քաղաքացի ժողովուրդները, որոնք երկրի յառաջդիմութեան և երկրի զարգացման կենսական տարրն էին, որպէս սարուկ և թշուառ զանգուած ճանչցուած՝ անտուն և անպատասպար կը հեծէին Հռոմի բռնակալութեան տակ:

Կայսերական ազդեցութեան ենթակայ բոլոր նահանգներու և նուաճուած երկիրներու բնակչութիւնները հետեւած էին անոնց օրինակին և կը դաստիարակուէին կայսերական երկրին մէջ տիրող ապականեալ բարքերով՝ կորսնցնելով իրենց առանձնյատկութիւնները:

Կայսրութեան վերջին տարիներու ճնշումը այն աստիճան անտանելի դարձած էր որ հռոմայեցի քաղաքացիներ կայսերական հարկահաւաքներուն դէմ ինքզինքնին պաշտպանելու համար փախան բարբարոս ցեղերուն մօտ:

Հարկահաւաքներու կողմէ գործուած այս կեղեքումները առիթ կու տային խօսելու լուկիանոսին, որ միշտ կը շեշտէր զօրաւոր բարոյական ոյժի մը մասին, որպէսզի կարենար փրկել մոլութեան մէջ գերեվարուած Հռոմը իր անկեալ վիճակէն, և անիկա պիտի ըլլար *fructus gentium*, որ արդէն մուտք գտած էր և իր ծաւալումը կը ստանար կայսերական նահանգներուն մէջ, յեղաշրջելով և փոփոխութեան ենթարկելով Հռոմի ապականեալ բարքերը:

Կայսրութեան այս անկեալ վիճակը ինքնին արդէն բուն իսկ պարարտ հողն էր, ուրկէ պիտի կենսաւորուէր ճնշուածներու ազատագրական ոգին: Հռոմ սակայն հալածանքի ենթարկած էր նոր կրօնը և կը յամառէր ընդունելու դայն:

Քանի հալածանքը կը սաստկանար, նոյնքան շարժումը աւելի կը տարածուէր. այնպէս որ Յիսուսի մահէն երեսուն տարի ետք՝ Հռոմի կայսրութեան բոլոր նահանգներուն մէջ տարածուած էր քրիստոնէութիւնը և Հռոմի ընկերութեան սիրտը կը կրծէր:

Հռոմայեցիներու կողմէ քրիստոնէութեան դէմ հալածանքը շարունակուեցաւ մինչև Դ. դար՝ Կոստանդիանոսի օրը:

Քրիստոնէական բարոյական ըմբռնումի գլխաւոր ներկայացուցիչներէն եղած է Լուկիանոսէն զատ Ապոլոնիոս Կապադովկիացին, որ քրիստոնէութեան առաջին դարուն ծնած էր Տիանա քաղաքը Կապադովկիոյ մէջ 30—40 թուականներուն (Ք. Յ.):

Ապոլոնիոսի կեանքը և անոր բարոյականը նմանութիւնը եղած էր Քրիստոսի, և իր կեանքին օրինակով ճամբայ բացած էր Անոր վարդապետութեան:

Ապոլոնիոս իր ուսումը առած էր Կիլիկիոյ Տարսոն քաղաքին մէջ և շատ կանուխէն յարած Պիլթագորի վարդապետութեան: Անիկա ճամբորդեց Փոքր-Ասիա, Բաբելոն և Հընդկատան, ուր Պրահմականութեան վարդապետութիւնը ուսումնասիրեց. գնաց նաև Հռոմ 81—96 թուականներուն: Անիկա երբ առաջին անգամ Փոքր-Ասիա մտաւ, իր հետ բերաւ բոլորովին նոր ըմբռնում մը. ամէն կողմ կը յորդորէր բարքերու ապականութիւնը թօթափելու մասին և կը տարածէր Պիլթագորեան վարդապետութիւնը: Իր վարդապետի օրինակին հետեւելով կը սնանէր միայն ընդեղէններով, իր ինչքերը կու տար աղքատներուն, կ'ապրէր առճարներուն մէջ և իր կեանքի օրինակով կը դասախարակէր մարդիկը:

Երբ քրիստոնէութիւնը իր յաղթական ընթացքով հետզհետէ կը նուաճէր հեթանոս աշխարհը, Ապոլոնիոսի անձնաւորութիւնը քրիստոնեաներու և հեթանոս մարտնչողներու կողմէ իրենց դատին ի նպաստ դորձածուեցաւ:

Դ. դարուն սկիզբը հռոմէական կայսրութիւնը իր կատարեալ անկումի եզերքին հասած էր. ստրուկներու աշխատանքը այնքան անտանելի դարձած էր: Յետոյ քրիստոնէութեան հետեւող աշխատաւոր դասակարգէն զատ՝ ուրիշ ո'չ մէկ դասակարգի մէջ կար ո'չ միութիւն և ո'չ ալ խանդավառութիւն:

Կայսրութիւնը քաղաքականապէս քայքայուած էր աւատական ցեղերու, փրանգներու, Գերմաններու և Գոթացիներու ար-

շաւանքներէն: Այսպիսի վիճակի հասած Հռոմի կայսրութիւնը առանց քրիստոնեայ առաջնորդի մը չէր կրնար դիմանալ: Կոստանդիանոս կայսրը հասկցաւ տսիկա իր գահակալութենէն վեց տարի ետք 312 թուականին. ուստի մեծ դիւանագիտութեամբ յաջողեցաւ նախապէս պառակտում ձգել հարուստներուն միջեւ և իր կողմը շահեցաւ հարուստ և ազդեցիկ եկեղեցականները և այսպիսով կրցաւ իշխել տմբողջ կայսրութեան:

Կոստանդիանոս 312-ին միակ տէրը դարձաւ կայսրութեան և Հռոմի դրօշը «խաչի» նշանով զարդարելէ ետք՝ 313-ին Միլանի նշանաւոր հրովարտակով քրիստոնէութիւնը պետական կրօնք կը յայտարարէր՝ աւելով անոր գործելու ազատութիւն:

Արեւմուտքի մէջ քրիստոնեայ եկեղեցիի այս կազմակերպումի թուականէն սկսեալ, Հռոմի եպիսկոպոսը կը նկատուէր եպիսկոպոսներու պետը, որովհետեւ Հռոմ քաղաքը կայսրութեան կեդրոնն էր և արեւմուտքի քրիստոնեաներու աւանդութեան համաձայն՝ Հռոմի եպիսկոպոսապետը յաջորդը կը նկատուէր Պետրոս առաքեալին:

Ժ.

ԿԱՊԱԴՈՎԿԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Փոքր-Ասիա, ինչպէս որ քաղաքականօրէն տրեւմուտքի և տրեւելքի միջև հաղորդակցութեան կամուրջ մը կազմած էր, այս անգամ ևս քրիստոնէական նոր կրօնքի համար եղաւ կամուրջ:

Քրիստոնէութեան ազդեցութեան ենթարկուած երկիրներու մէջ, առաջին կարգի վրայ կը գտնուի նաեւ Կապադովկիան, ուր Ա. դարուն իր նուաճումները կատարած է այս նոր կրօնքը: Ասոր իւր փաստ կը ծառայէ Կապադովկիացի Ապոլոնիոսի գործունէութիւնը, որ Ա. դարուն երեւան կու գայ իր հայրենիքին մէջ և կը մաքառի հեթանոս ընկերութեան աղականութիւններուն դէմ:

Գիտնականներ քրիստոնէութեան տարածման երկրորդ գիծը կ'ընդունին ցամաքի ճամբով գէպի հիւսիս Տիանա, Կապադովկեան Կեսարիոյ վրայէն գէպի Պանասս և Սիւ Շովու նուաճանդիւտներ:

Ըստ աւանդութեան, Պօղոս առաքեալ իր քարոզչութիւններուն համար առաջին ճամբարգութիւնը կատարած է Փոքր-Ասիոյ գծով և հասած է մինչև Իկոնիոյ (Գոնիա) շրջանները:

Քրիստոնէական եկեղեցիներու կազմութիւնը սկսած է առաքելականերուն ձեռքով, որոնց ժամանակ իրենց պարզութեանը մէջ էին. յետոյ է որ կորսնցնելով իրենց նախնական եզրայրական կապակցութիւնը, մէկը միւսէն զերազատ համարուելու իրենց յուր ընթացքով անջատուած են և զանազան մասերու բաժնուած:

Սուրբ Գիրքի մէջ մենք կը տեսնենք թէ նախնական շրջանին Պետրոս առաքեալը կը նախադահէր ժողովներուն, որոնց գլխաւոր զերակատարն էր (Գործք, Ա. 15): Յանկարծ առանց թաւականը որոշ ըլլալու, ինչպէս նաեւ անոր չարժառիթները, Երուսաղէմի մէջ երեցներու ժողով մը կը տեսնենք, որուն պէտք է Յակոբոս Տեսաճեղրայր: Այս ժողովը կը կոչուի նոր կրօնքին առաջին եկեղեցին և պէտք ալ առաջին կաթսկապահը, քանի որ ըստ Գործ Առաքելոցի, այս ժողովն էր որ կը կառավարէր համայնքը (Գործք, Ժ. 1):

Հեաղհատէ երբ նոր կրօնքը սկսու աւարածուիլ երուսաղէմէն դուրս, ամէն տեղ կաղմուեցան ժողովներ, որոնք յարաբերութեան մէջ կը մնային երուսաղէմի հետ՝ հոն մշակուած կանոնները և սրուշումները ճիւղ-ժողովներուն հաղորդելու:

Երուսաղէմի մէջ քրիստոնէութեան քարոզչական յանդերձութիւնները պատճառ եղան հալածանքի: 41 թուականին Ագրիպպա Ա. ի հալածանքը ընդհանուր կերպարանք ստացաւ և նորահաստատ եկեղեցին խուճապի մասնուած, առաքեալներէն շատեր ստիպուեցան թողուլ երուսաղէմը և ապաստանիլ ալլուր: Հալածականներէն շատեր Անտիոք հասնելով զօրացուցին նորահաղմ եկեղեցին և երուսաղէմէն ետք Անտիոք դարձաւ նոր կրօնքին գլխաւոր կեդրոնը:

61 թուականին երուսաղէմի տիտոին առաջին եպիսկոպոս կ'ընտրուի Յակոբոս Տեառնեղբայրը և անոր կը յաջորդէ Սիմէոնը, որ ապրեցաւ մինչև 110 թուականը:

Ագարուն վերջերը, Աւետարանը քարոզուած էր կայսերական երկիրներուն մէջ հաստատուած գլխաւոր քաղաքները— Անտիոք, Եփեսոս, Կեսարիա (Կապադովկիա), Զմիւռնիա, Աթէնք, Հռոմ և Աղեքսանդրիա: Այս եկեղեցիները կը կոռուարուէին երէցներէ, ինչպէս էր նախնական շրջանին: Հեաղհատէ քանի համայնքը ընդարձակուեցաւ և եկեղեցին աւարածուեցաւ, պէտք եղաւ տեղւոյն վրայ մասնաւոր երէցներ նշանակել շրջանի գործերուն կանոնաւորութեանը համար: Ընդհանրապէս ժողովներու նախագահին կը արուէր այս պաշտօնը: Իրենց պաշտօնին բերմամբ այս երէցներուն տունն տեղւոյն— եպիսկոպոս տնունը:

Այս առաջին անդամները իւրաքանչիւր եկեղեցի անկախ էր և իրենց պաշտօնը սահմանափակ. յետոյ երբ կեդրոնները հեաղհատէ հալածանքներու պատճառաւ և կամ իրենց գործին մէջ ընծայած առաւելութիւններուն համար քանի կարեւորութիւն ստացան, տեղւոյն եպիսկոպոսներն ալ նոյն չափով տիրացան բարձր գիրքերու և իրենց ենթակայ շրջանները վարելու, և ուրիշ եպիսկոպոսներէն գերադաս համարուելու աստիճանին հասան, որոնք հետագայ դարերու ընթացքին ծնունդ տուին հայրապետութիւններու և պատրիարքութիւններու կաղմութեան:

Կապադովկիոյ եկեղեցիին առաջին հովիւներու մասին հաստատ տեղեկութիւն մը պիտի չկարենանք տալ, քանի որ առաջին քարոզիչ առաքեալներու և անոնց յաջորդներու մասին

մեզի հասած տեղեկութիւնները լոկ աւանդութիւններու կամ զրոյցներու վրայ հիմնուած են և սահմանափակ իրականութիւններ միայն կը բերեն գրաւոր յիշատակութիւններէն:

Պատմագիրներու կողմէ որոշապէս հաստատուած է թէ Կեսարիոյ առաջին հալիսկոպոսը եղած է Ղուենկիանոս հարիւրապետը, որ քրիստոնէութիւնը ընդունած է Քրիստոսի խաչելութեան պահուն: Այս իրողութիւնը փաստ մըն է միեւնոյն փամանակ թէ Կապադովկիոյ եկեղեցին չստ կանուխէն սկսած էր կազմակերպուիլ:

Գալով Ղուենկիանոսի յաջորդի մասին՝ Օրմանեան Սրբազան կը նշանակէ Անտիոքացի Թէոփիլոս հալիսկոպոսը. «Յուդա—Թադեոս առաքեալը նախ Բարդեղ Կապադովկիոյ մեջ, ուր Թեոփիլոս Անիսիմացին ձեռնադրեց եւ իրեն տեղ քուլուց, ուրիշ Հայաստան մտաւ եւ մինչեւ Պարսից կողմերը գնաց եւ պարսկահայ գաւառներու մեջ նահատակուեցաւ: Եղեսիոյ եւ Կեսարիոյ արքունիքը հաւասարապէս Թադեոսեան արքունիք եղած են իրենց առաջին եպիսկոպոսներուն՝ Զաքարիայի ու Թեոփիլոսի Թադեոս առաքեալէ ձեռնադրուած ըլլալուն տեսութեամբ»: (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, Օրմանեան, էջ 26—42):

193—211 թուականներուն, Սեւերիոս Կայսեր հրամանով երբ Կապադովկիոյ մէջ քրիստոնէութեան հալածանքը ընդհանուր հանգամանք կը ստանայ, կը հետադնդուին եւ կը ջարդուին զանդուածային կերպով: Կայսեր այս հալածանքները պատճառ կը դառնան որ Կապադովկիոյ եկեղեցին ամբողջութիւն հաղորդակցի Աղեքսանդրեան զպրոցներուն հետ: Այս առթիւ կապ հաստատեց Կապադովկիոյ հետ եւ Աղեքսանդրեան գիտութեան ճիւղ մը հաստատեցին հոն:

Կապադովկիոյ եկեղեցին այս շրջանին յարաբերութիւն հաստատեց նաեւ Երուսաղէմի եկեղեցիին հետ, վասնզի անոր հալիսկոպոսները յաճախ հալածական՝ Կեսարիոյ մէջ կը բանտարկուէին: Այսպէս Գ. դարէն սկսեալ Կապադովկիոյ եկեղեցին զարգացման քայլեր կ'առնէր եւ հոն երեւան կու գային ընդհանրական եկեղեցիին համար հեղինակաւոր դէմքեր, որոնցմէ մին կը տեսնենք Կապադովկիոյ աթոռին վրայ 240 թուականին:

Այդ միջոցին, Կապադովկիոյ մէջ կը ծաղկէր Գրիգոր Սֆանջեազործ՝ Պոնտոսի հալիսկոպոսը, որ ծնած էր Կեսարիոյ մէջ 210-ին եւ հեթանոս վայրի մէջ մեծցած: Գրիգոր յաճախած էր

Պաղեստինի մէջ հռոմէական իրաւարանական վարժարան. յետոյ անցաւ Աղեքսանդրիա շարունակեց իր ուսումը և 240 թուին իր հայրենի քաղաքին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Ամասիոյ տօթոսի եպիսկոպոսին կողմէ: Գրիգոր գործած է բազմաթիւ հըրաշքներ և իր կեանքը ըլլալով հրաշագործութիւններու շարք մը՝ ստացած է «Էւաւագործ» յարջորջումը:

Կեսարիոյ եպիսկոպոսական տօթոսին վրայ Թէոփիլոսի յաջորդներէն կը յիշուի Փերմելիանոս Կեսարացիին 233 թուին, որ եղած էր Աքանչիւղգործի աշակերտակիցն ու բարեկամը:

Փերմելիանոս, ըստ պատմագիրներու, եղած է իսկական կաղմակերպիչը Կապադովիոյ եկեղեցիին, հակառակ որ իր պաշտօնավարութեան չրջանին (233—260) եկեղեցին ունեցաւ պարբերաբար խաղաղութեան և հալածանքի չրջան մը:

Իր ժամանակին կայսերական դահ կը բարձրանայ Մաքսիմիոս Թրակացիին (235—238): Քրիստոնեաներու դէմ կը սկսի հալածանքը, որ Կապադովիոյ մէջ գործադրուեցաւ կուսակալին կողմէ: Շատ եկեղեցիներ հրով այրեցան և փախստականներ անապատներու մէջ աղաստան գտան:

Այս հալածանքներուն կ'ընկերանար նաեւ արշաւը Գոթացիներու, որոնք սահմաններէն թափանցելով ողողեցին Փոքր-Ասիան և զոյն աւարի ու հուրի մասնեցին: Այս չրջանին Կեսարիոյ մէջ նահատակուեցան բազմաթիւ մանուկներ: Հալածանքը գաղթեցաւ Վալերիանոս կայսեր յաջորդ Գալիանոսի ժամանակ (260—268) և անկէ ետք եպիսկոպոսները իրաւունք ստացան ազատօրէն վարել իրենց պաշտօնը և քրիստոնէութիւնը ճանչցուեցաւ իրր օրէնքով հաստատուած կրօնք: Այս խաղաղութիւնը տևեց 40 տարի և Փոքր-Ասիոյ եկեղեցիները աւելի ամրապնդուեցան և զօրացան:

Խաղաղութեան այս ժամանակամիջոցին, զոր վայելեց քրիստոնեայ աշխարհը, երեւոյթը ընդհանուր էր բոլոր հռոմէական կայսրութեան և իր հպատակ նահանգներու համար, ուր հսկայ քայլերով կը յառաջդիմէր նոր կրօնքը:

Այս միջոցներուն էր որ Կապադովիոյ եկեղեցիին իր գործունէութիւնը տարածեց մինչև Հայաստան, վրաստան և Կովկասեան երկիրներ: Այս առաքելութիւնը վիճակուած էր Կեսարիոյ մէջ մարդուած և դաստիարակուած Հայու մը՝ Սուրբ Գրիգորի և իր ընկերներուն, որոնք Հայաստանի մէջ Թադէոս առաքեալի հիմնած Հայոց հայրապետական տօթոսին ի նպաստ ի-

րենց քարոզութիւններով օգտակար կը հանդիսանան և կհաս-
րիոյ կկեղեցիի այս աշակերտին՝ Գրիգորին համար երկրորդ կու-
ստւորիչ տիպոսը կ'ապահովեն, որ 302 թուին կհասրիոյ մէջ
ստացած էր իր եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը:

Այլեւս մեծ թափով կը յառաջանար նոր կրօնքը կապաղով-
կիոյ մէջ և կը թափանցէր ամէն կողմ՝ ազքատի խրճիթէն մին-
չեւ կայսերական արքունիքը: Բազմաթիւ տաւնակալներ և
պաշտօնականներ ազատօրէն կը հեռուէին նոր կրօնքին, այնպէս
որ Դիակղևորանոս կայսեր կինը և աղջիկը շտաբրու կարգին
կը յարին քրիստոնէութեան և բոլոր գաւառներու մէջ քրիս-
տոնեայ տաճարներ կը կանգնեն:

Այս յաջողութիւնը իր հետ կը բերէր նաեւ անկում մը:
Հաւատացեալներու բարեպաշտութիւնը պակսած էր, մեծ գէմ-
քեր իրենց հօր դործունէութեամբ երեւան չէին դար, եպիս-
կոպոսները իրենց փառասիրութեամբ և ագահութեամբ պատ-
ճառ դարձած էին պառակտումի և վէճերու: Այս աննախանձելի
վիճակին մէջ կը դանուէր կկեղեցին, երբ վերջին անգամ սկը-
սաւ սաստիկ հալածանք մը Դիակղևորանոս կայսեր յաջորդնե-
րէն կոստանդիանոսի կողմէ, որ գործադրեց 18 տարի քրիս-
տոնէութեան հանդէպ նպաստաւոր քաղաքականութիւն մը վա-
րելէ ետք: Յանկարծ 298-ին հրաման արձակեց որ պալատի բո-
լոր ծառաները և զինուորական մարմինը զսփ մատուցանեն հե-
թանոս աստուածներուն. անաստաղները չարաչար նահատակեց,
քանդեց տաճարները և այլեւ տուտ քրիստոնէական գիրքերը,
պաշտօնանկ եղան քրիստոնէականներ և զրկուեցան իրենց պատուոյ
աստիճաններէն և օրէնքի պաշտպանութենէն: Յետոյ սկսաւ
ընդհանուր կոտորածը 303-ին և տեւեց մինչեւ 305 թուականը:

Այս սոսկալի հալածանքներու շրջանին, ինչպէս կապա-
ղովկիոյ, նոյնպէս Արգէսոսի շուրջ, մարտիրոսացան բազմահա-
զար քրիստոնէականներ, որոնց կարգին կը յիշուին Սուրբ Սար-
գիս և Սուրբ Գէորգ զօրավարները, որոնց յիշատակը կը տօ-
նեն ընդհանուր քրիստոնէական կկեղեցիները:

Կոստանդիանոսի այս սարսափի հալածանքը վերջ
գտաւ նոյնինքն կայսեր կողմէ. ասկէ ետք խաղաղ պիտի ապ-
րէր քրիստոնէութիւնը մինչեւ Յուլիանոս կայսեր ժամանակ,
երբ պիտի վերսկսէր հալածանքը:

Ինչպէս տեսանք, կոստանդիանոս ինքն ալ յարեցաւ քրիս-
տոնէութեան, բայց հաւանական չէ որ անկեղծօրէն քրիստոնէա-

կան վարդապետութեան հաւատացող մը հղած ըլլար, որովհետեւ իր ապրած կեանքը չէր համապատասխաներ քրիստոնէական առաքինութիւններուն, քանի որ իր անուէին վրայ կրեց «գեւազոյն տիգրան», զոր գործածեց մինչեւ իր մահը:

Ան քրիստոնէութիւնը ընդունած է քաղաքական պատերազմի ընթացքին, և իրեն համար քրիստոնէութեան յարումը քաղաքագիտական դործ մը հղաւ. քրիստոնէութեան տուաւ արտօնութիւններ և եկեղեցիներուն սեպհական հող ունենալու իրաւունքը շնորհեց: Մանաւանդ 323-էն ետք երբ ինքը միահեծան աէրը զարծաւ հռոմէական կայսրութեան, աւելի օգտակար հղաւ նոր կրօնքին: Հայոց եկեղեցին մեծ շուքով կը աօնէ իր յիշատակը տարին մէկ անգամ:

Այս ժամանակ (325) էր որ գումարուեցաւ առաջին տիեզերական ժողովը մասնակցութեամբ քրիստոնեայ երկիրներու: Այս ժողովին կը մասնակցի կեսարիոյ աթոռին հպիսկոպոս Սուրբ Դիւսնդիոսը, որ հղած էր ձեռնադրողը Գրիգոր Լուսաւորիչին և մեծ աեղ կը դրաւէր քրիստոնեայ աշխարհին մէջ: Դիւսնդիոս կը սատարագրէր Նիկիոյ ժողովի որոշմանց առկը հետեւեալ սատարութեամբ. «Դիւսնդիոս կեսարիոյ, Կապադովկիոյ, Գաղասիոյ եւ Հայոց աշխարհի Փոքուն եւ Մեծին», ինչ որ կը նշանակէ թէ կեսարիոյ աթոռը իր իրաւասութեան առկ ունէր ընդարձակ երկիրներ:

Եկեղեցին իր կազմակերպութիւնը պատշաճեցուցած էր հռոմէական կայսրութեան քաղաքական բաժանումներուն. ըստ Դիոկղետիանոսի վարչական բաժանումներուն՝ արեւելքի կուսակալութեան հինգ թեմերուն մէջ հաստատուած էին մէյ-մէկ պատրիարքական աթոռներ (էքսարքութիւն): Այս առնչութեամբ Պոնտոսի թեմը անոնցմէ հինգերորդը կազմելով աւելի ետք կեսարիոյ աթոռին վրայ կը նստէր պատրիարք մը: «Կեսարիոյ էքսարքը իր իրաւասութեան առկ ունէր Պոնտոսի ենթակայ բոլոր երկիրները, որոնց մէջ էին Կապադովկիա, Գաղասիա, Պոնտոս և Փոքր Հայք»: (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 92, 93):

Հայերը հռոմէական կայսրութեան սահմաններէն դուրս գտնուելով, կեսարիոյ աթոռը ո՛չ մէկ իշխանութիւն ունէր Հայաստանի աթոռին վրայ, թէեւ կեսարիոյ էքսարքները այս յաւակնութիւնը ունէին քաղաքական ձգտումներէ դրդուած. որով այս մասին շեշտուածները իրականութենէ զուրկ են:

ժամանակ մը ետք, Կեսարիոյ աթոռը թէեւ մերկացաւ իր էքսարքութեան ախղօսէն և Պոլսոյ աիեղերական Պատրիարքութեան ենթարկուեցաւ, սակայն Ղեւոնդիոսի և իր անմիջական յաջորդներէն Սուրբ Բարսեղի տաւն՝ կը պահէր իր հեղինակութիւնը:

Կեսարիոյ աթոռը այսպէս իր բարգաւաճման արագ քայլերը կ'աւանդէր, երբ կրկին խախտեցաւ իր անդորրութիւնը և մեծ հալածանքի ենթարկուեցաւ: Յուլիանոս կայսրը, որ յաջորդած էր Կոստանդիանոսի, եղած էր նախապէս քրիստոնէութեան հաւատացող մը և ասորած վանական կեանք: Յանկարծ ուրացող դարձաւ և սկսաւ հալածանքի: Իրմէ մեծ չարիք տեսնողներէն առաջինը եղան Կեսարացիները, որովհետեւ անոնք էին նախապէս քանդողները հիթանոսական առճարները և մահահանները, որոնք Կեսարիոյ մէջ հաստատուած էին: Հիթանոս խուժանը իբր փոխվրէժ զարհուրելի կոտորած մը տուաւ տեղւոյն քրիստոնէութեան, շատերը անոնցմէ բանտարկեց ու գլխատեց, իսկ զիւղացիները ծանր աուրքերու ենթարկեց: Քաղաքի նոր անունը Կեսարիան փոխեց և «Մաղաֆա» հին անունը դրաւ: Յուլիանոս Ուրացողի անունը այդ սարսափի թուականէն մինչեւ մեր օրերը մեզի հասած էր, և հայրենադաւ մէկու մը իբրեւ անարգանք՝ «չար Յուլիանոս» անունը կու տայինք:

Դ. դարու վերջերը, Կեսարիոյ եպիսկոպոսական աթոռին վրայ կը տեսնուին երեք հաշակաւոր եկեղեցականներ, երեքն ալ ծնած Կապադովկիոյ մէջ: Սուրբ Բարսեղ, Գրիգոր Նազիաւցի և Գրիգոր Նիսւացի, երեքն ալ իրենց ճարտասանութեամբ և առաքինութեամբ ծանօթ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներուն:

Սուրբ Բարսեղ ծնած էր Կեսարիա 339 թուին. իր ընտանիքը եղած է ծագումով Հայաստանցի և ծանօթ գերդաստաններէն: Բարսեղ Կեսարիոյ աթոռին եպիսկոպոս Ղեւոնդիոսի յաջորդներէն Դիանոս եպիսկոպոսէն մկրտուելէն ետք սկսած է իր եկեղեցանուէր գործունէութեան: Անիկա զօրաւոր հակում ունէր միայնակեցութեան և վանական կեանքի. ուստի այցելած է արեւելքի և Նգիպտոսի զանազան մենաստանները և ուսումնասիրած վանական կեանքը: Կապադովկիա վերադարձին ոյժ տուած է իր նպաստակին և հիմնած մենաստան մը, որուն համար դրած էր շատ խիստ կանոններ: Բարսեղ 371 թուին ընտրուեցաւ եպիսկոպոս Կեսարիոյ և մեռաւ 379-ին բեղուն գոր-

ծունէութիւն մը ունենալէ՝ ետք, իրմէ իբր գրական կտորներ կը մնան նամակներ և ճառեր, որոնցմէ շատեր նշանաւոր դարձած են:

Սուրբ Բարսեղ հայրապետ Գրիգորը անուանեց կախուկոպոս. բայց Բարսեղի մահէն ետք ձգեց առաջնորդական վիճակը և դարձաւ Նազեանդ՝ իր հօրը քով, որովհետեւ իր տարիքին համար կախկոպոսական վիճակը շատ ծանր կու գար: 380 թուին կ. Պոլսոյ ուղղափառներուն կողմէ իրենց եկեղեցիին առաջնորդ հրաւիրուեցաւ, և որովհետեւ բոլոր տաճարները Արիոսականներու կողմէ գրաւուած էին, ճնշուած ժողովուրդը եկեղեցական խորհուրդը կը կատարէր անշուք աան մը մէջ՝ միշտ կենթակայ ըլլալով քարերու և դաւաղաններու յարձակումներուն: Այս դէպքը տեղի կ'ունենար Թէոփոս կայսեր օրով (379—395). եկեղեցիի վիճակը և Գրիգորի աշխատանքը կայսեր կողմէ աննկատ մնալով՝ սրանեղած կը հրաժարի և առն կը վերադառնայ:

Գրիգոր Աստուածտրան կը դրէր արձակ և չափով. նշանաւոր են իր ճառերէն սմանք՝ գրուած Յուլիանոս Ուրացոյի դէմ:

Բարսեղ և Գրիգոր Նազիանցի աշակերտած են հայազգի ծանօթ հեղափոխ Պառոյրին, որ իր պերճախօսութեամբ աշխարհը գրաւած էր և Աթէնք իր յիշատակին արձաններ կանգնած էր:

Անոնք կը յիշատակեն Թէ Աթէնքի մէջ այդ շրջանին իրենց հետ աշակերտած էին նաեւ ուրիշ հայ ընկերներ, որոնց անունները սակայն անծանօթ կը մնան. Բարսեղ կը դրէ նաեւ բազմաթիւ հայ ուսանողներու մասին, որոնք կ'ետարիոյ մէջ իրեն գասընկեր եղած էին:

Գրիգոր Նիւսացի, Ս. Բարսեղի եղբայրը, նոյնպէս հեղափոխ, ծնած էր 331 թուին: Գրիգոր չհետեւեցաւ իր եղբոր Բարսեղի օրինակին, որ առանձնակեաց ըլլալու փափաքով աշխարհիկ կեանքէն հրաժարած էր: Գրիգոր նախ ամուսնացաւ և յետոյ փոխադարձ համաձայնութեամբ կնոջմէն բաժնուեցաւ և 372-ին կախկոպոս եղաւ իր հայրենիքի՝ Նիւսայի: Արարիոյ և Պաղեստինի եկեղեցական գործերը կարգադրելու համար այդ տեղերը շրջեցաւ և օգտակար հանդիսացաւ: Մասնակցեցաւ Պոլսոյ ժողովին՝ 381-ին: Մեռաւ իբր 394-ին:

Կապադովկիացի այս երեք մեծ հայրերը բեղմնաւոր քրիս-

տոնէական կեանք մը ստեղծեցին իրենց ծննդավայր նահանգին մէջ և օգտակար հանգիստացան քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցիներուն համար: Անոնք իբրեւ տառուածաբաններ երկար տակն պայքար մղած են Յուլիանոս Ուրացոյի դէմ և ի վերջոյ աշխարհիկ կեանքէն և անոր ցանկութիւններէն հրաժարելով՝ հեռուար անապատներու մէջ ճգնաւորական կեանք տպրած և ձրգաւոր ունեցած են մենաստաններ և վանքեր շինելու, որոնք կապաղովկիոյ և Հայաստանի մէջ այնքան օգտակար ծառայութիւններ պիտի մատուցանէին:

Հայոց ազգային եկեղեցին, լոյսնախոհ և համեստ սգիով մը, մասնաւոր յարգանք կ'ընծայէ քրիստոնէական եկեղեցիի այս երեք մեծարեալ հայրապետներուն և յօրինած է հազեչունչ շարականներ նուիրուած անոնց յիշատակին: Բարսեղի տօնին համար. «...Լուսաւորեաց եկեղեցին ասուածաբեալ բանիւ երանելին Բանելիոս...», իսկ Գրիգորի յիշատակին՝ «...Քրիստոսազօր զինուորաց, սիւն հաւատոյ...»: (ՇԱՐՄԱԿՆՈՅ, էջ 724—725):

Գ. դարուն, յունական ուսում և դաստիարակութիւն ստանալու ստիպման տակ, հայ ուսանողներուն համար կարծես պարտականութիւն մը դարձած էր յաճախել Հայաստանէն հեռմէական երկիրներ. անոնց կարգէն էին Հայոց եկեղեցիի մեծ հայրապետները և անոնց զաւակները Լուսաւորիչ Գրիգորէն սկսեալ մինչև Ներսէս Պարթևը և անոր զաւակը Սահակը, որոնք կեսարիոյ և Կ. Պոլսոյ մէջ առած էին իրենց ուսումը և կրօնական դաստիարակութիւնը: Ըստ պատմագիրներու՝ անոնց հասակակից և աշակերտակից եղած են կապաղովկիոյ եկեղեցիին երեք մեծ հայրերը՝ Գրիգորներ Նազիանցին, Նիլաոսին և Կեսարացին:

Այդ դարուն էր որ Հայոց Առաքելական եկեղեցիի պետերը իրենց քահանայական ձեռնադրութիւնը կը ստանային կապաղովկիոյ եպիսկոպոսներէն, ինչպէս առաջին անգամ 302 թուին Լուսաւորիչ և անկէ ետք Ներսէս ու Սահակ Հայրապետները:

Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներու կողմէ՝ Հայոց քահանայապետական ձեռնադրութիւնը տալիթաւած է զանազան վիճաբանութեանց, անոր նշանակութիւնը, այսինքն Հայաստանեայց Աթոռին Կեսարիոյ Աթոռին հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշգրելու տեսակէտէն:

Ինչպէս վերև տեսանք, 325 թուին Նիկիոյ ժողովին որո-

չունեներուն տակ կը ստորագրէր Կապադոկիոյ եկեղեցիին պատը Բարսեղ. «Կեսարիոյ, Կապադոկիոյ, Գալասիոյ եւ Հայոց աշխարհի Փոռուն ու Մեծին»: Ասիկա անիմատա փաստ մըն է Յունաց եկեղեցիի փառասիրութեան եւ ենթադրական հեղինակութեան Հայոց Հայրապետական Աթոռին վրայ (Տես տատ, էջ 172):

«Յոյները կը կարծեն թէ Հայոց աթոռը Կեսարիոյ Աթոռին ենթարկուած էր, եւ թէ հինգերորդ դարուն մէջ աթոռներուն իրարմէ բաժնուիլը՝ պարզ հերձուածի հետեւանք է: Լատիններ ալ կ'ըսեն թէ Հայոց աթոռը սկիզբէն Կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած էր, այլ յետոյ ինքնագլուխ աթոռ հռչակուեցաւ Սեղբեստրոս Ա. Պապէն արուած առանձնաշնորհութեամբ: Հայոց տեսութիւնը ո'չ մէկն է, ո'չ միւսը: Անոնք իրենց աթոռը իր ծագումէն ինքնուրոյն եւ առաքելական հաստատութիւն կը ճանչնան»:

«Կեսարիոյ կամ Պոնտոսի էքսարքութեան ներքեւ կը գրանուէին Հայք անուանով երկու մեարտպոլտութիւններ: Առաջին Հայք կամ Սերաստիա, եւ Երկրորդ Հայք կամ Մելիտինէ, որոնք կատարելապէս Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ էին: Այդ ՀԱՅՔ կոչումն է որ առիթ տուաւ երբեմն անուանները իրարու շփոթելու, եւ Առաջին ու Երկրորդ Հայքը՝ Մեծ-Հայք եւ Փոքր-Հայք գրելու»:

«Կեսարիոյ աթոռն ալ, ինչպէս նաեւ Անտիոքի եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնները, ոչ մէկ պարագայի մէջ, բուն Հայաստան կոչուած սահմաններու վրայ իշխանութեան կամ իրաւասութեան գործ մը կատարած չեն: Կեսարիոյ արքեպիսկոպոս Ս. Բարսեղի թուղթերուն մէջ ալ Հայոց նըկատմամբ տեսնուած ակնարկութիւններ կամ կտրուաբութիւններ յայտնապէս Նիկոպոլսոյ եւ Սատաղայի եպիսկոպոսութեանց կը վերաբերին, որոնք Պոնտոսի էքսարքութեան ենթարկուած Առաջին Հայոց եւ Երկրորդ Հայոց մէջ կը գտնուէին, եւ ոչ թէ Մեծ Հայոց սահմանին մէջ» (Օրմանեան, ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՅԻ, էջ 12—14):

Հայ թագաւորներ երբ սկսան հայ եկեղեցական պետերուն հետ գործակցարար վարել Հայաստանի քաղաքական կեանքը, իրենց հայրենի երկրին ապահովութեանը համար ընդգէմ Պարսից եւ Հռոմի քաղաքական յետին նպատակներուն, անհրաժեշտ տեսան Հայոց եկեղեցիի իշխանութիւնը խզել հռոմէական երկրի

մէջ նստող կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին հետ։ Այս սրտման առաջին քայլը տաին Արեակ Բ., Հայոց թագաւորը և իր սրդին Պապը, երբ կապադովկիոյ աթոռէն ձեռնադրուած Ներսէս Պարթևեկաթողիկոսին դէմ հռչակեցին երկու հակաթոռ կաթողիկոսներ առանց կեսարիոյ ձեռնադրութեան, որոնց վերջինին համար կեսարիոյ աթոռին պատը Ս. Բարսեղ Հայրապետ, «թուղթ ցամամար մեծապէս կը դրէ»։ — «Շահակ ուն կացուցեալ փոխան նորա առանց մեծի արքեպիսկոպոսին կեսարու...»։

Արշակ Բ. և Պապ Հայոց թագաւորներու կողմէ կեսարիոյ աթոռին դէմ գործադրուած այս կարուկ միջոցը և Բարսեղի «թուղթ ցամամար մեծապէս»ը, արդէն ինքնին կը չքացնեն Սեղեւատրոս Ա. Հռոմայ Պապի կողմէ արուած այն առաջադեմական առանձնաւորումները, որով Հայոց եկեղեցին ինքնագլուխ կը հռչակուէր։

Աթոռներու յարաբերութեանց խնդիրը և մէկը միւսին տիրելու անպարկեշտ ձգտումները, որոնք կը բխին հակաքրիստոնէական և ենթադրական անսխալականութենէ և տիեզերականութենէ, արդեօք ի՞նչ չարիքներ գործած են իրենց գոյութեան դարերէն մինչեւ այսօր հայ փոքրիկ քրիստոնեայ հօտին և հովիւին դէմ, որուն եկեղեցին քրիստոնէական աշխարհի մէջ միակն է իր ազատախոհ և ներդաւիժ սկզբունքներով։ Վկայ Հայոց առաջադեմ եկեղեցին և անոր ժողովուրդի հնադարեան պատմութիւնը։

ԺԱ.

ՄԵՆԱՍՏԱՆՆԵՐ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Վանքերու և վանականութեան, որոնք կազմաւորուել վիճակի մէջ եղած են մեր օրերուն, հիմնարկութեան պատմութիւնը կապուած է քրիստոնէական կրօնի պարզութեան և անոր եղբայրասէր վարդապետութեան:

Քրիստոնէութիւնը իր նախնական դարերուն տարածուած էր հռոմէական կայսրութեան բովանդակ երկիրներուն մէջ և ընդհանրացած անոր հեղինակութիւնը: Հետզհետէ սակայն այս նոր կրօնքը մարդոց հոգիներէն ներսակած էր փափախութեան ենթարկուել: Հաւատացեալներու միջեւ տիրող եղբայրական կապակցութիւնը և հաւատարմութեան հիմնական դրութիւնը եղծանած և քրիստոնէական բարոյականի պարզութիւնը խախտած էին:

Իրերու այս վիճակէն զժգոհ անկեղծ քրիստոնեաներ Գ. դարու առաջին կէսէն սկսեալ, արեւելքի և Ափրիկէի մէջ սկըսած էին զգուանք զգալ հասարակական այն կեղծիքէն, և հետզհետէ կը միաէին աշխարհէն քաշուել և մարդոցմէ հեռու ապրիլ ճգնաւորական կեանք: Այդ զժգոհութիւններուն կը միանային նաեւ իրարու յաջորդող բարբարոս արշաւանքները, անոնց կողմէ կատարուած անգթութիւնները և կայսրներու հաւածանքը՝ քրիստոնեայ հաւատացեալներու դէմ:

Արեւելքի մէջ էր որ սկսած էր այս նոր կրօնքը, և եւգիպոսի քրիստոնեաներն էին առաջին անգամ, որոնք աշխարհի վայելքներէն ինքզինքնին զրկելով ապրեցան ճգնաւորական կեանք անապատներուն մէջ և հետզհետէ անոնց թիւը շատնալով կաղմեցին համայնքներ, որոնցմէ յառաջացաւ վանականութիւնը, որ միջին դարուն սմինէն հզօր սյուների մին և զաւ:

Այս ճգնաւորները, մարդոց աչքերէն հեռու մնալու համար, կ'ապաստանէին ամայի վայրեր ժայռերու կամ լեռներու խռռոչներուն մէջ, որոնք աւելի թաքստոցներ էին՝ արտաքին յարձակումներէն պաշտպանուելու համար: Այսպէս մենաստաններու նախնական ձևը եղած են ճգնաւորներու խցիկները՝ նմա-

նութեամբ եղիպտականներուն. շատ մը խցիկներ և խրճիթներ իրարմէ սրոշ հեռաւորութեան մը վրայ շարուած էին. մենաստաններու հնագոյն ձեւն էր ասիկա: Հոն ամէն մէկ վանական (միաբան) իրեն անձին յատուկ խցիկ մը ունէր և անոր մէջ կ'ապրէր, ճիշդ համանման մեր օրերու վանքերուն: Այդ խցիկները իրենց մօտ ունէին կեդրոնական աղօթատեղի մը (մատուռ), որ հասարակաց էր, ինչպէս նաև խոհանոց մը, սեղանատուն և հիւանդանոցի յատկացուած խցիկ մը:

Ճգնաւորներ կ'ապրէին խոտով, կերակուրի ժամանակ դանակը ձեռքերնին խցիկներէն դուրս գալով խոտ հաւաքելու կ'երթային. այս էր իրենց սնունդը, և կը կոչուէին խոտածորակներ: Այսպէս հեազհեա, այս խցիկները զարգանալով ժամանակի ընթացքին կազմեցին մենաստաններ ու վանքեր և ճրգնաւոր բնակիչները կոչուեցան վանականներ:

Վանքերն ու վանականութիւնը նոյնպէս տարածուած էին արեւմուտքի մէջ, բայց այս երկիրներու վանականութիւնը միեւնոյն կենցաղը և կազմակերպութիւնը չունեցան: արեւմտահայերէն տեղի խոտակրօն և տեղի կաղմաւորեալ էին. անոնք փոխանակ իրենց ժամանակը պարապ և աղօթքով անցընելու, աշխատանքը ընտրեցին իրրեւ միջոց աշխարհի փորձանքներէն զերծ մնալու համար: Անոնք ալ եւրոպայի բոլոր կաղմերը վանքեր չինեցին, եղբայրութիւններ ու միաբանութիւններ կազմեցին: Իրենց նշանաբանն էր «աշխատիլը աղօթել է»։ Իւրաքանչիւր միաբան կ'ուխաէր պահել երեք բան՝ Աղքատութիւն, Ժուժկալութիւն և Հնազանդութիւն: Միջին դարու ընթացքին այդ վանականները ամենէն վարպետ աշխատաւորներն էին. անոնք կը ծառայէին սրպէս ուսուցիչներ, կ'ընդօրինակէին ձեռագիրներ և կը խնամէին աղքատներ:

Եւրոպայի վանական միաբանութիւններու նշանաւորներէն էր Բենեդիկտեան կարգը, որուն հիմնադիրը եղաւ Ս. Բենեդիկտոս, ինչպէս կապադովկիոյ մէջ եղած էր Ս. Բարսեղ և Հայաստանի մէջ՝ Ս. Ներսէս և Ս. Սահակ Հայրապետներ:

Քրիստոնէութիւնը կապադովկիոյ և Հայաստանի մէջ ամենէն առաջ և շատ հալածուած կրօնք մը ըլլալով, շատ էր ճգնաւորներու թիւը, և իրենց յարմարութիւններով անոնց լեռներուն ու ձորերուն դանաղան կաղմերը ցրուած էին և կը ծառայէին հալածական փախստականներուն սրպէս թաքստոցներ:

Ճգնարաններու կարգէն էին նաեւ Շիրմաբնակներ կոչուածները, որոնք դամբաններու մէջ կ'ապրէին (*): Կային նաեւ Սիւնակեացներ, Սիմէոն Սիւնակեացի հետեւողութեամբ. անոնք Հայաստանի լեռներուն մէջ կը դաժնուէին:

Այս ճգնարանները իրենց նախնական վիճակին մէջ զանազան անուններով կը ներկայանան մեզի՝ Անապատք, Ծերպք, Ճգնարան, Միայնատուն, Մենաստան, Խոկարան և անոնք իրենց իմաստին մէջ կը նշանակեն, մարդոց կեղծիքներէն խոյս տուող և նոր կրօնի հալածիչներուն ու բարբարոս յափշտակիչներուն դէմ՝ անդէն ու անպաշտպան մնացած հաւատացեալներու պատասպարան:

Կապադովկիոյ վանքերուն մէջ զարգացած էին զեղարուեստական աշխատանքը և ձեռարուեստը, որոնց մաս կը կազմէր առուելիպէս պատառի վրայ քրիստոնէական նկարչութիւնը, որ կը ծառայէր նաեւ վանականներուն իբրեւ տպրուստի միջոց: Նկարչութեան արուեստի այս զարգացումն էր որ հետագայ դարերուն «Պատկերաւարտութիւն» կոչուած պայքարին տեղի պիտի տար և քրիստոնեայ եկեղեցիները տաղանապի պիտի մատնէր:

Ճգնաւոր վանականները կը զրազէին նաեւ մանելով, հիւսելով, կարելով և հողային աշխատանքներով:

Մեր օրերու վանքի միաբան վարդապետները առկաին կը շարունակէին աշխատանքի հին դրութիւնը: Անոնք «Որ կը կոռծէին» (շուլհակի աշխատանք), «գարմանով դէռ» կը մանէին, դուլպայ կը հիւսէին և իրենց հաղուստները կը կարէին: Կը մասնակցէին նաեւ վանապատական հողային աշխատանքներուն, «չրախներուն» հետ կը հերկէին, կը ցանէին, կը քաղէին և կալի մէջ «կամ» կը վարէին ու «կէօռնէին»:

Կապադովկիոյ մէջ այս ճգնաւորները իրենց բնակութեան կեդրոնավայր ընտրած էին աւելի Ալիսի եղերքները, Արգէսսի և Տաւրոսի լեռներուն կողերը, որոնց թիւը այնքան շատ էր այդ վայրերուն մէջ: Կապադովկիոյ և Արգէսսի շուրջ վանքե-

(*) Հայոց եկեղեցիներուն կից գերեզմանատուներ և փոխադարձաբար գերեզմաններուն մօտ տաճարներ ունենալու հնաւանդ սովորութիւնը՝ որպէս անբաժան սրբավայրեր, շատ հաւանական է շիրմաբնակներու յիշատակէն մնացած դրութիւն մըն է:

բու թիւի գերակշռութեան մասին ուրիշներու կարգին կը յիշէ նաեւ Գրիգոր Նազիանցին, երբ կ'ըսէ թէ՝ որեւէ երկիր այնքան տաճարներ չէ կառուցած, որքան իր հայրենիքը՝ Կապադովկիոյ։

Արգէսի շուրջ գտնուած այս հնադարեան վանքերուն քանի մը հաար հասած էին մինչեւ մեր օրերը և կը ծառայէին իբրեւ ուխտատեղիներ, ինչպէս Կեսարիոյ Ս. Կարապետ Հայոց վանքի մօտիկը Յունաց զինճիռէքէի Ս. Յովհաննէս Կարապետ (=Պրօդիոմոս) մեծ վանքը, նոյնպէս մեզի ծանօթ Յունաց Եանար-տաշը, Ս. Հրէշտակապետ վանքը, հիմնարկուած Ս. Հեղինէի կողմէ։ Ս. Կարապետ և Ս. Դանիէլ Հայոց վանքերը։ Այս չորս վանքերը կը գտնուին Արգէսի արեւելեան ստորոտը միեւնոյն շրջանակի մէջ։

Տոմարծայի և շրջակայքի լեռներուն ու բլուրներուն լուր կողմերը ցրուած էին հին ճգնաւորներու խցիկներ, որոնց համար տեղւոյն «թիրէմ»ը (կէս մը կարծր հողը) շատ յարմարութիւն ունէր և մեր լեզուով կը կոչէինք «ճգնաւորներու պիւնէր»։ Այս փոքրուած խցիկները դարնան և աշնան հերկի ու ցանքի ամիսներուն «եաղարի» ու «կորկաուքի» բռնաւած «չիֆթ-ճիներուն» համար «սիրէր» ըլլալու կը ծառայէին և յաճախ թուրք կողոպտիչներու համար իրրեւ թաքստոցներ։

Փոքր-Ասիոյ և Կապադովկիոյ մէջ, ինչպէս տեսանք, վանքերն ու վանականութիւնը իրենց առաջին հիմնարկութիւնը կը ստանան Ս. Բարսեղ Հայադգի Կապադովկիացիէն։ Անիկա երբ Եգիպտոսի իր այցելութենէն վերադարձաւ, Պոնտոսի մէջ ունեցած իր հօրենական կալուածներուն վրայ 359-ին հիմնեց վանք մը և երբ Կեսարիոյ աթոռին արքեպիսկոպոս ընտրուեցաւ, արգէն բովանդակ արեւելքի, յատկապէս Կապադովկիոյ մէջ վանքերու թիւը շատցած էր և հետզհետէ կը կազմակերպուէր։ Հիմնեց նաեւ կուստատաններ և աղքատանոցներ և յօրինեց անոնց համար մասնաւոր կանոններ։

Բարսեղ ինքը յաճախ կը քաշուէր վանական առանձնութեան մէջ և իր առաքինասէր կեանքը կը պարտէր իր այս ձգտումին։ Բարսեղ ողորմասէր էր և մարդասէր. այնպէս որ, ինչպէս պատմագիրներ կը վկայեն, իր օրով երբ Կեսարիա սով տիրեց, ամենուէն բաշխեց դրամ և կերակուր, ի մէջ այլոց նաև արջաուի միս, որուն կը փոխանորդէ մեր օրերու աղած միսը (տպուխտ, պասաւըրմա)։

Բարսեղի ժամանակակից եղած էր նաև Ս. Յակոբի Մծբնայ հայրապետը, որ նույնպէս իր երիտասարդութեան տակն վառք քաշուած էր քանիցս և ապրած ճգնաւորական խիստ կեանք մը՝ լեռներուն և անտառներուն մէջ. այդ շրջանին էր երբ Մաքսիմիանոսի հալածանքներէն կը տառապէր Կապադովկիան:

Ս. Յակոբ, հայ հոգաւորժին համար՝ երաւեսի և ժանգալսի ստորիններուն «Ջարժանանաս մահ ճարժամի» բարեխօս սուրբն է, և Հայոց Եկեցեցին իր յիշատակին նուիրուած շարականով զոյն կը մեծարէ «Յաղթող եւ սուրբ հայրապետ՝ նման մեծի Մովսէսի» կոչումով (ՇԱՐԱԿՆՈՅ, էջ 698):

Իսկ Հայաստանի մէջ վառքն ու վառակոտնութիւնը, ինչպէս նաև աղքատանոցներ և հիւանդանոցներ, կը զարգանային միեւնոյն արագութեամբ Մեծն Ներսէս և Ս. Սահակ հայրապետներու ջանքերով. այդ հաստատութեանց թիւը ըստ աւանդութեան 2000-ի կը հասնէր: Եւ իորենացին հետեւեալ կերպով կ'որտայայտուի. «...Յալեմայն գիւղս վանս շինել, եւ տեղի սննդեան որբոց եւ ծերոց...»: (Խորենացի, էջ 436):

Ինչպէս պատմագիրներ կը շեշտեն, եթէ ամէն երկիր մէկ մեծ սուրբով կը պարծի, ինչպէս Եղիպտոս Աթանասով, Ասորիք Յովհան Ոսկերերանով, Կապադովկիա սակայն իր Բարսեղներով և Գրիգորներով, իսկ Հայաստան կը պարծի Մեծն Ներսէս և Ս. Սահակ հայրապետներու սրբազան հոյլով:

ԺԲ.

ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Հռոմայեցիներու կայսրը Թէոդոս Լեծ, 345 թուին, պետութիւնը երկուքի բաժնեց, արեւելքը առաւ իր Արկադիոս սրգիին, իսկ արեւմուտքը՝ Ոնորիոսին: Նախ քան Թէոդոսի այս բաժանումը, իրմէ առաջ սրգէն Կոստանդիանոս կայսրը պետութեան մայրաքաղաքը Վոստոգրած էր Բիւզանդիոն (կ. Պոլիս), որ իր անունով Կոստանդնուպոլիս կոչուած էր:

Այս կայսրութիւնը պատմութեան մէջ կը կրէ Հռոմէական, Բիւզանդական և Յունական պետութիւն անունները, սակայն վերջին կոչումը սկիզբ առնելով Վոստոգի Յոյներ չէին անոր հիմնադիրը և ոչ ալ յոյն տարրը մեծ թիւ մը կը կազմէր անոր մէջ: Այս կոչումը հետեւանքն էր այն իրողութեան որ Հռոմայեցիները արեւելքի մէջ յաւնական լեզուն և մշակոյթը իւրացուցած էին: Պէտք չէ մոռնալ սակայն որ մինչև Զ. դար արքունիքի և բանակի լեզուն յատկաներէնն էր և զպրոցներուն մէջ լատիներէնը և յաւնարէնը հաւասար կերպով կ'աւանդուէին. Է. դարուն էր որ առաջին անգամ յաւնարէնը զրաւեց լատիներէնի տեղը:

Բիւզանդական կառավարութիւնը իր լաւագոյն օրերուն մէջ՝ կը տարածուէր Պալքաններէն Փոքր-Ասիա, Հայաստան, Վրաստան, Սիւրիա, Պաղեստին և Եգիպտոս:

Այս բաժանումէն ետք, արեւմտեան կայսրութիւնը հազիւ հարիւր տարի տեւեց: Լեծն Թէոդոսի յաջորդող արեւմտեան կայսրները ակար կառավարիչներ էին և արշաւող ցեղերու դէմ անկարող զանուելով տեղի տուին և վերջ արաւելցաւ արեւմտեան կայսրութեան 476 թուին:

Իսկ արեւելեան կայսրութիւնը, այսինքն Բիւզանդականը, մօտաւորապէս հազար տարիներու ժամանակամիջոց մը կը մաքառէր բարբարոսներու դէմ՝ զէնքով պաշտպանելով հռոմէական բարձր մշակոյթը: Կոստանդիանոսէն մինչև Յուստինիանոս կայսրը՝ Բիւզանդիոն խաղաղ չըջան մը տպեցաւ. անկէ ետքը ինքն ալ եմթարկուեցաւ արշաւանքին բարբարոսներու, որոնցմէ նշանաւորներն էին Հոները, որոնք խուժեցին Հայաստան և

զայն ոտնակոխ ընելէ ետք՝ մտան Կապադովկիա, Կիլիկիա, Սիւրիա և որոնք ամբողջ տարի մը բոլոր գիւղերը և քաղաքները աւերելէ ետք վերադարձան, իրենց հետ տանելով գերիներու տնհամար բազմութիւն մը:

Բիւզանդական կայսրութիւնը հակառակ իր ընդարձակութեան միշտ չփոթ վիճակ մը ունէր: Անպակաս էին արքունի դաւերը, զինուորական խռովութիւնները և կրօնական վէճերը: Կայսերական զահը հաստատուն օրէնք մը չունէր, զօրականներ չսա անգամ իրենց ուղած մարդը գահ կը բարձրացնէին:

Նշանաւոր եղած են Յուսիանեանք, որոնց Յուստինիանոս կայսրը (518—610) օգտակար եղած է Պարսիկներու դէմ տարած մեծամեծ յաղթանակներով: Անիկա եղաւ յինարար. երկրին բոլոր կողմերը հիմնեց վանքեր և եկեղեցիներ, որոնց մէջ կը դառնուի դարերու հիացման արժանի Ս. Սովիա եկեղեցին, Թուրքերուն ծանօթ Այա-Սոփիա մզկիթը:

Յուստինիանոսի յաջորդներէն մը յիշուին Մօրիկ և Փակաս մեծ կայսրեր և Հերակլեանք (610—717), Հայկազեան ցեղէն: Մօրիկի շրջանին՝ Պարսիկներ կը գրաւեն Հայաստանը և կ'ուզեն իրենց սահմանադրութիւնը հաստատել Կեսարիա և Կապադովկիա, բայց Մօրիկի բանակները կանխելով՝ մեծ ջարդ կու տան Պարսից բանակին:

Երբ Փակաս սպաննեց Մօրիկը և գահը յափշտակեց, Պարսիկներ կռիւր վերսկսան. Փոքր-Ասիա մանելով՝ Պարսից կոստով թագաւոր Բնաջնջեց հռոմէական բանակները, գրաւեց Կապադովկիան, Կեսարիան ու Սիւրիան, և հասնելով Նրուսաղէմ՝ այրեց Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը և Ս. Հեղինէի շինած եկեղեցիները և ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը յուզումի մատնելով հասաւ Պոլսոյ դռներուն առջև:

Հերակլէս կրօնական պատերազմի ձեռնարկեց. Պոլսոյ յոյն պատրիարքը կայսեր արամադրութեան տակ գրաւ բոլոր եկեղեցիներու գանձերը: Յոյն բանակը քալեց Պարսից դէմ և մտաւ Պարսկաստան, գրաւեց Տիգրոնը: Հերակլէս յաղթականօրէն դարձաւ Նրուսաղէմ իրեն հետ տանելով Ս. Խաչափայտը: Քրիստոնեայ եկեղեցիներ տարին մէկ անգամ, Սեպտեմբերի 14-ին, կը կատարեն Խաչի ազատման այս տօնը, զոր Հայոց եկեղեցին Խաչվերացի տօն կը յիշատակէ:

Հերակլէսի կը յաջորդեն Իսաւրեանք (717—867), որոնք կը կոչուին նաեւ Հայկազունք: Ասոնք գրեթէ անյաջող պայքար մը ղեկին Արարներուն դէմ, որոնք յանկարծական կերպով ասպարէզ կկան և յեղաշրջելով արեւելքի ճակատագիրը՝ անհաւատաւի յաջողութեամբ իրենց իշխանութեան տակ առած էին բիւզանդական արեւելքը: Այս ընտանիքէն սերած էին Լեւոն Գ., Լեւոն Ե. և Թէոփիլոս մեծ կայսրները. ասոնցմէ Լեւոն Գ. ծանօթ է որպէս վարչագէտ և մեծ զօրավար:

Այս շրջանին է որ սկսած է քրիստոնէական եկեղեցիներու մէջ Պատկերասրտութիւն կոչուած շարժումը, որ եկեղեցիներու բաժանման և կետարիոյ աթոռի քայքայման պատճառ պիտի դառնար:

Հայկազեան սերունդէն են նաեւ Վարդ Հայկազն, Վասիլ Ա. կայսեր ազգական Քրիստափոր և Մանուէլ Մամիկոնեան. այս վերջինը Միքայէլ կայսեր բանակին հրամանատարն էր: Ասոնց օրով էր որ կ'ապրէին Պաւլիկեաններ, որոնք Տաւրոսի և Նփր . . . ի արեւմտեան կողմը հաստատուած էին՝ իրենց կեդրոն ունենալով Արգէտսի շուրջը: Պաւլիկեաններ իրր ռազմիկ տարր գերազանցած էին և քաջ գունդեր կազմելով արդելք կը հանդիսանային Իսլամներու յառաջխաղացման:

Թէոփոս հայ կայսրունին, թելադրուած անշուշտ օրթոտոքս կղերէն, սաստիկ հալածանքի ենթարկած էր այս ազանդը, և երբ իրենց պետը Սարգիս մեռած էր և անգլուխ մնացած էին, անոնք ապստամեցան անտառախիտ լեռներ և իրենց կատաղի ասպատակութիւններով աւերեցին Պոնտոսը, Կապադովկիան և Փոքր Հայքը: Կայսրունին շարունակեց խստութիւնը. 100,000 Պաւլիկեաններ մսրթագերծ կղան, սակայն կարելի չեղաւ արմատախիլ ընել այս ազանդը:

Թէոտորայի յաջորդներէն Մակեդոնական կոչուած Վասիլ Ա. կայսեր կողմէ՝ Պաւլիկեաններու դէմ կրկին անգամ զրկուած բանակին հրամանատար կը կարգուի կայսեր ազգականներէն Քրիստափոր հայ զօրավարը, որուն բանակին միացած էին Փոքր և Բարձր Հայքի զօրքերը ևս:

Քրիստափոր քաղեց իր բանակովը Տիվրիկ՝ Պաւլիկեաններու կեդրոնին վրայ, կտորեց և աւերեց քաղաքը և այս վերջին հարուածով բնաջնջուեցան Պաւլիկեաններու սարսափելի ոյժը և անոնց կրօնական իշխանութիւնը, որոնք 25 տարիներէ

ի վեր Փոքր Ասիոյ տաքնապը դարձած էին։

Քրիստափորի բանակը մտաւ Կեսարիա և վանեց արար է-
միրները և յառաջացաւ մինչև Կիլիկիա ու Մարաշ։

Մակեդոնական կոչուած թագաւորներէն հայազգի Վասիլ Ա. ի կարգին՝ կը յիշուին նաեւ Կոստանդին, Չմշկիկ և Վասիլ Բ. թագաւորները՝ ըստին ալ Կապադովկեան ծնունդ, որոնց չըջաններուն՝ Կապադովկիան հակառակ որ Արարներու յարձակ-
ման դէմ զինուորական շարժումներուն եեզրոնը կը կազմէր, խաղաղ կեանք մը կը վարէր, շնորհիւ Հայաստանի և որոնք իբրեւ պատուար կը հանդիսանային արեւելքի վաշկատուն ցե-
ղերուն դէմ և չձգեցին որ անոնք անցնին հայկական բարձրա-
ւանդակէն։

Բիւզանդիոնի այս հայազգի թագաւորները երբեք օգուտ
մը չունեցան իրենց բնիկ երկրին համար։

Յետոյ դա՛ր բարձրացան Կոմնենեանք (1080—1204), որոնք
ի զուր ջանացին Փոքր-Ասիան ազատել Սելճուկ թուրքերու
թափանցումին։ Ասոնց ժամանակն էր որ Խաչակիրներ արեւելք
եկան և Կիլիկիոյ մէջ հիմնուեցաւ Հայոց Թուրքիական թագաւո-
րութիւնը։ անոնք առժամեայ իսլամ մը կանգնեցին աճող իս-
լամական հասանքին և բիւզանդական կայսրութեան միջև։ Սա-
կայն բիւզանդական կայսրներ և Խաչակիրներ շարունակ իրա-
րու կը դուռէին, մինչ Մահմետականներ կը զօրանային։

Խաչակիրներ վերջապէս նենդութեամբ գրաւեցին Պոլիսը
և հոն հիմնեցին Լատին պապութիւն մը (1204—1266)։ Վենետիկ-
ցիք և Ճենովացիք կողոպտեցին Պոլսոյ հարստութիւնը և թան-
կարժէք արուեստական գործերը և տարին իրենց երկիրը։ այդ
մեծ կողոպուտին մէջ կը գանուէին նաեւ Ս. Սոփիա եկեղեցիին
մեծագոյն իրեղէնները։

Այս ախար զիրքին մէջ կը գանուէր բիւզանդական կայ-
սրութիւնը, որ արդէն իր անկումի չըջանին մէջ կ'ապրէր,
երբ օսմանեան սուլթաններ եկան գրաւեցին (1261—1453), և
բիւզանդական Կոստանդնուպոլիսը դարձաւ օսմանեան սուլթան-
ներու մայրաքաղաքը։

Հայ ժողովուրդը թէ՛ Հայկական Բարձրաւանդակի և թէ՛
Տաւրոսի լեռնաշղթաներուն մէջ, թէեւ պատուար կանգնած էր
Բիւզանդիոնի և բարբարոս ցեղերու միջև և կուրծք առած
անոնց արշաւանքներուն, դժբախտարար չգնահատուեցաւ ապե-

բախտ Բիւզանդիոսի կողմէ և հայ հողին ու լեռներուն վրայ երեւցած վաչկատուն Սեկճուգներու գէժ անպաշտպան ձգուելով՝ վերջապէս ընկճուեցաւ:

Մեծն Թէոփոս, հիմնադիրը եղած է ինչպէս բիւզանդական կայսրութեան, նոյնպէս անոր կրօնական կազմակերպութեան: Անիկա վերջնականապէս ջնջեց և անհետացուց հեթանոսական բոլոր կրօնքները և քաջալերեց քրիստոնեայ եկեղեցին և եկեղեցականութիւնը, և իր շրջանին քրիստոնէական եկեղեցին դարձաւ ոմբողջ կայսրութեան պաշտօնական կրօնական կազմակերպութիւնը և ստացաւ հանրային վարչական հիմնարկութեան բնոյթ:

Ինչպէս տեսանք, նախ քան կայսրութեան բաժանումը և եկեղեցին իր կազմակերպեալ կատարեալ վիճակին հասած էր և կայսերական նահանգներուն կեդրոնական քաղաքները ունէին իրենց պատրիարքական տիտոսները, որոնցմէ մին էր կապողովիոյ տիտոսը: Այդ տիտոսներէն ո՛չ մէկը եկեղեցիին գլուխը կը ճանչցուէր: Միայն վերջին տարիներուն Հռոմի եպիսկոպոսը սկսաւ ինքզինք ընդհանուր եկեղեցիի պէտք հռչակել, փաստելով թէ Քրիստոս եկեղեցիի կառավարութիւնը Պետրոսին յանձնած էր, և Պետրոս ալ Հռոմի եկեղեցիին հիմնադիրն էր: Հետեւաբար Հռոմի եպիսկոպոսները որպէս Պետրոսի յաջորդները եկեղեցիին գլուխն էին: Հռոմի եպիսկոպոսը կոչուեցաւ Պապ:

Քաղաքական բաժանումին յաջորդեց կրօնականը: Երբ կայսրութիւնը բաժնուեցաւ, բիւզանդական կայսրներ այլևս չկարողացան պապական տիտոս իրենց հսկողութեան տակ պահել, որով Բիւզանդիոսը կրօնական տեսակէտով ալ ինքզինք բաժնուած յայտարարեց Հռոմէն և այս կերպով առաջ եկաւ արեւելեան յունական հերձուածը: Եկեղեցիներու բաժանումը իր վերջնական խզման ձեւը ստացաւ ԺԱ դարուն:

Այլևս բոլոր տեսակէտներէ յունական դարձած արեւելքը իր քաղաքականութիւնը վարեց կրօնական մոլեռանդութեան մղումով, և այս յոռի ընթացքը ո՛չ միայն արեւմուտքի, այլ նաեւ արեւելքի ոչ-յոյն քրիստոնեաներուն գէժ աղիաալի եղաւ և մեծապէս դիւրացուց նոյնինքն յունական կայսրութեան անկումը:

Արեւելեան այս կայսրութիւնը, փոխանակ օգտուելու արեւելքի քրիստոնեաներէն (Հայեր) և արեւմուտքի քրիստո-

նեայ աշխարհէն, ընդհակառակը կրօնական մոլեռանդութիւնէ մղուած՝ չքացուց հայ պետականութիւնը, հալածեց և քանդեց անոր մարտական ոյժը և փոխանակ արեւմուտքի խաչակրական տրամադրութիւնէն օգտուելու, արգելք եղաւ և անոնց բանակներուն առջեւ դնել ջանաց ցամաքային արշաւանքի ճամբան:

Ինչպէս տեսանք, քրիստոնէական եկեղեցիի զարգացման այս աշխատանքին մէջ, մեծ դեր կատարած են կեսարիոյ աթոռին հպիսկոպոսները, Ս. Բարսեղի և Գրիգորներու հեղինակութեամբ ու ջանքերով: Կապաղովկիոյ եկեղեցին այդ շրջանին ունէր իր մեծ ազդեցութիւնը, և իր պետերը՝ իբր Պոնաթսի էքսարքներ՝ օրթոտոքս եկեղեցիի նուիրապետութեան մէջ գրուած էին կարեւոր աեղ մը և կը վայելէին մեծ հեղինակութիւն:

Կեսարիա կը պահէր նաեւ մտաւորական կեդրոն մը, որ հռոմէական շրջաններէն մնացած էր և քրիստոնէական կրթութեան վառարանի համբաւը ստացած:

Կապաղովկիա՝ բաղդատամբ բիւզանդական արեւելեան նահանգներուն՝ կրօնապէս և քաղաքականօրէն խաղաղ շրջան մը բոլորած էր. դժբախտաբար երկար չտեսնեց տաիկա, վասնզի Յուստինիանոսի (527—565) սխալ քայլերը յաջորդ տարիներուն անկումի տուջնորդեցին ո՛չ Վիսթի բիւզանդական իշխանութիւնը, այլ նաեւ եկեղեցին և պատճառ դարձան Կապաղովկիոյ աթոռին քայքայման:

Արեւելեան Հռոմի այս կայսրը, որ իբրեւ չինորար ճանչցուած է բիւզանդական կայսրութեան մէջ, ունեցաւ աշխարհակալական ձգտումներ, որոնք պատճառ դարձան կայսերական երկրի ներքին խառնակութեանց:

Յուստինիանոս կայսրը յանդգնեցաւ փոքր-Ասիոյ և Պալքանեան ալլաղանց եկեղերու կրօնքները ճնշումի տակ մէկ կրօնքի մէջ ձուլել, կաշկանդելով անոնց իւրաքանչիւրին ազատ մտածումը: Կայսրը իր այս նպատակին յաջողութեան համար եկեղեցին իբրեւ միջոց գործածեց՝ փոխանակ իր նպատակին ծառայեցնելու: Կայսերական յաջորդ վարիչներն ալ հետեւեցան անոր ծրագրին, այն է ցեղերը և կրօնքները միացնել և խիւղանդիոն անունով արուեստական մէկ ազգ կազմել:

Պայքարը կը սկսէր պետական կրօնքի և ազատ մտածող ժողովուրդներու միջեւ. բոլոր անոնք որ կայսերական կրօնքը կը մերժէին, կը նկատուէին հերձուածող և աղանդաւոր. որով

պաշտօնական եկեղեցիի միութիւնը կը խախտէր և տեղի կուտար Միարնակ և Երկարնակ, կամ Քաղկեդոնական և Հակաքաղկեդոնական վէճերու և Պաղիկեան ու զանազան աղանդներու:

Ի զուր անցան ուղղափառ եկեղեցիի վարիչներուն և կայսրներու ոմանց ջանքերը՝ առաջքը առնելու համար այս երկպառակութեանց:

Յուստինիանոս ընդգրկեց կեդրոնացման քաղաքականութիւնը, ըստ որու զարգացումը պիտի կեդրոնանար միայն պետութեան մայրաքաղաքին մէջ: Փակեց Անտիօքի համալսարանը և ողբալի դրութեան մասանց Աղեքսանդրիոյ և Կեսարիոյ դպրոցները, որոնք մտաւորական կեդրոններ կառնէին: Այսպէս Կապադովկիոյ եկեղեցին կրեց Յուստինիանոսի քաղաքականութեան առաջին հարուածը՝ կորսնցնելով իր նախկին զարգացման ուղին, մինչև որ Արաբներու արշաւանքին զոհ գնաց:

Արաբներու յաջողութեան գաղանիքը կը մեկնուի զանազան աղանդաւորներու ծագումին մէջ, որոնց պայքարին դէմ յանդիման կը դանուէր կայսերական եկեղեցին, և այս իսկ էր պատճառը, երբ երկար մաքառումներէ ետք՝ ի. դարուն կայսրութեան արեւելեան ընդարձակ նահանգները թշնամիին ձեռքը կ'անցնէին:

Արաբական արշաւանքը բաժնեց պետութեան շատ մը նահանգները, որոնք Հակաքաղկեդոնական քրիստոնեաներով և Պաղիկեան աղանդաւորներով լեցումն էին: Անոնց անջատումը մասամբ մը նպաստաւոր կառն կայսրութեան համար, որ ներքնապէս կը զօրանար: Կապադովկիոյ եկեղեցին սակայն խորունկ հարուածներ կը ստանար այս աղանդաւորներէն և կը տկարանար իր աթոռի հեղինակութիւնը, վասնզի իր իրաւասութեան տակ զանուած արեւելեան նահանգները կայսրութենէն կը բաժնուէին և օտար տիրապետութեան յանձնուած քրիստոնեաներուն վրայ իր իշխանութիւնը կը դժուարանար, միւս կողմէ իր հօտին մէջ ներքին վէճերը և պառակտումները աթոռը ատգնապի մէջ դրած էին:

Քաղկեդոնի ժողովը 451 թուին, գեղեցիկ պատրուակ մը եղաւ նաեւ Հայոց Ազգային Եկեղեցիին համար, որ իսպառ ազատեցաւ Օրթոտոքս եկեղեցիի և Պոնտոսի էքսարքներու յոխորտանքներէն, որոնք Ե. դարէն սկսեալ հետամուտ էին իրենց

հեղինակութեան կամ իրաւասութեան ենթարկելու զայն:

Կապաղովկիոյ եկեղեցիին այս անկումին նպաստած է նաեւ Պաւլոսիկեան աղանդաւորներէն զատ՝ օրթոտոքս եկեղեցիի Պատկերաւարտութեան շարժումը, որ այդ շրջանին երկար վիճարանութիւններու տեղի տուող և բնդհանուր քրիստոնէական եկեղեցին յուզող խնդիրներէն մէկն էր:

Պաւլոսիկեանութիւնը, որ իր ժամանակին այնքան զբաղեցուց օրթոտոքս եկեղեցին, իրեն դարձակից ունէր Արարները, որոնք դէմ էին պատկերապաշտութեան:

Պաւլոսիկեաններ կը պաշտէին Ս. Գիրքի ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը: Է. դարուն թէեւ սաստիկ հալածանքի ենթարկուեցան օրթոտոքս եկեղեցիի կողմէ, սակայն պատկերամարտ կայսրներու նպաստաւոր քաղաքականութեամբ լայն ազատութիւն ստացան:

Անոնց կեդրոնական քաղաքները Արգէսս լերան շուրջը հաստատուած ըլլալով, այդ շրջանի մայր եկեղեցիին կամ ուղղափառ օրթոտոքսներուն մեծ փնտռ կը հասցնէին,

Օրմանեան Պաւլոսիկեանց մասին կը գրէ. «... Սատրներ երբ Հայերէն ծագում առած աղանդ կը հաշակէին զայն, զի անցքերը ալ Փոքր Հայոց կամ կայսրութեան հայկական գաւառներուն մէջ կատարուեցան: Ը. դարուն սկիզբները տարածուած ու զօրացած էր աղանդը Հայաստանի, Կապաղովկիոյ և Պանաոսի կողմերը... Աղանդաւորներ հալածանքին դէմ զինեալ ապստամբութեան գիմեցին, և Արարներէն օգնութիւն խնդրեցին... և անոնց հովանաւորութեամբ կեդրոնացան Կապաղովկիոյ Արգէսս, այժմ՝ Էրժիաս լերան շուրջը և երեք քաղաքներ կողմեցին, որոնց գլխաւորն էր Տիփրիկիա, այժմեան Տիվրիկը» (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 978):

Գալով Պատկերամարտութեան, որ օրթոտոքս եկեղեցիին դէմ ուղղուած էր իրր կռապաշտ դասապարտութիւն մը, տրուած աղանդաւորներու կողմէ, որոնք կայսերական երկիրներէ դուրս արաբական տիրապետութեան տակ ազատօրէն կ'ապրէին: Այս դասապարտութեան կ'ընկերանար նաեւ Արար-Իսլամներու մեղադրանքը միեւնոյն իմաստով, սուրբերու նկարներուն և նշխարներուն պաշտամունքին դէմ:

Արարներու մեղադրանքը և աղանդաւոր դասապարտութիւնը իրենց բարոյական ազդեցութիւնը զարձեցին այս վարդապետութեան զարգացման դէմ: Կայսրներէն ոմանք իրենց

հրովարտակով դէմ արտայայտուեցան այս պատկերապաշտութեան:

Պատկերապաշտութիւնը կը սկսի Բ. և Գ. դարերուն, յարգելով և եկեղեցիները զարդարելով նախ Քրիստոսի, յետոյ սուրբերու տառաւածաշնչական պատկերներով: այնպէս որ հետզհետէ եկեղեցիները պատկերազարդ մեհաններու ճաշակը կ'առնեն:

Գ. դարուն կը սկսի պայքարը և Է. Ը. դարերուն սեփին թափ կ'առնէ՝ ազանդաւորներու և Իսլամներու զործակցութեամբ, որոնց սյգ կուտան բիւզանդական կայսրներ իրենց զործոն մասնակցութիւնը բերելով: Վանականներ, որոնց համար պատկերներու նկարչութիւնը ապրուստի միջոցներ էին, տատիկ հակառակեցան Պատկերամարտներուն դէմ, և այս ուղղութեամբ խուժանը կը զրգռէին:

Քրիստոնէական նկարչութիւնը այդ դարու գեղարուեստական ճիւղին մաս կը կազմէր, որու մշակութեան համար մասնաւոր վանքեր և վանականներ կային: Մեծն Կոստանդիանոս կայսրը այս արուեստի զարգացման համար կայսերական հրովարտակով արտօնութիւններ տուած էր նկարիչներուն:

Քրիստոնէական հին նկարչութիւնը զարգացած էր գլխաւորաբար դամբաններու նկարչութեամբ, որ հեթանոս կրօնքէն թափանցած էր, նիւթ ունենալով Ս. Գրոց դրուագները: Այս դամբաններու նկարչութեան մաս կը կազմէր նաեւ սրմանկարչութիւնը:

Հայոց Ազգային եկեղեցին, ինչպէս շատ մը դաւանական խնդիրներու մէջ Աւետարանի պարզութիւնը յարգած և անոր հետեւած է, նայնպէս չէ կնթարկուած պատկերապաշտութիւն կոչուած մոլութեան: Խաչը միայն կանուխէն իրեն յարգանքին առարկան եղած է: Տակաւին Ժ. դարու գրիչները երբ կը պարսուէին Յսւնոց պատկերապաշտութիւնը, Հայոց եկեղեցին զերծ էր անկէ: Շնորհալիի օրէն սկսած մասամբ մը տեղի տուած է և հետեւած ընդհանուր եկեղեցիի սովորութիւններուն, սակայն մօտեցած է միշտ զգոյշ քայլերով և այս շրջանին ալ ընդունուած նկարներու նիւթը Ս. Գրքի դէմքեր ըլլալէ աւելի՝ Ազգային եկեղեցիի ծոցէն ծնունդ տուած հեղինակ Սրբազան Հայրապետներ, ժողովուրդի հաւատքին ու եկեղեցիին գոյութեան պաշտպան թարգմանիչ վարդապետներ և «Խօսք բնիկ Աստուծոյ»ի հեղինակին նման սուրբ դէմքեր են, որոնց ներքոյտեանը գրած է եկեղեցին իր Շարականոցին մէջ:

ԺԳ.

ՀԱՅԵՐՈՒ ԳԱՂԹԸ ԿԱՊԱԴՈՎԿԵԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ ԲԻՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Մենք մեր պատմութեան նախընթաց էջերուն մէջ տեսանք թէ Փոքր-Ասիոյ այն երկրամասը, որ կը տարածուէր Եփրատի արեւմուտքը՝ Ալիս գետի եզերքները, նախ քան Կապադովկիա կամ Գամիրք կոչուած՝ լեցուած էր Հայերով և ասիկա կը հաստատեն Կեսարիոյ մօտիկ Բիւլթեփէի փոխդեան արձանագրութիւնները։ Ան իր թիւի գերակշռութեան պատճառով կոչուած էր «Փոքր Հայք» և կազմած հայկական փոքր հայրենիք մը։

«Փոքր Հայք» կոչուած այս երկրամասը եղած էր առաջին հայախօս երկիրը գրաւուած հայ ցեղէն, որ պարսկական միապետութեան տնկումէն ետք վերահաստատուած էր իր անկախութիւնը, և իբրեւ Կապադովկիոյ նահանգին ննթակայ հռոմէական գաւառ մը՝ կը կառավարուէր ուրոյն գաւառապետի մը կողմէ։

Փոքր Հայքի սահմանակից կը գտնուէր նաեւ Ծովաց Հայաստանը, որ 193 թուին (Բ.Ա.) յանձնուեցաւ Զարեհի, որ կ'իշխէր նաեւ Մալաթիոյ և Խարբերդի շրջաններուն վրայ, որոնք Հայերով լեցուած էին և որոնց միացման համար այնքան մատահոգուած էր Արտաշէս Ա. Հայոց թագաւորը (տես մաս, էջ 101)։ Ասիկա կը փաստէ թէ Հայեր հին դարերուն գոյութիւն ունէին Կապադովկիա կոչուած այս երկրամասին մէջ։

Դ. դարուն (Բ.Յ.) Կապադովկեան երկրի այս հողամասերը՝ Սերաստիա, Մելիտինէ մինչև Ճիհանի հովիտները՝ լեցուն էին Հայերով և երկրին բնիկները դարձած էին, քանի որ տակաւին հակաքաղկեդոնականութիւնը սուր երկուոյթ չէր ստացած և կրօնական խտրութիւն գոյութիւն չունէր։ Անոնք աեղացիներուն հետ խառնուած ծնունդ տուած էին հայ-հռոմ տարրին, զոր Յոյները սովորութիւն ունէին Արմենականներ անունով կոչելու։ Մեր օրերուն տակաւին գոյութիւն ունէին Կեսարիոյ և Արգէոսի շուրջ անոնց գիւղերէն, որոնք մեզ Հայերուս հետ անհաշտ թշնամիներ էին։

Հայոց պատմութեան մէջ կան որոշ թուականներ, երբ Հայաստանի քաղաքական կեանքը բոլորովին աննպաստ դառնում է. այդ թուականներուն գաղթը աւելի շեշտւած և զանգուածային հանգամանք ստացած է. ասիկա կը կոչուի արհաւիրքի գաղթ:

Հայաստանի բնակչութեան գաղթը գլխաւորապէս տեղի ունեցաւ Ե. Դարուն, յատկապէս 451էն ետք, երբ Պարսիկներ քրիստոնեայ Հայաստանի դէմ գործածեցին թշնամական քաղաքականութիւն մը: Հայերը իրրեւ պաշտպանը կայսերական սահմանադիւսին, Բիւզանդիոնի օգնութեան կը սպասէին և միշտ ալ անպաշտպան ձգուելով արեւադաշտ Պարսիկներու ձեռքը, կը գաղթէին բիւզանդական երկիրներ՝ այս տախնամանաւոր, երբ Օրթոսքս և Հայոց եկեղեցիներուն միջև Քաղկեդոնի ժողովին տարակարծութիւնը գոյութիւն չունէր, որ յետոյ ազգերու միջև թշնամական աղբիւրը պիտի կազմէր:

Հայոց դէպի Կապադովկիան երկիրներ գաղթը աւելի մեծ համեմատութիւն ստացաւ Ը. դարու (Ք.Յ.) վերջաւորութեան Աբասեան երկրորդ խալիֆան Էլ Մանսուր կամ Ճաֆարի օրով, որ ինքզինքը Արիւնաբու կոչած էր: Ճաֆար իր հպատակ երկիրներու և Հայաստանի մէջ այնքան չարիքներ գործած էր որ Սասունցի Հայեր բռնութեան տակ ապստամբած էին՝ իրենց գլուխ ունենալով նախարարները:

Ճաֆար Հայոց և Վրաց ապստամբութիւնը զսպելու համար Հայաստան զրկած էր իրմէ աւելի վատթար և պատմութեան մէջ գարշանքի առարկայ դարձած թուրք զօրավար մը Բուղան՝ իր ոստիկանական բանակով: Այս ոճրագործը քանի մը տարի Հայաստանը ու Վրաստանը արիւն-արցունքի մէջ խեղդելէ ետք, աւերեց՝ թուրք զօրքերու կողոպտաւ տենչը յազեցնելու համար: Հայաստան անդթութեանց թափերովայր եղաւ երկու տարի (750—752). սկսաւ ծանր տուրքեր դնել, մինչև իսկ մեռելներէն տուրք գանձել: Ժամանակակից Ղեւոնդ պատմագիրը կ'ըսէ արամօրէն. «Չենք կրնար պատմել այս աղէտներուն պատմութիւնը»: Հայեր ստիպուեցան գաղթել բիւզանդական երկիրներ և անոնց ստացուածքներն ու արտերը թափուր մնացին:

Այս գաղթը շարունակուեցաւ հարիւր երեսուն տարի (752—885), Բագրատունեաց կիսանկախ իշխանութեան կազմութենէն ետք ալ: Բագրատունեաց տոհմը հակառակ որ իր անկախութիւն

նը ստացած էր, սակայն Արաբներու խռատութենէն չէր ազատած երկիրը, որ ռաիսակոխ կըած էր անոնց բանակներուն կողմէ, որով Հայերը գաղթեցին անընդհատ բիւզանդական երկիրներ:

Ժ. դարուն կոստանդին Նիրանածինի գահակալութենէն մինչեւ Նիկեիոսի Փոկասի իշխանութիւնը՝ յիսնամեայ շրջանի մը մէջ (913—963), Փոքր-Ասիոյ մէկ ծայրէն միւսը, այսինքն Հայաստանէն մինչեւ Բիւզանդիոն տարածուող բոլոր քաղաքներու մէջ հաստատուած էին Հայերը. այնպէս որ Հայաստանի սահմաններուն մօտակայ հողամասերուն վրայ՝ շատ աւելի ստուարաթիւ և հեռունքը աւելի նօսք էին: Այդ դարուն ապրող յոյն պատմագիրներ սչ միայն կապադովկիոյ, այլ նաեւ Պոնտոսի համար «Հայաստան» բառը կը գործածէին, երբ այլևս գործածութենէ դադրած էին բոլոր Փոքր-Ասիոյ հայկական նախկին յորջորջումները և Արմենիակներու զինուորական բանակաթիւմը դադրած էր գոյութիւն ունենալէ:

Իսկ ԺԱ. դարուն, երբ ասպարէզ կու գան սելճուկ-թուրք վայրագ ժողովուրդները, որոնք ճեղքելով կեդրոնական Ասիան կը հասնին մինչեւ Հայաստան: Հայեր սարսափահար անոնց ապստակութիւններէն՝ կրկին կ'ապաւինին յոյն կայսրութեան երկիրները, ուր այս անգամ կը գաղթէին զանգուածօրէն:

Բարբարոս Սելճուկներու կողմէ գործադրուած արշաւանքներէն և անոնց առաջին հարուածներէն Հայաստան տալնապած, և մասամբ վասիլ Բ. կայսեր ոյժէն հրապուրուած, վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորը (1003—1026) որոշեց իր երկիրը ընծայել Յոյներուն և գաղթել յունական երկիրներ: Սեբաստիա, զոր Սենեքերիմ կ'ընդունէր, արդէն կ'սով Հայերով բնակուած էր:

Յունական ներգաժառութեամբ երբ Բագրատունեաց Անիի թագաւորները և հայկական միւս իշխանութիւնները հեռահեռէ անշքացան և ջնջուեցան, դէպի կապադովկիոյ Հայերու խռժուժը աւելի մեծ համեմատութիւն ստացաւ, իրենց վերջին հանգրուան ունենալով Արգէոսի ստորոտը և մասնաւորապէս Տաւադայի դաշտահովիտը:

Հայաստանի անմիջական դրացի երկիրներուն և կապադովկիոյ մէջ Հայութեան մեծ թիւով հաստատուիլը, քաղաքական պատճառներով գաղթէն զատ՝ ունէր նաեւ ա՛յլ պատճառներ,

ինչպէս ուսման տենչը և անտեսական բախա շինելու պարագան, որոնք կ'առաջնորդէին Հայութիւնը միջին դարու ամենէն հարուստ ու զարգացած այս երկիրը:

Հայեր իրենց այս նոր գաղթալայրին մէջ փայլեցան իրենց առեւտրականի ու զինուորականի յատկութիւններով ևս վարչական, պալատական և եկեղեցական ասպարէզներու մէջ տիրացան բարձր դիրքերու. ինչպէս պատմագիրներ կը վկայեն, բիւզանդական կայսրներու տթոռներուն վրայ նստան այնպիսի Հայեր, որոնք կրնան բաղդատուիլ ինչ Հռոմի լաւագոյն կայսրներուն հետ:

Թէոդոս Բ. փոքր 425 թուին Պոլսոյ մէջ բացած էր բարձրագոյն ուսմանց դպրոց մը, զոր մենք համալսարան կը կոչենք և ուր կը աւանդէր բազմաթիւ հայ ուսանողներ, որոնք Հայաստանէն Բիւզանդիոն կու գային բարձրագոյն ուսում ստանալու համար:

Նոյն թուականին կը գտնուէր նաև, ինչպէս տեսանք, մտաւորական բարձր կեդրոն մը կապաղովկեան Կեսարիոյ մէջ, ուր կը յաճախէին նաև հայ երիտասարդներ, որոնց անուններուն մէջ հանդիպեցանք որպէս կարող և բարձրատիճան և կեղեցականներ (տես ստա, էջ 173): Ուսումնական այս մեծ երկուսթը կը զուգադիպէր Հայաստանի մէջ մեր Թարգմանչաց շարժումին:

Բիւզանդական համալսարանը իր ծաղկման շրջանը ապրեցաւ Միքայիլ Գ. կայսեր (842—867) օրով, որ ծագումով հայ էր:

Այս միջոցներուն էր որ Պոլսոյ մէջ կը փայլէր Լեւոն ա-նունով հռչակաւոր գիտնական և իմաստասէր հայ մը, ինչպէս Գ. դարուն Հռոմի և Աթէնքի մէջ ծաղկած էր Պարոյր կամ Պրոյիւրեսիոս Հայկազն հռետորը:

Մտաւորական այս վերադարձումը կը զուգադիպէր մեր Բագրատունեաց թագաւորներու կանգնումին, երբ շատ աւելի մեծ թիւով Հայեր արդէն անցած էին բիւզանդական երկիրներ:

Հայոց այս գաղթի շարժումին հզօրապէս կը նպաստէին բիւզանդական կայսրներ, որոնք գիտէին թէ Հայը քաջ զինուոր էր, որուն անոնք պէտք ունէին իրենց բանակները զօրացնելու համար, և ասիկա գաղթականական բոլոր շրջաններուն: Ասոր անմիջական հետեւանքն էր այն զինուորական շրջանակը, որ Ար-

մենեակոն կամ Հայկական քեմ կը կոչուէր, ուր Առաջին և Երկրորդ Հայքէն զատ կային նաեւ Կեսարիա, Ամասիա և Տրապիզոն քաղաքները:

Աւելի յետոյ, կայսրներ Արաբներէն և Սելճուք Թուրքերէն ետ առնուած քաղաքներուն մէջ Հայեր կը նստեցնէին: Պետութեան արեւելեան սահմանները պաշտպանելու համար, անոնք մասնաւորապէս հայ զինուորներու ձրի հող կը բաշխէին սահմանադուխտ առաջին գիծին վրայ: Հոս այս զինուորները պիտի նստէին իրենց ընտանիքով, պիտի մշակէին հողը, բայց ի հարկին պարտաւոր էին իբր սահմանապահներ դիւրք բռնել թշնամիին դէմ: Ասոնք կը նկատուէին սահմանապահ զինուորական դադթուկանութիւններ:

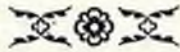
Այս համեստ զինուորներու մէջէն յաճախ երեւան եկած են ռազմական տաղանդներ, որոնք անցան բանակներու գլուխ: Բիւզանդական բանակին մէջ հայ հրամանատարներու շարքը երկար է. շատերու մէջէն յիշենք Ներսէս Պատրիկը և ուրիշներ, որոնք փայլեցան Յուստինիանոս կայսեր ժամանակ. նաեւ Արսաւադը և Մանուէլ Մամիկոնեանց իրենց ընկերներով փայլուն զործունէութիւն ունեցած են Թէոփիլոս կայսեր (829—842) օրով:

Յատուկ յիշատակութեան արժանի են Դուրգէն (Դուրգուտ) և Զմեկիկ կայսրը. յետոյ կու գան Փիլարսոս և քանի մը Մլեհներ, որոնք այլ և այլ ժամանակներու մէջ գլուխ կեցան հայկական բանակներուն:

Բիւզանդական կայսրութեան պատմութիւնը յաճախ հիւսուած է պատերազմական դէպքերով, ուր Հայերը իրենց զինուորականի բարձր ընդունակութիւններով ախրացած էին մեծամեծ դիւրքերու:

775—780 թուին Լեւոն Դ. Արաբներուն դէմ իր տարած յաղթութիւնը և Գերմանիէի (=Մարաշ) գրաւման յաջողութիւնը կը պարտի Հայերուն, վասնզի այդ թուականին կազմուած հարիւր հազարնոց մեծ բանակի հրամանատարներուն մէջ չորս գլխաւոր զօրավարներն ալ Հայեր էին: Ասիկա նշանաւոր ապացոյց մըն է թէ Հայեր ինչպէս իրենց զինուորական տաղանդը ցոյց կու տային և Բիւզանդացիք իրենց բանակներուն ոյժը կը վստահէին միայն Հայերուն:

Ինչպէս համեստ զինուորականներէն աստիճանաբար ծնունդ առին Դուրգէնի և Փիլարտոսի նման քաջարի զինուորականներ

։քչե ռսմդդժդտրտճմտ մտմտ խնտդշտտտ դտդքրսքմկտժտնտժ
 Բտդդտտովմժ դ դտդքրստն դտդքրսմոտի դվճմտժտն մի ժդսմ
 ~ս ‘խսմդդդտիտմոն դ խսմդդմստդվն վննտտն հդդմվ մմդդդտտ
 ~մտրտն Բտ՝ վնտվիխնտտտի դվճքնտի մի մքն հտվր դտդքրստ
 ~դիտ ‘ճճր մք վդտճմճ դտրսմտտ մավմտ՝ ժդդդ դչնդվր դժդվոտ
 ‘մդտճոտի դտդքրսմոտի դչնդվր Լտդսիո դճմտն ։ յ մդրվքրսմո
 ~ոտի դտիտնդտնրվմ ճքլ դդտտտոտ՝ մի ոճիտդտտ ‘ճմդդճվրտտն
 դնտ դդ ճտրտնտժ ժդսմս ‘մմդդդրվքրսիդնդտ ոտ մստյ

։դտդքրստդտ դտիտնդտնրվմ
 խնդմտտի մդդդրվքրստտադ մստդտճ ‘հտտ վճճի քտի մտլմ
 մստտքլ մչտն մս քտնդտ դճքտ դվճքնտմ մի չտն դ դվճդտտ,ի
 քտնտդ դճմդդժվդտտդմ դտիտրտդնտ ոտ մմդդլտիտճտն դտդքլ
 ~րտտդիտ դ մմդդմտխտմոն ճտրտիտտճվր ճճր դտդքրստտտ

։դվճ ճտնտվր խնտի դտիտդտիտնտ ադ՝ ռսմտմվ ժդսմս
 ‘մդդժվդտտդմ տտրսմտ՝ դտիտրտդնտ Բտ՝ դ մդմճտադտրտտի ‘մդտ
 ~մսճ Բտ՝ դվոտն ռտի ճտրտ ճճր Բտվիխնտտտի ոճիտմստտդտտ դ
 դտդքրսմոտի խտմդի ոտլլ ։դրսմդդդտովճ չտնտդտքչտո ճտրտդ
 ~ճդտտ դ մքտդքրսմն դտիտնդտրտ դվճ ճտրտնդիտքնտի ժդսդ
 ~տ մրս ‘մտտմտտովոտմտճ դ դվն ոտ վտտմվճ ոճիտմստտդտտ դ
 ‘ճճր ռսմդդքրստն դտիտմստդվն դվճ ռվքրտնտմ դտժդտ ժդսմս
 ‘մդդմճ դվճոտ՝ քտի դվճ մդտճ ‘մտտք մսդմտի Լճր դտդքրսդ
 ~տիտնդիդդ Լվնդնտ դտդ ոճիտճվ ‘միտդտմ դ մժվդտժմդ

։(181 ճճ

‘տտո ոդտ) դվճդնտմճմտմ մի չտն մնմտք ճտնտ հդդմվ քտնդտ
 տտճ մդդդտիտմոն ‘մնտդդտիտճվլ դ մնդտդովճտմլլ ճճր մդտ
 դվճ ոճիտճվ ‘մճճ ճտրտչտնտմդի մք դտդքրստտմտ՝ քտի մք վժ
 ~վդտտդմ ճմս դտտվրվր մչտն դտիտմդոտի դտիտնդտնրվլ

։ճճր դվժվդդմտ՝ Լվդժ հդդմվ դտժ դտնդլոտի ճճր
 վդսվնդտնրվլ վլդտ Բտմ վնճմտտտ դվոտնտճվր մմդդդտրտն
 վնդն Բտ՝ ‘մքտդնդտի հտդդվմրտլլ դչնդվր դճքրտիդտ հտդդտի
 ~տճվլ ճքլ Լդոմ ճ վլդտի ։դտդքրսդդդնդտ դ դրսմդդժվդտքմտ
 հդդմվ ռվճմտճ՝ չտն դտիտմդոտի դ դրվքրսդտովճ դտնտմդն վի
 ~ճն դվնտմ Բտքտճ մտքտճ հդդմվ դվնտի հդդմվ մմդդմտտդտ
 ~տմ՝ ոտ դտիտմստդվն ոճիտդտճ ‘խսմդդդտդտ վլտդդտն հդդմվ

ԺԴ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Մայր հայրենիքէն դուրս, մեր օրերու գաղթական հայ հաւաքածոները հաստատուած են հիւրընկալ արաբ երկիրներու մէջ և յարաբերած են անոնց ազնուական ժողովուրդներուն հետ Հայոց պատմութեան զանազան շրջաններուն մէջ, քաղաքական մեծ դեր կատարելով հայ ժողովուրդի կեանքէն ներս: Աւելի հաճ, թուրք բռնակալ տիրապետութեան տակ՝ իրենց անկախութեան ձգտող այս երկու ժողովուրդները, ունեցած են նոյնաման դժբախտ ճակատագիրներ և եղած են թուրք կաթաղանին ջարդի ու արիւնի եղբայրներ:

Հայոց գաղթականական պատմութեան մէջ՝ այս երկու վըշտակից ժողովուրդներու եղբայրական կապը աւելի շեշտուեցաւ և ամրապնդուեցաւ, երբ համաշխարհային երկու պատերազմներուն մէջ ալ՝ հայ ժողովուրդը թուրք սուլթաններու հարուածին տակ կ'ենթարկուէր՝ պատմութեան ամենավիթխարի անդահանութիւններէն մէկուն՝ դէպի արաբական երկիրներ, ուր անոնց կողմէ գիրկընդխառն կ'ընդունուէր թրքական կոտորածէն հրաշքով վերապրած հայ ժողովուրդի մնացորդացը և կը հիւրասիրուէր անոնց ասպնջական երկրին մէջ:

Ինչպէս տեսանք, արաբական իշխանութիւններ իրենց խիզախ ու պատերազմիկ ձիրքերով, յաղթական դուրս եկած էին պարսկական և բիւզանդական տիրապետութեանց դէմ և է. դարուն կայսրութեան արեւելեան ընդարձակ նահանգները իրենց ձեռքը կ'անցնէին (տես աստ, էջ 189):

Կ'արժէ ունենալ հակիրճ ծանօթութիւն մը այս վեհանձն ժողովուրդի ազգային պատմութեան, անոր երկրի գիրքին, կրօնքին ու մշակոյթին մասին:

Կարմիր ծովու արեւելեան կողմը և Դամասկոսի հարաւը տարածուող աւազուտ երկիրներուն մէջ՝ Հիճազի և Նմէնի շրջանները նկատուած են բուն Արաբիան, ուր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր կը բնակէին սեմական ցեղէ թափառական ժողովուրդներ, որոնք պատմութեան մէջ ծանօթ են Արաբ աւուշով. հին հեղինակներ զանոնք կը կոչեն նաեւ Հազարացի, Իամայեւացի և Սարակինոս:

Արարներ իսլամ կրօնքի տիրանալէ առաջ, պետական իշխանութիւն չէին կազմած, այլ բաժնուած էին զանազան ցեղերու, ըլլալով կէս մը Վաշկատուն և մաս մը նստակեաց: Իւրաքանչիւր ցեղ ունէր իր պետը (ճէյլս կամ Կմիր) և իր մասնաւոր կուռքը, սակայն կար կեդրոնական սրբավայր մը, զոր կը կոչէին Քեապէ, որ միացման հասարակաց կապն էր բոլորին համար: Այնտեղ կը պահուէին զանազան ցեղերու կողմէ պաշտուող 360-ի մօտ կուռքերը: Ամէն տարի Արարիոյ բոլոր կողմերէն ուխտաւորներ կու գային Քեապէ, որուն շուրջը հիմնուեցաւ է. դարուն (Ք.Յ.) Մեքէ քաղաքը:

Պաղեստինէն դադրած Հրեաներ եկած ու հաստատուած էին Հիճապի և Մեքքէի մէջ և կազմաթիւ Արարներ ընդունած էին Մովսիսականութիւնը, իսկ Սիւրիայէն և Պաղեստինէն եկած գաղթականներն ալ քրիստոնէական կրօնքը տարածած էին. այնպէս որ իսլամական ծագումէն առաջ՝ Քեապէի մէջ աւերող կրօնքի կողքին և կրօնական սրբավայրին մէջ՝ կախուած էին կուռքերու շարքին նաեւ հրեական կրօնքի նշաններ և քրիստոնէութեան վերաբերեալ պատկերներ ու խաչեր:

Հիճապի և Եմէնի բնակչութեան թիւը այդ թուականին կ'ենթադրուէր հինգ միլիոն ժողովուրդ, որու ծոցէն է որ 571 թուին Մեքէի մէջ ծնաւ Մուհամմէս, հիմնադրը իսլամական կրօնքին և արաբական կայսրութեան:

Մուհամմէս կը պատկանէր Հաշիմեան ճիւղի ազնուական ցեղին: Անիկա քառասուն տարեկան էր, երբ ունեցաւ գերբնական տեսիլք մը, որով Աստուծոյ կողմէ զրկուած ոգի մը իրեն կը հրահանգէր քարոզել միակ Աստուծոյ: Մուհամմէս կը քարոզէր Աստուած մէկ է եւ մարդիկ պէ՛տք են ինքզինքն յանձնելու իսլամ, որ կը նշանակէ՝ յանձնուած:

Մուհամմէսի քարոզները հակառակ էին կռապաշտութեան. ուստի հալածուեցաւ իր ազգականներէն և ստիպուեցաւ գաղթել Մեքէն 622 թուին: Այս գաղթը (Հեճրէր) այնքան կարեւոր դէպք մը նկատուեցաւ իսլամական պատմութեան մէջ որ սկիզբը ընդունուեցաւ նոր թուականի մը:

Մարգարէն Մեհիմէի մէջ հիմնեց մզկիթ մը և կազմակերպեց նոր կրօնքի հաւելողները: Երբ բաւականաչափ ոյժ հաւաքեց, սրբազան պատերազմ (ձիհաս) յայտարարեց Մեքէի

դէմ (*): Պատերազմի շրջանին Մարգարէն վերաւորուեցաւ, բայց վերջապէս 630-ին բաղմահազար հաւատացեալներու բանակով մը յաղթական մտաւ Մեքքէ, հրամայեց քանդել հոն զանուսդ բոլոր կուռքերը և փռի վերածել: Այս յաղթական թուականէն երկու տարի հետք Մուհամմէտ վախճանեցաւ և թաղուեցաւ Քեապէի մէջ:

Մուհամմէտ շնորհիւ իր հիմնած կրօնքին, իրականացուցած էր արաբ ժողովուրդին անքակտելի միութիւնը և յաջողած էր բովանդակ արաբական թերակղզին վերածել քաղաքական և կրօնական միաւորի մը, որ օժտուած էր աշխարհակալ ժողովուրդ մը դառնալու բոլոր հանգամանքներով:

Մարգարէի հիմնած կրօնքին (իսլամութեան) սկզբունքները և վարդապետութիւնները հաւաքուած են գիրքի մը մէջ, որ կը կոչուի Գուրան: Երբ Մուհամմէտ կը քարոզէր, իր աշակերտները գրի կ'առնէին իր խօսքերը արմաւենիի տերեւի կամ մագաղթի վրայ: Մարգարէի մահէն հետք իր քարտուղարը՝ Ջաիս հաւաքեց գրի առնուած բոլոր կտորները և անոնցմով կազմեց Գուրանը, որ Մահմետականներուն Սուրբ Գիրքն է:

Գուրանը ոչ միայն հոգեւոր, այլ նաեւ մարմնաւոր կեանքի վերաբերեալ արամադրութիւններ ունի. այս իսկ է պատճառը որ անոր հաւատացեալները արաղաբար աշխարհակալներ կըլծեն:

Մարգարէի նոր կրօնքի ծաւալման նպատակցին իր ժամանակի բռնակալ պետութիւններու անարդար արարքները: Երբ արաբ ժողովուրդը իր ազգային միութիւնը ապահովեց և աշխարհակալութեան ձեռնարկեց, հինգ միլիոն հոգի է կը բաղկանար: Ան որոշ չափով հարստահարուած էր Պարսիկներէ և Հռոմայեցիներէ: Պարսկական և հռոմէական կայսրութիւնները՝ իրենց ենթակայ ժողովուրդները շատ կեղեքած և թշուառացու-

(*) Ճիշտապէս, այսինքն սրբազան պատերազմի յաջողութեան այս օրէնքը, դարեւոր քննադրին Թուրք կառավարութեան ձեռքին տակ խեղճութեամբ և սրբապաշտեամբ ազգամեծ մը դարձած էր. ամէն անգամ որ կեաւովուր (հայ) ջարդուի և բայան (քրիստոնեայ) կողոպտելու կայսերական որոշման մը տակ կը գտնուէր, ճիշտապէս կը յայտարարէր, որուն դրօշին տակ կը խռնուէր կտաւած, քնջաբաղց և տառապանքով գերեզմարուած մոլեռանդ Թուրք խռմամբ, արշաւելու և ջարդելու արամադրութեամբ ի՞նչ անգէն և անպաշտպան կեաւովուրին դէմ:

ցած էին. ուստի անոնք առիթ և միջոց կը փնտռէին ազատելու այդ բռնակալ կայսրութիւններու ձեռքէն: Այս մասին բաւական է յիշել Հայաստանի օրինակը, որ կռուախնձոր դարձած էր սասանեան և բիւզանդական կայսրութեանց միջև, ամբողջ չորս դար տառապած էր հարստահարութիւններով և աւերածութիւններով:

Այդ երկու կայսրութիւններուն դիմադրական ոյժը մեծապէս տկարացած էր ներքին կրօնական վէճերու և զանազան տառապանքներու իրարու դէմ մղած արիւնոտ պայքարներու պատճառով: Ուստի երբ Արաբները արշաւանքի սկսան, իրենց դէմ դասն ներքնապէս պառակտուած ռազմական արժէքէ զուրկ պետութիւններ, որոնց դէմ զինուորական դիւրին յաջողութիւններ ձեռք բերելէ զատ, անոնց ժողովուրդներուն կողմէ կը դիմաւորուէին սրապէս ազատարարներ:

Պէտք է յիշել նաև որ իսլամական կրօնքը մեծ համեմատութեամբ ջնջած էր դասակարգային անհաւասարութիւնները, և արշաւանքի շրջաններուն Արաբները օրինակելի արդարութիւն ցոյց կու տային իրենց դրաւած երկիրներու ժողովուրդներուն հանդէպ:

Արաբական իշխանութիւնը կը բաժնուի երեք մեծ շրջաններու. — Ա. Երջան (632—661): Առաջին հինգ խալիֆաներու կառավարութիւնը մեծ աշխարհակալութիւններու շրջանն էր: Օմար Խալիֆայի երեք քաջ զօրավարներէն՝ Խալիֆ Նուաճեց Սիւրիան և Պաղեստինը: Ամր դրաւ Եգիպտոսը և Փարսեաներու բուրդերուն ստորադ հիմնեց Գահիրէ քաղաքը, իսկ Սաաճ Կործանեց Սասանեան Պարսից պետութիւնը և յաղթական մտաւ Շապուհներու և Յազկերտներու մայրաքաղաքը՝ Տիզբոն: Այս վերջին դէպքէն ետք անոնք հարկատու ըրին Դուլինը և Թիֆլիսը: Պարսկաստանէն անցան Թուրքեստան, Նուր Թուրք ցեղերը մահմեդական կրօնքին դարձուցին և Սամրկանա քաղաքը իսլամական դիտութեանց հռչակաւոր կեդրոնը կը դառնայ (*):

Բ. Երջան (661—750): Մեքքէի Օմայեան կոչուած ընտանի-

(*) Թուրք ցեղեր երբեք չափաւեցան իսլամ-արարական մեծ մշակույթէն. երանի Թէ ամոր տարր կրօնքի հաւատացեալներէն ալ չլլար, գոնէ առիթը պիտի չունենար ամոր անունով իրեն խալիֆա չարիքներ գործելու. և մարդկութեան գլխին անէծքը դառնալու:

քէն Մուսալիէ զօրավարը սպաննեց Ալի խալիֆան և հիմնեց Օմայականց հարստութիւնը։ Մայրաքաղաքը Մահինէն փոխադրեց Դամասկոս՝ աւելի մօտենալով Հայաստանի։ Օմայականք չառ աւելի ընդարձակեցին պետութիւնը, և Մուսա զօրավար 700-ի առնները բովանդակ Ափրիկէն խլեց Բիւզանդացիներու ձեռքէն։ Կէս դար ետք Ապա-էլ-Ռահման Սպանիոյ մէջ հիմնեց անկախ իշխանութիւն մը։ Կորսովին Ապաիւլ-Մելիք մահացու հարուածներ տուաւ Յունաց՝ Փոքր-Ասիոյ և Հայաստանի մէջ։ Օմար և Օմայականք քրիստոնեաները սեղանի հալածանքի չենթարկեցին, թէև մասնակի խժոժութիւններ պակաս չէին։ Օմայականց ժամանակ պետութեան քաղաքները բարգաւաճ, ամէն կողմ բարձրագոյն դպրոցներ հիմնուած և արուեստներ ու ճարտարարուեստներ մշակուած էին։

Գ. ԵՐԶԱՆ (750—1258)։ Ալիի կուսակիցներէն (Շիի) Աբու Աբաս հիմնեց Աբասեան հարստութիւնը։ Անոնք Պաղատա նըստան։ Այս շրջանի շքեղագոյն ամիրապետը եղաւ Հարուն էլ Ռաշիդ, որուն արքունիքին առասպելական ճոխութիւնը պատմութեան մէջ համբաւ ձգած է։ Հարստութիւնը զիջութիւն բերաւ թէ՛ արքունիքին և թէ՛ ժողովուրդին մէջ, ինչպէս պատահած էր քրիստոնէական կրօնի նախնական շրջաններուն։ Բանակի կարգապահութիւնը ինկաւ և Մարգարէի մահէն 200 տարի ետք, շուրջ 830-ին, սկսաւ անկումի և քայքայումի շրջանը։ Անկարող խալիֆաներ բռնաւորներ դարձան, գաւառի տեղակալներ ապստամբեցան ամիրապետին դէմ, քրիստոնեաներու և սիւննի իսլամներու դէմ հալածանքը սկսաւ։ Յիշեալ թուականէն քիչ ետք, Մոթաղիմ խալիֆան՝ իսլամացած թուրքերէ կազմեց իրեն անձնապահ գունդեր և այլ օրէն խալիֆաներ խաղալիք դարձան թուրք զօրավարներուն ձեռքը և պետութեան եկամուտը ալ չէր բաւեր անոնց թռչակը վճարելու։

Այս շրջանին է (850) որ թուրք զաղանը Բուլղա Հայաստան զրկուեցաւ՝ հայ նախարարներու ապստամբութիւնը զոպելու համար, ինչպէս վերև տեսանք։ Այս շրջանին է նաև որ հիմնուեցաւ Հայաստանի մէջ Բագրատունեաց հարստութիւնը Աբարներու օժանդակութեամբ՝ իսպառ ազատ մնալու համար հայ նախարարներու ապստամբութիւններէն։

Քրիստոնեայ հպատակներու դէմ հալածանքը հետզհետէ կը սաստկանար. անոնք չէին կրնար ձի հեծնել, այլ միայն ջորի

և էշ. չէին կրնար զէնք կրել և դատարաններու մէջ վկայութիւն ընել. ունէին զգեստի և բնակարանի տարբերութիւն: Ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, այս անարգական խտրութիւնը թուրք տիրապետութեան տակ շարունակած է մինչև մեր օրերը, սակայն աւելի սառնասցուցիչ պայմաններու տակ Բաքի (Վաս) կեաւուրին (հայ) և Բայաթին (քրիստոնեայ) դէմ:

Պարսկաստանի մէջ, յատկապէս Ասրպատականի կողմը, ստիկաններ գրեթէ ազատ կը գործէին, և ամիրապետներէն անկախ իրենց այս գիրքը խորապէս կ'ազդէր Հայաստանի վիճակին վրայ:

Անկումի այս շրջանին, արեւելքի մէջ կազմուեցան նոր, բայց կարճատեւ տէրութիւններ: Խալիֆաներ պարսիկ ցեղէ Սեֆեւաններուն իբր աւանդ տուին Ասրպատականը, թէև կարճատեւ եղաւ (890—930), երբ Ալիբին և Եուսուֆ անունով ստիկաններ մեծ շարիք հասցուցին հայ թագաւորներուն:

Համսանեաներ ժողարուն իշխեցին Միջագետքի և Սիւրիոյ կողմերը, ինչպէս Մուսուլ, Մերաին և Հալէպ, և մերթ կ'ապատակէին Հայոց սահմանները:

Ֆարմայեաններ նախ Եգիպտոսի և յետոյ Սիւրիոյ վրայ իշխեցին, և անոնց յաջորդող Մեմլուքներ ուշ տան մեր Ռուբինեան թագաւորներու և Խաչակիրներու հետ կռուելով ջնջեցին այդ երկու քրիստոնեայ տէրութիւնները:

Սելճուգեան և թուրքերու պետը՝ Տուղթիլ, 1058 թուին ինքզինքը խալիֆային սպարապետը անուանեց և իր յաջորդը Ալի Արսլան առաւ մեր Անին: Վերջապէս ճինկիզ Խանի թաթարները հասան Մանկուիայէն, և Հուլաղու Խան, որ մեր Ռուբինեան թագաւորներու բարեկամն էր, Պաղատաւը դրաւելով վերջ տուաւ ամիրապետութեան:

Արարական երեք խալիֆայութիւնէն իւրաքանչիւրը ունեցաւ շատ բարձր և փայլուն քաղաքակրթութիւն մը: Արար պետութիւններն ու ժողովուրդները հիանալիօրէն իւրացուցին պարսկական և հելլենոյ-հռոմէական քաղաքակրթութեան մշակութային և գեղարուեստական հարստութիւնները և անոնց վրայ դրոշմեցին իրենց ինքնատպութիւնը:

Անոնք եղան առաջնակարգ ճարտարարուեստի վարպետներ: Իւրացնելով պարսկական յախճապակեայ անօթ պատրաստելու, գորգի, կապերաի և շալի նրբին արուեստները, պատ-

ըստեկցին հիանալի անօթներ և սփռոցներ: Եղան լաւագոյն մե-
տաղադործներ, կերպասի և ամէն տեսակ նուրբ հիւսուածեղէն-
ներու վարպետներ: Նշանաւոր եղած են և են տակաւին անոնց
սատափէ և գունաւոր կիտուածներէ պատրաստած տուներն ու
նրբին կարասիները, որոնք մեր օրերուն կը պատրաստուին
Դամասկոսի մէջ:

Գրականութեան մէջ եւս, արաբ ժողովուրդը նախ-իսլամա-
կան շրջանին իսկ, ցոյց տուած է հիանալի ընդունակութիւն:
Իսլամական շրջանին արաբ գրականութիւնը հասած է կատա-
րելութեան և Աբասեան իշխանութեան շրջանը եղած է արաբ
դպրութեան ոսկեդար: Բացուած են դպրոցներ, գրատուններ,
թանգարաններ, գիտարաններ: Թարգմանութեան հետեւեալ և
պարսկական ընտիր երկեր: Խալիֆաներու արքունիքը ժամա-
դրովայրն էր բանաստեղծներու, փիլիսոփաներու և միաքիտ-
մէն տեսակ մշակներու:

Գիտութիւններէն՝ Տարրաբանութիւնը, Բժշկութիւնը, Աստ-
ղաբաշխութիւնը և Չափագիտութիւնը այնքան յառաջացած էին
որ արդի գիտութիւնները իրենց զարգացման համար չառ բան
կը պարտին Արաբներուն: Հիմնադէս դիւրացուցին և զարգա-
ցուցին թուարանական գիտութիւնը և ստեղծեցին ալճեպրան:

Հակառակ այն բանին, որ իսլամական կրօնքը արդիւած է
արձանագործութիւնը ու նկարչական որոշ ձեւերը, անոնք զար-
գացուցած են ճարտարապետական ինքնայատուկ ոճ մը և որ-
մանկարչութեան անզուգական գեղակերտներ: Շինած են հիա-
նալի պալատներ և մզկիթներ, որոնք մինչև այսօր իրենց գե-
ղարուեստական նրբին ճաշակով և քանդակագործական անզու-
գական նրբութիւններով հիացում կ'ազդեն: Այս բոլոր կատա-
րելագործութեան և զեղեցկութեան կենդանի մարմնացումն է
Դամասկոսի՝ մեր օրերուն տակաւին կանգուն, մեծագոյն մըզ-
կիթը, որ աննման է և պանծալի իր գեղարուեստական ու ճար-
տարապետական մեծագործութեամբ:

Այսպէս արաբական կայսրութիւնը աշխարհի ժառանգ ձը-
ղած է քաղաքակրթական և մշակութային հարստութիւններ,
որոնք արժանի են հիացումի և պատիւ կը բերեն այս մեծ ժո-
ղովուրդին: Հայաստան շատ չօգտուեցաւ արաբ զարգացումէն,
վասնզի մեզի հետ գործ ունեցող ստիկանները ընդհանրապէս
թուրք ցեղէ զաւաններ էին, և ամիրտպետներ Հայաստանը

սահմանադրխտային անապահով կալուած մը նկատելով՝ աւելի պաղ վերաբերում ունէին Հայոց հանդէպ:

Հայ ժողովուրդի քաղաքական պատմութիւնը, ինչպէս ասոանք, հին դարերէն սկսեալ լծորդուած է արաբ ժողովուրդի պատմութեան հետ, երբ արդէն բիւզանդական իշխանութիւնը իր ազդեցութիւնը կորսնցուցած էր և Արաբներ աշխարհակալներ դարձած էին իրենց նոր կրօնի տրամադրութեամբ:

Արաբական իշխանութիւնը Հայաստանի տիրած և զայն կառավարած է ոստիկան կառավարիչներու ձեռքով: Եղած են լաւ ոստիկաններ երբ հարազատ արաբ ցեղէ են. իսկ ընդհանրապէս ունեցած ենք գէշ ոստիկաններ, որոնք թուրք ցեղէ եղած են: Իսկ խալիֆաներ և ամիրապետներ ընդհանրապէս եղած են հայասէր և բարեկամ մեր հայրապետներուն և անոնց հանդէպ ցոյց տուած են յարգալիր վերաբերմունք:

Արաբներու հասած տարին, Հայաստան կը գտնուէր Բիւզանդացիներու իշխանութեան տակ, սակայն երկրին իրական իշխանութիւնը Հայոց ձեռքն էր, վասնզի իւրաքանչիւր հայ նախարար կը տիրէր իր ընդարձակ կալուածներուն, գիւղերուն և բերդերուն: Այս նախարարներուն մէջ առանձնական ու գաւառական մասնակի տիրելու ոգին և անոնց շահի զգացումը աւելի զօրաւոր էին քան թէ Հայաստան երկրի և հայ ժողովուրդի ընդհանրական շահը: Այս պատճառաւ էր որ անոնք զինուորական կազմակերպեալ ոյժ մը չէին ներկայացներ և միշտ աւելար դուրս կու գային թշնամիներու դէմ:

Արաբ քաղաքականութիւնը Հայաստանի մէջ հետեւեցաւ Պարսկականին: Անոնց առաջին քաղաքականութիւնը եղաւ հայ նախարարները մէջտեղէն վերցնել, որպէսզի անոնց ոյժը տկարանայ և ժողովուրդը կողոպտելու գործը աւելի դիւրանայ: Այս շրջանին է որ սկսան անհետանալ և գաղթել հայ նախարարական բաղձաթիւ ընտանիքներ դէպի բիւզանդական երկիրներ, ուր կը կազմակերպէին, ինչպէս ասոանք, անոնց զօրաւորանակը և կայսերական գահը՝ ի վնաս Հայաստանի:

Հայաստանի վրայ արաբական գերիշխանութիւնը կը ներկայանայ վարչական երեք տարբեր ձեւերու տակ: Առաջինը (642—693), երբ Հայաստանի մէջ Արաբներ հաստատուն բանակ չեն պահեր և ոչ ալ նոր վարչութիւն, այլ իբրեւ պարզ աշխարհակալներ հարկ, գերի և աւար առնելով կը քաշուին ի-

րենց հեծելազօրքերով և երկրի ներքին ղեկը կը ձգեն Հայոց:

Երկրորդ շրջանը (693—885) այս թուականին է որ Ապտիւլ Մելիք խալիֆան բիւզանդական բանակները ցրուելով երբ Անտառուի վրայ յարձակեցաւ, Հայեր խոհեմարար խալիֆայի գերիշխանութիւնը պահանջեցին: Այդ թուականէն ետք իշխփաներ Հայաստանի վրայ կարգեցին կառավարիչներ, որոնք ուսիկաններ անուանով ծանօթ են պատմութեան մէջ:

Երրորդ շրջանը (885—1045), երբ իշխփաներ ինքզինքնին տկարացած զգալով՝ թոյլ տուին որ Հայեր հարկատու թագաւորութիւններ ունենան:

Օմար խալիֆայի բանակներուն Հայաստան մուտքը տեղի կ'ունենայ առաջին շրջանի թուականներուն (640—693): Խալիֆան Նահաւենտի մօտ՝ Սասանեաններու պետութիւնը տապալելէ ետք՝ Հայաստանի սահմաններուն կը մօտենայ, երբ Հայաստան տակաւին կը գտնուէր Հերակլ կայսեր իշխանութեան տակ և մարզպաններով կը կառավարուէր: Խալիֆան Հայաստանը եւս իրեն կը նկատէր, ուստի կառավարելու գործը յանձնեց Օմայա ընտանիքէն Մուաւիէ զօրավարին, որ այդ տանն Սիւրիոյ տեղակալ կարգուած էր իշխփայի կողմէ: Մուաւիէ, որ քաջ և քաղաքագէտ զինուորական մըն է, Սիւրիայէն կը հսկէր Փոքր-Ասիոյ և Հայաստանի վրայ: Մուաւիէ յետոյ խալիֆա եղաւ և հայ ժողովուրդի բախար 40 տարի անոր ձեռքը մնաց:

Մուաւիէ Սիւրիոյ, Պարսկաստանի և Միջագետքի նուաճումները լրացնելէ ետք, Օմարի հրամանաւ Հայաստանը գրաւելու հրաման ստացաւ: Արաբական բանակը հասաւ Դուին, որ մարզպաններու շրջանին Հայաստանի մայրաքաղաքն էր. Հայ նախարարներ թէեւ խոհեմութիւն սեպեցին տեղի տալ արաբ բազմահազար բանակին առջեւ, սակայն հին քաջերէն մնացած րան Մամիկոնեան իր 8000 դիւցազներով քաջարար կռուեցաւ և չտաւ ինկան պատուոյ դաշտին վրայ:

Արաբներ գրաւեցին Արարատեան նահանգը և ծանր տուրքեր դրին Հայոց վրայ: Անոնք իրենց հետ Սիւրիոյ տարին հայ տկանաւոր ընտանիքներէն 1700 հոգի:

Ոստիկաններու շրջանը Հայաստանի մէջ տեւեց 180 տարի. կառավարիչները մեծ մասամբ եղած են արաբ ոստիկաններ և միայն փոքր թիւով հայ ոստիկաններ ունեցած ենք:

Առաջին ոստիկանը եղած է Ապտուլլահ, որ նախապէս բա-

ընտանեկան վերաբերմունք ցոյց տուած է, յետոյ նախարարները բռնելով անոնց կալուածները ծախել տուած և Սահակ Կաթողիկոսը և Սմբատ Բագրատունին ձերբակալելով՝ Դամասկոս ղրկած է:

Այս շրջանին է պատահած Խալիֆայի եղբոր Մուհամմէտի և Սահակ Կաթողիկոսի միջև այն հրաշապատում միջադէպը: Հայոց հանգուցեալ Հայրապետը ըստ աւանդութեան՝ իր մահուան անկողնի մէջէն իր ձեռքով իսկ Մուհամմէտին կ'երկարէ այն խնդրագիր նամակը, զոր գրած էր մեղմացնելու համար անոր վրէժխնդրութիւնը Հայոց հանդէպ:

Նոյնպէս կը յիշուի երկրորդ ոստիկանը, որ իր չարիքներով գերադանցած է նախորդը և պատմութեան մէջ ծանօթ է Կաթմ անունով: Ասիկա նաաւարարները խաբէութեամբ Նախիջևան հրաւիրած և ողջ-ողջ այրած է հկեղեցիին մէջ: Այս թուականին (720) է որ նաեւ կը յիշուի Յովհաննէս Գ. Օձնեցի կաթողիկոսի սեղեւորութիւնը գէպի Դամասկոս և անոր Ամիրապետ Օմարին տուած փառաւոր այցելութիւնը, որուն ընթացքին է որ Հայոց Հայրապետը ըրած է իր երեք առաջարկները Հայերու և քրիստոնեաներու ապահովութեան, Նախիջևանի այրած նախարարներու ընտանիքներուն, բազմաթիւ գերիներու ազատագրման մասին, որոնք պաշտօնական հրովարտակով մը վաւերացուած են վեհապետի կողմէ. «...սնդրեալ զինչ Կաթմիս, զի արարից քեզ... արձակեաց զբոլանդակ զերեայսն յիւրաքանչիւր տեղիս...» (Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 819):

Չար ոստիկաններու շարքին կը գտնուին բարի ոստիկաններ, որոնցմէ շատեր գնահատուած են մեր ժողովուրդի կողմէ, զի մեղմօրէն կառավարած են Հայաստանը: Ամիրապետներ երբեմն հայ իշխանները եւս ոստիկաններ կարգած են, ինչպէս Սըմբատ, Աշոտ, Բագարատ, Բուրն ալ Բագրատունիներ, որոնց օրով Հայաստան տակի խաղաղ կ'ապրէր:

Ամիրապետներ և իրենց կողմէ ղրկուած ոստիկաններ Հայոց ներքին գործերուն չէին խառնուեր. անոնք տակի հարկահաւաքներ էին և կը սիրէին հարկ գանձել, որ ժողովուրդը կողոպտելու մէկ ձեւն էր: Հայաստանի մէջ արաբ գաղթականութիւն գոյութիւն չունէր, նոյնպէս անոնք չէին պահեր կարեւոր միայուն բանակ մը և պաշտօնէութիւն մը:

Արաբական պետութիւններ իրենց երկրին մէջ գտնուած իսլամներէն հազային տուրք (խարաճ) չէին գանձեր, այլ միայն

քրիստոնեականներէն. ասոր համար ամիրապեաներ քրիստոնեայ հպատակները կրօնափոխութեան չէին ստիպեր, անոնցմէ հողային տուրք գանձելը աւելի շահաւոր կը նկատէին և ստիկա իրենց լաւագոյն օրերուն մէջ, երբ տակաւին թուրք կողսպաիչ պաշտօնականներու ձեռքը չէին մտանուած:

Ինչպէս բոլոր ոչ-իսլամ երկիրներուն համար, նոյնպէս Հայաստանի մէջ բացի հողային տուրքէն, կար նաև գլխահարկ, այսինքն ընտանիքի պետը իր անձին համար տուրք պէտք էր վճարէր: Այս պատճառաւ օրէնքի հակառակ գործ մը նկատուած էր եթէ բազմաթիւ հայ ընտանիքներ միասին բնակէին: Անոնք տուրք կը հաւաքէին ոչ թէ անհատներէ, այլ գիւղի մը կամ քաղաքի մը համայնքէն:

Հայոց պատմութեան մէջ, դարչանքի առարկայ ստիկաներ ևն Կաւմ, Մեհմեթ, Եգիս և ամենէն արիւնարբուն՝ Բուլա: Ինչպէս տեսանք իր մասին, ստիկա Ճաֆար Խալիֆայի կողմէ Հայաստան զրկուած էր զապելու համար Մուշեղ Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ կազմակերպուած նախարարներու ապստամբութիւնը (տես առա, էջ 193):

Այս մարդակերպ թուրք հրէշը քանի մը տարիներ Հայաստանը և Վրաստանը արիւնի ու արցունքի մէջ խեղդեց: Ան գոհացուց իր ցեղի գաղանային բնազդը և իր թուրք զօրքի կողոպուտի տենչը: Չձգեց գաւառ մը, ուր աւեր, քանդուած ու ջարդ-չոփռէր. կը ստիպէր քրիստոնեականները կրօնափոխ ըլլալու, և մահէն կ'ազատէին միմիայն վայելուչ գէմքով և կայտառ երիտասարդներ, որոնք շղթայակապ գերի կը տարուէին գրամով ծախուելու համար:

Այս խեղճութիւններուն աւելի ևնթակայ էին Տարօն, Այրարատ և Սիւնիք նահանգները: Վերջին անգամ հայ նախարարներէ և ժողովուրդէն բազկացած կալանաւորեալ բազմութիւն մը՝ թուրք զօրքին առջեւ ձգած Պաղատա տարաւ. անոնց մէջ կը գանուէր նաև Սմբատ նախարարը: Բուլա ստիկեց որ Սմբատ քրիստոնէական կրօնքը ուրանայ. երբ մերժուեցաւ, ծանր տանջանքի ենթարկելէ ետք սպաննեց նախարարը, որ պատմութեան մէջ կոչուեցաւ Սիբաս խոսովանոյ:

ՄԱՍՆ Գ.

ԱՐԱՍԵԱՆ ԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՀԱՅ ՃՈՐՏ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՈՒՐՉ

Ա.

ՏՈՄԱՐԾԱՅ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ ԴԱԳԻԿ Բ. ԹԱԳԱՒՈՐԻ

Մեր պատմութեան ընթացքին տեսանք թէ նախարարական տուները Հայաստանի հողին վրայ դարերու հնութիւնը ունեցած են, և թէ այդ նախարարները, իբրեւ լեռնական իշխաններ, կը կառավարէին իրենց գաւառները ինքնիշխան զօրութեամբ:

Կիսանկախ ազնուականներու այս հնութիւնը, ինչպէս տեսանք, հասած էր մինչեւ Արտաշէսի և Տիգրանի օրերը. անոնք 500 տարիներու անկախ գոյավիճակ մը վայելել էին, և կը հանդիսանային քաղաքական գլխաւոր խոչընդոտներ, երբ ճիգ կ'ըլլար երկու Հայաստանները միացնելու: Եւ այս հաագարեան հանգոյցը քակելու համար էր որ Տիգրանի առաջին գործը եղաւ պաշտօններու բաժանում՝ նախարարական տուններու գլխաւորներուն միջեւ:

Նախարարներու այս անջատ-անջատ դրութիւնն էր որ հազար տարիներու ընթացքին տեւեց և ստեղծեց իրարու հակա-

առկ քանի մը թագաւորներ, մինչեւ որ անոնք պատճառ դարձան հայրենիքի իսպառ կործանման:

Բագրատունեաց տոհմը Հայաստանի չորս գլխաւոր նախարարութիւններէն մէկն էր, որ սենէր ընդարձակ կալուածներ Հայաստանի կեդրոնական մասին մէջ: Այս ազնուական չորս ընտանիքներէն նորագոյնն էին Մամիկոնեանները, որոնք իբր սպարապետ Հայոց գահը և անկախութիւնը պաշտպանելու ազնիւ դերը ստանձնած և իրենց ազատագրական պայքարներով Թ. զարուն գրեթէ սպառած և վերջացած էին: Իսկ Սիւնեաց տէրերը թագի ցանկալով, Վասակի բռնած անարգ դիրքէն իրենց վարկը կորսնցուցած էին: Անոնցմէ երրորդն էին Արծրունիները, որոնք եւս անիրաւարար գահը գրաւելու աշխատած, բայց միշտ ալ անյաջողութեան մատնուած են:

Հայոց սպարապետութիւնը Մամիկոնեան տունէն փոխանցուած էր Բագրատունեան տոհմին, և արարական տիրապետութեան շրջանին, իբրեւ ամենէն հզօր և ազդեցիկ նախարարութիւնը, Հայաստանի տուած էր իմաստուն ստիկաններ, որոնք յաջողութեամբ կառավարեցին երկիրը: Անոնք իմաստուն վարչադիտութեամբ մը, օգտուելով իրենց շրջանի քաղաքական նըպատատւոր պայմաններէն՝ յաջողեցան ապահովել թագաւորական գահ մը՝ Բագրատունեաց հնամեայ տոհմին անունով, որուն արժանաւոր ներկայացուցիչը եղաւ Աւոս Բագրատունի սպարապետը՝ իր որքան խոհեմ, նոյնքան ռազմադիտական կարողութիւններով:

885 թուին էր, երբ Աշոտ Ա. Բագրատունի իշխանը հռչակեց թագաւորութիւն և Պաղատտի ամիրապետին հաւանութեամբ պսակուեցաւ թագաւոր՝ որպէս հարկատու և հաւատարիմ արաբական իշխանութեան:

Բագրատունեաց այս հարստութիւնը շարունակեց և իր նախարարներու շարքէն յաջորդաբար առաւ թագաւորներ Բագրատունեաց գահին, որոնք նշանաւոր հանդիսացան իրենց հերոսական դիրքերով, շինարարութեամբ և վարչադիտութեամբ:

Բագրատունեաց այս վերջին կիսանկախ թագաւորութիւնը, իր տեւողութեան ամբողջ շրջանին, թէեւ սենեցաւ իր լաւագոյն ներկայացուցիչները, սակայն անոնց կողքին ապրեցան փառասէր ու նախանձոտ նախարարական տուններ, որոնք խոչընդոտ

հանդիսացան Հայաստանի ներքին խաղաղ կեանքին և քաղաքական զարգացման:

Թագաւորութեան հիմնադիր Աշոտ Ա. ի իշխանութիւնը հայ ժողովուրդին համար յաջողութեան և խաղաղութեան շրջան մը եղաւ, որ իր խոհմ և հայրենասէր դործունէութեամբ կը յիշեցնէր Հայաստանի հին թագաւորներու բարգաւաճ օրերը: Նոյնքան սակայն տխուր յիշատակներով լեցուած ամօթալի շրջան մը եղան իր յաջորդին՝ Սմբատ առաջինի տարիները (890—914):

Հայ նախարարներ, թագաւոր ըլլալու փառասիրութեան տենչէն տարուած, ամենէն զգուշի միջոցներու դիմեցին իրենց յաջողութեան համար: Անոնք ոչ միայն օտար թշնամիին դէմ իրենց նոր թագաւորը հպաշտպանեցին, այլ և ապստամբեցան և դործակցեցան սատիկաններու բանակին և դաւաճանութեամբ օտարին մտանեցին հայ ժողովուրդի զուակներէն կաղմուած բանակները, և տսիկա միայն իրենց անձնական փառքին ու շահուն համար:

Այս իշխաններէն առաջինը եղաւ Սմբատի հօրեղբայրը՝ Աբաս սպարապետը, որ ուղեւոր ինք խլել թագը՝ ապստամբեցաւ և երկար կռիւներ մղեց Սմբատի դէմ, հակառակ Գէորգ Բ. կաթողիկոսի հաշտարար միջամտութեան: Միեւնոյն շրջանին էր որ թագաւորական թագ կրելու տենչէն կրկին Սմբատի դէմ տեղի կ'ունենար նախարարական երկրորդ դաւադրութիւն մը, որ աւելի սոսկալի եղաւ հայ բանակի պարտութեան համար: Սմբատ հաղիւ թէ զբաղած էր երկրի ներքին զարգացման զործերով, Ատրպատականի Ափշին սատիկանը բաղձաթիւ զօրքերով յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ: Սմբատի կողմէ կաղմակերպուած հայ բանակին կ'ընկերանար նաեւ Գագիկ Արծրունի վասպուրականի հայ իշխանը, որու վստահած էր Սմբատ Հայոց բանակի ղեկավարութիւնը: Կռիւի տաք միջոցին, երբ հայ բանակը իր քաջարի կեցուածքով յաղթանակը ապահոված էր թշնամիին դէմ, Գագիկ նախապէս թշնամիին հետ ըրած գաղտնի համաձայնութեան վրայ սկսաւ նահանջել իր գունդով, և յաղթանակը թըշնամիին կողմը ձգելով՝ ինքզինք վասպուրականի թագաւոր հռչակեց: Այսպէս, Արծրունիներ ապահովելու համար իրենց տոհմին թագաւորական գահը, շարունակեցին մղել եղբայրասպան կռիւներ Բագրատունեաց տոհմին դէմ՝ տւերելով Հայաստանը քանի մը անգամներ, միշտ ալ իրենց կողքին ունենալով արար սատիկանական կռուող խումբեր:

Բագրատունեաց իշխաններէն ամենէն հեռատեւը և փոք-
ձառուն դուրս եկաւ Աշոտ Երկաթի յաջորդը Աբաս (929—953),
որ երկարատեւ թագաւորութիւն մը ունեցաւ: Աբաս նկատի ու-
նենալով նախարարական տուներու դարերու անցեալը և իրենց
լեռնային դիրքերուն համապատասխան՝ անոնց ընդգրկած ան-
ջատողական ձգտումները, որոնցմէ իւրաքանչիւրը սենէր թա-
գաւորի մը հաւասար հեղինակութիւն, անտեսական և զինուո-
րական ոյժ, այն համոզման եկաւ թէ Հայաստանի մէջ միացեալ
ազգային թագաւորութիւն ունենալ անկարելի բան էր. ուս-
տի իսպառ հրաժարեցաւ, յատկապէս Սիւնեաց և Արծրունեաց
գաւառներէն, ձգելով անոնց իշխանութիւնը իրենց փառասէր
տէրերուն, և ինքը դռնացաւ թագաւոր ըլլալ միայն Բագրա-
տունեաց տոհմին և անոր կալուածներուն, որ կը տարածուէին
Անիի շուրջ: Այս պատճառաւ է որ այս միջոցին հինգէ աւելի
թագաւորներ և իրարմէ անկախ իշխանութիւններ ունեցանք:
Այսպէս Անիի, Կարսի և Լոռիի Բագրատունիները, Սիւնեաց և
Վանի Արծրունեաց թագաւորութիւնները. վերջինէն բաժնուե-
ցան Անձեւացիք և Ռշտունիք և այլ մասն իշխանութիւններ:

Աբասի բռնած այս նոր քաղաքական ուղղութիւնը աւելի
օգտակար եղաւ Հայաստանի արտաքին քաղաքական և ներքին
շինարարական գործին: Աբաս իր թագաւորական գահը Կարսի մէջ
հաստատելով, յապահովեց Յունաց Կոստանդին Է. Պոլսի Երոթէն կայ-
սեր բարեկամութիւնը, որ այդ շրջանին յաջող և յաղթական դիր-
քի մը մէջ կը գտնուէր շնորհիւ հայազգի զօրավար Յովհաննէս
Գուրգէնի (Գուրգուս) այն փայլուն յաղթանակին, զոր տարաւ
Արաբներու դէմ, ճեղքելով ու գրաւելով ամրութիւններու այն
գիծը, զոր շինել տուած էր Հարուն Էլ Ռաշիտ՝ Տարսոնէն մին-
չև Մալաթիա, յաջողապէս կռուելով աւելի քան քսան տարի:

Բագրատունեաց տոհմի նախանձախնդիր Աբասի յաջորդնե-
րէն մինչև Գագիկ Բ. տարաբախտ թագաւորի գահակալութիւ-
նը (953—1042), մօտաւորապէս հարիւր տարուան շրջանի մէջ,
իրարու յաջորդած են շինարար և հայրենասէր թագաւորներ,
որոնք շարունակեցին իրենց նախորդներու մեծագործութիւն-
ները և Բուղայի ու ընկերներու քանդած անտէր ու աւերակ Հա-
յաստանին շունչ ու հոգի տուին՝ վերաշինելով և կերակրելով ա-
նոր պատմութիւնը, որուն բարգաւաճման համար զոհաբերեցին
անոնք ոչ միայն անխոնջ աշխատանք, այլ նաեւ իրենց տոհմա-
յին հարստութիւնը:

Այդ շինարար իշխաններէն առաջինը եղաւ Աշոտ Գ., որ իր մեծամեծ բարեգործութիւններուն համար կոչուած է Ողորմած: Աշոտ նախ քան բարեգործութեանց իր նուիրումին, իր-րեւ քաղաքական դէմք՝ կազմակերպեց երկրի ինքնապաշտպանութեան դործը, և իր հաւատարիմ աջակից Գոռ Մարզպետունի սպարապետին հրամանատարութեամբ՝ պատրաստեց իննսուն հազարնոց հսկայ բանակ մը, որով Շիրակէն դուրս հանեց թըշնամիները, և սպառնաց նաեւ Յունաց Յովհաննէս Չմշկիկ կայսեր, անմիջապէս դուրս ելլելու Տարօնէն, ուր բանակ դրած էր Հայոց թագաւորին ազգական նախարարներուն դրդմամբ. այսպէս ահ ու սարսափ ազգեց բոլոր դրացի երկիրներուն:

Աշոտ բանակը կազմակերպելէ ետք, իր ուշադրութիւնը դարձուց երկրի տմբութիւններուն վրայ: Անի քաղաքին մէջ շինեց բազմաթիւ նոր բերդեր, որով երկիրը ապահովեց առաւելապէս արար ոստիկաններու ասպատակութիւններուն դէմ, որոնք յաճախ միացած ապստամբ հայ նախարարներուն հետ՝ դժուարութեան կը մատնէին Բագրատունեաց տոհմի իշխանութիւնը:

Աշոտ Ողորմածի օրով՝ կարսի թագաւորութիւնը երեք թագաւորներ ունեցաւ — Մուշեղ, որդին՝ Աբաս, թոռը՝ Գագիկ:

Աշոտ, իր հայրենի երկիրը արտաքին թշնամիներու դէմ ապահովելէ ետք, տմբողջովին նուիրուեցաւ իր ժողովուրդի երջանկութեան և երկրի բարեղարդութեան: Եթէ բանակի կազմութեան և հայրենապաշտպանութեան նպատակին համար հայ թագաւորը իրեն նեցուկ ընտրած էր Գոռ սպարապետը, բարենպատակ դործերու մէջ սակայն, իր լաւագոյն օգնականը ունեցաւ իր առաքինասէր թագուհին Խոսրովանոյցը, որ իր անձնական ծախսերով կանգնեց Հալբաս ու Սանահին պատմական վանքերը, որոնք դարերու շրջանին եղած են ուսման և գիտութեան կեդրոններ. հիմնեց նաեւ որբանոցներ և հիւրանոցներ, որոնց ծառայութիւնը ինք անձամբ կը կատարէր: Այսօր մեր օրերու բարեգործ և առաքինասէր տիկիներն Խոսրովանոյցով կը պարծին և անոր նմանելու ու հաւասարելու իղծով՝ իրենց նպատակին իբր ուղեցոյց և օրինակ կ'ընդունին զայն:

Ինչպէս հայ թագուհին, նոյնպէս թագաւորը իր արտաքին դործերուն հետ նշանաւոր հանդիսացաւ ներքին բարեգործութիւններով և շինարարութեամբ: Անին զարդարեց հոյակապ

պալատներով և փառահեղ եկեղեցիներով, զանազ ասպանովելով հարուստ կալուածներով:

Անիի շինութեան շուրջ իր դործերը ամբողջացնելէ հաք, կարծես իբր վարձատրութիւն իր ջանքերուն, բախտը ունեցաւ իր թագաւորական օծումը ստանալու (962) Անի քաղաքի Մայր եկեղեցին մէջ՝ այնքան փառաշուք կերպով, որուն կը մասնաւորեցին քառասուն եպիսկոպոսներ:

Աշոտի մահէն հաք, Սմբատ Բ. ի (977—989) օրէն սկսեալ Հայաստան երկար ատեն դարձեալ կը կորսնցնէր իր ներքին խաղաղութիւնը:

Գահակալութեան համար եղած պառակտումները, նախարարական ըմբոստութիւնները և արտաքին թշնամիներու յարձակումները, ինչպէս տեսանք, կը քայքայէին ու կը ջլտաէին հայ ժողովուրդի հաւաքական ոյժը և հող կը պատրաստէին անջատու խռով փոքր թագաւորներու իսպառ կործանման:

Նախարարական տուներու ըմբոստութեան այս պատճառը մասամբ Բագրատունիներու ընդգրկած վարչական դրութիւնն էր: Արշակունեաց օրով գահակալութեան իրաւունքը ժառանգական էր, այսինքն հօրը մահէն հաք որդին կը թագաւորէր: Արարական խալիֆայական օրէնքը այսպէս չէր. մեռնող խալիֆայի գահը կը ժառանգէր ո՛չ թէ որդին, այլ տոհմին տարեց անդամը. Բագրատունիներ ալ կը ձգտէին այդ նոր դրութիւնը ընդունելու, որմէ ծագում առաւ նախարարական միւս տուններու երկպառակութիւնը:

Այս պառակտումներէն օգուտ քաղեցին ոչ միայն Հայաստանի թշնամի Արաբները ու դրացի Յունաց կայսրները, այլ նաեւ հայ նախարարները, որոնք կը ձգտէին անկախ թագաւորութիւններ հաստատել: Արաբ ստաբիկաններ ամէն կերպով կը նպաստէին և կը գործակցէին աստամբ նախարարներուն, որպէսզի Բագրատունիներու և միւս նախարարներու միջեւ անջատումը շարունակուի և տկարանայ անոնց դիմագրական ոյժը, ինչպէս պատճառ դարձած էին նախապէս երկու քրիստոնեայ ազգերու՝ Հայոց և Յոյներու միջեւ թշնամական գոյատեւումն:

Բագրատունեաց իշխանութեան փառքերէն պէտք է նկատել նաեւ Սմբատ Բ. թագաւորը, որ Շահնուս ալ կոչուեցաւ, ինչպէս իր հայրը Աշոտ Գ. Արեւիկեց արեւայ կոչուած էր: Այս ախտ-

գոտը արուած էր Այրարատի Բաղրատունի թագաւորներուն, որոնք գահակալի գլխաւորութիւնը կը վայելէին Հայաստանի միւս բոլոր թագաւորներու և ազատ իշխաններու վրայ:

Իր հօր մահէն անմիջապէս ետք «ի նոյն աւուր քաղաւրեաց» վկայութիւնը, Սմբատի արժանիքին համար՝ հայ ժողովուրդի կողմէ իրեն ընծայուած գնահատանքի և համակրանքի խօսքն է, որուն հաւատարիմ գտնուեցաւ մինչև վերջ:

Սմբատի գահակալութենէն առաջ՝ երկիրը արդէն իր խաղաղ շրջանի կատարելութեան հասած էր՝ շնորհիւ հեղինակաւոր և շինարար իր նախորդներուն: Անիկա հետեւեցաւ իր հօր և խաղաղութեամբ շարունակեց անոր աշխարհաշէն գործերը: Սմբատի օրով Հայաստանի և յատկապէս Անիի մէջ ծաղկեցաւ քաղաքակրթութիւնը, զարգացան արուեստն ու վաճառականութիւնը: Անիկա իբրև քաղաքական միաք՝ ցոյց առաւ նաև իր փորձառութիւնը. մայրաքաղաքի պարիսպներուն ռազմական ամրութիւնն ապու համար՝ երկրորդ և արտաքին պարիսպ մը եւս աւելցուց. — «Նորաւեկն պարիսպ կրով եւ վիմով հաստատեալ» — և այս գործը իր անսպառ կորովով վերջացուց ութ տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ: Սմբատի անունին կցուած է նաև յառկապէս Անիի կաթողիկէի շինութիւնը, որ պատմիչներու կողմէ կոչուած է «Մեծաւեկն, պայծառ և սխրասեմիլ» . անոր շինութիւնը յանձնած էր հայ հռչակաւոր ճարտարապետ Տրդատի:

Անին ներկայացնող այս հրաշակերտ պալատներուն, պարիսպներուն, բերդերուն և հազար ու մէկ եկեղեցիներուն հրակայական սակզմագործութիւնը, ինչպէս Սմբատ Բ. ի, նոյնպէս Բաղրատունեաց թագաւորներու մեծութեան և իշխանութեան գլխաւոր վկաներն էին, և դիւրին է ըմբռնել թէ անոնց օրով ինչպէս մեծափարթամ և անառիկ եղած է Անին, և թէ Բաղրատունիք հոն ինչպիսի՝ չքեղ և ճոխ կեանք վարած են:

Անիի աւերակները գիտել և Անին սակզմող ժողովուրդի անցեալի պատմութեան մասին չհետաքրքրուիլ՝ կարելի բան չէ: Անոր կենդանի աւերակները դարերու մէջէն տակաւին կանգուն կոթողներ էին և հանդիսովայրը դարձած էին հետաքրքիր գիտնականներու, ճարտարապետներու և միջազգային այցելուներու, և արժանացած էին անոնց հիացման ու գնահատական արտայայտութիւններուն: Ամէն մէկ ճամբորդ սովորութիւն ունեցած է իր տպաւորութիւնները արձանագրել անոր պատերուն վրայ,

բոլորն ալ սրտցաւ արտայայտութիւններով, որոնցմէ մէկն է. «Այսօր գօրութիւն ունեցող ազգ մը երբ մինչեւ հիմա անհետացած չէ, այսուհետեւ երբեք չ'անհետեանաւ»:

Անիի տւերակները տակաւին մեր օրերուն կանգուն էին, մինչեւ որ վերջին ժամանակները թուրքը կրկին անցաւ անոնց վրայէն և, «անե՛ծք իր պատմութեան», այժմ քար ու քանդ ըրած և հողին հաւասարեցուցած է զայն:

Մենք այսօր բարեբախտաբար ունինք անոնց լուսանկարները, որոնք մեր ազգային պատմութեան էջերը կը զարգացնեն: Այս լուսանկարներուն կեանքը մենք կը պարտինք ռուս գիտնական և հնախոյզ Ն. Մառի և հայ ճարտարապետ Թ. Թորամանեանի, որոնք իրենց ժամանակին լուսանկարած են, այլապէս իսպառ մոռցուած պիտի ըլլային Հայուն պայծառ մտքին այս ստեղծագործութիւնները:

Սմբատ անմասն չմնաց նախարարներու յարձակողականէն. այս անգամ աիրող խաղաղութիւնը խանգարողը կզաւ իր հօրեղբայրը՝ Կարսի թագաւորիկ Մուշեղի փառասէր ձգտումը, որ կ'ուզէր Սմբատէն աւելի գերադոյն դիրքի մը աիրանալ: Մուշեղի գրգռութեամբ և անոր գործակցութեամբ արաբ ոստիկաններ կը յարձակին Բագրատունեաց գաւառները և քանի մը վանքեր կը կործանեն:

Սմբատի ժամանակակից կզած է Վասիլ Բ. Բիւզանդիոնի կայսրը, որ կը շարունակէր իր նախորդներու գործը և կը ջանար Հայերը տեղափոխել Հայաստանէն դուրս՝ Բիւզանդական երկիրներ, և այս կերպով ճամբայ կը բանար Վասպուրականի ապստամբ թագաւոր Սենեքերիմ Արծրունիի համար՝ կատարելու իր մեծ գաղթը դէպի Կապադովկեան երկիրներ՝ Սեբաստիոյ շրջանները, ուր պիտի կազմէր առաջին հայ ճարտ թագաւորութիւնը:

Գաղիկ Ա. ի յաջորդող շրջանը մինչեւ Գաղիկ Բ. վերջին և տարաբախտ թագաւորի օրերը, կարելի է կսչել Բագրատունեաց իշխանութեան անկումի շրջանը: Անկէ ետք հայ ժողովուրդը վերջին անգամ մըն ալ կանգ կ'առնէ իր պաշտելի Անիին պարիսպներուն առջեւ, և ցոյց կու տայ մարտական իր վերջին ճիգը ընդդէմ նենգամիտ և մոլեռանդ Բիւզանդիոնի:

Սմբատի յաջորդ Գաղիկ Ա. Բագրատունեաց թագաւորը, իր երեսնամեայ գահակալութեան ժամանակամիջոցին մէջ, թէեւ

չունեցաւ իր նախորդներուն շինարար ոգին, գոնէ գիացաւ պահել հայրենիքը իր բարգաւաճ վիճակին մէջ: Իր նախորդներու օրերէն, երկրին մէջ արդէն ուսուժմ եւ գիտութիւն ընդհանրացած էին, և գիտնականներ ու արուեստագէտներ կը վայելէին իրենց թագաւորի պաշտպանութիւնը:

Բագրատունի այս մեծ թագաւորի մահէն ետք, գահը կտրսնցուց իր հմայքը և երկիրը կը դիմէր դէպի անկում. այնպէս որ այդ թուականէն սկսեալ՝ նախարարական ընտանիքներ կը ձգէին Հայաստանը և բիւզանդական մայրաքաղաք՝ Պոլիս կը հաստատուէին: Այս գաղթին պատճառ հանդիսացողը՝ որքան Բիւզանդիոնի կայսրներու քաջալերութիւնը, նոյնքան և աւելի Գաղիկ Ա.ի յաջորդ ապիկար Յովհաննէս-Սմբատի գահակալութիւնն էր:

Յովհաննէս-Սմբատ և Աշոտ երկու, եղբայրներ՝ օժտուած հակոտնեայ ընդունակութիւններով, առաջինը իբրեւ գահակալ թոյլ էր և անկարող իշխելու, իսկ երկրորդը աշխոյժ և փառասէր: Յովհաննէս-Սմբատ, իր հօր անդրանիկը ըլլալու առաւելութեամբ, յաջորդած էր գահին. ուստի Աշոտ ապստամբական դիրք բռնեց Յովհաննէսի դէմ: Գահը երկու հակառակորդ եղբայրներու միջև խաղալիք դարձաւ և սկսան իրարու ձեռքէ յափշտակել թագաւորական թագը: Վասպուրականի թագաւորին գրգռութեամբ Աշոտ կռուի սկսաւ իր եղբօր դէմ, և հակառակ Պետրոս Գեաղարձ կաթողիկոսի միջամտութեան՝ հասաւ մինչև Անիի գուռները: Մինչ թագաւոր և նախարարութիւն՝ իրենց ետամուլ փառասիրութիւնէն տարուած երկիրը պատերազմական վիճակի մտանո՞ւմ էին, միւս կողմէն Սելճուգ թուրքեր Պարսկաստանը և Միջագետքը գրաւելէ ետք՝ յարձակեցան Հայաստանի վրայ և մտան Վասպուրական նահանգը:

Վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորը հրաման ըրաւ իր Շապուհ սպարապետին և թագաժառանգ Դաւիթ իշխանին որ վանեն այս նորեկ ասպառակները, սակայն անօգուտ. պատերազմը սասակացաւ և շարունակեց կոտորածը և տւերը. թշնամին կը յառաջանար: Սենեքերիմ իր չորս զաւակներուն և վասպուրականի նախարարներուն խորհրդակցութեամբ՝ իրամբողջ երկիրը տուաւ Յունաց կայսեր Վասիլին և փոխարէնը ստացաւ կապագովկիոյ մէջ Սերաստիա քաղաքը և բազմաթիւ զինուորներով և գաղթական ժողովուրդով հոն հաստատուեցաւ:

Սենեքերիմի այս փախուստը ինքնին քաղաքական հարուած մըն էր և ճամբայ կը բանար թշնամիին առջև՝ դէպի Անիի պարիսպները, վտանգի ենթարկելով Բագրատունի թագաւորութիւնը:

Թուրքեր Տուղրիլի առաջնորդութեամբ անարգել շարունակեցին իրենց արշաւանքը և հասան Արարատի նահանգը, մօտենալով Անիի պարիսպներուն:

Բագրատունեաց թագաւորը՝ թուլամորթ Յովհաննէս՝ վախցաւ Սելճուգներու այս արշաւանքէն, ուղեց հետեւիլ Սենեքերիմի օրինակին. ուստի Պետրոս Գեառգարձ կաթողիկոսի միջոցաւ, ինչպէս կը վկայեն պատմագիրներ, երգման նամակ մը ղրկեց Վասիլ Բ. կայսեր, որով կը խոստանար իր մահէն ետք Անի քաղաքը և Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կայսեր յանձնել: Մինչ այդ Վասիլ կայսր Վրաստանի մէջ թշնամին դիմաւորեց և յաջող կերպով կռուելէ ետք, Վանի կողմը վատաւարականի սահմաններուն վրայ ամրութիւններ հաստատեց՝ Թուրքերու յառաջխաղացքը դադրեցնելու համար, երբ արդէն Սենեքերիմը փախուստ առած էր և երկիրը Սելճուգներու յանձնուած:

Այս միջոցին, դէպքերու այս անորոշ վիճակին մէջ Յովհաննէս-Սմբատ և Աշոտ երկու մրցակիցներ կը մեռնին ապարդիւն՝ ժողովուրդի զայրոյթին ենթարկուած, և զահը թափուր կը մնայ: Գլխաւոր երկու նախարարներ՝ Վեստ Սարգիս Սիւնի և Վահրամ Պահլաւունի կը վարէին պետութեան գործերը: Առաջինը տէրութեան խնամակալ կարգուած էր, իսկ երկրորդը՝ բանակին սպարապետ: Վեստ Սարգիս և Գեառգարձ կաթողիկոս իրենց կողմնակիցներով՝ Հայաստանը քրիստոնեայ Յոյներուն յանձնելու հակամէտ էին՝ քան թէ անհաւատ Սելճուգներու. իսկ Վահրամ Պահլաւունի իր կուսակիցներով հակառակ էր անոնց կարծիքին և չէր ուղեր ուր երկիրը օտար տէրութեան մը յանձնուէր:

Այս շրջանին էր երբ Վասիլ Բ. կայսրը մեռած էր և բիւ-

զանգական զահին վրայ կը նստէր Կոստանդին Թ. Մանուսիսս կայսրը, որուն անուան պիտի կապուէր Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանման տխուր պատմութիւնը: Կայսեր գետնաները հասած էին և Անին կը պահանջէին Բագրատունեաց զահուն տիրանալու համար: Կայսերական այս առաջարկը երբ հայ ժողովուրդի կողմէ մերժուեցաւ, Բիւզանդացիներ շարունակեցին իրենց յարձակողականը Հայաստանի վրայ և կ'աւզէին բռնադրուել: Հայեր երկու տարի անդադար կ'ուսեցան Կայսերական բանակին դէմ, զեկովարութեամբ Վահրամ Պահլավունիի, որ պեան էր Անիի պաշտպան հայրենասէրներու խումբին: Անգամ մը, ինչպէս կը պատմուի, Կայսերական բանակը յարձակեցաւ հորիւր հազար զօրքով և պաշարեց Անին. Վահրամ սպարապետ իր երեսուն հազարէ բաղկացած բանակով Զախճախեց Յոյները, որոնք քսան հազար մեղաւ առին և Ախուրեան գետը Կայսերական զօրքի տրիւնով ներկուեցաւ:

Յողթանակի այդ օրերուն, Վահրամ սպարապետի անյետաձգելի գործը եղաւ թափուր զահին համար արժանաւոր գահակալի մը ընտրութիւնը, որպէսզի Կոստանդին կայսեր ձեռնառնէր խորատկուին: Ժողովուրդին և նախարարներու միահամուռ խանգավառութեան մէջ՝ զահ կը բարձրանայ Գագիկ Բ. Բագրատունի իշխանը և իր արքայական օծումը կը ստանայ Գեառգարձ Կաթողիկոսի ձեռքով:

Յոյներ շարունակեցին իրենց յարձակողականը Անիի դէմ, որուն ոյժ կու տար Վեստ Սարգիս Սիւնիի թշնամութիւնը նոր թագաւորին դէմ: Կոստանդինի բանակին դէմ Բագրատունի երիտասարդ թագաւորը իր ժողովուրդի կողքին կեցած՝ ցոյց տուաւ իր քաջութեան առաջին ապացոյցը: Անիկա Հրազդան գետին առջեւ Կայսերական բանակին վրայ տարաւ իր փայլուն յողթանակներէն մին, որոնք կ'աւզէին Անին դրուել: Այսպէս Յոյներու յարձակողականը կը կրկնուէր Անիի վրայ, բայց միշտ ալ հայ զօրքերու հերոսական մարտնչումներուն դէմ փախուստի կը մատնուէին:

Այսպէս թագաւորի կազմակերպեալ բանակը և Անիի պաշտպան ժողովուրդը անպարտելի մնացած էին իրենց վճռական որոշումներուն մէջ և Մանուսիսս կայսրը՝ լաւատեղեակ հայ ժողովուրդի կամքին, համոզուեցաւ որ զէնքով առնել կարելի չէ. սւստի հայ թագաւորը իր ժողովուրդէն մեկուսացնելու հա-

մար, յուսահատ վիճակի մէջ դիմեց բիւզանդական նկնդամատութեան և որոշեց Գաբրիէլ Պօլիս կանչել հաշտութեան պատրուակին տակ:

Կաթողիկոս և Վեստ Սարգիս իրենց կուսակիցներով կը մասնակցէին այս դաւադրութեան և կը համոզէին թագաւորը, որպէսզի ընթացք տայ կայսեր առաջարկին: Թագաւորը զոհը դարձած էր Գեառգարձի, Վեստ Սարգիսի և Մոնոմախոսի դաւադրութիւններուն: Անին պէտք էր այլևս դրաւումը նկատել: Հարիւր հազար յունական զօրքեր Հայաստան մտան Անին դրաւումը: Ի դուր հայ ժողովուրդը վերջին անգամ մը ևս ցոյց տուած էր իր քաջութիւնը՝ ջարդելու համար յունական զօրքերը, երբ արդէն կալանաւորուած էր իրենց թագաւորը:

Այսպէս վերջացաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, հարիւր վաթսուն տարիներ դիմադրելէ ետք ներքին և արտաքին թշնամիներուն դէմ (885—1045):

Բագրատունեաց թագաւորութեան և Հայաստանի անջատ թագաւորիկներու արագօրէն կործանումը և անոնց զանգուածային դադլթը դէպի օտար երկիրներ աղիտալի դէպք մըն է Հայոց քաղաքական պատմութեան մէջ, և կը շնչտէ հայ ժողովուրդի անմիաբանութիւնը իր յուսկոյն ու վատթար հեանեանքներով:

Հայ ժողովուրդը՝ իբրեւ դարաւոր զսնը այդ անմիաբանութեան, յուսահատ և անվստահ իր ղեկավարներէն՝ կարծես իր Աստուծոյն ապաւինած է, երբ իր եկեղեցիի բերնով դարերու մէջէն ամէն օր կ'աղօթէ և կ'աղերսէ. «Տէ՛ր, ողորմիա, տու աշխարհիս խաղաղութիւն, ազգիս Հայոց սէր միութիւն»:

Մեր նախահայրերը նախարարներու այս ընթացքը սգիսութիւն կոչած են և այդպէս ալ կ'ուզէին սորվեցնել նոր սերունդին: Մեր օրերուն, մեր զիւղի անշուք դպրատան մէջ, մեր խալֆաները (վարժապետ) մեզի կու տային դրավարժութեան համար իմաստալից կարճ նախադասութիւններ, որոնցմէ առաջինն էր. «Կարդա Հայոց պատմութիւնը, վեհ Հայկազանց քաջութիւնը, գիտցիր որ սգիսութիւնը կործանեց մեր տէրութիւնը»: Այս քանի մը բռնկելով անոնք մեզի կը յիշեցնէին մեր պապերուն թերութիւնները:

Այսպէս պատմութիւնը մեզի հետ կը խօսի և Բագրատունեաց Հայաստանի կործանման պատճառ կը նկատէ ո՛չ թէ տ-

րաբ Բուզան, յոյն Վասիլները և սելճուգ Տուզրիլները, այլ կը դատաւարաէ Կարսի Գաղիկները, Բագրատունի Մուշեղները, Սենեքերիմ Արծրունիները, Վեստ Սարգիսները, Գեառգարձները և անոնց փառասէր ձգտումները:

Ծիշդ հազար երկար տարիներ անցած են մեր և այդ դժբախտ թուականին միջև և մենք այսօր հազար տարի ետք՝ անոնց անցեալի և մեր ներկայի պատմութիւնը եթէ բաղդատութեան դնենք, ի՞նչ տհաւոր իրականութեան մը առջև պիտի գտնուինք: Այդ երկար դարերը, իրենց ճամբուն վրայ հազար ու մէկ կոտորածներով, աւերներով և քաղաքական անյաջողութիւններով, որոնց միակ պատճառը նոյնինքն անհամերաշխութիւնն ու պառակտումը եղած է, երբեք փոփոխութիւն չէ մըտցուցած մեր ազգային, քաղաքական և կրօնական կեանքէն ներս և առանց դոյզն փորձառութեան՝ կրկնած ենք միեւնոյն թերութիւնները և կը շարունակենք մինչև այսօր:

Արծրունեաց Սենեքերիմի տեղափոխութիւնը դէպի Կապադովկիա և Արդէնսի շրջանները մինչև Ծամնթուի (= Տոմար-ժայ) հաղամասը, առ հասարակ եղած է 1021 թուականին, բայց կարծողներ կան նաև 1016-ին և 1018-ին:

Այս նորահաստատ իշխանութիւնը ունէր արքունի շուք, և հայ հեղինակներ Սենեքերիմը կը կոչեն թագաւոր, նոյնպէս՝ անոր սրբիները: Պաշտօնի տատիճանով բիւզանդական կայսրութեան համար, անոնք գաւառապետէ մը աւելի ազդեցութիւն չունէին, այսինքն կը նկատուէին կուսակալներ:

Կայսեր կողմէ Սենեքերիմի արուած երկրամասը պէտք է նկատուի կուսակալի մը արուած կալուած, որուն տարածութիւնը բաւական ընդարձակ էր: Անոր սահմաններուն մէջ էին Սերասաիան և մերձաւոր քաղաքները՝ Լարիսա և Աւարա, այսինքն մեր օրերու թուրք կառավարութեան սահմանած Սվազ վիլայէթի՝ Սվազի սանճագը գրեթէ ամբողջ ութնամբ և Եփրատի աջ կողմը գտնուած Արաբկիր և Ակն գաւառակները (գաղա), որոնք կը պատկանէին Սենեքերիմի, իբրեւ սեպհական կալուած:

Սենեքերիմի ճորտ իշխանութեան կալուածները հետզհետէ ընդարձակուած էին: Իր Դաւիթ որդին՝ ապստամբ Նիկեփոս Փոկասի սպանութեան շուրջ՝ Վասիլ կայսեր դէմ հաւատարմութիւն և անձնուիրութիւն ցոյց տուած էր. կայսրը անոր փոխարէն՝ ճատայ օժիտ Դաւթի զկեսարիա, զԾամնթու (Տոմար-ժայ),

զիտաւարտանէք հանդերձ սահմանօքն իւրեանց»:

Դաւիթի քաջութեան համար արուած կալուածները անձնական սեպհականութիւն կը նկատուէին և իր մահէն ետք փոխանցուեցան իր այրի տիկնոջ և կաղմեցին տոանձին ճորտական ստացուածք մը: Իսկ Սենեքերիմի սեպհական կալուածները՝ Սերաստիա, Լարիսա և Աւարա, ժառանգեցին իր միւս երկու որդիները Ասովմ և Արուսահլ (1035—1079), որոնք գործակցարար և միասին կը վարէին իրենց իշխանութիւնը, միշտ իրենց կալուած սենեակով Սերաստիան և իտաւարտանեքը: Այս շրջանին է որ Յոյները վերջ կու տան Բագրատունի իշխանութեան:

Նախքան Սենեքերիմի հասնիլը, այս հողամասերուն բնակչութեանց մեծամասնութիւնը Հայեր էին, ուր իր հետ աեղափոխած էր չորս հարիւր հազար հպատակներ: Վասպուրականէն եկած նոր գաղթականներով Հայեր հեազհեա՝ աւելի չտացան. միայն Սերաստիա սենէր հարիւր երեսուն հազար բնակիչ և ութ հարիւր եկեղեցի: Աւելի եւս կը շտանային Մեծ Հայաստանէն, մանաւանդ Անիէն, Կարսէն և շրջաններէն հասած նոր գաղթականներով:

Արծրունեաց այս նոր երկրին մէջ հաւաքուող հայ ազգի ազնիւ ցեղի զաւակներն էին, որոնք յետոյ միանալով Անիէն, Կարսէն, Վանանդէն եկող գաղթականներուն հետ՝ գէպի հարաւ Տոմարծայի սահմաններուն տիաի կեդրոնանային և տիաի կաղմէին վաղուան Ռուբինեան իշխանութիւնը:

Սենեքերիմ իր նոր հայրենիքը Սերաստիոյ և անոր սահմաններուն մէջ շինել տուաւ եկեղեցիներ և վանքեր, որոնց մէջ նշանաւոր էր Սուրբ Նշանի վանքը, այսինքն՝ Վարադայ իւղը, զոր իրեն հետ բերած էր Սենեքերիմ և զետեղած նայն վանքին մէջ և եղաւ աթոռանիսա քաղաքին եպիսկոպոսարանը: Սենեքերիմ և որ իր իշխանները շինեցին Ակն և Արարկիր քաղաքները, շէնցուցին տաւաններ և գիւղեր: Կ'ըսուի նաեւ թէ Ալիսի վրայ ձգուած մեծ կամուրջը, որ կը կոչուէր Ծուռ, շինուած էր թագաւորին դուստր Ծուշանիկի կողմէ:

Սենեքերիմի հետ Վասպուրականէն եկած էին բազմաթիւ եկեղեցականներ, նաեւ Նարեկայ վանքի միաբաններ, որոնք իրենց հետ բերած էին Ս. Գրիգոր Նարեկացիի մարմինը. որոնք Ակնայ մօտ վանք մը շինելով՝ հոն ամփոփած էին սուրբի մարմինը. այդ վանքը կոչուեցաւ Նարեկայ վանք:

1023 թուին Պետրոս Գեառգարձ Կաթողիկոս Սերաստիոս Կաթ Սենեքերիմի մօտ և Ս. Նշան վանքին մէջ երկու տարի հայրապետական ճոխութեամբ տպրելէ հաք՝ Անի վերադարձաւ:

1027-ին Սենեքերիմ իր մահուան տարիները մօտեցած համարելով, իր մօտ կանչեց չորս զաւակները՝ Գաւիթը, Ասովմը, Աբուսահլը և Կոստանդինը և անոնց յանձնարարեց որ իր մահէն հաք՝ Ս. Խաչը վարագոյ վանք վերադարձնեն և զինք հոն թաղեն: Սենեքերիմ այս պատուէրէն սւթ տարի հաք երբ վախճանեցաւ, զաւակները նոյնութեամբ գործադրեցին իրենց հօր կտակը և անոր մօրմինը թաղեցին վարագոյ վանք՝ իր գամբանին մէջ:

Սենեքերիմի յաջորդեց իր երէց որդին Գաւիթ՝ 1028-ին: Իր թագաւորութեան երկրորդ տարին վախճանեցաւ Սերաստիոյ առաջնորդ Սիոն Արքեպիսկոպոս և Գաւիթի խնդրանքին վրայ Պետրոս Կաթողիկոս գրեց Գրիգոր Մագիստրոս իշխանին և անիկա իր աշակերտ Եղիշէն զրկեց իւրեւ ընծայացաւ, որ Գեառգարձի կողմէ Սերաստիոյ աթոռին համար եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ. անկէ հաք Կաթողիկոսը ճամբորդեց զէպի Կարս և Անի:

Գաւիթ Սերաստիոյ մէջ թագաւորեց տաս տարի և մեռաւ 1037 թուին՝ գահը ձգելով իր եղբօր Ասովմի, որ իրեն օգնական ունէր իր եղբայրը՝ Աբուսահլը: Եղբօրը մահուան յաջորդ տարին Ասովմ ճանչցուեցաւ թագաւոր կամ իշխան Սերաստիոյ իւրեւ այր «լցեալ առաքինութեամբ և արդարութեամբ, շինիչ եկեղեցւոյ և գարմանիչ աղքատաց»:

1048 թուին Անիի յոյն մարզպանը արհամարհանքով կը վարուէր Պետրոս Կաթողիկոսի հետ. ուստի կայսրը Պոլիս կանչեց Կաթողիկոսը, որ իր եպիսկոպոսներու և վարդապետներու շքախումբով մեկնեցաւ Պոլիս: Կայսրը մեծ պատուով ընդունեցաւ զիրենք և լուս խնամք կը ասնէր թէեւ, բայց կերպով մը արգելափակած էր զանոնք: Այսպէս հոյ ժողովուրդը երեք տարի առանց հովիւի մնաց, մինչեւ որ Սերաստիոյ աէր Ասովմի և Անիի վարարանդի թագաւոր Գաղիկի միջնորդութեամբ վերադարձան Կաթողիկոսը, Սերաստիոյ Եղիշէն և իր ընկերները: Ասովմ՝ Կաթողիկոսը գրաւ Ս. Նշան վանքը, զոր գեղեցիկ կերպով զարդարած էր, ուր եօթը տարի տպրելէ հաք վախճանեցաւ 1058 թուին և թաղուեցաւ վանքին մէջ: Իր մեռնելէն առաջ, Գրիգոր Մագիստրոս իրեն զրկեց ճարտարագործ և ա-

կանակապ ոսկի գաւազան մը և միւռնի տնօթ մը: Պետրոսի մահէն հաք կաթողիկոս ընտրուեցաւ Պետրոսի քեռորդին Խաչիկ Բ., որով Սեբաստիոյ աթոռը շարունակուեցաւ տակաւին տասնմէկ տարի եւս (1058—1069):

Սելճուգները, որոնք Արծրունի թագաւորութեան դէպի Սեբաստիա տեղափոխուելուն պատճառ դարձած էին, այս անգամ եւս կու գային խանգարելու անոնց անդորրութիւնը: Մեծ Հայք, բազմաթիւ ասպատակութիւններէ հաք, մինչեւ Յփրատ գրեթէ ամբողջութեամբ Սելճուգներու ձեռքը անցած էր: Անոնք արշաւեցին նաեւ Մելիտինէ հռչակաւոր քաղաքին վրայ, որ այս ժամանակ շատ ծաղկած էր և համբաւ ստացած իր ոսկիի, արծաթի և մարգարիտներու հարստութեամբ: Սելճուգներ զիւրութեամբ քաղաքը դրաւելէ հաք՝ տասներկու օր անխնայ ջարդեցին: Պատմագիրներ ցաւով կը նկարագրեն ահաղ կստորածը, անհամար ոսկիներու, արծաթի և գանձերու յափշտակութիւնը և բնակիչներու գերութիւնը: Աւարառուները աղքատ եկած և մեծատուն դարձած կը վերագառնային, և երբ Մեծ Հայք հասան, Սասնոյ իշխանը Թոռնիկ Մամիկոնեան՝ իր կարիճ լեռնականներով յարձակեցաւ անոնց վրայ և ահաղ ճակատամարտէ մը հաք անոնց ձեռքէն առաւ բոլոր գանձերը և գերիները:

Տաղրիլ սելճուգ սուլթանը (1059—1060) իր բազմաթիւ զօրքերով յարձակեցաւ յունական բոլոր գաւառները, ուր նոյնպէս աւեր և ապականութիւն գործելէ հաք վերջապէս հասաւ Սեբաստիա, այս հայակեդրոն բազմամարդ և հայակապ քաղաքը. ան կ'ուղէր ձերբակալել Ատովմը և Աբուսահլը, մինչ անոնք կանխապէս լուր առնելով, քանի մը իշխաններու հետ ամրացած էին Խաւարտանէք անառիկ աւանը:

Սուլթանի զօրքերը հեղեղներու պէս ողողեցին բոլոր երկիրը, արեամբ ներկեցին Սեբաստիոյ շրջանը իրենց ընդարձակութեամբ, կրակով այրեցին բազմաթիւ աւաններ ու գիւղեր: Հասան մեծ քաղաքին դիմացը, որ պարիսպ չունէր. նախ համարձակեցան մտնել քաղաք. հեռուէն բազմաթիւ եկեղեցիներու սպիտակ գմբէթները յունական զօրաց վրաններ կարծեցին, յետոյ լեցուեցան քաղաքը և պաշարելով կը ջարդէին. «Արք եւ կանայք, քահանայք եւ սարկաւագ անկեալ ի մեջ արեանցն ապաժոյծ քաւայէին, եւ ոչ ոք խնայէր կամ ձերի ողորմէր, այլ դիգեալ կային իբրեւ գփայսակսուր եւ ամենեքին քաւայեալ կային յարեան

նապաղիս» կ'ըսէ Սմբատ Պատմիչ, իսկ Ուռհայեցի (էջ 161) աւելի սարսփելի կը նկարագրէ Վարդապետի Բարեկենդանի օրուան դէպքերը, երբ կը պաշարեն «եռւրջանակի զամենայն քաղ-մութիւն զօրաց» և կը սկսին սուրով գործել. «եւ օրն այն դառ-նաւունչ... Բազում կոյսք եւ հարսունք եւ փառաւոր ճիկնայք վարե-ցան ի գերութիւն... եւ յաղագս վեց հարիւր եկեղեցեացն ու ի նմա կա-յին, ամենայն հրով վնարեցան... յորժամ այր քաջ եւ զօրաւոր գա-նեին, զաչսն խաւարեցունցանէին...»:

Մինչ այսպէս Արծրունի իշխաններ իրենց նոր կալուած-ներուն մէջ սելճուգ Տուղրիլի սարսափէն խաւարեցանք բերդը ապաստանած էին և անտէր մնացած ժողովուրդը հուրի և սու-րի տակ կը ջարդուէին, տարրեր չէր Հայաստանի կաջութիւնը Ուռհայեցիի նկարագրածէն: Յունաց կայսր նենգամիտ Մոնո-մախոսի կողմէ կը բռնադրուուէր անպարտելի Անին և Բագ-րատունի արքային և իշխաններուն փոխարէնը կը արուէին Արգէտոսի շրջակայ Պիզու և Կալոնպալաւ (*) զղեակները կամ բեր-դաքաղաքները:

Շատ չուշացաւ, Անի մեծ մայրաքաղաքը տասնինը տա-րիներ (1045—1064) Յունաց ձեռքը մնալէ ետք, այս անգամ ալ Գագիկ Աբասեան թագաւորը, Տուղրիլի յաջորդ Ալփասլանի դէմ ինքզինք պաշտպանելու համար անկարող գտնուելով, ուզեց կայսերական հողին վրայ հանգիստ վայր մը ապահովել. ուստի մայրաքաղաք Կարսը և պատկանեալ երկիրները կայսեր տուաւ և փոխարէնը ստացաւ Մամիգաւ տմրոցը 1064 թուին (**):

Այժմ հայ երեք թագաւորներու հայրենի հողէն հեռանալու զժրախտ ճակատագիրը ուժաթափ կ'ընէր բոլոր Հայաստանը և իսպառ կը բնաջնջէր անոր պետական իշխանութիւնը: Անկէ ետք էր որ հայ ժողովուրդի կեանքի բաժինը եղան հալածանք, դառնութիւն և փախուստ երկիրէ երկիր և ասիկա անվերջ մին-

(*) Այս երկու բերդաքաղաքները կը գտնուին Տումարծայի սահմաններուն մէջ:

(**) Աղեքսանդրեան Անդրեաս վրդ. («Պատմ. Սերաստիոյ», էջ 154) Մա-մուդաւր կը դնէ Թումարզայի սահմանին մէջ: Մատենադիրներ Գագիկ Աբասեա-նի կու. տան իրր կալուած Մամուդաւրն զատ նաեւ Լարիսա, Ամասիա եւ Կո-մանա քաղաքները: Ասոնցմէ Լարիսան Սենեքերիմի արուած կալուածներուն մէջ ալ յիշեցինք եւ Մամուդաւր անոր որդի Գաւիթի «իրր օժիտ» արուած, ինչ-պէս նաեւ Կեսարիա եւ Խաւարտանէքը (տես աստ էջ 221-222):

չեւ մեր օրերը:

Ինչպէս պիտի տեսնենք, բիւզանդական կայսրներ Հայոց հանդէպ իրենց քաղաքական և կրօնական հալածանքը անվերջ շարունակեցին՝ նոյնիսկ անոնց աքսորավայրերուն մէջ: Կեստրիոյ Յունաց վանքի Մարկոս Մհարապոլիտի կողմէ իր շունք Արմէն կանչելու գռնիկ ընթացքը և նախաժամը (*) արձագանգն էր բիւզանդական կեդրոնական կառավարութեան այդ շար խորհուրդին: Բիւզանդացիք յղացած էին և կ'ուզէին խախտել նաեւ Հայոց Հայրապետական Աթոռը «ի տանէն Հայոց» և սկսան հալածանքի:

Կոստանդին կայսր Տուկիծ, որ նոր դահ բարձրացած էր, հազիւ թէ կ'իմանայ Պետրոս կաթողիկոսի մահը, աւելի կը սաստկացնէ հալածանքը Հայոց եկեղեցիին հանդէպ: Յայներ ուղեցին եղծանել Հայոց եկեղեցին և Հայերը դարձնել «ի հաւատսն աւսօրէն Բաղկեդոնի»: Ուստի պահանջեցին Պետրոս կաթողիկոսի քաղաւմ սսկիի և արծաթի դանձերը՝ շատերը այս պատրուակով չարչարեցին և խոչտանդեցին Սերաստիոյ մէջ, և աթոռին յաջորդ օժեռել կաթողիկոս Անեցիին Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ իր եպիսկոպոսներով, որոնց մէջ կը գանուէր նաեւ Սերաստիոյ առաջնորդ ամենազովելին Եղիշէ եպիսկոպոսը և պահեցին «զնոսա դամս երիս»:

Աքսորական եկեղեցականներու այս բացակայութեան միջոցին՝ Հայեր տառապեցան Յունաց կրօնական բռնութեան տակ, «քաղաւմ վտանգ գործեցան ի հաւատս», մինչև որ Հայոց թագաւորներ և իշխաններ, Գագիկ Անեցիի և Սենեքերիմի որդիք Առովմ Աբուսալհի ջանքերով հազիւ կրցան ազատիլ և վերադառնալ իրենց ժողովուրդին մօտ:

Այս դէպքերէն ետքն էր որ Հայոց հայրապետական աթոռ-

(*) Պատմագիրներ այս դէպքի վայրի անունը չեն լիներ, միայն կեաւրիոյ մէջ բռնել կը բաւականանան: Դէպքը տեղի ունեցած է Կեսարիա եւ Էփեսոս քաղաքներու մէջ գտնուած եւ Զիննիաեռէ անունով ծանօթ Յունաց Պրոդիոմոս (= Ս. Կարապետ) վանքին մէջ, որ մեր օրերուն տակաւին պատրիարքարանխատ անուն էր եւ կը գտնուէր Կեսարիոյ Հայոց Ս. Կարապետ վանքին մօտիկը: Այս մասին մեզի հասած աւանդութիւն ունէինք որ դէպքը պատահած է Զիննիաեռէի վանքին մէջ եւ Մարկոս եղած է նոյն վանքին Մհարապոլիտը:

ուր Աւերաստիոյէն փոխադրեցին Թաւ-բլուր (*), ուր խաչիկին տրուեցան երկու վանք և հարիւր գիւղ: Խաչիկ հոն մնաց երեք տարի և իր հայրապետութիւնը տեւեց ընդամէնը վեց տարի: Իսկ Աւերաստիոյ առաջնորդ Եղիշէ Կաթիկոսոս, աքսորանքի կեանքին մէջ իր առաջնութիւնը մաշած ըլլալով՝ վերադարձին վախճանած է:

Խաչիկ Անեցիի անմիջական յաջորդութիւնը Աւերաստիոյ կաթողիկոսական գահին վրայ, տեղի տուած էր Յունաց գգգո-հութեան: Յոյներ Հայոց քաղաքական իշխանութիւնը ջնջելէն ետք, կ'ուզէին եկեղեցական իշխանութիւնն ալ վերցնել, որ-պէսզի կարենան Հայութիւնը թէ՛ քաղաքականօրէն և թէ՛ կրօ-նապէս իրենց մէջ ձուլել: Այս նպատակի յաջողութեան համար Կոստանդին Տուկիծ կրկին մարդ զրկեց Աւերաստիա եւ իր մօտ հրաւիրեց Առաքմը և Արուստանը: Անոնք կայսեր յետա-տակին տեղեակ ըլլալով՝ իրենց հետ տարին Սանահին վանքի միաբաններէն Քարափնեցի գիտնական Յակոբ վարդապետը, որ-պէսզի կարենայ պաշտպանել Հայոց եկեղեցիի ուղիղ դաւանու-թիւնը:

Կայսրը առաջին անգամ սիրով ու պատուով ընդունեցաւ, և քանի մը օր ետք անոնց առաջարկ դրաւ միաբանական խըն-դիրը. անոնք սակայն առարկեցին և ըսին թէ մենք առանց Գագիկ Աշոտայ «ոչինչ կարեմք տունել», իբրեւ Անիի թագաւոր և իբրեւ «Հահանշահ» կամ գլուխ բոլոր իշխաններուն, որ հի-մա Պիգու կը գանուի, «զի նա է այր քաջ և թագաւոր»: Ար-ծրունիներու առարկութենէն գոհ չմնաց Տուկիծ, վասնզի Գա-գիկ ծանօթ էր իր բնաւորութեամբ: Մինչ այդ, անոնք գաղա-նի մարդ զրկեցին Կալոնպալաս և Գագիկը Կոստանդնուպոլիս

(*) Աղեքաանդեան Անդր. վրդ. (Էջ 153) Թաւ-բլուրը սխալմամբ կը դնէ Տարխնաւարիոյ մօտ: Թաւ-բլուր եւ Մատրասուն, որոնք մեր օրերուն աւե-րակ քաղաքներ էին, կը գտնուէին Տոմարձայի Շարասիւղ լեռն ետեւ արեւե-լեան ստորոտին Աւշար հովիտին մէջ՝ Ծամնդաւ գետին միւս կողմը: Այս եր-կու վայրերուն մէջ կը յիշուի Թէ երբեմն ապրած են Վ. Կայսառէր կաթողիկոս եւ Գագիկ Բ. Բագրատունի: Իսկ Տարախնաւի՝ Թաւ-բլուրին տարրեր ուղ-ղութեամբ՝ Տոմարձայէն դէպի Աւերաստիա Աւուրի մօտ կը գտնուի: Որմանեան Սրբազան եւս կը հաստատէ մեր ճշդումը («Ազգապատում», էջ 1263), որով-հետեւ կ'ըսէ, Խաչիկի բնակավայր նշանակուած Տարխնաւարիան, երեք հալ իշ-խաններուն ոչ մէկուն յիշուած է, կը գտնուէր անոնց սահմաններէն դուրս, յոյն կուսակալութեան մը մէջ կը մնար:

բերել տուին: Գաղիկի ժամանումէն առաջ, կայսեր ճնշումին տակ շարունակուած է Հայոց և Յունաց վէճը դաւանական զանազան խնդիրներու շուրջ և միաբանական գիր մըն ալ ստորագրուած Յակոբի կողմէ: Եւ «ի նմին ժամուն իբրեւ զառիւծ թռուցեալ հասանէր Գաղիկ» կալոնպաղատէն: Տուկիժ անոր կը ներկայացնէ Քարափնեցիին գրուածքը՝ իբրեւ կատարուած իրողութիւն (Ուռհայեցի, էջ 194):

Գաղիկ կը յայտարարէ պարզ վարդապետի մը կարծիքը նշանակութիւն չի կրնար ունենալ, թէ Հայոց բոլոր վարդապետները հակառակ են անոր գրածին, թէ ինքն ալ հմուտ է եկեղեցական և դաւանական խնդիրներու և կարող է Հայ Եկեղեցիի ուղիղ դաւանութիւնը պաշտպանել: Նոյն համարձակութեամբ Քարափնեցին ալ կը յանդիմանէ իր յանդգնութեան համար: Գաղիկին համար գրուած է թէ այնչափ զօրաւոր էր եկեղեցական ուսմանց մէջ որ «ի սուրբ Սովի ի յամպիոնն նստէր ընդ ամենայն վարդապետն Հռոմայ, և գրեաց գիր հաւատոյ ձեռամբ իւրով», որուն պատճենն ալ առաջ կը բերէ պատմագիրը (Ուռհայեցի, էջ 195—214):

Գաղիկի այս համոզիչ և իմաստուն խօսքերը շատ հաճելի թուեցան Յունաց, կ'ըսէ պատմագիրը. «Վասնզի լի էր բանիւք ամենայն ուղղափառութեամբ և ճշմարիտ խոստովանութեամբ»: Թերեւս ալ աւելի բարդութեանց տեղի չտալու համար «արար մեծ սէր և ընդունելութիւն նոցա և շնորհաց բազում պարգեւս Գաղկայ և Ատովմի և Աբուլսահլի և իշխանացն», և իր հետ եղող 17 վարդապետներուն, որոնք «անյաղթ» կը կոչուէին իբր հաւատացեալ ախոյեաններ. «որք կային լցեալ տատուածային շնորհօքն», իսկ թագաւորն Գաղիկ «նմանեալ էր շնորհաց նոցա» (Ուռհայեցի, էջ 16):

Այսպէս հայ ազնուականութեան մեծագոյն մասը և հայրենի երեք թագաւորները իրենց ժողովուրդով ամփոփուած էին փոքր Հայաստանի մէջ: Վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունին իր Ատովմ և Աբուլսալհ դաւակներով տեղաւորուած էին Սեբաստիա: Երկու թագաւորներ՝ Գաղիկ Բ. Աշոտայ և Գաղիկ որդի Աբասայ իրենց կեդրոն ունէին, առաջինը Անիի տեղ Պիզուց ու Կալոնպաղասը, իսկ երկրորդը՝ Կարսի տեղ Մալնդաւը, նոյնպէս նաեւ Կեսարիան և Խաւարսանքը: Գաղիկ Աբասեանին համար Ուռհայեցին կը յիշէ միայն Մալնդաւը. Սմբատ կը յաւելու

նաեւ կհասարիտն և Խաւարճանքէր, իսկ Վարդան հարիւր գիւղ
եւս վրան կը դնէ:

Պատմագիրներ կը գրեն Գագիկ Բ. Թագաւորի մասին, որ
իր Թագաւորութեան փոխարէն ընդունեցաւ պալատ մը կոս-
տանդնուպոլսոյ մէջ և փոքր քաղաք մը՝ Կապադոկիոյ մէջ:
Նաեւ Անիէն բերել տուաւ իր ինչքերն ու ստացուածքները: Ա-
պա Պիղու գալով կայսեր հրամանաւ առաւ Սեբաստիոյ վախճա-
նեալ Դաւիթ Թագաւորին դուստրը և ունեցաւ երկու որդիք՝
Յովհաննէս և Դաւիթ: Այս ամուսնութեան առթիւ ըստ պատ-
մագիրներու, կ'երևի թէ Գագիկ տիրացած էր մաս մը
նոր կալուածներու եւս՝ Սեբաստիոյ Թագաւորին պատկանած
երկրամասերէն, ինչ որ Դաւիթին կը պատկանէր:

Մենք կը տեսնենք թէ Հայաստանի երեք Թագաւորներուն
համար կայսեր կողմէ իբր կալուած չնորհուած երկիրներու և
քաղաքներու որոշ վայրերու մասին պատմագիրներու տուած
տեղեկութիւնները և ճշգրտմները խառն են և իրարու հակասա-
կան: Կհասարիտ, Մալնդաւ և Խաւարճանք քաղաքներու անուն-
ները նախ կը գտնենք Վասիլ կայսեր կողմէ տրուած «Իբր օ-
ժիտ» Սենեքերիմի որդի Դաւիթի համար: Այս միեւնոյն քա-
ղաքները յետոյ կը յիշուին նաեւ Կարսի Գագիկ Աբասեանի իբր
կալուած:

Պատմագիրներուն կողմէ այս քաղաքներուն մէկը միւսին
փոխանակումը և անոնց անուններու կրկնումը կը նշանակէ
թէ այս քաղաքները կամ բերդերը(*) եթէ ոչ իրարու մօտիկ,
գոնէ միեւնոյն սահմանին մէջ պէտք է գտնուին: Մանաւանդ
երկու Գագիկներու կեդրոնական վայրերը կա'մ իրարու մօտ և
կա'մ մէկ սահմանի մէջ պէտք է եղած ըլլան:

Թագաւորական կալուած ծանօթ այս վայրերու և դիրքե-
րու ճշգրտմը կատարելու համար, հայ հին ու նոր պատմագիր-
ներու տարած ջանքերը լսկ ուսումնասիրութիւններ են և որոշ
արդիւնքի մը չեն յանգած: Բոլորն ալ իրենց տեսութեանց աղ-
բիւր ունին Ուռհայեցին, Սմբատ և Վարդան պատմիչները և
ուրիշներ, և անոնցմէ քաղելով յայտնած են իրենց կարծիք-
ները. ոմանք նոյնիսկ բոլորովին անծանօթ այդ վայրերու տե-

(*) Քաղաք անունով յիշուած այս վայրերու մեծամասնութիւնը յետոյ սլի-
տի տեսնենք եւ բերդեր կամ բերդաւաններ են:

ղաղբութիւններուն, շատ հեռուները գտցած են և քաղաքները իրենց անուաներով տեղափոխելով՝ շփոթած և մօտաւոր հաւանականութենէն ալ հեռացած են:

Ճշգրտմի կարօտ այդ վայրերու տեղանուններով դրաղած են շատերու կարգին՝ Աղեքսանդրեան Անդրէաս վրդ., Օրմանեան Սրբազան, Բաբգէն կաթողիկոս, Արշակ Ալաոյաճեան, Յարութիւն Աստուրեան, Կոմմադենացի և ուրիշներ: Միայն կարևոր է գիտնալ որ գրեթէ մեծամասնութիւնը իրենց կարծիքը կը կեդրոնացնեն միեւնոյն սահմանի մէջ, ուր կ'ապրէին հայ ճորտ թագաւորները, իշխանները և դաղթական ժողովուրդը, աւելի մօտենալով Տոմարծայի հաղամասին և անոր մօտակայ սահմաններուն:

Փոքր-Ասիոյ աշխարհագրական քարտէսին վրայ կը տեսնենք մասնաւոր երկրամասեր, որոնք կը ծառայեն միայն դաղթական և ապստամբ ժողովուրդներու իբր աքսորավայրեր կամ ապաստանարաններ: Այդ հողամասերուն մէջ դաղթականներով լեցուելու պատմութեան այս վճիռը կարծես դործադրուած է առաւելագէտ հայ ժողովուրդի կեանքին վրայ, տարբեր ժամանակներու մէջ և տարբեր կառավարութիւններու կողմէն՝ փոքր-ասիական այդ որոշ երկրամասին մէջ:

Կապադովկիոյ մէջ՝ Փոքր-Հայկ կոչուած այն հողամասը, որ իր մէջ կ'ամփոփէ Սեբաստիա, Տիվրիկ, Ակն, Արարկիր, Կեսարիա, Կիւրին, Աչոտի, Տարինատրիա, Ամասիա, Լարիսա և Արգէսի շրջանակը իր Ծամնդաւ կեդրոնով, նախ քան հայ ճորտ թագաւորներու, իշխաններու և ժողովուրդի տեղափոխութիւնը և իբր կալուած անոնց սկստականացումը, եղած էր 713 թուին ապաստանարանը Պաւղիկեան աղանդաւորներուն, և ուր անոնք իբրեւ ապստամբներ վտարուած էին Յունաց կայսրութեան կողմէ և մասամբ ջարդուած: Այս աղանդաւորներու մեծամասնութիւնը, ինչպէս տեսանք, Հայերէ բաղկացած էր և երկար տոհմ զբաղեցուցած բիւզանդական կառավարութիւնը (*):

(*) Մեր օրերուն այս վայրերու բնակչութեանց մեծամասնութիւնը **Աւստրներ** էին, որոնք Թուրքերէն բոլորովին տարբեր ցեղ մըն էին եւ իրենց կրօնքն ալ իսլամութեան եւ քրիստոնէութեան միջեւ խառնուրդ մըն էր: Անոնք առաւելագէտ կեդրոնացած էին Լարիսայի (=Ազիզիէ) շրջանները եւ տեղաւո-

Աւելի յետոյ նոյն այդ երկրամասը գրաւուած էր Պաւլի-
կեան սերունդ Աւետ և Թուրք, սելճուգ. ու թաթար սերուն-
դէն քիւրմէն ցեղախումբերու կողմէ, որոնք դարձած էին բո-
լորովին անկախ յափշտակիչներ ու հարստահարողներ և կը մեր-
ժէին ճանչնալ սուլթանի կառավարութեան հեղինակութիւնը,
պահելով իրենց ցեղային վաղեմի ազատութիւնը: Անոնց կող-
քին էր որ հաղհաւէ զարգացած էին նոյն չրջանակին մէջ
նշանաւաւոր յիւսկակ Չախօղլուն, ինչպէս նաեւ լեւնաշղթայի
հարաւային մասերուն մէջ Գոգանօղլու ձորապետները իրենց հե-
տեորդներով: Անոնք շարունակեցին սարսափը դառնալ կետա-
րիայէն դէպի Մալաթիա ու Մարաշ տանող անցքերուն վրայ:
1839 թուականին, սուլթանի կառավարութեան Թանգիւմաթի օ-
րէնքը (բարեկարգութիւն) երբեք չազդեց անոնց վրայ, որոնք
շարունակեցին իրենց ահարկու առաքատակութիւնները մինչեւ
մեր օրերը:

Նոյն այդ շրջաններուն մէջ է որ 1856 թուականի Խրիմի
պատերազմի միջոցին կը հաստատուի իսլամ Չերէկ գաղթա-
կաններու ստուար բազմութիւն մը, և առիկա ըրաւ սուլթանի
կառավարութիւնը լոկ Հայերը նեղելու և սեփաթափ ընելու՝ քա-
ղաքական նպատակաւ, ուր անոնք պատկառելի թիւ մը կը կազ-
մէին, մանաւանդ Գաղիկ Արասեանի կալուածներու շրջանակին
մէջ:

1915—6 ջարդի թուականներուն, Թուրքը նոյն այդ գա-
ւառները ընտրեց հայկ. կոտորածներուն համար իբրեւ յարմա-
րագոյն վայրը: Հոն էր որ Թուրք զինուորական հրամանա-
տարները Չերքէզի տարազ հագած անոնցմով կազմակերպեցին
չէթեական խումբեր և զրկեցին հայկական նահանգներու բո-

րում հաբոսեան լեւնաշղթայի երկար հովիտին մէջ՝ Եւֆրատ գետի երկու
կողմերը: Այս բոլոր տուեալներով, կասկած չկայ թէ մեր օրերու Աւստրները՝
իբրեւ հայ ցեղի սերունդ՝ ինչ Պաւլիկեաններն էին, և առիկա կը փաստէին
իրենց իսկ բարբերով, տարազով, խորաշատուկ սովորութիւններով և իրենց
արտաքին կազմով, ինչպէս իրենք ալ հպարտութեամբ կը խոստովանէին և
ինքզինքնին Արեւիկունաց սերունդի Հայեր կ'անուանէին: Միայն մէկ բան
կորսնցուցած էին սուլթաններու բռնութեան տակ՝ իրենց լեզուն և մաս մը ի-
րենց քրիստոնէական կրօնքէն (հմուր աստ, էջ 27):

լոր կողմերը՝ ջարդի գործը լրացնելու համար (*):

Այդ շրջանին մէջ էին նաեւ Պալթա և Կեսիկ տէրէնները, ուր կը լեցուէին կացինի, սոփայի և մանգալի հորսւածներուն տակ անշունչ փռուած հազարաւորներու դիակները և գանկերը (**):

Ճշգրտան կարօտ այս վայրերու կարգէն են Լարիսա և Աւարա քաղաքները, որոնք Սենեքերիմի տրուած գաւառին մասը կը կաղմէին և իրեն կը պատկանէին որպէս սեպհական կալուած: Նաեւ Արարկիրի և Ակնի գաւառները, որոնց բնակչութեան մեծ մասը արգէն Հայեր էին և որոնք հետզհետէ շատցան վասպուրականէն եկած գաղթականներով: Աղեքսանդրեան Անդրէաս վրդ. (էջ 155) Լարիսան կը նոյնացնէ մեր օրերու Վերանգեհի-րի հետ (Ուղուէն Կայլայի մէջ), ուրիշներ կ'ուզեն գտնել Ալալիս-թանի շրջանները Մամնդաւ ծանօթ դետին եղերքը և կը նոյնացնեն այժմու Ազիզիէի հետ:

Նոյնպէս Աւարան, ըստ պատմագիրներու, կը գտնուէր Լարիսայի մօտերը, և իր ռազմական դիրքով եղած էր Պաւլիկեաններու ապաստանարանը և բնակավայրը: Պաւլիկեաններ իրենց պետ Մլեհի միջոցաւ տիրապետած էին այդ շրջանի բերդերուն և սարսափ կ'աղգէին դրացի ցեղերուն:

Երկու Գագիկներու և իրենց իշխանական խումբերուն տեղափոխութիւնը կատարուած էր Արգէոսի արեւելեան դաշտահովիտին մէջ, առաւելապէս մեր օրերուն Տոմարծայ կոչուած հողամասի սահմաններէն ներս ու դուրսը. և այս մասին համակարծիք են, ինչպէս հետզհետէ պիտի տեսնենք, Օրմանեան Սրբազան, Բաբգէն կաթողիկոս և Աղեքսանդրեան Անդրէաս վարդապետ:

(*) Թուրք դիւանագէտ կառավարութիւնը գիտէր իր ընկերը եւ չէր սրկալած (1914-16): Հայկական կոտորածի տարիներուն Սերաստիոյ եւ շրջանի Հայ-յոթիւնը՝ **Չերէգներու** ձեռքով ջարդել տալէ ետք, ապա պաշարեց այդ Չերէգները եւ ամբողջն ալ կոտորել սուսաւ, բռնով Թէ առանց կառավարութեան գիտակցութեան ամմեղ Հայեր ջարդած էին:

(**) Պատերազմի ժամանակ գնդակը սոսի բլլարով, Հայերը ջարդելու համար, կառավարութիւնը Թուրք հասարակ ժողովուրդին հրամայած էր գործածել կացին, մանգաղ, գաւազան, երկաթի կտոր, բահ, բրիչ, սողոց, ինչպէս Թուրք ջարդարարները կը պատմէին իրենց իսկ բառերով. — պալթա, սաքըր, սոփա, գագմա, բիւրէկ, պըչկը վէ տէմիր վարչալար:

Մեր ծննդավայրին մէջ գտնուած այդ հնադարեան վայրերու անցեալի պատմութեան մասին պատմադիրներու ոմանց տեսութիւնները կը նոյնանան անոնց մասին մեզի հասած աւանդութիւններուն և անոնց աշխարհագրական դիրքին հետ:

Մենք այդ յստակ աւանդութիւնները և մեր տեղագրական ծանօթութիւնները հիմ ունենալով, պիտի ջանանք կարելի ճշգրտութեամբ ընել պատմական այս վայրերու անցեալի մասին:

Բ.

ՊԻՋՈՒ, ԿԻՋԻՍՏՐԱ ԲԵՐԴ, ԿԱԼՈՆՊԱՂԱՏ, ԾԱՄՆԴԱԽ, ԽԱԽԱՐՏԱՆԷՔ, ԹԱԽ-ԲԼՈՒՐ, ՄԱՏՐԱՍՈՒՆ

Մենք պիտի ծանօթանանք հողամասի մը, որ պատնիշուած է իր հիւսիս-արեւելքէն և հարուէն Տաւրոսեան լեռներով և չգլծալուած Մամնդու գետով:

Այս տափաստանի ընդարձակ սահմաններուն մէջ երբեմն կը գտնուէին զոյգ Գաղիկներու և աղնուական իշխաններու բերդաքաղաքները և հայրապետական աթոռանիստ վայրերը, որոնց աւերակները ունէինք մեր օրերուն:

ՊԻՋՈՒ (ՊԵԼԻՍԻՍՈՆ)

Մեր այս ձեռնարկին կցուած է հին ու նոր Տամարծան ներկայացնող ընդարձակ քարտէս մը, որուն արեւմտեան սահմանին վրայ Արգէսս գետի եզերքին կը կարգանք «Պելիսսոն» (Սարը Մէմէալի) գիւղաւանի մը անունը:

Այս հնադարեան վայրը մեր օրերուն կը ներկայացնէր աւերակ հին քաղաքի մը փլատակները և հոն կը բնակէին քանի մը թուրք ընտանիքներ, որոնք ժամանակին թրքական բռնութեան տակ թրքացեր էին: Գիւղը մենք կը կոչէինք «Պելիսսոն», իսկ թուրքերը՝ Սարը Մեմէսլի:

Թուրքեր սովորութիւն ունէին նախապէս հայաբնակ դարձած և յետոյ աւերակուած պատմական հին քաղաքի մը մէջ թուրքեր բնակեցնել և յետոյ անոր անունը փոխանակել թրքական նոր անունով. այսպէս եղած էր այս աւերակի պատմութիւնը:

Մենք աւանդութիւններ և յիշատակարաններ ունէինք այս գիւղաւանի մասին, որ հին տառն եղած էր այս շրջանի կեդրոնական քաղաքը՝ չէն ու բարդաւաճ վիճակի մը մէջ և կը կոչուէր «Մեծն Պելիսսոն»: Այս աւանդութեան իբր վկայութիւն՝ վանքին մէջ ունէինք կոնդակ մը, որ պահուած կը մնար վանահայր կարապետ վրդ. Հաղարշահանի (Առաքելեանի) մօտ, արուած էջմիածնի կաթողիկոսէն «Առ Ղուկաս վարդապետ առաջ-

նորդ Մեծն Պելիմիսոնի»: Կոնդակը կը կրէր 1670 թնւականը (*). որով գիւղը ունէր առնուազն երեք դարու հնութիւն:

Մեր մատուորական հայրենակիցներէն վաղաժեռիկ հանգուցեալ Բարսեղ Պոյաճեան «Պելիմիսոն»ի մասին իր յուշերուն մէջ կը գրէր.

«Գանիկ վարդապետի կարծիքով(**) բուն Բաղաբ եղած է «Պելիմիսոն», եւ որովհետեւ մեր օրուան Տոմարձան գետնափոր Բարայրներով (Կոֆսան) պաշտպանուած էր, ժամանակի քննացքին Հայեր Թուրքերու յարձակումներուն զիմ ինքնապաշտպանութեան համար Տոմարձայ գաղթած են: Վարդապետ ցոյց տուաւ նաեւ ձեռագիր Աւեստրան մը, որ 25 սանրիմ երկարութիւն եւ 15 սանրիմ լայնութիւն ունէր, եղնիկի մօրքի վրայ գրուած, ծաղկագիրներով զարդարուած գրչագիր մը, որուն նմանք վերջեւս Դամասկոսի մէջ հնագէտ վանառական իսլամի մը քով տեսայ: Վարդապետ կարգաց յիշատակաւորանք, «ի Բաղաբն Պելիմիսոն եւ ի գիւղն Տոմարձայ»: Կը յիշէր նաեւ Բահանաներ «Պելիմիսոն»է եւ յայտնեց քեզ 365 տարուան հնութիւն ունի ձեռագիրը»:

«Պելիմիսոն»ի հին հայաբնակ քաղաք մը ըլլալուն ապացոյցն էր Մեծն ախաղասը, որ հայերէն բառածական մըն է եւ պահուած էր տակաւին մինչեւ մեր օրերը: Ասիկա կը փաստէր նաեւ թուրք կառավարութեան արձանագրութեան հին ամօրը (սեփերը խազանի միլլէիէ), ուր արձանագրուած էր Մեծն Պելիմիսոն հայերէն բառանունով, եւ կառավարական պաշտօնեաներ առաքելքով դանձման ժամանակ այդ անունով կը ներկայանային: «Սարը Մեմէտի» թուրքերէն անունը դարձածական չէր տակաւին:

Աւերակ քաղաքը կը զանուէր Տոմարձայ գիւղաւանի տրեւմտեան կողմը՝ բարձր սարաւանդի մը վրայ, եւ ոտքի ճամբով ունէր մէկ ժամ հեռավարութիւն, ուրկէ կը դիտէր գիւղաւանը

(*) Կոնդակը պէտք է տրուած ըլլայ Յակոբ Գ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի կողմէ, որ հայրապետական աթոռին վրայ կը գտնուէր 1655-1680 Թուականներուն:

(**) Գանիէլ վրդ. Բաղումեան, Տոմարձայի վանքի միաբաններէն, իբրեւ քանաութիւն եւ պատմաւոր մեծ ծառայութիւններ կատարած է վանքի գրչագիր մատենաներուն ֆիլաւակարաններու քննարկնականութեան մեծ գործին մէջ, եւ որոնք մեծ անունին եւ օգտակար գործունէութեան պիտի համարուին մեր պատմութեան քննադրին:

և դաշտը (տես պատկեր 26):

Այսպէս բարձր բլուրի մը վրայ իր բնական դիրքը արդէն բերդի մը կամ դղեակի մը ազդեցութիւնը ունէր, և յայտնի էր թէ անցեալին մէջ բազմամարդ քաղաք մը ըլլալէ աւելի՝ եղած էր մեծ բերդաւան մը իր բնական յարմարութիւններով: Իսկ Մեծն տիտղոսը հաւանաբար արուած էր յիշատակի մը համար, երբ եղած էր թագաւորանիստ վայր մը:

Մատենագիրներ կը պատմեն թէ Մոնոմախոս կայսրը առաջարկած է Գաբիկին տալ Մելիտինէի նման սահմանամերձ երկիր մը, սակայն հայրենասէր թագաւորի կողմէ մերժուած է: Թերեւս այս առաջարկը նենգ կայսեր կողմէ փորձ մըն էր Հայոց խիզախ արքային հաճելի ըլլալու համար, ինչ որ մերժուած էր: Եւ անկէ ետք կարելի չէր սպասել որ կայսրը հայ ճորտ թագաւորի մը յատկացնէր կարեւոր դիրքով քաղաք մը, այլ պարզ աքսորավայրի հանգամանք ունեցող վայր մը:

Պատմաբաններու այս տեղեկագրութիւնը ինքնին կը վկայէ թէ Պիզուսն պէտք է ըլլայ պարզ դղեակ մը կամ բերդաւան մը:

Մեծն Պելիմիսոնի բնական դիրքը, տեղագրութիւնը, անոր անցեալի մասին մեզի հասած աւանդութիւնները, կիզիստա բերդի Տոմարծայի սահմանին մէջ գտնուիլը և անոր Պելիմիսոնի մերձաւորութիւնը, ուր կախեցին Գաբիկ արքան, բոլոր այս իրողութիւնները մեզ կ'առաջնորդեն այն եզրակացութեան որ Մեծն Պելիսիսոնը Գաբիկի կալուած պատմական Պիզուսն է:

Պելիմիսոնի մօտ ունէինք նաեւ ուրիշ աւերակ վայր մը, որ անցեալին մէջ եղած էր հայ գիւղ մը և զոր կը կոչէինք Զաւսոն: Կարելի է մտածել թէ Պիզուսն աղաւաղուելով Պելի եղած է և յետոյ Զաւսոն աւերակի անունը կցուելով Պելի՝ եղած է Պելի-Մուսոն (=Պելիմիսոն): Այս անունով գրչագրի մը յիշատակարանը ունինք ձեռքերնիս, գրուած 1552 թ. «եղու ի գեղն իմ Զաւսոն...»: Մենք մեր օրերուն այդ աւերակի վայրը Մասսոն կը կոչէինք:

Կեսարիոյ բանասէր առաջնորդը Տրդատ եպս. Պաւեան մի քիչ կը մօտենայ Պիզուսն Պելիսիսոնի հետ նոյնացնելու, սակայն տեղագրական դիրքերուն անձանօթ ըլլալով աւելի կը հեռացնէ իրարմէ և Տոմարծայի սահմանին մօտիկ էգրեկ հայ գիւղին հետ կ'ուղէ նոյնացնել, ինչ որ շատ մը տուեալներով հաւանականութենէ հեռու է:

ինչպէս ընդարձակ քարտէսին վրայ կը տեսնուի, Պելիմիսոն գիւղին մօտ կը գտնուէր երրորդ աւերակ վայր մը Պիտիկ (փոքր) լեւրան վրայ, որ իր խաչաքանդակ քարերու փլատակներով յայտնի էր թէ վոնք մը կամ սրբատեղի մըն էր. մենք վանքի տեղ է՝ կ'ըսէինք. այս աւանդութիւնը հասած էր մեզի: Աւերակը իր մօտ ունէր այդ բնական բարձրութեան վրայ կանգնած բերդ մը, որուն Ղալե անունը կու տայինք: Ղալէի և խաչ քարերու միջև էր մշտաբուխ ջրհորը (ճիֆոր), որ իր «ապու հայէթ» (կենսատու) ջուրով, ինչպէս կ'ըսէինք, տեղացիներէն յարգուած էր: Կային նաև իր մօտ ուրիշ 3—4 ջրհորներ, որոնք միայն գարնան ձիւնհալի ամիսներուն ջուր կը պահէին իրենց մէջ և զորս մենք կը կոչէինք «քէօր ճիֆորներ»:

Աւերակ վայրը իր շրջանով հինէն ի վեր մեզի ծանօթ էր Խաչալբիւր անունով: Այս յորջորջումը անշուշտ փլատակ խաչքարերու և աւերակի յիշատակէն առնուած անուն մըն էր, որովհետև աւերակը և բերդը շրջապատող ջրհորները իրենց արտաքին երևոյթներով խաչ մը ձեւացնող կամ յիշեցնող յիշատակ մը հունէին, որով Խաչաղբիւր յորջորջումը աւերակի հանգամանքէն քաղուած անուն մըն է:

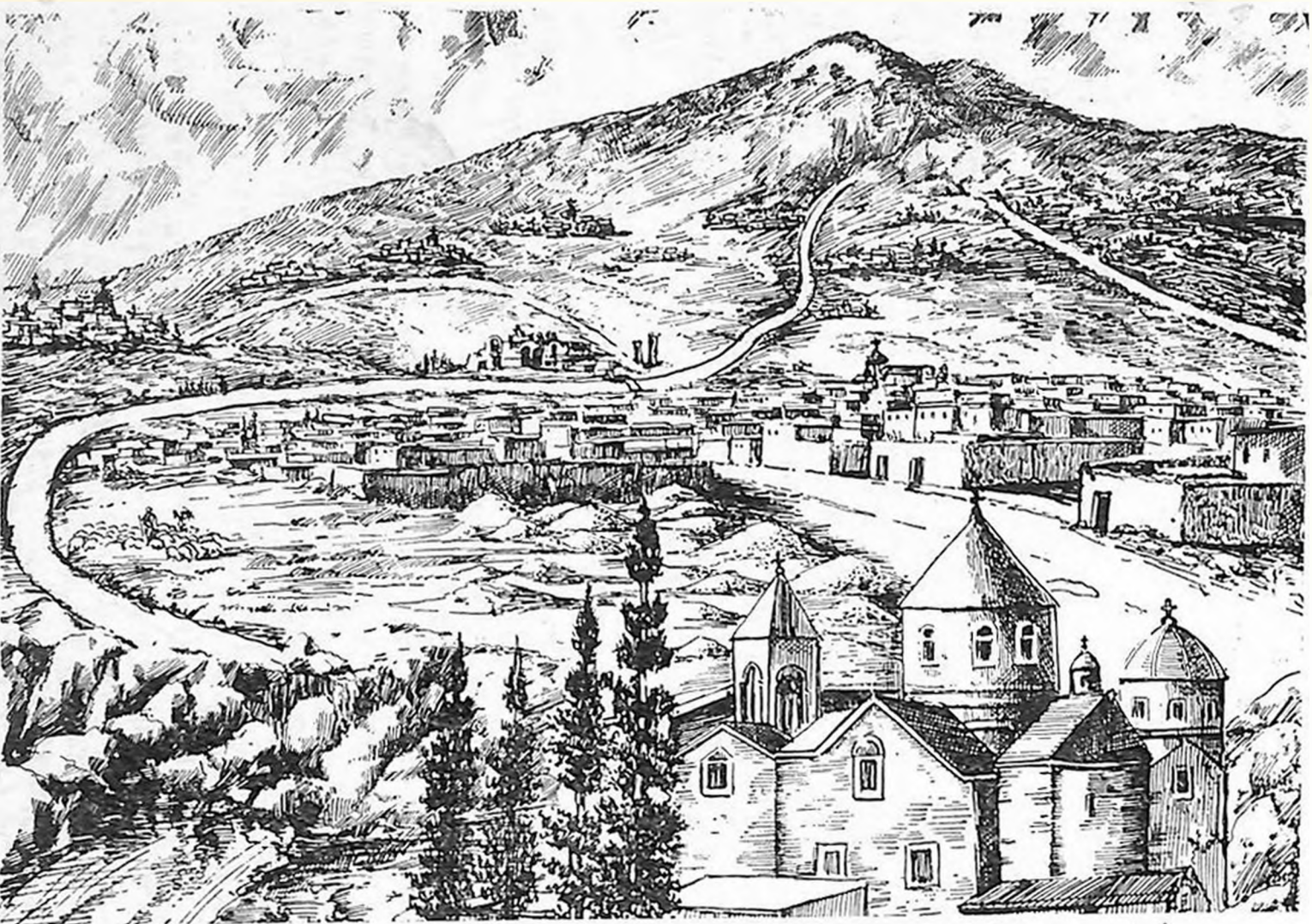
Տոմարծայի բարեպաշտ ժողովուրդը այս աւերակի հանդէպ ունէր աւանդական խոր հաւատքի զգացում մը, որ բոլորովին կը տարբերէր ուրիշ շատ մը սրբավայր աւերակներու հանդէպ իր ցոյց տուած վերաբերումէն:

Մատթէոս Ուռհայեցի և Վարդան Պատմիչ, Պիղուի մօտ կը յիշեն «Ս. Խաչ» անունով վանք մը, զոր կը կոչեն Գազկաշէն, ուր թաղուեցաւ ինքը արքան Մանտալեան եղբայրներէն սպաննուելէ ետք. «Նւ քաղեցին զնա ի վանքն իւր Պիղու» (Ուռհայեցի, էջ 265): «Ի վանքն Պիղու, զոր շինեաց Գազիկ արեայն» (Վարդան, էջ 105):

Հոս կը տեսնենք թէ մատենագիրներ իրենց բացատրութեան մէջ «Խաչ վանք» անբաժան կը պահեն եկեղեցաւէր հայ արքայի կեանքին հետ: Անոր ձեռքով շինել կու տան իր նըստոցին քով և հոն կը թաղեն զինք: Ուրեմն Պիղուն իբրեւ նըստոց արքային և «Խաչ վանքը» իբրեւ աղօթատեղին ու դամբանավայրը, պէտք է իրարու մօտ ըլլան և նոյն սահմանին մէջ, քանի որ իրարմէ անմիջապէս ետք կը յիշուին:

Պելիմիսոնի մօտ «խաչ վանք» աւերակի մը գոյութիւնը և անոր պատմութիւնը ինքնին վկայութիւն մըն է, երբ կ'ու-

ՊՍՏԿԵՐ 26. — 1895, Տոմարձայի բնիկների տնտեսակը, դիտումով
արևելյան-արևմտյան դիմացի Արգիշտի լեռը:

զենք Պիլիփսոնը նոյնացնել Պիզուի հետ:

Տրդատ եղս. Պալեան կրկին կը մօտենայ և կը ջանայ Պիլիփսոնը նոյնացնել Պիզուի հետ, այս անգամ սակայն ատրքեր ուղղութեամբ և անվախ քայլերով:

Իր «Հայ վանորայք»ի մէջ, Գաղիկաշէն կաշ վանքը կը փոխանակէ մեր օրերու հաշակաւոր Ս. Աստուածածին վանքի երեք տաճարներէն մէկուն հետ, որոնք իրարու կից էին և հընութեան կարգով կը կրէին Ս. Աստուածածին, Ս. Կարապետ և Ս. կաշ անուաները: Ըստ բանասէր Սրբազանի տեսութեան՝ Պիզուի Գաղիկաշէն Ս. կաշը չի կրնար փոխանակուիլ Աստուածածին վանքի Ս. կաշ տաճարին հետ և հոն թաղել արքայի մարմինը, քանի որ երեք տաճարներէն ամենահինը Ս. Աստուածածին անունը կը կրէ և Ս. կաշ տաճարի կառուցումը նոր դարու դարձ էր — 1845-1850 թուականին վերջացած: Հետեւորար Գաղիկի մահուան ատրիներուն, երեք տաճարներէն ամենէն հինը՝ Ս. Աստուածածին տաճարը պէտք է դոյութիւն ունենար և հոն թաղուէր արքան ըստ Սրբազանի կարծիքին, մինչ պամմադիրներ կը շէշան Պիզուն և իր մօտ կաշ վանք մը անմիջապէս, ուր կը թաղեն արքայի մարմինը:

**ԿԵՁԻՍՏՐՍ. (=ԿՆՏՈՒՍԿԱԿԻՍ, ԿՈՍԻՏՍՈ) ԲՆԵՐԻ
ԷՆՏԷԼԷՍ, ԳԱԼԷՍԻ (=ԷՆՁԷԼԷ ՉՈՐ)**

Որքան կարեւոր է գիտնալ և ճշգրել Գաղիկ Բ.ի կալուած Պիզուի և յարակից Գաղիկաշէն «Խաշ վանք»ի դիրքը, նոյնքան կարեւոր է նաեւ ստուգել այն բերդին վայրը, ուր կ'սկսէին Հայոց արքան:

Բոլոր նոր պամմադիրները այս երեք վայրերու դիրքերու մասին միեւնոյն կարծիքը կը յայտնեն, և կ'ընդունին անոնց դոյութիւնը մեր օրերու Տոմարծայի և չրջանին մէջ, իրարու մօտ սահմաններով, այն է, Պիզուն, Խաշ վանք և Կիլիստրա բերդը:

Աղեքսանդրեան Անդրէաս վրդ. (էջ 163) արքայի սպանման վայր կ'ընդունի «Կիլիստրա» անուն բերդը և անվերապահօրէն կը զենէ Տոմարծայի հողամասին վրայ:

Հայ արքայի սպանման վայրի մասին, առաջին յիշատակութիւնը կ'ընէ մեր հին պամմադիրներէն Ուռհայեցին (էջ 263), երբ կը պամմէ Գաղիկի ձերբակալման և սպանութեան պարագան Մանատրեան եղբայրներուն կողմէ. «Եւ Եկեալ հազար արամբ ի դաւճն Արեւիսայ, որ ասի Կիլիստրա...»:

Նոյն պատմիչը ուրիշ անգամ նորէն կը յիշէ այս բերդի անունը, բայց ոչ Կիզիսքա՝ ինչպէս յիշած էր նախապէս, այլ «Կնոսկալիս», երբ Թորոս Հայոց իշխանը կը ղրկէ միւսնոյն բերդը Մանտալեան եղբայրներէն Հայոց արքայի վրէժը լուծելու համար. «Արդ ի յաւուրս Թորոսի եին սպանողքն Գագկայ արքային Հայոց ի բերդն, որ անուանեալ կոչի Կնոսկալիս...» (Ուռհայեցի, էջ 397):

Ինչպէս տեսանք մեր պատմութեան «քաղաքական նկարագիր» գլխուն մէջ, Կիզիսքա (Կէօսթերէ) կոչուած է ընդարձակ երկրամաս մը, որուն կեդրոնական մասին մէջ կը գտնուի Տամարծան, որ մեր օրերուն այդ շրջանի գիւղախումբերուն (Կէօսթերէ նահիէ) գլխաւոր քաղաքն էր և ուր կը նստէր «միւստիր»ը [կառավարիչ] (տես տատ, էջ 10):

Նոյնպէս գիրքիս լեռնագրութեան բաժնին մէջ տեսանք թէ գիւղատանի հարաւային սահմանին վրայ առանձինն բաղմած է Սեւական լեռը, որ Տաւրոսեան լեռնաշղթայի հարաւային եզերական մասը կը կազմէր և կը գրաւէ դաշտահովիտի մօտըջական հորիզոնը:

Ըսած էինք թէ Սեւական այս լեռը, իր հայկական կոչումով և իր պատմական անցքերով և յիշատակներով, մօտոջ կեսարիոյ և Արգէսի շրջանին մէջ կը ներկայանայ որպէս ազգային կերպարանք ունեցող միակ լեռը, որ իր կողէն և երկու փէշերէն ճամբայ կուտայ դէպի լեռնային և դաշտային Կիլիկիա:

Անոր փէշերն ու կատարները, ԺԱ. դարէն մինչև ԺԴ. դար, կեդրոնավայրը և ապաստանարանը եղած է Ռուբէնի և անոր հետեւող իշխաններուն, որոնք կերտեցին Կիլիկեան անկախ իշխանութիւնը:

Մենք հիմա այս պատմական լերան մօտերը պիտի փնտռենք Գագիկի սպանման վայրը — Կիզիսքա բերդը:

Այս անունով բերդը մեզի անծանօթ չէր. մեր պապերը սերունդէ սերունդ անոնց մասին սորվեցուցած էին աւանդութիւններ, որոնք բերնէ բերան մինչև մեզի հասած էին իրենց շատ պարզ քանի մը նախադասութիւններով. «Աննուախ լեռան մօտերը, Սիւմեցիկէն լեռան եթէկը, Էնգէլէ (էնտէլէս) ձորի դալիէն, Հոռումներ կախած են մեր Գագիկ քաղաւորը»: Պատճառը՝ «Զիննիսերէ վանքին հոռոմ եպիսկոպոսը իր շան հետ մէկ չուալի մէջ ձգած եւ շանը կըզել ջալով սպաննած էր»:

Այս քանի մը տողերը իրենց այնքան պարզութեամբ ըլլալով աղգային կարեւոր դէպքի մը ամբողջական պատմութիւնը, իբրեւ անգիր գրականութիւն մեր պապերէն մեղի ժառանգ մընացած էին:

Աւանդութեան լոյսին տակ աշխարհագրական ուղիով, այժմ պիտի ջանանք ճշդել Ուռհայեցիի մատնանշած Կիզիւսքա անուն բերդի վայրը, ուր կախեցին Հայոց արքան:

Աւանդութիւնը այս մասին մեղի կը ներկայացնէր բերդի յիշատակին կապուած Աճնուլիս լեւոյն մը անունը, որ պէտք է գտնուի Կիզիւսքա բերդի շրջանակին մէջ:

Մենք տեսանք թէ Տոմարծայ գիւղաւանի հարաւը, աղբիւրներով հարուստ Սեւական լեւոյն սարահարթին վրայ կը նստէր «Սէօյիւտլիւ» հայ փոքր գիւղը (հմմտ., տատ էջ 32):

Գիւղէն դէպի արեւմուտք, լեւոյն ուսին կը գտնուի այդ աղբիւրներէն մեծագոյնը և վերջինը, որ ծանօթ էր Աճնուլիս(*) անունով, և լեւոյն այս մասը գետի անունով կը կոչուէր «Աննուլիս լեւ»:

Աննուլիս լեւնէն դէպի արեւմուտք մեղմաբար կ'իջնէս և քառորդ ժամ ոտքով հեռաւորութեան մը վրայ՝ արդէն լեւը կը վերջանայ և ոտք կը դնէս ընդարձակ դաշտահովիտի մը վրայ, որ դէպի հիւսիս Արգէոս լեւը կը նայի: Ասիկա այն դաշտն է, որուն մասին Ուռհայեցին ըսած էր. «Ի դաւեսն Առթիասայ ի բերդն ուր ասի Կիզւսքոյ»: Եւ վարդան նոյնի մասին. «Բերդն եղերական ի լեռնասահմանին Տաւրոսի, ու բաժանէ ընդ Կապադովկիա եւ ընդ Կիւլիկիա, եւ նոյն ի դաւեսն Արգէոսի»: (Տես պատկեր 27):

Դաշտի հարթ տարածութեան առաջին մասին վրայ կը տեսնէս բլրածիւ թումբեր, որոնց մէջտեղ բացուած կը գտնուի խորունկ ձոր մը, որ իր ահաւորութեամբ դաշտահովիտի միակ ձորն է և կը կոչուէր «Էնգելէ ձոր»:

Չորը իր խորունկ ու բարձր գիրքով առաջին անգամն իսկ դարհուրելի տեսարան մը կը պարզէ աչքիդ առջեւ և իր խորունկ կիրճերը կարծես ասպատակներու և յելուզակներու հըսկայ թաքստոց մըն է:

(*) Մեր բարբառով «ուլիս» կը նշանակէ աղբիւրի մը ակէն պոռթկացող ջուրը, եւ կամ ակին առջեւ դրուած փոքրիկ խողովակը, որ կը ծառայէ ջուրը ամփոփ պահելու:

Աւանդական ձորն է ասիկա, ուր սպաննեցին Հայոց արքան՝ Գագիկը, ազգային սուգի մատնելով հայ իշխանները և ժողովուրդը, և անոր տխուր յիշատակը կապուած մնաց դարէ դար՝ եղևրական այս բերդի անունին հետ:

Ձորի անմատչելի կողերուն վրայ փորուած կը տեսնուէին խոշոր «կոֆտաններ» (քարանձաւ), որոնք բնակութեան համար կ'ամբողջացնէին անառիկ բերդի մը անհրաժեշտ պահանջները: Անոր երկու կողմերու գաղաթներուն վրայ շինուած էին ամբարտակներ, որոնք բուն բերդը կը կազմէին:

Ձորի լայնութիւնը բաղդատամբ բարձրութեան, որ կը գուշակուէր 250 մետր բարձրութիւն, նեղ էր և երկար: Երկարութիւնը մէկ ծայրէն միւսը կը տեւէր ոտքով քառորդ ժամ հեռաւորութիւն, որմէ ետք կը մտնէր Տէվէլուի շրջանը և կը սկսէր իջնալէկ քաղաքի «տաշլիսը» (քարահանքը):

Բերդը իր դիրքով գրաւած էր ընդարձակ դաշտը և իր կռնակը Սեւական լեռան առած՝ կը տիրէր դաշտային կիլիկիոյ մուտքին: Անշուշտ Հայոց արքան այս անցքէն էր որ անցաւ դէպի Տարսոն և վերադարձին պաշարուեցաւ բերդի պահակազօրքէն և Մանտալեան իշխաններէն:

Բերդը մենք կը կոչէինք Թորոս քաղաւորի դալէն. այդպէս էր մեզի հասած աւանդութիւնը:

Այս դաշտահովիտը եղած էր Արդէսի հարաւային շրջանի հնագոյն վայրերէն մին: Բերդի մօտերը կը գտնուէին «Ֆրախտըն» կոչուած հնադարեան քաղաքի աւերակները, ուրկէ Հաթեան շրջաններէն մնացած քանդակներ և արձանագրութիւններ դուրս եկած էին և որոնցմէ մին տեսանք պատմութեանս մէջ (տես աստ, էջ 80, պատկեր 9):

Հին դարերու աւերակներուն կը պատկանէին նաեւ բերդի մօտիկ Շահմելիք և Փասլու հնութիւններով լեցուն թուրք փոքր գիւղերը, որոնցմէ առաջինին «Շահմելիք» կոչումը ինքնին կը հաստատէր տեղւոյն գիւղի կարեւորութիւնը իրրեւ արքայական հոգամաս (*): Այս շարքին վրայ կը գտնուէին նաեւ, միշտ

(*) Շահմելիք կրկնապար բերդին մօտին էր, եւ մենք Գագիկի եղբրական բերդը ճանչնալու համար յաճախ կ'ըսէինք նաեւ Շահմելիք դալէսի: Այս պարագան Թերեւս կ'արդարացնէ մեր այն աւանդութիւնը, երբ կ'ըսէինք միեւնոյն բերդին «Թորոս Թագաւորի դալէն»՝ Շահմելիքի անունին կապելով:

դէպի հարաւ, իրարմէ կէս ժամ հեռաւորութեամբ «կէօմեաթի» և «Նազարը» հայ փոքր գիւղերը և աւելի հեռուն «Տաշխան» հայ գիւղը, որոնցմէ երեքն ալ Տոմարծայի ծոցէն դուրս եկած էին քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ:

Բերդի մօտէն կ'անցնի դեռ մը, որ իր աղը կ'առնէ «Շահ-մելիք»ի մօտէն և շատ դօրաւոր դուրս կու գայ: Գետը ծանօթ էր «Գարա սու» (Սեւ ջուր) անուանով. Թուրքեր զայն կը կոչէին «Քէյիշ էօլաիւրէն» և յաճախ «Կեալուր էօլաիւրէն», իբր թէ հայ քահանայ մը իր էշով անցած ատեն դեռ ինկած և խեղդուած է:

Գետը իր ընթացքը կը շարունակէ կէօմեաթի հայ գիւղի մօտէն դէպի «Պրախարն» և հասնելով «Ենիճէ» փոքր հայ գիւղի մօտերը՝ կը թափի Ծամնդու պատմական գետը:

Մեր ծննդավայրի պատմական այս օրինակ վայրերու և նման դէպքերու տւանդական տեղեկութիւնները ճշգրտօրէն մեր հայրենի պատմութեան սեպհականութիւնը դարձնելու համար, աջակից ունեցած ենք մեր վերապրող հին սերունդի պատմասէր, արթնամիտ և ողջախոհ պատուական հայրենակիցները, որոնք իրենց մասնակցութիւնը բերած են անձնական բացատրութիւններով թէ գրաւոր յուշերով: Պարտք կը համարիմ անոնց անուանները առ իրենց պապերու հայրենիքին յիշատակները ապրեցնող այս թանկագին էջերուն մէջ. —

Գրիգոր աղա Սալպաւեան, Խաչեր աղա Տէսեան, Ալեքսան աղա Տէսեան, Կարապետ Թամուզեան, Սերուբէ Մասալանեան, Գեորգեւ Հանի Գալուստ Խըսթեան եղբայրներ, Նիկողոս Սիւսեան, Հայրապետ Քորիւքեան (Ենիճէ), Քերուբէ Դըլքեան, Խաչեր Զեփեան, Հանի Կիրակոս Ճիպիլեան (Տաշխանցի, Պէյրուք):

Յակոբ Երլանեան (Ամերիկա), Հանի Պոյանեան, Սմբատ Զարպանեան (Յուսաստան), Սարգիս Քորիւքեան (Ամերիկա), վասակաւոր ուսուցիչ Պետրոս Միսիրեան (Սեօյիւսիւցի), Սիմոն Թագուեան (Ֆրանսա):

Կիզիսարա բերդի տեղադրութեան և անոր տւանդական զրոյցներու մասին՝ լսենք նաեւ մեր հայրենակից պատմասէր Պ. Սարգիս Ճիւղանեանը (Ամերիկա), որ վերջերս իր հրատարակած *ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ԶԻԱՒՈՐԸ* գիրքին մէջ կու տայ ականատեսի իր յուշերը: Պրն. հեղինակը ծնած է Սէօյիւսիւ հայ գիւղին մէջ, որուն մօտերը կը գտնուի Կիզիսարա բերդը. —

«...էնզելէ ձորը, այդ կողմի ձորերուն ամենախորունկ, ամենա-
լայն...նշանաւոր ձորն է, որուն ճակին երկու կողմի կուրծքի տեսա-
րանները զարդարուած են բնութեան խոշոր սեւ ապառաժ քարերէ...
կուրծքին քարերը հսկայ... այս տեղի ապառաժի գոյնը կը տարբերի,
արեւելեան կից Աննուիս լեռան ներմակ գունաւոր քարերէն: Զորին
սկիզբը նեղ, քարուտ, անդունդի կի՛րն մը կը ներկայանայ, հետզհետէ
կը լայննայ... մինչեւ հարաւ ծայրին 15 վայրկեան մնալով... մեջ-
տեղը հին բնակչութեան աւերակի մնացորդ մը կը տեսնուի, կոյս
կոյս պատի քարակոյտեր... մեջը ջրհոր մը կայ... նշանաւոր սենեակ-
ներ կան... փորագրուած նստարաններ... սենեակները, որոնք իրենցմէ
ներս ունին երկուական սենեակներ եւս... ասոնք ալ նստարաններ:
Ունի լայն խորունկ փորագրուած ջրամբար... անուտ տանիքներ կան
Աննուիս լեռան լեռն կուրծքէն վազած աղբիւրներ: Յայտնի է քի բեր-
դին խմելիք ջուրը ասկէ իջեցուցած են, որ ուղղակի բերդի դէմն
է. հազիւ վեր մագլցիլ, ջուրին ակը ելլելը 5—10 վայրկեան կը
տեւէ:

Բերդը կը գտնուի Վահկայէ հինգ ժամ հեռու դէպի հիւսիս մի
քիչ արեւմտեան կողմին վրայ. իսկ մեծն Արգեոս լեռան հարաւէն մի
քիչ արեւելեան կողմէն երկուֆուկէս ժամ հեռու է ոտքով: Ան Սե-
յիւսիւի միջակ քարուտ Աննուիս լեռան արեւմտեան ոտքին ճակ է: Բեր-
դը ուրիշ բերդերու նման լեռնային բլուրներու վրայ կառուցուած
չէ, այլ պարզ դաշտաձեւ. լեռան ճակ միայն անառիկ է քարափոր
սենեակներովը (*)»։ (ԽՈՐՀՐԴԱԽՈՐ ԶԻԱԽՈՐԸ, Ս. Յ. Ճիւղանեան, էջ
154—56):

*Այս մասին կը գրէ նաեւ իր յուշերուն մէջ՝ մեր հայրե-
նակիցներէն սէօյիւտլիւցի, ամերիկացի Պ. Գրիգոր Գարա-
մանեան (Տխրունի). «Օր մը կը նամբորդէինք Կեօմեսի հայ գիւղի
քահանայ Տէր Յակոբի հետ. երբ բերդի մօտերը հասանք, Տէր Հայրը
խոշոր քարի մը առջեւ կանգ առաւ, խաչ հանեց եւ սկսաւ աղո-
թել: Այս աղբիւրը, քսաւ, մեր Թորոս քաղաւորը շինել տուած է»:*

*Տէր Հօր այս հաւատքը կը վկայէ թէ բերդի այս շրջաննե-
րուն մէջ հայ իշխաններ ունեցած են հաստատուն կեանք մը:*

(*) Մեր կողմէ նկարագրուած բերդի հաստատունն եւ անառիկ դիրքը ու-
ղիւ կը համեմատուի եւ կը յիշեցնէ Ուռհայեցիի (էջ 264) նկարագրութիւնը Նոյն
բերդի մասին, երբ կը պատմէ տարարախտ Հայոց արքայի սպանութիւնը. «...Սե-
ւանեայն ի յիւանգն Հայոց եւ ցեղն Սեւեհերիմայ ժողովեցան ի վերայ
բերդին եւ զաւուրս ինչ պատերազմեալ ոչինչ կարացին առնել. վասնզի
ամուր էր յոյժ...»:

Աւելի հին տառնները, ինչպէս մեր պապերը կը պատմէին, բերդի մօտէն անցած ճամբորդները իրենց ընկերներուն հետ առանց խօսելու, լուռ ու գլխահակ, «Հայր մեր էրկինք» մը կամ «Օղորմի Աստուած» մը կ'ըսէին իրենց թագաւորի հոգիին համար ու կ'անցնէին: Վերջին տարիները՝ Թուրքերու վախէն բարեպաշտ ժողովուրդը վերջ տուած էր այս աւանդական սովորութեան:

Գիտնականներ բերդը և անոր պատմութիւնը կը կապեն Պիղուի մօտ Գադիկաշէն Ս. Խաչ վանքի վայրին ու անոր պատմութեան հետ: Ուռհայեցին, ինչպէս կ'ըսէ, աստուածասպան Հռոմէները լարով խեղդեցին Հայոց թագաւորը. «Կախեցին զնա ի պարիսպն զօր մի» և վեց տմիս հաք, «Բանիկ անունն զողացաւ զմարմինն նորա» և գերեզմանէն հանելով գիշեր տառն, «Տարաւ զնա ի քաղաքն իւր եւ քաղեցին զնա ի վանքն իւր Պիղու»:

Ուռհայեցիի այս տեղեկագրութիւնները կ'ապացուցանեն թէ արքայի սպանման և թաղման երկու անջատ վայրերը միեւնոյն շրջանակին մէջ և իրարու մօտիկ եղած են, որովհետեւ Բանիկ այս արկածալից դործը գլուխ հանելու համար նախ պէտք էր ուսումնասիրէր թաղման վայրը, գիրքը և արքայի տնիւններու փոխադրութեան միջոցը, և ասիկա գիւրութեամբ գործադրելու համար, բերդի և Պիղուի միջոցը պէտք էր կարճ ըլլար. ասանկաւ մը ժամերու հեռաւորութիւնը գոյարարութեան պիտի մօտանէր զինք և համարձակութիւն պիտի չունենար գործին ձեռնարկելու: Մեր օրերու «Պելիմիսոն»ի հետ նոյնացած «Պիղուն» և արքայի բերդը տեղագրականօրէն մէկ շրջանակի մէջ կը գտնուէին և երկուքի միջեւ հեռաւորութիւնը չորս ժամ էր:

Կիզիսարա բերդի և Պիղուի նոյն շրջանակին մէջ գտնուելը և մինչեւ վերջ Յոյներու պաշտպանութեան տակ պահուելը, որպէս սահմանագլխային ապահովութեան կեդրոնավայր, կը շեշտեն բերդի կարեւորութիւնը այդ դաշտահովիտին մէջ: Եւ ասիկա հաստատեցին Մանատլեան իշխաններ, երբ նախապէս խոստացան բերդը տալ Թուրս իշխանին և յետոյ մերժեցին պատասխանելով. «Ոչ կարեւիք տալ զբերդն, վասնզի մեր հայրենիք եւ ազգիս տեղիք» (Ուռհայեցի, էջ 398):

Յետոյ երկու վայրերու այդքան կարճ հեռաւորութեան մը մէջէն, Գադիկ արքայի մահէն հաք անոր տնիւններուն գողութեամբ տեղափոխուելը ցոյց կու տայ՝ թէ հայ իշխաններ այդ

չրջանին կորսնցուցած էին իրենց քաղաքական ազդեցութիւնը, ինչպէս կը հաստատէ պատմագիրը. «...Ժողովեցան ի վերայ բերդին ամենայն տունն Հայոց... ոչինչ կարացին առնել»: (Ուռ., էջ 264):

Աքսորական հայ արքան և իշխանները իրենց այս նոր կալուածին մէջ ունեցած են քաղաքական երեք շրջաններ, ուր Հայեր աւելի կամ նուազ չափով կրցած են ինքզինքնին պաշտպանել մոլեռանդ Յոյներուն դէմ, և տեղի ունեցած է անոնց միջև երեք կարեւոր դէմքերու փոխադարձ սպանութիւններ:

Առաջին շրջանը եղած է Հայոց տեղափոխութեան ժամանակամիջոցը, ուր անոնց քաղաքական ազդեցութիւնը աւելի զօրեղ ըլլալ կը թուի: Այդ ժամանակամիջոցին է որ Հայոց ջղուտ և նախանձախնդիր արքան ցոյց կու տայ իր յանդուգն գործունէութիւնը, կեսարիոյ նման Յոյներու կեդրոնական մէկ մասին մէջ անարդ միջոցներով սպաննելով Զինճիտերէ վանքին «յոյժ հերժուածող եւ հայհոյիչ չար եւ պիղծ՝ հերետիկոսն Մարկոս» Մետրոպոլիտը: (Ուռհայկեցի, էջ 217):

Ինչպէս գիտենք, Մետրոպոլիտի սպանութենէն բաւական երկար ատեն ետք տեղի ունեցած է Գաղիկ արքայի սպանութիւնը, երբ տակաւին Հայեր կը պահէին իրենց ոյժը:

Յոյներ, սակայն, իրենց փոխ-վրէժի յարմար առիթը կը սպասէին, և ասիկա պիտի տար անոնց երկրորդ շրջանը, ուր հայ իշխաններ իրենց անկումի ճամբան բռնած էին քաղաքականապէս: Եւ կատարուեցաւ Հայոց արքայի սպանութիւնը, ինչ որ Մետրոպոլիտի դէմ գործուած չարիքին պատասխանն էր:

Գաղիկի սպանութեան յաջորդեց երրորդ շրջանը, որ հայ իշխաններու վերելքի և փառքի թուականն էր: Եղերական բերդի և Պիզուի սահմաններուն մէջ, ուր Հայոց իշխաններ վախճանեալ արքայի աճիւնները դիշեր ատեն գողութեամբ ու սարսափի տակ կը փոխադրէին, հիմա նոյն բերդին մէջ էր որ չարաչար կը սպաննուէին հայ իշխանի սուրին տակ արքայի սպանիչ Մանատլեան իշխան եղբայրները: Այս ալ Հայոց արքայի սպանման պատասխանն էր:

Այս յաղթական շրջանի հերոսները, դարձեալ տարաբախտ արքայի օրիւնէն և արքունի տան սերունդէն դուրս եկած էին, որոնք հետզհետէ լեռներու բարձունքներու և բերդերուն տէրերը դարձած՝ պիտի կերտէին կիլիկեան վաղուան անկախ իշխանութիւնը:

Գաղիկի սպանման բերդի ճշգրտմէն ետք, կարեւոր է գիտնալ բերդի կիզիստրա կսչումի նշանակութիւնը, որուն մասին հին ու հոր պատմագիրներ, հակառակ իրենց հետազօտութեանց, ստացել վկայութիւն մը չեն տուած:

Ինչպէս բերդի դիրքի լուծման մասին մեր աղբիւրը կազմած էր Ուռհայեցին, այս անգամ նորէն պիտի դեմենք անոր և վարդանի աղբիւրներուն: Ուռհայեցին կ'ըսէ. «Կալսն զնա ի բերդն, որ կոչի Կիզիստրա»: Ուրիշ տեղ մը՝ «...Որ անուանեալ կոչի Կնդոսկալիս»: (Հմմտ. աստ, էջ 239—40):

Վարդան պատմիչ իր կարգին այս բերդի մասին խօսած ատեն, կ'անդրադառնայ Ուռհայեցիի գործածած այս երկու (Կիզիստրա, Կնդոսկալիս) անուններուն և կ'ըսէ՝ աշխարհագիրներու համար կնդոսկալիս բերդ մը անծանօթ է և անոնց կողմէ չէ յիշուած, միայն նոյն պատմիչներ կիզիստրան իբր Գաղիկի սպանման վայր յիշած են, և կ'աւելցնէ. «Իսկ երկոքին մի եմ կամ առաջինն ե բուն բերդին անուն, եւ միւսն աւանին»:

Վարդան իր այս բացատրականով վստահ չէ իր ըսածին վրայ և կիզիստրա կսչումը կրող սրսչ վայրի մը անունը վըճռապէս չի տար, միայն թէ այս երկու անունները առանձին կ'ընդունի, մէկը բերդին կը կապէ, իսկ միւսը ուրիշ վայրի մը:

Կիզիստրա կամ «Կնդոսկալիս» նմանահնչիւն անուններու կարգին, կը հանդիպինք նաեւ «Կոպիսաւ», «Կոսիսաւ», «Կոպիսաւայ» անուններու, որոնք տարբեր վայրի մը մէջ գրուած են դղեակի մը կամ բերդի մը համար:

Տարբեր հնչուիւններով այս տեղանունները իրենց խորքին մէջ միեւնոյն անուններն են և կապուած են ընդարձակ երկրամասի մը անունին, որ ծանօթ է պատմագիրներուն Կիզիստրա անունով:

Կիզիստրա անունով ծանօթ և Գաղիկի սպանման բերդը մենք գտանք Տոմարծայի սահմանին մէջ: Մեր օրերուն ունէինք շատ մը ուրիշ բերդեր, կարելի էր ըսել բերդերու քաղաք, որոնց ամէնքն ալ աւերակներ էին և գիւղաւանի հնութիւնը կը կազմէին: Անոնց կարգին ունէինք հողամասի հարաւային մասին մէջ երկու բերդաւանի աւերակներ, որոնք մեզի ծանօթ էին Վերի և Վարի Կոպրնեք անուններով: Այս երկու աւերակները հին կիզիստրան յիշեցնող պատմական Կո-

ՊԱՏԿԵՐ 27.— 1915, Տամարձայի հարաւային տեւարաւը, դիտուած
հիւսիսէն հարաւ դէպի Սեւական (Սիւմնեկէն) լեռը:

պիսառ կամ Կոսիսառ բերդատեղիներն էին (հմմտ. տատ, էջ 82):

Յունական շրջանին Կիզիստրա, Կոսիտառ և Կոպիտառ անուններով ծանօթ վայրերը որոշ է թէ կը կազմէին ընդարձակ երկրամասի մը բերդատեղիները, որոնց կեդրոնական վայրը պէտք է եղած ըլլար Արգէոսի արեւելեան դաշտը, որ իր արեւելիքէն ու հարաւէն պատնիշուած է անդր-Տաւրոսեան շղթաներով և Ծամիդաւ գետով: Այս ընդարձակ երկրամասն է որ պատմականօրէն մեզի ծանօթ է Կիզիստրա կամ Կոսիտառ անուններով, երբ տակաւին պատմութեան համար անծանօթ էր մեր օրերու Տոմարծայ գիւղաւանի մը անունը:

Այդ միւսնոյն երկրամասը, իր սահմաններով և տարածութեամբ, արուած է իրր կալուած երկու Գագիկներուն, իրենց Պիզու, Կալսնպաղատ և Ծամիդաւ նստոցներով, իրենց սահմաններուն մէջ առնելով նաեւ Կեսարիա, Լարիսա, Աւարա, Խաւարսանէք, Թու-Բլուր, Մատրասուն պատմական քաղաքները:

Աւելի յետոյ, այս երկրամասի սահմաններուն միացած կը տեսնենք նաեւ Անդր-Տաւրոսի հարաւային շղթաները, երկարուելով մինչեւ Սիսուանի բարձունքները, ուր կը հանդիպինք պատմագիրներու կողմէ յիշուած Կոլումոլոյ (=Կիւրիւմդէ), Վահկայ (=Ֆեքէ), Բարձրբերդ և Կոպիսառ դղեակները: Այս վերջինի մասին (Սիւ-Մասեան, էջ 64—5) կ'ըսուի. «Վսանգաւոր ժամանակներուն երբ ժողովուրդի ապահովութիւնը կասկածելի դառնար, Սսեցիները եւ ուրիշ դաշային բնակիչները տուն-տեղ լքելով կ'ապաստանէին լեռնային Սիսուան, գլխաւորաբար Կոպիսառ, Վահկայ եւ Հանքն»:

Միւսնոյն վայրերու մասին Ալիշան եւս կ'արտայայտուի (Սիսուան, էջ 158). «...էին առաջին կալուած նախահարց Ռուբինեանց, մանաւանդ նորին իսկ Ռուբենի... զնախ նուանեալսն ի նմանէ զԿոսիսառ (*), եւ զԿոլումոլոյ կամ Կոլմոլոյա, յորոց յառաջ անցեալ Կոսանդին որդի Ռուբենի՝ եկն ի Վահկայ..., ի վերջին հիւսիսային ծագս Կիլիկիոյ...սկիզբն ի խաւնութեան Հայոց աշխարհին Սիսուանայ»:

Կիզիստրա բերդին մէջ, Թորոս իշխանի կողմէ Մանուսիկաններու սպանութենէն ետք, կը հանդիպինք լեռնային այս

(*) Ակնարկութեանը մաս կը կազմէ Տոմարծայի հողամասի հարաւային մասին մէջ մեր տեսած եւ մեր օրերու վարի եւ վերի Կոպիսառ, Կոսիտառ) տեղանքներով տարակները:

բերդերու անուններուն: Երբ Հայոց իշխանը բերդը գրաւեց և իր հետ առաւ «բաղում գանձս, խաչս մեծ», «եւ արձաք առեալ գնաց ի Վահկայն» (ՈԼԱ., էջ 400):

Այս բացատրութիւններէն դուրս կու գայ որ կիզիսարա երկրամասը իր բերդով յարաբերութեան մէջ էր լեռնային այս մասին հետ և վարչականօրէն հայ իշխաններու գրաւման տակ կը գտնուէր:

Քրիմիթէլ ծածկանունով մտաւորականը յետ ուսումնասիրութեան «ԱՅՍՕՐ» թերթին մէջ (Ֆրանսա) կու տայ իր պատմասիրական հետեւեալ տեսութիւնը կիզիսարայի և լեռնային Կիլիկիոյ մասին, զոր մենք հոյնութեամբ կ'որտաապենք.

Թումարզա, ճշգրտմ մը (Այսօր).

«Սփիւռփի բերքերէն տեսայ գոհունակութեամբ թէ թումարզայի ազգայիններ առաջնորդուած են հրահարակել «Հայ Տումարձայ» անունով հասոր մը...: Այս առիթով կ'ուզեմ արձանագրել պարագայ մը.— պատմութիւնը կ'աւանդէ թէ Ռուբէն իշխան Բագրատունի, երբ Կապադովկիայէն մտաւ Կիլիկիոյ հիւսիսակողմը (1080), առաջին հանգրուան ընտրեց Կոսիսառ կոչուած վայր մը: Ինծի համար անձանօք եւ թէ Կոսիսառ այսօր ո՞ր տեղին կը համապատասխանէ: Կիլիկիոյ մէջ կատարուած պրպտումներէն կրցայ յանգիլ այն եզրակացութեան թէ Կոսիսառ կը ներկայացնէ այսօրուան Կեսքերէ նահիէ կոչուած տեղերը: Հակառակ փնտռումներուն չկրցայ ստուգել թէ այսօր գոյութիւն ունի՞ Կեսքերէ կոչուած գիւղ մը, թէ այդ անունը կը ներկայացնէ ամբողջ գաւառը: Կեսարացի կամ եվերէկցի Հայեր, որոնց գաղափարը հարցունքի, չկրցին ինծի գոհացում տալ: Սակայն ինչ որ կը նկատեմ անհերքելի, այն է թէ Ռուբէն իշխանին այցելած վայրն է այսօրուան Թումարզան, որ կեդրոնը կը կազմէ Կեսքերէ նահիէի շրջանին:

Պատմութեան յիշած միւս վայրերը ծանօթ են, ինչպէս Թումարզայէն վեց ժամ հեռու Կոլումոզոյ, որ է այսօրուան Կիւրիւմզէ կոչուած գիւղը: Կոլումոզոյէն վեց ժամ հեռու աւելի դեպի հարաւ Վահկայ (Ֆեհէ), որ գրաւուելով հայ իշխանին կողմէ կազմեց հայկական Կիլիկիոյ իշխանութիւնը»:

ՔՐԻՄԻԹԵԼ

ԿԱԼՈՆՊՈԵՂԱՑ (ԿԱԼՈՆՊՈԵՂԱՑ, ԿԱԼՈՆ-ՊՈԼԱՑ)

Գաղիկ Բ. արքայի շնորհուած կալուածներուն մէջ կը յիշուի նաեւ Կալոն-պալատ (Կալոնպաղատ) անուն դղեակ մը, որ պէտք է գտնուի Պիղուի մօտ նոյն շրջանակին մէջ:

Առաջին անգամ Ուռնայեցին է որ կը յիշէ այս դղեակի անունը (էջ 193): Երբ Ատովմ և ԱպուսաՆլ դաւանական խնդիրներու շուրջ կայսեր կողմէ Պոլիս կը տարուին, վիճաբանութեան միջոցին անոնք պէտքը կը զգան Գաղիկ արքային և մարդ կը զրկեն Կալոնպալատ արքան բերել տալու համար. «Եւ յայնժամ գաղսնի ի խնդիր հանեն զԿալոն Պեղասն» (տես առաջ, էջ 227):

Ուռնայեցի ուրիշ տեղ մը եւս կը յիշէ նոյն անունը տարբեր առիթով. «Եւ այդ մոնումախն Գաղկայ զԿալոն-Պեղասն եւ զՊիղու», սա տարբերութեամբ որ վերը «Կալոնպեղատ»ը իբրեւ մէկ բառ կը գրէ, իսկ երկրորդին մէջ «Կալոն» և «Պաղատ» բառերը գծիկով մը իրարմէ գտակով կը դործածէ: Ուռնայեցին հոս կը յիշէ «Կալոն-Պաղատ»ը իբր բնակավայր Գաղիկ արքայի և Պիղուն կը համարէ «ի քաղաքն իւր ուր ունէր վանքն իւր»:

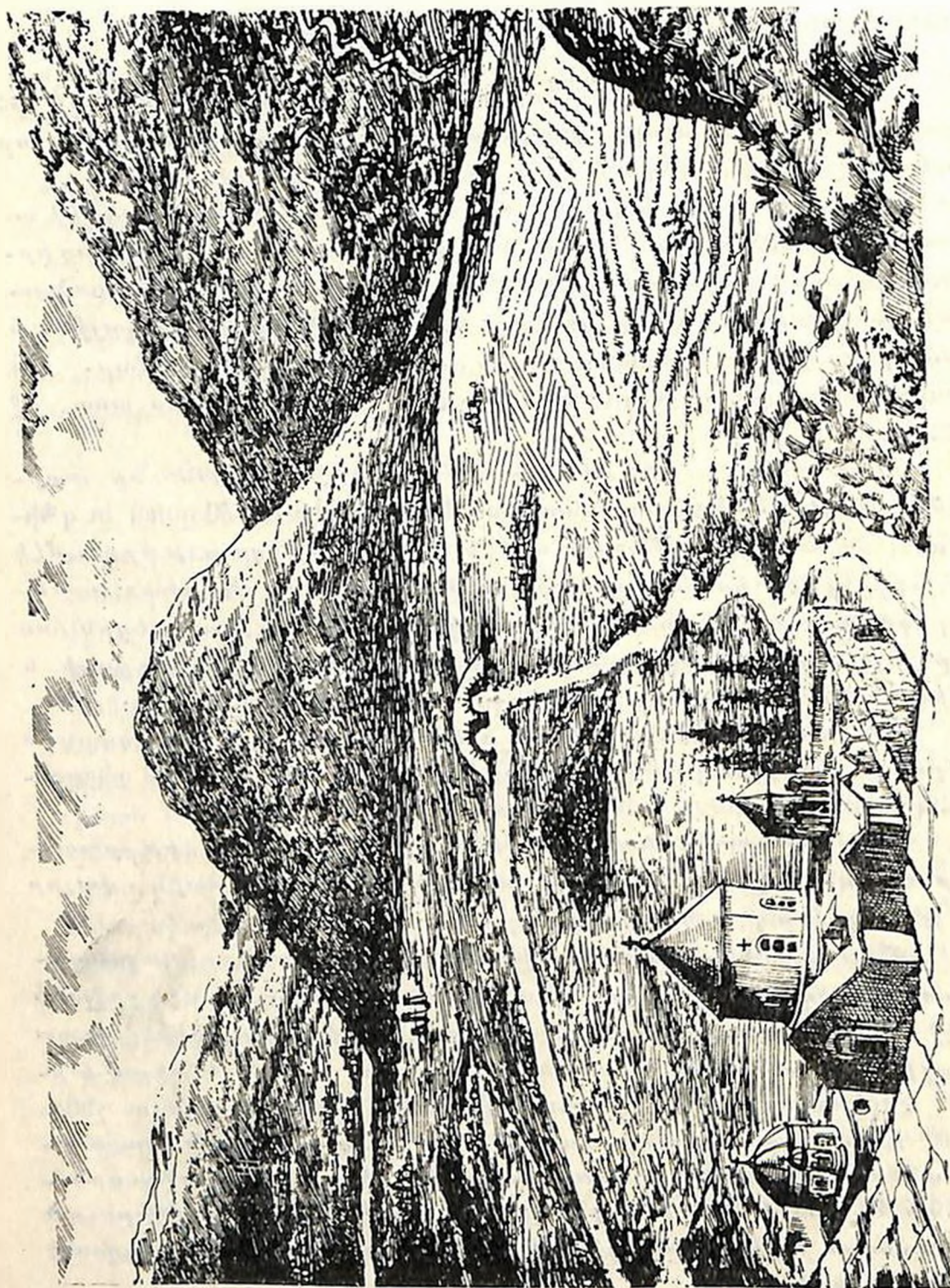
Վարդան (էջ 99) կը հետևի Ուռնայեցիին և իր կարգին կ'ըսէ. «Վասն որոյ անյոյս եղեալ Գաղկայ, առնու փոխան զԿալոն-Պաղաս եւ զՊիղու»:

Իսկ Աղեքսանդրեան Անդրէաս վրդ. (էջ 155), իր բացատրութեան մէջ, Կալոն բառը կարծես իբրեւ պալատին վայրը և դղեակը որպէս պալատ կ'ընդունի:

Ըստ պատմագիրներու՝ Պիղուն, Խաւարտանէքը, Կալոնպալատը և Կիզիստրա բերդը պէտք է գտնուած ըլլան մէկ շրջանի մէջ, քանի որ այս վայրերը միասին կը յիշուին իբրեւ աւատ Գաղիկ Բ.ի արուած: Օրմանեան Սրբազան աւելի չհշտելով կ'ըսէ. «Երբ այս վայրերը իրարու մօտիկ չէին, հեռու ալ ըլլալու չեն»:

Ինչպէս գիւղաւանի ռահմանները գծող լեռնային կազմութեան մէջ տեսանք, դաշտահովիտի արեւելեան վերջաւորութեան նստած է Շարաճիւղ կամ Սարաճուխ լեռը, որ եզերուած է Մամնդաւ պատմական գետով և գիւղաւանի դաշտը կը գտնէ Աւարի հովիտէն:

Լեռը իր պատկառելի աւերակներով, հին դարերու մեծ կայսրութեանց որպէս բնակավայր, պատմական հնութեանց դրոշմը կը կրէր իր վրայ: Մեր օրերուն տակաւին կանգուն էին

ՊԱՏԿԵՐ 29.— 1915, Յովհաննիս արեւելեան դաւտաւովիտը դիտուած արեւմուտէն արեւելք դէպի Շարանիւղ լեռը եւ Ցաւրոսեան լեռնաշղթաները:

Հաթեան շրջաններէն և բիւզանդական դարերէն մնացած մեհ-
եաններու և քրիստոնէական տաճարներու կիսաքանդ կոթողնե-
րը, որոնք իրենց ճարտարապետական բարձր ոճով և կառու-
ցուածքով՝ քրիստոնէական կրօնքի փառքը կը կազմէին, և ո-
րոնց մէկ ճշգրիտ օրինակին լուստանկարը տեսանք (աստ, էջ 9,
պատկեր 1):

Աւերակ պալատի մը կիսաքանդ ու կանգուն հաստ սիւնե-
րը իրենց խոյակներով նոյնպէս հին դարերու դրոշմը կը կրէին
իրենց վրայ: Այս կիսաւեր պալատի անունով էր որ լեռը կո-
չուած էր Սարանուխ թրքական բառով, որ կը նշանակէ պալատ:
Իսկ աւանդութիւնը մեզի սորվեցուցած էր լեռը կոչել նաև
Շարանիւղ, նուիրուած աւերակ մեհեաններու յիշատակին (հմմտ.
աստ, էջ 24—30):

Կալոնպալատի վերջին բառը որոշ է թէ դղեակի մը կամ
պալատի մը վայրը կը յատկանշէ. այս պարագային՝ Կալոն պէտք
է եղած ըլլայ ծանօթ դէմքի մը անունը (անշուշտ յունական)
և կամ այդ անձի անունով յիշատակուած վայր մը, այսինքն
Կալոնի պալատ իմաստով: Ուռհայեցիի և միւս պատմագիրներուն
արձանագրած Կալոն-Պալատը արձագանքն է այս տեսութեան:

Ինչպէս գիտնականներ կը շեշտեն յաճախ, Կալոն-Պալատի
վայրն ու դիրքը ճշգրիտ համար, պէտք է նախ սահմանել Պի-
զուի դիրքը. անոնց երկուքն ալ եղած են Հայոց արքայի հա-
մար գլխաւոր վայրեր, մին իբրեւ նստոց և միւսը որպէս վանք,
որով երկուքն ալ պէտք էր որ իրարու մօտ գտնուէին, ինչ որ
Սմբատ Պատմիչ (էջ 62) իր կողմէ կը վկայէ. «Պիզուն եր Գագի-
կի օսացնր, մերձակայ Կալոն պալատ դղեակով»:

Այս բացորոշ տուեալներով՝ մեզի համար դիւրին է հետեւ-
ցնել թէ Հայոց արքային յատկացուած Կալոնպաղատ դղեակը
կամ կեդրոնավայրը մեր օրերու Շարաճիւղ լեռան աւերակուած
պալատն էր և մեր այս տեսակէտին ոյժ կու տայ պալատին դիր-
քը, որ աշխարհագրապէս իր մօտը ունէր Պիզուն, Խաւարտա-
նէքը, Թաւ-Բլուրը, Մատրասուն, Կիզիստրա բերդը և Գագիկ
Աբասեանի կեդրոնավայր Մամիզաւ ամրոցը, որոնք իրարմէ
3—4—5 ժամ տարբերութեամբ հեռաւորութիւն մը ունէին, և ո-
րոնց հետզհետէ պիտի հանդիպինք:

Պալատի աւերակներու մասին մեզի հասած աւանդութիւնը
կը պատմէր թէ հին ատենին եղած էր Հայոց Արշակ թագաւորի

հովոցը: Աւանդութիւնը անշուշտ իր մէջ կը բովանդակէ փոքր իրականութիւն մը. եթէ չէր եղած Արշակ թագաւորի ոստանը, կրնայ եղած ըլլալ ուրիշ հայ թագաւորի մը կեդրոնատեղին: Եւ մենք չենք կրնար բոլորովին անտեսել աւանդական այս գրոյցը, որ մինչեւ մեր օրերը մեզի հասած էր:

Աւերակ պալատի հաստաբեաս սիւներուն մօտիկն էին այդ դարերէն մնացած աւերակ տաճարի մը կիսաքանդ հետքերը իր խաչանիչ քարերով ու խոյակներով: Ամառուան շրջանին գիւղաւանի ժողովուրդը հայլա (*) կ'ելլէր այս աւերակներուն մէջ, և շաբաթ իրկունները «կիրէյմուտ»ին խունկ կը ծխէին, մոմ կը վառէին և ծունկի եկած կ'աղօթէին խաչքարերուն ու սիւներուն առջեւ, և տարին անգամ մը մասաղ կ'ընէին: Անշուշտ ժողովուրդի այս հաւատքին հետ՝ թագաւորի մասին հասած աւանդութիւնն ալ իր խոր ազդեցութիւնը դարձած էր:

ԾԱՄՆԹԱՒ

Գագիկ Աշոտեանի կալուածներէն Պիղու և Կալոնպաղատ բերդաւաններու աշխարհագրական դիրքին մասին բաւարար ծանօթութիւն ստացանք: Այժմ պիտի ջանանք Գագիկ Արասեանի կալուած Ծամնքաւ ամրոցի վայրին և անոր սահմաններուն շուրջ որոշ ճշգրտմանք ընել՝ դարձեալ ազրիւր ընարկով մեր տեղագրական փորձառութիւնը:

Փոքր-շաքի այս երեք նոր արքաներուն համար կայսեր կողմէ չնորհուած կալուածները իրենց պատկան քաղաքներով և բերդերով ճշգրտօրէն սահմանագծել շատ դժուարին դործ է, որովհետեւ Սենեքերիմ Արծրունիի որդիներուն տրուած քաղաքներէն շատերը կրկին անգամ նոյն անուններով տրուած կը յիշուին Գագիկ Աշոտեանի համար և այսպէս փոխադարձաբար:

1065 թուականին Գագիկ Արասեան՝ Կարսը և անոր պատկանեալ երկիրները Յոյներուն տուաւ և փոխարէնը ստացաւ Ծամնքաւ ամրոցը, նոյնպէս նաեւ Կեսարիան և Խաւարտանէքը,

(*) Իրենց բազմաթիւ ուխտներու հօտին համար, խոտոտ «արխաճ»ներով լեռներ, ուր անոնք փորուած խցիկներու մէջ չորս ամիսներ կը մնային: Տան «քէյիէնին», տան հարսներէն մէկ-երկուքը հետը կ'առնէր եւ հոն կը պատրաստէր տան համար տարեկան ուտելիք արդար խաղը, տիկերով պանիրը, «լօւ»ը եւ Թարխանն:

մինչ մենք այդ երեք քաղաքները իրբեւ օժիտ տրուած տեսանք Սենեքերիմի որդիներուն. «Տայ օմիս Դաւթի գկեսարիա, գԾամն-բաւ, գկաւարսանեմ հանդերձ սահմանօքն իւրեանց»:(Հմտա.սատ, էջ 221):

Ուռնայեցի կը յիշէ միայն Ծամնթաւի անունը, իսկ Վարդան (էջ 102)՝ Ծամնթաւը, Լարիսան և հարիւր գիւղեր: Իսկ Աղեքսանդրեան Անդրէաս վրդ. (էջ 154) Ծամնթաւ տմրոցը, կիսարիան և կաւարտանէքը կու տայ և Ծամնթաւը Թոմարգայի սահմանին մէջ կը գնէ:

Այս քաղաքներուն և գղեակներու անուններուն յաճախ կրկնուածը և վայրերու չփոթութիւնը, վերագրելի է երեք պատճառներու: Նախ որ աշխարհագրականօրէն իրարու շատ մօտ են և սահմանափակ տարածութեամբ միեւնոյն սահմաններուն մէջ կը գտնուին, և անոնցմէ շատեր լսկ բերդաւաղիներ են առանց իրենց շուրջը հողային տարածութիւն մը ունենալու: Միեւնոյն շրջանին մէջ, այդ վայրին անունը տրուած է նախ իբրեւ հողամաս, ուրիշ տեղ մը յիշուած է նոյն անունը տեղւոյն մէջ գտնուած բերդի մը ուղղելով, սակայն հողամասը իր տարածութեամբ նոյնն է: Այս պարագան անուններու կրկնութեան տեղի տուած է:

Երկրորդ, երեք արքաներու տեղափոխութիւնը միեւնոյն ժամանակի մէջ տեղի ունեցած է, այլ մօտաւորապէս իրարմէ քսան տարիներու տարբերութեամբ. որով այս երկար ժամանակամիջոցին մէջ քաղաքներու սահմանները փոփոխութեան ենթարկուած են և իբրեւ նոր երկրամաս իրենց նախկին անուններով յատկացուած են վերջէն տեղափոխուող արքաներուն՝ բայց ոչ նախկին սահմաններով:

Երրորդ պատճառը, այս քաղաքները և գղեակները ինչպէս ըսինք, իրենց հողային տարածութեամբ միեւնոյն սահմաններուն մէջ գտնուելով, գաշտային, բլրային, գետային և լեռնային բնական կազմով իրարու նմանութիւն ունին, և տախկա պատճառ դարձած է անուններու չփոթութեան և կրկնումներու: Օրինակ՝ զիսնադաններ Աւարան նախ կը նոյնացնեն Լարիսայի հետ, յետոյ Լարիսան մեր օրերու Աղիզիէի հետ, նոյնպէս Աղիզիէն Ծամնթաւի հետ և Ծամնթաւը կաւարտանէքի և յետոյ Տոմարծայի հետ, որովհետեւ այս հինգ վայրերու աշխարհագրական կազմութիւնը իրենց արտաքին երեւոյթնե-

րով իրարու շատ նմանութիւն ունին, և այս իսկ է պատճառը որ առաւելապէս Լարիսան կը միացնեն Աղիզէի և Աղիզիէն Ծամբնթաւի հետ: Աղիզիէն և Ծամբնթաւը, երկուքն ալ բերդանման ժայռոտ վայրեր, նոյն շրջանակի մէջ և միեւնոյն Ծամբնթաւ գետի եզերքին հաստատուած և իրարմէ հինգ-վեց ժամ ոտքով հեռաւորութեան մը վրայ՝ կը գտնուէին Գաղիկ Արասեանի սահմաններուն մէջ:

Ծամբաւ ամրոցը, իբրեւ արքայական կալուած, պատմագիրներու կողմէ ամենէն ևտքը կը յիշուի իր տիրոջ Գաղիկ Արասեանի անունին հետ, որ Սենեքերիմ Արծրունիէն մօտաւորապէս քառասուն տարի և Գաղիկ Աշոտեանէն քսան տարի ևտք ձգեց հայրենի աշխարհը և տեղափոխուեցաւ Ծամբաւ ամրոցը: Անկէ ևտք այս ամրոցը իբրեւ արքայանիստ և կաթողիկոսանիստ քաղաք՝ կրկնակ նշանակութիւն ստացաւ:

Երկու Գաղիկեաններուն, Աշոտեանի և Արասեանի կալուածներուն սահմանակից կը գտնուէր Թաւ-Բլուր պատմական հին քաղաքը, որուն առաջին անգամ կը հանդիպինք Խաչիկ Բ. Անեցի կաթողիկոսի անուան հետ, և այդ շրջանին իբրեւ հողամաս պէտք է Ծամբաւի մասը կաղմած ըլլար:

Աշխարհագրական քարտէսի ուղիով Ծամբաւը կը գտնուի Գաղիկ Աշոտեանի կալուած Պիղուի և Կալոնպաղատի հիւսիսային կողմը, հինգ ժամ ոտքով հեռաւորութեան մը վրայ:

ԽԱՒԱՐՏԱՆԷՔ (ՂԱՐԱՏԱՅԻ)

Պատմական Խաւարճանք գղեակի անուան նոյնպէս առաջին անգամ կը հանդիպինք Սենեքերիմ Արծրունիի որդիներուն՝ Ատովմի և Ապուսահլի անուններուն հետ:

Սելճուգ Տուղրիլ երբ (1059—60) յարձակեցաւ Սենեքերիմի նոր հայրենիքին՝ Սեբաստիոյ վրայ, նախ ուղեց ձերբակալել այս հայ արքայազունները. անոնք սակայն, կ'ըսէ պատմագիրը, նախապէս լուր առնելով փախան Խաւարճանքի ամրոցը՝ հոն ապաստան գտնելու համար (տես աստ, էջ 224):

Պատմագիրներ Խաւարճանքի դիրքը կը նկարագրեն որպէս հաստատուն և ամուր բերդ մը և իբրեւ կալուած կը յիշեն Սենեքերիմ Արծրունիի և միանգամայն Գաղիկ Արասեանի տըրուած կալուածներու շարքին: Օրմանեան Սրբազան կը կարծէ

թէ Սենեքերիմի շրջանին Մամնթաւը եղած է բերդաքաղաք և յորջորջուած իսլաւարտանէք: Սրբազանի այս կարծիքը թերեւս կը մօտենայ ուրիշ պատմագիրներու այն տեսութեանց, որոնք Մամնթաւի մօտ կ'ընդունին դոյռութիւնը բերդի մը, որ կարելի է իսլաւարտանէքը ըլլայ, որովհետեւ Մամնթաւ և իսլաւարտանէք իրարու մօտ են և միեւնոյն սահմաններուն մէջ կը գտնուին:

Իսլաւարտանէքը աշխարհագրապէս կը գտնուի Տոմարծայի և Մամնթաւի միջեւ, դէպի հիւսիս կեմերէկ քաղաքի ճամբուն վրայ, Զէկ և Զերեզէկ կոչուած թուրք գիւղերուն մօտ, Տոմարծայէն չորս ժամ ոտքով հեռաւորութեան մը վրայ:

Իսլաւարտանէքը իր դիրքով դղեակ մըն է քան թէ աւան մը, և մեզի ծանօթ էր Ղարատայի անունով, մանաւանդ իր հըսկայական խանով (պանդոկ), որ հակառակ իր դարաւոր հնութեան՝ կարծես նոր շինուած էր:

Խանի հին կամարակապ ոճով կառուցուածքը և աներեւակայելի ընդարձակութիւնն ու բարձր աստիճանի տոկունութիւնը արքայական ոյժի մը պատկառանքը կը ցուցադրէին, և մենք կը կոչէինք Սուլթան խանը (թագուհիի մը կողմէ շինուած իմաստով): Անոր ներսի տարածութիւնը չափելու համար կ'ըսէին թէ ամենէն ուժգին ձայն մը մէկ ծայրէն միւսը դժուար թէ լսուէր:

Այս նշանաւոր խանին ոճով և մեծութեամբ, միեւնոյն ճարտարապետի գործ և միեւնոյն քարի տեսակով շինուած, կը գտնուէին մեր օրերուն Արգէսի և Սեբաստիոյ շրջաններուն մէջ ուրիշ երկու հատ եւս, կոչուած Սուլթան խան: Առաջինը Ղարատայի (Իսլաւարտանէք) մէջ, երկրորդը կեմերէկի ճամբուն վրայ, իսկ երրորդը Արգէսի հարաւային դաշտին մէջ մեծ ինճէսու քաղաքին մօտերը:

Աւանդութիւնը մեզի կ'ըսէր թէ այս երեք խաները շինել տուած էր Մեծն Կոստանդիանոսի օրով (324—337) Հեղինէ թագուհին, որուն անունով կոչուած էր Սուլթան խանը (*): Նաեւ

(*) Այս րարեպաշտ եւ շինարար Թագուհիի մասին պատմութիւնը կը գրէ Թէ Երուսաղէմ գացած է Քրիստոսի ջարջարանքի հետքերը գտնելու համար, եւ 'Իողոթնայի լերան վրայ պեղումներ կատարելով՝ յաջողած է գտնել խաչը: Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին որպէս սուրբ կ'ընդունի եւ իր շարականին մէջ գովարանելով կը կոչէ. «Ո՛վ Երանելիդ ամենեցուն բարեպաշտ մեծ րազուհի»:

սուլթանի անուան կը վերագրուէր Կեսարիոյ և Էֆքերէի միջեւ մեզի ծանօթ յունական Զինեիսերէ մեծ վանքը, որուն Մետրոպօլիտը իր շան հետ մէկ պարկի մէջ դնելով՝ սպաննել տըլած էր մեր Գազիկ Բ. արքան:

Խաւարտանէքի (Ղարատայի) խանը, իր և Թագուհիի անուան հետ կապուած ունէր աւանդական փոքրիկ զրոյց մը, զոր մեր օրերուն կը պատմէին և կը շեշտէին խանի հոյակապ կառուցուածքը: Ըստ այդ զրոյցին՝ Մեծն Կոստանդիանոսի այս Թագուհին զաւակ չէր ունեցած. օր մը խանի շրջակաները պատոյտի ելած ըլլալով՝ կը ծարաւնայ և աղբիւրի մը գլուխը կը տեսնէ երկար մազերով գեղջուկ աղջիկ մը, որ ջուր կը տանէր. Թագուհին աղջիկի սափորէն ջուր խմելով ծարաւը կ'անցընէ: Այն ատեն անզաւակ Թագուհին, երկար մազերով գիւղացի աղջկան սէրէն տարուած, ներքին զգացումով մը կ'ըսէ. — «Ղարաւայիի մէջ խան մը ունենայիս, աւելի լաւ եր որ երկար մազերով աղջիկ մը ունենայի» (*):

Այս երեք խաները, 1915—18 հայկական ջարդի տարիներուն, թուրք կառավարութեան կողմէ գործածուեցաւ որպէս բանտ բազմահազար գաղթական Հայերու և Ամեյե քապուրի հայ զինուորներու համար: Իւրաքանչիւր խան իր մէջ միշտ արդիւլափակուած կ'ունենար հինգ-վեց հազար զոհեր, որոնք իրենց ջարդին կը սպասէին:

Ողջակէզները, մաս առ մաս կապուած, կը զրկուէին այս խաներու մօտերը, ջարդի համար իբրեւ սպանդանոց պատրաստուած մասնաւոր ձորեր ու ամառի տեղեր: Արիւնոտ այս վճի-

(*) Աւանդութիւնը կ'ըսէր նաեւ թէ Կիւրիանէն Սերաստիոյ ճամբուն վրայ գտնուող Թէֆ կէօզ կոչուած կամուրջը շինել տուած էր Նոյնպէս Հեղինէ Թագուհին: Այս կամուրջը իր անցեալով կապուած է հայ յեղափոխական քաղաքական պատմութեան հետ: Նոյն այս կամուրջէն էր որ անցաւ քաջ յեղափոխական Թորոս Մառուկեանը, Կիւրիանէն Սերաստիա փոխադրուած միջոցին, պաշարուած Թուրք ժանտարմաներով: Եւ հոս էր որ Սուրէնի խումբէն քանի մը ընկերներ փորձեցին փախցնել հերոսը, բայց չյաջողեցան՝ Թորոսի համամիտ չգտնուելուն պատճառաւ:

ուր դործադրուեցաւ աւելի կեմերէկի (*) և իյաւարտանէքի (Ղարատայի) խաներուն շուրջ, որոնք կը գտնուէին հայկական նահանգներու ճամբուն վրայ:

ԹԱՒ - ԲԼՈՒՐ (ԹԱՒ)

Թաւ-բլուր կամ Թաւ այս հայակեդրոն հին քաղաքի անցեալի պատմութեան տեղեկանալէ առաջ, ճանչնանք անոր աշխարհագրական դիրքն ու վայրը, որոնց մասին մատենագիրներ յստակ տեղեկութիւն մը չեն տուած:

Հայերէն իմաստով այս վայրը, որ հին պատմագիրներէն կոչուած է Թաւ-բլուր և մեզի ծանօթ էր Թաւ անունով, կը դըտնուէր Տոմարոյի արեւելեան սահմանը եղերող Շարաճիւղ լեռան ետեւը Աւշարի հովիտին մէջ՝ Ծամբթաւ գետին միւս կողմը, որ իր փլատակներով՝ հին դարերէն մնացած այդ շրջանակին աւերակ վայրերու մեկէն խոշորն էր և որ մեր օրերուն փոքր թուրք գիւղ մը եղած էր:

Թաւ իր աշխարհագրական դիրքով զետեղուած էր Ազիգիէի և Ալպիսթանի լեռներէն կազմուած դաշտահովիտի վերջին մասին մէջ, որ ըլլերներով, գետերով ու գետակներով օժտուած լաւագոյն հողամասն էր (հմմտ. տատ, էջ 27):

Մեր պապերէն հասած աւանդութիւն ունէինք իր մասին, թէ եղած էր հին տանին խոշոր հայ քաղաք մը և ունեցած վանքեր ու եկեղեցիներ: Թուրքեր աւերակ վայրը «էվլիէ» (=սուրբ տեղ) կը կոչէին և անոր փլատակներուն ուխտի կ'երթային իրենց հիւանդներուն «տերման» գտնելու համար:

Ինչպէս հին պատմագիրներ կը վկայեն, Սեբաստիոյ և Կեսարիոյ միջեւ գտնուած քաղաքներու մեկէն հինն է, և իր անցեալի պատմութեամբ հայաշատ կեդրոնական վայրերէն մին եղած է, նոյնիսկ Սենեքերիմ Արծրունիի նախ քան Սեբաստիոյ

(*) Կեմերէկի ճամբուն վրայ գտնուած այս «Սուլթան խանի» անունը յիշուած կը գտնենք իր տխուր յիշատակներով Հայ Յեղափոխական Հնչակեան քաղաքական կուսակցութեան պատմութեան մէջ: Այս խանին մօտն էր որ Թուրք զինեալ վեց ժամուարմաներ ձերբակալեցին մեծ յեղափոխական ծանօթ **Տիգլէկ Յովհաննէսը**, որ Սուլթանի կառավարութեան կողմէ կը հետապնդուէր «Եւֆրատ»-ի (Ժողովրդային ամբաստանագիր Սուլթան Համիտի դէմ) դէպքին իր պատասխանատու:

կողմերը տեղափոխուիլը:

Առաջին անգամ իր անունին կը հանդիպինք (Ուռհայեցի, էջ 165) Խաչիկ Բ. Անեցի Հայոց կաթողիկոսի անուան հետ, որ երեք տարի կոստանդնուպոլիս Յունաց կայսեր կողմէ արգելափակուելէ ետք՝ կը վերադառնար և Թաւ-բլուրի մէջ կը հաստատէր հայրապետական աթոռը. «...Նստուցանեն զաթոռ հայրապետութեանն ի Թաւ-բլուր, եւ կացեալ անդ զամս երիս»:

Պատմաբաններէն ոմանք Թաւ-բլուր և Տարընտայ կամ Տարընտարայ վայրերը իրարու հետ կը շփոթեն և հայրապետական աթոռը Տարընտայի երկու վանքերէն մէկուն մէջ կը հաստատեն, որ կաթողիկոսի համար նշանակուած էր Տուկիծ կայսեր կողմանէ. «...Յես երից ամաց արձակեցաւ Տէր Խաչիկ ի թագաւորանիս քաղաքէն եւ եկեալ ի սահմանս Երկրորդ Հայոց՝ ի գաւառն, որ կոչի Տարընտայ, անդ դադարեաց...» (Լաստիվերտացի, էջ 72): Ուրիշներ Թաւ-բլուրը կ'ընդունին հայրապետական աթոռանիստ քաղաք, բայց Տարընտայի մօտ տեղ մը կը փնտռեն: Օրմանեան Սրբազան (ԱԶԴԱՊԱՏՈՒՄ, էջ 1263) վիճելի կը դռնէ այս կարծիքը և Թաւ-բլուրը Տարընտայի մօտ ըլլալը հաւանական չի նկատեր, որովհետեւ կ'ըսէ. «Խաչիկի բնակավայր նշանակուած Տարանիս երեք հայ իշխանութիւններէն ոչ մէկուն մէջ յիշուած է, որովհետեւ անոնց սահմաններէն դուրս, յոյն կուսակալութեան մը մէջ կը մնար»:

Խաչիկ կաթողիկոսի նախորդ աթոռակալ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, որուն օծեալն էր ինքը, նոր վախճանած էր և թաղուած Սեբաստիոյ հայ արքայանիստ քաղաքին մէջ և հոն հաստատած հայրապետական աթոռը: Խաչիկ կաթողիկոս պէտք էր նախընտրէր Սեբաստիա մնալ քան թէ Թաւ-բլուր մեկնիլ, մանաւանդ Գագիկ Աբասեան իր իշխանական խումբով նոր էր եկած Թաւ-բլուրի մօտ իր կալուած Ծամբթաւ ամրոցը: Կը նշանակէ թէ Թաւ-բլուր շատ առաջ եղած էր հայաշատ կեդրոն մը իր ամբողջական հանգամանքներով, ուր Հայոց Հայրապետը կը փափաքէր իր հօտին քով հանգիստ գտնել: Այս պարագան Օրմանեան Սրբազան ինքն ալ կը հաստատէ բաղդատութեան դնելով Սեբաստիոյ և Թաւ-բլուրի քաղաքական վիճակը. «Պետրոս կաթողիկոսի վախճանած միջոցին... անգլուխ վիճակ մը ունեին Հայերը: Նա կը վախճանէր Սեբաստիոյ Արծրունի թագաւորութեան սահ-

մանին մեջ, որ քեպէս հայ եր, սակայն առանձին գաղթականութեան ձեւ ունէր, եւ Հայութեան կեդրոն չէր կրնար նկատուիլ»:

Պատմագիրներ կը շեշտեն թէ Խաչիկ կաթողիկոս Թաւ-բլու-րի մէջ կայսեր կողմէ հսկողութեան տակ դրուած էր իբրեւ կասկածելի՝ վախնալով որ Հայրապետը կրնար միանալ հայրե-նասէր խումբին և ապստամբութեան մղել Հայաստանցիները: Անշուշտ Հայեր այդ դիրքը բռնելու համար, Թաւ-բլուրի և շըր-ջաններուն մէջ, պէտք էր տիրող մեծամասնութիւն մը ունենա-լին, ինչ որ կայսրը վախցուցած էր ապստամբական այս հեռա-նկարով:

Թաւ-բլուրի հայկական կեդրոնավայր մը ըլլալու այս իրո-ղութիւնը մեզի մտածել կու տայ թէ իրեն անմիջական սահ-մանակից Ծամնթաւ, Պիղու, Կալոնպաղատ և Խաւարտանէք պատմական վայրերն ու բերդերը, զորս իբրեւ կալուած տեսած էինք Գազիկ Աշոտեանի և Գազիկ Աբասեանի համար, իրենց դէպքերով, քաղաքական և կրօնական իրենց նկարագիրներով, որպէս երկրամաս թէև իրարմէ անջատ էին, սակայն հայակե-դրոն Թաւ-բլուրի մասը պէտք է կազմած ըլլային, նոյնիսկ ի-րենց նոյնանման տեղանուններով:

Թաւ-բլուր տեղանունը՝ քաւ և բլուր ածական և գոյական բառերէ կազմուած՝ զուտ հայերէն բառ մըն է, որ կը բնորոշէ հողամասի մը արտաքին կազմութեան ձևն ու յատկութիւնը, այսինքն տրուած հողամասը անտառախիտ և թաւոտ բլուր մըն է: Մեր օրերու ծանօթ Թաւ անուն գիւղը, որ ըստ պատ-մագիրներու եղած էր հայակեդրոն և միանգամայն նստոցը Խա-չիկ կաթողիկոսի, իր աշխարհագրական դիրքով և բնական կազ-մով կը հաստատէր իր Թաւ-բլուր կոչումը:

Միեւնոյն շրջանակին մէջ գտնուած երկրորդ հողամաս մը, որ իր բնակչութեամբ, կենցաղով ու դէպքերով Թաւ-բլուրի սահմանակից է և ունի նոյն պատմութիւնը, վանկերու շրջու-մով կոչուած է Ծամ-ըն-քաւ, այսինքն շեշտելու համար թէ Թաւի կամ Թաւ-բլուրի մէկ մասը կը կազմէ, ուր եկած ու հաս-տատուած էր նոյն գաղթական ժողովուրդի արքան Գազիկ Աբա-սեանը:

Թաւ-բլուր և Ծամ-ըն-քաւ այս նմանահնչիւն երկու վայրե-

րու մասին պատմագիրներու կողմէ տրուած տեղեկագրութիւնները և մեղի հասած տւանդութիւնները երբ համեմատութեան դնենք իրենց հողային դիրքերուն և տեղագրական պայմաններուն հետ, անոնց ճշգրտեան մասին կը հասնինք այս հաստատ եզրակացութեան: Անոնցմէ մին, ինչպէս գիտենք, եղած էր միեւնոյն ժողովուրդի կեդրոնավայրը և իրենց Հայրապետի աթոռանիստ քաղաքը, իսկ երկրորդը իրենց արքայի աթոռանիստ բերդը: Արդէն Ծամնթաւ անուանով Գաղիկ Աբասեանի կալուածը պատմագիրներու կողմէ բերդավայր նշանակուած է, ինչ որ բերդի մը համապատասխան իր դիրքին մասին կը վկայէ, իսկ Թաւ-բլուրի մէջ վախճանեալ խաչիկ կաթողիկոսի անմիջական յաջորդ Վկայասէրի աթոռանիստ քաղաքը և օծման վայրը, որ նոյնպէս Ծամնթաւ յիշուած է նոյն պատմագիրներու կողմէ, ուրիշ տեղ պիտի փնտռենք:

ՄՈՒՏԱՌԱՍՈՒՆ (ՄԱՏՐԱՍՈՒՆ)

Պատմագիրներ ըստ սովորութեան այս վայրի մասին եւս յստակ լուսաբանութիւն մը չունին և չեն կրնար ունենալ, քանի որ երկու Գաղիկներուն եւս կալուածներու սահմանին մէջ կը գտնուի և անոնց երկուքին ալ անցեալի պատմութեան հետ կապուած է:

Օրմանեան Սրբազան («Ազգապատում», էջ 1288) կը կարծէ թէ Գաղիկ Աբասեանի կալուածի սահմաններուն մէջ ըլլայ ամբոխալից կեդրոնէ հեռու վանք մը կամ կաթողիկոսանիստ բնակավայր մը, ուր նստած ըլլայ Վկայասէրը, ինչ որ սովորութիւն ունէր կեդրոններէ հեռու քաշուիլ:

Ուրիշներ Գաղիկ Աշոտեանի կալուածին մաս կը նկատեն և Վկայասէրի աթոռը հոն կը հաստատեն: Այս տեսութիւնը աւելի հաւանական է, որովհետեւ Աշոտի կալուած կալոնպաղատի, Պիղուի և Խաւարտանէքի սահմաններուն մօտ կը գտնուէր:

Մատթաւունը մեր օրերուն կը գտնուէր Տոմարծայի արեւելեան սահմաններուն, Թաւ-բլուրի աշխարհագրական դիրքին հետ միեւնոյն ուղղութեան վրայ, որ նախ քան Թաւ-բլուրը՝ չորս ժամ հեռու էր Տոմարծայէն: Հին ատենին իբրեւ հայակե-

դրոն վայր, Թաւ-բլուրի հետ միեւնոյն պատմութիւնը և անցեալի նոյն աւանդութիւնը հասած էին մեզի իր մասին:

Ուրիշ պատմագիրներ Մատրասունի վայրը չառ հեռուները կը տանին, ինչ որ անիմաստ և սխալ ենթադրութիւններ է: Մեր կողմէ Թաւ-բլուրի անցեալին և դիրքին մասին ինչ բացատրական որ տրուած է, նոյնը պէտք է հասկնալ նաեւ այս վայրի մասին, քանի որ տեղագրական միեւնոյն դիրքին մէջ կը գտնուին:

Գ.

ԿԱՊԱԴՈՎԿԻՈՅ ԵՐՐԵԱԿ ՀԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆԸ ԻՐԵՆՑ ՆՈՐ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Արդէոսի արեւելեան երկրամասը, որ իր մէջ կ'ընդգրկէր նաեւ Տոմարծայի դաշտահովիտը, աեւանք թէ իր սահմաններէն ներս ու դուրս ընդունած էր Աշոտեան և Աբասեան երկու Գագիկները, որոնց կալուածներուն և բերդերուն մասին արդէն տեղագրական որոշ գաղափար մը կազմեցինք:

Հիմա ընդհանուր ակնարկ մը նետենք Սեբաստիոյ, Պիղուի և Ծամնթուի այդ երեք հայ թագաւորներու կեանքին և անոնց քաղաքական ու կրօնական նկարագրին ու վախճանին շուրջ:

Անոնք իրենց կալուածներուն ու ճշգրտած սահմաններուն մէջ ունեցան վաթսուն տարուան կեանք մը (1020—1080), և ինչպէս դժբախտութեամբ ու դժուարութեամբ տեղափոխուեցան իրենց հայրենի երկրէն, նո'յն դժնդակ պայմաններու տակ ալ տպրեցան մոլեռանդ և հայտաւեաց Յոյներու հալածանքին ու սպառնալիքին ննթակայ:

Նկատելի է որ երեք հայ թագաւորները, օտարական այս հողերուն վրայ, միշտ սիրոյ և փոխադարձ աջակցութեան շըրջանակի մը մէջ կ'ապրէին և կը ջանային կապուիլ իրարու հետ ազգականական արքունի կապերով: Ասոր Ա. օրինակը տուաւ ինքը հայրենասէր արքան Գագիկ Աշոտեանը, որ ամուսնացաւ Սենեքերիմի որդի իշխան Դաւիթի աղջկան հետ, ապա նաեւ իր ազան ամուսնացուց արքայական զերդաստանէն նախապէս վասպուրականի դուքս և յետոյ Տարսոնի կառավարիչ Ապղարիպի դստեր հետ. «...Ձոր վասն խնամութեան կոչեալ եւ զԳագիկ՝ Ապլիարիպայ» (Ուռհայեցի, էջ 263):

Անոնց իրարու հանդէպ տածած անվերապահ սիրոյ ու մեծարանքի փաստն է ա'յն իրողութիւնը, որ Ասովմ և Աբուսահլ արտայայտուեցան կայսեր դէմ յանդուգն ու խիզախ շեշտով մը, երբ Պսլիս տարուած էին գաւանական խնդիրներու շուրջ բանակեցելու. «Մենք առանց Գագկայ Աշոտոյ որդւոյն ոչինչ կարեմք առնել, զի նա այր քաջ է և թագաւոր և մեր փեսայ» (Ուռհայեցի, էջ 193):

կիզիսարա բերդին մէջ՝ Յոյներու կողմէ Գաղիկ արքայի սպանութենէն ետք, «ժողովեցան ի վերայ բերդին ամենայն տունն Հայոց, Գաղիկ Աբասայ որդին եւ ամենայն ցեղն Սենեքերիմայ՝ Ասովմ եւ Աբուսահլ եւ այլ ամենայն իշխանքն Հայոց, եւ զաւուրս ինչ պատերազմեալ» բացատրականը ինքնին արդէն բոլորն յարգանքի և խորունկ վշտի արտայայտութիւնն է իրենց սարաբախտ արքային հանդէպ (Ուռհայեցի, էջ 264)։

Հակառակ Հայերու կողմէ ցոյց տրուած զոհողութիւններուն, Յոյներ կարծես ուխտեալ թշնամիներն էին Հայոց, և յունական հողերուն վրայ գաղթական դարձած Հայերուն հանդէպ անոնք տակաւին շարունակեցին իրենց թշնամական ընթացքը։ Գաղթական թագաւորներ չառ լաւ գիտէին Յոյներու այս նկարագիրը. ուստի անոնք երբեք զիջողական և ստրկական համակերպում ցոյց չտուին Յոյներու հանդէպ։

Հայ ժողովուրդը գիտէր թէ իրենց դժբախտութեան պատճառը նոյնինքն Յոյներն էին և անոնց ապիկար զեկավարութիւնն էր որ Սելճուգ-Թուրքերուն առիթ տուաւ գրաւելու Հայոց հայրենիքը, մինչ փոխադարձ աջակցութեամբ կրնային թշնամիին արշաւանքները փշրել Հայաստանի արեւելեան սահմանին վրայ։ Անոնք չէին մոռցած յոյն կայսրներու հայահալած քաղաքականութիւնը և Մանուսիոս կայսեր նենգ, չարամիտ ու դաւադիր արարքը, զոր ցոյց տուաւ Գաղիկ Աշտուանի հանդէպ՝ պատճառ դառնալով անառիկ Անիի կործանման, որուն մասին դժբախտ արքան տակաւին իր սրտին մէջ վէրք ունէր. «Բայց սասիկ սուգ ունեւ ի սրտի իւրում վասն հայրենի արուոյն իւրոյ, զոր նենգութեամբ յափշտակեցին»։

Հայ թագաւորներու մտքին մէջ թարմ էր տակաւին Հայոց հայրապետներուն և հայ եկեղեցականութեան դէմ Յունաց կրօնահալած քաղաքականութիւնը, որոնք քաղաքականին հետ կ'ուղէին ջնջել նաեւ կրօնականը և ձուլել օրթոտոքս եկեղեցիին մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Ուռհայեցին (191). «Բառնալ զՀայոց հաւատոյ դաւանութիւն, եւ խորհեւ եղծանել ապականութեամբ զհաւատս Ս. Լուսաւորչին», և այս նպատակաւ Գետադարձ կաթողիկոսը չորս տարի կոնստանդնուպոլիս արգիլեալ վիճակի մէջ պահեցին (1047—1051)։ Միւսնոյն հալածանքն ու ճնշումը Տուրքիոյ կայսր զործադրեց նաեւ Խաչիկ Բ. Անեցի կաթողիկոսին և իր եկեղեցական խումբին վրայ, երբ երեք տարի զանոնք կ.

Պոլիս իր մօտ պահեց «յախութ», լոկ անտէր մնացած ժողովուրդի հաւատաքը խախտելու համար (1059—1063), Կնթարկելով զանազան սպառնալիքներու, որոնց տակաց խաչիկ Անեցին: Այս հալածանքը, ինչպէս տեսանք, շարունակեց կաթողիկոսի վերադարձին եւս թաւ-բլուրի մէջ, երբ կայսեր կողմէ խաչիկի անձը հսկողութեան տակ առնուեցաւ՝ ժողովրդական ապստամբութենէ վախճուով:

Հայ և յոյն թշնամութիւնը թափանցեց նաեւ յունական բանակին մէջ, ուր կը սկսին մմբաստանութիւններ ընել բանակի հայ գունդերու մասին, որպէս թէ Սելճուղներու արշաւանքներու ատեն թշնամիին կ'օգնէին և անոնք խրատուած էին իրենց թագաւորներէն: Յոյներու այս անվստահութիւնը Հայոց հանդէպ աւելի կը հրահրէին հայ երեք թագաւորները և զանոնք կը ստիպէին չարիք խորհելու իրենց հանդէպ:

Բիւզանդական կայսրներ, երբ հայ թագաւորութիւնը, եկեղեցականութիւնը և ժողովուրդը իրարու հետեւէ կը հեռացնէին իրենց մայր հայրենիքէն, Վանի տեղ Սեբաստիան, Անիի տեղ Պիզոն, Կարսի տեղ Ծամնթաւը կու տային անոնց: Արդէն անոնք նախատեսած էին դադրական Հայոց ներկան ու դժբախտ ապագան: Սակայն Յոյներ յուսախաբ եղած էին. այդ միեւնոյն երկրամասին մէջ Հայեր յաղթական դուրս եկան իրենց կիլիկեան անկախութիւնով, մինչ իրենք ո'չ միայն կորսնցուցին Հայոց յափշտակեալ հայրենիքը, այլ և բոլոր արեւելքը և հետզհետէ ամբողջ կայսրութիւնը:

Սելճուղ-թուրքեր պաշարած էին Փոքր Ասիան և բիւզանդական քաղաքականութիւնը իր անկումի վիճակին մէջ կը գլուխուէր: Հայեր բոլորովին պիտի ազատէին Յոյներէն:

Մանազկերտի ճակատամարտէն ետք, յունական արեւելքը անիշխանութեան մատնուեցաւ և նոյնիսկ հայ թագաւորներ իրենց անկախութեան մասին կը խորհէին: Սելճուղ և բիւզանդական այս մրցակցութեան միջոցին է որ քաղաքական հրապարակ կ'իջնէ Փիլարտոս անուն բարձրաստիճան հայ զինուորական մը, որ Ռոմանոսի կողմէ յունական բանակին ընդհանուր հրամանատար կարգուած էր:

Այս մեծ պատերազմին մէջ, Ռոմանոսի պարտութիւնէն ետք, Փիլարտոս բիւզանդական կայսրութեան մէջ ապրող Հայոց հալածանքը և դժգոհութիւնը օգտագործելով, ծրագրեց կա-

պաղտովկիոյ, Կիլիկիոյ, Սիւրիոյ և Միջագետքի մէջ հաստատուած հայ իշխանութիւնները կողմակերպել, և իր գլխաւորութեամբ հեռաւոր Բիւզանդիոնի հովանաւորութեան տակ միացնել և զօրաւոր դաշնակցոյին պետութիւն մը կողմէն, որ մէկ կողմէն կայսրութեան արեւելեան սահմանադրութիւն իբր պատուար պիտի ծառայէր և միւս կողմէն հայկական օճախ մը պիտի դառնար:

Երբ Ռոմանոս Մանազկերտի մէջ կը պարտուէր, Փիլարատոս Ուարրերդ կը գտնուէր իբրեւ պահեստիներու առաջնորդ. սրով յաջողեցաւ բիւզանդական բանակէն մաս մը վար դնել. վար դըրւողներու թիւը կը գրեւորուի 20,000 զինուոր: Փիլարատոս անոնց նոր սգի ներշնչելով՝ յաջողեցաւ կռուիլ և կտակեցաւ դէպի տրեւմուտք խուժող սելճուգ բարբարոսներու յառաջխաղացումը և հաստատուեց ինքնիշխան կառավարութիւն մը, որուն սահմանները հեռանալէ ընդարձակելով՝ Մարաշ քաղաքը իրեն կեդրոնաւոր ընարեց (հմմտ. Կոմմադենացի, էջ 54—9):

Փիլարատոս խոհեմ զինուորական մըն էր. բիւզանդական կայսրութիւնը ի վիճակի չեղաւ Փիլարատոսը արդիւնէ այս գործին մէջ, մանաւանդ որ Փիլարատոս իր այդքան կատարեալ ազատութեան մէջ ինքզինք բիւզանդական զօրավար կը դառնայ: Յետոյ Յոյներ չէին կրնար յոյս դնել այդ երկրին վրայ, որուն բնակչութեան մեծ թիւը Հայեր էին և իրենք գիտէին Հայոց հանդէպ բռնած իրենց գէշ ընթացքը. որով նախընտրեցին որ այդ շրջանի պետը հայ մը ըլլայ:

Միխայիլ Ասորի կ'ըսէ թէ այդ երկիրը, որ Փիլարատոսի իշխանութեան տակ կը դառնուէր, վասիլ կայսեր օրով գաղթական Հայերով լեցուած էր, և երբ Թուրքեր գրաւեցին, Հռոմէներ իշխան կարգեցին Փիլարատոսը Կիլիկիոյ վրայ, որպէսզի դիմադրէ Սելճուգ Թուրքին, որովհետեւ Փիլարատոս ռազմիկի համբաւ ստացած էր:

Մանազկերտի ձախող ելքէն ետք՝ Փիլարատոսի կարգին՝ ինքզինքնին կայսրութենէն անկախ նկատած են նաեւ Սերաստիոյ, Պիզուի և Ծամնթուի մէջ հաստատուած հայ թագաւորները, որոնք եթէ Փիլարատոսի պէս գործօն դեր մը չեն կատարած, սակայն Բիւզանդիոնի հետ յարաբերութիւնները խղած և Փիլարատոսի իշխանապետութիւնը ճանչցած էին:

Սերաստիոյ Ասովմ և Աբուսահլ իշխաններու, Գագիկ Ա

չոտեանի և Գաղիկ Աբասեանի կողմէ Յոյներու դէմ յայտնի ըմբոստութիւն մը չէ եղած, սակայն Գաղիկ Աշոտեան, Յունաց այս ոխերիմ հակառակորդը, Մանազկերտի ձախողանքէն ետք, Յունաց կայսեր հեղինակութիւնը չէ ճանչցած, և միւսներու կարգին Փիլարատոսի հետ համաձայն ըլլալը յիշատակուած է:

Հայ երեք թագաւորներու և Փիլարատոսի միջեւ քաղաքական յարաբերութիւնը սկսած էր, և Փիլարատոսի ոյժին հետ՝ Սերաստիոյ և Ծամնթաւի թագաւորներու համերաշխութեան ազդեցութիւնն էր, որ Յոյներ չհամարձակեցան դիմել Գաղիկ Աշոտեանի կողմէ յոյն Մետրոպոլիտի սպանութեան փոխփոխին, և քանի մը տարի անցնելէն ետք միայն, երբ սելճուդ Սիւլէյմանի յարձակումով Փիլարատոսը տկարացած էր և Կապադովկիոյ մէջ Գաղիկի կալուածէն մէկ մասը գրաւուած էր, այդ առին միայն Յոյներ համարձակած էին իրենց վրէժը լուծել:

Պատմագիրներ նկատի ունենալով Գաղիկ Աշոտեանի խիզախ ընթացքը, զոր ցոյց տուած էր յոյն Մետրոպոլիտի դէմ և յաճախ իր զօրքին հրաման կու տար «խայսառակել զփառաւոր կանայս Հռութոց» (Ուռհայեցի, էջ 217) կը հետեւցնեն թէ՝ Գաղիկ տպստամբած էր Յոյներուն դէմ և կ'աշխատէր թուրք Սելճուդներու յաջողութեան, ընդդէմ բիւզանդական կայսրութեան:

Այսպէս Կապադովկիոյ երեք հայ թագաւորները, որոնք Փիլարատոսի իշխանապետութեան հետ կապուած էին, հասկացողութեան եկած էին և կ'ուզէին կողմել հայկական պետութիւն մը աւատական դրութեամբ՝ իւրաքանչիւրը իր սահմանին մէջ ինքնիշխան ըլլալով:

Պատմագիրներ Կապադովկիոյ այս թագաւորներէն՝ Ատովմը, Աբուլսահլը և Գաղիկ Աբասեանը տեսլի խոհեմ և շրջահայեաց կը գտնեն, որոնք Փիլարատոսի օրինակին հետեւելով՝ հակայոյն քայլեր առնելէ զոյոյճ մնացած են: Գալով Գաղիկ Աշոտեանին, զայն կը ճանչնան աննորոգ, վրէժխնդիր, մոլեռանդ, ազգայնամոլ և խիզախ նկարագրի տէր, և անոր հակայոյն առեւտրութեանը սահման չեն դնել: Անիկա, կ'ըսեն, իր հողին վրայ գտնուած Յոյները կը նեղէր ու հայեյոյն առեւտրութիւնը կը սաստկացնէր:

Այդ թուականներուն՝ Փիլարատոսի պետութիւնը վտանգուած էր արեւելքէն խուժող սելճուդ ոյժերուն պատճառով,

որոնք վերջ պիտի տային հայ փոքր թագաւորութիւններուն, որոնց հողերուն վրայ պիտի տեղաւորուէին Սելճուգ-Թուրքերը:

Թուրքեր ամէն կողմէ ընդհանուր յարձակողականի անցան (1079—1080) դէպի Փիլարատոսի երկիրները՝ Անտիոք, Կիլիկիա և Մարաշ իր շրջաններով: Դանիշմանդի այս յարձակումը սկըսաւ նաեւ հայ թագաւորներուն վրայ. Յոյներու դաւաճանութիւնը պատճառ դարձաւ որ սելճուգ բարբարոսներ Սերաստիոյ և Ծամնթաւի հայ թագաւորներու երկիրը աւլին ու աւերեն, ինչպէս Ոււհայեցին կ'ըսէ (էջ 261). «...Ազգն Թուրքաց տարածեցաւ քնդ ամենայն երկիր, որ ոչ մնաց գաւառ ի խաղաղութիւն, այլ կայր մասնեալ ամենայն տունն քրիստոնէից ի սուր եւ ի գերութիւն... եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք»:

Մեր ճամբուն վրայ տեսանք թէ Սերաստիոյ Արծրունի և Ծամնթաւի Գադիկ Արասեան թագաւորներու կեանքը, բաղդատմամբ Պիղուի Գադիկ Աշոտեանի, կղած է հանդարտ, զգոյշ և անաղմուկ և Յոյներ չեն զբաղած անոնցմով իբրեւ քաղաքական անձնաւորութիւններ: Իսկ Գադիկ իր յանդուգն և անզուսպ հայրենասէրի բնաւորութեամբ՝ ունեցած է արկածալից կեանք մը, և անոր ներկայութիւնը յունական կայսերական ու եկեղեցական շրջանակներու մէջ դարձած էր սարսափ մը և տառապանքի մը, և այս ոյժը քանի՜ անգամներ անոնք փորձով տեսած էին:

Երբ Արծրունի և Արասեան երկու թագաւորներ, բիւզանդական մայրաքաղաքին մէջ կայսեր ներկայութեան «զի նա է այր քաջ եւ քաջաւոր»ի հեղինակութիւնը կու տային, իրաւամբ գիտէին անոնք իրենց թագաւորին իսկական արժէքը, ոյժը, մտածումները և ձգտումները:

Գադիկի սպանութիւնը պարզ թշնամութեան մը կամ փոխվրէժի արդիւնք յայտնի դէպք մը չէր, այլ կայսրութեան կողմէ սարքուած քաղաքական դաւադրութիւն մըն էր, որ կու դար յոյն իշխաններու կողմէ և կը գործադրուէր իրենց կարեւոր մէկ բերդին մէջ, և որուն ծալքերը արքայի մահէն ետք յաջորդող քաղաքական դէպքերէն երեւան պիտի դային: Արդէն մասամբ մը կը փաստուի որ արքայի մը հանդէպ գործուած ոճիրի մասին՝ կայսրութիւնը անտարբեր կը մնայ:

Գադիկի մահէն ետք, կարծես Հայոց քաղաքական կեանքը

շարժումէ կը դադրի, և այլևս չեն յիշուիր ոչ մէկ դէպք և ոչ ալ տնունները Սեբաստիոյ Արծրունիներու և Նամեթաւի Աբասներու: Գագիկի ձերբակալութիւնը, իր ազգային կերպարանքով, երևք թագաւորներու երկիրներուն մէջ վերջին դէպքը եղած է, և այս վերջին տնգամն է որ Կիլիսարա բերդին մօտ կը տեսնուին և կը յիշուին տնունները ձերբակալուած արքայի ազատարար վրէժխնդիր խումբին մէջ, Սեբաստիոյ Սենեքերիմի Ատովմ և Աբուսահլ և Նամեթաւի Աբասեան թագաւորները և բազմաթիւ իշխաններ. կը մասնակցէր նաեւ ազատասէր Փիլարտոսը իր սպառնական դիրքով, ինչպէս Ուռհայեցին կը բացատրէ. «Եւ յաւուրն ութերորդի ժողովեցան ի վերայ բերդին ամենայն տունն Հայոց, Գագիկ Աբասայ որդին եւ ամենայն ցեղն Սենեքերիմայ՝ Ատովմ եւ Աբուսահլ եւ այլ ամենայն իշխանքն Հայոց, (*) եւ յայնժամ ուղարկեալ առ ճոսա անօրէն Փիլարտոսն եւ ասէր, եթէ զիարդ համարձակեցայք գայդ գործել ընդ առն քաղաւորի»:

Սեբաստիոյ արքայազուններու Ատովմի և Աբուսահլի մասին Աղեքսանդրեան Անդր. վրդ. հետեւեալ կերպով կ'արատայտուի (էջ 163). «Մանագիւտի աղէսին եւ քաղաքական պատերազմի ժամանակ եւ ետք, Ատովմ եւ Աբուսահլ մնացի՞ն արդեօք եւ ո՞րչափ ասեմ ի Սեբասիա, եւ թէ կրցա՞ն պահել գոնէ իշխանութեան շուք մը. դժուար է բան մը ըսել: Հաւանականն այն է որ, այնուհետեւ... դիւրին չէր իրեն մնալն երկայն ասեմ ի Սեբասիա, հետեւաբար իշխանութիւն վարել եւս չէին կրնար. վասնզի յամի 1073... Սիւլեյման... կանգնեց ճոր սուլթանութիւն մը... Իկոնիան, որով յայտնի է թէ Սեբասիա, Ամասիա, Կեսարիա եւ ուրիշ քաղաքներ ինկած էին թուրք իշխանութեան ներքեւ:

Լաւ է ուրեմն համարել որ Սեբասիոյ մեր երկու պետերը, ձեռներնին ունեցած երկիրներովը գնացած են Անեցի Գագիկ Առսեան քաղաւորին, որ ազգին գլուխն էր, եւ ունէր տակաւին բաւա-

(*) «Ամենայն տունն Հայոց», եւ «Ամենայն ցեղն Սենեքերիմայ», եւ «այլ ամենայն իշխանքն Հայոց» բացատրութեան մէջ, անշուշտ կ'ուզէ ըսել երեք թագաւորներու երկիրներէն համախմբուած իշխաններ եւ արքայազուներ, ինչպէս նաեւ Ռուբէն Կոստաուրի, Գող վասիլ Քեստանի եւ Օշին Լամբրոնի ընկերացող ազատագոյններ:

կան կալուածներ կապաղովկիոյ եւ Լիւկանսիոյ կողմերն, եւ Գագիկ Աբասեան Մամնդաւի տիրոջ փոխը:

Մենք տեսանք թէ, 1073 թուականին, Սելճուքներու կողմէ Սերաստիան գրաւուելով, Ատովմ եւ Աբուսահլ երկնց կալուածներով անցած են երկու Գագիկներու երկիրները, աւելի Գագիկ Աշոտեանին մօտ, որովհետեւ իրենց համար անիկա «այլ քաջ եւ քաղաւոր» էր: Այդ կը նշանակէ թէ Պիղուսն եւ Մամնթաւը տակաւին թշնամիի կողմէ չէին գրաւուած:

Կիլիկեան անկախութեան տարիներուն՝ Գագիկ Աշոտեանի կալուածները այդ իշխանութեան երկրին մօտը պէտք էր կազմած ըլլային, քանի որ անոր հիմնադիր Ռուբէն իշխանի որդին՝ վրէժխնդիր Թորոս իշխանը, այդ հողամասին կից, Գագիկ արքայի սպանութեան վայրին՝ Կիզիսարա բերդին մէջ կը գտնենք:

Սերաստիոյ պատմիչ Անդրէաս վարդապետի հաստատումներուն համեմատ՝ Ատովմ եւ Աբուսահլ երկու իշխաններ, 1080 թուականին, այսինքն արքայի սպանման տարիներուն, այդ երկրին մէջ անժառանգ մեռած ու թաղուած են: Իսկ ուրիշ պատմագիրներ բռնի մահով սպաննուած կը նկատեն: Հաւանական է որ արքայի սպանութեան տարիներուն, երբ թշնամին կը մօտենար այդ երկրի սահմաններուն, քաղաքական միեւնոյն յանցանքով Յոյներու կողմէ սպաննուած են: Այս կերպով վերջ կը գտնէր Արծրունեաց իշխանութեան փառքը:

Գալով տարաբախտ Գագիկ Աշոտեանի ժառանգորդներու վախճանին՝ պատմաբաններ կը յիշեն անոր որդիներու անունները: Կրասեր որդին Դաւիթ, ինչպէս տեսանք, Տարսոնի կառավարիչ իշխանական տունէ հայազգի Ապրիլարիպի փեսան կը դառնայ իր աներէն թունաւորուելով մեռած էր: Իսկ երէց որդին Յովհաննէս, նոյնպէս փեսայացած կը գտնենք Անիի յոյն դուքսի մը հետ, որ յետոյ թշնամաբար կը թունաւորուի Յոյներու կողմէ, իր հայրենասիրութեան զոհ երթալով:

Այս տխուր յիշատակներով կը վերջանայ Բագրատունեաց հարստութեան վերջին սերունդներու կեանքը, ինչպէս կ'ըսէ Ուռհայեցին (էջ 265). «Եւ ասանօր դադարեալ եղել քաղաւորութիւնն ի քանէն Հայոց եւ յազգէն Բագրատունեաց»: Վարդան նոյնի մասին կ'ըսէ (էջ 106). «Եւ բարձան քաղաքալին Անուոյ այսու

օրինակաւ»:

Իսկ Գաղիկ Աբասեանի յիշատակը բոլորովին անյայտ կը մնայ, և քանի որ ըստ պատմագիրներու՝ զաւակ չէ ունեցած, Ծամնթաւի իշխանութիւնը ինքնին ջնջուած կը նկատուի: Իր մահը անշուշտ տեղի ունեցած է իր շրջանակին մէջ, և չենք կրնար կապել Սենեքերիմի Ատուլմ և Աբուսահլ իշխաններու մահուան պարագաներուն հետ, երբ պատմագիրներ որոշ տեղեկութիւն մը չեն տուած:

Դ.

ՏՈՄԱՐԾԱՅ ԴԱՇՏԱՀՈՎԻՏԸ ՕՐՕՐԱՆ ՌՈՒԲԷՆ ԻՇԽԱՆԻ ԵՒ ՆԱԽԱԴՈՒՌԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ

1080 թուականը, ինչպէս Հայոց Գագիկ Բ. արքայի սպանութեան, նոյնպէս Կիլիկեան անկախ թագաւորութեան հիմնարկութեան թուականը ընդունուած է պատմագիրներու կողմէ: Ալիշան եւս կը հաստատէ այս պարագան իր Սիսուանի մէջ (էջ 44). «Ժամանակագիրք զամ մահուան Ռուբէնի նշանակեն ի 1095, այն է յէս հնգեցասան ամի սպանման Գագկայ, յորմէ ի դեպ է սկըսանիլ զՌուբինեանցն պայազատութեան, այսինքն յամէ տեառն 1080...»:

Հայոց արքայի սպանութիւնը որոշ է թէ նենգամիտ յոյն կայսրներու կողմէ կողմակերպուած քաղաքական դէպք մըն էր, որ սուգի մատնեց Հայոց աշխարհը, «Արարին կոծ մեծ ի վերայ նորա եւ ամենայն ազգն Հայոց...»:

Սպանեալ արքայի սերունդէն «Մեծափառ ոմն իշխանաց իշխան Ռուբէն՝ ի զօրաց Բագրատունեաց», պիտի տիրանար բիւզանդական Կիլիկիոյ, և անոր բարձունքներուն վրայ պիտի հաստատէր Ռուբինեաց թագաւորութիւնը, որուն մասին Ալիշան կ'ըսէ. «Իսկ այլ ոմանք պատիւիչ, ընդ որս եւ Այրեւանեցին, ի վաղուց այդ կասարեալ ցուցանեն զՌուբէն, եւ անդսին իկէս ԺԱ. դարու զսկիզբն իշխանութեան նորա, «Աս, (ասէ, յամս 1044-50), տիրացան Կիլիկիոյ՝ Ռուբինեանք, դաս արար Ասուած զրկելոցս, զի Հոռոմն եբարձ զմեր քաղաւորսն ի նմա»: Է որ կոչէ զՌուբէն յոկ մի յիշխանայ Գագկայ, եւ է որ նաեւ «մեծափառ ոմն իշխան իշխանաց»:

Արքայի եղերական մահէն ետք՝ Հայոց քաղաքական կեանքը կողմակերպեալ ոյժերով ասպարէզ կ'իջնէ և միջազգային քաղաքական գետնի վրայ դիրք կը բռնէ, և որու ներկայացուցիչներն էին, Փիլարսոս, Գող Վասիլ և Օշին. ծանօթանալով առնոց մասին:

Հայոց պատմութեան մէջ, ինչպէս տեսանք, յաճախ եղած են որոշ թուականներ, ուր Հայաստանի քաղաքական կեանքը դադարեցած է տագնապալից վիճակի մէջ, և տեղի տուած դան-

դռնածային գաղթականութեան, յաճախ դէպի քրիստոնեայ բիւզանդական երկիրներ: Մենք այս արտագաղթը կոչած էինք արհաւիրքի գաղթ:

Սոսկումի հետեւանքով այս բռնագաղթը կատարուած է յաջորդաբար և անդադար: Առաջինը, Ե. դարուն (451), երբ Պարսիկները քրիստոնեայ Հայաստանի դէմ գործածեցին թշնամական քաղաքականութիւն մը: Երկրորդը, Ը. դարու վերջաւորութեան, Աբասեան երկրորդ խալիֆա Ճաֆարի օրով, որ ինքզինք արիւնհարբու կոչած էր և որուն բռնակալութեան դէմ ազատասէր և ապստամբ Սասունցիներ կը ստիպուին զանգուածօրէն գաղթել: Այս գաղթը շարունակեց (752—885) հարիւր երեսուն տարի. այնպէս որ 913—963 թուականներուն Փոքր-Ասիոյ բիւզանդական երկիրները մէկ ծայրէն միւսը Հայերով լեցուած էին (հմմտ. աստ, էջ 193):

Այսպէս արտագաղթը յաջորդաբար շարունակուեցաւ մինչև ժ.Ա. դարու վայրագ սելճուդ-թուրքերու արշաւանքը, որոնք կեդրոնական Ասիայէն խուժեցին Հայաստանի վրայ. այդ պատճառով երեք հայ ճորտ թագաւորները տեղափոխուեցան դէպի Կապադովկիոյ երկիրները, որոնք դարձան իրենց նոր կալուածները:

Պատմական այս տուեալներով՝ Փոքր Հայքի մէջ և կիլիկեան բարձունքներուն վրայ գտնուած զանազան քաղաքներն ու բերդերը, որոնք քիչ ետք պիտի դառնային հայ երեք թագաւորներու կալուածները և առնչակից արքայազուներու, իշխաններու և զինեալ զօրազուններու հանգրուանը, կանուխէն լեցուած էին Հայերով և կը կազմէին վաղուան Ռուբինեան իշխանութեան կորիզը: Ալիշան, Այրեւանեցիէն քաղելով, կու տայ այս իշխանազուներու յիշատակութիւնը և անոնց գոյութիւնը կ'ընդունի ժ. դարուն իսկ, երբ սկսած էին տիրել կիլիկիոյ զանազան կողմերը. «...նչ միայն բրնակեալ՝ այլ եւ բաւական բազմաթիւ էին ի կողմանս Կիլիկիոյ», այնպէս որ Խաչիկ Ա. կաթողիկոս (970—990) անոնց և պիսկոպոս մը կարգած էր «Ի Տարսոն եւ յԱնսիոն եւ յամենայն գաւառսն այնոցիկ», և կ'աւելցնէ. «Եւ քե սոսոյդ իցե նշանակեալն յԱյրեւանեցի ժամանակագրէն, ի սկզբն իսկ ժ. դարուս (յամս 900—910) արք յիսուն իշխանք Սասնցի, նեղեալ ի Թուրքաց՝ գնացին

ի Կիլիկիա, եւ Աստուծով տիրեցին սակաւ սակաւ...»(*):

Վերեւ ընդդէմած «արք յիսուն իշխանք Սասնցի...» բացատրութիւնը, Միխայէլ Ասորիի և հետեւող արդի պատմիչներու կողմէ եւս կը յիշուի նոյնութեամբ և նոյն իմաստով, սակայն տարբեր թուականներով. այնպէս որ ըստ Միխայէլ Ասորիի, զէպքը տեղի ունեցած է հայ երեք թագաւորներու օրով՝ անոնց կալուածներուն մէջ և թէ սահմաններէն դուրս: Այսպէս, Հայոց արքայազուները և իշխանութիւնները, որոնք վասիլ կայսեր օրով հայ թագաւորներուն հետ վասպուրականէն եկած և բնակած էին Սեբաստիա, Կեսարիա և Խաւարտանէք, սելճուգ-թուրք Դանիշմանաի կողմէ այդ երկիրներու գրաւումէն ետք, ելան ոմանք Հայոցմէ թիւով յիսունի չափ մարդիկ և կը բնակէին ամայի տեղեր, և հարուածելով Սելճուգ-թուրքերը հասան մինչեւ Մարաշի շրջանները. «Ելին ումանք ի Հայոց արք քուով յիսուն եւ բնակէին յանապասս եւ ծեծէին զքուրքն եւ առնուին ի նոցանէ ինչս ի պէսս իւրոց, եւ եկին յերկիրն Մարաշայ, եւ գտին անդ այլ մի հայ ազգաւ, Փիլարսոս անուն... եւ եղեւ նոցա գլուխ եւ մտին յերկիրն Կիլիկիոյ, եւ տեւ եղեւ թուրքն երկրին եւ առին ի նոցանէ բերդ մը եւ ամրացան ի նմա», և գրաւեցին շատ մը երկիրներ իրենց քաղաքներով ու բերդերով, «ռուքանակի Կիլիկիոյ աշխարհս բազում...»: (Հմմտ. Միխայէլ Ասորի, էջ 399):

«Յիսուն իշխանք Սասնցի»ներու պատմութեան շուրջ թէև Այրևմտեցիի և Միխայիլ Ասորիի միջև որպէս թուական չափութիւն կէս դարու տարբերութիւն մը կայ, այդ կը նշանակէ թէ այդ շրջանակին մէջ միշտ հայրենասէր իշխաններու կազմակերպեալ սյփեր զոյոթիւն ունեցած են իրենց յատուկ զեկաւորներով և զօրազուներով, որոնք ազգեցիկ դիրք բռնած՝ և միշտ ալ յարմար առիթին սպասած են անկախութեան իրենց ձգտումները իրագործելու համար:

Քաղաքական պատերազմները, յաճախ ազգերու ճակատադրին հետ փոփոխութեան կ'ենթարկեն նաեւ անոնց երկիրներու

(*) Պատմագիրը, նոյն այս վայրերուն մէջ կը վնասէ Տիգրանի օրերէն մնացած սերունդ մը, եւ կ'ըսէ. «Թէ արդեօք կայի՞ն մնային եւ սերունդ հայկազանց՝ որք ընդ Արշակունւոյն Տիգրանայ կալան զԿիլիկիա մինչև ի Փիւնիկէ, ոչ է մարք հաստատել, եւ ոչ ժխտել ի սպառ»:

աշխարհագրական քարտէսը և կը կերտեն ժողովուրդի մը պատմութիւնը: Այդպէս էր եղած դաղթական Հայուն պատմութիւնը ու ճակատագիրը Մանազկերտի ծանօթ պատերազմէն ետք:

1071 թուականի Մանազկերտի ճակատամարտը, որ իր առաջին աղէտը թափեց Հայաստանի վրայ, կը խորտակէր բիւզանդական քրիստոնեայ կայսրութեան հաղարամեայ հաստատուն չէնքը, և անոր փոխարէն Բիւզանդիոնի ասիական երկիրներուն վրայ կը հաստատէր բարբարոս Սելճուգ-թուրքերու նոր աշխարհակալութիւն մը:

Հայոց քաղաքական նոր կեանքը և վաղուան կիլիկեան անկախութեան շարժումը, միեւնոյն հողին վրայ արմատ պիտի ձգէր, նոյն ճակատամարտին կերպով մը յաջող և ձախող ելքէն ետք: Այդ պատերազմի միջոցին էր որ Հայաստան նոր դաղթական կը դրկէր Փոքր-Ասիոյ հարաւ-արեւելեան խորշերը և կը տեղաւորէր Տաւրոսի լեռնաշղթաներու երկայնքին: Միանգամայն կը սահմանափակուէր երեք հայ թագաւորներու կալուածները և Սենեքերիմ Արծրունիի արքայիկները կը տեղափոխուէին երկու Գադիկներու կալուածները:

Մանազկերտի հարուածէն ետք՝ Սելճուգ-թուրքեր Միջագետքի ճամբով կը դրուեն Սիւրիան, Երուսաղէմը և Արաբիոյ ներքին գաւառները, յետոյ յառաջանալով Իկոնիան (=Գոնիա) իրենց կեդրոն կ'ընտրեն և կը մօտենան բիւզանդական մայրաքաղաքին:

Յոյներու տեղատուութեան և Սելճուգներու դէպի արեւմուտք յարձակման այս շրջանին, յունական քաղաքներէն Մելիտինէն (=Մալաթիա), Խարբերդը, Մարաշը, Ուռհան և Անտիոքը, իրենց շրջանակներով անիշխանութեան կը մօտենուէին: Քաղաքական այս անորոշութեան ընթացքին էր որ երեք Հայ թագաւորները կը ձգտէին ապստամբելու և իրենց կալուածներուն մէջ անկախ ապրելու, երբ արդէն Գադիկ Բ. աղատասէր արքան անկէ առաջ ապստամբած էր և չէր ճանչնար կայսրներու հեղինակութիւնը:

Անիշխանութեան մօտենուած այս երկրամասին մէջ տեսած էինք մենք, Փիլարատոս անուն հայ բարձրաստիճան ղինուորականը, որ առիթէն օգտուելով ինքզինք անկախ հռչակած էր, և սելճուգ բարբարոսներու դէմ յաջող կռիւներ մղելով, կասեցուցած էր անոնց յառաջխաղացումը և Մարաշ քաղաքը իրեն կեդրոն ընտրած:

Նոյն այս վայրերուն մէջ էր որ համախմբուեցան հին և մեր օրերու պատմագիրներու կողմէ կրկնակի շեշտուած «արք յիսուն իւսանք Սասնցի»ներու ազատասէր խումբը, որոնք «բնակին յանապատս» և Թուրքը հարուածելով «եկին յերկիրն Մարա-ճայ»:

Լեռներն ու ձորերը թափառող մարտական այս խումբին շեկավարը, ըստ պատմագիրներու, եղած էր Վասիլ մեծ իշխանը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Գող Վասիլ անունով:

Այս խումբին մէջ կը գտնուէին «արք յիսուն» իշխանազուններուն հետ Սենեքերիմ Արծրունիի և երկու Գափիկներու կալուածներուն մէջ դիրք բռնած իշխանազուններն ու զօրազունները. «առ սա եղեւ ժողովեալ մնացեալ գունդն Հայոց», իրենց հարիւրաւոր զինեալ ազատանիներով և զինուորներով, որոնք ստիպուած էին ժամանակ մը ապրիլ աւաղակաբար իրենց պետին՝ Վասիլ իշխանի հրոսակապետութեան հրամանին տակ: Վասիլ իշխանի «գող» մակդիրը համազօր է ջերմ հայրենասիրութեան և կրնայ մեկնուիլ հերոսի սատնձնած հայրենասիրական այս ծառայութեամբ. ան իր կեանքին գնով կ'առաջնորդէր ազատասէրներու այս խումբը՝ դէպի ապահովութիւն ու անկախութիւն:

Փիլարտոս իր հարաւէն ու արեւմուտքէն Սեւծուգ-Թուրքերու կողմէ ճնշուած ըլլալով, իր ծրագիրները իրագործելու համար պէտք ունէր անոնց օժանդակութեան. ուստի գրկաբաց ընդունեցաւ գալուստը մարտական խումբերու, որոնք իրենց ոյժերը միացնելով զինուորական Փիլարտոսին, հետզհետէ ընդարձակեցին նորակազմ պետութեան սահմանները և տիրացան քաղաքներու ու բերդերու, ուր անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր շըրջանակին մէջ կազմեց փոքր իշխանութիւններ և կառավարեց ինքնիշխան աւատական դրութեամբ:

Գող Վասիլ, որպէս գլխաւորը և ազդեցիկ իշխանը այդ խումբին, տիրացաւ Քեսունի (այժմու Պեհնանիի) կարեւոր շըրջանակին և անոր սահմանակից գլխաւոր բերդերէն Հռոմկլայի ու պատկան քաղաքներուն, ուր Եփրատի մօտերը՝ կոմմազենայի մէջ հիմնեց Քեսունի իշխանութիւնը: Այնպէս որ երբ Տաւրոսի լեռնաշղթաներուն մէջ՝ Ռուբէն, Կոստանդին և Թորոս հետզհետէ հայկական իշխանութիւնը կ'ընդարձակէին ապագայ թագաւորութեան հիմը հաստատելու համար, հոս, Եփրատի ե-

զերփը, Վասիլ եւս իր կարգին Քեսոնի իշխանութիւնը օրէ օր կ'ընդարձակէր և իր հովանաւորութիւնը կը տարածէր մինչև «Սեաւ լեռ» կոչուած բարձունքներուն և ձորամէջերու վանքերուն վրայ:

Իշխանը իր ճարտար վարչականութեամբ և ղինուորականի ոյժի զօրութեամբ, քրիստոնեայ և մահմետական իշխանութիւններու հետ, բարի դրացնութեան յարաբերութիւն հաստատած էր և տիրացած բացառիկ դիրքի մը. և աւելի յետոյ հաղորդակցութեան մտած էր կիլիկեան բարձունքներուն վրայ աճող ռուբինեան նորակազմ իշխանութեան հետ: Թորոս, Կոպիտառի իշխանը, անգամ մը մեծ յարձակում կրեց սելճուգ հրոսակախումբէն, որ Անարզաբայի կողմէն մանկելով «արար աւար զամենայն երկիրն Թորոսի (Ուռհայեցի, էջ 389): Անոնք անցան Գող Վասիլի երկիրը, մտան Մարաշի դաշտին վրայ, բայց Վասիլի և Թորոսի միացեալ զուեղերուն առջև ընկրկեցան. «արարին անթիւ կոսորած եւ քափեցին զամենայն առ եւ զգերութիւն»:

Փիլարատոսի մահէն ետք, տակաւին երեսուն տարի, մինչև 1116 թուականը, Վասիլ շարունակեց իր իշխանութիւնը և ցոյց տուաւ Փիլարատոսի հաւասար կարողութիւն՝ իբրեւ կորովի իշխան մը:

Հին մասենադիրներ, հիացումով ու պատկառանքով կը յիշատակեն այս մեծ իշխանին անունը. Ուռհայեցի (էջ 371) կ'ըսէ. «Էր այր հզօր եւ պատերազմող, վասնզի առ նա եղեւ ժողովեալ մնացեալ գունդն Հայոց»: Անիկա էր իր ժամանակի իշխանը Հայոց և «իշխանաց» իշխան ըսուելու արժանի դիրքին տիրացած էր:

Վասիլ իշխան, սրբան դիւանագէտ, նոյնքան ալ ազգային-եկեղեցական դորձերու հետամուտ ու պաշտպան եղած էր: Այդ թուականներուն կաթողիկոսական ընտրութիւններուն և անոնց կոչումին մէջ՝ ունեցած է իր հեղինակաւոր մասնակցութիւնը և օգտակար հանգիստացած. «միջնորդ կացուցանէր զիսանն Հայոց զՎասիլն՝ զսերն Քեսնոյ»: Հայ իշխանը կը վայելէր Գրիգոր Վկայասէրի և Բարսեղ Ա. Անեցի հայրապետներու սէրը և անոնք կը տածէին մեծ յարգանք անոր իշխանութեան ու անձին հանդէպ: Այս իրողութեան ապացոյցն էր անշուշտ, երբ հայրապետանոցը հաստատած էին իշխանի նստոցին՝ Քեսոնի մօտ կարմիր վանքին մէջ, ուր Վկայասէր իր ծերութեան վեր-

ջին տարիներուն տնոր և իր իշխանութի ամուսնոյն խնամքին ու գուրգուրանքին յանձնուած էր. «...Նոցա զհովիւ իւրեանց բերեալ, որպէս զհայր սուրբ յանձնուեալ: Եւ այս իշխանի հոգածութեան տակ վախճանեցաւ ու հոն թաղուեցաւ (*):

Իշխանի մահը տեղի ունեցած է 1112 թուականին: Հին մատենագիրներ չքեղ բառերով ու գովեստով կը նկարագրեն զայն. «...Մեռած էր մեծ իշխանն Հայոց որ կոչեցաւ Գող Վասիլ, եւ եղեւ սուգ սասիկ ամենայն ասնն Հայոց, վասնզի առ նա էին ժողովեալ մնացեալ զօրքն Հայոց, եւ ամենայն զօրքն Բագրատունեաց եւ Պահլաւունեացն, եւ որդիք քաղաւորացն Հայոց հանդերձ ազասագունդ զօրքն առ նա կային հանգուցեալ մեծաւ փառաւորութեամբ. եւ արոռ հայրապետութեանն Հայոց աշխարհին աս եղաւ... մեռաւ իշխանն Հայոց եւ քաղեցաւ ի Կարմիր վանքն»:

Անկախութեան ձգտող իշխաններու շարքին, պատմագիրներ Գող Վասիլէն եաք՝ կը յիշեն Օշին իշխանը, որ միեւնոյն տարին (1080) հիմնած էր Լամբրոնի իշխանութիւնը:

Օշին, Գող Վասիլի զւխտւորած «աւք յիսուն իշխանք Հայոց» խումբին մաս չէր կազմած. անիկա կը պատկանէր Մանազկերտի ճակատամարտին, արեւելեան Հայաստանէն արտագաղթող իշխաններու շարքին, որոնք իրենց զինուորական կազմով Կիլիկիա մտան ու հոն հաստատուեցան: Օշին այս իշխաններու զւխտւորներէն մին էր:

Օշին Գանձակի «Մայրեաց ջուրք» բերդին տէրն էր, և ստիպման տակ գաղթած էր՝ իր եղբօր հետ և բոլոր առնով և աղաատգունդ զինուորներով: Ասոնք Տաւրոսի հարաւային կողմը Տարսոնի բարձունքներուն վրայ տեղաւորուելով, կը տիրէին Լամբրոնի բերդին և տնոր չըջակայ գիւղերուն, ուր Տարսոնի հայ իշխան Ապրիլարիպը զինքը փեսայացուցած էր:

Ըստ պատմագիրներու՝ Փիլարատոս Կիլիկիա հաստատուող այս իշխաններու անցքին, ու անոնց տեղաւորման գործին մէջ մեծապէս օգտակար եղած է և զիրենք իբրեւ գաշնակից ու զինակից ընդունած էր: Փիլարատոս մեծ ծառայութիւն մատուցած էր նաեւ Օշինի խումբին ընկերացող և Հայաստանէն գաղթող ժողովուրդին համար, որոնք փոխանակ ցիր ու ցան կերպով

(*) Միեւնոյն վանքին մէջ և. իրարու մօտիկ Թաղուեցան յետոյ Վասիլ իշխանը և Բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսը:

տարածուելու, զանոնք հաւաքած է և ամփոփած որոշ շրջանակի մը մէջ մինչև Խոսի (Ամանոս) ծոցը, որ յետոյ «Հայոց ծոց» պիտի կոչուէր (հմմտ. Կոմմագենացի, ՓիլԱՐՏՈՍ ԼԱՅՐ, էջ 51):

Փիլարատոս, որ տիրացած էր այնքան ընդարձակ երկրամասի մը, որ կը տարածուէր Ալիսի ամրանքէն մինչև Խոսի ծոցը, կը պարտէր որքան Գող Վասիլ, Օշին և ուրիշ իշխաններու գործակցութեան, նոյնքան նաեւ լեռներու բարձունքներուն վրայ նախապէս դիրք բռնած հայ բնակչութեան վրայ: Եւ այսպէս անոնք գրաւած էին Կիլիկիոյ մէջ շատ մը քաղաքներ և քերդեր, որոնց գլխաւորներն էին Մարաշը, Քեսաւնը, Ալպիսթանը, Խարրերդը, Մալաթիան, Ոււհան, Անտիոքը և ուրիշ տեղեր:

Փիլարատոսի յաջողութեան պատճառներէն մին ալ, իր իշխանութեան առաջին շրջաններուն, իր երկրին սահմանակից դրացիներն էին՝ Հայ երեք թագաւորներու կալուածները, իսկ միւս կողմէն Անտիոքի, Տարսոնի և Եդեսիոյ մէջ նստող հայ պաշտօնակալները, որոնք Բիւզանդիոնի կողմէ նշանակուած էին, ինչ որ յետոյ իրեն հպատակեցան: Այս կերպով իր երկրի սահմանները ապահոված էր:

Հայրենասէր իշխաններու և Փիլարատոսի քաղաքական յաջողութիւններուն սատարած էին նաեւ Սելճուգ Ալփաուլանի և իր յաջորդներուն միջև տեղի ունեցող դաւադրութիւններն ու վէճերը և Բիւզանդական կայսրներու անկեալ վիճակը: Բիւզանդացիներ, հայ իշխաններու անկախութեան ձգտող այս շարժումներուն առթիւ, բարեկամկամ և ներողամիտ դանուած էին. անոնք գիտէին թէ, Հայերու այս անկախութիւնը պիտի արգիլէր Սելճուգ-Թուրքերու արշաւանքն ու մուտքը դէպի Կիլիկիա և Կապադոկիա, և այս կերպով Յոյներ ինքզինքնին ապահով պիտի զգային:

Փիլարատոս իրրեւ դիւանագէտ և զինուորական միտք, գիտցաւ սիրաշահիլ բարեկամութիւնը նաեւ արար ամիրաներու, որոնք իր երկրի սահմանակից դրացիներն էին: Արաբ ամիրաներ կը տիրէին Ամիա (Տիգրանակերտ) քաղաքին: Անոնք Սելճուգներու ոխերիմ թշնամիներն ըլլալով, բարեկամներ էին Փիլարատոսի, և մինչև վերջ դաշնակից և զինակից մնացին անոր:

Փիլարատոսի նախ յունասէր, յետոյ արաբասէր և միշտ հա-

կասկածուք քաղաքականութիւնը, որ սկիզբէն ի վեր կը հետապնդուէր իր կողմէ, ի վերջոյ պատճառ պիտի դառնար իր իշխանութեան քայքայման. և կատարուեցաւ անխուսափելին: Սելճուզ-Թուրքերու յարձակման դէմ, Յոյներ զինք անպաշտպան ձգեցին. որով Փիլարատոսի երկիրը ամբողջապէս գրաւուեցաւ Սելճուզներու կողմէ:

Փիլարատոսի իշխանութիւնը քայքայուածի սկսած էր արգէն (1084—87): Սելճուզներու կողմէ Ասիոյ գրաւումէն ետք, հակառակ Փիլարատոսի երկար մաքառումներուն, վերջապէս 1087 թըւին Անտիոքը յանձնուեցաւ սելճուզ Սուլիմանի ձեռքը. և Փիլարատոսի իշխանութիւնը վերջ գտաւ: Գող Վասիլ, Օշին և Ուռհայի Թորոս կիւրապաղաւր, համակերպութիւն պահելով Սելճուզներու հետ, երկար տառն ինքնագլուխ շարունակեցին իրենց անկախ վիճակը, միանգամայն յարարերութեան մէջ մտան և փոխադարձ զինուորական օժանդակութիւն հաստատեցին Ռուբէնի, Կոստանդինի և Թորոս իշխաններու հետ, խառնուելու համար օր մը Ռուբինեաց թագաւորութեան այդ հիմնադիրներուն:

ՌՈՒԲԷՆ, ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ, ԹՈՐՈՍ

Իտգրատունեաց հնադարեան և հասարակուն կաղնիի արմատէն բողբոջած էին երեք թարմ ու ճկուն ճիւղեր, որոնց նոր արմատներուն վրայ ուռճացաւ երեք դար տեւող կիլիկեան Հայոց թագաւորութիւնը (1198—1375), զոր հայ մատենագիրներ ի պատիւ հիմնադիրներուն կոչեցին Ռուբինեաց հարսութիւն:

Հայոց Պատմութիւնը Ռուբէն անունը կը յիշէ Փիլարատոս մեծ զինուորականին, Գող Վասիլ և Օշին հայրենասէր իշխաններու շարքին: Այս երեք ղեկավարներն ալ պատմութեան մէջ ճանչցուած են որպէս քաջ մարտիկներ և պայքարած են հաւասարապէս հայ ժողովուրդի անկախութեան համար: Երեքն ալ ապրած են Ռուբէնի հետ միեւնոյն թուականներուն, նոյն նպատակին համար և միեւնոյն ձգտումներով, բայց ո՛չ նոյն միջավայրին մէջ: Հոս Ռուբէն ստացած է սակայն իր ընկերներէն բարձր նահապետ տեւանց սիսուանի մեծափառ իշխան-ի համբաւը, նոյնպէս հայ ազատասէր ժողովուրդի սրտին մէջ, որպէս հիմնադիր և պաշտպան հայրենեաց՝ մեծ տեղ բռնած է:

Ռուբէն թերեւս աւելի քաջ, յանդուգն ու պատերազմիկ

չէր որքան Սիսուանի յիշատակած հոշակաւոր եւ մեծագոր իշխան Գող Վասիլն ու Օշինը, և ոչ ալ մեծ զինուորական ու զեկաւար Փիլարսոսը: Այս երեքներէն՝ առաջինն էր որ իր ժողովուրդին օգտակար ըլլալու համար, ծայրայեղ հայրենասիրութեամբ մը իր զօրագունդերուն հետ զրկանքներու մէջ ապրեցաւ արկածալից կեանք մը, և ստացաւ զոյ մակդիրը:

Ռուբէն հաւանաբար իր յարատեւող յաջողութիւնը կը պարտէր որքան իր քաջութեան՝ նոյնքան նաեւ այն բերդի աշխարհագրական դիրքէն, որ պատմագիրներու կողմէ ծանօթ է Կոսիսաւ բերդ:

Կոսիսաւ կամ Կոպիսաւ այս բերդը, որուն տիրացած էր Ռուբէն, «իշխանացեալ Կոսիսաւ բերդի», աշխարհագրապէս կը գտնուէր մեծ քաղաքներու անցքերէն հեռու Արդէս լեռան հարաւ արեւելեան դաշտին մէջ, որ իր արեւելքէն և հարաւէն պաշտպանուած էր Տաւրոսեան լեռնաշղթաներուն փէշերով: Եւ այնպէս որ իր դաշտային դիրքէն՝ դէպի լեռ ցատկելու և ինքնապաշտպանութեան դիրքերու տիրանալու համար, լեռնային կազմութեան բոլոր յարմարութիւնները ունէր (հմմտ. տա, էջ 82—3):

Ռուբէնի կալուած Կոսիսաւ բերդը, միաժամանակ գտնուելով Գագիկ Բ. Արքայի կեդրոնավայր Պիղուի սահմանին մէջ, քաղաքականապէս ինքզինքը ապահոված էր Արքայի բարեկամ Սելճուգ-Թուրքերու յարձակումներուն դէմ: Մենք արդէն տեսանք թէ, երբ Սելճուգներ Մանազկերտի յաղթական ելքէն ետք տուրի տուին Սերաստիան և Կեսարիան ու Սենեքերիմ Արծրունիի կալուածները, չմօտեցան Գագիկ Բ. ի հողամասին և Արծրունի արքայիկներ տեղափոխուեցան անոր սահմաններուն մէջ:

Յետոյ Ռուբէն ըլլալով Գագիկ Բ. արքայի մօտիկ ազգականներէն և անոր զօրագունդին պետը, «լինել սերս ոք եւ առնչակից Գագիայ վերջնոյ, եւ զօրաց Բագրատունեաց», անշուշտ ծանօթ էր սելճուգ զեկավարներուն, նոյն իսկ Յոյներու կողմէ արքայի սպանութենէն ետք: Քաղաքական այս պարագան մասամբ մը դիւրացուցած էր Ռուբէնի ազատ գործունէութիւնը և իշխան լեւանց-ի իր յաջողութիւնը:

Ռուբէնի տոհմային ծագումը և անոր իշխանական դիրքը սահմանելու համար (ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 43) հետեւեալ կերպով կ'ար-

տայայտուի. «ի զօրաց Բագրատունի եւ յազգէ նորին արեան առ-
նու Մեծին Գագկայ արքայի», և ուրիշ մը տուաջ երթալով, «եղ-
բայր Գագկայ արքայի» և «ի քանի եւ ի տնիմէ Արծուրեանց» կ'ըսէ,
և «Սասնցի կոչին Ռուբէն»:

Տոհմացոյցի այս տուեալներով Ռուբէն ոչ միայն արեան
կապակցութիւն ունեցած է Բագրատունեաց արքայական տոհմին
հետ, այլ նաեւ իր խառնուածքով և անկախ ձգտումներով, ե-
ղած է հարողտա ժողովուրդը Բագրատունեաց հայրենասէր
արքաներու և իշխաններու, և տալիս իր «հերոսական գիրքով»
ցոյց տուաւ կիլիկեան բարձունքներուն վրայ, «յես սպանման
արքային Հայոց»:

Կիլիկեան թագաւորութիւնը, որ տեւեց երեք դար, իր
մանուկ հասակին մէջ, Հայոց արքայի սպանիչ հարագործ յոյն
կայսրներու դէմ, մարմնացումն էր հայրենասէր Ռուբէնի կող-
մէ գործուած վրէժխնդրական սգիին, որ տարիներէ ի վեր կու-
տակուած էր հայ ժողովուրդի և եղերաբախտ արքայի սրտին
մէջ, և տալիս գործադրելու համար՝ վրէժխնդիր իշխանը վեր
բարձրացաւ դէպի կիլիկեան լեռները: «Եւ յես այլ եւ այլ դիպաց
եւ առանձնակ վրեժխնդրութեանց վասն սպանման Գագկայ, որպէս
հարկ է գուեակել, քեւել լռիցէ պատմութիւն, գլուխ ամբառնայր ուն
ի հաւատարմաց նորին, Ռուբէն անուն...»:

Յոյներու կողմէ Հայոց հանդէպ գործուած չարիքներուն
դէմ, Հայերու տպատամբութիւնը գրեթէ շարունակական դար-
ձած էր մասնաւորապէս Գագիկ Բ. արքայի կալուածին մէջ և
անոր կազմակերպութեան տակ, ինչպէս պատմագիրներ կը վը-
կային:

Կայսերական կեդրոններէ հեռու այս վայրերուն մէջ, երբ
Յոյներ կը շարունակէին իրենց հալածանքներն ու խժգժու-
թիւնները Հայոց հանդէպ, հայրենասէր ու խիզախ արքայի
շուրջ համախմբուած զօրադունդերուն կողմէ, արքայական կա-
լուածի սահմաններուն մէջ՝ յաճախ տպատամբական դէպքեր
պատահած են, անշուշտ Գագիկ Բ. արքայի գիտակցութեամբ
և անոր զինուորական իշխան Ռուբէնի գործակցութեամբ. «Տայր
համարձակութիւն գժտութեանց եւ մերագնեացս ապստամբութեան»:
Անոնք նկատի ունենալով Յունաց թիւի գերակշռութիւնը, և
երկար տառն անոնց հետ չափուելու համարձակութիւնը չունե-
նալով, «ոչ կարեմք առանձինն ընդ երկար զդեմ ունիլ յունական

բազմութեան», եթէ ոչ լեռները բարձրանալ և հոն ապաւինիլ, ուր կարենան թշնամին նեղել և իրենց անձը ապրեցնել. «յաւմուրս եւ ի խինձս յեւանց ապաւինելով» (ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 43):

Արդի պատմագիրներէն ոմանք, ինչպէս Դոկա. Յ. Աստուրեան և Կոմմագենացի, Ռուբէն իշխանը՝ Գող Վասիլի զեկաւարութեամբ, Փիլարատոսի երկիր առաջնորդուած «Արք յիսուն իշխանք Հայոց» խումբին հետ ըլլալ կը կարծեն, և որպէս թէ Փիլարատոսի կողմէ Ռուբէնի տրուած են Բարձր բերդի շրջանակին մէջ Կոսիսառ. անուն բերդ մը և Կոռումոզոլ գիւղը:

Պատմաբաններու այս ենթադրութիւնը անհիմն ու թերի է: Գող Վասիլի խումբը մենք տեսանք թէ Գագիկի եղերական մահէն հաք ճամբայ ելած է Փիլարատոսի կողմերը (1080—81), մինչ Ռուբէն, արքայի մահէն առաջ, անոր կալուածներուն մէջ արդէն դիրք բռնած և տիրացած էր Կոսիսառ. անուն բերդի մը, և արքայի կալուածներուն մէջ անոր մարտիկներուն ու հեծելագուններուն մասը կը կազմէր և անոնց պետն էր. «յառաջ քան զմահ Գագկայ՝ իշխանացեալ Կոսիսառայ բերդի»:

Ռուբէն, արքայի մահէն հաք, քանի որ Բարձր բերդի լեռները դիրք բռնելու որոշում տուած էր դէպի հիւսիս հեռաւոր անրնակ վայրերէ անցնելով, Գող Վասիլի խումբին հետ Փիլարատոսի մօտ երթալու պէտքը չունէր, որովհետեւ Բարձր բերդի լեռները և իր մօտիկ Կոսիսառ. և Վահկայ բերդը և Կոռումոզոլ գիւղը, կը գտնուէին արքայի նստոցը Պիղուի, և անոր սահմանին մէջ իր տիրացած Կոսիսառ. բերդաւանի անմիջապէս մօտէն բարձրացող, անդր Տաւրոսի շղթաներուն վրայ, ուր շուտով կրնար բարձրանալ և արդէն այդ բարձունքները իրենց բերդերով Հայերով լեցուած էին:

Ռուբէն տիրացած էր Կոսիսառ. անուն բերդի մը՝ բայց ոչ Փիլարատոսի կողմէ և ոչ ալ Բարձր բերդի լեռներուն մէջ, այլ Գագիկի Բ. արքայի կալուածներուն մէջ Պիղուի և Կիզիսարա բերդի մօտերը, ուր Յոյներ սպաննեցին արքան:

Արքայի սպանութենէն հաք, Ռուբէն որպէս հաւատարիմ իշխան, անոր վրէժխնդրութենէն դրդուած, ինչպէս կարելի է գուշակել, թէեւ պատմութիւնը այս մասին լուռ կը մնայ, կ'ապրտամբէր և 1081 թուին իր զօրքով կը բարձրանար Տաւրոսի լեռները և կը գրաւէր Կոռոմոզոլ անուն գիւղը, որու լեռները Հայերով լեցուած էին: Ռուբէն այս լեռնականները իր շուրջը

հաւաքելով և զօրանալով բարձրացաւ լեռներու մասերը և հոն գտնուող Հոռոմները փախցնելով, անոնց տեղերը կը գրաւէր, «յորժամ լուաւ զմահն Գազկայ, յարուցեալ ամենայն զարմիւք իւրովք, եկն ի կողմանս Փռիւզիոյ, դիմելով ի գետի մի Կոլմոզոյայ անուն եւ անդ բնակեալ, յորում լեռին եին բնակեալ բազում յագագաց Հայոց, զորս զամենեսին առ ինքն կոչեցեալ «Մեծն Ռուբեն», եւ նոքոք զօրացեալ հառ զլեռնային կողմանսն զՀոռոմն անցի ի բաց մերժեալ եւ զնոցա տեղերն առնել»:

Վահրամ պատմիչ, Ռուբէնի կեանքի պատմութեան այս մասը, հետեւեալ կերպով կը տողէ (Սիսուան, էջ 44). —

«Յորոց իշխան ուժըն պատուեալ,
Արեանառու Գազկայ եղեալ,
զԿոսիտառա ամրոց կալեալ,
Յորժամ գրազկայ մահըն լուեալ,
Իւրով զարմիւքն յարուցեալ
Եւ ի Տօրոս լեռան ելեալ,
Ի Փռիւզիայ կողմանս իջեալ,
Դիմեալ ի գիւղ մի կոչեցեալ
Կոռմօզօլոյ, եւ անդ բնակեալ »:

Կոսիտառ կամ Կոպիտառ տեղագրական նոյնանման բառանուններուն, երկու տարբեր վայրերուն մէջ գտնուած երկու դղեակներուն մասին դործածութիւնն է՝ որ պատմագիրները չփոթութեան մատնած է, որովհետեւ Կոսիտառ կամ Կոպիտառ անուններով երկու բերդեր կամ աւաններ կը յիշուին պատմաբաններու կողմէ և երկու տարբեր վայրերու մէջ, մին «յառաջ քան զմահ Գազկայ իւրաքանչեւ Կոսիտառայ բերդն» է, որուն ինքը տիրացած էր, և կը գտնուէր Գազիկի կալուածին մէջ արքայի նստոցը Պիզուի մօտերը, որը աւերակ դարձած էր և մեր օրերուն կը գտնուէր Տոմարժայ գիւղաւանի հարաւային կողմերը և մեզի ծանօթ էր իր աւերակներով վաւի և վերի Կոպրներ անուններով, որ Ռուբէնի օրերու Կոսիտառ կամ Կոպիտառ ամրոցն էր: Երկրորդը կը յիշուի Կոպիտառ կամ Կոսիտառ դղեակ անունով և ըստ պատմագիրներու կը գտնուի Սիսուանի բարձունքներուն վրայ, և վտանգաւոր ժամանակներուն Սսեցիներ

և դաշտային բնակիչներ հոն կ'ապաստանէին, որու սահմանին մէջ կը յիշուին նաեւ *Կոլոմոզուլ* (=կիւրիւմզէ), *Վահկայ* (=Ֆէքէ), և *Բարձր բերդ գղեակները* (հմմտ. տատ, էջ 240—50):

Երկու Կոսիտառներու մասին, որպէս Ռուբէնի բնակավայր, Սիսուան (նոյն) կու տայ հեռեկաւ տեղեկութիւնները. «...Յառաջ քան զմահն նորին (Գագկայ) իշխանացեալ Կոսիտառայ բերդին, որոյ դիրք անծանօթ, այլ գուշակէն մերձ լինել սահմանաց սերուքեան Գագկայ»: Ի Կոսիտառայ ուր նախ սիրեք՝ փոխեցաւ Ռուբէն ի Կոլոմոզա (*) եւ ոչ քե յայնժամ սիրեց Կոսիտառայ, որպէս այլ ասեմ...»:

Արքայի եղեռնական մահէն անմիջապէս ետք, Ռուբէն երբ այլեւս Արքայի նստոցը՝ Պիղսէն իբրեւ անյարմար վայր կը ձգէր և իր երեսը կը դարձնէր տէրութեան սահմաններէն դէպի տրեւմտեան հարաւ, «ի սահմանաց երկրի սերուքեան հիւսիսի ընդ արեւմուտն հարաւ», և իր զօրքով ու զօրագունդով լեռ կը բարձրանայ, կը նշանակէ թէ Արքան երկար ժամանակէ ի վեր կը պահէր անկախութեան ձգտող կազմակերպուած սյգ մը, որ կը մնար Ռուբէնի տրամադրութեան տակ, և արքայի անտէնկալ սպանութենէն ետք միայն՝ երբ հայ ժողովուրդը անտէր ու անպաշտպան մնաց, վրէժխնդիր զօրագունդը Ռուբէնի ղեկավարութեամբ, շարժման մէջ դրաւ իր սյգը դէպի կիլիկեան անկախ բարձրութիւններ. «Իլուխ ամբառնայր ոմն հաւասարմաց արեւայի անուն Ռուբէն»:

Ի սկզբանէ անտի հայատեաց յոյն կայսրներու կողմէ Հայոց արքայի դէմ կատարուած սպանութիւնը պէտք է փնտռել այս շարժման մէջ: Հայ իշխաններու և զինուորականներու տպըստամբական այս ցնցումները, որոնք յաճախակի դարձած էին, Յոյներուն համար քաղաքական վտանգաւոր գործ մըն էին, մանաւանդ յոյն և սելճուգ բախումներու ճակատադրական այս մէկ շրջանին: Անոնք լաւ գիտէին Հայոց արքայի յեղափոխական խառնուածքը և անոր խիզախ ոգին. անոր անհատականութեան դէմ քանիցս տեղի տուած էին, և ինքն էր աղբիւրը

(*) Պատմաբաններու կողմէ այս անուն դրեակը կը կոչուի զանազան հիւնջումներով, Կոլոմոզուլ, Կուլոմոզուլ, Կոլմոզուլա, Կուլմոզուլ, միշտ տառերու փոփոխութեամբ: Ինչպէս նաեւ Կոսիտառ բերդաւանի անունը՝ Կոսիտառ, Կոպիտառ, Կիզիտառ, Կնդուսուկախ եւ ուրիշներ:

ժողովրդական այս շարժումին: Ուստի, Յոյներուն համար արմատական միջոցը արքայի կեանքին վերջ տրուելն էր, զոր վատարար դործադրեցին:

Այսպէս Կոստառ ընդի իշխան Ռուբէնը, ըլլալով «ի զօրաց Բագրատունեաց և յազգէ նորին», Գագիկ արքայի կալուածի այս սահմաններուն մէջ, որ յետոյ Տամարծայ անուն գիւղաւանի մը դաշտանովիտը պիտի կազմէր, երեսուն հինգ տարիներ հայրենասէր արքայի ազդեցութեան և անոր շունչին տակ կազմակերպած էր զինուորական մարտական խումբեր, ուրիշ կիլիկեան լեռները բարձրանալով՝ հեռահառէ կը գրաւէ բազմաթիւ բերդեր ու քաղաքներ և կ'ընդարձակէ նարակազմ պետութեան սահմանները: Հայոց իշխանը, ասանհինգ տարիներ (1080-1095) տիրապետեց այս լեռներուն և նոր յաջողութիւններով պաշտպանեց իր երկրի սահմանները և հայ ժողովուրդը սելճուգ ու յոյն յարձակումներէ: Պատմագիրներ լերան իշխանի կեանքը և անոր վախճանը կը նկարագրեն հեռեւեալ կերպով. «...Բացեալ ընդարձակեալ, տիրեաց կողմանցն այնոցիկ... իբրեւ յամի փրկչին 1081, եւ լինեւ նահապետ նորոյ հարսուրեան Հայոց, որ եւ յիւր անուն ՌՈՒԲԵՆԱՆ հռչակեցաւ, եւ յեւ դարու միոյ ի քաղաւորական բարձրացաւ փառս... եւ կեցեալ ինքն բարեպաշտ կենօք՝ վերափոխեցաւ առ Քրիստոս, եւ քաղեցաւ ի սուրբ ուխտն ԿԱՍՏԱՆՂՈՆ, բողեալ զիւսանութիւնն յիւր հարազատ որդին Կոստանդին»: (ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 43—44).

Մեր պատմութեան նախորդ էջերուն մէջ տեսանք թէ գիւղաւանի դաշտին հիւսիսային մասին մէջ, մեր օրերուն, ունէինք հին աւերակ աւանի մը փլտառակները, որ մեզի ծանօթ էին իրենց Կասղըր անունով, ինչպէս կը տեսնուի մեր ընդհանուր քարտէսին մէջ:

Այս աւերակ վայրը (=Էօրէն), իր ջրհորին «անպառաչալի պաղ ջուրով և «պոյրազի» պաղ հովի (=հիւսիսային քամի) բարձր գիրքով և շատ մը առաւելութիւններով, կարեւոր վայր մը ըլլալու բոլոր յարմարութիւնները ունէր և գիւղաւանի պատմական ուրիշ աւերակ վայրերու շարքին կը պատկանէր:

Այս աւերակի մասին ունէինք աւանդութիւն, ըստ որուն կ'ըսէին թէ ան եղած էր թագաւորական տեղ մը, և «Կասղըր» յորջորջումը ազաւազումը կը նկատէին «Կայսրներ» բառանունին: Թուրք կառավարութեան պաշտօնական արձանագրութեան տո-

մարին մէջ աւերակի տնունը արձանագրուած էր թրքական հըն-
չումով «Քեսսիյէն», դ և յ տառերու հնչական փոխանակութեամբ
մը, ինչ որ թուրքերէն լեզուի մէջ՝ այդ երկու տառերու փո-
խանակութիւնը յաճախագէտ էր և թուրքերու կողմէ աւերակը
կը կոչուէր Քեսսիյէն՝ փոխանակ Կասղըլէրի:

Մենք տեսանք թէ թուրք երկրի մէջ գտնուած Հայոց
պատմական վայրերու տնունները, կառավարական պաշտօնական
արձանագրութիւններու մէջ, իրենց հարազատութիւնը աւելի
պահած են քան Հայոց լեզուի մէջ հայերէն հնչումով: Այն պարզ
պատճառով որ այդ տեղանունները թուրքերու կողմէ քիչ դուր-
ծածուկով շատ չեն աղաւաղուած, միեւնոյն բառերը Հայոց
շրթունքներուն վրայ դարերով կրկնուելով, տառերը մաշած և
հնչումները փոխուած են: Ուստի այս աւերակի Կասղըլէր, Քես-
սիյէն և Կասաղլոն տնուններու նմանութիւնները մեզ կ'առաջ-
նորդեն այն եզրակացութեան որ Կասղըլէր, Քեսսիյէն տնուննե-
րով մեր օրերու ծանօթ այս աւերակ վայրը (=«Էօրէն») նոյն-
ինքն պատմական Կասաղլոնն էր, կամ «ուխտ»ի մը և տաճարի
մը վայրը, ուր թաղած էին իշխանի աճիւնները:

Յետոյ այս աւերակ վայրը, իր աշխարհագրական դիրքով
կը գտնուէր իշխանի նստոցը Կոսիսառայ բերդին հետ միեւնոյն
սահմանին մէջ. այս պարագան եւս ինքնին կը դիւրացնէ մա-
սամբ մը մեր տեսութիւնները:

Ռուբէն իշխանի մահէն հաք յաջորդեց իր որդին Կոսաւն-
դին Ա. (1095—1110), որ շարունակեց իր հօր ծրագիրը և Հո-
ռոմներէն ու Սելճուգներէն բազմաթիւ բերդեր ու քաղաքներ
գրաւելով, աւելի ընդարձակեց հայրենի երկրի սահմանները,
տիրացաւ «Վահկայ» բերդին, ուր կօթանասուն տարիներէ աւե-
լի նստաւ ինք ու իր յաջորդները:

Կոստանդինի օրով ստեղծին իրենց դիրքին վրայ կը
գտնուէին Գող Վասիլ՝ Քեսունի, Օշին՝ Լամբրոսի իշխանները
և ուրիշներ, որոնք յարաբերութեան մէջ էին ռուբինեան այս
նորակազմ պետութեան հետ, և սելճուգ-թուրք ու յոյն յարձա-
կումներու դէմ՝ զինուորական փոխադարձ օժանդակութիւն կը
ղրկէին իրարու: Եւ այսպէս շարունակեցին մինչև թուրք Ա.
իշխանի օրերը:

կոստանդինի օրով էր որ Արեւելք հասան «Խաչակիր»ներու բանակները, երբ արդէն Կիլիկեան անկախութեան հիմնադիրը՝ Ռուբէն իշխան երկու տարի առաջ վախճանած էր:

Բիւզանդիոնի Ալեքս Ա. կայսրը և սելճուգ սուլթան Գըլըճ Ասլանը Խաչակիրներու ժամանումով զբաղած ըլլալով, կոստանդին Հայոց իշխանի առիթ տուած էին որ նոր գրաւումներ կատարէր և իր հօր ժառանգութիւնը ընդարձակէր:

Խաչակիրներու դէպի Արեւելք ժամանումը քաղաքական կարեւոր դէպք մըն էր: Արեւելքը և Արեւմուտքը իրար կը ճանչնային: Խաչակրութիւնը իր զօրաւոր ազդեցութիւնը կ'ուսնենար Բիւզանդական ապականած կայսրութեան, և հայկական նորակազմ անկախութեան քաղաքական կեանքին վրայ: Երկուքն ալ սիրով և ուրախութեամբ ողջունեցին քրիստոնէական կրօնի այս զինուորները:

Խաչակիր բանակներու կազմութեան նախնական նպատակը, սկզբնական շրջանին, որեւէ քաղաքական և շահագիտական նրկատումներէ զերծ ըլլալով, զուտ կրօնական հիման վրայ կազմուած սրբազան առաքելութիւն մըն էր, Արեւելքի քրիստոնէութիւնը և Ս. Երկիրը մահմետականներու տիրապետութենէն ազատելու համար:

Այդ միջոցին բիւզանդական դահուն վրայ կը գտնուէր Ալեքս Ա. կայսրը, որ իբր ընդունակ և կորովի զինուորական, կոչուած էր կայսրութիւնը ապականութենէ փրկելու՝ ինչ որ կրցաւ պահ մը ոգեւորել և երկարել անոր կեանքը:

Ալեքս Ա. դիմած էր Հռոմի Պապին և անոր օգնութիւնը խնդրած՝ փրկելու համար արեւմուտքի քրիստոնէութիւնը մահմետական գրաւումներէ, երբ անոնք արդէն Գոնիան իրենց մայրաքաղաք ըրած էին և հետզհետէ կը մօտենային կայսեր մայրաքաղաքին:

Հռոմի պապերու վերին հսկողութեան տակ կազմուեցաւ առաջին խաչակիրներու բանակը, որոնք իսլամներու դէմ կըռւելու և Ս. Երկիրը ազատելու նպատակ ունէին: Անոնք իրենց կոչումին իբր խորհրդանիշ Խաչի նշան մը կը կրէին իրենց զգեստներուն վրայ: Անոր համար կոչուեցան խաչակիրներ:

Առաջին մեծ Խաչակրութիւնը — շուրջ երեք հարիւր հազար հոգի — ցամաքի ճամբով Պոլիս հասաւ 1097-ին: Դիմաւորելու համար, ըստ պատմագիրներու, Հայոց կողմէ զրկուած էր Բագարատ իշխանը: Խաչակիրներ նոյն թուականի Յուլիսին

Նիկիտան գրաւեցին և Գըլըճ Ասլանի բանակը ջախջախելով անցան Կեստրիա, Կամէրէյլիի և Կոկիսոնի լեռնային ճամբաներով հասան Մարաշ, ուր կ'իշխէր Փիլարտոսի յաջորդներէն Թաթուլ «իշխանաց իշխանը»:

Նիկիտայ յաղթանակէն ետք, Խաչակիրներ Կիլիկիոյ Հայոց իշխանին պատգամաւորներ ղրկեցին և խնդրեցին անոր օժանդակութիւնը: Անոնք ապահովելով Հայոց աջակցութիւնը, անցան դժուարակոխ և անմատչելի լեռներէ ու Կիրճերէ՝ որոնք Հայերէ գրաւուած և հայ բնակչութիւններով լեցուած էին:

Խաչապաշտ ըլլալու յանցանքով՝ Հայրենի երկրէն դուրս հանուած և դասը դարերէ ի վեր քրիստոնէութեան «իրական խաչը» իր ուսին չաւկած Հայ ժողովուրդը և Հայոց իշխանները շուտով ըմբռնեցին «խաչակիր» բառին իմաստը և անոնց ծառայութիւնը՝ տառապող ժողովուրդի մը հանդէպ. ուստի Կոստանդին, Գող վասիլ, Օշին և ուրիշ իշխաններ գրկաբաց ընդունեցան Քրիստոսի անունով եկող այս զինուորները, ու սիրով տրամադրեցին անոնց իրենց լեռներուն մէջ ուսեսա, ձի, ղէնք, զինուոր, ճամբու առաջնորդներ և մօէն տեսակ դիւրութիւններ: Հայեր իրենց լեռներուն ու բլուրներուն վրայ «խաչեր» անկելով կ'ողջունէին զանոնք ու ապահովութիւն ու վստահութիւն կը ներշնչէին անոնց:

Խաչակիր ասպետներու և հայ իշխաններու միջեւ Կրօնի եղբայրակցութիւնն աւելի շեշտուեցաւ մանաւանդ, երբ 1098-ին Խաչակիրներ Անտիոքի պաշարումի միջոցին, անօթութենէ մեղսելու վտանգին տակ կը գտնուէին, և Հայեր զանոնք փրկեցին ուսելիք հասցնելով պաշարուած բանակին: Օտար պատմագիրներ ալ կը վկայեն թէ Անտիոքի պաշարումի շրջանին, անոնք անօթութենէ պիտի փճանային՝ եթէ Հայեր օգնութեան չհասնէին:

Քրիստոնէական Կրօնքի փրկութեան եռանդով խանդավառուած Խաչակիրներու այս բանակը քալեց Երուսաղէմի վրայ և զայն եւս գրաւեց (1099) Եդիպտացիներու ձեռքէն:

Խաչակիրներ հեղհեղեղ գրաւեցին Անտիոքը, Եդեսիան, և Սուրիոյ մէջ հիմնեցին սեպհական իշխանութիւն մը, որով Կիլիկիոյ Հայոց պետութիւնը, իր հարաւի և արեւելեան կողմէն կ'ունենար դրացի քրիստոնեայ իշխանութիւն մը, և կ'ապահովէր իր սահմանները:

կրօնքի պաշտպան այս զինուորները, Արեւելք նոր հասած ատեն, կիլիկիա տակաւին ամբողջապէս Հայոց ձեռքը չէր, և Կոստանդինի տէրութիւնը քանի մը լեռնային վայրերու վրայ միայն կը տարածուէր: Այդ ատեն կիլիկիան բաղկացնող տարրերն էին Հռոմ, Հայ, Թուրք և քանի մը «փրանկ» կոչուած Եւրոպացի բերդատէրեր, որոնք իրարու հետ կռուելով և իրարու ձեռքէն հող յափշտակելով կ'ապրէին: Կիլիկիոյ մէջ «փրանկ»ներու գոյութիւնը Խաչակիրներէն առաջ արդէն զգալի էր, նոյնիսկ Լեւոն Մեծի օրով (1187—1198) չորս մեծ փրանկ կալուածատէրեր կը գտնուէին, որոնք մեր Թագաւորներէն կիսանկախ կեանք կը վարէին:

Հայ իշխաններ երբեք չէին երեւակայել որ Քրիստոսի անունով Սուրբ Երուսաղէմը ազատելու համար եկող կամաւոր այս զինուորները, կիլիկիոյ մէջ, քաղաքներ ու բերդեր գրաւելու տենչէն պիտի տարուէին, ուստի զանոնք ոչ միայն իրենց տուներուն մէջ կը հիւրասիրէին, այլ իրենց բերդերուն ու կալուածներուն մէջ կը տեղաւորէին: Եւ սակայն հետզհետէ յայտնի եղաւ որ անոնց մէջ քաղաքի մը և գիւղի մը տիրանալու ձգտումը աւելի զօրաւոր էր՝ քան Սուրբ Երկիրը ազատելու կոչումը:

Այս ցանկութեամբ տարուած Խաչակիր տապաւններ բռնութիւնը միացուցին իրենց նենգութեան, և մոռնալով Հայ իշխաններու կողմէ շռայլուած բարիքները, սկսան հետզհետէ բռնութեամբ տիրանալ կիլիկեան զանազան մասերուն, Անտիօքէն մինչև Մալաթիա շատ մը քաղաքներու և բերդերու, որոնց տէրերը մեծամասնութեամբ հայ իշխաններ էին և հայերով լեցուած քաղաքներ:

Կոմսերէն ամենէն կեղծը և նենգամիտը կը յիշուի Պաղատին Ա., որ Մարաշը առաւ Թաթուլի ձեռքէն և Պիրը՝ Ապլղարիպէն, որոնք տարի մը քաջաբար կռուեցան այս բռնաւորին դէմ: Անոր անյադ ձգտումներուն զոհ դացին Գող Վասիլի յաջորդները և Եդեսիոյ Թորոս իշխանը, ինչպէս նաեւ Մալաթիոյ տէրը՝ Գաբրիէլ իշխանը:

Խաչակիր Կոմսեր, իրենց նենգութիւնը այնքան առաջ տարին որ անոնք արեւելեան տարազ կը հագուէին լսկ բնիկները խաբելու համար, և այս քօղին տակ կը թափոնցէին հայ և քրիստոնեայ ընտանեկան յարկերէն ներս, և կեղծ ամուսնութիւններով կը խանդարէին անոնց ընտանեկան բարոյականը:

Խաչակիրներու այս բանակները, հաւաքական լուրջ ոյժ մը չէին ներկայացներ, այլ զանազան երկիրներէ հաւաքուած բախտախնդիրներու անկազմակերպ արշաւախումբեր էին, որոնք կը ճեղքէին ու կ'անցնէին սելճուգ երկիրներ ու քաղաքներ՝ առանց հաստատուն դիրք մը բռնելու։ Այսպէս, արագօրէն արշաւելով Փոքր-Ասիոյ զանազան կողմերը, շատեր անօթութենէ կը մեռնէին և ուրիշներ սելճուգ հեծելագուններու կողմէ կը փճանային։

Երկիր գրաւելու անոնց այս դրութիւնը, մեծ չարիք կը հասցնէին բնիկներուն և մանաւանդ Հայերուն, այնպէս որ Թուրքեր կը յաջողէին վերագրաւել իրենց տեղերը և կը սկսէին ջարդել քրիստոնեայ ընտկիչները։

Խաչակիրներու այս աշխարհակալ ընթացքը մեծ վնաս կը պատճառէր նաեւ յունական կայսերական երկիրներուն։ Ալեքս Ա. կայսր դառնացած՝ միացաւ Դըլըճ Ասլանի դէմ մղուած կռիւներուն մէջ. անոնք ալ իրենց կարգին դաշինք կնքեցին Դանիշմանտի և իր յաջորդներուն հետ, որոնք թշնամի էին Դըլըճ Ասլանի։ Այսպէս Խաչակիրներ պատճառ դարձան երկու իսլամ պետերու թշնամութեան, որ առիթ տուած էր ինչպէս Կեսարիոյ, նոյնպէս Մարաշի և Քեսունի կոտորածներուն։ Կը պատմուի թէ Կեսարիոյ մէջ մղուած ճակատամարտի մէջ ջարդուած են յիսուն հազար քրիստոնեաներ, իսկ Մարաշի ու Քեսունի մէջ քանդած ու այրած են բազմաթիւ շէն քաղաքներ, գիւղեր ու եկեղեցիներ, որոնց մասին Ուռհայեցին (էջ 462) դառնօրէն կը նկարագրէ. «...Եկն Մահմուտ սուլթանն... Դանիշմանին։ Սա եկեալ բազում զօրօք յաւաքին Մարաշայ, եւ եկեալ իջաւ ի վերայ Քեսուն քաղաքին, եւ արեաց զեհնս զեղիցն եւ վանօրէիցն... եւ նստեալ զաւուրս վեց ի վերայ քաղաքին... օր յաւուր ակն ունեին... արեան հեղման... եւ արեաց զԿարմիր վանքն՝ զՏունն աղօթից...»։

Յոյներ դաւաճանութեամբ կը գործէին Խաչակիրներուն դէմ և մեծ վնասներ կը պատճառէին անոնց։ Յոյներ յաճախ առաջնորդներ կու տային Խաչակիր բանակներուն, որոնք փոխանակ յոյն պահակներու արամադրութեան տակ տպահով տեղեր տանելու, կ'առաջնորդէին կապադովկիոյ անջրդի տեղերը և զանոնք Տաւրոսի կիրճերուն մէջ ձգելէ ետք կ'անհետանային և կը յանձնէին Թուրք հեծելագունդի ձեռքը։

Բարեբախտաբար խաչակիր ասպետներու թշնամական դիր-

քը՝ Հայոց հանդէպ երկար չտեւեց։ Հայ իշխաններ հետզհետէ զօրանալով տէր դառնալ սկսան բովանդակ կիլիկիոյ, և անկէ հտք Հայեր և Խաչակիրներ փոխադարձ աջակցութեամբ հարիւր տարի իրարու հետ սիրով ապրեցան։ Հայեր, իբրեւ կիլիկեան անկախ Թագաւորութիւն, զօրաւոր պատուար մը եղան Սիւրիոյ Խաչակիրներուն համար, Անատոլուէն իրենց սպառնացող Սելճուքներուն դէմ։ Իսկ Խաչակիրներ Թումր մը եղան Հայոց համար, Սուրիոյ ու Եգիպտոսին սպառնացող իսլամական հոսանքին դէմ։

Խաչակիրներու միջոցաւ էր որ Արեւմուտք ճանչցաւ Հայութիւնը և անոր անկախ պետութիւնը։ Խաչակիրներ և Հայ իշխաններ միասին ծնան, միասին ապրեցան, և երբ իրարու օգնելէ դադրեցան, միասին ընկճուեցան իսլամական ոյժերէ։

* * *

Կոստանդին Ա.-ի յաջորդեց իր որդին Թորոս Ա. (1100—1123), որ փորձեց առաջին անգամ լեռներէն վար իջնել և Սիսի վրայէն քալելով Անազարբա ամուր բերդը գրաւեց Հռոմէներէն և հիմը դրաւ դաշտային իշխանութեան։

Թորոս, որքան հայրենասէր, նոյնքան դիւանագէտ և քաջ կռուող իշխան մը եղաւ։ Անիկա բազմաթիւ դէպքերու մէջ ցոյց տուաւ իր քաջութիւնը թէ սելճուգ Թուրքերու և թէ յափշտակիչ խաչակիր ասպետներուն դէմ, որոնք յաճախ կը յարձակէին հայրենի կալուածներուն վրայ և կը նեղէին Հայերը։

Հայրենի անկախութեան պաշտպանութեան այս գործին մէջ՝ Թորոս իշխան իրեն օժանդակ ունէր Գող Վասիլը՝ Քեսուհի նոյնքան հայրենասէր իշխանը, որ յաճախ կը գործակցէր Թուրքերուն և Խաչակիրներուն դէմ մղած կռիւներուն։ Թուրքեր կրկու անգամ աւարի տուին Անազարբա գաւառը, բայց Թորոս կրցաւ քաջաբար պաշտպանել քաղաքը. իսկ Գող Վասիլ թշնամիի հետեւէն իյնալով, Մարաշի մօտ (ի Բերդուս), լաւ ջարդ մը տուաւ անոնց (1107) և աւարը հտ առաւ։ Ուրիշ անգամ կռուի մը միջոցին անոնք գերի բռնեցին Թուրքերու սուլթանը։

Թորոս և Գող Վասիլ, պաշտպան կանգնած էին նաեւ խաչակիրներուն. անոնք զէնքով օգնեցին Եգիպտոյ կոմս Պաղտին Բ.ի և անոր քաղաքը ազատեցին Մուսուլի էմիրի ձեռքէն։ Թո-

րոս օգնեց նաեւ կոմս Պեմոնտ Բրինձին, երբ ասիկա կը պաշարէր Խառանը:

Հակառակ հայ իշխաններու կողմէ խաչակիրներուն հանդէպ ցոյց արուած զինուորական օժանդակութեան, անոնք կը նկզէին Հայերը և կ'ուզէին բռնագրաւել հայկական գաւառներ, որոնց դէմ Թորոս և Գող վասիլ իշխանները յաճախ զէնքով կը պաշտպանէին իրենց հայրենի սահմանները:

Թորոս խոհեմութեամբ կը վարուէր իր դրացի պետութիւններուն հետ: Ալեքս Ա. կայսրը իրեն տուաւ «առաջին սերաստոս» պատուոյ նշանը, իբրեւ գնահատանք իր խոհեմութեան:

Թորոսի մեծագոյն հայրենասիրութիւններէն մին կըլաւ Կիւղիստրա բերդին մէջ իր կողմէ Մանատլեան իշխաններու սպանութիւնը, ուր անոնք քսան տարիներ առաջ վատաբար սպաննած էին Հայոց արքան:

Թորոս իր սահմանին մէջ շինեց բերդեր, եկեղեցիներ, վանքեր ու հիւրանոցներ, և զանոնք օժանդ հարուստ կալուածներով: Սիսի մօտ կանգնեց Դրաղարկ վանքը, ուր ինքը թաղուեցաւ և յետոյ ռուբինեան իշխաններու «պանթէոն»ն կըլաւ:

Այսպէս, Հայաստանէն դուրս, Ռուբէնի հաստատած իշխանութիւնը, իբրեւ Կիլիկիան անկախ թագաւորութիւն, իր իմաստուն թագաւորներով ապրեցաւ մօտաւորապէս երեք դար, նորանոր էջեր բանալով հայ քաղաքական, կրօնական և կրթական նորագոյն պատմութեան մէջ:

Ե.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐԸ ԲԱԽՏԱԿԻՑ
ՀԱՅ ԹԱԿԱԻՈՐՆԵՐՈՒՆ

ԵՒ

ՏՈՄԱՐԾԱՅ ՈՐՊԷՍ ԱԹՈՒԱՆԻՍՏ ՎԱՅՐ՝
ԳՐԻԴՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ ԵՒ ԳԷՈՐԳ ԼՈՌԵՑԻ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ, ԽԱԶԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ, ԳՐԻԴՈՐ Բ.
ՎԿԱՅԱՍԷՐ ԵՒ ԳԷՈՐԳ ԼՈՌԵՑԻ

Հայոց քաղաքական և կրօնական իշխանութիւնները միշտ իրարմէ տնրաժան քալած են՝ մայր հայրենիքէն ներս թէ օտար երկիրներու մէջ, և հայ թագաւորներն ու նախարարները, քաղաքական գործերու մէջ իրենց գործակից ունեցած են հայ եկեղեցականութիւնը:

Հայ եկեղեցիի և տնոր պետերուն քաղաքական այս հանգամանքը սահմանուած էր օտարներու կողմէ, որոնք գործ ունեցած էին Հայերու հետ՝ քաղաքական դեպքի վրայ, և առաւելապէս չեղտուած՝ Հայոց հայրենիքին և տնոր եկեղեցիի գոյութեան թշնամի տգգերու կողմէ, պատասխանատու ճանչնալով հայ եկեղեցական պետերը քաղաքականին հետ, և ասիկա ամէն դարու մէջ, ամէնուրեք, մինչև մեր օրերը:

Այսպէս էր եղած երեք հայ տարագիր արքաներուն բախտակից՝ Հայոց Հայրապետներու պատմութիւնը:

Տարագիր արքաներու պատմութիւնը արձանագրել և տնոնց կողքին գործող ու տառապող հայրապետներու կեանքը տննկաա առնել, Հայոց եկեղեցական պատմութեան դէմ մեղանշում մը պիտի նշանակէ:

Այն երկրամասը, որուն պատմական անցեալին հետ է մեր գործը և մեր պատմութեան շահագրգիռ մասը կը կազմէ՝ որպէս մեր օրերու «Տոմարծայ» հողամասը, մեզի համար նուիրագործուած է տնոր հողային ամբողջական տարածութիւնը՝ իբրև Հայոց երկրորդ հայրենիք մը: Այդ հողամասի սահման-

ներուն մէջ և անոր մօտերը ապրած և գործած են Հայոց արքաները և իշխանները՝ իրենց զօրամասերով։ Եղած է աթոռանիստ վայրը՝ Հայրապետներու, ուր անոնք գործած ու վախճանած են։ Անոր հողին մէջ թաղուած են հայ թագաւորներու տօհմերը և թափուած է Հայոց հայրենասէր արքայի անմեղ արիւնը, որ վատարար սպաննուեցաւ Մանտալեան իշխաններու կողմէ։

Այս այն հողամասն է, որ կոչուած է «Հայ Տոմարծայ», և մեր պատմութեան անունը կապուած է անոր յիշատակին հետ։

Հայ կաթողիկոսներու տարագրութիւնը կը սկսի Պետրոս Գետադարձ հայրապետով, որ տեղի կ'ունենայ Մոնոմախոս կայսեր կողմէ, նախապէս պատրաստուած ծրագրի մը վրայ, Սինեքերիմ Արծրունիի Սերաստիա տեղափոխուելէն անմիջապէս հետք՝ քաղաքական նոյն նպատակով։

Այն թուականին, երբ յոյն կայսրը յաջողած էր Սինեքերիմը անջատել իր մայր հայրենի հողէն և տեղափոխել հեռաւոր Սերաստիոյ շրջանները, քաղաքական կարեւոր գործ մըն էր կատարուածը, որուն մէջ յաջողած էր կայսրը, և որմէ քաջալերուած՝ ուղեց նաեւ հիմէն խախտել Հայոց հայրապետական հնադարեան աթոռը և փոխադրել անձանօթ վայրեր։ Ուստի կոստանդնուպոլիս իր մօտ հրաւիրեց Պետրոս Գետադարձը և արգելափակեց զայն։

Կայսեր այս ընթացքը քանի մը նպատակ ունէր. նախ հեռացնել Հայրապետը Հայաստանէն, որպէսզի ժողովրդական ապստամբութիւն տեղի չունենայ, յետոյ, Հայրապետի հեռացումով՝ աթոռը բաժանման և քայքայման ենթարկել։ Մոնոմախոս մասամբ մը իր նպատակին հասած էր, տեսնելով որ աթոռի բաժանումը սկսած էր և ներքին խաղաղութիւնը խանգարուած։ Սակայն իր դաւադրական գործին մէջ բոլորովին չէր յաջողած և յուսախաբ եղած էր։ Գետադարձ, կանխահոգ զգուշութեամբ և հեռատես իմաստութեամբ, զգալով կայսեր չարամտութիւնը, Հայոց Եկեղեցիի անկախութիւնը պահելու համար, նախ քան իրենց Պոլիս աքսորուիլը, յաջորդ կարգեց Խաչիկ Բ. Անեցիին, և որպէս ընդհանուր հայրապետ կաթողիկոսական գործերը կը վարէր. «... Գուցէ ոչ քողուն գիս... ահաւանեաց յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ զամենագովելին զՏէր Խաչիկ» (Ուռհայեցի, էջ 122)։

Պետրոս, կոյսեր մօտ արգելափակուած մնաց երեք տարի, «զամս երիս», ուր կ'ապրէր, իբրեւ կաթողիկոս, պատիւներով շրջապատուած: Պետրոսի Պուլսոյ մէջ գտած հիւրասիրութիւնը եղաւ «բազում պատուով եւ մեծաբանօք» (Լուս. էջ 72): Այս մասին Ուռհայեցիին կ'ըսէ. «...Յորժամ յուան զգայն նորա, դիրդեցաւ ամենայն փալաֆն... ընդ առաջ Տէր Պետրոսի... իջուցին զնա ի փառաւոր թանն...» (Ուռհայեցի, էջ 123):

Յոյներու կողմէ Հայերը խաբելու քաղաքականութեան մէկ ձեւն էր այս կեղծ յարգանքը, զոր յաճախ կը գործածէին: Այս ուղղութեամբ կոյսը կը ջանար հանգիստ և պատուով պահել Հայրապետը, որպէսզի ժողովուրդի զայրոյթին և ապրտամբութեան տեղի չտրուէր:

Կաթողիկոսը, Պուլսոյ իր արգելարանէն, Հայաստանի հետ յարաբերութիւնը պէտք էր խղած ըլլար, քանի որ կոյսը իր մասին Անին ապստամբեցնելու կոսկածն ունէր. «առ իւր պահեաց զնա ամս երիս, քանզի կասկած եր քողուլ ի Հայս՝ թէ երբեայ ապստամբեցուցանէ զԱնի» (Լուս. էջ 72): Պետրոսի մասին կոյսեր այս կոսկածը, թէ Անիի ազատագրման համար ժողովուրդը ապստամբեցնելու փորձեր կ'ընէ՝ մասամբ մը կը թեթեւցնէ հայրապետի այն յանցանքը թէ Անին Յոյներու ձախած է և իր ձեռքով բռնաւորները յանձնած: Քանի որ Պետրոս իր արգելարանին մէջ տակաւին այդ հայրենասէր ռզիսն կը կրէր, հաւանական է, որ նոյն այդ զգացումով դաւաճանէր իր հայրենիքին:

Ըստ պատմագիրներու, Կետագարձ իր արգելարանին մէջ զբաղած էր գրական աշխատանքով: Յօրինած է ի միջի այլոց «Մեռնեցայ ես ի դուռն գերեզմանին», «Անսկիզբն Աստուած սկիզբն արարչութեան...» հանգստեան և «Կեցցէ անձն իմ, օրհնեցցէ զեզ» շարականները:

Պետրոս Պուլսոյ արգելարանէն ելլելէ ետք, Աւքառստիոս եկաւ՝ իր տարագիր հօսին մօտ, ուրկէ քանի մը անգամներ Հայաստան գնաց և հոն մխիթարական ոչինչ գտաւ: Ամէն կողմ աւեր և ջախճ՝ սելճուզ Թուրքերու կողմէ: Հայաստանի մէջ Հայրապետը կը մնար կոյսեր հսկողութեան տակ, որպէսզի ժողովուրդը ապստամբութեան չմղէ:

Վերջին անգամ Հայաստանէ վերագարձին, իր հայրապետական աթոռը հաստատեց Արծրունի արքաներուն փափա-

քով անոնց մայրաքաղաքը՝ Սերաստիոյ մէջ, ուր Աստուծոյ զինք իր քով պահեց և բնակութեան տեղ տուաւ Ս. Նշան վանքը, և ինաց եօթը տարի մինչև իր մահը:

Գևորգարծ ունեցած է թափառական կեանք մը, — յաճախ բանտարկութիւն և ճամբորդութիւն: Այսպէս երեսունինը տարիներ տառապած է և յոգնած՝ հովուական ծառայութեան մէջ: Իր նոր հայրապետանոցին մէջ, կեանքի վերջին տարիներուն, կ'ապրէր վշտահար և յուզումնալից կեանք մը: Հայաստանի մէջ անընդհատ կը շարունակուէին սեւեռագարշաւանքները: Անիի տէր Գագիկ արքան կը ձգէր հայրենիքը և արքսորական կ'երթար Կեսարիոյ և Արգէոսի շրջանները: Այսպէս հեռուէն լսելով իր տառապող ժողովուրդի ցաւագին հառաչանքները, կնքեց իր կեանքը և հոն թաղուեցաւ 1038 թուականին. «Եւ թաղեցին զՏէր Պետրոսն ի քաղաքն որ կոչի Սեբասթիա, ի վանքն Սրբոյ Նշանին, հանդերձ բազմութեամբ» (Ուռհայեցի, էջ 152):

Գևորգարծ կաթողիկոս, իբրեւ նկարագիր ունեցած է իր լաւ և յոռի կողմերը, որոնք յաճախ շեշտուած են պատմագիրներու կողմէ: Որպէս գիտնական հանճարեղ միտք, բարեսէր և առաքինի անձ, ունեցած է իր հիացողները. եղած է բնութեամբ գործունեայ, բայց կրքոտ ու շահասէր: Տիրացած էր՝ զիրքին համապատասխան բացառիկ կարողութեան և արժանիքի, բայց նոյն չափով օգտակար չէր եղած իր ժողովուրդին ու չէր կատարած իր պարտականութիւնը: Պատմագիրներ կ'ըսեն թէ իր շրջանին եթէ ուրիշ հայրապետ մը ըլլար գահուն վրայ, հաւանաբար ազգային, քաղաքական և կրօնական գէպքերը աւելի նպաստաւոր վախճան մը կ'ունենային:

Պետրոս կաթողիկոս կ'ամբաստանուի որպէս արծաթասէր և Անիի վաճառումին ախուր դերակատարներէն: Ինչ որ ալ ըլլայ պատմագիրներու կարծիքը իր մասին, այս մեծ Հայրապետի մեծագործութիւնը կը չափուի անով, որ հայրապետական աթոռ փրկած է մոլիոտնդ Յոյներու ոտնձգութիւններէն և պահած անոր ազգային անկախութիւնը, երբ ժամանակէն առաջ իմաստուն հեռատեսութեամբ մը, խաչիկ Բ. Անեցին հայրապետական գահին տէր կը կարգէ:

Քաղաքական դժնդակ օրերու և ընտրական դժուարին պայմաններու տակ հայրապետական աթոռ բարձրացած է Խաչիկ ԲԱՆԵՅԻՆ, և նոյնքան անբախտ կեանք մը ունեցած է որպէս տարագիր հայրապետ:

Խաչիկի ընտրութեան օրերը, Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը շատ տագնապալի վիճակի մէջ կը գտնուէր: Սելճուզ Տուղրիլ սուլթանը, Մեծ Հայքը աւերակի վերածելէ ետք, անցած էր Եփրատը և հասած մինչև Արաստիո (հմմտ. աստ, էջ 224—25):

Բիւզանդական գահուն վրայ կը գտնուէր Կոստանդին Տուկիծ կայսրը, որ աւելի վատթար վերաբերմունք ունէր Հայոց հանդէպ, քան իր նախորդը՝ Մոնոմախոս կայսրը:

Տուկիծ իբրեւ մուսուլման, յռնադաւան, իր օրով աւելի սուսակացուց քաղկեդոնական վէճերը և Հայոց եկեղեցին խափանելու և Հայ ազգութիւնը վերցնելու համար, «առնէր քննութիւն հաւատոյ, եւ կամէր... դարձուցանել զՀայոց քրիստոնեայքն ի դաւանութիւն քալկեդոնի» (Մմբ. էջ 75): Անիկա որոշած էր Հայոց հայրապետութիւնը հնազանդեցնել յռնականին և Արաստիոյ աթոռը կնթարկել Պոլսոյ պատրիարքութեան:

Գետադարձի մահէն ետք, Խաչիկի անականալ կերպով գահուն վրայ տեսնուիլը՝ ծանր եկաւ Տուկիծի, և վրէժխնդրութեան համար պահանջեց վախճանեալ կաթողիկոսի հարստութիւնը և սակիները. ասիկա պատճառ բռնելով սկսաւ խոշտանգել սերաստացիները և վանեցիները, և կաթողիկոսը իր հպիսկոպոսական դատով և Արաստիոյ երկու արքայիկները՝ Ատւլմ և Արուստհլ Պոլիս իր մօտ կանչեց: Տուկիծ ճնշումի տակ զանոնք ստիպեց որ հայրապետական և արքայական աթոռները թափուր ձգեն և յռնական եկեղեցիին հնազանդին:

Այս միջոցին էր որ Տուկիծի և երկու արքայիկներու միջև տեղի կ'ունենար դաւանական վէճը և միաբանական խնդիրը և գիր մը կը ստորագրուէր Քարափնեցի Յակոբ վարդապետին կողմէ, երբ յանկարծ կալոնպազաաի իր նստոցէն Պոլիս կը հասնէր, «ի նմին ժամու իբրեւ զարծիւ քուցեալք», «այլ քաջ եւ քաղաւոր», Հայոց Գագիկը, և խստիւ կը յանդիմանէր Քարափնեցին, և կայսեր ներկայութեան միաբանական գիրը պատռելով կ'ըսէր. «Ահա ես այլ քաղաւոր եմ, եւ որդի քաղաւորի Հայոց, եւ ամենայն հայք հնազանդին հրամանաց իմոց...» (հմմտ. աստ, էջ 227—28), և (Ուռհայեցի, էջ 194):

Խաչիկ Բ. Կոստանդնուպոլիս Տուկիծի մօտ արգելափակուած մնաց երեք տարի (1059—1062), բայց ոչ յարգուած ձեւով, ինչպէս որ Մոնոմախոս կը վերաբերուէր Պետրոս Գետադարձի հանդէպ. այլ կատարեալ նեղութեան և ճնշումի տակ կ'անցնէր իր օրերը:

Ինչպէս պատմագիրներ կը վկայեն, Յոյներ երբ կը տեսնէին Խաչիկի հաստատումութիւնը որ անդրդուելի կը մնայ և միշտ կը մերժուէին անկէ, խոչտանգումի խիստ միջոցներու դիմեցին, «հրով փորձեալ» եղաւ Խաչիկ «ի նոցանէ», այլ «ոչ այրեցաւ», (Սամ. էջ 112): Պատմիչի այս բացատրութիւնը, Հայրապետին դէմ գործուած խոչտանգումներուն սաստկութիւնը ցոյց կու տայ: Սակայն կաթողիկոսը յունական հալածանքներուն ու նեղութեանց մէջ փորձուած ու վարժ ըլլալով՝ հաստատմաց իր որոշումներուն մէջ, այնպէս որ ի վերջոյ կայսրը ստիպուեցաւ հանդարտիլ առանց իր պահանջները գոհացում ստանալու, «ի զեղջ եկեալ արձակեաց զնա առանց հարկի» (Լաս. էջ 73):

Աքսորական հայրապետը իր արգելարանէն վերադարձին; փոխանակ Հայրապետական աթոռանիստ քաղաք Սեբաստիա վերադառնալու, ուղղակի Թաւ-բլուր գնացաւ հոն հաստատուեցաւ, Գագիկ Արասեանի կալուած Ծամնթաւ ամրոցի մօտերը, ուր Գագիկ նոր եկած էր Կարսի փոխարէն ստանալով. «Նստուցանեն զաթոռ հայրապետութեանն ի Թաւ-բլուր (Ուռհայեցի, էջ 165):

Թաւ-բլուր քաղաքի, Ծամնթաւ բերդի հետ ունեցած մերձաւորութիւնը և տեղանուներու կազմութեան պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ որպէս հայկական կեդրոնավայր անոնց տեղադրական դիրքերու մասին կարեւոր բացատրութիւնը մենք տեսանք նախապէս (հմմտ. աստ, էջ 260):

Խաչիկ իր նոր հայրապետանոցին մէջ կ'ապրէր կայսեր հսկողութեան յանձնուած, որպէսզի Անիի գաղթական ժողովուրդը ապստամբութեան չմղէ, ինչպէս էր պարագան Գետադարձի, երբ Հայաստան կը գտնուէր: Այդ միջոցին Գագիկ Արասեան Կարսը Յոյներուն տուած և տեղը Ծամնթաւ ամրոցը առած էր, իսկ սելճուգ Ալփասլան Անի քաղաքը Յոյներուն ձեռքէն կ'առնէր:

Անիի այս երկրորդ կործանումէն և քաղաքական տխուր դէպքերէն ետք, Խաչիկ կ'ապրէր ընկճուած վիճակի մը մէջ և

այդ օրերուն՝ կը գրէր Ուռհայեցին (էջ 184)։ «Եւ այսպիսի օրինակաւ սուգ ունէր ի սրտի իւրում տէր Խաչիկ»։ Բոլոր այս ցաւաւի դէպքերն ու կսկիծները, իրենց խորունկ ազդեցութիւնը գործեցին սգաւոր Հայրապետի առողջութեան վրայ և փութացուցին անոր մահը։

Պատմագիրներու կողմէ, Խաչիկ Բ. կաթողիկոսի նկարագիրը և կեանքը կը բացատրուի առաքելատիպ, բարեհամբաւ և «զարդարեալ շնորհօք» դէմք մը (նոյն, 152)։ Իսկ երբ բաղդատութեան դնենք Գևորգարձի կեանքին հետ, Խաչիկ մեղի կը ներկայանայ որպէս անշահախնդիր, անձնուէր և հաստատակամ հայրապետ մը, որ անտրտունջ ստրած է հայրապետական պաշտօնի ծանրութիւնը, առանց անոր փառքը և վայելքը տեսնելու։

Խաչիկի մեծութիւնը կը կայանայ այնտեղ, որ վիշտերու և բռնութիւններու տակ չէ ընկրկած և չէ մեղանչած հայրապետական աւանդութիւններուն հանդէպ, այլ արիութեամբ կուրծք տուած է մոլեռանդ Յոյներուն դէմ, որոնք կ'ուզէին դաւադրել Հայ ազգին ու անոր անկախ եկեղեցիին։

Խաչիկ հայրապետական Աթոռին վրայ մնացած է ամբողջ վեց տարի, որմէ թաւ-բլուրի մէջ անցուցած ժամանակը նշանակուած է միայն երեք տարի «ամս երիս» (նոյն, 165)։ Հայրապետի թաւ-բլուրի մէջ գտնուած միջոցին իր սենեկած գործունէութենէն յիշատակ մը չունինք, որովհետեւ Սեբաստիայէն Պոլիս և յետոյ թաւ-բլուր, մէկ կողմէն կայսերական կասկածաւծնշումը, միւս կողմէ Հայաստանի աւերն ու կոտորածները, հայրապետին կեանքը կարճատեւ ըրած էին և ժամանակ տուած չէին որ իր ժողովուրդին վրայ մտածէր, բայց միայն, ինչպէս կ'ըսեն պատմագիրներ, տառապեալ և մահացեալ հօտին հոգեկան մխիթարութիւն և դարման կու տար։

Կաթողիկոսի մահը եղած է 1065 թուին, այսինքն Գագիկ արքայ Աբասեանի Ծամնթաւ տեղափոխուելէ մէկ տարի ետք։ Հայրապետի մահը անշուշտ թաւ-բլուրի մէջ եղած է ու հոն թաղուած, թէև և այս մասին որոշ արձանագրութիւն մը չունինք. և կամ վախճանած ու թաղուած է մօտակայ Մատառասունի մէջ, ուր յետոյ, ըստ պատմագիրներու, պահ մը նստած է նաեւ Գրիգոր Բ. Վկայասէր (հմմտ. աստ, էջ 262)։

Հայրապետը Ծամնթաւ ամբողջին մէջ վախճանած նկատել

կարելի է, որովհետեւ Գաղիկ տակաւին նոր էր եկած և կատարեալ հաստատուած չէր: Հայրապետին վախճանումը աւելի հաւանական է կարծել թաւ-բլուրէն դուրս, Գաղիկ Աշոտեանի սահմաններուն մօտիկ Ծամնթաւ քաղաքին մէջ, ուր Գաղիկի մահէն ետք Գրիգոր Բ. Վկայասէր կաթողիկոսը ձեռնադրուեցաւ և աթոռանիստ վայր մը եղաւ: Արդէն այդ քաղաքի և շրջանակի Ծամնթաւ կոչումը, մեր օրերու Տոմարծայ վայրի հին տնունն էր և մէկ հողամաս կը կազմէին:

ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Վկայասէր կաթողիկոսի դրական գործունէութեան հարուստ կեանքի պատմութեան հետ կապուած է մեր օրերու Տոմարծայ գիւղաւանի և Արդէսի շրջանին անցեալի եկեղեցական, կրթական և մատենագրական պատմութիւնը:

Անցեալի մէջ, այդ շրջանակը մասը կազմած է Գաղիկ Աբասեանի կալուած Ծամնթաւ հողամասին, ուր հանդարտ և ապահով անկիւն մը, որպէս նորընտիր հայրապետի աթոռանիստ վանք, Վկայասէրի ջանքերովը ու օրինակովը ապրած են գրասէրներու և մատենագիրներու խումբեր: Այդ մատենագիրներու խումբը, փոքր ինչ ընդհատումներով, շարունակած են իրենց աշխատանքը ԺԱ. դարու կէսէն մինչեւ մեր օրերը, և այդ խումբին և անոնց հետեւողներու «գրական» աշխատանքի արտագրութեան իբր հետեւանք, աթոռանիստ վանքը կոչուած է Տոմար-բնձայ, Տոմար բնձայով կամ Տոմարծայ:

Խաչիկի մահէն ետք Յոյներ որոշած էին ամէն գնով ջրնջել Հայոց հայրապետութիւնը և կաթողիկոսական աթոռը թափուր ձգել, որով թոյլ չտուին որ նոր հայրապետի մը ընտրութիւնը տեղի ունենայ:

Յոյն կայսրեր քաղաքականին մէջ յաջողած էին և Հայոց վերջին թագաւորները թափառական և պանդուխտ կեանք մը կը վարէին «յունական կալուած» կոչուած երկիրներուն մէջ:

Երկու հայ արքաներ — Գաղիկ Աշոտեան և Գաղիկ Աբասեան — տեղեակ էին կայսր Տուկիծի բռնած գիրքին և կաթողիկոսի ընտրութեան դէմ դրած արգելքին, ուստի երկու արքաներ լրջօրէն մտածելով, գործին յաջողութիւն տալու և Տուկիծի դրած արգելքը մեղմացնելու համար, աւելի յարմար տեսան ընտրել մէկը, որուն անձը վստահութիւն ներշնչէ կայսեր,

և անոր յունասէր գործունէութիւնը ծանօթ ըլլայ յոյն ժողովուրդին, որովհետեւ Պետրոս Գետադարձ և Խաչիկ Բ. կաթողիկոսները, Յոյներու կողմէ ընդունուած էին հայրենասէրներու խումբին հետեւող՝ որպէս «ապստամբներ» (Լուս, էջ 72):

Երկու Գաղիկներու որոշումներէն կախում ունէր Հայոց եկեղեցիի և Աղգին ապագան, և երբ ծանր պատասխանատուութեան մը տակ իրենց որոշումը կու տային, անոնք կաթողիկոսի անձը և հայրապետական աթոռի հեղինակութիւնը աւելի բարձր կը դառնին՝ քան իրենց թագաւորական աթոռի դիրքը և արքայական հեղինակութիւնը: Անոնք կը խորհէին թէ իրենց թագաւորական դիրքը օտար հողի վրայ իսկական և անւսկան տէրութիւն մը չէր, և ոչ ալ իրենք անկախ թագաւորներ էին, այլ առժամանակեայ դիրք մը, և իրենց անձին հետ միայն կապուած վաղանցուկ իշխանութիւն մը: Ուստի իրենք նկատի կ'ունենային առաւելապէս ընտրուելիք անձի ինքնութիւնը և վերջապէս կեդրոնացան Գրիգոր Մագիստրոսի որդին Վահրամի անձին շուրջ, իբրեւ յարմարագոյն բնարեւին, որու անձին վրայ միացած էր Դուքսը և կուսակալի բարձր աստիճանը՝ յոյն կառավարական իշխանութեան մէջ:

Տուելիժ հաւանած էր Գաղիկներու այս որոշումին, քանի որ Վահրամ յունաց ծանօթ և յարգելի Գրիգոր Մագիստրոսի որդին էր, և անոր անձը յոյներուն վստահութիւն և ապահովութիւն կը ներշնչէր:

Երկու թագաւորները կը նախընտրէին հայրապետական աթոռը յանձնել Վահրամին, որովհետեւ թէ կայսերական ծառայութեան մէջ փորձուած և թէ բարձրագոյն իշխաններու՝ Պահլաւունի սերունդին կը պատկանէր, քան թէ ընտրել և յանձնել անապատական վանականի մը, որ չէր կարող Հայոց և Յունաց միջեւ քաղաքական և եկեղեցական պայքարի հաւասարակշռութիւնը պահել:

Վահրամ կամ Գրիգոր Պահլաւունի կրթուած էր իր հօր Գրիգոր Մագիստրոսի ձեռքին տակ և ծանօթ էր որպէս գրասէր և լեզուագէտ: Վահրամ իր հօր մահէն հաք ստանձնած էր Միջագետքի, Տարօնի և շրջակայից կուսակալութեան իր հօր պաշտօնը:

Պահլաւունի այս իշխանը, ամուսնացած էր ամուսնական կեանքի «անարատութեամբ», և անդաւակ ըլլալը կը յիշուի,

«բս օրինի աշխարհի կին արարեալ», և չէր հետեւած կոյսերական այլ պաշտօնականերու զեղխ կենցաղին և իր հօր Մադիսարոսի մահէն ետք, «հրաժարեալ ի կնոջմէ», եկեղեցական կեանքը ընդգրկած էր (հմմտ. Ուռհայեցի, էջ 185):

Վահրամ իբրեւ «դուքս» և «կուսակալ», բարձր աստիճաններէ և փառքէ յազնցած էր, բնաւ յօժարութիւն չունէր եկեղեցական դիրքերու, որով դժուարութիւն կու տար իրեն եղած առաջարկին դէմ: Բայց որովհետեւ իր անձը էական պայման էր հայրապետական աթոռը թափուր ձգելու վտանգէն ազատելու համար, և անոր անունով միայն Տուկիժի հաւանութիւնը ստանալ, թագաւորներու թախանձանքին վրայ յանձնառու եղաւ լոկ անուանական կերպով կաթողիկոս կոչուիլ, որպէսզի կոյսեր և Յոյներու առջեւ իբր երաշխաւորութիւն տայ իր անունը, որ այնքան կարեւոր էր կաթողիկոսական աթոռի պաշտպանութեան և անոր տեւականացման համար: Տուկիժի կրօնական մոլեռանդութիւնը, անուղղակի կերպով բարիք կը բերէր հայրապետական աթոռին, երբ Հայոց եկեղեցին յանուն Վահրամի կ'ունենար իմաստուն իշխանը իր կաթողիկոսական գահուն վրայ:

Ծամնթաւի արքան՝ Գագիկ Աբասեան, որ աւելի բարեկամ էր Յոյներուն քան չղուտ և յուսատեաց Գագիկ Աշոտեանը, իր խոշոր մասնակցութիւնը բերած էր Վահրամի ընտրական գործին մէջ: Ինքն էր նորընտիր հայրապետի գործունէութեան և ուղղութեան երաշխաւորողը կոյսեր առջեւ և ընտրութեան արտօնութիւն ստացողը: Ուստի իր կեդրոն Ծամնթաւը՝ ըրաւ նաեւ նորընտիր կաթողիկոսի աթոռանիստ վայրը և այնտեղ կատարեց հայրապետական օծումը և ձեռնադրութիւնը, 1066 թուականին: Պահլաւունին կոչուեցաւ Վահրամ Գրիգոր կաթողիկոս:

Նորընտիր կաթողիկոսը ամ մի միայն նստաւ հայրապետական աթոռը: Անկէ ետք պաշտօնին հոգը ուրիշին ձգելով՝ գրական աշխատութեամբ զբաղելու որոշում տուաւ և սկսաւ ճամբորդութեան վրայ մտածել: Անշուշտ զինք ընտրող արքաներն ալ նախապէս հաւանութիւն տուած և ընդունած էին Վահրամի այդ պայմանները: Հայրապետը, իր այս նպատակին յաջողութեան համար, նոյնիսկ կաթողիկոսական օծում և ձեռնադրութիւն կու տար յարմար եկեղեցականներու՝ հայրապետական գործերը վարելու համար:

Հայրապետը իր այս նպատակը կը յայտնէ Գաղիկ Արտահան արքային: Կր դժկամակին Հայոց իշխանները, փոքր Հայոց արքայիկները ու աւագանին, «քաղաւորն եւ իշխանք Հայոց եւ արգելուն գնա մեծաւ իշխանութեամբ», *անոր արգելք կ'ըլլային և չէին ուզէր ձգել*. ինքր իր *որոշումին մէջ անդրդուելի կը մնար, և կ'ըսէր*. «Ի՞նչ ձեզ կարողիկոս գոր կամիք, եւ զիս մի արգելուք յարգարութեան նանապարհէն» (ՏՄԺ. Ուռհայեցի, էջ 230): Այն տանն իշխաններ և եկեղեցականներ «յարտաւուս յարեալ յային դառնապես, եւ աղաչէին գնա մի՛ թողուլ զնոսա որք եւ անհովիւ» (Կիրակոս, էջ 54):

Վկայասէրի գլխաւոր և մտերիմ դորձակիցն էր Գէորգ Լուսեցի վարդապետը, *անոր խորհրդականը և զպրտական էր միանգամայն: Կր խնդրեն որ Գէորգը կաթողիկոս ձեռնադրէ: Գէորգի յօժարութիւնը թէեւ եղած էր իշխաններու և ժողովուրդի խնդրանքին վրայ, բայց հայրապետին զարմանք պատճառեց և հակառակ ճանչցաւ Գէորգի այս ընթացքը, որովհետեւ մոռցած էր իր ուխտը, որով խոստացած էր հայրապետին ընկերանալ իր ճամբորդութեան տանն*: «վասնզի մոռացաւ զուխն միաբանութեան հոգեւոր նանապարհին»: Ուստի Վկայասէր Գէորգի դէմ իր սրտին մէջ *ոխը պահելով՝ ակամայ ձեռնադրեց*. «Եւ ի կամաց եւ յոչ կամաց ձեռնադրեաց գնա կարողիկոս յարոս հայրապետութեան Հայաստանեայց, բայց ի սիրն ոխայր, եւ բնդնականակս համարեաց գնա» (Ուռհայեցի, էջ 230):

Հայրապետի ուղեւորութիւնը երկու նպատակ ունէր, մին կրօնական բարեպաշտութեանց նուիրուել, միւսը գրական արտադրութիւններով զրազիլ: Անոր գրական աշխատութիւնները «թարգմանութիւն» կոչուած են:

Գրիգորի գլխաւոր նպատակը եղած է վաւերական աղբիւրներէ հաւաքել մարտիրոսներու վկայարանութիւնները և հարազատ ձեւ մը տալով՝ հայերէնի վերածել, այդ պատճառաւ կոչուած է «Վկայասէր»:

Վկայասէր քաջածանօթ էր յունական լեզուին, և երբ իր առաջին ուղեւորութիւնը կը կատարէր Կոստանդնուպոլիս — յունարենէ թարգմանութեան աշխատանքին համար նիւթեր հաւաքելու — կայսրը և պատրիարքը մեծ պատուով ընդունած էին զինք:

Ըստ պատմագիրներու, հայրապետ Պալտայ ճամբորդութեւն

նէն հաք կը վերադառնայ Ծամբթաւ, իր օթոռը, և անմիջապէս կ'որոշէ Եգիպտոսի իր ճամբորդութիւնը, ինչպէս Ուռհայեցին կը հաստատէ (էջ 229), «Եւ շրջել բնդ ամենայն անապատն Եգիպտացոց»։ Բայց նախ քան Եգիպտոս երթալը, ճամբայ ելած էր զէպի Երուսողէմ՝ բարեպաշտական ուխտ մը կատարելու. սակայն ծովու ալիկոծութիւնը պատճառ դարձաւ և Եգիպտոս տարաւ զինք, «Աւախն առեալ զնա քանի ի Սբսր (Վարդան, էջ 102)։

Եգիպտոս դառնալով տանն, Հայրապետը «մեծարեցաւ յոյժ» սուլթանէն և շինեց վանս Հայոց, և իր հզօր սրդին Գրիգորիսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց և անոր յանձնեց հայ դպրութի հոգեւոր և ազգային վարչական գործերը՝ տալով անոր հոգեւորականի բարձր տնտիճանի լիազօրութիւն մը։ Օրուան սուլթանը կը ջանար Եգիպտոսը անտեսապէս զարգացնել, որով Հայեր լաւ ընդունելութիւն դատած էին սուլթանի կողմէ, և անոնց թիւը հեազհետէ կը շատնար։

Պատմագիրներու վկայութիւնները սրտապէս չեն ճշգրտ հայրապետի Եգիպտոսի և Երուսողէմի ճամբորդութեան թուականները, սակայն կը հաւատան թէ Եգիպտոսի մէջ ճգնաւորներու հետ անապատային կեանք մը վարելէ և անոնց կարգ ու կանոնին ընտելանալէ հաք՝ Երուսողէմ անցած է (*):

Հայրապետը, ցամաքի ճամբով, Երուսողէմէն կը դառնայ իր օթոռը՝ Ծամբթաւ։ Ճամբորդութեան ընթացքին անցնելով Ասորիք և Կոմաղինէ՝ կ'այցելէ այդ կողմերը զաղթող և ցրուող իր հօտին, որոնք Ամանոսի և Տաւրոսի լեռներուն վրայ տապահով գիրքեր կը փնտռէին, բերդեր և քաղաքներ կը գրաւէին և կ'ուզէին կազմել մանր իշխանութիւններ։ Այնպէս որ, հայ-

(*) Քրիստոնէական կրօնքի մէջ, անապատային կեանքի նուիրումը եւ «միայնակեցումին» սկսած է Արևելքի մէջ եւ առաջին ձգնազեացներ ապրած են Եգիպտոսի անապատին մէջ։ Քրիստոնէական նախնական դարերուն, բարձրաստիճան եկեղեցականներէ շատեր հետեւած են այդ կեանքին, որոնցմէ մին եղած էր Գ. դարու վերջերք, Կեսարիոյ ամեռի հայրապետներէն մեծագոյնը, ծագումով Հայաստանցի Ս. Բարսեղը (հմմտ. աստ, էջ 173-79)։ Վկայասէրի ուխտը եւ հոգեկան տենչանքը եղած է այդ կեանքին հետեւիլ, «առ ի բնակել ի յերինս բնդ... հզնաւորացն Քրիստոսի» (Ուռհայեցի, էջ 230)։

դապետի (1067—1072) դէպի Կոստանդնուպոլիս, Եգիպտոս և Երուսաղէմ ճամբորդելը և իր աթոռանիստ Ծամնթուէ բացակայիլը և դառնալը համեմատաբար բաժնեկտվ կ'աւնենանք հինգ տարւոսն ժամանակամիջոց մը:

Գրիգորի բացակայութեան տակն, հայրապետական պաշտօնը կը վարէր Գէորգ Լոռեցին, որ նոյնպէս կը յիշուի որպէս գրական դէմք մը, և անոր կը վերագրուի կարեւոր նամակներ և հաւատոյ գիրեր և ուրիշներ, որոնք Լոռեցիի ուսման կարողութիւնը կը հաստատեն: Գէորգի պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը եղած է շատ կարճ՝ միայն հինգ տարի, որով իր վարչական գործունէութեան մասին յիշատակութիւններ կը պակասին:

Վկայասէր, անմիջապէս որ Ծամնթու դարձաւ, նոյն թուականին իսկ Լոռեցին աթոռակից կաթողիկոսութենէ կը զրկէ (Ուռհայեցի, էջ 247), «եւ բնկեց զսէր Գեորգ յարուոյ հայրապետքեանն եւ առեալ զֆօղն ի գլխոյ նորա»: Վկայասէր չէր կրնար Գէորգի հետ գործակցիլ, քանի որ անգամ մը անոր անկեղծութեան մասին ունեցած իր վստահութիւնը կորսնցսւցած էր և Հայրապետը իր ճամբորդութեան արդեւոր դիւրացնելու համար միայն՝ անոր տկամոյ տուած էր կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը, և հիմա քանի հայրապետը աթոռ վերագործած էր, ա'ւ պէտքը չուներ Գէորգի աթոռակալութեան: Կ'երեւի թէ Գէորգ իր գահակալութեան պաշտօնին տիրանալէ ետք՝ գոռողութեան հովեր տուած և գիրք բռնած էր Վկայասէրի դէմ: Գրիգոր, որ փառքէ ու գիրքէ խոյս կու տար, Գէորգի այս անբարատւան ընթացքին դէմ զայրացած էր: Անշուշտ հայ իշխաններն ալ գիտակէին Լոռեցիի այս կեցուածքէն և զինքը անպաշտօն ձգած էին:

Վկայասէր, հայրապետական քօղը Գէորգի գլխէն տանելէն ետք, Լոռեցի ստիպուեցաւ խոնարհիլ և «զնաց վիրաւորեալ», և առանձնացաւ ի Տարսսն քաղաք (նոյն): Գէորգ Տարսսնի մէջ տպաւինեցաւ տեղւոյն հայ իշխան Ապղարիպի հիւրասիրութեան, որուն իշխանութեան տակն էին Աստանա, Լամբրսն, Պտպիւռն և ուրիշներ (Վարդան, էջ 106): Գէորգ Տարսսնի մէջ տպւած է կաթողիկոսական ճոխութեամբ և շրջակայ քաղաքներու վրայ շարունակած է իր իրաւասութիւնը գործածել:

Այս դէպքերը կը կատարուէին Ծամնթուի մէջ, որ երկու

Գաղիկներու և իշխաններու սահմանին մէջ կը գտնուէր, անշուշտ հաւանութիւն ունէին Ռուբէն և միւս իշխանները, մանաւանդ Գաղիկ Արտականը, որ Վկայասէրի պաշտպանը հղած էր:

Գէորգի հեռանալէն ետք, Վկայասէր, ստիպուած, ինք ըստանձնեց հայրապետական գործերը և վարեց կաթողիկոսի պաշտօնը, զոր քանի մը տարիներէ ի վեր լսկ անուանապէս կը պահէր, քանի կը չըջէր զանազան կողմեր:

Վկայասէրի վերադառնալէն ետք, տթոռանիստ վանքին մէջ, իր ունեցած գործունէութիւններու մասին շատ բան չենք գիտեր, սակայն սա իրական է թէ այդքան գրասէր հայրապետ մը, որ Պսլիս, Եգիպտոս և Երուսաղէմ կ'երթար վանքերը ու եկեղեցիները կազմակերպելու և իր գրական աշխատանքները ամփոփացնելու, տարակոյս չկայ որ հայրապետանիստ տթոռին մէջ, որպէս կրթական բոյն, հաւաքած և կազմած չըլլար վանական գրասէրներու խումբ մը. ինչպէս պատմադիրներ հաւանական կը գտնեն թէ Վկայասէր իր հաւաքած վկայարանութիւնները ու ճառերը թարգմանելով կը դրաղէր և կը վարէր նաեւ հայրապետական գործերը: Անշուշտ թարգմանութեան այս գործին համար ունեցած է կարող գործակիցներ, թէեւ չեն յիշուած: Պատմութիւնը կու տայ կիրակոս և Մատթէոս երկու վարդապետներու անունները, իբր Վկայասէրի թարգմանութեանց աշխատակիցներ («Հայկական Հին Դպրութեան Պատմութիւն», Հ. Գարեգին վրդ. Զարբանուկեան, էջ 602):

Հայոց հեռատես հայրապետը, իբրեւ քաղաքական միտք, կը զգար թէ հայ արքայական և իշխանական կեանքը ժամանակի դէպքերուն հետ մարելու և ակարանալու վրայ էին: Ուստի, իր քաղաքականի և եկեղեցականի բարձր արժանիքը և հեղինակութիւնը ի նպատակ իր ժողովուրդին և անոր ապագային օգտագործելու համար նախընտրած էր չըջուն գործիչի դերը ստանձնել՝ մասամբ մը զոհացում տալու համար նաեւ իր գրական աշխատանքին:

Վկայասէր, պահ մը հայրապետական տթոռի գործերը կարգադրելէ և իր գրական աշխատանքը դասաւորելէ ետք, գնաց Անի, թէ իր մայրը տեսնելու, որ տակաւին ողջ էր, և թէ հայրենի երկրին Մայր տթոռի եկեղեցական գործերը մասակարարելու:

Անիի մէջ, հայրապետական Մայր տթոռի հեղինակութիւնը

տեւական պահելու համար, իր քեռորդին՝ Բարսեղը եպիսկոպոս ձեռնադրեց և Հայաստանի շրջանին վրայ կաթողիկոսական աթոռին փոխանորդ կարգեց: Այս Բարսեղն է որ, քիչ ետք, իրրեւ ընդհանուր կաթողիկոս, արատահմանի միւս աթոռները պիտի կապէր Մայր աթոռին հետ. «Եւ զնացեալ ի մայրաքաղաքն Հայոց որ կոչի Անի, եւ անդ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զԲարսեղն... որ յեւ ժամանակաց ետու զարու հայրապետական սանն Հայոց» (Ուս-հայեցի, էջ 253):

Վկայասէր, աշապէս, Անիի մէջ, Հայաստանի հայրապետական Մայր աթոռի հոգածութիւնը կարող ձեռքի մը յանձնելով վերադարձաւ իր կրօնական կեանքի նախկին օրրանը — Սեւ լեռները: Հոն կաղմակերպեց վանական կեանքը և հաստատեց կարգ ու կանոն, համաձայն այն ներքին օրէնքներուն, զորս հայրապետը տեսած, սորված և դրի տուած էր՝ կոստանդնուպոլիս, Եգիպտոս և Երուսաղէմ շրջադայութեան ընթացքին:

Վկայասէր, իր դրական խառնուածքով, միշտ հակամէտ էր հայկական դադութիւններ կաղմած այս լեռները բարձրանալ և իր զարծուհեութեան կեդրոնը դարձնել: Հայրապետը իր այս ընթացքով ճամբայ կը բանար և կը քաջալերէր հայ հայրենասէր իշխաններու խումբը, որոնք հետագայի անկախութեան ձեռնարկով՝ կը մագլցէին գէպի այդ բարձունքները:

Ինչպէս տեսանք, այդ թաւականներուն սեւեռ-թուրքերու երեւումով և Յոյներու ազդեցութեան տկարացումով, հայ թագաւորներու և իշխաններու քաղաքական դիրքը իրենց կալուածներուն մէջ հեռզհեռէ նսեմանալու վրայ էր, և քաղաքական ասպարէզին վրայ՝ իրրեւ հայ իշխան՝ միակ Փիլարատոսը կը տիրէր այդ շրջաններուն մէջ (հմմտ. տատ, էջ 266—277):

Փիլարատոս, զգալով հայ արքաներու և իշխաններու տկար վիճակը, իրրեւ միակ հայ իշխան, հետեւելով ազգին հնաւանդ սովորութիւններուն, ուզեց իր արամադրութեան տակ ունենալ Հայոց հայրապետը և անոր աթոռը: Ուստի Վկայասէրէն պահանջեց որ թողու իր աթոռը և իր մօտ տեղափոխուի Վկայասէր մերձեց «վասնզի զարհուրեալ եր ի չարաշունչ գազանէն» (Ուս-հայեցի, էջ 252) և Փիլարատոսի պատասխանեց թէ ինքը չի կրնար դալ և թէ իր մօտ գտնուած Սարգիսը կաթողիկոս ձեռնադրէ. «Ի՛նչ իմ հրամանաւ յարու հայրապետութեան զսէր Սարգիս» (նոյն):

Այսպէս, Փիլարատոս, յուսանաւ վկայասէրի դիրքէն, Ջանան դաւառի Հոնի քաղաքին մէջ (Մարաշի մօտ) ձեռնադրել թուաւ Սարգիսը «յարձա կարողիկոս քեմին Հայոց», և վկայասէրի կողմէ իբր հաւանութեան նշան տնօր դրկեց Պարոս Գեառգարձի հայրապետական քօղը և դաւադանը: Պատմագիրներ Սարգիսը կ'ընդունին «այլ սուրբ եւ հրաշափառ տեսեալք... կաւարեալ օգնական հօտին Քրիստոսի» (նոյն): Այսպէս նոր հայրապետանոց մը եւս կը հաստատուէր Հոնի մէջ՝ 1076-ին, և կ'իշխէր միայն Փիլարատոսի սահմանին մէջ, իսկ ընդհանուր կաթողիկոս կը մնար վկայասէրը:

Սարգիս շատ չ'ապրիր, ձերութեան պատճառաւ յաջորդ տարին կը վախճանի, որուն անմիջապէս յաջորդ կ'ընտրուի, Փիլարատոսի կողմէ, Սարգիսի դրան եպիսկոպոս Թէոդորոս Ալախօսիկ կոչուածը, «զգրան եպիսկոպոսն տեառն Սարգսի Հայոց կարողիկոսի» (նոյն, էջ 259):

Փիլարատոսի սահմաններուն մէջ, մինչ քաղաքական պատճառներով հայրապետական աթոռը բազմադասիներու բաժնուած էր, Հայաստանի մէջ քաղաքական կացութիւնը հանդարտած և բարեկաւուած էր: Հայեր, կնթարկուելով պարսիկ տիրապետութեան, իսպառ ազատած էին յոյն և սելճուգ բախումներէն:

Վկայասէրի անկած ծառը, Հայրապետական Մայր աթոռի անդամատանին մէջ, սուճացած և կարճ ժամանակի մէջ զօրաւոր արմատ ձգած էր: Բարսեղի հեղինակութիւնը Հայ ժողովուրդին և Մայր աթոռին վրայ տիրական էր, ինչ որ անկէ առաջ բուխարովին մոռցուած և անտես տունուած էր, և Գեառգարձ և Խաչիկ վշտակիր կաթողիկոսներու մատնադութեան պատճառ դարձած էր:

Հայեր պարսիկ սուլթաններու տիրապետութեան տակ հանգիստ կեանք մը ապրիլ սկսած էին և չնորհիւ անոնց պետերու խաղաղասէր և արդարասէր վարմունքին, քրիստոնեայ հպատակներ և Հայեր՝ միշտ բարգաւաճ և խաղաղ կեանք մը կը վարէին:

Անիի աւանդապահ ժողովուրդը սկսաւ իր նախկին դիրքը գրաւել աղբային և եկեղեցական կեանքին մէջ և ընդհանուր հայրապետական աթոռի իշխանութիւնը վերահաստատել, ինչ որ արդէն մասամբ մը իրականացած էր չնորհիւ Բարսեղի խոհեմութեամբ վարած ընդարձակ իշխանութեան և բարեհամբաւ վարքու-

վը, երբ տակաւին կաթողիկոսական տառիճանը իր վրայ չէր ստացած:

Աղուանից թաղաւոր Կորիկէ, յիշելով իր հայ Բաղրատաւնի սերունդէ ծաղումը, իւրացուց Հայերու շահերը և Բարսեղի կաթողիկոսական ձեռնադրութեան մէջ բացառիկ աջակցութիւն ցոյց տուաւ:

Բարսեղ Կորիկէի գործակցութեամբ և քաջալերութեամբ, 1081 թուի Մարտ 1-ին, Հաղբատայ վանքին մէջ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսի կողմէ. «Ձեռնադրեցին զսէր Բարսեղ կարողիկոս յարո՞ւ Սրբոյն Գրիգորի... աշխարհին Հայոց» (հմմտ. Ուռհայեցի, էջ 266):

Կաթողիկոսի ձեռնադրութենէն ետք, գէղի թաղաւորարնակ Անի քաղաք մուտքը հանդիսաւոր եղաւ. «արք քաջք եւ հզօրք՝ հանդերձ եպիսկոպոսիւն», և «ամեհայն տունն Շիրակայ գնայ բնդաւաջ նորա», գիժաւորեցին և Պետրոս Գեառգարձի աթոռը նըստեցուցին: «Եւ եղեւ օրն այն օր մեծ եւ ուրախութիւն ամեհայն տունն Հայոց, վասնզի տեսին նորոգեալ զարո՞ւ հայրապետութեան ի քաղաքն Անի, որ ի վաղուց հետէ ժամանակաց խախտեալ եւ մախանօք եւ նեղութեամբ չար եւ դառնացեալ ազգին Հոռումոց» (նոյն):

Մինչ այսպէս, Հայաստանի մէջ, Բարսեղ կաթողիկոսական աթոռ կը բարձրանար, և Հայոց հայրապետի քնդհանրական հեղինակութիւնը կը տարածուէր, միւս կողմը Փիլարատոսի չըրջանները աւելցնելով քաղաքական չփոթ կացութեան հետ փոխուած էր նաեւ Հայոց ներքին վիճակը, և աւելցնելով իշխանութեան մէջ նոր կաթողիկոսներ գահ կը բարձրանային զանազան պատճառներով:

Փիլարատոսի երեւմեի իշխանական գիրքը իր անկումի ճամբան բռնած էր: Եղիպատոսի ամիրաները Փիլարատոսի ձեռքէն գրաւեցին Անախքը, Ասորիքը և Կիլիկիան, իսկ Պալատճի տնուն ամիրան ալ գրաւեց Զանան գաւառը, որով Հանի քաղաքը և իր Թէոդորոս կաթողիկոսը Փիլարատոսի սահմաններէն դուրս մնացին: Փիլարատոս այս անգամ Թէոդորոս Ալախօսիկը իր մօտ հրաւիրեց, և երբ մերժուեցաւ, Պօղոս «զհայր Սրբոյ Նեանին վարազայ» Փիլարատոսի հրամանաւ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ Մարտի մէջ, 1085 թուին. «Հրամանաւ եւ կամօք Փիլարատոսի եւ ոչ Աստուծոյ» (նոյն, էջ 275):

Բարսեղի աթուակալութեան շրջանին կը հանդիպէր պարսիկ Մելիք Շահի յաղթական արշաւանքը գէպի Ասարիք, երբ ասեղ բանակով մը, ինքը անձամբ կը գրաւէր Անախոքը, Հալէպը (Բերիա) և Եդեսիան (նոյն, էջ 282)։

Բարսեղ, որ Մելիք Շահի այս նոր գրաւումներէն ետք առնոր իշխանութեան ներքեւ համախմբուած կը գտնէր Հայսլթեան մեծամասնութիւնը, և ուր վկայասէր բազմազլուսե կաթողիկոսներու մէջ գծուարութեան մասնուած՝ ձեռնթափ վիճակի մէջ կը գտնուէր, որոշեց վկայասէրի գործերու կարգադրութիւնն ինք ստանձնել, փրկելու համար ընդհանուր հայրապետական աթուռի հեղինակութիւնը։ Ստար Պարսկաստան եկաւ իր առաջարկները ներկայացնելու Մելիք Շահին։ Շահը պատուեց հայրապետը և ընդունեցաւ անոր բարձր ատաջարկները։ Հարկատուութիւնէ ազատեց եկեղեցիները, վանականները և քահանայները, որոնք հալածական ծանր տուրքերու ենթարկուած էին։ Շահը այս մասին «գիր ազատութեան» տալով, «հրովարտեալով եւ մեծաւաճով արձակեաց զհայրապետսն Հայոց», որուն կ'ընկերանային, «արք փառաւորք ի սուլթանէն զհետ իւր, եւ եկեալ հասանէր ի Զանան գաւառին...», կաթողիկոսին կ'ընկերանային սուլթանի կողմէ արուած «արք փառաւորք» պաշտօնականներ, չընորհուած ազատութիւնը և ապահարկութիւնը գործադրութեան գնելու և Բարսեղի իշխանութիւնը զօրացնելու համար (նոյն, էջ 290)։

Բարսեղ Անի վերադարձաւ, հան Շահի հրամանները գործադրելէ ետք՝ եկաւ Փիլարատոսի և Զանան գաւառի շրջանները։ Հոնի մէջ իբր կաթողիկոս կը նստէր Ալախօսիկը, «հրամանաւ Փիլարատոսին նստեալ եր կարողիկոս ի Հոնին... սէր Բարսեղ ընկեցոյր յարողոյն», և կաթողիկոսական քօղը անկէ տանելով՝ պաշտօնէ զրկեց զայն (նոյն)։

Մարաշի Պօղոսը ըլլալով «այր սուրբ եւ առաքինի», տեսնելով որ իր կաթողիկոսութիւնը «ընդ հակառակս եր եւ ոչ ուղղապէս», կը հրաժարէր և կը քաշուէր առանձնութեան մէջ։

Բարսեղ հայրապետ այս մասնակի կաթողիկոսներու դէմ հալածանքի ելած էր։ Ինչ որ վկայասէր չէր կրնար ընել, ինքը յանձնառու եղած էր գործադրել։ Գէորգ Լոռեցիի անունը այլեւս Տարսնի մէջ չի յիշուիր, որով վախճանած ըլլալու էր արդէն։ Իսկ Եգիպտոսի եպիսկոպոսութիւնը, որ կաթողիկո-

սի հաւատար իրաւունք ստացած էր, արդէն հնազանդ էր վկայասէրի տիտուին, «յանուն Սրբոյն Գրիգորի»: Գալով Աղթամարին, պաշտօնապէս հռչակուած տիտումը չէր: Այս կերպով բաժանեալ «բազմադուլս կաթողիկոսութիւն»ները ջնջուած կ'ըլլային Բարսեղի կողմէ, և ինքը «արար միանեծան զհայրապետս իւր» վկայասէրի հաւանութեամբ, որ իբրեւ ընդհանուր հայրապետ տակաւին իր իշխանութեամբ կ'ապրէր, և Բարսեղ իբրեւ լիազօր տիտուակիցը վկայասէրի՝ կը դարձէր (նոյն, էջ 291):

Բարսեղ, Հոնիի և Մարաշի շրջաններէն, անուանական կաթողիկոսներու տիտուները ջնջելէն ետք, 1091 թուին նպատակ ունենալով այցելել Հայ գաղութները, անցաւ Ուռհա, Կեսարիա, և Անտիօք, և «ի ինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն աշխարհի՝ որ քսեալն էին զնա» (նոյն): Բարսեղի այցելութիւնը, իրօք, հայրենական գաւառներէ փոխուած աւելով, օտար հաղի վրայ հաստատուած, և իրենց Հայրապետի տեսութեան կարօտցած հայ ժողովուրդին համար մեծ ուրախութիւն էր: Անոնց համար քաղաքականապէս և կրօնապէս շատ օգտակար եղաւ հայրապետին փորձառութիւնը:

Այս գէպերը կը կատարուէին այն թուականներուն՝ երբ կիլիկիան բարձունքներուն և փէշերուն դիրք բռնած էին հայրենասէր իշխաններու ազատագունդեր, որոնց անուններուն մէնք ծանօթացանք (հմմտ. տատ, էջ 273): Երկու հայրապետներ, վկայասէր և Բարսեղ Ա. Անեցի, մօտէն շփում ունեցած էին այս իշխաններուն հետ և կը վայելէին հայրապետներու սէրը. և վկայասէր, իր ծերութեան տարիներուն, այս իշխաններէն Գող վասիլի խնամքին յանձնուած էր (նոյն, էջ 278):

Վկայասէր Հայրապետը, շրջուն դարձիչի իր դերին մէջ, յանկարծ երուսաղէմ կը գտնենք, երբ խաչակիրներ Սուրբ քաղաքը կ'ուզէին գրաւել այլազգիներու ձեռքէն: Հայրապետը, երուսաղէմի մէջ, այլազգիներու կողմէ կը հետապնդուի իբրեւ կասկածելի, որոնք որոշած էին զինք սպաննել, «եւ եր յայնժամ յերուսաղեմ հայրապետն Հայոց տէր Վահրամ, եւ զօրքն այլազգեաց կամեցան սպաննել զնա» (Ուռհայեցի, էջ 326): Այդ կը նշանակէ թէ, հայրապետը իբրեւ քաղաքական դէմք և նախանձախնդիր քրիստոնէական կրօնի, խաչակիրներու օգնութեան ծառայած է՝ իր կեանքը վտանգի տակ դնելով, և հաղիւ մահուընէ ազա-

տած է զինք սպաննել ուղող այլազգի զօրքերու ձեռքէն:

Վկայասէր, Երուսաղէմէն ուղղակի Սեաւ-լեռ Արեգի վանք կը բարձրանայ, որ իր սիրած միջավայրն էր: Անկէ ետք կը փոխադրուի Գող Վասիլի շրջանակը՝ Քեստենի Կարմիր վանքը, երբ արդէն ծերութեան տարիքին մէջ կը դանուէր: Հայրապետը, այլևս իր նախնական աթոռը Ծամբաթաւ դառնալու պէտքը չունէր, քանի որ այդ շրջանակի հայութեան ընտրանիները իրենց զօրագունդերով, Ռուբէն իշխանի հետ 1081 թուականէն ի վեր լեռ բարձրացած էին և Կիլիկիան անկախութեան հիմերը դնելու աշխատանքին լծուած: Վկայասէրի Երուսաղէմէն դէպի Սեաւ-լեռ բարձրանալու թուականը կը զուգադիպի Կոստանդին Ա. ի տարիներուն, որ Կիլիկիան լեռնային անկախութեան իշխանը դարձած էր այլևս և յարաբերութեան մէջ էին Քեստենի իշխան Գող Վասիլի հետ:

Հայրապետի Սեաւ-լեռան Արեգի վանքէն, Քեստենի Կարմիր վանքը փոխադրուելը, եղած էր Գող Վասիլ իշխանի և իր իշխանութիւն հագածութեամբ, որոնք զուգուրանքով կը խնամէին հայրապետը իր վերջին օրերուն:

Հաղիւ թէ Բարսեղ Ա. Անի դարձած էր՝ մահամերձ կաթողիկոսը լուր կը զրկէ անմիջապէս և Բարսեղը իր մօտ բերել կու տայ, թէ «հասեալ ե ժամանակ իմ» (Վարդան, էջ 113): Բարսեղի ժամանումէն ետք, վերջին պահուն հայրենասէր հայրապետը մոռցած իր ցաւերը, տակաւին կը մտածէ հայրապետական աթոռի տպահովութեան մասին և Բարսեղի ու իշխան Վասիլի ներկայութեան «պատանի ոմն Գրիգորէ անուն» կաթողիկոս կ'անուանէր «սանն Հայոց զկնի մահուան տեառն Բարսեղի», և այն բանին «միջնորդ կացուցանէր զիշխանն Հայոց զՎասիլ... եւ զամենայն աշխարհն նորա» (Ուսհայեցի, էջ 372):

Հայրենասէր հայրապետի կտակը, երկնային պատգամ մըն էր հայ իշխաններուն և ժողովուրդին համար, և պատանի Գրիգորը վերջապէս Հայոց հայրապետը պիտի դառնար Բարսեղի մահէն ետք և պիտի կոչուէր Գրիգոր Գ. Պահլավունի:

Գրիգոր Վկայասէրի մահը տեղի ունեցած է յառաջացեալ տարիքին հետեւանքով. ութսունը անցած էր: «Եւ կացեալ սուրա յաքոռ հայրապետութեան ամս քառասուն», վախճանեցաւ 1105 թուական Յունիս 3-ին, Քեստենի Կարմիր վանքին մէջ ու հոն թաղուեցաւ. «Եւ քաղեցաւ մեծաւ հանդիսիւ ի Կարմիր վանքն մերձ ի Քեստեն» (նոյն):

Պատմագիրներ, երբ անկումը ու կորուստը կը պատճեն տայ մեծ հայրապետին, զայն կը կոչեն «հաւատքի սիւնը» հայ ժողովուրդին և «պարիսպը» Հայոց եկեղեցիին, ինչ որ երաշխիքն է աննման հայրապետի արժանիքին և անոր օգտակար ծառայութեան, «յայսմ ամի եղեւ անկեալ սիւնն հաւատոյ Հայաստանեայց եւ պարիսպ Սրբոյ եկեղեցւոյ Տանն արեւելից» (նոյն, էջ 370):

Հայրապետի յուղարկաւորութիւնը նոյնպէս եղած է յուզումնալից և համաժողովրդական, որուն ներկայ գտնուած են իշխաններ և ազատագուհներ, և դառնագին ողբացած են իրենց սիրելի հայրապետին անդարձանելի կորուստը. երբ զիրենք տնտէր կը ձգէր օտարութեան մէջ, «եւ իշխանն Հայոց Վասիլ եւ այլ ազասագունդք Հայոց արարին կոծ մեծ ի վերայ նորա, եւ դառնակոծ արժաստօք լացին առ հասարակ ի վերայ նորա... զրկեալ եղեն լայնպիսի սուրբ հայրապետէն, եւ նովաւ յիշեալ լացին տունն Հայոց, եւ լային զանախաւան իւրեանց ի յօսար աշխարհն...» (նոյն, էջ 372):

Գրիգոր Բ. Վկայատէր կաթողիկոսը, իր մահէն հաք ճանչնալու համար, իբրեւ նկարագիր և արժանիք մեզի կը ներկայանայ Մեծ եկեղեցական մը, որ ապրած է միայն գործելու, արատգրելու և օգտակար ըլլալու իր ազգին ու եկեղեցիին, և որոնց համար զսհած էր իր դադարը և հանգիստը քառասուն երկար տարիներ:

Հայրապետի մեծութեանը հափ գնել կարելի չէ, երբ անիկա կայսերական դուքսի իր աստիճանները և աշխարհական ճշտութիւնները վեհանձնօրէն զոհեց եկեղեցական ուխտին՝ միմիայն փրկելու համար Հայոց եկեղեցիի անկախութիւնը մոլեռանդ ու դաժան Յոյներու ձեռքէն:

Հեռատես ու քաղաքագէտ հայրապետը լաւ ըմբռնած էր գինք ընտրող երկու Գաղիկներու նպատակը և անոնց որոշումներուն իմաստը, երբ անոնք հայրապետական օթոռի կարեւորութիւնը ու գիրքը աւելի բարձր կը գնահատէին իրենց արքայական և իշխանական գահերէն ու արժէքէն, և գաղթական հայութեան ապագան կ'ուզէին կապել Հայոց եկեղեցիին և հայրապետական Մայր օթոռին, և զինք կ'ընտրէին այդ պահուն իբրեւ անոր արժանաւոր պետը:

Նորընտիր կաթողիկոսը, արժեքաւորեց իր վրայ դրուած

յոյսը և հայրապետական պաշտօնը: Իր գահակալութեան առաջին օրերուն իսկ զսհեց իր հանգիստը, շրջեցաւ, այցելեց հայ գաղութները, և իբրեւ «ուխտեալ զործիչ» կազմակերպեց հայ եկեղեցին, աւելով անոր առողջ միաքով, բարձր ու պատրաստուած նկարագիրով առաջնորդներ և հայրապետներ, որոնցմով հիւսեց ու զիրար կապեց ցիրսեցան Հայսեթիւնը ու Հայոց եկեղեցին:

Եթէ ինքը, իբրեւ վկայատէր, երկու Գաղիկներու կողմէ ընտրուած յարմարագոյն աթոռակալն էր Հայոց եկեղեցին, որ այնքան օգտակար հանգիստացաւ ծառայութիւններով, Անեցի Բարսեղն ալ իր կողմէ ընտրուած արժանաւորագոյն Հայրապետն էր, որ ջնջեց հակաթու կաթողիկոսութիւնները և փրկեց հայրապետական աթոռի միասնականութիւնը, և Հայոց եկեղեցիի աւանդական մեծութիւնը:

Պատմագիրներ, վկայատէրը կը գովարանեն նաեւ իր արժանիքներով՝ իբրեւ գրական դէմք: Անոր շնորհիւ սկսած կը նկատեն, հայերէն լեզուի պարզ և ընտանի սճի զարգացման շրջանը: Շնորհալի, Լամբրոսնայի, ինչպէս նաեւ Սևա-Լեւոնցիներու գրատէր խումբը, այդ սճի հիման վրայ պատրաստեցին իրենց զոհար արտագրութիւնները, որոնցմով պայծառացուցին և ճոխացուցին Հայաստանեայց եկեղեցին, «եւ ամենայն պայծառութեամբ սուրբ գրոց ելից զեկեղեցի Հայաստանեայցս» (նոյն, էջ 371):

Բարսեղ հայրապետի մահը չուշացաւ: վկայատէրի վախճանումին տառն, արդէն Բարսեղ իր մօտն էր, և հայրապետի մահէն ութը տարի հաք վախճանեցաւ արկածի մը զոհ երթալով: Կը պատմուի թէ, գարնան եղանակին, Քեսոսնի մօտ վարդահեր տնուն գիւղ մը կը գտնուէին: Հայրապետը իր աշակերտներով, քահանաներով և եպիսկոպոսներով տանիք մը կ'ելլեն աղօթելու համար, երբ յանկարծ տանիքը կը փլի և հայրապետը կողէն կը վիրաւորուի, «յանկարծակի անկաւ եւ կորճանեցաւ Տունն, եւ ոչ ումեք եղել վնաս՝ բայց միայն Տեառն Բարսեղի... եւ ապրեալ եղել զաւուրս երիս...» (նոյն, էջ 411):

Բարսեղի մահը տեղի ունեցաւ 1113 Մայիս 26-ին, Շուղրի կարմիր վանքին մէջ. մարմինը թաղուեցաւ վկայատէրի գերեզմանին մօտ. «Թաղեցաւ ի Շուղրն մեծաւ հանդիսիւ, եւ եղաւ հայրապետական գերեզմանի» (նոյն):

Այսպէս տարագիր տրքաներ, իշխաններ և բախտակից հայրապետներ միեւնոյն երկրամասի մէջ ապրեցան իրենց հայրենազուրկ ժողովուրդին հետ, կողք կողքի, աւելի քան կէս դար (1016 - 1081):

Անոնք այս օտար երկրի մէջ չունեցան, ոչ մէկ մխիթարութիւն ու պաշտպանութիւն: Հալածանքը ու թշնամութիւնը իրենց հետ գացին և իրենց հետ ապրեցան: Հոս ու հոն՝ նոյն թշնամիները, հայուն կրօնակից քրիստոնեայ Հռոմը և այլակրօն սելճուկ-թուրքը, որոնք հանգիստ ու դադար չտուին հայ ժողովուրդին և ոչ ալ անոնց քաղաքական ու կրօնական պետութիւն:

Թշնամիներով շրջապատուած տարագիր հայութիւնը՝ այս անպատա միջավայրին մէջ, պաշտպան ունեցաւ միմիայն իրենց տրքաները, հայրապետները և իշխանները, որոնք փոխադարձ սիրոյ և համերաշխութեան մէջ, ապագայի վառ յոյսերով և կազմակերպուած ոյժով ջանացին պաշտպանել հայրենական եկեղեցիի աւանդական ուրոյն դիմագիծը և ազգային անկախութեան ոգին, որոնք հայու ցեղային յատկութիւններէն եղած էին:

Վաղուան յոյսերով ապրող հայ ժողովուրդի մաքին մէջ, այս դիտակցութիւնը, եղբարբախտ տրքայի օրէն սկսեալ, որուն զոհ գնաց տրքան, տիրող ոգի դարձած էր Ռուբէնի, Վասիլի, Օշինի և Փիլարտոս զինուորականի օրով, որոնց անկախութեան ձգտումներուն ներքին հոգեկան ոյժը կը կազմէին իրենց տաժանակիր, Վկայասէր դիտական և Բարսեղ կարգադիր հայրապետները:

Իշխաններու և հայրապետներու փոխադարձ սիրոյ և նշանակութիւն ոգին աւելի շեշտուած կը գտնենք իշխանաց իշխան Վասիլի և Վկայասէր հայրապետի միջեւ, երբ իշխանը և իշխանունիւն, հայրապետի հանգիստը ապահովելու և իրենց խնամքին տակ առնելու համար՝ Արեգի վանքէն՝ Քեսունի կարմիր վանքը փոխադրել կու տան զայն:

Մենք տեսնուք նաեւ Հայոց իշխանը թագաւորի դադաղին մօտ, երբ եկած էր իր զօրադունդերով վերջին յարգանքը աւուր և դառնակոծ արձանագիտութեամբ հայրապետի կորուստը, որոնք կը գրկուէին «յայնպիսի սուրբ հայրապետէն», «եւ իսկան Հայոց Վասիլ եւ այլ ազատագուցի Հայոց արարին կոծ մեծ...» (հմմտ. տատ, էջ 315):

Միեւնոյն սիրոյ գործակցութիւնը կը գտնենք նաեւ Վկայասէրի մահէն ետք, Վասիլ իշխանի և Վկայասէրէն ընտրեալ Բարսեղ կաթողիկոսի միջեւ, ինչպէս պատմագիրը կ'ըսէ, Բարսեղ հայրապետը «եր հոգաբարձու» Վասիլին, և «հայր խոսովանութեան»: իշխանի մահուան օրը, հայրապետը ներկայ կը դրանուի շրջապատուած և այլ աղատագուհներով, եպիսկոպոսներով և վարդապետներով, վեր հանելու համար իշխանի տիրող զօրութիւնը և մեծագործութիւնները, «եւ եղեւ սուգ սասիկ ամենայն ժամ Հայոց, վանգի առ նա եին ժողովեալ... զօրքն Հայոց... տիրեալ եր բազում գաւառաց իւրով զօրութեամբն, եւ ամենայն երամք կրօնաւորաց, եպիսկոպոսաց Հարց եւ վարդապետաց առ սա ժողովեցան...» (հմմտ. աստ, էջ 279):

Հայոց հայրապետը, որպէս հայրենասիրական գործ, այնքան սրտով կապուած էր իշխաններու գոյատեւման համար, որ իշխանի մահէն անմիջապէս ետք, իշխանութեան փոխանորդ կը կարգէ, «գեղեցկասեսիլ եւ առիւծադեմ, «այր քաջ եւ պատերազմող, ամաց քսան եւ հնգից» եր իտասարդ Վասիլը, «գաս նսեցուցին յաթոռ մեծ իւսանին Վասիլին» (Ուռհայեցի, էջ 405):

Բոլոր այս պատմական դէպքերը կ'ապացուցանեն իշխաններու և հայրապետական աթոռներու համագործակցութիւնը, ի նպաստ հայ ժողովուրդի անկախութեան ձգտումին:

Զ.

ՍԵԼՃՈՒԳՆԵՐ ԵՒ ԹՈՒՐԻՔԵՐ

Մեր պատմութեան ընթացքին, մենք հանդիպեցանք սելճուզ-թուրք ցեղի այս անունին, որոնք Յոյներէն ետք մտան Հայաստան և հայ արքաներու տեղափոխման պատճառ դառնալով՝ ծաղկեալ Հայաստանը տւերակ ըրին, ինչպէս նաեւ Մանազկերտի մեծ ճակատամարտով, Բիւզանդական կայսրութիւնը առաջնորդեցին զէպի կործանում:

Դանիշմանա և սելճուզ-թուրք անուն ցեղախումբին հետ մենք տակաւին դործ պիտի ունենանք, որոնք աիրաժ են կիլիկեան հայկական անկախ իշխանութեան սահմաններէն դուրս մնացած, և անոր սահմանակից Արգէսի շրջանին հայ բնակիչներուն և Փոքր-Ասիոյ ժողովուրդներուն վրայ, մինչև Օսմանեան սուլթաններու աիրապետութիւնը:

Սելճուզ-թուրքը ցեղակիցն է մեր օրերու ծանօթ թուրքին, որուն մասին մեր պատմութեան ընթացքին պիտի տեսնենք «Օսմանեան թուրքերը» բաժինին մէջ, և որու պատմութեան հետ կապուած է Հայութեան դժբախտ ճակատագիրը:

Կասպից ծովուն արեւելեան կողմը և Արալ լիճին շուրջ տարածուող անապատներուն և սափաւաններուն մէջ կ'ապրէին Ասիոյ խորերէն եկած թափառական ցեղեր: Անոնք ընդհանուր անունով թուրք կը կոչուէին և իրենց բնակած վայրերը՝ թուրքիստան անունով ծանօթ է մինչև այսօր:

Պարսից Սասանեան վերջին թագաւորները է. դարուն սկսած էին զգալ այս ցեղի ներկայութիւնը և անոնց հետ կռիւներ ունենալ: Արարներ է. և Ը. դարերուն, իրենց ազդեցութիւնը տարածեցին թուրքերու այդ երկիրներուն վրայ և իսլամական կրօնը ընդունիլ տուին, որ դժբախտաբար անոնց յետագիւծութեան նոր ազդակ մը եղաւ:

Իւրաքանչիւր ցեղախումբ կ'ապրէր պետի մը հրամանին տակ, որը իր կարգին կը ճանչնար խաքանի մը, կամ խանի մը վերին հսկողութիւնը (*):

(*) Մեր օրերուն տակաւին, օսմանեան սուլթաններու կառավարութիւնը կը կոչուէր «Օսմանլի տէօվլէթի խաքանի»:

Թուրք ցեղապետներ Թուրքիստանի մէջ սարսակներ կը հաւաքէին և զանոնք կը վաճառէին Միջագետքի քաղաքներուն մէջ։ Այս սարսակ Թուրքերու նախապէս բարձր դիրքերու տիրանալուն պատճառ դարձած են Պաղատաի Խալիֆաները՝ իրենց ակարութեամբ և ապիկարութեամբ։

Խալիֆաներ (833—842) իրենց անձնապահ գունդերը փոխանակ ցեղակից Արաբներէ կազմելու, այս Թուրք սարսակներէ կազմուած վարձկան զինուորներու յանձնեցին, այնպէս որ հետըհետէ Արաբ բանակին մէջ Թուրք զօրքերու և սպաներու թիւը շատնալով՝ Խալիֆաներ անոնց ձեռքը խաղալիք դարձան։ Անկէ հաք, Թուրք ցեղային յատկութիւններուն իբր հետեւանք, երկրի մէջ վայրագութիւնները և յափշտակութիւնները շատցան և քայքայումը սկսաւ բանակին և պետական կազմին մէջ։ Բուղայ կոչուած վայրագ արարածը Թուրք այս ցեղախումբի պետերէն մէկը եղաւ, որուն անգթութիւններու մասին մենք տեսանք արդէն (հմմտ. տատ, էջ 193)։

Շուրջ հազար թուականներուն, Թուրք Օկուզ ցեղը գրաւեց Պոստարան։ Սելճուգ անունով պետ մը, այդ տեղէն բաժնուելով դիմեց արեւմուտք և սկսաւ տարածուիլ Պարսկաստան։ Սելճուգ այս պետի համար կը պատմուի թէ ունէր շուրջ երկու հարիւր հազար ձիաւոր, որոնք իրենց երկար մազերը ուսերնուն ձգած, նիզակ ձեռքերնին, կ'արշաւէին և կը յափշտակէին։ Ասելճուգի թուը՝ Տուղրիլ (1038—1060), բուն հիմնադիրը եղաւ Սելճուգ Թուրքերու այս իշխանութեան որ իր սփին տակ միացուց բոլոր Թուրք ցեղերը։

Տուղրիլ, Պարսկաստանը գրաւելէ հաք, Պաղատաի Խալիֆայէն կանչուեցաւ, ուր ինքզինք անոր սպարապետը յայտարարելով շատ մը ամիրաներու իշխանութիւնները ջնջեց և տէր եղաւ Խալիֆայի գաւառներուն, ինչպէս նաեւ Միջագետքի։ Տուղրիլի եղբայրը Իպրահիմն էր, որ ահագին բանակներով մըտաւ Հայաստան, որուն վահաններուն դէմ կռուեցան Հայեր և Բիւզանդացիներ։ Այս բարբարոսը Հայոց բազմամարդ և ծաղկեալ քաղաքները տւերակ դարձուց։ Անկէ հաքն է որ, Հայեր սարսափած, նախ վանի Սենեքերիմ, յետոյ Անիի Յովհաննէս և ապա Կորսի Գագիկ թագաւորները փոխան Հայաստանէն դէպի բիւզանդական երկիրներ։ Հայերու այս գաղթին մէջ, նենգամիտ յայն կայսրներ իրենց ախուր դարձակցութիւնը ունեցած են սելճուգ պետերու հետ (նոյն, էջ 194)։

Տուղրիլի յաջորդեց իր որդին Ալփասլան, որ աւելի ընդարձակեց իր պետութիւնը։ Ինքն էր որ Անին գրաւեց Յոյնեքու ձեռքէն և ջնջեց Հայաստանի և Վրաստանի մէջ դոյութիւն ունեցող փոքր իշխանութիւնները, և Մանազկերտի մէջ Բիւզանդիոնի դէմ փառաւոր յաղթանակ մը տանելով գրաւեց անոր երկիրները։

Ալփասլանի յաջորդեց իր որդին Մելիքշահ (1072—1092), որ անձամբ արշաւեց և գրաւեց Եգիպտոսի ամիրաներէն Ասորիքը և հասաւ Միջերկրական ծով։ Անտիոքի իր տեղակալներն էին որ տապալեցին Փիլարտոս Հայու իշխանութիւնը Կիլիկիոյ մէջ։ Այս սուլթանը արդարութեամբ և իմաստութեամբ կառավարեց երկիրը. մասնաւորապէս Հայերու հանդէպ բարեացակամ գտնուեցաւ ամէնուրեք, և իր օրով էր որ Յոյներէն հաւածուող ու տառապող Հայեր քիչ մը հանգստացան։

Մելիքշահը, ինչպէս աստանք, սիրով ընդունեցաւ Հայոց Բարսեղ կաթողիկոսը և հայ ժողովուրդի բարօրութեան համար առանձնաշնորհումներ տուաւ, որմէ քաջալերուած՝ Հայոց հայրապետը, ջնջեց Փիլարտոսի ենթակայ քաղաքներուն մէջ հաստատուած հակաթոռ կաթողիկոսութիւնները։

Այս արդարասէր սուլթան Մելիքշահի մահէն ետքն էր որ պետութիւնը բաժնուեցաւ շատ մը սուլթանութիւններու, որոնք զիրար յօշոտեցին, մինչև որ Ճենկիզ Խանի Թաթարներուն կողմէ բոլորովին փճացան։

Դանիշմէններ նախ Սեբաստիոյ մէջ հաստատուեցան, սակայն քիչ-քիչ տարածուեցան Կեսարիոյ, Մալաթիոյ և Մարաշի վրայ և գրեթէ մէկ դար աիրեցին։ Կիլիկիոյ առաջին անկախ հայ իշխանները, Թորոս Ա. և Գող վասիլ, գործ ունեցան Դանիշմէններուն և Թիւրքմէններուն հետ։

Գոնիոյ կամ Իկոնիոյ սուլթանութիւնը, որ ամենէն կարեւորն ու երկարատեւը եղաւ, հիմնեց Մելիքշահի ազգականներէն Սիւլէյման, 1072-ին։ Ասոնք Բիւզանդացիներէն առին գրեթէ բոլոր Անատոլուն. Դանիշմէններու տէրութիւնը կցեցին իրենց սուլթանութեան, գրաւեցին բիւզանդական Հայաստանի գաւառները, այնպէս որ Գոնիոյ սուլթանութեան սահմանները կը հասնէին Մարմարա ծովէն մինչև Կարին քաղաքը։ Կիլիկիոյ հայ թագաւորները, շուրջ երկու հարիւր տարի, գործ և վճ ունեցան Գոնիոյ այս սուլթաններուն հետ։

Գոնիայի տէրութեան բեկորներուն վրայ նախ իշխեցին մի քանի թիւրքմէն պետեր, որոնց հետ նոյնպէս գործ ունեցան Կիլիկիոյ վերջին թագաւորները: Յետոյ է որ ձեւացան փոքր ու անկախ իշխանութիւններ, որոնց զօրաւորագոյնն էր Գարամանի կամ Իկոնիոյ իշխանութիւնը: Իսկ անոր արեւմտեան բեկորներուն վրայ, շուրջ 1300 թուին, կանգնեցաւ օսմանեան կայսրութիւնը, և սուլթաններ Մուրատ և Պայազիա ջնջեցին Անատոլուի մէջ Սելճուգեանց վերջին հետքերը:

ԹԱԹԱՐՆԵՐ ԿԱՄ ՄՈՆԿՈՒՆԵՐ

Երբ սելճուգ-թուրք ցեղի մասին կը խօսինք, փոքր-ասիական քաղաքական տապարէզին վրայ անմիջապէս մեղի կը ներկայանայ Թաթար կամ Մոնկոլ կոչուած սերիշ ցեղ մը՝ նոյնքան բարբարոս իր արարքներով, որոնք ճակատագրական առիտեր հետքեր ձգած են ասիական փոշովուրդներու կեանքին վրայ:

Անոնց աղգեցիկ խաները գործ ունեցած են իրենց մըրցակից սելճուգ սուլթաններու և մասնաւորապէս Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորներուն հետ: Անանք շարունակեցին գաղանաւորոյ ընթացք մը և պակասը լրացուցին այն չարիքներուն, որոնք գործադրուած էին իրենց ցեղակից սելճուգ-թուրք սուլթաններէն ոմանց կողմէ՝ իրենց քրիստոնեայ հպատակներուն վրայ:

Անոնք ունեցան երկու նշանաւոր պետեր, ձեռնկիզ Խան և Լեւկիքիմուր անուաններով, որոնք պատմութեան մէջ ծանօթ են որպէս սարսափ և արհաւիրք ափռող մարդկութեան մէջ:

Ճենկիզ Խան (1206-1227) Ժ.Գ. գարու սկիզբը Ասիոյ մէջ իր իշխանութեան տակ միացուց Մոնկոլ, Թուրք և նման վայրենի ցեղեր, որոնք ճանչցուած են Թաթար անունով:

Ճենկիզ Խանի մայրաքաղաքն էր Գաւգուրում՝ Պայքաւ լիճին մօտ: Անիկա այս խառն ցեղերու գլուխը անցնելով, նուաճեց Չինաստանը և Հնդկաստանը: Կործանեց բազմաթիւ թագաւորութիւններ: Գրաւեց Պոլսարան, Սամրկանաւը և ուրիշ քաղաքներ. աւարի տուաւ պարսկական և արաբական յետին մնացորդները, և անոնց մշակութային կեդրոններն ու գրադարանները ախտուի վերածեց:

Թաթարներու սերիշ ճիւղ մըն ալ, ոչ նուազ գաղանաւորօրէն, արշաւած էր գէպի Առաջաւոր Ասիա. անոնց Չարմաղան

զօրավարը մտաւ Հայաստան, որ այդ ժամանակ հայ, վրացի, պարսիկ և սելճուգ պետերու տիրապետութեան տակ կը գըտնուէր: Անի և Կարս քաղաքները աւերելէ և բնակիչները ջարդելէ ետք՝ տիրեց Հայաստանի, 1236 թուին:

Բաշու զօրավարը Հայաստանէն անցաւ Գոնիայի սուլթանական երկիրները և յաղթեց սելճուգ բանակին. Կարին, Սևաստիա, Գոնիա և Կեսարիա քաղաքներ աւարի մատնուեցան: Հեթում Ա., Հայոց թագաւորը, տեսնելով Կիլիկիոյ մօտեցող այս մեծ վտանգը, Բաշուի հաւանութեամբ հարկատու և դաշնակից եղաւ թաթարներուն: Գոնիա և Անաիոք ենթարկուեցան անոնց. թաթար բանակները կը հսկէին այնտեղ:

1257 թուին՝ Հուլիոսը խան թաթար ոյսէրուն հրամանատար կարգուեցաւ Առաջաւոր Ասիոյ մէջ, որուն մեծ կեդրոններէն էր Պաղատ: Հուլիոսը Սիւրիան և Միջագետքը նուաճեց: Հայաստան եւս թաթարներու այս ճիւղին իշխանութեան ենթարկուեցաւ: Կիլիկիոյ մեր թագաւորները, թաթար այս խանին հետ զինակից ըլլալով, անոր բարեկամութիւնը օգտակար դասն իրենց թագաւորութեան համար:

Հետզհետէ Գարագորումի մեծ խանութենէն զատ ձեւացան ուրիշ խանութիւններ եւս. որով անկարգութիւնը ու քայքայումը սկսան թաթարներու մէջ, որոնք իրարու մրցակից և թշնամի դարձան: Եգիպտոսի Մեմլուքները առիթէն օգտուելով մահացու հարուածներ տուին անոնց Միջագետքի և Սիւրիոյ մէջ:

Թաթար ցեղեր ի վերջոյ իսլամական կրօնքը ընդունելով ձուլուեցան արեւելքի ժողովուրդներուն հետ: Անոնք իսլամական այս նոր կրօնքով եղբայրակցած, մեծ վնաս հասցուցին արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, ի մասնաւորի հայ ժողովուրդին:

Մինչ թաթարական խանութիւնները այսպէս արագ քայքայումի կը դիմէին, յանկարծ Լեոկքիմուր կամ Թիմուրլենկ այդ քայքայուած ոյսէրը և անոնց վայրագ բնազդները հրահրելով, 1370 թուին կողմեց հսկայ բանակ մը և նուաճեց Հնդկաստանն ու Պարսկաստանը, Մեմլուքներէն առաւ Միջագետքը, Ասորիքը և մեր Կիլիկիան: Հայաստանը ստեղին տակ առաւ 1387-ին. Անկիւրիոյ մօտ սուլթան Պայազիտը դերի բռնեց: Եգիպտոս մըտաւ և Մեմլուքներու հարստութիւնը կողոպտեց. մեռաւ 1405 թուին:

ինչպէս պիտի տեսնենք, մեր օրերու օսմանեան թուրքերը հաւատարիմ ժառանգորդներն եղան իրենց ցեղակից խալիֆաներու և Թաթար-Մոնկու այս իշխանութիւններուն։ Անոնք տիրեցին Փոքր-Ասիոյ, Հայաստանի, Կիլիկիոյ, Միջագետքի և Եգիպտոսի, և իրենց մարդասպանութեամբ զերազանցեցին Լենկթիմուրները և դարձան պատուհասը քաղաքակիրթ մարդկութեան։

Է.

ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻՈՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՒ

ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱՎԱՅՐ (ԺԲ—ԺԴ. դարերուն)

Մեր պատմութեան նախընթաց էջերուն, տեսանք թէ Անդր-Արգէոսի և Անդր-Տաւրոսի միջև տարածուած ընդարձակ դաշտահովիտը, շղթայուած Ծամբթաւ մեծ գետով, իբրեւ Կապադովկիոյ հարաւային երկրամաս Հայերով լեցուած էր՝ բիւզանդական կայսրութեան շրջաններէն սկսեալ։

Հայ Բագրատունի երկու Գագիկներու — Աշոտեանի և Աբասեանի — տեղափոխութեան թաւականներուն (1045-1080), Հայոց թիւը աւելի սառաւրացաւ, երբ անոնց կ'ընկերանային արքունի պարագաները, ժողովուրդը, ազատագունդ իշխաններու և զինուորներու հսկայական բազմութիւն մը. այնպէս որ առաջին անգամ ըլլալով Հայաստանէն դուրս այս հողամասը դարձած էր հայկական երկրորդ հայրենիք մը՝ իր քաղաքական, տնտեսական և կրօնական նկարագիրներով։

Արգէոսի և Տաւրոսի միջև այս հողամասին մէջ կը գտնուէին զոյգ Գագիկներու մայրաքաղաքներն ու ամրացները — Պիզու, Կալոնպաղատ, խաւարտանէք և Ծամբթաւ, Կիզիստրա և Կոսիտառ (Կոպիտառ) բերդերը, ինչպէս նաև Թաւ-Բլուր, Մատրասուն և Ծամբթաւ հայրապետական աթոռանիստ վայրերը, իրենց սահմանակից ունենալով Փիլարտոս զինուորական Հայուն, Գող Վասիլ և Օշին իշխաններու տիրապետութեան ենթակայ աշխարհամասերը՝ իրենց քաղաքներով ու գիւղերով։

Տուղրիլի օրով (1038-1064), Փոքր Հայքի և Փոքր Ասիայ մերձակայ գաւառները Մելիտինէ, Սերաստիա և Կեսարիա առաջին անգամ աւերուած ու քանդուած ըլլալով, Մանազկերտի յաղթական ճակատամարտէն ետք 1071-ին, սելճուգ Ալփուսլան իր էմիրներէն Սիւլէյմանը զրկեց Փոքր-Ասիոյ միջին գաւառները, ուր տիրելով շատ մը քաղաքներու, իր իշխանութեան տթուը հաստատեց Իկոնիա (Գոնիա) և եղաւ առաջին սուլթանը Սելճուգ Բուսի(*) իշխանութեան:

Նոյն ժամանակները՝ Ալփուսլան զրկեց նաեւ գէպի Կապադովկիա Դանիշմանտի տունէն Մուհամմէտ Կիւմիշթէկին անունով ուրիշ էմիր մը, որ նշանաւոր էր իր քաջագործութիւններով: Այս իշխանը երբ նուաճեց Սերաստիան և Կեսարիան, այն տակն Սերաստիոյ Արծրունի երկու արքայիկները Ատովմ և Արսւլսահլ, իրենց արքունի պարագաներով անցան Գադիկ Աշոտեանի և Ծամնթաւի տիրոջ Գադիկ Արասեանի քով և մինչև իրենց մահը մնացին Արգէսի այս շրջանակին մէջ (հմմտ. աստ, էջ 271):

Հայոց արքայի սպանութենէն (1080) և Ռուբէն իշխանի լեռ բարձրանալէն ետք, Արգէսի այս շրջանակը պահեց տակաւին իր գոյութիւնը իբրեւ հայկական կեդրոնավայր: Ռուբէնի հետ միացած էր միայն զինուորական և իշխանական որոշ խումբ մը, իսկ Հայոց ընդհանուր բնակչութիւնը իր այս դարաւոր վայրին մէջ հաստատ մնաց իր քաղաքներով և գիւղերով, և իբրեւ սահմանակից հողամաս՝ ենթարկուեցաւ լեռնային Կիլիկիոյ Հայոց անկախ իշխանութեան: Իսկ քիչ մը անդին Մարաշի շրջանակը և Քեսունը մինչև Մալաթիոյ սահմանները ապրեցան Վասիլի և Օշինի տիրապետութեան տակ:

Պատմագիրներէն ոմանք, Անդր-Արգէսի այս շրջանակը մինչև Տաւրոսեան լեռնաշղթայի սահմանները, Դանիշմանտի տան և Դըլըճ Ասլանի յաջորդներու իշխանութեան ենթարկուած կ'արձանագրեն, երբ Կիւմիշթէկին գրաւեց Սերաստիան և Կեսարիան Մանազկերտի ճակատամարտէն անմիջապէս ետք:

Պատմագիրներու այս տեսակէտը կարելի չէ վաւերական նկատել, քանի որ Կեսարիոյ գրաւումէն երեսուն տարիներ ետք

(*) Սելճուգ սուլթաններ կը սիրէին ինքզինքնին այսպէս կոչել՝ հռոմէական պետութեան անունով (սելճուգ լուսնի):

(1100), Արգէսսի այդ շրջանակին մէջ կը գտնենք Հայոց քաջ իշխան Թորոս Ա.ը, ուր կիզիստտա բերդին մէջ շրջապատուած իր հեծելազուհով մահուամբ կը պատժէ Մանատլեան երեք բերդապան իշխանները, որոնք քսան տարիներ առաջ (1080) նոյն բերդին մէջ սպաննած էին Հայոց արքան (տես առաջ, էջ 294):

Անշուշտ Դանիշմանաի իշխանութեան և յոյն կայսեր ազդեցութեան ենթարկուած հողամասի մը մէջ, Հայոց իշխանը պիտի չհամարձակէր առնելու այս յանդուգն քայլը, որ իբրեւ քաղաքական դէպք իր կարեւորութիւնը պէտք էր ունենար:

Հայոց իշխանի կողմէ սպանութեան փոխվրէժի դիմելէ առաջ, անոր հեծելազուհը դացած էր բերդը պահանջելու Մանատլեան իշխաններէն, որոնք խոստացած էին տալու նախապէս Հայոց իշխանին, իբրեւ անոր երկրին սահմանակից հողամաս: Մանատլեան իշխաններ երբ խոստմնադրուած եղան Հայոց իշխանին դէմ և չուզեցին բերդը յանձնել, այն ատեն է որ Թորոս դիմեց սպանութեան փոխվրէժի. «Յայնժամ ասէր ցնա Թորոս՝ երբ «Առ իս խոստումն կայ ձեր վասն բերդին, տուք ի յիս...»: Եւ նորա ստեալ զյառաջացեալն, եւ ասէր ցիւսանն Հայոց, երբ «ոչ կարեմք տալ զբերդն...»: (Ուռհայեցի, էջ 397-8):

Հետեւաբար նոյն այդ բերդը՝ այդ թուականին տակաւին երբ կը գտնուէր բիւզանդական սահմանապահ իշխաններու արքամագրութեան տակ, և հոն Թորոս աիրականօրէն կը գործէր, կը նշանակէ թէ այդ շրջանակին մէջ գոյութիւն չունէր ո՛չ սելճուգ իշխանութեան և ո՛չ ալ բիւզանդական կայսրութեան ազդեցութիւնը, և ենթարկուած էր Թորոս իշխանի անկախ տիրապետութեան:

Այս տեսութեան ոյժ կու տայ նաեւ մեզի հասած աւանդութիւնը, ինչպէս տեսանք (առաջ, էջ 242-4), երբ մեր պապերը կը կոչէին «Թորոս քաղաւորի դալեմ», և քովի ջրհորի մասին ալ թէ «Եփնուած եր Թորոս քաղաւորի ձեռքով»: Մեր օրերուն նոյնպէս բերդի սահմաններուն մէջ ունէինք աւերակ դիւղ մը ջալ անունով. կը պատմէին թէ հայ թագաւորանիսա վայր մը եղած էր և երկար ատեն հայ իշխաններ նստած էին հոն:

Գալով Փիլարատոսի իշխանութեան ենթակայ երկրամասին, կը տեսնենք թէ 1087-ին հայ մեծ զինուորականի տիրապետութեան քայքայումէն ետք, Մարաշի, Քեսունի, Լամբրոնի և Ալպիսթանի լեռնային շրջանակները իրենց քաղաքներով ու

գիւղերով, ենթարկուած են վատիւ և Օշին իշխաններու տիրապետութեան և պահած են իրենց ինքնագլուխ անկախ վիճակը, համակերպութիւն պահելով Դանիշմանտի տան և սելճուգ սուլթաններուն հետ: Անոնց անկախ սահմաններուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Թորոս Ա. Կիլիկիոյ իշխանի և վատիւ Քեսունի գործակցութիւնը ընդդէմ սելճուգ ասպատակութիւններուն. անոնք գերի կը բռնեն սելճուգ սուլթաններէն մին (հմտ. աստ, էջ 281 և 293):

Միւսոյն անկախ երկրամասին մէջ է որ գործեցին Վըկայասէր և Բարսեղ Ա. Անեցի հայրապետները, և վատիւ ու Օշին իշխաններու հետ համախորհուրդ կազմակերպեցին Հայոց կրթական, եկեղեցական ու վանական գործերը և իրենց փորձառութիւններով օգտակար հանգիստցան հայ ժողովուրդի քաղաքական կեանքէն ներս: Հոն է որ 1110 թուին, Բարսեղ Անեցի հայրապետը իշխանաբար գահադուրկ և քողադուրկ կը հռչակէ Հոնիի Ալախօսիկ, Մարաշի Պողոս և Տոմարծայի Լուսեցի Գէորգ հակաթուռ և կազմագլուխ կաթողիկոսները:

Այսպէս, Փիլարատոսի տիրապետութեան ենթարկուած «յերկիրն Մարաշայ, Ալախթան, Քեսուն, Սեաւ-լեռ», մինչև Մալաթիոյ և Խարբերդի սահման տարածուած «բազում» քաղաքներն ու գիւղերը, ուր համախմբուած էին «արք յիսուն իշխան Սասնցի»ներու ազատատէր խումբը (աստ, էջ 275), թէև կրած են Սեբաստիոյ Դանիշմանտի և Իկոնիոյ սելճուգ սուլթաններու յարձակումները, սակայն միշտ ալ ուժեղ պաշտպանութիւն գտած են լեռնային Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորներու կողմէ, և իբրեւ Կիլիկիոյ սահմանակից դաշտային հողամաս, ենթարկուած են Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան: Պատահած է նաեւ որ նոյն այս քաղաքներու պաշտպանութիւնը յանձնուած է խաչակիր ասպետներու և լատին կառավարիչներու ձեռքը, և հայ թագաւորներ լատին իշխաններու հետ գործակցաբար կրուած են սելճուգ սուլթաններու դրաւեալ բանակներուն դէմ, երբ անոնք կը փորձէին թափանցել Կիլիկիոյ հայ թագաւորներու սահմանները:

Սեբաստիոյ տէր Կիւմիշթէկի շրջանին երբ Խաչակիրներ կապադոկիա կը հասնին, երկիրներ և քաղաքներ դրաւելով, Փոքր-Ասիոյ տիրող իշխաններու շարքին գիրք կը բռնեն: Այս պարագան խաչակիր ասպետներու և սելճուգ սուլթաններու միջև վէճի և կռիւի պատճառ կը դառնայ:

կիւմիշթէկ, սելճուղ բոււնի սուլթանին թեւադրու-
թեամբ և աջակցութեամբ, 1100 թուին մեծ զօրքով կը յարձակի
Մալաթիոյ վրայ, ուր կը տիրէր Փիլարտոսի օրէն ի վեր հա-
յաղդի Գաբրիէլ իշխանը: Մալաթիոյ դաշտի այս ճակատամար-
տին, Մարաշի և Քեսուռնի հայ իշխանները եւս, որպէս քրիս-
տոնեայ ժողովուրդ և պաշտպան քրիստոնեայ կրօնքին, զի-
նուորապէս կ'աջակցին խաչակիր տապաւներու բանակին:

Մալաթիոյ պաշտպան բանակը և Հայոց օժանդակ զուե-
ղը, Դանիշմանաի այս սուլթանի սյոթին առջեւ չարաչար յաղ-
թուելով, տեղի կ'առնենայ նահանգային կոտորածը: Բազմաթիւ
սպաննուածներուն մէջ կը յիշուին նաեւ անուանները Անտիոքի
և Մարաշի երկու հայ եպիսկոպոսներուն, որոնք կռուի մաս-
նակցած էին Հայոց զուեղին հետ և սուսերաճօր ինկած: Այս
պատերազմին գերի կը տարուին նոյնպէս Անտիոքի և Մարաշի
լատին կառավարիչները. «Եւ սպանան յայսմ պատերազմիս երկու
եպիսկոպոսք ի Հայոց» (Ուռհայեցի, էջ 334):

Այս դէպքը պատահած էր երբ Գող վասիլ իշխանը տէր
էր Քեսուռնի և կ'իշխէր այս շրջանակին: Լատիններ կը դիմեն
Հայոց իշխանին և գերի տարուած կառավարիչներու մասին իշ-
խանի միջնորդութիւնը կը խնդրեն: Վասիլ իր կողմէ իբրեւ
փրկագին որոշ զուամար մը տրամադրելով՝ ազատագրած էր գե-
րիվար լատին կառավարիչները:

Դանիշմանաի այս սուլթանը եղած էր «բարի, շինող և
ողորմած»: Հակառակ անոր որ Հայեր Մալաթիոյ ճակատամար-
տին մէջ իրեն դէմ զէնք գործածած էին, դարձեալ անոնց դէմ
ներող ոգի ցոյց տուած էր, և իբրեւ աշխատասէր ու օգտակար
ժողովուրդ, ջանացած էր զանոնք խաղաղ ապրեցնելու: Այնպէս
որ անոր բարութեանը սահման դնելու համար, Հայերու կողմէ
անիկա կոչուած էր «հայաղդի» սուլթան: Մատթէոս Ուռհայեցի
պատմագիրը անոր համար կը գրէ. «այր բարի եւ շինող, որ լեալ
եր յազգեմ Հայոց: Եւ եր ողորմած ի վերայ հաւատացելոց Քրիստ-
սի»: (ՊԱՏՄ. ՍԵՔԱՍՏԻՈՅ, Անդրէաս վրդ. Ալեքսանդրեան, էջ
174):

Սերաստիոյ տէր, խաղաղասէր և երկրաշէն այս սուլ-
թանի տիրապետութեան օրով, կը հանդիպինք բարձրաստիճան
Հայերու անուաններուն, որոնք կը վայելէին սուլթանի սէրն ու
համակրանքը, թէ՛ իբր գինուորներ և թէ իբր բարի հպատակներ:
Ինչպէս Սերաստացի Դուլիթ և Սարգիս իշխանները, որոնք

այնքան օգտակար ծառայութիւններ ըրած են իրենց ցեղակից Հայերուն (*):

Այս պայմաններուն տակ, այս սուլթանի օրով հպատակ Հայեր և քրիստոնեաներ, ոչ միայն զաղթելու մասին չէին մըտածեր, այլ և նոր զաղթականներ եւս յաճախ իրենց մօտ կու գային ու կը հաստատուէին:

Հայերու և քրիստոնեայ հպատակներու խաղաղ կեանքը տակայն, Դանիշմանտի տան յաջորդ սուլթաններու օրով երկար պիտի չտեւէր: Մուհամմէտ Կիւմիշթէկի յաջորդեցին մուլա-ռանդ և հակաքրիստոնեայ սուլթաններ, որոնք իրենց հետ հաւածանք, բռնութիւն, ջարդ և սուր միայն բերին իրենց քրիստոնեայ հպատակներուն համար: Անոնց օրով քանդուեցան եկեղեցիներ, քաղաքներ, գիւղեր և մենաստաններ. կատարուեցան բազմաթիւ նահատակութիւններ, մասնաւորապէս Մարաշի, Քեսուհի, Ալպիսթանի շրջանակներուն մէջ:

Հալածական Հայեր և քրիստոնեայ հպատակներ չկարէնալով տակաւ անոնց խժգժութիւններուն, զաղթական դարձած էին դէպի ապահով երկիրներ: Անոնք աւելի ապաստան կը գտնէին Իկոնիոյ սելճուգ բոլմի երկիրները, ուր կը շարունակէր տակաւին անոր հիմնադիր Սիւլէյմանի խաղաղ քաղաքականութիւնը՝ իր քրիստոնեայ հպատակներուն հանդէպ, որոնք, ապահով կ'ապրէին:

Մուհամմէտ Կիւմիշթէկի յաջորդ Դանիշմանտի բըռնակալ իշխաններու կարգին կը յիշուին Մելիք Մահմուտ և Եաղուպ Ասլան սուլթանները, որոնցմէ երկուքն ալ եղած են իրարմէ աւելի ջարդարար:

Մելիք Մահմուտի օրով արդէն թշնամութիւնը սկսած էր Դանիշմանտի տան և Իկոնիոյ սուլթաններու միջև: Մելիք Մահմուտ իր իշխանութեան երկրորդ տարին (1136) մեծ զօրքով դիմեց Մարաշի երկիրները, եկաւ Քեսուհի և սուրիշ քաղաքներու վրայ, որոնց տէրը Վասիլ իշխան արդէն մեռած էր քսան տարիներ առաջ, իսկ երկրի տիրապետութիւնը յանձնուած էր լատին կառավարիչներու ձեռքը: Բռնապետը այրեց ու

(*) Կարելոր է գիտնուլ Թէ, ըստ պատմագիրներու, Դանիշմանտի այս սուլթանը, Սերաստիոյ իր մայրաքաղաքին մէջ, կը պահէր հայկական բանակ մը: Երբ Դըլբն Ասլան գրաւեց այս քաղաքը, հոն գտաւ հինգ հազարէ աւելի հայ զինուորներէ բաղկացեալ բանակ մը:

աւերեց քաղաքներ, գիւղեր ու վանքեր: Վեց օր պաշարեց Քիսուսը և քաղաքին ջուրը կտրելով՝ բնակիչները ջարդեց, այգեստանները և երկրի բերքը այրեց, փճացուց և աւարի տուաւ: Քանդեց նաեւ կորմիր վանքը, ուր թաղուած էին վկայասէրը, Գող Վասիլ իշխանը և Բարսեղ Անեցի հայրապետը: Կոտորեց քրիստոնեաները, իսկ Սեբաստիոյ մէջ նահատակեց բազմաթիւ Հայեր (տաղ, էջ 177):

Մահմուտի այս ընթացքը պատճառ դարձաւ որ Հայեր գաղթեն զանազան կողմեր. որով երկիրը պարպուեցաւ քրիստոնեայ և հայ բնակչութիւններէ: Գրաւեց Ալալիսթանը և Կեսարիա քաղաքը և իր երկիրը ընդարձակեց գէպի Միջագետք ու Հայաստան, ամէն կողմ սարսափ և աւեր սփռելով: Յոյն կայսրեր և կուսակալներ յաճախ կը ջանային նուաճել անոր բանակը, սակայն միշտ ալ անյաղթելի մնացած էր:

Այս վատահամբուս սուլթանի յաջորդը և որդին Եաղուպ Ասլան աւելի վայրագ դուրս եկաւ քան իր հայրը: Անոր օրով պակաս չէին բռնի կրօնափոխութիւններ և նահատակութիւններ, ինչպէս շատերու կարգին կը պատմուի թորոս Աբեղայի նահատակութիւնը Սեբաստիոյ մէջ՝ 1149 թուին, տեղւոյն առաջնորդ Գրիգոր Արքեպիսկոպոսի շրջանին: Աբեղան երբ կը մերժէ ընդունիլ իսլամական կրօնքը, չարաչար կը նահատակուի, և Սարգիս հայ իշխանը Ամիրայի նուէրներ տալով կ'առնէ «սուրբ» մարմինը և թաղել կու տայ Ս. Նշան վանքին մէջ, ուր թաղուած էր նաեւ Գևորգարծ կաթողիկոս:

Սուլթանը որքան չարիք կը գործէր քրիստոնեայ հրապտակներուն համար, նոյնքան կը ջանար զանոնք պահել իր երկրէն ներս, մասնաւորապէս Հայերը, որոնք ճանչցուած էին աշխատասէր և երկրի շինութեան օգտակար տարրեր: Կը պատմուի թէ թափուր մնացած իր երկիրը լեցնելու համար, գաղթող Հայերէն և քրիստոնեաներէն հարիւր հազար հոգի բռնի վերադարձուցած է իրենց երկիրը:

Անգամ մը այս «այդ ժանդ և չարասէր» սուլթանը, փորձած է արշաւել Հայոց իշխան թորոս Բ.ի երկիրները, և Միսիսի ու Անաւարդայի հայկական կիրճերուն մէջ, Հայոց բանակը լուս ջարդ մը տալով այս թուրքին, անոնց գլխաւորին լեարդը նիզակի անցուցած և սպաննած են. «առ հասարակ զամենիսեան սասակեցին, եւ զգլխաւորն իւրեանց Եաղուպն ճիզակաւ րնդ լերդն անցուցեալ, եւ դառնագոյ ձայնիւ եհան զդառնացեալ

ողիմ:» (Ուսման յայտ, էջ 512):

Բարեբախտաբար այս բռնակալութիւնը երկար չտևեց, այլ միայն տասը տարիներ: Չարագործի մահէն ետք սկսած ներքին երկպառակութիւնները և արտաքին թշնամիներու յարձակումները պատճառ դարձան որ քայքայուի և կազմալուծուի Դանիշմանտի տան իշխանութիւնը: Գըլըճ Ասլան, որ այս սուլթանութեան անհաշտ թշնամին էր, 1162-ին արշաւեց Դանիշմանտի երկիրները, և դրաւեց Մելիտինէ, Ալպիսթան և Կեսարիա քաղաքները իրենց սահմաններով. այնպէս որ Դանիշմանտի տան իշխանութիւնը մէկ դարէ աւելի (1072-1174) տիրապետելէ ետք վերջ կը դնէր, և իր գաւառները կը խառնուէին Իկոնիոյ սուլթանի նահանգներուն հետ:

Գըլըճ Ասլան Սելճուգ Բումի սուլթանութեան մեծագոյն դէմքն էր, որ վերջ կուտար Կապադովկիոյ տիրող իրենց մըրցակից Դանիշմանտի տան իշխանութեան, և իր տիրապետութեան կ'ենթարկէր Սեբաստիան ու Մալաթիան և կը կազմէր Սեւ ծովէն մինչեւ Միջերկրական աստածուած ընդարձակ կայսրութիւն մը, մայրաքաղաք ունենալով Իկոնիան (=Գոնիա):

Մեծանուն սուլթանը դրաւեալ երկիրներուն մէջ կը հաստատէր կազմակերպեալ իշխանութիւն մը և քրիստոնեայ հպատակներուն համար կը բանար խաղաղ ու բարգաւաճ շրջան մը: Կը քաջալերէր առեւտուրը և արհեստները: Ազատութիւն և ապահովութիւն կու տար աշխատող ձեռքերու, սրոնք կը ծառայէին երկրի տնտեսական զարգացման և յառաջդիմութեան:

Ինչ որ Յոյներ իրենց յռիւ և մուկուանդ քաղաքականութեամբ, քրիստոնեայ հպատակները ճնշելով երկիրը քայքայման առաջնորդած էին, Գըլըճ Ասլան ընդհակառակը կը սիրաշահէր ոչ-օրթոտօքս քրիստոնեայ հպատակները և մասնաւորապէս Հայերը, սրոնք դաշտային աշխատանքի, առեւտրական գործերու և արհեստներու նուիրուած երկրի օգտակար աարբերն էին:

Քրիստոնեայ հպատակները, օգտուելով սուլթաններու բարեացակամ և թոյլատու քաղաքականութենէն, կազմեցին իրենց սերոյն եկեղեցական իշխանութիւնները, սրոնցմէ դարերով զրկուած էին. հիմնեցին կրօնական ու կրթական հաստատութիւններ և համայնքային կազմակերպութիւններ:

Մաղկեցան հայ վանքեր ու տաճարներ և դարձան գրչագրող ու մատենագրող սրբազան հայրերու օճախներ: Այս կարգին կը պատկանէր նոյն դարերու Կեսարիոյ և Արգէսի շուրջ

առաջին անգամ ծաղկող և զարգացող Տոմարծայ վանքի գրչագիրներու խումբը, որոնց բաղմամբիւ արտադրութիւնները մեղի հասած են: Անոնցմէ մին է իր յիշատակարանով մեղի ծանօթ ձեռագիր Աւետարանը, գրուած ձեռամբ «Գրիգոր Բահանայի ի Տոււարծու, թուին Հայոց Ո Ծ Ե» (=1206):

Սելճուզ սուլթանները օգտակար հանգիստացած են մասնաւորապէս օրթոտքս Յոյներէն դառնացած Հայերուն համար. եւ այս բանին կը վկայէ պատմագիրներու այն կարծիքը, թէ Կեսարիոյ մեր օրերու Սուրբ Կաբապէտ վանք, քրիստոնէական նախնական դարերուն եղած է օրթոտքս վանք մը, և 1073-4 թուականներուն, Սելճուզներու կողմէ գրաւուելով յատկացուած է Հայերուն: Սուլթաններու այս ընթացքը որքան հաճոյք պատճառած է Հայոց համար, նոյնքան թշնամական արարք մըն է Յունաց հանդէպ:

Այսպէս Գըլըճ Ասլան և իրեն յաջորդող սուլթանները չեղան բռնապետներ և ջարդարարներ, ինչպէս եղած էին Դանիշմանտի տան Մելիք Մահմուտ և Եաղսուպ Ասլան սուլթանները, այլ միշտ բարեյօժար և խաղաղասէր՝ քրիստոնեայ հպատակներու հանդէպ:

Գըլըճ Ասլանի քաղաքական մեծ սխալներէն մին եղաւ, երբ իր գրաւած երկիրները բաժնեց իր զաւակներուն միջեւ, որոնք հետագային պատճառ պիտի դառնային իր ընդարձակ կայսրութեան կործանման:

Այս քաղաքագէտ սուլթանը, Դանիշմանտի իշխանութեան մնացորդները նստաճելէ ետք, 1188-ին իր երկիրը բաժնեց իր տասը զաւակներուն միջեւ, ամէն մէկին տալով իր գըլ-խաւոր քաղաքներէն մէկը:

Անոնցմէ իւրաքանչիւրը, իրեն արուած քաղաքներու սահմաններուն մէջ, կազմեց իրարմէ անջատ անկախ իշխանութիւններ, տկարացնելով կայսրութեան հաւաքական ոյժը: Պատմաբաններ Գեքման Ֆրեսերիկ Շիկամօրուսի յաջողութիւնները կը վերագրեն կայսրութեան այս բաժանուած վիճակին, երբ անիկա խաչակիր բանակներու միջոցաւ կրցաւ ճեղքել Անատոլուն և սուլթանի երկիրները, և ահեղ ճակատամարտէ մը ետք գրաւեց իկոնիա մայրաքաղաքը՝ 1190 թուին:

Ինչպէս Դանիշմանտի սուլթանները, նոյնպէս սելճուզ այս անկախ իշխանութիւնները, յաճախ վէճ ու սահմանային քախուռներ ունեցան Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորներուն հետ:

Այս անջատ իշխանութիւնները, ամէն անգամ որ առիթը ունենային տիրելու Կիլիկիոյ թագաւորութեան սահմանակից երկիրներուն ու քաղաքներուն, կը թափանցէին Կիլիկիոյ իշխանութեան լեռնային սահմանները, և Հայոց թագաւորներ կը ստիպուէին յաճախ անցնիլ Տաւրոսի լեռնաշղթաները և դէպի հիւսիս տարածուած երկրամասերն ու քաղաքները նուաճել:

Այս սահմանամերձ քաղաքներէն կը յիշուին Կեսարիա, Մարաշ, Ալպիսթան, Տարինտէրէ իրենց շրջաններով: Մեծն Լեւոն տիրեց հօթանասուն երկու բերդերու. իրեն հնազանդեցաւ Ալպիսթանի Մելիքը: Լեւոն հասաւ Կեսարիա՝ և ճոխացուց իր թագաւորութիւնը: Կորզեց բովանդակ Արաքլի (=Էրէյլի), Լաւանդայի (=Գարաման) և Իսաւրիոյ շրջանակները, և անոր տիրութեան համբաւը կը թուլացնէր անօրէններու ջիղերը և ուրախութեամբ կը լեցնէր քրիստոնեաները և Հայերը:

Լեւոն թագաւորի դէպի հիւսիս այս նուաճումները պատճառ դարձած էին, որ Յոյները մասնաւորապէս Լեւոնը ճանչնան իբրեւ Հայոց թագաւորը. «Եւ ինքն արիագոյնն Լեւոն սիրեաց եօթանասուն եւ երկու բերդի...: Եւ անկաւ ան եւ երկուց նորա ի վերայ ամենայն ազգաց... Եւ եկն առ ի հնազանդութիւն Մելիքն Աբլասքին (=Ալպիսթան), որ սիրէր վերագոյն աշխարհացն: Եւ ել Մեծն Լեւոն եւ Կառ բերդ մի մերձ Կեսարիոյ եւ եղ նմա»: (Միսայիլ Ասորի, էջ 501-2): Նոյնի մասին, «Յորմէ ի բաց կորդեաց զբովանդակ Իսաւրիա, այլ եւ զԱռակլիա քաղաք... Եւ արեւելեալ երբեմն ընդ հիւսիս՝ մինչեւ ի Կեսարիա մայր քաղաքայ փոխուն Հայոց...»: (ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 444):

Եղած են շրջաններ ևս, ուր հայ թագաւորներ ճանչցած են սուլթաններու գերիշխանութիւնը կամ անոնց հետ զինակցած և բարեկամական դաշինքներ կնքած են: Երկու պետութիւններու միջեւ այս դաշինքը կատարելագործուած է, անոնց պետերու անուններով երկլեզուեալ դրամներու հրապարակումով, որոնց նմոյշները մինչեւ մեզի հասած են, ինչպէս Հայոց Հեթում և սելճուգ Ալայեաթին-Քէյքոպատ Ա. սուլթանի դրամները, որոնք Սիսի մէջ պատրաստուած էին:

Նոյնը եղած է նաեւ Նիկիոյ և Տրապիզոնի յոյն կայսրերներու և կուսակալներու համար, որոնք Հայոց թագաւորին հետ ստիպուած էին հարկ վճարելու սելճուգ բոլմի սուլթաններուն և զինուորապէս օգնելու անոնց:

Գրլըճ Ասլանի յաջորդներէն իբրեւ ամենէն զօրաւորը,

շինարարը և յաղթականը մեզի կը ներկայանայ Ալայկատին-Քէյքոպատ Ա. (1220-1237), որ իր երկրի բոլոր կողմերը զարգարեց մզկիթներով և ճոխացուց իջեւաններով: Սեբաստիա և Իկոնիա, որոնք Փոքր-Ասիոյ ամենէն մարդաշատ և ամուր քաղաքները եղած էին, այս սուլթանի օրով իրենց բարգաւաճման գագաթնակէտին հասած էին: Բայց դժբախտաբար անոնց այս զարգացման շրջանը երկար չտեւեց. այդ միջոցին էր որ քաղաքական ասպարէզ կ'իջնէին Թաթար կամ Մոնկոլ ցեղերը, որոնք ամբողջ արեւելեան աշխարհը ողողելէն ետք, սելճուգ բումի մեծ պետութեան իսպառ քայքայման պատճառ պիտի դառնային:

Փոքր-ասիական երկիրներուն վրայ տիրող խաղաղասէր սելճուգ սուլթաններուն կը յաջորդէ բարբարոս Թաթար կամ մոնկոլ ցեղը, որ իր ջարդարարի հանգամանքով կը յիշեցնէր և կը գերազանցէր Դանիշմանաի Մելիք Մահմուտ և Եաղուպ Ասլան սուլթանները: Բարեբախտաբար այս վայրագ ցեղի երեւուածը Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորներուն համար քաղաքականօրէն այնքան վտանգաւոր չեղաւ, որքան սելճուգ անջատ սուլթաններէն ոմանց բռնած գիրքը, և շնորհիւ Հայոց Հեթում թագաւորի հռատեա քաղաքականութեան, գրեթէ երկար ժամանակ ազատ մնաց անոնց բարբարոսական ձգտումներէն:

Թաթարներ տարբեր երկու ժամանակներու մէջ ունեցան երկու արշաւանքներ դէպի սելճուգ սուլթաններու երկիրները, ուր անոնք սարսափ ազդելով ամէն կողմ, այրեցին, աւերեցին շատ մը քաղաքներ ու գիւղեր և անոնց բնակիչները ջարդեցին ու գերիվարեցին:

1242 թուին, Թաթար Չարմաղանի յաջորդներէն Բաչու խան, արեւմտեան ընդհանուր հրամանատարի իր պաշտօնով կը կազմէ զօրաւոր բանակ մը, որուն մէջ կը գտնուէին նաեւ հայ և վրացի իշխաններ իրենց զօրքերով: Բաչու խան, Հայաստանը և վրաստանը ջախջախելէ ետք, կը քալէ սելճուգ սուլթանութեան երկիրները: Երկու ցեղերու միջեւ պատերազմ տեղի կ'ունենայ 1243 թուին: Թաթար զօրքեր և ընկերացող Հայեր բոլուն զօրութեամբ կը յարձակին և կը գրաւեն Սեբաստիա, Կեսարիա, Էնկիւլըի, Երզնկա և Տիվրիկ քաղաքները. կ'այրեն, կ'աւերեն, կը կոտորեն և բազմաթիւ գերիներով իրենց աեղերը կը վերադառնան. այնպէս որ Սելճուգներ հարկատու կը դառնան Թաթար խաներուն:

Այս արչաւանքի միջոցին, բազմաթիւ Հայեր վնասուած են, իսկ հայազգի իշխաններ ջանացած են կարելի դիւրութիւններ ընծայել Հայերուն:

Հայոց Հեթում թագաւորը, զգալով թաթարներու այս վտանգը, խոհեմութեամբ կ'ուզէ կապուիլ թաթարներու բարեկամութեան. ուստի պատուիրակ կը ղրկէ Կեսարիա՝ բարեկամական դաշինք մը կնքելու համար: Իկոնիոյ սուլթանը, տեսնելով Հեթումի այս դիրքը, «ոխացաւ», և իր հեծելազօրքով կը յարձակի հայ թագաւորներու սահմաններուն վրայ. կը գրաւէ Տարսոնը, բայց Հայեր յաղթական դուրս գալով, թշնամի բանակին ջարդ մը կու տան և կը հետապնդեն մինչև Պոնանդու (=Պոզանթը) ձորերը:

Այսպէս թաթարներ, 1242 և 1256 թուականներուն, կ'ուսննան առաջին և երկրորդ երկու մեծ պատերազմներ, և ջարդելով ու տւերելով կը հասնին մինչև Միջերկրականի և Պոնտոսի եզերքները, կը տիրեն Երզնկայի, Սեբաստիոյ, Կեսարիոյ և Իկոնիոյ շրջակայ բոլոր գաւառներուն:

Հեթում Հայոց թագաւորը, որ Բաչու և Մանգոյ թաթար խաներու բարեկամութիւնը ապահոված էր, սելճուգ սուլթաններու տկարութենէն օգտուելով, 1255-9 թուականներուն երկու անգամ կ'արշաւէ Կիլիկիոյ դուռներէն (Կիւլէկ Պողադը), դէպի Կեսարիա և կը գրաւէ Արգէսոսի հարաւային դաշտանովիւքը, որ քիչ առաջ սուլթաններու կողմէ գրաւուած էր:

Հեթումի կողմէ գրաւուած Արգէսոսի հարաւ-արեւմտեան այս հովիտը, մեր օրերու ծանօթ «սազլըխըն» է -(Վրոտ մարգագետին), սր կ'երկարի Տոմարծայի սահմանակից Շահմելիք և Պրախաըն կոչուած հնադարեան տւերակներէն մինչև Էրէջլի, Գարաման և Գոնիոյ դաշտը, իր մէջ ամփոփելով Էվերեկ-Ֆենեսէի դաշտը, Արապլըն և «Էրճիտս օվասըն»:

Թաթարական երկու գլխաւոր արչաւանքներէն ետք, սելճուգ թումի սուլթաններու զօրութիւնը արդէն նուազեր էր, երբ թաթարներու իշխան Հուլաղուի յաջորդը զայն աւելի արկարացնելու համար (1265-1281) տէրութիւնը երկուքի բաժնեց: Այս բաժանումը սելճուգ իշխանութիւնը հետզհետէ դէպի քայքայում և փլուզում առաջնորդեց, մինչև որ վերջապէս Ալայկատին Գ. սուլթանի օրով բոլորովին կաղմալուծուեցաւ:

Այսպէս սելճուգ թումի կայսրութիւնը, որ այնքան օգտակար եղած էր իր քրիստոնեայ հպատակներուն, մասնաւորա-

պէս Հայերու ներքին կրօնական և կրթական դժուարութիւններու կազմակերպման ու զարգացման, երկու դարու (1076-1300) կեանք մը վարելէ ետք, Ղերշապէս թաթարական հզօր ոյժին առջեւ տեղի տուաւ:

1307 թուին, երբ սելճուղ կայսրութիւնը կազմալուծուեցաւ, իր տիրապետութեան արեւմտեան մասին մէջ, սելճուղ պէյսեր անկախութիւն հռչակելով՝ երկիրը անիշխանութեան մատնեցին. իսկ արեւելեան մասերը և բոլոր Անատոլուն ննթարկուեցաւ թաթար տիրապետութեան և երկիրը կը կառավարուէր կուսակալներով: Առաջին կուսակալներէն կը յիշուին Թիմուրթաշ զօրավար և իշխան Արթինա պէյ:

Թաթար կուսակալներ, իրենց իշխանութեան շրջանակին մէջ կը գործէին ամէն տեսակի խռովութիւններ թէ՛ Հայերու և թէ՛ քրիստոնեայ բնակիչներուն հանդէպ. անոնց բարբարոսութիւններու մասին ժամանակակից գրչագիրներ տուած են իրենց շատ ախուր վկայութիւնները՝ զանազան յիշատակարաններու մէջ:

Նոյն շրջանի կուսակալներէն մեզի կը ներկայանայ Արթինա պէյ, որպէս խաղաղասէր և սիրուած իշխան, որուն իշխանութեան տակ կը գտնուէր նաեւ Արդէսը իր շրջանով, մայրաքաղաք ունենալով Կեսարիա քաղաքը: Այնպէս որ այս արգարասէր իշխանի օրով, Կեսարիոյ շրջանը ամենէն երջանիկ վիճակը ունեցած է, և Հայաստանի շրջաններէն թաթար կուսակալներու բռնութեան տակ հալածական և սովամահ Հայեր կու գային ապաստան գտնելու Արթինա պէյի տիրած այս երկիրները:

Անատոլուի բոլոր շրջաններուն մէջ, թաթար խաներու միջեւ նախանձն ու երկպառակութիւնը հետզհետէ ծայր կու տան, և այս մրցակցութենէն օգտուելով՝ Եգիպտոսի Մեմլուքները մուտք կը գործեն Անատոլու և կը մօտենան Կիլիկիոյ թագաւորութեան սահմանները:

Մինչ այսպէս բովանդակ Անատոլուն անիշխանութեան մատնուած կը տառապէր թաթար բարբարոսներու բռնութեան ներքեւ, նուազ տագնապալի չէր Կիլիկիոյ ժողովուրդի կեանքը հայ թագաւորական երկիրներուն մէջ, որուն պատճառ դարձած էին լատինասէր հայ թագաւորներու անխոհմ ընթացքը:

Եգիպտոսի սուլթանը, 1292 թուին, վերջնականապէս ջնջած էր լատին իշխանութիւնը և գրաւելով անոր քաղաքներ-

րը, ան տիրած էր Առաջաւոր Ասիոյ բոլոր կողմերը, իրենց մէջ կը գտնուէին Մարաշ, Քեսուէն և Ալպիսթան քաղաքները իրենց շրջանակներով. այնպէս որ իբրեւ քրիստոնեայ պետութիւն՝ միայն Հայերը մնացած էին, որոնք կարող չէին դիմագրաւելու հզօր Մեմլուքներու յարձակումները:

Մեմլուքներու և տյուղան տյո ցեղերու իշխանութիւնը տյո շրջանակին մէջ պիտի տեւէր մօտաւորապէս չորս դար, մինչեւ օսմանեան սուլթաններու կառարեալ տիրապետութիւնը (1375-1835):

Հայոց Հեթում Բ. թագաւորի, Բաշու և Մանգույ թաթար խաներու հետ բարեկամական դաշինքը և գինակցութիւնը ժամանակաւոր ազդեցութիւն միայն սւնեցան և չկրցան տեւական խաղաղութիւն մը ապահովել Հայոց երկրին, զայն պաշտպանելու համար Եգիպտոսի Մեմլուքներուն դէմ: Մանաւանդ որ Փի. դարէն ետք, երբ թաթարներ ընդունեցան իսլամ կրօնը, տյուս թշնամի դարձան Հայոց և միացան իրենց կրօնակից Մեմլուքներուն և իսլամ, պարսիկ, արաբ, թուրք ու թաթար խան ցեղերու հետ, որոնց հալածանքներու բռնութեան տակ, Հայեր արդէն սկսած էին անցնիլ Տաւրոսի չղթան և հաստատուիլ Արգէսի շուրջ. որով այդ թուականին Արգէսի արեւելեան դաշտաձովիտը սկսած էր իր մէջ ընդունիլ ինչպէս Հայաստանէն, նոյնպէս Կիլիկիոյ հայ թագաւորական երկրներէն նոր գաղթականութիւններ:

Մեմլուքներու և տյուս տյուղան ցեղերու Հայոց դէմ իրենց նստական արարքին տուիթ տուած էր Հեթում Բ. Հայոց արքայի և անոր յաջորդներու լատինասիրութիւնը. անոնք փոխանակ յարարերութիւն հաստատուելու Մեմլուքներու հետ, կը վարէին արեւմտեան քաղաքականութիւն և Եւրոպայի աջակցութեան կը դիմէին(*):

Հայ թագաւորներու բռնած տյո դիրքը, աւելի ստատ-

(*) Դէպի եւրոպա հակամիտումներ հայ քաղաքական կեանքի ամենամեծ սխալներէն մին եղած էր, եւ ասիկա կիլիկեան թագաւորներու օրերէն սկսած եւ շարունակուած էր մինչեւ մեր օրերը. մինչեւ հայ քաղաքական կուսակցութիւններու արկածախնդրական շրջանը՝ իրենց ծախող դէպքերով: Այս վերջիններն ալ առաջիններուն նման չոյսը ծագեցաւ արեւմուտէն, բախար բացուեցաւ Հայոց ազգին, սին ու անհեռատեա քաղաքականութեամբ, առիթը տուին թուրք ինքնիշխան կազմակերպեալ կառավարութեան, մինչեւ որ իսպառ ջնջուեցաւ հայ ժողովուրդը եւ անբուեցաւ Հայոս հայրենիքը:

կացուց Մեմլուքներու ատկուծ իւնը, որոնք յաճախ թաթար և թիւրքմէն իշխանութիւններու զինակցութեամբ, կ'արշաւէին Կիլիկիոյ Հայոց հրկիրները, կը կոտորէին և գերի կը առնէին, ինչպէս պատահած էր 1292-1322 թուականներուն, մինչև անգամ գերեվարելով Հայոց կաթողիկոսը և Լուսաւորչի Աջը դէպի Դամասկոս:

Լատինասէր թագաւորներու այս քաղաքականութիւնը երկու հոսանքներու բաժնած էր հայ ժողովուրդը, «լատինասէրներ» և «ազգայնականներ», որ սկսած էր Հեթում Բ. թագաւորի օրով և շարունակած մինչև Լեւոն Զ. Հայոց լատինամոլ թագաւորը և անոր միջոցաւ հայ թագաւորութեան ջնջումը:

Լատինասէրներ կը վարէին արեւմտեան քաղաքականութիւն, իսկ ազգայնականներ՝ արեւելեան: Նենդ Եւրոպան կրօնական տարազին տակ Հայերը խաբած էր և թշնամի դարձուցած իրենց մահմետական զօրեղ դրացիներուն հետ:

Այս կերպով օտարացած Հայոց արքունիքը և լատինացած հայ թագաւորները չէին յարգեր հայ ժողովուրդը և անոր հայրենասիրական զգացումները՝ դէպի Մայր Եկեղեցին և անոր Հայրենիքը:

Քաղաքական այս պայմաններուն տակ, Հայոց թագաւորներուն կ'իյնար խզել յարարերութիւնը Եւրոպայի և լատիններուն հետ, որոնցմէ միայն չարիք տեսած էին խաչակիրներ կոչուած բախտախնդիրներու առաջին օրերէն իսկ, և պէտք էր մօտենային Մեմլուքներու, որովհետև անոնց զինեալ ասպատակութիւնները ոչ թէ հայ ժողովուրդին և անոր թագաւորներուն դէմ ուղղուած էին, այլ Եւրոպայի պետութիւններուն դէմ, որոնք հայ աղքը պաշտպանելու պատրուակին տակ, կը հետապնդէին իրենց քաղաքական նպատակը և կը զարգացնէին կրօնական մարդսրսրութիւնը՝ միշտ ի վնաս Հայերուն:

Լատինամոլութիւնը ուժգին թափ ստացած էր աւելի Լեւոն Ե. թագաւորի կողմէ, որ դաւանական մոլեւանդ հոգիով մը կ'ուզէր լատինացնել Հայ Եկեղեցին, և իր այս ուղղութեամբ վրդովեալ վիճակի մէջ կը պահէր Հայոց ներքին վիճակը: Այնպէս որ, մինչ իսլամ ցեղեր հայ երկրի մէջ արեան գետեր կը հոսեցնէին, լատինասէր թագաւորը և պապական իշխանութիւնները ներքին հերձուածներով աղգին ոյժը կը փճացնէին և թշնամիին դէմ կռուելու անկարող վիճակի մէջ կը դնէին: Սակայն պայման է գիտնալ այն իրողութիւնը՝ որ երեք լա-

տի՛նամոլ հայ թագաւորները յաջորդաբար կը սպաննուէին հայրենասէր հայ ժողովուրդի կողմէ՝ գտնելով իրենց արժանի պատիժը:

Այսպէս սկիզբու գումի իշխանութեան քայքայումէն հաք, երկու դարու ժամանակամիջոցով մը Անատոլուն և Արգէսի շրջանակը թաթար իշխանութիւններու ձեռքը խաղալիք դարձած էր, երբ վրայ կը հասնէր օսմանեան սուլթաններու իշխանութիւնը, որ կոչուած էր քնկճելու այս խառն ցեղերը:

Գոնիայի սուլթանութեան բեկորներուն վրայ ազատ ապրող թաթաւեան այս ցեղերը, օսմանեան կազմակերպեալ իշխանութիւնէն ինքզինքնին ազատելու և իրենց անկախ վիճակը պահելու համար, արշաւեցին դէպի Կիլիկիոյ բարձունքները և անցան սահմանները հայ թագաւորներու, որոնց ձեռքը այդ միջոցին Սիս և Անադարբա քաղաքները միայն մնացած էին:

Բարբարոս ցեղեր, հասնելով Սիսի և Անադարբայի դուռները, իրենց շարունակական սուպատակութիւններով անհանդիստ կ'ընէին հողային աշխատանքի նուիրուած երկրի բնիկ հայ ժողովուրդը, և դժուարութեան ու տագնապի կը մասնէին երկրի անտեսական վիճակը:

Երկիրը և հայ ժողովուրդը այս դժուարին կացութեան մէջ կը գտնուէր, երբ գահ կը բարձրանար լատինասէր Լեւոն Զ. Հայոց արքան և թագաւոր կ'օծուէր ոչ թէ Հայաստանեայց Եկեղեցիի ծէսով, այլ լատին հինգ Լալիսկոպոսներու ձեռքով: Լեւոն իբրեւ թագաւոր՝ ազգին կողմէ ընտրուած չէր և ո'չ ալ Մայր Եկեղեցիի գիտակցութեամբ տառջնորդուած էր, այլ լատին զգացումով տարուած և լատիններու թելադրութեամբ գահ բարձրացած թագաւոր մըն էր: Անիկա շրջապատուած էր ո'չ թէ հայրենասէր եկեղեցականներով ու նախարարներով, այլ լատին նենգամիտ կղերով և սուպետներով:

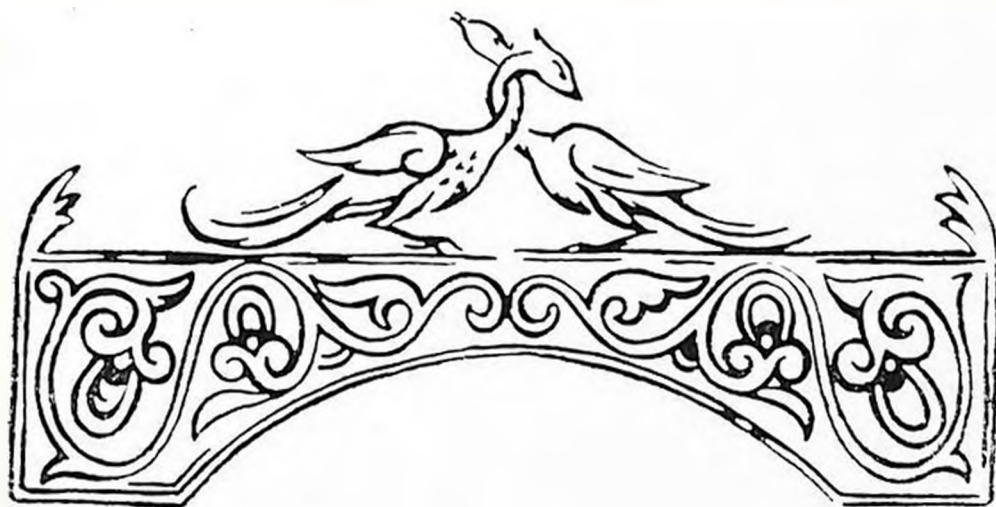
Թագաւորի օծումէն հաք, հայրենասէր ժողովուրդը և ազգայնականներ, տեսնելով իրենց թագաւորի բռնած նուաստացուցիչ ընթացքը հայ ծէսի և Հայոց Կաթողիկոսի հանդէպ, և երկրի պարիսպներէն դուրս թշնամի յարձակումներուն դէմ զգալով իրենց անկարող վիճակը, նախընտրեցին Կիլիկիոյն վերածել եգիպտական տւաթի մը և թշնամիին առջև բացին երկրի դուռները:

Կիլիկիոյն իշխանութեան քայքայումէն հաք (1375), անոր բարձունքներուն և կիրճերուն մէջ դիրք բռնեցին հաւ-

զհետէ թիւրքմէն, եէօրիւկ, աւշար և գողան վաչկատուն ցեղերը, սրոնք խառնուրդներն էին սելճուկ, թաթար և թուրք ցեղերու: Լեռ կը բարձրանային նաեւ հայ թագաւորներու բեկորներէն մնացած սրոշ ռազմիկ խումբեր և տպատառն կը գրանէին մեր օրերու ծանօթ Զէյթուն, Հաճըն, Կէօքսիւն և Վահկայ լեռնավայրերու տնառիկ բարձունքները: Այս գանազան ցեղերէ կազմուած լեռնականներ կ'ապրէին աւատական դրութեամբ և իրենց տպատակութիւններով կը զբաղեցնէին շրջակայ լեռները և ամբողջ Տաւրոսեան լեռնաշղթան ու անոր գաշտային հողամասերը:

Արգէսօի հիւսիս-արեւելեան գաշտահովիտը, սր հրբեմն եղած էր զոյգ Գաղիկներու կալուածը, և յետոյ մեր օրերու Տոմարծայ հողամասը, իր Կէօսթերէ շրջանակով մինչև Մարաշի, Քեսունի և Ալպիսթանի սահմանները, ենթարկուեցան կիլիկեան բարձունքներուն բոյն դրած թիւրքմէն և հայ աւատական այս իշխանութիւններուն, սրոնք պիտի աւելէին մինչև սր օսմանեան սուլթանութիւնները վերջնական կերպով տիրապետէին այդ բարձունքներուն (1835):

ՄԱՍՆ Դ.

ՀԱՅ ՏՈՄԱՐԾԱՅ ԳԻՒՂԱՒԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՀԱՅ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԸ ԿՐԾՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ա.

ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ ԿԸ ԽՕՍԻՆ

Հայ Տոմարծայ կոչուած գիւղաւանր, ինչպէս նաեւ իր ընդարձակ դաշտահովիտը կապաղովկեան կիսաքիոյ և Արդէոս լեւրան մերձաւորութեամբ, և Ծամբաւ մեծ գետին եզերքը գանուելու իր աշխարհագրական դիրքով, իբրեւ բնակութեան յարմարագոյն հողամաս, մեծ կարեւորութիւն ստացած է նախնական դարերէն սկսեալ:

Այս առաւելութիւններով օժտուած դաշտահովիտը, իր նախնական սահմաններով, ինչպէս հաժեմ կռապաշտութեան շրջանին, նոյնպէս հռոմէական և քրիստոնեայ բիւզանդական դարերուն, եղած է քաղաքակրթական կարեւոր կեդրոններէն մին, և մինք մեր օրերուն ունէինք առկալին այդ քաղաքակիրթ դարերու յիշատակներէն՝ հսկայական առճարներու և պալատներու կիսաքանդ մնացորդները - ճարտարապետական կա-

ռուցումներ, քանդակներ և արձանագրութիւններ, որոնք կը պատմէին դաշտահովիտի հիմնարկութեան հարուստ անցեալէն:

Ուստի չրջանը եղած է հաթեան կայսրութեան ժամանակամիջոցը, երբ Հայեր (Արմէններ) իբրեւ արեւելեան ժողովուրդներու նախնական մէկ խաւը, տեղաւայրուած էին Արգէսի շուրջը և կը կազմէին բնակչութեանց խաղաղ և աշխատասէր մասը: Այս իրողութեան, ինչպէս տեսանք (տատ, էջ 80), կը վկայէին Կանէշի (=Քիւլթիէ) քաղաքի քանդակներն ու յիշատակարանները, որոնք կը պատկանէին հաթեան տիրապետութեան շրջանին, և որոնց փռիւզեան դիրքը արձանագրութիւնները, ըստ պատմագիրներու, զետեղուած էին հոն՝ Հայերու կողմէ:

Այդ շրջանի հնութեանց մաս կը կազմէր նաեւ Տոմարծայ գիւղաւանի հիւսիսային սահմաններուն մէջ, մեր օրերու կէօսթերէ գիւղախումբերէն «Կէօմէր» անունով թրքարնակ մեծ աւերակ վայրը իր քանդակներով և արձանագրութիւններով, որուն մասին աւանդութիւն ալ ունէինք իբրեւ հնագարեան մեծ քաղաք մը, և հաւանական է Վիմմերքներու շրջանէն մնացած քաղաք մըն էր և այդ անունով կոչուած էր «Կեօմեր»: Միեւնոյն սահմաններուն մէջ կը գտնուէին նաեւ Էգրէկ, Արվըն, Ագիգիէ, Թոյպուխ և Մամնրաւ մեծ գետի եզերքը շարուած բազմաթիւ աւերակ վայրերը, որոնց մէջնքն ալ իրենց մէջ կը կրէին հաթեան դարերու յիշատակներ, և կապուած պէտք էր ըլլային հաթեան կեդրոնական քաղաքի մը:

Տոմարծայ գիւղաւանի հարաւային սահմանէն անդին «Պրոխտըն» մեծ աւերակի (էօրէն) քանդակները և արձանագրութիւնները շարուած էին մեր օրերուն ձեւալ կոչուած վայրի մը ժայռերու ճակատին. անոնց մէկ բեկորը մենք տեսանք (տատ, էջ 80, պատկեր 9):

Բոլոր այն աւերակ մեծ ու փոքր «էօրէն»ները, որոնց քայլ առ քայլ կը հանդիպէինք գիւղաւանի սահմաններէն ներս, իրենց վրայ կը կրէին հաթեան, հռոմէական և բիւզանդական դարերու հնութիւնը, և անոնցմէ շատեր համապատասխան մեղի հասած աւանդութիւններուն, իրենց հայկական կոչումներով և յիշատակարաններով՝ կը պատմէին գիւղաւանի նախնական բնակիչներու անցեալէն:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՄԻՆՆԵՐԸ

Գիւղի տրեւման տնտեսական, Հայոց «հողուրդ»ին մօտիկը կը գտնուէին այս երկու հսկայ կանգուն սիւները, որոնց մասին աւանդութիւն ունէինք թէ հռոմէական ճարտարապետական շրջանէն մնացած կռատան մը բեկորներն էին, և որոնց անմիջական կիցն էր, այդ շրջանակին մէջ գտնուած, բիւզանդական հայկապ երեք եկեղեցիներէն առաջինը (սեւ տա, էջ 10, պատկեր 2):

ՊԵՏԻԿ ԼԵՈՒ

Այս փառքիկ լեռը կը գտնուէր նոյնպէս գիւղաւանի տրեւման կողմը, սաքով մէկ ժամ հեռու դէպի Էվէրէկ-Ֆենեհէ տանող ճամբուն վրայ: Լեռը բերդի իր բարձր և բնական դիրքով տրեւմաքէն կը տիրէր գիւղին տափարակ տնտարանին: Այս լեռան գագաթին և կողերուն վրայ չէնցած էին գիւղի այգիները իրենց պտղատու ծառերով և մենք գոյն կը կոչէինք «Պիտիկ լեռ»:

Լեռան ժայռուա բարձր կողերուն վրայ կը տեսնէինք փարպրուած ու քանդակուած այլազան կենդանիներու նկարներ, որոք վարդ լծկան հզներու շարքեր և զանազան պատկերազիրներ, որոնք կը շեշտէին հնութիւնը այդ վայրերուն և անոր շրջանակին:

ՎԵՐԻ ՆԻՒ ՎԵՐԻ ԵՌՊԸՆԵՐԸ (Կապիտալ, Կապիտալ)

Երկու աւերակ բերդագիւղեր կը գտնուէին գիւղաւանի հարաւային կողմը, Սիւմեցիկէն (Սիմակն) լեռը տանող ճամբուն վրայ, Իւթիկոյ և Ղաւակիկոյ երկու լիճերու մէջտեղ:

Այս երկու «Եօրէն»ները, իրարմէ քիչ հեռու, ձորի մը վրայ իրենց բարձր դիրքերով աւելի բերդեր էին, և իրենց շուրջ ունէին գետնափար «կոֆտան»ներ՝ բնակարաններու յատուկ իրենց սենեակներով, և գերեզմաններ՝ որոնք զանազան ուղղութիւններ առած էին: Աւանդութիւնը կ'ըսէր թէ հին տառն բնակիչները տրեւապաշտներ եղած էին և իրենց մեռելները թաղած են՝ անոնց դէմքերը դարձնելով տրեւու ուղղութեամբ: Կային նաեւ վիճափար գերեզմաններ իրենց կափարիչներով, որոնք արքայական կամ իշխանական վայրի մը յիշատակը կը

պահէին այս տւերակներուն հետ: Ունէին նաեւ գեանափոր եկեղեցիներ, որոնց խաչազարդ պատերը, տաճարի կամարը և բնժր տակաւին տնազարտ մնացած էին և Հայոց եկեղեցիի հարազատ ոճը կը պահէին:

Վերի և վարի «կոպը»ներ այս բերդաւանները, զորս պատմական առեւտլներով միացուցած էինք (տառ, էջ 284) Ռուբէն Հայոց իշխանի նստացը եղող «կոպիտառ» կամ «կոսիտառ» բերդին հետ, կը գտնուէին Գաղիկ Բ. Աշոտեանի նստաց Պիղոսի հետ նոյն շրջանակին մէջ, այսինքն մեր օրերու Տաճար-ծայ գիւղաւանի սահմաններէն ներս, ինչպէս կ'արձանագրեն պատմաբաններ. նաեւ Ռուբէնի նստացը կը գտնուէր մեծ քաղաքներու տնցքերէն հեռու Արգէսս լեւոն հարաւ-արեւելեան դաշտահովիտին մէջ, որ «յսուաջ քան զմահ Գաղկայ, իշխանացեալ Կոսիտառ բերդի» (տառ, էջ 284): Այս հիման վրայ, մեր օրերու երկու «կոպը»ներու մէջ գտնուած գեանափոր եկեղեցիները հայկական տաճարներ եղած պէտք էր ըլլային Ռուբէն իշխանի օրերէն մնացած, քանի որ պատմականօրէն գիտենք թէ այս շրջանակը Գաղիկ արքաներու կալուածը գառնալէն ետք, Յոյներ իբրեւ տիրողներ՝ բնակչութիւն հաստատելու առիթը չէին ունեցած և միշտ Արճուզներու հալածանքին ենթարկուած էին. ուստի այդ շրջանակը յաջորդող դարերուն իսկ եղած էր միշտ հայկական կեդրոնավայր մը:

ՇԱՐՈՃԻՆՎ, ԼՅՈՒԸ ԻՐ ԱՆՅԵՐԱԿՆԵՐՈՎ,

Գիւղաւանի սահմաններէն ներս, բոլոր այն տւերակ վայրերուն մէջ, ուր կը գտնուէին հռոմէական շրջանի կառապատկան բեկորները, անոնց անմիջապէս կից կը տեսնէինք նաեւ բիւզանդական քրիստոնէական հայակապ եկեղեցիներու փլատակները, որոնցմէ մին էր Շարոճիւղ լեւոն «էօրէն»ը:

Այս լեւոն ստորաւը, որ Ծամնթուս գետի մօտիկն էր, տւերակ տաճարներու և պալատներու հսկայական սիւներով և յիշատակարաններով ամենէն հարուստն էր: Աւանդութիւնը կ'ըսէր թէ այդ կոթողները նախապէս հիթանոս կրօնի մեհնարանի մը բեկորներն էին և մասը կը կազմէին Տաւրոսեան լեւոնաշղթաներու միջեւ գտնուած և Տաճարծայի ճակարին բարձրացող Հաճընի մօտիկ խորունկ հովիտներուն մէջ գետեղուած, Կոմանա (=Շար-աէրէ) հնադարեան քաղաքին, որ այնքան հա-

րուստ էր հաթեան մեհեաններու յիշատակարաններով, որոնք կը տարածուէին ամբողջ Մամնթաւ գետի եզերքները: Իսկ աւերակ եկեղեցիի փլատակները, որոնք կանգուն էին տակաւին իրենց հսկայական սիւներով ու խաչանիշ խոյակներով, շատ հաւանական է Գագիկներու օրերէն մնացած հայկական վանքի մը մնացորդներն էին, որոնց տաջիւ ամէն տարի գիւղաւանի «հայլայի» բարեպաշտ կիները, կաթի, պանիրի ամառուան չորս ամիսներուն, ծունկի կու գային, կ'աղօթէին, մոմ կը վառէին, խունկ կը ծխէին և «թան»ի մատաղ կ'ընէին(*):

Ինչպէս յիշեցինք, այս տաճարներու մօտ կը գտնուէր նաեւ անցեալ դարերու հսկայ պալատի մը բեկորները, որ արքայական վայրի մը յիշատակը կը պահէին իրենց մէջ: Այս պալատը, Գաղիկ Բ. արքայի նստոյցին մօտը կազմելու հաւանականութեան մօտին՝ վերը խօսած ենք, ինչպէս նաեւ պատմութեաններու կողմէ ծանօթ է «Կալոն-պալատ» կամ «Կալոնպաղատ» գղեակի մը անուանով: Այս մօտին մեզի հասած աւանդութիւն ալ ունէինք, թէ հին տառն եղած էր նստոյցը Հայոց Արշակ թագաւորին (հմմտ. տատ, էջ 24, 30, 251, 253):

ՄԱՐԽԱՆՈՐ

Աւերակներու մեծագոյնը և հնագոյնը կը գտնուէր գիւղաւանի արեւելեան կողմը՝ հարթ դաշտահովիտին կեդրոնական մօտին մէջ, որուն սահմանը կը քերէր ու կ'անցնէր Մամնթաւ մեծ գետը և այս իսկ պատճառաւ գիւղաւանի ամենէն բեղուն և արդաւանդ հողամասն էր: Պալաքեան Սրբազան իր ախուր օրերու յուշերուն մէջ Մարմախսորի այս ընդարձակ դաշտը կը պատկերացնէ (տատ, էջ 6), «...Հասկաքուն դաշտ, լայնասարած ծով...»: Մեզի ծանօթ էր «Մարմախսր» անուանով և կը կոչէինք նաեւ «վերը հողը», «հովչան լըխ» (բերրի դաշտ իմաստով):

Այս մեծ «էօրէն»ը, ինչպէս տեսանք (տատ, էջ 81, 108), ըստ Բիւլքեփեի մէջ գտնուած արձանագրութեան մը, իր բազմաթիւ բնակչութեամբ եղած էր մայրաքաղաքը Ասորեստանի

(*) Ս. Յակոբի եւ Ս. Զատիկ տօնի մեծ մատաղներէն զատ, ամառուան կաթի ու մածունի ամիսներուն եղած մատաղները «Թան»ի մատաղ կը կոչուէին, որովհետեւ մատաղին հետ «Թան» եւ մածուն ալ կու տային մատաղ ուտելու մասնակցող ժողովուրդին:

կայսրութեան, ըլլալով սահմանակիցը Հայաստանին, կոչուած երկրի և դաշինք կնքած էր անոր կառավարութեան հետ:

Մարմախորի մասին մեզի հասած տւանդութիւնը այն էր թէ այս աւերակ վայրը, հին դարերուն, եղած է կարաւան-նետու կեդրոնատեղի մը, և «մարմախոր» անունը աղաւաղումն է «մայր-ախոռ» (օթեւան) բառին: Հին դարերուն բոլոր այն կարաւանները, որոնք կեսարիոյ շրջաններէն գալով կ'ուզէին ճամբորդել դէպի Կիլիկիա և անցնիլ «Կէզ-պէլ»ի անցքէն, Մարմախոր քաղաքը կ'ընէին իրենց կեդրոնական իջևանը. նոյնը նաեւ դէպի հիւսիս ճամբորդողներուն համար, որոնք կ'ուզէին մեր օրերու ծանօթ Էգրէկի և Աղիզիէի ճամբով անցնիլ դէպի Մարաշ, Մալաթիա և Հայաստանի սահմանները(*):

Կը պատմուէր թէ Մարմախորի այդ դիժը, դէպի Կիլիկիա և Մալաթիա իբր հողորդակցութեան միջոց, շարունակած էր մինչև վերջին դարերուն, երբ այլևս օսմանեան կառավարութիւնը տպանուած էր կեսարիա, Մարաշ և Մալաթիա նոր խնուդիները:

Տոմարծայի մեծ խանը, որ մեր օրերուն տակաւին կը պահէր իր հաստատուն դոյութիւնը, Մարմախոր իջևանին և ճամբորդութեան դիժին մասը կազմած պէտք էր ըլլար:

Այս մեծ քաղաքը գրկող դաշտահովիտի մասին մեզի հասած տւելի մօտիկ տւանդութեամբ, որուն ոյժ տուած են նաեւ մեր հին սերունդի պատմասէր հայրենակիցներէն ամերիկացի Պ. Յակոբ Երլանցեան և Պ. Վալդան Ջալլմենց՝ իրենց վերջին յուշերով, այդ ընդարձակ դաշտը մաս կազմած է զոյգ Գաբիկներու կալուածին, Ծամնթաւ մեծ գետէն իբրև ստոգանի հող և եղած է արքայական ու իշխանական երկվորներու սնուցման արօտատեղին, ինչ որ դաշտի բնական յարմարութիւնը և աւերակը Մարմախոր-«Մայր-ախոռ» կոչումը կերպով մը կ'արդարացնէ այս վերջին տւանդութիւնը:

(*) Գերման Մարաշախտ Ֆոն Մոլթքէի, 1838 թուին, Պոլսէն կեսարիա եւ Տոմարծայէն Մարաշ եւ Մալաթիա ճամբորդութիւնը, որ այնքան կետաբար-բական է Հայոց ազգային պատմութեան համար, եղած է այս գիծով, երբ օսմ-կայսերական յանձնարարութեամբ, Տոմարծայի վանքի վանահայր Բարսեղ վարդապետի ղէնքի աջակցութեան եւ պաշտպանութեան տակ կը ճամբորդէր:

ԿԵՃՁԵՍ ԱՒԵՐԱՆ ԳԻՒՂԸ

Մարմախոր տւերակը շրջապատող տափարակ դաշտի կեդրոնական մասին մէջ կղզիացած էր փոքր լեռ մը, որ առաջին անգամ տեսնողը կը կարծէր թէ մարդոց ձեռքով դիզուած լեռնակոյտ մըն է։ Անոր արտաքին երեւոյթէն սակայն, յայտնի էր թէ զօրաւոր հեղեղի մը շարունակական հարուածները մաշեցուցած և անջատած էին զինք՝ հողամասի մը հսկայ զանգուածէն։

«Կըֆըս»ի այս կղզիացած դիրքը բոլոր այդ շրջանակի հին դարերուն պատմութիւնն իսկ էր, որ իր հետ կը կապէր գիւղաւանի Հայոց երեք հոյակապ տաճարներու պատմութիւնը, քանի որ վանքին մօտիկ ճշայալըխ»ի հեղեղը դարերու մէջէն տապալւած և կտրծանած էր այն ժայռոտ հողամասը, որուն անջատ մասը կազմած էր «Կըֆս»ը դարեր տառջ։

Լեռնաբլուրի սարահարթին վրայ կուտակուած էին քարակոյտերու խոշոր մասեր, որոնք կ'ապացուցանէին թէ հին տառններ հաստատուն բերդ մը դոյռութիւն ունեցած էր հոն, և կարծել կու տար թէ բերդը կը ծառայէր իբրեւ դիտարան, և կը հսկէր իր մօտիկը «Մարմախոր»էն զէպի Մալաթիա և լեռնային Կիլիկիա մեկնող կարաւաններու ապահովութեան։

«Կըֆըս»ի ստորոտը կը գտնուէին փոքուած «Կոֆտան»ներ, որոնք հին ժամանակին «Կըֆըս» կաշուած այդ գիւղին բնակարանները եղած ըլլալու էին։ Կային նաեւ տւերակները հին եկեղեցիի մը, որ մեղի ծանօթ էր Ս. Սահփանոս անուամբ։ Եկեղեցիի մօտն էր հին գիւղի մը գերեզմանատունը. կը պատմէին թէ հայ թագաւորներ թաղուած էին հոն, տեղացի ժողովուրդը մասնաւոր յարգանք ունէր այդ գերեզմաններու հանդէպ և ճամբորդներ տկամածանքով կ'անցնէին անոնց մօտէն։

Խնչպէս կը պատմէին, 1911 թուականին վանքի թաղեցի հովիւներ, անգամ մը գերեզմանատան մօտիկը կը տեսնեն բացուած փոքր ծակ մը, և փորելով կը գտնեն տպաւոր քարէ փոքուած գերեզման մը, որուն կափարիչին տակ պառկած էր արքայական զգեստով թագը գլխին իշխանավայել անձի մը մարմինը, և երբ կ'ուղեն շօշափել՝ մոխրի կը վերածուի։

Քանի որ պատմական տուեալներով Մամնթու անուն գիւղը միացած է Տամարծայ անուն գիւղաւանին հետ, վստահութար կրնանք եզրակացնել թէ Մամնթուի տիրոջ Գագիկ Արա-

սեանի և Սերաստիոյ արքայիկներու Ատովմի և Աբուսահլի գերեզմանները ղեակողուած էին այդ շրջանակին մէջ:

Տոմարծայ գիւղաւանին և անոր արեւելեան եզերքին կառուցուած հոյակապ վանքի Ս. Աստուածածին, Ս. Կարապետ և Ս. Խաչ երեք տաճարներու վայրը և դիրքը ապագայ պատմագիրներու կողմէ որոշուէս ճշգրիտ միակ ապահով ուղեցոյցը պիտի ներկայանայ «Կըֆըս» կոչուած այս կղզիացոյց փոքր լեռը, որ մինակը բազմած է դաշտի հարթ տարածութեան մէջ, և կը գտնուի գիւղաւանէն և վանքէն կէս ժամ սաքով հեռաւորութեան մը վրայ՝ դէպի արեւելք:

ՌԻԻՋԱՆԻԱԿԱՆ, ԵՐԵՄ ԷՆԱԴԱՐԵԱՆ, ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ

Տեսանք թէ աւերակները այս հողամասի անգիր յիշատակարաններն ու պատմութիւնն իսկ էին, և մեզի պատմեցին իրենց անցեալի մասին:

Աւերակներու առաջին շրջանը կը կազմէր հաթեան կամ նախաքրիստոնէական դարը, իսկ երկրորդ շրջանը կ'ընդգրկէր հռոմէական և բիւզանդական քրիստոնէական ժամանակամիջոցը, որմէ նոյնպէս գիւղաւանը իր սահմաններէն ներս կը պահէր քրիստոնէական կրօնի մնացորդներէն կիսաքանդ եկեղեցիներու հոյակապ յիշատակարաններ:

Քրիստոնէական Ա. դարերուն, կապագովկիո հռոմէական նահանգի վերածուելէ ետք, Կեսարիո կը դառնար կապագովկիոյ մայրաքաղաքը, և քրիստոնէական քաղաքակրթութեան ողբեցութեան աակ՝ կը ներկայանար կրօնական կորեւոր կեդրոններէն մին:

Տոմարծայ դաշտահովիտը, մայրաքաղաք Կեսարիոյ մերձաւորութեան առնչութեամբ, իր մէջ ընդունած էր բազմաթիւ սրբավայրեր, ճգնարաններ և հոյակապ եկեղեցիներ, որոնց շարքին կը պատկանէին երեք հսկայական բիւզանդական տաճարները, որոնք իրենց ճարտարապետական բարձր սճով ու հաստատուն կառուցուածքով, առանկա մը դարերու մէջէն՝ մեր օրերուն տակաւին կը պատմէին բիւզանդական քաղաքակրթութեան և քրիստոնէական կրօնի մեծագործութիւններէն:

Այս երեք հնադարեան տաճարները կը գտնուէին Տոմարծայ գիւղաւանի մէջ, իրարմէ մի քիչ հեռու տարբեր դիրքի վրայ. այնպէս որ անոնք միեւնոյն մեծութեամբ, նոյն ճար-

տարապետի ձեռքով, միեւնոյն ոճով, իբրեւ նոյն դարու գործ կառուցուած էին միեւնոյն ահտակի կարմիր քարով, որ իր ահտակին մէջ հաղուադիւած էր թէ՛ իր կարմիր գոյնով եւ թէ կարծրութեամբ եւ կը գտնուէր Սեւմենկէն լեռան մօտիկ քարահանքին մէջ։ Անոնք իրենց այս հոյակապ գիրքին մէջ անհման էին եւ իրենց նմանը դոյաւթիւն չունէր ոչ միայն Կեսարիոյ շրջանակին, այլ եւ թերեւս ամբողջ Կապադովկիոյ բիւզանդական շրջանի աւերակներուն մէջ։

Երեք համանման տաճարներու առաջինը կը գտնուէր Գիւղաւանի արեւմտեան եզերքին, վերի թաղին մօտ Հայոց «հոգուր»ի շրջափակին մէջ, որուն ճշգրիտ լուսանկարը մենք ահտանք (տատ, էջ 9, պատկեր 1)։

Այս կիսակործան տաճարը մեզի ծանօթ էր սրպէս յունական եկեղեցի, եւ դոյն կը կոչէինք «Յոյներուն հին Աստուածածին մամը»։ Իր անցեալի մասին այսքան էր մեր անգիտութիւնը եւ չէինք գիտեր թէ ինչո՞ւ դոյն «Աստուածածին» անունով կը յորջորջէինք։

Տաճարը իբրեւ սրբաւելի հինէն ի վեր մեր պաշտամունքին առարկան դարձած էր․ անոր հանգէպ ունէինք խորունկ հաւատք եւ յարգանք, եւ տակաւ մեր պապերու օրերէն սկսեալ, քանի որ Գիւղաւանի Հայոց գերեզմանը անոր շուրջ զտակոյցած էին։

Մեր օրերուն՝ տարին քանի մը անգամներ, աւանդական սովորութիւն դարձած էր հոն համախմբուել եւ եկեղեցական պաշտամունք կատարել։ Երաշտի (չուրախիս) եւ համաճարակի (քուլերա) տարիներուն, «անդուստան» գառնալու եւ սուրբերու բարեխօսութիւնը խնդրելու համար, տէրտէր ու վարդապետներէ եւ հաւատացեալ ժողովուրդէն կազմուած մեծ թափօրի երկրորդ կոյանն էր, ուր ծառնի կու գոյին անոր փլած խորանին առջեւ։

Ամէն տարի Ս. Զատիկի մեռելացին, «հոգուր»ին մէջ մատաղի օրհնութիւնը եւ հանգստեան շարականի արարողութիւնը կը կատարէինք այդ տաճարին մէջ։ Հոն էին թաղուած Գիւղաւանի մեր օրերու երկու քահանաները՝ Տէր Թարսս Վահրատեան եւ Տէր Պողոս Գալայճեան։

Տաճարի շինութեան ձեւը քրիստոնէական եկեղեցիներու կողմէ ընդունուած սովորական խաչաձեւ ոճն էր։ Արեւմտեան մայր դռնէն դատ, հարաւային եւ հիւսիսային երկու կողմերու պատերը դէպի դուրս երկարած էին, քառաթեւ խաչերու երկու

թեւերու խորհրդանիշը կազմելու համար, որմէ բացուած էին կողմնակի երկու դուռներ և որոնց դէմ յանդիման կը գտնուէին քովի երկու սեղանները:

Տաճարը հսկառակ իր հսկայական մեծութեան, առանց սիւնի էր և դժբէթը նստած էր չորս մայր անկիւնապատերուն վրայ, որոնք չորս տւեռարանիչները կը ներկայացնէին: Միայն դիտելի մասը խորանը ետեւի կողմէն բոլորուած էր վեց խոշոր լուսամուտներով. քրիստոնեայ եկեղեցիներու համար խորթ ձեւ էր ճարտարապետական այդ ոճը:

Մեր վանքի հոյակապ Ս. Խաչ նորաչէն տաճարի ոճը ճշգրիտ նմանութիւնն էր յունական այս տաճարին, բացի խորանի ետեւի պատուհաններէն: Կը պատմէին թէ Ս. Խաչ վանքի ճարտարապետը, ինչպէս նաեւ քարակոփ վարպետները Յոյներ կըլտած էին:

Արեւմտեան մայր մուտքին վրայ քանդակուած կը տեսնէինք դայլի, արագիլի և զանազան կենդանիներու պատկերներ, նաեւ արձանադրութիւն մը մեզի անծանօթ տառերով: Կարծողներ կային թէ լատինական տառեր էին, ինչ որ հաւանական էր, քանի որ Բիւզանդացիներ երկար դարեր գործածած են լատին տառերը: Այս արձանադրութեան մասին, երբ մենք վանք էինք իբրեւ ուսանող, կը պատմէին թէ 1878 թուականին ռուս և թուրք պատերազմին, երբ ռուս զօրքեր յաղթական մուտք գործած էին թրքական հողերը, վանքի միաբաններէն Դէսրգ Վրդ. Պոյաճեան կը զրկէ վանքի գործաւորներէն մին և արձանադրութիւնը մուրճով բնաջնջել կուտայ, վախնալով որ Ռուսեր կու գան և Յոյներու կը յանձնեն տաճարը, ուր անոնք կը հաստատուին:

Պատմաբաններէն սմանք, տաճարի դիրքը, ոճը և պատի վրայի կենդանիներու պատկերները նկատի ունենալով, կ'եզրակացնեն թէ անոր կառուցումը հռոմէական ճարտարապետական ոճով կառուուած մը կըլտած է: Այս կարծիքը բոլորովին սխալ ենթադրութիւն մըն է, քանի որ մեր կողմէ տրուեցան տաճարի նկարագրութիւնը և իրական ձեւը, որ զուտ քրիստոնէական եկեղեցիներու ընդունած ոճն էր: (Հմմտ. Արշակ Աւագոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 853):

Պատմաբաններ այս տաճարը շփոթած են անոր մօտիկը կանդուն մնացած երկու հսկայ սիւններուն հետ, որոնք, ինչպէս շեշտեցինք, կըլտած են կառտան մը մնացորդները (տես

աստ, էջ 10, պատկեր 1):

Բիւզանդական այս աւերակ տաճարի մասին տկնարկած է նաեւ գերման մարաջախատ Պոն Մուլթքէ իր յուշերուն մէջ, երբ 1838 թուին այցելած է Տաճարծայ. ան կը գրէ. «Յաղափին առջեւ կ'երեւին բիւզանդական գեղեցիկ եկեղեցիի մը աւերակները, զորս Թուրքերը բանդեր են»:

Երկրորդ տաճարը, նոյն ոճով, մեծութեամբ, նոյն կարմիր քարով, նոյն դարու և նոյն ճարտարապետի գործ, կը դանուէր գիւղաւանի մօտիկ Գրգովրու կամ Գրիգորիս կոչուած ծանօթ աւերակ մեծ գիւղի հիւսիսային կողմը, «էքրղ տէփէ» կոչուած ձորի մը գագաթը: Տաճարի նուիրագործուած կոչումը մեղի անծանօթ էր, և իր հեռաւորութեան պատճառաւ ժողովուրդի պաշտամունքին առարկան չէր դարձած. միայն գիտէինք թէ յունական վանք մըն էր:

Երրորդ տաճարը կը դանուէր Շարաճիւղ լեռան հիւսիսային սւսի ուղղութեամբ սառնարանի(*) մօտիկը, հարթ տարածութեան մը միջեւ:

Աւանդաբար մեղի հասած էր հրաշապատում դրուող մը հրաշագործ այս տաճարի մասին. այդ պատճառով հայ և թուրք ժողովուրդները անոր հանդէպ ունէին հաւատքի հետ խառն երկիւղած յարգանք մը:

Տաճարը կառուցուած էր բլուրներու մէջ ամայի տարածութեան մը վրայ, որուն շուրջ աւերակ քաղաքներու և գիւղերու մնացորդներ գոյութիւն չունէին: Շատ հաւանական է որ մենաստան մը եղած ըլլար: Ամայութեան մէջ կանգնած տաճարը չրջապատուած էր մարդու հասակին չափ բարձրութեամբ կաղամախի խիտ ծառերով, որոնք տասը չափ դեանի տարածութիւն մը դրաւած էին: Հեռուէն դիտողներ առանց վարանումի կ'ըսէին թէ վանքը յարձակումի ենթարկուած և պաշարուած է հսկայ ամբոխէ մը կամ զօրագունդէ մը:

Կը պատմէին թէ ջարդարար Թուրքեր ժամանակին յարձակած են վանքին վրայ, այն պահուն երբ քահանան կը

(*) Սառնարանը ինն դարերուն երկրաշարժէ փլած ընդարձակ տարածութեամբ գետնախորշ մըն էր, որուն խորը տապալած ժայռերու մէջէն ձմեռ եղանակին աղբիւրներ կ'իջնէին դէպի երկրի անդունդը: Ամառ եղանակին աղբիւրները սառելով կարծր ու ջնիջ սառի կը վերածուէին և կը հայթայթէին գիւղաւանի ամառնային սառը:

պատարագէր և տաճարը լեցուած էր խուռներամ հաւատացեալ-ներով: Յարձակողներ հաղիւ թէ տաճարին մօտեցած էին՝ պա-տարագիչ քահանայի անէծքին տակ «քոթտում զովախ» կը կարին և տեղւոյն վրայ անշարժ կը մնան:

Մեր օրերուն կաղամախի այս ծառերը նոյնութեամբ կ'ապրէին. անոնց մօտենալ և ճիւղ մը կտրել մեղք կը համարուէր. կտրուած ճիւղերէն կարմիր գոյն մը դուրս կու գար և կ'ըսէին թէ այդ ճիւղերը մարդոց արիւնի հետքերէն մնացած էին:

Տաճարի հրաշագործութիւնը և յարձակող թուրքերու «քոթտում զովախ»(*) դառնալու աւանդական պատմութիւնը, սարսափ ազդած էին թուրքերուն, և ասիկա պատճառ դարձած էր որ թուրքեր չմօտենան և չքանդեն տաճարը, որ մեր օրերուն տակաւին գրեթէ անաղարտ մնացած էր՝ միւս երկու տաճարներէն աւելի:

Երեք տաճարներու նոյն սճով և միեւնոյն դարու մէջ կառուցումը կը փաստէ թէ այդ թուականին այս շրջանակը եղած է յաւնական կարեւոր կեդրոն մը, երբ քրիստոնէական եկեղեցին բիւզանդական կայսրութեան տիրապետութեան տակ կը գանուէր բարգաւաճ վիճակի մը մէջ: Անոնց կառուցումը քրիստոնէական նախնական դարերու գործ կարելի չէ նկատել, որովհետեւ այդ դարերուն քրիստոնէական կրօնքը հալածանքի ենթարկուած էր նոյնիսկ հռոմէական կայսրներու կողմէ, և եկեղեցիները որպէս պատասպարաններ՝ կը հիմնուէին աւելի ժայռերու և լիւններու խորշերուն մէջ: Այդ դարերուն մասնաւորապէս կեսարիոյ եկեղեցին անցուցած է հալածանքի շըրջան մը: Եւ կոստանդիանոս կայսեր հրամանաւ Արգէսի շրջանակին մէջ կը նահատակուին բազմաթիւ քրիստոնեայ հաւատացեալներ:

Դ. դարու վերջերը միայն անոնց կառուցումը կարելի է հաւանական նկատել: Այդ դարուն քրիստոնէական եկեղեցին իր բարձրագոյն վիճակին հասած էր, և կեսարիոյ եպիսկոպոստան աթոռին վրայ կը գանուէին հռչակաւոր եկեղեցականներ, որոնցմէ Ս. Բարսեղ, ինչպէս տեսանք (տա, 173), վանական կեանքի հակում ունենալով, ուսումնասիրութեան համար շրջա-

(*) Անդամալոյծ իմաստով, Թերես Թրքական «քէօթիւրիւմ» բառէն առնուած:

պատսյաթի հըած էր Եգիպտոսս և ալլուր, և վերադարձին Կապադովկիոյ մէջ և Արգէսսի շուրջ հիմնած էր բազմաթիւ վանքեր, որոնց մասին կը վկայէ նոյն ինքն Ս. Գրիգոր Նազիանցիին հրը կ'ըսէ թէ՝ «սրեւէ երկիր աշխարհն տաճարներ չէ կառուցած, որքան իր հայրենիքը Կապադովկիո» (ահս տատ, էջ 181):

Արգէսսի շուրջ այս երեք տաճարներու կարգին պէտք է կառուցուած ըլլայ Զինճիտէրէի հնադարեան Յունաց մայրավանքը(*), նոյնպէս՝ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ և Ս. Դանիէլ Հայոց վանքերը, որոնց համար կը պատմուի թէ նախապէս եղած էին յունական վանքեր, և յետոյ սելճուգ սուլթաններու կողմէ Հայոց արուած էին:

Եթէ Դ. դարու վերջերը չէ եղած անոնց կառուցումը, պէտք է ըլլայ Յուստիանոս կայսեր օրով (518-539), հրը բիւզանդական կայսրութիւնը կ'ապրէր իր լաւագոյն օրերուն մէջ. կայսրը ինքը եղած էր շրնարար, և երկրի բոլոր կողմերը հիմնած էր վանքեր և եկեղեցիներ, որոնց մէջ կը գանուէր Ս. Սափիա եկեղեցին:

Այս թուականէն ետք Կապադովկիոյ մասնաւորապէս Արգէսսի շրջանին մէջ այս և նման տաճարներու կառուցումը կարելի չէր, մինչ արդէն խանգարուած էր երկրի խաղաղութիւնը: Յուստիանոսի յաջորդներուն օրով էր որ հայկական ցեղէն Մօրիկ և Փսկաս մեծ կայսրներու շրջանին, Պարսիկները սկսան իրենց յարձակումները գէպի բիւզանդական երկիրներ: Պարսիկ Խոսրով թագաւորը բնաջնջեց հռոմէական զաւառները, գրաւեց Կապադովկիան և Սիւրիան: Անկէ ետք (717-867) յանկարծակի տապալէզ կ'իջնեն նաեւ Արաբները, կը յեղաշրջեն արեւելքի ճակատագիրը և իրենց իշխանութեան տակ կ'առնեն բիւզանդական արեւելքը: Այս շրջանին է որ մէջանդ կ'ելլեն նաեւ Պաւլիկեան աղանդաւորները և կը զրաղեցնեն բիւզանդական կայսրութիւնը երկար տարիներ, իրենց կեդրոնական վայր ունենալով Արգէսսի շրջանակը (ահս տատ, էջ 190): Անկէ ետք է որ հրապարակ կ'իջնեն Սելճուգ Թուրքեր (1080-1204), ինչ որ արդէն բիւզանդական կայսրութիւնը կ'ապրէր իր անկումի շրջանին մէջ և Կապադովկիո կ'ստիպարկուէր սելճուգ

(*) Յունաց այս մայրավանքի Մարկոս մեկրոպոլիտն էր որ Հայոց հանդէպ նախատինքի համար իր շունը Արմէն կանչած էր, եւ ի վերջոյ արժանի սխալովը գտած էր Հայոց Գագիկ արքայի կողմէ:

սուլթաններու իշխանութեան:

Քաղաքական այս պայմաններու տակ, Արգէսի շրջանակին և Տոմարծայի հողամասի սահմաններուն մէջ, բիւզանդական նոր տաճարներու կառուցումը անհնարին և դժուարին գործ մը պէտք է նկատել:

ՍՏՈՐԵԿՐԵՍԱՅ ԿՈՖՏԱՆՆԵՐ (Բարանձաւ)

Հնադարեան վայրերուն մաս կը կազմէին նաեւ մեր բարբառով ստորերկրեայ «կոփտան»ները, որոնք տարածուած էին գիւղաւանի դրեթէ ամբողջ յատակը, և բնակութեան յարմար իրենց անհրաժեշտ պայմաններով, կը կազմէին գետնայարկ երկրորդ աւան մը, ինչպէս նաեւ ինքնապաշտպանութեան ապահով վայր մը:

«Կոփտան»ներու հաստատուն կառուցման նպատակով էր գիւղաւանի հողային կազմութիւնը, որուն արտաքին երեսը սալայատակուած էր չորս-հինգ մեթր քառակուսի մեծութեամբ, մէկ մեթր հաստութեամբ ողորկ և «ճինկիր» քարասալերով: Գիւղաւանի տուները այս հաստատուն «սալայատակին» վրայ դրած էին իրենց հիմերը և անոնց տակ կը գտնուէին «կոփտան»ները: Կարծես բնութեան մէկ հազուադիւր պարզեւն էր ասիկա մեր գիւղաւանի համար (հմմտ. տատ, էջ 46):

Այս «կոփտան»ներու մուտքը բացուած էր Հայեկ կոչուած բերդավայրի կեդրոնէն, որուն շուրջ հաւաքուած էին Հայեկ թաղի բնակիչները: Թաղը բերդի անունով կոչուած էր «Հայեկ թաղ»:

«Կոփտան»ները բաժնուած էին «ղոլեր»ու (թեւ): Իւրաքանչիւր «ղոլ» ունէր իր առանձին սենեակները և բնակութեան յարմար մասերը, որոնց մէջէն կ'անցնէր յատակ ջուրի գետ մը դէպի անձանօթ ուղղութիւն: Մեր օրերուն շատեր հետաքրքրութեան համար պտըտած էին: Անոնք ձեռքերնին մօմ կը կրէին և ապահով վերադառնալու համար, իրենց ճամբուն վրայ յարգ կը ցանէին:

Կը պատմէին թէ «ղոլեր»էն մէկը գաշտահովիտի յատակէն դէպի արեւելք կ'երկարէր, և Ծամբաւ գետի տակէն անցնելով, Տաւրոսեան լեռնաշղթաներու խորքէն կը միանար պատմական Կոմառայի (Շար-տէրէ) ստորերկրեայ «կոփտան»ներուն: Ամառ եղանակներուն, ինչպէս կ'ըսէին, Ծամբաւ գետի ջուրը

կը կաթէր «կոֆտան»ներուն մէջ:

Այս իրողութեան առջեւ, ուրեմն «կոֆտան»ներու և յետոյ Հայեկ անունով ճանչցուած բերդի շինութիւնները հաթեան կամ նախաքրիստոնէական հռոմէական դարերու գործ են, քանի որ, ըստ պատմագիրներու, Կոմանան եղած է այդ դարերուն կռապաշտական կրօնի մեհնատեղիներու կարեւոր կեդրոններէն մին:

Ինչպէս ջրադրութեան բաժնին մէջ տեսանք (տատ, էջ 34), գիւղաւանի և անոր հողային սահմաններուն մէջ ցրուած հնադարեան աւերակ քաղաքներու և գիւղերու շատերը, որոնցմէ ոմանք մեղի ծանօթ էին իրենց հայ անուններով, ունէին առողջարար ջուրերու մշտահոս ջրհորներ, որոնք ագուգաներով կապուած էին Հայեկ կոչուած բերդի ջրաբաշխական կեդրոնական խողովակի մը:

«Կոֆտան»ներու ներքին կազմաւորեալ վիճակը և որպէս ապաստանարան անոնց կատարելագործուած դրութիւնը(*) կը հաստատէին թէ այս հողամասը հին դարերուն եղած էր կարեւոր կեդրոնատեղի մը և տպրած հզօր և երկարատեւ կայսրութեան մը տիրապետութեան տակ և ունեցած բարգաւաճ շրջան մը, և անոր մաս կազմած է նաեւ բերդը (=Հայեկ), և այն քաղաքներն ու գիւղերը, որոնք մեր օրերուն միայն աւերակներ էին:

Նկարագրուած ձևով «կոֆտան»ներու շինութիւնը յամառ և ծանր աշխատանքի կը կարօտի. ուստի անոնց շինութեան որոշ թուականը ճշգրէլ զգուար է, աւելի կրնանք նկատել (Ք. Ա.) հաթեան կամ հռոմէական շրջաններու գործ. երբ այս հզօր կայսրութիւնները երկար դարեր իրենց իշխանութեան տակ առած էին Փոքր-Ասիան և Կապադովկիան, մասնաւորապէս մայրաքաղաք ունենալով Կեսարիա քաղաքը: Հռոմայեցիներ շարունակեցին իրենց այս տիրապետութիւնը Կապադովկիոյ եւ Կեսարիոյ վրայ. այնպէս որ քրիստոնէական թուականներուն բոլորովին իւրացնելով կայսերական նահանգի մը վերածած էին:

Հռոմի կայսրները շատ հաւանական է պարթեւ և պարսիկ

(*) Հին դարերու այս «կոֆտան»ները, իրենց կատարելագործուած դրութեամբ իրեն պատասխարան, աւելի ապակով էին կարծես քան այս օրերու գեանայարկ ապաստանարանները (ABRI):

յարձակումներուն դէմ ինքնապաշտպանութեան համար տպաստան գտած էին այդ քարանձաւներուն մէջ, որոնց նմանը չտա էր Արգէսոսի շուրջ: Այդ թուականներուն պարթեւ և պարսիկ տիրապետութիւնները հեղհեղէ կը զօրանային արեւելքի մէջ և անոնք կտատոյի թշնամիներն էին Հռոմայեցիներուն:

Աւելի յետոյ այս քարանձաւները օգտագործած պէտք է ըլլան Պաւլիկեան աղանդաւորները, որոնք երկար տարիներ հալածուեցան բիւզանդական կայսրներու կողմէ և կառուցանանոնց դէմ՝ տպաստան գտնելով Արգէսոսի չրջանակին մէջ:

«Կոֆտան»ները և անոնց մաս կազմող բերդը, որ յետոյ Հայեկ անունով պիտի ճանչցուէր, կը փաստեն թէ որոշ դարերու մէջ Հայեր նաեւ տպաստան գտած են այս «Կոֆտան»ներուն մէջ, և այս բանը աւելի հաւանական է նկատել զայդ Գաղիկներու չրջաններէն սկսեալ մինչև մեր օրերը, հոգ չէ թէ բերդի շուրջ հաւաքուած հայ գիւղերը քանիցս աւերակի վերածուած և կրկին շէնցած էին, ինչպէս մեր օրերուն 1896 հայկական կոտորածի թուականին, նոյն «Կոֆտան»ները տպաստան ընարած էինք:

«Կոֆտան»ներու մուտքը փոքրիկ ծակ մըն էր, որմէ պէտք էր ծռելով ներս մտնել: Դուռ կոչուած այս ցած ծակի ետեւի պատին վրայ ճեղքի մը մէջ անցուած էր խոշոր երկանաքար մը՝ ի հարկին բանալ և գոցելու համար: Այս երկանաքարը թրքական բառով մենք կը կոչէինք «թրխաղ թաշը», որուն մէջտեղէն բացուած էր փոքրիկ ծակ մը և որ կը ծառայէր նետածղութեան, ի հարկին թշնամին հարուածելու համար:

Իւրաքանչիւր «ղոլ» որոշ վայրերու մէջ ունէր իր առաստաղին մէջ բացուած ծակ մը, որմէ օդ և լոյս կը ստանար:

ՀԱՅԵԿ ԲԵՐԴԸ

Բերդի նախ քան «Հայեկ» կոչումը, անոր հիմնարկութեան թուականը կապեցինք հաւանօրէն քարանձաւներու շինութեան հետ: Իսկ բերդի «Հայեկ» կոչումը ինքնին կը վկայէ թէ հայ բնակչութիւններ տպրած են անոր շուրջ և իրենց անունով բերդը կոչուած է «Հայեկ բերդ»: Աւելի որոշապէս հասկնալու համար, պէտք է ըսել որ Հայեկ բերդը իր գոյութեամբ, նկարագրով և իր անցեալի պատմութեամբ Հայ Տոմարձան իսկ է:

Բերդը կառուցուած է Հայեկ թաղի կեդրոնական մասին

մէջ, որ ինքնին բարձր դիրքի մը վրայ կը դանուի քան դիւ-
ղաւանի միւս երեք թաղերը:

Կառուցման ճարտարապետական ոճը հետաքրքրական է:
Ընդարձակ տարածութեան մը վրայ, կոփուած ու տաշուած խո-
շոր ժայռեր իրարու վրայ կոխելով, բաւարածեւ ու սանդղաձեւ
հեղահեղ կը բարձրանան դէպի վեր և կը կազմեն բերդի գա-
ղաթը:

Բերդը, մօտաւորապէս հինգ հարիւր մեթր հեռու միջո-
ցէ մը հաք, շրջապատուած էր իրարմէ խոտոր հեռաւորութեամբ
քառակուսի խորաւնի փոսերով, որոնցմէ իւրաքանչիւրը հինգ
մեթր ծաւալով խոշոր աւազաններու ձեւը ունէր և որոնք
ներքնապէս իրարու միացած էին ջրաբաշխական խողովակներով:

Այս քառակուսի փոսերը այնպիսի ճարտարապետական
ոճով մը շինուած էին, որ ինչ միջոց ալ դորժածուէր բերդը
մասնելու համար, անպատճառ փոսերէն մէկուն մէջ պէտք էր
իյնայիր:

Կը պատմէին թէ թշնամիներու կողմէ բերդին վրայ
յարձակումներու պարագային, փոսերը ջուրով կը լեցնէին, և
անճանաչելի դարձնելու համար վրան յարդ ու խոտ կը ցա-
նէին, որպէսզի թշնամի հեծելազօրքերը ծռակին մէջ իյնային:

Բերդը, համապատասխան իր «Հայեկ» կոչումին, հայ
գաղթական բնակիչներու կեանքին հետ, ունեցած է անցեալի
պատմութիւն մը, և հակառակ որ քանի մը անգամներ անոր
բնակիչները ջարդուած են և անիկա տւերակուած է, սակայն
ամենավերջին անգամ կրկին Հայեր աիրացած են բերդին, և
անոր գաղաթին ու ստորոտին դիրք բռնող և իրենց տունները
շինող գերդաստանները բերդին անունով կոչուած են «Հայեկ
թաղեցիներ»: Այդ գերդաստանները, իբրեւ Հայեկ թաղեցիներ,
մեր օրերուն իրենց հետ ունէին աւանդութիւններ, և որպէս
Տամարձայ դիւղաւանի նախկին բնակիչներ, անոնցմէ ոմանց
մասին ունինք այսօր ձեռագիր յիշատակարանները, որոնք հին
դարերէն հասած են մեզի:

Այդ գերդաստանները, մեր օրերուն իրենց տուններու
հիմերը փորելու ժամանակ, թանկագին հնութիւններ մէջառել
հանած են բերդի անցեալին և անոր նախնական բնակիչներու
պատկանող իրերէն:

Այդ հնութիւններէն մէկն է բերդի մօտերը գտնուած
«Շիրէխանէ»ի մը (գինետուն) յօրինուածքը, զոր գտած է 1900

Թուին կարապետ իսախանու թամուզեանը իր նոր տան հիմերը փորելու ասին, ինչպէս ինքը այսօր կը պատմէ: «Գեանափոր խոշոր սրահ մը, որուն կեդրոնին մէջ շինուած էր մեր օրերու «կարկասի սէթէն»ի «կալ»ին նման, մօտաւորապէս հինգ մեթր լայնութեամբ և գետնէն մէկ մեթր բարձրութեամբ բաշտաձեւ «կալ» մը, սր ձևիւն ունէր էր կարմիր «խորաստան»ով: Կալը կարծես նոր շինուած էր, իւրի պէս մաքուր, շատ փայլուն: Կալին եզերքը երեսուն-քառասուն սանթիմ բարձրութիւն ունէր, ուրկէ բացուած ծակերուն առջեւ կարգաւ շարուած էին մարդու հասակով հոգէ շինուած լայն կարասներ, որոնց թիւը յիսունի կը հասնէր և որոնք նոր էին տակաւին բացի քանի մը հատ կատարուածներէ: Յայտնի էր թէ գինին կալին մէջ կոխել (ճզմել) ետք, ջուրը կարասին մէջ կը թափէր»:

Բերդի մօտիկը գինեատան մը կամ գարեջրատան մը գոյութիւնը մեզի կարծել կու տայ որ Հայեկ բերդի տերերը ժամանակ մը հայ իշխաններ եղած են: Պատմականօրէն մենք գիտենք թէ Հայեր կը սիրէին խնջոյքը և անոնց համար յարգի էր գինիի և գարեջուրի գործածութիւնը իբրեւ սովորական ըմպելի: Անոնք իրենց տունները կը շինէին գետնի տակը, և գինին ու գարեջուրը կը շինէին և կը պահէին գետնայարկ տաներու մէջ և կը խմէին, մէջը ծակ առանց հանգսյցներու եղեգով, որմէ ամէն մեծութեամբ կը գտնուէին թակոյկներու մէջ իսկ:

Հայ իշխաններու կողմէ բերդի տիրապետութիւնը կարելի է հետեւցնել առաւելապէս Գաղիկ արքաներու շրջաններուն, և անոնց յաջորդող իշխաններու օրերուն, այսինքն 1021-1375 թուականներուն, մինչև Կիլիկիան իշխանութեան կործանումը:

Բերդի հնութեանց մասին, տեղեկատու կարապետ Վարպետ թամուզեանը կը շարունակէ (*). — «Գինեատան քիչ մը ան-

(*) Կարապետ Խաչատուր Թամուզեան, Հայեկ Թաղի Թամուզեան հնագոյն գերդատանի ներկայացուիչներէն է. մենք զինք կը կոչենք Վարպետ: Այսօր կը գտնուի իր ունեւոր տարիքին և կ'ապրի Լիբանանի մէջ: Վարպետը իր կորովի տրամադրութեամբ, առողջ մտաբով և զօրեղ յիշողութեամբ հին սերունդի լուսագոյն մնացորդներէն է:

Արհեստով ըլլալով վարպետ ատաղձագործ և որմադիր, իր հայրենի երկրին տեսլաններուն, հնութեան վերաբերեալ շնորհիւններուն և անոնց ան-

դին, աւելի ցած գետնի յատակը գտանք ժամ մը, որուն դռուը երկու մեթր բարձրութեամբ մէկ կտոր ապառաժ քարէ շինուած էր, կոցը (=փականք) և չորս կողմի բարաւորները նոյնպէս քարէ շինուած էին, որոնց վրայ քարէ ոտքով դռուը կը բացուէր ու կը գոցուէր: «Թիրէմ»է պատերուն վրայ փորուած խաչերը, տիրացուներուն տեղերը, խորանը և սկիհին տեղը տակաւին նոյնութեամբ կեցած էին: Խորանի տեղէն գտայ քար մը, որուն օծումի քար է ըսին: Կշուցի մէկ օխայէն քսան տիրէմ պակաս եկաւ: Մէկ կտոր փայլուն, սև գոյն ճինկիր քար մըն էր, կլոր ձեւով, կարծեա փերկէլէ (կարկին) անցուցած էին: Մէջը ծակ էր՝ վեց սանթիմ մեծութեամբ, և միւս երեսը սիսեռի չափով ագամանդ մը կար, զոր քարը փորելով մէջը անցուցած էին: Գիշերները մութին փառըլ-փառըլ կը վառէր»:

Այս թանկագին քարը, ինչպէս ինքը կ'ըսէ, ֆէնէսէ անթիքաճի (հնադէտ) Հաճի Մկրտիչին ծախած է, և փոխարէնը ստացած հարիւր տասնհինգ օսմանեան կարմիր սակի: Ուրիշ անգամներ գտած է թանկագին իրեր ու գրամներ և ծախած է նոյն հնադէտին:

ԳԻՐԴԱՆՈՎՐՈՒ (Գրիգորիս)

Գիւղաւանի կարեւոր աւերակներէն մէկն էր նաեւ մեր բարբառով Գիրգսովրու մեծ «էօրէն»ը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Գրիգորիս անունով:

Այս մեծ աւերակ գիւղաքաղաքը կը գտնուէր գիւղաւանէն կէս ժամ ստքով հեռու հիւսիսային եզերքը. ան հին թերագտեղիի մը վրայ շինուած էր:

Կիսաքանդ տուներուն մօտիկ բարձրութեան մը վրայ կառուցուած էր հնամեայ եկեղեցին, որուն փլատակները մեր

ցեալի մասին ունեցած է հետաքրքիր միտք, եւ յաճախ ներկայ գտնուելով գիւղաւանի տարեց անձերու խօսակցութիւններուն եւ վիճարմութիւններուն, ստացած է ճոխ հմտութիւն գիւղաւանի աւերակներուն, սրբատեղիներուն եւ անոնց անցեալի պատմութեան մասին:

Վարպետը եղած է առակախօս, եւ իր զուարթ բնատրուածեամբ սիրած է եւ գիտէ հայրենի հերիածներ, երգեր, պարերգներ, պարեր, զրոյցներ եւ դրուագներ, եւ իրը այդ բացառիկ ու օգտակար դէմք մըն է իր բազմախոս առաւելութիւններով: Իր անունին արդէն հանդիպած ենք, եւ ասկէ ետք յաճախ գտնազան առիթներով պիտի տեսնենք զինք մեր պատմութեան ընթացքին:

օրերուն մեզի ծանօթ էր Հայր Աբրահամու ժամ անունով:

Գիրգովբու աւերակ դիւղաւանը խաչերու առաջ տեղն էր. տմէն կողմ անկուած ու չըջուած խաչքարեր էին, որոնք բարեպաշտ ժողովուրդի մը մօտիկ անցեալի մասին կը խօսէին: Այդ խաչերէն մին էր երկու մարդահասակ խաչքարը, որ աճնկուած էր Հայր Աբրահամու ժամուն անջեւ, և այդ անունով աւերակը կը կոչէինք նաեւ էրկեմ կաշ:

Աւերակ դիւղաքաղաքի Գիրգովբու կամ Գրիգորիոս կոչումը յայտնի չէ թէ ի՞նչ իմաստ ունի: Եւ ի՞նչ առնչութիւն Հայոց Ա. Գրիգոր և Յունաց Ա. Ղորգորիոս եկեղեցական գէմքերու անուններուն միջև: Աւելի հաւանական է նոյնացնել Յունաց Ա. Ղորգորիոսի անունին հետ, որ հին դարերուն յունական քաղաք մը ըլլալը կը փաստէ: Ասոր սլոկ կու տայ նաեւ Գիրգովբու աւերակի դիրքը, որմէ քիչ հեռու կը գտնուէր «Էքիզ թէփէ»ի Յունաց հոյակապ կիսաքանդ տաճարը, որուն մասին մենք տեսնեմք երեք տաճարներու կարգին: Շատ հաւանական է որ այդ տաճարը Գիրգովբու քաղաքի պատկան ուխտատեղի մը եղած էր:

Գիրգովբունի տակէն կ'անցնէր ստորերկրայ գետ մը, որ բերդի (=Հայեկ) ջրարաշխական խողովակին հետ միացած էր: Ասիկա ինքնին արդէն վկայութիւն մըն է որ այս աւերակի անցեալը կապուած էր բերդի և «կոփտան»ներու պատմութեան հետ: Արդէն դիտէինք թէ «կոփտան»ներէն «զուլ» մը կ'երկարէր Գիրգովբուի տակը:

Այս մեծ «էօրէն»ի հանդէպ դիւղաւանի բարեպաշտ ժողովուրդը յարգանքի թարմ յիշատակներ ունէր, իրրեւ օրհնելու սրբավայր մը: Բարեպաշտ կիներ «ակամայ» (տօնական) օրերուն ուխտի կ'երթային Հայր Աբրահամի ժամը, անոր հարուստ խաչերուն առջեւ խաչնկ կը ծխէին, մոմ կը վառէին և ծունկի դալով կ'ողօթէին: Ամէն տարի Համբարձման ատին նոյն բարեպաշտ կիներ «թանի մոտաղ» կ'ընէին և ողբատներուն կը բաժնէին:

Երաշտի և համաճարակի տարիներուն, անդառառն դարձող թափօրին համար, Հայր Աբրահամը պաշտպան և բարեխօս սուրբն էր իրենց, որուն կիսաքանդ խաչերուն և փլած խորանին առջեւ թափօրը ծունկի կու գար և ողբակոծ կ'ողօթէր:

Ինչպէս միւս աւերակ զայրերը, նոյնպէս Գիրգովբուն իր սահմաններով, հին դարերուն եղած է հայկական դիւղաքա-

ղաք մը, և ասիկա բիւզանդական կայսրութեան տկարացումէն հաք, երբ Արգէնոսի շրջանակը ենթարկուած էր սելճուգ տիրապետութեան:

Մենք մեր մօտ ունինք պատմական յիշատակարան մը, ըստ որում՝ 1736 թուականին Գրիգորիս (Գիրգովրու) եղած է հայկական կեդրոնավայր մը: Այդ յիշատակարանը խաչքարի մը արձանագրութիւնն է, որ այժմ կը գտնուի Ս. Երուսաղէմ, և որ հաստատուած է Ս. Յակոբ տաճարի պատին վրայ:

Այս խաչքարի մասին մենք աւանդութիւն ունէինք, որ խաչերու այս տաճար քաղաք Գիրգովրուէն տարուած է Երուսաղէմ: Սակայն չէինք գիտեր թէ ինչո՞ւ, ե՞րբ և որո՞ւ միջոցաւ տարուած է և ի՞նչ էր անոր արձանագրութիւնը:

Խաչքարի նկարագիրը և յիշատակարանը Հայ Տոմարձայլ պատմութեան սեպտականութիւնը դարձնելու համար, մենք դիմեցինք տոմարծոցի Սվաճեան հին իշխանական գերդաստանի թոռներէն և այժմ Երուսաղէմ Ս. Յակոբայ վանքի միաբաններէն Սիմոն Աւագ Սարկաւագ Սվաճեանի, որպէսզի հետաքրքրական և գաղթական խաչքարի և անոր յիշատակարանի լուսանկարը զրկէ մեզի: Հայրենապէս Սարկաւագը սիրայօթար ընդունեցաւ մեր խնդրանքը, և իր պատասխան նամակին մէջ կը գրէ. «... Ըստ Ձեր փափաքին որ ուզած եիք խաչքարի մը նկարը, ահա կը դրկեմ Ձեզի: Բայց քիչ մը ուշացաւ, պատճառը այն է որ խաչքարը բացօթեայ տեղ կը գտնուի, եւ օդերը նպաստաւոր չեին որ յաջող նրկար ունենայի: Այժմ քաւել տուած եմ քանի մը օրինակ. Ի՞նչ անոնցմէ ո՞րք որ յարմար տեսնեմ, ան քննեցեմ: Քարին վրայ գրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի. ԹՎ. ԲՃԶԵ (=17 6) ԱՄԻՆ, ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ Ս. ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽՈՍ ԱՌԱԾ. ՎԱՍՆ, ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԳԻՒԴԷՆ ՕՏԱՊԼԵԻ ՄԷԼԻ. ԵՂԻՍԵՅՆ, ԵՒ ԻԻՐ ԾՆՈՂԱՅՆ ՍԻՆԱՆԻՆ, ԵՂԻՍԱԲԵԹԻՆ, ԵՒ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ, ՀԱՌԱՍԱՐ ՆԵՁԷՑԵԼՈՅ ՅԵՇԵՅԷ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱՆ ՈՂՈՐԿԻ ԱՍՏՅԷՔ, ԱՄԷՆ»:

Բայց կարելի չեղաւ գտնել ոեւէ արձանագրութիւն որ ցոյց տար քե ե՞րբ բերուած է Երուսաղէմ եւ որո՞ւ ձեռքով:

Սոյն խաչքարը գտնելու է օրոյ Յակոբեանց տաճարին տանիք՝ հիւսիսային կողմը գտնուող Ս. Առաքելոց մատրան գաւիթի դրան առջեւ, ձախ կողմը:

Շատ ուրախ եմ որ ես ալ պզտիկ չափով կրցայ օգտակար ըլլալ այդ օգտաւտ հրատարակութեան:

Սոյն աշխատութեան համար կը խնդրեմ որ ոեւէ նիւթական

ՊԱՏԿԵՐ 30.— Խաչաքար իւր յԻսաապարանով

վհարքի չձեռնարկեմ, որովհետեւ այս իմ խոնարհ նուերս պիտի բլայ Թումարգայի պատմութեան:

Խաչքարի բարձրութիւնն է 38 ս. մ., լայնն է 33 ս. մ.:

Խաչքարը իր այս յիշատակարանով ցոյց կու տայ թէ անիկա կանգնուած է Կեսարիոյ Գրիգորիս(*) գիւղէն օտապաշի Հաճի Եղիայի, իր ծնողացը և համայն ննջեցեալներու յիշատակին:

Խաչքարը կանգնուած է անշուշտ հանգուցեալ Մհի. Եղիայի հարազատներու կողմէ իր ծննդավայրը եղող Գրիգորիս գիւղի մէջ, ուր կը գտնուէին հանգուցեալի և անոր հաւասար ննջեցեալներու տճիւնները. սակայն որոշ չէ թէ ի՞նչ պատճառով և որո՞ւ միջոցաւ բերուած է Երուսողէմ:

Գրիգորովրուէն Երուսողէմ խաչքարի մը տեղափոխութեան պատմութիւնը մեղի ծանօթ էր, և վերջին անգամ տմեարիկաբնակ մեր բանասէր հայրենակիցներէն Պրն. Յակոբ Երլանճեան կը գրէր ինծի այս մասին և մեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր անով հետաքրքրուելու համար:

Սա իրականութիւն է որ Տոմարծայի վանքը իր գոյութեան հին դարերէն ի վեր, միշտ յարաբերութեան մէջ եղած է Երուսողէմի վանքին հետ և միաբանական փոխադարձ աջակցութիւններ կատարուած են երկու վանքերու միջեւ. մեր պատմութիւնը կը վկայէ այդ մասին: Յետոյ Տոմարծայի բարեպաշտ ժողովուրդը, հինէն ի վեր աւանդական սովորութիւն ունէր ամէն տարի Ս. Զատիկի տօնին ուխտի երթալու Երուսողէմի վանքը: Այս պարագան եւս կը գիւրացնէ խաչքարի մը տեղափոխութիւնը մինչեւ Երուսողէմ:

Տոմարծան չրջապատող և խաչքարերով հարուստ այս աւերակ վայրերու մէջէն, խաչքարերու տեղէ տեղ փոխադրութիւնը կարծես այդ դարերու աւանդական սովորութիւն մը դարձած էր, որովհետեւ մեր օրերուն շատ մը սրբավայրեր իրենց խաչքարերու տեղափոխութեան աւանդական պատմութիւնը ունէին:

(*) Բոլոր այսօրինակ ինչ յիշատակարաններու մէջ, նախ յիշած են գաւառի կեդրոնական քաղաք Կեսարիա, եւ յետոյ յիշատակարանի վայրը: Քանի որ իր ամբարն մերձաւորութեամբ Տոմարծայ գիւղաւանի անունը չի յիշեր, կը նշանակէ թէ Գրիգորովրու (Գրիգորիս) եւս, իրրեւ հայաբնակ վայր կարեւոր դիրք մը ունէր այդ Թուականներուն:

**ՊԱՏԿԵՐ 31.— Խաչնար Ս. Յակոբայ տանիի պատին վրայ: Սիմոն Աւագ Սարկաւագ
(այժմ Շահան Աբեղայ, Միաբան Սրբոց Յակոբեանց ուխտին) անոր մօտիկը:**

Մեր պատկերը կը պատմէին թէ շատ մը օրբաւայրերու մէջ հաւաքուած խաչքարերը, գաղթական Հայեր իրենց հետ բերած էին, երբ եկած են հաստատուիլ Տոմարծայ գիւղաւանի մէջ:

Հայեկ թաղի մեր օրերու Ս. Եղիա Սրբանայի խաչքարերուն համար, վանքի միաբաններէն ծերունազարդ Յովհաննէս Վրդ. Վահրատեան կ'ըսէր թէ Թամուղեան հին գերդաստանը իր հետ Գիրգովբուէն բերած էր:

Վանքի բակին մէջ, մեր օրերուն սենէինք «կոֆտան» մը, զոր կը կոչէինք «Խաչատուն»: Կոֆտանը խաչերով լեցուած էր. կը պատմէին թէ գաղթական Հայեր իրենց հետ բերած էին: Անշուշտ խաչքարերու այս գաղթականութիւնը կը կատարուէր այն տակն, երբ գիւղի բնակչութիւնը բռնութեան տակ կը գաղթէր և կամ կը ջարդուէր, և ամէն ոք իր գերդաստանի յիշատակը կրող և կամ իրենց գիւղի ժամուն հրաշագործ քարերը առնելով հետեւնին կը տանէին:

Այս առեւտրներով՝ որոշ է թէ խաչքարը հանգուցեալ Մհի. Եղիայի հարապատեաներէն մէկուն միջոցաւ նախապէս Գրիգորիսէն Տոմարծայ բերուած է և յետոյ է որ նոյն գերդաստանի անդամներէն մէկուն կողմէ Երուսաղէմ տարուած է գերդաստանի յիշատակը պահելու համար: Եթէ ոչ 1736 թուականին, Գրիգորիս գիւղէն օտապաշի Մհի. Եղիան Երուսաղէմ գտնուած է, թերեւս սենեկապետի (օտապաշի) պաշտօնին մէջ, և իր մահէն առաջ գրել տուած է այդ տապանագիր խաչքարը իրեւ յիշատակարանը իր գերդաստանին: Յետոյ է որ Երուսաղէմի միաբանութիւնը յարգելով խաչքարի պատմական հնութիւնը, կորուստէ փրկելու համար զայն վանքի պատին վրայ հաստատած է:

ՊԵՂԻՄԻՍՈՆ, ԽԱՉ ԱՂԲԻՐ

Այս աւերակ վայրը, ինչպէս տեսանք (տառ, էջ 234), կը գտնուէր գիւղաւանի արեւմտեան կողմը գէպի էվէրէկի ճամբան բարձր բլուրի մը վրայ, որ ինքնին արդէն իր բերդանման դիրքով կը աւերէր գէպի վար գիւղաւանի դաշտանովիսին:

Մենք աւանդութիւններ և յիշատակարաններ ունէինք այս աւերակի անցեալի մասին, բայց որոնց ան հին տակն եղած էր Տոմարծայի սահմաններուն մէջ կեդրոնական քաղաք մը և

պատմութեան մէջ ծանօթ է «Մեծն Պելիմիսոն» անունով:

Այս տառնդութեան իբր վկայութիւն մեր օրերուն վանքին մէջ ունէինք կոնդակ մը, որ պահուած կը մնար վանահայր կաթապետ վրդ. Հաղարչահանի (Առաքելեանի) մօտ: Վարդապետը կոնդակը այնքան խնամքով պահած էր որ չէր ուզեր շատերուն յայտնել, վախնալով որ կեսարիոյ առաջնորդ Տրդատ Եպո. Պաւեան կը լսէ կոնդակի մասին և զայն կ'իւրացնէ, կարապետ վարդապետ կը պատմէր թէ Տրդատ Եպո. Պաւեան, իր նախորդ վանք վանահայր Յովնանէս վրդ. Վահրատեանի օրով, վանքէն տարած էր կարգ մը թանկագին հնութիւններ, եկեղեցական սպասներ և կարեւոր հին գրչագիր մատեաններ և չէր վերադարձուցած(*):

Կոնդակը տրուած է Էջմիածնի կաթողիկոսէն «առ Ղսկաս վարդապետ առաջնորդ Մեծն Պելիմիսոնի», և կը կրէր 1670 թուականը:

Պելիմիսոնի մասին ուրիշ տեղ ձեռագիր յիշատակարանի մը մէջ յիշուած է. «Ի քաղաքն Պելիմիսոն եւ ի գիւղն Տումարգայ» (աստ, էջ 235): Ըստ այս յիշատակարանի, երբ Պելիմիսոն այդ թուականին իրրեւ հայաբնակ վայր մեծ քաղաք էր, կ'երեւայ թէ Տոմարծայ պահ մը անշքացած փոքր գիւղ մը դարձած էր, կորսնցնելով երբեմնի գրչագիրներու իրրեւ օճախ իր բարդաւած դիրքը:

Պատմական այդ քաղաքի «Մեծն» կոչուած շրջանին էր անշուշտ, ըստ բանասէր Դանիէլ վարդապետի պատմութեան, Պելիմիսոն միայն քանի մը ծանօթ գերդաստաններու մէջէն, յաջորդաբար տուած էր երեսունվեց քահանաներ և քսանհինգ վարդապետներ:

Մենք այդ ճոխ շրջաններէն մնացած բաւարար յիշատակարաններ չունինք. յայտնի է որ կրկնակի տւերումներու և ջարդերու ընթացքին անհետացած ու ոչնչացած են(**):

(*) Երանի՜ թէ այդ պատմական կոնդակն ալ Պաւեան Սրբազանին յանձնուէր, հիմա գտնէ անոր հարազատ բնօրինակութիւնը կ'ունենայինք մեր մօտ: Պաւեան Սրբազանի եւ անոր անմիջական աշխատակից բանասէր Դանիէլ վրդ. Բաղումեանի կը պարտինք Տոմարծայ վանքի եւ կեսարիոյ շրջանի բոլոր միւս վանքերու, հնադարեան գրչագիր մատեաններու, եւ անոնց յիշատակարաններու, փրկութիւնը, զորս այսօր մեր տրամադրութեան տակ ունինք:

(**) Մեր օրերուն բանասէր Դանիէլ վրդ. Բաղումեան նոյնպէս հաւա-

Պելիմիսոնի անմիջական մօտիկը կը գտնուէին բարձր գիրքի մը վրայ եկեղեցիի մը աւերակները. մենք վանքի տեղէ՝ կ'ըսէինք: Աւերակը չրջապատուած էր քանի մը «ճիֆոր»ներով, որոնցմէ միայն մէկ հատը մշտահոս էր և ունէր անուշ ջուր. մենք զայն կը կոչէինք Խաչաղբիւր, միանգամայն Ղալէ անունը կու տայինք:

Հայկական յիշատակներով հարուստ և զուտ հայկական անցեալ ունեցող այս քաղաքը և մօտակայ Խաչաղբիւրը, իրենց տեղադրական պայմաններով, աւանդութիւններով և պատմական տուեալներով նոյնացուցինք Գագիկ Բ. արքայի նստոցը եղող Պիղուի հետ. և Խաչաղբիւրի կամ Խաչ վանքի աւերակները միացուցինք Գագիկաշէն Ս. Խաչ վանքին հետ, զոր շինել տուած էր եկեղեցասէր արքան և ըստ պատմագիրներու հոն աղօթած ու թաղուած էր (հմմտ. տատ, էջ 237):

Ինչպէս յիշեցինք, օսմանեան սուլթաններ աւանդական սովորութիւնը ունէին բոլոր այն հայարնակ և քրիստոնեայ քաղաքները և գիւղերը, ուր Հայոց թիւը գերակշիռ էր թուրքերէն, անոնց բնակչութիւնները բռնութեան տակ թրքացնելէ, աքսորելէ և կամ ջարդելէ հաք թուրքերով կը լեցնէին, և քրիստոնեայ տարրերն ու այդ վայրերուն անցեալի յիշատակը կորսնցնելու համար, քաղաքի հին անունը կը փոխանակէին թրքական նոր անունով մը:

Այսպէս էր եղած պատմութիւնը Պելիմիսոն հին հայաբնակ քաղաքին. հայ բնակչութիւնը բռնութեան տակ թրքացնելէ հաք, մնացած մասը սարսափահար Տամարծայ գաղթած էին: Մեր օրերուն գիւղաւանի մէջ ունէինք ծանօթ հին գերդաստաններ, որոնք Պելիմիսոնէն գաղթած էին, և այդ գերդաստանները հոն ունէին թրքացած սերունդ մը, որոնք իրարու «էմմօղլու» (հօրեղբօր սրդիներ) կը կոչէին. անոնց արտերը և արօտատեղիները Պելիմիսոնի մէջ տակաւին իրարու սահմանակից էին:

Մեր օրերուն Պելիմիսոնի մէջ կ'ապրէր թուրք «հոճա» մը, որ ճանչցուած էր որպէս «իւլիմա» (իմաստուն մարդ): Հոճան,

քաժ եւ գրի առած էր այդ աւերակ քաղաքներու անցեալի մասին քոյ եղող բոյոր յիշատակարաններու արձանագրութիւններն ու հասած անանդութիւնները: Գերախտարար վերջին անգամ ատոնք ալ կորսնցուցինք 1915 Թուականի տարագրութեան օրերուն:

ինչպէս ինքը պարծանքով կ'ըսէր, եղած էր հայ քահանայի մը սերունդի զաւակը. իրրեւ սուրբ օճախի զաւակ գուշակութիւններ կ'ընէր և հիւանդներ կը բժշկէր. Հայերու և թուրքերու կողմէ յարգուած հրաշագութ մարդն էր:

Թրքական զուլումը, այս հին քաղաքի հայ բնակչութիւնը թրքացնելէ ետք, փոխած էր նաեւ Պելիմիսոն հայ անունը՝ զայն կոչելով Սարս Մեմեսլի:

Ժէ. - ԺԹ. Դարերուն, երբ քրիստոնեայ մեռելները թաղելու համար թուրք «միւֆթի»ներէն (կրօնապետ) հրաման առնելու ստորնացուցիչ օրէնքը կը տիրէր, այդ նախատական դրութիւնը դարձադրուած է նաեւ Տամարծայի մէջ և «միւֆթի»ի կեդրոնական քաղաքը եղած է Պելիմիսոն: Մեր պապերը կը պատմէին թէ անգամ մը հայ վարդապետի մը թաղման հրամանագիրը թշնամաբար «միւֆթի»ի կողմէ հէ տրուած. վարդապետի մարմինը անթող քանի մը օրեր թափառելէ ետք, Հայեր գիշեր տառն գողնալով անյայտ առկա մը կը թաղեն:

Այսպէս իւրաքանչիւր աւերակ վայր, ունեցած է իր անցեալի դժբախտ պատմութիւնը:

ԿԱՍՂԸԼԵՐ (Կատաղուն)

Մեր օրերու Կասղըլեր կոչուած աւերակ վայրը նոյնպէս եղած էր զուտ հայարնակ գիւղաւան մը, սրուն անցեալի պատմութիւնը աւանդաբար կապուած էր հայ իշխաններու կեանքին հետ:

Կը գտնուէր Տամարծայի սահմանին մէջ և զէպի հիւսիս կէս մամ սաքի ճամբով հեռաւորութիւն մը ունէր: Աւերակի հնութիւնը կը փաստուէր անով որ իր մէջ կը պահէր մշտահոս ջրհոր մը, սրուն ագուգաները կապուած էին Հայեկ բերդի և կոֆտաններու ջրարաշխական կեդրոնին:

Աւերակի փրատակներուն մէջ կը տեսնուէին խաչանիշ քարեր, սրոնք քանդուած եկեղեցիի մը մնացորդներն էին: Իր մասին աւանդութիւն ունէինք. կը պատմէին թէ հին դարերուն կայսրներու և իշխաններու հովացը եղած էր, և իբր թէ «Կաղըլիք» «կայսր»ներու վայր կը նշանակէ:

Մեր օրերուն Ս. Աստուածածին փոքր վանքի առջեւի կողմը ունէինք վանքի միաբանական դերեղմանը, ուր շատերու կաթին կը գտնուէր տապանաքար մը հետեւեալ արձանագրու-

Թեոմար. «Այս է տալան Քաղխլերցի Յովհաննիսի, որ սպանու ի յանօրինաց, թուին ՌԾԷ» (= 1608):

Յայտնի է թէ այս թուականին գիւղը չէն էր տակաւին երբ Յովհաննէս սպաննուած էր Թուրքերու կողմէ, իսկ տապանաքարի Տոմարծայ վանքին մէջ հաստատուած ըլլալու պարագան, կամ այն է որ Յովհաննէս «Քաղխլեր» իր գիւղին մէջ սպաննուած ու հոն թաղուած էր, և ժամանակ մը հաք «Քաղխլեր» գիւղը աւերակ դառնալով, Յովհաննէսի «տապանաքար»ը վանք բերուած է, և կամ Յովհաննէս եղած է վանքին միաբան և սպաննուած Տոմարծայի մէջ ու հոն թաղուած: Ահիլի հաւանականը այն է թէ «Քաղխլեր» գիւղը աւերակ դառնալէն հաք Յովհաննէսի «տապան խաչքար» վանք բերուած է իր հարազատներուն կողմէ և հոն հաստատած որպէս տապանով վայր(*):

Պատմաբաններէն սմանք, երբ կիլիկեան տնկախուժեան հիմնադիր Ռուբէն իշխանի մօտին կը խօսին, անոր իբր «հովոց» կ'արձանագրեն Կոսիսառ. կամ Կոպիսառ. բերդի մօտերը Կասապոն կոչուած ուխտատեղի մը կամ վանք մը, ուր նաեւ կը թաղուի իշխանին մարմինը իր մահէն հաք: Այս տեսլանով ձեռագիր յիշատակարան մը եւս ունինք:

Ինչպէս վերեւ յիշեցինք, մեր օրերու Կասղըլեր կոչուած այս աւերակը Թուրքերու կողմէ կը կոչուէր Քեսիեհ, որ թրքական հնչումով Կասաղոնն էր: Այս պայմաններու տակ Կասղըլեր աւերակը պատմաբաններու արձանագրած Կասաղոն ուխտատեղին կամ վանքն է, ուր թաղուեցաւ Ռուբէն իշխանի մարմինը:

Կը տեսնենք թէ բոլոր աւերակ վայրերը գրեթէ անցեալի նոյն պատմութիւնը ունին. միեւնոյն թուականներուն եղած են հայկական չէն գիւղեր և նոյն ժամանակի մէջ աւերուած են և անոնց բնակիչները դաղթած են գէպի Տոմարծայ գիւղաւան:

Մեր օրերուն կը պատմէին թէ Կաղնճեան և Գալայճեան բաղամաճիւղ գերդաստանները եկած էին Կասղըլեր գիւղէն, և իրենց պապենական գերեզմանները տակաւին հաստատ մնալով տարին քանի մը անգամներ խուսկ ծխելու և մամ վառելու կ'երթային:

(*) Մեռնողի մը տապան խաչքարի վանք փոխադրելու սովորութիւնը կը յիշեցնէ «Գրիգորիս» գիւղէն օտապաշի հանգոցեալ Մհի. Սահակի խաչքարի պարագան, որ «Գրիգորիս» գիւղէն երոսաղէմի վանք փոխադրուած էր (տես աստ, էջ 361):

ինչպէս Գիրգովրուի աւերակը, նոյնպէս խաչքարերով հարուստ այս հին աւանը ունէր հրաշագործ պատմութիւններ: Կը պատմէին թէ վանքի միաբաններէն «ճգնաղկեաց» Դանիէլ վրդ. Բաղուճեանը եկեղեցիի փլատակներու մէջէն խաչքար մը իր մօտ վանք կը բերէ, նոյն օրն իսկ խաչքարը հրաշքով մը իր տեղը կը վերադառնայ. այսպէս քանի՜ անգամներ փորձելէ ետք, վարդապետը խաչքարը իր տեղոյն վրայ կը հաստատէ:

Այս հրաշքի նշանը մեր օրերուն պատահած պատմութիւն մըն էր, որուն հեղինակը, ինչպէս դարէ դար՝ նոյնպէս սերունդէ սերունդ, աղբային աւանդութիւններուն կապուած հաւատացեալ ժողովուրդն է, որ ամէն տեղ և ամէն ժամանակ իր ճշմարիտ հաւատքով դիացած է արժեւորել իր Մայրենի եկեղեցիի աւերակներն իսկ:

Որքան նշանակալից, նոյնքան զարմանալի էր դի-ղաւանի ժողովուրդին ընդգրկած այն աւանդական սովորութիւնը, որ հինէն ի վեր շարունակած էր մինչեւ մեր օրերը:

Բոլոր այս հին աւերակ գիւղերը չորս թաղեցիներուն համար «եռայլա»ի տեղեր էին: Ամառուան չորս ամիսներուն անոնք «եռայլա» կ'երթային հոն, աւերակներու յիշատակներուն հետ ապրելու համար:

Այս աւերակը գիւղաւանի վարի կամ վանքի թաղեցիներ, շունեռայլա՞ն էր, և իր անուշ ջուրով, ծաղկոտ խոտերով, բարձր գիրքով և «պոյրապ»ի հովով կը տարբերէր միւս «եռայլա»ներէն: Աւելի յարգի էին անոր առատ և իւղոտ կաթը, համով մածունը, կարագը, պանիրը և իւղը. այնպէս որ պանիր չինող «եռայլաճի» քէյֆէնի»ներ (տանտէր տիկին) աւելի կը սիրէին կապղը-լերի «եռայլաճի»ներէն փոխ կաթ առնել քան միւսներէն: Նոյնպէս պանիրի և իւղի վաճառականներուն համար այս «եռայլա»յի ապրանքը աւելի յարգի էր, զոր աւելի սուղ կը ծախէին:

ՍԻՒՄԵՆԿԷՆԻ ՄԵԾ՝ ՈՒ ՊԱՏԻՆ ԿՅՕՐԷՆՆԵՐԸ

Ինչպէս Սիւմենկէն լեռն, որուն մասին տեսանք (տատ, էջ 30), նոյնպէս այս «էօրէն»ները իրենց անուները ստացած էին լեռան փէշին շարուած աղբիւրներէն, որոնք մեր պապերու օրով, աւելի հին ատեն, կոչուած էին Սիւմ-ակն, Սեւ-ակն (Սիւմենկէն), իսկ մեր օրերուն կը կրէին զանազան անուններ՝ «Չախչախ», «Սորխուն», «Տամրղլիխ», «Կէօլ պէլէյի», «Վարի և Վերի Սորխուններ», «Բունար Պաշի», եւայլն:

Ներսի ու դուրսի Սիւմենկէններու անջատ աւերակները մեր տեսած աւերակ գիւղաւաններու լաւագոյններէն էին, թէ՛ իրենց գիրքով ու հասութարեր արտերով և թէ ընդարձակ արօտատեղիներով. այս իսկ պատճառով հողագործ ժողովուրդը սովոր էր ըսել. «ճայ մը հողը, ճայ մը սակի կ'արժէ»:

Անոնք «հայլաճի»ներու յատուկ գետնափոր տուներէն զատ, ունէին նաեւ երկայն ու խոշոր «կոփտան»ներ, որոնք Հայեկ թաղեցիներու բաղմահադար ոչխարներուն ու այծերուն ամառուան ու ձմեռուան «հաթաղ»ներն (բնակատեղի) էին:

Այս «էօրէն»ներու սահմաններուն մէջ կը գտնուէին կիզիսարա և կոսիտառ (=կոպը) երկու բերդերը. առաջինը՝ Գադիկ Բ. արքայի սպանման վայրը, երկրորդը՝ Ռուբէն իշխանի նստոցը:

Երկու աւերակներուն մէջ ալ տկնառու էին կործանուած եկեղեցիներու աւերները իրենց սիւներով ու խոյակներով և խաչադրոշմ քարերով, որոնք զուտ հայկական եկեղեցիի մը աւերակներն էին, և անոնց սրբադործուած անունները մեզի համար անձանօթ էին: Աւերուած եկեղեցիի մը աւերակները կը գտնուէին նաեւ լերան կատարը գէպի Սէօյիւալիւ հայ փոքր գիւղը տանող ճամբուն վրայ, որմէ կէս ժամ սաքով հեռուութիւն ունէր: Կը գտնուէին նաեւ քարափոր գերեզմաններ, որոնց արտաքին երևոթներէն յայտնի էր թէ այդ դարու մարգիկը հսկայական կազմ ունէին:

Աւերակներու անցեալը փաստող մանր պատմութիւններու մասին մտիկ ընենք կարապետ վարպետ Թամուզեանը. «Դուրսի Սիւմենկէնի «էօրէն»ին առջեւ խաչքար մը անկուած էր մարդու հասակէն աւելի բարձր, ճիշդ. Հայեկ թաղի Ս. Եղիա Սրբանոցի խաչքարին մեծութեամբ: Խաչքարի տակէն դանձ գտնուելու յոյսով Խորսանենց Յարութիւնին հետ տակը փորեցինք, և ի՞նչ տեսնենք. խոշոր «կոփտան» մը, որ բերնէ բերան լեցուն էր մարդկային սակորներով— խոշոր գանկեր, թևի ու ծունկի սակորներ, որոնք մեր օրերու մարդոց սակորներէն շատ մեծ էին»:

Այս խաչքարերը, որոնք մօտաւորապէս երկու մեթր բարձրութեամբ զետնէն վեր կանգուն կը մնային, և որոնցմէ մենք տեսանք Գիրգովրուի Հայր Աբրահամ աւերակ ժամուն առջեւ, կը գտնուէին գրեթէ բոլոր աւերակ վայրերուն մէջ, և անոնց՝ մենք «խաչերուն մէջ» անունը կու տայինք: Այս խաչ-

քարերուն ոմանց տակերը նոյնպէս փրցուելով մարդկային սակորներով լեցուն փոսեր գտնուած էին:

Այս իրողութիւնը կը փաստէ թէ բարբարոս ցեղերու զօրաւոր արշաւանք մը անցած է այդ վայրերէն, և բնակիչները պաշտպանութեան համար «կոֆտան»ները լեցուած ու հոն ջարդուած են, և կամ արշաւողներու կողմէ ջարդուելով «կոֆտան»ները լեցուած են: Երկու պարագաներուն ալ ողջ մնացողները անոնց յիշատակը պահելու համար, գերեզման «կոֆտան»ներուն վրայ անկած են այդ խոշոր խաչքարերը:

Աւերակներու հովիտին մէջ, մեր օրերուն յաճախ հողին հետ խառնուած կը գտնէինք երկաթէ սրածայր սլաքներ. յայտնի էր որ կռիւը նկատաձգութեամբ եղած էր, և այդ օրերէն մնացած էին այդ նիւտերը:

«Ներսի Սիւմենկէնի «էօրէն»ին մէջտեղը կար, կ'ըսէ կարապետ Վարպետը, «Թոփ դայա» կոչուած քարակոյտ մը: «Եսայլա»յի ամիսներուն էր. գլուխը «չապղալու» (հերոսացի իմաստով) մէկը հկաւ իր հետ ունենալով հայախօս երիտասարդ մը: «Շապղալու»ն գիրք մը հանեց և մեզի «Թոփ դայա»ի տեղը հարցուց: Մէկ մէճիա տուաւ և սկսանք քարակոյտը փորել: Քիչ ետք տակէն ելաւ քարափոր գերեզման մը, վրան՝ քարէ կափարիչ դրուած: «Շապղալու»ն կափարիչը բանալով երկու փոքր չիշեր գտաւ և գերեզմանին աջ կողմը «Թախա»յին (գարակ) մէջէն առաւ ոսկի մատանիներ և ապարանջաններ ու ձգեց գնաց»: Այսօրինակ թանկագին նստութիւններով հարուստ էին երկու տւերակները, և մեծաւ մասամբ հայկական շրջաններէն մնացած:

Իրենց փարթոմ արօտատեղիներով, «արտուճ»ի և «մէշէ»ի ցախոտ պուրակներով զարդարուած այս տւերակ գիւղերը, նշանաւոր «եսայլա»ներն էին Հայկկ թաղեցիներուն և անոր տւերակներուն առջեւ «եսայլաճի» տիկիներն ու հարսներ, ամէն շաբաթ օր «կիրէյմուտ»ին կ'աղօթէին, խաւնկ կը ծխէին ու մոմ կը վառէին, և ատրին անգամ մը Աստուածածինի տօնին մեռելոցի օրը «Թան»ի մատաղ կ'ընէին:

Մեր օրերուն Հայկկ թաղի մէջ կային որոշ գերդաստաններ, որոնք Սիւմենկէնէն գաղթած էին Տոմարծայ, ինչպէս Մատաղճեան, Խորասանեան, Գամաղեան, Քէյիշեան, Եահնըեան բազմաճիւղ գերդաստանները և ուրիշներ:

Ջարմանալի է որ հայկական նահանգներէն, Կիլիկիայէն դէպի Տոմարծայ գաղթող ընտանիքներ, փոխանակ Սիւմենկէնի,

Շարաճիւղի, Գիրգովրուի և Սեւականի նման ջրարբի, բարե-
բեր և իսկապէս բնակութեան շատ մը յարմարութիւններով
օժտուած վայրերու մէջ տեղաւորուելու, եկած սեղմուած էին
Տոմարծայ գիւղաւանի ժայռոտ ու չոր հողին վրայ: Ասիկա կը
բացատրուի անով որ հայ ժողովուրդի հոգեկան գերագոյն
յատկութիւններէն մին եղած է ամէն տեղ և ամէն ժամանակ
ձգտիլ գէպի իր աղգային եկեղեցիներն ու սրբութիւնը, մոռ-
նալով ու զոհելով անոր սիրոյն աշխարհիկ որեւէ երջանկու-
թիւն: Պարզապէս այս պատճառաւ կը հակէին գէպի Տոմարծայ
գիւղաւան, ուր դարեր առաջ իրենց «տէտէ»ներու ձեռքով
հիմնուած ու պահուած էին Ս. Պողոս և Ս. Պետրոս եկեղեցիի և
Ս. Աստուածածին վանքի մատուռները, հոգ չէ թէ անոնք ան-
շուք քարայրներ ըլլային, բայց չէ՞ մի որ հոն ապրած ու
չնչած էին իրենց հայրապետները, իշխանները և գրչագիր տքնա-
ջան քահանաները: անոնք չէին կրնար բաժնուիլ իրենց աղգա-
յին այս սրբութիւններէն և ո՛չ ալ զանոնք անտէր ձգել:

ՍՍԻԱԿԱՆ (ՍՍԻԱԿԱՆ) ԿՅՈՐԷՆԱԸ

Այս կարեւոր վայրը, որ դարեր առաջ հայաբնակ եղած
էր և կը կրէր տակաւին հայ անուանը, մեր օրերուն թուրք
փոքր գիւղ մըն էր և կը գտնուէր գիւղաւանի արեւելեան
սահմանագլխին, Ծամնթաւ գետին եզերքը այնպիսի տեղ մը,
ուր գետի անցքը գիւղը երկուքի բաժնած էր:

Պատմական այս գիւղը, որ անմիջական մօտն էր Սիւ-
մենկէն (Սեւական) լերան, ինչպէս իր անունով՝ նոյնպէս իր
անցեալով կապուած էր այս լերան պատմութեան հետ (հմմտ.
տառ, էջ 31):

Սեւական թուրք գիւղի շարքին, գետեզերքը հաստա-
տուած էին Շխապարախ, Պէօքէ և Հաճի փաշա նոյնպէս թուրք
փոքր գիւղերը, որոնց բնակիչները ժամանակին բռնութեան
տակ թրքացած Հայեր էին, և մեր օրերուն տակաւին կը պա-
հէին հայկական բնաւանական սովորութիւնները և մասամբ տար-
րեր հայ բարբառէն: Սեւական այս թուրք փոքր գիւղի բնա-
կիչները եւս, անոնց կարգին թրքացած Հայեր էին և մեր օրե-
րուն տակաւին անոր հողային կալուածներու մէկ մասը կը պատ-
կանէր Տոմարծայի որոշ գերդաստաններու, ինչպէս մեր վանքը
ունէր ուրիշ կալուածներու հետ նաեւ երկու հասութարեր ջրա-

ղացներ, որոնք ա՛յնքան օգտակար էին վանքի տնտեսական կեանքին համար:

Տոմարծացիները տակաւին պահած էին իրենց պապերու հին սովորութիւնները, Սեւական աշտ գետի եզերքը «քէյֆի» երթալով տարին անգամ մը:

Ամէն տարի Օգոստոսի կիսուն, Աստուածածնի տօնին երկրորդ օրը, չորս թաղերէն հարիւրաւոր «տելիղանլը»ներ (երիտասարդներ) խումբեր կազմած և ուտելիքներով ու ըմպելիքներով բռնաւորուած, այդ գիւղի գետեզերքը կ'երթային «քէյֆ» ընկլու, երգելու ու պարելու: Այս «քէյֆ»ին կը մասնակցէին նաեւ հեռաւոր քաղաքներէն տօնին առթիւ վանք եկող ուխտաւորներէ կազմուած ձիաւորներ:

Մինչև գիշեր տեւող այդ օրուան «քէյֆ»ին մաս կը կազմէր նաեւ Տոմարծայ գիւղաւանի բաղձահաղար «տաւար»ները միեւնոյն գետին մէջ լսգցնելու սովորութիւնը, որ այնքան հետաքրքրական էր:

Պատմական գետի զօրաւոր հոսանքին առջև, հարիւրաւոր մարդիկ պար բռնած ու թեւատարած կը պարեն, մինչ գետին դիմացի եզերքը դիրք բռնած են բաղձահաղար սլխարներու խումն խումբեր, որոնք իրենց «չոպան»ներուն փաղաքշական «ըսլըխ»ներու շէշին հետ գետը կը թափին, և լողալով երբ կը փութան գետին միւս ափը հասնիլ, արդէն սպասող հարիւրաւոր ձեռքերու միջոցաւ լուացուած դուրս կու գան:

Կարելի է նկարագրել այդ օրուան ժողովրդային ոգեւորութիւնը, ցնծութեան կանչն ու աղաղակը, որոնք դարերու յիշատակը կը բերէին իրենց հետ:

Ծամնթաւ գետին եզերքը հաստատուած այս գիւղը փայտէ հաստատուն «կամուրջ»ով մը անց կու տար ճամբորդներուն, «դէպի աւշար» հողամաս, անկէ կեդպէլ և լեռնային Կիլիկիոյ բարձունքները: Լայնանիստ գետի ամբողջ լայնութեան առանց յենարանի այս կամուրջի շինութիւնը սւշագրաւ է իրբեւ այդ դարու ճարտարապետական յղացում:

Երկայն ու հաստ հեծանները գետնի վրայ հաստատապէս շարելէ ետք, անոնց առաջամասերէն կարճ մաս մը միայն՝ գետնէն աւելի բարձր դիրքի մը վրայ դէպի գետ երկնցուած է: Հեծաններու յետամասերը, որոնք իրենց երկայնութեան մեծ մասը կը կազմեն, հաստատ գետնի վրայ չորս կողմերէն պատուած ու հիւսուած են խոշոր քարերով ու հողերով:

« Լեծաններու երկրորդ շարքը, հիմ ունենալով առաջինները, միեւնոյն ոճով ու դիրքով, շարուած ու հաստատուած է նախորդ հեծաններուն վրայ, միշտ ալ դէպի դեռ երկնցնելով անոնց առաջամասերէն կարճ մաս մը միայն, և յետամասերը նոյնպէս քարերով ու հողերով պատուած և հիւսուած են հեծաններու առաջին շարքին հետ:

Այսպէս նոր հեծաններ, միշտ հիմ ունենալով նախորդներու ոճն ու դիրքը, իրարու վրայ շարուած են և միշտ դէպի առաջ երկարելով՝ հասած են մինչև գետին միւս տփը:

Կամուրջի շինութեան ճարտարապետական այս յաջող ոճն ու դրութիւնը, որպէս անցեալ դարերու հետաքրքրական գործ, նոյնութեամբ պատկերացուցինք:

ՂԱԼԷՆ (ԲՆՐԴԸ)

«Ղալէ»ն կը գտնուէր Սեւական գիւղէն դէպի հարաւ Սիւմենկէն լերան ուսին, ուրկէ կը տիրէր դէպի վար Մամնթաւ գետի եզերքին և անոր շուրջը շարուած Հաճի փաշա, Պէօքէ և Պերաէշ թուրք փոքր գիւղերուն:

Բերդը այդ բարձունքին վրայ շինուած էր խոշոր ժայռերով, սակայն մարդ կը զարմանար թէ այդ բարձունքներուն վրայ այդքան վիթխարի քառաժայռերը ուրկէ՞ և ի՞նչպէս կրցած էին տանիլ: Անոր պատերը իրենց լայնութեամբ աւելի քան քսանհինգ մետր էին, և հակառակ անոր որ դարերու մէջէն մաս մը փլած էր, մեր օրերուն առկալին երկու եզան սոյլեր քով քովի կրնային անցնիլ:

Մեր պապերը «Լեւոն թագաւորի Ղալէ»ն է կ'ըսէին, իսկ իր մօտակայ Հաճի փաշա կոչուած թուրք փոքր գիւղի անուանով, ծանօթ էր նաեւ «Հաճի փաշա զալէսի»:

Բերդի վայրը հնութեանց կեդրոն մըն էր, և տսիկա կը փաստուէր մեր օրերուն անհատներու կողմէ կատարուած պեղումներու միջոցաւ՝ յայտնաբերուած թանկագին իրեղէններով, որոնց կ'ընկերանար նաեւ թագաւորի մը վիճափոր գերեզմանի մը գիւտին պատմութիւնը՝ նոյնպէս իր թանկարժէք առարկաներով:

Ղալէի շինութիւնը կատարուած էր թերեւս հռոմէական և բիւզանդական շրջաններուն, սակայն Արգէոսի շուրջ Հայոց Գաղիկ արքաներու օրերէն ետք, Ղալէն և այդ շրջանակը մին-

չեւ կոլումպոսը և վահկայ, 1081 թուականին եղած էին ազատ գործունէութեանց վայրը կիլիկիան անկախութեան հիմնադիր Ռուբէն իշխանի և անոր զինեալ զուեղերուն:

ՍԱՀՄԱՆԱՔԱՐԵՐԸ (Համարածի բառ)

Սահմանաքարերը, որոնք սահմանած էին Տամարծայի հողամասի որոշ կողմերը, ունէին իրենց պատմական նշանակութիւնը անոր անցեալի մասին:

Անոնք անառչ վիթխարի ժայռի կտորներ էին և իրարմէ հարիւր և աւելի մեթր հեռաւորութեան մը մէջ, կարգաւ շարուած էին, իսկ հողին տակ այնքան խորունկ թաղուած էին որ զանոնք քանդել կամ խախտել անկարելի էր:

Սահմանաքարերու այս շարքը կը սահմանագծէր միայն գիւղաւանի արեւմտեան կողմը, և Արզէսսը իր հարաւի ու արեւմտեան սահմաններով կ'անջատէր գիւղաւանի Սիւմենկէն և Շարածիւղ լեռներէն և հիւսիսային սահմաններէն:

Մեր պապերը կ'ըսէին թէ Տամարծայ հին տաւնին Հայաստան եղած է, և այդ «հաւանութեան» քարերը այդ օրերէն մնացած էին:

Ժողովուրդի այս աւանդութիւնը թերեւս կ'ակնարկէ Գագիկներու չրջանին և անոնց ունեցած կալուածներուն, որոնք բիւզանդական կայսրներու կողմէ արուած էին իրենց, և հաւանական է այս սահմանաքարերը կը դառարոշէին Հայոց արքաներու կալուածները Յունաց հողային սահմաններէն, այսինքն Արզէսի արեւմտեան երկիրներէն, և կամ բիւզանդական չրջաններուն հին կիլիսարա կոչուած երկրի մը սահմանները որոշող սահմանաքարերն էին, որոնք իրենց մէջ կը սահմանափակէին մեր օրերու Տամարծայ հողամասը իր հիւսիսային սահմաններով մինչեւ Լարիսոս և Ծամնթուս գետի եզերքները իր ընդարձակ սահմաններով, և հարաւէն Սիւմենկէն լեռը և կիլիկիան բարձունքները մինչեւ վահկայ, կոլումպոսը և մեր օրերու Հաճըն քաղաքները իրենց չրջաններով:

ԽԱՆԸ (Քօնլան)

Գիւղաւանի անցեալի հնութեան մաս կը կազմէր նաեւ մեր օրերու մեծ «խան»ը, որ կառուցուած էր գիւղի կեդրոնա-

կան մասին մէջ Ս. Պօղոս-Պետրոս ազգային հնադարեան եկեղեցիին ճիշդ կիցը, որ ամբողջ գիւղաւանի չորս թաղերու հաւատացեալ ժողովուրդին միակ տաճարն էր:

Խանի կառուցման ոճը կամարակապ էր և հասա սիւներու վրայ հաստատուած: Ունէր քառասուն մեթր երկայնութիւն և քսանհինգ մեթր լայնութիւն և շինուած խոշոր ու տաշուած «ճինկիր» քարերէ, տշնպէս որ բերդի մը հաւասար տեկունութիւնը ունէր իր լայնանիստ պատերով:

Մեր օրերուն տակաւին կը մնար իր հաստատուն վիճակին մէջ, բայց անդործածելի դարձած էր և միայն կը ծառայէր գիւղաւանէն անցնող պանդուխտ ճամբորդներուն իբր բնակութեան վայր:

Խանի շինութեան և անոր անցեալի մասին որոշ տեղեկութիւն մը չունէինք. միայն կը պատմէին թէ հին ժամանակներուն կարեւոր իջեւան մը եղած էր՝ կեսարիայէն դէպի Մարաշ անցնող կարաւաններուն համար:

Անոր հիմնարկութեան թուականը հաստատապէս չենք կրնար կապել Խաւարաւանէքի (Ղարաառայի), Կեմերէկի և թուրք մեծ ինճէսուի մօտիկը գտնուած Սուլթան խաներու անցեալին հետ, որոնք շինուած էին Հեղինէ թագուհիին կողմէ և որոնց մասին տեսանք (աստ, էջ 257): Հիմնարկուած էր ապահովաբար բիւզանդական և հռոմէական շրջաններուն, երբ կեսարիա քաղաքը դարձած էր առեւտրական կեդրոն մը և հաղորդակցութեան մասած էր Մարաշ և Մալաթիա քաղաքներուն հետ: Այդ տակն է որ անցնող կարաւաններուն համար, իբրեւ յարմարագոյն իջեւան ընտրած պէտք է ըլլան գիւղաւանը և իր այս խանը:

Ըստ պատմագիրներու, սելճուգ բուժի պետութեան շրջաններուն, ինչպէս երկրագործութիւնը, նոյնպէս վաճառականութիւնը զարգացած էր, երկրի բնիկ քրիստոնեայ տարրերը կազմող Հայերու, Յոյներու և Ասորիներու միջեւ. կարելի է նաեւ ենթադրել խանի շինութիւնը իբր այդ շրջանի գործ, և այն տակն աւելի Հայերու ձեռքով շինուած:

Յետոյ կեսարիայ բարձրաստիճան եկեղեցականներու կարգին, տեսչական պաշտօնով կը յիշուի Գրիգոր Արքեպս. Կեսարացի մը, որ իբրեւ շինարար գէմք համբաւ ստացած է: Այս մեծ եկեղեցականի մասին կը յիշատակուի թէ 1621-1632 թուականներուն, Տոմարձայի մօտերը շինել տուած է իր իսկ

ձեռքով բաղմամբ տխուր կամուրջ մը: Արդեօք այս խանի չինու-
թիւնը կարելի՞ է վերագրել անոր:

Խանի հիմնարկութիւնը ի՞նչ պարագաներու տակ ալ հ-
ղած ըլլայ, վերջին դարերուն Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցիի
պատկան կալուածներուն շարքին պէտք էր պատկանէր, քանի
որ իր մօտիկը գտնուած ձիթահան «սէթէն»ը և տասնեակ մը
խանութները կայսերական արտօնագրով եկեղեցիի սեպհականու-
թիւններն էին. սակայն այդ դարու մեր պապերը անխոհեմ
գտնուած են և խանը կայսերական «իրաւէ»ով եկեղեցիի տ-
նուան չեն արձանագրած:

Մեր պապերու այս անտարբերութիւնը պատճառ դարձաւ
որ 1900-1903 թուականներուն, տեղացի թուրք հոճան խանը
բռնի գրաւէ և տեղը՝ Հայոց եկեղեցիին ճիշդ դիմացը, մզկիթ մը
չինելու ձեռնարկէ: Երեք տարիներ հայ և թուրք պայքարը
շարունակուեցաւ. Տոմարծայի Հայութիւնը «բահով, բրիչով»
հերոսական դիրք բռնեց ամբողջ կէօսթերէի երեսունվեց թուրք
գիւղացիներու յարձակումներուն դէմ, մինչև որ խնդիրը, Սուլ-
թան Համիտ կայսեր և օրուան պատրիարք Մաղաքիա Օրման-
եան Սրբազանի խորհրդակցութեամբ, յանձնուեցաւ կեսաբիոյ
առաջնորդ Տրդատ Եպս. Պալեանի: Առաջնորդը 1903 թուակա-
նին Տոմարծայ գալով իր հեղինակաւոր ազդեցութեամբ, տիրա-
կանօրէն պատր վճռեց ի նպատակ Հայերուն:

ՁԱՓԱՆՈՒ (ՁԵՒՈՒՒ)

Այս տւերակ վայրը կը գտնուէր գիւղաւանի սահմանին
մէջ՝ կասղըլեր տւերակի մօտերը, և անցեալին մէջ մեծ քաղաք
մը ըլլալու երեսոյթը սենէր, քանի որ իր մշտահոս ջրհորը
կապուած էր Հայեկ բերդի ջրաբաշխական խողովակին հետ:

Մեր ձեռագիրներու ցանկին մէջ (Յիւստակարան Դ.) ու-
նինք Մաեսոց մը, գրուած՝ 1532 թուին Տոմարծայի սահմանին
մէջ «ի գեղն ու կոչի Զելոչի»: Մեր ուսումնասիրութեան իբր հե-
տեւանք, այն եզրակացութեան եկած ենք որ ձեռագրի մէջ յի-
շուած Զելոչի գիւղը, մեր օրերու Չափալու տւերակն էր: Հա-
ւանական է այս երկու բառանունները ժամանակի ընթացքին
հնչականօրէն տղաւաղուած և իրարմէ հեռացած են:

Չափալուն, ամառուան հզանակին, ժամու թաղեցինե-

բուն «եայլա»ն էր, և հաւատացեալ ժողովուրդը անոր աւերակ-
խաչքարերուն հանդէպ ունէր կրօնական յարգանք մը, և շարաթ-
իրիկունները խոսնկ կը ծխէին ու մամ վառէին:

ՂԱԶԸԼՃԻՆ (Ղազընա կամ Խազընա)

Այս աւերակը բաղգաամամբ միւսներուն փոքր էր և թե-
րեւս ու վանք մը կամ փոքր գիւղ մըն էր իր աւերակ եկեղե-
ցիով: Կը գտնուէր գիւղաւանի արեւելքը՝ Չափալուի և Մարմա-
խորի միջեւ: Թէպէտ ամառուան եղանակին վանքի թաղեցիներ-
ուն «եայլա»ն էր, բայց աղքատ էր իր ջուրով և արօտատե-
ղիներով:

Մեր յիշատակարաններու ցանկին մէջ (Յիշատակարան Ի.)
ունինք ձեռագիր Աւետարան մը, գրուած՝ 1630 թուին. Տոմար-
ծայի սահմանին մէջ «ի Մալուսնէ ի գիւղն Խազընա»: Այս փոքր
գիւղը զանազան տուեալներով պէտք է ըլլայ մեր օրերու «Ղը-
զըլնին»ի աւերակը, որ միւս աւերակ գիւղերու շարքին կը պատ-
կանէր:

Երկու բանասէր եկեղեցականներ, Տրդատ. Եպս. Պաւհան-
և Դանիէլ Վրդ, Բազումեան, այս վերջին «Ձեւոյի» և «Ղազը-
նա» երկու աւերակներու վայրերը նոյնպէս Տոմարծայի սահմա-
նին մէջ ըլլալ կը կարծեն (Արշակ Աւագյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ
ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 857):

Գիւղաւանէն ներս ունէինք նաեւ ուրիշ շատ մը ա-
ւերակ վայրեր, որոնք կը կրէին հայ անուններ, ինչպէս Ագա-
ծորակ, Չախողուն, Միջնափրն, Կրուեցիկ, (Կրիայի աուն), Ուերա-
փան, Ասմա Հողուր: Ասոնցմէ առաջինի մասին աւանդութիւն
ունէինք թէ հին ատեն եղած է արքայական վայր մը և «Ագա-
ծորակ» անունը կը մեկնէին «Արքայի ձոր» խմաստով:

Կային նաեւ բաղմաթիւ ձորեր, բլուրներ, «պէլէնկ»ներ,
որոնք չըջապատած էին աւերակ վայրերը և կ'ամբողջացնէին
անոնց հայկական հնութիւնը, ինչպէս Սողա, Տառքկուն, Ամ-
րունկ, Սուլքնկէս, Կարձոր, Ծըլքն-փար, Կանսարա-փար, Ծորի կլախ,
Անծեղլի-փար և ուրիշներ:

Բ.

ԳԻՒՂԱԽԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՀԱՅ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԸ

Բիւզանդական տիրապետութեան շրջաններէն մինչեւ ժ.Ա. դար՝ աքսորեալ Գաղիկներու ժամանակը, Արգէսսի շրջանակին և Տոմարծայ կոչուած հողամասի հայ գաղթական բնակչութիւններու մասին կարեւոր տեղեկութիւններ արդէն ստացանք մեր նախորդ էջերուն մէջ: Հոն հայ բնակչութեանց հոծ բազմութիւն մը միշտ անպակաս եղած է, սակայն չունենալով եկեղեցական կազմակերպութիւն և ազգային ուրոյն իշխանութիւն՝ անոնք մեծ մասամբ իրենց ծագումը մոռնալու աստիճան յուսացած էին և Հայ-Հռոմէի կը կոչուէին, և այս պարագան տւելի չեղաւած կը գտնենք Կեսարիոյ և Արգէսսի շրջանին մէջ:

Աւերակներու բաժնին մէջ, մենք տեսնուք տւելի քան տասնհինգ տւերակ վայրեր, որոնք հին դարերուն եղած էին հայաբնակ քաղաքներ և գիւղեր և որոնք կը կազմէին գիւղաւանի անցեալի հստակութիւնը: Անոնց բնակչութիւնները իրենց այս նոր հայրենիքին մէջ թէեւ չունեցան խաղաղ կեանք մը և միշտ ենթակայ մնացին յաջորդող ցեղերու արշաւանքներուն, անոնց տւերաւիներուն ու ջարդերուն, սակայն միշտ ալ պահեցին իրենց նախկին բնակիչներէն հին սերունդներ, ընդունելով միանգամայն նոր գաղթական ոյժեր:

Գիւղաւանի սահմաններուն մէջ, այս տւերակ վայրերու տասնեակ մը թիւը և իրարու մօտիկութիւնը նշան են թէ անոնց բնակիչները միեւնոյն ժամանակամիջոցի մէջ գաղթած էին հոն, և անոնցմէ իւրաքանչիւրը, հայկական զանազան գաւառներէ գաղթած, զանազան գաղթական գերզատատներու և ընտանիքներու տեղաւորման վայրերը կը ներկայացնէր, իրարու այնքան մօտիկ իրենց ուրոյն վանքերով և եկեղեցիներով:

Վաւերականօրէն գիտենք թէ այս վայրերու առաջին բնակիչները եղած են զայդ Գաղիկներն ու անոնց հետ գաղթական ընտանիքները և իշխանական տունները: Յետոյ ժամանակ մը ետք անոնց վրայ տւելցած է Սեբաստիայէն եկած Վասպուրականի գաղթականներէն մաս մը, երբ այդ երկիրը կը գրա-

ւուի սելճուդ իշխանութիւններու կողմէ (տես, տա Էջ 270):

Գաղթականներու տեղափոխութեան և այս շրջանակին մէջ տեղաւորման պատմութեան ամենալատահելի աղբիւրը կը կազմէր գիւղաւանի մեր բարբառը, որ ժ.կ. դարու կը պատկանէր, և զոր մինչև մեր օրերը իր հարազատութեամբը պահած էինք:

Գիւղաւանի նախկին հայ բնակիչներու և անոնց անցեալի մասին հաստատ դադարաւոր մը ունենալու համար, մեր ամենէն ապահով աղբիւրները կը կազմեն նաեւ մեր արամադրութեան տակ գտնուած ձեռագիրներու յիշատակարանները, որոնք մեր պատուական ուղեցոյցներն են:

Մեր յիշատակարաններու ցանկին մէջ (Յիւսէֆաւարան Ա.) ունինք ձեռագիր Աւետարանի մը յիշատակարանը, գրուած 1206 թուականին, «ձեռամբ... Գրիգոր Բահանայի ի Տումարծու...»: Ըստ այս յիշատակարանի Տումարծան ժ.Գ. դարուն եղած է հայկական գաղութ մը և սնեցած է իր կազմակերպեալ եկեղեցին և անոր կից մատուորական կեդրոն մը:

Քանի որ ժ.Գ. դարուն (1206) Տումարծան իր մէջ կը պահէր մատենագիր քահանաներ, որոշ է թէ անիկա գոնէ մէկուկէս կամ մէկ դար տուջ իր մէջ պէտք էր ունեցած ըլլար պատկառելի թիւով Հայութիւն մը որ կարենար կազմակերպուիլ և արտագրել:

Յիշատակարաններու կողմէ արուած այս թուականը այնքան մօտ է արքայական Գաբիկներու ժամանակաշրջանին, որոնք տեղափոխուած էին Արգէտսի շուրջ, և Տումարծայի հողային սահմանները մասը կը կազմէին անոնց արքայական կալուածներուն:

Նախկին այս բնակիչները յաջորդաբար իրենց գրչագիրներու յիշատակարաններով մեզի կը ներկայանան 1206 թուականէն մինչև 1681 թուականը (Յիւսէֆաւարան Ա.—ԼԱ.):

Այս պայմաններով վեց դար շարունակ Տումարծայ գիւղաւանը եղած է հայակեդրոն իր եկեղեցական և մատուորական կազմակերպութեամբ, և այսպէս շարունակած մինչև մեր օրերը:

Յիշատակարաններու կողմէ արուած պատմական այս տեղեկութիւնները, որոնք կը ճշդեն գիւղաւանի նախկին բնակիչներու իսկութիւնը, համեմատութեան դնե՛ք մեզի հասած աւանդութիւններուն հետ, որոնք իբրեւ անգիր յիշատակարաններ մեր պապերէն մեզի հասած էին, և այնքան կարեւոր են

մեզի համար:

Հին սերունդի մեր մտաւորականներէն Պարոն Սարգիս Քէօրիկեան (Ենիճեցի, այժմ Պուենոս-Այրէս), մեր պատմութեան համար պատրաստած իր յուշերուն հետ ի մէջ այլոց կը գրէ թէ իր յուշերը քաղած է վաղուց հանդուցեալ հնագոյն սերունդէն գիւղականի պատմութեան և հռչակաւոր դատաւարակ Մարտիրոս վարժապետ Թորոսեանէ, ինչ որ մեզի համար եւս իբրեւ վստահելի աղբիւր արժէք կը ներկայացնէ: Այսպէս իր բառերով՝

«... Սենեքերիմ Արծրունի Սեբասիա հաստատելէն ետք, երբ Սեբնուցները գալով Յոյները կը վսարեն եւ մինչեւ Գոնիա հասնելով հոն կը հաստատուին, Սեբասիոյ եւ Երջանի Հայուքիւնը կը սկսի հեռանալ մաս առ մաս, եւ Արծրունեաց տնիւքն թովմա անուն պէյ մը (Իշխան) իր իշխանական գերդաստանով եւ պարագաներով կը գաղթէ Կեսարիա: Ժամանակ մը հոն մնալով հանգիստ չեն գտներ, եւ Արգեոսը անցնելով կը հասնին Տումարձայ հողամասը, ուր կը տեղաւորուին բերդին շուրջ եւ իրենց անունով կը կոչեն Հայեկ բերդ: Սեբասիոյ կողմերէն ուրիշ բնակիչներ եւս անոնց հետեւելով՝ հաւաքուած են Տումարձայի մէջ: Անոնք, մոլեռանգ Յոյներէն հազիւ ազատուած, ամեն զիջողութիւն կ'ընեն Սեբնուցներուն եւ արշաւող ուրիշ ցեղերուն առջեւ, եւ շատ-քիչ կ'ոտական ազատութիւն ալ կը վայելեն»:

Սերտատիոյ Արծրունիներու դէպի Արգէոսի շրջանակը կատարուած զաղթականական այս հոսանքը Զանգեզուրի քաղաքներէն եղած ըլլալու է և հաստատուած են ինչպէս Տումարձայի նոյնպէս Ակնայ շրջանակին մէջ, որովհետեւ մինչեւ մեր օրերը Զանգեզուրի, Տումարձայի և Ակնայ ժողովուրդին ընտանեկան բարեկեցութիւն, տնտեսական և լեզուին միջեւ հարազատ նմանութիւններ նկատուի էին, և այս պարագան կը հաստատէր Տումարձայի վանքին միաբաններէն Գէորգ Վրդ. Պոյաճեան, Ակնցիներու հետ իր յարաբերութեան առիթով: Իսկ Զանգեզուրցիներու մասին մեր հայրենակից Արամ Գալֆայեան (այժմ Հայաստան) միեւնոյն վկայութիւնը կու տար. Արամ ուսումնասիրած էր Զանգեզուրցիներու կեանքը երբ 1915-20 թուականներուն հայկական ճակատին իբրեւ կամաւոր զինուոր շրջած էր այդ կողմերը և տպւորած էր անոնց զինուորներուն հետ:

Երկու քաղաքներու բնակչութեանց բարեկեցութիւնն այս նրժանութիւնները պատճառ դարձած էին մեր պատմասէր հայրեն-

նակիցներու ոմանց այն տեսութեան, որպէս թէ Տոմարծայի նախկին բնակիչները Ակնցիներ ըլլային, բան մը որ կը հակասէ Տոմարծայ գիւղաւանի հնութեան վկայող յիշատակարաններու թուականին։ Անոնք ընդհանրապէս Զանգեզուրցիներ էին։

Այս նորեկ գաղթականներէն ոմանք, որոնք ըստ Պրն. Սարգիս Քէօրիւկեանի յուշերուն հաստատուած էին Հայկ բերդի շուրջ, պէտք է տեղաւորուած ըլլային նաեւ գիւղաւանի Սիւմեհ-կէն (Սեւական) լեռան հարուստ աղբիւրներու շուրջ և գիւղ կազմած. անոնց երկու աւերակները մենք տեսանք վերը (տաս, էջ 372). յետոյ է որ արշաւող ցեղերու հալածանքներէն, ջարդերէն ազատուածներէն ոմանք Տոմարծայ ապաստանած են։

Հայ ժողովուրդի աւանդական սքանչելի սովորութիւններէն մին եղած է նաեւ՝ ազգատոհմի անուններու պահպանութիւնը ընտանեկան նոյն օճախէն ներս, և այս տոհմիկ աւանդութիւնը տեւականացնելու համար պարտադիր սովորութիւն ընդունուած էր հին սերունդի անունները փոխանցել նորածին սերունդին։

Հայոց հայրենիքին հետ, ջարդերու և աւերակներու մէջ կորսուած հայ դերդաստանական անցեալը, որ ազգային պատմութեան մասն իսկ կը կազմէ, կեանքի կոչուած և փրկուած է շնորհիւ հայ ժողովուրդի աւանդական այս սովորութեան, և և հայ պատմագիրներ զայն օգտագործած են որպէս լաւագոյն աղբիւր։

Մեր օրերուն, ինչպէս վերը տեսանք, Հայկ բերդի շուրջ հաւաքուած էին որոշ գերդաստաններ, որոնցմէ շատեր, հակառակ որ աճած և ճիւղաւորուած էին, կը կրէին տակաւին ձեռագիր հին յիշատակարաններու միջոցաւ մեզի հասած գերդաստանական ընտանեկան միեւնոյն անունները։

Յիշենք այդ գերդաստաններէն ոմանք իրենց ազգանուններով. Իպիւեաններ, Քէյիւեաններ, Հայսարեաններ, Խորասանեաններ, Ճիւղեաններ, Եանքեաններ (Խոճա Ներսէս), Մասաղեաններ, Թեմիւրեաններ, Պուլուրեաններ, Թաւուզեաններ, Քեօչեկեաններ, Գամագեաններ, Մանասեյեաններ, Պալեաններ, Պիճոյեաններ (նշանաւոր Բարսեղ Վարդապետի գերդաստանը), Մեսուկեաններ, Ուզուն Գաբրիէլեաններ, Տէս Կարապետեաններ և ուրիշներ, որոնց մասին գերդաստանական բաժնին մէջ պիտի տեսնենք արդէն։

Այս գերդաստանները մեր օրերուն աճած էին և իւրաքանչիւրը ճիւղաւորուած էր 10-15 ընտանիքներու միեւնոյն

ազգանունին տակ: Հեազհեաէ այդ ընտանիքներէն չաաեր երկ-
րորդական, երրորդական ճիւղերու ստորաբաժնուելով, փոխած
էին իրենց հին գերդաստանի ազգանունները և նոր մականուն-
ներ ստացած: Այսպէս հին գերդաստանները աճելով ու ճիւղա-
ւորուելով գրաւած էին ամբողջ Հայեկ բերդը և անոր շրջա-
նակը, և մեր օրերուն կոչուած էին «Հայեկ թաղեցիներ»:

Գիւղաւանի նախկին բնակիչներու մասը կազմող և Հա-
յեկ բերդի շուրջ հաւաքուած հին գերդաստաններու սերունդէն
հասած, մեր օրերուն ունէինք Եահնրեան և Տէր Կարապետեան
բազմաճիւղ գերդաստանները, որոնցմէ առաւելապէս ծնունդ
առած էին գրչագիր քահանաներ. այնպէս որ գրիչներու կողմէ
ձեռագիր յիշատակարաններու ոմանց մէջ յիշուած անունները,
մենք նոյնութեամբ կը գտնենք մեր օրերուն Հայեկ թաղեցի
Եահնրեան (Խոճա Ներսէսեան) և Տէր Կարապետեան գերդաստան-
ներուն մէջ:

Մեր յիշատակարանաց ցանկին մէջ (Յիշատակարան Իէ.)
ունինք «Յայսմաուուք» մը, գրուած՝ 1661 թուին «ի գիւղն Տու-
ւարձայ», որուն գրիչը Տէր Կիրակոս քահանայ, ձեռագրի յիշա-
տակարանին մէջ ի մէջ այլոց կը յիշէ գրքին ստացողը «Եաւնա
Ներսէս»ը և անոր կենակիցը Ալթունը և Խաթունը, և անոր զա-
ւակները Խաչուկը և Կարապետը, և անոնց ծնողքը Խաչուկը և
Յաղխիկը: Գրիչը կը յիշէ նաեւ իր ծնողքը Ղազար քահանան
և Թուրֆանսան, և իր զաւակները Ղազարը և Դաւիթը, և իր
կենակիցը Զիլֆին: Այսպէս՝

«Աւգնեա հոգիդ սբ....աջողեա զգործս ձեռաց... Տէր Կիրա-
կոսի»: «Որ ողորմի սացողի գրոցս Խաւնա Ներսէսին եւ կենակցին
իւրոյ Ալթունին եւ Խաթունին եւ զաւակաց նորին Խաչուկին եւ Կա-
րապետին, եւ ծնողաց նորին Խաչուկին եւ Յաղխիկոյին...»: «Դարձեալ
աղաչեմ յիշել ...Գիրակոս քահանայս եւ զձնաւղսն իմ զՂազար քա-
հայն եւ զԹուրֆանսայն եւ զաւակն իմ զՂազարն եւ զԴաւիթն եւ կե-
նակիցն իմ զԶիլֆին...»:

Հիանալի կերպով երկուքուկէս դար հաք (1651-1915) մին-
չեւ մեծ եղեռնի տարագրութեան թուականը, Հայեկ թաղի մէջ
մենք ունէինք Խոճա Ներսէս անունով բազմանդամ ընտանիք
մը, որուն ընտանեկան անդամներուն մէջ նոյնութեամբ կը
գտնուէին Ալթուն, Խաթուն և զաւակները Խաչուկ, Կարապետ և

Աղիսկիւլ անուանները(*):

Այս իրողութեան վկանները մենք՝ հին սերունդի վերապրողներս ենք: 1915 թուականի սերունդէն ապրող բոլոր Հայիկ թաղեցիները, ուր որ ալ կը գտնուին, անմիջապէս պիտի յիշեն Խոնա Ներսէսը և անոր զաւակները՝ Ալթունը, Խաթունը, Կարապետը և Խաչուկը, և անոնց իւրաքանչիւրի անունին հետ, իրենց միտքին մէջ պիտի պատկերանայ նաեւ իւրաքանչիւրին արտաքին կերպարանքը: Մեր օրերէն կէս դար առաջ՝ կը յիշուէր նաեւ նոյն գերդաստանէն Տէր Կիրակոս անուն քահանայ մը, որ յիշատակարանի գրիչ Տէր Կիրակոս քահանայի սերունդէն և անոր յաջորդներէն էր:

Նոյնը նաեւ Տէր Կարապետեան գերդաստանի մասին: Մեր յիշատակարանաց ցանկին մէջ (Յիշատակարան ԼԱ.) ունինք Աւետարան մը, գրուած՝ 1681 թուին, «ի գիւղն Տումարգայ», որուն գրիչը Դեորգ երէց, կը յիշէ իր պարագաներէն Ծառուկ, Խասխաթուն, Հայոց, Անդրեաս, Աւագ, Մանուկ... Վարդենի և Մուրդաւ անուանները:

«... Եւ ես անպիտան... կոչեցեալ Դեորգ երէց...»: «... Հաւր մերոյ ԾԱՌՈՒԿԻՆ Եւ մաւր մերոյ ԽԱՍԽԱԹՈՒՆԻՆ Եւ ՀԱՅՈՅԻՆ...: Եւ ապա եղբայր որդւոցն ԱՆԴՐԷԱՍԻՆ, ԱԻԱԳԻՆ, ՄԱՆՈՒԿԻՆ... Եւ դրսեւրացն ՎԱՐԴԵՆԷ Եւ ՄՈՒԹՂԱԼԻՆ...»: (**)

Յիշատակարանի մէջ յիշուած այս անուանները, մեր օրերուն Հայիկ թաղեցի Տէր Կարապետեանց գերդաստանի Մատաւենց (=Մուրդաւ) ընտանիքի անդամներուն մէջ նոյնութեամբ կը գտնուէին, որոնցմէ ոմանք տակաւին կ'ապրին Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի մէջ և այս հիանալի իրողութիւնը կը հաստատեն: Ինչպէս Մատաւենց Դրիդորը այժմ կը գտնուի Ամերիկայ Ռէյնօին քաղաքը, և իր քով պահուած կը մնայ տակաւին իր պապերու օրերէն մնացած տարագիր ձեռագիր Աւետարանը, որուն յիշատակարանը ունինք մեր ձեռագրաց ցանկին մէջ (Յիշատակարան ԼԲ.***):

(*) Տարագրութենէն առաջ, 1916 թուականին, գիւղաւանի բնակչութեան թիւը ներկայացնող, մեր կազմած «Տիւղագրութեան» ցանկին մէջ, իրենց կարգին պիտի հանդիպինք իւրաքանչիւր բնականիւր բաղկացնող անդամներու անուններուն եւ թիւին:

(**) Ձեռագրի բնօրինակողը եւ կամ տպարանի գրաշարը, շփոթած է իրարմէ Լ եւ Շ գիրերը, եւ վերջին Մուրդաւ անունը Մուրդալ գրած է:

(***) Այս գաղթական ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանը մեր դի-

Յիշատակարաններու այս լոյսին տակ, գիւղաւանի նախկին բնակիչները եղած են Հայեկ թաղեցիները, հիմ ունենալով ժԳ. դարու գրուած ձեռագիրներու յիշատակարանները և շարունակած են ապրիլ մինչեւ ժԼ. դար (1206—1705):

Մեր օրերուն Հայեկ թաղի մէջ ունէինք Հայութենէ թրքացած քանի մը ընտանիքներ, որոնք կը կոչուէին Թումալար (Թումայի սերունդէն իմաստով): Կը պատմէին թէ ժամանակին Հայեկ թաղի մէջ գտնուած է Թումա (Թովմա) պէյ, անունը աղբեցիկ Հայ մը: Թուրքեր նախանձէ տարուած կը հալածեն պէյը և իր ընտանիքը, և երկար ատեն ծեծի ու խոշտանդուածի կ'ենթարկեն, որպէսզի կրօնաւոր ըլլայ: Վերջին անգամ չկարենալով տոկալ, իր և ընտանիքին կեանքը մահուանէ փրկելու համար կրօնաւորութիւնը կ'ընդունի (*): Կը պատմէին նաեւ թէ Թուրքերու աչքին փուշ դարձած Թումա պէյը, Թովմա Արծուցիի ցեղին կը պատկանէր, և անոր նախահայրերը հին Հայաստանէն գաղթած էին: Հայեկ թաղի մէջ, մեր օրերուն շատ մը ընտանիքներէն ներս Թումա անունը ընդհանրացած էր. հաւանաբար այս աւանդութեան կապուած սովորութիւն մըն էր. առաւելաբար Քէյիսեան ընտանիքներու մասին կը պատմէին թէ «Թումա պէյի սերունդէն էին»:

Մուսին ընթացք տալով, սիրայօժար ընդօրինակած եւ մեզի դրկած է մեր հայրենակից եւ հին սերունդի մտաւորականներէն ամերիկարնակ Պրն. Խաչեր Տէտէեան (Վարժապետ): Բայց դժբախտաբար հակառակ մեր կրկնակի դիմումներուն, չյաջողեցանք ունենալ այս ձեռագրի յիշատակարանի փոփոխութենք:

(*) Թուրքեր սովորութիւն ունէին ընտանիքներու տակ իսլամական կրօնին դարձնել բոլոր ազգեցիկ եւ «ղապատայր» Հայերը, եւ քաջութիւնը, կ'ըսէին, կը վայելէ միայն Թուրքին եւ «կեալուր» մը չի կրնար եւ պէտք չէ ըլլայ կտրիճ մը եւ պէյ մը. այնպէս էր նաեւ գեղեցիկ հայ երիտասարդի մը եւ երիտասարդուհիի մը մասին: Եթէ ենթական համակերպեր Թուրքի այս առաջարկին՝ կ'ազատէր, իսկ եթէ յանդգնէր մերժելու, կը հալածուէր, կ'աքսորուէր եւ մահուամբ կը պատժուէր: Երբ Թուրքերուն անմարդկային այս ընթացքը կը շարունակուէր մինչեւ մեր օրերը, արդեօք առելի հին դարերուն ի՞նչ տեսակ ջարիքներ կը գործէին քրիստոնեաներու դէմ, երբ անոնք բոլորովին յանձնուած էին վայրագ Թուրքերու անասնական քլափառոյթին:

Գ.

ՊԻԻՂԱԽԱՆԻ ՀՆԱԴԱՐԵԱՆ ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ

Ե Ի

Ս. ՊՕՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

ՎԱՆՔԻ ԵՐԵՔ ՏԱՃԱՐՆԵՐԸ՝

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ, Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՒ Ս. ԽԱԶ

Գիւղաւանի սահմաններէն ներս ցրուած և աւերակուած գիւղերու անցեալին և անոնց անուաներու մասին մենք արդէն ծանօթացանք և տեսանք թէ իւրաքանչիւր գիւղ ունէր իր եկեղեցին և սրբատեղին, որոնց փլատակները մնացած էին մինչեւ մեր օրերը:

Աւերակներուն մաս կազմող այդ սրբավայրերէն զատ, գիւղաւանէն ներս ունէինք նաեւ ուխտատեղիներ, որոնցմէ շատերը ծանօթ են իրենց անուաներով, և գիւղաւանի հաւատացեալ ժողովուրդը անոնց իւրաքանչիւրին հետ կապուած էր աւանդական սովորութիւններով:

Այդ ուխտավայրերու մասին, մենք յիշատակութիւններ կը գտնենք ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ՝ մեզի ծանօթ ուրիշ եկեղեցիներու շարքին. «... ի դուռն Սբ. Աստուածածնայ եւ Պետրոս եւ Պաւղոս եկեղեցւոյս եւ այլ ամենայն քաղնահաւաք սրբոցս, որ աստ կան... ի պարծանս հաւատացելոց...»:

Յիշատակարաններ թէեւ տուած են այդ ուխտավայրերու անուաները, սակայն անոնց դիրքերը անորոշ ձգած են. մենք, մեզի հասած աւանդութեանց հիման վրայ, ջանացինք ճշդել անոնց վայրերը մեզի ծանօթ ուխտատեղիներուն հետ:

Ս. ԲԱՐՍԵՂ, ՄԱՏՈՒՌ

Այս վիճափոր ուխտատեղիի մասին՝ վաղամեռիկ Բարսեղ Պոյաճեան կը գրէր Դամասկոսէն իր յուշերուն մէջ. «... Գիւղաւանքն մեկ ժամ դէպի արեւելք «Ղար-Կօրէն» փոքր քուրք գիւղի նամբուն վրայ, լեռան ծոցը ապառաժ քարերուն մեջտեղը փորուած մասուն մը կար, զոր մեք կը կոչէինք Ս. Բարսեղ: Իսկապէս հրաւայի բան, զոնք քանի մը տարիներու աշխատանքի կարօտ գործ: Աստուած գիտէ քանի՝ դարեր եկեր անցեր էին, լեռները կործաներ եւ Ս. Բարսեղի ժայռի մասունքը երկուքի բաժներ էին: Կը պատահէր քէ Հայոց բագրասունի քաղաւորութեան կործանումի թուականներուն եւ կամ անկէ առաջ բարբարոսներու մեծ արեւաւանք մը անցած էր եւ այդ տղանի գիւղերն ու եկեղեցիները աւերակի վերածած էին: Մեր օրերուն Ս. Բարսեղի այդ վիճափոր եկեղեցին ուխտատեղիի էր, Հայեր եւ Թուրքեր հոն ուխտի կ'երթային»:

Պատմաբաններ Տոմարձայի Ս. Աստուածածին վանքի արեւելեան կողմը կը փնտռեն Ս. Բարսեղ անունով վանք մը, ուր Տոմարձայիներ ուխտի կ'երթային և մատաղ կ'ընէին: Շատ հաւանական է պատմաբաններու համար անծանօթ մնացած Ս. Բարսեղ վանքը այս տաճարն էր (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, Արշակ Ալպոյաճեան, էջ 1022):

Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔ

Գիւղաւանի սահմաններէն ներս, մեր օրերուն աւերակ և մեղ ծանօթ Կասղըլի (Բացիսլէր կամ Կաստաղոն) գիւղին մէջ (աստ, էջ 368), պատմագիրներու կողմէ կը յիշուի «Ս. Խաչ» անուն վանք մը կամ ուխտատեղի մը որ եղած է ըստ պատմաբաններու եպիսկոպոսական աթոռ մը, ինքնակայ երբեմնի Անաղարբա քաղաքի Արքեպիսկոպոսական աթոռին:

Ս. ՅԱԿՈԲ ՍՐԱԿՆՈՑ

Գետնափոր խուց մը, որ կը գտնուէր վերի թաղի արեւմտեան եզերքը, և քանի մը սանդուխներով վար կ'իջնէինք սրբանոցէն ներս մտնելու համար: Իբրեւ զարդ ունէր գետնէն

մէկ մեթր բարձրութեամբ քարէ սեղան մը, ուր կը հանգչէր Սուրբի ալեկառ նկարը և որուն առջև կախուած կը մնային մըշտովառ ձէթի ճրագ մը և պատէն կախուած պղնձեայ խաչեր:

Ս. Յակոբի այս որբանոցը, գիւղաւանի բարեպաշտ ժողովուրդին համար ամենէն յարգի ուխտատեղին էր, անշուշտ իր վրայ կրող սուրբի յիշատակին անուշովոր «մահտարածամ»ի օրերուն փրկութեան հասնող միակ սուրբն էր: Նոր հարսներ և նշանուած աղջիկներ (*) շարաթ իրիկունները խուսկով ու մոմով ուխտի կ'երթային, և իրենց սիրելիներուն համար «ատախ» ընողներ, սուրբի նկարին վրայ կը կախէին իրենց ապարանջաններէն, օղերէն ու մատանիներէն արժեքաւոր մասեր: Թաղեցի բարեպաշտ կիներու մասնաւոր խումբ մը հոգ կը տանէր սրբանոցի մաքրութեան և կանթեղի մշտական լուսաւորութեան, և բարեպաշտներու կողմէ գոյացած նուէրները կը յատկացուէին սրբանոցի պայծառութեան:

Ամէն տարի Ս. Յակոբի տօնին օրը, ձմեռ եղանակին, տեղի կ'ունենար նահապետական «մատաղ»ը, և գիւղաւանի ամբողջ ժողովուրդը մեծ ու փոքր, Սրբանոցին շուրջ, կէս կանգուն ձիւնին վրայ նստած կը մասնակցէին աւանդական այս մատաղին:

Ս. ԵՂԻԱ ՄԱՏՈՒՌ

Հայեկ թաղի մէջ, բերդի մօտերը, կը գտնուէր ոչ գետնայարկ, այլ քարով պատուած մատուռ մը, ուր գտնակէ մը կը մտնէինք: Փոքր խորանաձև սեղանի մը վրայ Ս. Կոյսի նկարը և քանի մը խաչեր կը տեսնէինք, որոնց վրայ կախուած էր նոյնպէս մշտովառ ձէթի կանթեղը. յայտնի էր թէ հին ատենները մատուռը եղած էր այդ թաղեցիներու եկեղեցին, իսկ մեր օրերուն բարեպաշտ կիներուն և նոր հարսներուն շարաթ «կիրէյմուտ»ի աղթատեղին էր:

Մատուռի շուրջ հրապարակին վրայ կանգուն կը բարձրանար մարդու «պոյ»էն բարձր քառակուսի յղկուած քար մը,

(*) Գիւղաւանի նոր հարսներուն եւ երիտասարդ աղջիկներուն համար արգիլուած էր եկեղեցի երթալ: Անոնք իրենց թաղի մօտերը գտնուած օւխտավայրերը կ'երթային իրենց «ատախ»ը կատարելու համար:

որուն երկու կողմերը քանդակուած էին մեծ ու փոքր խաչեր, որոնց անունով հրապարակը կը կոչէինք «խաչերուն մէջ»:

Բարեպաշտ կիներու խումբեր, ամէն տարի դարնան, կաթի և մածունի առատ ամիսներուն, Ս. Եղիայի տօնին «էղուն լուծքի շաբթուն» (*) այդ հրապարակին վրայ «թան»ի մատաղ կ'ընէին և թաղի աղքատներուն կը բաժնէին:

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՐԲԱՆՈՑ

Ժամու թաղի կեդրոնական մասին մէջ էր ստորերկրեայ այս սրբանոցը, ուր սանդուխներով վար կ'իջնէինք և տասնեակ մը մեթր խաւարի մէջ քալելէ ետք, կը հասնէինք քարէ սեղանի մը առջեւ, ուր դրուած էր Տիրամայր Ս. Կոյսի նկարը: Սեղանին վերեւ կախուած կանթեղէ մը կը պլպլար թարձր խաւարի մէջ խնդրուած լոյսի կտոր մը, որուն ի տես կարծես հաւատքիդ լոյսովը աւելի զօրացած՝ յաղթական դուրս կ'ելլէիր:

Սրբանոցի ստորերկրեայ շինութիւնը ինքնին կը յայտնէր թէ հին տանին եղած էր փախստական հաւատացեալներու աղօթարան-պատսպարանը և տակաւին այդ օրերու տխուր յիշատակը կը պահէր իր վրայ:

Ս. ԲԱՐՍԵՂ ԵՆԵՂՆԵՐ

Հայեկ թաղի մէջ Տէլ Թորոսի տան կից (**) բարձր բլուրի մը վրայ կը գտնուէր աւերակ եկեղեցիի մը ծաւալուն փլատակը, որ ծանօթ է մեզի Ս. Բարսեղ անունով և ըստ աւանդութեան՝ եղած էր մեծ եկեղեցի մը:

Փլտտակներու այս բարձր դիրքին վրայ կը գտնուէր ընդարձակ հրապարակ մը, որուն մէջտեղ կանգնած էին մեր

(*) Ս. Եղիայի տօնի շաբթուն, առաջին անգամ ըլլալով կ'ընէին Գարնան «լուծք»ի աշխատանքը, եւ այս առաջին հերկը Ս. Եղիայի անունով «էղուն լուծք» կը կոչէինք:

(**) Տէլ Թորոսի տունը պատմութեանս հեղինակի ծնողքին տունն էր, ուր ինքը ծնած եւ մեծցած էր:

օրերուն երկու մեծ ու փոքր քառակուսի խոշոր խաչքարեր, որոնցմէ մեծ խաչքարի վերի մասին վրայ բոլորագիր արձանագրուած էր Ս. Բարսեղի անունը, անշուշտ սրբատեղիի անունան յիշատակութիւնը պահելու համար:

Տէլ Թորոսի տան բնակիչները ստոյգ կերպով կը պատմէին թէ իրենց տան հիմերը փորելու ատեն գտած էին եկեղեցիի մը յատուկ խուցեր և մկրտութեան աւազան մը իր ամբողջ կազմով, խաչքարի ձեւով քարեր և հայկական յիշատակներ կրող եկեղեցական սպասներ:

Խաչքարերու այս ընդարձակ հրապարակը կը կոչէինք Խաչերուն մէջ: Թաղեցի բարեպաշտ կիներ, այս խաչքարերուն շուրջ տօնական օրերուն և շաբաթ իրիկունները մոմ կը վառէին և խուսկ կը ծխէին, և ամէն տարի Համբարձման տօնին օրը մատաղ կ'ընէին:

«Խաչերուն մէջ»ը, այդ ընդարձակ ու բարձր հրապարակը, թաղեցի ընտանիքներու համար աւանդական և ազգային սովորութիւններու հաւաքատեղին էր: Ամէն տարի «Տէրէնտէզ»ի իրիկունը կրակ կը վառէին այդ հրապարակին վրայ և նոր հարսներու «խօկէսուր»ներ իրենց հարսներուն թեւերը մտած կը դառնային կրակի բոլորտիքը՝ երգերով ու պարերով: Անոնց կը հետեւէին անմիջապէս նոյն ոգեւորութեան և խանդավառութեան մէջ ցնծութեան աղաղակներով, մէկ տարուան նոր հարսներու խումբերը՝ զրկած իրենց նորածին զաւակները: Պարող խումբին մէջ կը նետուէին նաեւ թաղի բոլոր մեծ ու փոքր աղջիկները և ուրախութեան ճիչերով կը դառնային վառող կրակին շուրջը:

Ս. ՈՏԿՈՒՔ ՄԱՏՈՒՌ

Հայեկ թաղի մէջ կար Ս. Ոսկոխի անուն մատուռ մը, որուն միայն չորս կողմերու պատերը կանգուն էին մեր օրերուն: Մատուռը լեցուն էր խաչքարերով, հայ և թուրք (*) «ոտկոխք» եղած մանուկներ և անդամալոյծ հիւանդներ հոն կ'երթային և բժշկութիւն կը գտնէին:

(*) «Անդամալոյծ» մեր բարբառով:

Մատուռի «Ոսկոխ» անունը բարեպաշտներու կողմէ իր հրաշագործութեան նուիրուած պատուանուն մըն էր. ունէր անշուշտ իրեն յատուկ սրբատեղիի մը անունը, ինչ որ մեզի համար անծանօթ էր:

ԽԱՉՏՈՒՆ

Վանքի բակին մէջ Ս. Աստուածածին մատուռի ետեւի կողմը, բլսւրի կողին, կը գտնուէր խորունկ «կոֆտան» մը, ուր դիզուած էին մեծ ու վոքր խաչքարեր. մենք «կոֆտան»ը կը կոչէինք Խաչճուռ: Կը պատմէին թէ դաղթական Հայեր ամէն անգամ իրենց հետ բերած էին այդ խաչերը և յետոյ ապահովութեան համար զանոնք հոն տեղաւորած էին:

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՏՈՒՌ

Պատմասէր Յակոբ Եւլանճեան Ամերիկայէն իր յուշերուն մէջ կը գրէր. «Վահրատենց տան մօտ կը գտնուէր «մատուռ» մը, որուն մասին կը պատմէին թէ հին ատեն ուխտատեղի մը եղած էր, և որ կը կոչուէր Ս. Սարգիս: Մեր օրերուն, Վահրատենց Սարգիսի անունը ուխտատեղիի յիշատակէն առնուած էր»:

«Ս. Սարգիս» մատուռին մօտիկը կը գտնուէր նաեւ ստորերկրեայ «կոֆտան» մը, ուր լեցուցած էին խոշոր խաչքարեր: Անոնց դուրս հանուիլը անկարելի ըլլալով, Բազումենց գերդաստանը անոնց վրան գոցեր էր»:

Քանի մը ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ, գրիչներ Ս. Պողոս և Պետրոս եկեղեցիի կարգին կը յիշեն նաեւ Ս. Սարգիս զօրավարի անունը: Արդեօք կապակցութիւն մը կրնա՞յ ունենալ այս Ս. Սարգիս մատուռի հետ. «... Ի դուռն Սբ. Ածածնի եւ Սբ. առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի եւ Սբ. Սարգսի արագահաս զաւրավարի եւ համաւրեհն աստ հաւաքեալ սրբոց...».(Յիշատակարան ԺԵ.):

Մեր դասաւորած այս սրբատեղիներէն զատ, գիւղաւանէն ներս կային նաեւ ուրիշ սրբավայրեր իրենց խաչանիշ խոշոր քարերով, սակայն անոնց անցեալին և անուններուն

մասին որեւէ աւանդական յիշատակութիւն չունենալով, զանց ըրինք արձանագրելէ:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՏԱՃԱՐ

Գիւղաւանի Ս. Աստուածածին, Ս. Կարապետ և Ս. Խաչ երեք տաճարները իբրեւ երրորդութիւն և ամբողջութիւն, կառուցուած էին իրարու մօտիկ և կը յիշուէին «Տումարձայի Ս. Աստուածածին վանք» միացեալ անունով:

Հնադարեան այս երեք տաճարները, ինչպէս յաճախ հանդիպեցանք, կառուցուած էին յաջորդաբար գիւղաւանի տրեւելեան եզերքին՝ Ղայալըխ կոչուած փոսին մէջ ժայռերու կողին, ուր կը թափէր գարնան ձիւնահալին Արգէտսէն վազող գիւղաւանի միակ գետը:

Այս երեք տաճարներէն հնագոյնն էր Սբ. Աստուածածին տաճարը, որուն հիմնարկութիւնը կը հասնէր քրիստոնէութեան նախնական դարերը, և իր հարուստ անցեալով կերտած էր Տումարձայ գիւղաւանի և իր համբաւաւոր վանքի ամբողջական պատմութիւնը:

Տաճարը նախ իր անցեալով կապուած է Թադէոս առաքեալի այցելութեան և Տիրամօր Ս. Կոյսի ՔՕՂի պահպանման աւանդական պատմութեան հետ. յետոյ մեզի կը ներկայանայ իբրեւ կաթողիկոսանիստ աթոռավայր և գրիչ (=ձեռագիր գրող) հայրերու մտաւորական կեդրոն մը:

Ս. Աստուածածին այս տաճարի խորանին աջ կողմը կը գտնուէր «թիրէմ»է փորուած փոքրիկ առանց լուսամուտի խուց մը, որուն մէջէն վեց-եօթը աստիճան սանդուխներով դէպի վեր կ'ելլէինք երկրորդ յարկը, նոյնպէս «թիրէմ»է փորուած:

Այս երկրորդ խուցը, օդէ ու լոյսէ զրկուած, տարածութեամբ աւելի փոքր էր, և ունէր մարդու հասակի բարձրութիւնը. այնպէս որ պատասպարանի մը մէջ երկրորդ պատասպարան մը շինուած ըլլալու ապահով դիրքը ունէր: Քարէ սեղանի մը վրայ դրուած էր Ս. Կոյսի նկարը, որուն վերեւ կախուած կանթեղի լոյսը հազիւ թէ կ'իշխէր իր շուրջ՝ կէս մը խաւար ձգելով ամէն կողմ:

Այս երկու խուցերը, իրենց կառուցուածքով և աւան-

դական պատմութեամբ, տաճարի հնագոյն մեծութիւնը կը կազմէին, և վանքը այցելող ուխտաւորներու հետաքրքրութեան գոհացում տալու համար, մենք Սարկաւազներս զանոնք կ'առաջնորդէինք դէպի այս երկու խուցերը, և կը պատմէինք անոնց անցեալի մասին մեզի հասած աւանդութիւնները, թէ «Թադէոս առաքեալը հոս այցելած և իր ձեռքով օծած էր այս տաճարը», թէ «Տիրամայր Ս. Կոյսի փոյր պահուած էր այս խուցերուն մէջ»:

Մեր պատմութեան ճամբուն վրայ յաճախ հանդիպեցանք, թէ Արգէոսէն դէպի հիւսիս և արեւելք մինչև Տաւրոսի լեռնաշղթաները տարածուած երկիրներու բնակիչները քրիստոնէութեան առաջին դարերուն իսկ ընդունած էին նոր կրօնքը և հիմնած էին լեռներու և քարանձաւներու մէջ սրբանոցներ և ճգնարաններ, որոնցմէ շատ էին Տոմարծայի սահմաններուն մէջ և զորս մեր բարբառով կը կոչէինք «նզնաւորներու պիւն»:

Փոքր Հայքի բոլոր եկեղեցիներու հիմնարկութիւնը և անոնց անցեալի պատմութիւնը գրեթէ միեւնոյն աւանդութիւնը ունին, և կապուած են Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալներու ճամբորդութեան և անոնց քարոզչութեան պատմութեան հետ:

Հայաստանի եկեղեցիներէն ոմանց անցեալի պատմութեան մէջ մենք կը կարգանք թէ Թադէոս առաքեալ իրեն հետ բերած էր Քրիստոսի Դեղաբոյս և Տիրամայր Ս. Կոյսի փոյր և իւղի շիւք. և քարոզելով անցած է հայկական քաղաքներէն, ուր հիմնած և օծած է տաճարներ և եկեղեցիներ:

Միեւնոյն աւանդութիւնը մենք ալ ունէինք մեր Ս. Աստուածածին այս տաճարի մասին, թէ Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալները Կեսարիայէն Սեբաստիա անցնելէն առաջ, մտած են Արգէոսի և մեր շրջանները, ուր հիմը դրած են այս մատուռին. Ս. Կոյսի փոյի պատմութիւնն ալ մասը կը կազմէր այս աւանդութեան:

Մենք այս աւանդութիւններուն համապատասխան Ս. Կոյսի և երկու առաքեալներու յիշատակին նուիրուած սովորութիւններ ունէինք, և իբրեւ նուիրագործուած Հայաստանեայց Եկեղեցիի կանոններ, զանոնք կ'իրագործէինք Ս. Կոյսի և երկու առաքեալներու եկեղեցական տօնախմբումի օրերուն:

Միեւնոյն տաճարը, զոր Ս. Կոյսի աւանդական քօղի յիշատակին համար Ս. Աստուածածին մատուռ կը կոչէինք, կը յիշատակէինք նաեւ Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալներու անուաներով: Այս մասին թէեւ որեւէ արձանագրութիւն չունէինք, սակայն եղած ըլլալու են կոնդակներ որպէս արձագանգ, որոնք մեր ձեռքը չեն հասած: Սակայն շատ դիւրին է եզրակացնել թէ երկու փոքրիկ խուցերը, ուր Ս. Կոյսի քօղը պահուած ըլլալու աւանդութիւնը ունէինք, նուիրուած էր Ս. Կոյսի անուանին և կոչուած էր Ս. Աստուածածին մատուռ. իսկ այս մատուռը շրջապատող տաճարը տեառնագրուած էր երկու առաքեալներու անուան՝ որպէս հիմնադիրներ:

Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալներու անուան սահմանուած եկեղեցական տօնախմբութեան օրը, ամէն տարի տաճարէն ներս կը կատարէինք հանդիսաւոր պաշտօն և պատարագ, կը յիշատակէինք անոնց անուաները որպէս հիմնադիրները «առաքելական» այս տաճարին:

Տաճարի «առաքելաչէն» յիշատակութիւնը շեշտուած է անոր նորոգութեան արձանագրութեան մէջ, որ ագուցուած էր մայր տաճարի դրան վրայ. «... Կամառակապ Սբ. Աստուածածին առաքելաւոր սբ. եկեղեցին...»:

Տաճարի խորանին աջ ու ձախ երկու դուռները իրենց վրայ կը կրէին Թադէոս և Բարթողիմէոս երկու առաքեալներու մեծադիր և յօտնկայս նկարները. նոյնպէս խորանի մայր կամարը իրենց վրայ պահող երկու քառակուսի սիւնները կը կրէին երկու առաքեալներու նկարները:

Նկարներու զետեղման այս յարգանքը, համաձայն Հայաստանեայց եկեղեցիի կանոններուն, կը տրուէր Տաճարի անուան յիշատակութիւնը կրող սուրբերուն:

Այս իրողութիւնը որոշապէս կը հաստատուէր նոյնպէս գիւղական Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցիի խորանի դուռներուն վրայ նկարուած, համանուն երկու առաքեալներու յօտնկայս մեծադիր նկարներով՝ միեւնոյն իմաստով:

Ս. Աստուածածին տաճարի կառուցումը եղած էր երեք տարբեր շրջաններու մէջ, և ասիկա մեզի կը պատմէր իր նութեան արտաքին երեսոյթը և սփը:

Տաճարը նախ մեզի կը ներկայանար որպէս ճգնառան կամ աղօթատեղի, որ Ղայալըխի փոսին մէջ ժայռերու կողին

տուած էր իր թիկունքը, պաշտպանուելու համար արտաքին թշնամիներէ և հալածանքներէ:

Կառուցման երկրորդ շրջանին կը պատկանէր մեր օրերու Ս. Աստուածածին մատուռը, որ ժայռերու խորշերէն քիչ մը հեռացած էր և որպէս մատուռ դիրք բռնած էր քսան և հինգ մեթր երկայնութեամբ և տասնհինգ մեթր լայնութեամբ:

Տաճարի չորս պատերը, որոնք հիւսուած էին ժայռերու անտաշ կտորներէ և անյաղթելի բերդի մը երեւոյթը ստացած էին, կը խորհրդանշէին Հայու անցկուն հաւասքը և անոր դարաւոր եկեղեցիի յաւիտեականութիւնը:

Անգլիացի ճամբորդ մը(*), որ հարիւր տարի առաջ Տոմարծայէն անցած է, իր յուշերուն հետ ի միջ այլոց կը գրէ նաեւ Ս. Աստուածածին այս տաճարի անցիակի մասին. «... Վանքի շինութեան թուականը որոշել չաս դժուար էր. եկեղեցին ու խուցերը նոր էին, բայց հին մասուռ մը կար, որ շատ հետաքրքրական էր: Պատերու քարերէն ումանք տեսնուեց որք երկայնութիւն ունեին եւ պահած էին շինքը ժամանակի աւերումէն...: Դուրսը զարդ չունէր: Ներսը ծածկուած էր կապոյտ մոզայիկներով: Դրան վրայ հին արեւելեան ձեւով հաւասարաթեւ խաչ մը քանդակուած էր. նրմանաձեւ ուրիշ ութ խաչեր եւս կային պատերուն վրայ, իբրեւ նշան օրական հինգ անգամ պաշտամունքի...»:

Այս երկրորդ կառուցումը իբրեւ մատուռ եղած պէտք է ըլլայ հաւանօրէն Փ.Ա. դարուն, երբ այդ ժամանակ հոն կը հասնին երկու Գաղիկները և տաճարը կ'ըլլայ կաթողիկոսանիստ աթոռ մը:

Կառուցման երրորդ շրջանը հաւանաբար եղած է Փ.Ա. դարու վերջերը, քանի որ 1570—80 թուականներուն հոն կը գտնենք իբրեւ վանք եպիսկոպոսական աթոռ մը և միաբանական կազմակերպեալ վիճակ, յանուն Յովհաննէս Հոնեցի և Աստուածատուր Մշեցի եպիսկոպոսներու, որոնք իբրեւ առաջնորդ և կրթական գործիչ կը ներկայանան Տումարծայի և անոր Ս. Աստուածածին վանքին:

(*) Այս կեղծանունն եւ հայատեաց անգլիացի ճամբորդին մենք անգամ մը եւս պիտի հանդիպինք մեր յաջորդ էջերուն մէջ, կրկին իր յուշերուն հետ, քաղուած Տումարծայի փողովուրդի ու անոր վանքի միաբաններու կեանքէն եւ հաղորդուած Չ. Թովալեանի կողմէ:

(ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՉՆԱԿ), Գ. Տարի 1934, էջ 318):

Այս թուականին պէտք է կառուցուած ըլլան տաճարի գմբեթայարկ մասը և զանգակատունը, որոնք շինուած են բոլորածեղ և կը կրեն հայկական ճարտարապետական հին ոճի նկարագիրը:

Գմբեթայարկ բաժնին այդ թուականներուն մէջ շինութիւնը կը փաստուի նաեւ անով որ 1870 թուականին կը ձեռնարկեն անոր նորոգութեան, ինչպէս յիշատակարանին մէջ կը յիշուի. «... Կամարայարկ Ս. Աստուածածին ... գմբեթայարկ նորոգեցաւ...», Ուրիշ տեղ մը. «... Շէնդ քանարս այս ի գմբեթ նորոգեաց, յանուն առաջնոյն Տիրամայր կոչեաց...»:

Երբ գմբեթը այդ թուականին նորոգութեան կը կարօտի, կը նշանակէ թէ քանի մը հարիւր տարիներ անցած են անոր շինութենէն և երեք դար ետք կը ձեռնարկեն անոր նորոգութեան:

Տաճարի նորոգութեան սատարած են Կեսարիոյ Թալասցի Կիւլպենկեան առաքինասէր տոհմը և Թալասի բոլոր ժողովուրդը:

Նորոգութեան յիշատակարանը հետեւեալն է, որ ազուցուած էր տաճարի մայր դրան ճակատին.

«Կամարակապ Սբ. Աստուածածին առաքելաւէն Ս. եկեղեցին գմբեթայարկ նորոգեցաւ Թալասու առհասարակ ժողովրդեան կենդանեաց եւ ննջեցելոց հոգւոյն, ջանասիրութեամբ Կիւլպենկեսնց ազնուատոհմ զարմից, յամի տեառն 1870 Մայիս 25 (*):

Ս. ԿԱՐԱՊԵՑ ՄԱՏՈՒՌ

Ս. Աստուածածին տաճարի աջ թեւին վրայ կը գտնուէր խուց մը, որուն միակ դուռը բացուած էր տաճարի աջ կողմը գտնուած պատի մէջտեղէն. որով կը կազմէր տաճարի մէկ մասը իբրեւ խուց կամ պահարան (**):

Խուցը մենք կը կոչէինք Ս. Կարապետ անունով. անոր մեծութիւնը կարելի է ենթադրել քսան մեթր երկայնութեամբ

(*) Ընդօրինուած Տումարձայ վանքի միաբան եւ բանասէր Դանիէլ Վրդ. Բազումեանի ձեռագրէն:

(**) Եկեղեցիներու կից փոքր մատուռը, ուր պատարագիլ քահանան եւ դպիրներ կը զգեստաւորուէին եւ եկեղեցական սպաններ ի պահ կը դրոսէին:

և տառը մեթր լայնութեամբ՝ կամարակապ առաստաղով մը: Երեք կողմերէն շրջապատուած էր ժայռերով. այնպէս որ իր հիւսիսէն միայն ունէր փոքր լուսամուտ մը՝ հազիւ շնչելու համար. այս պատճառաւ խոնաւութիւնը տիրած էր խուցէն ներս և պատերու ծեփերը թափուած էին:

Այս խուց-մատուռի մասին որպէս ուխտատեղի աւանդութիւն մը ունէինք, թէ հին ատեն Ս. Կարապետի յիշատակութիւնը պահող սրբավայր մը եղած էր, ինչպէս շինութեան յիշատակարանին մէջ ալ կը յիշուի. «Սուրբ Կարապետ սեղան կանգնեալ»: Թէեւ ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ «բազմահաւաք» սուրբերու կարգին Տոմարծայի մէջ Ս. Կարապետ անունով ուխտի մը չենք հանդիպիր:

Մատուռը որպէս հնութիւն ոչինչ ունէր. նոր էր կառուցուած և միայն մէկ դուռու անցեալ ունեցած էր մեր օրերուն: Կառուցումը եղած էր 1822 թուականին, այսինքն Ս. Աստուածածին տաճարի նորոգութեան թուականէն կէս դար առաջ: Անոր շինութեան մասնակցած են իրենց տուրքերով, այս անգամ եւս, կեսարացի առաքինասէր Հայեր, որոնց անուններու յիշատակութեան կը հանդիպինք:

Կառուցման յիշատակարանը հաստատուած էր մատուռի դրան ճակտին և ունէր հետեւեալ արձանագրութիւնը, զոր կը հրատարակենք ըստ բնագրի տողատման.

Նորոգ շինեալ այս սուրբ տաճար,
Արդեամբ ուրուք քարեհանձար,
Կեսարացի Ղապա Սախալեան,
Օրհնեալ Յակոբ Տէր-Սարգիսեան,
Զշատ աշխատանս ի սմա կրեալ,
Սուրբ Կարապետ սեղան կանգնեալ:
Որք հանդիպիք ի սուրբ տեղիս,
Խնդրի ի ձէնջ մի ողորմիս.

ի թուին ՌՄՀԱ» (= 1822) (*):

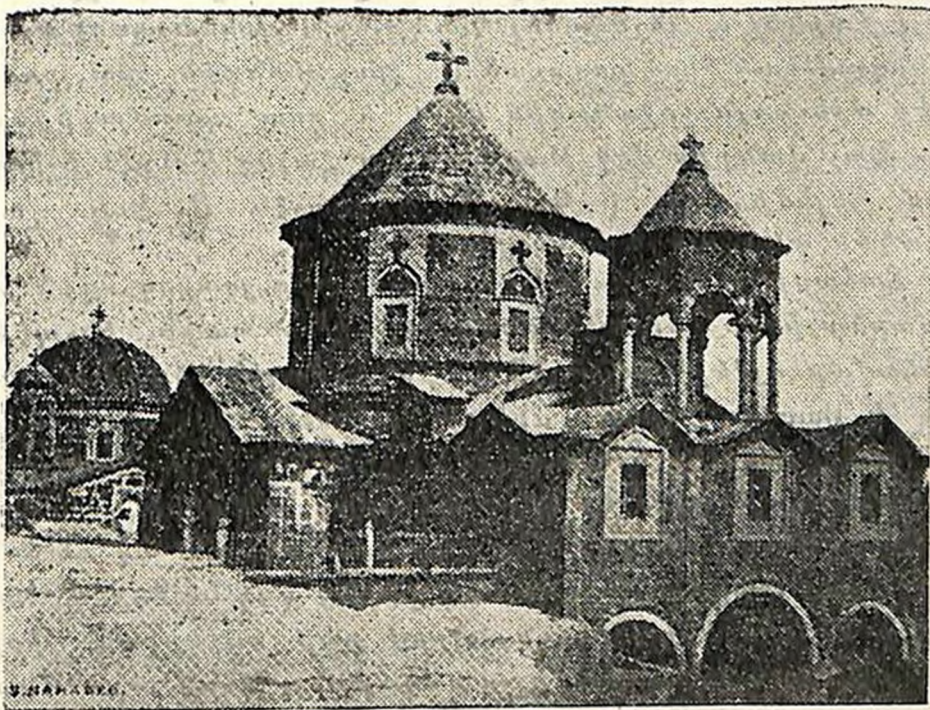
(*) Ընդօրինակուած Տոմարծայ վանքի միարան եւ քանասէր Դանիէլ Վրդ. Բագրեմեանի ձեռագրէն:

Մատուռը որպէս հնութիւն և զարդ ունէր խորանի խաչկալը, որ պատին կռթնած էր և կը շրջանակէր Ս. Կարապետի խորհրդաւոր նկարը և քանի մը սանդուխներով վեր կը բարձրանար:

Ս. Աստուածածին տաճարը չունէր իր խուց-պահարանը և Ս. Կարապետի այս մատուռը անոր մէկ մասը կազմած էր. այնպէս որ պատարագիչ վարդապետներ և սարկաւազներ հոն կը զգեստաւորուէին. միայն Ս. Կարապետի տօնին օրը, խորանը կը զարդարէինք և օրուան ժամերգութիւնը պատշաճ շարականներով կը կատարէինք մատուռին մէջ, իսկ պատարագը տեղի կ'ունենար Ս. Աստուածածին տաճարին մէջ:

Անոր լայնանիստ պատերուն մէջ հասաւառուած էին տախտակէ երկու խոշոր պահարաններ, որոնց առաջինին մէջ կը պահուէին երկրորդական աստիճանի արժէք ներկայացնող պատարագիչի և այլ եկեղեցական անօթներ, իսկ երկրորդին մէջ ամփոփուած էին վանքի սեպհական հին և նոր գիրքերը իբրեւ մատենադարան:

Ս. ԽԱՉ ՑԱՃԱՐ

ՊԱՏԿԵՐ 32.— Ս. Խաչ հսկայ տաճարը: Քիչ անդին, ձախին, Ս. Աստուածածին մատուռը, որուն կից է Ս. Կարապետի մատուռը, որ անցուցա չ'երևիր պատկերիս մէջ:

Հայկական նոր ոճով, իբրեւ ճարտարապետական հոյակապ կառուցում մը, պէտք է կանգ առնել այս հրաշակերտ և հրաշագործ տաճարին առջեւ, որ աւելի քան կէս դար Արգէոսի և լեռնայրն կիլիկիոյ բարձունքներէն մինչեւ հեռաւոր Ամասիա և Մարդուան հայ ժողովուրդի և օտարազգի այցելուներու հիացման առարկան և հրաշագործ ուխտատեղին դարձած էր, երբ յանկարծ եկաւ Թուրքի ձեռքը և հիմնայատակ կործանեց զայն: Այս մասին մենք պիտի անդրադառնանք տակաւին:

Երեք տաճարներու վերջինն ու հոյակապն էր այս Ս. Խաչ տաճարը, որուն հրաշակերտ համբաւով կը փառաւորուէին միւս երկու մատուռները:

Կառուցուած էր Ս. Աստուածածին տաճարի հարաւային կողին, ուր անոնք դռնակով մը իրարու միացած էին:

Տաճարի անուան Ս. Խաչ տեսանագրութեան մասին արձանագրութիւն մը չունէինք և ո՛չ ալ աւանդութիւն մը հասած է: Սակայն գիւղաւանի շրջաններուն մէջ մենք տեսանք Ս. Խաչ անունը կրող շատ մը աւերակներ և խաչքարերու յիշատակարաններ: Անշուշտ այս ուխտատեղիներու մէկուն յիշատակին նուիրուած էր տաճարի Ս. Խաչ անունը: Աւելի հաւանական է կարծել և նոյնացնել Կասղըլեր (=Կաստաղոն) աւերակի աւանդութեան հետ կապուած Ս. Խաչ վանքին հետ, որ կը գտնուէր միւսնոյն շրջանակին մէջ, և ըստ պատմագիրներու այդ Ս. Խաչ վանքին մէջ թաղուած էր Հայոց Ռուբէն իշխանը: Եւ կամ Պելեմիսոնի (=Պիղու) Գադկաշէն Ս. Խաչ վանքի աւանդական անունին հետ կապել:

Տաճարի հիմնարկութեան գաղափարը յղացող ոգին եղած էր Տոմարծայի հայրենասէր ժողովուրդի հաւատքը, ինչպէս անոր զեկավար ոյժերը եղած էին՝ իրենց ծոցէն ծագում առած Բարսեղ և Սարգիս երկու մեծ ու նւարիս վարդապետները, որոնց խօսքը աղօթք և պատգամ էր իրենց նորակառոյց տաճարին համար, ինչպէս կը պատմէին մեր պապերը, հազարաւոր կիներ, ծերեր ու հարսներ, արեւու շողին տակ ու ձմրան բուքին, հինգ տարիներ շարունակ իրենց գոգնոցներով հող ու աւազ կրած և իրենց թիկունքներով քար ու երկաթ փոխադրած են: Թող կառուցման իյշատակարանը խօսի այս մասին:

«...Ջանիւք եւ տրօք գիւղիս հայկազանց,

Օրհնեալ Թոմարգա քաջ ժողովրդեանց,

*ի յաջորդութեանս ընտիր ըստունեաց,
Տեառն Բարսեղի եւ Սարգսի տեսչաց։»*

Իրենց տաճարի կառուցման նուիրական գործին մէջ, Տոմարծայի ջերմեռանդ ժողովուրդի աշխատանքի մասին նոյնպէս հիացումով կը խօսի Խրիմեան Հայրիկ, երբ 1851 թուականին, իր աշխարհական եղած տանն Տոմարծայէն տնցած և տեսած էր անոնց զոհարերութիւնը. ան կ'ըսէ. «... Ո՛չ մոռացայց՝ արժանապէս յիշատակել ընդ սոյն մեծապարգեւ իշխանիս եւ զջերմեռանդ անվարձ աշխատութիւն թումարգայու ժողովրդոցն. որք առ հասարակ արդարեւ կանայք յորդորեալք ի բանէն սիրելի վանահօրն խուռն բազմութեամբ անդր փութային եւ աշխատեին հանապազօր ընդ հող եւ ընդ քարինս, որոց քանց քաղցրահոս կաթիլքն հանոյ են իսկ առաջի Աստուծոյ քան զառասանուէր քուրս մեծասանց...»։ (ԱՐՄԻԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ, Ա. տարի, 1855, թիւ 4, էջ 50)։

Տաճարի կառուցման մաս կը կազմէին անոր մուտքը հովանաւորող հաստակուռ կամարներով սիւնաղարդ գաւիթը և անոր վրայ բազմած բարձրագիւր վերնատունը, ինչպէս նաեւ երկնասլաց դռագ կաթողիկէները, որոնք իրենց վեհագոյն ոնով կը դրուէին գիւղաւանի ամբողջ երկինքը և կը պատմէին անոր հանճարեղ ճարտարապետի մեծագործութիւններէն։

Որքան հիասքանչ էր տաճարը իր հսկայական արտաքինով, նոյնքան հրապուրիչ էր անոր ներքինը իր գեղարուեստական ումանկարներով և պատառներու վրայ ներկայացուած սուրբերով, որոնք երեք ուրոյն առաւելութիւններ կը բերէին մեզի իրենց հետ։ Նախ որպէս յաջող վրձին և բարձր աշխատանք, յետոյ ներկայացող սրբազան դէմքերը ամբողջութեամբ Աւետարանի սուրբեր չէին, այլ հայ ժողովուրդի և անոր ազգային եկեղեցիի ծոցէն դուրս եկած մասեմագիրներ, քարգմանիչներ և հայրենասէր հայրապետներ էին, և աւելին վրձինը և արուեստագէտ ձեռքերը Տումարգացիներ էին՝ հոն ծնած ու հոն մեծցած։

Տաճարի շինութիւնը սկսած էր 1845 թուականին և տեւած էր հինգ տարիներ։ Մեր օրերուն ունէինք տակաւին ապրող ծերեր, որոնք կը պատմէին թէ ի՛նչպէս հինգ տարիներ հող ու քար կրած էին անոր շինութեան համար։

Շինութեան ծախքերուն ստատարած էր Յովհաննէս աղա Եազնեան ջերմեռանդ կեստրացին, որուն տնուան յիշու-

տակութիւնը կը կարգանք կառուցման մեծ յիշատակարանին
մէջ, որ ագուցուած էր տաճարի արեւմտեան մայր դրան ճակ-
տին.

Յովհաննէս աղա քարելի վարուք
Եազըճեան կոչեալ մեծագգի նախնեօք,
Ի Կեսարիա գոլով հայրենեօք,
Բնակի ի Պօլիս շքեղ յարգանօք:
Զերմեռանդ ուխտիւ արդեամբք առանձին,
Փութացաւ լնուլ զփափաք իւր սրտին,
Կառոյց զայս չքնաղ սուրբ եկեղեցին,
Յանուն Զարխափան Սուրբ Աստուածածնին,
Յանմահ յիշատակ ազնիւ իւր անձին,
Եւ քարեծառանգ որդւոց եւ զարմին,
Զանաց մեծապէս ի շինուած սորին,
Բարսեղ վարդապետ ընտիր ըաքունին:

Յամի Տեառն 1850

Վերի յիշատակարանին մէջ տաճարի շինութիւնը «յա-
նուն Զարխափան Սուրբ Աստուածածնին» կառուցուած ցոյց կը
տրուի, մինչ մենք գիտէինք թէ Ս. Խաչ անուանով տեառնագ-
րուած էր և Խաչվերացի տօնին օրը կը կատարէինք տաճարի
Ս. Խաչ անուան յիշատակութիւնը: Ինչպէս վարի երկրորդ յի-
շատակարանը, որ ագուցուած էր տաճարի մուտքին, անոր մօ-
տիկը միեւնոյն պատին վրայ, կը ճշգէ առաջին և երկրորդ տա-
ճարներու որոշ կոչումը և ունէր հետեւեալ արձանագրութիւ-
նը.

Բան եւ ծնունդ հօր միածին Աստուած
Շքեղ տաճարս այս ի զմբելթ նորոգեաց,
Յանուն առաջնոյն Տիրամայր կոչեաց,
Երկրորդին անունն է Սուրբ Խաչ կենաց,
Զանիւք եւ տրօք գիւղիս Հայկազանց,
Օրհնեալ Թումարզա քաջ ժողովրդեանց,
Ի յաջորդութեանս ընտիր ըաքունեաց,

Տեսան Բարսեղի եւ Սարգսի տեսչաց:

Յաւի Փրկչին 1850 Սեպտ. 1 (*):

Այս երկրորդ յիշատակարանը յատկացուած է մասնաւորապէս Սուրբ Աստուածածին տաճարի նորոգութեան, որ կատարուած է Ս. Խաչ տաճարի կառուցման թուականին, միեւնոյն շինարար Բարսեղ եւ Սարգիս վարդապետներու ձեռքով ու ժողովուրդի ջանքով և կոչուած է Տիրամայր: Հոս կը յիշէ նաեւ նորակառոյց տաճարի Ս. Խաչ անուանով տեառնադրութիւնը:

Երեք տաճարներու և դիւղաւանի վանքին համար ուխտի օր նշանակուած էր Սուրբ Աստուածածնի վերափոխման տօնի օրը, զոր ամէն տարի բազմահաւաք ուխտաւորներու ներկայութեան կը կատարէինք Օգոստոս 15-ի հանդիպող Կիրակին: Տօնը նուիրուած էր Չարխափան Սուրբ Աստուածածին տաճարի յիշատակին որպէս հնադարեան ուխտատեղի, որ ա՛յնքան հարուստ էր իր տւանդութիւններով և հրաշագործութիւններով:

Իսկ Ս. Խաչ տաճարի անուան տօնախմբութիւնը կը կատարէինք Խաչվերացի տօնին օրը, նայնպէս ուխտաւորներու և հաւատացեալներու ներկայութեան և կը մատուցուէր վարդապետական հանգիստաւոր պատարագ:

Հայաստանեայց Եկեղեցիի ընկալեալ սովորութեան համեմատ, եկեղեցիի մը անուան տօնախմբութիւնը կը կատարուէր տաճարի անուանակից սուրբին համար յատկացուած տօնին օրը:

Հոյակապ տաճարի կառուցման մաս կը կազմէին նաեւ աջ ու ձախ երկու վայելչադեղ Ամբիոնները, որոնց շինութիւնը ըստ յիշատակարաններու արձանագրութեան, կատարուած են Դերձակեան զարմէ Եղիա Սեւոտար կամ Սեւակրէ վարդապետի մը կողմէ:

Երկու ամբիոնները ունէին իրենց ուրոյն յիշատակարանները, որոնք հաստատուած էին ամբիոններու վերեւ պատին վրայ: Աջակողմեան ամբիոնը կը կրէր հետեւեալ յիշատակարանը.

Առ ընկալ սիրով դշխոյ գերափառ

Յիշատակ անջինջ յանուն քո պայծառ,

(*) Այս եւ վերի յիշատակարանները, ընդօրինակուած են վանքի միաբան եւ բանասէր Դանիէլ Վրդ. Բաղումեանի ձեռագրէն:

Ամբիոնն կրկին գիր սուրբ գեղավատ
Զօնեալ յնդիա սեւակրէ Հէվկառ:

Իսկ ձախակողմեան տմբիսին վրայ կը կարգադրէր:

Դշխոյին երկնից ս. վանուցս սատար
Յիշատակ անմահ ուխտիս կամակար,
Դերձակեան զարմէ Եդիսս Սեւատար,
Զօնեալ զամպիոնս այս կրկնայարմար:
Ի թիւ Հայոց 1 Դեկտ. ՌՅԴ (=1855) (*):

Ձեռագիր յիշատակարանի մը մէջ Սեւատար կամ Սեւա-
կիր Եդիս վրդ. Դերձակեան կը յիշուի սրպէս միտքուն կե-
րտ, Ս. Կարապետ վանքի, Էֆքերէ ծնած, իսկ ըստ Պաշտօն
Սրբազանի՝ եղած է առաջնորդ-վանահայրը Ս. Կարապետ վան-
քի:

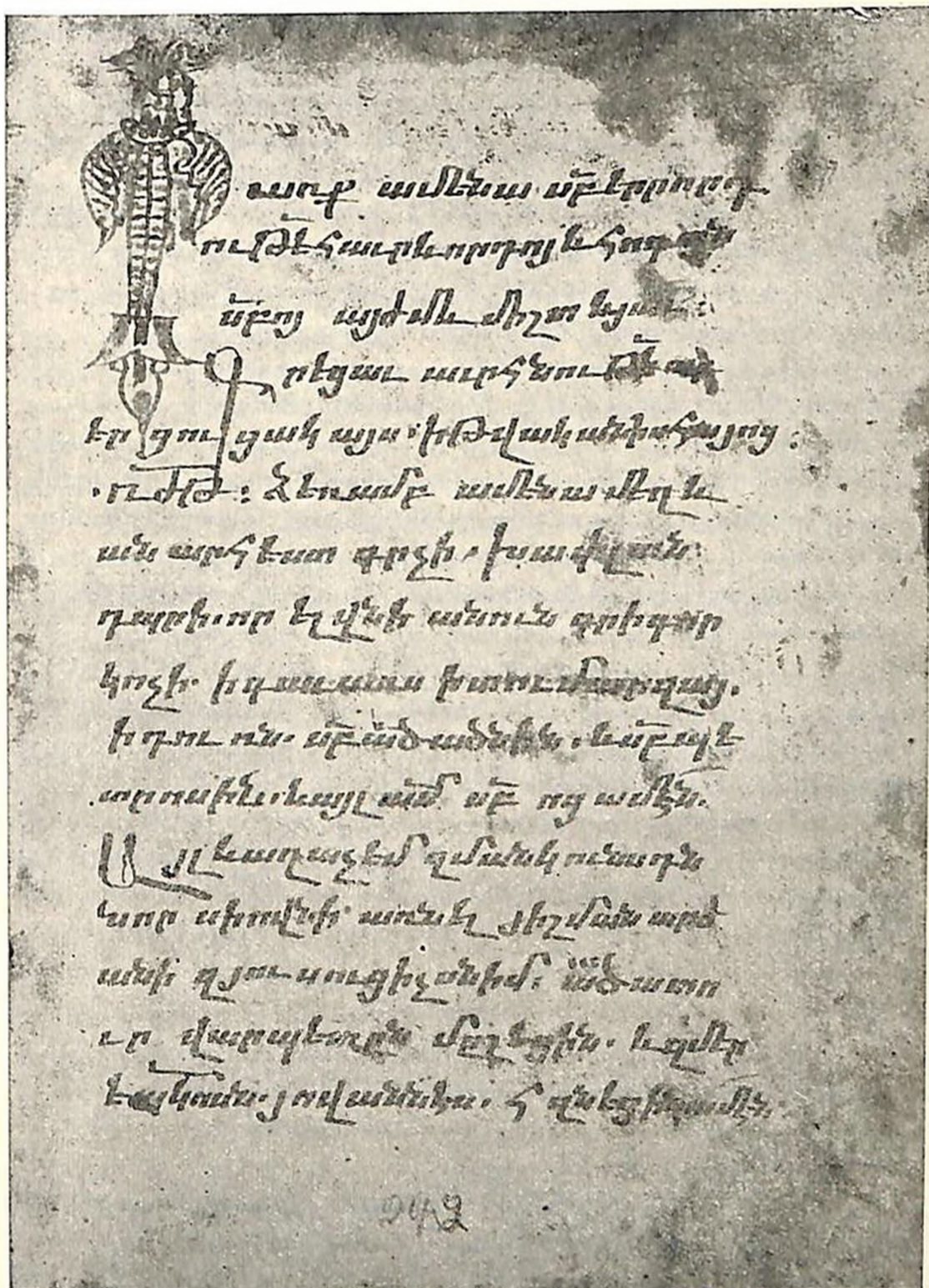
Ս. ՊՕՂՈՍ ՊԵՏՐՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Հնագարեան այս եկեղեցին կառուցուած էր գիւղաւանի
կեդրոնական մասին մէջ, չորս թաղերու մէջանդը:

Եկեղեցիի հիմնարկութեան հնագոյն թուականը թէև մե-
զի անձանօթ էր, սակայն սրտ յիշատակարաններ ունէինք,
որոնք մասամբ կը ճշդեն անոր հիմնարկութեան հնութիւնը:
Որքան հին է գիւղը սրպէս «Հայ Տումարձայ», նոյնքան հին է
նաեւ Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի հիմնարկութիւնը այդ շրջանա-
կին մէջ: Տոմարձայ անունով գիւղաւանի մը պատմութիւնը
նոյն ինքն անցեալի պատմութիւնն է միանգամայն այս դարա-
ւոր եկեղեցիին:

Աւերակներու բաժնին մէջ գիւղաւանի շրջաններուն,
մենք տեսանք մեծ ու փոքր հայ գիւղեր և ծանօթացանք անոնց
սրբավայրերու անուններուն ու գիրքերուն: Անոնց բնակիչնե-
րը արշաւող ցեղերու յաջորդական հալածանքներէն ու ջարդե-
րէն ետք, հեազհետէ հեռացած և ապաստան գտած էին Տոմար-

(*) Այս ե. վերի երկու յիշատակարանները ընդօրինակուած են րա-
նասէր Դանիէլ վրդ. Բազումեանի ձեռագրէն:

ՊԱՏՄԵՐ 33.— Յիսապատարան ճիւղ-հոգարանի Պարոն Գարուբիւն Հազարեանի (կիսարացի) սեպիականութիւնը եղող Մառտոցի, որ իր հաստիւնովն մէջ կը կրէ 20րդ քիւր:

ծայ գիւղաւանի մէջ, անոր Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիին շուրջ:

Այս պարագան կը փաստէ թէ գիւղը և իր եկեղեցին ունէին Հայաւթեան անցեալին հետ կապուած գրուած պատմութիւն մը և իրենց վրայ կը կրէին գարեբու տաճարական յիշատակները:

Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիի անունին մենք առաջին անգամ կը հանդիպինք 1570 թուականին գրուած ձեռագիր Մաւսնցի մը յիշատակարանին մէջ, որուն հարազատ վերաբառաւորութիւնը տուինք նախորդ էջին մէջ (Պատկեր 33):

Ձեռագիր յիշատակարանի գրիչը, պպիր Գրիգոր, կը յիշէ Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցին և միանշամայն Տումարձայ գիւղաւանի անունը. այսպէս՝ «... Գրեցաւ... ի բուականիս Հայոց ՌՁԹ (1570), ձեռամբ... անարուեստ գրչի Խափլան(*) գպրի, որ էլվնի անուն Գրիգոր կոչի, ի գաւառս ի Տումարգայ, ի գունն Սբ. Աստուածածնին եւ Սբ. Պէսրոսին...»: (Յիշատակարան Ե.):

Մաւսնցի այս յիշատակարանի թուականէն առաջ, մենք ունինք նաեւ ձեռագիր Աւեսարանի մը յիշատակարանը, գրուած՝ 1206 թուականին, այսինքն Մաշտոցի թուականէն (1570-1206), երեք ու կէս դար առաջ. «... Գրեցաւ Սբ. Աւեսարանս... ձեռամբ... ԳՐԻԳՈՐ ԳԱՀԱՆԱՅԻՍ ի ՏՈՒՄԱՐԾՈՒ, ի բուականիս Հայոց ՈԾԵ (1206)...»: (Յիշատակարան Ա.):

Աւետարանի այս յիշատակարանին մէջ թէեւ Գրիգոր քահանայի կողմէ Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիի անունը չէ յիշուած, բայց տարակոյս չկայ թէ Գրիգոր քահանան «ի Տումարձու» Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիին համար օծեալ քահանաներէն մին եղած է և որպէս գրչադիր աշխատած է Ա. Աստուածածին տաճարին մէջ:

Յետոյ 1675 թուականին գրուած Շարակնոցի մը յիշատակարանին մէջ նորէն կը հանդիպինք Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիի յիշատակութեան, ինչպէս կը տեսնուի մեր Յիշատակարան ԻԳ. թիւին մէջ:

Անկէ ետք յաջորդաբար գտնադան յիշատակարաններու մէջ միշտ կը հանդիպինք Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիի յիշատա-

(*) Ալպոյաճեան Խափլան ԳՊԻ անունը, սխալմամբ Խափլան ԽԱՐԻ գրած է:

(ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, Արշակ Ալպոյաճեան, էջ 1885)

կութեան, մինչեւ մեր օրերը:

Հետեւաբար յիշատակարաններու ուղիով և պատմական առեւտրային, Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիի հիմնարկութեան թուականը կը հասնի մինչեւ ժ.հ. դարու սկիզբները, քանի որ իր մէջ գրչագիր քահանաներ կը պահէր ժ.հ. դարու սկիզբները (1206):

Եկեղեցին հին դարերուն եղած էր անշուշտ փոքր մատուցման և յաճախ վերանորոգուելով գիւղականի բնակչութեան հետ դարգացած և հասած էր մեր օրերու հսկայական իր դիրքին, որ նախկին հիմերու վրայ բարձրացած էր 1838 թուականին:

Եկեղեցիի հնութեան մասին կրնանք որոշ գաղափար մը կազմել եւրոպացի երկու ճամբորդներու յուշերէն, որոնք տարբեր ժամանակներու մէջ անցած են Տոմարծայէն և որոնք իրենց յուշերուն մէջ կը շեշտեն անգլոյն Ս. Աստուածածին և Ա. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիի հնութեանց մասին:

Առաջին ճամբորդն է անանուան կեղծ անգլիացին, որուն մենք հանգիստեցանք առաջին անգամ (առա, էջ 296): Ճամբորդը իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ. «Թումարգայի Հայերը ոչ միայն կրցած էին պահել իրենց հայ մայրենի բարբառը, այլ եւ իբրեւ շօտափելի նշան, իրենց երբեմնի բարօրութեան եւ անկախութեան, ունեին հին Եկեղեցի մը եւ վանք մը: Եկեղեցին իր աւերակ վիճակով կը պատմէր հնութիւնը, իսկ վանքը դեռ կը պահէր փոքրիկ միաբանութիւն մը»: Ճամբորդի այս յուշերը որոշ կերպով կը ձևանան Ս. Պօղոս Պէսրոս եկեղեցիի անցեալի հնութեան մասին: Ան անցած պէտք է ըլլայ Տոմարծայէն 1800 թուականին, երբ եկեղեցին կը գտնուէր տակաւին իր նախնական վիճակին մէջ, որովհետեւ եկեղեցիի հոյակապ կառուցումը եղած էր 1838 թուականին:

Այս օտար ճամբորդի յուշերուն անմիջապէս կը յաջորդէ Գերման Մարեշալ Մուլթրէի վկայութիւնը, նոյնպէս Տոմարծայի և անոր եկեղեցիի մասին: Մարաշախտը Տոմարծայէն անցած է 1838 թուականին, որ կը զուգագրուի Ս. Պօղոս Պէսրոս հոյակապ եկեղեցիի կառուցման թուականին, ինչպէս կ'ըսէ իր նամակին մէջ. «Քաղաքին մեջ յաղթանակ կը բարձրանայ նոր Եկեղեցի մը, զոր անցեալ տարի շինեց ու լմնցուց Հայոց եպիսկոպոսը, որ մինչեւ իսկ փոքրիկ զանգակ մըն ալ կրցաւ կախել»(*):

(*) Մարաշախտը Հայոց եպիսկոպոս տիտղոսը կու. տայ եկեղեցաւէն եւ շինարար Բարսեղ վարդապետին:

Եկեղեցիի վերջին հայակապ կառուցումը եղած է յիշեալ թուականին, երկու մեծանուն Բախրսոյ և Սարգիս վարդապետներու նախաձեռնութեամբ, քահանաներու և Տոմարծայի ժողովուրդի աշխատանքով, որմէ եօթը տարիներ ետք միեւնոյն ձեռքերն ու բազուկները, նոյն հաւատքով ու նուիրումով կերտեցին Ս. Խաչ հրաշակերտ տաճարը (հմմտ. տատ. էջ 399):

Անոր ճարտարապետական սճը կը կայանար եկեղեցիի հսկայական մեծութեան մէջ. անոր նախաւապէս ինք ժողովուրդն էր, որ զայն կառուցած էր գիւղաւանի տառնհինգ հազար զուտ հայ բնակիչներուն համար որպէս միակ աղօթատեղին:

Ընդարձակ բակի մը մէջ, ճարտարապետական նրբութեանէ զուրկ, իր պատկառելի կեցուածքով կանգնած այս սրբազան զանգուածը, աւելի կը նմանէր վիթխարի նաւու մը, որ խորտխած էր հին դարերէ ի վեր իր հայրենի եկեղեցիին հաւատարիմ ժողովուրդի մը հագիններուն մէջ:

Եկեղեցին զմբեթայարկ չէր, այլ կամարակապ և երեք երկար ու լայնատարած կամարներ որպէս առատաուղ աղեղնաձեւ նստած էին վեց հաստատուն սիւներու վրայ և կը կազմէին եկեղեցիին տանիքը:

Ինչպէս արտաքինը, նոյնպէս եկեղեցիի ներքնամասը ընդարձակ ու հայակապ էր. այնպէս որ արեւմտեան մայր զուռնէն մինչեւ խորանը և խաչկալի սահմանը կը չափուէր յիսուն մեթր երկայնութիւն: Իբրեւ լայնութիւն, կամարները կրող երեք սիւներու միջոցները տաս և տասնհինգ մեթր իրարմէ հեռուորութեամբ՝ երեսունհինգ մեթր կը չափէինք: Այս ընդարձակ եկեղեցին տօնական օրերուն իր մէջ կ'ընդունէր աւելի քան երեք հազար հաւատացեալներ: Փորձած էինք որ բեմի վրայ կատարուած ժամերգութիւնը հազիւ թէ լսելի կ'ըլլար եկեղեցիի վերջին մասերուն մէջ, այս պատճառաւ երգեցողութիւնը սովորականէն աւելի բարձր ձայնով կը կատարուէր և եկեղեցիի քահանաները, վարդապետները և դպրաց դասը կեճարիոյ դաւառին մէջ նշանաւոր էին իրենց բարձր ձայնով (*):

Կառուցման մաս կը կազմէր ընդարձակ զաւիթը, որ տ-

(*) Վերջին կէս դարու (1850) շրջանէն սկսեալ, մանաւանդ կեսարիոյ գաւառի եկեղեցիներու քահանաները, եկեղեցական երաժիշտ ուսուցիչները և վանքերու վարդապետները, նոյն իսկ ժամկոյնները, մեծամասնութեամբ Տոմար-ձաղիները կ'ըլլային:

րեւմտեան կողմէն կցուած էր հկեղեցիին: Գաւիթի մէջ թա-
ղուած էին հին դարերու քահանաները, որոնց շիրիմները իրենց
յիշատակարաններով պահուած էին մինչեւ մեր օրերը:

Գաւիթի հաստատուն կամարներուն վրայ նստած էր կա-
նանց նոյնքան ընդարձակ վերնատունը, որ իր մէջ կրնար ամ-
փոփել աւելի քան հազար հաւատացեալ կիներ:

Շինութեան մաս կը կազմէին նաեւ մայր խորանի երկու
կողմերու բարձրագիւր ամբիոնները, որոնք տասնութ խոչոր
պատուհաններով լուսադարձուած հկեղեցիի առաստաղին կից,
կարծես վրան զոց երկինքի մը մէջ դիրք բռնած երկու մա-
տուռներ էին: Ս. Ծնունդի և Ս. Զատիկի տօնական օրերուն,
օրուան տօնի խորհուրդին, «Փառքի բարձունս Ասուծոյ» և
«Առ'ւրբ, սո'ւրբ հրեշտակայիմ զօրաց»ի համապատասխան իմաս-
տով, Օրհնութեան և Հարցի շարականները և պատարագի արարու-
ղութեան «Առ'ւրբ սուրբ»ի բաժինը, այդ ամբիոններուն մէջ կ'եր-
գէինք, փառաւորելով տօնը և տօնակատար հաւատացեալները:

Եկեղեցիի աջ ու ձախ երկու խուցերը, որոնց մենք պա-
հարան անունը կու տայինք, Ս. Ստեփանոս և Ս. Կարապետ
կոչումներով երկու մատուռներ էին և ունէին իրենց խորան-
ներն ու խաչկալները: Աջ կողմի խուցը միանգամայն էր հկե-
ղեցիին գանձատունը, ուր պահուած էին թանկարժէք սպասնե-
րը և պատարագիչի զգեստեղէնները: Հոն կը զգեստաւորուէին
նաեւ պատարագիչ քահանաները, սարկաւաղները և դպիրները:

Զախ կողմի խուցը, որ հկեղեցիի բակին հետ յարաբե-
րութեան մտած էր դռնակով մը, կը բացուէր գիւղաւանի
հարսնիքի շարաթներուն և հոն կը համախմբուէին ամէն ան-
գամ պսակի դիմող 30-40 նոր հարսներ և փեսաներ իրենց
հարսնեւորներուն հետ և ապա անկէ կ'առաջնորդուէին դէպի
տաճար՝ ս. պսակի խորհուրդը ընդունելու համար:

Մայր խաչկալի երկու դռններուն վրայ գեղարուեստա-
կանօրէն նկարուած էին երկու առաքեալներու, Ս. Պօղոսի և
Ս. Պետրոսի յոանկայս նկարները իրենց խորհրդանիշերով.
այսպիսով կ'ուղէինք պահել հկեղեցիի անուան նուիրուած ա-
ռաքեալներու յիշատակութիւնը: Նոյնպէս հկեղեցիի անուան
տօնախմբութիւնը կը կատարէինք երկու առաքեալներու յիշա-
տակութեան նուիրուած հկեղեցեական տօնին օրը:

Ս. Պօղոս Պետրոս հկեղեցին և Ս. Աստուածածին տա-
ճարը (վանքը) ունէին միեւնոյն հնութիւնը և անցեալի պատ-

մութիւնը. ասոր կը վկայէ աստ, 33 պատկերի հարադատ յիշատակարանը, ուր կը յիշատակուի մասնաւորապէս «ի գաւառս ի Տումարգայ Ս. Ասուածածնին և Ս. Պետրոս...» գիւղի եկեղեցիի անունը միանգամայն և նոյնպէս ուրիշ ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ միշտ երկու տաճարները միասին կը յիշուին «ի Տումարձգայ»:

Ինչպէս քանի մը ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ կը կարդանք, Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի և Ս. Աստուածածին տաճարին հետ Տոմարձայի մէջ քանի մը դարեր միասին գոյութիւն ունեցած է Ս. Սարգիս զօրավար անուն եկեղեցի մը եւս, ինչպէս 1576 թուականին գրուած Գանձարանի մը յիշատակարանը կը վկայէ. «Արդ գրեցաւ ... ձեռամբ... ԳՐԻԳՈՐ երիցու ի գիւղն ՏՈՄԱՐԶԾԱՅ, բնդ հովանեաւ... Տիրամաւրն ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ եւ սուրբ առաքելոյն ՊԵՏՐՈՍԻ եւ Ս. ՍԱՐԳՍԻ զօրավարին... ի քվականութեանս Հայոց ՌԻՆ (1576),...» (Յիշատակարան Է.):

Ս. Սարգիս զօրավար անունով այս Ս. Ուխտք, անշուշտ միեւնոյն սրբատեղին է, մեր յիշատակած Ս. Սարգիս մատուռին հետ (հմմտ. աստ, էջ 392):

Յիշատակարաններու այս ճշմարտութիւնը կը փաստէ նաեւ թէ ԺԶ. դարու վերջերը, Տոմարձայ գիւղաւանը եղած է հայկական կեդրոն մը իր հարուստ հայ բնակիչներով, երբ միեւնոյն ժամանակի մէջ երեք եկեղեցիներ պահելու ճոխութեան մէջ կը գտնուի:

Գ.

ԳԻՒՂԱԽԱՆԻ ՏՈՄԱՐԾԱՅ ԱՆՈՒԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

ԾԱՄՆԹԱԻ ԵՒ ՏՈՄԱՐԾԱՅ

*Գիւղաւանի Տոմարծայ կոչման ստույգ աղբիւրները և առ
նոր հիմնարկութեան թուականը հասկնալու համար, մենք նո-
րէն պիտի գիմենք ձեռագիր յիշատակարաններու լոյսին, որ-
պէս ճշմարիտ աղբիւր մը մեր պատմութեան:*

Տոմարծայ անունին մենք կը հանդիպինք առաջին ան-
գամ ժ.Գ. դարու սկիզբը (1206)՝ Տոմարծայի մէջ և Տոմարծայի
քահանայի մը ձեռքով գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին
մէջ՝ ապապէս. «... Գրեցաւ... Սբ. Աւետարանս... ձեռամբ... գրչի
Գրիգոր Բանիս ի Տումարծու... ի բուականիս Հայոց ՈԾԵ (1206)...»,
(Յիշատակարան Ա.)

Ժ.Գ. դարէն ետք մինչև ժ.Ը. դար (1206-1705) գրուած
զանազան յիշատակարաններու մէջ, յաջորդաբար կը հանդի-
պինք Տոմարծայ անունին, որ մեզի կը ներկայանայ Ծ. Զ. Յ.
և Օ. ասուերու փոփոխութեամբ կամ լծորդութեամբ, ինչպէս՝ Տու-
մարծայ, Տումարգա, Տումարգայ, Տումարգայ, Տումարգայ, Տումարգա:

Գիւղաւանի Տոմարծայ յորջորջման մասին մեզի հասած
հետեւեալ ծանօթութիւնը ունէինք. — Բանասէր Դանիէլ վրդ.
Բաղուժեան յաճախ կը պատմէր թէ, «Սիսի վանքին մէջ կը մնա-
յին Տոմարծայ գրչագրուած մագաղաթեայ երկու Աւետարաններ, ո-
րոնց յիշատակարաններու համաձայն ժ.Բ. դարու կիսուն Տոմարծայի
Ս. Ասուածածին վանքին տեղը կը գտնուէր փոքր մատուռ մը, ուր
Բանի մը աբեղաներ կը գրչագրէին ձեռագիրներ եւ կը կոչուէին
«ՏՈՄԱՐԾԻ» (տոմար գրող), եւ գիւղը անոնց անունով կոչուած եր-

ՏՈՄԱՐԾԱՅ»:

Բանասէր վարդապետի այս ծանօթարանութիւնը մենք նոյնութեամբ գտանք մեր պատմասէր հայրենակիցներէն Տիար Յակոբ Երլանճեանի և Պարոն Բարսեղ Պոյաճեանի յաւչերուն մէջ ևւս:

Մեր պատմութեան գրչադիր մտականներու բաժնին մէջ՝ Զ. Է. Ժ. և ԺԱ. յիշատակարաններու գրիչ Գրիգոր քահանայն Տոմարձայ տնունը կ'արձանագրէ միշտ նոյն ուղղագրութեամբ, «Տոմարգձայ»՝ թերևս տոմար բնծայող կամ աշուղ իմաստով, որ կարծես կը հաստատէ Սիսի մէջ գտնուած ձեռագիրներու յիշատակարաններու պատմութիւնը, ուր գրչադիր արեղաներ տոմարծի (տոմար գրող) կը կոչուէին:

Քանի որ գիւղաւանի Տոմարձայ կոչումը հոն գործող գրչադիր արեղաներու տնունին հետ կապուած է, ուրիմն այդ թուականէն առաջ գիւղաւանը ռենէր իր տարբեր կոչումը:

Հին պատմագիրներու կողմէ յաճախ կրկնուած է Ծամնիքաւ տնունը, որ նախ որպէս կալուած կը արուի Սերաստիոյ տէր Արծրունի արքայի որդիներուն, յետոյ կը յիշուի Կարսի փոխարէն Գաղիկ Աբառանի փոխանցուած որպէս Ծամնիթաւ ամբոց, ուր Հայոց արքայի նախաձեռնութեամբ 1066 թուականին կառարուած է Գրիգոր Բ. Վկայասէր կաթողիկոսի օծումը և ձեռնադրութիւնը որ կղած է աթոռանիստ վայրը նորընտիր հայրապետին (հմմտ. տատ, էջ 221, 225, 301, 304):

Պատմարաններու կողմէ ճանչցուած Ծամնիթաւ այս տնունը, ո'չ թէ քաղաքի մը կամ գիւղի մը յատկացուած տեղատնուն մըն է, այլ քաղաքներով, գիւղերով շրջապատուած քնդարձակ գաւառի մը տնունն է:

Տոմարձայ գիւղաւանը, նախ քան Տոմարձայ կոչումը, պատմագիրներու կողմէ կը ճանչցուի Ծամնիքաւ տնունով և այդ Ծամնիքաւ կոչումը առած է համանուն գաւառի մը որպէս կնթակայ գիւղաւան:

Մեր այս տեսութեան սյտ կու տան եկեղեցական պատմութեան հեղինակներէն Բարգէն Կաթողիկոս, Օրմանեան Սրբազան և Աղեքսանդրեան Անդրէաս վարդապետ:

Բարգէն Ա. Կաթողիկոս, երբ Հայաստանեայց եկեղեցիի կաթողիկոսական աթոռի վայրերը կ'ուղէ նշանակել, Գրիգոր Մեծ Վկայասէրի աթոռ կը հաստատէ Տոմարձայի վանքին մէջ և Ծամնիքաւը կը նոյնացնէ «Կեսարիոյ Ա. Կարապետ վանքինոս

զտնուած արդի Թումարգայի հետ»^(*): (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑ ԿԻՒԼԻԿԻՈՅ, Բարգէն Ա. Կաթողիկոս, էջ 6):

Բարգէն Կաթողիկոսի կը հետեւին և միեւնոյն հայեցողութիւնը ունին Օրմանեան Արքազան և Անդրէաս Վրդ. և առանց մանրամասնութեան Մամնթաւը կը նոյնացնեն Տոմարծայի հետ, ուր Գրիգոր Բ. Վկայասէր իր Կաթողիկոսական աթոռը հաստատած էր և այդ մասին արգէն մենք վաւերական արձանագրութիւններ ալ ունինք:

Մամնթաւ և Տոմարծայ տեղանուններու շուրջ մեր կատարած ուսումնասիրութեան իբր արդիւնք, այն եղրակացութեան հասած ենք թէ Մամնթաւ կոչուածը գաւառի անունն է և իրեն իբրեւ կեդրոն ունէր Թաւ-Բլուր հնադարեան քաղաքը: Այդ դարերուն գաւառը իր մէջ կ'ամփոփէր Մամնթաւ գետի երկու եզերքներուն վրայ շարուած քաղաքներն ու գիւղերը, ինչպէս Լարիսոն (մեր օրերու Ազիզիէն), Խաւարասնէքը (Ղարասայի), մեր օրերու Էգրէկ, Սըվղըն գիւղերու հողամասերը, մինչև Կիւրիւնի և Տարենտարայի սահմանները, իսկ կեդրոնական քաղաքի Թաւ-Բլուրի շրջանները իր մէջ կ'ամփոփէր Մամնթաւը (մեր օրերու Տոմարծան), Մատրասունը և շրջակայ հողամասերը իրենց գիւղերով:

Թաւ-Բլուր հնադարեան քաղաքը, Մամնթաւ կոչուած գաւառի մը որպէս կեդրոնովայրը, շատ կանուխէն եղած էր հայաբնակ կեդրոն մը և ասոր փաստը կու տայ Բարսեղ Բ. Անեցի Կաթողիկոսը, երբ Կ. Պոլսոյ իր արգելարանէ վերադարձին, փոխանակ Սեբաստիա Գետադարձ Կաթողիկոսի հաստատած աթոռը դառնալու, ուղղակի Թաւ-Բլուր գնաց, ուր այդ հայաշատ շրջանակին մէջ ապրեցաւ մինչև իր մահը (տես առաջ, էջ 260):

Ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ կը կարգանք անունները կարգ մը գիւղերու, որոնք Մամնթաւը կը յիշեն որպէս գաւառի մը անունը, ինչպէս Տոմարծայի սահմանին մէջ Ձեւոյի (Չափալու) գիւղը (առաջ, էջ 378), որ ԺԶ. դարուն (1532) հոն գրուած ձեռագիր Մաշտոցի մը յիշատակարանին համաձայն, և-

(*) Բարգէն Կաթողիկոս, 1903 Թուականին որպէս վարդապետ, իր պատմական ուսումնասիրութիւնները լրացնելու համար այցելած էր Տոմարծայի Ս. Աստուածածին եւ Կեսարիոյ շրջանի հայ վանքերը, երբ այդ առիթով մենք վանքին մէջ դպիր էինք:

դած էր Ծամնթաւ գաւառին ենթակայ գիւղ մը. «... Ի գաւառիս Մամբնդոյ Ի գեղն, որ կոչի Զեւոյի...»:

Տոմարծան եւս, այդ գիւղերու կտրգին, սրպէս ենթա-կայ Ծամնթաւ կոչուած գաւառի մը, Գագիկ Աբասեանի և Վկա-յասէրի շրջաններուն գաւառի անունով Ծամնթաւ կոչուած էր: Այնպէս որ երկար դարեր տակաւին գիւղաւանը իր վրայ կը կրէր Մամնթաւ անունը, մինչեւ որ գրչագիրներ իրենց համ-բաւով տիրող դարձան այդ շրջանակին և գիւղաւանը անոնց անունով կոչուեցաւ Տումարծայ:

Ծամնթաւ գաւառի մը աւանդական անունը մինչեւ մեր օրերը հասած էր և մենք մեր օրերու էգրեկ և Ղարաճայի (Խա-ւարտ սնէք) գիւղերուն Մամնթաւ անունը կու տայինք, թերեւս որպէս յիշատակութիւնը Գագիկ Աբասեանի Ծամնթաւ մարոցին: Շատ հաւանական է որ էգրէկը և Խաւարտանէքը (Ղարատայի) իրենց բարձր գիրքով եղած էր Հայոց արքայի մարոցը և գա-ւառի անունով Մամնթաւ կոչուած, մինչ Տոմարդան եւս մի-եւնոյն ժամանակամիջոցին իր վանքով եղած էր Վկայասէրի ա-թոռովայրը և գաւառի անունով նոյնպէս Ծամնթաւ կոչուած:

Գաւառի Մամ-ըն-թաւ յորջորջումը ծագում առած է Թաւ-Բլուր կեդրոնական քաղաքի տեղագրական դիրքէն և միեւնոյն սահմանին մէջ անոնց հողային կազմութեան նմանութիւննե-րէն: Այնպէս որ, Թաւ-Բլուր տեղանունի քաւ արմատ բառին վրայ կցելով ծամ գոյական բառը, կ'ունենանք Մամ-ըն-թաւ գաւառի անունը, որ բառական իմաստով կը նշանակէ քաւ-բլուր կեդրոնական քաղաքի ծամը, այսինքն գիրքով և հողային նոյն կազմով երկու անբաժան և սահմանակից երկրամասեր:

Տեղագրական իրենց նմանութիւններով և տեղանուննե-րու բառական այս կազմով, թելադրական նմանութիւն մը ու-նին Թաւ-Բլուր, Մամ-ըն-թաւ, Թաւ-մարգ-ա երեք անունները, միշտ իրենց արմատ ունենալով Թաւ-Բլուր կեդրոնական քաղաքի քաւ արմատ ածական բառը: Բացատրական այս տուեալներով ծամ և քաւ բառերու շրջումով արդէն լուսաբանուած կը գտնենք Մամ-ըն-թաւ և Թաւ-մարգ-ա տեղանուններու և վայրերու նոյնացումը:

Գիւղաւանի Տոմարծայ կոչումը կը կայանայ 8 և ծ տառերու գործածութեան մէջ: Երբ գիւղաւանի անունը ք և զ տառերու գործածութեամբ այսօր ծանօթ է ընդհանրապէս Թո-մարգա անունով, ասիկա թրքական լեզուի ազդեցութեամբ ա-ղաւաղուած տեղանունն է, որովհետեւ 1206-1705 թուականին,

հինգ դար, մեր գրչագիրները, ինչպէս տեսանք, գործածած են միշտ Տումարձայ անունը հայկական հնչուժով և պահած են գրողներու Տումարձի անունը և ոչ երբեք արձանագրած են ք և զ տառերով գրուած Թումարզա անունը:

Թուրքերէն լեզուի մէջ, արդէն ծ տառը գոյութիւն չունի և s տառի փոխարէն յաճախ կը գործածուէր ք տառը որպէս գիւրիին հնչականութիւն ունեցող. այս պարագան Թուրքերէն լեզուի մէջ փորձուած քերականական օրէնք մըն է, մանաւանդ որ երբ այդ տառերով բառերը հայերէն լեզուի հետ կապ ունէին և կը հնչուէին Թուրքերու կողմէ:

Թուրք լեզուն, գիւղաւանի Տումարձայ անունը աւելի գիւրիին և սահուն հնչելու համար, s և ծ տառերու տեղ գործածած էր ք և զ լծորդ գիրերը և Տումարձայ տեղանունը փոխած էր Թումարզայի:

Կեսարիոյ և շրջանի թրքախօս հայ գիւղերուն համար, Տումարզան ծանօթ էր Թումարզա թրքական հնչուժով, իսկ Անդր-Արգէսի էվերէկ-Ֆենեսէ քաղաքներուն և Չումախլու գիւղաւանի հայախօս բնակիչներուն կողմէ, գիւղաւանի անունը կը հնչուէր հին աւանդական Տումարձի անունով և այսօր տակաւին սփիւռքի մէջ անոնք կը շարունակեն կոչել այդ անունով:

Այս իրողութեան աւելի հարազատ վկայութիւնը կուտայ Տումարձայ գիւղաւանին գրացի Չումախլու հայ գիւղի զաւակ Տէր Կարապետ Աւագ Բահանայ Գալֆայեան, այժմ արժանընտիր հովիւ Եդեմի Հայաստանեայց Եկեղեցիի, ի Գալիֆոռնիա:

Բանասէր և հղինակ եկեղեցականը, վերջին անգամ իր «Ուխտագնացութիւն ի Տումարձա» յուշերուն մէջ, բանասէրի հրմտութեամբ կուտայ գիւղաւանի Տումարձայ կոչումի մասին իր տեսութիւնը և թարգմանը կը հանդիսանայ հայ շրթունքներու վրայ ապրած Տումարձի կոչումին, ինչ որ աւելի հարազատ և անարատ արտասանութիւնն է:

«Թումարզա՞ քե Տումարզա:

Թումարզայի պատմագրին իրաւունքն է նշել քե ո՞րն է ուղիղը, Թումարզա՞-Թովմարզա՞, Տումարձա՞ քե Տումարձա:

Թո՛ղ ներուի ինձ բսել որ ժողովրդային անգիր աւանդութիւնը, զոնե մեր մէջ, աւելի հին է քան գրաւոր պատմութիւնը: Ուստի գրող մը, մասեցագիր կամ պատմագիր, յաճախ իր փաստերը կը հիմնէ աւանդութեանց վրայ: Արգեոսի հիւսիս-արեւելք՝ մինչեւ հայկական Տաւրոսի գոգը տարածուած Հայութեան մէջ, հայախօս տ-

լաններ գրեթէ բոլորն ալ կր հնչեն Տումարգա կամ Տումարծա, թերեւս ճիշդը աս ըլլալու է: Եւ դեռ իր հոյովուած ձեւին մէջ մեք մեք ունիմք այս փաստը՝ զօրացնող ասացուածքներ ալ, ինչպէս Տումարցուն(1) կերած մասաղը, Տումարծենց ճեմեցերը(2) եւայլն:

Գիւղաւանի անուան ստուգաբանութեան մասին, ունինք նաեւ ուրիշ աւանդութիւն մը, զոր կարելի է զանց առնել, քանի որ այդ անունով յորջորջուած մը գիւղաւանի հիմնարկութեան և անոր նախկին բնակիչներու պատմութեան հետ աղերս ունի:

Մեր նախորդ էջերուն մէջ (380-2) մենք տեսանք թէ Սեբաստիոյ Արծրունիներու վերջին իշխանները, Սելճուզներու արշաւանքին առջեւ, իրենց կալուածները ձգելով Արգէսը անցած և հաստատուած էին անոր հիւսիս-արեւելեան դաշտահովտին մէջ, որ յետոյ Տոմարծա կոչուած հողամասը պիտի կազմէր:

Արծրունեաց արքայական տունէն թովմա անուն իշխան մը առաջին անգամ տէրը կը դառնայ այդ հողամասի մէջ Հայեկ անուն բերդին և յետոյ, ըստ աւանդութեան, գիւղաւանը իշխանի անունով Թովմ-արգ-ա կը կոչուի(*):

Աւանդական այս տեսութեան ոյժ կու տան մեզի զրկած իրենց յուշերուն մէջ, մեր հին սերունդի պատմասէր հայրենակիցներէն Յակոբ Եըլանճեան (Ամերիկա), Սիմոն Թագուշեան, Պետրոս Միսիրեան (Սէօյիւտլիւցի, Ֆրանսա), Յարութիւն Պարբտենց (Ամերիկա) և Հայրապետ Քէօրիւկեան (Ենիճեցի, Պուենոս-Այրէս): Այս վերջինը իր յուշերուն իբրեւ աղբիւր ցոյց կու տայ հնագոյն սերունդներէն կրկին գիտնական Մարտիրոս Վարժապետ Թորոսեանը, Գեւորգ Վարդապետ և Յովհաննէս աղա (Քանաստեղծ) Պոյաճեանները:

Այս վերջին տեսութիւնը կարելի է հաւանական նկատել, քանի որ 1206-1705 թուականներուն — հինգ դարերու մէջ — գրուած ձեռագիր յիշատակարանները յաջորդաբար կը յիշեն Տոմարծա կամ Տումարգա յորջորջուածը և ո՛չ մէկը թ տառով Թովմ-արգ-ա կ'որձանագրէ:

1, Տումարծացիներուն:

2, Հօրաքոյրներ: **Մանօր. հեղինակէն:**

(*) Հայեկ Թաղի Արծրունեաց տոհմէն թովմա անունով պէյի մը (իշխան) մենք հանդիպեցանք, որ յետոյ Թրքական բռնութեան տակ իսլամացած էր. մեր օրերուն Հայեկ Թաղի քանի մը տուն Թուրք բնտանիքները Թումալար (Թովմայի ցեղէն) կը կոչէինք (հմմտ. աստ, էջ 388):

Գիւղաւանի Տումարծայ կոչումը, որ անունն է միանգամայն մեր պատմագիրքին, իբրեւ հոսարակ և անիմաստ տեղանուն մը չէ որ մեզի կը ներկայանայ, այլ պատուանուն մը, որ արուած է գիւղաւանի վանքին մէջ գրական աշխատանքին նուիրուած խումբ մը արեղաներուն, զանոնք կոչելով Տումարծի (տոմար գրող)։ Այդ կոչումը որոշիչ պատուանուն մը եղած է, ինչպէս Բերքով պատուանունը Սիւնեաց դպրոցին, և Քեսունի կարմիր վանքի աշակերտներուն արուած էր Շնորհալի մակդիրը։

Գիւղաւանը այս յորջորջումով արդէն պատուուած է և մեր պատմագիրքը պարծանքով կը նոյնացնէ զայն, յարգելու և պահելու համար յիշատակը մատենագիրներու այն պատուական խումբին, որոնք՝ «... Ի դառն ժամանակի, բազում քրտաւբք վասն հալածանաց... արեամբ նահասակաց...» գրած և արտագրած են։

Ե.

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔԸ

Ե Ի

ԻՐ ԶՈՅԳ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

Ս. Աստուածածին վանքը, որ վաւերական յիշատակարաններով իր հետ կը բերէ աւելի քան ինը դարերու հնութիւն մը, ունեցած է չորս շրջաններ։

Առաջին շրջանի պատմութիւնը հիմնուած է աւանդութեանց վրայ և կը սկսի քրիստոնէական նախնական դարերէն։ Իբրեւ Ս. Աստուածածին տաճար, մինք տեսանք զայն (տաս, էջ 393)։

Երկրորդ շրջանը, որ իր մէջ կ'ընդգրկէ ԺԱ.-էն ԺԶ. դարերը (1016—1570), կը ներկայանայ որպէս Հայրապետական Աթոռ և գրչագիր մատենագիրներու կեդրոնավայր։

Երրորդը, Աթոռ Եպիսկոպոսութեան, ԺԶ. դարէն մինչեւ ԺԷ. դար (1570—1698), ուր կը գտնենք Մեեցի Աստուածասուր

դաստիարակ եպիսկոպոսը շրջապատուած գրչագիր ուսանողներով. «... զուսուցանող վարպետն իմ զկսուածասուր հեղահոգի եպիսկոպոս...»։ (Յիշատակարան Է.)։

Ս. Աստուածածին վանքի նուիրապետութեան և անոր միաբանական կազմակերպութեան մասին խօսելէ առաջ, համառօտ ակնարկ մը նետենք կապաղովկեան նահանգներու և Արգէսի շրջակայքի մէջ Հայոց եկեղեցիներու գոյութեան շուրջ, և ծանօթանանք անոնց յարաբերութեան Օրթոտոքս եկեղեցիներու հետ։

Դ. դարու վերջերը, Կեսարիոյ եպիսկոպոսական աթոռին վրայ կը տեսնուին երեք հեղինակաւոր եկեղեցականներ, երեքն ալ ծնած կապաղովկիոյ մէջ, Բարսեղ և երկու Գրիգորներ, որոնցմէ առաջինը ծագումով Հայաստանցի և ծանօթ գերդաստանէ մըն էր և եղած էր առաջին եպիսկոպոսը Կեսարիոյ աթոռին (տես առաջ, էջ 371)։

Այդ երեք մեծ հայրերը, բեղմնաւոր կեանք մը ունեցած են իրենց ծննդավայրին մէջ և օգտակար հանգիստցած քրիստոնէական ընդհանուր եկեղեցիներուն համար։

Հայաստանեայց եկեղեցիի պատերը այդ դարերուն իրենց քահանայական ձեռնադրութիւնը կը ստանային կապաղովկիոյ այս եպիսկոպոսներէն, ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորիչ և անոր քանի մը յաջորդները։

Մինչև Բաղկեդոնի ժողովի որոշումները, Հայոց և Յունաց եկեղեցիներու միջև դաւանական խտրութիւն գոյութիւն չունէր և իրարու հետ սիրով կը վարուէին։ Այդ ժողովէն ետքն է որ տեղի ունեցաւ Հայ և Յոյն եկեղեցիներու բաժանումը։

Ժ. դարուն, մուկուանդ օրթոտոքսներու թշնամութիւնը կատաղի հանգամանք ստացաւ, և հալածանքը կը գործադրուէր յոյն կայսրներու և մետրոպոլիտաներու կողմէ. այնպէս որ բազմաթիւ հայ գիւղեր Յունաց եկեղեցիին կ'ենթարկուէին և յունադաւան կ'ըլլային։ Յոյն մետրոպոլիտաներ հայ նորածինները կը մկրտէին յունական ծէսով, իսկ Հայեր ծայրայեղութեան դիմելով կրկին կը մկրտէին։

Օրթոտոքս այս հալածանքը կը վրդովէր բոլոր հայ վանքերու հանգստութիւնը, և բազմաթիւ հայ վանականներ փախչելով կը հաստատուէին Մեծ Հայքի վանքերուն մէջ, ինչ-

պէս կ'ըսէ պատմութիւնը. «... յոյժ բազմահաւաք կրօնաւորաց հալածեալք ի Հռոմայ աշխարհէն ... եկեալ յաշխարհն մեր շինեցին յոյով վանորայս...»:

Հայոց եկեղեցին ստիպուած էր գլուխ խոնարհեցնել Յուդայաց եկեղեցիին առջեւ, քանի որ Հայեր քաղաքականօրէն կը գտնուէին անոնց տիրապետութեան տակ, և կրօնական ու քաղաքական կազմակերպութիւնն չունենալով, սեպհական ոյժ մը չէին ներկայացնէր: Յետոյ ամենէն կարեւորը, աւելի առաջ՝ Հայեր չունէին դիր ու դրականութիւն և Հայոց եկեղեցիներուն մէջ պաշտամունքը կը կատարուէր Յուդայաց լեզուով: Յայնորայս պարագան շահագործելով, աւելի կը ստատկացնէին իրենց տոնձգութիւնները Հայոց եկեղեցիին դէմ:

Կեսարիա և Արգէտտի շրջակայքը, հակառակ որ քրիստոնէական նախնական դարերէն սկսեալ հայաբնակ կարեւոր շրջանակ մը եղած էին, չէին ունեցած իրենց անկախ կազմակերպեալ եկեղեցին, որովհետեւ այդ միջավայրը ծանօթ էր օրթոտոքսութեան որպէս մուկուանդ կեդրոնավայր, և Յայներ չէին հանդուրժեր որ հոն կեանք աւնենն ոչ-օրթոտոքս եկեղեցիներ, ինչպէս Յուդայաց այս մուկուանդութեան գործնական ապացոյցը տուած էր Կեսարիոյ (մեր օրերու Զինձիտերէ) Յուդայ վանքի Մարկոս մետրոպոլիտը, երբ իր շան անունը Արմէն կը կոնչէր (հմմտ. տտա, էջ 226):

ԺԱ. դարէն առաջ, Կապադովկիոյ հայաբնակ նահանգներու մէջ գրեթէ գոյութիւն չունեցան հայկական եկեղեցիներ և ազգային սեպհական հաստատութիւններ: Անոնք իբրեւ ուրոյն համայնք իրենց անկախութիւնը կը ստանային ու կը պահէին հայ թագաւորներու տեղափոխութեան շրջաններուն, երբ եկան ու հաստատուեցան Կապադովկեան երկիրներ: Հոն անոնք ունեցան իրենց կազմակերպեալ եկեղեցիները և վանքերը, օժտուած՝ վարչական իշխանութիւններով: Հայեր այլեւս իսպառ կ'ազատէին յունական հալածանքներէն, երբ այդ թուականներուն անոնք տեղի կու տային յաջորդաբար արշաւող Սելճուկներու գրոհին առջեւ (*):

(*) Ըստ պատմաբաններու, Կապադովկիոյ այս նահանգներուն եւ Արգէտտի շրջանակին մէջ, նախ քան հայ թագաւորներու գաղթը, ինչ դարերէն ի վեր հոն ապրող եւ պատկառելի թիւ կազմող հայ բնակիչները ջարդուած

Եկեղեցական պատմութեան մէջ՝ Հայոց հայրապետական
աթոռը չէ ունեցած իր որոշ վայրը և հողամասը: Հայոց աղ-
գային իշխանութիւնը և անոնց քաղաքական կեանքի հոսանքը,
ուր որ ալ գտնուած է Հայոց հայրապետական աթոռը, նոյն
հանգրուանին մէջ հաստատուն գիրք բռնած է: Այնպէս որ այս
միացեալ երկու սյոթերը հին դարերէն ի վեր կոչուած են
պաշտպանելու հայ ժողովուրդի գոյութիւնը և պայքարելու
անոր աւականութեան համար:

Այն թուականին, երբ հայ գաղթական ժողովուրդը և
Հայոց թագաւորները կը աւելափոխուէին դէպի Կապադովկեան
երկիրներ, յոյն և սելճուգ հակամարտութեանց պատճառաւ
Հայոց հայրենիքին վրայ կրակ կը թափէր. ճիշդ այդ շրջանին
է որ Հայոց հայրապետական աթոռը եւս կը գաղթէր դէպի Կա-
պադովկեան երկիրները, և Գետադարձ կաթողիկոս իր հայրա-
պետական աթոռը կը հաստատէր Սինեքերիմ Արծրունիի մայ-
րաքաղաք Սերաստիոյ մէջ:

Գետադարձի մահէն ետք՝ այս անգամ անոր յաջորդը
Խաչիկ Անեցի կաթողիկոսը կը ձգէ Սերաստիոյ աթոռը և կ'աղ-
ղուի դէպի Ծամնդաւ գաւառի կեդրոնական քաղաքը՝ Թաւ-Բլուր,
ուր կը հաստատէ հայրապետական աթոռը, և որուն սահմաննե-
րուն մէջ կը գտնուէին նաեւ Գագիկ Բ. և Գագիկ Արասեան
թագաւորներու կալուածները:

Խաչիկ Անեցիի մահէն ետք, յունական հողին վրայ այս
տառջին անգամն է որ պիտի կատարուէին Հայոց կաթողիկոսի
մը ընտրութիւնը և օծումը, երբ այնքան աննպաստ պայման-
ներու տակ կը գտնուէր Հայոց եկեղեցին՝ օրթոտոքս Յոյներու
այս մոլեռանդ երկրին մէջ:

Յոյն կայսրներ, Խաչիկի մահէն ետք, որոշած էին իս-
պառ ջնջել Հայոց կաթողիկոսութիւնը և աթոռը թափուր ձգել,

էին, եւ երբ հայ արքաներու հետ հայ ժողովուրդը կը տեղաւորուէր այդ հողա-
մասին մէջ, երկիրը հայ հնօրեայ սերունդէն պարպուած էր:

Հայոց հանդէպ այս ցարդը տեղի ունեցած պէտք է ըլլայ 861 Թուա-
կանին, երբ արար եւ յոյն բախումը ծանր հանգամանք ստացած էր, եւ Մա-
լաթիայ իշխան Օմարըյի հետ ունենալով կայսրութեան անհաշտ Թշնամի Պաղիկ-
եանները, բազմաթիւ զօրքերով մտաւ Կապադովկիա, խորտակեց Յոյները, ջար-
դեց քնակչութիւնը եւ ամայի դարձուց Կապադովկիան եւ ամբողջ Փոքր
Ասիան, եւ այսպէս շարունակ երկար տարիներ (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵՒԱՍՏՈՅ,
Աղեքսանդրեան Անդրէաս վրդ., էջ 113):

որպէսզի հայ ժողովուրդը վերջնականապէս կապուի Յունաց Եկեղեցիին:

Հայոց այս դժուարին կացութիւնը կը զբաղեցնէր Հայոց Թագաւորներու և իշխաններու միաքը, և անոնք նոր հայրապետի մը ընտրութիւնը կը կեդրոնացնէին Վկայասէրի անձին վրայ, գիտնալով որ անոր ընտրութիւնը փրկարար դեր պիտի կատարէր Հայոց Եկեղեցիի անկախութեան, հայրապետական Թոռի գոյատևման և հայ ժողովուրդի փրկութեան համար, որովհետև Բիւզանդիոնի կայսրէն որպէս դուքս պատիւներ ստացած Վահրամի անձը միայն վստահութիւն պիտի ներշնչէր Յոյն կայսեր և ժողովուրդին, և թոյլատու պիտի դանուէին նոր կաթողիկոսի մը ընտրութեան:

Վկայասէրի ձեռնադրութիւնը և օծումը կատարուած են 1066 թուականին Տումարձայ գիւղաւանի Ս. Ասուածածին հնադարեայ վանքին մէջ, որ կը գտնուէր Գաղիկ Աբասեանի ամրոցի մօտիկը (*):

Նորընտիր հայրապետը իր նոր պաշտօնին մէջ կը վայելէր պաշտպանութիւնը Գաղիկ Աբասեանի, որ հայրապետի ընտրական դորձին մէջ բերած էր իր խոշոր մասնակցութիւնը, և Յունաց կայսրէն ընտրութեան արտօնութիւն ստացողը ինքը Գաղիկ արքան հղած էր:

Տումարձայի Ս. Ասուածածին վանքին՝ Գրիգոր Վկայասէր և անոր Թոռակից Գէորգ Լուսիցի հայրապետներու Թոռանիստ վայրը ըլլալու ճշմարտութեան մասին մենք ունինք վիմագիր արձանագրութեան մը պատմութիւնը, որուն համար Տոմարձայի Պ. Բարսեղ Պոյաճեան Դամասկոսէն իր յուշերուն մէջ կը գրէ: Յուշագիրը 1920 թուականին խոր Արաբիոյ իր տարագրութենէն վերադարձած է ուերակուած ծննդավայրը Տոմարձայ, երբ արդէն ան քարուքանդ հղած էր Թուրքերու ձեռքով: Հոն վանքի քանդուած գերեզմանատան մէջ, գտած է վիմագիր արձանագրութիւն մը, ուր կը յիշատակուի Վկայասէր հայրապետի անունը որպէս արքունակալ Ս. Ասուածածնի վանքին:

«1920 Յունիս ամսուն 8 հոգի գինեալ երիտասարդներով հայրենիք վերադառնալու բախսը ունեցանք: Ես, Յարութիւն Քեա-

(*) Տոմարձայ գիւղաւանը եւ իր վանքը, այդ Թուականներուն, ծանօթ էր Ծամիդաւ անունով, որուն մասին մենք արդէն տեսանք մեր նախորդ էջերուն մէջ:

քիպեանք, Յովհաննէս Դըլքնեանք եւ ուրիշներ(*): Մենք ուղղակի գացինք դուրսի Սիւմենկէնք գտնուած Զընդըրին եայլայի կողմք, բանասէր Դանիէլ վարդապետի հոն թաղուած ձեռագիր պատմութիւնք եւ գրեքք գտնելու համար, որովհետեւ, ինչպէս իր եղբայրք Սարգիս աղան կը պատմէր, տարագրութեան վախի օրերէն երկու օր առաջ, եղբայրք Սարգիս աղայի հետ Սիւմենկէնք դրկած, հոն Զընդըրին եայլային մէջ պատի մը տակ թաղել տուած էր: Սարգիս աղայի բացատրած տեղք գտնեմ, մանրակրկիտ փնտռուեմ կատարեցիմ, բայց ոչ մէկ հետք գտնեմ: Վերադարձին Կոպր անուն թուրք գիւղք հանդիպեցանք: Դիւղի Թուրքերուն մէկուն քով գտնեմ 1902-ին գտնուած Մըքէլ վարժապետ Արմաղանեանի ձեռագիր հայկական նոթաներով տետրակը(**): Թուրքք պատմեց թէ, Հայքք տարագրուելէ ետք, ուրիշ թուրք ընկերներու հետ երբ կողոպուտի ելած էին, ինքք Արմաղանեանց ախոռին մէջ գտած է սնտուկով թաղուած գրեքք եւ անոնցմէ ասիկա առած ու մինչեւ հիմա իր քով պահած է: Թուրքք մեզ գինեալ վինակի մէջ տեսնելով, վախէն դողալով գիրքք բերաւ մեզի յանձնեց: Վերջապէս գիւղ հասանք, ամէն կողմ քար ու քանդ փնտրեցինք. աւերակուած տունքք, թաղքք պարտեցանք: Թուրքք սարսափով կը նայէին մեզի եւ նոյն սարսափք մենք ալ ունէինք իրենց նայելով, որովհետեւ Մուսթաֆա Քեմալի չեքներու հոտք մինչեւ Տոմարտա հասած էր: Երկրորդ օրք վանք գացինք:

Վանքի տաճարին աւագ դրան ձախ կողմք գտնուող գերեզմանատան քարքք Թուրքք քակէր տարք էին՝ գիւղին մէջ աւազան մը շինելու համար: Գերեզմանին փորուած հողին մէջ ուրիշ քարքք շատ էին երկաթագիր արձանագրութիւններով, որոնք հողին տակէն երեւան ելած էին. անոնցմէ մին առնելով տուտով յուլիք ետք, սա վերտառութիւնք արձանագրած եմ քովս.—

(*) Այս երկու երկատարոյներք, այդ միջոցին իսկ Թուրքերու կողմէ կը ձերբակալուին որպէս հայ կամաւորական խումբին գնդաւորներ: Առաջինք Տոմարտայի բանակին մէջ ձեռք տակ սպաննուած են, իսկ երկրորդք Յովհաննէս Դըլքնեան, Կեսարիոյ մէջ կախաղան հանուած են:

(**) Հայկական խազերով (նոթա) գրուած այդ Թանկագին ձեռագիրքք, իր մէջ կը բովանդակէ Հայաստանեայց եկեղեցիի տօնական օրերու ծանր Շարականներք եւ եկմպեան եղանակով Ս. Պատարագի արարողութիւնք՝ իր ամբողջական մասերով:

Ձեռագիրքք այժմ քովս կը գտնուի, որու բովանդակութեան վերաբարտագրութիւնք պիտի գտնենք մեր պատմութեան յառաջիկայ մասերուն մէջ:

«Ի ԱԹՈՌԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԳՐԻԴՈՐԻ ՎԿԱՅԱՍԻՐԻ ԵՒ Ի ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ա. Թ. Ռ...»։ Մնացեալը աւրուած անընթեռնի. չկրցայ զատօրոշել վերեւ յիշուած գիրերու իմաստը։ Յաջորդ շաբթուն մեջ արդէն գիւղէն հեռանալու ստիպուած եինք»։

Պրն. Բարսեղի կողմէ նշանակուած այս արձանագրութիւնը կը լուստարանէ Վկայասէրի հայրապետական տթռուի հաստատութիւնը Ս. Աստուածածին վանքին մէջ և կը հաստատէ բանասէրներու ոմանց տեսութիւնը և մեր կողմէ տրուած բացատրութիւնները՝ այս մասին։

Միայն թէ վիժագիր այս արձանագրութեան վերջաւորութեան մէջ յիշուած թուականը վիճելի է և կարօտ ստուգման ու բացատրութեան, վասնզի Ա. Թ. Ռ. տառերը համոզեցուցիչ ոչ մէկ թուական կրնան կազմել։

Աթռուսիստ վանքէն ներս և ուղեւորութեան մէջ, նորընտիր հայրապետի դործունէութեան և անոր հայրենասէր նկարագրին մասին արդէն մենք ծանօթագանք (աստ, էջ 302—318)։

Վկայասէրը իր ընտրութենէն ետք, հայրապետական տթռուին վրայ երկար առեն չմտաց։ Անիկա որպէս գրասէր հայրապետ իր գրական աշխատանքին համար որոշեց ճամբորդել Կ. Պոլիս, Եգիպտոս, Երուսաղէմ և այլուր։

Հայրապետի ուղեւորութեան մաս կը կազմէր նաեւ այցելել հայ գաղութները, հիմնել վանքեր և եկեղեցիներ, հոն տարածելու և զարգացնելու համար հայ գրչութեան արուեստը, և անոնց իշխանութիւնը յանձնելու կարող եկեղեցականներուն։ Նաեւ այդ քաղաքներէն հաւաքել մարտիրոսներու վկայութիւններ և թարգմանաբար զանոնք իրենց հարազատ ձեւով ներկայացնել իր եկեղեցիին։

Հայրապետի ճամբորդութեան այս նպատակը հանգիպեցաւ ժողովուրդի գեղոհութեան, ինչպէս նաեւ թագաւորներու գեղամութեան. իշխաններ և ժողովուրդը, ինչպէս կ'ըսէ պատմագիրը, «յարճասուս հարեալ լացին դառնապես», որպէսզի գիրենք որը չձգէ։ Ուստի հայրապետը, ժողովուրդին սիրտը չվիրաւորելու և զանոնք անաէր չձգելու համար, թագաւորներու հաւանութեամբ իսկ հայրապետական տթռուին համար կաթողիկոս ձեռնագրեց և օծեց իր խորհրդականներէն Գեորգ Լուսեցի վար-

դապկաւոր և իբրեւ աքոռակից կաթողիկոս անոր տուաւ լիազօր իշխանութիւն, ինչպէս նաեւ վանքի գործերը յանձնեց անոր:

Ըստ պատմագիրներու վկայութեան, նորընտիր հայրապետ իր օծումէն տարի մը ետք (1067), ձգեց աթոռը ու դնաց Կ. Պոլիս: Հոն գիտնական հայրապետը կը ներկայանայ Յունաց կայսեր և պատրիարքին, որոնք մեծ պատուով կ'ընդունին զայն իբրեւ զգօն և աստուածազգեաց հայրապետ, որ քաջատեղեակ էր յունարէն լեզուին և դպրութեան. «Ամեաւ պատուով ընկալան զնա, քանզի եւ տեղեակ յունարէն լեզուի եւ դպրութեան»: Հայրապետը իր հետ կարեւոր գրքեր առնելով անցաւ Եգիպտոս: (ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ՀԻՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ, Հայր Գարեգին Զարբհանաւան, էջ 597-8):

Եգիպտոսի մէջ հայրապետը նոյնպէս մեծ պատիւ կը զտնէ սուլթանէն՝ «Ամեարեցաւ յոյժ»: Հոն կը կազմակերպէ երեսուն հազարէ աւելի հայ բնակչութիւն ունեցող գաղութը, որուն համար կը հիմնէ վանք մը և եկեղեցի մը, և իր եղբորսրդին Գրիգորիսը կաթողիկոս ձեռնադրելով, անոր կու տայ հոգեւորականի բարձր աստիճանի լիազօրութիւն մը, և գաղութի վարչական ու եկեղեցական գործերու ղեկավարութիւնը անոր կը յանձնէ:

Երուսաղէմէն վերադարձին, ճամբուն վրայ կ'այցելէ Ասորիք և Կոմագինէ և նաեւ այդ կողմերը գաղթող ու ցրուած իր հօտի զաւակներուն, որոնք Ամանոսի և Տաւրոսի լեռներուն վրայ ապահով դիրքեր կը փնտռէին, և բերդեր ու քաղաքներ գրաւելով՝ կ'ուղէին կազմել մանր պետութիւններ:

Հայրապետի՝ Տոմարծայի իր աթոռէն բացակայութիւնը և դէպի Պոլիս, Եգիպտոս, Երուսաղէմ և Ամանոսի լեռներ ճամբորդութիւնը և աթոռ վերադառնալը ըստ պատմագիրներու կը տեւեն հինգ ամիսներու ժամանակամիջոց մը (1067—1072):

Այսպէս գրասէր հայրապետի իր աթոռէն հեռու ապրած կեանքը եղած է օգտակար գործունէութեան մը շրջան, թէ՛ իր գաղթական ժողովուրդի և թէ անոր եկեղեցիի կազմակերպութեան համար:

Վկայասէրի բացակայութեան միջոցին, հայրապետական գործերը կը վարէր Գեորգ Լօռեցի, որ իր կարգին ուսումնական եկեղեցականի մը պատմութիւնը ունի և իրեն կը վերագրուին կարեւոր հեղինակութիւններ:

Հինգ տարի բացակայութենէ հաք, ուղեւոր հայրապետի գէպի աթոռանիստ վանք վերադարձին, անոր առաջին գործը կ'ըլլայ Լոռեցին զրկել հայրապետական աթոռէն, որովհետեւ նախ իբրեւ գործակից անոր անկեղծութեան մասին իր վստահութիւնը կորսնցուցած էր, յետոյ որպէս աթոռակալ իր կամքէն անկախ կերպով ձեռնադրած էր զայն:

Լոռեցին իր հայրապետական քօղը կորսնցնելէ հաք խոնարհեցաւ և գնաց վիրաւոր և առանձնացաւ Տարսոն քաղաքը: Հայրապետը Տարսոնի մէջ տպուկիւնեցաւ հայ իշխան Ապլղարիպի հիւրասիրութեան, որուն իշխանութեան տակ էին Ատանա, Լամբրոն, Պապեռն և ուրիշ քաղաքներ: Գէորգ հոն ապրեցաւ հայրապետական շուքով. ան շրջակայ քաղաքներու վրայ իբր Հայոց հայրապետ իր իրաւասութիւնը կը գործադրէր:

Ս. Աստուածածին, Տաւադայի Վանք, Վկայասէր և Լոռեցի երկու հայրապետներու աթոռանիստ վայրը ըլլալէ առաջ, պէտք է ունեցած ըլլայ միաբանական կազմակերպեալ վիճակ մը և հոն հաստատուած պէտք է ըլլայ գէպի Կ. Պոլիս Գիտադարձի ընկերացող եկեղեցականներու շքախումբը:

Արգէտի այդ սահմանին և Տոմարծայի հոգամասին մէջ Հայոց և Յունաց միջեւ տեղի ունեցած կրօնական և քաղաքական դէպքերը և հայրապետական աթոռներու տեղափոխութիւնը այդ կու տան պատմաբաններու վկայութեան և մեր այս տեսութեան:

Պետրոս Գիտադարձ, Անիի գրաւման վերաբերեալ խնդիրներու շուրջ երբ Յունաց կայսեր կողմէ Կ. Պոլիս կանչուած էր, իր հետ կը տանէր եպիսկոպոսներու, վարդապետներու և քահանաներու կարեւոր շքախումբ մը, ինչպէս պատմաբանը կ'ըսէ. «... Վառեալ զինուէ... եւ վարդապետ եւ եպիսկոպոս... կրօնաւոր քահանայս, հարիւր եւ քսան հեծեալս ի ջորոց... հասանք ի Կոստանդնուպոլիս...», որոնց թիւը կը հասնէր 17 գիտնական և ծանօթ եկեղեցականներէ բաղկացած խումբի մը և որոնց մէջ կը գտնենք նաեւ «աւետագովելին Տէր Եղիսէ Կախկոպոս»ը և ուրիշներ (Ուռհայեցի, էջ 123): Տակաւին կան եկեղեցականներ, որոնց անունները չեն յիշուած այս խումբին հետ, ինչպէս Սանահին վանքի միաբաններէն Քարափնեցի գիտնական Յակոբ վարդապետը, որուն անունն մենք հանդիպեցանք Կ. Պոլսոյ մէջ, երբ Հայոց եկեղեցիի դաւանանքի մասին կը վիճաբանէր

Յուստաց կայսեր հետ և կը պաշտպանէր անոր անկախութիւնը:

Եկեղեցականներու այս խումբին մենք կը հանդիպինք երկրորդ անգամ մը եւս, երբ անոնք կրկին արգելափակուած էին Կ.Պոլսոյ մէջ Խաչիկ Բ. Անեցի հայրապետին հետ. անոնց մէջ էր նաեւ գովելին Տէր Եղիսէ Եպիսկոպոսը:

Խաչիկ Անեցին, Պոլսոյ իր արգելարանէն հաք կը ձգէ Սեբաստիոյ աթոռը և իր խումբով կը մեկնի Թաւ-Բլուր իր նոր հայրապետանոցը:

Հայրապետը մինչեւ իր մահը Թաւ-Բլուրի մէջ չէ մնացած, այլ զայն տեղափոխուած կը գտնենք մօտակայ ուրիշ վանք մը, որ Տումարձայի Ս. Ասուածածին վանքն է, մինչ ուսմանք տեղագրական պայմաններուն անծանօթ, սխալմամբ Թաւ-Բլուրի մօտիկը Մասրասունցի մէջ ըլլալ կը կարծեն:

Ըստ պատմագիրներու, Թաւ-Բլուրի մէջ հայրապետին տրուած կը գտնենք հինգ գիւղեր և երկու վանք: Եթէ առաջին վանքը Ծամնգաւ գաւառի կեդրոնական այս քաղաքի՝ Թաւ-Բլուրի մէջ կը գտնուէր, երկրորդ վանքը կասկած չկայ թէ Տումարձայի Ս. Ասուածածին վանքն է, որ Տոմարձայի սահմաններուն մէջ կը գտնուէր և այդ թուականներուն այս գաւառի անունով Ծամնգաւ կը կոչուէր:

Յետոյ կը տեսնենք թէ, Վկայասէր իր հայրապետական օծումը ստանալէ առաջ, որպէս Գրիգոր Վահրամ՝ Խաչիկ կաթողիկոսէն կանխաւ կը ստանայ քահանայական ձեռնադրութիւնը և Խաչիկի մահէն հաք կ'արժանանայ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան և օծման:

Իրարու մօտիկ ժամանակամիջոցի մը մէջ, երկու աթոռակալ հայրապետներու՝ Վկայասէրի և Լուսեցիի օծման արարողութեան կատարումը, ինքնին կը վկայէ թէ Խաչիկ Անեցին իր շուրջը կը պահէր կաղմակերպեալ միաբանութիւն մը և ունէր անհրաժեշտ եղող եպիսկոպոսներն ու վարդապետները:

Պատմագիրները կը վկայեն թէ երբ Վկայասէր հայրապետական աթոռը վերագարձաւ (1072) և պաշտօնազուրկ ըրաւ Գէորգ Լուսեցին, այն տանն իր մօտ կը գտնուէին կարող եկեղեցականներ, թէև անոնց անունները չեն յիշուած, և անոնց թարգմանել կու տար ճառեր ու վկայաբանութիւններ, զորս ինք հաւաքած էր, միաժամանակ հայրապետը կը հսկէր աթոռին համար անհրաժեշտ եղող գործերուն:

Մենք պատմութեան մեր ճամբուն վրայ պիտի տեսնենք թէ Տումարձայի Ս. Աստուածածին վանքը, նախքան վկայասէր և Լուեցի երկու հայրապետներու ամբողջութիւնը, եղած է ուսումնական վայր մը և Լուեցիի նման գիտնական վարդապետներ եղած են անոնց դաստիարակ ուսուցիչները: Այդ վանքի աշակերտներն են, որոնք յետոյ մեղի պիտի ներկայանան վկայասէրի գործերուն որպէս թարգմանիչներ և շարունակած մօտաւորապէս կէս դար (1045 - 1104), հաւանաբար Գաղիկ Աշոտեանի օրերէն սկսեալ, երբ տակաւին Գաղիկ Արասեան Հայոց թագաւորը և Խաչիկ Բ. Անեցի Հայոց հայրապետը Ծամնդաւ գտաւոր չէին հասած:

Այս մասին որոշ գաղափար մը տանելու համար՝ հետեւինք վկայասէրի ինքնագիր յիշատակարաններուն: Հայրապետը Կ. Պոլսէն իր ճամբորդութենէն վերադարձին, կը հասնի Տորոսի ստորոտը և հոն Սրբոյ հրեշտակաբնակ վանքի մը մէջ կը գտնէ հոգեւորն գիտնական Կիրակոս վարդապետը, որուն համար կ'ըսէ. «Որ իմ քս հոգւոյ որդիս ե եւ մեր փոխանորդին Գեորգայ աւակեռս»:

Գիտնական այս վարդապետը Կիրակոս, ուրեմն նախքան վարդապետական ձեռնադրութիւնը, եղած է Գեորգ Լուեցի վարդապետի աշակերտը, և յետոյ է որ վարդապետական ձեռնադրութիւնը ստացած է վկայասէր հայրապետէն, երբ զայն կը կոչէ Հոգւոյ որդի:

Ըստ վկայասէրի, այս վարդապետը իրեն բարձր հմտութեամբ, ինչպէս հայրապետին, նոյնպէս զանազան հեղինակներու մեկնութիւնները թարգմանած և հարազատ ոճի վերածած է զանոնք:

Երկրորդ անգամ եւս, Քրիստոսի 1104 թուականին (Հայոց ՇԾԱ թուին), երբ գրասէր հայրապետը Ալեքս Կոմնենոս կայսեր իշխանութեան ժամանակ, այլ և այլ հալածանքներէ նեղուած Սեաւ Լեռ կը քաշուի, հոն իր գրական աշխատանքին աջակից կը գտնենք Մասթեոս անուն գիտնական քահանայ մը, որուն համար վկայասէր կ'ըսէ. «Որ ուսեալ եւ վարժեալ եր մերով ձեռամբ»: Յայտնի է թէ գիտնական այս քահանայ եւս Կիրակոսի խումբին կը պատկանէր և եղած էր աշակերտը Լուեցիի և անոր վանքին:

Գիտնական այս հեղեցականներէն Կիրակոսի և Մասթեոսի

Վարդին կը յիշուին նաեւ Գեորգ Վրդ. վասպուրականցին, Մեղրիկ կոչուած, որ նորսգած է Դրազարկի Ս. Ուխտը: Նաեւ Թեոդորոս (Ալախօսիկ), Հոնի քաղաքի եկեղեցիի դրան եպիսկոպոսը, որ յետոյ կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ: Նոյնպէս Սեփանոս Վրդ. Մանուկ կոչուած, Քեսսւնի կարմիր վանքի առաջնորդը, որու խնամքին յանձնուած էին սւսանող վարդապետներու խումբ մը: (ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ, Հ. Զարբ., էջ 602—605):

Յիշատակուած այս գիտնական եկեղեցականները, Տաւրոսեան բարձունքներու այդ վանքերը տեղափոխուելէ առաջ, եղած են Գէորգ Լուսեցիի և անոր գիտնական ընկերներու աշակերտները: Ուստի գիւրին է եղրակացնել թէ, քանի որ Լուսեցին երկար տարիներ տեղաւորուած էր Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, թէ իբրեւ վարդապետ յետոյ հայրապետ, սւրբին այդ գիտնական վարդապետները Ս. Աստուածածին վանքի արտագրած սերունդներն էին:

Արգէոսի արեւելեան այս գաշատհովիտը, որ իր մէջ կը պահէր Տոմարծայ անունով Ս. Աստուածածին վանքը, որպէս հայկական կեդրոնավայր իր հմայքը և ազդեցութիւնը կորսնցուցած էր: Հայ թագաւորներ վախճանած էին և հայեր սելճուդ-թուրք վաղահաս արշաւանքներէն սարսափահար, սկսած էին փախչիլ կիլիկեան բարձունքներ և երկիրներ:

Յոյներու հաշտանքներէն նեղուած վկայատէր հայրապետը, ինչպէս ինքը յիշատակած է, դիրք բռնած էր Ամանոսի Սեւ լեռներուն վրայ:

Վկայատէրի հայրապետական աթոռը թէեւ պաշտօնապէս կը մնար Ս. Աստուածածին վանք, սակայն ինքը հետզհետէ կը տեղաւորուէր հայկական գաղութներ կազմած այս լեռներու բարձունքները և հոն կը փոխադրէր իր գործունէութեան կեդրոնը:

Հայոց հայրապետը, որպէս քաղաքական միտք, կը հետեւէր Հայոց իշխաններու ձգտումներուն, որոնք կը հառապէին զէին այդ բարձունքներուն վրայ հիմնել Հայկական անկախ պատուծիւն մը, երբ արդէն Հայոց Ռուբէն իշխանը յաջողութեան մէջ կը զանուէր:

Վկայատէր իր այս գործին մէջ իրեն աջակից ունէր Բարսեղ Անեցի հայրապետը, որուն առում էր աքոռակայութեան

իրաւունքը և գործելու լիազօրութիւն իբրեւ ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս:

Վկայասէրի լիւ փոխադրուելէն ետք, լեռնաշղթայի այդ մասերուն մէջ հետզհետէ կը ծաղկէին Ամանոսի Սեւ լեռան Արեգ վանքը, Անուարդայի Դրագարկը, Քեսունի կամ Շուղրի Կարմիր վանքը, ուր կը տեղաւորուէին «հոգեշնորհ» կիրակոսի և Մաթէոսի նման գիտնական եկեղեցականներ և անոնց առաջնորդական աթոռին վրայ կը գտնուէին Թէոդորոս Ալախօսիկի, Գէորգ Մեղրիկի և Ստեփանոս Մանուկի նման գիտնական ու կարող եկեղեցականներ, որոնք միանգամայն աթոռակից Բարսեղ Անեցի հայրապետին վստահութեանը արժանացած՝ բարձր եկեղեցականներ էին:

Վկայասէր և Բարսեղ զայդ հայրապետներու կողմէ կիլիկեան րարձունքներուն ստեղծուած վանական այս շարժումը հետզհետէ կը կեդրոնանար Հայոց իշխան Վասիլի շուրջ և անոր տիրապետութեան ենթակայ Քեսունի կամ Շուղրի Կարմիր վանքին մէջ, որու առաջնորդն էր Բարսեղ Ա. հայրապետի ձեռնասուն և Լուսիցիի աշակերտ Ստեփանոս Եպիսկոպոս Մանուկ կոչուածը:

Ստեփանոս իր կարողութեամբ եղած էր եկեղեցական զարգացման նշանաւոր գործիչ մը և իր օրով վանքը ունէր միաբանական հարուստ կազմակերպութիւն, ուր հաւաքուած էր գիտնական վարդապետներու խումբ մը:

Գիտնական վարդապետներու այս շարքին կը պատկանէին Ներսէս և Սարգիս Շնորհալիները, որոնք ըլլալով Վկայասէրի հիմնած Կարմիր վանքի զարոցի աշակերտներէն, Վկայասէրի վառ հաւատքով մշտարթուն հսկեցին Հայութեան կենդանի հաւատքին և անոր Ազգային Եկեղեցիին:

Ներսէս Շնորհալի, Վկայասէրի հայրապետական արժանիքը և անոր գործերուն գրական արժէքը սահմանելու համար, հետեւեալ կերպով կը տողէ.

Երկրորդ Մեսրոպայ մեզ երեւեալ

Զգիրս քաղումն թարգմանեալ,

Առ ի Յունաց եւ յԱսորոց

Ճառքս սրբոց վերաբերեալ:

Վկայասէր, Սեւ լեռան Արեգի վանքէն մինչեւ Քեսունի Կարմիր վանքը, մտաւորական այս շարժման որպէս ոգին և հեղի-

նակը, ինչպէս տեսանք, այս աշխատանքին մէջ իրեն աջակից ունեցած էր Բաբսեղ Անեցի աթոռակից հայրապետը և Հայոց իշխան Վասիլը, որ այդ շրջանակին մէջ միւս իշխաններէն աւելի գերակշիռ դիրք ունէր:

Քաղաքական և կրօնական այս երեք սյուների վրայ և համերաշխութեան մէջ, խորհրդաւոր եռամեծ զինակցութիւն մը կազմած, այդ բարձունքներուն վրայ կը պաշտպանէին հայկական մանուկ անկախութիւնը և Հայոց Եկեղեցիին աւանդական գիմադիծը:

Արգէնոսի արեւելեան դաշտահովիտին մէջ Ծամկբաւ գաւառի այս հողամասին վրայ, իրենց հայրապետական աթոռը հաստատած՝ իսախի Բ. Անեցի, Գրիգոր Բ. Վկայասէր և Գէորգ Լոռեցի հայրապետներու պատմութիւնը կը յիշեցնէ նախապէս միեւնոյն հողամասին մէջ դիրք բռնած Հայոց իշխաններու կեանքի պատմութիւնը, որոնք անկախութեան ձգտումներով կը ձգէին դաշտահովիտը և կը բարձրանային դէպի կիլիկիան բարձունքները, հոն կազմելու համար Հայոց քաղաքական անկախութիւնը: Միեւնոյն հողամասին մէջ, նոյն նպատակով, Հայոց հայրապետներն ևս իրենց աչքերը կը յառէին դէպի լեռնաշղթայի բարձունքները, հոն հաստատելու համար վանքեր և մտաւորական կեդրոններ և ապահովելու համար Հայոց Եկեղեցիի անկախութիւնը:

Վկայասէր հայրապետը, ինչպէս տեսանք, իր աթոռանիստ Ս. Աստուածածին վանքին մէջ երկար տաւն չէ մնացած և հայրապետական աթոռի գործերը յանձնած էր աթոռակից և իրեն փոխանորդ Գէորգ Լոռեցի հայրապետին:

Ըստ պատմագիրներու, Ս. Աստուածածին վանքը Վկայասէր հայրապետի աթոռանիստ վայրը ըլլալէ առաջ, ունէր կարեւոր միաբանութիւն մը, որ կը կազմուէր իսախի Բ. Անեցիի ընկերացող վարդապետներէն և Գեաղարծի օրէն Հայաստանէն եկող եկեղեցականներէն, որոնցմէ մաս մը յետոյ Սեւա լեռան վանքերը գաղթեց՝ Վկայասէր հայրապետի ջանքերով:

Վկայասէրի դէպի լեռ վանքերը տեղափոխուելուն պատճառով Ս. Աստուածածին վանքը թէեւ կը կորսնցնէր իր աթոռակալը, բայց չէր կրնար զրկուիլ աթոռապահ վանքի մը վայել տիրող ազդեցութենէն, և ո՛չ ալ կրնար անշքանալ իբրեւ պարզ ուխտատեղի մը, քանի որ վանքը շրջապատուած էր հայ

բնակչութեամբ լեցուն մեծ ու փոքր բաղձաթիւ գիւղերով և եկեղեցիներով և կը գտնուէր հնամենայ գիւղաւանի մը կեդրոնական մասին մէջ. որով չէր դադրած դպրանոց մը կամ վարդապետանոց մը ըլլալէ, ուր կ'ապրէին գրչագիր եկեղեցականներ:

Այս իրողութիւնը կը հաստատուի անով որ ժ.Ա. դարէն սկսած վանքը կը գտնուէր ծաղկած վիճակի մէջ և հոն կ'ապրէին գրչագիր մատենագիրներ: Վկայասէր հայրապետի Սեաւ լեռները գաղթելէն ետք, անոնք ոչ թէ դործելէ դադրած են, այլ շարունակած են իրենց գրչագրութիւնը, ինչպէս կը վկայէ ժ.Գ. դարու սկիզբը (1206) Տոմարծայի մէջ գրուած ձեռագիր Աւետարանի մը յիշատակարանը, որ Վկայասէրի տեղափոխութենէն և անոր վախճանումէն (1105—1206) իննսուն մէկ տարիներ ետք գրուած է:

Մենք կը տեսնենք թէ, Վկայասէրի մահէն ետք, Սեաւ լեռան վանքերու միաբանութեանց և Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքի գրչագիր վարդապետներու միջեւ փոխադարձ կապ եւ յարաբերութիւն գոյութիւն ունի: Սեաւ լեռան վանքերէն եկած գրչագիր վարդապետներ երկար տաւն կը հիւրասիրուին Ս. Աստուածածին վանքին մէջ. այնպէս որ ժ.Զ. դարուն Ս. Աստուածածին վանքի միաբանութիւնը կարծես լեռնային կիլիկիոյ վանքերուն մէջ մարդուած գրչագիր եպիսկոպոսներու և վարդապետներու ազդեցութեան տակ կ'ապրի, երբ այդ տաւն վանքը սկսած էր դառնալ եպիսկոպոսական աթոռանիստ վայր մը:

Հայոց կաթողիկոսական աթոռին Ս. Էջմիածնէն տեղափոխութիւնը կը սկսի Գեառգարձ կաթողիկոսով. անկէ ետք մինչեւ կրկին Հայաստան վերադարձը, հաստատ և հանգիստ կեանք մը չ'ունենար:

Պետրոս Ա. Գեառգարձ, 1023 թուականին հայրապետական իր աթոռը կը հաստատէ Սենեքերիմ արքայի կալուածը՝ Սերասաիոյ Ս. Նեան վանքին մէջ, ուր կը վախճանի ու կը թաղուի:

Գեառգարձի յաջորդը, Խաչիկ Բ. Անեցի հայրապետը, 1062 թուականին աթոռը կը տեղափոխէ Թաւ-Բլուր և յետոյ Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքը, ուր 1065 թուին կը վախճանի և կը թաղուի:

Խաչիկ Անեցիին կը յաջորդեն 1066 թուականին Գրիգոր

Բ. Վկայասեր և Գեորգ Լոռեցի աթոռակից հայրապետները, որոնք միաժամակ կը նստին Ս. Աստուածածին վանքին մէջ:

Գրիգոր Վկայասէր հայրապետական աթոռը Աստուածածին վանքէն կը փոխադրէ Սեաւ լերան Արեգի վանքը, յետոյ Վասիլ Հայոց իշխանի կեդրոնական քաղաքը՝ Քեսուճի Կարմիր վանքը: Վկայասէր այս վանքին մէջ իրեն աթոռակից կ'ընտրէ Բարսեղ Բ. Անեցի հայրապետը, որ նախապէս այդ շրջանակին մէջ իբրեւ հայրապետ գործակցած էր Վկայասէրին: Երկու հայրապետներ կարծիր վանքին մէջ կը մնան մինչեւ իրենց մահը և հոն կը թաղուին:

1113 թուականին Բարսեղի մահէն ետք, հայրապետական աթոռ կը բարձրանայ Գրիգոր Գ. Պահլավունի հայրապետը: Գրիգոր 1125 թուականին աթոռը կը փոխադրէ Ծովք գղեակը, որ իր գերդաստանի սեպհական կալուածն էր:

1141 թուականին կը տեղափոխուի Հռովկայ (Րում-ղալէ) գղեակը, որ Քեսուճի իշխան Վասիլի գլխաւոր բերդերէն մին էր: Հայրապետական աթոռը այս տեղ կը հաստատուի մէկ ու կէս դար (1141—1293), մինչեւ որ գղեակը կը դրաւուի Եգիպտոսի սուլթաններու կողմէ:

1293 թուականին՝ հայրապետական աթոռը կը փոխադրուի Հայոց թագաւորներու մայրաքաղաքը Սիս, ուր նոյնպէս կը մնայ մէկ ու կէս դար (1293—1441), և հուսկ ուրեմն կը տեղափոխուի Ս. Էջմիածին:

Հայոց կաթողիկոսական աթոռի տեղափոխութիւնը Դուինէն դէպի թափառական երկիրներ և յետոյ կրկին վերադարձ դէպի Հայաստան, տեւած է հինգ հարիւր քառասուն տարիներ (901-1441):

Զ.

ԱԹՈՌ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ

Ե Ի

ԻՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՒԻՆ ՀԵՏ

Տոմարծայի Ս. Ասատուածածին վանքը դարձաւ եպիսկոպոսութեան արքունի, որ իր պատմութեան երրորդ շրջանն է, և որ անոր անցեալի պատմութեան մէջ եղած է ամենէն արդիւնաւոր ժամանակը, երբ մեզի կը ներկայանան լեռնային Կիլիկիոյ վարդապետանոցի աշակերտներէն աթոռակալ եպիսկոպոսներ և գրչագիր վարդապետներ, որոնք իրենց կարգին աշակերտներ կը հասցնեն և կ'ողողեն Կեսարիոյ շրջանի վանքերն ու եկեղեցիները:

Վկայաւորի հայրապետական աթոռին գէպի Սեու-Լեռ տեղափոխուելէն ետք, այդ թուականին Ս. Ասատուածածին վանքին մէջ եպիսկոպոսական աթոռի հաստատութեան և անոր աթոռակալներու մասին յիշատակարաններ չեն հասած մեզի, հաւանաբար որ գրչագիրներ չարուեստած են պահել իրենց դոյնութիւնը վանքէն ներս, որով հաւանաբար կորսուած և անհետացած են շատ մը յիշատակարաններ:

Անհետացածներու մէջէն առաջին յիշատակարանը, որ մեզի հասած է, 1206 թուականին գրուած և մեզի ծանօթ ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանն է, որուն գրիչը՝ ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ Ի ՏՈՄԱՐՇՈՒ՝ կը գտնենք «...ի գաւառս Կեսարիոյ... ի հռչակաւոր անապատին սրբոյն Կարսպէսի...», ուր կ'աւարտէ իր ձեռագիր Աւետարանը: Գրիչը յիշատակարանին մէջ կը յիշէ Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդը, «...ի Եպիսկոպոսութեան Տէր Ագարիա վերայսեսչի...» (Յիշատակարան Ա., ժամանակ՝ 1206):

Ըստ յիշատակարաններու վաւերական արձանագրու-

Թեան, ԺԶ. դարէն սկսեալ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքը եղած է համանուն նահանգին Հայոց առաջնորդութեան կեդրոնական վայրը, և ունեցած է իր թեմական կաղմութիւնը իրեն ենթակայ վիճակներով, ինչպէս կը վկայեն հետեւեալ յիշատակարանները. —

1481 թուականին սրբոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ (այժմ Նիրզէ) Հայոց վանքին մէջ գրուած ճառոց գրքին գրիչը Տէր Յովանէ Նաղաշ... որպէս թեմական առաջնորդներ կը յիշէ Կեսարիոյ նահանգին եպիսկոպոսները Տ. Կիրակոս և Տ. Անդրէաս. «...Ձեռամբ Տէր Յովանէ Նաղաշին... ի գաւառս Կեսարիոյ ի սուրբ ուխտս, բնդ հովանեալ Ս. Գրիգորի Նիւսացւոյն... եւ յեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգի Տ. Կիրակոսի, Տ. Անդրէասի»:

Նոյնպէս Կեսարիոյ Մանսիսոն (այժմ Մանճըսուն) գիւղին մէջ 1495 թուականին գրուած Յայսմաւուրբի յիշատակարանի գրիչը Յովնաննէս Աբեղայ կը յիշէ Կեսարիոյ Ս. Կարապետի աթոռին եպիսկոպոսը Կիրակոս. «...Գրեցաւ ձեռամբ... Յովնանէս Աբեղի... ի գաւառս Կեսարիոյ ի գեղս որ կոչի ՄԱՆՏԻՍՈՆ, ի դուռն Ս. Ածածնին եւ Սբ. Խաչին եւ Սբ. Թորոսի,... եւ յեպ.աւրեան ՏՆ. ԿԻՐԱԿՈՍԻ» (Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1481 և 1495):

Այսպէս, Կեսարիոյ շրջանի մեր օրերու Նիրզէ և Մանճըսուն գիւղի վանքերն ու եկեղեցիները, ԺԳ. դարէն սկսեալ ենթակայ եղած են Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի եպիսկոպոսական թեմական աթոռին, իսկ Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքը, Վկայասէրի հայրապետական աթոռէն հաք, իբրեւ եպիսկոպոսական աթոռ եղած է անկախ և անջատ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի արքեպիսկոպոսական աթոռէն:

ԺԶ. դարու կէսէն սկսեալ (1570), վաւերական յիշատակարաններով Ս. Աստուածածին վանքի եպիսկոպոսական աթոռակալները, Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդական աթոռի եպիսկոպոսներուն հետ զոյգ կը յիշատակուին, և այսպէս կը շարունակուին մինչեւ 1681 թուականը, այսինքն Ս. Աստուածածին վանքի վերջին աթոռակալ Յովակիմ եպիսկոպոսի պաշտօնավարութիւնը (Յիշատակարան ԼԱ., Ժամանակ՝ 1681):

Գրիչ Գրիգոր քահանայի (ի Տումարծու) յիշատակարանէն

ուղիղ մէկ դար ետք, 1307 թուականին, Լեւոն Հայոց թագաւորի անունով Սոսյ մէջ գումարուած ժողովի 21 հպիսկոպոսներու շարքին, Կեսարիոյ աթոռին հպիսկոպոս Կոստանդին Կեսարացիի հետ, կը գտնենք նաեւ անունը Լեւոն հպիսկոպոս Ծամնքաւի (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, Օրմ. Սրբազան, էջ 1785), որ պէտք է հղած ըլլայ Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքի աթոռի հպիսկոպոսը, քանի որ գիտենք թէ այդ թուականներուն գիւղաւանի և վանքին անունը տակաւին պատմութեան մէջ ծանօթ էր Ծամնքաւ (գաւառի) անունով:

Միեւնոյն թուականին (1307), Տոմարծայի սահմանին մէջ գտնուած Կասաղոն (Կասղըլէր) գիւղաւանի վանքին մէջ, մենք կը հանդիպինք հպիսկոպոսական աթոռի մը, որուն վրայ կը տեսնենք Անաւարդացի Գրիգոր անուն հպիսկոպոսը, որ յետոյ Հայոց Հեթում Բ. թագաւորի պաշտպանութեամբ կաթողիկոսական աթոռ կը բարձրանայ^(*): Ըստ պատմագիրներուն Անարզաբա (Անաւարդա) քաղաքը հղած է հպիսկոպոսական աթոռավայր, որուն առաջնորդները կը նստէին «Կասաղոն»ի վանքին մէջ, և Գրիգոր Անաւարդացի հպիսկոպոսը հղած է անոնցմէ մին և լուազոյնը, և այդ իսկ պատճառաւ կոչուած է Գրիգոր Անաւարդացի: (ԲՆԱՇԽԱՐՀԻԿ ԲԱՌԱՐԱՆ, էջ 173):

Առաջին յիշատակարանը, որուն դրիչը՝ Գրիգոր քահանան՝ կը յիշէ Տոմարծայ վանքի հպիսկոպոսական առաջին աթոռակալը՝ Յովհաննէս Հղնեցի հպիսկոպոսը, կը կրէ 1570 թուականը. անոր անունին պիտի հանդիպինք իր կարգին:

Վանքի հպիսկոպոսական աթոռի պատմութիւնը կապուած է վանքէն ներս ստեղծուած մասւորական կեանքի պատմութեան հետ, որ կը ծաղկի աթոռակալ հպիսկոպոսներու ջանքերով. անոնք կ'ապրին միեւնոյն ժամանակամիջոցի մէջ և միասին կեանքէ կը դադրին:

(*) Ըստ պատմաբաններու, Գրիգորի կաթողիկոսական ընտրութիւնը եղած է ապօրինի և Հայոց Հեթում Բ. թագաւորը զայն ձեռնադրել տուած է առանց հպիսկոպոսական ժողովի որոշումներուն և հաւանութեան, որովհետեւ Հեթում որպէս լատինամէտ կուսակցութեան հովանաւորը և լատին միաբանութեան անդամակից, կը ջանար Հայոց եկեղեցոյ գլուխն անցընել իր կուսակցութեան պէտ Գրիգոր հպիսկոպոս, որ քանիցս փորձած էր հայրապետական աթոռին տիրանալ, բայց յոստիսար եղած էր: (ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, Օրմ. Սրբազան, էջ 1738):

ԺԲ. դարուն, Կիլիկիան լեռնազաւատին մէջ, Վկայասէրով սկսած մտաւորական շարժումը, Ռուբինեան իշխանութեան շրջանին կ'աւանդայ վերադարձում մը: Հոն Սեւակեան Արեգ, Քիստունի Կարմիր և Դրագարկի վանքերուն կը յաջորդեն Մեծ Փարի և Սկեւոյ վանքերը, որոնք լուսամիտ կաթողիկոսներու հովանաւորութեան տակ դարձած էին ուսման կեդրոններ, ուր բազմաթիւ վանականներ կ'ընդօրինակէին ձեռագիրներ և կը զարգացնէին գրչագրական արուեստը, որ այդ շրջանին ուսման մասը կը կազմէր: Այնպէս որ վերածնող այդ նոր սերունդը, ԺԲ. և ԺՁ. դարերուն միջև կամուրջ մը կը կազմէր, և այսօր մեր ձեռքը հասած ձեռագիրներու մեծ մասը կը պարտինք այդ վանքերու աշակերտներու ջանքերուն:

Այս նոր վանքերուն մէջ ծաղկող մտաւորական շարժման ղեկավարները եղած են Սիւնեաց դպրոցի աշակերտներէն Ղուկաս Վրդ. Կեղեցի և անոր գտնուկներէն Պետրոս Կարկառեցի(*), որոնք Կիլիկիոյ վանքերուն մէջ հիմնած էին վարդապետացներ և կ'արտագրէին գրչագիր վարդապետներ:

Ծաղկած այս վանքերուն մաս կը կազմէր առաւելագէս Զէյթունի վարդապետանոցը, որ օժտուած էր կարող և յայտնի դէմքերով, որոնց մէջ կը փայլէին նոյնպէս Կեղեցիի դպրոցի աշակերտներէն Ագարիա Տարօնեցի կամ Սասունցին (Փիլիսոփայ կոչուած)(**) և Զէյթունցի Վահան Էրեցը (գրչագիր), որոնք ի-

(*) Պետրոս Կարկառեցին (1601—1608) իրրեւ հակաթու արձանագրուած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու գաւազանին մէջ:

Պետրոսի ծննդավայրը Կարկառը, կը գտնուի Կիլիկիոյ կաթողիկոսական սահմանին մէջ Մալաթիոյ շրջանները, որ այդ թուականներուն նշանաւոր էր իրրեւ ուսումնական կեդրոն իր Ս. Տիմոթէոս դպրեմանքով: Կարկառեցի իր նախնական ուսումը ստացած էր իր ծննդավայրի այս վանքին մէջ, եւ իր դասընկերները եղած էին Ղուկաս Կեղեցի և Մաալիոն Ռուհայեցի վարդապետները: Պետրոսի աշակերտները կը հաշուեն տասնեակ մը վարդապետներ, ամէնքն ալ ուսուցիչ եւ առաջնորդ: Անոնց վրայ կ'աւելնան նաեւ Աստուածատուր եւ Խաչատուր վարդապետներու անունները: (ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ, Բարգէն Ա. Կաթողիկոս, էջ 250—252):

(**) Ագարիա Տարօնեցին կամ Սասունցին (Փիլիսոփայ), որուն մասին Գրիգոր Դարանաղցին կ'արտայայտուի որպէս առաջին եւ անձանձիր քարոզող, ժամանակ մը գտնուած է Պրուսայի եւ Նիկիոյ կողմերը, եւ ջանացած է միարանական վանքեր հիմնելու: Այս գիտնական փիլիսոփան 1619 թուականին պիտի գտնենք Տոմարայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ, ուր գրչագիր աշակերտներ կը պատրաստէ:

րենց շուրջը հաւաքած էին բազմաթիւ աշակերտներ և գրչագիր վարդապետներ:

Զէյթունի վարդապետանոցը, իր ուսումնական աշակերտներէն կը զրկէր ինչպէս հեռաւոր Հայաստան, նոյնպէս Կեսարիոյ շրջանի վանքերը, հոն գործելու, արտադրելու և իրենց առած գատախարակութիւնը ժողովուրդին մէջ տարածելու համար:

Տոմարծայի Ս. Ասուածածին վանքը, որպէս ամենամօտիկ վայրը Զէյթունի այս վարդապետանոցին, ուսումնական կայանը դարձած էր անոր աշակերտներուն: Այդ ժամանակամիջոցին է որ Ս. Ասուածածին վանքին մէջ կը գտնենք Զեյթունի մէջ պատրաստուած գիտնական վարդապետներէն Յովհաննէս Եպիսկոպոս Զեյթունցիին, իր հոգեւոր որդին Յակոբ վրդ. Զեյթունցիին և Գրիգոր Եպս. Ծերուն կամ Պարոնսկեր, որոնք թէ՛ որպէս ուսումնականներ գրչութեան արուեստը կը մշակէին հոն, և թէ կը գահակալէին եպիսկոպոսական աթոռին վրայ՝ որպէս առաջնորդներ:

Կեսարիոյ այս վանքերուն մէջ կը տեսնենք ուսումնական երկրորդ հասանք մը, որուն կեդրոնական սփը կը կազմեն գիտնական Գրիգոր վրդ. Կեսարացիին, որ եղած էր նոյնպէս Զէյթունի վարդապետանոցի աշակերտներէն, և մեղի ծանօթ Ազարիա Տարօնցիին կամ Սասունցիին (Փիլիսոփայ), որոնք իրենց կտրգին աշակերտներ կը պատրաստեն այս վանքերուն մէջ:

Սասունցի կամ Տարօնցի (Փիլիսոփայ) Ազարիա վրդ. ր 1619-ին կը գտնենք Տոմարծայի Ս. Ասուածածին վանքին մէջ, որուն շուրջ հաւաքուած աշակերտները կը պարապին գրչագրութեամբ և ընդօրինակութեամբ, այնպէս որ Մեսրոպ Կաթայեցիին, իր եղծեալ ձեռագիրը բազմաթիւ համար ինչ որ չէր գտած էջմիածին, Վաղարշապատ, Սանահին, Հաղբատ, Խրիմ, Լեհաստան և Հալէպ, գտած էր Կեսարիա Սասունցի Ազարիա բանասերին մօտ, որ այդ տանն Տոմարծայի վանքը կը գտնուէր և հոն բազմաթիւ գրած էր իր եղծեալ ձեռագիրը. «... Այսպէս եին, եւ փսեալ ու եղծեալ գտի զմեկնուրիւնս ...եյեալ իմ ի խնդիր Կաթայու մինչեւ էջմիածին, Վաղարշապատսն ...մինչեւ Հալեպ եւ ոչ գտի: Դարձեալ Հալպա ի Կեսարիա եկի եւ անդ գտի... մի ոմն ի բանասիրե ՍԱՍՆՆՅԻ ԱԶԱՐԻԱ... մտի ի էրնուրիւն ՌԿԸ (1619) Ի ՏՈՄԱՐԾՈՒ ՎԱՆՔՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵՒ

ԱՒԱՐՏԵՑԻ ԶՍԱ ՌՀ(=1621) քվ...»:

Առաջին ուսումնական եպիսկոպոսները, որոնք կը նստին Տոմարժայի վանքի եպիսկոպոսական աթոռին վրայ 1516 թուականէն սկսեալ, եղած են Կիլիկեան վարդապետանոցի աշակերտներէն Յովհաննէս եպս. Հոնեցի եւ Աստուածատուր Տարօնեցի կամ Մշեցի՝ երկու հայրենակից եկեղեցականները, որոնք նախ իբրեւ դասախարակներ եւ յետոյ աթոռակալներ կը ներկայանան Ս. Աստուածածին վանքին մէջ:

Ա.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԶՆԵՑԻ(*)

(...1570—1576...)

Իր անունին տառջին անգամ կը հանդիպինք 1570 թուականին գրուած Մաշտոցի յիշատակարանին մէջ, որուն գրիչը Ելվնի անուն Գրիգոր «...ի գաւառս ի Տումարձայ...» կը յիշէ իր ուսուցիչը Աստուածատուր վարդապետ Մշեցիի հետ, «եւ զմեր եպիսկոպոսն Յովհաննէս Հոնեցին...» (Յիշատակարան Ե., Ժամանակ՝ 1570),

Այս յիշատակարանի հարազատ վերաբառադրութիւնը մենք տեսնք (տաս, էջ 405, պատկեր 33)(**):

Միեւնոյն գրիչը Գրիգոր քահանան, 1317 թուականին

(*) Հոնի փոքր գիւղը եղած է ծննդավայրը ծանօթ մտաւորական եւ Տարօնի պատմութեան հեղինակ Պրն. Կարօ Սասունիի. անոր մասին իր յուշերուն մէջ կը գրէ.—

«Հնգի կամ Հոնի կը գտնուի Սասունի Խուլքի Երջաններուն մէջ: Թուրքեր եւ Քիւրտեր զայն կը կոչեն ՀԶՆԻ կամ ՀՆԶԻ, իսկ Հայերու համար ծանօթ էր Ա.Հ.ՐՈՆ.Ք անունով: Մեր օրերուն ունէր հարիւր տուն հայ բնակչութիւն եւ եղած էր կրթական վայր մը: Ունէր եօթը Մանուկ անունով մատուռ մը, որ իր հետ կը կրէր ժ.Բ. դարուն կառուցուած բլլալու անաղութիւնը:

Հոնի կամ Ահրմնքի մէջ ծնած էին ու մեծցած ծանօթ վարդան վրդ. Յակոբեան, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքի վանահայրը, ինչպէս նաեւ յեղափոխական յայտնի գործիչ Հրայրը (Արմենակ Ղազարեան): Միացեալ Ընկերութիւնը 1883 Թուականին դպրոց մը ունէր, որ տեսեց տասը տարիներ (1883—1893)»:

(**) 1552 Թուականին, «գրիչ Պատրոս Քառասոյանցոյ» ձեռքով գրուած Աւետարանի յիշատակարանին մէջ, «...ի գաւառս Կեսարիա... բնդ

Սիս գրուած Աւետարանի մը Բ. յիշատակարանին մէջ, 1572 թուականին կը յիշէ Տոմարծայի վանքին առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս մը. «...գրեցաւ ...եւ կազմեցաւ Աւետարանս ի գիւղն Տումարգայ... ի յառաջնորդութեան սբ. ուխտիս Տէր Յովհաննէս ԵՊ.ի եւ զուսուցիչն իմ զԱսուածասուր վրդ.ն...» (Յիշատակարան Զ., Ժամանակ՝ 1572):

Կը յիշուի երրորդ անգամ, Գրիգոր Երիցու ձեռքով 1576 թուականին գրուած Գանձարանի մը յիշատակարանին մէջ. «...ի գիւղն Տումարգայ... եւ ի յառաջնորդութեան այսմ նահանգի Տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի Հզնեցւոյն...» (Յիշատակարան Է., Ժամանակ՝ 1576):

Այս երեք յիշատակարաններէն զառ՝ Հզնեցիի անուան յիշատակութեան ուրիշ տեղ չենք հանդիպիր, և որպէս Տոմարծայ վանքի առաջնորդ իր պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ վեց տարիներ (1570—1576):

Դաւրիժեցի Առաքել վարդապետը, Սրապիոն Ուռնայեցիի աշակերտներուն մէջ, Գրիգոր Կեսարացիի անունին հետ կը յիշէ նաեւ «Յովհաննէս վարդապետն ի Հզուոյ», ինչ որ հաւանական է նոյնացնել Յովհաննէս Հզնեցի այս եպիսկոպոսին հետ: (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՒՐԺԵՅԻՈՅ, էջ 11):

Հզնեցիի օրով, Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ կը տեսնուի մատուցողան նոր չարժուած մը, որուն ղեկավարը Ասուածասուր Տարօնեցի կամ Մեցի վարդապետն է, որ այդ շրջանին Տոմարծայի վանքը կը գտնուէր իրրեւ ուսուցիչ:

1570—76 թուականներուն Հզնեցիի պաշտօնավարութեան շրջանին, Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսական աթոռը թափուր կը գտնենք և իր գահակալի անունը չի յիշուիր:

Խովանէաւ Սբ. Ած.ածնին... ի յես
Յովանէա... Արեւիկայոսի...»:

Նուրեան այսմ նահանգիս

Նոյնպէս 1553 Թուականին գրուած Աւետարանի կրկին նորագոյր կրօնաւոր Աստուածատուրը, որ մականունով Տարօնցի կը կոչուի, կը յիշէ. «...ուխտս ի դուռն Կարապետին... եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Տէր Յովանէա եպիսկոպոսին...» (Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1552 եւ 1553):

Տրդատ եպս. եւ րանասէր Դանիէլ վրդ. Բագումեան, կը կարծեն թէ այս երկու յիշատակարաններու մէջ յիշուած Յովհաննէս եպիսկոպոսը, նոյն անձն է Տոմարծայի աթոռին եպիսկոպոս Յովհաննէս Հզնեցիի հետ, զոր նախապէս կը գտնենք Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսական աթոռին վրայ (1552—1553):

Բ.

**ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵՊՍ. ՄՇԵՑԻ ԿԱՄ ՏԱՐՈՆԵՑԻ
(...1580...)**

Այս գերազանցօրէն ուսուցնաւոր և օգտակար եկեղեցականը, Կեսարիոյ շրջանի վանքերուն համար եղած է օրհնութիւն մը, և ամբողջ կէս դար (1535—1582), կրթական գործին և գրչագրական արուեստին իր աիրող գիրքով, դարձած է պարծանքը Հայոց եկեղեցիին և հմայքը իր գրչագիր աշակերտներուն, որոնցմով լեցուած էին Կեսարիոյ շրջանի վանքերն ու հայ գիւղերը: Եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը, իրենց ձեռագրի յիշատակարաններուն մէջ, պարծանքով ու երախտագիտական զգացումով կը յիշեն իրենց ուսուցիչ վարդապետը կամ եպիսկոպոսը իբրեւ «...հեզահոգի... որ բազում աշխատութեամբ սնոյց զիս ի գործս այս արհեստիս...»: Ուրիշ մը՝ «...Աղաչեմ յիշել ի քեռ ԶՈՒՍՈՒՅԱՆՈՂ վարպետն իմ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ, հեզահոգի եպս., որ բազում ջանիւ ուսոյց ինձ, հասուցէ նմա ի քեռ...»:

Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքը մասնաւորապէս այս մեծ եկեղեցականին կը պարտի իր մասնաւորական շարժման այն նոր շրջանը, ուր Աստուածատուր վրդ. որպէս Կիլիկեան լեռնագաւառի վարդապետանոցի աշակերտ, ինքը անձամբ ծառայած է հոն թէ՛ իբրեւ ուսուցիչ և թէ որպէս աթոռակալ եպիսկոպոս և առաջնորդ Տոմարծայ գաւառին:

Աստուածատուրի աթոռակալութեան շրջանը թէեւ կարճ տևած է, սակայն իբրեւ ուսուցիչ վարդապետ երկար տարիներ մնացած է հոն և Կեսարիոյ հաշակաւոր Ս. Կարապետ վանքին մէջ. իր աշակերտները ցրուած էին շրջակայ Մանսիսոն (Մանճրսուն), Նիւսա (Նիրզէ), Սպիլեա(*) հայ գիւղերու եկեղեցիներուն և Ս. ուխտերուն մէջ, ինչպէս կը վկայեն այդ սրբավայրերուն մէջ գրուած զանազան ձեռագիրներու յիշատակարանները:

Տոմարծայ վանքի եպիսկոպոսները, որոնք յաջորդած են Աստուածատուր Մշեցիին, եղած են նոյնպէս Զէյթունի վարդապետանոցին մէջ մարդուած յայտնի դէմքեր, սակայն անոնցմէ ո՛չ մէկը չէ հաւատարած Աստուածատուրին, իր կրթա-

(*) Մեր օրերու Կեսարիոյ գիւղերէն ծանօթ իսպիլէ Թուրք գիւղը:

կան գործունէութեան մէջ:

Մենք հետզհետէ պիտի տեսնենք թէ Աստուածատուր եպս. Մեեցին կամ Տարօնեցին պատկանած է Հազարեահեան անուն գերդաստանի մը, որմէ ճիւղեր գաղթած են Հայաստանէն դէպի Արգէսոս և Կիլիկիոյ շրջանները: Այդ գերդաստանէն, միեւնոյն Հազարեահեան ազգանունով, Աստուածատուր Եպիսկոպոսի ծնողքը իրենց պարագաներով՝ հաստատուած կը գտնենք Կեսարիոյ շրջանին մէջ, և անոնցմէ մեծ մաս մը առաւելապէս Տոմարծոյ գիւղաւանին մէջ: Ասիկա կը փաստէ 1511 թուականին Աւետարանի մը յիշատակարանը, որ գրուած է Կեսարիոյ Սպիլեա գիւղին մէջ, և որուն գրիչը՝ Ներսէս՝ կը յիշէ իր ուսուցիչը Յովհաննէս Նաղաւ, իր հայրը Յովհաննէս քահանան, մայրը Տովլաթը, իր եղբայրները Աստուածատուր Եպիսկոպոսը, Թարմանը և Հայրապետը, և զեռարոյս որդիները, և բոլոր արեան մերձաւորները. «...Գրեցաւ...Աւետարանս...գրչի Ներսէսի... ի քովականին Հայոց ԶԿ.(=1511) ի գաւառս Կեսարիոյ... ի գեաւղս, որ կոչի Սպիլեա ...յիւեցեմք ...գոլսուցիչն իմ զՅովհաննէս Նաղաւն, եւ զհայրն իմ զՅովհաննէս քահանան, եւ զմայրն իմ զՏովլաթն եւ զեղբարս իմ զԱստուածատուր եպս.ն եւ զԹարմանն եւ զՀայրապետն եւ զեռարոյս որդիս իմ եւ զամ. արեան մերձաւորս...»:

Մաշտոցի ուրիշ յիշատակարանի մը մէջ, գրուած 1535 թուականին Իսպիլեա նոյն գիւղին մէջ, նոյն գրիչը իր ուսուցիչ վարդապետի, իր ծնողքին և երեք եղբայրներու անուններու կտրգին, կը յիշէ նաեւ իր երկու քոյրերու Աննայի և Խաթսնի անունները. «...Գրեցաւ...ձեռամբ Ներսէսի...երեց, ի գաւառս Կեսարիոյ ի գիւղս, որ կոչի Իսպիլեա... զվարդապետն իմ զՅովաննէս Նաղաւն եւ զհայրն իմ զՅովանն քհն. եւ զմայրն իմ զՏովլաթն եւ զեղբայրն իմ զԱձ.ատուր եպս. զքոյրն իմ զԱննայն եւ զԽաթսն...» (Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1511 և 1535):

Մինչեւ հոս ամէն կասկածէ վեր է թէ Աստուածատուրի ծնողքը կ'ապրէին Արգէսի շրջանակին մէջ: Հայրը և եղբայրը քահանայական պաշտօնով, իսկ ինքը Աստուածատուր որպէս կուսակրօն վարդապետ կը գտնուէին միեւնոյն շրջանակին մէջ:

Թէեւ չէ յիշուած Աստուածատուրի ծնողաց բնակութեան սրոյ վայրը, սակայն հաւանական է կարծել որ անոնք ցրուած էին Կեսարիոյ զանազան գիւղերուն մէջ:

Հազարեահեան գերդաստանէն և Աստուածատուրի արեւնակիցներէն ընտանիքներ, թերեւս ալ իր ծնողքը, Տոմարծոյ

գիւղաւանի մէջ հաստատուած և անկէ սերունդներ մինչև մեր օրերը հասած ըլլալուն մասին, արդէն մենք ունինք յիշատակարաններ, որոնք անհրաքելի և ստոյգ վկաներ են:

1206 թուականէն մինչև 1570 և 1705 թուականները, ամբողջ հինգ դար, «ի գաւառս Տումարգու եւ ի դուռն Սբ. Աստուածածնի եւ Սբ. Պաւլոս Պետրոս եկեղեցւոյս...» գրուած ձեռագիր յիշատակարաններու միջոցաւ, մենք կը ծանօթանանք գրչագիրներ Գրիգոր, Աւագ, Գեորգ, Ղազար, Բարսեղ, Մովսէս, Գրիգոր, Ելվնի անուն Գրիգոր, Կիրակոս, Յովակիմ քահանաներու և Պարսամ և Պլպուլ անուն գրիչներու, և տակաւին շատ մը ուրիշներու, որոնց անունները մեզի համար անծանօթ կը մնան:

1570 թուականէն սկսեալ, ձեռագիրներու գրիչները կը պատկանին Աստուածատուր վարդապետի աշակերտական խումբին, որոնք պատրաստուած էին Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ:

Յիշատակարաններու լոյսով՝ մենք կը տեսնենք թէ գրիչները ո՛չ միայն եղած են Աստուածատուրի աշակերտները, այլ և պատկանելով Հազարչահեան ընտանիքին, եղած են նաև իրենց ուսուցիչին արհեստից մօտիկ աղագականները, որոնք իրենց կարգին կը սորվեցնէին և գրչագիր աշակերտներու նոր խումբեր կը հասցնէին:

Այսպէս գրչագրութիւնը կը զարգանար գերդաստանական միեւնոյն օճախին մէջ, և զաւկէ-զաւակ կը ժառանգէին թէ՛ քահանայական պաշտօնը և թէ՛ գրչութեան արուեստը, և գիւղաւանը կը վերածէին գրչագրական դպրոցի մը(*):

Հազարչահեան գերդաստանը, իր քահանայական և գրչութեան արուեստի այս յաջորդականութիւնը, դարերու մէջէն ժառանգած էր Աստուածատուր վարդապետի հայրը եղող Յովհաննէս քահանայէն, որուն ամբողջ ընտանիքը եկեղեցական և գրչութեան պաշտօնին ծառայութեան նուիրուած էր:

1580 թուականին գրուած Մաշտոցի մը յիշատակարանին մէջ, Աստուածատուրը կը գտնենք Տոմարծայի Ս. Աստուածա-

(*) Այս դրամիւնը միեւնոյն գերդաստանէն սերած ընտանիքներու մէջ շարունակուելով, հասած էր մինչեւ մեր օրերու Տէր Կարապետեան, Ուղուն Գարրիէլեան, Զորպաճեան եւ Աւաքիլեան (Հազարճահեան) գերդաստանները:

ծին վանքի հպիսկոպոսական աթոռին վրայ, երբ արդէն քանի մը տարիներէ ի վեր կը մնար այդ վանքին մէջ ուսուցչական պաշտօնով, ուր աշակերտներ կը պատրաստէր և կը պարտադէր գրչադրական գործով:

Նոյն յիշատակարանին մէջ, իրեն ժամանակակից կը յիշուի Ղազար հպիսկոպոսը որպէս կեսարիոյ աթոռին առաջնորդ. «...Յեպիսկոպոսութեան գաւառին կեսարիոյ Տ. Ղազար եպ. ի եւ յառաջնորդութեան Տումարծու Ս. Ասուածածնի վանուց Տ. Ասուածասուր եպ. Մեհլույ» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1580):

Աստուածատուրը որ այնքան նուիրումով ծառայած է հայ գրչութեան, և ամբողջ կէս դար օժտած է Հայոց Եկեղեցին գրչագիր ու կարող քահանաներով, ինքն ալ իր կարգին հղած է Զէյթունի վարդապետանոցին մէջ պատրաստուած գիտնական Խաչատուր(*) (երաժիշտ) և Մակար (գրչապետ) վարդապետներու աշակերտը, ինչպէս կը վկայէ 1574 թուականին Աստուածատուրի իր իսկ ձեռքով գրուած Մաշտոցի իր յիշատակարանը. «...Գրեցաւ... ի քվականիս... ՌԻԳ(=1574), ձեռամբ... Մեհի Ասուածասուր... եպսկս. ի... ի կեսարիա... քնդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետին... առնել արժանի զհոգեւոր հայրն իմ գերաժիշ և զհաղցրաբարբառ զԽաչատուր վրդ. և ...գոլսուցիչն իմ զկուսակրաւն վրպ. և իմ զՏՐ. Մակարն...»:

Արդէսսի շրջանակի վանքերուն մէջ որպէս կազմող, գրող, ընդօրինակող և ուսուցանող գործելէ հաք, զինք կը դանենք ժամանակ մը Սերասաիոյ և Խարբերդի վանքերուն մէջ որպէս դասախօս, և 1591 թուականին Երուսաղէմի մէջ, երբ արդէն դադրած էր Տոմարծայ վանքի հպիսկոպոսական աթոռի իր պաշտօնէն:

Գ.

ՂԱՆԿԱՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1581)

Ղուկաս հպիսկոպոսի օրինական յաջորդութեան մասին ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ յայտնի արձանագրութիւն մը չունինք, սակայն Տրդատ հպս. և բանասէր Դանիէլ վրդ.

(*) Կլլիկլիոյ կաթողիկոս Խաչատուր Բ. Զէյթունցին (1560—1584):

«Հայ վանորայք»ի իրենց հաւաքածոյին մէջ զայն կը նշանակեն որպէս անմիջական յաջորդը Աստուածատուր եպս.ի: Որով մենք հետեւեցանք այս երկու բանասէր եկեղեցականներու տուած տեղեկութեան:

Դ.

ԱՆՏՈՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(...1582...)

Եպիսկոպոսական աթոռին վրայ որպէս առաջնորդ իր անունին կը հանդիպինք 1582 թուականին գրուած Շարականի մը յիշատակարանին մէջ. «...ի յառաջնորդութեան Ա. ուխտին Sr. Անտոն եպ.ին...» (Յիշատակարան ժ., ժամանակ՝ 1582):

Յայտնի չէ թէ Անտոնի պաշտօնավարութիւնը քանի՞ տարիներ տեւած է: Եթէ մինչեւ Յովհաննէս եպս. Զէյթունցիի յաջորդութիւնը աթոռին վրայ կը գտնուէր, ուրեմն վեց տարիներ պէտք է նստած ըլլայ եպիսկոպոսական աթոռին վրայ:

Յիշատակարանը թէեւ չի յիշեր Կեսարիոյ աթոռակալին անունը, որպէս ժամանակակից Անտոնի, ներելի է սակայն նոյնացնել Ղազար եպիսկոպոսի անձին հետ, քանի որ երկու տարի առաջ (1580) նոյն աթոռին վրայ գտնուողը Ղազարն էր:

Ե.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՊՍ. ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ

ԵՒ ԻՐ ՈՐԴԻՆ ԵԱՆՈՐ ՎՐԴ. ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ

(...1588...)

Աստուածատուր եպիսկոպոսէն սկսեալ, Տոմարծայի վանքը կոյտնը դարձած էր լեռնային Կիլիկիոյ և մասնաւորապէս Զէյթունի վարդապետանոցին մէջ մարդուած եկեղեցականներուն:

Այս անգամ հան կը գտնենք Զէյթունի վարդապետանոցի տշակերաներէն Յովհաննէս եպս.ը և Յակոբ վրդ.ը՝ երկուքն ալ Զէյթունցիներ, որոնք ըլլալով հմուտ և պատրաստուած

դէմքեր, վանքէն ներս կը շարունակեն Աստուածատուրի սկսած գրչագրական գործը, և հոն կը գտնենք իրենց ջանքերով պատրաստուած աշակերտներ:

1588 թուականին գրուած Ճաշոց գիրքի մը յիշատակարանին մէջ, գրիչը Գրիգոր քահանայ կը յիշէ Զէյթունցի Յովհաննէս հպս.ի անունը որպէս աթոռակալը վանքին, որ կը յաջորդէ Անտոն հպիսկոպոսին. «...Գրեցաւ ի քվականի Հայոց Ռէկէ, ...ձեռամբ...Գրիգոր...ծառայի...ի գիւղս Տումարգծայ... ի հայրապետութեան Տէր Ազարիայից Սիսոյ կաթողիկոսին եւ յեպուքե. Սբ. ուխտիս Զէյթունցի Յովհաննէսին եւ որդւոյն Տէր Յակոբ վրդ.ին...» (Յիշատակարան ԺԵ., Ժամանակ՝ 1588):

Յիշատակարանի մէջ թէեւ Յովհաննէսի աթոռակալութիւնը կը սկսի 1588 թուականին, սակայն Անտոն հպիսկոպոսի և Յովհաննէսի պաշտօնավարութեան միջեւ (1582—1588 թուականներուն) վեց տարիներու տարբերութիւն մը կայ. հաւանական է կարծել թէ աթոռի թափուը մնացած այդ տարիները Յովհաննէս կը լեցնէր. որով անոր աթոռակալութիւնը կը տևէր ութ տարիներ (1582—1590), երբ արդէն 1591 թուին պատմագիրներ զինք կը յիշեն կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ:

Յովհաննէս Զէյթունցիի Ժամանակ, Կեսարիոյ առաջնորդական աթոռի ներկայացուցիչը չի յիշուիր. մենք սակայն հաւանական կը նկատենք կրկին նոյնացնել Ղազար հպիսկոպոսի անձին հետ, թուականօրէն որպէս ամենամօտիկը:

Յակոբ վրդ. Զէյթունցին, հոգեւոր որդին Յովհաննէս հպս. Զէյթունցիի, Տոմարծայի վանքին մէջ աւելի երկար տարիներ պէտք է մնացած ըլլայ քան իր հոգեւոր հայրը, որովհետեւ վանքէն ներս տակաւին քանի մը տարի իր գործունէութեան կը հանդիպինք:

«Ըստ Դարանազցիի, Յակոբ վրդ. եղած է աշակերտը Կիւրիկիայ Ազարիա կաթողիկոսին, և Դարանազցին զայն կը կոչէ «Մեծ վարդապետ... հռչակաւոր բնդ ամենայն Հայոց»:

1597 թուականէն սկսեալ կը գտնենք զինք Բաբերդի կողմերը. որով այս օգտակար եկեղեցականը Տոմարծայ վանք մնացած է ինը տարիներ (1588—1597):

Զ.

**ԳՐԻԳՈՐ ԵՊՍ. ԾԵՐՈՒՆ ԿԱՄ ՊԱՐՈՆՏԷՐ
(...1629—1630...)**

Գրիգոր Կպս. Ծերուն կամ Պարոնաէրի և իր նախորդ Ջէյթունցի Յովհաննէս Կպս. ի աթոռակալութեան միջեւ քառասունհեմէկ տարուան տարբերութիւն մը կայ (1588—1629). կարելի է ընդունիլ որ առաջնորդական աթոռը այդքան երկար տարիներ թափուր մնայ, մանաւանդ որ այդ շրջանին վանքին դպրոցը Յովհաննէս Կպս. և Յակոբ վրդ. երկու գիտնական Ջէյթունցիներու օրով կազմակերպեալ վիճակ մը ունէր, և Աստուածատուր Մշեցիի օրէն սկսեալ կը շարունակէր իր գրչագրական կեանքը. որով պէտք էր որ վանքը ունենար իր հովանաւոր առաջնորդը:

Առաջին յիշատակարանը, որուն մէջ կը հանդիպինք Գրիգոր Ծերուն կամ Պարոնտէր անունին, 1629 թուականին Տոմարծայի մէջ և Տոմարծացի Պարսամ և Պլպուլ երկու գրիչներու կողմէ գրուած Շարականի մը յիշատակարանն է, ուր գրիչներ կը յիշեն Գրիգոր Ծերուն Կպս. ը իբր Տոմարծայի առաջնորդ, իսկ Կեսարիոյ աթոռին վրայ՝ Գրիգոր «մեծանուն» վրդ. Կեսարացին. «...ի հայրապետութեան այսմ նահանգին Կեսարու Գրիգոր վարդապետի, եւ յառաջնորդութեան այսմ գաւառի ԳՐԻԳՈՐ ԾԵՐՈՒՆ Եպիսկոպոսի...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1629):

Երկրորդ յիշատակարանը նոյնպէս Տոմարծայի մէջ Տոմարծացի Աւագ քահանայի ձեռքով 1630 թուականին գրուած Աւեսարանի մը յիշատակարանն է, ուր գրիչը զոյգ կը յիշէ Կեսարիոյ առաջնորդ Գրիգոր վրդ. Կեսարացիի հետ Տոմարծայի վանքին առաջնորդ Գրիգոր Կպս. Ծերունը. «...Ձեռամբ Աւագ քահանայի... ի յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Կեսարու Գրիգոր վրդ. ի... եւ ի յառաջնորդութեան սրբոյ ուխտիս մերոյ Աստուածածնայ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐՈՆՏԷՐԻ...» (Յիշատակարան ի., ժամանակ՝ 1630):

Գրիգոր Ծերունի կենսագրութեան մասին կարեւոր տաղձներ չունինք, միայն գիտենք թէ «...ի քվին Ռիսե(=1596), ի խնդրոյ Տր. Յակոբ անաւթան Եպիսկոպոսիս» գրուած Ձեռնա-

Գրութեան գրքի մը յիշատակարանին մէջ կը յիշուի Զէյթունի Ս. Աստուածածին վանքի առաջնորդ Տր. Ծերուն Արքեպս.ը «...յառաջնորդութեան Տր. Ծերուն արհեպս.ի»։ (ՍԻՍՈՒԱՆ, էջ 185)։

Շատ հաւանական է որ Գրիգոր եպս. Ծերունը եւս Զէյթունի միւս վարդապետներուն նման Տոմարծայի վանքը քաշուած էր ժամանակ մը, ինչպէս իր նախորդները Յովհաննէս եպս. և Յակոբ վրդ. Զէյթունցիները ըրած էին։

1635 թուականին Տոմարծայի մէջ գրուած Մաւսնցի յիշատակարանին մէջ, մեզի ծանօթ Պարսամ և Պլպուլ գրիչներէն, Պարսամի ուսուցիչը կը յիշուի Գրիգոր անուն եպս. մը. եթէ այդ Գրիգորը չէ՝ եղած կեսարիոյ առաջնորդ Գրիգոր վրդ. կեսարացին, ինչ որ հաւանական չէ, եղած է Գրիգոր եպս. Ծերունը, որ այդ պարագային բաւական երկար տարիներ մնացած է Տոմարծայի վանքին մէջ իբրեւ ուսուցիչ։

1613—1645 թուականներուն, Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռներուն վրայ կը գտնենք Գրիգոր Պարոնաէր անունով նշանաւոր եկեղեցականը. չենք գիտեր թէ Գրիգոր եպս. Ծերուն Պարոնաէրի հետ ի՞նչ առնչութիւն ունի։ (ՊԱՏՄ. ԿԱԹՈՂ. ԿԻՂԻԿԻՈՅ, Բարգէն Ա. Կաթողիկոս, էջ 259)։

1629 և 1630 թուականներու յիշատակարաններու մէջ, Տոմարծայի վանքին առաջնորդ Գրիգոր եպս. Ծերունի հետ զոյգ կը յիշուի կեսարիոյ աթոռին առաջնորդ Գրիգոր վրդ. Կեսարացին, որուն մասին 1630 և 1632 յիշատակարաններու գրիչները կ'արձանագրեն թէ «...իբրեւ վանեիջանելի ջահ վառեալ է, ի պայծառութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ...»։

Յիշատակարաններու այս վկայութիւնը Գրիգոր գործնականապէս ցոյց տուած է ամէնուրեք որպէս Հայաստանեայց Եկեղեցիի պաշտպան և նախանձայոյզ եկեղեցական մը։

1607—1633 թուականներուն, կեսարիոյ և Տոմարծայի եպիսկոպոսական աթոռներուն և անոր աթոռակալներու մասին գրել, և կեսարիա ծնած ու մեծցած անգուգական եկեղեցական Գրիգոր վրդ. կեսարացիի անունին առջեւ կանգ չառնել, և իբրեւ կեսարացի պարծանքով չգիտել, պարզապէս մեղանշուծ մըն է թէ՛ մեզի համար և թէ անոր արժանիքին հանդէպ։

Գրիգոր կեսարացին, իր յանդուգն, յամառ և պայքարող նկարագիրով, եղած է հեղինակաւոր և զօրեղ անձնաւորութիւն

մը, և իր դարու ազգային եկեղեցական բարձրագոյն աթոռները Սիս, Երուսաղէմ և Կ. Պոլիս գրեթէ իրմով զբաղած են: Գրիգորի խիզախ և անկողմնակալ ընթացքը, զոր ան յայտնաբերած է իր գործունէութեան մէջ, առիթ տուած է շատ մը եկեղեցականներու նախանձին, և շատերուն համար եղած է սարսափ մը և փորձանք մը: Պատմագիրներ իր մասին յարգանքով և պատկառանքով կ'արտայայտուին:

Եղած է աշակերտը Սրապիոն Ուռհայեցիի նման բարձր մտաւորական եկեղեցականի մը, որ յետոյ ինքն ալ իր կարգին եղած է ուսուցիչ և իր աշակերտները օգտակար հանդիսացած են Տոմարծայի վանքին մէջ որպէս գրչագիրներ և ընդօրինակողներ:

Կեսարիոյ իր աթոռակալութեան շրջանին ունեցած է օգտակար և շինարար գործունէութիւն մը, որուն փաստերէն մին է ըստ պատմագիրներու (1621—1632 թուականներու միջեւ) Տոմարծայի և Մարաշի միջեւ շինած իր մեծածախս կամուրջը, ապահովելու համար հաղորդակցութեան միջոցը Կեսարիոյ և Մարաշի միջեւ, որոնց կեդրոնական գիծը կը կազմէր Տոմարծայ գիւղաւանը:

Բարգէն Ա. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ, այս հոյակապ եկեղեցականին արժանիքը կը սահմանէ, իբրեւ «ուսեալ մարդ, խստակեաց կրօնաւոր եւ վարչագէտ առաջնորդ»:

1601 թուականին զինք կը գտնենք Կ. Պոլսոյ մէջ, Երուսաղէմի պարտքին բարձման աշխատանքին նուիրուած. զրկուած էր Ազարիա Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ: Պոլսեցիք տեսնելով անոր արժանիքն ու հմտութիւնը, նոյն թուականին զինք Կ. Պոլսոյ պատրիարք կ'ընտրեն, սակայն ժամանակ մը ետք հակառակորդներու կողմէ աթոռազուրկ կ'ըլլայ: Այսպէս երեք անգամներ (1601—1626) Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ կ'ելլէ ու կ'իջնէ: Դարանաղցին, որ կատաղի հակառակորդն էր Գրիգորի, 1607 թուականին երկրորդ անգամ Կ. Պոլիս դէպի պատրիարքական աթոռ վերադարձը հետեւեալ բառերով կ'արձանագրէ. «...Եւ յէս քանի աւուրց եկաւ Կեսարացին մեծաւ ամբոխիւ, եմուս ի Բուզանդիա ահեղագոյ եւ խռիս կեռալի որպէս զառիւծ, որ ամենայն Հայոց ազգն սարսիցին ի նմանէ»: (ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, էջ 117):

1636 թուականին վերջին անգամ դարձեալ կը բարձրա-

նայ կ. Պալսոյ պատրիարքական աթոռը և կը պաշտօնավարէ ժինչեւ իր մահը(*):

Է.

ԱՌԱՔԵԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(...1632—1662...)

Տոմարծայ վանքի հպիսկոպոսական աթոռին վրայ որպէս արեղայ-առաջնորդ իր անունին առաջին անգամ կը հանդիպինք 1632 թուականին՝ Տոմարծայի մէջ գրուած Շարականի մը յիշատակարանին մէջ, ուր Առաքել հպս. կը յիշուի կեսարիոյ առաջնորդ «իբրեւ զանցիջանելի ջահ վառեալ» Գրիգոր վարդապետի հետ, «...ի գիւղն Տումարգա... ի յառաջնորդութեան մայրափառափա կեսարու Գրիգոր վարդապետի... եւ ի յառաջնորդութեան Ս. ուխտիս մերոյ... Առաքել արեղայի...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1632):

Երկրորդ յիշատակարանը 1638 թուականին Բարսեղ քահանայի ձեռքով գրուած Շարականի մը յիշատակարանն է, ուր գրիչը զոյգ կը յիշէ Առաքել հպս. ի և կեսարիոյ առաջնորդ Դաւիթ հպիսկոպոսի անունները. «...ծեռամբ բազմամեղ եւ անարուեստ գծողի Բարսեղ ֆհ... ի զ[ե]լալն Տումարգա, ...ի հայրապետութեան այսմ նահանգի կեսարու Դաւիթ եպ. ի եւ ի յառաջնորդութեան այսմ գաւառի ԱՌԱՔԵԼ ԵՊՍ. ի մերոյ...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1638):

Երրորդ յիշատակարանը նախորդէն քսաներեք տարի հետք, 1661 թուականին Տոմարծայի մէջ գրուած Յայսմաւուրֆի մը յիշատակարանն է, որուն գրիչը Տէր Կիրակոս քահանայ

(*) Գրիգոր վրդ. կեսարացիի որպէս կեսարիոյ առաջնորդ բարձր հեղինակութիւնը եւ շինարար գործունէութիւնը, եւ որպէս Հայաստանեայց Եկեղեցիի առանդութեանց հաւատարիմ՝ ու ճախանձախնդիր հոգեւորականի իր գերագոյն դիրքը, մեզի կը յիշեցնեն մեր օրերուն կեսարիոյ առաջնորդական աթոռին արժանաւոր գահակալ Տրդատ եպս. Պալեանը, որ կարծես իբր բանասէր ընդօրինակած էր նաեւ Գրիգոր վարդապետի ընթացքը եւ ընտրած էր անոր ուղին: Իսկ այս երկուքը իրենց անցեալի փառքով ու արժանիքով, օրինակ կը հանդիսանան մեր օրերու Հայց. Առաքելական Եկեղեցւոյ պաշտպան հոգեւորականներուն:

ՊԱՏԿԵՐ 34.— Խորանազարդ ձեռագիր նարականի առաջին էջի, գրուած 1675 թուին Տոմարձայի մէջ: Նախապէս Տոմարձայի Ս. Աստուածածին վան-
քին, իսկ այժմ սեպհականութիւնը նիւ-հորհաքնակ հնագէտ Պրն. Յարութիւն
Հազարեանի (Լեհաստացի), որուն հաւաքածոյին մէջ կը կրէ 22-րդ քիւր:

Կեսարիոյ առաջնորդական աթոռակալի մասին լուռ կը մնայ, և կը յիշէ Տոմարժան իրրիւ գաւառ և իր առաջնորդը Առաքել Կոստ.ը «...ի գիւղն Տումարգա... ի յառաջնորդութեան այսմ գաւառի ԱՌԱՔԵԼ ԵԱՍ.Ի...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1661):

Չորրորդ յիշատակարանը 1662 թուականին Յովակիմ քահանայի ձեռքով գրուած ձաւոց գիրքի մը յիշատակարանն է. գրիչը կը յիշէ Առաքել Կոստ.ի հետ նսեւ Կեսարիոյ առաջնորդ Մարկոս Կոստ.ը այսպէս. «...ի գիւղն Տումարգայի... ձեռամբ Յովակիմ քահանայի... ի հայրապետութեան այսմ քահանգի Կեսարու Մարկոս ԵԱՍ.Ի եւ յառաջնորդութեան այսմ գաւառի ԱՌԱՔԵԼ ԵՊՍ.Ի...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1662):

Առաքելի պաշտօնավարութիւնը տեւած է երեսուն տարիներ, նախ որպէս արեղայ և յետոյ Կաթսկոպոսական տատիճանով:

Պաշտօնի տեւողութեան այս երկար ժամանակամիջոցը անշուշտ հեռեւանքն էր Առաքելի վարչական կարողութեան և անոր ժողովրդանուէր գործունէութեան, թէ՛ իբր գաւառի առաջնորդ և թէ իբր վերապետուչ Ս. Աստուածածին վանքին:

Նկատելի է նսեւ որ երեսուն տարուան այս նոյն շրջանին, գիւղաւանի մէջ «ի դուռն Սբ. Աստուածածնայ եւ Սբ. Պետրոս եւ Պօղոս եկեղեցոյս» կը գտնենք միաժամանակ Տէր Բարսեղ, Տէր Կիրակոս և Տէր Յովհաննէս քահանաները. անշուշտ սերիշներ ալ կային, բայց թերեւս ոչ գրող: Կը նշանակէ թէ այդ թուականներուն գիւղաւանը ունեցած է ստուարութիւ հայ բնակչութիւն մը և գրչագիր քահանաներու խումբեր, որոնց հովանաւորութիւնը և գաւառի կրօնական գործերու ղեկավարութիւնը յանձնուած էին իրենց «հանձարիղ և իմաստուն» առաջնորդին, զոր ունեցան իրենց մօտ երկար տարիներ:

Առաքելի մատուորական կարողութեան և անոր անձին շուրջ կարեւոր ծանօթութիւններու մեր ազրիւրը կը կազմէ Գրիգոր Դարանաղցի վարդապետը, որ 1590—1597 թուականներուն Սեպուհ լերան Ս. Լուսաւորիչ վանքին մէջ իրրիւ ուսանող միասին գտնուած էր Առաքելի հետ: Այս մասին Դարանաղցին կ'ըսէ թէ անոնք Առաքել և Մկրտիչ անուններով երկու եղբորորդիներ էին, որոնք յետոյ եկեղեցական կրթութեան մէջ զարգացան. Առաքելը Կաթսկոպոս ձեռնադրուելով Կեսարիոյ առաջնորդ զրկուեցաւ և միւս եղբորորդին քահանայ ձեռնադրուեցաւ (ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, էջ 121):

Դարանաղջին անշուշտ սխալ տեղեկութեան մը վրայ հիմնուած զայն կհասարիտ կը զրկէ, փոխանակ Տոմարծայ գաւառի և անոր վանքին առաջնորդը յիշելու, որ հոն կը պաշտօնավարէ նախ որպէս արեղայ և ո՛չ թէ եպիսկոպոսական առաիճանով, ինչպէս այս մասին տեսանք յիշատակարաններու վկայութիւնները:

Ը.

ՅՈՎԱԿԻՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
(...1673—1698...)

Յիշատակարաններու հիման վրայ, Առաքելի մեկնումէն հաք իբրեւ առաջնորդ Յովակիմ եպս.ի յաջորդութիւնը տեղի ունեցած է տասնեւմէկ տարիներ հաք:

Առաջին յիշատակարանը, ուր կը յիշուի Յովակիմ եպս.ի անունը որպէս Տոմարծայ գաւառի առաջնորդը և տեսուչը անոր վանքին, 1673 թուականին Տոմարծայի մէջ գրուած Աւեսարանի մը յիշատակարանն է, որուն գրիչը զոյգ կը յիշէ կհասարիտ նահանգի առաջնորդ Մարկոս վարդապետի և Յովակիմ եպիսկոպոսի անունները. «...ի հայրապետութեան(*) այսմ նահանգի Կեսարիոյ Մարկոս վարդապետի, եւ ի յառաջնորդութեան այսմ գաւառի ՈՎԱԿԻՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1673):

Երկրորդ յիշատակարանը, որուն հարադատ վերարտագրութիւնը կը գտնենք (տաս, էջ 453, պատկեր 35), Տոմարծայի մէջ 1675 թուականին Գեորգ քահանայի ձեռքով գրուած Նարականի մը յիշատակարանն է, որուն գրիչը կը յիշէ Էջմիածնի Հայոց Յակոբ կաթողիկոսի, կհասարիտ առաջնորդ Մարկոս վարդապետի և Տոմարծայ գաւառի Յովակիմ եպիսկոպոսի անունները միանգամայն. «Փառք ամենաբ. երրորդութեն. ...սմար գրչիս Գեորգի անարժանիս: ...ի գեաւղն Տումարգայ... ի քվին Ռ.Ճ.Ի.Դ.:

(*) Գրչագիրներ կհասարիտ առաջնորդական անունի դիրքը ճշդելու ատեն, յաճախ կը գործածեն «ի հայրապետութեան» բառը: Դիտել ամենք Թէ ճին հայերէնի մէջ «հայրապետութիւն» բառը նշանակած է նաեւ վանահայրութիւն:

...եւ ի յառաջնորդութե. յայսմ գաւառիս ՅովկկիւՄ եպիսկոպոսի» (Յիշատակարան ԻԳ., ժամանակ՝ 1675):

1681 թուականին գրուած Աւեսարանի մը գրիչը, Գեորգ, որ վերը յիշուած Շարականի գրիչն ալ էր միանգամայն, զոյգ կը յիշէ Կեսարիոյ տառջնորդ Մարկոս վարդապետի և գաւառի տառջնորդ Յովակիմ եպս.ի անուները. «...Գրչիս Գեորգի... ի գիւղն Տումարգայ ի դուռն Սբ. Ածածնայ. եւ Սբ. Պետրոսի եւ Պաւլոսի եկեղեցոյս: Ի հայրապետութեան այսմ նահանգի Կեսարու Մարկոս վարդապետի եւ ի յառաջնորդութեան մերոյ գաւառի ՈվկկիւՄ եպիսկոպոսի» (Յիշատակարան ԼԱ., ժամանակ՝ 1681):

1681 թուականին գրուած ձեռագիր Աւեսարանի այս յիշատակարանով վերջ կը գտնէ Տամարծայի Ս. Ասուածածին վանքի և Սբ. Պողոս Պետրոս եկեղեցիի անուներուն յիշատակութիւնը թէ՛ իբր առաջնորդական աթոռ և թէ իբր գրիչներու կեդրոնավայր, ինչպէս նաեւ կը դադրի եպիսկոպոսական աթոռի շարունակութիւնը, և Յովակիմ եպս. որպէս Տամարծայ գաւառի առաջնորդ և վանքին տեսուչ՝ վերջին աթոռակալը կ'ըլլայ:

Տամարծայի մէջ գրուած վերջին ձեռագիրը եղած է Աւեսարան մը, որ գրուած է 1705 թուականին, գրչադիրներու վերջին սերունդէն, Տամարծայի Ղազար քահանայի ձեռքով: Գրիչը այս անգամ չի յիշեր Ս. Ասուածածին վանքի և ոչ ալ Սբ. Պողոս Պետրոս եկեղեցիի անուները, այլ կը յիշէ գիւղաւանի տաճարին մէջ Ս. Սարգիս զօրավարի անապատը: Եւ այնպէս չի յիշեր Տամարծայ գաւառի և Ս. Աստուածածին վանքի առաջնորդի անունը այսպէս. «...Գրեցաւ ի քվականիս մերում ՌՃԾԴ (=1705)... ի հայրապետութեան այսմ նահանգի Կեսարիոյ Աման օղլու Յովսէփ վարդապետի: Ջեռամբ... ՂԱԶԱՐ քահանայ... ի գեղն Տումարգա գրեցաւ... ԱԵՏԱՐԱՆս ՍԲ. ՍԱՐԳՍԱՅ ԶՕՐԱՎԱՐԻ ԱՆԱՊԱՏՆ...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1705):

Ս. Սարգիս զօրավարի անունով վանքի մը (անապատ) անունին մենք հանդիպեցանք Տամարծայ գիւղաւանի մէջ (առտ, էջ 392), որ մեր օրերուն խաչքարերով լեցուն «Կոփաան» մըն էր, և անոր մասին ունինք ձառոյց գիրքի յիշատակարան մը. «...Ի գիւղս Տումարգայ ի գուռն... ՍԲ. ՍԱՐԳՍԻ ԱՐԱԳԱՀԱՍ ԶԱԽՐԱՎԱՐԻ...» (Յիշատակարան ԺԵ., ժամանակ՝ 1588):

Այս վերջին ձեռագիրով և յիշատակարանով նայնպէս վերջ կը գտնէ Տամարծայ վանքի մէջ և գիւղաւանի Ս. Պողոս

Պետրոս եկեղեցիի շուրջ համախմբուած քահանաներու գրչագրական կեանքը, երբ անոնք ամբողջ չորսուկէս դար (1206—1681) շարունակած էին արտադրել ձեռամբ Տոմարծայի գրիչներու՝ «...ի դուռն Սբ. Աստուածածնայ եւ Սբ. Պօղոս եւ Պետրոս եկեղեցւոյս...»:

1681 թուականէն ետք թէեւ վանքը չի յիշուիր իր նախկին բեղմնաւոր ու ծաղկեալ վիճակով, բայց չի դադարիր ուխտատեղի մը ըլլալէ, և ամբողջ մէկ դար (1681—1791) մոռացութեան և անշքութեան մասնուելէ ետք, կը սկսի իր դարգացման նոր դարաշրջանը իր միաբանական կազմով և կը հասնի մինչեւ մեր օրերը:

Յայտնի է թէ Ժէ. և ԺԲ. դարերուն, Փոքր Ասիոյ սուլթանական այս երկրին մէջ, Հայերը և քրիստոնեայ բնակիչները բռնի իսլամացնելու և զանոնք խոչտանգելու թրքական դարհուրելի քաղաքականութիւնը հասած էր նաեւ մինչեւ Արգէսի շուրջ և մասնաւորապէս Տոմարծայ կոչուած ընդարձակ ու կղզիացած դաշտահովիտի կեդրոնը:

Մենք այդ սարսափի թուականներուն, Արգէսի շուրջ և Տոմարծայի սահմաններուն մէջ գործադրուած թրքական այդ բռնութիւններու մասին, որոնք կը կազմէին ջարդը, քայանը և հալածանքը, պէտք չունինք դիմելու պատմութեան ուրիշ աղբիւրներու: Այդ թուականներէն մեզի հասած ձեռագիր յիշատակարանները, տասնեակ մը հայ գիւղերու աւերակները և մասնակի սպանուեթիւնները կենդանի վկաներ են մեզի համար՝ այդ թուականներէն մնացած:

Մեր պատմութեան նախորդ էջերուն, Աւերակները կը խօսին բաժնին մէջ մենք տեսնենք բազմաթիւ աւերակ հայ գիւղեր, որոնք Ժէ. և ԺԲ. դարերուն իրենց սրբաւայրերով ու բնակիչներով տնտեսապէս չէն ու բարդաւաճ մեծ ու փոքր, հայաբնակ վայրեր էին: Այդ թուականներուն անոնք կ'ենթարկուին թրքական բռնապետական հալածանքին: Անոնցմէ շատեր կը կոչուաւան, կը ջարդուին և մնացողներ Տոմարծայ գիւղաւանը կը տեղաւորուին:

Անդրադառնանք այդ աւերակուած գիւղերէն ոմանց անցեալի մասին, և խօսինք անոնց յիշատակարաններուն հետ:

Երբեմն չէն ու յետոյ աւերակուած հայ գիւղերու կարգին էր Տոմարծայի սահմանին մէջ Մեծն Պելիմիսոն գիւղ-

դաւանը, որուն հայ բնակիչները 1670 թուականէն հաք բռնութեան տակ մաս մը թրքացած, ջարդուած և մաս մըն ալ Տոմարծայ տպաստանած էին, ինչպէս կը վկայեն 1670 թուականին «առ Ղուկաս վարդապետի» արուած կոնդակը և գիւղաւանի Պելիմիսոն հայ տնունին թուրք Սարք Մեմեսլի տնունին փոխանակումը: Նոյնը կը վկայէ նաեւ թուրք Միւֆթիի (կրօնապետ) կողմէ թաղման հրամանին սպասող և օրերով փողոցը անթաղ մնացած հայ վարդապետի աճիւններու պատմութիւնը (հմմտ. առ, էջ 365):

Այս կարգէն է Դրիգորիս (Դիրգովրու) կոչուած հնամեայ հայ խոշոր գիւղաւանը, որ մինչեւ 1736 թուականը եղած է չէն ու կենսալից, և անկէ հաք ունեցած է Մեծն Պելիմիսոնի ճակատագիրը, որուն կը վկայէ նաեւ այդ թուականին խաչաւոր մը զաղթը կամ փոխադրութիւնը գէպի Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ Հայոց մայրավանքը, ինչպէս տեսանք (առ, էջ 359):

Կան նաեւ Չափալու (=Չեւսլի) և Ղարքլին (=Ղաղընա կամ Խաղընա) հին հայ գիւղերը Տոմարծայի սահմանին մէջ: Առաջինը՝ 1532 թուականին գրուած իր Մաւսնոյվ, երկրորդը 1630 թուականին Տոմարծայի մէջ գրուած Աւեսարանի յիշատակարաններով կը վկայեն թէ այդ թուականներուն տնայնք, հայ բնակչութեամբ լեցուն չէն գիւղեր էին իրենց ազօթաւորներով և յետոյ է որ աւերակուած են թուրքերու կողմէ (հմմտ. առ, էջ 378—9):

Մեր օրերուն, վանքի Ս. Խաչ տաճարի հիւսիսային կողմը կը գտնուէր միաբաններուն յատուկ գերեզմանատունը, ուր թաղուած էին դարեր առաջ մեռած վարդապետներ և տակաւին տնայնք չիրիմները խնամքով պահուած էին:

Անոնց մէջ կը գտնուէին Հաճընցի վատիլ Սարկաւազի և Քաջիլերցի Յովհաննէս երկու նահատակներու տապանաքարերը, որոնք սպաննուած էին «անօրէն» թուրքերու կողմէ:

Առաջինին տապանաքարը կը կրէր հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Այս և ապան Հաճընցի վատիլ Սարկաւազին, որ սպանաւ ի յանօրինաց ի բուին ՌՄՁ» (=1607):

Իսկ երկրորդին վրայ կը կարդայինք. «...Այս և ապան Քաջիլերցի Յովհաննիսի, որ սպանաւ ի յանօրինաց ի բուին ՌՄԷ» (=1608):

Կը նշանակէ թէ այդ թուականներուն մասնաւոր հալա-

ծանք և թշնամութիւն մը կար եկեղեցականներու և վանականներու հանդէպ և թուրքեր յարձակում կը գործէին անոնց վրայ:

Այդ թուականներու գրչագիրները եւս իրենց յիշատակարաններով կը շեշտեն սուլթաններու սոյն բռնակալութիւնը, ինչպէս 1728 թուին գրուած Ճաւոցի մը գրիչ Եւգառացի Աստուածատուր երէց կը յիշէ. «... Ի բռնակալութեան Տանկաց կոչեցելոյ Սուլթան Ահմատի» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1728): Այսպէս նաեւ ուրիշ շատ մը գրիչներ:

Բնորոշ այս պատմութիւնները իրենց շօշափելի դէպքերով կը վկայեն թէ ժ. և ժ.Ը. դարերուն, սուլթանական երկրի բոլոր կողմերը կը տիրէր հայահալած դժնդակ քաղաքականութիւն մը, որ կը սպառնար ո՛չ միայն հայ մշակոյթի ու հայ մշակի կեանքին, այլեւ անոր կրօնքին ու եկեղեցիին, որոնք միայն կանգուն մնացած էին իրենց դարաւոր տւանդութիւններով:

Տոմարծայի ընդարձակ դաշտահովիտի մէջ ցրուած հայ գիւղերն ու վանքերը զօհերն էին թուրք սանձարձակ այս ասպատակութեանց և այս իսկ պատճառաւ այնտեղ դադրած էր մատուորական և գրչագրական դարաւոր կեանքը:

1681 թուականին գրուած Աւեսարանի մը յիշատակարանին մէջ մենք տեսանք թէ վերջին անգամ ըլլալով Տոմարծայ գաւառի և Կեսարիոյ նահանգի եպիսկոպոսական աթոռակալներու՝ Յովակիմ եպիսկոպոսի և Մարկոս վարդապետի անունները զոյգ յիշուած են. «... Ի հայրապետութեան այսմ նահանգի Կեսարու Մարկոս վարդապետի, եւ ի յառաջնորդութեան մերոյ գաւառի Ուլակիմ եպիսկոպոսի...» (Յիշատակարան ԼԱ., ժամանակ՝ 1681):

Այդ թուականէն ետք, քաղաքական դէպքերու բերմամբ կը դադրի Տոմարծայ գաւառի և վանքի եպիսկոպոսական աթոռի իշխանութիւնը, և Կեսարիոյ աթոռը կը շարունակէ իր ընթացքը և հեղհեղէ հոն կը գտնենք հմուտ և մատուորական աթոռակալներ, որոնց չնորհիւ Ս. Կարապետի վանքը կը ստանայ ծաղկեալ և բարգաւաճ վիճակ մը:

1570 թուականէն մինչեւ 1681 թուականը, մատուորա-

պէս մէկ դար, Տոմարծայի Ս. Աստուածածին և Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքերու աթոռակալ եպիսկոպոսներու անուները մենք զոյգ յիշեցինք: Բաղաքական այս աննպատակ պայմաններու տակ երբ վերջ կը տրուի Տոմարծայ գաւառի եպիսկոպոսական աթոռին, մենք առանց ընդհատելու ձեռագիր յիշատակարաններու ուղեգիծը, պիտի շարունակենք մեր ճամբան Կեսարիոյ առաջնորդական աթոռակալներուն հետ, մինչեւ որ ամբողջ մէկ դար ետք (1681—1791) կրկին միանանք Տոմարծայ գիւղաւանի և վանքի առաջնորդական փոխանորդներուն, որոնք վանահայրի հանգամանքով կը հովանաւորէին Տոմարծայ գաւառը իր փոքր աւաններով, և կը պահէին մասամբ մը իրենց առաջնորդի աւանդական գերիշխանութիւնը, հակառակ անոր որ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսական աթոռին ենթակայ վանքերու շարքին ընդունուած էր Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքը իր վանահայրով:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1683)

Կը յաջորդէ Կեսարիոյ առաջնորդ Մարկոս եպիսկոպոսին, որուն անուան մենք հանդիպեցանք Տոմարծայի վերջին առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսի անուան հետ:

Առաջին յիշատակարանը, որ կը յիշէ Գրիգոր եպս.ի անունը, 1683 թուականին Կեսարիոյ Յեւքառայ գիւղաքաղաքին մէջ «ի դուռն սրբոյն Ասեփանոսի...» գրուած Յայսմաւուրբի մը յիշատակարանն է, որուն գրիչը Յովսէփի երէց կը յիշատակէ. «...եւ ի յառաջնորդութեան այսմ նահանգիս ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՋ բաբունապետին եւ արքեպիսկոպոսին եւ ած.աբան վարդապետի» (Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1683):

ԱԻՆՏԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (...1685...)

Ըստ Պալեան Սրբազանի և Դանիէլ վրդ. Բաղումեանի, 1685 թուականին Կեսարիոյ գրչագրուած ձեռագիրի մը յիշատակարանին մէջ տեսած են Աւետիս եպս.ի անունը, որ յիշուած է որպէս Կեսարիոյ աթոռին առաջնորդ (Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1685):

Եղած է գործունեայ եկեղեցական մը և օգտակար շինութիւններ կատարած է Ս. Կարապետ վանքէն ներս։

ՂԱՍԻՑԷՃԻ ՄԱՏԹԷՈՍ ՎՐԻ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ (1685—1692)

Իր անունին նուիրուած յիշատակարան մը չունինք, սակայն պատմագիրներ զայն կը ներկայացնեն Կեսարիոյ աթոռին առաջնորդ։

Կը պատմուի թէ իր օրով սասակացած է թուրք Տէրէպէյիներու և Ենիշէրիներու բարբարոսական շարժումը և սկսած են նեղել Կեսարիոյ շրջանի Հայութիւնը և վանքի բնակչութիւնը։ Անիկա ի գործ դրուած չարիքները մեղմացնելու համար Կ. Պոլիս բողոքի գացած է։

1692 թուականին կը յիշուի որպէս Կ. Պոլսոյ պատարիարք և 1692-ին Կիլիկիոյ կաթողիկոսական աթոռ կը բարձրանայ։ Վերջապէս ինքզինքը գլխատումի վճիռէն ազատելու համար կ'ընդունի իսլամական կրօնքը և ապա Հռոմ կ'ապաստանի։

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԻ. ԱՄԱՆՕՂԼՈՒ (. 1693—1705)

Առաջին յիշատակարանը, ուր կը հանդիպինք իր անունին, 1705 թուականին Տոմարծայի մէջ գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանն է, ուր գրիչը կը յիշէ. «... Ի հայրապետութեան այսմ նահանգի Կեսարիոյ Ամանօղլու Յովսէփ վարդապետի» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1705)։ Ըստ պատմագիրներու, ըլլալով հմուտ և կարող եկեղեցական մը, վարած է Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ պատարիարքական աթոռներու փոխանորդութիւնը, իսկ Կեսարիոյ առաջնորդական աթոռին վրայ կարճ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է։

ՎՐԻԱՆԷՍ ԵՊՍ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ (1706—1720)

Իր մասին ունինք 1706 թուականին գրուած ձեռագիր Սողմոսի մը յիշատակարանը. «... Ի մայրապապիս Կեսարիոյ...»

քնդ հովանեաւ Սբ. Կարապետիս...»։ Գրիչը Արուսթիւն քահանայ
կը յիշէ ժիտյն տմենայն Հայոց կաթողիկոսի անուանը, և լուռ
կ'անցնի Կեսարիոյ առաջնորդական աթոռակալի մասին. «...
Ի հայրապետութեան Տեառն Աղեփանդրին կաթողիկոսի ամենայն
Հայոց...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1706)։ Ըստ պատմագիր-
ներու Վրդանէս ծնած էր Կեսարիա 1661 թուականին։ Տասնը-
հինգ տարիներ (1706—1720) թէեւ Կեսարիոյ Արքեպս. անուանը
իր վրայ կը կրէ, սակայն որպէս աթոռակալ պաշտօն չէ վա-
րած, քանի որ այդ ժամանակամիջոցին Կեսարիոյ աթոռին
իրր առաջնորդ ուրիշ երեք ղէմքեր կը յիշուին, ինչպէս պի-
տի տեսնենք։

Կը պատմուի թէ եղած է Գաղտաիոյ առաջնորդ, և կա-
թողիկոսութեան յարելով ի վերջոյ Հռոմ դացած է։ Հաւանօրէն
այդ սայթաքումին համար է որ Կեսարիոյ աթոռին կողմէ մեր-
ժուած է։

ԴԱՐԻԹ ԵՊՍ. ԿԵՍԱՐԻՈՅ (...1709...)

1709 թուականին գրուած ձեռագիր Աւետարանի մը յի-
շատակարանին մէջ, Պալեան սրբադոն և Դանիէլ վրդ. տեսած
են անուանը Դաւիթ հպս.ի. Գրիչը կը յիշէ զայն որպէս Կեսա-
րիոյ առաջնորդ (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1709)։

ՅՈՎՆԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (...1711...)

1711 թուականին Եւքառացի Յարութիւն Երէցի ձեռքով
գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ, Գրիչը կը յիշէ.
«Ի յառաջնորդութեան... Կեսարիոյ... սպասաւոր Սբ. Կարապետիս
ՅՈՎՆԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1711)։

ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (...1717—1719...)

1717, 1718 և 1719 թուականներուն գրուած երեք յի-
շատակարաններուն մէջ յիշուած է Սահակը որպէս աստուածա-
բան վրդ. և առաջնորդ Կեսարիոյ։ Երկրորդը ձեռագիր Յայս-

մաւութի մը յիշատակարանն է, գրուած՝ «...ի քաղաքն Կեսարիա եւ ի գետոյն որ կոչի Եւգառա...», որու գրիչը Արուքիւն քահանայ կը յիշէ՝ «...յեսպիսկոպոսութեան յայտն ցահանգիս եւ առաջնորդ ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1717, 1718, 1719)։

Քանի որ Սահակ վրդ. 1717 թուականին կը ստանձնէ Կեսարիոյ առաջնորդական պաշտօնը, ուրեմն Վրդանէս եպս. Սեւփանեան քաջուած էր Կեսարիոյ առաջնորդութենէն և Սահակ կանչուած էր որպէս աթոռակալ։

ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ. ԿԻՒՐԻՒՆՏԻ (1721—1729)

1721 և 1728 թուականներուն գրուած Սաղմոս և Ճաւոց ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ կը յիշուի. «...յառաջնորդութեան յայտն ցահանգի Կեսարիոյ Տեառն ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ վարդապետի...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1721, 1728)։

ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (...1721—1725...)

1721 թուականին գրուած Աւետարանի գրիչ «ի գիւղն Եւփարացի» Պօղոս և Աստուածատուր դպիրները, կը յիշեն. «...ի յառաջնորդութեան յայտն ցահանգիս Կեսարիոյ ՅԱԿՈԲ ՎՐԴԱ. ի ընդ հովանեաւ Սբ. Կարապետիս...»։

Պալեան Սրբազան և Դանիէլ վրդ. 1724 և 1725 թուականներուն գրուած երկու ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ տեսած են յիշատակութիւնը Կեսարիոյ Յակոբ և Եսայի հպիսկոպոսներուն (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1721, 1724 և 1725)։

ՄԱՂԱՔԻԱ ՎՐԴ. ԱՐԻՔԱՆԱՄԵԱՆ (...1729...)

Իր մասին գրուած յիշատակարան չունինք, սակայն ըստ Պալեան Սրբազանի և Դանիէլ վրդ. ի հաւաստումներուն, 1729 թուականին, Կեսարիոյ աթոռին վրայ դառնուած է, և այսօրոգութեան կը վկայէ նաեւ այդ թուականին Կեսարիոյ դա-

տաւորին կողմէ իրեն տրուած «հեռնեք»ի պարունակութիւնը, ուր կը յիշուի «Բահիպ Մաղափա» Աբրահամեան:

ԱՌԱՊՈՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՍՍ ԱՅՍԱՐԻՈՅ (1729—1731)

Իր պաշտօնավարութեան մասին որոշ տեղեկութիւն և յիշատակարան մը չկայ, սակայն պատմագիրներու ոմանց կողմէ կը յիշատակուի որպէս կեսարիոյ աթոռին տաւջնորդ:

ՍԱՐԴԻՍ ԱՐՔԵՊՍՍ ՍԱՐԱՅԵԱՆ (1731—1738)

Իր մասին ձեռագրի յիշատակութիւն չունինք: Սարգիս եղած է աշակերտը Յովհաննէս Կոլոս Պատրիարքի հիմնած դպրոցին, և իբր մաւտորական և յարգուած գէմք՝ կեսարիոյ աթոռին տաւջնորդ ընտրուած է 1731 թուականին: Վանքէն ներս ունեցած է շինարար գործունէութիւն, բայց Լախիսկոպոս ձեռնադրուելէն ետք կաթողիկոսութեան հակամիտութիւն ցոյց տալով իրարանցուցներու տեղի տուած է, այնպէս որ 1738 թուականին կը հրաժարի և կը հեռանայ կեսարիոյ աթոռէն:

ԱԵՏԻՔ ԵՊՍ. ԵԻՏՈՒԹԱՅԻ (1738—1744)

Ձեռագիր Խորհրդատեարի մը վերջաւորութեան յիշատակուած է Աւետիք վարդապետի «ննջումը» (մահը), որ կատարուած է 1744 թուականին: Յիշատակարանի գրիչը Դուրիթ եպս. կը յիշէ նաեւ իր հանգուցեալ հոգեւոր հօր «բազմահոյ աւակերտքն», որոնց թիւը կը հասնի 16 միաբան վարդապետներու: Գրիչը հանգուցեալը կը ներկայացնէ որպէս շինարար և օգտակար եկեղեցական մը: Վանքէն ներս ու դուրս շինած է զանազան աղբիւրներ ու ջրամբարներ «մեծագնոյ բազում ծախիւն»:

Նոյնպէս նաեւ «ի հնումն ժանգեալ քեկեփի մեջ» գրուած «հոս անուռ բուրեալ» սուրբերու մասունքները «մեծագնոյ արծաթոյ» պատեաններու մէջ անցուցած է: Այսպէս ունեցած է նաեւ ուրիշ շատ մը օգտակար ծառայութիւններ:

Աւետիք եպս.ի շիրիմը կը գտնուէր վանքի բակին մէջ առաջնորդարանի սանդուխներու ելքին առջեւ, և կը կրէր հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«(Տ)ապանս մի որ խախտեսջիք, եւ թէ... անդանիք ձեռնամուխ լիջիք, զՈւթայի երեսուն արծաթի մասն լիջիք, նզովիւքն Մարանաթայի կամօք առ ձեզ անձնեցիք. Է.Ա.Ս. Ա.Վ.Յ.Ն.Ս.Զ.Զ.Ր.Ր.Ո.Կ.Ր,Ա.Ա.Լ.Ե.Դ.Ր.Զ.Է: Թոխաթցի Աւետիք վարդապետն է:

«Ես քո ծառայ Դաւիթ որդի, գտապանն քո զարդարեցի, մեռելութիւնդ քո տարածեցի, զաւանդեալ զլուխդ քո լալագին դիմօք ըմբռնեցի, եւ նստեալ աթոռդ կազմեցի եւ զոտիկդ անուշ համբուրեցի, եւ կենդանութիւնդ նկարեցի հանդերձ զգեստիւքդ զաղաշարեցի, պատկեր սրբոյ Աստուածածնի եւ ծայն սրբոյ Ամլորդի, անդերձ տէրունական խաչի, զքեզ պահապան կանգնեցուցի, բազում աշակերտքդ նման հոգեւտանն կանգնեցուցի, գԴաւթայ որդածին գանձն նոցա բաշխեցի... կանթեղք վառեցի, թիւն Հայոց Ղատ եւ Ծէիւ Ըռա առ եւս զԴան կցորդ սոցա արի: Նա եւս աղերս իմ ընդ ձեզ որ տեսարք իմ եւ թէ որ հանդիպի զտապան... զտէրունական յաղօթան յիշեսջիք եւ ձեզ ի հողոյ գոյացեալ...» «օծեալ է»:

ԴԱՒԻԹ ԱՐԲԵՊՍ. ԵՐԵՒԱՆՑԻ (1746—1776)

1754 թուականին գրուած ձեռագիր ժողովածուի և Աւետարանի գրիչը Եւֆռացի Տէր Յովհաննէս Երեց, 1755 թուականին գրուած Ժամագիրք տառանի գրիչը Ասուածատուր Երեց, 1769 թուականին գրուած «Անտառ ուրագոյն մտածմանց» գիրքի գրիչ Կեսարացի Յակոբ Երեց իրենց յիշատակարաններուն մէջ կը յիշեն Դաւիթ եպս.ը իբրեւ Կեսարիոյ առաջնորդ, և զայն կը կոչեն «մեծահոգի», «նզնազգեաց» վրդ. «...եւ յեպիսկոպոսութեան յայսմ նահանգի տէր ԴԱՒԻԹ նզնազգեաց վարդապետի» (Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1754, 1754, 1755, 1769):

Դաւիթ կը յաջորդէ Աւետիք Նպս. ի, որուն աշակերտը և գործակիցը միանգամայն եղած էր:

Պաշտօնավարած է երեսուն տարիներ (1746—1776) և այդ շրջանին օգտակար եղած է վանքի կրթական և տնտեսական բարգաւաճման և կատարած է օգտակար շինարարութիւններ:

Դաւիթ Նպս. իր նախորդներուն նման ունեցած է կաթողիկոսեան միտումներ. այս պատճառաւ հալածուած է կեսարացի ժողովուրդին կողմէ, մինչև որ էջմիածնի Սիմէոն կաթողիկոսի հրամանաւ պաշտօնազուրկ կ'ըլլայ: Յետ մահու կը թաղուի վանքին մէջ. անոր տապանաքարը մեր օրերուն կը տեսնէինք Աւետիք Նպս. Եւդսկիացիի շիրմին մօտ և ունէր հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Սրբազան Դաւիթ Արքեպիսկոպոս.

Սարգիս վրդ., Յովհ. վրդ., Պետրոս վրդ. Էվքէրէցի, Գրիգոր վրդ., Յարութիւն վրդ., երկրորդ Գրիգոր վրդ., Յարութիւն վրդ., Կարապետ վրդ., Կարապետ վրդ., Պետրոս վրդ., Մատթէոս վրդ., ՌՄԻԷ:

Յէսեան որդւոյ ո՞ հոգեխօս քնար՝ գովիչ վճնազանց,
Եկ աստ դրուատիլ՝ քում անուանակցի՝ ներքող գերազանց.
Ղեկավար ընտիր՝ հովուապետ արթուն՝ որ աստ Հայկազանց,
Ի պարս դիտաց՝ սրբազան Դաւիթի, պետի միանձանց,
Յեռեալ պսակ մեզ՝ մեծ երեսանայ՝ լուսաւփիռ ականց,
Դա զվճնավայրս՝ ելից բարութեամբ՝ մեծագործ արդեանց,
Իբր ճիթենւոյ՝ օրհնաբեր ընծիւղս՝ սուրբ հարց մետասանց,
Տածեալ ընդ թելօք՝ խմբէ եւ զծաղկունս՝ միաբան մանկանց
Է եւ միակ պատճառ՝ քառավազ աղբերց՝ ջրոցն հոսմանց,
Նման եղեմայ՝ պծնէ զայգեստան՝ ի տեսիլ ազանց.
Որոյ է շքեղ՝ փոքր սեղանատան՝ կերտուած ի հիմանց.
Ի հսեալ ընդ նմին՝ շէնս շրջակայս եւ զփարախ գառանց
Ի կատար գործոց՝ սպա հրաւէր՝ հասեալ ի քարծանց.
Բամից զուարթնոց սրբասնեալ հոգին սլացեալ էանց,
Ի պահ թողեալ աստ՝ մաքրափայլ մարմինն՝ օրհնեալ
սուրբ հարանց:»

Գերեզմանի մատուռին աջ կողմի պատին վրայ ագուցուած էր ու քանդակուած խաչքար մը, ուր կը յիշուէր նաեւ Դաւիթ արեւոյի անուներ, հետեւեալ արձանագրութեամբ.

«Յիշատակ է սր. խաչ զԱկնցի մհոի Մինասին եւ կողակցոյն զՓարվազին մհի Սեղբոսի կողակցոյն՝ մհի Մերկերիոս զկողակցոյն եւ որդւոյն Նիկողոսին, Մարիամին, Անտօնին, Կատարինէ Յովնանէսին. թվ. ՌՄԲ(=1753) Ապրիլի Ա.ի ժամանակս իբրու դէտ Դաւիթ լոկ արեւայէ ձեռամբ եղեւ գրեալ»:

**ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՊՍ. ԳԱՐԱՄԱՆԵԱՆ, ԿԱՄ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ, ԹԱԼԱՍՑԻ (1776—1798)**

Իր անուներն կը հանդիպինք առաջին անգամ արժաթեայ խաչար խաչի մը յիշատակարանին մէջ, որ մեր օրով տակաւին պահուած կը մնար վանքի գանձարանին մէջ հարիւրաւոր թանկագին և տեսակաւոր խաչերու ծրարին հետ: Ինչպէս յիշատակարանը եւս կը յիշէ, խաչը իր կուրծքի սրբատուփին մէջ կը պահէր Ս. Յակօբ Մծրնայ հայրապետի մատունքը: Եւ մենք Ս. Յակօբի աօնին առթիւ օրուան խորհուրդը սրբագործելու համար զայն կը գնէինք առճարի խորանին վրայ: Խաչի նուիրատուն Սահակ եպս. յիշատակարանին մէջ կը յիշէ օրուան առաջնորդ Մասթեոս եպս.ի անուներ, այսպէս.

«Օծեալ խաչիս միջի Սր. Նշանն, մասունքն է Մծրնայ Յակոբ Սր. Հայրապետին, ի ժամանակս Տն. Մատթէոսի Կեսարու արքեպիսկոպոսին, Փառակեցի Տ. Խահակ եպիսկոպոսն յիշատակ ետ հրաշալի վանքին Ս. Կարապետի, որորմեացի Տէր ծնողացն Յակոբին եւ Թամամին. թվին. ՌՄԽԱ.(=1792) եւ Օգոստ. 3 օրն»:

Դաւիթ եպս.ի պաշտօնավարութեան շրջանին ան կըսած է վանքի միաբաններէն, ինչպէս նաեւ անոր գործակիցը: Առաջնորդական աթոռին վրայ ունեցու վրդովեալ վիճակ մը, որով-

հետեւ նախկին առաջնորդ Դաւիթ Եպիսկոպոսը, որ պաշտօնազուրկ եղած էր, յաճախ կը պայքարէր անոր դէմ առաջնորդական աթոռը վերագրաւելու համար:

Մատթէոս եպս. ի առաջնորդութեամբ մեր օրերուն կը ահա-նէինք, ուրիշներու կարգին, Ս. Հրեշտակապետի գաւիթին մէջ, և ունէր սա արձանագրութիւնը.

«Եղեալնդ ի յայսմ շիրմիս,
Մատթէոսի արհի պետիս,
Նոր ի նորոյ սուրբ տաճարիս,
Ի հիմանէ կառուցողիս:
Որք հանդիպիք սոյնոյ տառիս,
Մի Հայր մերիւ տուք ողորմիս,
Հանգչիլ հանգիստն յաւիտենիս,
Լուսեղինաց սրբոց գնդիս.

Թուին ՌՄՄԵ.ին»(*):

Կեսարիոյ նահանգի և Ս. Կարապետ վանքի արքեպիսկոպոսական աթոռի հաստատութիւնը տեղի պէտք է ունեցած ըլլայ Վկայասէր և Լուսեղի կաթողիկոսներու շրջանէն սկսեալ, քանի որ 1191 թուականին գրուած Աւետարանի մը գրիչը Գէորգ քահանայ կը յիշէ Ս. Գրիգոր անուն եկեղեցի մը, ինչպէս նաև իր ծնողքը և իր եղբայրը Առաքել քահանան: Կը նշանակէ թէ այդ թուականներուն Կեսարիոյ մէջ գոյութիւն ունեցած է Ս. Գրիգոր անուն եկեղեցի մը և ուրիշ եկեղեցիներ ալ անշուշտ, ինչպէս նաև ունեցած է իր առաջնորդական աթոռակալը (Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1191):

Այս իրողութեան կը վկայէ նաև միւսոյն թուականէն տասնհինգ տարիներ ետք (1191—1206) Տոմարձացի Գրիգոր քահանայի ձեռքով գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանը,

(*) Այս եւ վերի Աւետիք եւ Դաւիթ եպիսկոպոսներու, առաքնագիրերու, խաբարի եւ արձանեայ խաչի յիշատակարաններու արձանագրութիւնները բնութիւնակած ենք Տոմարձացի բանասէր Դանիէլ վրդ. Բաղումեանի ձեռագիրէն:

ուր դրիչը կը յիշէ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ հռչակաւոր վանքը և անոր վերադասուէ առաջնորդ Ազարիա արքեպիսկոպոսը (Յիշատակարան Ա., ժամանակ՝ 1206):

Պատմագիրներ յիշատակարաններու կողմէ տրուած հնուդոյն թուականներէն աւելի առաջ կ'ուզեն գտնել առաջնորդ մը Կեսարիոյ տթուին համար, և 1179 թուականին Հռոմկլայի ժողովին մասնակցող երեսուներկու եպիսկոպոսներու կարգին կը յիշեն Յովհաննէս արքեպս. Կեսարու Կապադովկիացւոց, որուն տնունին կը հանդիպինք յետոյ Ստոյ կաթողիկոսական տթուին վրայ, և որ ծանօթ է որպէս Յովհաննէս Զ. Մեծաբարոյ կաթողիկոս:

Յովհաննէս արքեպս. յաջորդ կը նշանակեն 1194 թուականին Գրիգոր Պահլաւունի տոհմէն Գրիգոր Ապիրաւ Պահլաւունի եպիսկոպոսը, զոր յետոյ նայեալէս Ստոյ կաթողիկոսական տթուին վրայ կը գտնենք Գրիգոր Զ. Ապիրաւ տնունով:

ԱԶԱՐԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1206)

Կեսարիոյ տթուին վրայ առաջին եպիսկոպոսն է, որուն տնունը կը յիշուի ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ, և որուն տնունին մենք հանդիպեցանք վերը 1206 թուականին Տոմար-ժուցի Գրիգոր քահանայի ձեռքով գրուած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ:

Յիշատակարանի տուած ծանօթութիւնէն զտա, իր մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք:

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ ԱՐԳԵՊՍ. ԿԵՍԱՐԱՅԻ (...1274—1307...)

1274 թուականին գրուած Աստուածաշունչի մը երկրորդ յիշատակարանին մէջ, Կոստանդին իր ձեռագրով կը յիշէ հայրը Թորոս քահանան և Կոստանդին եպիսկոպոս Կեսարու: Պաշտօնավարած է երեսուներեք տարիներ (1274—1307): 1307 թուականին Ստոյ կաթողիկոսական տթուը կը բարձրանայ:

Կոստանդին արքեպս. ունեցած է կաթողիկոսի տնան միտում, և իրր համադրուած միաք, առ այդ ջանք թափած է կաթողիկոսի տնան նպաստաւոր որոշումներու գործադրութեան

համար, սակայն միշտ ուղ ձախողութեան և մերժումի մատնուած է (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1274)։

ՄԱՐԿՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (1342)

Հօտ Պալեան Սրբազանի և Դանիէլ վարդապետի հաւատա-
տուններուն, այդ թուականին գրուած Աւետարանի մը յիշա-
տակարանին մէջ կը յիշուի Մարկոս եպս. որպէս Կեսարիոյ ա-
ռաջնորդ (Հայ Վանութայք, էջ 33)։

ԹՈՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿԵՍԱՐԻՈՅ (1417)

Մկրտիչ եպս. Աղաւնունիի կողմէ արուած տեղեկութեան
մը համեմատ, Թորոս եպիսկոպոսի տնսնը փորագրուած կը
գտնուի Երուսաղէմ Ս. Յարութեան տաճարի արտաքին և
միակ մեծ դրան մարմարեայ սիւնին վրայ(*)։ Կ'երևայ թէ
այդ թուականին Երուսաղէմ ուխտի գացած է և ձգած է այդ
արձանագրութիւնը։

ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՊՍ. ՏՐԱՊԵՌԻՏԻ ԵՒ ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՊՍ. (1460—1495)

1469 թուականին գրուած Յայսմաւուրքի մը, 1478—
1484 թուականներուն Կեսարիոյ Ս. Գրիգոր Նիւստցի (Նիրզէ)
տնապատին մէջ գրուած Աւետարանի մը, երկու Ճաւոց գիր-
քերու և 1495 թուականին Կեսարիոյ Մանտիսան (=Մանճըսըն)
գիւղի մէջ գրուած Յայսմաւուրքի մը յիշատակարաններուն մէջ
որպէս առաջնորդ Կեսարիոյ նահանգին միասին կը յիշուին
Կիրակոս Տրապիզոնցի և Անդրեաս եպիսկոպոսները. «... ի յե-
պիսկոպոսութեան այսմ նահանգիս Տէր Կիրակոսի սրբանեայ ար-

(*) Անուն արձանագրելու այդ սովորութիւնը մեր օրերուն (1916) տա-
կաւին կը շարունակուէր, եւ շատեր իրենց անունները կը փորագրէին մար-
մարեայ այդ կարծր սիւներուն եւ պատի քարերուն վրայ. այնպէս որ սիւնե-
րուն եւ պատերուն վրայ բաց տեղ մնացած չէր։

հեպս.ի եւ Տեր Անդրեասի» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1469, 1478, 1481, 1484, 1495):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (...1552—1553)

1552 թուականին կեսարիոյ «... ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնին...» գրուած Աւետարանի գրիչը Պաւղոս Քառաս- ղոնացին կը յիշէ կեսարիոյ Ս. Կորապետ վանքը և իր առաջ- նորդը Յովհաննէս եպս.ը՝ «... ի յեպիսկոպոսութեան այսմ նա- հանգիս Տ. Յովհաննէս սրբասնեալ արքեպիսկոպոսի...» (Յիշատա- կարան, ժամանակ՝ 1552):

1553 թուականին, նոյնպէս «Զաւոսն» գիւղի մէջ գրուած Աւետարանի երկրորդ յիշատակարանին մէջ կը յի- շուի կեսարիոյ Ս. Կորապետ ուխտը և իր առաջնորդը Յով- հաննէս եպս.ը. «... յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր ՅՈՎ- ՀԱՆՆԷՍ եպիսկոպոսին...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1553):

Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին յաջորդող Ղազար եպս.ի և կեսարիոյ միւս առաջնորդներու անունները մենք արդէն զոյգ յիշած ենք Տոմարծոյի առաջնորդ Աստուածատուր եպիս- կոպոսի և անոր յաջորդող եպիսկոպոսներու անուններուն հետ (հմմտ. տատ, էջ 443):

Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսական աթոռի եպիսկոպոսնե- րու անունները, իր հաստատութեան թուականէն սկսեալ, մենք յիշեցինք մինչև 1798 թուականը, այսինքն մինչև Մատթէոս եպս. Պարամանեանի կամ Յովհաննէսեանի աթուակալութիւնը: Անոնց մասին մեր տեղեկութիւնները քաղեցինք, որպէս հիմ- նական աղբիւր, ձեռագիրներու յիշատակարաններէն, որոնք իրենց բնագիրներէն ընդօրինակուած են ձեռամբ Տոմարծոյի բանասէր Դանիէլ վրդ. Բաղումեանի և նախածեռնութեամբ Տրդատ եպս. Պալեանի:

Հետաքրքիրներ տւելի լայն տեղեկութիւն ստանալու համար կրնան գիմել բազմաձևութեամբ Արշակ Արաբյանի «ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» «Գաւազան Առաջնորդու- թեան» բաժնին մէջ (էջ 913):

Տոմարծոյի և կեսարիոյ եպիսկոպոսական աթոռները

իրենց հաստատութեան թուականէն սկսեալ կապուած են Ամենայն Հայոց Հայրապետական աթոռին, միայն 1203—1221 թուականներուն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Յովհաննէս Մեծարարոյի ընտրութեան տակն տեղի ունեցած պառակտումներուն իբր հետեւանք, կարճ ժամանակ մը կապուեցաւ Սերասարոյ Անանիոս կաթողիկոսի աթոռին:

Անանիոյի մահով երբ վերջ գաւ Սերասարոյ կաթողիկոսական աթոռը, Կեսարիոս կրկին կապուեցաւ Սոսյ հայրապետական աթոռին:

Առաջին յիշատակարանը, որուն մէջ կը հանդիպինք Սոսյ կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան, Կեսարիոս Ս. Գրիգոր Նիւստացոյ ուխտին մէջ 1481 թուականին գրուած ճաշոց գրքի մը յիշատակարանն է, որուն գրիչը Յովան Նազաշ կը յիշէ առաջին անգամ Սոսյ հայրապետ Տ. Սահփանոսը (Սարաձորեցի). «...ի հայրապետութեան Տ. Սեփանոսի...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1481):

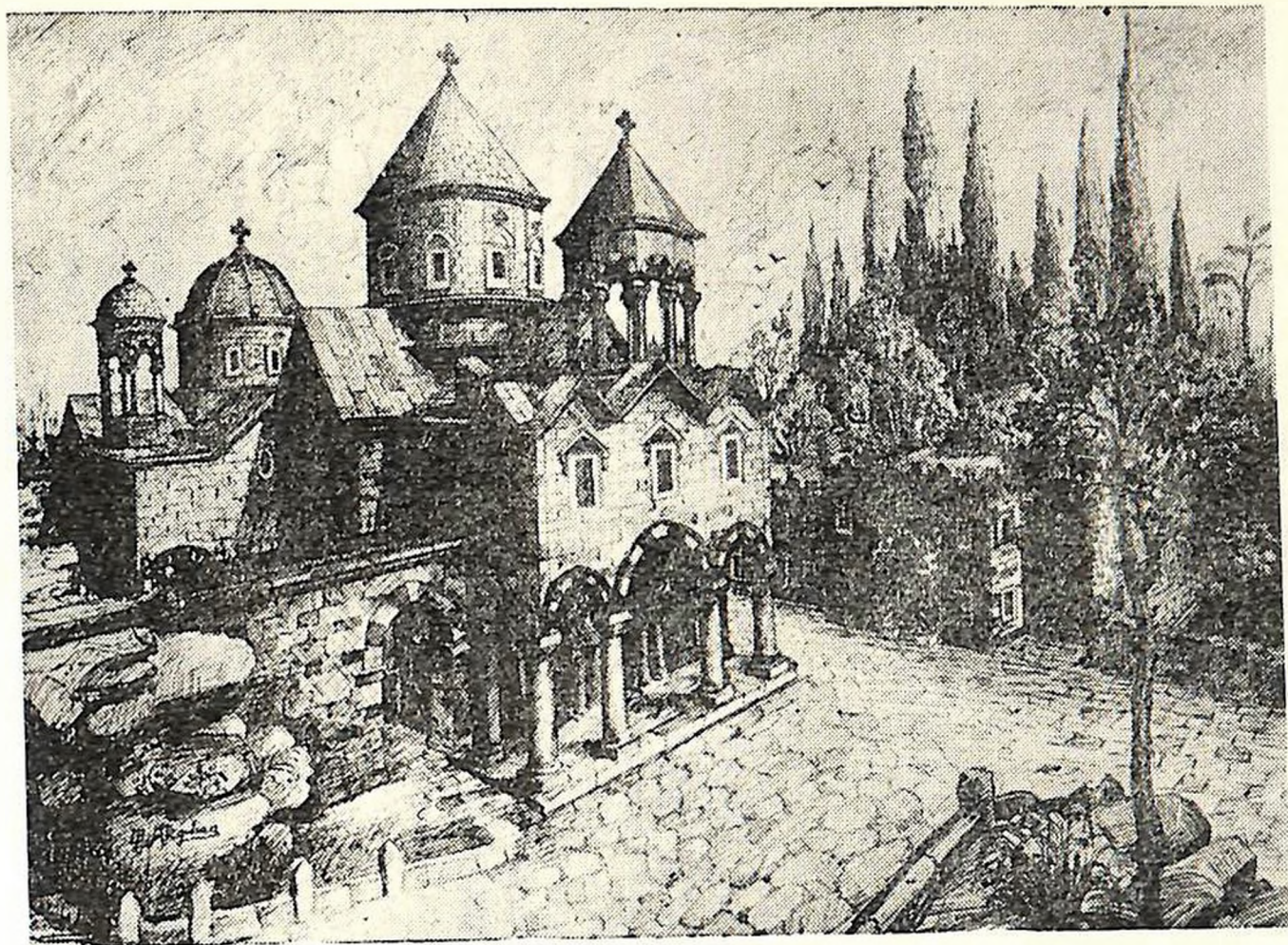
1637 թուականին Տոմարծայի մէջ գրուած ճաշոցի գրիչը Բարսեղ քահանայ կը յիշէ նոյնպէս Սոսյ Սիմէոն կաթողիկոսը. «...ի հայրապետութեան Սոսյ Տեառն Տէր Սիմէոն կաթողիկոսի...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1637):

Այդ թուականէն ետք մինչեւ 1661 թուականը, Տոմարծայի մէջ գրուած ձեռագիրները կը յիշեն Սոսյ կաթողիկոսական աթոռակալներու անունները, իսկ 1661 թուականին գրուած Յայտմուսւրքի գրիչը Տոմարծայի Տէր Կիրակոս քահանան կը յիշէ Էջմիածնի Յակոբ կաթողիկոսը. «...ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ Տն. Յակոբ կաթողիկոսի...» (Յիշատակարան ի. , ժամանակ՝ 1661):

Միայն 1553 թուականին Կեսարիոս Ս. Կորապետի վանքին մէջ գրուած Աւետարանին գրիչը բացառութիւն ըլլալով կը յիշէ Էջմիածնի Սահփանոս (Ե. Սալմաստեցի) հայրապետը. «...ի հայրապետութեան Տէր Սեփանոս կաթողիկոսին...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1553):

1664 թուականին Կեսարիոս գրուած ճաշոցի մը գրիչը գոյգ կը յիշէ Էջմիածնի Ե. Սոսյ հայրապետներու անունները. «...ի հայրապետութեան Սբ. Էջմիածնի յուսանեմ արուոյն Տն. Յակովբ երջանիկ դիւսապետի եւ տանս Կիլիկիոյ Դաւիթ կաթողիկոսի...» (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1664):

Այսպէս Կեսարիոս կաթողիկոսական աթոռը վերջնակա-

ՊԱՏԿԵՐ 36.— Տօմարձայի վանքի Ս. Ստուածածին, Ս. Կարապետ եւ Ս. Խաչ
առնարներու ընդհանուր տեսարանը: Կամարակապ գաւիթը կը պատկանի Ս. Խաչ
առնարի: Կառուցուած է 1850 թուականին եւ փակուած՝ Թուրքերու կողմէ 1917-ին:

նապէս կապուելով էջմիածնայ Հայոց հայրապետական աթոռին, վարչականօրէն ճանչցած եղաւ նաեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին հեղինակութիւնը: Իսկ Տոմարծայի առաջնորդական աթոռը, իր վերջին դահակալ Յովակիմ Կալիսկոպոսէն հաք (1673—1698), քաղաքական գէպքերու բերմամբ անշքութեան դատապարտուեցաւ: 1791 վերադարձումի թուականէն սկսեալ, յաջորդող առաջնորդական փոխանորդները որպէս «վերատեսուչ» և վանքին «վանահայր» կապուած մնացին Կեսարիոյ արքեպիսկոպոստական աթոռին և շարունակեցին մինչև մեր օրերը, մինչև Խոսրով Եպս. Պեհրիկեանի ատարաբախտ աթոռակալութիւնը:

..

ԾԱՆՍԹ.— Թիւ 36 պատկերը, որ կը ներկայացնէ Տոմարծայի վանքին երեք ատճարները, մաս կը կազմէ հաւաքածոյին նիւ-հորքաբնակ Չոմախլուցի Տիար Գառնիկ Անանեանի, որ մեզի ղրկած է մեր պատմութեան համար:

Տիար Գ. Անանեան եղած է Տոմարծայի վանքի սաներէն, և երախտագիտական սգիով հինէն ի վեր միշտ ջանացած է օգտակար ըլլալ համանուն վանքին և տյօօր՝ անոր պատմութեան: Արդէն իր անունին հանդիպեցանք իր կողմէ մեզի ղրկուած ուրիշ երկու պատկերներու հետ (տես տաւ, էջ 9—10, պատկեր 1, 2):

Է.

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ՎԱՆՔԻ ԳՐԶԱԳՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Հայ գրչութեան արուեստի ծաղկումը սերտօրէն կապուած է հայ վանքերու և տառերու գիւտի պատմութեան հետ:

Չորս դարերէ ի վեր Աւետարանի ճրագը գրուած էր հայ հոգին վրայ և հայ հոգիներէն ներս: Հայ հայրենիքին ընծայուած երկնառաք այս շնորհը կարենալ ըմբռնելու և հայա-ցնելու համար, հայ միաքը կը կարօտէր նոյն հաւատքի աղբիւրէն ներքին ոյժի մը:

Աջանչեղապատում է Հայոց պատմութեան ընթացքը: Ե. դարուն՝ այդ ներքին ոյժերուն տնունով՝ Հայաստան աշխարհ պիտի դար հայ ժողովուրդի ծոցէն իսկ երկու հսկաներ՝ Սահակը՝ հայրենասէր, Մեսրոպը՝ սուսմասէր, որոնք հայ միաքին ու հոգիին իբրեւ ճշմարիտ լուսաւորիչները՝ գօտիպնդուած գիտութեան և գարութեան հաւատքով, «Որք զծածկեալ խորհուրդ աստուածգիտութեան... զգիր կենդանին» «յայնցեալ» պիտի «ծանուցանէին»(*) հոգիով տառապող և միտքով չարչարուող Հայութեան, որպէսզի հայերէն խօսէին Արարաթի Հայոց Աստուծոյն հետ:

Ահա այսպէս Սահակի և Մեսրոպի երազէն պիտի ծնէր հայ գրչութիւնը և ինքը Հայութիւնը, ինչպէս ծնած էին Գրիգորի տեսիլքէն՝ Հայոց. Եկեղեցին ու Հայոց վանքերը:

Այնուհետեւ Մեսրոպի մտքով դրահաւորուած «...անարժան հոգոյ, մեղապարս, անիմաստ եւ յանցաւոր գրիչ»ներու նւար-տապես և սքանչելազարդ փառանգը, որոնց մենք գրչագիրներ տնունը կու տանք, աղողեցին հայրենի հոգին բոլոր կողմերը վանքերով ու մենաստաններով, ուր տնոնք լուռ ու ինքնամ-փով, խոտէ բողմոցներուն վրայ՝ ճրագկալի աղօտ լոյսին առջեւ ծնրագրած կղէգի ցողունով կը շարէին Ա. Բ. Գ. հայ տառերը, կազմելու համար գրչութեան թանգարանին առաջին էջը-

(*) Շարական Թարգմանչաց տանի:

բը. «...գրչութեան արուեստ ունեին եւ գտուրբ գիրս յօրինեին...»։

Անոնց գրչութեան տաժաննելի և ուժասպառ աշխատանքով, ծաղկեցան հայ մանրանկարչութեան և գրչութեան գեղարուեստը, հայ գիտութիւնը և գրականութիւնը, որոնց թանկագին յիշատակարանները կազմեցին մեր հին ու նոր պատմագիրներուն համար ճշգրիտ աղբիւրները հայ մշակներու կատարած գերին, վանքերու մշակոյթին և Հայոց չարչարուած պատմութեան, ինչպէս նաեւ անսպառ շտեմարանը հայ մտաւոր գանձին։

Այսպէս, Հայոց եկեղեցին, դարերու ընդմէջէն Հայութեան տուաւ Սահակի և Մեսրոպի շունչով ու միտքով «զարդարեալ» և «պանուկեալ» եկեղեցականներ, որոնք իրենց «անբասիր կեանքով», աշխատանքի և գէպի կատարելութիւն ձգտումի իրենց «տակուն նկարագրով» եղան պարծանքը և հմայքը հայ միտքին ու հաւատքին։

Այսօր, երբ կ'ընդունինք թէ գիտական աշխարհի մէջ տպագրութեան արտադրող մեքենաներ հրաշագործ ազդակներ են մարդկային քաղաքակրթութեան և զարգացման համար, պէտք է մոռնանք որ հին դարերուն այդ հրաշքը կը գործուէր հայ վանքերէն ներս գրիչներու աչքերու լոյսով և անոնց դողդոջուն մտաներու օրհնեալ աշխատանքով։

Անոնք ունեցած են Հայոց ողբերգական ճակատագիրը և դարերու մէջէն բարբարոս ցեղերու հալածանքներէն աստանդական և տարագիր, ապաստան դատած են հայ վանքերու խոնաւ թաքստոցներուն մէջ, ինչպէս իրենք կը գրեն. «...անմեղադիր լինել սխալանաց, զի օրսօրե փախչեալ հալածանաց անօրինաց, ի ծերայս վիմաց մհանեալ ահիւ մեծաւ... ի յայսմ դառն եւ անբարի ժամանակիս», ինչպէս կը յիշեն իրենց յիշատակարաններուն մէջ։

Այդ իսկ է պատճառը որ մեր ժողովուրդին համար հայ վանքերը թէ՛ իբրեւ ուխտատեղիներ և թէ իբրեւ գրական կեդրոններ կրկնակ իմաստ մը ստացած են և հոն գործող գրիչներ պաշտելի արարածներ են և ձեռագիրները՝ սրբազան մասունքներ։

Հին դարերու գրչագրական ծաղկեալ արուեստի այդ թանկագին ձեռագիրներէն դժբախտաբար շատ քիչեր միայն մեզի հասած են, և մենք մեր օրերուն վանքերու խոնաւ դարակներուն մէջ կը տեսնէինք զանոնք, որոնք իրենց չարչա-

բուժած արտաքինով արդէն իսկ կը պատմէին հայ ժողովուրդի դժբախտ անցեալէն: Անոնց կմախտացած կողքերուն վրայ՝ գրիչ-նետու շունչն ու աղօթքը թանձր խաւեր կազմած էին և անոնց ծաղքերէն կը բուրէր ժամու խաւերին հետ Հայու հաւատքին ու արցունքին զգլխիչ սրբաբայրը:

ԺԱ. Դարէն սկսեալ գրչագրական արուեստը նոր կեանք ու շարժում կը սառնար առաւելապէս Կիլիկիոյ լեռնագաւառի վանքերուն մէջ. ուր հաղհաէ գարգանաւով իր պարզ վիճակէն կատարելութեան կը հասնէր և կը դառնար գեղարուեստական գործ մը. այնպէս որ գրիչներ թէ՛ կ'ընդօրինակէին և թէ կը նկարէին ու կը ծաղկէին:

Գրչագրութեան արուեստը Կիլիկիոյ լեռնագաւառին մէջ կը պահէր երեք կեդրոնական վանքեր, որոնք կը ծառայէին արուեստի գարգացման, ինչպէս Դրազարկը, Հռոմկլան և Ակեւաւան, որոնք փոխանակած էին Սեաւ-լերան Արեգ և Շուղրի կամ Քեսուռի կարմիր վանքերը, և որոնցմէ առաջինը կը ներկայանար Ակեւաւայ վանքը, որոնք իրենց արդիւնաւոր գործունէութեամբ օգտակար հանդիսացած էին գրչագրական արուեստի այլազան ճիւղերուն:

Լեռնային այդ վանքերը իրենց մէջ կը պահէին վառարակաւոր և կարող գրիչներ, որոնք աշակերտած էին Ներսէս Լամբրոսացիի նման ուսումնական եկեղեցականներու, և կը վայելէին հայ թագաւորներու, իշխաններու և Հայրապետներու բարոյական ու նիւթական անվերապահ աջակցութիւնը. այնպէս որ այդ վանքերը անոնց հովանաւորութեան տակ աւելի կը ծաղկէին և կը դառնային գրչագրութեան արուեստի լաւագոյն կեդրոնները, ինչ որ կը վկայեն հոն գրուած թանկագին ձեռագիրներու յիշատակարանները:

Կիլիկիոյ վանքերու այս ծաղկեալ շարժումը կը տարածուէր նաեւ Կիլիկիայէն դուրս Անդր-Տաւրոսի և Արդէսի վանքերուն մէջ, իրեն կայան ընդունելով Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքը. անոնց յառաջընթաց խումբը կը կազմէին, ինչպէս աեստնք, Յովհաննէս Հղնեցի և Աստուածատուր Մշեցի կամ Սասունցի հռչակաւոր եպիսկոպոսները: Զէյթունի վարդապետանոցին մէջ մարդուած Յովհաննէս եպո. և Յակոբ վար-

գապեա Զէյթունցիները և Գրիգոր Մերուն կամ Պարոնաէր
եպս.ի և Սասունցի կամ Տարօնցի (Փիլիսոփայ) Ազարիա վրդ.ի
նման գիտնական եկեղեցականները, որոնք որպէս գասաիրակ
ուսուցիչներ և առաջնորդական աթոռակալ եպիսկոպոսներ տի-
րած էին Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին, և որպէս
գրչագիրներ գրաւած էին Կեսարիոյ շրջանի միւս վանքերը:

Կիլիկեան և Արգէսեան լեռներու վանքերուն մէջ տես-
նուած մատուրական այս շարքումները կ'ունենան ծաղկման և
աճկման իրենց շրջանները. այնպէս որ ԺԱ. դարուն սկիզբ
առած գրչագրական առաջին շրջանին ծաղկեալ կեանքը յան-
կարծ կը գազրի այս վանքերուն մէջ, և թաթար ու թիւրք-
մէն այլազան ցեղերու արշաւանքներէն և աւերումներէն, ԺԳ.
դարու սկիզբէն մինչև ԺԶ. դարու սկիզբը (1206—1516)՝ ամ-
բողջ երեք դար, կ'անշքանայ Տոմարծայի վանքը, և այլևս
չեն յիշուիր ո՛չ վանքը և ոչ ալ Ս. Աստուածածին և Ս. Պօղոս
Պետրոս տաճարներու անունները:

Այս անկումը կը տեսնուի նաև միեւնոյն դարերուն
Կիլիկիոյ վանքերուն մէջ, և ինչպէս պատմագիրներ կ'արձա-
նագրեն, Եգիպտոսի աւերիչ սպառնալիքը մէկ կողմէն և հռո-
մէական եկեղեցիի դաւանանքի ամբարտաւան ու յաւակնոտ
ճնշումը միւս կողմէն, չքացուցած էին վանքերու մատուրա-
կան շարքումը և դժուարութեան մատնած Հայոց թագաւորնե-
րը և հայրապետները, մինչև որ անոնք յաջողեցան կործանել
Հայոց անկախութիւնը:

ԺԶ. դարուն կը սկսի ծաղկման երկրորդ շրջանը, և
ինչպէս Կիլիկիոյ, նոյնպէս Կեսարիոյ վանքերուն մէջ կը ծաղ-
կին գրչագրական նորանոր դպրոցներ, և անկէ ետք Տոմար-
ծայ վանքի դպրոցը, մօտաւորապէս երկու դար (1516—1705) կը
դառնայ գրչագրական կեդրոն և հան Կիլիկեան վարդապետնե-
րու հովանաւորութեան տակ կը պատրաստուին ծաղկեալ և վառ-
դաւեալ ձեռագիր մատենաներ:

ԺԱ. դարէն մինչև ԺԸ. դար, Կեսարիոյ վանքերու և
Տոմարծայի վանքին մէջ գրաւած հարիւրաւոր ձեռագիրներէն,
այսօր մեր ձեռքը հասած են հազիւ քանի մը ատանկաներ
միայն, որոնք 1915 հայկական Մեծ Եղեռնի թուականէն հրաչ-
քով մը թուրքի սուրէն ու հուրէն ազատուած են. մաս մը կը
գտնուի Էջմիածնի և Վիեննայի մատենադարաններուն մէջ, և
մաս մըն ալ դարձած է անհատներու սեպհականութիւնը:

Այս ձեռագիրներէն չորս հատը, Մաշտոց մը և Շարական մը Տոմարծայի մէջ գրուած, և միւս երկու հատը՝ երկու Աւետարաններ, մին կեսորիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցիի յիշատակութեամբ և միւսը կեսորիոյ հին հայ գիւղերէն Արքիւտի Ս. Թորոս եկեղեցիի սեպհականութիւնը, այժմ կը գտնուին նիւ-հորքարնակ կեսորացի հնազէտ Պրն. Յարութիւն Հաղարկանի մօտ, աւելի լու է քսիլ պաշտպանութիւն գտած են այդ պատուական Հայուն մօտ և կը կազմեն տնար հաւաքածոներուն մասը:

Այս գաղթական և վերադրող չորս ձեռագիրները, իբրեւ մեր երկրի հունձքը, մեր հայրենի պատմութեան սեպհականութիւնը դարձնելու, անոնց ինքնութիւնը կորուստէ փրկելու և հետաքրքիր բանասէրներու ծանօթացնելու համար, ուղեցինք ունենալ անոնց իւրաքանչիւրին լուսանկարչական հարազատ վերաբաղըրութիւնը, և այս ուղղութեամբ մեր և մեր պատմութեան Գալիֆուենիա գանուղ կեդր. Յանձնախումբի կողմէ կատարուած դիմումներուն սիրայօթար ընթացք տալով, Պրն. Յարութիւն Հաղարկան աղնուօրէն արամադրեց չորս ձեռագիրները, որպէսզի անոնց կարեւոր մասերուն լուսանկարները առնենք:

Այսպէս հոս կը գտնենք յիշեալ չորս ձեռագիրներու զարդախորաններուն, լուսանցքի մանրանկարներուն և յիշատակարաններուն լուսանկարչական վերաբաղըրութիւնները, նոյնպէս նաեւ անոնց անցեալին և արդի վիճակին վերաբերեալ բացատրական ծանօթութիւններ, որոնք մեզի հաղորդուած են Պրն. Յ. Հաղարկանի կողմէ:

Նախապէս Տոմարծայ վանքի, իսկ այժմ Պրն. Յարութիւն Հաղարկանի սեպհականութիւնը դարձած Թիւ Ա. (*) Մաշտոց և Թիւ Բ. Շարական ձեռագիրներէն զառ, մենք ունինք նաեւ տարագիր և յետոյ վերադրող ձեռագիր Աւետարան մը եւս (Թիւ Գ.), որ նախապէս եղած է Տոմարծայի վանքի սեպհականութիւնը, իսկ այժմ կը գտնուի Գորատու (Հարաւ. Ամերիկա), մեր հայրենակիցներէն Պրն. Համբարձում Բոչակեանի

(*) Ձեռագիրները իրարմէ զատորոշելու եւ անոնց նկարներուն եւ քանդակներուն մասին արուած տեղեկութիւնները ընթերցողներուն դիւրամատչելի ընելու համար զանոնք հնութեան կարգով Թիւերու բաժնեցինք:

(Քէօչէկեան, Սէօյիւալիցի) մօտ։

Ձեռագրի հանգամանքը, անոր գեղարուեստական նկարներու և կարեւոր էջերու պատկերները մեր պատմութեան սեպհականութիւնը դարձնելու և զանոնք տպրեցնելու համար, դիմեցինք Պրն. Համբարձում Քոչակեանի, և մեր պատուական հայրենակիցը սիրայօթար մեզի զրկեց ձեռագրիս կարեւոր նկարներուն և զարդախորաններուն լուսանկարները, զորս տշմ հոս կը դնենք, նաեւ ձեռագրի հանգամանքին և անոր անցեալին վերաբերեալ կարեւոր ծանօթութիւնները, որոնք հաղորդուած են մեզի յիշեալի կողմէ։

Չորրորդ ձեռագիր մը (Թիւ Դ.), նոյնպէս Աւետարան, որ նախապէս եղած է Տոմարծայի վանքի սեպհականութիւնը, տշմ կը գտնուի Հիւս. Ամերիկայի Ռէյսին քաղաքը՝ Տէր կարապետեան հնագոյն գերդաստանի վերապրողներէն հանգուցեալ Գրիգորի ընտանիքին և զուակներուն մօտ։

Ձեռագրի պարունակած գեղարուեստական պատկերներուն և յիշատակարաններուն հարազատ լուսանկարները, հսկառակ մեր և պատմութեան կեդր. Յանձնախումբի դիմումներուն, չյաջողեցանք ունենալ, միայն շնորհիւ մեր հայրենակիցներէն և հին սերունդի մտաւորականներէն ռէյսինաբնակ Պրն. Խաչեր Տէպէկեանի (Վարժապետ) ունինք ձեռագրի յիշատակարաններու հարազատ ընդօրինակութիւնը՝ յարակից բացատրութեամբ և անոր հանգամանքին ու անցեալին մասին կարեւոր ծանօթութիւններով, որոնք մեզի հաղորդուած են Պրն. Խաչեր Տէպէկեանի կողմէ։

Հնագարեան այս ձեռագիր Աւետարանը 1940 թուականին Հիւս. Ամերիկայի Միլվուքի (Վիսքոնսին) քաղաքի մէջ տեղի ունեցած հնութեանց ցուցահանդէսին առաջին մրցանակը շահած է։ Տեղական թերթեր այդ առթիւ գնահատանքով արտայայտուած են հայ ազգի պատմական անցեալին և անոր մշակոյթին մասին որպէս հնագարեան քրիստոնեայ ժողովուրդ։ Այս ցուցահանդէսին մասին պիտի տեղեկանանք մեր յաջորդ էջերուն մէջ։

Հինգերորդ ձեռագիր մը ևս (Թիւ Ե.), նոյնպէս Աւետարան մը, որ սեպհականութիւնն էր Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին, 1915-ի Մեծ Եղեռնին թուրքերու կողմէ կոտորուած և ապա բարեբախտաբար սեպհականութիւնը դարձած է մեր հայրենակիցներէն Սարգիս աղա Վահրատեանի, որ-

ՊԱՏԿԵՐ 37.— Պրն. Յ. Հազարեանի մօտ գտնուած չորս ձեռագիրներու արտաքին տեսքը:

Զախէն աջ, փոքր ծաւալով, կը ներկայացնէ մեր թիւ Ա. ձեռագիր **ՄԱՇՏՈՅԸ**, կ'ընամ կետարիոյ Ս. Սարգիս Յիւզեցիի սեպհականութիւն եղող ձեռագիր **ԱԻՍՏԱՐԱՆ**ին:

Աջէն ձախ, փոքր ծաւալով, կը ներկայացնէ մեր թիւ Բ. ձեռագիր **ՇԱՐԱԿԱՆ**ը, կ'ընամ կետարիոյ Արքիեպի Ս. Թորոս Յիւզեցիի սեպհականութիւն եղող ձեռագիր **ԱԻՍՏԱՐԱՆ**ին:

ՊԱՏԿԵՐ 38.— Ճակտոց՝ մերժիւ Ա. ձեռագիր ՄԱՇՏՈՑԻ երրորդ էջին վրայ:

մէ գնած է գահիրէտբնակ Հայ մը, որուն մօտ կը գանուի այժմ մենք ունինք անոր յիշատակարանը:

Այսպէս մեր հայրենի երկրի պատմութեան մէջ, անգամ մը եւս արձանագրելով մեր պատուական գրիչներու պանծալի անուաները, յարգած կ'ըլլանք անոնց անխոնջ աշխատանքի յիշատակը, վասնզի՝

«Զեռս երբայ դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակով»:

Մենք այժմ այստեղ, թուականի կարգով պիտի դասու-
ւորենք ԺԱ. դարէն մինչեւ ԺԲ. դար Տոմարծայի Ս. Աստուա-
ծածին վանքի մէջ աշակերտած գրիչներու խումբը, որոնք նախ
որպէս դպիւր, յետոյ որպէս գրիչ քահանաներ մեզի կը ներկա-
յանան իրենց անուաններով ու գործերով: Անոնք կը գործեն ու
կը գրեն Տոմարծայի վանքի և Ս. Պողոս Պիարոս եկեղեցիի և
Ս. Սարգիս Զօրավարի անուպատին մէջ, և կ'ուսուցանեն
գիւղականի սահմաններուն մէջ Կասաղոն (Կասղըլեր) և Զեռլի
(=Չափալու) և այլ հայաբնակ փոքր գիւղերու մէջ (տես առտ, էջ
368, 378):

Գրիչ քահանաներու այս խումբը որպէս Տոմարծացիներ,
գերդաստանական միեւնոյն օճախէն ներս հեղահաէ աճելով՝
մէկը միւսին իբրեւ ուսուցիչ և աշակերտ զարգացաւ. ան-
հետացածներէն և մեզի անծանօթներէն զառ՝ անոնց թիւը կը
հասնի աւելի քան քառասուն քահանաներու և տասնեակ մը
վարդապետներու, որոնց անուանները իրենց յիշատակարաննե-
րով մեզի ծանօթ են: Քահանաներու այս պատկառելի թիւէն
քսանեւեց հազար կը պատկանին գրչագրութեան դարերուն
ապրած գրիչներու խումբին, և անոնցմէ տասներկու գրիչներ
միայն Տոմարծայի մէջ որպէս գրողներ ծանօթ են մեզի,
միւսները չտաւերու կարգին իրենց գործերով, յիշատակարան-
ներով և անուաններով անյայտացած և փճացած են: Անոնցմէ
ոմանց անուաններուն ալ կը ծանօթանանք Կիլիկիոյ վանքե-
րուն մէջ գրուած գրչագիրներու երկրորդ յիշատակարաննե-
րուն մէջ:

Ա.

ԳՐԻԳՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ

(...1206...)(*)

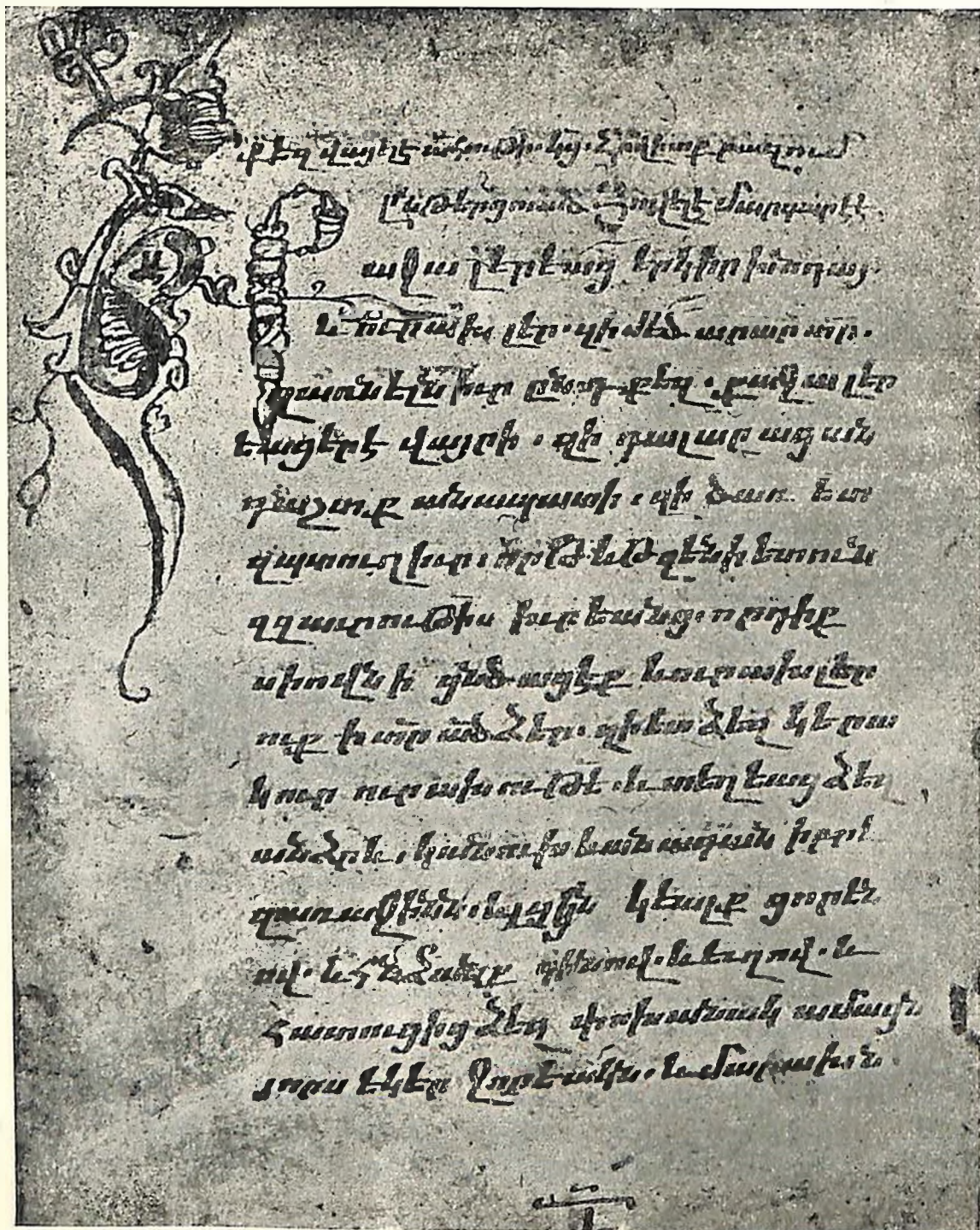
ԱԽԵՏԱՐԱՆ

ԺԱ. դարու կիսուն վկայասէր և Գէորգ Լոռեցի հայրապետներու օրով, Տոմարծայի մէջ հիմնարկուած Ս. Աստուածածին վանքի դպրոցի աշակերտներէն է գրիչ ԳՐԻԳՈՐ քահանայ Տոմարծացին, որ իր ձեռագիր Աւետարանի տառջին մասը կը գրէ Տոմարծայի մէջ և զայն կ'աւարտէ 1206 թուականին կեսարիոյ Ս. Կարապետի հռչակաւոր «անուպատին» (վանք) մէջ:

Այսօր մեր Թիւ Գ. ձեռագիր Աւետարանը, որ այժմ Գորտոպա Տոմարծացի Պրն. Համբարձում Քաչաղեանի սեպհականութիւնն է, և որուն ներքին մասերուն լուսանկարչական վերարտադրութիւնը մենք ունինք, իր նակսոցներով, կամարներուն սճով, լուսանցազարդերով, գրութեան բոլորագիր ըլլալով և էջերուն երկսիւնակ ձեւով ԺԳ. դարու գրիչներու արուեստին և անոնց մանրանկարչութեան հետ ակներև նմանութիւն ունի, և որպէս այդ դարու գործ, այս ձեռագիր Աւետարանը հաւանարար նոյնն է Գրիգոր քահանայի ձեռքով Տոմարծայի մէջ գրուած Աւետարանին հետ: Ասիկա յայտնի պիտի ըլլար եթէ ձեռագիրի յիշատակարանը փճացուած չըլլար:

Գրիգոր քահանայի դպրոցական դասընկերներէն և թեւեւ ալ անոր աղգականներէն կարելի է համարել նաեւ Գէորգ քահանայ գրիչը, որ Գրիգոր գրիչէն տասնհինգ տարիներ առաջ (1191—1206) գրած է նոյնպէս Աւետարան մը: Գրիչը կը յիշէ իր հանգուցեալ եղբայրները Գրիգորը և Առաքել քահա-

(*) Այս կերպ դրուած Թուականները ցոյց կու տան ձեռագիրներու գրութեան ժամանակը, որ յիշուած է գրիչներու կողմէ իրենց յիշատակարաններուն մէջ:

նան. այս վերջինը ստացած է Աւետարանը և նուիրած կհաս-
րիայ Ս. Գէորգ եկեղեցիին (Յիշատակարան, ժամանակ՝ 1191):

Գէորգ թէեւ չի յիշեր իր ձեռագիր աշխատանքի վայ-
րը, սակայն վստահաբար անիկա եղած է Գրիգորի հետ միեւ-
նոյն դպրոցի և ուսուցիչի աշակերտը: Մեր այս աւետարան
այժ կու տայ նախ որ այդ թուականներուն կհասարիայ չրջա-
նակին մէջ որպէս զրչագրական դպրոց մեզի կը ներկայանայ
Տոմարծայի վանքը. յետոյ՝ անոնց ձեռագիր Աւետարաններուն
բոլորագիր և երկսիւնակ էջերուն նման ձեւը, և երկու յիշատա-
կարաններու մէջ, անոնց գործածած լեզուն և յատակ սճը. այս
բոլորը որպէս կարող գրիչներ Գրիգորի և Գէորգի միեւնոյն
դպրոցի աշակերտը ըլլալու իրողութեան վկայութիւններն են:

Երկու գրիչներու, որպէս ծխաաէր քահանաներ, Տո-
մարծայէն բացակայութիւնը և կհասարիայ ու Ս. կարապետ վան-
քի մէջ անոնց ներկայութիւնը, ինքնին փաստ են թէ անոնք
այդ վայրերուն մէջ միաժամանակ ուսուցչական պաշտօնով
կրօնական ու կրթական գործիչներ էին, որովհետեւ այդ դա-
րերուն դպրոցներուն մէջ կ'աւանդուէր նաեւ զրչագրու-
թիւնը և անոր ուսուցումը յանձնուած էր զրչագրութեամբ
զբաղող քահանաներուն:

Կիլիկիայ և Արգէտի վանքերուն մէջ կատարուած
մատուցական շարժման այս դարը, ուր ապրած են Գրիգոր և
Գէորգ գրիչները, պատմութեան մէջ կոչուած է ծաղկման ա-
ռաջին երջան:

Բ.

ՄՈՎՍԷՍ ԳԱԼԱՆԱՅ

(...1516...)

ԱԵՏԱՐԱՆ, ՄԱՇՏՈՅ, ԿԵՊՐԻԱՆՈՍ

ԺԿ. դարէն մինչեւ ԺԶ. դար, Տոմարծայի վանքի գրա-
րոցը անկման շրջան մը բոլորելէ ետք, 1516 թուականին
կրկին կը ծաղկի. հոն կը գտնենք նոր խումբեր գրողներու,
որոնցմէ մին է Մովսէս քահանայ, որ իբրեւ գրիչ և կազմող
Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքի դպրոցին մէջ կը կազմէ

ու լծե. ամենցոյ զարդիւնս ծառայից
 քոց. քանզի դու եւ աղբեր անասոյ
 ական. աւրհնութի ան բաւելի
 ամալ խաղաղական. քանզի աչքամ
 ենեցուն իրեզ հային. և դու տաւնց
 կերակուր ի ծամու. և որք/կերիցէն
 հանցեն զարհնութի և զգառահար և
 որդւոյ և հոգւոյն արբոյ. այժմ լաւիչ
 անովն. ի սաշալուս անշնոյ. ասեն. անմե
 ք. ի վարդալ խնամ. լուս. քան ան ընտ
 ընդ ընդունած իրարոյ. ծագաւ որո
 ւ տակն ուրք. բաւարիւնցէ
 զիսէէ. ասհաւասիկ բնակութի
 քաղաքիս բարիէ. ոնց և անորիսկ տն
 անէ. և ջուրքս չար. և երկիրս ան զառ
 ակ. և ասէ եղիսէէ. ասէ. ք ասիս կուս
 մի նոր. և դիք այսր. և բերին առ նայ.

198

1222 թուականին Սիսի մէջ գրուած ձեռագիր Աւետարան մը:

Մովսէսի երեւումը ինքնին փաստ մըն է թէ Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքի դպրոցին մէջ և Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի շուրջ ծաղկող գրչագրական աշխատանքը, ժ.Գ. դարէն մինչև ժ.Ձ. դար, հակառակ արիւղ քաղաքական չփոթ դէպքերու, բոլորովին չէ դադարած և որոշ չափով շարունակած է իր արտադրող ընթացքը:

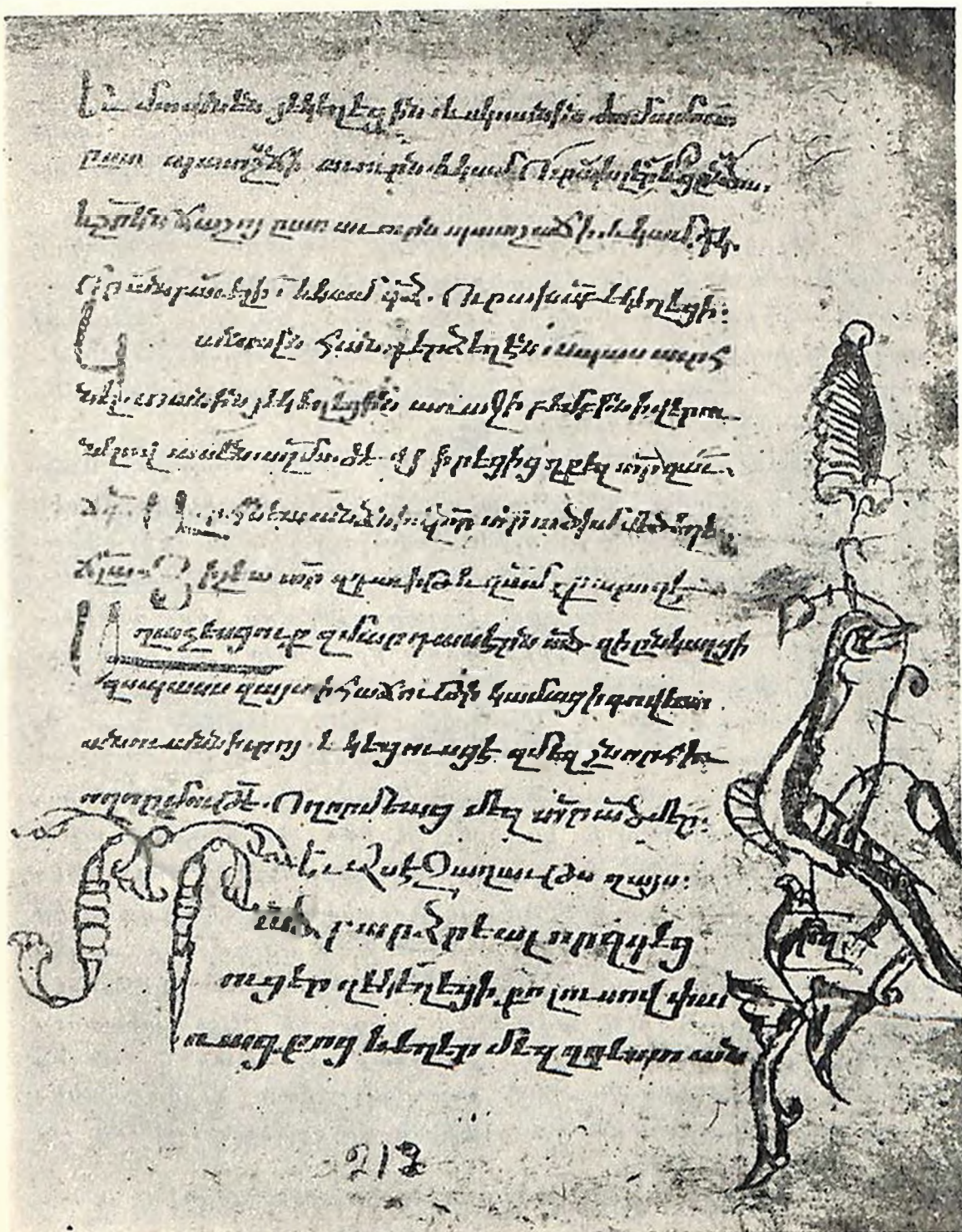
Կիլիկիոյ վարդապետանոցները կարծես աւանդական յարգանք մը և հակում մը ունեցած են Տոմարծայի և Կեսարիոյ վանքերու նկատմամբ, և ջանացած են միշտ ծաղկեալ պահել և փոխանցել իրենց վանքերու մատուցական շարժումները, թերեւս անոր համար որ Տոմարծայի վանքը եղած էր կաթողիկոսական աթոռանիստ վայր մը:

Մովսէսի երկրորդ աշխատանքը եղած է ձեռագիր Մատենացի մը, գրուած 1532 թուականին Տոմարծայի սահմանէն ներս Մամիգոյ գաւառի Զեւուլի(=Չափալու) գիւղին մէջ: Գրիչը չի յիշեր իր ընտանեկան պարագաներն ու անոնց անունները, կը յիշէ գիրքը ստացողը՝ Հաղարշայն, որ իր հանգուցեալ որդիին Մուրատի հոգիին համար իր «հալալ ընչիցը» կուտայ և գիրքը կը նուիրէ Զեւուլի գիւղի Ս. Սիոն եկեղեցիին:

Երրորդ գործն է Կիպրիանոս կամ Ախքարէ, զոր կը գրէ ու կը կազմէ Կեսարիոյ մայրաքաղաքին մէջ:

Մովսէս իր մատուց կարողութեամբ մեղի կը ներկայանայ որպէս գրող, գծող և կազմող: Անիկա հաւանաբար աշակերտը եղած էր Զէյթունի դպրոցի աշակերտներէն Յովհաննէս Նաղաշ վրդ. «գրչապետ»ին, որ այդ թուականներուն կը գտնուէր Կեսարիոյ վանքերուն և գիւղերուն մէջ, և կը գործէր որպէս գրիչ և ուսուցիչ: Անոր դասընկերները եղած են Յովհաննէս Նաղաշի աշակերտներէն Յովհաննէս արեղայ և Աստուածատուր վրդ. Մշեցիի եղբայրը Ներսէս քահանայ գրչապետը և անոնց ընկերները, որոնք 1478—1495 թուականներուն նոյնպէս Կեսարիոյ շրջանակին մէջ կը գրէին և գրչութեան հետեւող աշակերտներ կը պահէին:

Մովսէս, իր գրիչ ընկերներու կարգին, արդէն պատրաստուած միաք, Տոմարծայի վանքէն ներս ու դուրս փոքր հայ գիւղերու մէջ կը գործէր որպէս գրող, և իր շուրջը աշակերտներ կը պահէր, որոնցմէ ոմանց անուններուն մէնք պիտի հանդիպինք:

Գ.

ԽԱՓԻԱՆ ԳՐԻՂՈՐ, ԿՈՉԵՅԵԱԼ ԳՐԻԳՈՐ ԳԱԼԱՆԱՅ
(...1570—1588...)(*)

ՄԱՇՏՈՅ, ԿԻՐԱԿԷԻ ՔԱՐՈՉ, ՃԱՇԼՅ.

ԳԱՆՁԱՐԱՆ, ՄԱՇՏՈՅ, ՇԱՐԱԿԱՆ, ՃԱՇՈՅՏԳԻՐԲ

Խափլան Գրիգոր քահանայի օրով՝ վանքի դպրոցի մաս-
ւորական չարժուժը և միաբանական կազմակերպութիւնը կը
զանուին իրենց ամենէն փայլուն վիճակին մէջ: Այդ թուակա-
նին վանքի առաջնորդական ամսուն վրայ կը տեսնենք Յով-
հաննէս Հոնեցի իմաստուն եպիսկոպոսը, որուն հովանաւորու-
թեան տակ դպրոցի ուսումնական ղեկը յանձնուած է Ասատու-
ծասուք Մշեցի կամ Տարօնցի, իր աշակերաներուն իսկ բառով,
հեղափոխի և ուսուցչապետ վարդապետին, որ վանքէն ներս իր
չուրջ հաւաքած էր գրչադրութեան արուեստին նախնական ա-
շակերաներու խումբ մը, որոնցմէ մին էր Խափլան Գալիւ կո-
չեցեալ Գրիգորը:

Խափլան Գալիւ Գրիգոր քահանան, որպէս գրիչ սիրած
է կոչուիլ Գալիւ անունով, հաւանաբար իր ընկեր գրող ուրիշ
Գրիգորներէն ինքզինք զատորոշելու համար: Ատիկա կը նշա-
նակէ թէ Գրիգոր սկսած է գրել իր դպրութեան շրջանէն
սկսեալ, նոյն քան իր քահանայական ձեռնագրութիւնը, և իր
այս առաւելութիւններով է որ անկա մեզի կը ներկայանայ իր
տաւելի քան հօթը կտոր ձեռագիրներով, գրուած առանձին առ-
բուան ժամանակամիջոցի մը մէջ (1570—1588):

(*) Տոմարայր վանքի դպրոցի ուսման կարեւոր մասը կը կազմէր
գրչութեան արուեստի դասընթացը. մասնաւոր դասաւանդութեամբ կը
պատրաստուէին գրող դպիւններ և ուսուցիչ քահանաներ, ինչ որ կը համա-
պատասխանէ մեր օրերու վանքերու ընծայարաններուն, ուր կը պահուին
քահանայական մասնաւոր դասարաններ:

Քահանայական դպրոց պահելու և գրող ու ուսուցանող քահանաներ
պատրաստելու այդ ընկալեալ դրութիւնը հայ վանքերէն ներս կեանքի կո-
չուած է գիրերու գիտէն ետք, և ասկա պարզապէս անոր համար որ գրչա-

Գրիգորի, որպէս «գալիւ», իր առաջին գործը եղած է ձեռագիր Մաեսոց մը, գրուած 1570 թուականին Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ «ի դուռն» Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի: Գրիչը այսանդ իր յիշատակարանով մեղի կը ներկայանայ որպէս խափյալ Դալիւ, ո՛չ որպէս ձեռնագրեալ քահանայ: Կը յիշէ նաեւ իր ուսուցիչը Աստուածատուր եպս. Մշեցին և վանքի առաջնորդը Յովհաննէս եպս. Հղնեցին (հմմտ. տա, էջ 405, պատկեր 33. մեր Թիւ Ա. ձեռագիր Մաշտոցի գլխաւոր յիշատակարանը):

Իր երկրորդ գործն է 1572 թուականին Տոմարծայի վանքին մէջ գրուած Կիրակեի քառոյ ձեռագիրը: Հոս գրիչը մեղի կը ներկայանայ որպէս Գրիգոր քահանայ («ձեռամբ անարժան Գրիգորի քահանային»): Հոս գրիչը կրկին կը յիշէ իր ուսուցիչը Աստուածատուր վրդ. Մշեցին և վանքի առաջնորդը Յովհաննէս եպս. Հղնեցին:

Այս թուականին Գրիգոր կը կազմէ 1371 թուականին Սիօի մէջ գրուած ձեռագիր Աւետարան մը, ձգելով յիշատակարան մը, ուր կը յիշէ Շիրին քահանան և որդին Թորոս քահանան, որ «եսուր ի հալալ բնչից» և կոպել տուաւ «Սբ. Աւետարանս իւրեանց հոգւոյն...»:

1574 թուականին գրած է ձաւոց գիրքը, որ իր երրորդ ձեռագիրն է:

Գրիգորի չորրորդ գործն է Գանձարան մը, գրուած 1576 թուականին «ամէն աւրհնեալ» տիրամայր Ս. Աստուածածին վանքին, և «ի դուռն Պետրոսի և Ս. Սարգսի Զօրավարին»:

Գրիչը հոս կրկին կը յիշէ Տոմարծայ նահանգի առաջնորդ Յովհ. եպս. Հղնեցին և իր ուսուցիչ Աստուածատուր վրդ. Մշեցին: Կը յիշէ նաեւ իր ծնողքը (հայրը) Մահաեսի Անդրիկը,

գրական ուսումը եւ հայ գիրք Թափանցելով ամուսնացեալ քահանաներու ընտանեկան օճախներէն ներս, հեազհետէ պիտի խորանար եւ սերունդէ սերունդ անցնելով ու զարգանալով, հիմնովին պիտի արմատանար եւ հայ ժողովուրդի կեանքի գոյութեան մէկ մասը պիտի կազմէր: Այսպէս ալ եղած էր: Տոմարծայի վանքին մէջ քանի մը դարեր ուսանող եւ ուսուցանող գրիչները եղած են առանց բացառութեան ամուսնացեալ քահանաներ, որոնց սերունդը հեազհետէ անցնելով կազմած է քահանայական գերդաստաններ, եւ անոնց մէջ գործող ու գրող քահանաներու Թիւր, ինչպէս տեսանք, հասած էր առելի քան երեսուն քահանաներու՝ անյայտացածներէն եւ անձանքներէն զատ:

Պարագան նոյնն էր նաեւ Կիլիկիոյ, Զէյթունի եւ Կեսարիոյ շուրջ գտնուած վանքերուն համար:

մայրը Եղնիկը և բոլոր ընտանիքի անդամները: Կը յիշէ իր ձեռագիրը ստացողը, որ իր «հալալ ընչից» առաւ Դանձարանը և «բարեմիա» և «ստառածատէր» եասիաքուն մամուն հոգւոյն համար «ես յիշատակ ի դուռն սուրբ Յակոբայ»: Կը յիշէ նաեւ Շիրին երէցը և իր որդին Թորոս քահանան, որ լաւ և խնամքով պահած են այս ձեռագիրը:

Իր հինգերորդ դորձը եղած է Մաւսոց մը, զոր գրած է 1580 թուականին Տոմարծայի մէջ, և ուր ան կը յիշէ վանքի առաջնորդ Աստուածատուր Կպս. Մշեցին:

Գրիգորի վեցերորդ դորձը եղած է Շարական մը, զոր գրած է 1582 թուականին Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ: Գրիչը այդտեղ կը յիշէ վանքի առաջնորդ Անտոն Կպս. ի անունը, նաեւ իր գրչութեան ուսուցիչը՝ Աստուածատուր Մշեցին: Կը յիշէ թէ ինքը որդին է Անդրիկին և Եղնիկին և ամուսինը՝ Կուլիկին: Գրած է «ի թագաւորութեան սուլթան Մուրատին տաճկաց», որ «արաւ ասախ (արգիլեց) զքիսոնե ազգին, զդուլպանս ի գլխունս առին եւ Շափսայ դրին»: Կը յիշէ նաեւ գրքի ստացողի անունը՝ Արսեմ և կինը՝ Վարդահատ:

Ճաւոց գիրք մըն է Գրիգորի եօթներորդ դորձը, զոր գրած է Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ 1588 թուին «ի դուռն սբ. առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի եւ Սբ. Սարգսի արագահաս զօրավարին»: Գրիչը կը յիշէ իր ծնողքը, հայրը Մահաեսի Անդրիկը, «որ փոխեցաւ առ Ասուած», մայրը Եղնիկը և կողակիցը Կուլէն և իր որդիները Իգնատիոսը, Մկրտիչը, Պարսամը և աղջիկը Աննան: Կը յիշէ միշտ իր ուսուցիչը Աստուածատուր Մշեցի վարդապետը, «որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց մեզ»: Կը յիշէ գրքի ստացողը Տէր Մարկոս բարի քահանան և անոր հայրը Մահաեսի Պալէն...: Նաեւ կը յիշէ Դաւիթ քահանան, որ Ճաւոց գրքի օրինակը չ'ստրհած է իրեն՝ ընդօրինակութեան համար:

Գրիգոր քահանան ԺՁ. դարուն որպէս գրիչ Տոմարծայի մէջ իր ընկերներէն լաւագոյնը եղած է, որ գիտցած է անխոնջ և յարատեւ աշխատիլ և կարճ ժամանակի մը մէջ արտագրել ինը ձեռագիր գործեր:

Իսկ որպէս գեղագրող և գծող, արուեստին մէջ բարձր կարողութիւն մը ցոյց չէ տուած, և ասոր կը վկայէ իր առաջին գործը՝ Մաշտոցը, որուն ներքին ճակատքը, լուսանցքի զարդերը, ինչպէս նաեւ անոր լեզու և ուղղագրութիւնը բարձր

ՊԱՏԿԵՐ 45.— ՄԵՐ ԹԻՒ Ա. ՄԱՇՏՈՑԻ մագաղաբեայ պատկանակի առաջին քերթը, որուն ծամանակը, ըստ Մառտոցիս այժմու տէր ՊԻՆ. Յարութին Հագարեանի, կ'ենթադրուի ժ.Ա. դար:

գիտութեան և արուեստի գործ չեն: Այս մասին գրիչը ինքն
ալ կը խոստովանի իր տկարութիւնը և կ'ըսէ իր յիշատակարա-
նին մէջ. «...սխալանաց եւ խռոբութեան գրոցս անմեղապիւր լի-
ցուք, քանզի կար մեր այս եր...», «անարուեստ գրչիս...», «...անպի-
սան գծողս Գրիգոր...»:

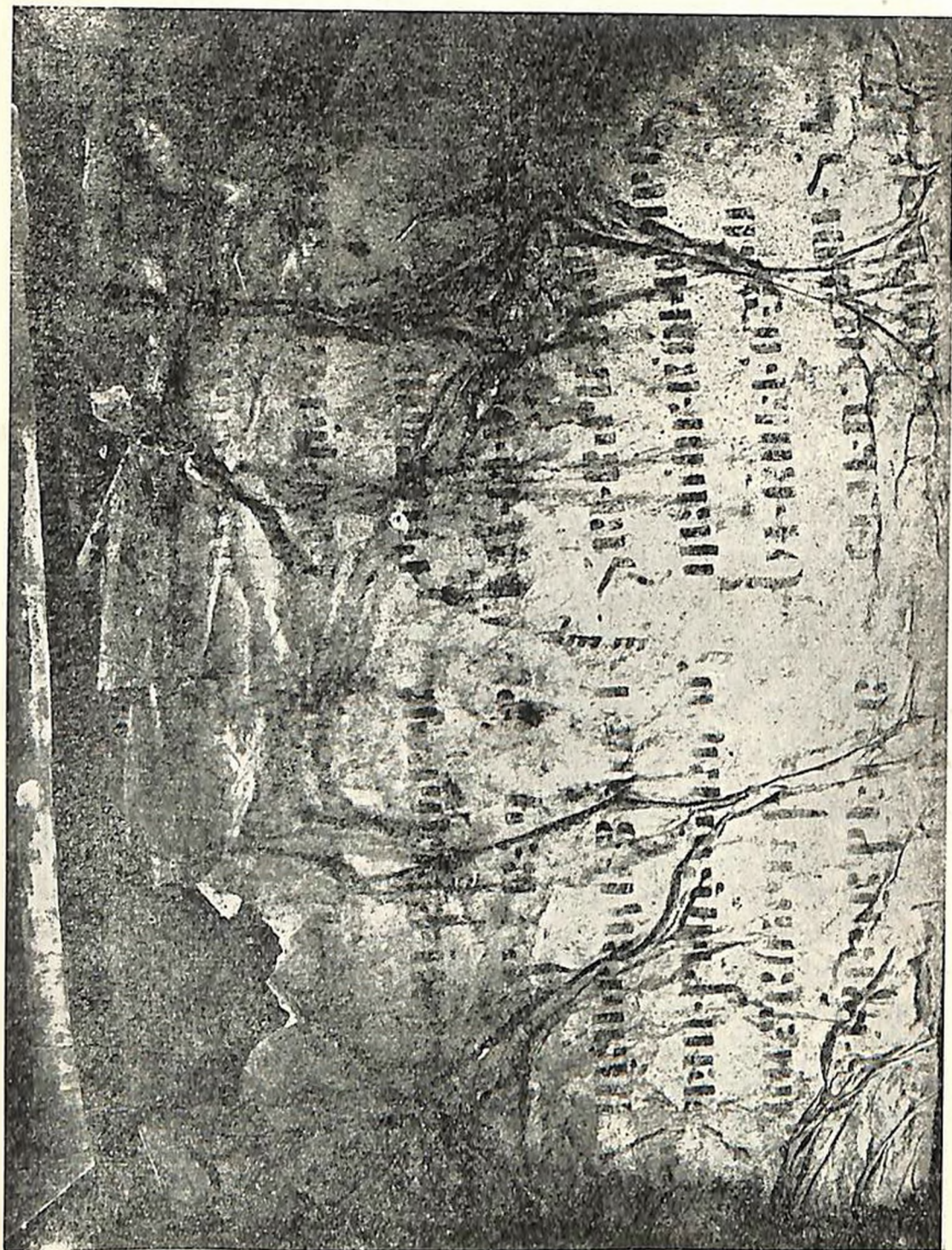
Որպէս գրիչ, Մաշտոցի այս գրութիւնը, որ Գրիգորի
առաջին գործը հղած է թերեւս, գրուած է իր դպրու-
թեան շրջանին, ինչպէս ինքն ալ կը յիշէ «խափլան Դպիր կո-
չեցեալ Գրիգոր», իսկ իր յաջորդ գործերը, որոնք հաւանական
է որ ունէին գրչութեան արուեստին համապատասխան կատա-
րելութիւն, որոնք դժբախտաբար կորսուած են և անոնց
ինքնութիւնը մեզի անծանօթ է այժմ(*):

Գրիգորի դասընկերները հղած են, անուաներու կար-
գով, Փանոս, Հայրապետ, Պողոս, Սարգիս, Եղիա և Մկրտիչ
քահանաները, որոնք Գրիգորի ժամանակ ապրած են և որոնց
անուաներուն մէջ կը հանդիպինք Գրիգորի յիշատակարանին,
ինչպէս նաեւ մեր ձեռագիր (ԹԻԼ Դ.) Աւետարանի յիշատակա-
րանին մէջ:

Մովսէսի, Խափլան Գրիգորի և իրենց գրող ընկերու-
րու ժամանակներէն սկսեալ, գրչագրութեան ծաղկման այս
երկրորդ շրջանին, Տոմարծայի վանքին մէջ և Ս. Պողոս Պե-
տրոս եկեղեցիի շուրջ, գրչագրութեան արուեստը հետզհետէ կը
զարգանայ և արտագրութիւնը կը ճոխանայ, երբ մեզի կը ներ-
կայանան կարող և ճոխ գրիչներ, և այսպէս կը շարունակուի
մօտաւորապէս երկու դար (1516—1705):

Այդ թուականներուն, Կեսարիոյ Ս. Կարապետի և Գրի-
գոր Նիւսացիի (Նիրզէ) վանքերուն, և Մանճըսըն և Սպիլիա
Կեսարիոյ գիւղերուն մէջ ծաղկած գրչութեան գործը կարծես
կը տկարանայ և կը կորսնցնէ իր նախկին փայլը, որ կը գտնուի
1478—1495 թուականներու միջոցին մէջ, շնորհիւ Զէյթունի
վարդապետանոցի աշակերտներէն Յովհաննէս վրդ. Նաղաշի և
անոր աշակերտներէն Յովհաննէս արեղայի և Ներսէս (գրչա-
գիր) քահանայի և ընկերներուն:

(*) Որոշապէս չենք գիտեր թէ խափլան Դպիր կոչեցեալ Գրիգորը
արդեօք գրիչ Գրիգոր քահանայի հետ միեւնո՞յն անծն է, որ եօթը ձեռագիրներ
առած է մեզի:

**ՊԱՏԿԵՐ 46.— Մեր Թիւ Ա. ձեռագիր ՄԱՇՏՈՑԻ մագաղաբեայ
պահպանակի երկրորդ քերքը:**

Խափլան Գրիգորի, այս վաստակաւոր քահանայի, եօթը ձեռագիր դործերու մասին անգամ մը եւս անդրադառնանք, որոնցմէ առաջինը՝ ձեռագիր Մաւեսոցը՝ այսօր կ'ապրի, և մենք բարեբախտաբար ունինք անոր ներքին կարեւոր էջերուն և արտաքին տեսքին լուսանկարչական վերարտադրութիւնը: Այս ձեռագիրը իր հնութեամբ կը նկատենք որպէս մեր Թիւ Ա. ձեռագիրը:

Ինչպէս մենք կը տեսնենք (աստ, էջ 479, պատկեր 37), մեր Մաշտոցը գիրքը գրաւած է ուրիշ հրեք ձեռագիրներու հետ, ձախէն առաջինը, կոթնած իրմէ աւելի մեծ ծաւալով ձեռագիր Աւետարանի մը(*): Մաշտոցի կողքին վրայ տեսնուած խաչանիշ հետքերը ցոյց կու տան թէ անկէ կողոպտուած է ոսկեպատ կամ արծաթապատ խաչ մը, որուն հետքերը կը մնան տակաւին անոր կողին վրայ:

Ձեռագիրը ունի գլխաւոր և երկրորդ երկու յիշատակարաններ: Գլխաւոր յիշատակարանը, ինչպէս տեսնանք (աստ, էջ 405, պատկեր 33 և էջ 490, պատկեր 43), Մաւեսոցին մէջ կը գրաւէ երկու էջեր (թուղթ 242):

Գրիչը Խափլան Գրիգոր, յիշատակարանի առաջին էջին վրայ կը յիշէ իր ուսուցիչը Աստուածատուր վրդ. Մշեցին և վանքի առաջնորդ Յովհաննէս եպս. Հղնեցին: Իսկ երկրորդ էջին մէջ կը շարունակէ և կը յիշէ իր հայրը մահտեսի Անդրիկը և իր մայրը Եղնիկը...: Կը յիշէ Գիրքի ստացողը Իւրանոսը և անոր կողակիցը Մարիամ... «...եւ զիւր եղբայրն Սասաղայն եւ զեղիայն քահանայն, եւ զիւր դուստրն, Պահիաթուն եւ զիւր քուն Խուրյուն, որ ետուր յիւ հալալ ընչիցն եւ հառ զսբ. գիրքս եւ եղ յիւսակ Իբրիանոսին հոգոյն, ի զիւրն Գորգորի(**), ի դուռն Սբ. Առաքեալն, ի ձեռն sr...»:

Մաշտոցի երկրորդ յիշատակարանը գրուած է տարբեր գրիչի մը կողմէ և կը գտնուի ձեռագիրին մէջ 243-րդ էջի

(*) Այս ձեռագիր Աւետարանը գրուած է 1743 Թուականէն առաջ եւ իր յիշատակարանին մէջ ունի կեսարիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցիի յիշատակութիւնը: Ձեռագրի կարեւոր մասերուն լուսանկարները նոյնպէս մենք պիտի դնենք գիրքիս յառաջիկայ էջերուն մէջ:

(**) «Գորգոր», «Գրիգորիս», «Գիրգովրոս», Տոմարձայ գիւղաւանի եւ զերքը գտնուած հնադարեան այս հայ գիւղի անուան նախապէս մենք հանդիպեցանք մեր աւերակներու բաժնին մէջ, ուրկէ խաչքար մը Ս. Երուսաղէմ տարուած է եւ կը կրէ 1736 Թուականը (տես աստ, էջ 359):

վրայ. անոր պատկերը մենք տեսանք (աստ, էջ 492, պատկեր 44): Գրիչը կը յիշէ Տէր Սարգիսը (քահանան) և անոր հայրը, չեւ զմայրն իմ Կուլպուլան եւ զօրդիքն... եւ զՄարուզան, եւ զՈվակիմն եւ զՈվաննեսն... եւ զմայրն իւր զԹուրվանդան...»: Դարձեալ կը յիշէ. «զՓիլիպպոսն եւ զԿողակիցն իւր զԻւնաւորն... եւ զգոյրն իմ իրիցկին Կուլվարդն, որ կապել ետուն զայս Մաւսոս...»:

Յիշատակարաններէն ետք կարեւոր է Մաշտոցիս երրորդ էջին վրայ գտնուած նախօցը, որուն լուսանկարը մենք տեսանք (աստ, էջ 480, պատկեր 38): Տեսանք նաեւ 81ա, 194ա, 198 և 213 թուղթերու լուսանցազարդերը և թնշնագիրերը, որոնք ցուցադրուած են գրքիս մէջ (աստ, էջ 482 թիւէն մինչեւ 496 թիւ) և (պատկեր 39 թիւէն մինչեւ 44 թիւ) և որոնք կը ներկայացնեն գրչի մտաւոր կարողութիւնը, և որպէս արժէք անոնք դադար մը կու տան մեզի այդ դարու գրչագրական արուեստի մասին:

Ձեռագիրի հետաքրքրական մասը կը կազմեն անոր առաջին էջին վրայ հաստատուած մադաղաթեայ պահպանակի երկու էջերը, որոնց լուսանկարը մենք տեսանք (աստ, էջ 494, 496 և պատկեր 45, 46): Մադաղաթեայ այս թերթը անշուշտ մաս կը կազմէր հնադարեան ձեռագիրի մը, որմէ խլուած էր ինքը: Անոնց սգաւոր կերպարանքը և բզկտուած վիճակը կարծես մեզի կը պատմեն թէ դարերու մէջէն անոնք կեանք առած են իրենց խորշերուն մէջ ծրարուած հայ օաւերէն և շուրջ՝ զիրենք շօշափող սուրբ մատենաւ հպումէն, և կրցած են ապրիլ երկար տարիներ մինչեւ մեր օրերը: Անոնց հնուութիւնը կ'ենթադրուի հաւանօրէն ժԱ. դար:

Ձեռագիր Մաշտոցիս ընդհանուր նկարագրութիւնը մեզի հաղորդուած է անոր այժմու տէր Պրն. Յարութիւն Հազարեանէ, և որպէսզի ձեռագիրի մասին աւելի ամփոփ և յստակ տեղեկութիւն ստանանք, զայն արտագրելով նոյնութեամբ կը ներկայացնենք այստեղ. —

Մ Ա Շ Տ Ո Ց

(ՀԻՆ ԹԻԻ 5)

ԺԱՄԱՆԱԿ՝	ՌԺԹ(=1570)
ԹՈՒՂԹ՝	242 (484 էջք)
ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝	11×14×5,50 ս.մ.
ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝	միասին
ՏՈՂԸ՝	17
ՆԻՒԹ՝	յղկեալ դեղնորակ թուղթ
ԿԱԶՄ՝	շագանակագոյն կաշիպատ փայտեայ
ՊԱՀՊԱՆԱԿ՝	մէկ թերթ մագաղաթ սկիզբը, շատ վնասուած
ՀԱՆԳԱՄԱՆԸ՝	քաւական լաւ պահպանուած. սկիզբէն երեք թերթերը կիսով վնասուած, վարի ծայրէն. լաւ գրիչ, միօրինակ. քիչ կան լու- սանցքի զարդեր. սկիզբը ունի խորան, մանրանկարք. կիսա- խորանք կը պակսին.
ԳԻՐ՝	սովորական քուրդագիր:
ԳՐԻԶ՝	Խափլան Դաիր, կոչեցեալ Գրիգոր
ՍՏԱՅՈՂ՝	Իբրիանոս
ՏԵՂԻ՝	«ի գաւառս ի Տումարզայ ի դուռն Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Պե- տրոսին»
ՄԱՏԵԱՆՍ Է՝	Մաշտոց թղթեայ
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ՝	զիսուոր յիշատակարան, թուղթ 242, որ կը շարունակուի 242ք-ի

կոնսիլը պակասաւոր կ'երեւայ-
վերջին տողն է «ի դռնն Ս-
Առաքեալքն, ի ձեռն տր»...

այսպէս կը լրանայ էջը:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԿՐՈՒԹԻՒՆ.Ը՝ էջ 243-ի վրայ, տարբեր գիրով կայ՝ «ՅԻԶԵԳԷ Ի ՔՍ. ՂԽՐ. ՍԱՐԳԻՍՆ...» եւայլն։ Մագաղաթեայ պահպանակը կրնայ ըլլալ 11-12-րդ դարու գործ։ Գրքիս կողքին վրայէն հանուած են երկու գամուած զարդեր կամ խաչեր։ Կազմը լաւ վիճակի մէջ չէ։ Մաշտոցի այժմու տէրն է նիւ-եորքաքնակ Յարութիւն Հազարեան։ Ստացած է զայն Թուրքիայէն։

Դ.

ՊԱՐՄԱՄ ԵՒ ՊԼՊՈՒՄ
(...1629—1635...)

ՇԱՐԱԿԱՆ, ՄԱՇՏՈՅ

Պարսաւ և Պլպուլ երկու միացեալ գրիչներու անուններուն մենք կը ծանօթանանք իրենց ձեռագիր Շարականով, զոր գրած են 1629 թուականին Տոմարծայի մէջ՝ «ընդ հովանեաւ Ս. Պօղոսի և Պետրոսի»։ Երկու գրիչները կը յիշեն միայն Տոմարծայ գաւառի և վանքին առաջնորդ Գրիգոր Մերուն կախկոպոսի անունը, և իրենց ծնողքներու անուններու մասին լուռ կը մնան, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ յիշատակարանիս ներկայ ընդօրինակութիւնը թերի է և անոր կարեւոր մասերը զանց առնուած են։

Խափլան Գրիգորի և Պարսաւ ու Պլպուլ գրիչներու միջեւ մօտաւորապէս քառասուն տարուան պարապութիւն մը կայ (1588—1629)։ Կարելի է ևնթագրել որ այդքան երկար ժամանակամիջոցի մը մէջ որոշ թիւով ձեռագիր արտագրութիւններ եղած չըլլային, քանի որ վանքէն ներս ու գիւղին մէջ կը գտնենք դրող քահանաներու խումբեր։ Ուրեմն հետագայ ժամանակներուն մէջ փճացած են այդ թուականի ձեռագիրները իրենց յիշատակարաններով։ Այդ է պատճառը որ Տոմարծայի առաջնորդ Յովհաննէս կայս. Զէյթունցի յաջորդներու անունները, քառասուն տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ անծանօթ մնացած են մեզի մինչև Գրիգոր Մերուն կախկոպոսի թողուածութիւնը։

Մեր թիւ Դ. ձեռագիր Աւետարանի երկրորդ յիշատակարանի գրիչը Կիրակոս քահանայ, կը յիշէ իր ուսուցիչը Մշեցի Աստուածատուր վարդապետը, նաև Կիրակոս անուն կախկոպոս մը... Քնդ նմին զՓանոս, Հայրապետ, Պօղոս, Սարգիս, Նդիա եւ Կարապետ երեքները, որոնք ապրած են Տոմարծայի մէջ և վանքէն ներս՝ քառասունմէկ տարուան շրջանի մը մէջ (1588—1629)։

Այս անուն քահանաներու խումբին մենք անգամ մը ևս հանդիպեցանք, երբ անոնք մեզի կը ներկայանային որ-

ստ
ՃԿ

ևոր սիմանի խիստանի լեզուացն հրեղենաց.
 որով քեղեն ըզգեցեալ ք ըզ ք. փա. Ղյսա՞ր
 քահանայք ևսնշտանեայք սբեկեղեցւոյ տա
 նախնիքն զխիստանկ լուսոյն ծագողացն. որով ք
 մաքրեալ ք անժոթք արար Կողմոյն. փառաւ.
 Եւաքեալ. ք անտուծոյ. ընտրեալ ք խկեզ
 բանե՞ալ ք ան զաշխարհս. ո՞ր ք արժանի
 եղիք տեսանել զանտեսն հրեղենաց. բարեխաւ
 սեցէ ք անտր վասն մանկանց եկե՞ղէ՞ց. ցւոյ
 Բարեկա՞մք քրիստոսի. հազարապետք ան
 այնքն խորհրդոցն. ո՞ր ք Կոստանուտ
 մեղաց ծովես վերածէք զմարդի Կ իկեանս ան
 մահ. բար. Գերագո՞րն ք ան ըզբնութ. անժո
 ռեղոյն հանիք երանութ. ո՞ր ք Գալուստ
 եան տեսողն նրանիք յերկաւտաան անժոռայն
 քրիստոսի. բար. Դաւաք անմարմնո՞րն ք հրեշ
 տանաց. քեղ երանեն ամեն անդէնեալ Կոյս մարի
 ամ. ո՞ր ք զեանկեց բանն որ ընդ հար կրեցեր
 երեզ անտէրմանայէս. անհամիշտ բարեխաւ սեա.
 վասն քան ութե՞մեղա՞ց մե՞րոց. Կանաւ և
 Զուանու. Եւրոպիէն. Եւրոպիէն. Եւրոպիէն.
 Զրզանմառ եկե՞ ծածկանայէս խորհուրդ
 տնայրեանութեւն. քո. մարդապետք. տու
 պաւորեալ ցուցեր անժ. հարցնմեղոց. Որդա

ՊՍԿԵՐ 47.— Թուրք 35ա մեր Թիւ Բ. Ձեռագիր ՇԱՐԱԿԱՆԻ, որ
 գրուած է 1675 թուին: Նախապէս Տոմարձայի վանքին, իսկ այժմ
 օսպիականութիւնը Գիւ-նորֆաքնակ Պրն. Յարութիւն Հազարեանի, որուն
 հաւաքածոյին մէջ կը կրէ 32-րդ թիւը: (Սյս Շարականի առաջին էջի
 ԽՈՐԱՆԱԶԱՐԴԻ, ահա աստ, էջ 450, պատկեր 34, իսկ ամբողջական
 յիշատակարանը՝ աստ, էջ 453, պատկեր 35):

պէս դասընկերները և ժամանակակիցները գրիչ իմփլան Գրիգոր քահանային: Այս խումբէն Տէր Սարգիս քահանայի անունը յիշուած տեսանք նաեւ մեր թիւ Ա. ձեռագիր Մաշտոցի երկրորդ յիշատակարանին մէջ, որուն գրիչը կը յիշէ «...զՏՐ. Սարգիսն եւ զհայրն...» (տես աստ, էջ 492, պատկեր 44):

Ըստ յիշատակարաններու վկայութեան, ուրեմն իմփլան Գրիգորէն ետք, և Պարսամ ու Պլպուլ գրիչներէն առաջ, Տոմարծայի վանքին և գիւղին մէջ ապրած է գրիչ քահանաներու այս խումբը, և որպէս վանքին առաջնորդ՝ Յովհաննէս եպս. Զէյթունցիին յաջորդած է Կիրակոս անուն եպիսկոպոս մը՝ նախ քան Գրիգոր եպս. Ծերունի կամ Պարոնտէրի աթոռակալութիւնը: Սակայն քաղաքական շփոթ դէպքերու բերմամբ անոնց գործերը և յիշատակարանները փճացուած և անհետացած են:

Մենք արդէն տեսանք թէ այդ թուականներուն Տոմարծայի շրջանակին մէջ կը աւրելէր թիւրքմէն ցեղերու վայրագ դործունէութիւնը, և 1607—1608 Տոմարծայի մէջ սպաննուած էին «ի յանօրինաց» Հաճընցի վասիլ Սարկաւադը և Քաղխլերցի Յովհաննէսը, որոնց տապանագիրները հաստատուած էին վանքի տաճարին պատին վրայ, և մեր օրերուն կը կարգայինք անոնց վիճագիր արձանագրութիւնները (հմտ. աստ, էջ 369):

Պարսամի և Պլպուլի երկրորդ գործը կղած է Մաեսոց մը, գրչագրուած 1635 թուականին Տոմարծայի մէջ «ի դուռն Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիին»(*): Այստեղ դարձեալ ձեռագիրի յիշատակարանը թերի ընդօրինակուած է. ուստի գրիչներու կեանքին ու անոնց ընտանեկան պարագաներու մասին մեր տեղեկութիւնները սահմանափակ են:

Տոմարծայի մէջ ամուսնացեալ և գրիչ քահանաներու կարգին, առաջին անգամն է որ կը հանդիպինք ոչ-եկեղեցական գրողներու անուններուն՝ Պարսամին և Պլպուլին, որոնք

(*) Ինչպէս ձեռագիրին երկրորդ յիշատակարանին մէջ կը յիշուի, այս Մաեսոցը կանուխէն դուրս ելած է Տոմարծայի վանքէն, եւ Կիլիկեցի Աջապահ Սարգիս վարդապետը, իր հօր հանգուցեալ Սուքիաս քահանայի յիշատակին համար (որ 72 տարի քահանայութեան պաշտօն վարած է), տուած է Մաշտոցը Քէօթափիոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցիին, Հայոց ՌՄՁԻ(=1835) Թուականին: (Տես «Քէօթափիոյ հին ձեռագիրներ», «Բիւզանդիոն», Թ. 351):

աւարակոյս չկայ թէ դիւղի քահանաներու զաւակներն քին և անոնց աշակերտները(*) :

Որպէս զոյգ գրիչներ և երկուքին Պարսամ ու Պլպոււլ երկու աւարքեր անուանեցով միաժամանակ երևեալմը, ինքնին վկայութիւն մըն է թէ այդ շրջանին վանքի դպրոցը իր մէջ կը պահէր բազմաթիւ աշակերտներ, որոնց կարգին էին նաեւ իրենք, և աշակերտած էին հաւանաբար օրուան առաջնորդ Գրիգոր հպս. Ծերունի կամ Պարոնաէրի, որ կըսած է Զէյթունի վարդապետանոցի աշակերտներէն :

Պարսամի և Պլպոււլի այս շրջանը Տոմարծայի վանքին համար ուսումնական ծաղկաւ շրջաններէն լաւագոյնն էր : Յովհաննէս Հգնեցի և Աստուածատուր Մշեցի հպիսկոպոսաներու օրերէն սկսեալ, արդէն վանքը դարձած է ինչպէս հպիսկոպոսանիօտաթոռովայր, նոյնպէս ուսումնական կեդրոն մը, և անոնց համըաւը տակաւին կ'ապրէր վանքին շուրջ, երբ յաջորդաբար անոր հպիսկոպոսական աթոռին վրայ կը նստին ու հոն կը հաւաքուին Յովհաննէս հպս. և Յակոբ վրդ. Զէյթունեցիներու, Գրիգոր հպս. Ծերունիներու նման մտաւորական եկեղեցականներ, որոնք ըլլալով Զէյթունի վարդապետանոցի աշակերտներէն, իրենց աւանդութիւնը կը գործադրէին և գրչութեան աշակերտներ կը պատրաստէին վանքէն ներս :

Երկրորդ առաւելութիւն մը եւս. իր մօտիկը այդ թուականներուն կեսարիոյ առաջնորդական աթոռին վրայ կը գտնուէր մեզի ծանօթ Գրիգոր վրդ. կեսարացիի նման շատ բարձր և հեղինակաւոր դէմք մը, որ էր կեղեցիի աշակերտներէն, և ինքն ալ իր կարգին աթոռին շուրջ կը պահէր աշակերտներ, որոնց կը սորվեցնէր գրչութեան արուեստը և որոնցմէ մէկն էր Ազարիա Տարօնեցի կամ Մշեցի «փիլիսոփայ» վարդապետը, որ այդ թուականներուն Տոմարծայ վանքը հաստատուած էր, և որպէս ուսուցիչ դասաւանդութեան կը մասնակցէր և կ'աշխատէր բարձր պահել վանքէն ներս Աստուածատուրի և անոր յաջորդներուն կողմէ սկսուած մտաւորական այս շարժումը :

Այսպէս ժե. դարու սկիզբը, Պարսամ և Պլպոււլ գրիչ-

(*) Խափլան Գրիգոր քահանայ, իր 1588 Թուին գրած ձաշոց գիրքի յիշատակարանին մէջ, կը յիշէ իր զաւակներէն մէկուն անունը Պարսամ : Արգեօք այս Պարսամը գրիչ Պարսամի հետ կապակցութիւն մը չունի :

Իմաստէն ճարձանկան ճարձի բարբառէրան
սք հանայնս. փայտանտ ցոյց զանք և զանքն թի.

Ու կանայք ըզգաստք անձանդք զանկնցն,
զոյն և զյարութի ընդ մեռելոցն զի կանգրէք:

այլակնանձն հրէշտակն իջնայ յերկնից զայ
թխորեցոյց ըզպարտապանուն. և զայ զհանայ
սն իւնդուն թի լըցոյց. Ժառի կանայք
ցնծայցէ պատր յարեւս քո իմեռելոց. և զայ
մեծ աշխարհի ծագեաց. Զետեւ լըտալ
իսք հրէշտակն ընծանցին առ աշակերտուն
պատմելով անգա զյարութիւնն տեսն.

Օ Ծագաւորն փառաց քո որ տեսնուի մար
մապաւ Իւնդոյ կուսն և տուի համբոյն
միսքանութի երգով բարեբանեաց զ.

Ու ըզծանդան երէք արեւոյ յանձն էան
յարուցեալ իմեռելոց իշխանութի. միսքաւ
Լարողայն ըզդունաւ զժողովոց խորան
իւնայ եկեղեցւոյ խորան զգեցոյց զմեծ
քայլէշտութի միս. Կանօն գլխաման շնորհ:

միսս յախտեան բանին պատմել
սրապէցար յախտարհի սք յովհա
նէ Եւ մեռաւից. աղաչեալ զանաղուն ծ
հանցն մեռոյ. Ու ըզհրէշտակացն մեռե
անելին. յարգանդի կուսն տեսեալ քո և

ներու և իրենց ընկերներուն օրով (1588—1629), վանքի դպրոցը որպէս մտաւորական կեդրոն, իր համբաւը տարածած էր ամէն կողմ, և հոն կը դիմէին հեռաւոր վայրերէն ուսումնականներ, որոնցմէ մէկն էր Մեսրոպ ուսումնասէր Կաֆայեցին, որ հոն կը դիմէր իր ձեռքը գտնուած եղծեալ ձեռագիրի մը բաղդատութեան համար, և ինչ որ էջմիածին, Լեհաստան և ուրիշ վայրեր շրջելով չէր գտած, կը գտնէր Տոմարծայի վանքին մէջ:

Մեսրոպ Կաֆայեցի գրիչը կ'ընդօրինակէ «ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՐԳԱՐԷԻ» գործը, որուն վերջաւորութեան կու տայ շատ շահեկան յիշատակարան մը, զոր կ'արժէ արձանագրել և որ տեսակ մը վկայութիւն է, որով կը վաւերացնէ Տոմարծայի վանքին մէջ այդ թուականներուն համախմբուած բաղմաթիւ և կարող գրիչներու գոյութիւնը, այսպէս. «Ձծոյլս 'ի բարիս եւ զարագս 'ի չարիս, լոկ անուամբ միայն Մեսրոպ Կաֆայեցի սպասաւոր բանի, բազում ջանիւ զայսչափ մեկնութիւնս, ի լոյս հանի կարի հին օրինակէ. կարծեմ քե օրինակն գրած ե Մեծին Քօշ Մխիթար վարժապետի, որ եւ մեկնութիւնն հօրա արարեալ ե: Այսպէս հին եւ փսեալ ու եղծեալ գտի զմեկնութիւնս որ եւ բազում խնդիրս արարի յաղագս մեկնութիւն Երեմիայի, որ եւ ելեալ իմ ի խնդիր Կաֆայու մինչեւ ի էջմիածին, Վաղարշապատ, ի հոր Վիրապն եւ ի Սաղմոսավանքն, ի Սանահին եւ Հաղբասն, ոչ գտի: Յետոյ եկի լեհաց տունս եւ ոչ գտի, գնացի մինչեւ Հալեպ եւ ոչ գտի: Դարձայ Հալապ ի Կեսարիա եկայ եւ անդ գտի, զոր որոնեաց անձն իմ մի ոմն ի բանասէրէ Սասընցի Ազարիա վերակոչեցելոյ, բայց խիստ եղծեալ օրինակն. ապաւինեցայ յԱսուած, մտի ի քննութիւն ՌԿԼ(=1619) ի Տօմարգու վանքն Ս. Աստուածածնի եւ աւարտեցի զսա ՌԶ(=1621) քվ...»: Այսպէս կը տեսնենք թէ Մեսրոպ Կաֆայեցին իր ընդօրինակած «ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՐԳԱՐԷԻ» եղծեալ գործին մաքուր մէկ օրինակը գտնելու համար, Կաֆայէն ճամբայ կ'ելլէ մինչեւ էջմիածին, Վաղարշապատ, Խոր Վիրապ, Սաղմոսավանք, Սանահին և Հաղբատ, Լեհաստան և Հալէպ ու չի գտներ: Հալէպէն կը դառնայ Կեսարիա, ուր Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ Սասընցի Ազարիա կոչուած բանասէրի մը մօտ կը գտնէ իր փնտռած օրինակը թէեւ խիստ եղծեալ, ու հոն բաղդատութեան կը սկսի դնել երկու եղծեալ օրինակները 1619 թուականին և կ'աւարտէ իր արտագրութիւնը 1621 թուին: (Տես Երուսաղէմի թիւ 1082 Ձեռագիրը, որ է «Մեկնութիւն Երեմիա Մարգարէի». հմտ. Արշակ Ալպոյաճեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1008):

Ե.

ԱԻԱԳ ՔԱՀԱՆԱՅ

(...1630—1632...)

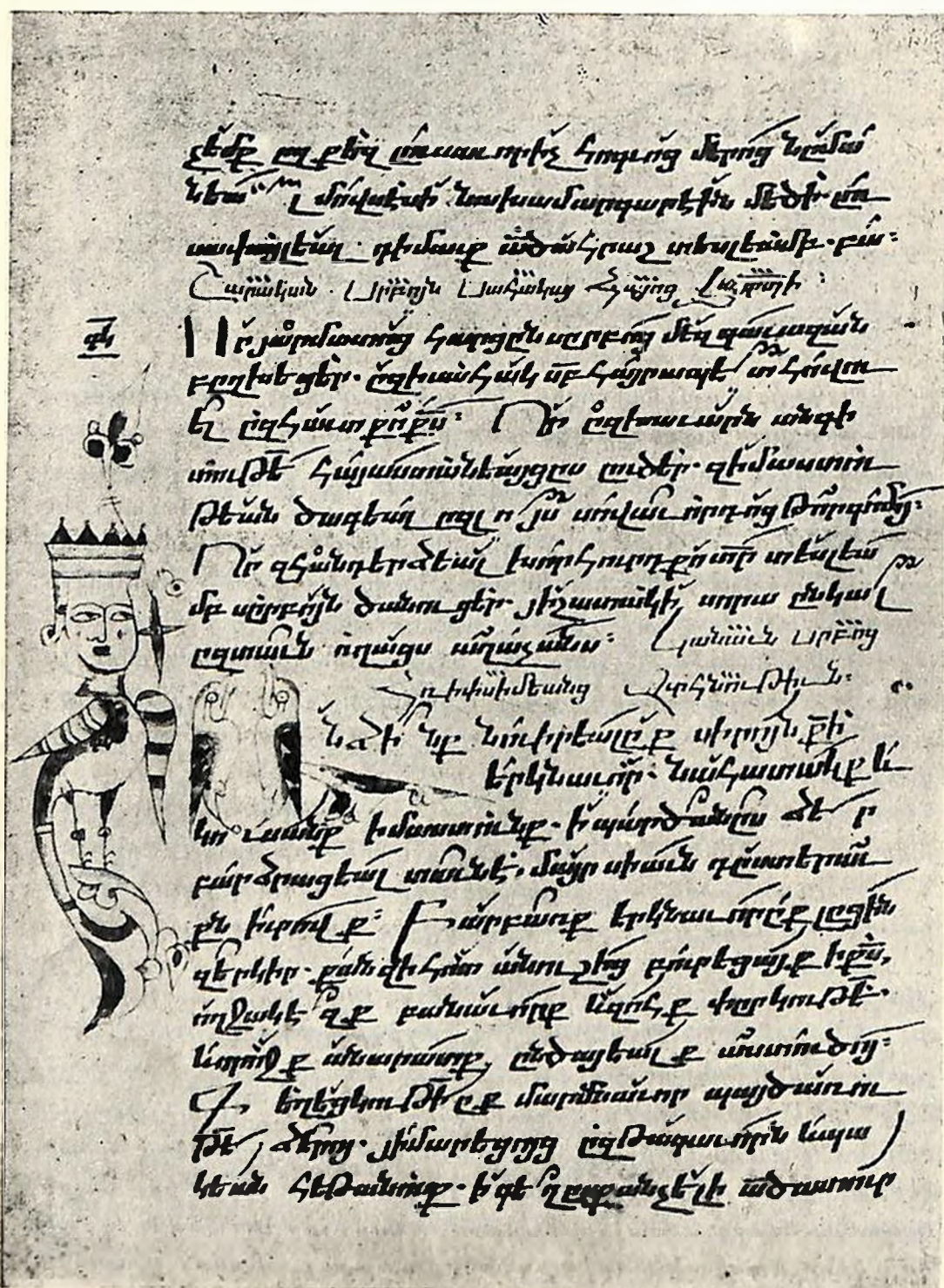
ԱԻԵՏԱՐԱՆ, ՇԱՐԱԿԱՆ

Գրիչնեքու նահապետը կոչուելու արժանի այս պատուական քահանան, ամբողջ կէս դար (1580—1632) անխոնջ գրած ու արտագրած է մինչև իր խոր ծերութիւնը, ինչպէս իր ձեռագիր Աւեստայի յիշատակարանին մէջ կը յիշէ. «...Նուսուս եւ անպիտան ծառայս Աստուծոյ բազմամեղ, փցուն եւ անարգելի սուսանուն քահանայ ԱԻԱԳ ծեր եւ սկար եւ ի լուսոյ եւ ի յուծոյ պակասեալ...»:

Աւագ քահանայ մեղի կը ներկայանայ որպէս ուսուցիչ և գրող, նախ իր զաւկին գրիչ Բարսեղ քահանայի՝ յետոյ իր բազմահաւաք թոռներուն հետ, որոնք յաջորդաբար հայրը իր զաւկին, զաւակը իր թոռներուն որպէս աշակերտ և ուսուցիչ, սերունդէ սերունդ կը շարունակեն գրչագրական գործը, ինչպէս պիտի տեսնենք կարգաւ անոնց անունները:

Աւագ քահանայի նախապէս գրած ձեռագիրները փճացուած են: Անկէ մեղի հասած են երկու ձեռագիրներ. առաջինը Աւեստայի մըն է, որ գրուած է 1630 թուականին Տոմարծայի մէջ, «ընդ հովանեաւ Սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի»: Գրիչը այստեղ կը յիշէ վանքի առաջնորդը Գրիգոր եպս. Ծերունը կամ Պարոնաէրը:

Յիշատակարանի շարունակութեան մէջ, Աւագի որդին Բարսեղ քահանան իր հօր Աւագի անունը քերելով տեղը դրած է «Բարսեղ երիցս մեղապարտի»: Բարսեղ կը յիշէ իր հայրը Աւագ քահանան և մայրը Մարիամը, եղբայրը Ծառուկը և անոր կինը Խասխաթունը, որդիները Առաքել, Պօղոս, Դուստրը Մարիամ, և իր միւս եղբայրը Ծերուկը: Բարսեղ կը յիշէ իր կենակիցը Վարդենին և տղան Պետրոսը և աղջիկները Եղիսարեթը և Պահարը, և իր քոյրը Աննան և իր հօրաքոյրը՝

Մամիկը(*):

Առաջի երկրորդ գործն է իր ձեռագիր Շաբականը, նոյնպէս գրուած Տոմարծայի մէջ 1632 թուականին՝ «ընդ հովանեաւ Ս. Պաւղոս և Պետրոս եկեղեցւոյս...»: Գրիչը կը յիշէ կեսաւրիոյ առաջնորդ Գրիգոր վարդապետը, որ «իբրեւ զանցիջանելի ջան վառեալ է ի պայծառութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»: Կը յիշէ նաեւ Տոմարծայի վանքի առաջնորդ Առաքել արեղան:

Առաջ որպէս գրիչ և փորձառու ուսուցիչ, յայտնի է թէ տիրացած էր գրչութեան արուեստին և ունէր մտքի բարձր կարողութիւն. ասոր կը վկայեն իր ձեռագիր յիշատակարաններու գրութեան հարուստ լիզուն և յստակ ոճը: Քանի որ իր ձերութեան տարիքին տակաւին մեզի իբրեւ գրիչ կը ներկայանայ, ուրիշն իր ուսանողի շրջանը կ'իյնայ մինչեւ վանքի առաջնորդ Յովհաննէս Հզնեցի և Աստուածատուր Մշեցի եպիսկոպոսներու փայլուն ժամանակը, երբ ինքը աշակերտած է և իրեն դասընկերները եղած են Պարսամ ու Պլպուլ և անոնց ժամանակակից գրող քահանաներու խումբը, որոնց անուններուն մէնք հանդիպեցանք արդէն:

Այս գրիչ քահանան իր ուսուցչական կարողութեան հետ, ունեցած է նաեւ կրօնասէր ոգի և եղած է հաւատացեալ ու աստուածավախ եկեղեցական մը: Իր ձեռագիրները սկսելու և աւարտելու ատեն անոնց յիշատակարաններուն մէջ կ'արտայայտուի այսպէս. «...Յաւժարութիւն սրտիս եւ կարողութիւն եւ մարդասիրութիւն Աստուծոյ, որ յամենայնի կարող է եւ անյուսից յոյս է եւ անազնականից աւգնական որ սղանդիս առնէ զյուսացեալս յինքն, ի շնորհ նորա ապաւինեալ՝ սկիզբն յետ առնել եւ նա եւ կարողութիւն հասանել յաւարտ նորա»: Անշուշտ պարկեշտ եկեղեցականի մը յատուկ այս թանկագին առաքինութիւնները

(*) Առաջ քահանայի այս ձեռագիր Աւետարանին մէջ, Թուղթ 295-ի վրայ, տարբեր բոլորգիրով գրուած կայ երկրորդ յիշատակարան մը եւս, որ գրքի ստացողը Նարվուզ կը յիշէ իր ծնողքը՝ Տատան եւ Նազլուն եւ իր եղբայրները, որ փոխեր են առ Քրիստոս: Եւ իր կենակիցը Կուլիստամը, որդին Սնանը եւ Պողոսը, Պետրոսը, եւ իր աղջիկները Կուլգաւը, Մաւնդին, եւ հարսները Աղկուլը, Նիկաւը, եւ Պոյրիկը, եւ իր Թոռները Զնարը, Ղաւապաւը, Պամգէն, Աբրահամը, Պինաթը, Նազլուն եւ Մարիամը:

Կը յիշէ նաեւ Թէ, «Նարվուզն էառ զսուրբ Աւետարանս՝ իւրեանց իշատակ եւ եղին ի Մամուտնէ ի գիւղն Խազընա (Տոմարծայի սահմանին մէջ, տես աստ, էջ 379), ի դռուն սր. եկեղեցւոյն, որ է ստացող սորա...»:

իր նկարագիրին վրայ իւրացուցած էր վանքին մէջ իր ժամանակ տպրող բարձր եկեղնցականներու կենցաղէն ու ներշնչուած էր անոնց ոգիէն:

Աւագ քահանայ իր արուեստի գործունէութեան մէջ ոչ միայն գրիչ է, այլ նաեւ գծող, ինչպէս իր որդին և աշակերտը ծանօթ գրիչ Բարսեղ քահանան կը ներկայանայ որպէս գրիչ ու գծող. «...ձեռամբ անարհեստ գծողի Բարսեղ քահանայի...»:

Զ.

ԲԱՐՍԵՂ, ՔԱՀԱՆԱՅ

(...1637—1643...)

ՃԱՇՈՅ, ՇԱՐԱԿԱՆ, ՇԱՐԱԿԱՆ, ՏՕՆԱՅՈՅՅ

Այս բազմաշխատ ուսուցիչ և գրիչ Բարսեղ քահանային առաջին անգամ մենք հանդիպեցանք 1630 թուականին իր հօր Աւագ քահանայի գրած ձեռագիր Աւետարանի գլխաւոր յիշատակարանին մէջ, երբ Բարսեղ քերելով իր հօր Աւագ քահանայի անունը տեղը կը դնէր Բարսեղ և կը շարունակէր յիշատակարանը՝ «Բարսեղ երիցս մեղապարսի...»:

Բարսեղ քահանայ, որպէս իր հօր արժանաւոր զաւակը և աշակերտը, եղած էր անխոնջ աշխատող և արտագրող: Իր անհետացած ձեռագիրներէն զատ, անիկա մեզի կը ներկայանայ իր չորս ձեռագիրներով: Առաջինը՝ ձառոց գիրք մը, որ գրուած է 1637 թուականին և որուն յիշատակարանը թերի ընդօրինակուած ըլլալով, ունի միայն հետեւեւիւր. «...ցանկ եւ յաւարտ հանել սուրբ եւ ցանկալի գիրքս, ձեռամբ անարհեստ գծողի Բարսեղ քահանայի...»: Դրիչը կը յիշէ կեսօրիոյ նահանգին առաջնորդ Դաւիթ արքեպիսկոպոսի անունը(*):

(*) Այս ձեռագիր ձառոց գիրքը շատ կանուխէն Տոմարձայ վանքէն խլուած ըլլալով, Տրդատ եպս. եւ Դանիէլ վրդ. երկու բանասէրներուն համար անծանօթ մնացած է, եւ անոր յիշատակարանը կրճատուած ձեւով հաղորդուած է երկու բանասէրներուն Շ. Մկրտիչ վրդ. Պոտուրեանի կողմէ՝ բայց սխալ տեղեկութեամբ: Ըստ Շ. Մկրտիչ վրդ. Պոտուրեանի, որպէս թէ ձառոց ձեռագիրը

Բարսեղի երկրորդ գործը հղած է Շարական մը, գրուած Տոմարծայի մէջ 1637 թուականին: Զեռագիրը նոյնպէս կանոն-
խէն դուրս ելած է Տոմարծայէն եւ յիշատակարանը մեզի ան-
ծանօթ մնացած: Անոր մասին դարձեալ կը տեղեկանանք Հ. Մկր-
տիչ Վրդ. Պատուրեանէն որպէս թէ Շարականը կը մնայ Կեսա-
րիոյ Տիվրիկ գիւղի եկեղեցիին մէջ:

Երրորդ ձեռագիրն է կրկին Շարական մը, գրուած Տո-
մարծայի մէջ 1638 թուականին, «ի դուռն սբ. Աստուածածնայ եւ
Պետրոս եւ Պաւղոս եկեղեցւոյս...»: Գրիչը կը յիշէ Տոմարծայ
գաւառի առաջնորդ Առաքել Կապ. ի անունը: Կը յիշէ իր հայրը
մեզի ծանօթ Աւագ քահանան, մայրը Մայրամը, իր եղբայրը
Ծառուկը եւ անոր որդին Առաքելը, իր քոյրերը եւ միւս եղ-
բայրը Ծերուկը(*), «որ փոխեւ է առ Քրիստոս»: Կը յիշէ իր երէց-
կինը, «որ յայժմ առ Աստուած փոխեցաւ, եւ մնացի գերի եւ արսա-
ւալի, յոյս զԱստուած ունիմ»: Կը յիշէ իր որդիները Պետրոսը, Մի-
քայելը(**) եւ Գաբրիէլը և իր դուստրը Ղաւկասյան եւ Ղաւարհեան...:

Բարսեղի չորրորդ գործն է ձեռագիր Տոնացոյց մը, գը-
րուած Տոմարծայի մէջ 1642 թուականին: Զեռագրի յիշատա-
կարանը անծանօթ մնացած է Տրդատ Կապ. ի եւ Դանիէլ վարդա-
պետի, որովհետեւ կանոնխէն Տոմարծայէն դուրս ելած է: Այժմ
կը գտնուի Կ. Պոլսոյ Ազգային Մատենադարանը, եւ հակառակ
մեր կողմէ հղած ջանքերուն, չկրցինք ունենալ անոր յիշատա-
կարանի և ներքին էջերուն լուսանկարչական վերարտադրու-
թիւնը: Հետագային մեր յաջողութեան պարագային, զայն պի-

գրուած է Բարսեղ քահանայի ձեռքով Կեսարիոյ Կերմիր քաղաքին մէջ
(«ի Կարմիրի Կեսարիոյ») ինչ որ իրականութենէ հեռու է, նախ որ դէպի
Կարմիր Հայոց գաղթը կառարուած է այդ Թուականէն մօտաւորապէս
մէկ դար ետք: Յետոյ 1637 Թուականէն առաջ թէ ետք, գրչութեան դարերուն
Կարմիրի մէջ գրուած ձեռագրի մը կամ յիշատակարանի մը չենք հանդի-
պիր: Ուստի աւելի հաւանական է կարծել թէ Բարսեղի այդ ձեռագիրը կա-
նոնխէն խլուած էր Տոմարծայ վանքէն եւ պահուած կը մնար Կերմիրի եկեղե-
ցիին մէջ:

(*) Բարսեղ քահանայի, Ծառուկ եւ Ծերուկ, այս երկու որդիներու
անուններուն, մենք հանդիպեցանք անգամ մը Աւագ քահանայի ձեռագիր Աե-
տարանի յիշատակարանին մէջ:

(**) Բարսեղի այս երեք որդիները, Պետրոս, Միքայէլ եւ Գաբրիէլ,
յաջորդարար մեզի կը ներկայանան որպէս ձեռնադրեալ քահանաներ իրենց ա-
ւագանի այս անուններով:

տի ղետեղենք, ուրիշներու կարգին, մեր Պատմագրքի Բ. Հատորի յաւելուածներու բաժինին մէջ:

Որպէս գրիչ և գծող, Բարսեղի հմտութիւնը պիտի դատենք Աւագ քահանայի մտաւոր կարողութեամբ, որուն աշակերտած է և միաժամանակ որդին է: Եւ ասիկա կը յայտնուի Բարսեղի յիշատակարաններու լեզուէն ու ոճէն:

Բարսեղ քահանայ, գրչութեան արուեստին հետ, Աւագ քահանայէն իւրացուցած է նաև շատ մը առաքինութիւններ, որոնք անոր նկարագրին լուսաւոյն մասերը կը կազմեն, ինչպէս կ'ըսէ յիշատակագիր մը. «... Իբրեւ Աբրահամու նման, որ ասէ Պողոս քէ հաբազաս որդի զնմանսքիւն հօրն կու բերէ...»: Այդ առաքինութիւններէն մին է անոր երախտագիտական ոգին դէպի իր ծնողքը և իր ուսուցիչը, որոնց հանդէպ յարգանքով կ'արտայայտուի և կը յիշէ անոնց անուները. «Եւ զհայրն իմ Աւագ ֆահանան, ընդ հովանեաւ գերապայծառ եւ երկնանման սբ. եկեղեցւոյս, եւ զմայրն իմ Մայրամն Աստուած իւրոյ արժայութեանն արժանի առնէ որ շատ երախտիք ունին ի վերայ մերոց...»:

Իր հօրը նման, ոչ միայն գրչութեան արուեստին ծառայած է, այլեւ Հայոց եկեղեցիին. և այդ ուղղութեամբ ալ իր պատրաստուած ու զարգացած երեք զաւակները որպէս գրող քահանաներ նուիրած է Հայց. եկեղեցիին, որոնց անուներուն մենք պիտի հանդիպինք: Բարսեղ եղած է թէ՛ գրող և թէ՛ զրծող, ինչպէս կը վկայեն իր ձեռագիր յիշատակարանները. «... սկար եւ տարտաւ եղեգնագծի...»: «Ձեռամբ բազմամեղ եւ անարհեստ գծողի Բարսեղ ֆահանայի...»: «... Մեղսամած մատամբ... գծագրեցի զսա մեծաւ աշխատութեամբ...»:

Բարսեղի դասընկերներն ու աշակերտները եղած են խումբ մը զարգացած քահանաներ, որոնցմով զինք շրջապատուած կը գտնենք, և ասոր կը վկայէ մեր Թիւ Դ. ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանը, որ կու տայ անոնց անուները. Ղազար, Խաչատուր, Թորոս, Պողոս, Կարապետ, Սամուէլ, Աբրահամ երէցներ եւ Տէր Կիրակոս: Անոնցմէ ոմանք եղած են իր դասընկերները և ընկերները, ոմանք ալ իր աշակերտները, ինչպէս Տէր Կիրակոս և Գեորգ քահանաները, որոնք իրենց յիշատակարաններով մեզի կը ներկայանան որպէս Բարսեղի աշակերտները:

Երանի՜ թէ այս մեծ ուսուցիչ ու գրիչ քահանայի ձեռագիրներէն զոնէ մէկուն ընագիրը մեր ձեռքը հասած ըլլար,

գիտնալու համար Բարսեղի որպէս գրող և գծող կարողութիւնը և անոր դարու գրչութեան զարգացումը. սակայն դժբախտաբար փճացած են անոր գործերը: Բարեբախտաբար մեր թիւ Ա. և Բ. ձեռագիրները, որոնց ներքին զարգանկարներուն և յիշատակարաններուն հարազատ լուսանկարները ունինք, արդէն որոշ գաղափար մը կու տան Բարսեղի մտաւոր կարողութեան և այդ դարու գրչութեան մասին, որովհետեւ միեւնոյն դարու գործեր են, և մանաւանդ թիւ Բ. ձեռագիր Շարականի գրիչը Գէորգ քահանան Բարսեղի աշակերտներէն եղած է (տես սատ, էջ 453, պատկեր 38):

Է.

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՀԱՆԱՅ

(... 1661 ...)

ՅԱՅՍԵԱՒՈՒՐԳ

Այս գրիչ քահանան մեզի կը ներկայանայ իր ձեռագիր Յայսմաւուրհով, զոր գրած է 1661 թուականին Տոմարծայի մէջ, չի դուռն Սր. Աստուածածնայ և Սր. Պետ[ր]ոսի և Պաւղոս եկեղեցոյս: Դրիչը նախ կը յիշէ գիրքի ստացողը Խաւնա Ներսէսը և անոր ծնողքը Խաչուկը և Յաղխկուլը(*). «Եւ ամենայն արեան մերձաւորացն եւ ինձ մեղապարս գրչիս Տ. Կիրակոսին»:

Յետոյ կը յիշէ Խաւնա Ներսէսի կենսակիցը Ալբունը և Խաբունը(**) և անոր զուակները Խաչուկը, Կարապետը «Եւ արեան մերձաւորացն... եւ ծնաւոյացն իմոյ տէր Ղազեբին»(***):

Կը յիշէ Տոմարծայ գաւառի առաջնորդ Առաքել Կոպոսի անունը, և դարձեալ իր ծնողքը Ղազար քահանան, Թուրֆանտայն և իր զուակները Ղազարը, Դաւիթը և իր կենսակիցը Զիլֆին «Եւ զամենայն ազգայինսն մեր կենդանիսն եւ զհանգուցեալսն...»:

(*) Մեր օրերուն ունէինք Յաղխկուլ եւ Յազկուլ անունները:

(**) Կ'երեւայ Թէ երկու անգամ ամուսնացած է:

(***) Մեր օրերուն Հայեկ Թաղին մէջ ունէինք իր բնականեկան պա-

Յաւալի է որ գրչութեան օճախի զաւակ այս քահանայի դործերէն միայն մէկ հատը (Յայամաւուրք) մեր ձեռքը հասած է, իսկ միւսները կորսուած են^(*):

Դրիչ Աւագ քահանայի շրջանէն սկսեալ, զէպի Տոմար-ծայի վանքը կիլիկեան վարդապետանոցին մէջ մարզուած վարդապետներու երթեւեկը կը դադրի, և գրչութեան դպրոցի զեկը յանձնուած կը գտնենք տեղացի կարող և ուսուցիչ քահանաներու ձեռքը: Այդ թուականէն սկսեալ արդէն, այլեւս գրիչները իրենց յիշատակարաններուն մէջ կը յիշեն քահանաներու անունները՝ որպէս իրենց ուսուցիչը եւ սնուցիչը:

Տէր Կիրակոսի ուսուցիչը եղած է յայտնի «ուսուցչապետ» Բարսեղ քահանան, որուն անունը յարգանքով կը յիշէ. «... զուսուցիչն իմ զԲարսեղ քահանայն, որ բազում աշխատութեամբ սնոյց եւ ուսոյց զիս, հասուցեց նորա Քրիստոս Աստուած գերկնից արքայութիւն, ամեն»:

Այս գրչի մտքի կարողութիւնը եւ որպէս ճշմարիտ և կեղեցական՝ անոր գաղափարի զարգացումը, մենք կը գտնենք իր ձեռագիր յիշատակարանի բովանդակութեան մէջ, ուր գրչիչը ցոյց կու տայ լուսաւոր միտք և բարձր գաղափար: Եւ

րազաներով ամենուս ծանօթ **Խոճա Ներսէս**՝ հսկայ եւ յաղթանդամ դէմք մը, որուն ահարկու արտաքինին համար էր անշուշտ որ գիւղը զինք կը կոչէր **Ղոճա** (մեծ) **Ներսէս**: Անիկա կը պատկանէր Հայեկ Թաղի հին ընտելիներէն **Ծահնրեան** գերդաստանի սերունդին:

Ղոճա Ներսէսի աղջիկներն էին **Ալբուներ**, **Խարուներ** եւ **Ազկալըր**, եւ որդիներն էին **Խաչուկըր** եւ **Կարապետըր**. որոնք ընտանիք կազմելով կը կոչուէին **Ղոճա Ներսէսեան** մականունով:

Կը տեսնենք Թէ **Յայամաւուրք**ի ստացող եւ անոր յիշատակարանին մէջ յիշատակուող **Խաւճա Ներսէս**ի, իր ընտանիքին եւ իր զաւակներուն անունները, իրենց հարազատ կոչումներով երկուքուկէս դար (1661-1915) սերունդէ սերունդ փոխանցուած եւ նոյնութեամբ պահուած են մեր օրերու **Խաւճա Ներսէս**ի ընտանիքին անդամներուն մէջ: Անիկա անհերքելի եւ թանկագին վկայութիւն մըն է Թէ հայ Տոմարծայի ժողովուրդը հաւատարիմ իր ազգային յատկութիւններուն՝ եղած է գերազանցօրէն աւանդապահ, եւ այդ ոգիով հաստատ կառչած է իր ընտանեկան սովորութիւններուն, բարքերուն եւ աւանդական ժառանգութիւններուն:

(*) Տէր Կիրակոսի այս ձեռագիր **Յայամաւուրք**ը եղած է նախապէս Տոմարծայի վանքի, յետոյ Կեսարիոյ Տարսիսյան գիւղի Ս. Անդրէաս եկեղեցիի սեպհականութիւնը: Այժմ մաս կը կազմէ Մինիթարեան Մատենադարանի հաւաքածոյին, ուր կը կրէ 898 թիւը:

իր իմաստուն մատածուններով կը քաջալերէ գրչութեան աշխատանքը և օրինակ կը հանդիսանայ իր գրիչ ընկերներուն, այսպէս.

Չեղքս երթայ
դառնայ ի հող,
գիրս մնայ
յիշատակող,
ո՛վ զանարժանս
յիշէ գծողս,
տէրն ողորմի
նմա փրկող:

Այս իմաստալից և վսեմ միտքը կը յատկանշէ տէր Կիրակոսի բարձր նկարագիրը և նուիրումը դէպի գրչութեան արուեստը և ծառայութիւնը:

Իր յիշատակարանին մէջ, ուրիշ տեղ մը կը յայտնէ իր յոգնութիւնը և տկար վիճակը, որուն մասնուած է ինք գրչութեան աշխատանքի դժուարին ճամբուն մէջ եւ կ'ըսէ. «... Ահա ազատեցար շուքս աչկունք, կզկզած մեջկունք, կռւած ոսկունք, արի գոհացիր, տուր փառս Աստուծոյ...»:

Եղած է որքան գրչատէր, նոյնքան նտեւ կրօնատէր, և իր ձեռագիրը սկսելէ առաջ, անոր յաջողութեան համար քրիստոնէական ոգիով կը դիմէ Աստուծոյ օգնութեան և կը նուիրագործէ իր աշխատանքը, այսպէս. «Աւգնեա հոգիդ սբ. Աստուած ճեմարիս եւ աջողեա զգործս ձեռաց ծառայիս եւ մեղապարս եւ յանցաւոր քեւ Կիրակոսի, եւ հան աւարս սկսեալս իմ»:

Ոչ միայն գրող, այլև եղած է նաև գծող, իր ուսուցչին Բարսեղի հետեւողութեամբ, ինչպէս ինքը կը յիշէ. «... զանարժանս յիշէ գծողս...»:(*)

Տէր Կիրակոսի դասընկերները եղած են Յովակիմ, Միքա-

(*) Մեր օրերուն Չորպանեան գերդաստանը յաջորդական սերունդն էր ինն դարերու այս Տէր Կիրակոսեան քահանայ ներկայացնող գերդաստանին, եւ ինչպէս գիտէինք, Չորպանեանները կը կոչուէին նաեւ Տէր Կիրակոսեաններ:

յէլ, Կարապետ եւ Գեորգ երէցները, որոնց յիշատակութիւնը կը գտնենք մեր Թիւ Դ. ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանին մէջ:

Ը.

ՅՈՎԱԿԻՄ ԳԱԼԱՆԱՅ

(... 1662 — 1673 ...)

ձԱՇՈՅ, ԱԻԵՏԱՐԱՆ

Այս արտադրող քահանան կը ճանչնանք իր ձառոց ձեռագիրով, զոր գրած է 1662 թուականին Տոմարծայի մէջ. «Ի դուռն Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Պետրոսի Պաւղոսի...»: Գրիչը կը յիշէ «այսմ գաւառի» առաջնորդ Առաքել Կախկոպոսի անունը:

Յովակիմի երկրորդ գործն է Աւետարան մը, որ նոյնպէս գրուած է Տոմարծայի մէջ 1673 թուականին. «Ի դուռն Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Պետրոս եւ Պօղոս եկեղեցւոյ...»:

Երկու ձեռագիրներու յիշատակարանները թերի ընդօրինակուած ըլլալով, Յովակիմի ծնողքին և պարագաներու մասին որոշ տեղեկութիւններ կը պակսին: Թէեւ իր ուսուցչի մասին ալ յիշատակութիւն չկայ, սակայն վստահաբար կրնանք ըսել թէ Յովակիմ եղած է դասընկերը տէր Կիրակոսին և աշակերտած է Բարսեղ քահանային, քանի որ միեւնոյն թուականին ապրած են եւ կը գործեն որպէս գրիչներ: Նոյնիսկ հաւանական է կարծել որ Յովակիմ եղած է Բարսեղ կամ Ղազար քահանաներէն մէկուն զաւակը, այսինքն տէր Կիրակոս եւ Գէորգ քահանաներու մօտակայ ազգականը. ձեռնադրող Կախկոպոսը զայն կոչած է իր անունով Յովակիմ քահանայ(*):

Որպէս գրող եւ դժող, Յովակիմի մտաւոր զարգացման մասին խօսելու ատեն, պիտի համեմատենք Տէր Կիրակոսի կարողութեան հետ, քանի որ նոյն դպրոցի և միեւնոյն ուսուցչի աշակերտները եղած են:

(*) Մեր եկեղեցիի Թեմակայ եպիսկոպոսները, ճինէն ի վեր աւանդական սովորութիւն ունին իրենց ձեռնաստան վարդապետները կամ քահանաները իրենց անունով վերակոչել՝ եւ այս սովորութիւնը կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Թ.

ԳԷՈՐԳ ԳԱՀԱՆԱՅ

(... 1673 — 1681 ...)

ԱԽԵՏԱՐԱՆ, ՇԱՐԱԿԱՆ, ԱԽԵՏԱՐԱՆ

Գրչութեան վարպետ այս զարգացեալ քահանայն թոռն է մեզի ծանօթ Աւագ քահանայի, որուն մենք գրիչներու նահապետ անունը տուած ենք (հմմտ. աստ, էջ 509):

Իր գործերէն մեզի հասած է նախ ձեռագիր Աւետարան մը, գրուած Տոմարծայի մէջ 1673 թուականին «ի դուռն Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Պետրոս եւ Պօղոս եկեղեցւոյ...»: Գրիչը կը յիշէ Տոմարծայի եւ գաւառի առաջնորդը Յովակիմ Կպս.ի անունը: Յիշատակարանի կարեւոր մասերը զանց առնուած են:

Գէորգի երկրորդ գործն է գեղեցկազարդ Շարական մը, որ այսօր կ'ապրի. բարեբախտաբար մենք ունինք բաւական մանրամասնութեամբ անոր ներքին մասերուն և զարդանկարներուն լուսանկարչական վերարտադրութիւնը, զոր յաջորդաբար տեսնիք մեր այս էջերուն մէջ:

Ձեռագիր Շարականի գլխաւոր յիշատակարանը զետեղած ենք (աստ, էջ 453, պատկեր 35): Գրուած եւ նկարազարդուած է «ի գեաւդն Տոմարգայ, ի դուռն սբ. Ածածնայ եւ սբ. Պետրոսի եւ Պաւղոսի եկեղեցւոյս... ի քվին ՌՃԻԴ (= 1675)»: Գրիչը կը յիշէ Ս. էջմիածնայ Հայոց հայրապետ Յակոբ Կաթողիկոսի, Կեսարիոյ մայրաքաղաքի առաջնորդ Մարկոս վարդապետի եւ Տոմարծայի առաջնորդ Յովակիմ Կպիսկոպոսի անունները: Կը յիշէ իր հայրը Ծառուկը, «որ փոխեւ և առ Աստուած», եւ իր մայրը և եղբայրները «զկենդանիք իմ եւ զհանգուցեալք իմ»: «Այլ եւ զուսուցիչս իմ... զԲարսեղ քահանայն, որ եւ հանգեաւ»:

Տոմարծացի քահանայի ձեռքով և Տոմարծայի մէջ գրուած՝ Գեորգ քահանայի այս Շարականը, ինչպէս հետզհետէ պիտի տեսնենք, որպէս ընտիր և բարձրարուեստ գործ մեր վերապրող ձեռագիրներուն լուսադոյնն է և կը գերազանցէ միւսները:

III

Եւ զան յանձանց մերոց
 Երեսն լեր մայրանման լուսոյ աբաժածին.
 քանզի առիքէն ծագեաց մեզ լոյս իրաւոյ. և
 զիսանսն անգիտութեան փարատեալս. 9
 անստուկն լուսովն երոմ. Երեսն լեր կոյս
 անարատ մայրանմանսնացեալ. քանզի որ է
 քէն ծռնաւ որդին միածին զայն ի ջնդ յերկ
 նից այսաւր վերածեաց ըզքէ՛՛՛ զսքանչե
 լն փառաք. Երեսն լեր հարսն երկնային
 կոյս անսպական. քանզի երկնայնոցն ըզքէ՛՛՛
 այսաւր ընկալեաց ք տանեկն ուրախութեմ.
 ընդ որս կէ՛՛՛ ք երգեցոյք քեզ անբի
 նութիւն մայր տն. յՅՄԱՆՅ՝

Շարականը կը կազմէ մեր Թիւ Բ. ձեռագիրը (տես աստ, էջ 479, պատկեր 37), ուր դիրք գրաւած է ուրիշ երեք ձեռագիրներու հետ, և աջէն ձախ իր փոքր ծաւալով՝ կռթնած է իրմէ մեծ ծաւալով ձեռագիր Աւետարանի մը(*):

Ձեռագիրի առաւելութիւններէն առաջինը այն է որ Գեորգի խնամեալ աշխատանքը որպէս կրօնական ձեռագիր՝ Շարական մըն է, և գրուած ըլլալով Հայոց հայրապետներու շունչով, կը կրէ զուտ ազգային կերպարանք:

Երկրորդ կարեւոր առաւելութիւններէն մէկն է Շարականի տողերուն վրայ գործածուած այնքան նուրբ և զօռարին խաղերը, որոնք անոր եղանակի կազմութեան ճշգրիտ և ուղիղ «ելեւէջ»ները կը յայտնանշեն: Այս ձայնանիշերն են, որոնք յետոյ հիմը կազմեցին հայկական ձայնագրութեան (նոթա) եւ ներդաշնակ կեանք տուին Հայոց եկեղեցիի շարականներու երգեցողութեան:

Մեր ձեռագիր Շարականի այս խաղերու կամ ձայնանիշերու և երաժշտական ձայներու հնութիւնը և անոնց հարադասութիւնը ճշգիւտ համար, բազմատուտեան դրինք մեր եկեղեցիներուն մէջ գործածուած և ապագրուած Շարականներու խաղերուն հետ, և տեսանք թէ այս վերջինները ուղիղ արտատպումն են մեր ձեռագիր Շարականին և անոր տողերուն վրայ շարուած այնքան նուրբ ձայնանիշերուն:

Ձեռագիրի արժէքներու կարգէն են նաեւ անոր խորանագարդը, մանր ճակտոցները, թռչնագիրները և լուսանցազարդերը, որոնց իւրաքանչիւրը իմաստ մը և խորհուրդ մը ունի՝ դրուած դրիչի կողմէ, որ զայն քաղած է շարականի էջին մէջ յիշատակուած սուրբերու կեանքէն:

Աստ, էջ 450 պատկեր 34, Շարականի առաջին էջին վրայ պատկերացած քանդակազարդ խորանը, որուն վերեւ ոտքի կեցած են երկու թռչուններ, և միացեալ ծաղկէ ճիւղեր իրենց կտուցներուն բռնած, կարծես կը խորհրդանշեն սէրն ու միութիւնը: Գրիչ և գծող Գեորգի այս գործը արդէն ինքնին

(*) Այս ձեռագիր Աւետարանը գրուած է 1716 Թուականին, ան սեպհականութիւնը դարձած է Կեսարիոյ Արքիէպոս Գիւղի Ս. Թորոս եկեղեցիին: Ձեռագիրի ներքին կարեւոր մասերու լուսանկարները մենք պիտի դնենք նոյնպէս գիրքիս յառաջիկայ էջերուն մէջ:

արժէք մը կը ներկայացնէ. անոր հեղինակը որպէս արուեստագէտ կը ներկայանայ մեզի:

Ուշագրութեան արժանի է որ խորանի աջ կողմը բարձրացող լուսանցազարդը հաւանաբար աշտանակ մըն է և իր ծայրին կը կրէ լուսավառ մոմի հետքը:

Շարականիս առաջին տողին վրայ կան զարդաքիւրեր, որոնցմէ առաջինը կը ձեւացնէ Ն. տառը, որ թեւաւոր թռչուն մըն է և ունի խաչ իր թեւին վրայ՝ ի նշան յաղթութեան, եւ որ գրկած է միանգամայն խորանազարդը և շարականի տողերը:

Աստ, էջ 502, պատկեր 47, Յովնան մարգարէի կեանքի պատմութեան նուիրուած շարականի առաջին տան լուսանցքին վրայ կը տեսնենք մարգարէի պատկերը, որուն գլուխը բոլորուած է շղթայակապ լապտերներու և մոմի նման առարկաներով, և մարմինը դուրս կ'ելլէ կէտ ձուկի փորէն: Պատկերը կը խորհրդանշէ մարգարէի ծով նետուելուն եւ երեք օր ձուկին փորը մնալէ ետք՝ դուրս գալու պատմութիւնը:

Աստ, էջ 504, պատկեր 48, Ծաղկազարդի երկրորդ կիրակիի տօնին նուիրուած շարականի առաջին տան լուսանցքին կը տեսնենք փոքրիկ պատկեր մը, որ դուրս կ'ելլէ արմաւենիի ոստի մէջէն եւ իր երկու ձեռքերուն կը կրէ արմաւենիի ճիւղեր: Պատկերը կը խորհրդանշէ Յիսուսի յաղթական մուտքը Ս. Երուսաղէմ. «... եւ տայք ոսոյք արմաւենեօք... աղաղակէին ուսանա...»:

Նաեւ կը տեսնենք շարականին առաջին տողին թ. տառը, որ հիւսուած է արմաւենիի ճիւղերով:

Աստ, էջ 506, պատկեր 49, Յովհաննու Մկրտիչի գլխաւոր տօնին նուիրուած շարականի առաջին տան լուսանցքին կը տեսնենք պատկերը գլխատուած մարգարէին. հաւանաբար մոմավառ աշտանակ մըն է, որուն վերեւ կախուած է սուրբի լուսապսակ գլուխը: Պատկերը կը խորհրդանշէ «գլխաւոր աշտ» ի Հերովդեսայ» պատմութիւնը: Կը տեսնենք նաեւ Շարականի առաջին տողի առաջին Ն. տառի թռչող ձեւը:

Աստ, էջ 508, պատկեր 50, Հոգեգալստեան տօնին նուիրուած շարականի առաջին էջին վրայ կը տեսնենք գեղեցկազարդ և քառակուսի փոքր ճակտաց մը, որուն կեդրոնին վրայ ոտքի կեցած է աղանի մը՝ վառուած մոմի մը առջեւ, եւ իր կտուցին մէջ կը կրէ բոլորածեւ խաչ մը ի նշան յաղթութեան: Պատկերը կ'իմաստաւորէ նախ «Առաքելոյ աղաւնոյ իջանելով» շա-

րականի առաջին էջը, յետոյ կը խորհրդանշէ վերնատան մէջ հոգեգալստեան պատմութիւնը:

Կը տեսնենք նաեւ ճակտոցի աջ լուսանցքին վրայ բարձրացած աշտանակածեւ զարդ մը, և այս ոճը յաճախ դործածուած կը գտնենք շատ մը ձեռագիրներու մէջ:

Աստ, էջ 510, պատկեր 51 Հռիփսիմէ եւ Դայիանէ կոյսերու տօնին նուիրուած շարականի առաջին տան լուսանցքին կը տեսնենք թագապսակ կոյսի պատկերը, զարդարուած շուշանի բողբոջներով: Թագակիր կոյսի գլուխը միացած է թեւաւոր թռչունի մարմինին, որ իր կարգին թառած է շուշանի ոստերուն վրայ: Պատկերը կը խորհրդանշէ շարականի «Անձինք նըւիրեալք սիրոյն Քրիստոսի» նահատակ սուրբերու կեանքը:

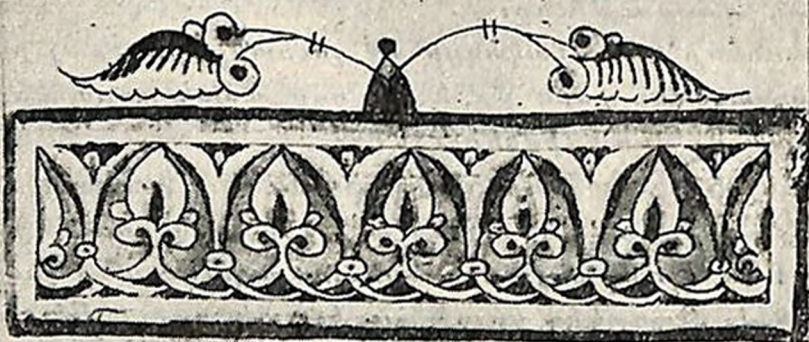
Կը տեսնենք նաեւ երկու վայելուչ թռչուններ կեցած դէմ դէմի, որոնք կը կաղմեն շարականի առաջին Ա տառը:

Աստ էջ 520 պատկեր 52, վերափոխման Ս. Աստուածածնի տօնին նուիրուած շարականի տունի վերջաւորութեան կը տեսնենք ծաղկի բողբոջներէ հիւսուած եւ զարդարուած քառաթեւ խաչ մը, որ գրկած է շարականի էջը, և որ կը խորհրդանշէ որպէս ծաղկեփունջ նուիրուած շարականի «ուրախ լեր հարսն երկնային» ակնարկուած հարսին:

Աստ էջ 524 պատկեր 53 Նաւակատեաց Սրբոյ Խաչի տօնին նուիրուած «ի վերայ վիմին հաւատոյ շինեցեր Սբ. զեկեղեցի» շարականի առաջին էջին վրայ կը տեսնենք քառակուսի ճակտոց մը, որ հիւսուած է ծաղկի բողբոջներով, կարելի է ըսել նուրբ և աղնիւ գործ: Ծակտոցի աջ լուսանցքին կանգնած է սիւնազարդ և կամարակապ խորան մը, որ կը խորհրդանշէ շարականի «ի վերայ վիմի հաւատոյ Սբ. եկեղեցին»:

Կը տեսնենք նաեւ շարականի առաջին տողին առաջին ի թռչնածեւ տառը, որ գրկած է իր թեւերով ճակտոցը և շարականի էջը:

Ձեռագիր Շարականի արտաքին և ներքին մասերուն և անոր հանգամանքին համար, որպէս լրացուցիչ տեղեկութիւն մեզի հաղորդուած է ձեռագիրի այժմու տէր Պրն. Յարութիւն Հազարեանէ, և որպէսզի անոր մասին աւելի յստակ և ամփոփ տեղեկութիւն ստանանք, զայն արտագրելով նոյնութեամբ կը ներկայացնենք. —

Կանան Լուսնանկայ Լորի Խանի:

Ք. Վ. Մ. Յ. Վ. Մ. Ն. Մ. Մ. Մ.

Ճեղքեր, ըզքնի գեղեցիկ. ըզսան պան
հեա ինանդարութի. Լորիսկեցի
ողորմութի, իբնակարանդա հրեշտակաց
անարդեան քանարան. տուրարմա զանշարժ
քնի գեղեցիկութի. Բնամարտի փառաց սք
բնութի քնի քնի երգեն մանկունք. տուր սոցա
գառաւ քնի գեղեցիկութի.

Կայք ժողովուրդք ինանարտի փառաց քնի
տուր. տուր սակեքեան անհնութի իբարձուն.
Բանդի Թագաւորն քնի պրտակեաց ըզսան պան
քնի փառարն իբարձք. տուր. Բնան կայարդք.
Հրեշտակաց դանաւ Լորեաւ տանեւն մեծ. տուր.
Լորա հրաւ Կանակատինն ուր յերոն անդէմ.
պայծառ անգեւնց պայեղումք գոցան խան
քնի. աստու անհնութի մեծ. Կայ դեւ
խան ըզքնի անգեւնց. յանկեհուն ըն պրտա

—

—

ՇԱՐԱԿԱՆ

(ԹԻՒ 22 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱԶԱՐԵԱՆԻ ՀԱՒԱՔԱԾՈՅԻ)

ԺԱՄԱՆԱԿ՝	ՌՃԻԴ (=1675)
ԹՈՒՂԹՔ՝	282 (=564 էջք)
ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝	20,5×15×5 ս.մ.
ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝	մ'հասիւն
ՏՈՂՔ՝	24
ՆԻՒԹ՝	յղկուած թուղթ
ԿԱԶՄ՝	շագանակագոյն կաշիպատ փայ- տեայ
ՊԱՀՊԱՆԱԿՔ՝	Սկիզբը եւ ետեւը թղթեայ ձեռագիր, որ Ս. Գրոց Ս. Ստեփանոսի մասն է:
ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝	Շատ լաւ պահպանուած, բացի կող- քէն. ետեւի մասը պատռած եւ թափած. բազմաթիւ թռչնագիրեր եւ լուսանցքի նկարներ գլխա- գիրք կարմիր մելանով:
ԴԻՐ՝	Ընտիր քոլորգիր սեւ մելանով, հայ- կական ձայնի յատուկ նշաննե- րով: Դատարկ թուղթ մէկ թերթ սկիզբը: Առաջին էջի խորանը դեղին, կապոյտ, կարմիր գոյ- ներով:
ԳՐԻՉ՝	Գէորգ քահանայ

ՄՏԱՑՈՂ՝

ՏԵՂԻ՝

ՁԵՌԱԳԻՐՍ Է՝

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝

անծանօթ

Տոմարգայ

Շարական, թղթեայ, կատարեալ։

Էջ 282 «Փառք ամենասուրբ եր-
րորդութեան...»։

Ձեռագիրիս այժմ ու սեպականա-
տէրն է նիւ-եորքաքնակ Յարու-
թիւն Հազարեան, որ զայն ըս-
տացած է Թուրքիայէն։

Գէորգի երրորդ գործն է ձեռագիր Աւետարան մը, գըր-
ուած Տոմարծայի մէջ ձի դուռն Սբ. Աստուածածնայ եւ Սբ. Պետրոսի
եւ Պաւղոսի եկեղեցւոյս: Ձեռագիրը ունի փոքր ու գլխաւոր եր-
կու յիշատակարաններ, որոնցմէ առաջինին մէջ գրիչը կը հե-
տաքրքրուի իր ազգին ցաւերով և անոր բարօրութեան համար
կ'աղօթէ. այսպէս՝ «...արդ անկեալ աղաչեմ... բարեխաւսե որդւոյն
միածնի՝ քիստեմե ազգիս եւ խաչապատեսիս...»:

Անիկա գրելու և արտայայտելու մէջ, մեղի ծանօթ տէր
կիրակոսի նման ունի միեւնոյն ձգտումը ու նուիրումի գաղա-
փարը և կ'ուզէ ապրիլ իր գրչութեան աշխատանքի յիշատակ-
ներով, ինչպէս ցոյց կու տայ իր այս յիշատակարանին մէջ.

Ձեռս փռի եւ հողանայ,
Գարշատեղ եւ անպիտանայ,
Գիրս յիշատակ առ ձեզ մնայ.
Սիրով սրտի եւ ընթերցիք զսա
Այս անիմաստ Գէորգ ծառայ,
Ի յոտս ձեր անկեալ եղայ,
Թէ ասէք ինձ մէկ Հայր մեղայ
Եւ տէր Աստուած ձեզ ողորմեայ.
Ամէն:

Գրչութեան արուեստին մէջ հակառակ իր ունեցած կա-
րողութեան և տարած աշխատանքին, ինքզինք կ'անուանէ «մե-
ղապարս եւ անիմաստ հոգ եւ ի մոխիր գրիչ», և կը գոհանայ որ
իր տկարութեան մէջ կարողացած է վերջացնել սբ. եւ աս-
տուածախօս աւետարանը: Գեորգ իր ձեռագիրի չորս
Աւետարանիչները կը նմանցնէ չորս գետերու, «որ ոռոգեն զսիե-
զերս եւ լցուցանեն հաբկաւոր պիտոյիւք... եւ պայծառացուցանե
զանձինս հաւատացելոց շնորհոք սբ. հոգւոյն»:

Գրիչը ձեռագիրի գլխաւոր յիշատակարանին մէջ կը յի-
շէ «այսմ նահանգի Կեսաբու» Մարկոս վարդապետի և Տոմարծայ
գաւառի առաջնորդ Ովակիմ եպիսկոպոսի անունները: Կը յիշէ
իր ուսուցիչը Բարսեղ քահանան(*), «որ փոխեւ է առ Քրիստոս»,

(*) Տես աստ, էջ 512, ուր կր խօսուի մեզի ծանօթ այս բազմաշխատ
ուսուցիչ Բարսեղ քահանայի մասին:

և անոր որդին «Միֆայել ֆահանայն, որ յայսմ ամի հանգեալ ի Քրիստոս: Աստուած իւրեանց աշխատանացն մերոյ փոխարէն վերին Երուսաղեմ պատրաստե ամեն»:

Կը յիշէ նաեւ և կը խնդրէ որ անմեղադիր ըլլան «գրիս սխալանաց եւ խռոռութեան, զի կար մեր այսչափ եր... զի խելքս եւ մոյր եւ միտքս եւ պոստի ի նեղութեան ժամանակիս: Զի ի թվին Ռձի ձեռնադրեցայ եւ ի Ռձիե երեցկիցս առ Աստուած փոխեցաւ, ես մնացի տեսնել ի մահ, Աստուած ողորմի...»: Կը տեսնենք թէ իր ձեռնադրութենէն հինգ տարի ետք (1671—1676) կը կորսնցնէ երէցկիւնը, և կը մնայ տխուր ու տրտում:

Կը յիշէ գիրքի ստացողը, իր հղբայրը Առաքելը և անոր կողակիցը Շենքի կիւնը, որոնք իրենց փափաքով և «հալալ» վաստակով գրել տուին «զայս աստուածախաւս Սբ. Աւետարանս... եւ եղաք յիշատակ ի Սբ. Պետրոս եկեղեցւոյս, հաւր մերոյ Ծառուկին եւ մաւր մերոյ Խաս Խաթունին եւ Հայոցին, որ փոխեր եւ առ Քրիստոս»: Կը յիշէ հղբոր որդիները Անդրեասը, Աւագը, Մանուկը և Յակոբը, և հանգստեցող Մարտիրոս դպիրը: Կը յիշէ հղբոր աղջիկները՝ Վարդենին և Մուրվայր(*) «եւ պարոններուն Վարդեհասին եւ Շահանին, Թուրվանսին եւ... թուանցն Մարտիրոսին, Մահակին, Խաչերին եւ Վարդուկին...»: Յետոյ կը յիշէ իր հանգուցեալ հղբայրները Պողոսը և Թուման, և ապրող հղբայրները Սիմոնը և Ղազարը, քոյրը Սառան և հարսները Աննան և Նազլուն:

Դրիչը վերջին անգամ կը յիշէ իր աղջիկները Նազլուն և Մարթան. «... Ի սմա կենդանեացս հանգուցեալս»(**):

(*) Ընդօրինակութիւնը սխալ է. Մուրվայր պէտք է ըլլայ:

(**) Դէորդ քահանայի այս ձեռագիր յիշատակարանին մէջ յիշուած իր ծնողքին, եղբոր, եղբոր որդիներուն, անոր աղջիկներուն, թոռներուն եւ իր հանգուցեալ ու ապրող եղբայրներուն, քոյրերուն, հարսներուն, եւ վերջապէս իր զաւակներուն այս բոլոր անունները կը գտնուին եւ նոյնութեամբ կը յիշուին մեր օրերուն ապրող Տէր Կարապետեան կամ Ուզուն Գաբրիելեան, Առաքելեան կամ Հազարեահեան բազմաճիւղ ընտանիքներու մէջ, որպէս այդ հին գերդաստանի սերունդները: Այս մասին աւելի մանրամասն պիտի տեսնենք մեր Թիւ Դ. ձեռագիր Աւետարանի նկարագրութեան առոն:

Ժ.

ՂԱԶԱՐ ՔԱՀԱՆԱՆ

(...1705...)

ԱԻՆՏԱՐԱՆ

Գրիչ քահանաներու կարեւորներէն և գրեթէ վերջիններէն հղած է Տոմարծացի այս քահանան, որ մեզի կը ներկայանայ իր ձեռագիր Աւետարանով: Զեռագիրը գրուած է ՌՃԾԴ (=1705) թուականին «ի Սբ. Սարգսայ զօրավարի անապատն... ձեռամբ ՂԱԶԱՐ քահանայի... ի գեղն Տումարայ...»:

Գրիչը կը յիշէ իր հայրը Կիրակոս քահանան, մայրը Զիլֆին և իր երեք որդիները՝ Դաւիթը(*), Փիլիպպոսը և Կիրակոսը(**): Կը յիշէ նաեւ իր դուստրը և «զաւակերսն իմ զՂազար դպիրն, որ ջանք եւ խնամ-առնէր ի վերայ Աւետարանիս որ աշխատեցան ի քղթիս կոկիլն»: Կը յիշէ «այս սուրբ ուխտիս սպասաւոր զկուսակօն Յովհաննէս աբեղայն եւ զԹամամ սնեսն, որ բազ[ու]մ երախտիք ունին ի վերայ] մեր կերակրելով եւ ըմպելով կամ մխիթարելով սպասաւորեցին... եւ զսնեսնի այրոջն Անանիային եւ դուստրն Նազկուին. ամեն»:

Ղազար քահանայի հայրը հղած է Տէր Կիրակոս, ինչպէս կը յիշէ իր յիշատակարանին մէջ: Իսկ Տէր Կիրակոսի հայրը հղած էր նոյնպէս իր կարգին առաջին Ղազար քահանան. որով այս երկրորդ Ղազար գրիչը թուոն ու զաւակն էր միտնագամայն երկու քահանաներու:

Ղազար քահանայ իր ձեռագիր Աւետարանի իբրեւ գրչութեան վայր կը յիշէ Ս. Սարգիսի տնապատը, ինչ որ ոմանք զայն կը նոյնացնեն Կեսարիոյ գիւղերէն Տէրէվանքի Ս. Սարգիս ուխտատեղիին հետ:

(*) Ղազար քահանայ ունեցած էր նախապէս Դաւիթ անուն եղբայր մը, որուն մենք հանդիպեցանք իրենց հօր Տէր Կիրակոսի ձեռագիր Յայտմարարքի յիշատակարանին մէջ:

(**) Կիրակոս անունը կը կրէ Ղազար քահանայի հօր՝ Տէր Կիրակոսի անունն յիշատակը:

ՊԱՏԿԵՐ 54.— Առաջին էջ, մեր Թիւ Գ. ձեռագիր ԱՒՆՏԱՐԱՆԻ, որուն յիշատակարանը փնացուած ըլլալով գրիչը եւ վայրը անյայտ կը մնան մեզի: Նախապէս Տոմարծայի վանքին, իսկ այժմ սեպեականուէրիսն է Գորտոսլա բնակող հայրենակից Պրն. Համբարձում Բոչակեանի:

Ղազարի մտաւոր կարողութիւնը չափելու համար մենք նկատի պիտի ունենանք իր դասընկերներէն Յովակիմ և Դէորդ գրիչները, որոնք մեզի ծանօթ են որպէս գրող ու գծող կարողութիւններ ունեցող:

Մեր Թիւ Դ. ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանը, որ մեզի կը ներկայացնէ աւելի քան երեսուն քահանաներու յորդական անունները, այս երկրորդ Ղազար քահանայ գրիչի անունին հետ և անկէ ետք կը յիշէ Մանուկ, Յովհաննէս, Խաչատուր (երկրորդ), Գրիգոր (երկրորդ) և Կարապետ քահանաներու անունները և կը հասնի մինչև 1827 թուականը:

Ղազար քահանայ ըլլալով Տոմարծացի, կանուխէն բաժնուած է իր ծննդավայրէն, և մենք զինք կը գտնենք որպէս «գրիչ» և «ուսուցիչ» Կեսարիոյ շրջանի վանքերուն և եկեղեցիներուն մէջ, ինչպէս իր ձեռագիր Աւետարանի յիշատակարանին մէջ իբրեւ գրչութեան վայրը կը յիշուի Սբ. Սարգսոյ զօրավարի անապատը(*):

Ղազարի շրջանին, 1681 թուականէն ետք, Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքի առաջնորդական աթոռը այլեւս թափուր է: Վերջին աթոռակալը հղած է Յովակիմ եպիսկոպոս: Այս պարագան ալ թերեւս պատճառ դարձած է որ Ղազար հաստատուի Կեսարիոյ առաջնորդութեան ենթակայ վանքերու և եկեղեցիներուն մէջ:

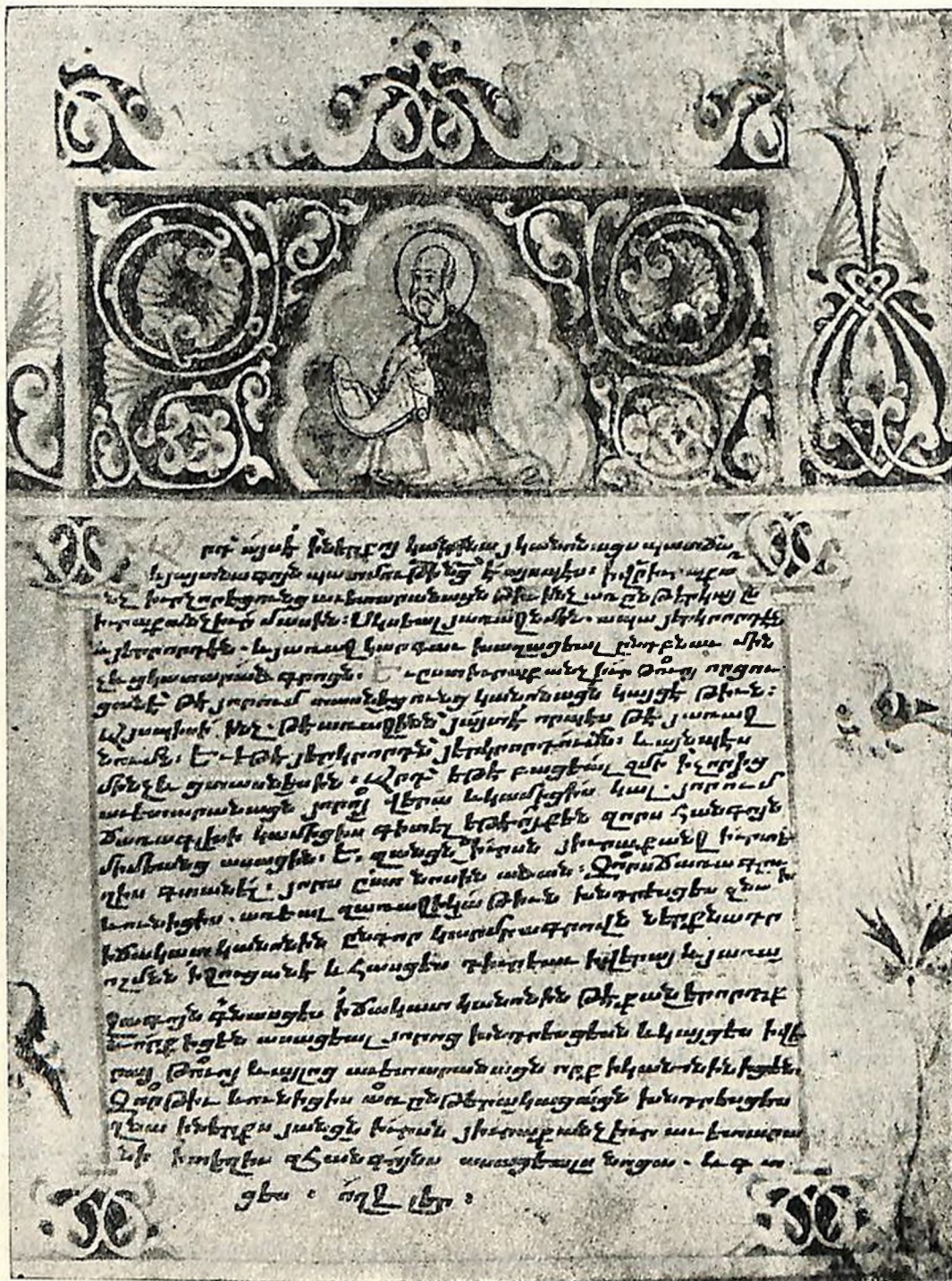
ՇԱՐԱԿԱՆ (անթուական)

Թերի ընդօրինակուած ձեռագիր Շարականի մը յիշատակարանը ունինք, ուր կը կարդանք. «Յիւել...զմեղուցեալս Տոմարգացի զԲԱՐՍԵՂ քահանայն...»: Դրիչը կը յիշէ իր ծնողքը և գրքի ստացողի անունը. «Ի վայելումն սեռ Ահարոնին եւ յիւսակ հաւրն իւրն եւ զարմիկն ամենի»:

Յիշատակարանին մէջ գրչի մասին թէև կարեւոր տե-

(*) Այս ձեռագիր Աւետարանը պահուած կը մնար Կեսարիոյ Թաւրուսուն գիւղի Ս. Թորոս եկեղեցիին մէջ:

Ձեռագիրի այս յիշատակարանի մասին տես ԼՈՅՍ, 1906, էջ 334—5. Գմմա. Արշակ Աւայոյանեան, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, էջ 1910:

ՊԱՏԿԵՐ 55.— Ներկորդ էջ՝ մեր ԹԻՒ Գ. ձեռագիր ԱԻՍՑԱՐԱՆԻ:

ղեկութիւններ կը պակսին, սակայն վստահօրէն կրնանք ըսել թէ ձեռագիրի տէրն է մեզի ծանօթ «բաղմաշխատ ուսուցիչ» Բարսեղ քահանան, որ զաւակն էր Աւագ քահանայի (հմմտ. աստ, էջ 512):

Այս մասին կը վկայէ նաեւ մեր Թիւ Դ. ձեռագիր Աւետարանի փոքր յիշատակարանը, որ աւելի քան «երեսուն» Տոմարծացի քահանաներու ցանկին մէջ կը յիշատակէ միայն մէկ Բարսեղ քահանայի անուն. այսպէս՝ «զԱւագ երեց եւ զորդին զԲարսեղ երեց եւ զծնաւդսն իւր...»:

Ուրեմն այս անթուական ձեռագիր Շարականը(*), որպէս աշխատանքը Բարսեղ քահանայի, կը կազմէ անոր չորս ձեռագիրներէն զառ ճիւղերուդ գործը, զոր գրած է հաւանաբար 1642 թուականէն հաք, երբ այլևս մեկնած էր իր ծննդավայրէն և կը գտնուէր Կեսարիոյ շրջանի վանքերուն և եկեղեցիներուն մէջ, թէ՛ որպէս գրիչ և թէ՛ որպէս ուսուցիչ:

Կարեւոր է գիտնալ թէ Ղազար երկրորդ և Բարսեղ քահանայ այս երկու գրիչները, Տոմարծայի մէջ պահ մը գործելէ և արտագրելէ հաք, անոնց անուններուն կը հանգիպինք Կեսարիոյ շրջանի վանքերուն մէջ: Կ'երեւայ թէ այդ թուականներուն սովորութիւն դարձած էր Կեսարիոյ շրջաններուն մէջ պահել Տոմարծացի քահանաներ, որոնց թիւը այնքան չափ էր իրենց ծննդավայրին մէջ: Այս պարագան մենք նկատեցինք նաեւ ԺԳ. դարուն Տոմարծացի գրիչ Դրիգոր քահանային համար, որ կ'ապրէր Կեսարիոյ հռչակաւոր Ս. Կարապետ անապատին մէջ և կը ծառայէր գրչութեան արուեստին:

(*) Այս ձեռագիր Շարականը կը պահուէր Կեսարիոյ Պալականի Ս. Խաչ եկեղեցին մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 56.— Զորքոյ էջ՝ մեր Թիւ Գ. ձեռագիր ԱԻՆՏԱՐԱՆԻ:

ՊԱՏԿԵՐ 57.— Վեցերորդ էջ՝ մեր Թիւ Գ. ձեռագիր ԱՌՆՑԱՐԱՆԻ:

ՊԱՏԿԵՐ 58.— Խորան՝ Մատթեոս Աւետարանի առաջին էջի վրայ,
նայեալէս մեր Թիւ Գ. ձեռագիր ԱԽՆՏԱՐԱՆԻ:

ԺԱ.

ՄԵՐ ԹԻՒ Գ. ԶԵՌԱԳԻՐԸ(*)

ԱԼԵՏԱՐԱՆ

Մեր Թիւ Գ. ձեռագիրը Ալեքսարանը 1915-ին՝ Մեծ Եղեռնի թուականին տարագրուած է Պոյաճեան Յովհաննէս աղայի (աշըգ-բանաստեղծ) ընտանիքի անդամներուն հետ Տէր-Զորի անապատները։ Գաղթականութեան տարիներուն կորսուած է ձեռագիրին յիշատակարանի մասը, ինչպէս նաեւ ներքին նկարներէն ոմանք։

Ձեռագիրը այժմ սեպհականութիւնը դարձած է մեր հայրենակիցներէն Պրն. Համբարձում Քոչակեանի (Քորտոպա), և մենք ունինք ձեռագիրի ներքին մասերուն լուսանկարները, զորս յաջորդաբար պիտի տեսնենք այս էջերուն մէջ՝ յարակից բացատրականներով։

Աստ, էջ 483, մենք տեսանք Տոմարծացի («ի Տումարծու») Գրիգոր Բահանայի ձեռքով 1206 թուականին գրուած ձեռագիրը Ալեքսարանի մը յիշատակարանը, որուն գրիչը Գրիգոր կը սկսի գրել Տոմարծայի մէջ և կ'աւարտէ «ի հռչակաւոր անապատն սրբոյն Կարապետի Յովհաննու...»։

Մեր Թիւ Գ. ձեռագիրի ներքին մանրանկարները, անոր երկսիւնակ բոլորագիրը գրութեան ձեւը, լուսանցազարդերու և զարդադիրերու զեղարուեստական ոճը, Եւսեբի և Կարպիանոսի տախտակներու ճակատոցներուն կազմութիւնը, այս բոլորը որպէս Ժ.Գ. դարու գործ բաղդատութեան գնելով Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսեփեանի(**) «ՆԻԻԹԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Պրակ

(*) Այս եւ յաջորդ գրիչ քահանաներու անունները եւ գործերը մենք զատեցինք մեր գրիչներու աւագին խումբէն, նկատելով որ անոնցմէ ոմանց ձեռագիրներու յիշատակարանները փճացուած են եւ անոնց գրիչներուն ինքնութիւնը կարօտ է լուսարանութեան։ Ուստի իրենց մասին մեր տեղեկութիւնները հիմնուած են հաւանականութեան վրայ։

(**) Յետոյ կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ։

ՊԱՏԿԵՐ 59.— Խորան՝ Մարկոս Աւետարանի առաջին էջի վրայ
մեր Թիւ Դ. ԱԻՆՑԱՐԱՆԻ:

Բ. դործին մէջ ցուցադրուած Ժ.Գ. դարու մանրանկարներուն հետ, այն համոզման եկանք թէ մեր Թիւ Գ. Աւետարանը իր ամբողջական գիծերու ճշգրիտ նմանութեամբ, 1206 թուականին Գրիգոր քահանայի ձեռքով գրուած ձեռագիր Աւետարանին հետ նոյնն է, և կը յիշեցնէ 1206—1283 թուականներուն Կիլիկեան վանքերուն մէջ դործածուած գրչութեան գեղարուեստը և մանրանկարչութիւնը:

Աստ, էջ 530 պատկեր 54, կը տեսնենք ձեռագիրի սկզբը նաւորութեան տառջին էջին վրայ գտնուած Եւսեբի և Կարպիանոսի Համարարբառէն տախտակ մը, որուն վերեւ երկու սիւներու վրայ հաստատուած է գեղարուեստական ճաշակով զարդարուն ճակտոց մը, նաեւ լուսադարձուած խորան մը, ուր գիրք բռնած է հաւանաբար Դաւիթը իր տաւիղով և դէմքը դէպի աջին դարձուցած:

Ճակտոցին վերեւ կը տեսնենք երկու վիշապածեւ սիրամարգներ, որոնք իրենց հանգուցուած պոչերով կը բռնեն ծաղկէ բողբոջ մը թերեւս, և կը դիտեն ճակտոցի երկու անկիւններէն բարձրագլուխ կանգնած երկու ուրիշ վիշապածեւ սիրամարգները:

Կը տեսնենք նաեւ ճակտոցի երկու կողմերուն բարձրացած փոքր լուսանցադարձեր, որոնք առնուած են ծաղիկի բողբոջներէ և արմաւենիէ ճիւղերէ:

Քառանկիւնածեւ ճակտոցը իր երկու անկիւններէն կանգնած է երկու սիւնադարձ խոյակներու վրայ, որոնցմէ ձախի կողքին կը բարձրանայ ծաղիկի երկար ճիւղ մը, որուն վրայ թառած է գունագեղ թռչուն մը:

Աստ, էջ 532 պատկեր 55, կը տեսնենք ձեռագիրի սկզբը նաւորութեան երկրորդ էջին վրայ գտնուած Եւսեբի և Կարպիանոսի տախտակներէն երկրորդ օրինակ մը, որուն ճակտոցի ձեւը, զարդանկարը և սիրամարգները միեւնոյն ոճը ունին նախորդին հետ, միայն խորանին մէջ գիրք բռնած դիմանկարը հաւանաբար կը ներկայացնէ Մովսէսը, և այս անգամ դէմքը դէպի ձախ դարձած է: Իսկ լուսանցադարձերը թէեւ նոյն օրինակով, բայց աջէն ձախ տեղափոխուած են և կը կրեն նոյն տեսարանը:

Աստ, էջ 534 պատկեր 56, կը տեսնենք ձեռագիր Աւետարանի չորրորդ էջին վրայ գտնուած Կարպիանոսի տախտակներէն երրորդ օրինակի մը պատկերը, որուն վրայ հաստատուած

ՊԱՏԿԵՐ 60.— Ղուկասու Աւետարանի առաջին էջը, Աւետարանիչի նկարը՝ մեր Թիւ Գ. ձեռագիր ԱՒՆՑԱՐԱՆԻ:

ՊԱՏԿԵՐ 61.— Խորան՝ Ղուկասու Առնաւորանի առաջին էջին վրայ՝
մեր Թիւ Գ. ձեռագիր ԱՒԵՑԱՐԱՆԻ:

ՊԱՏԿԵՐ 62.— Խորան՝ Յովհաննու Աւետարանի առաջին էջին վրայ մեր Թիւ Գ. ձեռագիր ԱԻՅՏԱՐԱՆԻ:

ճակտոցը, որպէս գեղարուեստական նուրբ գործ կը գերազանցէ նախորդ երկու ճակտոցները: Այստեղ ճակտոցը կանգնած է փոխան երկուքի՝ երեք սիւնազարդ խոյակներու վրայ:

Ճակտոցին վերեւ կը տեսնուին նախորդներու օրինակով, բայց աւելի գեղեցկազարդ երկու սիրամարգէններ իրենց սրածայր երկար պոչերով, որոնք խաչաձեւ ծաղիկի բողբոջի մը առջեւ կարծես յարձակողականի դիրքին մէջ զիրար կը դիտեն: Ճակտոցին ձախ կողմը կանգնած է ուրիշ սիրամարգ մը, որ կը դիտէ դէպի վեր իրենց ընկերները: Իսկ աջ կողմը կը գտնուի բուսական փոքր զարդ մը:

Կը տեսնենք նաեւ ձախ կողմը վարի լուսանցքին վրայ ծաղկէ թուփ մը, որ բարձրացած է իր երկար ճիւղերով և մաս կը կազմէ գեղազարդուած էջին:

Աստ, էջ 535 պատկեր 57, կը տեսնենք ձեռագիրի վեցերորդ էջին վրայ գտնուած կարպիանոսի տախտակներէն չորրորդ օրինակի մը պատկերը, որ իր նուրբ գիծերով և գեղեցկութեամբ գրեթէ կը հաւասարի իր նախորդին (պատկեր 56):

Ճակտոցի վերեւ կը տեսնենք երկու սիրամարգէններ իրենց լայն ու կէտկիտուած պոչերով, որոնք խաչանիշ բողբոջի մը առջեւ յարձակողականի և նախանձողի դիրք բռնած կարծես զիրար կը դիտեն, մինչ ճակտոցի աջ լուսանցքին ուրիշ մեծ ու գեղեցկատեսիլ սիրամարգ մը, պոչը վեր բարձրացուցած բարձրագլուխ կը դիտէ իր ընկերները:

Այստեղ ճակտոցը կրող խոյակազարդ սիւններու թիւը փոխան երկուքի երեք հաս է: Կը տեսնենք նաեւ պատկերի աջ լուսանցքին տնկուած փոքր արմաւենի մը, որուն վրայ թառած է փոքր սիրամարգ մը:

Աստ, էջ 536 պատկեր 58, կը տեսնենք Մատթէոս Աւետարանի առաջին թերթի մանրանկար խորանը, որուն մէջտեղ մեծ ու փոքր կլոր լուսապսակի մը մէջ Յիսուսն է կանգնած լայնաթեւ ու սպիտակ քղամիդով, և կարծես բազկատարած կ'օրհնէ իր շուրջիները:

Խորանի վերի ճակատին վրայ դրուած բողբոջի մը առջեւ, դէմ դիմաց կանգնած են երկու սիրամարգէններ, իսկ խորանի երկու անկիւններէն ուրիշ երկու նստած վիշապաձեւ սիրամարգէններ զիրենք կը դիտեն: Ուշագրաւ է նաեւ բուսական կեանքէ առնուած և արմաւենիի ճիւղերով հիւսուած աշտանաւաձեւ լուսանցազարդը, որ ունի գեղեցիկ յօրինուած և կարծես

չեմ բաւական
խոնարհել լու-
ծանել պարացս
կաշկայ 'տորա-
նա մկրտեցի զձեզ
լոով և նա մկր-
տեցի զձեզ հո-
գաով արքով :

Եւ եղև յառա-
մա յայտոսիկէն
յն ի նազարեթի
գաղիլեացոյ, և
մկրտեցաւ ի յով
հաննէ ի յորդա-
նան :

Եւ այն ժամ
այն ընդ վերա-
նալ ի զրոյն, և
տեսցէալ զեր-
կինս և զհոգ-
նս այ ի բրեզա
դաւիթ զի ի վան

էր ի վերայ 'տորա-
այն եղև յերկ-
նից և առե գո-
նա որդի իմ սիր-
ի ընդ ինչ հա-
ճեցայ :

Եւ այն ժամայն
հոգին հանե զնա
յամապատ-
ւերնա անդ-
գաւ ոգոս բառա-
սուն փորձեալ ի
աստանայի :

Եւ եր ընդ գա-
լանա, և հրեշ-
տակք պաշտեին
զնա :

Եւ յետ-
յովհանն
ու եմ յն ի դա-
լիւն :

Թաղարի մէջ դրուած խաչաձեւ ծաղիկով մը կը վերջանայ: Լուսանցազարդի այս սփռ, որ բուսական կեանքէ առնուած է, յաճախ կը գործածուի ժ.Գ. դարու գրիչներու կողմէ:

Խորանազարդին մաս կը կազմեն նաեւ Մատթէոսի Աւետարանին առաջին տողի զարդագիրերը, որոնցմէ առաջինն է Գ. տառը, որ կազմուած է Աւետարանիչի նշանակէն և երեւակայական անձի մը միացումէն, և որոնց կը յաջորդեն ուրիշ վեց թռչնագիրեր:

Աստ, էջ 538, պատկեր 59, կը տեսնենք Մարկոսի Աւետարանի առաջին էջի խորանը և լուսանցազարդը, որ գրեթէ նոյնն է պատկեր 58 խորանին հետ, միայն սա տարբերութեամբ որ այստեղ Յիսուսի նկարը կը պակսի և խորանին վերեւ տեսնուած սիրամարգները կարծես ի նշան սիրոյ վիզ վիզի պլլուած վիճակի մէջ կը դանուին: Խորանազարդին մաս կը կազմեն նաեւ Աւետարանի առաջին տողի զարդագիրերը, որոնցմէ առաջինը Ս տառը կազմուած է երկու քերանաբաց առիւծներու դէմ դէմի ստացած դիրքէն, և անոնց սաքերուն ու պոչերուն միացումէն, որ կը խորհրդանշէ Մարկոս Աւետարանիչի նշանակը: Այս կարգէն են նաեւ հինգ թռչնագիրերը:

Աստ, էջ 540, պատկեր 60, կը տեսնենք Ղուկասու Աւետարանի առաջին թերթին վրայ Աւետարանիչի պատկերը, որ մեզի կը ներկայանայ ոչ թէ սովորական, այլ որպէս երեւակայական դէմք մը, ցուցադրելով Աւետարանիչի նշանակը եղող հրեշտակի խորհուրդը:

Ան նստած է աթոռի մը վրայ և իր առջեւ ունի սեղանաձեւ կազմածներ, որոնց մօտիկը աջ ձեռքով եղէգը բռնած կը գրէ իր Աւետարանը: Դէմքը ունի կլոր լուսապսակ մը և վերէն երկնային ճառագայթներ սլացիկ կերպով իրեն կ'ուղղուին: Գլխուն վերեւ շինուած կը տեսնուին սիւնազարդ տուներ, որոնք իմաստ մը ունին և կապուած են Աւետարանիչի կեանքին հետ:

Աստ, էջ 541, պատկեր 61, կը տեսնենք Ղուկասու Աւետարանի երկրորդ էջին վրայ խորանը և լուսանցազարդը, որոնք քիչ տարբերութեամբ գրեթէ նոյն են պատկեր 59-ի խորանին հետ: Այստեղ խորանին վերեւ կանգնած սիրամարգները ծաղիկէ բողբոջին առջեւ իրարմէ անջատ կեցած են և զիրար կը դիմեն:

Խորանին մաս կը կազմեն նաեւ Աւետարանի առաջին տո-

ղի զարգագիրները, որոնցմէ առաջինը՝ Ք տառը՝ նախորդներուն նման կազմուած է երեւակայական դէմքէ մը, որուն միացած է Աւետարանիչի նշանակը կրող հրեշտակի խորհուրդը: Այս կարգէն են նաեւ տողի հինգ թռչնագիրները:

Աստ, էջ 542, պատկեր 62, կը տեսնենք Ղուկասու Աւետարանի առաջին գլուխի առաջին էջին զարգախորանը և լուսանցազարդը, որոնք գրեթէ քիչ տարբերութեամբ կը նմանին պատկեր 61-ի օրինակին:

Նշանակելի են նաեւ Աւետարանի առաջին տողի զարգագիրները, որոնցմէ առաջին տառը՝ Խ՝ նախորդներուն նման կազմուած է Աւետարանիչի նշանակը կրող արծիւի թեւերէն և երեւակայական դիմանկարի մը միացեալ ձևերէն: Ք տառին մաս կը կազմեն նաեւ տողի հինգ միւս տառերը, որոնք մեզի կը ներկայանան թռչնագիրերու օրինակներով:

Աստ, էջ 544, պատկեր 63, կը ներկայացնէ Յովհաննու Աւետարանի էջերէն մին, որպէս նմոյշ Աւետարանի գրութեան բոլորագիր և երկսիւնակ ձևին: Այս և նախորդ խորանազարդ էջերը կը բացատրեն միաժամանակ գրիչին գծողի և գրողի կարողութիւնները:

Մեր այս ձեռագիրի արտաքին և ներքին մասերուն և անոր հանգամանքին մասին մեզի հաղորդուած է ձեռագիրի այժմու տէր Պրն. Համբարձում Քոչակեանի կողմէ հետեւեալ նկարագրութիւնը, զոր նոյնութեամբ կ'արտագրենք այստեղ. —

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

ԺԱՄԱՆԱԿ՝

ԹՈՒՂԹԸ՝

Անյայտ

Առաջին համար, Եւսեբի եւ Կարպիանոսի տախտակները՝ 10 թերթ են, Մատթէոս 84 թերթ, Մարկոս 55 թերթ, Ղուկաս 89 թերթ, Յովհաննէս 60 թերթ, ընդհանուրը՝ 298 թերթ:

ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝

25×15 ս. մ.

ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝
ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝

երկսիւնակ, քոլորգիր:

Երեք Աւետարանիչները Ղուկասի նման ունէին նկարներ, սակայն փոքրիկներ պատուած են անապատի տարագրութեան մէջ: Առաջին էջերէն սկսեալ կան սուրբերու պատկերներ դէմ դիմաց կամ մէկ սուրբ առանձինն եւ թռչուններ: այս քոլորը գունաւոր են, ինչպէս նաեւ Մատթէոսի Աւետարանի եւ միւս Աւետարաններու խորանները: Լուսանցազարդերը եւ գլխագիրերը գունաւոր են, եւ գործածուած են կարմիր, կապոյտ, կանաչ եւ դեղին գոյները:

ԿԱԶՄ՝

Աւետարանի էջին վրայ ունի անուն կամ յիշատակութիւն չկայ. ետեւի մասը ինկած է, քանի մը թերթ թուղթ ալ գրուած կայ: Կազմը Տոմարծայի մէջ եղած է, ինչպէս մեր օրերուն կը կազմէինք:

Ձեռագիրիս այժմու սեպհականատէրն է Համբարձում Բոշակեան (Գորտոպա), որ զայն ստացած է Տոմարծացի Պոյաճեան գերդաստանէն:

ԺԲ.

ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱՅ

(...1207...)

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

(Ընդ թիւ Գ. ձեռագիրը)

Գլխաւոր յիշատակարան. «Փառք երիցս անբաւից... սբ. Երրորդութեանն... յաւիտեանս. ամեն: Որ ես կարողութիւն իմոյ տկարութեանս...»: Ձեռագիրը գրուած է «ձեռամբ Կարապետի մեղապարսի», ՈԾԶ(=1207) թուականին «ի բազաւորութեանս Հայոց Մեծի Լեւոյնի եւ բարեպաշտի, ի լեառնս Տարսուլնի, յանապատիս ձիրակայ՝ ընդ հովանեաւ սրբոյ Կարապետին եւ այլ սրբոց, ի հայրապետութեանն... Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսին»: Գրիչը կը յիշէ գրքի ստացող Վարդան կրօնաւորը եւ անոր «քաւերորդի» Տէր Բարսեղ քահանաներու անունները:

Յիշատակարանին մէջ գրչի ընտանեկան պարագաներուն եւ իր ուսուցչի մասին յիշատակութիւն չկայ, սակայն յայտնի է թէ աշակերտած է ԺԳ. դարու լեռնային Կիլիկիոյ վանքերու վարդապետներուն, որոնք ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերուն յարաբերութեան մասով էին Տաւրոսեան լեռներու ստորոտներուն բոյն դրած Արգէսեան վանքերուն հետ, որոնց կարգին էր անշուշտ նաեւ ձիրակայ Ս. Կարապետ անապատը (վանքը)(*):

Ձեռագիր Աւեսարանիս երկար դարերէ ի վեր մինչեւ մեր օրերը հասած Տէր Կարապետեան հնադոյն գերդաստանին պատկանիլը՝ ինքնին վկայութիւն մըն է թէ գրիչ Կարապետ քահանան ընտանեկան կապ մը ունէր ձեռագիրը պահող այս գերդաստանին հետ: Յետոյ Տէր Կարապետեան օճախէն յաջորդաբար եկող քահանայական ցանկին մէջ կը կարդանք նաեւ ուրիշ երեք Կարապետ քահանաներու անունները:

(*) Կիլիկեան Սեաւ լեռան՝ Արեգի, Քեսունի՝ Կարմիր, եւ Դրազարկի վանքերու շարքին չենք հանդիպած ձիրակայ անուն անապատի մը. կ'երեւայ թէ գրչութեան յատուկ ծանօթ վանք մը չէր:

Հաւանական է կարծել թէ գրիչ Կարապետ քահանան *և՛* զած է Տոմարծացի, *և* որպէս գրող ժամանակ մը ապրած է Ճիւրակայ վանքին մէջ: Այս իրողութեան օրինակ կը հանդիսանայ Տոմարծացի առաջին գրիչներէն Գրիգոր քահանայի պարագան, որ նախ Տոմարծայ կը գտնուի որպէս գրող, յետոյ կը փոխադրուի Կեսարիոյ Ս. Կարապետ հռչակաւոր «անապատ»ը, *և* ապիկա տեղի կ'աւանդայ միւսնոյն թուականներուն մէջ (1206—1207):

Այսպէս Տէր Կարապետան գիրգաստանը, ինչպէս եօթը դար (1207—1915) շարունակ պահած էր Տէր Կարապետ գրիչ քահանայի ձեռագիրը, պահած էր նաեւ անոր հետ գիրգաստանական կապը *և* Տէր Կարապետան ազգանունը:

Որպէս գրիչ *և* գծող՝ Կարապետ քահանայի կարողութեան մասին կը գրէ մեզի յիշատակարանը ընդօրինակող մեր հայրենակիցներէն Ռէյսիմարնակ (Ամերիկա) Պրն. Խաչեր Բ. Տէտէկանը՝ այսպէս. «Չորս Աւեստարանիչներու պատկերները գծուած չեն. բերեւս գրիչը գծելու յատկութիւն չունէր: Գեղագրութիւնն ալ նուրբ չէ, ինչպէս նաեւ լուսանցքի զարդերը այլազանութիւններէ զուրկ են եւ միապաղաղ, եւ ան չունի մեր տեսած մագաղաքեայ ձեւագիրներու փայլունութիւնն ու զուարթութիւնը»:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՀԱՆԱՅ

ՓՈՒՔՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. — Ձեռագիր այս Աւեստարանի փոքր յիշատակարանի գրիչն է Կիրակոս քահանայ, որ կը յիշէ իր հայրը, մայրը *և* ուսուցիչը Մշեցի Աստուածատուր վարդապետը. «Դարձեալ յիշեցիք.՝ զանաւորան հող եւ մոխիր զԿԻՐԱԿՈՍ երեցն, զմայրն իմ եւ զմայրն իմ, եւ զյուսուցիչն իմ Աստուածատուր վարդապետն իմ...»: Յիշատակարանը կարճ գրուած է, ուր կը պակսին գրչի մասին կարեւոր տեղեկութիւններ:

Յիշատակագիր Կիրակոս այս քահանան մեզի անծանօթ մնացած է, *և* Տոմարծացի գրիչներու խումբին մէջ իր անունին չենք հանդիպած. հաւանաբար իր յիշատակը կրող ձեռագիրները փճացած են: Կիրակոս քահանան պէտք է ապրած ըլլայ 1535—1580 թուականներուն, քանի որ աշտկերած է Մշեցի Աստուածատուր վարդապետին, որովհետեւ Մշեցին նոյն այդ

Թուականներուն գտնուած է կեսարիոյ շրջանները և Տոմար-
ծայի վանքին մէջ եղած է ուսուցիչ և առաջնորդ՝ անոր եպիս-
կոպոսական աթոռին:

Մենք ունինք մեր գրիչներու խումբին մէջ գրիչ Կիրակոս քահանայ մը, բայց անիկա ապրած է 1661 թուականնե-
րուն. ուրեմն մէկ դարու երկար ժամանակամիջոց մը կայ եր-
կու Կիրակոսներու միջեւ:

Երբ Կիրակոս այս քահանայն արձանագրութեամբ մը
կ'ուզէ իր անունը կապել ձեռագիրի գրիչ Կարապետ քահանայի
հետ, և քանի որ իր սեպականութիւնը դարձած էր ձեռագիր
Աւետարանը, հաւանական է կարծել թէ գերդաստանական կապ
մը պահած էր ձեռագրիս գրչին հետ և կ'ուզէր նորոգել այդ
յիշատակը:

Երկրորդ փոքր յիշատակարան. — Այս յիշատակարանի գրի-
չը անծանօթ է. անոր մէջ կը յիշուի Կիրակոս եպիսկոպոսի ա-
նունը՝ այսպէս. «Որ վերսինն նորոգեցի եւ ընդ նմին գ Կիրակոս
եպիսկոպոսն եւ զծնաւդս իմ...»(*): Եւ կը յիշէ

«Եւ ընդ նմին զՓանոս երեցն եւ զծնաւդն իւր,
եւ ընդ նմին զՀայրապետ երեցն եւ զծնաւքն իւր,
եւ ընդ նմին զՊօղոս երեցն եւ զծնաւդն իւր,
եւ ընդ նմին զՍարգիս երեցն եւ զծնաւդն իւր,
եւ ընդ նմին զԵղիա երեցն եւ ծնաւդն իւր,
եւ ընդ նմին Տր. Կարապետ երեց,
եւ ընդ նմին Ղաբրօն երեց,
զԱւագ երեցն եւ զորդին
զԲարսեղ երեց եւ զծնաւքն իւր,
եւ ընդ նմին զՂազար երեց,

(*) Կիրակոս եպիսկոպոսի մը անունը բոլորովին անծանօթ է մեզիւ
Այդ Թուականներուն ո՛չ կեսարիոյ եւ ոչ ալ Տոմարծայի առաջնորդական ա-
թոռներուն վրայ կը համդիպինք այդ անունին: Կեսարիոյ եպիսկոպոսական ա-
թոռին վրայ մենք տեսանք Կիրակոս եպ. Տրապիզոնցին, որ ապրած է 1460—
95 Թուականներուն, բայց այս անունին հետ նոյնացնել կարելի չէ, քանի Թուա-
կաններու մէջ մեծ տարբերութիւն կայ: Շատ հաւանական է որ Մշեցի Աստուա-
ծատուրի շրջանին, Կիրակոս անուն եպիսկոպոս մը գտնուած է Տոմարծայի վան-
քին մէջ իրեն առաջնորդ կամ ուսուցիչ, քանի որ միեւնոյն ձեռագիր Աւետա-
րանի մէջ երկու տարբեր յիշատակարաններ կը յիշեն Կիրակոս եպ. ի մը ա-
նունը:

զհաչատուր երեց եւ զծնաւդն իւր,
 եւ զՈվակիմ երեց իւր...»: Դարձեալ կը յիշէ
 Նունուֆարը, Եղնիկը, որոնք կապել տուին Ս. Աւետարանը
 «իւրեանց հոգւոյն եւ իւր ննջեցելոց հոգւոյն Դաւթի խոնդէ Մարիա-
 մին»:

«Եւ ընդ նմին զԿիրակոս երեցն
 եւ ընդ նմին զՄիքայէլ երեցն
 եւ ընդ նմին զԿարապետ երեցն
 եւ ընդ նմին զԹորոս երեցն
 եւ ընդ նմին զՊաւղոս երեցն
 եւ ընդ նմին զԳէորգ երեցն .
 եւ ընդ նմին զԴաբրիէլ երեցն
 եւ ընդ նմին զՊետրոս երեցն
 եւ ընդ նմին զՍարգիս երեցն
 եւ ընդ նմին զՂազար երեցն
 եւ ընդ նմին զհաչատուր երեցն
 եւ ընդ նմին զԳրիգոր երեցն»:

Երրորդ փոքր յիշատակարան.— Գրիչն է Տոմարծացի մեր
 պապերու օրերուն ծանօթ գործարագէտ ուսուցիչ և գիտնական
 Վարդուկ վարժապետ Ճինովեանը: Գրիչը կարգաւ կը յիշէ նա-
 խորդ երկու յիշատակարանները և քահանաներու տնունները,
 և կը յաւելու անոնց ցանկին վրայ ուրիշ ութ քահանաներու ա-
 նուններ՝ այսպէս. «Արդարեւ արժան համարեցայ յայսմ մասենի
 տոմականաց մերոց ծանուցանել զմերս զազնուութիւն եւ զաս-
 տուածսիրութիւն, որք նախ քան զմեզ ընծայեալք զանձինս ի հաւա-
 քս ամբիծս ի սէր քահանայական վարուց միայն ուղիղ ջանելոյ
 զակօս երկնից արխայութեան, որք են ի քահանայական կարգէ ի մեր-
 մէ տոմէն իւրաքանչիւր ոք անուամբ յիշեսցուք ի սմա:

Նախ յիշեսցուք յաղօթս մեր զՏէր Կիրակոսն, եւ նորին ուսու-
 ցիչ Մեցի Աստուածատու վարդապետն, եւ ապա զԿիրակոս եպիս-
 կոպոսն, եւ յէս այնորիկ

զՓանոս երեցն
 զՀայրապետ երեցն
 զՊօղոս երեցն
 զՍարգիս երեցն
 զԵղիա երեցն
 զԳրիգոր երեցն

զՄկրտիչ երեցն եւ
 զԱւագ երեցն
 զԲարսեղ երեցն եւ
 զՍամուէլ երեցն
 զԱբրահամ երեցն եւ
 զՂազար երեցն

զ ինչապէս երեցն

զ Ուղակիմ երեցն

զ Կիրակոս երեցն

զ Միքայէլ երեցն

զ Կարապետ երեցն

զ Թորոս երեցն

զ Պօղոս երեցն

զ Գարրիէլ երեցն

զ Պետրոս երեցն

զ Սարգիս երեցն

զ Ղազար երեցն

զ Մանուկ երեցն

զ Յահաննէս երեցն

եւ ընդ նմին զ ինչապէս երեցն

ընդ նմին զ Գրիգոր երեցն

եւ զ Կարապետ երեցն, որ վախճանեցաւ յանդորրաւեւ կենօք յամի տուն. 1827, եւ յետ ի հնգեւսասան ամաց որդի սորին զտիւրացու Ներսէսն ընծայեցաւ ի կարգ քահանայութեան ժողովոյ վանուն հօրն, յամի տուն. 1840 յաւուրս սրբազան սուաջնորդին մերոյ տուն. Բարսեղի շնորհափայլ վարդապետի, յորում ժամանակի նորոգեցաւ սբ. եկեղեցիս եւ դպրոցս գիւղիս Թումարգայի. անհուն ոգորումքեամբն զնա պահեսցէ տ. Աստուած. ամեն: Ի վարժապետութեան ՎԱՐԳՈՒԿԻ ձինովեան գրեաց Թումարգացի»:

Ձեռագիրը սենի նստել քանի մը փոքր յիշատակագրութիւններ, գրուած՝ համառոտ Տէր Կարապետեան զերգատառնի վերագրող սերունդէն Կարապետի և Գրիգորի կողմէն, որոնց տան դարաւոր սեպհակահաւթիւնը գործած էր ձեռագիր Աւետարանս:

Առաջին յիշատակագրութիւնը գրուած է Յովհաննու Աւետարանի էջերու վերջաւորութեան. գրիչը հաւանաբար եղած է մեզի ծանօթ Վարդուէլ վարժապետը. «յամի տուն. 1859 Վարդեվառի Կիրեկէ օրը վախճանեցաւ Տր. Կարապետ. ով որ կարդայ, նա ողորմի. ամեն»:

Երկրորդ յիշատակագրութիւնն է. «1896 Մարտ 12 Տեր Կարապետի բոռք Տեր Յարութիւն(*) եւ հօրեղբօր բոռան ծագք Կարապետ Վարդապետ(**) ընծայվեցան Սուրբ Կարապետ վանքի Տրդատ Սրբազանի ձեռնով: 1915-ին ամսորվելով Տեր-Ջորի կողմերը վախ-

(*) Տէր Յարութիւն Հայեկ Թաղի մեր քահանան էր. 1915-ի Մեծ եղեռնի թուականին իր հօտին հետ Ռազգայի անապատ աքսորուած եւ վախճանուած է անօթի ու թշուառ վիճակի մէջ:

(**) Կարապետ վրդ. Հազարշահեան (Հազարեան կամ Առաքելեան) եղած է Տոմարձայի վանքի վերջին փանահայրը: 1915-ին Հայոց Մեծ եղեռնի թուականին արտորուելով, Հալէպի Դարլըս խանին մէջ վանքի միարաններէն Ստեփան Առաք. Սարկառաք Տօնիկեանի (Կէօմեաթի) եւ ուրիշ շատերուն հետ՝ վախճանուած է անօթութեան ու թշուառութեան մէջ:

ճանեցաւ Տանկին ձեռքէն»:

Երրորդ յիշատակագրութիւն.— Այս և վերի երկրորդ յիշատակագրութիւնը գրած է Տէր Կարապետեան գերդաստանի վերապրողներէն և հին սերունդէն Ֆրանսաբնակ Կարապետ աղա Տէր Կարապետեանը: Այսպէս՝ գրիչը կը պատմէ թէ 1915 թուականին, երբ «Թուրք թագաւոր»ը թուրք Հայերը «Արապիսթան» կ'աքսորէ, իրենց գերդաստանն ալ կ'աքսորուի: Այդ թուականներուն ինքը թրքական զինուոր կըսէր և կը մնար Կեսարիոյ կողմերը: 1920-ին «զօրքութիւն»է ելած և Ատանա կ'ածէ. այն տեղ իր գերդաստանէն ոչ մէկը չի գտներ. 150 հոգի «Արապիսթան»ի մէջ մեռած են: Զեռագիր Աւետարանը Ատանայի մէջ ուրիշի մը քով կը գտնէ և պահողին 600 (վեց հարիւր) Փրանք տալով՝ կ'առնէ և տառ համար շատ կ'ուրախանայ:

Զորրորդ յիշատակագրութիւնը գրած է Գրիգոր Տէր Կարապետեան (Մատղաշենց), որուն ծնողքը երկար դարերէ ի վեր իրենց օճախին մէջ պահած են այս Աւետարանը որպէս սրբութիւն սրբոց. այսպէս՝ «Այս Աւետարանը մեր տոհմին եկած է շատ չարչարուելէն վերջը, այսինքն Հայկական, Շամկն, Պէյրութէն Իզմիր, Ասանա, Փիրե (Յունաստան), Մարսէյ, այս բոլոր տեղերը պստելէն վերջը եկաւ նորէն ինծի գտաւ. մինչեւ յաւիտեան պիտի պահեմ: ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ»:

Հայրենակից Պրն. Խաչեր Տէպէեանի կողմէ (վարժապետ) մեզի հաղորդուած է ձեռագիր Աւետարանիս ներքին և արտաքին մասերու ընդհանուր նկարագրութիւնը, զոր նոյնութեամբ կը ներկայացնենք այստեղ. —

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿ՝

ՈԺԶ(=1207)

ՏԵՂԻ՝

Ծիրակայ վանք

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝

Աւետարանիս հնութեանը ապացոյց է քառերու խառն շարա-
յարութիւնը: Ուղղագրութիւնը
ժիշդ է: Զորս Աւետարանիչնե-

րու պատկերները գծուած չեն.
Թերեւս գրիչին գծելու յատկու-
թիւն չունենալն է: Գեղագիր-
ներն ալ նրբութիւն չունին. Ե-
զերքներու ծաղկանկարներն ալ
այլազանութիւն չունին, միա-
պաղաղ եւ տժգոյն են. մեր
տեսած մագաղաթեայ ծեռա-
գիրներու փայլունութիւնն ու
զուարթութիւնը չունի:

ԿԱԶՄ՝

Կողքերը կաշեպատ տախտակ են,
կազմը անվթար, միայն փրթած
թերթ մը կայ, որ չի պատկա-
նիր իրեն. Առաքելոց թուղթե-
րէն է թերեւս:

ԳՐԻԶ՝

Կարապետ քահանայ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.Բ՝ Գլխաւոր յիշատակարանը գրիչի
ծեռքով գրուած է, եւ կը սկսի
Յովհաննու Աւետարանի լրումէն
անմիջապէս յետոյ, կարծես թէ
Աւետարանին մաս կազմէր:
Գլխաւոր այս յիշատակարանին
յաջորդող երկրորդ թերթը փր-
ցուած է, եւ թերթին բունը
գրքին մէջ կը մնայ: Աւետա-
րանին սկիզբը, կողքէն անմի-
ջապէս յետոյ պարապ մագա-
ղաթ թերթ մը կայ, որ աղտո-

տած է եւ մութ գոյն ունի: Այս թերթին վրայ գրած է Կարապետ Տէր Կարապետեան իր փոքր յիշատակարանը: Երկրորդ էջին վրայ գրած է յիշեալ Կարապետի հօրեղբորորդին Գրիգոր Տէր Կարապետեան՝ նոյնպէս իր փոքր յիշատակարանը:

Չեռագիրիս այժմու սեպհականատէրն է Ամերիկա Ռէյսինսընակ Տումարծացի այրի Տիկին Պայծառ (Գրիգոր) Տէր Կարապետեան, իր երկու դուստրներով՝ ձուլի եւ Գոհարիկ:

Չեռագիր Աւետարանը որպէս հնութիւն գնահատանքի կ'արժանանայ և կը փառաւորէ հայ ազգային հնագոյն մշակոյթը: Ամերիկա Միլվոքիի (Վիսքոնսըն) մէջ տեղի կ'ունենայ հնութեանց ցուցահանդէս մը, կազմակերպուած տեղացի հնագէտներու կողմէ: Ցուցահանդէսին մաս կը կազմէ նաեւ մեր ձեռագիր Աւետարանը, որ որպէս հնութիւն առաջնութեան մըրցանակը կը շահի այդ ցուցահանդէսին մէջ: Այս առթիւ, ինչպէս Միլվոքիի տեղական թերթերը, նոյնպէս Ռէյսինի (Վիսքոնսըն) *The Racine Journal Times* թերթը գնահատանքով կը խօսին հայ մշակոյթի և հայ ազգի մասին որպէս քրիստոնեայ հին ժողովուրդ:

558-րդ էջի լուսանկարը պատրաստուած է «Թայմզ» թերթի կողմէ և կը ներկայացնէ Տէր Կարապետեան Գրիգորի կողակիցը Պայծառ և երկու դուստրները Գորին և ձուլին, որոնք գրկաբաց շրջապատած են ձեռագիրը և կ'ուզեն տէր կանգնիլ որպէս սեպհականատէրը ձեռագիրին և որպէս թուան թռնները Տէր Կարապետեան գերդաստանին:

Յաջորդ էջի մէջ կու տանք «Թայմզ» թերթի յօդուածին լուսանկարը և անոր հայերէնի թարգմանութիւնը:

Racine Family Is 38th Generation To Own 769-Year-Old Skin Bible

Some 769 years ago, an Armenian priest named Garabed began copying by hand on sheets of goat-skin the text of the Old Testament.

For 11 years he labored over the task. The meticulous work ruined his eyesight. Several times soldiers interrupted him with drawn swords demanding that he cease because the Christian Bible was not approved by the rulers of that day.

Completed in 1172.

Despite these obstacles the work was completed in 1172 and Garabed entrusted the book to his descendants. Through 38 generations that book has passed to members of the DerGarabedian family now living at 1024 Liberty St.

Mrs. Baytzar DerGarabedian is keeping the prized possession in a bank vault, and only on rare occasions do she and her two daughters, Corrine, 18, and Julie, 20, thumb through its mellowed pages.

It hasn't been decided which of the two girls will inherit the Bible. Julie explains that before her father, Kirkor (George), died in 1947, he decreed that the book should go to whichever daughter should marry and care for the parents. Both girls are now sharing in helping their mother and coyly insist they have "no immediate plans" regarding marriage. They also point out their marriage would end the family name because there are no other male descendants of the family.

Refer to Tradition.

The girls are proud of that name, too, pointing out that the prefix "Der" dates back to the priest who copied the Bible and indicates the members of the family are his descendants. He was later sainted.

The romantic history of that ancient Bible would take volumes to tell. A heavy hide was once fastened over its wooden covers with gold nails and a gold cross decorated its frontspiece. Family tradition has it that these were removed to save the book from the Turks. Many pages of the goatskin text have holes in them

which tradition also says was caused by Turks who attempted to burn the book.

During World War I, relatives of the DerGarabedians smuggled the book back and forth through several countries. A flyleaf contains the names of all owners and the dates on which they obtained it.

Kirkor DerGarabedian came to America in 1912 and began working in Racine. He became an American citizen and in 1927 went to Marseilles, France, where he married. The Bible was given to

him by an uncle as a wedding present.

Don't Know Value.

Although the text in most of the book is clearly legible today, neither the girls nor their mother, all of whom speak Armenian, are able to translate all of the passages. They explain that many of the phrases used by the priest are no longer extant in the language.

No attempt has ever been made by the family to have the book appraised. They are certain of its authenticity and its value to them is priceless.

ՌԷՅՍԻՆԱԲԵԴԻԱԿ ԹՈՄԱՐԶԱՅԻ ՏԵՐ ԿԱՐԱ-
ՊԵՏԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ ԵՐԵՍՈՒՆԵՒՈՒԹ
ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԷ Ի ՎԵՐ ՏԵՐՆ Է 766
ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ՀՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԵ-
ՑՈՂ ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ԱՍ-
ՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՄԸ

Տէր Կարապետ Բահանայ, շուրջ 769
սարիներ առաջ, սկսած է օրինակել Հին
Կտակարանը մագաղաթի վրայ: Տասն եւ
մէկ սարիներ ան աւխասած է սոյն գոր-
ծին համար: Մանրագնին եւ ծանր այս
աւխասանքը վնասեց իր աչներու տես-
ողութեան: Շատ անգամներ իր վրայ գի-
նուորներ սուր Բաւած եւ բնդհասած են
իր աւխասանքը, պահանջելով որ կեցնէ
իր աւխասութիւնը, որովհետեւ Սուրբ
Գիրքը արժանաւոր գիրք մը չէր այդ օրե-
րու կառավարիչներու կողմէ:

ԳՈՐԾԸ ԿՕՒԱՐՏԻ 1172
ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

Հակառակ այս խոչընդոտներուն
գործը կ'աւարտի 1172-ին եւ Տէր Կարա-
պետ Ս. Գիրքը իր սերունդին կը փոխան-

ցէ: Գիրք 38 սերունդներէ ի վեր փոխանցուած է Տէր Կարապետեան ընտանիքին, որ այժմ կը բնակի 1024 Լիպըրքի փողոց (Racine, WISC.):

Տիկին Պայծառ Տէր Կարապետեան սոյն բանկագին ստացուածք կը պահէ դրամասան գանձարկոյին մէջ եւ շատ հազուադէպ առիթներով ինք եւ իր երկու դուստրերը, Գորին, որ 18 տարու է եւ ձուլին՝ 20 տարեկան, Ս. Գիրքին փափուկ էջերը կը քղբասեն:

Տակաւին որոշուած չէ թէ աղջիկներէն ո՛ր մէկը պիտի ժառանգէ Ս. Գիրքը: ձուլին այս մասին խօսելով յայտնեց թէ իրենց հօր Գրիգորի մահէն առաջ (1947), հայրերնին ըսած էր թէ Ս. Գիրքը պիտի տրուի անոր, որ ամուսնանալէ ետք իր ծնողքը պիտի խնամէ: Այժմ երկու աղջիկներն ալ կ'օգնեն իրենց մօր, որոնք կը յայտնեն նաեւ որ ամուսնութեան մասին ոեւէ անմիջական ծրագիր չունին: Անոնք ըսին նաեւ թէ իրենց ընտանիքին մէջ արու սերունդ չգտնուելուն համար, իրենց ամուսնութեամբ վերջ պիտի գտնէ մականուննին:

ԱՆՆԱՐԵՈՒԹԻՒՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ

Աղջիկները իրենց մականունով հայտն են, նկատելով որ իրենց մականունին առջեւ «Տէր» բառը կը կապէ զիրենք այն քահանային, որ Ս. Գիրքը ընդօրինակեց, եւ թէ իրենք անոր սերունդին պատկանող ընտանիքի մը անդամներն են: Անոնք ըսին թէ Տէր Կարապետ յետոյ սրբացած է:

Այս հնադարեան Ս. Գիրքին հետաքրքրական պատմութիւնը հետորեն պիտի յեցնէր: Ծանր կողմ մը անցուած էր ժամանակին անոր տախտակեայ կողքին, որ ամրացուած էր ոսկեղէն զամբով եւ ոսկեղէն խաչ մը անոր կողքին նակասք կը զարդարէր:

Տէր Կարապետեան ընտանիքը կ'աւանդէ որ այս ոսկեղէն մասերը վերցուեցան Ս. Գիրքի Թուրքերու ձեռքէն ազատելու համար: Մագաղաթին շատ մը էջերը ծակծկուած են, որոնց համար աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Թուրքեր ըրած են, որոնք փորձած են այրել Ս. Գիրքը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին, Տէր Կարապետեաններու ազգականները շատ մը երկիրներ փախցուցին Ս. Գիրքը: Յիշատակարանի էջ մը կը պարունակէ բոլոր անունները անոնց, իրենց բուականներով, որոնք ստացան զայն:

Գրիգոր Տէր Կարապետեան 1912-ին Միացեալ Նահանգներ եկաւ եւ սկսաւ աշխատիլ Ռէյսինի մէջ: Ամերիկեան քաղաքացի է-

Corrine, "Mama" and Julie DerGarabedian (left to right) still enjoy reading passages from a goatskin Bible written by one of their ancestors more than 750 years ago. Because of

—Journal-Times Photo
language changes, they find some passages difficult to translate from the old Armenian but the writing is still legible.

դաւ եւ 1927-ին Մարտիլիա (Ֆրանսա) գնաց եւ հոն ամուսնացաւ: Իր հօրեղբայրներէն մին Ս. Գիրքը իբրեւ ամուսնական նուէր տուաւ իրեն(*):

ԿԱՐՈՒԻ ՁԷ ԳՆԱՀԱՏՈՒ ԱՅՍ Ս. ԳՐԳԻ ԱՐԺԷՊԸ

Թեեւ այս Ս. Գրքի բնագրին մեծ մասը յսակօրէն ընթեռնրի է, բայց ո՛չ մայրը եւ ոչ դուստրերը չեն կրնար թարգմանել բոլոր մասերը, հակառակ անոր որ ամենքն ալ հայերէն կը խօսին: Օրինակող ֆահանային կողմէ գործածուած շատ մը նախադասութիւններ այլեւս հայերէն լեզուի մէջ գործածական չեն:

Ս. Գիրքը գնահատելու (նիւթական արժեքով) տեւէ փորձ կատարուած չէ ընթանիքին կողմէ: Անոնք վստահ են գրքին վաւերականութեան, եւ իրենց համար անգին է այս Աստուածաբանը:

(*) Կ'ակնարկէ Գրիգորի հօրեղբորդիներէն Կարապետ աղա Տէր Կարապետեանի, որ այդ ատեն Ֆրանսա կը գտնուէր, եւ Կարապետ աղայէն է որ Գրիգոր կը ստանայ Աւետարանը որպէս ամուսնութեան նուէր:

«ԹԱՅՄՁ» Թերթի յօդուածագիրին կողմէ ձեռագիր Աւետարանի եւ անոր գրիչի տառապալից կեանքի մասին տրուած տեղեկութիւնները պէտք է հասկնանք բոլոր հայ ձեռագիրներու եւ անոնց գրիչներու համար, որոնք իրապէս հալածանքներու, բռնութիւններու եւ դժուարին պայմաններու տակ գրած են զանոնք:

Ձեռագիր այս Աւետարանը մեր օրերուն պահուած կը մնար մեր Հայեկ Թաղի մէջ Տէր Կարապետեան գերդաստանէն **Արքիմ Էմմիի** «օճախ»ին մէջ, որուն զաւակներն էին Բարսեղ եւ Գրիգոր:

Գիտէինք թէ ձեռագիրը հին դարերէն ի վեր Տէր Կարապետեան գերդաստանէն ներս «օճախէ օճախ» փոխանցուած էր, սակայն չէինք գիտեր թէ ո՛ր Թուականէն ի վեր կը գտնուէր Արքիմ Էմմիի «օճախ»ին մէջ: **Վարդուկ** վարժապետի կողմէ տրուած յիշատակարանի մը հիման վրայ, քահանաներու խումբէն վերջին երկուքը եղած են իրար յաջորդող երկու Կարապետներ եւ ապրած են 1800 Թուականէն առաջ: Հաւանական է որեմն կարծել թէ Տէր Կարապետեան գերդաստանէն եկող այդ երկու քահանաները եղած են Արքիմ Էմմիի «տէտէ»ները եւ ապրած են միեւնոյն «օճախ»էն ներս: Ուստի Աւետարանը այդ «օճախ»ին փոխանցուած էր մօտաւորապէս մէկուկէս դար առաջ:

1915 Հայոց Մեծ եղեռնի Թուականին, երբ ամբողջ գիւղաւանը եւ մենք զանգուածօրէն տարագրուեցանք, ձեռագիրի պաշտպան «օճախ»ին պետք **Արքիմ Էմմի** մեռած էր արդէն, մեծ տղան Բարսեղը որպէս «ամելէ Թապուր»ի զինուոր տարուած էր, իսկ փոքր տղան Գրիգորը Ամերիկա կը գտնուէր:

Աւելի քան եօթը դար Տէր Կարապետեան գերդաստանին մէջ ապաստան գտած եւ այդ «օճախ»ին սեպհականութիւնը դարձած Աւետարանը, գաղթական կ'ելլէր եւ նոյն գերդաստանէն անտէր ու անպաշտպան մնացած կիներու, ճահիլ հարսներու եւ փոքրիկներու պաշտպանութեան յանձնուած կը ճամբորդէր դէպի Հաւրանի անապատները:

ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱՅ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵՊՍ. ՄՇԵՑԻ

**ՀԱԶԱՐԵԱՀԵԱՆ ԵՒ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՄԻԱՑԵԱԼ,
ԳՆԵԴԱՍՏԱՆՆԵՐ**

Մեր նախորդ էջերուն մէջ՝ քանի մը անդամներ կրկնեցինք թէ մեր օրերու Տէր Կարապետեան, Ուղուհ-Գարրիինեան, Առաքելեան և այլ «արեան մերձաւորաց»ն բազմաճիւղ ընտանիքներ ծագում առած էին Հազարչահեան հին տոհմէ մը, որուն ներկայացուցիչն էր հետագային՝ Տամարծայ վանքի Առաջնորդ և գրչու թեան ուսուցիչ Աստուածատուր Եպս. Մշեցին:

Երեք ամիսներ դէպի անապատ քաղող քաղցած ու մերկ կարաւանի վերջին կայանը եղած էր Հաւրանի **Շէյխ Միսկին** եւ **Նիվա** գիւղերը, ուր յոգնած ու կմախացած կարաւանը լուռ ու անյայտ մայր կը վնասէր ու փոսերը կը լեցնէր: Ամբողջին հետ կը փճանան նաեւ Աւետարանի պաշտպան Տէր Կարապետեան ընտանիքի վերջին մնացորդները: (Գրքիս հեղինակը այս դժբախտ կարաւանին մէջ կը գտնուէր, ապրած էր եւ ականատեսը եղած բոլոր այս զարհուրելի տեսարաններուն):

Այդ օրերուն մէջ հայրենակից Յովակիմ աղա Տէյրիմենճեան եւ իր տիկինը բարեպաշտ Մենգիլ Անան Նիվայի մէջ որպէս տան դրացի կը գտնուին այս տարաբախտ ընտանիքին մօտ, եւ անոնց օճախը անհետանալէն ետք կերպով մը ձեռագիր այս Աւետարանը իրենց պաշտպանութեան տակ կ'առնեն: Չորս տարիներ ձեռագիրը Յովակիմ աղայի եւ Մենգիլ Անայի գուրգուրանքին առարկայ կը դառնայ, եւ երբ 1920 Թուականին Կիլիկիա կը վերադառնան, Ատանայի մէջ կը գտնեն Տէր Կարապետեան Կարապետ աղան, որ Թուրք «զօրքութենէ» վերադարձած էր: Աւետարանը վեց հարիւր (600) ֆրանքի փոխարժէքով Կարապետ աղային կը վերադարձնեն: Կարապետ աղան յետոյ ինքն ալ իր կարգին Ֆրանսայի մէջ իր հօրեղբորորդին՝ Գրիգորի նուէր կու տայ, երբ այս վերջինը Ամերիկայէն Ֆրանսա եկած էր ամուսնութեան առթիւ, ինչպէս այս մասին Աւետարանի յիշատակարանին մէջ կը յիշէ:

Աւետարանի ազատագրման այս հետաքրքրական գործին մէջ, որքան Յովակիմ աղան, նոյնքան աւելի մեծ դեր կատարած է Մենգիլ Անայի բարեպաշտ ոգին, որ հայրենիքէն մեզի ծանօթ էր որպէս առաքինի եւ հաւատացեալ կին մը: Անոնք մեզան Ամերիկայի մէջ եւ իրենց զաւակները այսօր Ամերիկայի Ռէյսին (Վիսքոնսին) քաղաքը կը գտնուին:

● Յուցահանդէսին եւ ձեռագրի մասին կարեւոր տեղեկութիւնները եւ **Թայմզ** թերթին պատկանող այս լուսանկարն ու յարակից յօդուածը (**ՊԱՏԿԵՐ** 64, էջ 568) **«Պատմութեան Հրատ. Կեդր. Յանձնախումբ»** ղրկուած է մեր հայրենակիցներէն Պրն. Վարդան Զալմենցի կողմէ եւ Յանձնախումբի միջոցաւ ալ մեզի փոխանցուած:

Մեր օրերու Տէր Կարապետեան ճիւղաւորուած ընտանիքները այս մասին ունէին կարեւոր աւանդութիւններ, որոնք այսօր կը հաստատուին նաեւ ձեռագիր Աւետարաններու յիշատակարաններով:

Անոնք կը պատմէին թէ Տէր Կարապետեանները ծագում առած էին Հազարչահեան գերդաստանէն և իրենց «օճախ»ին մէջ ունեցած էին Աստուածատուր անուն եպիսկոպոս մը, որ իրենց «սեփեռներուն» զաւակն էր, և իրենց ձեռագիր Աւետարանը ժառանգած էին այդ «օճախ»էն եկող քահանաներէն:

Կը պատմէին նաեւ թէ Հազարչահեաններու «սեփեռները» Հայաստանէն գաղթած էին, որոնցմէ մաս մը Արգէսի շուրջ հաստատուելով մեր օրերու էգրեկ գիւղին մօտիկը հիմնած էին իրենց անունով Հազարչահ գիւղ մը: Անոնցմէ մաս մըն ալ Կիլիկիա գաղթած էր:

Աւանդութեան մաս կը կազմէին նաեւ մեր օրերուն վարի թաղին մէջ Հազարչենց տուններուն մօտիկը գտնուած գետնափոր երկու սենեակները, որոնք որպէս աւանդատուն անաշարտ պահուած էին և իրենց երեւոյթով հնութեան մաս կը կազմէին: Իրենք կ'ըսէին թէ Հազարչահեանց «սեփեռները» բնակած էին այդ գետնափոր սենեակներուն մէջ: Այդ «օճախ»էն յաջորդաբար ելած էին երեսունվեց քահանաներ, և անոնցմէ ժառանգած էին իրենց «սեփեռներուն» ձեռքով գրուած ձեռագիր Աւետարանը: Այնպէս որ անցեալ դարերուն, ինչպէս կը պատմէին, կարծես ուխտատեղի եղած էին այդ երկու տնակները, և հիւանդներ հոն կը դիմէին իրենց բժշկութիւնը գտնելու համար(*):

1511 և 1535 թուականներուն Կեսարիոյ Սպիլիա գիւղին մէջ գրուած Աւետարանի մը և Մաշտոցի մը յիշատակարանները ունինք, որոնց գրիչը Ներսէս քահանայ կը յիշէ իր ուսուցիչը Յովհաննէս Նաղաշը, իր հայրը Յովհաննէս քահանան, մայրը Տովլաթը, եղբայրները Աստուածատուր եպս.ը, Թարմանն ու Հայրապետը, իր դեռաբոյս որդիները և «ամենայն արեան մերձաւորները»... իր քոյրերը Աննան և Խաթունը...:

(*) Տէր Կարապետեան գերդաստանին հանդէպ, որպէս սուրբ «օճախ», հիւանդներու բուժման աւանդական հաստատութիւն կը շարունակէր մինչեւ մեր օրերը, եւ շատ մը հիւանդներ բժշկութեան համար կ'ընդունէին Տէր Կարապետեան «օճախ»ին, ուր պահուած կ'ընէին մեղանոցի ձեռագիր Աւետարանը:

Այս կերպով երկու յիշատակարաններ որպէս վկայութիւն ոյժ կու տան հասած այն աւանդութեան, ինչպէս կը պատմէին թէ Հաղարշահեան գերդաստանը իր պարագաներով ապրած էր Արգէոսի շուրջ և Տոմարծայի մէջ և թէ երկու գերդաստանները ունէին միեւնոյն ծագումը:

Գալով ձեռագիր Աւետարանի գրիչ Կարապետ քահանայի Հաղարշահեան գերդաստանին հետ ունեցած ազգակցական կապին, հաւանական է որ Կարապետ քահանան ձեռագիր Աւետարանի գրչի թուականէն (1207) սկսեալ եղած էր Հաղարշահեան գերդաստանին առաջին օղակը, և ձեռագիր Աւետարանի գրիչի իր հանգամանքով, Կարապետ քահանայի անունին հետ նոյնացած էր Տէր Կարապետեան և Հազարեանեան գերդաստաններու անուններով:

Մեր օրերուն Հաղարշեան (Հաղարշահեան), Զէքիեան, Ուզուն-Գաբրիէլեան, Տէր Կարապետեան, Աստատուրեան (Աստուածատուր), Հաճի Պօղոսեան, Եահնըեան, Առաքելեան, Տալըլեան և ճիւղաւորուած այլ մականուններով ընտանիքներ գրուած էին Հայեկ և Վարի թաղերը և ունէին իրենց ուրոյն փողոցները, և իրենց թիւը կը կազմէր աւելի քան երեք հարիւր ընտանիքներ:

Յատկանշական է նաեւ գիտնալ թէ 1511 թուականէն մինչև 1705 թուականը, Տոմարծայի մէջ գրուած ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ յիշուած գրիչներու և անոնց ընտանեկան պարագաներուն անունները նոյնութեամբ կըրկնուած կը գտնենք ստորև մեր կողմէ յիշատակուած ընտանիքներու անգամներու անուններուն հետ, այսպէս.

Խոնա Ներսէս, Կարապետ, Խաչուկ, Հեյոց (իգական անուն), Հերիֆ (Հերիֆայ, իգ.), Ալթուն, Էզկիւլ (Ազկիւլ), Զիլֆի (իգ.), Ասասուր (Ասուածասուր), Ներկիզ (իգ.), Սեմա (Սումա, իգ.), Ասլան, Մանուկ, Ներսէս, Խսրե, Վարդեհաս (իգ.), Մոսես (իգ.), Տովլաք (իգ.), Կեցուն (իգ.), Ճնոլ (Ճինով), Աննա, Պալէ (իգ.), Պայխաթուն (իգ.), Խասխաթուն (իգ.), Նդնիկ (Յեդնի, իգ.), Ծառուկ, Ծերուկ, Կուլիսթան, Պարսամ, Պլպուլ (իգ.) Բարսեղ, Գրիգոր, Ղազար, Աղիւկիւլ (իգ.) Ազկիւլ (Յազկիւլ իգ.), Ղարապէկ, Աւագ, Խոնսէ (Խոնսիկ, իգ.), Գաբրիէլ, Միքայէլ, Նդիա, Առաքել, Ղասեմ (իգ.), Քոչակ (Քոչէկ), Շահնա (Շահանա, իգ.), Փոլաք, Ղափրոն, Ոսկեհաս, Կիւլիւկ (Կուլիկ, իգ.), Պահար, Նդսայ (Նդիսայ, իգ.), Թարման, Հազարեա, Կուլի (իգ.), Նւա (իգ.), Շիրին (իգ.), Ղարաղոս (իգ.):

Ձեռագրիս այժմուս տէր Տիկին Պայծառ Տ. Կարապետեան, Հայեկ թաղի մեր դրացի Աստատուերեան Աւագի և իր կողակից Էրայիի զաւակն էր, որոնք իրենց կարգին Տէր Կարապետեան հին գերդաստանի ճիւղէն բաժնուած էին և Հաղարշահան Աստուածատուր ևպս. Մշեցիի անունով՝ Աստատուերեան կոչուած էին: Արդէն Պայծառի հօր Աւագի անունը մեր գրիչներու կարգին յիշուած Աւագ քահանայի (աստ, էջ 509) անուան յիշատակութիւնը կը կրէ:

Այս պայմաններով Ճուլիի և Գորիի ծնողքները Գրիգոր և Պայծառ կը պատկանին Տէր Կարապետեան միեւնոյն գերդաստանին, և Ճուլին ու Գորին որպէս անոնց հարազատ զաւակները արժանաւոր ժառանգորդներն են նաեւ անոնց սեպհականութիւնը եղող ձեռագիր այդ Աւետարանին.

Թիւ Ա—Ե ձեռագիրներու դարերէ ի վեր շարունակող կեանքը ապահովելու համար, լաւագոյն միջոցն է զանոնք յանձնել Հայաստան Ս. Էջմիածնի Մատենադարանին: Այս կերպով փրկուած կ'ըլլան թէ՛ ձեռագիրները և թէ՛ զանոնք պահող գերդաստաններու յիշատակները:

ՊԱՏԿԵՐ 65.— ԽՈՐԱՆ Մատթեոսի Աւետարանի առաջին էջի: Յիսուսի պատկերը 1716: Նախագէտ սևագործականութիւնն էր Կեսարիոյ Արքիպապոստոլի Ս. Թորոս Եկեղեցիի, այժմ Ռիւ-Եօֆաքմակ Պրն. Յարութիւն Հազարեանի (Կեսարացի), որուն հաւաքածոյին մէջ կը կրէ 23-րդ քիւր:

ԺԳ.

ՄԵՐ ԹԻՒ Ե. ՁԵՌԱԳԻՐԸ

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

Ձեռագիրի գրիչն է մեզի ծանօթ Գէորգ քահանայն՝ թոռը գրիչ Աւագ քահանայի։ Աւետարանը, որպէս աշխատանք, գրիչ Գէորգի երբորդ գործն է, որով ներկայացած էր մեզի (աստ, էջ 519)։

Ձեռագիր այս Աւետարանի յիշատակարաններէն արդէն մենք մէջբերումներ ըրած ենք՝ գրիչի կեանքի մասին մեր կողմէ տրուած ծանօթութիւններու կարգին։ Ունի գլխաւոր և փոքր յիշատակարաններ, զորս արտատպելով նոյնութեամբ կը ներկայացնենք ստորեւ, անփոփոխ պահելով բնագրին կետադրութիւնն ու սխալները։—

ՓՈՒՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ [Ղուկասու Աւետարանին սկիզբը].— «Գրեցի զսա որ չէի արժան յորժամ քս. յաթոռ նստի առնէ դատաստան. յայնժամ ես ինչ լինիմ որ եմ անարժան։ Արդ անկեալ աղաչեմ զմայրն ամեն աւրհնեալ միթէ բարեխաւսէ որդւոյն միածնի. քրիստոնէ ազգիս և խաչապաշտիս։ Ապաւանիմաստ գրչիս Գեորգի. դարձեալ աղաչեմ զդասս քահանայի. յորժամ ընթեռնոյք և աւրինակէք զքս. ախաւս սբ. Աւետարանս. ասէք ինձ հայր մեղան որ եմ անպէտ և անպիտան ծառայ. այս անցաւոր աշխարհս որ կու գնա։ Ապա ողորմի ի միւս անգամ գալուստն նր. Ամէն։»

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ [Ղուկասու Աւետարանին վերջը]. «Ձեռս փռի և հողանայ. գարշատեղի և անպիտանայ. գիրս յիշատակ առ ձեզ մնայ. սիրով սրտի և ընթերցիք զսա այս անիմաստ Գեորգ ծառայ. ի յոտս ձեր անկեալ եղայ թէ ասէք ինձ մէկ հայր մեղայ և տր. Ած. ձեզ ողորմեայ Ամէն։ Արդ գրեցի զսա յիշատակ ծնաւդաց իմոց. և եղբարցս կենդանեացս և ննջեցելոցս և ամ. զարմիցս. Ամէն։»

ԳԼԽԱԴՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Յիշատակարան է. փառք ե-

ՊԱՏԿԵՐ 66.— ԽՈՐԱՆ Մարկոսի Աւետարանի, բուրբ 68 նախօրդ
ձեռագիր Աւետարանի մէջ (ստու, պատկեր 65):

րիցս անտառքոյ անեղրական տէրութեան անբաժանելի սբ. երրորդութեանն և մի ած.ութեանն հաւր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ՝ այժմ և միշտ և յաւիտենից յաւիտեանս ամէն:

Ած.ային սիրուն հետեւումն բնաւորեալ է յած.ասէր յանձինսն զի ամ. բարեաց սկիզբն գոյութեան ի նմանէ է և այնչափ զօրաւոր է եթէ ոք սուղ ինչ ճաշակէ ի նմանէ անհատ կարօտի և առաւել ցանկայ. զի թէպէտ մեծ են հաւատն և յոյսն և սէրն. սակայն ի հանդերձեալսն ունին զկատարումն:

Իսկ սէր ըստ այ. յերկարածքի յայն ժամանակ յաւիտենս: Վասն այսորիկ սբ. և արդարք առաջին քան զամ. կեանս իւրեանց նեղութե. և չարչարանաւք աւետարանից և ի սէրն այ. բեւեռեալքն ընդ չորս կողմն աշխարհիս զչորեսին աւետարանս նմանեալ չորից գետոց եղաբուղիք որ ոռոգեն զտիեզերս և լցուցանեն հարկաւոր պիտոյիւք և այլ գաղափար չորեք կերպեան կենդանեացն որ միշտ յարաշրջելի կան և ի սպասու ընդդէմ արարչին իւրեանց և այլ բազում աւրինակս ունի բանս տ(է)րունականս առ ի յաւետարանել սրբամիտ և ածաբնակ հոգիացելոց:

Որ ետ կարողութիւն իմոյ տկարութեանս ժամանել ի կատարումն սբ. և ած.ախօս աւետարեր աւետեաց աւետարանիս, որ քառավտակ գնացիւք զընդհանուրս ոռոգանելով պոյծառացուցանէ զանձինս հաւատացելոց շնորհօք սբ. հոգւոյն: Յերեսս անկեալ աղաչեմ զամենեան, որք ընթեռնոյք և լուսաւորիք ի սբ. մատենէս, այլ յիշել աղաւթիւք և մեղաց թողութիւն խնդրել յայ. տն. մերոյ:

Եւ արդ գրեցաւ սա ի թուականիս մեր ՌՃԼ. և ի հայրապետութեան սբ. Էջմիածնայ, տեառն Յակոբ [տարբեր գրով] կթղկսի Հայոց:

Եւ ի հայրապետութե. այսմ նահանգի կեսարու Մարկոս վարդապետի:

Եւ ի յառաջնորդութեան մերոյ գաւառի Ովակիմ եպիսկոպոսի:

Ապա յիշել ի տր. զուսուցիչն իմ ըզԲարսեղ քհնյ.ն որ փոխեր է առ քս. և զորդին իւր Միքայէլ քահանայն որ այսմ ամի հանգեալ ի քս., ած. իւրեանց աշխատանացն մերոյ փոխարէն և վերին Եէմ. պատրաստէ ամէն:

Եւ ես անպիտան և անիմաստ հող և ի մոխիր գրիչս որ անուամբս միայն եմ կոչեցեալ Գէորգ երէց, և գործովս հեռի,

Ին ամենայն նշանոք
 որ երևայր զճար
 հոգա . ~

[illegible]

Լկիզքն Գժոյց Ղաւարանին Ըստ Դոկայ:

1 Բաժնի Լճաբարհապետն .
 2 Բաժնի Բարձրագույն Հովուացն .
 3 Բաժնի Լիակալն .
 4 Բաժնի Լաւրաբարէն Լննացի .
 5 Բաժնի Կնեղի բանին նշան-յուհաննէա .
 6 Բաժնի Որոյ հարցանիէն զյուհա .
 7 Բաժնի Կործակից փրկիչն .
 8 Բաժնի Որ ունէր զհոգին դիւանան .
 9 Բաժնի Չղբանչին պետրոսի .
 10 Բաժնի Որոց բռնիէն եպիսկոպոս հրամարտ .
 11 Բաժնի Որոց ձկանացն .
 12 Բաժնի Բորոտալին .

գրեցի զսա 'ի գիւղն Տումարգայ ի դուռն սբ. Թադեոսայ և սբ. Պետրոսի և Պաւղոսի եկեղեցւոյս: Եւ այլ համաւրէն որ աստ հաւաքեալ սրբոյն: Զի բազում մամաց փափաքանաւք հայցէի և ետ ինձ Թ. կատարեաց զխնդրուածս իմ:

Ապաւինելով յապաւենի Թ. որ տայ ամենայնի որ խնդրենն ի նմանէ:

Եւ ապա ով հարք իմ և եղբարք անմեղադիր լերուք գրիս սխալանաց և խոշորութեւ. զի կար մեր այս չափ էր և զոր կարացաք ջանք լաւ ետեալ, զի խելքս է մոլոր և միտքս է պղտոր ի նեղութեւ. Ժամանակիս: Զի ի թվին ՌՃԻ ձեռնադրեցայ և ի ՌՃԻԵ իրից կինս առ Թ. փոխեցաւ. ես մնացի տըրտում մինչեւ ի մահ Թ. ողբ.:

Եւ արդ՝ աղաչեմք զամենայն դասս քահանայից և սարկազց. որք աւագտիք ի սբ. մատենիս. յիշատակի արժանի առնել զեղբայրն իմ զԱռաքելն և զկողակիցն իւր զՇէնտի կինն. զմտաւ Թին և ասացին թէ երանի այնոցիկ որ ունիցի յիշատակ ի սբ. Սիոն և ըոնտանի էմ:

Եւ յետոյ գրել ետուն զայս Թ. ախաւս օր. աւետարանս զայս փափաքանօք և բազում զըղձամամբ ի հալալ վաստակոց իւրեանց և ետաք յիշատակ ի սբ. Պետրոս եկեղեցւոյս, հաւր մերոյ Ծառուկին և մաւր մերոյ Խաս Խաթունին և Հայոցին որ փոխեր են առ քս.: Եւ ապա եղբայր որդւոցն Անդրէասին, Աւագին և Մանուկին Յակոբին և հանգուցեալ Մարտիրոս դպիրին, դըստերացն Վարդինէ և Մութղալին և Պարոնեւուն Վարդեհատին և Շահանին Թուրվանտին և... (եւրթուած) Թուռանցն Մարտիրոսին Սահակին և Խաչերին Վարդուկին (եւկուսող դասարկ):

Եւ ապա զեղբայրքն իմ հանգուցեալ ի Քս, Պօղոսին և Թումային, կենդանեացս Սիմոնին և Ղազարի զքոյրն իմ Սառային և զհարսներն Աննային և Նաղլուկին:

«Եւ ինձ անարժան գրողիս Տէր Գէորգի, և դստերացս Նաղլուկին և Մարթային... ի սմա կենդանեացս հանգուցելս»:

Ով մանկունք սբն. եկեղեցւոյ կարգայք և քաղաքարէք զսբ. Աւետարանս, առանց դաստառակի մի՞ բռնէք և 'ի յաւրինակի մի խնայէք աղաչեմ զձեզ:

Կատարողք աղաչանաց մերոց աւրհներն ի յայ. և խափանողքն դատին ի տէ, Ամէն: Հայր մեր որ յեր. »:

ՊԱՏԿԵՐ 68.— ԽՈՐԱՆ ԴԱՆԿԱՆՈՒ ՍԱՆՏԱՐԱՆԻ, ԲՈՒԴ 113 ՎԻՐՈՅԻՆԱՅ ԴՆՈՒԳԻՐ ՍԱՆՏԱՐԱՆԻ ՄԵՋ (ՊԱՏԿԵՐ 65):

(էջ մը անդին. դասարկ էջին տակ):

Ած. ողորմի ասացէք Պետրոս Պարոնտիրոջն հոգւոյն
որ զմագաղաթն ետուր մեզ: (ԱՆՏԻՊ)»(*)

Ստորեւ կը ներկայացնենք ձեռագիր Աւետարանիս ներ-
քին ու արտաքին մասերուն ամփոփ նկարագրութիւնը. —

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿ՝	ՌՃԼ(=1681)
Նիւթ՝	Մագաղաթ
Գիր՝	Երկաթագիր
Տեղի՝	Տումարզայ
Գրիչ՝	Գէորգ քահանայ
ՍՏԱՅՈՂ՝	Գրչի եղբայրը Առաքելը եւ անոր կողակիցը Շենտի:
ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝	Զարդանկարեալ
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ՝	Ունի երկու փոքր եւ մէկ զլիսաւոր յիշատակարաններ: Զեռագիրը այժմ գահիրէաքնակ անհատի մը սեպհականութիւնն է(**):

(*) Այս ձեռագրին յիշատակարանէն միայն մի քանի տող առած են Պաւլեան եպս. եւ Դանիէլ վրդ. (տես ՀԱՅ ՎԱՆՈՐԱՅՔ, էջ 42): Իսկ մենք առած ենք լիակատարը Ա. Ալպոյաթեանի ՊԱՅՄՈՒԹԻԻՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ գործէն (էջ 1877—9):

(**) Յարգիս աղա Վահրատեանի կողմէ Տումարձայի մէջ թուրքերու ձեռքէն առնուած մագաղաթեայ ձեռագիրներէն ասիկա երրորդն է, միւս երկուքը վառած թոնիւրին մէջ նետուած են:

Սարգիս աղան Տումարձայի մէջ մեր օրերուն վարպետ երկաթագործ էր, եւ հայ ու թուրք հողագործները իրեն յաճախորդներն էին: 1915 տարագրութեան թուականին, թուրք կառավարութիւնը զինք գաղթականութենէ ազատ ձգած էր որպէս երկաթագործ: Թուրքերը երբ վանքը կը կողոպտեն, Սարգիս աղան երեք մագաղաթեայ ձեռագիրները թուրքերէն կը գնէ: Անկէ ետք գիւղւանի ագդեցիկ թուրքերէն Տրուաշընցի էմիր եւ Հաճի Պեքիր կը հետապնդեն Սարգիս աղան եւ կ'ոռնեն առնել ձեռագիրները: Այս պատճառաւ

**ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՇՐՋԱՆԱԿԻՆ ԵՒ ԷՖԷՐԵԻ ՄԷՋ
ԳՈՐԾՈՂ ԳՐԻՉՆԵՐ**

Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին և անոր հովանիին տակ գործող գրիչ քահանաներու խանդավառ շարժումը, 1681 թուականէն ետք յանկարծ կը դադրի և այս անգամ նոյն թափով կը ծաղկի Կեսարիոյ վանքերուն և անոնց յարակից գիւղերուն մէջ, ուր գրիչներ կը դործեն, կ'արտադրեն և վանքերուն մէջ հաւաքուած աշակերտներուն համար ընդօրինակութեան և ուսուցման նիւթ կը պատրաստեն, ինչպէս գրիչ քահանաներու խումբեր նախապէս ըրած էին Տոմարծայի մէջ:

Այսպէս, 1658 թուականին Կեսարիոյ մէջ կը գրէ Թորոս անուն գրիչ մը ճրնդ հովանեաւ սբ. Եկեղեցւոյս, որ անուամբ կոչի Սբ. Աստուածածին...»: 1659 թուականին Թալաս գիւղի մէջ կը գրէ Յոհան քահանան ճրնդ հովանեաւ սբ. Թորոսին...»: 1664, 1665, 1670 թուականներուն Կեսարիոյ մէջ կը գործեն Մասթեոս անուն արեղայ մը, Պօղոս երեք և Գրիգոր անուն գրիչներ, որոնք օգտակար կը հանդիսանան իրենց շրջանակին:

1752, 1754, 1756 թուականներուն կը գործէ «ի գիւղն յԵւֆառայ» գրիչ Յակոբ ֆահանան, որուն յաջորդները որդւոց որդի որպէս գրիչ քահանաներ կ'արտադրեն և կը յիշեցնեն նախապէս Տոմարծայի մէջ գործող «ուսուցչապետ» և «գրչապետ» Բարսեղ քահանան, որ իր քահանայ զաւակներով ու թոռներով գրչութեան արուեստին նուիրուած էր:

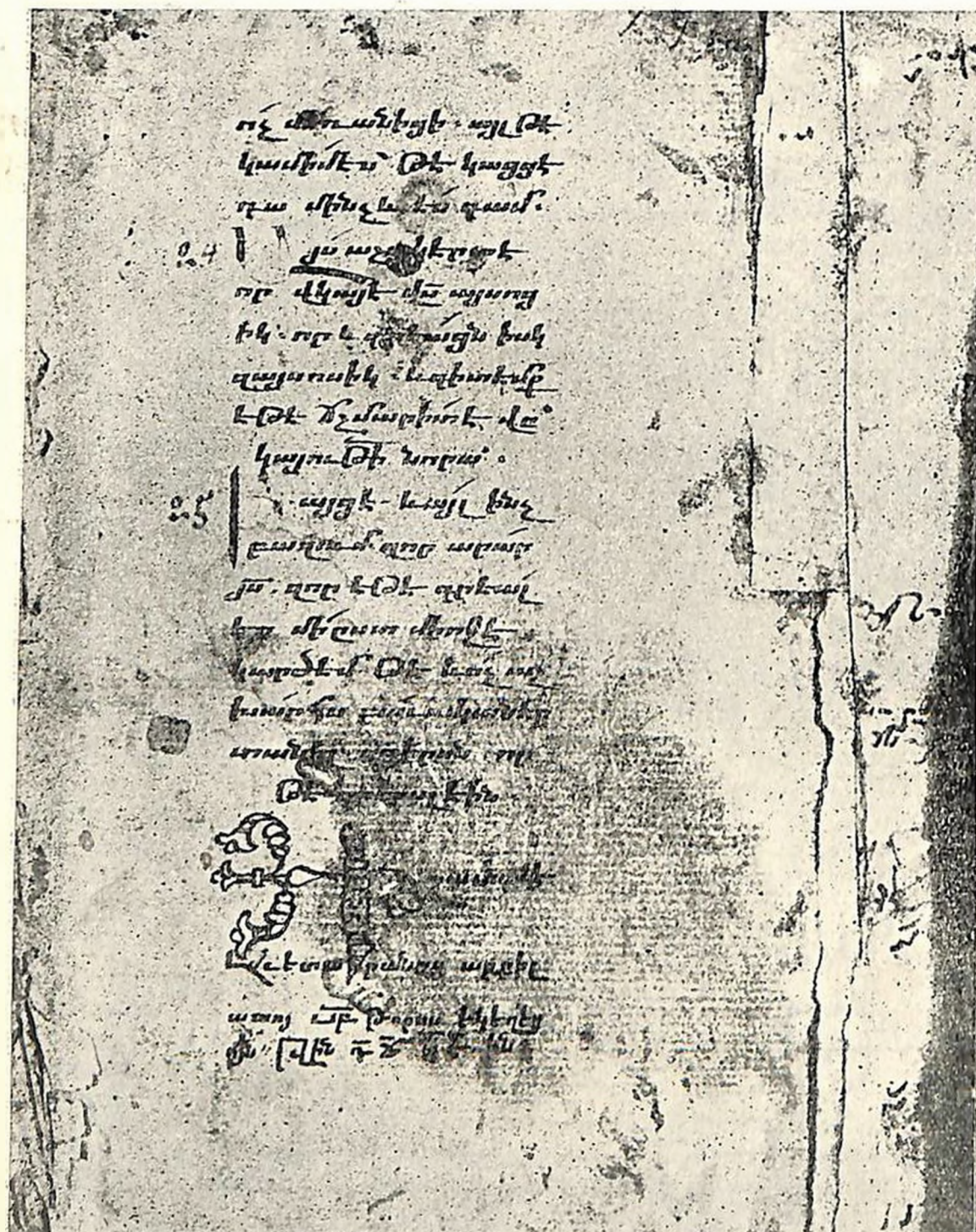
1729 թուականին, Կեսարիոյ Տերեւանք գիւղի Ս. Սարգիս վանքին մէջ կը յիշուի Ատանացի Արութիւն դպիր գրիչ մը, որ գիրքերու ընդօրինակութիւններով կը զբաղի: Միեւ-

կը սպառնան անոր կեանքին: «Օր մը, կ'ըսէ այրի տիկին Անուշ Սարգիս Վահրատեան, որ այժմ Լիրանան կը գտնուի, առաւուն Կանուխէն բոցիրը վառած էի. Թուրքեր նօրէն Եկան այս անգամ աւելի կատղած, եւ յարձակեցան միւր վրայ, որպէսզի ձեռագիրները յանձնեն: Սարգիս աղան նեղուած եւ յուսահատ, զնաց պտեռուած տեղէն հանեց ձեռագիրները եւ Թուրքերուն տօնին առջեւ վառուած բոցիրը նետեց գանձոց: Այս երբոր ձեռագիրէն Թուրքեր յուր չուցէին եւ հազիւ գայն կրցանք ազատել:»

Սարգիս աղան ձեռագիրը 1930 թուականին իր հետ Լիրանան բերած է, եւ Էվերէկցի իր բարեկամներու միջոցաւ Եգիպտոս ղրկելով ծախած է:

ՊԱՏԿԵՐ 69.— ԽՈՐԱՆ ՅՈՎԻԱՆՈՍ ԱՆԽԱՐԱՆԻ, ԲՈՒԴ 187 ՎԵՐՈՋԻՆԱԿ ԴՆՈՎԱԿԻ ԱՆԽԱՐԱՆԻ ՄԷ (ՊԱՏԿԵՐ 65):

ՊԱՏԿԵՐ 70. — ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ քուղբ, 941ա, վերոյիշեալ ձևա-
գիր Աւետարանի մէջ (պատկեր 65):

նոյն վանքին մէջ էր որ 1705 թուականին Տոմարծացի գրիչ Կիրակոս քահանայի որդին Ղազար քահանան գրչութեամբ կը գրադէր և կը գրէր իր ձեռագիր Աւետարանը, որուն անուան մենք հանդիպեցանք (հմտ. աստ, էջ 529):

Մենք մեր տրամադրութեան տակ ունինք երկու վերապրող ձեռագիրներ ևս, նաեւ անոնց ներքին և արտաքին մասերուն հարազատ լուսանկարները, որոնք Կեսարիոյ շրջանակին մէջ գործող գրիչներու արտադրութիւններն են: Անոնցմէ առաջինն է հետեւեալը.—

ԺԴ.

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԵՐԵՐՈՐԴ ԵԻՇԱՑԱԿԱՐԱՆԻ ԹՈՒԱԿԱՆ 1716)

Ձեռագիր այս Աւետարանի գրչին անունը և գրչութեան վայրը անյայտ են: Մենք տեսանք անոր արտաքին տեսքը, աստ, էջ 479, ուր ուրիշ երեք ձեռագիրներու հետ դիրք բռնած է, և մեզի կը ներկայանայ աջէն ձախ իր աւելի բաց գոյնով ու մեծ ծաւալով:

Գրիչն ու վայրը անյայտ այս ձեռագիրը պէտք է գրուած ըլլայ իր փոքր կամ երկրորդ յիշատակարանի թուականէն (1716) առաջ: Գրիչը պատկանած է ԺԷ. և ԺԸ. դարերուն Կեսարիոյ և Տոմարծայի շրջանակին մէջ գործող գրիչներու խումբին:

Ձեռագրիս ներքին մասերուն մանրանկարչական յօրինուածքը, որ այնքան գեղեցիկ է, գաղափար մը կու տայ մեզի Կեսարիոյ շրջանակին մէջ այդ դարերուն ծաղկող արուեստի ոճի մասին, և ցոյց կու տայ նաեւ թէ գրիչը հետեւած է ԺԴ. դարու Կիլիկիոյ վանքերուն մէջ գործող գրիչներու արուեստի ձեւին ու ոճին:

Մտաթէոս Աւետարանի առաջին էջին վրայ, զարդախորանին տակը ձեռագիրը ունի գլխաւոր յիշատակարան մը, որ կը բաղկանայ մէկ տողէ. գրիչը այստեղ ոչ մէկ յիշատակութիւն կ'ընէ իր անձին ու գրչութեան վայրի մասին. այսպէս՝ «ԱԼԳՆԵԱ՝ հոգիդ Սբ. Աստուած նւարիս եւ տուր զօրութիւն զկա-

րիս եւ հան աւարտ զսկսեալս իմն: Որով մեզի համար անյայտ կը մնան գրչի անուներ և գրութեան վայրը:

Ձեռագիրը ունի փոքր յիշատակարան մը գրուած 1716 թուականին, որ կը գտնուի Աւետարանի 241ա թուղթին վրայ, ուր գրիչը կ'արձանագրէ. «Յիշատակ է Աւետարանս Արքեպիսկոպոս Սբ. Թորոս եկեղեցոյն թվին ՌՃԿԵԻՆ»։ Այստեղ դարձեալ գրիչի անունը անյայտ կը մնայ:

Երկրորդ փոքր յիշատակարանը կը գտնուի Աւետարանի թուղթ 110 սկզբնաւորութեան վրայ: Յիշատակարանը գրուած է 1891 թուականին Կեսարիոյ Առաջնորդ Տրդատ վրդ. Պալեանի ձեռքով, որ կը յիշէ իր ծննդավայրը և իր ծնողքը. «Յիշեցեմ յաղօքս ձեր անարժանս Տրդատ վրդ. Պալեան»(*):

Աստ, էջ 564 պատկեր 65, կը տեսնենք Մատթէոսի Աւետարանի առաջին էջի խորանը, որ հաստատուած է սրածայր կամարի մը վրայ: Խորանը, իր զարդարուն և քառակուսի շրջանակով որպէս մշակուած ոճ կը մրցի մեր Թիւ Գ. Աւետարանի խորաններուն հետ: Նկատելի է նաեւ խորանի կողին բարձրացող և բուսականութենէ առնուած աշտանակաձեւ լուսանցազարդը, որ իր դեղնեղութեամբ պատկառելի կը դարձնէ խորանը:

Կը տեսնենք նաեւ, որպէս դեղնեղութիւն, խորանի էջին մաս կազմող առաջին տողի զարդագիրերը, որոնց մէջ առաջինը Գ տառը կը կրէ իբր Աւետարանի նշանակի խորհրդանիշը, և կազմուած է մարդակերպ ցուլի և սիրամարգի միացեալ ձեւակերպումէն. յաջորդող միւս վեց տառերը ծաղիկէ բողբոջներով կազմուած են և խորանի ոճին գեղեցկութիւնը ունին:

Աստ, էջ 566 պատկեր 66 կը ներկայացնէ Մարկոսի Աւետարանի առաջին էջի խորանը, որ իբրեւ լաւ մշակուած դործ կը գերազանցէ նախորդները: Խորանը նստած է կիսաբոլորակ զոյգ կամարներու վրայ, և շրջապատուած է քառակուսի զարդարուն շրջանակով և փոքր ճակտոցով մը, որոնք ուղիղ նմանութիւնը ունին Մատթէոսի խորանին (աստ, պատկեր 65): Դաւով Աւետարանի առաջին տողի զարդագիրերուն, անոնք նոյն-

(*) Խորանին սուր կամարին մէջտեղ եւ. փոքր ճակտոցին վրայ կը տեսնենք Տրդատ վրդ. Պալեանի ձեռքով գրուած «Թիւ 45» եւ. «Աւետարան 60. 45» արձանագրութիւնները, ինչ որ կը նշանակէ թէ ձեռագիրը Պալեան վարդապետի հաւաքածոյին մաս կը կազմէր, ուր կը կրէր 45-րդ Թիւը:

պէս գեղեցիկ ոճով են և կազմուած են ծաղիկի բողբոջներէ, միայն առաջին Ս տառը բացառութիւն ըլլալով Աւետարանի նշանակը չի խորհրդանշեր, այլ հիւսուած է բուսականութենէ:

Աստ, էջ 568, պատկեր 67, Ղուկասի Աւետարան, թուղթ 110, կը տեսնենք կեսարիոյ առաջնորդ Տրդատ վրդ. Պալեանի ձեռագիր յիշատակարանը, գրուած 1891 թուականին. այսպէս՝ «Յիշեցեմ յաղօթս ձեր անաբժան Տրդատ վրդ. Պալեան Թալասցի, Առաջնորդ Կեսարիոյ, եւ զծնողսն իմ հանգուցեալ զՍարգիսն, եւ զկենդանի մայրն իմ զՄարիամն, 1891»: Նաեւ կը տեսնենք «սկիզբն գլխոց Աւետարանին ըստ Ղուկայ» ցանկը:

Աստ, էջ 570, պատկեր 68, կը տեսնենք Ղուկասու Աւետարանի առաջին էջի կամարակապ խորանը և լուսանցազարդը, որոնք բացի կամարի ոճէն, փոքր տարբերութեամբ մը գրեթէ կը նմանին Մարկոսի Աւետարանի խորանին (պատկեր 66): Իսկ խորանին մաս կազմող էջի զարդագիրերը նոյնպէս ծաղիկի բողբոջներէ հիւսուած նախորդներու ոճը ունին, միայն Ք տառաջին տառը եղջերաւոր կենդանիի մը և թեւաւոր հրեշտակի մը ստակական կերպարանքը ստացած է, ինչ որ կը խորհրդանշէ Աւետարանիչի նշանակը: Իսկ այդ երեւակայական կերպարանքը իր օրին մէջ բռնած է Ս. Գիրքը, և դէպի առաջ երկնցնելով՝ հրեշտակի թեւին հետ կազմած է Ք տառի մէջքի դօսին:

Աստ, էջ 573, պատկեր 69, կը ներկայացնէ Յովհաննու Աւետարանի առաջին էջի խորանը և յարակից լուսանցազարդը, որոնք փոքր տարբերութեամբ մը կը նմանին Ղուկասու Աւետարանի խորանին (պատկեր 68): Իսկ խորանի էջին առաջին տողի տառերը կազմուած են նախորդներուն ոճով ծաղիկի բողբոջներէ, միայն Խ տառին տառը իր կերպարանքով կը խորհրդանշէ Աւետարանիչի նշանակը եղող արծիւը, որ իր կտուցով բռնած է Ս. Գիրքը:

Աստ, էջ 574, պատկեր 70, կը ներկայացնէ Յովհաննու Աւետարանի թուղթ 241ա, ուր կը կարդանք հետեւեալ յիշատակարանը. «Յիշատակ ե Աւետարանս Արքիպատոյ Սբ. Թորոս եկեղեցոյն, քվն Ռձկե-ին»:

Ձեռագիր Աւետարանի ներքին և արտաքին մասերուն և անոր հանգամանքին համար, ձեռագիրի այժմու տէր Պրն. Յարութիւն Հազարեանի կողմէ հաղորդուած տեղեկութիւնները նոյնութեամբ արտագրելով կը ներկայացնենք այստեղ. —

ՊԱՏՎԵՐ 71.— ԽՈՐԱՆ Մաաթեոսի Աւետարանի առաջին էջի:
Յիօտաակարանի բաւական է: 1743: Նախապէս սեպհականութիւնն էր
Կեսարիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցիի, այժմ նիւ-նորթոնական Պրն. Յարութիւն
Հագարեանի (Կեսարացի), որուն հաւաքածոյին մէջ կը կրէ 34րդ քիւր:

ԱԻԵՏԱՐԱՆ

(ՀԻՆ ԹԻԻ 45)

ԺԱՄԱՆԱԿ՝	Ռժկե (=1716)-էն առաջ
ԹՈՒՂԹՐ՝	241 (482 էջք)
ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝	28×21×5 ս.մ.
ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝	Երկսին
ՏՈՂՐ՝	23
ՆԻՒԹ՝	Ճերմակ թուղթ
ԿԱԶՄ՝	Բարակ կաշեսպատ լաթ
ԴԱՏԱՐԿ ԹԵՐԹ՝	Մէկ հատ սկիզբը
ՀԱՆԳԱՄԱՆՐ՝	Լաւ եւ մաքուր վիճակի մէջ պա- հուած, բացի մի քանի թերթե- րու ծայրերու մաշելէ:
	Չորս Աւետարանիչները հանուած են, չկան. չորս խորաններ կան, շատ գեղեցիկ. կարմիր, կա- պոյտ, դեղին գոյներով: Կան քաղմաթիւ լուսանցազարդեր եւ թռչնագիրներ:
ԳԻՐ՝	Մաքուր քոլորագիր
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝	Չունի. թուղթ ա, տակը գրուած է. «Աւգնեա՛ հոգիդ սբ. Աստուած ճշմարիտ, և տո՛ւր զօրութիւն տկարիս և հա՛ն աւարտ զսկսեալս իմ»:
ԹՈՒԱԿԱՆ՝	Անյայտ
ՍՏԱՅՈՂ՝	Անյայտ

ՊԱՏԿԵՐ 72.— ԽՈՐԱՆ Մարկոսի Աւետարանի, բուրք 61՝ ճախորդ
նեղագիր Աւետարանի մէջ (ստտ, պատկեր 71):

ՏԵՂԻ՝

Անյայտ

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

Թուղթ 110, Ղուկաս Աւետարանի սկիզբը էջին վերի կողմը գրուած է. «Յիշեցէ՛ք յաղօթս ձեր առարժան Տրդատ վրդ. Պալեան Թալաոցի, առաջնորդ Կեսարիոյ, և զծնողսն իմ հանգուցեալ զՍարգիսն և զկենդանի մայրն իմ զՄայրամն, 1891»:

ՈՒՐԻՇ

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝

Վերջին էջին տակը՝ Թուղթ 241ա, տարրեր գիրով գրուած է. «Յիշատակ է Աւետարանս Արքիւստոյ Սբ. Թորոս եկեղեցւոյն թվն. ՌՃԿԵ (=1716)»:

Առաջին էջ. Մատթէոսի խորանին տակը եւ վրան գրուած է Տըրդատ Եպս. Պալեան սրբազանի ձեռամբ, վերը՝ Թիւ 45 եւ վարը՝ Աւետարան Նօ. 45:

Նաեւ էջերուն թուագրութիւնը Պալեան Սրբազանի գիրերն են. որով այս ձեռագիր Աւետարանը անտարակոյս մասը կը կազմէր երջանկայիշատակ Պալեան վարդապետի եւ անոր հաւաքածոյին մէջ 45 թիւը:

Մատենանիս այժմու տերն է նիւ-

Ի | Եւ որոնք ունին իմ

յան յայնչանէ. այլ
երբ Բանն ծածկեալ
յայնչանէ և ոչ պիտի
իւն պատապեալ
այնն:

Ի | Եղև իմաւ
տեղն Եսրայէ

քիբով կոր ոմն նա
տեք առ մանապաք
հաւն մութացի:
Երբ և լու առ զան
յանն ժողովորեալ
նո հաղթանէր Թէ

զինչ կոչէ այն.

Եւ պատմեցին նա
մա. Թէ յնազով
քնչի անցանէ:

Եւ զառաքեալս և ա
ռէ յն որդի դաւ Թի

ողորմեաց ինձ:

Եւ որ առ աթիւն էր
Թոյցին առատէ ին
անա. զի լուեացի և

Եւ Եսրայէ առ

զառաքեալս որդի դաւ

Թի առաքեալս ինձ:

Եւ տեղն առ յն և
հրամայեաց անէ
զնա առ իւր և ի կրօն

մերձ եղև առ նա.
Եւ հաղց զնա և առէ

զինչ կամենա դա
զի արարեց. քէս

և նա առէ այն զի
բացցին աչքի և

տեղից.

Եւ յն առէ ցնա

հալեաց հառապքն

կեցա թին պէտ

Եւ առ ժամայն է

տեա և Երմայր քէ

հէտ նորա. և Բան

աւոր առնէր զնա

և ամենայն ժողով

դեանն տեսեալ

առաջ անդառնալ

Եւ մանաւ չիւր

եորքաքնակ Յարութիւն Հազարեան, որ զայն ստացած է Թուրքիայէն:

ԺԴ.

ԱՒԵՏԱՐԱՆ

ՓՈԲՐ ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆ (1743)

Կեսարիոյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ սեպհականութիւնը եւ շոգ ձեռագիր տյս Աւետարանի արտաքին տեսքը մենք տեսանք (տատ, էջ 479), ուր Աւետարանը ուրիշ երեք ձեռագիրներու հետ մեզի կը ներկայանայ ձախէն աջ երկրորդ կարգին վրայ՝ իր մեծ ծաւալով եւ մութ գոյնով:

Նախորդ ձեռագիր Աւետարանի նման (տատ, էջ 575) ձեռագիր տյս Աւետարանին եւս գրիչին անունը, գրչութեան վայրը եւ թուականը անյայտ մնացած են մեզի համար: Ունի փոքր յիշատակարան մը գրուած 1743 թուականին, որուն գրիչը Յովհաննէս դպիր «վերստին նորոգած ու կազմած է այս Սր. Աւետարան»ը: Գրիչը կը պատմէ նաեւ թէ «զի սբ. Աւետարանիս գլուխն բազում չարչարանք ե եկեր նման Քրիստոսի... ա՛յլ սա եաղմուր օղլի Հանի Սարգիսն հաւատարիմ լինելոյն եւ Սբ. Աւետարանն խղճալոյն կրկին նորոգել ետուր...»: Յիշատակարանի վերջաւորութեան նոյն գրիչը կ'աւելցնէ. «...ի յետոյ զոսուցիչն իմ եւ վարժապետն իմ զԱստուածատուր շնորհալի քահանայն...»:

Քանի որ փոքր յիշատակարանի գրիչը Յովհաննէս դպիր որպէս իր ուսուցիչը կը յիշէ Աստուածատուր քահանան, ուրեմն ձեռագիրը պէտք է գրուած ըլլայ 1706—1740 թուականներուն, որովհետեւ այդ թուականէն սկսեալ՝ 1718, 1739, 1740 թուականներուն գրուած զանազան ձեռագիրներու յիշատակարաններուն մէջ «ի գիւղն որ կոչի Եւփառա» կը յիշուի Աստուածատուր տյս քահանայի անունը որպէս գրող, գծող եւ ուսուցիչ: Իսկ 1728 թուականին գրուած ձեռագրի մը երկրորդ յիշատակարանին մէջ կը յիշուի «ի գետն յԵւփառա» (էֆքերէ) Յովհաննէս նոտարի կամ քարտուղարի մը անունը. շատ հաւա-

ցի նոցա եկի՛ր զուր
 քանիցք կալուս

[illegible][illegible][illegible][illegible]

*Lachrymæ pulcherrimæ lacrimæ
magistræ regis dñe*

Եւ զայն աստիճանս
 բեր զմեզս զայն քա
 ռի ոչոր և զմեզ զձեռն
 և բեր զձեռն քա և ձե
 խնայ ի կողմս և ձե
 ղեր անհամար ասլիս

1. *Handwritten text in a cursive script, likely a list or index.*
 2. *Handwritten text in a cursive script, likely a list or index.*

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525

Wah ghar jo, wari
ghar jo, wari

Saint George's Hospital, London

1. *Le Sueur*
 2. *Le Sueur*

Հայրն ասացաւ ինք ասացաւ
Ըն աշակերտացն իւրաց

Եր Եղ Գրեւ ի գիրս
 յայտնի է զայս Եղ Եղ

Հովհաննէս Բ. Բ.

նական է թէ նոյն տղւ գրիչի գործն է մեր ձեռագիր այս Աւետարանը:

Ձեռագիրի ներքին մանրանկարներուն և էջերու գրութեան գեղեցկութիւններէն դատելով, կրնանք ըսել որ գրիչը որպէս յատակ «գրող» ունեցած է որոշ պատրաստութիւն, իսկ որպէս «գծող» թերի է իր գործը: Մանրանկարներու մէջ գրիչի գործածած ձեւը կը նմանի մեր թիւ Բ. և թիւ Գ. ձեռագիր Շարականի և Աւետարանի գրիչներու ոճին, որ կը յիշեցնէ միանգամայն ԺԳ. դարու կիլիկիան գրիչներու գործը և միանգամայն գաղափար կու տայ մեզի ԺԼ. դարուն կետարիոյ շրջանակին մէջ ախրող գրչութեան արուեստի մասին:

Աստ, էջ 578, պատկեր 71, կը տեսնենք Մատթէոս Աւետարանի ծաղկեալ խորանը, որ իր կիսաբոլորակ կամարածեւ ոճով, և խորանին վերեւ նստած սիրամարգերու տեսարանով և լուսանցադարձով, փոքր տարբերութեամբ միայն ձեւակերպուին է մեր պատկեր 61 և պատկեր 66 խորաններու ոճին:

Գալով խորանին մաս կազմող, Աւետարանի առաջին էջին առաջին զարդագիրերուն, Ք առաջին տառը կը ներկայացնէ թեւաւոր և յսանկոյս մարդակերպ հրեշտակ մը, որ իր աջ ձեռքով Ս. Գիրքը բռնած է, իսկ ձախ ձեռքով ցոյց կու տայ միւս տառերը, որոնք որպէս գեղարուեստական գործ ոչինչ ունին: Նկատելի է որ Ք տառը, նախորդ խորաններու առաջին տառերուն նման իր վրայ չի կրեր Աւետարանիչի նշանակը:

Աստ, էջ 580, պատկեր 72, կը ներկայանայ Մարկոս Աւետարանի առաջին էջի խորանը, որ իր քառանկիւնածեւ կամարով ու գիծերով բոլորովին կը ատարբերի նախորդ խորաններու ոճէն: Ունի նաեւ բուսականութենէ առնուած աշտանակածեւ լուսանցադարձ մը և փոքր ճակատց մը, որոնք որպէս յաջող գործ գրչի կարողութիւնը ցոյց կու տան:

Խորանին մաս կը կազմեն նաեւ առաջին առդի զարդագիրերը, որոնցմէ առաջին Ս տառը, ուղիղ նմանութիւնն է մեր թիւ Գ. (պատկեր 59) Մարկոս Աւետարանի խորանի ոճին, որ առնուած է Աւետարանի նշանակը հղող առիւծէն: Երկու առիւծներ դէմ դէմի, իրենց սաքերով Ս. Գիրքը գրկած և զիրար կը դիտեն: Նոյնքան հետաքրքրական և խորհրդաւոր է միւս երեք տառերը, որոնք բուսականութենէ կազմուած են և կը ցուցադրեն սիրամարգի մը, մարդակերպ դիմակի մը և խո-

Ինչպէս զայն անբարեպաշտ
 հօր և արդոյ և հայն մէջ
 ողբ և ակոյր և յանուն
 յանուն Կէն.
 Կոր զերստիս նորաբնոյ
 և կազմեցաւ մի անորոն
 ձեռամբ յովհաննէս ան
 արծաւս դարձի, և ի թափն.
 ունի. անիւ. դիւ արաւ
 չեմ սրբազանից ձերոց
 հարցի. և եղբարցի ծա
 ներ զի մի անանիս գրին
 բաժնի շարժարթե եկեր
 նման թիւ և եւս զայն
 երեսցս ծանուցուք.
 դիւ կեանքից մի ար
 գաւ եկեցի միայնակաւ
 ժողովուրդ ժողովեան, և
 անքս միայ միայ մասնա
 թիւ Կիս անք թիւ Թա
 դեր անք թիւ կաւ
 թիւ և զտոյնն միայ
 ողի միւսն, այլ աս

Եւստիւս օղի հին արարին
 հաւատարմի լինելոյ
 և մի անանիս իղծուցի.
 կրկին շորաբեկ ետար
 իշխանաց հրահանում
 և եկեցի քակին.
 Ինորթեք իմեք իշխ
 իւանայն սահմանց օրի,
 ներքի և արդիւն և լին
 տաներն մի յս յերկ
 կեանս տալիս անկն.
 և ունի յիշատիկ կրկին
 եւստիւս օղի հօտե
 արարին միայ հայն
 մեղացի, և օրեւեր չե
 լին թիւ կրկին և ս
 կողմայեք տիւ արարին
 մի դառն չորսք բե
 ք մի անանիս գր
 լին, այնպիսիան ան
 բարձրի ի ձեռն որ ար
 պիտ շարժի և ս չե
 գործի միս գրից.
 և արարին իմեք արար

չանիշ ծաղիկի մը պատկերը:

Աստ, էջ 582, պատկեր 73, ձեռագիրի թուղթ 151-ի լուսանցքին վրայ, էջի բովանդակութեան որպէս խորհրդանշան, կը ցուցադրէ երիքովի ճանապարհին նստած «կոյր ուն մուրացիկ»ը, երբ աչքերը բռնելով Յիսուսի կ'աղաղակէր. «Տե՛ր, զի բացցիմ աչք իմ»:

Աստ, էջ 584, պատկեր 74, թուղթ 217-ի լուսանցքին վրայ կը տեսնենք երիտասարդուհիի դիմագիծով թագակիր գեղեցիկ սիրամարգ մը, որուն զարդարուն մարմինը կազմուած է բուսականութենէ: Սիրամարգը թառած է նոյնպէս բողբոջի մը վրայ, և իր կուրծքէն բարձրացած է երկար ճիւղերով ծաղիկ կոկոններ, որոնք կը զարդարեն թռչունի թագակիր գլուխը:

Աստ, էջ 586, պատկեր 75, թուղթ 219ա, կը կարդանք ձեռագիրի փոքր յիշատակարանը, որուն գրիչը Յովնաննէս դպիր կրկին կը նորոգէ Աւետարանը ՌՃՂԲ (=1743) թուականին: Կը յիշէ նաեւ թէ ձեռագիրը այդ թուականին սեպհականութիւնն էր կեսաւրիսյ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ:

Աստ, էջ 588, պատկեր 76, թուղթ 220, շարունակութիւնն է պատկեր 74 յիշատակարանին, ուր գրիչը կը յիշէ իր ուսուցիչը Աստուածատուր «չնորհալի» քահանան:

Ձեռագիր Աւետարանի ներքին մասերուն և հանգամանքին համար, այժմու տէր Պրն. Յարութիւն Հաղարեանի կողմէ արուած տեղեկութիւնները նոյնութեամբ արտագրելով կը ներկայացնենք ստորեւ. —

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

(ԹԻԻ 24 ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՀԱՋԱՐԵԱՆԻ ՀԱՒԱՔԱՅՈՅԻՆ)

ԺԱՄԱՆԱԿ՝	ՌՃՂԲ (=1743)
ԹՈՒՂԹՈՒՐ՝	220 (=440 էջք)
ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝	26×20×5 ս. մ.
ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝	Երկսիւն
ՏՈՂՔ՝	24

ուէսցի հաճողն այ հա
 ծէսցի Հմէն. և եդ յիշտի
 կրկին իսբ սրգսի Էկղցին
 չաւի ոք իշեամբսի հան
 ելոյ կմ ծախելոյ այլ
 կացցի մասացի իդրան
 սբ Էկղցի իմիւսանգամ
 դալստեանն.
 Հմէն.

Ող սրբազան դասք
 քհնյեց յիշեսլեք զուս
 ուցիչնին և զարթնայե
 տսիմ զաւարճատուր
 շնորհաւ քհնյո և դուք
 յիշեալ լիջեք իքե
 Հմէն.

ՆԻԻԹ՝

ԿԱԶՄ՝

ՊԱՀՊԱՆԱԿՐ՝

ՀԱՆԴԱՄԱՆՐ՝

Յղկեալ թուղթ

Տախտակեայ շագանակագոյն կա-
շեպատ:

Զունի

Կազմը լաւ, չորս Աւետարանիչնե-
րու նկարները փրցուած են,
գրեթէ բոլոր թերթերը ջուրէ
վնասուած են, դեղնած եւ շատ
թերթերու ծայրերը փճացած են:
202 էջէն սկսեալ մինչեւ վերջ
տարրեր գիր, եւ թուղթը մա-
քուր, անվնաս: Լաւ գրիչ, մա-
քուր, ընտիր բոլորագիր: Կան
բազմաթիւ թռչնագիրեր եւ լու-
սանցքի զարդեր: Զորս խորաննե-
րու նկարները կարմիր, կա-
պոյտ, դեղին եւ նարնջագոյն
են:

ԳՐԻԶ՝

ՍՏԱՅՈՂ

ՏԵՂԻ՝

ԴԱՏԱՐԿ ԹՈՒՂԹՐ՝

Անյայտ

Անյայտ

Անյայտ

2 հատ սկիզբը, մէկ հատ վեր-
ջաւորութեան:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Էջ 219ա. «Փառք և երկրպագու-
թիւն... Արդ վերստին նորո-
գեցաւ և կազմեցաւ Սբ. Աւե-
տարանս ձեռամբ Յովհաննէս
անարժան զպրի և ի թվին

ՌՃՂԲ (=1743)... Կեսարիոյ Ս.

Սարգսի եկեղեցւոյ...»:

Չնուազիրի այժմու տէրն է Յա-
րութիւն Հազարեան ի Նիւ-Նորք,
որ զայն ստացած է Թուրքիա-
յէն:

Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին և անոր հովա-
նաւորութեան տակ գտնուած Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցիի մէջ
գրուած բազմաթիւ ձեռագիրները, ինչպէս պիտի տեսնենք,
նախ քան տարագրութեան թուականը (1915) չափ կանուխէն
Տոմարծայէն դուրս ելած են և սեպհականութիւնը դարձած՝
Կեսարիոյ Ս. Կարապետ Մայրավանքին, Ս. Աստուածածին և
Ս. Սարգիս եկեղեցիներուն, ինչպէս նաեւ Կեսարիոյ շրջանի
Էֆքերէ, Պալակասի, Նիրզէ, Մունճուսուն, Կարմիր, Տարսիախ,
Քէօթահիա, Տիվրիկ քաղաքներու եկեղեցիներուն, և ինչպէս
նաեւ Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքի:

Այս խումբին պատկանող ձեռագիրներէն այսօր պահուած
կը մնան Շաքախան մը և Աւեսաքան մը Վինետիկի Ս. Ղազար,
Ճաւոց գիրք մը Վիեննայի Մխիթարեան վանքերուն, և Տօնացոյց
մը Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարանին մէջ և անոնց հաւաքածո-
ներուն մաս կը կազմեն: Այս ձեռագիրները նախ քան տարա-
գրութիւն (1915) այդ հաստատութեանց սեպհականութիւնները
չէին. ուրեմն տարագրութեան թուականին թուրքերու կողմէ
կողոպտուածներու խումբին կը պատկանին: Անոնք որպէս թան-
կագին աւար ձեռքէ ձեռք սակարկուելով և ծախուելով հասած
են մինչեւ այդ հաստատութեանց դուռները, բարեբախտաբար:

Իսկ ձեռագիրներու Տոմարծայի վանքէն դուրս ելլելու
պարագան հետեւեալ կերպով կարելի է մեկնել: Հաւանաբար
հին ատենէն սկսեալ Կեսարիոյ առաջնորդական աթոռին վրայ
նստող և կամ հիւրաբար Տոմարծայ վանքը մնացող եպիսկո-

պոստեր, մինչև Տրդատ Եպս. Պալեանի առաջնորդական շրջանը, այդ ձեռագիրները իւրացուցած են և իրենց հետ տեղափոխելով ցրուած են զանազան եկեղեցիներուն մէջ:

Ինչպէս մեր օրերուն կը պատմէին, Տրդատ Եպս. Պալեան որպէս կեսարիոյ առաջնորդ, վերցուցած էր Տաճարժայի վանքին սեպհական քանի մը ձեռագիրներ և այլ եկեղեցական տրժեքաւոր սպասներ և չէր վերադարձուցած: Այս իսկ պատճառաւ, վանքին վերջին վանահայր կարապետ Վրդ. Հաղարշահուն (Առաքելեան) վանքի գանձատան մէջ գտնուած և էջմիածնի հայրապետէն «առ Ղուկաս վրդ. Առաջնորդ Մեծին Պեղիմիստնի» տրուած կոնդակը, որ երկուքուկէս դարու հնութիւն ունէր, Պալեան Սրբազանի հաւանական դրաւումէն ազատելու համար գողտնի պահած էր. նոյնիսկ վանքի միաբաններ տնտեսական էին այս կոնդակի մասին (տես տատ, էջ 366):

Տրդատ Եպս. Պալեան իր առաջնորդական շրջանին (1887—1910) կազմած էր ձեռագիրներու ցուցակ մը, ուր աւելի քան հարիւր վաթսուէն ձեռագիրներ ներկայացուած են, որոնք Սրբազանի կողմէ կարգաւորուած Ս. Կարապետ վանքի նօր մատենադարանի հաւաքածոյին մաս կը կազմէին: Այս նոր մատենադարանը կը գտնուէր վարժարանի յարկէն դուրս աւելի օդասուն ու բարձր դիրքի վրայ, որուն հսկողութիւնը Տրդատ Եպս. ի մեկնումէն ետք փոխանցուած էր վանքի վանահայր Սմբատ Ծ. Վրդ. Սալպաշեանի: Այս նոր մատենադարանը կապակցութիւն չունէր վարժարանի յարկաբաժնի մատենադարանին հետ, որուն պատասխանատուութիւնը յանձնուած էր գրքիս հեղինակին, որպէս վանքի միաբան և ուսանող աւագ սարկաւագ:

Որոշ չենք գիտեր թէ Պալեան Սրբազան 1910-ին, իր հրաժարումի ու մեկնումի թուականին, հարիւր վաթսուէն ձեռագիրները ամբողջութեամբ մատենադարանին յանձնե՞ց, թէ ոչ կարգ մը ձեռագիրներ իր հետ տարաւ: Ամէն պարագայի տակ տարագրութեան թուականէն առաջ, որոշ թիւով ձեռագիրներ կային մատենադարանին մէջ, որոնք նախապէս սեպհականութիւնը եղած էին շրջանի եկեղեցիներուն: Երբ 1915 Յուլիս 7-ին, վանքի վանահայր Սմբատ Ծ. Վարդապետ և գրքիս հեղինակը ժանտարմաներու հսկողութեան տակ կը տարուէին կեսարիոյ բանտը, այդ օրն իսկ անտէր մնացած վանքը գրաւուած

էր թուրք կառավարական յափշտակիչ պաշտօնեաներու կողմէ, և անոնց քմահաճոյքին յանձնուած էին վանքը, վարժարանը, մատենադարանը և տաճարներու ամբողջական հարստութիւնը:

Գալով Տոմարծայ գիւղաւանի մէջ պահուած ձեռագիրներուն, անոնցմէ ոմանք գրիչ քահանաներու գերդաստաններու սեպհականութիւններն էին, և այսօր կ'ապրին ու կը կաղմեն մեր թիւ Գ. և թիւ Դ. ձեռագիրները: Իսկ վանքին սեպհական ձեռագիրները մեծ թիւ մը չէին կաղմեր արդէն. անոնցմէ մէկ քանին կը գտնուէին վանահայր կարապետ Վրդ. Հաղարշահանի մօտ, իսկ քանի մը հաա ևւս բանասէր Դանիէլ Վրդ. Բաղումեանի պաշտպանութեան տակ կը մնային:

Դանիէլ վարդապետի մօտ գտնուածները հաւանաբար վարդապետին անտիպ ձեռագիրներուն մօտ կը կաղմէին, որոնք գետնին տակ թաղուած էին, ինչպէս տեսանք (աստ, էջ 422): Բանասէր վարդապետը 1915-ին՝ գիւղաւանի բնակչութեան և վանքի միաբանութեան տարագրութենէն երկու օր առաջ, որպէս աղահովութիւն, իր անտիպ ձեռագիրներով լեցուն սնտուկը գիշերանց իր եղբօր հետ Սիւմենկէնի Չընդըրի եայլանդրկած և պատի մը տակ թաղել տուած էր, ուր կը մնայ մինչեւ այսօր:

Իսկ կարապետ վարդապետի մօտ գտնուած ձեռագիրները, կը կարծուի թէ թուրքերու կողմէ կողոպտուած են, և պատերազմէն հաք 1919 թուականին, Տոմարծայի մէջ թուրքեր զանոնք ծախած են Սարգիս աղա Վահրատեանին, և անոնցմէ երկուքը, ինչպէս տեսանք, վառած թոնիրը նետուեցան, և մէկ հաար միայն ազատած է այսօր, որ կը կաղմէ մեր թիւ Ե. ձեռագիրը:

Բոլոր հայ ձեռագիրները, որոնք տարագրութեան շրջանին հայ վանքերէն կողոպտուած են թուրքերու կողմէ, ունին միեւնոյն պատմութիւնը: Ձեռագիրները իրենց ազատագրութիւնը կը պարտին իրենց կողքերուն վրայ կրած արծաթեայ խաչերուն ու արծաթապատ դարձերուն: Յափշտակիչ թուրքեր անոնց դարձերը ծախելէ հաք, ձեռագիրներն ալ որպէս Կեալուհներուն արժեքաւոր Ս. Գիրքը, խնամքով պահած են զանոնք, որպէսզի յարմար առիթին սուղ գինով կրկին ծախեն Կեալուհներուն:

Այդպէս եղած է բոլոր կողոպտուած հայ ձեռագիրներու պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր չօրս ձեռագիրներու

պատմութիւնը (տատ, էջ 479, պատկեր 37): Այս չորս ձեռագիրները գրուած են Տոմարծայի և Կեսարիոյ վանքերուն մէջ և կողոպտուած են Թուրքերու կողմէ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի նոր մտանդարանէն, և ձեռքէ ձեռք ծախուելով հասած են մինչեւ Նիւ-Եորք, ինչպէս կը գրէ Պրն. Յարութիւն Հազարեան, որ զանոնք ստացած է Թուրքիայէն:

Պատմութեան Հրատ. Կեդր. Յանձնախումբի կողմէ կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնները գրասէր և հնագէտ Պրն. Յ. Հազարեանի, որ հայրենասիրաբար աէր կանգնած է իր հայրենի երկրին՝ Կեսարիոյ վանքերուն գրչագրական արտադրութիւններուն, որոնք Թուրքերու ձեռքէն ազատուած են: Կրկնակի շնորհակալութիւն նաեւ անոր համար, որ շնորհիւ Պրն. Յ. Հազարեանի սիրալիր բարեացակամութեան՝ մենք տեղեկացանք հնագրական չորս ձեռագիրներու կեանքի պատմութեան ու անոնց ներկայ հանգամանքին, ինչպէս նաեւ մեր պատմութեան սեպհականութիւնը դարձուցինք անոնց ներքին ու արտաքին մանրանկարչական ու նկարչական վերարտադրութիւնները՝ աւելի քան երեսուներկու լուսանկարներու նմոյշներով: Այս կերպով դիւրացուցինք գրչութեան արուեստին հետամուտ բանասէրներու գործը, որպէսզի բազմաթիւ կեանքներն Կիլիկիան վանքերէն դուրս ժ.Պ. և ժ.Ը. դարերուն Կեսարիոյ վանքերուն մէջ մշակուած գրչութեան արուեստի ոճը և գաղափար մը կազմեն անոնց գրչագրական և մանրանկարչական յատկութիւններու մասին:

Ձեռագիրներու լուսանկարչական վերարտադրութեան գործը կատարուած է նիւ-եորքաքնակ հայ լուսանկարիչ Պրն. Բենիամին Խաչատուրեանի կողմէ: Լուսանկարներու մաքրութիւնը, բնագիրներուն հետ անոնց տառերուն ու գիծերուն հարադասութիւնը և կենդանի արտայայտութիւնը ինքնին արդէն գաղափար մը կու տան հայ արուեստագէտին բարձր կարողութեան մասին:

Պրն. Յ. Հազարեան իր վերջին նամակով կը գրէ նաեւ թէ իր մօտ կը գտնուին Կեսարիոյ վանքերուն ու եկեղեցիներուն երբեմնի սեպհականութիւնը եղող եկեղեցական սպասներ, որոնք նոյնպէս Թուրքիայէն գնուած են: Մենք ստորեւ կու տանք այս տեղեկագիրը նամակին կարեւոր հատուածներու լուսանկարչական վերարտադրութիւնը՝ առիւտ համար մեր պա-

who feel to have been persecuted. I am not
 present, except Sunday - I am, by the way, a
 4. address of the London Convention, at the
 1816 meeting, at the same time, and in regard to
 the - English - I am, by the way, a
 member of the Association of the

who say that they are not present in the
 present, except Sunday - I am, by the way, a
 4. address of the London Convention, at the
 1816 meeting, at the same time, and in regard to
 the - English - I am, by the way, a
 member of the Association of the

I am, by the way, a
 member of the Association of the

առևտրական հայրենակիցի մատածումներուն և անոր գաղափարներուն հարադաս արտայայտութիւնները:

ԺԶ.

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ՄԷՋ ԴՐՈՒԱԾ ՉՈՒԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ԵՒՇԱՑԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ. ԻՐԵՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵԱՐԳՈՎ.

Երբ ձեռագիրներու յիշարակարաններու մասին կը խօսինք, պէտք է մոռնալ Տոմարծայի վանքի միաբաններէն մեծագոյնին՝ Դանիէլ վրդ. Բագուսեանի անունը, որ իր երիտասարդական կեանքին մէջ նուիրուեցաւ ձեռագիրներու ուսումնասիրութեան և անոնց յիշատակարաններու ընդօրինակութեան առմանակիր գործին:

Դանիէլ վրդ. Բագուսեան բանասիրական իր այս աշխատանքին չաա կանուխէն սկսած էր: 1895—1915 թուականներուն, մենք զինք կը տեսնէինք յաճախ վանքէն ներս ու դուրս առճարներու պատերուն, եկեղեցիներու սիւներուն և գերեզմաններու առպանաքարերուն վրայ, ուր խաչերու հետքեր և հայերէն արձանագրութիւններ կը փնտռէր:

Հիացմունքով ու ակնածանքով կը մօտենայինք բանասէր վարդապետին՝ ամէն անգամ որ անիկա իր անշուք սենեակին մէջ, ցած սեղանի մը առջեւ խռաէ բազմոցին վրայ իր հսկայ մարմինով ծունկի եկած էր և մազադաթեայ ձեռագիրներուն վրայ ծռած ընդօրինակութիւններ կ'ընէր և անոնց յիշատակարաններու հաւաքածոն կը կազմէր: Այդ մամերուն վարդապետի երեւոյթը հրաշալիօրէն կը յիշեցնէր հին դարերու մէջ գրչութեան արուեստին նուիրուած գրիչ եկեղեցականներու կեանքն ու գործը:

Մեր պատմագիրքի նախորդ էջերուն մէջ, Դանիէլ վրդ.ի անունն քանի մը անգամներ հանդիպեցանք, և զայն ներկայացուցինք որպէս բանասէր և կետարիոյ առաջնորդ Տրդատ Եպս. Պալեանի բանասիրական գործերուն որպէս գործակից ընկեր:

Տրդատ Եպս. Պալեան, գիտակ Դանիէլ վրդ.ի մատուոր կտրողութեան և բանասիրական արուեստին մէջ վարդապետի

ցոյց տուած համբերատար ոգիին և հմտութեան, 1900 թուականին զինք կանչած էր կեսարիոյ Ս. կարապետի Մայրավանքը, ուր մեծահոգի վարդապետը կը զբաղէր կեսարիոյ շրջանի վանքերուն և եկեղեցիներու յիշատակարաններուն և արձանագրութիւններուն հաւաքման ու ընդօրինակութեան գործերով, և թանկագին նիւթեր կը հայթայթէր ի նպաստ Պալեան Սրբազանի ձեռագիր հաւաքածոներուն:

Սատարոյ Պալեան Սրբազանի աիրող հրամանին հնազանդ այս համեստ վարդապետը, այսպէս քանի մը տարիներ բացակայեցաւ իր ծննդավայրը հզող Տոմարծայէն, և ինչպէս ինքը յաճախ կը կրկնէր, կարօտը քաշեց իր սիրելի ժողովուրդին և անոր հրաշակերտ վանքին:

Ուստի բոլոր այն պատմական յիշատակարաններն ու արձանագրութիւնները, որոնք այսօր կեսարիոյ շրջանի պատմագիրներուս համար թանկագին վկայութիւններ են, և որոնք այդ շրջանի վանքերուն և եկեղեցիներուն անցեալ դարերու պատմութիւնը այսօր մեր օրերուն կը կապեն, կը պարտինք առաւելապէս Դանիէլ վարդապետի լուռ, ինքնամոլի և համբերատար աշխատանքին:

Եթէ այս երկու բանասէր եկեղեցականները, Տրդատ և Դանիէլ, այդ թուականներուն չփութային իրագործելու իրենց բանասիրական աշխատանքը և իրենց նախորդներուն նման անաւարբեր մնային հաւաքելու կեսարիոյ շրջանի վանքերուն և անոնց սեպհական ձեռագիրներու արձանագրութիւններն ու յիշատակարանները, ի՞նչ մեծ դժբախտութեան մը առջեւ պիտի գտնուէինք այսօր, երբ 1915 Եղեռնի թուականի յանկարծական աղէտէն հաք անոնք իսպառ փճանային. մենք պիտի զրկուէինք անցեալը մեր ներկային կապող այդ վաւերական հարստութիւններէն: Ինչ որ անխուստփելին էր, պատահեցաւ, և վերահաս տարագրութիւնը ջարդեց ու փճացուց հայ ժողովուրդը, անոր եկեղեցիներն ու հարստութիւնը և հայկական մշակոյթը:

Պալեան Սրբազանի բանասիրական հաւաքածոներէն մեզի ծանօթ են «Հայ Վանորայք» և «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա» երկերը: Պալեան Սրբազանի անունով ճանչցուած այս գործերը աշխատանքի մասը կը կազմէին նաեւ Դանիէլ վարդապետի ձեռագիր հաւաքածոյին. դժբախտաբար սակայն «Հայ Վանորայք»ի հեղինակ Սրբազանը գնահատանքի ոչ մէկ

յիշատակութիւնն կ'ընէ վարդապետի աշխատանքին, որուն համար բանասէր վարդապետը իր երիտասարդ տարիքին կորսնցուցած էր իր աչքի լոյսը և մեր օրերուն գրեթէ անշարժութեան մատնուած էր:

Մենք որպէս գնահատանք մեր տքնաջան վարդապետի այս աշխատանքին, զայն կը դասենք մեր գրիչ քահանաներու շարքին, և այս իսկ ուղղութեամբ վարդապետի հարազատ լուսանկարը կը զետեղենք գրչութեան արուեստին նուիրուած այս բաժնին մէջ(*): Յարգանքի նոյն զգացումով, ձեռագիրներու յիշատակարաններու վերջաւորութեան, նոյնպէս կը զետեղենք Տրդատ Եպս. Պալեանի լուսանկարը, որպէսզի երկու գործակից զոյգ բանասէրները մեր պատմութեան մէջ գրուեն իրենց արժանի տեղը: Հին օրերու գրիչներու պէս կը խնդրենք երկու բանասէրները յիշել «յաղօթս ձեր, միով տէր ոլորմեայիւ»:

Ժամանակագրական կարգով ստորեւ կու տանք բոլոր այն ձեռագիրներու յիշատակարանները, որոնց գրիչները Տոմարծացիներ են, ինչպէս նաեւ մաս մը կեսարիոյ վանքերուն և եկեղեցիներուն մէջ գրուած ձեռագիրներու յիշատակարանները, որոնք որպէս աղբիւր ծառայեցին մեզի, երբ մենք կեսարիոյ առաջնորդներու մասին մեր տեղեկութիւնները տուինք:

(*) Վարդապետի լուսանկարը պատրաստուած է գրքիս հեղինակի կողմէ: Լուսանկարի բնագիրը գտայ 1916 Յուսականին Երուսաղէմ Ս. Յակոբայ վանքի միարաններէն եւ մեր հայրենակից Տոմարծացի վաղամեռիկ **Կարապետ Սարկուսզ Պարոտմեանի** Թղթածրարներուն մէջ, երբ իր մահուան երկրորդ օրը վանքի Թարգման եւ նախապէս Լաթաքիոյ առաջնորդ Մովսէս վրդ.ի հետ հանգուցեալի գոյքերը կը տեղաւորէինք:

Լուսանկարին տակը վարդապետը իր ձեռքով գրած է յիշատակի որպէս նուէր **«առ տիրացու Կարապետ սիրելիին իմ»**: Լուսանկարուած է, ըստ արձանագրութեան, 1900 Յուսականին Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին մէջ, ձեռամբ ծանօթ լուսանկարիչ **Թալաւցի Ստեփանեան** եղբայրներու:

ՊԱՏԿԵՐ 77.— Դանիէլ Վ.րդ. Բազումեան
Rev. Father Daniel Pazoumian

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ՏՈՄԱՐԾԱՑԻ ԳՐԻՉՆԵՐՈՒ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ ԺԱՄԱՆԿ՝ 1206

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. ԲՈՂՈՐԱԳԻՐ, ԵՐԿՈՒԼՆԱԿ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «(*)Փառք... գրեցաւ՝ եւ ծաղկեցաւ Ածաբուղիս Սբ. Աւետարանս Քսի, ձեռամբ բազմամեղ եւ փցուն անիմաս եւ յանցաւոր գրչի Գրիգոր քահիս ի Տուժարծու, որ անուամբ գոչիմ եւ ոչ գործօք. ի բուսկանիս Հայոց ՈՅՆ (1206) յաւարեցաւ Յուն-վար ամսոյ Գ. աւր շաբաթ, ի գաւառս Կեսարիոյ Կապադովկեցոց ի հռչակաւոր անապատիս սրբոյն Կարապետի Յովհաննու, և սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային և սրբոյն Թէոփրոսի և սրբոյն Մեղիկերիոսի զինաւորի, եւ այլ բազմահաւամբ սրբութեանցս, ի յեղիսկոսութեան՝ [գրիչը կը փոխուի] Տէր Ազարիս վերայսեսչի որոյ ցանկացող եղեալ այս փրկագործ սբ. Աւետարանիս զհեղահողի եւ զհաւասարիմ ձերունին զհրաբրպալին եւ զիւր կողակից զԿուլտասարն որ փոխեալ է ի Քս., եւ ամենայն աւետան մեծաւորին իւր, յիշեցեմ ի մաքրափայլ յաղաքս ձեր զհորպալին որ ստացաւ զՍբ. Աւետարանս եւ յեւ յիշատակ ի վանս սրբոյն Գրիգորի Նիւսացոյն որ է եղբայր սրբոյն Բարսեղայ հայրապետին: Արդ մի ոք իշխեսցեմ հանել զսա ի դրանե սորին, երբ անգգնի զպատիժն Կայենի առցե եւ զմասն Ուգայի եւ զՔրիստոս խաչահանողացն ամեն: Եղիցի եղիցի. Հայր մեր որ յերկինս սբ. եղ.»: (Յիշատակարան Ա.): («Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց ի Թուրքիա», էջ 9)

ԺԱՄԱՆԿ՝ 1207

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք երիցս անբաւից անեգրական տութեանն անբաժանելի սբ. Երրորդութեանն եւ մի Աստուածութեանն հաւր եւ որդւոյ եւ հոգւոյն սրբոյ այժմ, եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամեն:

Որ եւ կարողութիւն իմոյ տկարութեանս ժամանել ի կատարումն Սբ. եւ Ածախաւս աւետաբեր աւետեաց աւետարանիս, որ քառափակ զնացիւք զընդհանուրս ուղղանելով պայծառացուցան եւ զանձինս հաւատացելոց շնորհաւ սուրբ հոգւոյն:

(*) Յիշատակարանները կ'արտատպենք նոյնութեամբ, ամփոփօխ պահելով ամենց բնագիրներուն կէտադրութիւնն ու սխալները:

Եւ արդ գրեցաւ սա ի բօլականիս մեր ՈՅԶ. ի բազաւորութեան Հայոց Մեծի Լեւոյնի եւ բարեպաշտի ի յեառն Տարսովնի, յանապատիս Ճիրտկայ ընդ հովանեալ Սրբոյ Կարապետիս եւ այլ սրբոց: Ի Հայրապետութեան... Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսին: Հրամանաւ եւ արդեամբք Վարդանայ կրաւնաւոր քահանայի, որ ստացաւ զսա յիշատակ իւր եւ ծնաւդաց իւրոց եւ ազգականաց, կենդանեաց եւ ննջեցելոց... իւրոց յաշխարհի: Եւ գրեցաւ սա ձեռամբ Կորապետի մեղապարտի եւ խռոտագիծ գրչի, ի ծերութեան եւ ի տկարութեան ժամանակի խաւարեալ աչաւք:

Եւ արդ աղաչեմ զամենեսեան ոյք աւզտիք ի սբ. մասեցնիս, յիշատակի արժանի առնել զստացաւղ սորա զՎարդան, եւ զՏէր Բարսեղ քահանայի նորա, եւ զամենայն տոհմայինս նոցա զմեռեալս եւ զկենդանիս, զի ողորմեսցի նոցա Քս. Ած. եւ ի հանդերձեալ գալթսեանն իւրոյ եւ բողքէ զյանցանս նոցա: Ամեն: Ընդ նմին եւ զիս զտառապետ զրիչս Կորապետ յիշեցիք, եւ զամենայն վերոգրեալս ի սմա: Եւ որ առասն է ի տուրս եւ աննախանձ ի հասուցումն Քս. որդին Աստուծոյ ամենեցուն ողորմեսցի յիշողացդ եւ յիշելոցս, եւ պարգեւեսցէ զարեւոյթիւնն իւր եւ նմա փառք ընդ հաւր եւ հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս, ամեն:

Իտարձեալ յիշեցեմ ո՛վ սբ. քահանայք եւ մանկունք սբ. յեկեղեցւոյ ուր հանդիպիք սրմա՝ կարդալով կամ յաւրինակելով կամ տեսանելով, յիշեցեմ ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր... յանուն մեղաւք մտաւորեալ ի մեջ յանցաւոր ՐԱ. զանարժան հոգ եւ մոխիր զԿիրակոս երեցն, զհայրն իմ եւ զմայրն իմ, եւ յուսուցիչն իմ զՍրբեցի Աստուածատուր վարպետն իմ յիշեցեմ եւ Ած. զձեզ յիշե իւր միւս անգամ զայուսն ամեն:

Որ վերստին նորոգեցի եւ ընդ նմին զԿիրակոս յեպիսկոպոսն եւ զծնաւդս իմ, եւ ընդ նմին զՓանոս...»:

Այս յիշատակարանը մեր Թիւ Դ. ձեռագիր Աւետարանի գլխաւոր յիշատակարանն է, որուն համառօտագրութիւնը և միւս փոքր յիշատակարաններու ընդօրինակութիւնը մենք տեսանք (տտ. էջ 548—553):

Ձեռագիր այս Աւետարանի գլխաւոր յիշատակարանի գրիչ Կարապետ քահանայի «ի յեառն Տարսովնի յանապատիս Ճիրտկայ» յիշատակագրութիւնն և գործունէութիւնը ինքնին վկայութիւն են թէ ժ. Գ. Գորուն կատարիոյ շրջանի վաղեմի յարաբերութեան մէջ գտնուած են Կիլիկիոյ վարդապետանոցն և

բուն հետ և որպէս գրչութեան վայրեր իրարու կապուած էին:

Յետոյ այս յիշատակարանով, գրիչը մեզի կը ներկայանայ միեւնոյն թուականներուն (1206, 1207) Տոմարծայի մէջ գործող Տոմարծայի Գրիգոր քահանայի որպէս ժամանակակիցը, և թերեւս ալ մօտիկ տղականը:

Կարապետ գրիչ քահանան իրմէ հաք ամբողջ եօթը դար (1207—1915) կ'ունենայ իրեն յաջորդող գրիչ քահանաներու պատկառելի խումբ մը, որոնցմէ շատեր իր անունին հետ կապուած են որպէս գերդաստանի օճախին նահապետը, պահած են անոր Կարապետ անունը և այդ յիշատակին համար կոչուած են Տէր Կարապետեաներ: Քահանայական այս նոյն օճախն է որ հետզհետէ միացած է գրիչ և ուսուցիչ Մշեցի Աստուածատու Եպս. ի գերդաստանին հետ և կոչուած են Հազարեանեաներ կամ Տէր Կարապետեաներ:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1274

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Աւխաստդացն ի սմա՝ կոստանդեայ եպիսկոպոսի Կեսարու... եւ հաւրն ոորա թորոս քահանայի...»: «Կազմեցաւ սայ ձեռամբ մեղուցելոյս Կորապետի ի բուի Հայ. ԶԻԳ. արդ ես տառապեալ կազմող սմայ...»:

Զեռագիրը կը գտնուի երուսաղէմի Թանգարանը և կը կրէ 353 թիւը:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1469

ՅԱՅՍՄԱԽՈՒՐՔ.

Այս թուականով ձեռագիր մը տեսած ըլլալ կը հաւատանեն Տրդատ Եպս. և Դանիէլ վրդ. ու անոր յիշատակարանին մէջ գտած են անունը Կիրակոս Եպս. Տրապիզոնցիի (Տես Հայ Վանորայք, էջ 33):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1478

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք եւ գոհութիւն... Գրեցաւ եւ ծալկեցաւ եւ ոսկւով զարդարեցաւ... Սբ. Աւետարանս... ձեռամբ... յանգաւոր գրչի Յովանիսի Եզընկեցեայ՝ ի քականիս Հայոց ի յինն

հարիւր Լե. ի գաւառս *Կեաւրիայ*... *Սրբոյն Գրիգորի Նիւսացոյն*... ի յեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգիս *Տէր Կիրակոսի սրբաանեալ օրքեպօ.ի եւ Տէր Անդրէասի*»:

Ձեռագիրը պահուած՝ Լէյսի Հաճախարանին Մասենագարանը:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1481

ՃԱՇՈՅ ԳԻՐԲ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք... գրեցաւ... ի բուականիս... ԶԼ(=1481) ձեռամբ Տէր *Յովանէ Նաղաշին*, եւ աւակերտին իւրոյ *Սահիաննոս*... Կեսարիոյ ի Սուրբ Ուխտս որ է արդո Սրբոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ... յեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգի *Տ. Կիրակոսի, Տ. Անդրէասի*...»:

Ձեռագիրը պահուած էր Թուրքաստանի Ս. Թորոս եկեղեցին (տես ԼՈՅՍ, 1906, էջ 144):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1484

ՃԱՇՈՅ. Նկարագորդ, փայլուն, յղուած և փոքր ինչ գեղնադոյն թուղթով: Բաւարացի:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք... արդ ցանկացաւ եղեալ այսմ... բուրասանիս... *Մղաւսի Խօճոյ Մանուկն*, եւ ես գրել... սր. տառս... եւ եղ զսա յիշատակ... ի դուռն սբ. Ած.աճնին ի մայրաքաղաքս որ Կեսարեայ... ի հայրապետութեան Տ. Ասեփանոսի... եւ յի՛ր ամի այսմ նահանգիս Տ. Անդրիասի եւ Տ. Կիրակոսի ի քվականութեան Հայոց ԶԼԳ: Արդ գրեցաւ... ձեռամբ... իմաստ գրչի Յովհաննէս յանցաւորի... անապասս Ս. Գրիգոր Նիւսացւոյն...»:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1495

ՅԱՅՍՄԱԿՈՒՐԲ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք... Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ... գրչիս *Յովանէս Արեղի*... ի քվականութեան Հայոց յինն ՀՌի Խ՛ի, ի գաւառս Կեսարիոյ ի գեղս որ կոչի Մանսիսոն... յեպիսկոպոսութեան Տն. *Կիրակոսի*...»:

Այս անտիպ յիշատակարանը տանուած է Տրդատ եպս.ի և Դանիէլ վրդ.ի «Յուլցակ հայ ձեռագրաց Ս. Կարապետի վա-

նուց նոր մատենադարանին ի կեսարիա» գործէն: Այդ ցուցակին համաձայն՝ այս Յայսմաւուրքը թիւ 3 ձեռագիրն էր նոյն մատենադարանին:

Այս և Վերի (ժամանակ 1471, 1481, 1484 և 1495) յիշատակարանները կը յիշեն այդ թուականներուն կեսարիոյ առաջնորդ Տէր Կիրակոս և Տէր Անգրեաս Եպիսկոպոսներու անունները:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1516

ԱԻԵՏԱՐԱՆ. գրուած ի Սիւ 1222 թուին. սենի երկրորդ գրչէ մը հետեւեալ յիշատակարանը. —

«Ձկագմոյ սբ. եւ կենսակիր Աւետարանիս յիշեսցիք ի Քս. Վովսէս մեղապարտ գծողս եւ Ած. յիշէ զՁեզ ամեն: Եւ յիշեսցիք ի Քս. զքսացոյ սբ. Աւետարանիս զՅովհանէս ճնողին որդին եւ ըզհայրն իւր զԿոստանդին եւ զմայրն իւր զԸսպիլն եւ զիւր կողակիցն զԸսպիլ եւ զորդիք նոր և հանգուցեալ առ Քս. ամեն: Եւ որք ընթեռնուք սբ. Աւետարանն կարդալով կամ աւրինակելով յիշեսցիք ի Քս. զճնողին աղայն զՅովհանէսն եւ զիւր հաւասարն զհեցեալսն ամեն, եւ որք յիշէք հայր մեղայիւ եւ ողորմի ասելով եւ դուք յիշեալ յիցիք ի Քս. ի սբ. արայութիւն ամեն: Կազմեցաւ եսոյ սբ. Աւետարանս ձեռամբ Մովսէս քահանային ի գիւղն որ կոչի Տումարղայ ըն(դ) հովանեաւ Սր. Ածածին ի քվ. Հայոց Ջկե(=1516), եւ ի հայրապետութեան Տն. Տեւ Յահաննէս կաթուղիկոսի եւ ի ժամանակ Սուլթան Սէլիմին եւ մի ոք իշխեսցէ սայ գրաւելով կամ ծախել, նայ զՈւղայ եւ զԿայքնի կրէ, եւ ընդ Քս. ի Այ. ամեն եղիցի, եղիցի»:

(Տե՛ս «Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց ի Թուրքիա», էջ 65):

Որպէս գծող, գրող և կազմող Մովսէս այս քահանայի անունին մենք նախապէս հանդիպեցանք, որ գործած է Տումարձայի և չրջակայ հոյ գիւղերու մէջ (տե՛ս առաջ, էջ 485):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1532

ՄԱՃՏՈՅ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «1. Փառք... գրեցաւ աւրհնութիւնաբեր ցուցակս այս ձեռամբ մեղաւոր եւ անարժան յանցաւոր եւ փրցուն գրչիս Մովսէս անպիտանիս ի քվականիս... ՋՁԱ(981+551=1532)

ի գաւառիս Ծամբնդոյ ի գեղն սր կոչի Զեւոլի ի խնդրոյ դեռաբուսի (երկու տոլ սրբուած): Արդ աղաչեմ զՁեզ քննյք. յիշեցեմ ի Քս. զՄուրառի հոգին եւ զիւր ծնաւդն զՀաղարչայն որ ետուր յիւ հեւալ ընչիցն եւ եառ գսք. գիրն, եւ եդ յիշատակ Մուրառի հոգոյն ի սբ. Սիօն»:

2. Թղ. 254ա. (օտար գրչով) «Զվերջին կապաւոյ սբ. գրոցս զԿիրակոս անարժանս յիշեցեմ եւ Ած. զՁեզ յիշեմ. ամեն»: (Յիշատակարան Դ.):

Այս ձեռագիրը կը մնար Պալականի Ս. Խաչ եկեղեցին տես ԼՈՅՍ, 1906, էջ 335—336):

Այս և վերի ձեռագիր Աւետարանի գրիչը նոյն Մովսէս քահանան է, իսկ գրչութեան վայրը՝ Զեւոլին, որ, ինչպէս տեսանք, Տոմարծայի սահմանին մէջ մեր օրերու Զափալու աւերակ գիւղը եղած է (տես մաս, էջ 378):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1511

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք Փրկչին. յիշատակ գրչին. Ած. ողորմի ստացաւդին, երանի ե քո բոլոր բերանով կարդացողին»:

«Փառք եւ գոհութիւն եւ երկրպագութիւն... ամեն: Արդ շինեցաւ մագաղաս սորա գրեցաւ եւ ծաղկեցաւ... Սուրբ Աւետարան... ձեռամբ... գրչի Ներսէսի... ի թվականիս Հայոց ԶԿ (=1511) ի գաւառս Կեսարիա... ի գեաւոյս որ կոչի Սպիլիս ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին...: Արդ աղաչեմ... յիշեցեմ... գրիչս զՆերսէս, եւ զստացողս սորա զՅոհաննէս կաթողիկոսն եւ զուսուցիչսն իմ զՅոհաննէս Նաղաւն եւ զհայրն իմ զՅովնանն քան քան քան, եւ զմայրն իմ զՏովլաթն եւ զեղբարս իմ զԱստուածատուր եպս. եւ զԹարմանն եւ զՀայրապետն...»

Զեւոլի գրչու պահուած կը մնայ Հալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, մագաղաթեայ չքեղ ձեռագիր, գեղեցիկ գրչութեամբ և նկարներով: (Տես, Արտաւազդ Արքեպս. Սիւրմէան, «Յուցակ Հայերէն Զեւոլացի Ս. Քառասուն Մանկունք Նկերեցոյ Հայեպի», էջ 6—7)»:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1535

ՄԱՇՏՈՅ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. Թղ. 246ա. «Փառք... գրեցաւ... ի չրվակա-

նուրբեանս Հայոց ԶԶԻ. ձեռամբ... *Ներսէսի...* ի գաւառս Կեսարիոյ ի գիւղս, որ կոչի *Իսպիլիա...* Յիւեցեք... *զՆերսէս* գծողս եւ զվարդապետն իմ *զՅովանէս Նազաշն* եւ զհայրն իմ *զՅովան* քնն. եւ զմայրն իմ *զՏովրաթն* եւ զեղբայրն իմ *զԱսատուածատուր* եպս. եւ զհորն իմ *զԱննան* եւ *զԽաթուռն...*»։ (Անիսիպ)։ Էջմիածնի Մատենադարան, Թիւ 2570 ձեռագիր։

Այս և վերի Աւետարանի գրիչը նոյն *Ներսէս քահանան է, զուսկը՝ Յովհաննէս քահանայի և եղբայրը՝ Տոմարծայի առաջնորդ և ուսուցիչ Ասատուածատուր եպս.ի, որոնց մասին մենք տեսանք մեր նախորդ էջերուն մէջ սրպէս մեր օրերու Հազարչենց (Տէր Կարապետենց) գերդաստանի պատերը։*

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1545

ԿԻՊՐԻԱՆՈՍ Ա. ԿԱԺ ԱՂՏԱՐԲ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Գրեցաւ Կիպրիանոսս ի մայրաքաղաքն Կեսարիոյ ի քվ. ԶԳԻ.»։ *Կազմող՝ Մովսէս։ (Ձեռագիրը պահուած է ի Ս. Ղազար և Հ. Մկրտիչ վրդ. Պատուրեանէ հաղորդուած)։*

Այս ձեռագրի և միւս ձեռագիր Աւետարանի (գրուած 1516-ին) գրիչը Տոմարծայի մէջ գրող նոյն Մովսէս քահանան է, որ այդ թուականներուն (1516—1545) մեզի կը ներկայանայ սրպէս գրող (հմտ. տատ, էջ 485)։

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1552

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք... գրեցաւ եւ ծաղկեցաւ եւ զարդարեցաւ Ածաբուխ սբ. Աւետարանս Քս.ի, ձեռամբ բազմամեղ եւ փծուն անիմաս եւ անցաւոր գրչի Պաւղոսի Քասառղանցոյ ի քվականիս Հայոց ի յինն ՌԱ(=1552), ի գաւառս Կեսարիա Կապադովկացոց ընդ հովանեաւ սբ. Ածառնին եւ Սրբոյն Սարգսի Զաւրաշարին եւ որդւոյ նորա Մարտիրոսին եւ սրբոյն Մերկերիոսի զինաւորին, եւ այլ բազմահաւաք սրբութեանց, ի յեպիսկոպոսութեան այսմ նահանգիս Տ. Յովանէս սրբասնեալ Արքեպիսկոպոսի։ Ի յայսմ դառն եւ անբարի ժամանակիս ցանկացաւ եղեալ Ածային Սբ. Աւետարանիս ի բարի յարմարոյ ծրնեալն եւ Ածային աւրհնութեամբ սնեալն պարոն Խաթիւռչան եւ բոսացաւ Սբ. Աւետարանս յիշատակ իւր եւ կողակցին իւրոյ Խաթուռ Մամիկին եւ

ծնաւդացն նորին ի Աշիւի Ղարիպին եւ մաւրն Սառային եւ մեծ պապուն Էշիւին եւ կենակցին Սիրմային եւ Մարգարէին եւ Յիր-
ժիշին, Խաւարիկին: Դարձեալ եւ եղին յիշատակ. անջնջելի ի դուռն
Սբ. Ած. ածին, որ կարգան հանապազ եւ Ած. ողորմի ասեն: . . .
. Յիւսէգեք ի Քս.
զուսուցիչ իմ ըզԱծ. ասուր Մըշեցի կպս. որ բազում աշխատու-
թեամբ սնուց եւ ուսոյց գիտ ի գործս այս արհեստի, հասուցեք նմա
Տր. Ած. զերկնից արքայութիւնն եւ զանցեսում ուրախութիւն ամեն:
Նաեւ զմարմնաւոր ծնաւդս իմ զհայրն իմ զԿոնստն եւ զմայրն իմ
զԽանսուտն, եւ զմեծ մայրն իմ զԽանսուտն եւ զեղբայր իմ
զՅակոբն եւ զեղբայրն իմ զՓաշայն զփոխեցեալն առ Քս. եւ զկե-
նակիցն իմ զՍոկրատն եւ զգեղաբոյս մանկունս զԱրիզմանն եւ
զԲախտասարն, զկենդանիս եւ զհանգուցեալս ի Քս. Ած., եւ որ
յիշեք յիշալ յիցի առաջի Այ.: Կրկին աղաչեմ Ած. ողորմի ասացեք
աներոյ իմոյ Միլիտանին, որ աշխատեցաւ ի կոկելն քրթիս, վարձս
Այ. առցեք ամեն: Դարձեալ յիշեցեք ի Քս. զեղբարին իմ զԾիրինն,
զՀաղարչանն, եւ զգուստն իմ զՏովլաթ եւ ըզՄարգարէն եւ
զՍառան եւ զգեղաբոյս բոռն իմ զՀաղարչան եւ համաւերեն Էշի-
ւինց ննջեցելոցն հոգոյն Ած. ողորմի ասացեք եւ ինձ անցաւոր ա-
նարժան Պաւղոս քահանայի, եւ որ զմեզ յիշատակեմ միով Ած. ո-
ղորմեայիւ, եւ ինքն յիշեալ յիցի առաջի դասասանին Քս. ի, ամեն»:
(Տե՛ս «Յուդակ Հայ Ձեռագրաց ի Թուրքիա», էջ 50—51):

Ձեռագիրի գրիչ Պաւղոս քահանայի ծննդավայրը Քաս-
սողան մեզի ծանօթ է Տոմարծայի սահմաններուն մէջ սրպէս
մեր օրերու Կասիլլէր տեղակ մեծ վայրը, և եղած է 1307
թուականին կախակոպոսանիստ քաղաք մը (աստ, էջ 368, 435):
Քասսողանցի Պաւղոս աշակերտած է Աստուածասուր կպս. Մշեցիին,
և իր ձեռագիրի այս յիշատակարանին մէջ յիշած իր գերդաս-
տանի տնուններուն մեծ մասը, որոնք տակաւին մեր օրե-
րուն պահուած էին որոշ գերդաստաններու անդամներուն մէջ:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1570

ՄԱՇՏՈՅ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. Թուղթ 245ա. «Փառք ամենապ... Դրեցաւ
աւրհնութիւնաբեր ցուցակ այս ի քվականի Հայոց ՌԺԹ, ձեռամբ
...գրչի Խափլան դպրի, որ Ելվնի անուն Գրիգոր կոչի, ի գաւառս
ի Տումարգայ...»:

Այս յիշատակարանը մեր թիւ Ա. ձեռագիր Մաշտոցի յիշատակարանն է, որուն ամբողջականութիւնը և լուսանկարչական վերարտադրութիւնը մենք տեսանք (տատ, էջ 405, պատկեր 33):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1572

ԱԻՇԱՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, թուղթ 390թ. «Արդ գրեցաւ կիրակիի Բարոզս եւ կազմեցաւ սբ. Աւետարանս ի գիւղափաղաֆն ի Տամարգծայ ի ձեռամբ անարժան Գրիգորի քհ.ին, որ եմ լցեալ մեղաւք ի մեջ անցաւոր (աշխարհ)ին... ի քվին Ռիւս ի դուռն Սբ. Ածածնին եւ Սբ. Պետրոսին, ի յառաջնորդութեան սբ. ուխտիս սր. Յովհաննէս Կոյ.ն եւ գոլուցիչն իմ զԱծատուր վրդ.ն: ...Դարձեալ յիւրեքի ի Քս. Շիր Բնն. եւ զորդին զԹորոս Բնն. որ ետուր ի հալալ բնչիցն եւ ետ կապել Սբ. Աւետարանս իւրեանց հոգոյն յիւստակ...»: (Յիւստակարան Զ.):

Ձեռագիրը գրուած է 1317 թուականին «ի Սիս»: (Տես Տրդատ Կոյս. Պալեան և Դանիէլ վրդ. Բաղուժեան, ՀԱՅ ՎԱՆՈՐԱՅՔ, էջ 35: Ընդօրինակուած ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅ ՁԵՌԱԳՐԱՅ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՈՒՅ ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ Ի ԿԵՍԱՐԻԱ գործէն ուր կը կազմէ նոյն մասենագորանին թ. 14 Ձեռագիրը):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1574

ՃԱՇՈՅ.

Տրդատ Կոյս. և Դանիէլ վրդ. կը յիշեն ՀԱՅ ՎԱՆՈՐԱՅՔի մէջ այս ձաւոց ձեռագիրը, որ ունէր վերը յիշուած և 1572 թուականին գրուած Աւետարանին նման յիշատակարան մը:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1574

ՄԱՇՏՈՑ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. 1. «Այս ծաղկիս անունն է Սիսոր, միսֆս եւ սալոր, խելֆս եւ պղսոր, զձեզ աղաչեմ տէր հոգեւոր, ինձ ասեմ Աստուած ողորմի, Արղուժան Դպիր»: 2. «Եւ անարժան մեղաւոր Մուր. Աստուածասուր ծոյդ յոյ ով անմահ քաղաւոր ՌիԳ.(=1574)»: 3. «Փառք արարչին Աստուծոյ, աւրն աղահացից առաջի բքթուն հինգեաբքին ողորմութեամբն Աստուծոյ աւարեցո ձեռամբ Մշցի

Աստուածատուր մեղապարս եպսկսի»: 4. (Գլխաւոր յիշատակարան). «Փառք... գրեցաւ... այս Մաշտոց ի քվականիս... ՌԻԳ (=1574), ձեռամբ գրչի Մշեցի անպիսան Աստուածատուր տուպ եպս.ե ի գաւառն... ի Կեսարիա... Սուրբ Կարապետին... առնել արժանի զհոգեւոր հայրն իմ զերածիշա եւ զքաղցրաբարառ զկաշատուր վրդ.ն... որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց զանպիսանս... զուսուցիչն իմ զկուսակրաւն վրպ.ս իմ զսր. Մակարն...»: 5. «Դարձեալ... յիշեցեմ... Պա կաթունն որ ստացաւ զայս Մաշտոցս... ի յիշատակ... մաւրն Կունաշին եւ հաւրն Ամիր Սարգիս, եւ աղբաւրն Մելիքշաին, իւր որդւոյն Սուճային եւ Խւրին եւ դստերացն Մորէի եւ Նազլու... ի մայրաքաղաքն Կեսարիոյ իգեղն Կարմուրայ Պայ կաթունն, որ ետ ի գեղն Մանճուսուն ի դուռն Սուրբ Թորոսայ իւրեանց յիշատակ: Ասուած զայն քննյ. եւ զայն սարկաւագն աւրհնեմ, որ յաքով բռնեմ եւ սուրբ պահեմ... եւ ինչ քն. եւ ինչ մարդ որ ծախեմ եւ ուր առնեմ ԳժժԸ հայրապետաց անեմքն զԿային եւ զՅուդային ժառանգեմ ամեն»:

Զեռագիրը կը գտնուէր Մանուսուրնի Ս. Աստուածածին եկեղեցին (տես ԼՈՅՍ, 1906, էջ 1102—1103):

Գրիչը այստեղ կը յիշէ իր հոգեւոր հայրը երաժիշտ և քաղցրաբարառ Խաչատուր վարդապետը (յետոյ Կաթողիկոս՝ Կիլիկիոյ կաշատուր Բ. Զէյթունցին, 1560—1584), նաեւ իր ուսուցիչը (գրչապետ) Մակար վարդապետը:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1576

ԳԱՆՁԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Արդ գրեցաւ եւ աւարտեցաւ գանձարանս աստուածային մասեցից ձեռամբ յոգնամեղ եւ տարաւ ոգոյ սուսանուն Գրիգոր Երիցու ի գիւղն Տոմարղծայ, քնդ հովանեաւ ամենաւրհնեալ տիրամաւրն Աստուածածնին եւ սուրբ առաքելոյն Պետրոսի եւ Ս. Սարգսի զօրավարին եւ այլ ամենայն սրբոց որք աստ յիշատակին. ամեն: Ի քվականութեանս Հայոց ՌԻԵ (1025+551 = 1576) ի կաթողիկոսութեան տեառն կաշատուր եւ ի յառաջնորդութեան այսմ նահանգի Տէր Յովհաննէս Կաթողիկոսի Հրդեհցեոյն: Արդ որ հանդիպիք սմա եղանակելով կամ աւրինակելով, յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր գանպիսան գծողս՝ զԳրիգոր Գծողս, եւ զձնողսն իմ զՄահեստի Անդրիկ, եւ զմայրն իմ զԵղ-

նիկն եւ զայլ քննանիս եւ զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն մեր յի-
ւեսչիք ի բարին Քրիստոս, եւ որք յիւր յիւր յիւր ի Քրիստոս
Աստուծոյ մերոյ. ամեն: Կրկին աղաչեմ յիւր ի Տէր *դուսուցանող
վարպետն իմ զԱստուածաբան Նեղահոգի Կոնստանտին*, որ բա-
զում ջանիւ ուսոյց ինձ. հասուցեց նմա Տէր Աստուած զերկնից ար-
քայութիւնն ամեն: Դարձեալ աղաչեմ յիւր ի Քրիստոս զսացող
զանձարանիս *Կոստանթնուս Մամոն* հոգւոյն, որ սացաւ զսա ի
հալայ քննից իւրոց եւ եղ յիւստակ ի *դուռն սուրբ Յոկորայ*, որք
կարդան հանապազ ի Տաւնս տէրունական եւ ի Տաւնս ամենայն
սրբոց եւ ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ եւ ողորմի ասեմ բա-
րեմիս եւ աստուածասէր *Կոստանթնուս Մամոն* հոգւոյն եւ իւր նրն-
ջեցելոցն, որ հանգուցեալն են առ Քրիստոս, *Փանոսին ու Հազար-
շին*, ամեն. եւ ամենայն արեան մերձաւորն եւ Աստուած որ առաս
ե ի տուրս բարեաց յիւրոյացող եւ յիւրեցելոցն առ հասարակ ողորմի.
ամեն: Ո՛վ եղբարք, սղալանաց եւ խոճորութեան գրոցս անմեղադիր
լերուք, քանզի կար մեր այս է: Դարձեալ յիւրեցեք ի Քրիստոս բա-
րեմիս եւ հաւատարիմ *Մամոն Կոստանթնին* հոգւոյն եւ իւր
դուստրաց *Մարիամին* եւ *Լատելին*, որ հանգուցեալ է առ Քրիստոս:
Աստուած իւրեանց փոխարէն վարձս հասուցանեք առ Քրիստոս. ա-
մեն: եւ ես ի ձեռն *Շիրին Կրիցուն*, եւ իւր որդւոյն *Թորոս քա-
հանային*, որ յաւ պահեմն եւ խնամով, Աստուած զձեզ աւրհնեք. ա-
մեն...»: (*Յիշատակարան Է.*): (*Տե՛ս Թորոսի Արքեպս. Գուշակ-
եան, Յուդակ Հայերէն Ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաս-
տիա, Հանդես Ամսօրեայ, 1927, էջ 314—315*):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1579

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ԱՅԼ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. ՔՁանարժան եւ զանախան ծառայն
Այ. զկազմող Սբ. Աւետարանիս զմեղապարտ *Մշեցի Ած. աստուր
Կոստ.* եւ զիւր ննջեցեալն յիւրեցեք առ Քս. ի թվին ՌԻԸ (= 1579),
Յուլիս ամսոյ ԻԶ. Վարդապետի կ(ի)ր(ա)կին վճարեցաւ գիւղաբա-
ղաքն ի *Տուժարգայ*, առ ոսս *Սբ. Ած. աստին*, յիւստակ Տէր *Վար-
դանին* եւ իւր ննջեցելոցն, զոր Տէր Ած. խաղաղութեամբ վայելել
տացեց նոցա, եւ զինքն ըստ առաջին Սբ. քահանայիցն դասակից եւ
պսակակից արասցեք ամեն Ռ. ամեն»:

Աւետարանը ունի իր գլխաւոր յիշատակարանը և

գրուած է ի Սիս 1222 թուականին: (Տես Տրդատ Եպս. և Դանիէլ Վրդ., Յուցակ Հայերեն Զեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 65):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1580

ՄԱՇՏՈՅ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Յեպիսկոպոսութեան գաւառին Կեսարիոյ Տ. Ղազար եպս.ի եւ յառաջնորդութեան Տումարծու Ս. Աստուածածնի վանուց Տ. Աստուածասուր եպս. Մեեցւոյ»: (Տես Բիւզանդիոն, Թ. 3073):

Զեռագիր Մաշտոցի այս յիշատակարանը տեսած են Տրդատ Եպս. և Դանիէլ Վրդ.:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1582

ՇԱՐԱԿԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Գրեյ. ի քվ. ՌԼԱ. ի գիւղաֆաղաֆն ի Տումարզձայ բնդ հովանեաւ Ս. Ած.ածնի եւ Ս. Պետրոսի առաքելոյ, ձեռամբ Գրիգոր ֆն.իս որդի Անդրիկեայն եւ Եղնիկեան, ամուսին Կուլիկեան: Մեցի Ածասուր ուսուցիչ գրչիս: Գրեցաւ ի հայրապետեւ. Սսայ սր. Խաչասուր Կք.ի եւ յառաջնորդուեւ. Ս. ուխտիս սր. Անտոն եպ.ին. ի քաղաւորուեւ. Սուլդան Մուրասին Տանկաց արաւ ասախ գրիստոնէ ազգին, գտուլանս ի գլխունս առին եւ շափխայ դրին: Սացոյ Արսիմ եւ կինն Վարդեհաս»: (Հաղորդուած Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պատուրիանէ):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1588

ՃԱՇՈՅ ԳԻՐԲ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք... Արդ գրեցաւ Տարեգիրքս ի քվականի Հայոց ՌԼԷ. ձեռամբ... Գրիգոր անպիսան ծառայի... ի գիւղս Տումարզձայ ի դուռն Սբ. Ածածնին եւ սբ. առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւլոսի եւ Սարգսի արագահաս զաւրավարի եւ համաւրեն աս հաւաքեալ սրբոց: Ի հայրապետութեան Տէր Ազարիայի Սիսոյ Կաթողիկոսին եւ յեպութեւ. Սբ. ուխտիս Զէյթունցի Յովաննէսին եւ որդւոյն Տէր Յակոբ Վրդ.ին, ի վայելումն Տէր Մարկոսին բարի եւ հաւասարիմ ֆն.ին եւ ամ.ապահ զաւակացն իւր: ...Եւս ի յիշատակ հաւրն Մահեստի Պալէ, որ փոխեցաւ առ Ած....:

(Գրիչն խնդրէ յիւր յաղօթս) զիս...զանպիսան գծողս Գրի-
գոր... քհյ. եւ ծնաւոյն իմ՝ զհայրն իմ Մահաթի Անդրիկ, որ
փոխեցաւ առ Ած. եւ զմայրն իմ զԵղնիկն եւ զԿողակիցն իմ զԿուլին
եւ զորդիքն իմ Իգնատիոսն եւ զՄկրտիչն եւ զՊարսամ եւ զգուստրն
իմ զԱննայն...

Յիւրեղեք եւ գուսուցիչս իմ զԱծ. ասուր Մշեցի Վրդ. ն, որ
բզմ. աշխատութ. ուսոյց մեզ: ...Յիւրեղեք եւ զԴաւիթ քհյ. որ
գաւառիկն շնորհեաց մեզ...

Դարձել... յիւրեղիք... զսացող սորա Մահեստի Պալե,
որ փոխեցաւ առ Ած. եւ ետուն գրել զսա եւ չի հասան ընչից
իւրեանց անցնջելի յիւրեանց ի դուռն Սբ. Կարապետին եւ Սբ.
Ած. ամենին եւ Սբ. Թորոսին»: (Անտիպ): (Յիշատակարանն ժե.):

Ձեռագիրը պահուած է Վիեննայի Մխիթարեանց Մատեն-
ադարանի մէջ, սւր կը կրէ թ. 704:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1629

ՇԱՐԱԿԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «...Որ ետ տարամ գրչիս Պարսամի եւ
Պըլպուլի հասանիլ ի վերջ մեծ Շարականիս ի գաւառն Կեսարիոյ
Կապադովկոսոյ ի գեաւղն Տումարզոյ ընդ հովանեաւ Ս. Պօղոսի
եւ Պետրոսի, ի թվին ՌՀԸ(=1629), ի հայրապետութեան Ս. Էջ-
միածնի Տեառն Մովսէսի Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, եւ ի հայ-
րապետութեան այսմ նահանգի Կեսարու Գրիգոր Վարդապետի եւ
յառաջնորդութեան այսմ գաւառի Գրիգոր Մերուհն Կաթողիկո-
սի...»:

Ձեռագիրի պահպանութ. այս յիշատակարանը տես ՀԱՅ
ՎԱՆՈՐԱՅՔ, էջ 37—38:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1630

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք ամենասուրբ Ներդրութեանն...
սմին այս աստուածաւանդ սբ. Աւետարանիս ցանկացա ես նուստ
եւ անպիսան ծառայս Աստուծոյ բազմամեղ, փցուն եւ անարգելի
սուսանուն Բահանայ Աւագ ծեր եւ զկար եւ ի յուսոյ եւ ի յուծոյ պա-
կասեալ, իսկ յաւատուրիւն սրտիս եւ կարողութիւն մարդասիրու-
թիւն Աստուծոյ որ յամենայնի կարող է եւ անյուսից յոյս է եւ ա-

նաւգնականից աւգնական որ սղանդիս առնէ գյուսացեայս յինն, ի շնորհ նորա ապաւինեալ՝ սկիզբն յետու առնել եւ նա եւ կարողութիւն հասանել յաւարտ նորա: Արդ եղեւ գրաւ գրութեան սորա ի թուականիս Հայոց Ռէժիմ ի գաւառս *Կեօթրու*՝ ի գիւղս *Տաւադաշայ*, ընդ հովանեաւ սուրբ *Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւղոսի* եւ այլ սրբոցս որք աստ կան ի պարծանս հաւատացեալոց, ի հայրապետութեան տեառն *Սիմէոն* առտուածապատիւ *Կաթողիկոսի* եւ ի յառաջնորդութեան մայրաքաղաքիս *Կեօթրու*՝ *Գրիգոր վրդապետի* որ իբրեւ զայնցեալեցի ջահ վառեալ է, ի պայծառութիւն Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ եւ ի յառաջնորդութեան սրբոյ ուխտիս մերոյ Աստուածամայ *Գրիգորի Պարոնարի*: Ձեռամբ նուաս եւ ներհեւեալ սգոյ *Առաք. քահանայի* (գոր բերելով մեկը յետոյ՝ տեղը գրած է Տգեղ բոլորգրով հետեւեալը) [*զԲարսեղ երէցս*] մեղապարտի: Եւ արդ աղաչեմ զամենեւեան որք աւկայեմ ի սբ. մասինես, յիշատակի արժանի առնել զամարժան գրիչս *Արգանին զԲարսեղ քահանայ* (ստորագծուած բառերը դարձեալ նոր աւելցուած են՝ բերելով բուն գրիչին անունը) եւ զհայրն իմ *զԱռաք. Բահանայ* եւ զմայր իմ *Մարիամ*, զպատուական եղբայր իմ *զԾառուկ*, եւ զկին իւր *Խոսիսթուհն*, եւ զորդիքն *զԱռաքել* եւ *զՊաւղոս* եւ զգուստն *Մայիամ* եւ զմիւս եղբայրն իմ *զԾերուկ* եւ զկենակիցն իմ *զՎարդենին* եւ զդեռաբոյս զորդին իմ *զՊետրոս* եւ զդստերք իմ *զԵղիսարէթ* եւ *զՊանրի* եւ զհոյր իմ *զԱննա* (հոս դարձեալ բերուած եւ տարբեր գրով եւ մեղանով աւելցուած է՝ հաւանաբար Բարսեղ Բահանայէն) եւ զհօրհոյրն իմ զՄամիկն...:

Բ. յիշատակարան մը կայ թղ. 295ա-ին վրայ տարբեր բոլորգրով.

«Յիշատակարանս է *Նարվուզին*: Եւ դարձեալ յիշեցեմ ի մաքրափայլ աղաւթս ձեռ *զՆարվուզին*, որ զմտաւ եւս եւ ասաց թե... իւր հոգւոյն եւ ձնոպսն Տասային եւ *Նազուլին*, եւ իւր եղբարցն որ փոխեռ են առ Դս. եւ կենակցին իւրոյ *Կուլիստանին*, որդւոյն *Սնանին* եւ *Պաւղոսին*, *Պետրոսին* եւ դստերացն *Կուլիստին*, եւ *Մանուէ* եւ հարսներն իմ *Աղքուլին* եւ *Նիկարին* եւ *Պայրիկին*, եւ թոռներն իմ *զԶնարն* եւ *Դարապակին* եւ *Պանուէ*, *Աբրահամին* եւ *Գինարթին*, *Նազուլին* եւ *Մարիամին*:

Արդ աղաչեմ զամենեւեան, Բահանայք եւ ժողովուրդք, որ *Նարվուզսն* է առ զսուրբ Աւետաւանս՝ իւրեանց յիշատակ եւ եղին ի *Ծամուռնէ* ի գիւղն *Խաղընա*, ի դուռն Սբ. Եկեղեցւոյն, որ է

ստացող ստրա...» (Յիշատակարան Ի.): (Տես Յուզակ Վենեսիկի, Ա., հջ 776—778):

Յիշատակարանի վերջաւորութեան յիշուած «ի Ծամուսնե ի գիւղն Խաղբնա» վայրը, որուն եկեղեցիին մէջ Նարվուզ տնուն գրքի ստացողը յիշատակ կը դնէ այս Սուրբ Աւետարանը, այդ վայրի մասին մենք տեսանք արդէն (տատ, էջ 379), որ Տոմարծայի սահմանին մէջ մեր օրերու Ղըզըլնին աւերակ վայրն էր:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1632

ՇԱՐԱԿԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «... Հասանիլ ի վերջին գիծ Շարականիս, ի գաւառն *Կեսարու Կապաթովկացւոց*, ի գիւղն *Տումարլա*, ընդ հովանեաւ Ս. Պետրոսի եւ Պաւլոսի եկեղեցւոյս... ի քվին ՌԶԱ (=1632), ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ Տեառն *Մովսէսի* կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի յառաջնորդութեան մայրապապիս *Կեսարու Դրիգոր վարդապետի*, որ իբրեւ զանեօջանելի ջան վառեալ է ի պայծառութիւն Հայ. եկեղեցւոյ, եւ ի յառաջնորդութեան Ս. Ուխտիս մերոյ Աստուածածնայ Առաքել Արեղայի...» (Տես Հայ Վանօրայք, էջ 38):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1635

ՄԱՇՏՈՅ.

Ըստ Մկրտիչ վրդ. Աղաւնուհի «Ունի երկու յիշատակարան. առաջնով կ'իմանանք քե Պարսաւ եւ Պաւլու անուամբ գրիչներ, Հայոց ՌԶԻ (=1635) բուականին, Թումարլա գիւղի Պետրոս եւ Պողոս Ս. Առաքելոց եկեղեցիին մէջ գրչագրած են զայս: Պարսաւի ուսուցիչն եղած է Դրիգոր անուամբ մի եպիսկոպոս:

Երկրորդով կ'իմանանք քե Կիլիկեցի Աջապան Սարգիս վարդապետն՝ ի յիշատակ իր հօր՝ հանգուցեալ Սուքիաս քահանայի (72 տարի քահանայութիւն ըրեր է այս մարդը) յիշատակեր է այս Մաշտոցը Քէօթահոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցին. Հայոց ՌՄԶԻին (=1835)» (Տես ՔէօթԱՀԻՈՅ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ, ԲԻԵԶԱՆԴԻՈՆ, Թ. 351):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1637

ՃԱՇՈՅ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «...Յանկ եւ յաւարս հանել սուրբ եւ ցանկալի գիրքս, ձեռամբ անարհեստ գծողի *Բարսեղ քահանայի*... ի թուականութեան Հայկազրնեան տօմարիս ՌՁԶ(=1637), ի հայրապետութեան Սոսյ Տեառն Տէր Սիմէոն Կաթողիկոսի, եւ յառաջնորդութեան այսմ նահանգի Կեսարու Արհիեպիսկոպոսի Դաւթի...» (Տեա ՀԱՅ ՎԱՆՈՐԱՅՔ, էջ 39—40):

Ըստ Հ. Մկրտիչ վրդ. Պոստուրեանի, ձեռագիրը գրուած է ի Կարմիր Կեսարիոյ, և այս յիշատակարանը անկէ ընդօրինուած է:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1637

ՇԱՐԱԿԱՆ.

Հ. Մկրտիչ վրդ. Պոստուրեանի տուած տեղեկութեան համաձայն այս թուականով ձեռագիրը մը պահուած էր Տիվրիկ, գրեալ ի Կեսարիա, ի գիւղն Տումարղայ, Բարսեղ գրիչի ձեռամբ:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1638

ՇԱՐԱԿԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Յիշատակս ե ո՛վ եղբարք... որ ես կարողութիւնն սկար եւ տարաւ եղեգնագծի *Բարսեղ քահանայի* հասանել վերջին գրծ այսմ անուշահոտ եւ քաղցր եղանակ տարականիս: ...Աստուաւ անկեալ աւարտեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Շարակնոց, յաժապահ կղզիս ի գաւառն Կեսարու Կապադովկացւոց, ի գիւղն Տումարղա, ընդ հովանեաւ... ի դուռն Սբ. Ածածնայ և Պետրոս և Պաւղոյս Կիլիկացւոյս, եւ այլ ամենայն բազմահաւաք սրբոցս որ աստ կան, ի պարծանս հաւատացելոց ի քիին ՌՁԷ(=1638) ի հայրապետութեան Սրսոյ Տեառն Սիմէոն Կաթողիկոսի տմենայն Հայոց, և ի հայրապետութեան այսմ նահանգի Կեսարու Դաւթի եպ.ի, և ի յառաջնորդութեան այսմ գաւառի Առաքել եպ.ի մերոյ: Ձեռամբ բազմամեղ եւ անարհեստ գծողի *Բարսեղ քհ.* եւ գործովս ոչ, եւ զհայրն իմ Աւագ քհնյ.ն

ընդ հովանեաւ գերապայծառ եւ երկնանման սբ. եկեղեցւոյս, եւ
զմայրն իմ Մայրամն Ամ. իւրոյ արհայուքեանն արժանի առնե որ
շատ երխսիք ունին ի վերայ մերոց եւ զեղբարք սա իմ ըզՄանուկ
եւ զորդին Առաքել, եւ զբերքս իմ եւ զեղբայրս իմ զՄերուկ,
որ փոխեք է առ Քս. եւ զերեցկիսն իմ որ յայժմ առ Ամ. փոխե-
ցաւ, եւ մնացի գերի եւ արտավայի, յոյս զԱմ. ունիմ, զորդիս
իմ զԳեարոս, զՄիքայէլ եւ զԳորգիէլ եւ զդուստր իմ զԵղիսայն
եւ զԳարշէն, ում որ հանդիպի սայ խանդաղին նորայ բողբոջ մեղ-
սամած մատաւք իւրով զծագրեցի զսա մեծօ աշխատեալք, յի-
շատակ յանձինս իւրոյ զոր տէր Ամ. վայելել տացէ մինչ ի խոր ծե-
րութեանն:» (Տես Յուզակ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 12—
13):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1642

ՏՕՆԱՑՈՅՑ.

Դրուած է դարձեալ Տր. Բարսեղ քահանայի ձեռքով
Կեսարիոյ Տումարզայ գիւղին մէջ:

Ձեռագիրը պահուած է Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադա-
րանը:

Այս և վերի 1637, 1637, 1638 թուականներուն գրուած
երեք ձեռագիրները արտագրութիւններն են մեր գրիչներէն
Բարսեղ քահանայի, որուն մասին մենք տեսնեմք (տատ, էջ 512):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1661

ՅԱՅՍՄԱԿՈՒՐԲ.

ՅԵՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ.

1. Աւգնեա հոգիդ Սբ. Ամ. նումարիս եւ աջողեա զգործս
ծեւաց ծառայիս քո մեղապարս եւ յանցօւր Տէր Կիրակոսի, եւ
հաճ յաւարս զսկսեալս իմ:

2. Որ ողորմի ստացողի գրոցս *Խաւճա Ներսէսին* եւ ծնաւ-
ղաց նորին *Խաչուկին* եւ *Յաղխուկին* եւ ամենայն արեան մերձա-
ւորացն, եւ ինձ մեղապարս գրչիս Տ. Կիրակոսին:

3. Որ ողորմի ստացողի գրոցս *Խաւճա Ներսէսին* եւ Կե-
նակցին իւրոյ *Ալթունին* եւ *Խաթունին* եւ զաւակաց նորին *Խա-
չուկին* եւ *Կարապետին*, եւ ծնողաց նորին *Խաչուկին* եւ *Յաղխ-
ուկին* եւ ամենայն արեան մերձաւորացն եւ ինձ մեղապարս գրչիս,

Տէր Կիրակոսի եւ ծնաւդացս իմոյ Տէր Ղազարին:

4. Ձեռքս երթայ դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակոյ, ո՛վ զանաւորմանս յիշե՛ գծողս, Տէրն ողորմի մնա փրկող: Ահա ազատեցար շրջա՛ծ աշկունք, կզկզա՛ծ միջկունք, կումա՛ծ ոտկունք, արի գոհացիր, տուր փառս Այ. աւրհնեալ եւ Ած. նստաբնի: Փառք... արդ յայսոսիկ եւ ի սոյնպիսի նայեցեալ: Արդ՝ եղեւ զբաւ զբաւ զբաւ զբաւնսս ի գիւղն Տաճարա՛յ ի դուռն Սբ. Ած. ծնայ եւ Սբ. Պետ(ր)ոսի եւ Պաւղոս եկեղեցոյս: Եւ արդ զբեցաւ սա ի բուսկանիս Խճժ(=1661) եւ ի յառաջնորդութեան այս գաւառի Առաքել Կիրակոսի եւ ի հայրապետութեան Ա. Էջմիածնայ սն. Յակոբ Կաթողիկոսի: Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի մաքրափայլ յաղաքս ձեր անաւորման եւ զանիմաստ գրիչս զԿիրակոս քահանայս եւ զծնաւորսն իմ զՂազար քահանայն եւ զԹուրքահայն եւ զաւակն իմ զՂազարն եւ զԴաւիթն եւ կինակիցն իմ զԶիւլֆին, եւ զամենայն ազգայինսն մեր կենդանիսն եւ զհանգուցեալսն եւ ինքն ողորմածն Ած. յիշողացդ եւ յիշեցելոցս առ հասարակ ողորմեսցի ի միւսանգամ գալստեան իւրում. ամեն: Կրկին աղաչեմ յիշել ի Քս. զուսուցիչսն իմ զԲարսեղ քահանայն, որ բազում աշխատութեամբ սնոյց եւ ուսոյց զիս, հասուցե՛ նոցա Քս. Ած. զերկնից արքայութիւն. ամեն»:

5. (Պարապ բոլորին վրայ օտար եւ նոր զբոլ) ...«Ճամբար պուտուր քի. պանայն (պէյա՞ն) հար ժամուն... բ. Աւետարան: գ. Սուրչար: բ. Ըսկի: դ. Սաղայվարդ, ա. արծաթե: բ. Վարձամակ, ա. արծաթե: բ. Խաչ, բ. արծաթ կու: դ. Ուրար: գ. Շարական: ա. պամայ Շարական: բ. Սաղմոս: բ. Մաշոց: բ. Գիւց: ա. Յնծիղակ: ա. Շաւոց գիրք: ա. Ասմայվուրբ: բ. Խալկին: գ. Շապիկ: ա. Լական» (ընդհատում):

6. (Օտար եւ նոր զբոլ) «Պրօդին պէեան կանե: Նիզեայ(1) բ. ոսկի նլ. սակ: Մաննուն(2) ե. ոսկի: Ֆեննեսե ա. ոսկի: Տէվելի բ. ոսկի կես: Ըսպրսան(3) հ. սակ: Նւբարայ ե. ոսկի: Պալայկսաի գ. ոսկի: Մուննուսուն գ. ոսկի կես: Վանկեոլ(4) բ. ոսկի: Էրֆիլես.

(1) Նիզէ կամ Նիրզէ:

(2) Մաննարն:

(3) Ըսպրտան գիւղը կայ, բայց այժմ հայաբնակ չէ:

(4) Տէրէվանք:

բ. ոսկի: Կասի ա. ոսկի: Տարսեալ ա. ոսկի ճծ ստակ: Կամերուկ(1) բ. ոսկի կես: Թաւանուսուն(2) ա. ոսկի կես: Թալա(3) գ. ոսկի»: (տես ԼՈՅՍ, 1906, էջ 647—648): (Յիշատակարան ԻԷ.):

Ձեռագիրը հղած է Կեսարիոյ Տարսիախի գիւղի Ս. Անդրէաս եկեղեցիի սեպհականութիւնը. այժմ մաս կը կազմէ Վիեննայի Մխիթարեանց հաւաքածոյին (թ. 696):

Այս ձեռագիրը Յայսմաուսըքը դործն է մեզի ծանօթ Կիրակոս քահանային, որուն մասին մենք տեսանք (առա, էջ 515):

ԺԱՄԱՆԱԿ 1662

ՃԱՇՈՅ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «...Արդ եղեւ զրաւ զգնութեան սորա ի գիւղն Տումարղայի, ձեռամբ... Յովակիմ քահանայի, ի դուռն Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Պետրոսի Պաւղոսի... ի բուականութեան ՌՃԺԱ(=1662) եւ ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնայ Տեառն Յակոբայ կաթողիկոսի, եւ ի հայրապետութեան այսմ նահանգի Կեսարու Մարկոս եպիսկոպոսի, եւ յառաջնորդութեան այսմ գաւառի Առաքել եպիսկոպոսի...» (տես ՀԱՅ ՎԱՆՈՐԱՅՔ, էջ 41):

Պալեան հպս. և Դանիէլ վրդ. այս ձեռագիրի յիշատակարանէն կու տան այս հաստատել միայն:

ԺԱՄԱՆԱԿ 1673

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «...եւ արդ զրեցաւ սա ի բուին մեր ՌՃԻԲ(=1673) ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Յակոբ կաթողիկոսի, եւ ի հայրապետութեան այսմ նահանգի Կեսարիոյ Մարկոս վարդապետի, եւ ի յառաջնորդութեան այսմ գաւառի Ովակիմ եպիսկոպոսի, ի գիւղն Տումարղա, ի դուռն Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Պետրոս եւ Պողոս եկեղեցւոյ...» (տես Հայ Վանորայք, էջ 41):

Պալեան հպս. և Դանիէլ վրդ. կը յիշեն այս ձեռագիրը, որուն յիշատակարանէն քաղած են վերի տողերը:

(1) Կամերակ (Գամիր)՝ Կերմիր կամ Կէմէրէկ:

(2) Թաւլուսուն:

(3) Թալա:

ԺԱՄԱՆԱԿ 1675

ՇԱՐԱԿԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փա՛ռք ամենաք. երրորդութեն. հաւր եւ որդւոյ... յոր ետ կարողութիւն... Յիսմար գրչիս Գէորգի անաւթանիս... ի քվն ՌձԻԳ... ի յառաջնորդութեան այսմ գաւառիս Յովակիմ եպիսկոպոսի...» (Յիշատակարան ԻԳ.):

Ձեռագիր այս Շարականը մեր թիւ Բ. ձեռագիրն է, որուն գլխաւոր յիշատակարանի ամբողջական մասը մենք տեսանք (տաս, էջ 453), և որ դործն է մեր կարող գրիչներէն Գեորգ քահանայի, որուն անունին մենք հանգիպեցանք (տաս, էջ 519):

Պալեան Սրբազան և Դանիէլ վրդ. այս յիշատակարանէն մաս մը միայն քաղած են (տես Հայ Վանորայք, էջ 41—42):

ԺԱՄԱՆԱԿ 1681

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՓՈՔԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. [Ղուկասու Աւետարանին սկիզբը]. «Գրեցի զսա որ չեի արժան յորժամ Քս. յարու նսի առնէ դաւասան. յայնժամ... անիմաս գրչիս Գէորգի...»:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. [Ղուկասու Աւետարանին վերջը]. «Ձեռս փռի եւ հողանայ... անիմաս Գէորգ ծառայ...»:

ԳԼԽԱՒՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Յիշատակարան ե. փառք երիցս ...գրեցաւ սա ի թուականիս մեր ՌձԼ ...ի յառաջնորդութեան մերայ գաւառի Ովակիմ եպիսկոպոսի... եւ ես... ի մոխիր գրիչս... կոչեցեալ Գէորգ երեց... գրեցի զսա ի գիւլն Տումարգայ...»:

Ձեռագիր այս Աւետարանը մեր թիւ Ե. ձեռագիրն է, որուն յիշատակարանին ամբողջական ընդօրինակութիւնը մենք տեսանք (տաս, էջ 565), և որ դործն է նոյնպէս վերոյիշեալ (ժամանակ՝ 1675) ձեռագիր Շարականի գրիչ Գեորգ քահանային:

Այս ձեռագիրի յիշատակարանէն միայն քանի մը տող առած են Պալեան Սրբազան և Դանիէլ վրդ. (տես Հայ Վանորայք, էջ 42):

ԺԱՄԱՆԱԿ 1683

ՅԱՅՍՄԱԻՈՒՐԻ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք... արդ գրեցաւ սա ձեռամբ... Յով-

«էփ Կրէց անցաւորի... ի բուականութեանս Հայոց ՌՃԼԲ(=1683)ա-
մին... ի գիւղաքաղաքս որ կոչի ՅԷԼ.ՔԱՌԱՅ... եւ ի յառաջնորդու-
թեան այսմ նահանգիս Դրիգոր քաջ բաբունապետին եւ արհիեպիս-
կոպոսին եւ ան.աբան վարդապետի...» (տես «Յուցակ Չեռա-
գրաց ի Թուրքիա», էջ 55):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1685

Տրդատ ԿԱՍ. և Դանիէլ ՎՐԳ. Կը յիշեն թէ տեսած են
ՌՃԼԴ. ԹԱԼԱԿԱՆՈՎ ի ԿԵՍԱՐԻԱ գրչադրուած ձեռագիր մը, ո-
րուն գրիչը յիշած է ԿԵՍԱՐԻՈՅ առաջնորդ ԱԼԵՏԻԱ ԿԱՍ. ի ա-
նունը (տես Հայ Վանորայք, էջ 42):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1705

ԱԽԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք... գրեցաւ սա ի քվականիս մերում
ՌՃԾԻ(=1705) Յունիս ամսոյ ԻԴ. եւ ի հայրապետութեան Սբ. Էջ-
միածնայ Տեառն Նանապետ կարողիկոսի ամենայն Հայոց, եւ ի
հայրապետութեան այսմ նահանգի ԿԵՍԱՐԻՈՅ Աման օղլու Յով-
սէփ Վարդապետի: Չեռամբ ամենամեղ եւ անարհեստ գրչի, որ
զանունս ունիմ, ի հող եւ ի մոխիր, Դադար քահանայ, եւ գոր-
ծովս ո՛չ. ի գեղն Տուժարդա. գրեցաւ աստուածախօս ԱԼԵՏԱՐԱՆ
Սբ. Սարգսոյ զօրավարի տնտալառն եւ յայլ համօրէն որ աս հա-
ւաքեալ սրբոցն: Արդ երես անկեալ աղաչեմ զձեզ ո՛վ մանկունք ե-
կեղեցւոյ, յիշեցեմ զհայրն իմ զԿիրակոս քահանայն եւ զմայրն
իմ Զիլիին, եւ զորդիսն իմ զԴաւիթն, զՓիլիպպոսն եւ զԿիրա-
կոսն, եւ զգոռսրն իմ, եւ զազգայինս իմ, եւ զաւակերսն իմ
զԴադար Դպիրն, որ շատ ջանք եւ խնամ առնէր ի վերայ ԱԼԵՏԱ-
ՐԱՆԻս որ աշխատեցան ի քղթիս կոկելն: Զի բազում ամաց փափա-
քանօք խնդրէի եւ ես ինձ Աստուած եւ կատարեաց զհայցուածս իմ,
եւ ես եղկելի հողս ամենայն ծառայից Աստուծոյ փծուն եւ դար-
մասար գրչոցս, ապաւինելով ապաւինի Աստուած որ Տայ ամենայնի
որ խնդրեմն ի նմանե եւ ապա յիշեցեմ ի յալօթս ձեր այս Սուրբ
Ուխտիս սպասաւոր զԿուսակոթն Յովհաննէս արեղայն եւ զԹա-
մամ ՏՆՏԵՍՆ որ բազ(ու)մ երախտիք ունին ի վեր(այ) մեր կերակրե-
լով եւ ըմպելով կամ մխիթարելով սպասաւորեցին մեզ զոր Տեր
Աստուած հասուցեմ զվարձս նոցա աստ եւ ի հանդերձելումն եւ

գանտեսի այրոջն Անանիային եւ դուստրն Նազուհին, ամեն»:

Ձեռագիրը պահուած էր Թավրուսունի Ս. Թորոս եկեղեցին: (Տեա Լոյս, 1906, էջ 143):

Մեր կարեւոր գրիչներու կարգին գործող Ղազար այս քահանայի անունը մենք տեսանք (ասա, էջ 529): Ղազար քահանայ զաւակն է Տէր Կիրակոսի եւ Թուր Տէր Ղազար գրիչ քահանայի. ան Տոմարծացի գրիչներուն գրեթէ վերջինը եղած է:

Ինչպէս իր գործերէն կը տեսնուի, Ղազար որպէս տոմարծացի գրիչ, գործած եւ գրած է իր հայրենիքէն դուրս Կեսարիոյ չրջանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ: Այս պարագան կը հաստատէ նաեւ ստորեւ մեր յիշած անթուական Շարականի մը յիշատակարանը, զոր գրած է Տոմարծայէն դուրս:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ Անթուական

ՇԱՐԱԿԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. էջ 168. «Յիւել ի Տեր աղաչեմ զմեղաւոր զԲարսեղ քահանայ գծողս եւ գծնաւղս իմ, ո՛վ մանկուցմ Ս. Եկեղեցւոյ ի ժամ Ս. Պատարագին»:

Էջ 335. «Ո՛վ եղբարք, որք հանդիպիք այսմ քառիս քեսանելոյ աւիտելո կամ աւրինակի, զմեղուցեալս Տոմարդացի զԲարսեղ քահանայն յիւելո առնեմ արժանի որ գրեցի ըստ իմում կարգի (կարի ?) ի վայելումն Տէր Ահարոնին եւ յիշատակ հաւրն իւրն եւ զարմիցն ամենի. ամեն:

Ձեռագիրը կը պահուէր Պալականի Ս. Խաչ եկեղեցին: (Տեա Լոյս, 1906, էջ 334—335)

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1706

ՍԱՂՄՈՍ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Փառք... գրեցաւ... տումարի ՌՃԾԵ ի մայրաքաղաքիս Կեսարիոյ... ընդ հովանեաւ Սբ. Կարապետիս... ձեռամբ Արուծիւն քհ. ի...: Եւ եղեւ կատարումն գրոյս ի քաղաւորութեան Սուլթան Ահմէտին. եւ ի հայրապետութեան տեղն Աղեքսանդրին Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց...»: (տեա Լոյս, 1906, էջ 1032):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1709

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

Տրդատ *հպս.* և Դանիէլ *վրդ.* տեսած են այս թուակա-
նին Կեսարիա գրուած ձեռագիր Աւետարան մը, որուն գրիչը
կը յիշէ Դաւիթ *հպս.* Կեսարիոյ: (Տես Հայ Վանորայք, էջ 43):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1711

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «...Արդ գրեցաւ սբ. Աւետարանս ի բու-
բերութեան Հայոց յոբելեան քսան երեք ամ տասն (1160—1711)... ի
յառաջնորդութեան յայսմ նահանգիս Կեսարիոյ... քնդ հովանեաւ
Սբ. Ստեփանոսի... եւ սպասաւոր Սբ. Կարապետիս Յովնան վար-
դապետի միջնորդութեամբ, ձեռամբ Յարութիւն իրիցի ի գիւղն
Եւքարացի...»: (Տես Հայ Վանորայք, էջ 43—44):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1716

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ԴԼԽԱԽՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Աւգնեա՛ հոգիդ սբ. Աստուած
նշմարիս եւ տուր զօրութիւն սկարիս եւ հան աւարս գսկսեալս
իմ...»:

ՓՈՒՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. բուրք 241ա. «Յիշատակ է Աւետա-
րանս Արքիւտայ Սբ. Թորոս եկեղեցոյն ի քվին Ռձկէին»:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՒՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. բուրք 110 սկզբնաւորու-
թեան վրայ. «Յիշեցեմ յաղօթս ձեր անարժան Տրդատ վրդ. Պաւնան
Թալասցի, առաջնորդ Կեսարիոյ, եւ զծնողս իմ հանգուցեալ
զՍարգիսն եւ զկենդանի մայրն իմ զՄարիամն. եւայլն. 1891»:

Ձեռագիր այս Աւետարանի ներքին մասերու լուսա-
նկարչական վերորտագրութիւնը մենք տեսնուք (աստ, էջ 575),
որուն այժմու տէրն է Պրն. Յարութիւն Հաղարեան: Զարմանա-
լի է որ ձեռագիր Աւետարանի այս յիշատակարանը Տրդատ
հպս. ի և Դանիէլ *վրդ.* ի պատրաստած «Հայ Վանորայք»ի մէջ
Յիշատակարաններու կարգին չէ տրձանագրուած, հակառակ ա-
նոր որ ձեռագիրը Տրդատ *հպս.* ի հաւաքածոյին մաս կը կազ-
մէ և անոր մէջ իր իսկ ձեռքով գրուած յիշատակարան մը տր-
ձանագրած է: Հաւանաբար մոռացութեան մը արդիւնքն է:

ԺԱՄԱՆԱԿ 1717

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

Տրդատ եպոս. և Դանիէլ վրդ. տեսած են այս թուակա-
նին ի կեսարիա գրուած ձեռագիր այս Աւետարանը, որուն գրի-
չը կը յիշէ Սահակ աստուածաբան վարդապետը որպէս առաջնորդ
կեսարիոյ: (Տես Հայ Վանորայք, էջ 44):

ԺԱՄԱՆԱԿ 1718

ՅԱՅՍՄԱԽՈՒՐԲ.

ՅԱՅՍՄԱԽՈՒՐԲ. «Արդ գրեցաւ... ձեռամբ... փցուն գրչիս
Արութիւն քահանային յանցաւորի, ի քվականութեան Հայոց
ՌՃԿԵ ի քաղաքն կեսարիոյ եւ ի գեղոյն, որ կոչի Եւգառա... յե-
պիսկոպոսութեան այսմ նահանգիս եւ առաջնորդ Սահակ վարդա-
պետ»:

Ձեռագիրը պահուած է Կ. Պոլսոյ Ազգ. Մատենադարա-
նին մէջ:

ԺԱՄԱՆԱԿ 1719

ՍԱՂՄՈՍ.

Այս թուականին գրուած ձեռագիր Սաղմոսի մը յիշա-
տակարանը կը յիշէ Սահակ վրդ.ը որպէս առաջնորդ կեսարիոյ:
(Տես Հայ Վանորայք, էջ 44):

ԺԱՄԱՆԱԿ 1754

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Արդ գրեցաւ... ձեռամբ յԵւքառացի Տէր
Յովհաննէս... իրիցու... ի քուահաւուրեան մերում ՌԲՃԳ
(=1754)... ի յառաջնորդութեան մերում Տէր Դաւթի արքեպիս-
կոպոսի...»:

Պալեան սրբազան և Դանիէլ վրդ. կը յիշեն ձեռագիրը,
որմէ քաղած են յիշատակարանը: (Հայ Վանորայք, էջ 51):

ԺԱՄԱՆԱԿ 1754

ԱԻԵՏԱՐԱՆ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «...Կազմեցաւ եւ ծաղկեցաւ այեկոծ եւ

ծոյլ արծաքապատ Աւեսարանս ձեռամբ... ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ... *Իրիցու*,
ի քուահաւուութեան ՌՄԳ. Յուլիսի ԻԶ. յերկրէն *Կհարիայ*, ի
ծառայ Սբ. Աւեսարանիս, ի հովուապետութեան Սբ. Էջմիածնի տեառն
Ալիքսանդր կաթողիկոսի... եւ ի յառաջնորդութեան յայսմ նա-
հանգի Կեսարիոյ *Տէր Դաւիթ* հեղահոգի վարդապետի... բնդ հո-
վանեալ... սբյն. Յովհաննու Կարապետի...»: (*Ձեռագիր Երուսա-
ղէմի թանգարանին*, թ. 2671) (*):

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1757

ԺԱՄԱԳԻՐԻՔ ԱՏԵՆԻ

*Ձեռագիրը կը գտնուի Երուսաղէմի թանգարանը և կը
կրէ թիւ 2213:*

*Յիշատակարանի մը մէջ իբր գրիչ կը յիշուին ԱՍՏՈՒԱ-
ՅԱՏՈՒՐ ԵՐԷՅ և ՈՐԴԻՆ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԷՅ. «Ի քվականութեանս
Հայոց ՌԲՃԶ... ի քաղաքն Կեսարիա ի գիւղն զոր կոչի Եւֆռայ...
ի հայրապետութեան ՏՆ. Խսահակ կաթողիկոսի... եւ [յ]եպիսկոպոսու-
թեան յայսմ նահանգի Տէր Դաւիթ... վարդապետին»:*

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1760

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

*ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ. «Յիւլիոյս գգնադրոյս Յովհաննէս անար-
ժան երեցս, Յեւֆռայի»:*

*«Ի փառս... աւարտեցաւ Սբ. Գիրքս... ի քուականիս Հայոց
ՌԲՃԹ (=1760)... ձեռամբ... Տէր Յովհաննէս անարժան քահանայիս:
Յիւլի... նաեւ զհոգեւոր եւ զմարմնաւոր ծնողն իմ եւ
զվարժապետս իմ Ասվադասուր քահանայն, եւ զհանգուցեալ մայրն
իմ Մարիամ իրիցկինն...: Եւ կողակիցն իմ յեւայ իրիցկինն եւ
դեռաբոյս զաւակացս տիրացու Աւեսիքն եւ Գրիգորն...»:*

(Տես Յուլցակ Ձեռագրաց ի Թուրքիա, էջ 62):

(*) Այստեղ ժամանակագրական կարգով պէտք էր որ դնէինք 1750
թուին գրուած Խորհրդատւարի կամ Պատարագամատոյցի յիշատակարաններն
ու յիշատակագրութիւնները: Բայց տրուած ըլլալով Տոմարձայի պատմութեան
համար ձեռագրիս ներկայացուցած մասնաւոր շահեկանութիւնն ու կարեւորու-
թիւնը, եւ ձեռագրիս ուշ պահուն միայն մեր ձեռքը հասած ըլլալը — բախ-
տաւոր դիպուածով մը, յարմար դատեցինք այդ կարեւոր ձեռագիր Պատարա-
գամատոյցի նկարագրութիւնն ու յիշատակարաններու հրատարակութիւնը ձգել
այս բովանդէս անմիջապէս ետք, աստ, էջ 627-էն սկսեալ:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1804

ՀԱՒԱՔԱԾՈՅ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «... Բանք ոսկիական կոչեցեալ գրեզն հաւաքեալ եւ ծաղկափաղ աւարեալ ի մեղապարս Մեմրո֊Պ Աբեղայե Կասանդրուպոլսեցւոյ, ի բուին ՌՄԾԳ ի շնորհազարդ վանս Աբյն. Դանիելի, որ ի Կեսարիայ»:

Ձեռագիրը հաւաքածոյ մըն է, որ կը գտնուի Երուսաղէմի թանգարանը և կը կրէ 690 թիւը, որուն 481 էջին վրայ կը կարդանք Վերոյիշեալ յիշատակարանը, գրուած Մեսրոպ Արեղայի կողմէ:

Երկրորդ Յիշատակարան մը ուրիշ ձեռագիրի մը մէջ, հաւանաբար գրուած 1804 թուականին՝ նոյնպէս Մեսրոպ Արեղայի կողմէ. «... Իսկ այժմ վերսին քնդօրինակեցաւ ի Դանիելի վանս ձեռամբ Մեսրոպ... աբեղայի յիւսկիւսարցւոյ...»:

Ձեռագիրը այժմ կը գտնուի Երուսաղէմի թանգարանը և կը կրէ 689 թիւը:

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1805

ԱՆՏԱՌ նորագոյն մտածմանց եւ զենքն ընդդէմ եօթն մահացու մեղաց

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. «Իսկ այժմ վերսին օրինակեցաւ յամի Փրկչին 1805, ի Թումարգա, մերձ ի հրաւալի վանս առաքելաւորն Չարխափան Սբ. Ած. ամենի, ձեռամբ նորապսակ առաջնորդի նորին Տեառն Մեսրոպայ մեղսակիր վարդապետի Պօլսեցւոյ»:

Ձեռագիրը կը մնայ Երուսաղէմի թանգարանը և կը կրէ 2169 թիւը: Վերոյիշեալ յիշատակարանը կը կարդանք ձեռագիրի ճակատին ():*

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1858

ԴԻՐԻՔ ՔԱՐՈՉԻՅ

Ձեռագիրը Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի միաբան էֆեօրեցի Եղիա Վրդ. Դերձակեանի քարոզներն են, զոր գրեր է իր ձեռնասուռն Պելեկեսիցի Տ. Դրիգոր վարդապետի խնդրանքով:

Ձեռագիրը այժմ կը մնայ Երուսաղէմի ձեռագրատունը, ուր կը կրէ 2231 թիւը:

(*) Այս եւ վերի երկու ձեռագիրներուն գրիչը նոյն Մեսրոպ վրդ. Կ. Պօլսեցին է, որ 1805 թուականին առաջնորդը եղած է Տումարձայի Ս. Աստուածածին վանքին:

ՁԵՌԱԳԻՐ ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ ԿԱՄ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ

Ձեռագիրը գրուած է Հայոց ՌՃՂԹ (=1750) թուականին
Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքին մէջ: Գրիչն է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
ԵՐԷՅ, որ նոյնպէս գծողն է, իսկ ստացողն է ԴԱԻԹ ԱՐՔԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍ՝ առաջնորդը Ս. Կ. վանքի:

Ձեռագիր այս ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐը սեպհականութիւնը եղած է
Կեսարիոյ Ս. Կ. վանքի մատենադարանին և 1887 ու 1906 թուա-
կաններուն Պալեան սրբազանի և Դանիէլ վարդապետ Բազու-
մեանի՝ այս երկու բանասէր եկեղեցականներու խնամքին յանձ-
նուած է և մաս կազմած աւելի քան երկու հարիւր թանկագին
ձեռագիրներէ բաղկացած հաւաքուածին, ինչպէս այս մասին ձե-
ռագրիս փոքր յիշատակարանին մէջ կը յիշատակուի Տրդատ
եպս. Պալեանի կողմէ:

1940 թուականին Ս. Կ. վանքի որբերուն հետ Թուր-
քերու կողմէ Կեսարիայէն Պէյրութ ղրկուած էր նաեւ որբա-
նոցի տեսուչ Տոմարծացի Սրբատ Ծ. վրդ. Սալպաշեանը: Վար-
դապետը օր մը ինծի պատմեց թէ իր լսածին համեմատ Ս. Կ.
վանքի թանկարժէք ձեռագիրներէն Խորհրդատեար մը այժմ կը
գտնուի Ջահլէի հարուստ և հնագէտ այլազգիի մը քով: Լուրը
աւելի ետք հաղորդեցի Գարեգին կաթողիկոսին և այդ օրէն ի
վեր թէեւ կը հետաքրքրուէի ձեռագիրովս, բայց որոշ տեղեկու-
թիւն մը չէի կրցած ստանալ:

Այս վերջին ամիսներուն էր միայն իմացայ պատմա-
բան-բանասէր Պ. Սիմոն Սիմոնեանէն (*) թէ ձեռագիր Խոր-
հրդատեարը Գարեգին կաթողիկոսի կողմէ Ջահլէի ազգային-
ներէն Պրն. Յարութիւն Յովակիմեանի միջոցաւ գնուած է 550
լիբանանեան ոսկիի և այժմ կը գտնուի Անթիլիասի մատենա-
դարանին մէջ:

(*) Պրն. Ս. Սիմոնեան այդ Թուականներուն (1946-էն սկսեալ) Անթի-
լիասի մէջ եղած է Երան. Գարեգին կաթողիկոսի գիտական աշխատակիցը
եւ անոր միջոցաւ կատարուած է Հայրապետի բանասիրական գործերու պա-
տրաստութիւնն ու հրատարակութիւնը Անթիլիասի մէջ:

Զեռագիր Խորհրդատեսարը, ինչպէս պիտի տեսնենք, իբր մէջ կը պարունակէ Տնօրինական մեծագիր նկարներու և մանրանկարներու ճոխ էջեր, որոնք իրենց արուեստի գիծերով և երփներանգ գոյներու հարադասութեամբ կը յայտնաբերեն գրիչի կարողութիւնները որպէս զրոյ և զծոյ: Այնպէս որ Խորհրդատեսարիս գրիչը՝ Յովհաննէս Արեգ իր այս առանձնաշատկութիւններով կը մրցի Տոմարծայի Ս. Ասատուածածին վանքի և Կեսարիոյ վանքերուն մէջ գործող գրիչներուն հետ:

Զեռագրիս ներքին մասերուն այդ գեղարուեստական էջերը և անոր հին ու նոր յիշատակարանները մեր պատմութեան սեպհականութիւնը դարձնելու համար, պարաստեցինք անոնց լուսանկարչական վերարտադրութիւնները, և այժմ կու տանք զանոնք իրենց բնագրի կարգով:

Բարձր անսկիզբն ան
Էղէին . Լանմահին
Լանմահմանն Եւրո
պէին . Եւրոպէիցս հանցո
ւք զոր յնաթի . Լեփաւք քեզ
կոնաքօն արեւ զաւագոնն առա
քիչ կիսաւրելի . Լեփմեղրի .
Քոյ աղաւթն զանն աղեր
աւարէն պաղարտանօք զայս
Երամիցոյ՝ զգաղափարօն Լ
պտրգօղ արեւ մառնենն ան
աւարտնէ հոգիաբողբոջ բու
րաւատանն . Երկնաւ հրաւեր
զանն արտանն . Եւկիւսէն զաշ
տանն արտանն հոգիաւեցոյցիչ
զանն . Յիշեցէք արտն մա
թի զերեցս Երանեալ ան Դա
ւիթ . Զճարտանութի քաւ
բարտանաւտն . արմեւա
յաւառն Լեփմեղրայտար կաւօք
Լ ԶԵրմալէրմ Կիրով զանն Լ
ցաւ . Կրէ Լաւար զայս ան
ային մարդարտն . Զոր ար

ան՝ Բարեւա լայիւր աղիւ Է
Երկայնաւորք . Է Երմեղ
աւքիչ Լ Երանեալ հրաւ
դաւաւ արեւցէ ամեն .
Ի թուահաշու թիւ մեղաւ . ԶԸ
դի . Լեփմեղրութի ար Երմեղ
ան . ան Զաւար կիւրի . Լեփ
կեւարիոյ Իկաւարտն արեւ
Իննթի Զարեւի . Գերա
դրակն լայիւր . Զեւաւ
մեղաւաւ Զոր ընծայ յովան
նէ . մեղաւաւ Իրեցի .
Լ ԶԷ Երեւանիւ արաւ
Լ աղերտն . ար Զաւար արեւ
զանն . Յիշեցէք Երկնա
զնայ յաղօթն Զեր զվերոյ
մակարրեալ . Բաւ Զաւար
պտն . Լ Զգաղափարն . Զաւ
հայր մեղաւ . Զոր ար Զ ԶԷ
Երմեղ . Լ Երմեղ
ցս . Զորմեղի Երմեղ
զան զաւարտն . ԶԷ .

Եւ զբանէ մինչ յորն վերջի-
 ոչ վերանայ խնամքն արարչի-
 փոքրիկ հօտէ հայոց ազգին-
 հայցեմա՛մք մերոյս լուսաւորչին-
 որ նկատեմա՛մք տն փրկչին-
 ընտրեալ տեսուչիւր ոչխարին-
 որ ի հնուն իսրայէլին-
 զկրտսեր եղբայրն իմէ՛ք բազմին-
 Սէ Բժէեաց յանապատին-
 երկոտառան աղբեր վեմին-
 զոր պարգեւէ՛ք քննատեսին-
 հարմարեմք նոյնու գաւազանի-
 Եւ նոյն հրաշք աստերեւին-
 կատարելով զխնդիր սորին-
 դաւթի մերոյ դիտաւպետին-
 ամ արան վարդապետին-
 Սայէ պատմո՛ւ այսմ բանի-
 կարողութեմք տն յիսուսի-
 գալու ջրոյս բարեհամի-
 իմէ՛ք միջ կարապետի-
 Ս զբերակուսեալ որ շինեցն-
 մարդ անասունք որ զովայն-

յամեն լեզուէ յի՛ժ գովեցան-
 զի իտնէ պարգեւեցան-
 Ս Լատարոյն յանդ հանողին-
 նախ տուք զվառս հօրն վեր-
 և միայնակ իւր միածնին-
 հողոյն միջ զարդարողին-
 Ս յիշտի բոլոր ազգիս-
 քրիստոսաւոր հայոց տոհմիս-
 որքէն բնակեալ ի մաժաւկիս-
 կմ թէ տեղեալ հետու աստիս-
 Ս Վ հանդիպողք այս ջրակին-
 տուք զողորմիս ամենայնին-
 զի որ գարծովք վատաւովցին-
 և կմ տրօք ամա օգնեցին-
 Ս Եւ կմ ջանիք կցորդելուն-
 եքսէ վարձա առցեն-
 զի աստ մարմնով անխորձ կցան-
 և անդ հողով զտրն տեսցեն-
 Ս Ղեւաղաշեմով վայելողք-
 զհողոցն ասեհայր մեղացոյ-
 յիշել զպատման համայն զարկ-
 տն Ղեւտիս վրդապ-

Եւ ծերունի իմոյ հայրիս .
Պետրոս արհի վրդապետ .
կրկնապատիկ տուք որդիս .
զիւր օգնող այսրմ գործիս .
Ըսցյ տանեա հարստացաւին .
կրտսի խնդրող բանին .
տոցն բառչմաշխատա համբողջն .
առնել արծառն յիշման ձերն .
Ու համայն միաբանին .
յայտմ ճգանց որ տեւեցին .
իտաղաղ կենօք վայելեացին .
մինչև ի կէտ կատարարածին .
Եւ առհասոյք զիւրիս վրդապետ .
անշուք եղև . ու ճոց Թաւկնիս .
նստմաւ տան օր . հոկտեմբերիս .
առաք պատկերն շորէք շրթն .
Եւ շարապրող տաղաւազին .
աւարդիս նստաւ ի բանասիրիս .
որ յիշման ձեր շեմարձանն .
ինդրեմ ի ձեռք մի որդրմիս .
պատուազեալ ժմնիս .
Թմին հազար հարիւրէկիս .

իննսուս Եւ ճորս վերաբերցին .
հոսեաց արքեւրս իմել վաճարիս .
 ոյն սա պատուելի ա .
ւանդ . Զնմոաց պա .
տուէր հայրենեաց տուր .
Եւ իսահարցն օրէն . համայ .
նաց Թոշակ . Զնհերքելի բան .
Չօրան որ պատասխանի . կէտ
դանութի կամուրջ . Զիտրծելի
վերնոյն . Եւ իրելի ճոց . Զնիւղ
ելի կապ . հրաշարի բարբառ .
Զնշովի պտճա . Բաղձարի
տուր . Իտաղաղի մեղան .
Եւ տապալի հնչումն . Զնհն
արից ճարակ . կարծրութե
վանիւ . Զծապաշտից առհ
ման . հեթանոսաց գիրք . Եւ
ղնջոց կանոն . Զնքալեա
հոօր . Գրիտտոնէից հարաւա .
Զտրքութե յաղթող . Իտարց
ահաւոր . Զրուէտ բարձր
ութե . Իտրութի անշարի հիւս

ցման տեսիլ. Խորուի կնքել
 Է որ չեք ումէք անցանել եթէ
 ոչ անըմբռնելի մտաց արագ
 ման զսա՛ ծանկցի: Չարդ
 փառացն մեծութե՛ որով
 նոյն ինքն ամութեւն պսա
 կեալ բարգաւաճի. քանզի
 ուղղ դիմեալ կալաւ զեղբե
 րաց սեղանոյ այսր սրբուի
 և ոչ առ ժամայն պրծեալ
 Խաբարոց անարատ գետն:
 Մըդ աղաչեմ, և երեսան
 կեալ հայցեմ զտեարդիմ
 որք հանդիպեք՝ սոյն և՛ ք
 դպեա՛ յիշեցեք զինքն, զբա
 զմահոյ աշակերտքն հանգո
 ւցելոյն, որքն կենդանի
 վրդաբն, այսք զմանուելն
 զյովաննեան, զսարգիան, զկա
 րապետն, զխնայուն, զգրի
 փորն, և միւս գրեգորն, զառ
 րդիս հանգուցեալն, հոռակ

յետոյ սոցին. մարտիրոսն.
 ամատուրն. յարութի. մա
 թիւուն. պետրոսն, և միւս
 պետրոսն. կրպն արութիւն
 Եւ եւս Դաւիթ լոկ անուա
 մք՝ յետին բանահիւսաց՝
 և կրտսեր վրդաբն. գործակ
 ցուք եղբարց իմոց կացի
 նոյն բանի ըստաւսու:
 |, սկ յիշեմք զյիշտի հան
 գուցելոյն, ոյքն, նախապս
 մեծագնոյ լեւն ծախիւք
 անսահման Քղբեբն՝ չոր
 րորդ ակնեան, իմեջ վանից
 գոյ. ք. մինն իտնտես տանն
 մինն ժամուան գաւիթն, և
 մինն հասարակաց. և մինն
 ապետարց դրան, մերձ կամ
 ուրջին, և ապատեաց սառ
 սուելի՝ հիանալի անյազելի
 հրշտկայ և մրդկան, որչ հոռ
 անուշ բուրեալ մասունքն

արծաթոյ մեծագնաց, որ յա
ռաջ Ենթակայն ժանգեալ
Թեւեթի, մէջէր ի հնումն.
Եւ յետ նր. բաժն ազարակ
դնեաց, եւ բաժն ազգիս, կց
որդեաց Վիւրդայ սահմա
նացն: Եւ այլ, պատճառ
կրօնից կարգադրութեն:
Եւ այլ, պատճառ Եւ Բրա
նիէրու շինութեն: Եւ այլ,
պատճառ բաժն ոչխարաց պա
հեցողութեն. Եւ անոց բա
նից՝ միւշեցացիս: Եւ ան
իդիմ գերեզմանն հացոց
ժառանգի ոչխարաց Եւ
շինեաց, Վիւրդայ քաղ
նեղ կեանք լինի. մի հայր
մեղայիւ զնայ յիշեք:
Եւ Եւ շինեաց զհասա
րակաց միաբանիցն անդա
նաւորուն ապիստակածէի
իւր: Եւ այլ, պատճառն

աթուռն Եւ անպիտան.
Եւ այլ, պատճառ լայնաձիգ
մեծափառ սինից անդան
իմէջ վանից փոքր պարտեզն.
Եւ այլ Եղև առիթ. որ երբեմն
երբեմն տրտմեալ յաբեղաց
քն զուարճանան իմէջ պար
տիզին. ծաղիօք Եւ այլ իբերայ
որթովք. Վիւրդայ բաժն անո
թեղէնք որոշ թոնէք, երբ
տառան գերեզնիկ ժամու
շապիք՝ առիթ. նա Եղև.
Թեւեթի բաժն յիշեց. յետ
վաղիւմանին. Եղև հիմար
կուրթ բանին նա Եղև:
Եւ արդ կրկին աղերսեմ
զնեղ ուղեարքիմ Եւ հա
ւատացեալք իքն, աղերսի
ի ձեռք. որ տառանայք զան
մարրութե. առնելոյ յիշ
ման արծաթի միով հայր
մերիւ իսոր. պատճառն

Եւ զճառաւորաբար առին
 Եւ աբ տանն ուղիղ վերա
 կացուացն : այսմ հոգիա
 կեցուցե շահի : Զոր և
 տեսանեն ահա իսկ աչք
 բարեճանաչ Լեւոնիմաց
 միտք զննողացադ : Թէ որ
 քան ունի ազնունկերպո
 յութի ի վր միտաց առաջարկ
 ցան : Եւ ամեն իրի լրացե
 լալ զանգրուածս Լեւոն
 հացցուածս եղբարցդ ա
 ղութեք ամեն : Բայց արդ
 իհասանին մեր յայտ կէտ :
 Զոր օրհնութի կն զոր դո
 հութի մատուցուք ամե
 նաան : Եւ հոտուացուք զ
 փոխարենն գթուէ : ամե

նաբաղար բարերարին : Որ
 լատ իւրում բլլմ գթուէն
 արժանացայց զանազմն Իս
 րայ տեսանել զաւարտումն

Զայ աղբերաց : Որ յերանի
 (առ այն զի անհաւատարիկ
 կեանքն մեր) միշտ յերկրաց
 սկի թէ տեսանիցեն : Եւ
 փառք Լեւոնութի օրհնու
 թի Լեւոնաբանութի : Եւ
 կրպագութի Լեւոնացոյ
 պաշտօն Լեւոնութե ամե
 նաակալ արութիւն : գերա
 գոյականն էութիւն : ամենա
 աբ երբորդութի : Լեւոնաբ
 ուն գոյութիւն Լեւոնութի
 հօր և որդւոյ և հոգւոյն
 սբ : այսմ Լեւոն և
 յանգրաւ յիւանկ
 յիւանաւ Զմեն :

Եւ արձեալ աղաչեմ և աղօծ
 ան իմաքրաւայլ յաղօ
 քս ձեր՝ զվերայ գրեալ քաջ
 քաբուսապետն մեր զւոնր
 Դաւիթ Հեղահոյի. Հան
 ճարաշատ և ճգնազգեաց
 վրդապետ յիշեցեք սրտի մո
 օք. զի ջերմեռանդ սրտիւ
 գրել ետաւ. և երկր յիշա
 տակ առ Դաւիթ արանին
 մեծ և անաստ վայելք քի
 ւնի զմարդոց կուսին Յով
 հաննու մկրտչին որդւոցնայ.
 Եւ ոչ որ շուտի իշխանութի
 հանելոյ և ծախելոյ. կի՞ գրաւ
 ելոյ ոչ իմերոց և ոչ ի յօտա
 րաց. այլ կացցէ և ճնապցէ
 ի դուռն և թիւ Յովհաննու
 կրդին. ովոր որ յանդգնի
 զպատիժն կայենի. և անե
 ծքն յօդալի և խաչահան
 ուսացքն եղիցի. Եւ արդ երե
 անկեալ արիւստառութեամբ
 մօք աղաչեմ զարքայազան դա

ւք խաչակրօնիցդ և զընթեր
 ցաւեր մանկունագ եկեղեցւոյ
 որ ի ծամ տեսութե. և ընթեր
 ցման սորին զգուշութե՝ անթ
 աջ և մաքուր ձեռօք մեր. ձեռք
 իմք գիտքս. և մի անողորմ խեղ
 բանայք և զմատուտոյ թգաւ
 թացեալ զթուղթն խեղ շրթ
 զի մի թուղթքն թացեալ շա
 ղեացին ծայրքն ի միմեանս. և
 զկնի բաժանման ճեղքեցի
 կամ աղիտաց ձեռս տայք. կի՞
 տղայոց. կի՞ տղայաբարութ
 զուսանցքն ապականեն ան
 ուղաղիր. Եւ զխաղելով կամ
 պատկեր կտրեն և թռնի
 այլ ամ պատրաստութե պա
 հեք և խնամք տանիք. զի վար
 ձս իրէ աննուցութ
 զմէն:

Յիշեցե՛ք.

... եւ եւ դարձեալ ա-
ղաչեմք. եւ ստեղծեմք. ի
մաքրափայլ, յաղօթն չ-
եր. զիս անարեան. ա-
պիկար եւ փրոշայ. Ա-
նաշնորդ կեանքիդ.
եւ վաճառայր այս
սք կարաստեալի վա-
նորցս. Արդարեւ եպիս.
Մատեան. Բարկ Բա-
լաս գեղզեմ. Տիա-
բան սք երոշմանդ.
Տի. եկեալ եմ Լիւսա-
հորդական պաշտ-
օնիւ ի կեանքիդ
թվին հայոց Ռ. Գ. Է. Զ.
եւ քրիստոսի 1887.
Անպտեմքեր ամսոյ
Լւ. ին: Յիշեցե՛ք եւ
հոգեւոր ծնունդ իմ.
եւայի սրբազան Լի-
ւիւսիսկոյնում.
նաւորիսիս սք ե-

յոշմանդի. որ է Բան-
դոցեալ: եւ վարձն
աւոր ծնունդ իմ. Գ. Զ.
այրն իմ Վարդիս.
զմայրն իմ Վարդիս.
զեղբայրն իմ Զ. Յով-
հաննիս. զեւորն եւ
զժիւս լեւոն որ հա-
ւաքոցեալեալք եմ.
եւ զկեանքս իմ
Ամբաստ. եւ իր ցա-
ւակումս. եւ զքո-
ւորս իմ. Զեղիւս եւ
Քրիստոսիւս. եւ դռնիս
յիշեալ Կոզիմ. Ամբս.

Գրեցաւ փոքրիկ
յիշատակարանս
այս. ի թվին Ռ. Ե. Զ. Է.
1906: Անպտեմքեր 1:

Արդարեւ Եպիսկոպոս
Վարդապետ - Վարդապետ

Դատչեալ յեղեցիք՝ շատ
 և արեալն եղև զորոս աշու-
 շաւն թաւաւնի. որի ևս
 չաւազ ձեռնադրեցաւ
 1880 թ. եւ ղարտարեց
 յժառագարեցաւ 1881 թ.,
 յետոս ասիք, ի ձեռն եւ
 ասի տարտիւրքի թա-
 լաւսոյ: Աստուծոյ
 դէպքեցաւ անձիւ կեա-
 րից 1887 թ. եւ զիւն
 չորս ձեռնադրեցաւ,
 ի ան ի զմեծիւ 1899
 թ. ձեռնադրեալ թի-
 ւո. տ. և ցրտիւ, ղեհա-
 քաւ զգաւաւորեա-
 րոյ կարաւ զիւնս
 Կարտիկ մոլորեալս:
 Զայրագաւ թիւն
 ասորի ձեռն, յետոյ աշու-
 ցաւ ի կ. տղիւ ի մեզ
 անոր եղև զեղեցիք Գաւ

Գաւաւն ի ձեռն և տղ-
 ան զարեաւ արեալ զաւ-
 արեցիք տարտիւրքի
 է. տղիւ 1899 թ. և
 չաւազ փրկեալս:
 Եւ ան ի զաւաւս
 (տղիւ և տղիւ)
 Եւ ասորից ան կարե-
 ցի ղաւաւս մեզ աշու-
 ցի, ցործուեցաւ թիւն
 և ղեհա-քաւ ղեհա-քաւ:
 ան ի զաւաւս ղեհա-
 քաւս և աստուծոյ
 րաւի անձիւ ղարտ-
 արեալ, անձիւ ղար-
 ար: ան ի զաւաւս
 Ա. եղև զեղեցիք և ան
 արաւի ղարտ և ան
 և ան ղարտ արաւի
 և անձիւ ղարտ
 և ան ղարտ և ան

ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1750

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ Կամ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ

ԳԼԽԱԻՈՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, Թուղթ 37ա. «Փա՛ռք անսկիզբն անեղեին, եւ անմահին եւ անսահման եացուցին...: Արդ՝ աղաչեմ զամսն. աղերսագին պաղասանօք... Յիւեցեք սրտի մօտ... սն. Դաւիթ ... քաջ բաբունապետն, որ մեծաւ յուսով... կամօք... գրել ետուր զսայ ածային (աստուածային) մարգարսիս...:

Ի բուահաւուրես. մերում ՌՃՂԹ եւ ի հայրապետութեան Սբ. Էջմիածնի սն. Ղազար կրդկսի եւ ի Կեսարիոյ դիսապետի Տէր Դաւթի Արեւապի գերադրական վրդպի. ձեռամբ մեղսամած նորն-ծայ Յովաննէս մեղապարս իրիցի...» (ԳԼԽԱՆՈՐ յԻշատակարանիս ամբողջութիւնը տես աստ, էջ 629, պատկեր 78):

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՔՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, բուղթ 38բ-ի սկզբնաւորութեան վրայ.

«Ի սկզբանէ մինչ յօրն վերջին,
Ոչ վերանայ խնամքն արարչին.
Փոքրիկ հօտի Հայոց ազգին,
Հայցմամբ մ'երոյս Լուսաւորչին.

... ..

Ընտրեաց տեսուչ իւր ոչխարին,
Ոպ. ի հնումն Իսրայելին.

... ..

Ոպ. քղիսեաց յանապատին,
Երկոտասան աղբեր վիմին.

... ..

Եւ նոյն հրաշք աստ երելին.

... ..

Դաւթի մ'երոյ դիտապետին.

... ..

Սայ է պատճառ այսմ բանի.

... ..

Գալու ջրոյս բարեհամի

Ի մէջ Սբ. Կարապետի:

.

Ո՛վ հանդիպողք այս ջրակէն.

Տուք զողորմիս ամենայնին.

.

Զծեղ աղաչեմ ով վայելողք,

.

Յիշել զպտճոն. համայն զարմօք.

Տն. Աւետիս վրդպտօք.

Եւ ծերունի իմոյ հայրիս,

Պետրոս արհի վրդպտիս.

.

Ննջումն նդել ՌժՂԳ թվականիս:

.

Իսկ շարագրող տաղաչաւիիս,

ՍԱՐԳԻՍ Նուստ քանասիրիս,

Որ յիշման ձեր չեմ արժանիս:

.

(Առաջին փոքր յիշատակարանիս
ամբողջութիւնը տեւ տաս, էջ 630,
պատկեր 79):

Ինչպէս կը տեսնուի, առաջին փոքր յիշատակարանի
գրիչն է Սարգիս Բանասեր, որ տաղաչափուած առդերով պատ-
մականը կ'ընէ Ս. Կ. վանքի աղբիւրի շինութեան, որուն պատ-
ճառ է դարձած նոյն վանքի «գիտապետ» (առաջնորդ) Դաւիթ
Աստուածաբան վարդապետ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՓՈՔՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, քուդք 41ա. «Դարձեալ
աղաչեմ եւ աղերսեմ ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր... քաջ բաբունա-
պետն մեր զսէր Դաւիթ հեղահոգի... յիշեցեմ արեւ մտօք, զի ջերմե-
ռանդ արեւ գրել ետուր, եւ եղիւ յիշատակ առ դամբարանին մե-
ծի... Յովհաննու Մկրչիւն... եւ ոչ ոք չունի իշխանութիւն հանելոյ,
եւ ծախելոյ. կմ. գրաւելոյ ոչ ի մերոց եւ ոչ ի յօտարաց... եւ արդ-
եւես անկեալ... աղաչեմ... ի ժամ տեսութե. եւ ընթերցման սօրին.
զգուշութ. անթաց եւ մաքուր ձեռօք մերձենալէ ի սբ. գիրքս...»:

Երկրորդ փոքր յիշատակարանի գրիչն է ձեռագիրի գրիչ-
և գծող Յովհաննես Երեցը: Դրիչը կը գուրգուրայ իր խնամակա-
ռչխատանքին վրայ և կ'աղերսէ որ ո՛չ ոք իշխանութիւն ունի-
այս գիրքը Ս. Կ. վանքէն դուրս հանելու կամ ծախելու: Ա-
նոնք, որոնք կը յանդգնին, կը յարէ գրիչը, արժանի ըլլան
կայենի պատիժին, Յուդային տրուած անէժքին և Քրիստոսը
խաչ հանողներու կարգին դասուին: Եւ «Երես անկեալ արձա-
սուար» կ'աղաչէ սրբազան եկեղեցականներու և եկեղեցոյ
«մանուկներուն» (ղաւկներուն), որպէսզի անոնք ընթերցման
ատեն «անքաց եւ մաքուր ձեռով» մօտենան և «բով քացեալ»
մատերով չգարձնեն թերթերը, որպէսզի ծայրերը իրար
չփակչին և «զկնի բաժանման» չճեղքուին: Կը խնդրէ նաեւ որ
տգէտներու կամ աղայոց ձեռքը չտրուի, որպէսզի լուսանցը-
ները չապականին կամ «խազխազելով» պատկեր և «ծաղիկ»
(թուփ) կտրեն: Եւ խնամքով պահողներուն համար կը մաղթէ
«զի վարձս ի Քե. առնուցուք. ամեն» (*):

Այս երկրորդ փոքր յիշատակարանի մտքողջութիւնը տես-
աւոր, էջ 635, պատկեր 84:

Կան նաեւ երեք փոքր յիշատակարաններ, որոնք գրուած
են հետագայ ժամանակներու մէջ, և որոնց գրիչն է Կեսարիոյ
առաջնորդ և Ս. Կարապետի վանքի վանահայր Տրդատ եպս.
Պալեան:

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՔՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, թուղթ 41բ-ի սկզբնաւո-
րութեան վրայ. «Յիշեցեք... եւ ես դարձեալ աղաչեմ... յաղօրս
ձեր... առաջնորդ Կեսարիոյ եւ վանահայր այս Սբ. Կարապետի վա-
նուցս Տրդատ եպս. Պալեան, բնիկ Թալաս գեղջեն, միաբան Սբ. Ե-
րուսաղեմի...: Դրեցաւ փոքրիկ յիշատակարանս ի քվին ՌՅԾԵ 1906:
Սեպտեմբեր 1: Տրդատ եպս. Պալեան առաջնորդ-վանահայր»:

(*) Տարաբախտ ազգի անբախտ գրիչ, երբ դուն ձեռագիրդ Ս. Կ.
վանքէն դուրս հանողներու հասցէին անէժքներ կ'արձանագրէիր եւ Թաց ձեռ-
քով չբռնելու համար «արտասուար» աղերսանքներ կ'ընէիր, երբեք չէիր
երեւակայեր Թէ երկու դար ետք ձեռագիրդ ոչ միայն քու վանքէդ դուրս պի-
տի հանուէր, այլեւ վանքդ եւ ազգիդ հազարաւոր վանքերը պիտի քանդուէին,
եւ ձեռագիրդ պահող ու խնամող վանական եղբայրներդ տարագրութեան
համբուն վրայ անմարդկայնօրէն պիտի սրտառելիութեամբ Թուրքերու կողմէն,
եւ ձեռագիրդ հեռաւոր Լիբանանի մէկ անկիւնը այլազգիներուն պիտի ծա-
խուէր որպէս հայկական դարաւոր մշակոյթի եւ գեղարուեստի քանկարժէք
մէկ նմոյշ:

Պալեան սրբազան իր այս Առաջին փոքր յիշատակարանին մէջ կը յիշէ իր հոգեւոր ծնողը՝ ետայի պատրիարք Ար. Երուսաղէմի. կը յիշէ իր մարմնաւոր ծնողը, եղբայրները, քոյրերը և անոնց զաւակները:

ԵՐԿՐՈՐԻ ՓՈՔՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, քույր 42ա. «Եւ դարձեալ յիշեցեմ զիս անարժանս՝ Տրդատ եպս. Պալեան... եւ միաբան վարդապետ Դանիէլ վրդպ. Բագուսեան Թումարզացի (*), Սարգիս վրդպ. Միխայելեան Թումարզացի... Տրդատ վրդպ. Զարդարեան Ֆենեսեցի, եւ Սմբատ վրդպ. Սալպաւեան Թումարզացի...: Եւ դարձեալ յիշեցեմ՝ վարժարանիս... ուսուցիչն, Յարութիւն Յ. Նշանեան Կերմիրցի... եւ վարժուն ուսանող քսակաւոր աշակերտս բարձրագոյն վարժարանիս...:

1906 Սեպտեմբեր 1: Տրդատ եպս. Պալեան»

Պալեան սրբազան իր այս երկրորդ փոքր յիշատակարանին մէջ կը յիշէ վարժարանին ութը դիւստոր ուսուցիչները իրենց անուններով և իրենց ծննդավայրերով:

ԵՐԿՐՈՐԻ ՓՈՔՐ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ, քույր 42բ. *ի սկզբնաւորութեան վրայ. «Դարձեալ յիշեցեմ՝ զՏէր Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան... վարդապետ ձեռնադրեցաւ 1881-ին, յերուսաղէմ... եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, ի Սբ. Եջմիածին՝ 1899-ին... Տ. Տ. Մկրտիչ... Կարողիկոսին...: Սայ Ե պատճառ... Կեսարիոյ Սբ. Կարապետի վանուցս... շինութեանց մեծամեծ... մասեցաւ արանի հաստատութեան, որ այժմ պարունակէ ԲՃ. (200) ձեռագիր զանազան քանկագին մատենանք, եւ ԲՈ. (2000) թղթագիր գրեանք...: Սայ Ե պատճառ... վանուցս բարձրագոյն վարժարանի — ցեղարանի... ի հիմանք շինութեան... եւ մինչեւ ցայժմ... Ճ. (100) շրջանաւոր աշակերտք հանեց... Մեքենագէտ... Զարսարապետ...: Գրեցաւ փոքրիկ յիշատակարանս այս՝ 1906 Նոյեմբեր ամսոյ 5-ին օրն շինգ-տաքի: ՌՅԼԵ — 1906»:*

Պալեան սրբազան իր այս երրորդ փոքր յիշատակարանին մէջ կը յիշէ իր վարդապետ ձեռնադրութեան, Կեսարիոյ առաջնորդ

(*) Պալեան սրբազան աշտուղ Տումարզացի Դանիէլ վրդ. Բագուսեանը կը ներկայացնէ որպէս միարան Ս. Կ. վանքի, ինչ որ սխալ է: Դանիէլ վրդ. Տումարզայի Ս. Աստուածածին վանքի միարաններէն է, միայն 1900—1906 թուականներուն Տրդատ եպս. ի կողմէ Ս. Կ. վանք կանգնած էր՝ Կեսարիոյ շրջանի վանքերու եւ եկեղեցիներուն սեպիական ձեռագիր մատենաներուն եւ պատմական արժանագրութիւններուն հաւաքածոն կազմելու համար:

ընտրութեան և ծայրագոյնութեան տատիճան ստացման թաւ-
կանները, ինչպէս նաեւ կը յիշէ վանքին մէջ իր կատարած
շինարարական գործունէութիւնները. օրինակ Հանքն, Զեյքուն
և Դայսերի թաղերու հիմնովին նորոգութիւնը, ջաղացքներու
շինութիւնը, Խասպախնէի ծաղկումը, վարժարանի շինութիւնը իր
յարակից մասերով և ուրիշներ:

Գրիչ սրբազանի Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ յիշա-
տակարաններու ամբողջական մասերուն հարազատ վերաբա-
ղութիւնը տես տատ, էջ 636—640, պատկերներ 85—89:

Յիշատակարաններու վերջաւորութեան Պալեան սրբա-
զան կցած է նաեւ ծածկագիր տեղեկութեանց էջ մը, որու լու-
ծումը կը դնենք քիչ անդին:

Թուղթ 44ա-ի սկզբնաւորութեան վրայ «կարդայ եւ լսե՛
անունն՝ եւ հետեւեալ տեղեկութեանց» (տես տատ, էջ 641, պատ-
կեր 90):

Պալեան Սրբազանի այս «ծածկագիր տեղեկագրութեան»
վերլուծումը կատարուած է Հոգե. Տ. Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորե-
անի կողմէ, որ զայն կը նկատէ հայկական այլատեսակ ծած-
կագրութիւններէն «սիւնագիր» և «կղբայրագիր» խառնուրդ:
Ստորեւ նոյնութեամբ կու տանք գիտնական վարդապետի ծա-
նօթագրութիւնը և վերծանումը՝ Պալեան Սրբազանի այս
ծածկագրութեան մասին (*).—

«Ծածկագրութիւնս քայէս միօրինակ եւ որոշ սկզբունքով չե-
յօրինուած, բայց եւ այնպէս՝ կարելի եղաւ վերծանել սիւնագիր եւ
եղբայրագիր ծածկագրութեանց գոյգ բանալիներով.—

Տրդատ Լպս. Պալեան

Վանքին կից շին-

ած վարժարանի մեծ

սրահի ներքին հ-

իւսիսային դռնէ

(*) Զեւագիր խորհրդատուորիս մասին այս եւ նման այլ ծանօթութիւն-
ներ քաղած ենք Հոգ. Տ. Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորեանի «Մայր ցուցակ ձե-
ռագրաց մատենադարանի Մեծի Յանն Եփիկիոյ Կաթողիկոսարանի որ
յԱնքիլիա» անտիպ գործէն: Այստեղ հրապարակաւ մեր խորին շնորհակա-
լութիւնները կը յայտնենք երիտասարդ վարդապետի բարեհաճ ազնուութեան
համար:

դուրս, փոքրիկ
Բակին մէջ եղած
սանդուխներուն
վերի կողմ լերան՝
փորել տալով գտա-
ւ փա[յ]տէ սնտուկ,
որուն մէջ կան
զանազան իրեր, թէեւ
ոչ այնչափ արժէ-
քաւոր են: Խնդր-
եմ յիշեցէք միշտ
զանարժանի[ս]:»

Խորհրդասեօրիս մեծագիր Եկարներն ու մանրանկարները առանց բացառութեան բոլորն ալ օժտուած են հրաշալի այլա-
զան գոյներով, որոնք իրենց բնականութեամբ ու կենդանու-
թեամբ հիացում կ'ազդեն դիտողին վրայ, և կարծէք այսօր
նկարուած ըլլան անոնք:

Այդ բոլոր Եկարները իրենց բնագիրի հարազատ գոյ-
ներով ներկայացնելը կը կարօտէր խոշոր ծախքերու, ուստի
մենք նախընտրեցինք անոնցմէ միայն առաջին և վերջին եր-
կու Եկարները տալ իրենց բնագիրի հարազատ գոյներով, իսկ
միւսները ներկայացնել միայն մէկ սեւ գոյնով:

Գունաւոր Եկարներէն առաջինն է Ս. Միւռոնի կաթան, զոր այժմ կը տեսնենք: Իսկ երկրորդն է Ս. Էջմիածնի խորանին
նկարը, զոր պատկերներու վերջաւորութեան պիտի տեսնենք:

ՊԱՏԿԵՐ 91.— Թուղթ 2ա. Կր ներկայացնէ Հայաստ. Սկիզբի Ս. Միւռ-
նի կաթոլիկ եկեղեցի, որուն կից եր դնենք նաեւ անոր զուգահեռ օրինակը, ինչ
որ հաւաքատ վերահսկողութիւնն է բնագրի օրինակին: Յատակին վրայ կը
կարդանք գրիչին անունը՝ «Յովանէս Իրիցի»:

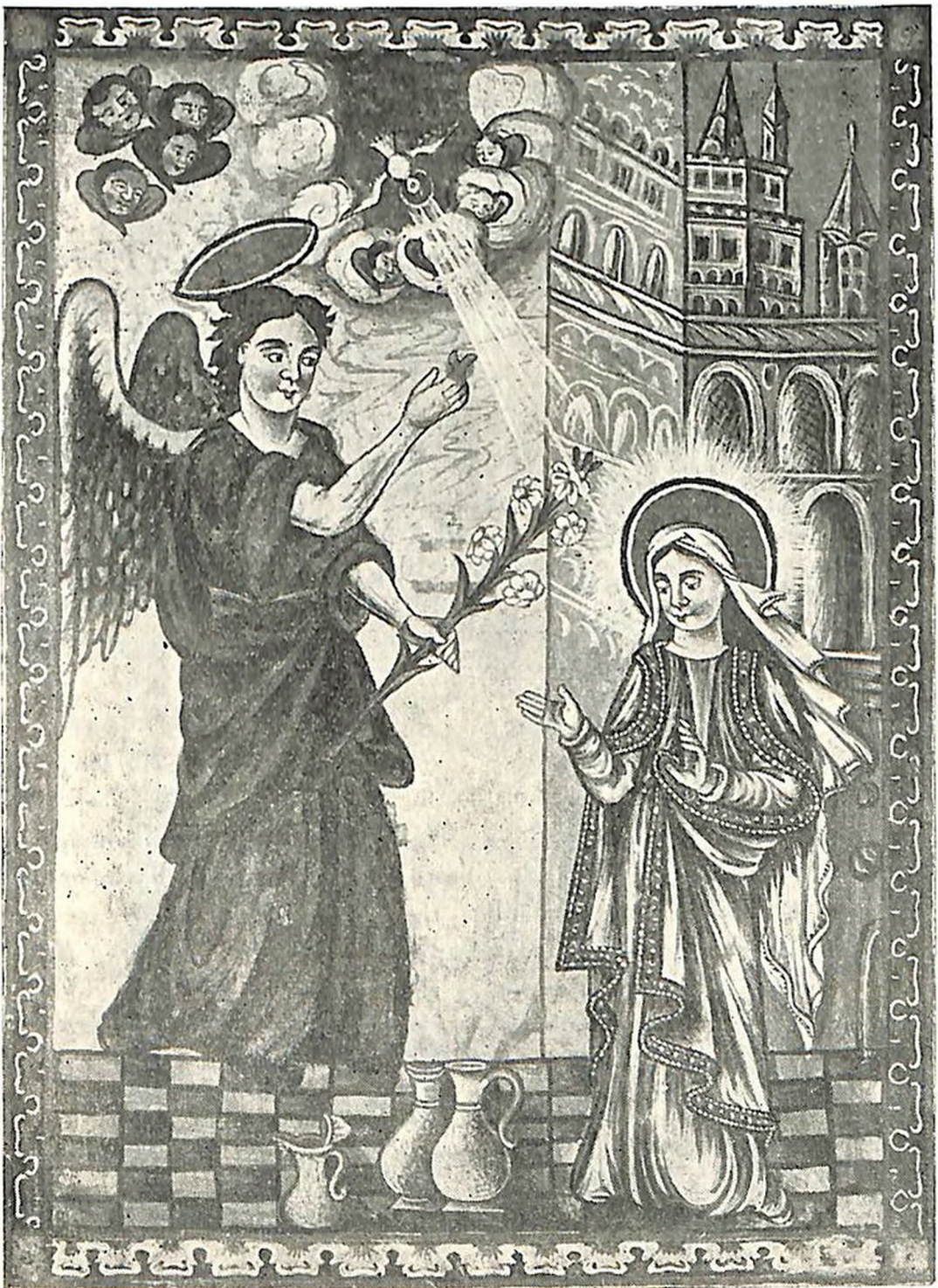

ՊԱՏԿԵՐ 91. — Թուրք. Չա. կը ներկայացնէ Հայաստանի տէրերի Ս. Միքայէլի կաթողիկոսի նկարը, որուն կից եր ղՅԵՆՆՆ Ոսկի տմար զունաւոր օրնակը, ինչ որ հարազատ վերաւանդութի ճՅԵ Է. բնագիտ օրնակին: Ստատիկն վրայ կը կարգան՝ գրիչին տնունը՝ Վնպանէս Իրիցի:

ՊԱՏԿԵՐ 92.— Թուրք Ջր. կր պատկերայնէ Ս. Կոյսի աւետման խորհուրդը: Ոսկեգոյն յաւապոսակով զարդաւուն կոյսը, կր կրէ իր գլխին զորեագոյն վառամակ, կապոյտ վերնագգետ՝ եզերուած ոսկեգոյն ժապաւէնով եւ վարդագոյն երկար օրջագգետ: Աւետող երեսակի՝ կր կրէ կարմիր քեւեր, ծիրանի փող իր ուսին եւ կանաչագոյն օրջագգետ: Պրիչր կր գործածէ կապոյտ, ոսկեգոյն, կանաչ, գորօ, դեղին եւ հեւմակ գոյներ:

ԹՈՒՂԹ Յա ի ձախ սիւնակի վերի մասին վրայ կը տեսնենք կիսախօսքան ժը կամ ճակցոց ժը, որուն տակ կը կարդանք Պատարագամատոյցի Ս թռչնածեւ և թագակիր տառով սկսած առաջին տողերը. «Օրենք արկանել լոյ ըսպաս էկ ղեցեղ. յորժամ կամիցի քհնյն պատարագ մատուցանել»:

Ս առաջ ներկայացնող թռչունները կը կրեն կարմիր և կանաչ գոյները՝ հզորութեամբ ոսկի գոյնով: Թագը ոսկեգոյն է և հզորութեամբ է սեւ գոյնով:

Ճա. կցորդ
ահանայք քո պէց
յին զարդարութեան
Լարք քոյ ցնծալով
ցնծալովն փոխ
Յիշեալ տր զդա
ւիթ Լաւան հեղուի
նորայ
Սեւ երդուաւ տր
Լաւան Եր մայրակո

Սիւնակի աջ կողմը վերի մասին կը կարդանք Ք թռչնածեւ տառով սկսած սաղմոսի կցորդ մասը. «Քահանայք քո զգեցցին զարդարութիւն եւ սուրբք քոյ ցնծալով...»:

Ք առաջ ներկայացնող թռչունը կը կրէ կապոյտ և կարմիր գոյները, միշտ հզորութեամբ ոսկեգոյնով:

ՊԱՏԿԵՐ 93. Թուղր ձա-ի ամբողջական պատկերն է, ուր կը կարդանք կցորդ սաղմսոյ մը ռաբունակութիւնը: Սիւնակի աչ կողմին վրայ կը տեսնենք ռակիգոյն յատակի վրայ ծաղիկ մը եւ հայկական գմբէթով գունագեղ տաճար մը: Կանաչ տերեւներու իկա բացուած ծաղիկներն ու կօկոնները կը կրեն կապոյտ եւ կարմիր գոյները:

ՊԱՏԿԵՐ 94.— Թուոր 4ր. կր ներկայացնէ Ս. Նննդեան խորհրդապատկերը: Կապոյտ երկինքին մէջ ոսկեգոյն յառուկին վրայ ներմակ ամպերու մէջէն կը տեսնենք կանաչ ու կարմիր քիւերով երեսակներու խումբը, որոնք Նորածինը կը փառաբանեն եւ աշխարհի խաղաղութիւնը կ'աւանդեն: Ոսկեգոյն յուսապահով Ս. Կոյսը կը կրէ զորեալոյն վառածակ, ոսկեգոյն ժապաւէնով կապոյտ վերնագգիտա եւ վարդազոյն եղջերակա: Մոգեր կը կրեն ոսկեգոյն բազեր, սուր եւ խնկամաններ, կանաչ, կապոյտ եւ կարմիր գոյներով հագուստներ՝ եղբրուած ոսկի գոյնով:

ԹՈՒՂԹ ԾԱ-Ի ձախ սիւնակի վերի մասին վրայ կը տեսնենք վառ գոյնով յաջող կիսախորան մը, որուն տակը կը կարգանք Ո թռչնածել Խառով սկսած Խողերը. «Ար ԳԳԵՑԵԱՅ ԵՍ ԳՐԻՍ ՈՐԱՔԱ ԴԱՆՈՒՄ ԵՐ ԿԱՐԴԱՆՔ...»:

Կիսախորանը ունի գեղեցիկ յօրինուածք և կը կրէ կապոյտ, կանաչ, ճերմակ և ռսկի գոյները: Ո տառը կազմող թռչունները կը կրեն կանաչ, կարմիր և ռսկի գոյները:

Թուղթ Ծա-ի վարի լուսանցքի երկայնութեան՝ գրիչը ունի հետեւեալ բոլորագիր յիշատակագրութիւնը (*).

ՍԵՆ ԳՐԻՍ ԴԱՐՈՒՄ ԵՐ ԿԱՐԴԱՆՔ ՈՒ ԹԱՆՆԱԾԵԼ ԽԱՌՈՎ ՍԿՍԱԾ ԽՈՂԵՐՐ. ԱՌ ԳԳԵՑԵԱՅ ԵՍ ԳՐԻՍ ՈՐԱՔԱ ԴԱՆՈՒՄ ԵՐ ԿԱՐԴԱՆՔ

(*) Գրիչի կողմէ գրուած բոլորագիր այս յիշատակագրութիւններն են պիտի հանդիպինք նաեւ յաջորդող էջերուն մէջ:

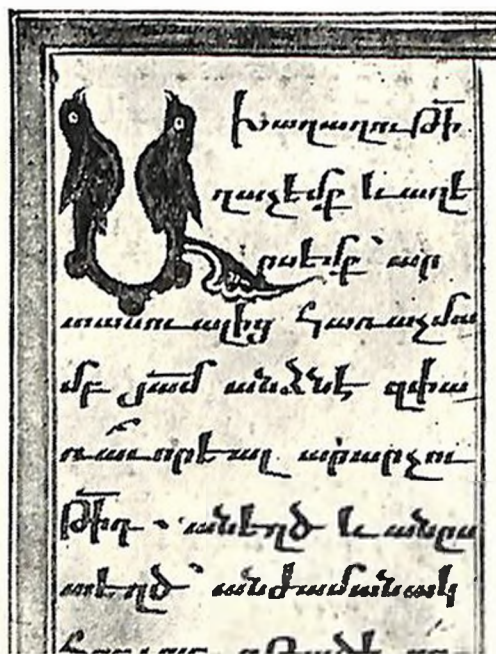
ՊԱՏԿԵՐ 95 .— Թուրք Յա-ի ամրոցական սրահերն է : Չախ սինակին
 վրայ կը տեսնենք ոսկեգոյն մանր աստղերով շրջապատուած խոտոր աստղը, որուն
 քեւերը կը կրեն ներմակի վրայ բաց կապոյտ եւ կարմիր վրայ գոյ կապոյտ
 գոյներ : Այս սինակին վրայ կը տեսնենք ոսկեգոյն յատակի վրայ կանաչ աստղ
 եւ տեսնենք կարմրագոյն վառ դր :

ՊԱՏԵՒՐ 96.— Թուղթ Զբ. կը ներկայացնէ Խաչկութեան պատկերը եւ
աճառ իմաստին հետ կապուած մկրտութեան եւ հաղորդութեան Ա. խորհուրդնե-
րը, որոնք կը կատարուին խորանին առջեւ: Խորանը եւ խորհուրդներուն մատ-
նակցող բախանաները, ինչպէս նաեւ պատկերացող Սուրբերը կը կրեն կապոյտ,
կանաչ, դեղին, սկիւի եւ կարմիր գոյները:

ԹՈՒՂԹ 9ա-ի աջ սիւնակին վրայ կը տեսնենք լոյն ու կանաչ տերեւ կրող սակեգոյն դեղին լեռնային ծաղիկ մը:

ԹՈՒՂԹ 10ա-ի ձախ սիւնակին վերի մասին վրայ կը կարդանք Ա թռչնագիրով սկըսած հետեւեալ տողերը. «Աղաչեմք եւ աղերսեմք արեւմտեան տէրին արարչութիւն. անդ՝ և անըտէր՝ անժամանակ եւս...»:

Ա տառը խորհրդանշող թռչունները կը կրեն կանաչ և դեղին գոյները՝ եզերուած սակեգոյնով:

Թուրք 10ա-ի վարի լուսանցքի երկայնութեան գրիչը ունի նաեւ բոլորագիր հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Ո՛վ Աբ. պարզող, յիշեցե՛ք երկնագնաց յալօքս ձեր, լուսահոգի Աւեսիս վրդպեմ. »:

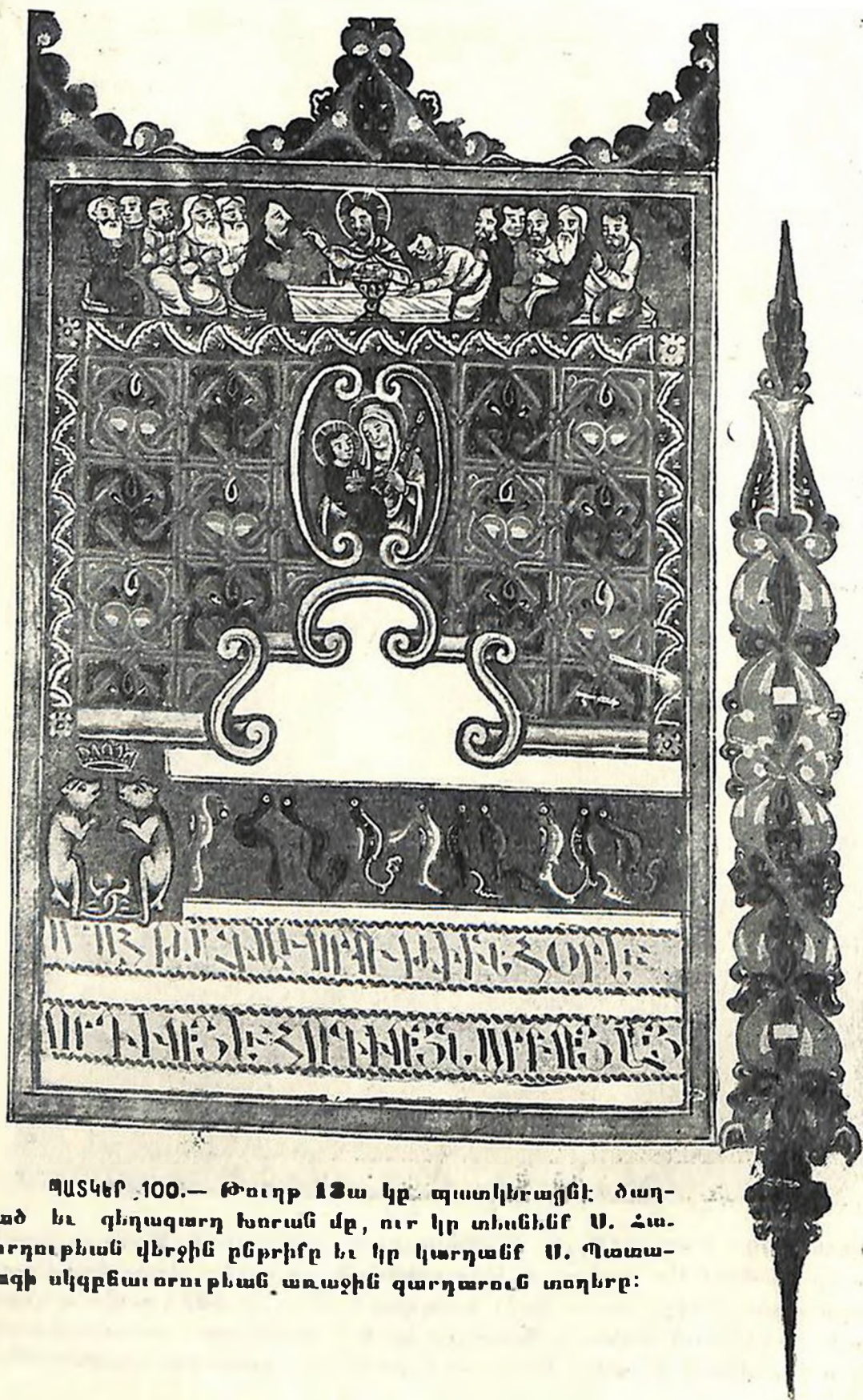
ՊԱՏԿԵՐ 97.— Թուղթ Թր կը պաակիրացնէ Զարչարանքի եւ Թաղման խորհուրդները: Գրիչը կը գործածէ սրճագայն, կաւմիր, դեղին, գորշ, կանաչ, սպիւն եւ կապոյտ գոյները:

ՊԱՅԿԵՐ 98.— Թուոր ՅՅա-ի ամբողջական պատկերն է: Հոն կը տեսնենք
 ասկեզոյն ճանաչենքով բոլորումով սեպրեւեան երեսօտակ մը, որ ունի կտր-
 մրագոյն կտրոյա գոյն մը: Աջ սիւնակին վրայ կը տեսնենք կամայազոյն տե-
 բնենքու հետ խառն վարդապետան կարմիր գոյնով ծաղիկ մը:

ՊԱՏԿԵՐ 99.—Թուղթ 12ր կը ներկայացնէ Ս. Յարութեան խորհրդապատկերը, ուր կը տեսնենք Յարուցեալ Փրկիչը ոսկեգոյն յստակի վրայ կտրմրագոյն ծածկոյթը ուսին: Գրիչը կը գործածէ կտաղոյտ, կանաչ, դեղին, կտրմիր, ոսկեգոյն, սրնագոյն եւ խնամակ գոյները: Պատկերը կը կրէ յունաւոր առճամագրութիւն մը, ինչ որ կը վկայէ թէ գրիչը եկեղեցւոյն է յունարէն գաղափարապատկերներու տեսին:

ՊԱՏԿԵՐ 100.— Թուրք 12ա կը պատկերացնէ ծաղկած եւ զեղազարդ խորան մը, ուր կը տեսնենք Ս. Հաղորդութեան վերջին ընթրիքը եւ կը կարդանք Ս. Պատարագի սկզբնաւորութեան առաջին զարդարուն տողերը:

ԹՈՒՂԹ 13ա-ը կը ներկայացնէ պատարագի սկզբնաւորութիւնը: Հոն կը տեսնենք ոսկեգոյն յատակի մը վրայ նկարադարդ խորան մը, որուն մեծ մասը պատկերացուած է ծաղկային մոտիւով փոքրիկ քառակուսիներու համաստեղումով մը:

Խորանի կեդրոնական մասին մէջ կը ներկայանայ Ս. Տիրամայրը՝ Յիսուս Մանուկը գիրկը առած: Վերը լայն լուսանցքի մը ոսկեգոյն յատակին վրայ կը պատկերանայ Հաղորդութեան վերջին խորհուրդը. այստեղ դարձեալ կը տեսնենք կապոյտ, կարմիր և ոսկի գոյներով յօրինուած զարդ մը: Էջի աջ լուսանցքին վրայ կը գտնենք նոյնպէս գունաւոր լուսանցազարդ մը, որ չափ յաջող է:

Խորանին առկ ոսկեգոյն յատակի մը վրայ կը կարգանք թռչնադիրերէ, կենդանադիրերէ և խոշոր երկաթադիրերէ կազմուած Ս. Պատարագի արարողութեան սկզբնատողերը. «Օրհնեալ ԱՆՄԱՀ քաղաւորութիւն հօր եւ սրբոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, այծմ...» (*):

Պատկերազարդ խորանին, լուսանցազարդին, թռչնածեւ և կենդանածեւ տառերուն համար գրիչը գործածած է կարմիր, դեղին, կանաչ, սև, գորշ և ոսկի գոյները, իսկ տիրող գոյնն է կապոյտը:

(*) Այստեղ պատարագի սկզբնաւորութեան աղօթքին մէջ կը յիշատակուի ԱՆՄԱՀ բառը, ինչ որ գործածական խորհրդատեսարներուն մէջ գոյութիւն չունի: Ատոր համար ընդգծեցինք ԱՆՄԱՀ բառը:

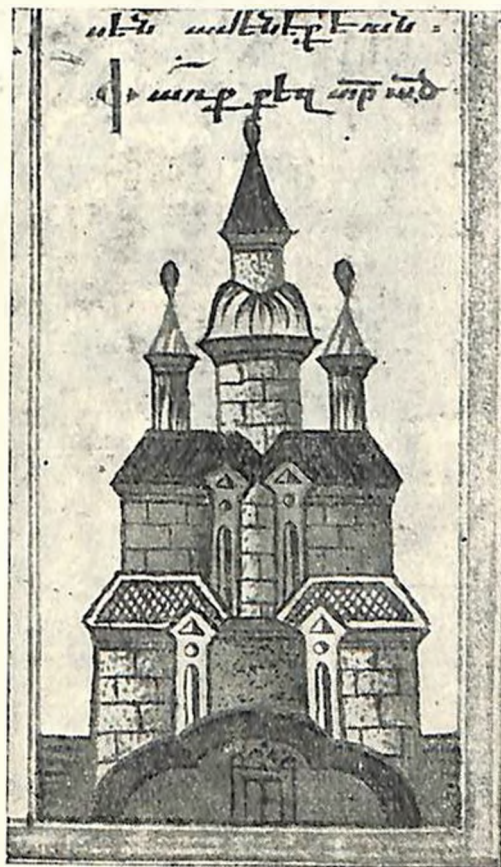

ՊԱՏՄԵՐ 101.— Թուղթ 14բ կր բերկայացնէ Համբարձման խորհրդապա-
կերը: Հօն կր տեսնենք կապոյտ երկինքի մէջ ոսկեգոյն յատակի վրայ Համբար-
ձեալ Փրկիչը, որ հագած է կապոյտ վերնագգիստ եւ իր ուսին կը կրէ կամուր-
ջոյն ծածկոյթ մը:

ԹՈՒՂԹ 15ա-ի ձախ սիւնա-
կին մէջտեղ կը կարդանք Ա և
Մ թռչնաձեւ տառերով սկսած
աղօթքի համարը և անոր շա-
րունակութիւնը. «Աժ (Աստուած)
սբ. եւ ի սուրբս հանգուցեալ
ես...»: Ա և Մ տառերը կազմող
թռչունները կը կրեն զեղին և
կապոյտ գոյները՝ հզօրութեամբ
ոսկեգոյնով: Ա և Մ երկու
տառերուն վրայ կը տեսնենք
թռչունի թեւածեւ երկար զարդ-
մը, որ Աստուած բառին կըր-
ճատման համար գործածուած
նշանն է, այսինքն պատիւը (*):

(*) Մեր օրերուն տառաւոր գործածական էր պատուոյ այդ նշանը եւ
մենք մեր նամակագրութիւններուն մէջ կը կիրարկէինք այդ նշանը, զոր նոյն-
պէս կը կոչէինք պատիւ: Ձեռագրիս գրեթէ ամէն տողին մէջ կը հանդիպէինք
կրճատման այս նշանին:

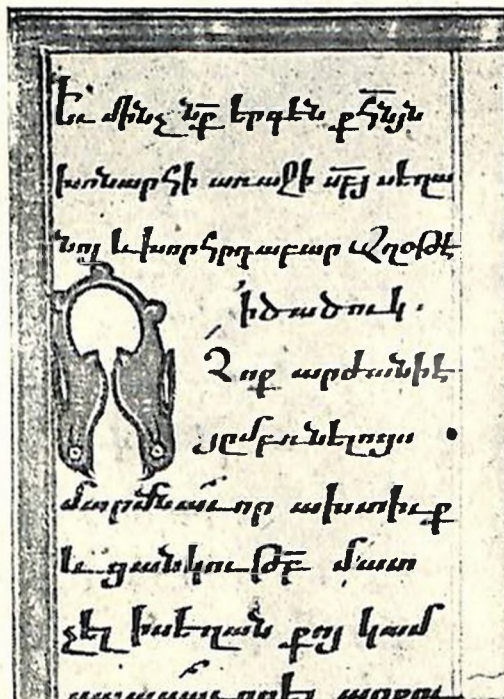

ԹՈՒՂԹ 16ա-ի աջ սիւնակի
վարի մասին կը տեսնենք ոս-
կեգոյն յատակի վրայ փոքր
տաճար մը, որ կը կրէ հայկա-
կան սճով մեծ ու փոքր գմբ-
րէթներ: Տաճարի շինութեան
պատի քարերը ունին կա-
պոյտ եւ կանաչ գոյներ. տա-
նիքները, գմբէթները և կա-
մարները ունին կարմիր, ոս-
կի և զեղին գոյներ:

ՊԱՏԿԵՐ 102.— Թագր ԼԵՐ կը ներկայացնէ Ս. Մրրորդութիւնը եւ միաժա-
մանակ Վերաբերման խորհուրդը: Հան կը տեսնենք Կաթոյտ երկինքի մէջ ոսկե-
գոյն յատակի վրայ Ս. Մրրորդութիւնը խորհրդանշող պատկերը եւ խորանին
առջեւ վերաբերման խորհուրդը: Քիրոզ գոյնն է ոսկեգոյնը:

Թուղթ 15ա-ի վարի լուսանցքի երկայնութեան զորչը ունի նաեւ հեռեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Ո՛վ անմահ պարգօղ. յիշեցեմ մաղրանօք եւ յաղօթիւք հանգուցեալ Լեւեթի վրդպն. »:

ԹՈՒՂԹ 17ա-ի ձախ սիւնակի վերի մասին վրայ կը կարդանք Հ թռչնածեւ տառով սկսած հաւատոյ հանգանակը. «Հաւասամք ի մի ամ., հայր ամենակալ, արարիչն երկնի եւ երկրի, երեւելեաց եւ աներեւութից...»: Հ տառը կազմող Հ թռչունը ունի կարմիր և կապոյտ գոյնի՝ եզերուած ոսկեւ յնով:

ԹՈՒՂԹ 20ա-ի ձախ սիւնակի վերի մասին մէջ կը կարդանք Ո թռչնածեւ տառով սկսած աղօթքի համարը. «Ոչ ու արժանի ե յըմբունելոցս մարմնաւոր...»: Ո տառը յատկերացնող թռչունը ունի կապոյտ և կարմիր գոյնի՝ եզերուած ոսկեւ գոյնով:

ՊԱՏԵՐ 103.— Թուրք թիւ 18-ը կը պատկերացնէ Ռզիկոյման Ս. Խորհուրդը: Ռսկեգոյն յատակի վրայ գմբէսագորդ տանաւ մը, որուն կամարներուն տակ՝ խորանին առջեւ՝ կը տեսնենք պատարագող բաժանան Ռզիկոյման Ս. Խորհուրդի ղեկին մէջ: Քահանան կը կրէ ռսկեգոյն լուսապսակ եւ իսլաւագորդ փորձուար՝ հոյնոյէս ռսկեգոյն, կարմրագոյն փիլոն եւ կապոյտ ջապիկ:

ՊԱՏԿԵՐ 104.— Թուրք Յուսուֆի ամբողջական պատկերը: Չախ սիւնակի վա-
րի մասին վրայ կը տեսնենք կարմրախառն դեղնագոյն քիւտուր իրեւոտակ մը:
Աջ սիւնակին կը տեսնենք ոսկեգոյն յատակը վրայ կանաչ ճիւղերով եւ տերեւ-
ներով վարդերով մը, որուն ստուերին կանգնած են երկու փոքր սիրամարգեր:

ՊԱՏԿԵՐ 105.— Թուրք ՋՅԻ կը ներկայացնէ Ս. Պատարագը եւ Հաղորդութեան օրհնութեան Ս. Խորհուրդը: Հոն կը տեսնենք զմերթադարդ եւ սխնագարդ ասնար մը, որուն ղեկնազոյն խօրանին վրայ դրուած օսկեզոյն ոկիւնին առջեւ պատարագող Բահանան կը կաատրէ Ս. Հաղորդութեան օրհնութիւնը:

ԹՈՒՂԹ 22ա-ի ձախ սիւնա-
կին վերի մասին վրայ կը կար-
դանք Տ և Ք թռչնածեւ տա-
ռերով սկսած մաղթանքի տո-
ղերը. «Տե՛ր ա՛մ, զօրութեանց եւ
աւափիչ...»: Տ և Ք տառերը
կաղմող թռչունները, ինչպէս
նաեւ անոնց վերեւ դրուած
կրճատման նշանադարձը (պա-
սիւ), կը կրեն կարմիր և կա-
պոյտ գոյններ՝ միշտ եղերուած
ոսկեգոյնով:

Թուղթ 22ա-ի վարի լու-
սանցքի երկայնութեան գրիչը
ունի հետեւեալ յիշատակագրու-
թիւնը. «Ո՛վ սբ. պատարագիչ,
յիշեցե՛ք գերամափաւ աղօթիւք,
յուսահագի Աւեսիս եպսմ. »:

ԹՈՒՂԹ 23ա-ի աջ սիւնակին
վարի մասին վրայ կը տես-
նենք երկու կողմերէն գունա-
գեղ ծաղիկներով բոլորուած
սիրամարդ մը, որ իր դիրքով
կարծես կը ջանայ վեր ցատկել
և իր կտուցով բռնած ծաղկե-
փունջը կ'ուզէ ընծայել իր
գլխուն վերեւ եղանակուած
«Սբ. Սբ. Սբ. Տե՛ր զօրութեանց...»
խորհուրդին:

Սիրամարդը կը կրէ կապոյտ
փետուրներ, դեղնագոյն թե-
ւեր և տառն՝ եղերուած ոս-
կեգոյնով:

ՊԱՏԿԵՐ 106.— Թուրք 23ր Ա. Կոյսի ընծայումը: Ոսկեգոյն յառակի վրայ
կը անանկնի Թիսուք, որ նստած է զօրագոյն ամպերու վրայ: Վարը Ա. Կոյսը՝
օրջապատուած քիւտուր եւ զգեստաւորեալ հրեօտակներով:

ըրկային կենցա
ղոյս առանց մեղաց
Եւ յաշխարհակե
ցոյց . Լ յառիժն փը
րկութեան մերոյ
Եկեալ կամաւ

Ինաչն :

Մռեալ զհացն
մք յամային յան
մահ յանարատ Լ
յարարչագործ Ի
ձեռն իւր :

Օրհնեաց գոհա
ցաւ եբեկ . Ետ իւ
րոց ընտրեալ մք .
Լ Բազմեալ աշա
կերտացն ասե

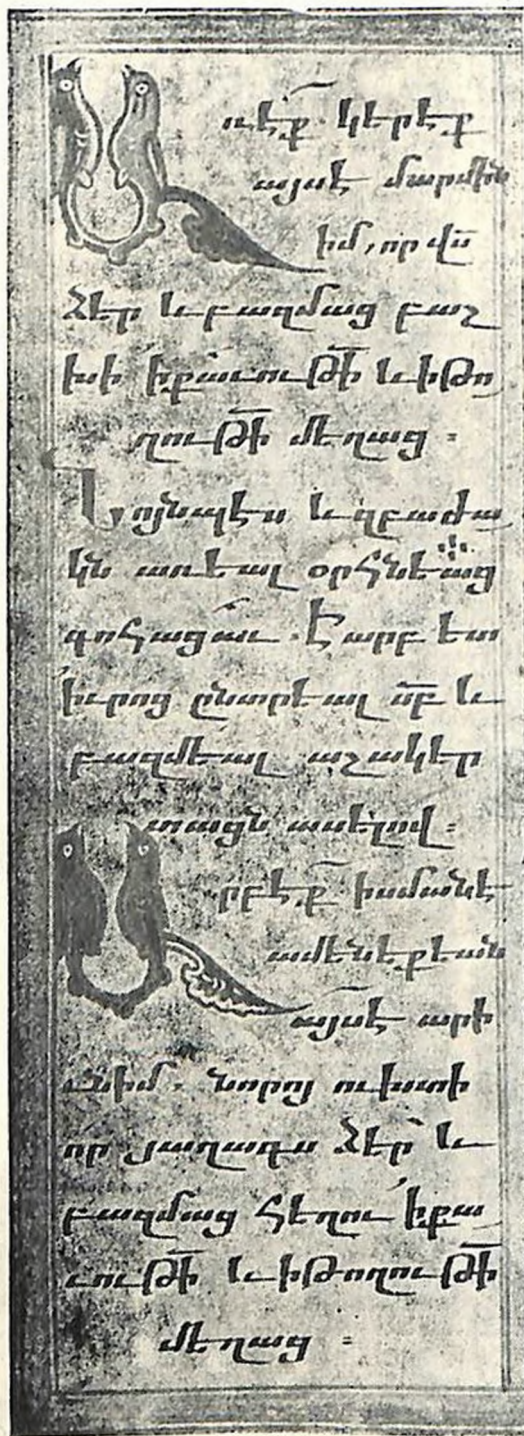
լով :

ՊԱՏԿԵՐ 107.— Թուրք 24ր-ի ամրոցական տաակերը: Ձախ սիւնակի վարի մասին վրայ կը տեսնենք ղեղնագոյն ու թևամիտի հրեօտակ մը: Աջ սիւնակի երկայնութեան կը տեսնենք կանաչագորշ ճիւղերու եւ անբուններու հետ խառն ծաղիկներ:

ԹՈՒՂԹ 24ա-ի ձախ սիւնակի վերի մասին վրայ կը կարդանք Ս և Բ թռչնաձեւ տառերով սկսած «գոհարանական» և «գովարանական» աղօթքի տողերը. «Սբ. Սբ. Սբ. Ես նեմարտապէս եւ ամենասուրբ...»: Ս և Բ տառերը ներկայացնող թռչունները, ինչպէս նաեւ անոնց վերեւ դրուած կրճատման նշանազարդը (պատիւ) ունին կապոյտ, դեղնագոյն և կարմիր գոյներ՝ միշտ եզերուած ոսկեգոյնով: Թուղթ 24ա-ի վարի լուսանցքի երկայնքին գրիչը ունի նոյնպէս հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Յիւսեփ ամպախաղաց աղօթիւնդ առաջի անմահ գառիսն Այ. լուսահոգի Աւեսիս վրդպն. եւ դուք յիւսեփի»:

ԹՈՒՂԹ 25բ-ի ձախ սիւնակի երկայնութեան կը կարդանք երկու Ա թռչնաձեւ տառերով

սկսած և հաղորդութեան խորհուրդին նուիրուած հետեւեալ տողերը. «Առե՛ք կեռեք, այս է ՄԱՐՄԻՆ իմ, որ վասն ձեր եւ...»։ «Արեք ի սմանե ամենեման, ա՛յս է ԱՐԻՒՆ իմ, նորոյ ուխտի...»։ Նշանակելի է որ այստեղ խորհուրդը մատնանշող Մարմին եւ Արիւն իմ բառերը, ինչպէս նաեւ թուրք 24ա-ի գովարանական Սբ. Սբ. Սբ. տողերը գրուած են ոսկեգոյններով։

Ա տառը ներկայացնող թըռչունները ունին կարմիր և կապոյտ գոյններ՝ միշտ եզերուած ոսկեգոյնով։

ԹՈՒՂԹ 27ա-ի ձախ սիւնակի վարի մասին վրայ կը կարդանք Պ թռչնածեւ տառով սկսած հաղորդութեան խորհուրդի շարունակուող տողերը. «ՈՐՈՎ ԶԶԱՅՍ ՕՐՀՆԵԱՆ, ՄԱՐՄԻՆ նեմարսապէս...»։ «ԵՒ ԶԲԱԺԱԿՍ...ԱՐԻՒՆ»։ «ՈՐով ԶԶԱՅՍ եւ ԶԳԻՆԻՍ, ՄԱՐՄԻՆ եւ ԱՐԻՒՆ»։ Հաղորդութեան խորհուրդը պատկերացնող այս գլխագիր տառերը գրուած են ոսկի գոյններով։ Պ տառը պատկերացնող թըռչունը ունի դեղնագոյն կարմիր և կապոյտ գոյնները։

Թուրք 27ա-ի վարի լուսանցքին երկայնութեան գրիչը ունի նոյնպէս հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Ո՛վ երջանիկ պատարագող, յիւսեցեք արժանաւոր աղօթիւք հանգուցեալ Աւետիս վրդպն»։

ՊԱՏԿԵՐ 108.— Թուրք շնա կը ներկայացնէ Հաղորդութեան Ա. Խորհուրդը: Շենդ խորանի մը մէջ բազմած են Յիսուս եւ իր տասներկու Առաքեալները:

ՊԱՏԿԵՐ 109. — Թուրք 26ր կը ներկայացնէ: Ս. Պատարագը և Հազորդսէրեան խորհուրդը միանգամայն: Պատարագող բաժանան և սպասարկող եկեղեցականները կը կրեն մեր պատկեր 105 և բաղը 21ր-ի մէջ ներկայացուած նկարի սնն ու զայնները:

ԹՈՒՂԹ 29ա-ի վարի լուսանցքին վրայ գրիչը ունի նաև հետևելու յիշատակագրութիւնը. «Ո՛վ պատարագող Բի. յիշեցե՛ք երկնահաւեւ աղօթիւն գիեզահոգի Դաւիթ վրպայսն. եւ գիտցեալ ծնողն՝ Աւետիս հանգուցեալ վրպայսն. »:

ԹՈՒՂԹ 30ա-ի ձախ սիւնակին մէջտեղ կը կարդանք Ա և Մ տառերով սկսած գոհաբանական տողերը. «Աձ. (Աստուած) եւմարիս հայր ողորմութեան...»: Ա և Մ տառերը պատկերացնող թռչունները, ինչպէս նաև անոնց վերեւ դրուած պատիւը, ունին դեղին և կապոյտ գոյներ՝ եզերուած ոսկեգոյնով: Իսկ աջ սիւնակի վերջաւորութեան կը կարդանք Տէրութեան ազօթքը, որ կը սկսի ոսկեգոյն տառով. «Հայր մեր՝ որ յերկնս ես...»:

ԹՈՒՂԹ 32ա-ի ձախ սիւնակի վերի մասին վրայ կը կարդանք Տ և Ք թռչնածեւ տառերով սկսած Օրհնութեան և Մաղթանքի տողերը. «Տէր Աձ. (Աստուած) մեր, որ կոչեցեր զմեզ յանուն...»: Տ և Ք տառերը կազմող թռչունները, ինչպէս նաև անոնց վերեւ դրուած կրճատման նշանադարձը (=պատիւ) ունին դեղին և կապոյտ գոյներ՝ միշտ եզերուած ոսկեգոյնով:

ՊԱՏԿԵՐ 110.— Թուրք 29ր կը ներկայացնէ զնձայնան Ս. տարիուրդը ի տաճար: Յը տեսնենք ոսկեգոյն յատակի վրայ շինդ գմբէ-
րագաւդ տաճարներ եւ սխաւագաւդ խորան մը, ուր կը կատարուի
Յիսուս մանկան ընծայումը:

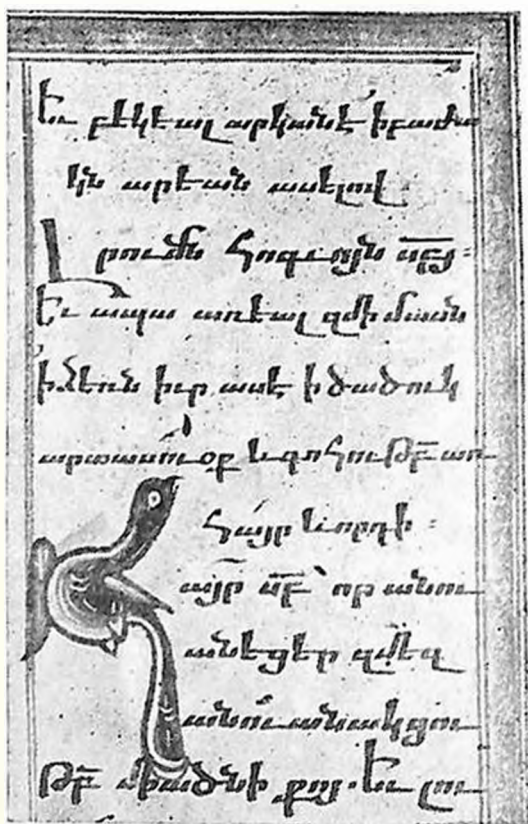
ՊԱՏԿԵՐ 111.— Թուղթ 31բ կը պատկերացնէ Մկրտութեան Ս. Խորհուրդը: Կը տեսնենք Ս. Մկրտեալը եւ անոր ընկերացող Սուրբ Կոյսերը, որոնք կը բռնեն կառմազոյն ցամփոց մը:

ՊԱՏԿԵՐ 112.— Թուրք 32բ կր ներկայացնէ Հաղորդութեան Ս.
Խաթուրը: Շենդ Խորանին տակ խորհրդակառար բաժանան կը կրէ
վարդագոյն կարմիր փիլոն, ոսկեգոյն փորուրաւ եւ կապոյտ վեարկու:

ԹՈՒՂԹ 32ա-ի վարի լուսանցքին վրայ գրիչը ունի իր կողմէ՝ գրուած հետեւեալ բոլորագիր վերջին յիշատակագրութիւնը.

Յիշեալիւ անձն հառինն այ. երկնաշու սրբանուէր աղօթի-դք
զգնազգեաց Դաւիթ զբբէպն. և իւր հոգեւոր ծնող. հան (*)
գուցեալ չեւտիս վրդպն :

ԹՈՒՂԹ 33ա-ի աջ սիւնակին մէջտեղ կը կարգանք Հ թրուչ-նաձեւ տառով սկսած «մեղաց թողութեան» և «հաղորդութեան ճաշակման» խորհուրդին նուիրուած աղերքը. «Հա՛յր սբ. որ անուանեցեր զմեզ անուանակցութեամբ միամնի Քոյ... Արժանի արա բնդունիլ զսբ. խորհուրդս զայս...»:

Հ տառը խորհրդանշող թրուչունը ունի զեղնագոյն, կարմիր և կապոյտ գոյներ՝ եզերումն սոկեղոյնով:

(*) Աւետիս Կանգուցեալ վրդ. Եղեղացի կողուած անունի մը մենք հանդիպեցանք նախապէս որպէս Կեաարիոյ առաջնորդ, որ պաշտօնավարած է 1744 Թուականին եւ որուն յայտնուած է մեզի ծանօթ Դաւիթ եպս. Երեւանցին (տես աստ, էջ 462):

տեղի յարքայութեդ
երկնից ամ մեր և տր
մեր և փրկիչ յս քս Որ
ես օրհնեալ ընդ հօր
և ընդ մօ հոգւոյդ այժ
խաղաղի ամեն :

Մենքնին անհասե
րրեակ ինքնութեդ
հաստիչ ընդունող և
անբաժանելի միասնա
կան մօ երրորդութեդ
վայելեն փառք իշխա
ն երկրպագեալ համբու
րե զանանկ և իջեալ իմիջ
ելի զեցւորն ասէ ի շայն :

Որ օրհնես զայնոսիկ
որ օրհնեն զքեզ տր
և մօ առնես զյուսաց
եալքս երեզ Կեցայ
զժողովուրդս քո և

օրհնես զժառանգու
թիս քոյ Չլրանէ եկե
ղեցւոյ քոյ պահեայ
ւարբեա զսոսայ որք
ողջունեցին սերով ըզ
վայելչութի տան քոյ
Դու զմեզ փառաւոր
եայ ամային զօրութե
քով և մի թողուր զյու
սացեալքս երեզ Չիս
զաղութի քոյ պարզե
ես ամ աշխարհի եկե
ղեցեաց քհնյից թղոց
մերոց և զինուորեալ
մանկանց նց և ամ ժո
ղովրդեանս Չի ամ
տուրք բարեք և ամ
պարզեք կատարեալք
իմէրուստեն իջեալ
առ իբեն Որ ես հայր

ԹՈՒՂԹ 36ա-ի ամբողջական պատկերը, ուր կը կարդանք պատարագող քահանայի վերջին գոհաբանական աղօթքը և օրհնութիւնը, հրբ քահանան կը պատրաստուի խորանէն իջնել ժողովուրդին մէջ. «... եւ երկրպագեալ համբուրե գտեղանն եւ իջեալ ի մեջ եկեղեցւոյն ասէ ի ձայն:» «Ո՛ր օրհնես զայնոսիկ ո՛ր օրհնեն զեզ ք. եւ սբ. առնես զյուսացեալս ի եզ:»

«Կեցո՛ղ զժողովուրդս քո, եւ օրհնես զժառանգութիւնս քո զյրուսն եկեղեցւոյ քո պահեսա...»:

«Զխաղաղութիւն քո պարգեւեալ՝ ամ. (ամենայն) աշխարհի, եկեղեցեաց, քահանայից, ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ՄԵՐՈՅ եւ զինուորեալ մանկանց նոցա եւ ամ. (ամենայն) ժողովրդեանս...»:

Ս. պատարագի խորհուրդին նուիրուած այս շատ յատկանշական տողերը իրենց մէջ կը բխրեղացնեն Հայց. եկեղեցիի իւրայատուկ ազատամիտ եւ անխտրական ոգին քոյր եկեղեցիներու հանդէպ: Այս տողերով անիկա կը հաւատայ եւ ի սրտէ կը ցանկայ իրադարձուժը քրիստոնէական եկեղեցիներու միութեան մեծ գաղափարին եւ անոր հղբայրական սկզբունքին:

Հայաստ. եկեղեցիի պատարագող քահանան այսպէս կ'աղօթէ բոլոր ժողովուրդի բարօրութեան եւ յաջողութեան համար եւ կ'օրհնէ զանոնք: Երկնային պաշտպանութիւն եւ ապահովութիւն կը հայցէ հաւատարմէս քրիստոնէայ բոլոր եկեղեցիներու եւ անոր ժառանգորդներուն համար. «Կեցո զժողովուրդս, եւ օրհնես զժառանգութիւնս քո, զյրուսն եկեղեցւոյ քո պահեսա...»:

Պատարագող քահանան կը շարունակէ իր մաղթանքները, եւ աստուածային հաւատքով խանդավառուած բազկատարած եւ «ի ձայն» կը խնդրէ պաշտապահին, որպէսզի երկնային խաղաղութիւնը տիրէ ընդհանուր աշխարհի վրայ, որպէսզի յաղթական մեան քրիստոնէայ քաղաւորները, իշխանները եւ անոնց զինուորեալ զաւակները եւ քրիստոնէայ եկեղեցիները. «Զխաղաղութիւն քո պարգեւեալ ամենայն աշխարհի, եկեղեցեաց, քահանայից, ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ քրիստոնէից (*) եւ զինուորեալ մանկանց նոցա եւ ամենայն ժողովրդեանս...»:

(*) Հայց եկեղեցիներու մէջ գործածական դարձած խորհրդատետրերը իրենց գոհարանական այս աղօթքին մէջ արձանագրած են բազաւորացն քրիստոնէից բաւերը եւ կ'աղօթեն քրիստոնէայ Թագաւորներու յաջողութեան համար: Մինչդեռ ձեռագիր խորհրդատետրիս մէջ այս տողերուն ազգային կերպարանք տրուած եւ արձանագրուած է «Թագաւորացն մերոց», այսինքն Հայց Թագաւորները եւ անոր զինուորեալ բանակը, ինչպէս ցոյց կու տայ Պատկեր 113, Թուրք 36ա-ի ամբողջական պատկերը:

Աշխարհի խաղաղութեան, ընդհանուր մարդկութեան և համայն եկեղեցիներու հանդէպ Հայաստ. եկեղեցիի անուցած այս առողջ և լայնախոհ դադափարը, որ միանգամայն ներշնչումն է հայ ժողովուրդի ծոցէն ելած անոր հիմնադիր հայրապետներուն, տեսակ մը բողոք և պարկեշտութեան օրինակ կը հանդիսանայ քրիստոնեայ ծանօթ եկեղեցիի մը համար, որ ինքզինքը անսխալական և անկեղծական կը դառնի, և իր այս հակաքրիստոնէական վարդապետութեամբ հին դարերէն սկսեալ պատճառ դարձած է եկեղեցիներու բաժանման և անոնց միութեան քայքայման:

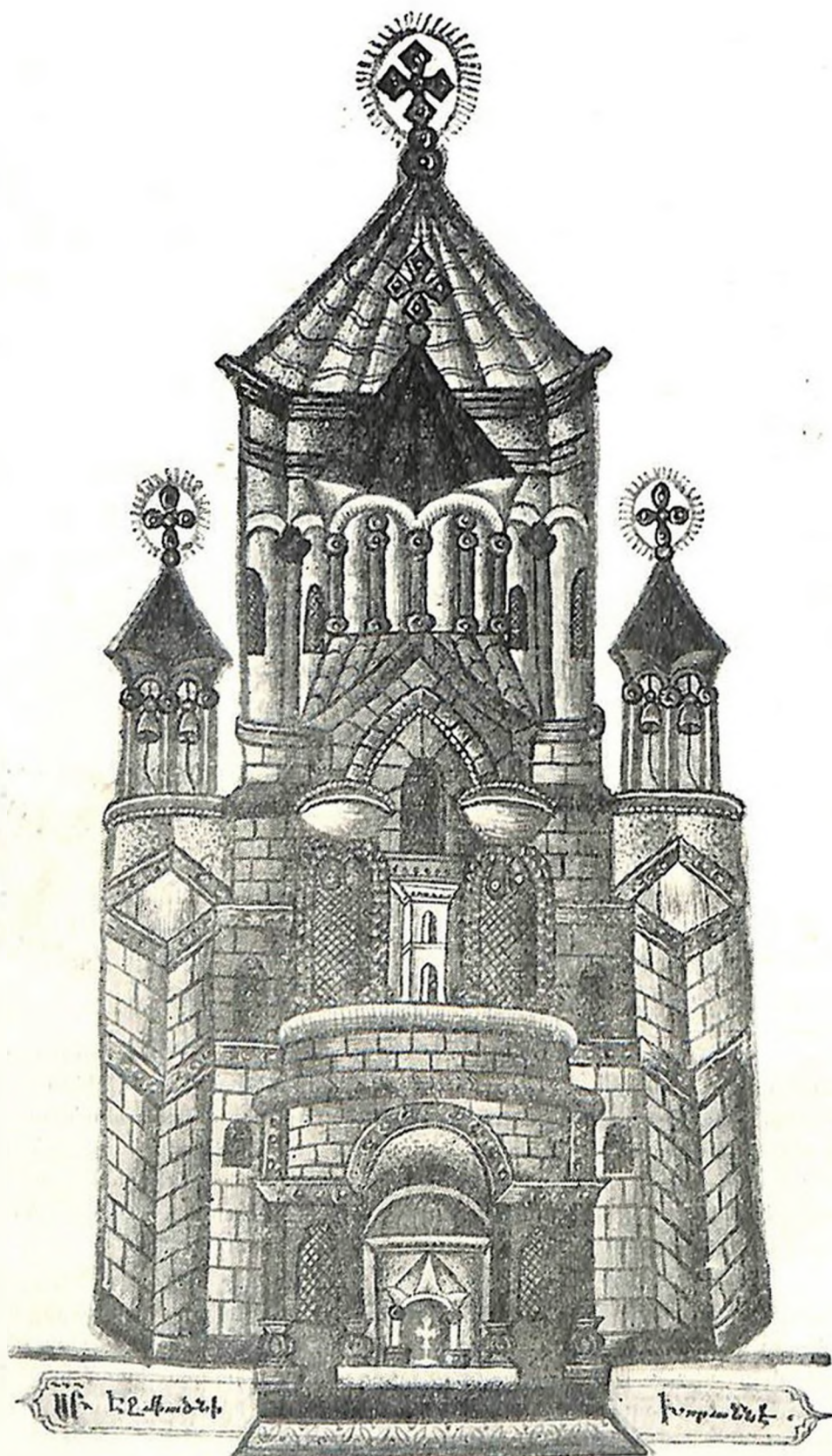
Զեռագիր Խորհրդատեարի գրիչ Յովնաննէս Երեցի անուան մենք նախապէս հանդիպեցանք 1754, 1757 և 1760 թուականներուն գրուած ժողովածուի, Աւեսարանի և ժամագիրք Ասեցի յիշատակարաններուն մէջ, որոնց որպէս գրիչ կը յիշուի յԵԼԲԱՐԱՅԻ ՅՈՎՆԱՆՆԷԱ ԵՐԵՑՐ, որ զաւակն է ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ անուն քահանայի մը և որ միանգամայն եղած է իր հօր աշակերտը (տես տա, էջ 624—5):

Զեռագիրիս ներքին և արտաքին մասերուն, և անոր հանգամանքի մասին որպէս լրացուցիչ տեղեկութիւն կու տանք հետեւեալները (տա, էջ 686—7):

«Թագաւորացն մեռց և զինուորեալ մանկանց նոցա...» շնորհաւոր տողերը ինչնին կը վկայեն թէ հին դարերէն մինչեւ կիլիկեան Թագաւորներու շրջանը եւ մինչեւ խորհրդատեարիս գրութեան Թագաւորները հայ քահանաներ կրնային ազատօրէն յիշատակել հայ Թագաւորներու անունները: Յետոյ է որ Թուրք սուլթաններու Տնչումը մուտք գտած է նաեւ Հայոց եկեղեցիներէն ներս եւ արգիլած է «հայ Թագաւորներու եւ անոնց զինուորեալ զաւակներու յիշատակութիւնը:

Սովետական Հայաստանի հանրապետութեան նախօրեակին, Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հայրապետական կոնդակով մը լայտարարեց Ս փառքի Հայոց եկեղեցիներուն, որպէսզի պատարագի այս վերջին գոհարանական աղօթքներու մէջ կրկին յիշատակուի Հայոց անկախ հանրապետութիւնը եւ աղօթեն անոր զինուորեալ զաւակներու յաջողութեան համար, այսպէս. «Զխաղաղութիւն ոյ պարգեւա՛ւ ամենայն աշխարհի... ՀԱՅԲԱՊՈՏՈՒԹԵԱՆՆԷ և ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՆԷ. Հայոց Արարատեան աշխարհի, և զինուորեալ մանկանց մեռց և ամենայն ժողովուրդեանս»:

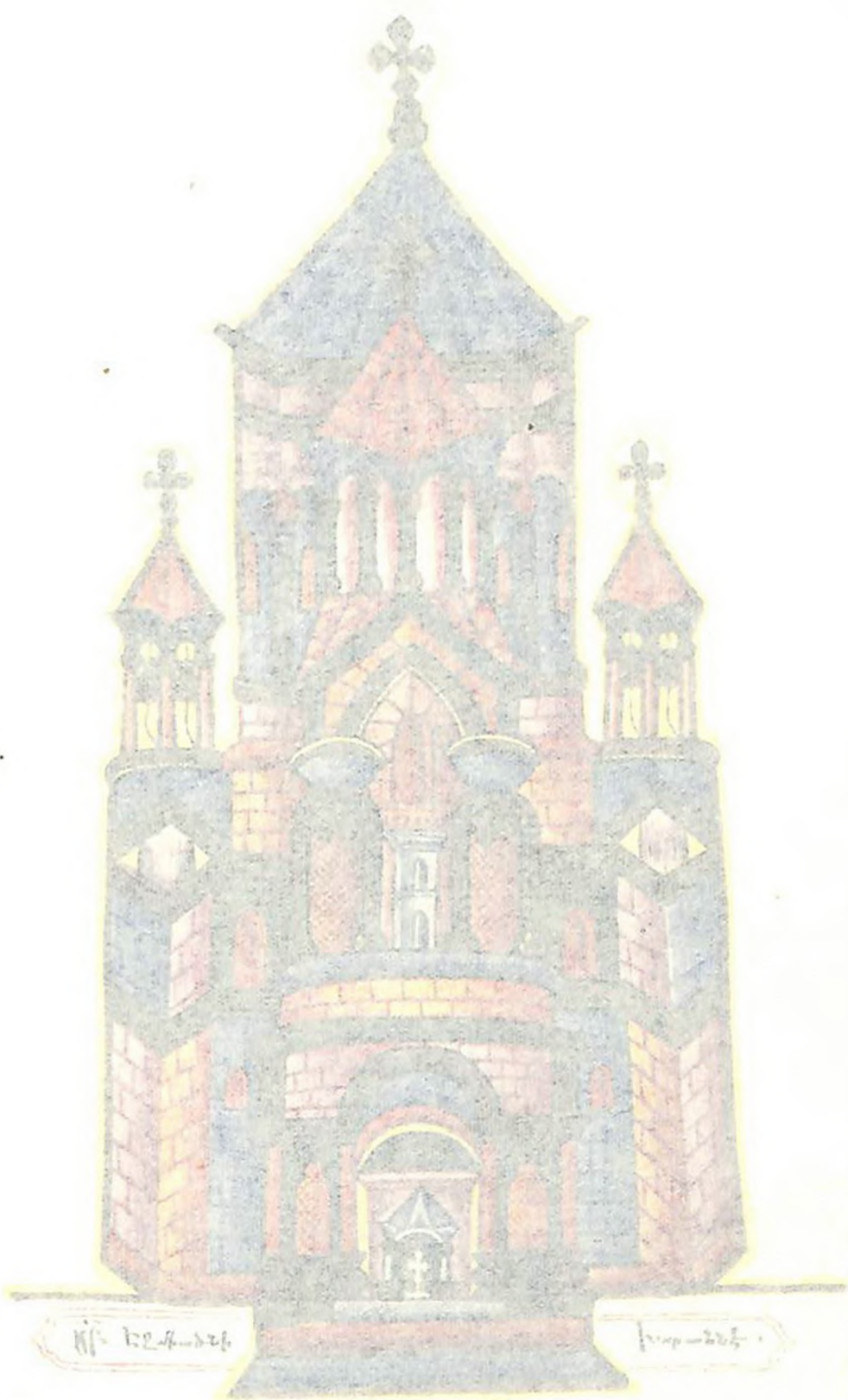

ՊԱՏԿԵՐ 113.— Թուղթ 37բ կը ներկայացնէ Ս. Էջմիածնի Խորանին պատկերը, որուն կից կը դնենք նաեւ անոր գտնաւոր օրինակը, քանզի որ հարազատ վերաբաղութիւնն է քնազրի շինակին:

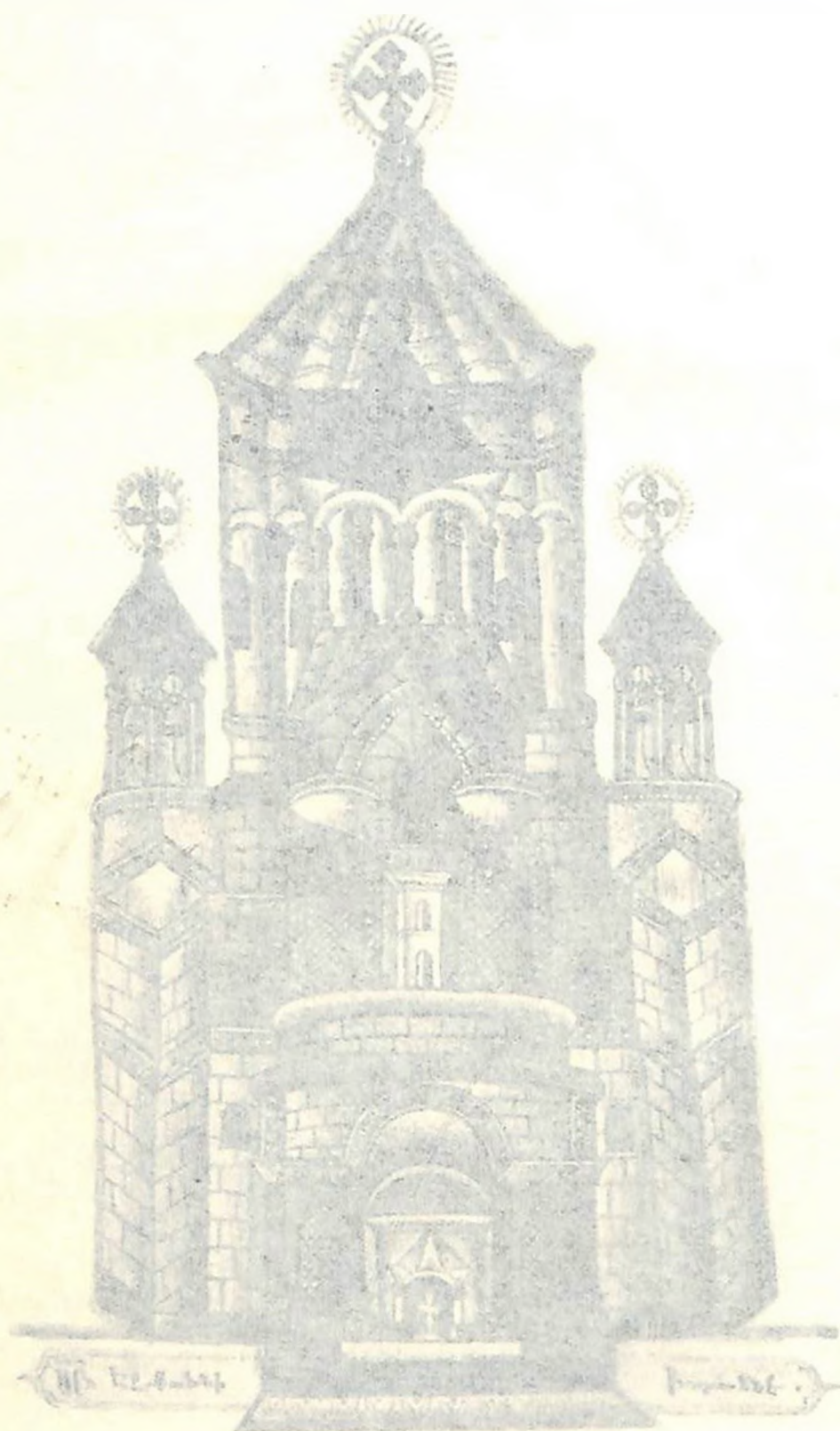
ՊՍԿԵՐ 114.— Թուոր 38ա կը պատկերացնէ Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքի միաբան վարդապետներու խումբը իրենց բուսագրեալ աճուսներով: Պատկերին կից կը դնեն՝ ճառ աճուս զուգարօր օրինակը, ինչ որ հարազատ վերահասարակութիւնն է բնագրի օրինակին:

Նկարին ձեռք առաջին դիրքի վրայ կը գտնուի վանքի մեծաւոր Դաւիթ վարդապետը, որուն առակերտած եջ միւս վարդապետները:

Ո՛ր եղևանք

Իսրայելի

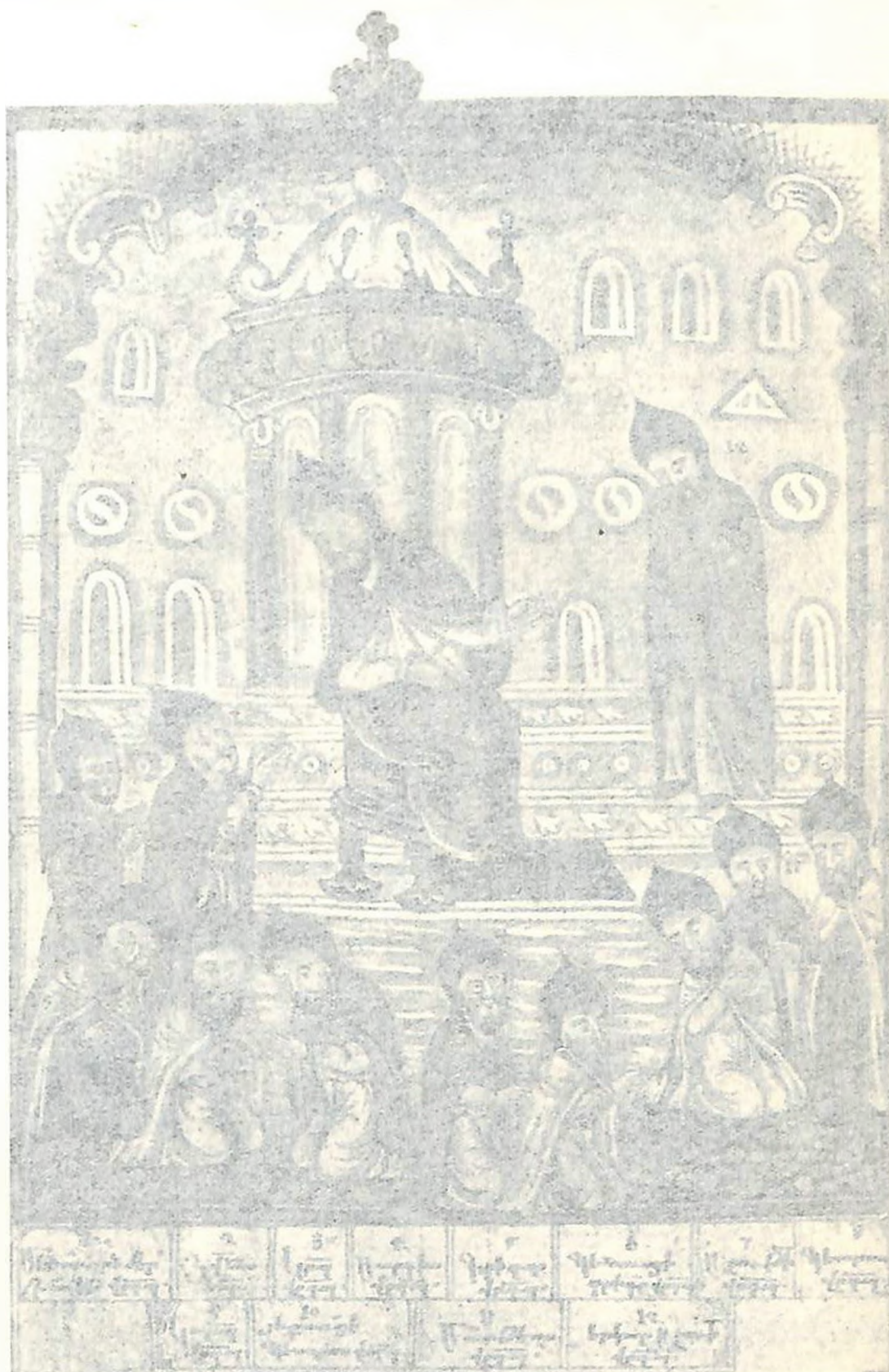

ՊԱՏԿԵՐ 113.— Երուզր ՔՉԴ կը մը շէնքայոյնը, ու Էջմիածնի հո-
ւանքին պատկերը, որուն կից կը գտնուի հասի ամուր զոմարտը՝ օրինակը,
քիչ որ նորապատ զիտարապետութիւնն է քննարկ օրինակին:

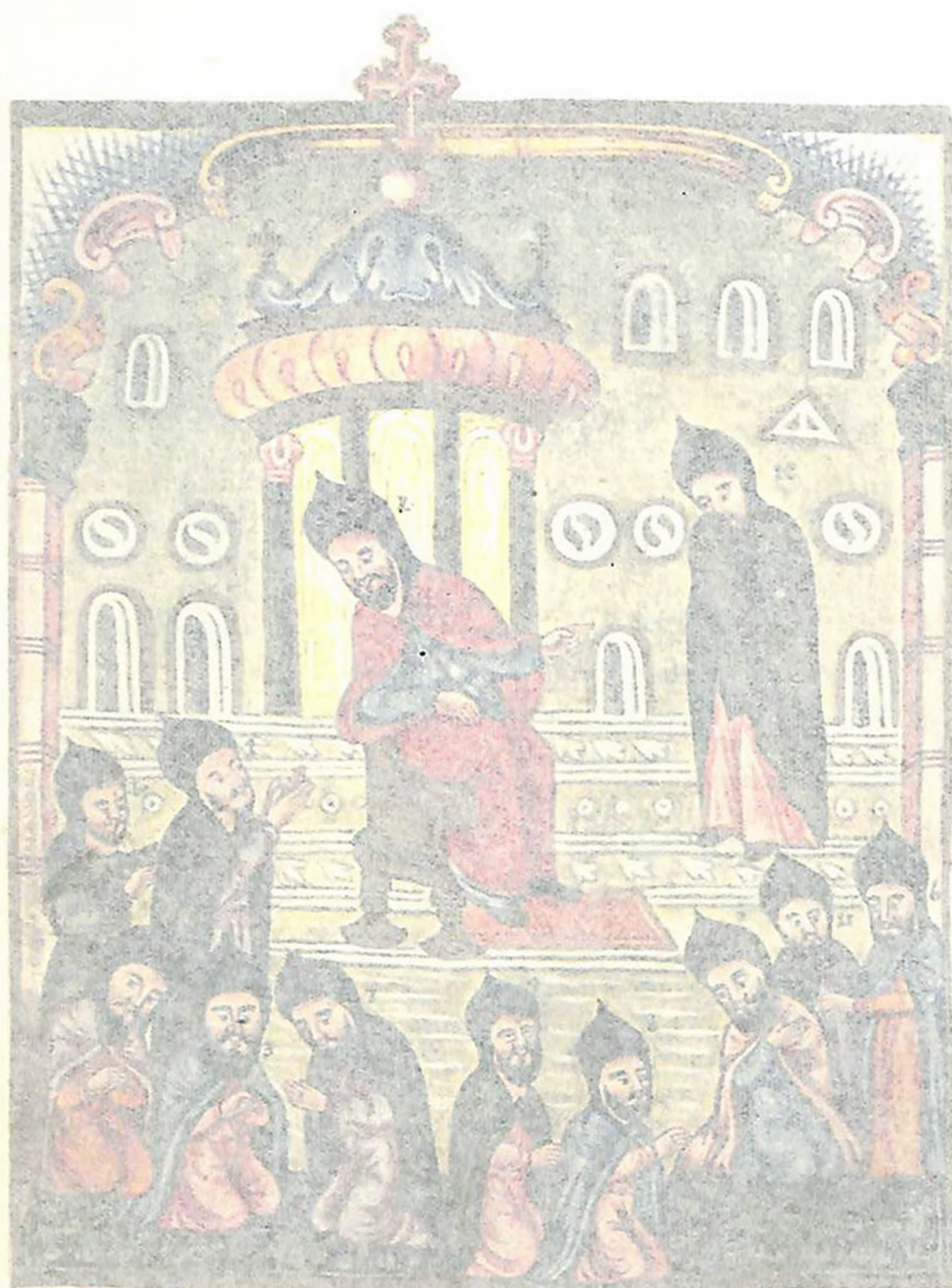

1. Ամենայն Տէր Տ. անիթ լեղւոյ.	2. Ներսէս Երեւ.	3. Լ. լեղւոյ.	4. Արքեպ. Լեղւոյ.	5. Երեզոյ. Լեղւոյ.	6. Վերնաւոր. Գրիգոր լեղւոյ.	7. Լ. լեղւոյ.	8. Երեւոյ. Լեղւոյ.
9. Լ. լեղւոյ.	10. Ներսէս Վերնաւոր լեղւոյ.	11. Արքեպ. Լեղւոյ.	12. Երեւոյ. Լեղւոյ.				

ՊԱՏԿԵՐ 114 — Թուրք ՅՏԻԱ կը պատկերացնէ Կեաւրիոյ Ս. Կարապետ վանքի միաբան վարդապետներու խումբը իրենց շուտօրեայ աճաւաններով: Պատկերին կից կը ղեկեմ նաեւ անոր զանաւար օրհնակը, ինչ որ հարազատ վերաբացումը ինքն է բնագրի օրհնակին:

Նկարին վրայ առաջին զիւրի վրայ կը գտնուի վանքի միաբան Դուրի վարդապետը, որուն առաջին անգամ հիշուի 114 վարդապետներ:

1. Ամենակէս Տէր Դ. անիթ լեռն	2. Եւն Եւն	3. Լիւ Լեռն	4. Լիւ Լեռն	5. Լիւ Լեռն	6. Լիւ Լեռն	7. Լիւ Լեռն	8. Լիւ Լեռն
9. Լիւ Լեռն	10. Լիւ Լեռն	11. Լիւ Լեռն	12. Լիւ Լեռն				

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ ԿԱՄ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՅ

ԺԱՄԱՆԱԿ՝

ՌՃՂԹ (=1750)

ԳԻՐ

Հաստ քոլորագիր: Սկզբնատառերը կարմիր եւ կամ ոսկեգոյն երկաթագիր: Խորագրային ծառածուծիւնները՝ կարմիր գոյնով են:

ԹՈՒՂԹ՝

1ս-էն մինչեւ 46ս:

ՋԱՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Բաժանման սկզբնատառերը՝ երփներանգ թռչնագիրներ են, մերթ պարզ ծաղկումով եւ մերթ ցըցուն ներկուածքով, յատկապէս կապոյտ գոյնով եղածները, որոնք շատ գեղեցիկ եւ յաջող են:

ԳՐԻԶ՝

Յովհաննէս Երէց

ԺԱՂԿՈՂ

Գրիշը

ՍՏԱՑՈՂ

Դատիթ Արքեպս. քաջ րարունապետ աստուածաբանութեան»:

ՏԵՂԻ՝

Կեսարիա Վի գուռն սրբոյն Յովհաննու Կարապետի»:

ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ՝

29,5 × 21,5 × 0,8 ս. մ.

ՊՐԱԿԸ՝

Վեց, որոնց իւրաքանչիւրը կը բաղկանայ ութ թերթերէ, միայն երրորդը ունի վեց թերթ:

ՆԻՒԹ՝

Եւրոպական ողորկուած թուղթ

ԿԱԶՄ՝

Խաւաքարտեայ եւ կաշեպատ: Երկու կողքերուն վրայ կան պղնձատիպ զարդեր:

ԴԱՏԱՐԿ ԹՈՒՂԹԵՐ՝
ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝
ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

1ա-ը, 45ա-ը, 46ա-ը:
Հառ, մ'իայն կազմը թուլցած:
Երկսիւն իւրաքանչիւրը՝ 18 × 5, 8
ս. մ.

ՏՈՂՔ՝
ԳԺՈՒՄՆԵՐԸ՝
ՇՐՋԱԳԺՈՒԱԾ՝

.Զսան
Ճնշուած
Թողիթ Յա-էն մ'ինչեւ թողիթ Տը
ոսկեզոյն լուսանցքներով: Թողիթ
Գա-էն մ'էնչեւ ՅԵք արծաթա-
զոյն լուսանցքներով:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝

Թողիթ ՅԴա. «Փառք անսկիզբն
անեղէին... Ձեռամբ... Յով-
հաննէս... Իրիցի...»: Ձեռա-
գիր Խորհրդատետրս նախապէս
եղած է սեպհականութիւնը Կե-
սարիոյ Ս. Կարապետ վանքի-
յետոյ Լիբանանի Չահլէ քաղա-
քին մէջ հնագէտ իսլամի մը
սեպհականութիւնը դարձած է:
Այժմ կը պահուի Անթիլիասի
Հայոց Կաթողիկոսարանի Ձե-
ռագրատան մէջ:

ՊԱՏԿԵՐ 115.— Յրդատ Եպս. Պալիան (բանասէր)

Առաջնորդ Կեսարիոյ

BISHOP TIRDAT BALIAN (philologue)

Prelate of Cesaria

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱԶԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ԵՒ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԶՐԶԱՆՆԵՐՈՒ ՎԱՆՔԵՐՈՒՆ ՄԷՋ՝ ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՆ

Ինչպէս վերեւ տեսանք, Տոմարծայի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ գրչութեան աշխատանքի շարունակութիւնը կը գտնենք նաեւ 1805 թուականին, երբ վանքի նորապսակ առաջնորդ Պոլսեցի Մեսրոպ վրդ. կ'ընդօրինակէ «Անճառ Եօրագոյն մեծամանց եւ զէն ընդդէմ եօթն մահացու մեղաց» անուն գիրքը (տես տատ, էջ 626 և Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1805)։

1805 թուականէն ետք, 1885—1915 թուականներուն Ս. Աստուածածին վանքին մէջ կրկին կը ծաղկի մտաւորական շարժումը, և մեզի կը ներկայանան իրենց մտաւորական կարողութեամբ որպէս բանասէր, գիտնական և երաժիշտ Յովհաննէս Մ. Վրդ. Վահրաճեան, Դեռոգ Մ. Վրդ. Պոյանեան և Դանիէլ Վրդ. ազունեան Տոմարծագիւնի, որոնց անուններուն պիտի ծանօթանանք իրենց կարգին։

Իսկ կեսառիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ գրական շարժումը կը շարունակէ մինչեւ 1858 թուականը, երբ վանքի միաբաններէն Էֆեմեցի Սլիա վրդ. Դերձակեան կ'ընդօրինակէ «Քարոզգիրք» մը (տես տատ, էջ 626 և Յիշատակարան, Ժամանակ՝ 1858)։

Ս. Կ. վանքի գրչութեան աշխատանքի վերջին շարունակողը հղած է մինչեւ 1915 թուական կեսառիոյ առաջնորդ Տրդատ Սպս. Պալեան, որ ծանօթ է մեզի իր բանասիրական գործերով և գրական աշխատանքով, ինչպէս իր կարգին պիտի տեսնենք։

Յիշատակարաններու վերջաւորութեան՝ որպէս յորդանք մեր «աւեան մերձաւորաց» գրիչներու օրհնաւ աշխատանքին, տեղին է կրկնել գիտնական Դարեգին Ա. Կիլիկիոյ կաթողիկոսի հայրական օրհնութիւնը, զոր Հայրապետը նուիրած է գրչութեան արուեստի մշակներուն։

«Օրհնեալ լինի յիշատակը հայ արուեստի եւ մշակոյթի բոլոր վասակաւորների, որոնց քաղած հարուստ ժառանգութեամբ անմար

է մնացել Արագածի գագաթին երկնքից կախուած կանթեղը: Լուսասաւորչի, նշանակը հայ եկեղեցւոյ եւ մշակոյթի:

Բանաստեղծի հետ ի խորոց սրտի մի աղօթք շունչով, մի տենչ մեր հոգու բոլոր ծալքերի մէջ տեղ բռնած, որ նա անմար մնայ ոչ միայն Արագածի գագաթին, այլեւ հայութեան սրտի մէջ ուր եւ լինի:

*«Զի արծարծեալ ծրագիս իմ քոց
Մի խրթնասցի ի յաւտար հողմոց»:*

* * *

Յիշատակահաններու ընդօրինակութեան համար մեր աղբիւրները կազմած են առաւելապէս Պալեան Սրբազանի «ՀԱՅ ՎԱՆՈՐԱԾՔ» և «ՅՈՒՑԱԿ ԶԵՌԱԳՐԱՅ Ի ԹՈՒՐԻԱ» գործերը, և նաեւ վերապրող մեր ձեռագիրները, որոնց յիշատակարաններուն և ներքին էջերուն լուսանկարչական վերաբաշխութիւնները մենք տեսանք արդէն մեր պատմութեան մէջ:

Ինչոր այն ձեռագիրները, որոնք գրուած են Տոմարծայի մէջ և Տոմարծացի գրողներու կողմէ, անոնց յիշատակարանները նոյնութեամբ ընդօրինակած ենք. իսկ Կեսարիոյ շրջանի վանքերուն և եկեղեցիներուն մէջ գրուած ձեռագիրներու յիշատակարաններէն միայն անոնք ընդօրինակած ենք՝ որոնք աղերս ունին մեր պատմութեան հետ և կը ծառայեն որպէս վաւերագիր:

Կեսարիոյ շրջանի վանքերուն և եկեղեցիներուն մէջ գրուած ձեռագիրներու մասին աւելի լայն տեղեկութիւն ստանալու համար, հետաքրքիրներ կրնան գիտել Պալեան Սրբազանի «ՀԱՅ ՎԱՆՈՐԱԾՔ» և «ՅՈՒՑԱԿ ԶԵՌԱԳՐԱՅ Ի ԹՈՒՐԻԱ» երկերուն. և կամ Արշակ Ալպոյհաճեանի «ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ» գործին:

Մեր նախորդ էջերուն մէջ (597—599) մենք տեսանք թէ Տոմարծայի և Կեսարիոյ վանքերուն ու եկեղեցիներուն մէջ գրուած ձեռագիրներու յիշատակարաններու ընդօրինակութեան տաժանակիր աշխատանքը կատարած է Տոմարծայ վանքի միաբաններէն Դանիէլ վրդ. Բաղուսեանը, որ հիմնալի հետեւողութեամբ մը նմանելով իր «արեան մեղանորայն» հին գրիչներու օրինակին, երիտասարդ տարիքին կորսնցուցած էր գրիքէ իր երկու աչքերու լոյսը և երկաթէ առողջութիւնը, այն-

պէս՝ ինչպէս հին գրիչներ իրենց զոհաբերուող աշխատանքէն
հաք տրձանագրած են իրենց յիշատակարաններուն մէջ «...
Տկար ի յուսոյ եւ ի յուսոյ... Ելացած աշկունք, կկգած մեջկունք,
կուսած եկուցնք...»:

Կեսարիոյ Առաջնորդ Պալեան Սրբազան, որպէս բանա-
սէր կը հետեւէր վարդապետի այս աշխատանքին և անոր հան-
դէպ ունէր միշտ հիացմունքի, յարգանքի և գնահատանքի
խօսք: Պալեան Սրբազան, Առաջնորդի իր հեղինակութեամբ
Կեսարիոյ վանքերուն և եկեղեցիներուն մէջ և անհաւաներուն
մօտ գանուած ձեռագիրները ուսումնասիրութեան համար
վարդապետի տրամադրութեան յանձնուելու դժուարին գոր-
ծին՝ միշտ դիւրութիւններ ընծայած և օգտակար եղած է: Այն-
պէս որ վարդապետի ձեռագիր հաւաքածոն օր մը առանց իր
գիտութեան մասը կը կազմէ Պալեան Սրբազանի անունով հրա-
տարակութեան տրուած «Հայ վանորայք» և «Յուցակ ձեռա-
գրաց ի թուրքիս» գործերուն: Հակառակ վարդապետի զոհո-
ղութիւններուն, որուն տկանատեսը եղած ենք մենք, Պալեան
Սրբազան իր այս գործերուն մէջ ո՛չ մէկ յիշատակութիւն
կ'ընէ վարդապետի մօտին և անտես կ'առնէ անոր աշխատանքը:

Մենք վարդապետի սաներս, պատասխանատուութեան
մը և խիզճի պարտականութեան մը տակ, ապրեցնելու համար
այս «գերազանցօրէն» համեստ եկեղեցականի յիշատակը «ՀԱՅ
ՎԱՆՈՐԱՅԻ» և «ՅՈՒՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՅ Ի ԹՈՒՐԳԻԱ» գործերուն
մէջ, Պալեան Սրբազանի հեղինակի անունին հետ շատ իրաւամբ
կցեցինք նաեւ Դանիէլ վարդապետ Բազումեանի անունը:

* * *

Ձեռագիր յիշատակարաններու գրիչներ, իրենց աշխա-
տանքի յիշատակը պահելու համար յիշատակարաններու մէջ
տրձանագրած են իրենց «աւագանի» անունը միայն և մեր օրե-
րու նման «ընտանեկան» անուն կամ «մականուն» գործածելու
սովորութիւնը չէր ունեցած: Անոնք իրենց «գրող»ի և «գծող»ի
անուններուն հետ կը յիշեն նաեւ իրենց ծնողաց, եղբայրնե-
րուն, քոյրերուն և անոնց պարագաներուն անունները եւս,
և կը խնդրեն մեզմէ յիշել զանոնք մեր աղօթքներուն մէջ:

Գրիչներ իրենց անուններու այս յիշատակը ապրեցնե-
լու որպէս ապահով միջոց ընտրած են իրենց անունները փո-
խանցել իրենց զաւակներուն ու թոռներուն, այնպէս որ հետ-
զհետէ երբ անոնք ճիւղաւորուելով ու զարգանալով ընտանիք-

ներ և գերդաստաններ կաղմած են, անոնք իրենց օճախներէն ներս խնամքով պահած են և իրենց զաւակներուն սերունդէ-սերունդ փոխանցած են Վերիչներու և անոնց ընտանեկան պարագաներու անունները:

Անուններու սերունդէ-սերունդ փոխանցման աւանդա-կան այս սովորութիւնը, որպէս Վերիք և Ճարձապարութիւնն առաջնորդելով են մեզի, որով մենք ճշգրեցինք Տոմարձայի առաջին Վերիչներու գերդաստանական արմատը և անոնց ճարձապարութիւնը յաջորդաբար հասնող վերիչներու խումբին հետ՝ և ասիկա մինչեւ մեր օրերը:

Այս յատկանշական պարագան ցոյց կու տայ Տոմարձայի դարաւոր ժողովրդի աւանդական ոգին, և յարգանքը դէպի իրենց նահապետական օճախի բարքերն ու սովորութիւնները, որոնց կարգին է նաեւ իրենց եկեղեցին ու լեզուն:

Վերիչներու կողմէ ընդգրկուած այս սովորութիւնը իր լայն առումով, որպէս հայ ժողովուրդի գերդաստանական պատմութիւն, մաս կը կազմէ միանգամայն հայու ընտանեկան կազմակերպեալ վիճակին՝ որ այնքան հարուստ է իր թանկագին աւանդութիւններով:

Գերդաստանական այն անունները, որոնք գործածուած են մեր յիշատակարաններուն մէջ Տոմարձայի վերիչներու կողմէ, մենք զանոնք ապրեցնելու և վերիչներու յիշատակը յարգելու նպատակաւ պատրաստեցինք այդ անուններու առանձին ցանկը, որոնցմէ շատեր, ինչպէս ըսինք, այսօր տակուին կը պահեն իրենց գոյութիւնը սփիւռքի Տոմարձայի որոշ ընտանիքներու մէջ: Այս մասին արդէն մենք անսանք սերիչներու կարգին գրողներու ընտանիքներէն Խոնա Ներսէս անուն Հայեկ Թաղեցի ընտանիքին պատմութիւնը, որ երկուքուկէս դար շարունակաբար (1661- 1915) մինչեւ մեր օրերուն նոյնութեամբ պահած էր իր ընտանիքի ամբողջ անդամներու անունները: (Տես աւտ, էջ 516):

ԱՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

(*) Ադրեաս (Անժիաս)	(*) Թորոս
Ամիդ	Իւրա
(*) Ասլան	(*) Իբրանոս
(*) Աստուածասուր (Աստուր)	(*) Իգնասիոս
(*) Աւագ	Լուքեր
Ասլի Մելիֆ	(*) Խոսրոյի
Աշիլ Ղարիպ	(*) Խոսրոս
Արիզմա	(*) Խուկաս
Ասլի	(*) Խասպակ
(*) Աւեսիֆ	Խուրյուլուան
Ամիր Սարգիս	Խուսովերտի
(*) Անգրիկ (Անգիկ)	(*) Խաչուկ
Արսիւսա	(*) Խոնա Պեկ
(*) Այ Միլիֆ	Խաւեիկ
(*) Արուսիւն (Արքին)	(*) Խոնա Ներսէս
Ասլի	(*) Խափլան
(*) Բախասասար	Խրա Մելիֆ
(*) Դաբրիկ (Կասլիկ)	Խորո
Դոփեն	(*) Ծերուկ
Դալիաք	(*) Ծովասար
Դորա	(*) Ծերուն
Երանշա	(*) Ծառուկ
Եղուկ	(*) Ծերան
Զեմպահ	Կոստրնդին
Էմին	(*) Կոնա
Էշիլ	(*) Կիրակոս
Էմպիկա	(*) Կեցուն
(*) Ըռստակէս	Կաւչե
Ըխլում	(*) Կուլիկ (Կիւլիւկ)
(*) Թումա	Հասան
Թարման	(*) Հազարա

(*) Այն անունները, որոնք աստղանիշ կը կրեն, մեր օրերուն եւ այսօր տակաւին իրենց գոյութիւնը կը պահեն առանկապէս Տոմարձացի այն գերդաստաններուն մէջ, որոնք յիշատակարաններու հիման վրայ ընտանեկան կապով միացած են ձեռագիրներու գրիչ գերդաստաններուն հետ:

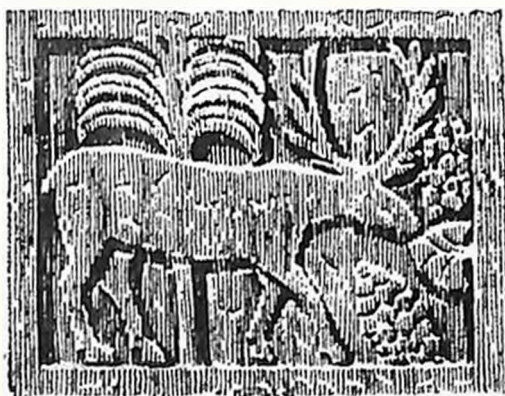
- Հասքմբեր
 (*) Ղարագոչ
 (*) Ղազար (Ղազեհ)
 (*) Ղարապեկ (Ղարապեյ)
 Ճաւհար
 (*) Ճնոդ
 Մեյիփեի
 (*) Մուրմս
 Մեյիփեա
 (*) Մդեսես
 Մասիմոս
 (*) Մարգար
 Մեյիթոն
 (*) Մոսես
 (*) Մկրտիչ
 (*) Միքայել (Մրփել)
 (*) Մակար
 (*) Մարուֆա
 (*) Յուսէփ (Յիսսէփ)
 (*) Յովհաննէս (Հաննէս) (ուհան)
 Յովան-Նազդաւ
 (*) Յոնան (Ունան)
 Յեսայ
 Յերե
 Յիրմիւս
 Նիկաւ
 Նորգես
 Նիսար
 Նազար
 (*) Նարվուզ
 Շերանցան
 (*) Շնուր-Պարոն (Իւնաւոր)
 (*) Շիրիկ
 (*) Շահան
 Ուլուցակ
 Ուրայիլ
 Պարոն
 (*) Պապաննան
 Պուլե
 (*) Պապուկ
 (*) Պարսաւ
 (*) Պլպուկ (Պիւլպիւկ)
 (*) Պեթրոս (Պեսսոս)
 (*) Պուսախ
 (*) Պողոս
 (*) Պալե
 (*) Պալը
 (*) Պաղպանդ
 (*) Պահչե
 Պիհաթ
 Զաֆար
 Ռաֆել
 (*) Սիմաւոն
 Սասնոյ
 (*) Սուփառ
 Սաֆաս
 Սերասան
 (*) Սեփանոս (Սեփան)
 (*) Սարգիս
 (*) Սֆանսար (Իսկենսեր)
 (*) Սնայ
 Սայապալ
 (*) Սրապիոն
 Սասաղայ
 Վարդ
 (*) Վահան
 (*) Տասուր
 Տերիւն
 Տոււման
 Տանայ
 (*) Տոնիկ
 (*) Տասայ
 (*) Փաւա
 Փանիկ
 Փանաֆ

(*) Փանոս	Քարտուղաք
(*) Փոլաս (Պոլաս)	Քաղաս
(*) Քոչակ (Քեօչեկ)	Յնուրենց
Քիմի	

ԻԳԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

(*) Ազկիւլ (Յազկիւլ) (Էզկիւլ)	(*) Խաս անա
(*) Ալթուն	(*) Ծովունկ
(*) Աննա	(*) Կուլվարդ
(*) յԱղկունլ (Էխկիւլ)	Կուլասար
(*) Գոհուր (Կուճար)	(*) Կուլպուլա
(*) Յունիկ (յեղնիկ)	Կուլազան
(*) Յոխսայ (Էդսա)	(*) Կուլխսան (Կիւլխսեն)
(*) Յոխսաբեք (Էդսաբեք)	(*) Կուլզար
(*) Եւա (Էւա)	Կունաւ
(*) Զիլֆի	(*) Կիւլի գար
(*) Զիւնավոր (Իւննավոր)	(*) Հոխիսիմե
Էլթի	(*) Հերիֆ (Հերիֆա)
(*) Ըսպիլ	Հոգարսամ
(*) Թամամ	Ղափրոն
(*) Թուրվանսա	Ղոհմրու
Թուխեսար	(*) Ղասեմ
Լաւիկ	Ղիմաք
(*) Խաթուն-Փաւա	Ղարիպի
(*) Խունսի-Փաւա (Խոնսիկ)	Ճաւիկ
(*) Խասունկ	Մալխաթուն
Խուրան	Մարիամ
Խրայ Փաւա	(*) Մայրամ
(*) Խուրյունուն	Մթխալ
Խոււանդ	Մուղալ
Խասուն	(*) Մամիկ (մամունկ)
Խաթ Փաւա	Մաանքե
Խասիկ	(*) Մանան
(*) Խաթուն մամիկ (Խաթուն մա- մունկ)	(*) Մուրդաւ (Մաթդաւ)
Խանցուն	(*) Մարթա
(*) Խասխաթուն	Միւլֆի

Մարգարե	Պոյրիկ
(*) Միբան	(*) Պախաբուն
Մորկ	(*) Պահար
(*) Նազլու	Պահրի
(*) Նունուծար	(*) Ռեհերկիլ (Ներկիլ)
Նիկա	Ռաբելա
(*) Ներկիզ	(*) Սառա
Նիկար	Սաւնիա
Նորգես	Սիրմա
(*) Շնձոր (Իւնաձոր)	Սուլթանլալա
(*) Շահզա	Սահալ
(*) Շահսուլթան	(*) Սուլմա (Սիւմա)
Շենսի	Սուլթան Պէկ
(*) Շահնա (Շահանա)	(*) Վարդեհաս
Շարխաբուն	(*) Վարդխաբուն
(*) Ոսկեհաս	(*) Վարդինե (Վարդենի)
Չնե	(*) Վարդիկ
(*) Զինար	Տանսուխ
(*) Պաղտա	(*) Տաւլաք (Տեօվլեք)
(*) Պահխաբուն	Տուլա
Պասնե	Քիւմիա

ARMENIANS AROUND ARCHÆUS
DURING THE PRE - CHRISTIAN ERA :
PHRYGIANS AND ARMENS

A

Domarza has been the cradle of our forefathers for untold centuries. It has been one of the noted centers of Armenia. Wishing to impart a bird's-eye-view of its history, we decided to translate the most significant passages of the first volume of this «History of Domarza». In so doing we hope our new generation in America shall have a general idea about the birthplace of their ancestors and be proud of their descent.

Eventually the essential sections of the second volume shall also be translated into English.

Geographically speaking the city of Domarza was established in the center of the plain extending between the hoary Archæus and the Taurus mountainchain. The historical river of Dzamentav borders that plain on its eastern section.

The Armens have first settled around Archæus and the Taurus Mountains, and not around Ararat as many believe. There they have closely collaborated with the Phrygians, the latter people having established a strong, centralized Empire.

According to the statement of noted historians, two Indo - European peoples, namely Phrygians and Armens have crossed the Hellespont, coming from Balkans, and after subduing The Hattian Empire, have settled down on the ruins of the Empire of Hattians (XII th C. B. C.) Efkereh is a city near Cæsaria. Near Efkereh there is a Turkish village called Kultepeh. The Phrygian inscriptions and statues unearthed in that village, are ample proof of the statement given above (see p. 84, plate No. 10).

The first foothold of the Armens in Asia Minor extended from the valleys of the River Alis to the western border of the River Euphrates, in other words, within the circuit of modern Malatya and Cappadocia. Further down, the boundaries of the land of the Armens comprised Archæus and that vast plain upon which Domarza was to take foundation in later years, and reached The Taurus Mountains, where the Armens settled down with their families and clans.

That historical part of the world is known to the historians as the country of Hatts, Phrygians and Armens. It has also been called «Minor Armenia» because of the preponderance of the Armenian population as compared to the rest.

Strabon, who lived in Christ's time, makes in his turn mention of the Armens, who, according to him, lived in Asia Minor for long years as an immigrant people. The Armens had armenized the names of the rivers, mountains and cities, which fell under their dominion. Strabon states those names had come down until his own time. He cites as an exemple the name of the River Alis which is the Armenian word Aghi. The great Greek geographer says all ancient and modern peoples have kept the same name. Turks call that river «Kizil-irmak» now.

As other cities of Cappadocia, likewise the vast plain around Archæus still keeps on its bosom the ruins of mighty cities and many obelisks and statues and other works of art which tell of the glory of that Empire through their hieroglyphic inscription.

Many of those inscriptions are still to be seen in the

village of Kultepeh near Efkerah, Cæsaria, and in the Turkish village of Frakhdin which is near the southern border of Domarza. (see in this volume p. 77, plate 8 and p. 80 plate 9).

There were many leftovers, within the boundaries of Domarza, of the Hattian and Phrygian ruins. We had, in our own time, near the Armenian cemetery of Domarza, two high columns (see p. 10, plate 2) of which an old tradition said they were the ruins of old Phrygian temples, sure signs of the heathen tradition of the pre-Christian Minor-Asiatic civilization. Exactly similar columns were also to be seen at the foot of the mountain called Sharajoogh = (many-branched), which bordered the city on its eastern side. This mountain and its vicinity are reported to have been the center of heathen (Phrygian) temples. (see p. 24-30 and p. 252, plate 29).

Ruins dating back to the Hattian and Phrygian times could be seen in Ekrek, Sevkhin, Aziziyeh, Albistan, Tav-ploor and Madrasoon which are on the northern side of Domarza. Similar ruins are to be seen in the Turkish, Armenian villages which round the historical River of Dzamentav.

Some historians believe the Phrygians and the Armenians are from the same race. They are definitely Indo-European peoples. They find great similarities between the language, religious belief, racial, social relations and general mores of these two sister peoples.

Hermann Hirt, the German orientalist who has gone through the elaborate study of Indo-European languages, finds striking resemblances between the languages of these two peoples and the German specialist takes this similarity as sound testimony to the fact that these two peoples have sprung from the same stock. (see p. 91 - 92).

As to their respective religions, the Phrygians worshiped the goddess Ma or Amma, which was the black soil, or the earth. In many respects Ma reminds us of Anahid: The goddess of Armenians. The worship of Ma was quite common among the Armenians and the temples devoted to her worship were famous and numerous in Cappadocia (see p. 105, plate 16).

The Phrygians worshiped the goddess Nana as well. Ardis was the son of Nana. And among the Armenians Naneh is the second daughter of the god Aramazt. Naneh has left deep traces on Armenian family life.

We, the Domarzans had Nenehs in our homes: they were the old women of the family. Every one of us had a mysterious belief in them. We considered them the sanctity and the blessing of the family. Likewise, we believed that as long as they lived, no poverty or misery could cross our thresholds. The young brides of the family took care of them with respect and love, in order to be worthy of receiving their blessing and prayers in the hour of their death.

We had many childish plays revolving around the subject of Nenehs, and during winter nights we gathered round the family stove and sang: «Neneh, Neneh, Neneh darling, please, give us a candle». (see p. 92, 93, plate 12, 13).

About the Armenian-Phrygian religious beliefs, historians add the following as well: The Phrygian god Hayagn or Hyagnis, is the same as the Haïg of Armenians. The Phrygian god of fire Dabis, must surely stand in close relation with the Armenian word Dab — Fire.

According to the Russian historian Nicholas Marr, Asdvadz (the Armenian name for God) is introduced into the Armenian language through Phrygian influence. It is no doubt the Phrygian god Sapaz, transmuted later into Aspas, Asvadz, and still later Asdvadz. All these come to prove that Armenians have been a sister people to the Phrygians.

Speaking about the old Arian peoples and Phrygians, Xenophon finds Indo-European undeniable traces in the Armenian civilization, specially in the traditions of the Armenian individual family. Those traditions are still at work even to-day in the Armenian patriarchal families.

As in the Indo-European mother race, the family was very well organized in Armenians, who belong to the Arian stock. In the family the father was regarded a hero. The wife called her husband chief (pati). He was the keeper of the

children: as to the mother, she was the tender of the same. The husband was an exceptionally precious individual for the Arian Armenians. Once the bride came into her new home, she was no more considered a stranger. She was regarded as the daughter of that new home. The bride called the mother of her husband *kessour*, that is her lady or governess. She called her husband's father her *skessayr*, that is, her lord. She highly respected the other members of the family, giving each of them a title which told of love and respect. The abundance of so many words and titles regarding the members of the family, is clear evidence of the highly developed degree of the Armenian family life.

The Armenians tilled the soil and they had fixed habitation. The father had absolute authority in the family. This fact was the driving force which originated the Armenian patriarchal family life. This well organized cell of the Armenian social life, namely the strongly united family, gave such a vitality to the Armenians, that they had no difficulty in conquering and mixing among themselves other peoples of higher civilizations.

In those ruined cities dating back to the Hattian and Phrygian eras, archæologists have made elaborate diggings and they have found out earthenware potteries and other carved works upon which the costumes and dresses of the day as well as samples of the furniture used in that time are clearly seen. Curiously enough they bear the exact similitude of costumes, furniture, and tools used in our own times. Their coat is no less than the *zboon* used in Domarza and its vicinity. The princes, sheriffs and chorbajis used to wear those *zboons* in our time, as a sign of the wealthy, or ruling classes. The priests and schoolboys wore the same *zboon* in its simpler form. The Phrygian cone-shaped hats were also in use in Domarza although it had dwindled into use by shepherds alone.

Clay-made shoes also were used during field-work and threshing. With their up-turned and pointed ends they closely resemble the *yemeni* and *charook* of the present day.

So until the XIIth C. (B. C.) the two races which had sprung from the same stock lived on the domains of the ruined

Empire of Nayiri. They were hard-working and peaceful peoples. But in the VII th C. (B. C.) invading clans began to encroach on their territory and started to their onslaught on them. The Armens were forced to leave those territories and crossing the Euphrates, moved towards the East and settled down in the country of Ourardou.

In this new country of theirs, the immigrant Armens captured the Ourardian provinces by peaceful means and where that could be achieved, and by force and fighting where it was necessary to do so. The local people formed the majority of the kingdom established there by the Armens. The people of Ourardou and the Armens co-habited for a long time, after which amalgamation started and the Armenian people of the Araratian Plateau stepped onto the stage of history. They called their country with their own name: Armenia. As reported by Strabon, they used one and the same language: the Armenian, throughout the whole country.

At about the same time in Phrygia, whence the Armens had departed eastward, there still lived different clans which as a whole had the same characteristics, culture, mores, tradition and traits of behaviour as the Armens of the Araratian plateau.

These two countries, divided by Euphrates, had so identical racial characters, that the geographers of that time had practically no possibility to delineate the country. Whether they were from the province of Ararat, or Archæus, or the Taurus Mountainrange, they were the same people in practically every respect. As a natural result of this, very soon after, a small Armenia was formed in the land of Cappadocia or Kamirk, which was named Minor Armenia, where the predominating element of the local population was composed of Armenians,

From 500 to 331 B. C. the Armenian Plateau, Cappadocia and the other Asia Minor countries were politically subjected to the Persians. During that time the two peoples living on the eastern and the western sides of the River Euphrates, strongly collaborated with each other. The Persians were lineant towards these two countries. The Armenians had especially started to organize themselves during the persian occupation. They managed

to obtain their independence and they continued to live free, subsequently fighting with the Macedonians and the Romans to maintain their political independence.

When the Persian state structure went to pieces under the pressure of the Macedonian Conqueror, the countries of Asia Minor and Cappadocia fell under influence of Greek, Hellenistic culture, and politically they were dominated by the Macedonians.

The Macedonian persecutions and pressure however bore no fruit in the direction of subjugation. The Armenians of the Armenian plateau and the people of Minor Armenia, on this side of the Euphrates. The Armenians violently rose against Alexander and his successors. Their insurrections were governed by Ardavazt and Ardashes, successively Kings of Armenia. The ruling princes of Armenia brought their share in maintaining the freedom of Armenia. Those princes boasted a princely family tradition dating back to one thousand years and even more.

B

THE NEW CHRISTIAN RELIGION

ROUND THE ARCHÆUS

The mighty Roman Empire conquered the Armenian Empire of Dikran the Great who was called in the Orient by the title of King of Kings. Thus the Romans subjugated Armenia, Mesopotamia and Syria (190 B. C.) They conquered the Fatherland of Alexander the Great and thus by one mighty stroke the Greek cities fell under Roman domination. Cappadocia was turned into a Roman province and losing its identity as a nation, was lost under the Roman and the Greek influences. (A. C. 17). By that time the new Christian Religion had already found a strong foothold in Asia Minor.

Christianity and Christian Rome proved to be disastrous to Cappadocia and Minor Armenia. The case was the same for

the independence of the Armenian people on the Armenian Plateau. And this, in spite of the fact that the Armenians were the first people to adopt Christianity as their State Religion, The Christian Roman Caesars did not have a peaceful time with the peoples of the Orient, fallen under their domination. Asia Minor was kept in continual trouble owing to the onrush of invading barbaric races. Rome had to acknowledge her weakness in the presence of their strenght.

Instead of helping Christian Armenia, who could stand against those onrushing races and become a strong bulwark against the Barbarians. Rome did her utmost to subjugate Armenia and make of our country a Roman province,

This abject policy of the Romans, plus the Roman-Persian rivalries, indirectly forced Armenia to antagonize with Rome. And Rome found in Armenia an enemy before whose valour the energetic successors of Alexander the Great had bowed their heads more than once.

During the early years of the Christian Era, while the Roman Emperors persecuted, and burned the followers of the new religion, far in the Orient, on the Armenian Plateau, the Armenian people had not only accepted Christianity but full of the vigour and life of the new religion, they preached the same with great sincerity and they tried to spread it where they could. The Armenian people has been the first to fight for Christianity not only by way of words but by way of arms as well. This is a glorious and singular event in Universal Church History. This had a significant political aspect. Had the Armenions not stopped the onrushing barbarian races coming from East, the latter could easily destroy the feeble fabric of Christianity had not yet fully established itself among those peoples of the West.

It was during that time, that two of the Apostles of the Holy Gospel, Taddaeus and Barholemew, as the Founders of the Church of Armenia, were Martyrized in Armenia (A. C. 31). They were followed by the Holy Virgins known under the name of Hripsimiantz, who were likewise martyrizd, draining their blood on the Holy Land of Armenia, for the love of Christ.

Subsequently the whole of the Armenian people detended Christianity in succeeding centuries, by shedding their blood on the blessed soil of Armenia. If the Armenian people has been known in the annals of Universal Christianity as a martyred people, we must be sure that glory was not purchased easily.

On her way to Christian holy warfare, Armenia had such devoted Christian Kings as Dirdad, Arshak and Khosrov; outstanding Princes, Generals and Ministers who had done their utmost at Avarayr against The Persians when the latter had decided to wipe out Christianity in Armenia. Even when, under the pressure of the barbaric races, the Armenians had started their mass-migrations, the two successive King of Armenia in later times, both of them named Kakig, fought to the last, thus handing down to us a legacy of everlasting glory. The Byzantine Emperors had always brought their share in encouraging those migrations, having in mind the ultimate destruction of Armenia, of Christian Armenia, let it be remembered.

The Armenian National Church, based on the high principles of the Bible, has resisted the tempest and turmoil of centuries. As such it surely is an institution worthy of the respect and love of Christendom at large. For the respect and love of Christ, the Armenians have shouldered The true cross of Christ and they have become wanderers practically everywhere in the world.

THE CHRISTIAN CHURCH

ROUND ARCHAEUS

Among the countries falling within the Ken of Christianity, Cappadocia came first, where the new religion made great progress. Caesaria was its capital city, and it was the center of The Holy See of Cappadocia. As such great was the importance of Caesaria in the 3th century. The greatest leaders of the Church were chosen among priestsborn, grown up and educated in that

city. They became the organizers of general christian churches, doing their utmost for their development. The enemies of the new religion persecuted those priests and Cæsaria and Archaeus Knew times of great crisis and tribulation. Many martyrs expired in that city. Among other atrocities, accounts of **The Massacre of Children** have come down to us. Massacres have taken place especially during the rule of the Emperor Constantin who commanded everybody to worship heathen gods. All those who disobeyed were cruelly done away with their lives. He destroyed Christian churches and burnt their holy books. The Christians worshiped Their god in hidden places and in underground cemeteries. In Cæsaria and Archaeus and its vicinity many of These underground temples and dens were still present in our own time, and they were used as centers of pilgrimage.

Being on the border of Cæsaria and Archaeus, there is no doubt whatsoever that Domarza had become Christian in a very early age, and as such partook in its development, sharing the difficulties and persecutions in incumbent on new religions.

With its isolated geographical position, its hills and valleys, offered a sure refuge for those persecuted for their belief. This ought to be the reason why there were so many carved out rocks and hiding - places in Domarza and around. We called those dens, in our own time, «Nest of hermtis». Many of those «Nests» were transformed later into Greek and Armenian churches. The famous «Church of The Holy Virgin» of Domarza is reported to have been one of them. Tradition will have that the first Illuminators of Armenia, Taddaeus and Bartholemew, on their way to Armenia, by The way of Cæsaria passed through Domarza and they established that church, namely «The Church of The Holy Virgin» with own hands. This tradition is proof enough that the people of Domarza were among those who accepted Christianity in The First Years of its propagation. (See P 393 plate 32, 36)

Domarza had three wonderful churches dating back to the VIth C. (A. C.). With their charming architecture those churches

told of their glorious past, and of the high development of Byzantine civilization.

One of those three temples was near The Armenian cemetery of Domarza. (Whose picture we saw.) (See P. 9, plate 1). The other two had the same size and were evidently works of the same age and there is little doubt that they were erected by The same architect. These two temples stood on the borders of Domarza. They testify to the fact that Domarza has been one of the centers of early Christianity.

It is interesting to note, that near those christian churches we used to see remnants of heathen temples, probably dating back to the Hattian age. (P. 10, plate 2). The columns of one of those temples was very near the christian church about the Armenian cemetery in Domarza, (See p. 9, plate 1). This means of course that in those times it was the custom to build churches near heathen temples, in order to wipe out the memory of the old religion. This tradition was systematically carried out by the Turks until our own days: They used to build their mosques near churches in order to disturb the service going on in them, and to neutralize the pealing of the church - bells.

THE ARMENIAN MIGRATION

TO THE ARCHAEUS

The migration of the Armenian people has started to Capadocian provinces and Archaeus during the first centuries of christianity, when the Armenians had already accepted the new religion,

Once christianity penetrated into the Armenian plateau, the Armenians were in a great measure sequestered from their oriental neighbours, the heathen nations. They were oriented towards

Byzantium and Rome because they were christian states. Henceforward the Mazdean Persians and other heathen peoples looked on Armenia as their enemy. Before christianity Armenians were bound to them with an age - old friendly neighbourhood.

Under the light of historical events, the Christian Religion proved to be fatal to Armenia and her people. After accepting christianity, the Armenian mountaineers lost their fighting spirit and the Armenian History recorded practically nothing but failure and disaster.

The Armenians had appropriated the socialistic spirit of christianity and as a truly christian people lived between the eternal and the temporal, becoming evidently weak on temporal, worldly grounds. So they stood in the same relation to their barbaric neighbours as the flock of sheep stands to the band of wolves.

The doctrine of Forgiveness, so strongly preached by christianity practically paralyzed the political capacities of the Armenian people, It did away with the fighting spirit of heathen Armenians. And as a whole the Armenian became an unexperienced, unpolitical and in some measure a coward people.

The darkest and bloodiest pages of Armenian History are closely interrelated with the acceptance of christianity whose political arms have ever been: «Meekness» and «Obedience» to the strong.

The outlook of the Turks and Armenians for example will easily prove the unbridgeable gap between these two doctrines.

The Armenians have followed the biblical policy of «Thou shalt eat thy bread with the sweat of thy brow.» Where as the Turks followed the dictate of their own Holy Book, the Kur'an: The principle of fighting, dominating and plundering the possession of others.

The age - old enmity between Turk and Armenian springs from these antagonizing principles. The evisceration of Armenia

by the Turkish government was equally the result of these two principles.

Before christianity, the heathen Armenians had known to fight and conquer such victors as Alexander the Great, Antiochus and Mitridat of Pontus. And they had kept their culture intact from Hellenistic and Roman influences. They had given such conquerors as Ardashess and Tigran the Great, who had built the independence of Armenia and extended their territory to three separate countries, united in one, under the name of «Minor Armenia», «Major Armenia» and «Dzopk». The historians and chroniclers of Byzantium and Rome speak with great admiration about their valour and might, Their heroic acts have served as enthusiastic topics to Greek poets and writers.

The might of Armenia melted away under the influence of the christian religion. The glory of Armenia dating back to the days of Ourardou, faded into insignificance. The Armenian princes and leaders, as proud and mighty as the lofty mountains of their plateau, ruled their country wisely and lived in peace with the surrounding peoples before the advent of christianity.

The people of Armenia have followed one single direction in migration towards foreign countries: the west. Under the pressure of oriental non - christian peoples, they have largely migrated to Byzantine countries, hoping to live peacefully among «christian» populations.

The migrations have stood in exact proportion to deteriorated political conditions in Armenia, largely due to wild immigrants from the orient into the borders of Armenia,

The general migration into Cappadocia took place in (A. C. 415) when the Persians resorted to cruel means to force Armenians to deny their christian heritage and to embrace Mazdeism. At that date Universal Christianity recorded a great victory through the valour of the Armenian people and its National Independent Church.

At a time when the Byzantine rulers still persecuted chris-

tianity, Armenia, standing alone between two fires, fought the Battle of Avarayr against the Persians, to maintain her christian belief, the enemy outnumbered the Armenian Army by far, yet Armenians, fired with the belief of their fathers, came out victorious and drove the Persians out from the borders of Armenia.

The migration towards Cappadocia became stronger still when Armenia fell under the domination of the Arab Khalifs in the VIIIth C. (A. C.). The khalifs chose Turkish rulers for Armenia. Among those the bloodiest were Bougha and Tughril who destroyed the country of Armenia and the provinces of Georgia. Unable to bear their untold - of cruelties, the Armenians started to migrate to Cappadocia and to other Byzantine countries where they became excellent elements in furthering the civilization of their respective adopted countries.

Greek historians have recorded that those immigrant Armenians gave great generals and rulers to the court of Byzantium. (See p. 195 - 197). From the VIIIth C. to 1000 (A. C.), that is for nearly 300 years the best military force of Byzantium was drafted from the Armenian Legions of Cappadocia. Those Armenian soldiers with their Armenian leaders fought for the Byzantine Empire and the maintenance of the Christian Religion, against the barbaric and non - christian peoples, namely the Turks and the Arabs in general.

The greatest Armenian migration took place in the XIth C. (1003 - 1060) when the Seljouk Turks attacked Armenia in successive waves and occupied the capitals of Armenia: Kars, Van and Ani. After bloody and most cruel fights, the Armenian leaders and vast masses from the people migrated to the west, especially to Cappadocia. The Armenian count, Kings Senekerim and Kakig (two king by the name of Kakig), the princes and the Patriarch of Echmiadzin, the bishops and elders of the Armenian church, followed the train of this migration. The Byzantine Emperors encouraged these migrations by perfidiously collaborating with the Seljouk Turks in this direction.

Cappadocia was a suitable place for the Armenians who

were good farmers. They had lived on the Armenian Plateau for centuries and built their temples organised their schools and developed their culture and had lived in good economic conditions. They could try their best on the productive soil of Capadocia.

From these migration years, we had in Domarza some twenty Armenian villages which were still alive in our own times, with their temples and ruins. The tradition-bound Armenians had given Armenian names to those villages, mountains and rivers, which reminded them of the cities, mountains and the rivers of their Mother Country.

The «Saint Holy Virgin» church of Domarza had been the seat of the Supreme Head of the Armenian church: the Gathoghigos. The monastery of Domarza and its church named «Saint Peter and Paul» became a center for religious studies and for the art of writing and painting, as well as for the typical Armenian art of Miniature. Armenian priests devoted to these arts have laboured on scrolls and parchments from seven centuries (1100-1805) transcribing holy books and Bibles, and have wholeheartedly served to the Armenian church and the Armenian culture at large.

In those centuries the «Holy Virgin Monastery» of Domarza has also been the seat of princes of the Armenian church, where highly educated bishops have taught and prepared many students of church, at the same time carrying out their duties as leaders of the Armenian people.

Plate 116.— Represents the general view of Domarza and the Holy Virgin Temple

THE HOLY VIRGIN TEMPLE
AND THE CATHEDRAL SAINT PETER AND PAUL OF DOMARZA
AS CENTERS OF THE ART OF MINIATURE
(1100 –1805)

Before talking about the school of miniature of Domarza, let us cast a general eye-view on the finding of the Armenian letters, about miniature as a whole, and about the lives of those holy fathers who brought them to life. The art of miniature and Armenian Literature are the direct off-spring of the discovery of the Armenian letters. Armenian Literature differs from the literatures of other peoples in that the Armenian Literature has been a sort of Dialogue with God, and through the inspiration of holy writers it has developed on earthly as well as heavenly directions, and throughout the centuries it has come to its actual wonderful finish.

Beginning from the first centuries of christianity, the blessed light of the Bible had already spread its rays upon the Armenian people for four hundred years nearly and the Armenian soul was illuminated by them. To get free however from Greek and Assyrian influences, the Armenian people needed a vehicle whereby they could read and write on their own.

Armenian History is full of wonders. The God of Armenians sent (in 5th century) to the Fatherland of the Armenian people two giants: St. Sahag the Patriot, and St. Mesrob the Erudite. They were the two pillars upon whom rested the Armenian Mind, they discovered the Armenian letters and thus shed new light on our people. After them God talked Armenian to our people.

The followers of these two put the whole thing on still more powerful foundations: they translated the Bible, which was to become the source of armenian culture and the art of miniature. A whole pleiad of copyists and clerks, writers in other words, followed their suit. Thence forward Armenia was virtually flooded by churches and monasteries in which, under the light of poorly made oil-lamps, the Armenian clerks wrote and copied and created. Literature and miniature flourished hand in hand, to-day, when the press practically makes wonders in furthering the human culture and civilization, we must not forget that in the olden times the same miracle was wrought through the light of those monks and the labour of their blessed fingers. We have had monks who stopped creating miniature and writing, only after they were blinded by their intense work and so could work no more. The history of the armenian manuscripts is no less than the history of the Armenian people, and the armenian writers have generously shared the tragic fate of our Fatherland, For centuries they were persecuted by the Turkish barbaric tribes. And yet withdrawing into the cells of their remote monasteries in the boson of high mountains, they wrote, copied and created holy books and decorated them with exquisite drawings: their famous miniature. That is why monasteries meant centers of learning for our people. They were not only places where the soul was purified, they were schools and universities at the same time as well. And the manuscripts we have at present are the most precious heritage which has come down to us as a national legacy. As the relics of the saints were worshipped, the holy writs were so too. The manuscripts were put in silver boxes or covers, upon which were engraved crosses, crucifixes, and the figures of the apostles and the christian saints, The manuscripts were not available to simple people both in the churches or armenian homes. only special people could handle them. They were kept wrapped in costly clothes, This exceptional respect shown by the armenian people towards armenian manuscripts has been the object of admiration of foreign learned men.

If a family possessed the manuscript of a Bible, that family could be regarded as safe against all evil. it was blessed

by God. Turks could not do them any harm. No famine or misery could enter the threshold of that family, when neighbours were sick, both Armenian and Turk alike they could go to that family and ask «the blessing of the book», and they were cured from their disease, sometimes people came from very far districts with a morcel of bread or a piece of a rag. They rubbed the piece of bread to the book and took it back to their homes where the sick one ate it and was cured, or the rag was rubbed against the book and taken back. The sick wore it on his body and was cured, So they believed at least. (1)

Those manuscripts, along side with the relics of the saints were considered to be intermediaries between God and men. Hence they referred to them in times of famine, plague and crisis of whatever sort.

The same books were used as text-books in monasteries. for the theological students. The Sharagans are a collection of spiritual songs written by highly educated armenian vartabeds, the book of sharagans is, for the Armenian people, a kind of second Bible, so to speak,

The art of Armenian miniature gained impetus and new life especially from the XIth century onwards. in the mountain cities of Cilicia. The Armenian Kings of Cilicia helped the development of that art in every respect. In the monasteries of Cilicia miniature became a highly developed art, Armenian Kings, princes and wealthy merchants ordered copies of the Bible and the copyist clerks, the priests had to content them: hence the development of this typically Armenian art, in those monasteries flourished a good number of painters, miniaturists and portrait —

(1) One of these families in Tomarza was the Dergarabedian family whose members were treated with special respect, since their home was considered, by Armenian and Turk alike, as the depository of holy books, some members of this family are in Wisconsin, U. S. A.

makers, who could easily match with the greatest artists of their own time.

This movement in Cilicia reached outside Cilicia as well. It was spread in the valley of the Archaeus where Tomarza became an outstanding center of art. St. Holy Virgin and St. Peter and Paul, two big churches of Tomarza were the very seat of that art. A famous group of artist - bishops came to prominence there: such as Hovhanness Yebiskobos and Hagop vartabed the Zeytountzis, and other learned clericals. They served as teachers and as leaders of the people as well. (See p. 438-458)

From 1000-1206), that is from the XIth to the XIIIth centuries, roughly, these arts flourish in an exceptional way. But beginning from the XIIIth C. they began to decline. till the XVIth C. (1206-1516), this was due to the barbaric onslaughts of the Turks on Tomarza and Cilicia. From then on wards practically no mention is made of the churches of Tomarza: St. Holy Virgin and St. Peter and Paul.

Thence on the Turks destroyed monasteries and manuscripts alike. The same decline is clearly visible in the monasteries of Cilicia too. Historians have indeed written about the massacres, plague and famine as a result of Turkish activity. Egyptian Memlouks and the haughty interference of the Roman Catholic church completed the ravage wrought by Turkish tribes and the Armenian Kingdom came to an end.

The second period of the progress of the Armenian monasteries of Cilicia and Archaeus started at the beginning of the XVIth C. (1516). Schools were opened and the art of miniature flourished once more, starting from that date, for nearly two centuries (1516-1705) Tomarza was again a center for the art of miniature. It continued in this line, intermittantly, until 1876.

Krikor Kahanah (Priest) (...1206...) Bible.

The first copyist in the Holy Virgin monastery of Tomarza has been Krikor Kahanah, who was born in Tomarza. He started to copy his Bible in 1206, in the Sourp Asdvadzazin Vank (Holy Virgin monastery) of Tomarza, and he ended in the Saint Garabed monastery of Caesaria. (see p. 601).

In our times there was a hand-written Bible with the Der Guiragossian (Chorbajian) family. Usually Bibles had a section at the end or at the beginning where the chronology of the family, or important events were marked with their dates. Misfortunatly the chronological section of that Bible was lost. This Bible was saved by miracle, as it were, and changing hands through the sword and fire of the Armenian Massacres in 1915, it was at last saved by Soyutlitz (Tomarza) Hampartzoum Kochekian who lives in Cordoba (America).

The manuscript bears exactly the same style as the Bibles written in Cilicia during the XIIIth C. the miniature pictures have the same style too, (See p. 537)

Hence this Bible is supposed to be the old manuscript Bible of the Der Garabedian(1) family.

We were happy to have the photocopy of the inward pages and miniatures of that Bible and we used it for this our History of Tomarza. To have an idea about the miniaturistic style of the XIIIth C. (See p. 530-544 plate 54-63.)

Garabed Kahanah (...1207...) Bible

This Bible has been written by Garabed Kahanah, in the Sourp Garabed Vank of Geiragah, whlch is found in Darson, a city in Cilicia. As the writer mentions in his manuscript, at that

(1) The Der Guiragossian family is the same as the famous Chorbadjian family. During the last (XIXth) C. this family struck terror in the hearts of the Turks who called them Chorbaji (prince).

time the ruler of Armenia was Levon the Great, King of Armenia. (See p. 601, time 1207)

Probably Garabed Kahanah belonged to the group of writer-priests of Tomarza.

In 1207 he lived in the monastery of Geragah and he wrote there his Bible.

The manuscript has a commentary written by a priest called Giragos Kahanah, this priest makes mention of his teacher the Bishop Asdvadzadour. Giragos Kahanah belongs to the group of writer-priests of Tomarza. He has lived in (1535-1580) probably, since his teacher Asdvavzadour taught in Tomarza and Caesaria during that time.

From the family line of this Giragos has come another Giragos Kahanah who has lived and written in 1664, the Der-Giragosyan family of our own days has sprung from the line of these two priests.

The commentary goes on mentioning the names of some thirty priests. According to these writings the Madaghjian, Khorasanian and Yahnian families of today have come from the line of priests mentioned in that commentary. (See p. 548-553)

In the Hayek quarter of Tomarza the Der-Garabedian or Hazarshahian family had-written Bible. This Bible is at present the property of Mrs. Kohar (Krikor) Der-Garabedian, living in Racine (Wisconsin), this Bible has been the property of the Der-Garabedian or Hazarshahian family for nearly seven centuries (1207-1957). It won the first prize in the exposition of old manuscripts in 1939, in U.S.A. (Milwaukee) and the «Racine Journal Times» wrote an enthusiastic article about it and the rich culture of the Armenian people. Pages 719, plate 117, 118, and page 721, represent this handwritten Bible and the description by «Racine Journal Times», for more details see pages 555-559.

THE RACINE JOURNAL-TIMES

RACINE, WIS., THURSDAY AFTERNOON, NOVEMBER 16, 1939

Bible, 745 Years Old, Owned By a Family in Racine

ARMENIAN BIBLE
Penned 745 years ago.

Journal-Times Photos

**ESTHER
CORRINE**

KIRKOR DERGARABEDIAN

JULIA

Little Corinne, Julia and Esther DerGarabedian sit at the foot of their father's chair on Saturday evenings and listen entranced to stories read from the yellowed goat skin pages of a Bible that is 745 years old.

They have been told that it was penned by an Armenian priest named Garabed more than 200 years before

America was discovered. Their Father, Kirkor DerGarabedian, of Racine, Wis., is a descendant of that priest and the present guardian of this heirloom which has been handed down in his family through 38 generations.

Gold Cross Gone.

The Bible is about 7 inches wide and 10 inches long, and the covers are of wood, over which a heavy hide was

fastened with gold nails. Most of the nails have been removed, but an imprint of a large gold cross on the front cover remains. As a little boy, DerGarabedian used to ask his father what had happened to the cross and was told that perhaps fear of the Turks caused the gold to be hidden.

There are 250 pages of goat skin, the edges of which are browned with age though some of the pages are still almost white. Holes seem to have been burned in several pages to test the texture.

The two columns of text on every page were written by hand with an ineffaceable black ink, and in some of the margins there are decorative figures and scrolls in red ink. The lines and margins are straight and evenly spaced, while the letters themselves exemplify expert penmanship.

An 11-Year Task.

Although the priest knew that if he continued the arduous task of copying, he would eventually become blind, he stayed at his task for 11 years. The Bible was fin-

ished in 1190 A. D. at the cost of his sight.

In constant danger, for the Christian Bible was still a heresy in some parts of the world at that time, Garabed wrote on the closing page that swordsmen would sometimes break into his den to question him. He escaped with his life, however.

During the World war relatives of DerGarabedian took the book from its hiding place in Armenia and smuggled it through several countries. A flyleaf contains the names of all owners and the dates on which they obtained it.

DerGarabedian came to America in 1912, got a job in Racine and became an American citizen. He went to Marseilles, France, in 1927 to be married, returning three months later with his wife and the Bible. It was a wedding present from his uncle.

Occasionally the Bible is taken outside for an airing. "So the moths won't get in," explained Mrs. Der-Garabedian. After a few minutes in the sun the pages begin to curl, she said, but the ink remains just as black as before.

Asked which one of them will inherit the Bible, the little girls shrug their shoulders. Their father, however, settles the question for the present by saying, "Whoever takes care of me can have it."

Movses Kahanah (1516-1545) Bible, Mashdotz, Kibrianos.

As a result of the onslaught of barbaric races, Domarza remained barren on artistic and religious lines, for nearly three centuries (1206-1545).

In the XVIth C. (1516) we see Movses Kahanah who bind a Bible in the Holy Virgin monastery of Domarza. He wrote a Mashdotz (Holy book of the Armenian church) in the village of Tzevol, which fell within the boundaries of Domarza. This happened in 1532.

In 1545 he wrote and bind a Kibrianos (Holy book) in Cæsaria. (See p. 605: chronology 1516, 1532, 1545).

The writer makes no mention of his family name and his birthplace, but his style betrays the fact he belongs to the writer-clericals of the group of Domarza.

Kaplan Tbir otherwise called Krikor Kahanah (1570-1588)

Mashdotz Geiragii Karoz, Jashotz, Treasury Mashdotz Sharan, Jashotz Kirk (Prayer-books of the Armenian Church).

Kaplan Krikor Kahanah's first work was the transcription of a Mashdotz written in 1570, in the Holy Virgin monastery and in the Cathedral St. Peter and Paul of Domarza, (See p. 608). (chronology 1570): This Mashdotz was the property of the church of Domarza. At present it is the property of Haroutioun Hazarian, Cæsariatzi an archæologist, living in New-York.

We had the chance of having the photocopies of the internal pages of that work, to have an idea of its beauty and artistic worth, (see p. 480-492 pl. 38-44) the cover of the book is removed from another work, apparently. And that cover dates back to the XIth C. The whole thing seems to prove the hard times the Armenian people have gone through, it is torn in some places, yet it is replete with works of great art. (See p. 494 pl. 45, 46)

The second work of Kaplan Krikoris the manuscript of the

work: «Geuiragii Karos». Which is written in 1572 in Domarza monastery.

His third work is a Jashotz Kirk (Book of Meals) written in 1574.

His fourth work is a Kantzaran (Treasury) written in 1576 in the monastery of Domarza. The writer makes mention of his parents, as well as of the prelate of Domarza Bishop Hovhanness Heznetzi.

His fifth work is a Mashdotz, written in 1580, in the monastery of Domarza.

His sixth work is a Sharagan, written in 1582, in Domarza. He mentions as well his being the son of Andrig and Yeghnig, and the husband of Goulig.

His seventh work is a Jashotz Kirk (Book of Meals) written in 1588 in the monastery of the Holy Virgin of Domarza, (see p. 608 : chronology : 1570, 1572, 1574, 1576, 1580, 1582, 1588).

Krikor's classmates were the Priests: Panos, Hayrabad, Boghos, Sarkis, Yeghia, and Mgrdich. We will meet those names latter.

In Krikor's time the monastery of Domarza lived its most brilliant days. The dean of the monastery was a wise man: Bishop Hovhannes Nznetzi, under whose guidance the studies were led by the learned Bishop Asdvadzadour Mshetzi.

BARSAM AND BULBUL (1629–1635)

SHARAGAN, MACHDOTZ

Barsam and Bulbul very probably belong to another group of priests known to us thus far. Their name suggests that. They wrote in 1629 two important works : a Sharagan and a Mashdotz, (see p. 613 : Chronology 1629, 1635).

There is a stretch of vicissitude between Kaplan Krikor and these two of forty years. It is not conceivable that these years the completely barren years; Very probably there were other writers during that time but their works have been lost due to external, political conditions. In 1608 Vasil Sargavak and Katzhletzi

Hovhanness (priests) were killed by Turks in a most cruel way. Their tombs were found in the cemetery of the Holy Virgin Monastery and we could read their names in our own time (see p. 369).

Keyishian, Madaghjian, Ibishian, and Yahniyan families have issued from these two writers: Bulbul and Barsam.

AVAK KAHANAH (1630–1632)

BIBLE, SHARAGAN

For half a century this priest has pored over manuscripts and toiled very hard. He is worthy of being called the Patriarch of clerks. He has written from 1580 to 1632, until his old age (see p. 613 chronology: 1630).

He was the contemporary of Kaplan Krikor. He taught and wrote for long years. Yet only two of his works have reached us. He had a son named Parsegh who eventually became a priest. Parsegh's sons also became priests and so the art of miniature and transcription passed from father to son for a very long time. His two works include a Bible and a Sharagan, written in 1632, in Tomarza (see p. 615, chronology 1632).

Avak Kahanah produced a famous scholar: one Zeitountzi Vartabed, who seems to be a great teacher and transcriber.

PARSEGH KAHANAH (1637–1642)

Parsegh was the son of Avak Kahanah, and a clerk and priest like his father. In 1637 he wrote a Jashotz Kirk (Book of Meals) and a Sharagan. In 1638 he wrote another Sharagan, in Domarza. In the latter book he mentions his father Avak Kahanah, his mother Mariam and his brother Zarouk, and his son Arakel. His brother Zarouk, his wife and children: Bedros, Mikael, Kapriel, who became priests like their father.

Parsegh's fourth work is a calendar, written in Domarza in 1642 (see p. 16, chronology: 1637, 1638, 1642). His fifth work is a Sharagan which does not bear any date. Probably it was written in 1642. Many works written in Domarza were kept in moans-

taries and churches of Cæsaria, as a general rule. There are works in those churches which indicate they were completed in Domarza.

GIRAGOS KAHANAH (1661)

Giragos Kahanah has written a Haysmavourk (Holy Book of the Armenian Chnrch) in 1661, in Domarza (see p. 617, chronology 1661).

The writer makes mention of the name of the gentleman who commanded it to him : Khoja Nerses and his parents : Khachook and Hazgul, his wife : Altoun and his children : Khachook and Garabed.

He has written other works as well but unfortunately only this has come down to us. He had a high conception of what he was doing and in his writings he encouraged other priests and young men to follow in his steps. His ideas in those lines show him to be a man of high education and devotion to art, literature and religion.

The name of Khoja Nerses has come down to us. It proves that family traditions were strongly kept with Domarza families, throughout the centuries.

Giragos Kahanah was a devoted man who, before sitting down to his work, implored the help of God.

HOVAGIM KAHANAH (1662 — 1673)

He has written a Jashots Kirk (Book of Meals: Prayer book) in 1662, in the Holy Virgin Monastery of Domarza. He mentions Bishop Arakel ; the dean of the monastery. His second book is a Bible likewise written in Domarza, in 1673 (see p. 619 chronology : 1662, 1673). Probably he was the student of Parsegh Kahanah since they lived in the same span of time.

KEVORK KAHANAH (1673—1681)

He is the grandson of Avak Kahanah with whom we are already familiar.

His first work is a Bible written in the Holy Virgin monastery of Domarza (see p. 619 : chronology : 1673).

His second book is a pictorial Sharagan, written in 1675, in Domarza (see p. 453 pl. 35).

It was the property of the church of Domarza. At present it is owned by Haroutioun Hazaryan of New-York. We were fortunate to have sections of that Bible photocopied for our work. This Sharagan is the best among existing Sharagans (see p. 519–526 pl. 34, 35, 47, 48, 49, 50, 51).

The outside appearance of the Sharagan (see p. 479 pl. 37).

The Sharagan, being composed by Armenian patriarchs, has a great meaning for the Armenian church and the Armenian people, because it bears a clearly Armenian stamp. The second point is, this Sharagan bears the Armenian notes on its lines, and hence it is of great value on musical lines (see p.p. 525–526).

Kevork's third work is a hand-written Bible. It was written in Domarza, in 1681. Kevork was a devoted man and a patriot. In his book he prays God to defend « All those who worship thy Cross » (see p. 565). He makes mention of the gentleman who ordered the book : Arakel and his wife Shendi, his father Zaroug and mother Khas Khatoon. The sons of his brother : Andreas, Avak, Manoug, Hagop. The daughters of his brother : Varteni, Mootghash, Vartihad, Shahan, Toorvanda (see p. 528).

GHAZAR KAHANAH (1705)

This priest from Domarza has been one of the most capable writer - priests and probably the last one of the group. He has written a Bible in 1705 in the church of Saint Sarkis, in Derivank (Cæsaria) (see p. 62 chronology 1705).

He was the grandson of Giragos Kahanah, already known to us. During his time the clerical seat of Domarza shook already.

The last prelate was Bishop Hovagim, Probably this was the reason why Ghazar left Domarza,

PARSEGH KAHANAH (Time : unknown)

He has written a Sharagan but we have it incomplete. He has made mention of the one who commanded it (see p. 622 chronology : not known).

Probably he was the same famous Parsegh Kahanah with whom we are already familiar. And so this Sharagan might be his fifth work (see p. 533).

*
**

WRITERS WHO LABOURED IN THE CHURCHES AND MONASTERIES OF CÆSARIA

The feverish activity of the clerk - priests of Domarza stops in 1681 and thenceforward Cæsaria becomes the center of copying of manuscripts and miniatures. So starting from 1658 until 1756, several writers are at work in the churches of Efkarah, Talas, Arkilat and Derévank.

As it is well known, the Turkish atrocities of 1915 not only eviscerated the country from Armenians, but they also burnt every work of art and holy books they could lay hands on. Only two Bibles were saved from that hell, and we are fortunate to show some of the pages of those Bibles in our work, through photocopy

From the two Bibles saved we can see they bear the influence of the art of the XIIIth C. Cilicia.

B I B L E Minor chronology (1716)

The writer of this Bible is unknown. Where it was composed is equally unknown. It has two minor chronology. One of them is written in 1716 The writer says that Bible was given as a present to the St. Tauros church of Arkilad (see p. 574 pl. 70).

The second chronology was registered in 1891, by the prelate of Cæsaria, the well - known Dirtsad Vartabed Balian. The writer makes mention of the names of his parents (see p. 568 pl. 67).

To have an idea about its style see p.p. 575—583 pl. 65—70).

We presume the manuscript was written about 1600 and very probably it was the work of one of the writer - priests who flourished so abundantly in Domarza.

B I B L E

Minor chronology (1743)

This second hand - written Bible has a small chronology. Who wrote it is unknown. The place where it was written is equally unknown.

The chronology is registered in 1743 the writer, clerk Hovhanness, mentions that the manuscript was the property of the church Saint Sarkis of Cæsaria (see p. 586, pl. 75).

The writer makes mention of the name of his teacher : Asdvadzadour, a priest. The book must have been written then about 1705, since a priest by that name is largely mentioned by chroniclers.

To have an idea of its appearance and bearing see p. p. 583-587, pl. 71-76).

To get a view of its external sight (see p. 479 pl. 37 where it is seen alongside with three other manuscripts : on the second row, with darkish colour).

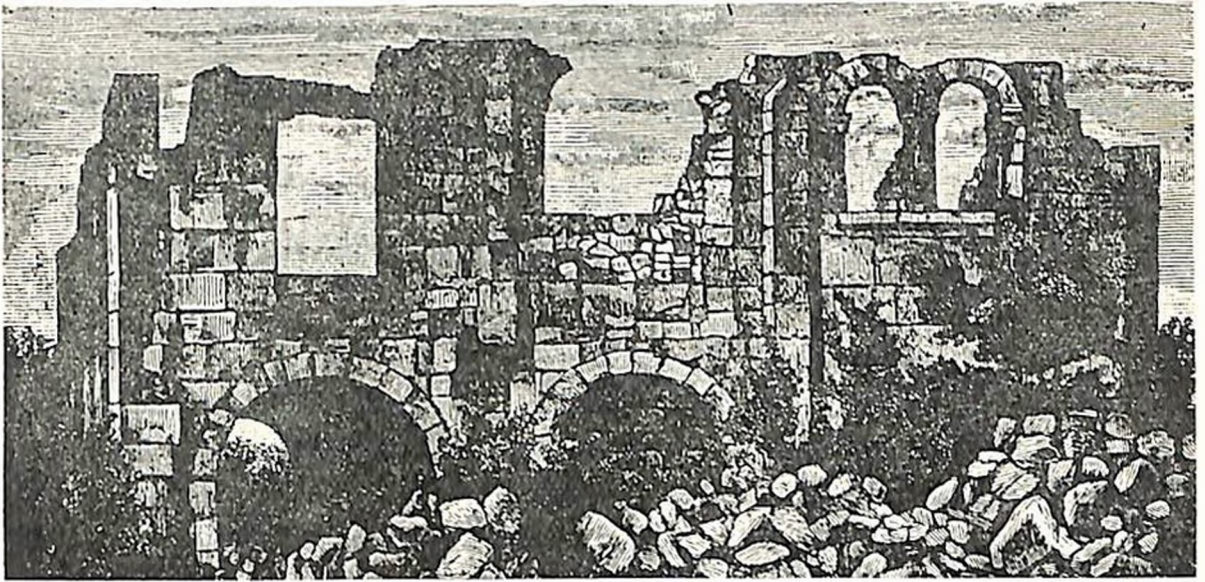
Let us bow for a moment in front of the enormous work and labour of our blessed writers whose memory comes to us through the mystery of time, and let us follow the thoughts of Karekin I, Catholicoss of the Holy See of Cilicia, and let us repeat his patriarchal blessing which he had bestowed on those who belaboured themselves for the sake of Armenian miniature, art, letters and culture.

Says Karekin I, Catholicoss of the Holy See of Cilicia :

«Blessed be the memory of all those who laboured for the culture of the armenian art. We owe it to them: The lamp hanging from heaven above the top of Arakadz. the lamp of Gregory the Illuminator, the very symbol of the Armenian Church and Culture.

With the poet we have a prayer which springs from the very depths of our heart, a desire which overfills us: Let that lamp remain alight not only above the top of Arakadz, but also in the hearts of all Armenians throughout the world.»

« Plate 117-118: see page 721 for fragment reproduced from newspaper delivered through the kindness of Mr. Vartan Zalements of U. S. A., via the Central Committee of Publication in California, to the author».

ՄԱՍՆ Ե.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԿԵՐՈՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՐԻՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ
ՀՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

ԱՊՍՏԱՄԲ ԱԶԴԵՐ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ
ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ

ԿԵՂԾ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

ԱՊՍՏԱՄԲ ՑԵՂԵՐ ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՈՒՐՋ

Նախ քան օսմանցի թուրքին և անոր տիրապետութեան մենք կը հանդիպինք թուրք զանազան ցեղերու, որոնք պատմութեան մէջ մեզի կը ներկայանան իրենց անուաներով որպէս Սելուզ, Թարար, Թիւրքմէն, Ֆարսախ, Եփորիկ և Գոզան օղլուներ, որոնցմէ շատեր մինչեւ այսօր իրենց ինքնութիւնը կը պահեն Տաւրասեան լեռնաշղթաներու մէջ որպէս աւազակ ցեղախումբեր:

Բարրարոս թուրք ցեղի զաւակներն էին Բուզա, Տուդրիլ, Ալփասլան, Իպրահիմ, Մելիք Մահմուտ, Եաղուպ Ասլան, Գրլըն Ասլան, Ճինկիզ Խան և Լեմկթիմուր, և աւելի յետոյ մեր օրերու օսմանցի սուլթանները, իթթիհատական Թալաաթները, Էնվեր-

ՆՊԱՏՈՐ.— Վերի ճակացը կը ներկայացնէ ժՁ. դարուն Քուրբուլ կողմէ Բաղդադ եկեղեցիի մը փլատակները, Տոմարձայի մօտ՝ Կիլիկեան բարձունքներուն վրայ:

ները, Ճեմալները, Ջեֆինները(*), Մուսթաֆա Քեմալները իրենց արիւնարբու արբանեակներով:

Վայրադ ցեղի այս զաւակները, իրենց դոյութեան առաջին օրերուն իսկ, նախ որպէս թափառական հորդաներ, յետոյ որպէս օսմանեան սուլթաններ ամէնուրեք, ամէն ժամանակ եղած են պատուհասը քաղաքակիրթ մարդկութեան և յաւիտենական անէծքը հայ ժողովուրդին:

Հայ ազգը մասնաւորապէս, իր Մայր Հայրենիքէն ներս թէ դուրս, աշխարհագրականօրէն ու քաղաքականօրէն դժբախտութիւնը ունեցած է իր ճակատագիրը կապելու այս վայրադ ցեղի անցեալին հետ և սենցած է արիւնոտ պատմութիւն մը: Ուստի կ'արժէ համառօտ ակնարկ մը նետել անոնց նախահայրերու անցեալի պատմութեան վրայ նախ քան օսմանցի սուլթաններու արապետութիւնը:

Թուրք ցեղի նախահայրերը, ինչպէս տեսանք, որպէս վաչկատուն և թափառաշրջիկ հրօսախումբեր, կ'ապրէին կասպից ծովու արեւելեան կողմը՝ Արալ լիճին շուրջ տարածուած անապատներուն մէջ. անոնք ընդհանուր անունով կը կոչուէին Թուրք և իրենց երկիրը՝ Թուրքեստան (տես առա, էջ 319):

Ինչպէս պատմագիրները կը ներկայացնեն, անոնք ունէին երկար մօզեր իրենց ուտերուն վրայ և ձիաւոր խումբեր կազմած նիզակ ձեռքերնին՝ կ'արշաւէին ամէն կողմ, կը յափշտակէին ու կ'աւերէին:

Է. և Ը. դարերուն երբ անոնք իրենց հայրենիքին մէջ արար սուլթաններու կողմէ ընդունեցան մահմետական կրօնքը, անոնցմէ շատեր որպէս սարուկներ մուտք գործեցին Պաղատաի և Միջագետքի արար խալիֆաներու շրջանակներէն ներս, և հետզհետէ որպէս վարձկան զինուորներ խալիֆաներու պաշապանութեան առկ տիրացան զինուորական բարձր դիրքերու:

Թուրքեր իրենց այս ասպարէզին մէջ յառաջանալով՝ վերջապէս հետեւեցան իրենց ցեղային յատկութիւններուն, և

(*) Կ'ակնարկենք հայ ժողովուրդի ջարդարարներու պետ Ջեֆին (1915-1918): Հայկական ջարդերու թուականներուն՝ նախ եղած էր Էվէրէկի (Կեսարիոյ) գայմագամ եւ յետոյ Տէր-Ջորի կուսակալ: Ոճրագործը, իր իսկ յանձնարարի խոստովանութեամբ, կ'ըսէր. «ձեռք եմ միմիայն հայ ջարդելու համար»:

ներքնապէս դաւադրելով խալիֆաներու իշխանութեան դէմ, պատճառ դարձան կործանմանը արար զարգացեալ պետութեան, որ ճարտարարուեստականօրէն և մշակութապէս արդէն հասած էր իր բարգաւաճ վիճակին:

Արաբ խալիֆաներու տիրապետութեան օրով մենք կը հանդիպինք թուրք ցեղախումբի այս պետերէն Բուղայի և Տուղրիլի, և անոնց յաջորդներէն Իպրահիմ, Ալփասլան և Մելիք Շահ անուաններուն, որոնք պատմութեան մէջ ծանօթ են որպէս գարշելի զօրավարներ և սասիկաններ: Անոնք 1067 թուականին Մանազկերտի ծանօթ մեծ ճակատամարտով բիւզանդական կայսրութեան դէմ յաղթական դուրս գալով, կ'ուզեն արշաւել Հայաստան, ուր հայկական բանակը և հայ ժողովուրդը երեք դար շարունակ քաջարար կը կռուին անոնց կատաղի վտնականներուն դէմ, սակայն յաջորդող արշաւանքներուն դիմադրելու անզօր գտնուելով՝ վերջապէս տեղի կու տան: Թշնամին Հայաստան մտնելով կ'աւերէ բազմաթիւ քաղաքներ ու գիւղեր և կը տիրանայ Հայոց աշխարհի երեք մայրաքաղաքներուն՝ Անիի, Վանի և Կարսի:

Սելճուգ այս թուրք սասիկաններու կարգին կը յիշուին նաեւ Մելիք Մահմուտ և Եաղուպ Ասլան բռնակալները, որոնք ծանօթ են պատմութեան մէջ իրենց վայրագ արարքներով, և զործ ունեցած են Կիլիկիոյ Հայոց իշխան Թորոսի և Քեսունի իշխան Գող Վասիլի հետ: Երկու բռնակալներ իրենց բանակներով չարաչար կը յաղթուին և գերի կ'իյնան Հայոց այս իշխաններու ձեռքը, երբ անոնք կ'ուզէին անցնիլ Փիլարատոս Հայուն զինուորական տիրապետութեան ենթարկուած երկիրները և թափանցել Կիլիկիան իշխանութեան սահմանները:

Հայ իշխաններ երկրորդ անգամ կրկին կռուած են Սելճուգ Բուլմի սուլթաններու դէմ Մալաթիոյ ծանօթ ճակատամարտին մէջ, ուր հայ իշխաններուն կ'աջակցէին նաեւ խաչակիր ասպետներու բանակները: Այս պատերազմի միջոցին թուրքերու կողմէ հղան նահանգային կոտորածներ և ինկան բազմահազար նահատակներ, որոնց մէջ կը յիշուին նաեւ երկու հայ եպիսկոպոսներու անունները, որոնք կռիւին մասնակցած և սուսերահար ինկած էին:

Մելիք Մահմուտի օրով էր որ քանդուեցան քրիստոնէական բազմաթիւ եկեղեցիներ ու սրբատեղիներ, մասնաւոր

բապէս Մարաշի և Ալպիսթանի շրջականները: Աւարի տրուեցաւ Քեսունի կորմիր վանքը, ուր թողուած էին վկայասէր և Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսները և Հայոց իշխան Վասիլը:

Սելճուգ թուրք սուլթաններէն կը յիշուի միայն Գըլըճ Ասլան, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է որպէս խաղաղասէր և արգարասէր սուլթան: Անիկա ունեցաւ կողմակերպեալ իշխանութիւն և հաշտարար քաղաքականութիւն քրիստոնեայ հպատակներու, մասնաւորապէս Հայերու հանդէպ: Լեյս սուլթանը քաջաւերեց հողային տշխատանքը, առեւտուրը և ճարտարարուեստը: Կը վարձատրէր բոլոր աշխատող ու արտադրող ձեռքերը, որոնք երկրի դարգացման սատար կը հանդիսանային: Անոր օրով էր որ ծաղկեցան հայ վանքերը և գտան իրենց անկախութիւնը: Ժ.Գ. դարուն և անկէ առաջ Արգեօսի շրջակայքի վանքերուն և եկեղեցիներուն մէջ գրչութեան արուեստի ծաղկումն ու զարգացումը կը պարտինք սելճուգ խաղաղասէր այս սուլթանի բարեացակամութեան:

Սերասաիա և Իկոնիա, որոնք Փոքր Ասիոյ ամենէն բազմամարդ և կարեւոր քաղաքներն էին, այս սուլթանի օրով միայն ապրեցան իրենց լաւագոյն և բարգաւաճ շրջանները: Քրիստոնեայ հպատակներու հանդէպ այս խաղաղ ընթացքը դժբախտաբար երկար չտեւեց և յաջորդեց նախկին աւերիչ և կործանարար քաղաքականութիւնը, որուն կը վկայէ նոյնպէս Արգեօսի վանքերուն մէջ գործող գրիչներու բացակայութիւնը, որոնք, ինչպէս տեսանք, Ժ.Գ. դարուն յանկարծ կը դադրին և կ'ապրին իրենց անկման շրջանը:

Գըլըճ Ասլանէն ետք հրապարակ կու գան թուրք ցեղակից Թաթարները կամ Մանղոլները, որոնք իրենց բարբարոսական արշաւանքներով կը գերազանցեն նախորդները: Այս ցեղախումբերը եւս ունեցած են իրենց բռնակալ պետերը, որոնցմէ նշանաւոր են Չարմաղան, Բաչու իլան, Լենկթիմուր և Ճենկիզ իլան, որոնք 1243 թուականներուն Հայաստանը և Վերտանանը նուաճելէ և աւերելէ ետք կը հասնին Էնկիւրի, Երզնկա և ամբողջ Անատոլուն կ'անցնի թաթար տիրապետութեան տակ: Անոնք կը կողոպտեն ու կը քանդեն երկրին բոլոր կողմերը ցրուած բիւզանդական ճարտարապետական հոյակապ տաճարներն ու պալատները և երկիրը աւերակի կը վերածնն:

Այդ թուականներուն ինչպէս Փոքր Ասիոյ քրիստոնեայ

հպատակները և Հայերը կը տառապէին թաթար իշխաններու բռնութեան տակ, նոյնպէս Տաւրոսեան լեռներու և Հայոց թագաւորութեան սահմաններուն մէջ հայ ժողովուրդի վիճակը կը պարզէր միեւնոյն տխուր երեւոյթը: Լատինասէր հայ թագաւորները իրենց կրօնամոլ և յետադէմ քաղաքականութեամբ՝ խաղալիքը դարձած էին քրիստոնեայ լատին աշխարհի և յանձնուած էին անոր մոլեռանդ քարոզիչներու նենգամիտ խաղերուն: Այս իսկ պատճառաւ Հայեր ներքնապէս կ'ապրէին խռով և անհամերաշխ վիճակի մէջ: Կը տիրէր անիշխանութիւնը և քաղաքականօրէն կը գտնուէին քայքայման վիճակի մէջ:

Եղիպտոսի Մեմլուքները օգտուելով հայ թագաւորներու և ժողովուրդի միջեւ տիրող այս պառակտումներէն, գրաւած էին Հայոց երկրի մէկ մասը՝ իրենց աջակից ունենալով սելճուգ, թիւրքմէն, թաթար և այլ զանազան թուրք ցեղերու մնացորդները, որոնք Անատոլիոյն փախուստ տուած էին օսմանցի թուրքերու ձեռքէն, և եկած էին Տաւրոսեան լեռները պատասպարուելու և իրենց անկախութիւնը պահելու համար:

Ա.

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԿԵՐՈՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Փոքր Ասիոյ մէջ տիրող սելճուգ և թաթար տիրապետութիւնը և զանազան ցեղերու խլրատումները յանկարծ վերջ կը գտնեն 1300 թուականին, երբ քաղաքական ասպարէզ կ'իջնէ անոնցմէ աւելի կատաղի թուրք ցեղապետ մը՝ Օսման անուամբ, որուն հիմնած կայսրութիւնը յետոյ պիտի կոչուէր Օսմանեան և անոր հպատակները՝ Օսմանցիներ:

Ինչպէս իր ցեղակից նախորդները, նոյնպէս թուրք ցեղապետ այս Օսմանը իր թափառաշրջիկ խումբերով հզօր բանակ մը կազմած կ'արշաւէ Անատոլիոս, ուր կը տիրապետէին թաթար կուսակալներ: Օսման կը նուաճէ թաթարները և կը

գրաւէ անոնց գլխաւոր քաղաքները և Փոքր Ասիոյ յաւնական երկիրները: Անիկա կը ջնջէ Գոնիոյ շուրջը գիրք բռնած սիւճուգ, թաթար և թիւրքմէն ցեղերու փոքր իշխանութիւնները, և անոնց բեկորներուն վրայ կը հիմնէ օսմանեան սուլթանական կայսրութիւնը: Օսմանի և անոր յաջորդ սուլթաններու այս յաջողութիւնները թաթար ցեղապետ Լենկթիմուրի կողմէ թէև արգելքի կը հանդիպի 1402 թուին, սակայն ապա յաղթական դուրս գալով՝ օսմանեան սուլթաններ կը շարունակեն իրենց արշաւանքը դէպի եւրոպական երկիրներ, եւ պաշարման վիճակի կ'ենթարկեն երբեմնի բիւզանդական կայսրութիւնը և անոր մայրաքաղաքը Պոլիսը: Անկէ ետք է որ Օսմանի յաջորդներէն Մուհամմէտ Բ. Ֆաթիհ կոչուած սուլթանը վերջապէս կը գրաւէ Պոլիսը 1452-ին: Կը նստածէ Յունաստանը և կ'արշաւէ եւրոպական երկիրներ, որոնք պահ մը գլուխ կը խոնարհեն այս բարբարոս ցեղի արշաւանքներուն առջև:

Անատոլոն, որ իր հսկայական դարձած էր դարաւոր ամբողջը բիւզանդական հզօր կայսրութեան և հազար տարիներ շարունակ պաշապանած քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը բարբարոս արշաւանքներու դէմ, Կ. Պոլսոյ գրաւումով այժմ կ'անցնէր վայրագ ցեղի մը տիրապետութեան: Այն հազարաւոր տաճարներն ու ճարտարապետական հոյակապ կոթողները, որոնք կը պատմէին Փոքր Ասիոյ մէջ բիւզանդական քաղաքակրթութեան անցեալէն և կը պանծացնէին քրիստոնէական կրօնքի փառաւոր անունը, թուրքերու ձեռքով քանդուեցան և աւերակի վերածուեցան: Այդ թուականէն էր մնացած Տոմար-ձալի հողամասին մէջ գտնուած բիւզանդական կառուցումներու և հոյակապ երեք տաճարներու աւերակները, որոնց մասին մենք տեսանք (աստ, էջ 10-11, պատկեր 1, 2):

Օսմանեան սուլթաններու այս կատաղի արշաւանքը կը կրէր միմիայն բռնութեան ատկ երկիր գրաւելու հանգամանքը, իսկ զանոնք կազմակերպելու և տնտեսապէս զարգացնելու յատկութիւններէն պարզապէս զուրկ էր թուրք միտքը. որով աւարի, սարսափի ու բռնութեան վրայ հիմնուած սուլթանական այս իշխանութիւնը կը դիմէր դէպի կործանում և հպատակ երկիրներ իրարու ետեւէ կ'ուղղուէին ապստամբական շարժումներու և կ'ուղէին ազատիլ թուրքի ստորնացուցիչ լուծէն:

Բ.

ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԿ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԹՈՒՐԿԻ ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ

Երբ թուրք սուլթաններ այսպէս տիրացան անսահման տարածութեամբ երկիրներու և հասան մինչև Եւրոպայի դուռները, անոնք իրենց քրիստոնեայ հպատակներուն հետ վարուելու համար ընդգրկեցին մասնաւոր վարչական ծրագիր մը և խտրական օրէնքներ, որոնք բաւորովին զուրկ էին հաւաստութեան և արդարութեան սկզբունքներէն: Թուրքեր այդ օրէնքներով կը մղուէին բռնի ուժով և խտրութեամբ զսպելու քրիստոնեայ հպատակները, որոնք թէ՛ թիւով իրենցմէ գերակշիռ էին և թէ՛ մշակոյթով բարձր, ինչպէս նաեւ անաւսական, առեւտրական և ճարտարարուեստական մարզերու մէջ:

Թուրքերու կողմէ քրիստոնեաներու հանդէպ որդեգրուած այս զատողութեան և նախատինքի ոգին այնքան զօրեղ դարձած էր որ, թուրք հողի վրայ ապրող քրիստոնեաները պէտք էր որ զրկուած ըլլային կեանքի ամենատարրական պահանջներէն իսկ, և տիրող թուրքը գերազանց պէտք էր մնար ստրուկ կեանութեն: Եւ այս օրէնքը թուրքերու կողմէ գործադրութեան կը դրուէր զանազան եղանակներով:

Թուրք երկրի մէջ ապրիլ, անոր օդը շնչել, ջուրը խմել, որպէս իրենց երկիրը, միայն թուրքին իրաւունքն էր: Կետուորներուն համար այնտեղ ապրիլ, այդ երկրի օդը շնչել, թուրքերուն կողմէ անոնց արուած շնորհ մըն էր: Որով թուրքը այդ հողին վրայ իրաւունք ունէր սպաննելու քրիստոնեաները և ասիկա Մարգարէին հրամանն է՝ կ'ըսէին:

Թրքական հողի վրայ մեռնող քրիստոնեայի մը մարմինը թաղելու համար արուած հողի կտորը, նոյնպէս թուրքերու կողմէ իրենց արուած պարգեւ մըն էր. ուստի հայ քահանան իր ննջեցեալը թաղելու համար ստիպուած էր իր ձեռքին ու-

նենալու տեղւոյն թուրք միւլթիթի (կրօնապետ) կողմէ տրուած թաղման «արատօնագիր» մը, որ կը պարունակէր ստրկացնող ոճ և տնարգական բառեր. հակառակ պարագային կարելի չէր թաղել մեռելը, որ օրերով կը մնար փողոցը: Այդ արատօնագիր»ը թաղող քահանային ու մեռելին հասցէներուն ուղղուած հայհոյանք մըն էր և ունէր իր քանի մը տեսակները, այսպէս.

Առաջին օրինակը՝ «Էլպիսէի սիյահի, բենկի գաքրանի, գիւլահի շէյթանի, բապպանիսէն մահրումանի, միզհէպի պի Կասս, էյ գօնա գարապաւ սէն սէնի: Հեր նեգասար լաւէի մեքուհէսինի քօփրագ գապուլ էքմեզ իսէսէ, պիր ֆօւէյէ սիւրս ու միւրս(*) Էսիլ-մէսի»:

Ստորագրութիւն և կնիք
Միւլթի...
(կրօնապետ)

Երրորդ օրինակը՝ «... Կերէպիս օղլու Մերսիրոս զիմմի միւրս ու խէլագ օլմոււ. մեքուլմին լաւէի մեքուհէսինի մեզպէլէյի մախսուսէսինէ սէմն էքմեք իշուն իւպու բուխաքնամէ վերիլ-միս սիր»:

Միւլթի...

Երրորդ օրինակը՝ «... Նօգարք մահլէսէն սիւրսիւ միւրս օլան էրքին Օղլու Դեսպէր կեաւուրուն, քօփրագ գապուլ էքմեզ լաւէի մեքուհէսինի մուրսար քեաֆիլնինսէն իւմմէքի միւսիլման իլսլալ օլմամագ իշուն պիր խանսէք էւիպ իշինէ մեօրլէքմէնիզ է-միս օլունուր»:

Միւլթի...

Չորրորդ օրինակը՝ «Հապիսը լիպառը գաքրանի, ֆիւլահը շէյթանի, մահրումը սերկեանի բապպանիսէն, պէս Կասս գօնա Փափագ, ինհա օլունուր ֆի, կիրուհի ֆեմերի մեքուհինիզսէն Մերկոս օղլու Խէչիկ միւրս օլմոււ օլսուղունսան, լաւէի մեքուհէսինի

(*) Թուրքեր միւրտ կամ մուրտառ (սասկած) բառը կը գործածեն մեռած ու հոտած շուններուն համար:

քիւրապ գապուլ կքմեզ իսեհ, նե՛ չարե, նե՛ չարե, նե չարեքի
բաճախնիւ միւհլիքեսի օրբալըզան գալգմասր իչուն, շեհրին սրեա-
րսընա կեօրիւրիպ, պիր խանեհ աչուպ, իչինե պրագուպ, իւզե-
րինե քօփրագլայուպ, չրդնայուպ կեկեսին, գօնա Փափագ»:

Միւֆթի...

Առաջին օրինակին հայերէնի թարգմանութիւնը.

«Ղաթրանի պես սեւ գոյնով հագուստ կրող, սասանայի
գլխարկ ունեցող, Աստուծոյ շնորհքէն զրկուող, սուս կրօնքի հետե-
ւող ո՛վ ալլանդակ սեւ գլուխ (Քահանայ), քեզի կը յայտնենք. — Ու-
րան որ սասկողին նեխած դիակը հողը չ'ընդունիր, սակայն անկիւն
մը (հողը փորելով) նետուիլը կը հրամայենք»:

Միւֆթի,.. (կրօնապետ)

Երկրորդ օրինակը. «... Կարապետի զօան Մարտիրոս
սասկեր եւ նեխեր է: Յիշեալին զարեւի դիակը իրեն յատուկ աղ-
բանոցին մեջ քաղելու համար այս արտօնագիրը տուած է»:

Միւֆթի...

Երրորդ օրինակը. «... Վերի քաղեցի Արքիմին զօան
Դասպար անհաւասին պիղծ դիակը, զոր հողը չ'ընդունիր, անոր զար-
շահօտութենէն քուրք տարր չվնասուելու համար փոս մը բանա-
լով մեջը նետելնիդ կը հրամայուի»:

Միւֆթի...

Չորրորդ օրինակը. «... Ղաթրանի պես սեւ գոյն կրող՝
սասանայի գլխարկ ունեցող, Աստուծոյ արեւոյթենէն զրկուող,
խախուս կրօնքով ո՛վ ալլանդակ Քահանայ, քեզի կը յայտնենք թե
ձեր հայհոյիչ զարեւի ժողովուրդին Մարկոսի զօան խաչիկ սաս-
կած ըլլալով, անոր նեխած դիակը քեւ հողն անգամ չ'ընդունիր,
ի՛նչ օգուտ, ի՛նչ օգուտ որ հոտած մարմինը մեջտեղէն կտրսնցնելու
համար քաղաքին եզերքը տանելով փոս մը փորեցէք, մեջը նետելով,
վրան հող լեցնելով լաւ մը կոխկոտեցէք, ու դարձեք ո՛վ ալլանդակ
երեք»:

Միւֆթի...

Այսօրինակ անարգական արտօնագիրներով հայ մեռելներ թաղելու օրէնքը դործադրուած կը գտնենք ընդհանրապէս կիլիկիոյ քաղաքներուն մէջ, ինչպէս կարգ մը արտօնագիրներու բնագիրներուն մէջ կը յիշուին Ատանա, Մարաշ, Սիսե Զէյթուն քաղաքներու անուները: Պատմագիրներ կ'արձանագրեն Մարաշի Տէր Նահապետ քահանայ Տէր կարապետեանի անունը, որ 1838 թուականին կ. Պոլիս իր հետ կը տանի այդ արտօնագիրներէն օրինակներ և կը յանձնէ օրուան Սարգիս պատրիարքին, որ իր կարգին թարգմանելով կը ղրկէ օտար գեսպաններուն: Այդ թուականէն սկսեալ կայսերական հրամանագիրով մը (Ֆերման) կը ջնջուի այդ օրինակ արտօնագիրներու դործադրութիւնը (Միսակ Քէլէշեան, ՍիՍ ՄԱՏԵՍԷՆ, էջ 85):

Կեսարիոյ և Արգէսոյ շուրջ եւս հայ մեռելներու թաղման համար արտօնագիր ստանալու այս անարգ դրութիւնը դործադրուած է մինչև 1808 թուականները: Յետոյ է որ կ. Պոլիս Պեղճեան Յարութիւն Ամիրայի կողմէ Սուլթան Մահմուտ Բ. ի մօտ կատարուած դիմումին վրայ վերջ կը գանէ այդ արտօնագիրներու օրէնքը և կ'արգիլուի անոր դործածութիւնը (Աբուլ Ալայոյանեան, ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ էջ 648):

Մենք տեսանք թէ Տոմարոյի մէջ եւս 1760 թուականներուն տակաւին կը դործադրուէր թաղման արտօնագրի այդ դրութիւնը, և արտօնագիրը կը տրուէր Տոմարոյի մօտիկ Մեծն Պելեմիսոն քաղաքի Միքիթի կողմէ: Տեսանք նաեւ վախճանած վարդապետի մը մարմինը, որ այս պատճառաւ օրերով անթաղ մնացած էր (տես առաջ, էջ 368):

Թաղման այս արատաւոյ արտօնագիրները պատճառ դարձած էին որ թուրքեր կողոպտեն Հայերը և սրպէս կաշառակերութեան միջոց՝ շահագործեն անոնց մեռելները:

**

Թուրքեր ցեղային դարշանք և տաւելութիւն ունէին քրիստոնեայ եկեղեցիներու հանդէպ, և միշտ հակամէտ էին զանոնք քանդելու և անոնց դոյուլթիւնը կեղծ համարելու:

Քրիստոնեաներուն կողմէ իրենց եկեղեցիներուն մէջ հաւաքուիլը և աղօթելու պաշտամունքը հայհոյանք մըն էր թուրքերուն ուղղուած, որոնք կը պղծէին երկիրը:

Քրիստոնեաներուն համար արգիլուած էր եկեղեցի շինել, և անոնց շինութեան համար պէտք էր ֆերման (հրամանագիր) ստանալ սուլթաններէն:

Թուրք թաղերու մէջ եկեղեցի շինել բոլորովին արգիլուած էր, և կ'արտօնուէր միայն շինել ցած ու փոս վայրերուն մէջ, որպէսզի թուրքերու աչքերուն չտեսնուէին:

Եկեղեցիները բարձր դիրքերու վրայ շինել և անոնց կառուները խաչ անկել արգիլուած էր, որպէսզի գիւղի երկինքը չապականի և թուրքերու աչքերուն տեսնուելով անոնց միտքերը չխանգարէ:

Եկեղեցիներու կոչնակներու ձայնը հայհոյութիւն և աղմուկ էր թուրք ականջներուն համար, երբ անոնց ականջները պատարաստ էին լսելու միայն իրենց Մարգարէի անունը իրենց մզկիթներուն մէջ, և ասիկա օրական քանի մը անգամներ: Բոլոր այս պայմանները և անպատեհութիւնները, որոնք թուրքին համար անհաճոյ էին, կը յիշուէին սուլթաններու կողմէ տրուած ֆերմաններուն մէջ, որոնք կ'արգիլէին կոչնակներու ձայները(*):

Քրիստոնեաներուն արգիլուած էր խօսիլ թուրքերու մզկիթներու մասին, և ոչ ալ գաղափար տալ կեանքներու զաւակներուն թուրք կրօնքի մասին:

Թուրքերու մզկիթը մասնել արգիլուած էր քրիստոնեաներուն համար, իսկ քրիստոնեայ եկեղեցիներու դռները պէտք էր միշտ բաց մնային, որպէսզի թուրքեր իրենց ուղած տանները կարենային մտնել:

Եկեղեցիներու շինութեան համար սուլթանական կառավարութեան կողմէ տրուած ճարտօնագիրքի դրութիւնը զուտ պատճառ մըն էր քրիստոնեաները կողոպտելու և բաց դռու մըն էր կաշառակերութեան համար: Այս կարգէն էր ենիմէ փոքր հայ գիւղի (Տոմարձայ) Ս. Թորոս եկեղեցիի պարագան, զոր է-

(*) Հայ եկեղեցիներուն եւ վանքերուն ալմուս բարձր դիրք եւ անոնց գմբեթաւոր գանգակատուներու կառուցուածքները վերջին դարերու գոյժեր են: Հին դարերուն եկեղեցիներն ու վանքերը կը շինուէին գետնափոր կամ փոս վայրերու մէջ, որ տաճարի մոտաքին կից պատին վրայ կը կախուէր երկաթի պարզ կտորէ շինուած աւանդական կոչնակը, որ անտեսառելի կը մնար թուրքերու աչքերէն, ոչ ալ անոր ձայնը լսելի կ'ըլլար թուրք ականջներուն:

վերէկի գայմագամ Շիւքի պէյ քակել տուած էր և աւերակի վերածել ուզած, երբ իր կողմէ որպէս կաշառք պահանջուած քսան թրքական հնչուն սկիին աղքատ ժողովուրդը չէր կրցած վճարել: Այս իրողութեան որպէս վկայութիւն ունինք օրուան գիւղի իշխաններու կողմէ գրուած բողոքագիր-խնդրագիր նամակը ուղղուած Կ. Պալատ օրուան պատրիարք Մատթէոս Իգմիրլեան Սրբազանին, որուն բնագիրը մենք ունինք և զոր պիտի տեսնենք իր կարգին:

*
**

Թուրքեր իրենց յատուկ բարեւելու ձեւերն ու բառերը ունէին և կը գործածէին միայն իրար բարեւելու տանն: Հայեր իրաւունք չունէին այդ նոյն ձեւով ու բառերով թուրք մը բարեւելու և ոչ ալ թուրքին կողմէ սխալմամբ հայու մը արուած այդ ձեւ բարեւին նոյն բառերով պատասխանելու:

Թուրքեր զիրար բարեւելու տանն քանի մը հոգիներու համար կ'ըսէին «սելամլար ալեօփլւմ» (խաղաղութիւն ձեր վերայ): Իսկ մէկ հոգիի համար «սելամ ալեֆիլւմ» (խաղաղութիւն քու վրայ): Բարեւելու տանն ալ ձեռքերնին նախ իրենց ճակատին կը տանէին, յետոյ խոնարհելով իրենց կուրծքին կը հանգչեցնէին աջ ձեռքերնին:

Թուրքեր Հայերը բարեւելու տանն առաւ կանուխ կ'ըսէին «սապահլար խայր» (բարի լոյս), իսկ կէսօրէ հաք «ագեամլար խայր» (բարի իրիկուն): Իսկ Հայը Թուրքը բարեւելու տանն առաւ կանուխ պէտք էր ըսէր՝ «սապահ շերիֆլէր խայր օլսուն» (առաւան բարիքը ձեր բարձր տնձին վրայ): Իսկ կէսօրէ հաքը «ագեամ շերիֆլէր խայր օլսուն» (իրիկուն բարիքը ձեր տնձին վրայ): Թուրքը կը պատասխանէր «խայրլը սապահլար, խայրլը ագեամլար օլսուն»: Հայը Թուրքը բարեւելու տանն, աջ ձեռքը կատարեալ յարգանքով նախ իր ճակատին, յետոյ խոնարհելով կուրծքին վրայ պէտք է դնէր:

Կը պատահէր որ Հայ մը և Թուրք մը ճամբորդութեան տանն իրարու կը հանգիպէին, և Թուրքը սխալմամբ իր ճամբորդ ընկեր Հայը թուրք կարծելով Թուրքերուն յատուկ բարեւով կը բարեւէր զայն, և Հայը որպէս Թուրք կը պատասխանէր բարեւին: Պահ մը հաք երբ Թուրքը հասկնար թէ իր խօ-

սակիցը Հայ մըն էր (կեաւուր), և ինքը սխալմամբ թրքական ձեւով բարեւած է և կեաւուրը որպէս թուրք փոխադարձած է, անմիջապէս Հայու օձիքէն կը բռնէր և սպառնալով կ'ըսէր. «օլան խրնգըր կեաւուր, պէն սէնի բիւրք պէլլէյէրէք բիւրք սելամը վէրսիմ, ամմա սէն պիլիրսին քի կհաւուր իսին, նե՞ իչուն սելամըմը ալսքն, չափուք սելամըմը կերի վէր» ըսելով կը զարնէր քանի մը անգամներ: մինչեւ որ Հայը դառնար և ըսէր, «արգասաւ, սելամըմը կերի վէրսիմ»:

Եթէ թուրքը բարեւ տար Հայուն, պէտք էր Հայը անմիջապէս յարգանքով և բարձր ձայնով պատասխանէր, եթէ ոչ կը ծեծէին:

Եթէ թուրքը և Հայը միասին ճամբորդէին, պայման էր որ թուրքը գոնէ երկու-երեք քայլ առջեւէն քալէր և Հայը անոր ետեւէն, եթէ ոչ կը ծեծէին:

Երբ պատահէր որ ճամբորդ Հայերու խումբ մը հանդիպէր տարբեր ուղղութիւն առնող երկու ճամբաներու միացման կէտի մը վրայ, և տեսնէին թէ այդ ճամբաներէն մէկէն կու գային թուրք ճամբորդներ, Հայեր ստիպուած էին սպասելու միացման այդ կէտին վրայ, մինչեւ որ թուրքերը հասնէին և որոշէին իրենց երթալիք ճամբան, յետոյ էր որ միայն Հայերը կ'ընային շարունակել իրենց երթալիք ճամբան:

Հայ մը փողոցէն անցած տան պէտք չէր որ «կուրծքը դուրս», «գլուխը բարձր բռնած», «խիզախ դիրքով» արագօրէն քալէր, և սաքերը կրունկներուն վրայ ուժով կոխելով կօշիկներու ձայնը լսուէր: Այլ պէտք էր գլուխը կախ, մարմինը կքած հանդարտօրէն քալէր, և իր սաքերու մասներուն վրայ կոխէր, որպէսզի կօշիկներու ձայնը լսելի չըլլար, հակառակ պարագային թուրքեր կը բռնէին, կը ծեծէին և կ'ըսէին. «օլան խրնգըր կեաւուր, նե սիր չալըմըն բիւրք քօփրալըմը սանամը՞ վէրսիէր» (խողի ձագ հայ, ի՞նչ է քու համարձակ դիրքդ, թուրքի երկիրը քեզի՞ մը տուին):

Թուրք ցիղի միաքը անընդունակ էր պարկեշտ մտածումներ յղանալու, և այս իսկ պատճառաւ անոնք բարոյապէս կը դանդաղէին ցած մակարդակի վրայ: Թուրքերու մտածածքներ-

րը կը կեդրոնանային առաւելապէս իգական սեռի շուրջ, զոր իրենց լկտի ցանկութիւններուն առարկան դարձուցած էին:

Հայ և թուրք հաւաքոյթներու մէջ կամ անոնց միացեալ ճամբորդութեան ընթացքին, խօսելու և պատմելու իրաւունքը թուրքին էր, ու Հայը պէտք էր ներկայանար միայն որպէս ունկնդիր: Այս երկու պարագաներուն ալ թուրքերու խօսակցութեան նիւթը կը կազմէին քաղաքէ մը կամ գիւղէ մը ներս գտնուող հայ գեղեցիկ աղջիկներն ու հարսները: Թուրքեր հաճոյքով կը պատմէին իրենց այն վայրագ արարքներու մասին, այնինչ քաղաքի կամ գիւղի հայ ընտանիքներու կեանքէն լկտի դրուագներ, որոնք իրենց կողմէ գործադրուած էին, երբ նախապէս իրենք կը գտնուէին որպէս կառավարական պաշտօնեաներ այդ քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ: Հայեր ստիպուած էին անարտօնել ունկնդրելու այդ բոլոր անհաճոյ խօսակցութիւնները, որոնք կը դառնային հայ ընտանեկան պատուին շուրջ:

Այս անբարոյ նկարագրի տէր էին և այսպէս կը մըտածէին սկսեալ ամենապարզ թուրքէն մինչև ամենաբարձրը, փոքր պաշտօնեաներէն մինչև փաշաներն ու նախարարները:

Դեղին ու կանաչ գոյները թուրքերու յատուկ գոյներ էին: Անոնք կը հագուէին դեղին և կանաչ գոյն տարազ և ափէշներ, և այր մարդիկ իրենց գլխարկներուն հղերքը կը փաթթէին դեղին գոյնով փաթբոցներ (սարըխ): Այդ փաթբոցները թուրքը Հայէն զատելու համար միակ արտաքին նշանն էր: Թուրքեր հպարտ էին իրենց այս դեղին գոյնով ու կրկնածալ հաստ ափաթթոցներով, որոնց շնորհիւ կեաւուհներ պիտի ճանչնային թուրքերը և որոնք պիտի արժանանային կեաւուհներու յարգանքին: Այն կեաւուհը, որ թուրքի դեղին փաթթոցէն չէր ճանչնար թուրքը և չէր կրնար զանազանել զայն կեաւուհ հայէն, կը բռնէին ու կը ծեծէին: Իսկ թուրք կիներ իրենց գլխին կը դործածէին ճերմակ ու խոշոր թիւլ (բարակ կըտաւ), որով կը գոցէին իրենց երեսներն ու աչքերը:

Հայեր իրաւունք չունէին կրելու դեղին ու կանաչ գոյնով տարազ և ոչ ալ դեղին գոյնով փաթբոցներ իրենց գլխ-

խարկներու եղերքին: Նոյնպէս հայ կիներ իրաւունք չունէին կրելու իրենց գլխուն ճերմակ սաւաններ:

Թուրքեր Կեաւուրներէն զատուելու համար իրենց գլխի մազերը տարբեր ձեւով կը կտրէին: Անոնք բոլորովին կ'ածիւլէին իրենց գլխի մազերը և միայն իրենց ճակտին վերեւ կը ձգէին մազէ փունջ մը, որ կը կոչուէր քեքեքիլ: Հայեր իրաւունք չունէին իրենց ճակտին վերեւ քեքեքիլ ձգելու, հակառակ պարագային կը քարկոծուէին Թուրքերէն:

*
**

Կեանքի մէջ ինչ որ Թուրքին համար հաճոյք մըն էր, աշյեր իրաւունք չունէին այդ հաճելի կեանքը վարելու: Հայերուն համար արգիւտած էր ձի հեծնելը և իրենց ուսին դէնք կրելը. այդ «քէֆը» (հաճոյք) Թուրքին կը վայելէ, կ'ըսէին որպէս կտրիճ մարդ, և այդ փառքը Ալլահին կողմէ միայն Թուրքին արուած է:

Հայ մը եթէ ունենար լաւ տեսակէ ձի մը, Թուրքեր կ'ուզէին զայն ձեռքէն առնել: Հայը եթէ դժկամակէր տալու, կը ծեծէին զայն և առանց պատճառի բանտ դնելով՝ ձին կ'առնէին:

Հայեր՝ հեծնելու համար պէտք էր գործածէին էշ, ուն ալ ըլլայ գէշ տեսակէն: Եթէ տեսնէին թէ հայ մը կը պահէր լաւ տեսակէն էշ մը կամ ջորի մը, ձեռքէն կ'առնէին և փոխարէնը կու տային իրենց գէշ տեսակի էշը:

Պատահէր որ հայ մը ձի հեծած երթար և ճամբան հանդիպէր թուրքի մը, որ էշու վրայ հեծած կ'երթար, ձիաւոր հայը պէտք էր անմիջապէս ձիէն իջնէր և սպասէր թուրքին, մինչև որ անցնէր անիկա, եթէ ոչ կը ծեծէին և ձին ձեռքէն կ'առնէին. այդ պահուն մեծ բարիք մըն էր այն Հայուն համար եթէ առանց ծեծ ուտելու և ձին ձեռքէն տալու տուն վերադառնար: Թուրքեր այս մասին բանաձեւ մը յօրինած էին. «Կեաւուր արա պիմեքսե Ալլահընը ունուսուր» (Հայը եթէ ձի հեծնէ, իր Աստուածը կը մոռնայ): Այսօրինակ բանաձեւերով ինքզինքնին կ'արդարացնէին Հայերու դէմ գործած իրենց չարիքներուն համար:

Ինչ որ քրիստոնեաներուն համար սուրբ և յարգի էր, կեղծ էր և ատելի թուրքին համար: Գինին, որ քրիստոնեայ եկեղեցիներու խորհուրդին մաս կը կազմէր, և հայ ընտանեկան Ս. պատկի խորհուրդը կը սրբազործէր, թուրքին համար ատելի էր և անոր գործածութիւնը արգելուած: Հայ գինեգործները զայն արտադրելու համար պէտք էր կառավարական մասնաւոր արտօնագիր ունենային իրենց ձեռքին: Տրուած այս արտօնագիրներու դրութիւնը լոկ Հայերը կողոպտելու և կառավարական պաշտօնեաներուն համար կաշառակերութեան միջոց մըն էր, որ այնքան ընդհանրացած էր թուրք պարզ պաշտօնեաներէն սկսեալ մինչեւ փաշաներուն ու պալատականներուն մօտ:

Բոլոր այն գեղարուեստները, որոնք մտքի ու հոգիի արտադրութիւններ էին, արհամարհելի էին թուրքին համար: Երաժշտութիւնը, որ մտքի ու զգացումի հետ կապուած հոգեկան հաճոյք էր մարդոց համար և քրիստոնեայ եկեղեցիներու ծէսին մաս կը կազմէր, արգելուած էր թուրքին համար, և անոր հանդէպ ունէին ատելութիւն և խորշանք որպէս սատանաներու և չար ոգիներու յղացումը, և որոնք կոչուած էին մարդկութիւնը կործանելու: Այս իսկ էր պատճառը, ինչպէս տեսանք, որ հալածանքի ենթարկուած էին հայ եկեղեցիներու զանգակները որպէս անէծքի և և ատելութեան գործիքներ:

Այս կարգին էր նաեւ որպէս գեղարուեստական գործ նկարներու պարագան, որոնք ընդունուած էին քրիստոնեայ եկեղեցիներու կողմէ: Թուրքերը դարչանք ունէին նկարներու և «լուսանկար»ներու հանդէպ որպէս Կեաւուհներու կողմէ ընդունուած գործ: Մեր օրերուն տակաւին թուրք տուններու մէջ նկարներ և լուսանկարներ կախել արգելուած էր: Թուրք մը եթէ իր ընտանիքի լուսանկարը տեսներ, անոր միակ պատիժը մահն էր և կը սպաննէր:

Ճարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնը, արձանագործութիւնը և նման գեղարուեստներ, որոնք մտքի արտադրութիւններ և հանճարներ էին, թուրքին համար ատելի էին: Թուրքի միտքը, որ անընդունակ էր յղանալէ և ըմբռնելէ, ոչ միայն չէր քաջալերեր գեղարուեստական այս օրի-

նակ ձեռնարկները, այլ կ'արգիլէր և կը հալածէր և դորձող ձեռքերը կը կարէր: Այս իսկ է պատճառը երբ Փոքր Ասիոյ մէջ թուրքերու կողմէ քանդուհիւսի բիւզանդական քաղաքակրթութեան շրջաններէն մնացած բազմահարիւր ճարտարապետական հրաշակերաններ՝ պալատներ և տաճարներ: Միեւնոյն թուրքերու ձեռքերն էին, որոնք քանդեցին և աւերեցին 1915 թուականներէն սկսեալ հազարաւոր հայ քաղաքներ, գիւղեր, եկեղեցիներ և հայակապ վանքեր, որոնց կարգին կը դանուին նաեւ Տումարձայ գիւղաւանը և իր հրաշակերտ Ս. Խաչ, Ս. Աստուածածին և Ս. Կարապետ տաճարները և Ս. Պօղոս-Պետրոս հնագործան եկեղեցին:

Թուրքեր իրենց նամագը (աղօթքը) կ'ընէին հրապարակներու և փողոցներու վրայ: Այն պահուն որ թուրքը նամաղի կեցած էր, Հայու մը համար արգիլուած էր այդ փողոցէն կամ անոր մօտէն անցնիլ: Հակառակ պարագային, Հայ մը եթէ սխալմամբ այդ տեղէն անցնէր, աղօթող թուրքը նամաղը կը ձգէր և անմիջապէս կը բռնէր Հայը և լսնզիւր կեաւուր նամագընք պոզսուց (անհաւատ և խոզի ձագ աղօթքս խանդարեցիր) ըսելով կը սկսէր ծեծել, մինչեւ որ Հայը իր եկած ճամբան վերադառնար:

Հայեր թուրքերուն հետ խօսելու և զանոնք յարգելու համար մասնաւոր «պատուանուն»ներ յօրինած էին իրենց կողմէ, որոնցմով թուրքը կը բարձրանար և Հայը կը ստորնանար: Ամէն մէկ հայ պարտաւոր էր գիտնալ այս տիպոգոսաւոր բառերը, որպէսզի կարենար թուրքին հետ խօսիլ և անոր հաճելի ըլլալ, ինչպէս «պէյիմ, պէյ եֆէնսի (տէր իմ), գուլունուզ (ձեր ծառան), հազրէթիւրիմիզ, Եկվէթիւրիմիզ (ձեր մեծապատուութիւնը), գուլ ուլլահ (Աստուծոյ ստուերը), այագ քօփրապընրզ (ձեր սաքի փոշին), զաքընրզ, նէնապընրզ, զաքը ալիւրիմիզ (ձեր բարձրապատուութիւնը), և այսպէս ուրիշ տիպոգոսներ: Օրինակ, երբ Հայ մը թուրքէ մը խնդրանք ունէր, կ'արտայայ-

տուէր հեռեւեալ բառերով. «Ահմէս Էֆէնսի, օղլումուզ «այագ քօփրաղընը» Կարապետին մահապաշտան չարմառի իշուն գաթը Ալի-Վերինիզին մուսափէնսինի բինա Էսքըրի»։ (Ձեր սաքի փոշին մեր զաւակը Կարապետին բանաէն ազատուելուն համար ձեր մեծապատուութեան աջակցութիւնը կը խնդրենք)։

Հայեր իրաւունք չունէին կոչուելու էֆէնսի, փաշա և աղա։ Թուրքեր իրենց կողմէ յօրինած էին մասնաւոր բառեր, որոնցմով կը նախատէին և կ'անարգէին Հայերը։ Քաղաքի մը կամ գիւղի մը բոլոր հայ հարուստները, որոնք օգտակար և ազդեցիկ գէմքեր էին և իրենց տուններուն մէջ կ'ընդունէին և կը հիւրասիրէին թուրք փաշաները և կառավարական այլ պաշտօնեաները, և անոնց հանգստութեան համար բոլոր ընտանիքին անդամներով սրպէս զերի կը ծառայէին, այդ հարուստները թուրքերու կողմէ կը կոչուէին Չոբապնի, որ բառակա՛ն իմաստով սրպէս հեղեանք կը նշանակէ բուրժին հաւատարմաբար ծառայող հայ հարուստ։

Այս կարգէն էին կեաւուր, բայա, խնգիր, կեաւուր, զորս թուրքերը կը գործածէին նախատելու համար քրիստոնեաները և Հայերը, և որ կը նշանակէն անհաւատ, խաղ, Ասուծոյ երեսէն ինկած, անիծուած։

Երբ թուրքեր իրարու հետ կռիւ ընէին, սրպէս նախատինք իրարու դէմ կը գործածէին կեաւուր բառը. (այսպէս կեաւուր օղլու կեաւուր)։ Երբ իրենց ընտանիքներէն բարկանային սրպէս անարգանք զայն կը կոչէին կեաւուր դրզը (հայու աղջիկ)։ Երբ երգում ընել սեղէին, գիմացինը համոզուելու և վստահեցնելու համար կ'ըսէին. «Եինիմ կեաւուր Եինի օլուն», կամ «ափրասքիմ կեաւուր դրզը օլուն (կրօնքս Հայու կրօնք ըլլայ, կինս Հայու աղջիկ թող ըլլայ)։

Պատահէր որ թուրք մը հայ ընտանիքներէն ներս մտնէր, տան անդամները անմիջապէս պէտք էր որ սաքի Լէլէին և սպասէին մինչև որ թուրքը տան ամենաբարձր ակողը նըստէր. յետոյ խոնարհութեամբ կը բարեւէին և սաքի կը մնային մինչև թուրքի մեկնիլը, մանաւանդ եթէ կառավարական պաշտօնեայ էր անիկա, աւելի զժրախտութիւն մը տան անդամները։

բուն համար անոր վտանգաւոր ներկայութիւնը:

Քրիստոնեաներ և Հայեր թուրքերուն կողմէ սրպէս անհաւատներ մարդկային սերունդէն դուրս նկատուած էին. ուստի դատարաններու տուջիւ անոնց երգումն ու վկայութիւնը ընդունելի չէին:

Հայերուն համար դպրոց բանալ և պղծիկները կրթել արգիւտուած էին, ինչպէս նաեւ հայերէն խօսիլը: Եղած են քաղաքներ ու գիւղեր, ուր հայերէն խօսողներու լեզուները կը արած են: Այդ քաղաքներու շտապուն հայ բնակիչները տակաւին մինչեւ մեր օրերը թրքախօսներ մնացած էին: Հայախօսներու լեզուն կարելու պատմութիւնը և անոր ահարկու ազդեցութիւնը հասած էին մինչեւ մեր օրերը: Երբ տան մէջ փոքրիկները հայհոյէին, իրենց ծնողքները կ'ըսէին. «Եղունիդ պիտի կտրեմ»: Սուլթան Համիտ Բ. ի օրով մեզի համար արգիւտուած էր թաղաւորի տնունը բերան տռնել և հայ յեղափոխական երգեր երգել: Հակառակ պարագային երբ երգէինք, մեր պապերն ու տան քահանան մեզ կը ծեծէին ու կ'ըսէին. «Կառավարութիւնը լեզունիդ կը կտրէ եւ ձեր կսկսողքն դուրս կը հանէ»:

Յաճախ թուրքեր հայ աղջիկներ թաղերէն փախցնելով կ'առեւանդէին և բռնի թուրք հարկմներէն ներս կը պահէին. այս դարձը պատիւ մըն էր թուրքերուն համար և կը պարծենային իրենց հարկմներէն ներս հայ աղջիկներ պահելով: Պատահէր որ հայ երիտասարդ մը թուրք աղջկան մը հետ խօսէր և կամ անոր հետ տեսնէին, երկուքն ալ վայրկեանին կը սպաննէին: Թուրք աղջիկ մը եթէ իր կամքով փորձէր ամուսնանալ հայ երիտասարդի մը հետ, նոյնպէս աղջիկը կը սպաննէին և մարմինը «ԿԵԱԼՈՒՐ»ներուն կը յանձնէին սրպէս պատիւ:

Թուրք կառավարական պաշտօնեաներ կամ հարկահաւաքներ երբ գտնուած զուժարի մը փոխարէն ընկալազիր տային հայու մը, կը դրէին նախաառկան բառերով և յետոյ կը կնքէին. այսպէս. «Իւմմէքը «Էիւմար»եսէն Պօղոս օղլու Մերկուս «Էնաֆիր»եսէն ալթալ պէս Եիւզ դուրուս...» (հայ «հայհոյանք»ի

համայնքէն Պօղոսի աղան Մարկոս ճանիժեալնէն ստացայ հինգ հարիւր դահեկան...):

Հակառակ անոր որ թուրքեր այնքան կատաղի հակառակորդներն էին քրիստոնեաներուն ու Հայերուն, և թուրք հողի վրայ որպէս ստրուկներ կ'առէին ու կ'անարգէին զանոնք, միւս կողմէ սակայն կը զգուշանային ու կը վախճային բռնութեան ատկ թրքացեալէ, իրենց մէջ ձուլելէ և իսպառ բնաջնջելէ զանոնք: Կը խնայէին անոնց կեանքին, ստացուածքին և կ'ուզէին պահել որպէս կրօնական համայնքներ իրենց ներքին կազմակերպութիւններով ու օրէնքներով, որոնք թուրքի կողմէ իրենց չնորհուած էին սաորնացուցիչ պայմաններու ատկ: Թուրքերու այս թոյլատու ոգին սուլթաններու կողմէ ընդունուած նենգամիտ ու շնական քաղաքականութիւն մըն էր, որովհետեւ սուլթաններ գիտէին թուրք ժողովուրդի կեղեքողի ու յափշտակողի ձիրքերը: Գիտէին թէ ծոյլ, անբարոյ ու թալանող թուրքեր կ'ապրէին քրիստոնեայ հպատակներու, մասնաւորաբար Հայերու աշխատանքին ու քրտինքի հացով և թուրքերուն համար յաւիտենական կթման կովեր էին անոնք: Գիտէին նաեւ թէ թուրք երկրի աշխատատէր ասորը քրիստոնեաներն ու Հայերն էին և անոնցմէ կախում ունէր երկրի անտեսական և ճարտարարուեստական բարգաւաճ վիճակը: Ուստի կը խնայէին անոնց կեանքին, որպէսզի ապրի թալանող թուրքը:

Թուրք սուլթաններն ու ժողովուրդը քրիստոնեայ կեանքներու եկեղեցիներու շինութեան և թուրք հողին վրայ անոնց մեռելները թաղելու համար, ինչպէս տեսանք, անարդական Ֆերմաններով (արաօնադիր) և զանազան պատճառներով կեանքը Հայերը կողոպտելէ զտա, կայսերական զանազան տուրքերու և հարկերու անուաններով կեղեքումները, զեղծարարութիւնները և կաշառակերութիւնը օրէնքի վերածած էին և պաշտօնապէս կը կողոպտէին քրիստոնեայ հպատակները:

ՊԵՏԵԼԻ ԱՍԿԵՐԻԷ ԿԱՄ ԽԱՐԱՃ, — (ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՏՈՒՐԲ). —

Թուրք սուլթաններ, Հայերն ու քրիստոնեայ հպատակները զրկած էին թրքական դրօշին ատկ զինուորադրութենէ և տսիկա գործադրութեան գրուած էր օսմանեան աիրապետու-

թեան առաջին թուականներուն իսկ, երբ 1453-ին արդէն գրաւած էին ամբողջ Անատոլուն:

Թուրք և քրիստոնեայ այս խտրականութեան մէջ սուլթաններ ունէին երկու նենգամիտ նպատակներ. — Առաջինը՝ չէին ուզիր որ ոչ-թուրք նպատակներ ըլլան վարժ կոռուզներ և թուրք զինուորներու կողքին զէնք կրէին իրենց ուսերուն, քանի որ քաջութիւնը կը վայելէր միայն թուրքին, և իրենք թուրքերու կողմէ քնդուեալու էին որպէս գերիներ և սարսուկներ: Երկրին քրիստոնեաներն ու Հայերը նախ քան թուրքիոյ կողմէ Փոքր Ասիոյ տիրապետութիւնը, այդ երկրամասին տէրն էին իրենց հողային աշխատանքներով, և այժմ կ'ապրեցնէին ծոյլ թուրքը, կաշառակեր պաշտօնեաները, պալատական փաշաներն ու թուրք բանակը:

Սուլթաններ, առանց նկատի առնելու նպատակ քրիստոնեաներու այս բազմակողմանի ծառայութիւնները, հաստատած էին Պէսքիլ ասկերիկ անուամբ զինուորական տուրքի օրէնքը, զոր իւրաքանչիւր քրիստոնեայ երիտասարդ քսան տարեկանէն մինչեւ վաթսուհինգ տարեկանը պէտք էր վճարէր ամէն տարի՝ որոշուած չափով. հակառակ պարագային այն աղքատները, որոնք անկարող գանուէին վճարելու, կը ծեծէին, կը բանտարկէին և ի վերջոյ տան կարասիները աճուրդի հանելով կը գանձէին զինուորական տուրքը

Զինուորական տուրքի այս օրէնքը հարկահաւաք թուրք պաշտօնեաներու համար կողոպուտի և կաշառակերութեան լաւագոյն միջոցն էր: Ըստ մը հայ երիտասարդներէ, որոնք առիաւին Կոնստանդնուպոլիս (զինուորական տարիք) չէին հասած, ժամանակէն առաջ կեղծ արձանագրութիւններով զինուորական տուրքեր կը գանձէին և կ'իւրացնէին առանց կառավարութեան անտուկին յանձնելու:

ՄԱՔԹՈՒ ՎԵՐԿԻՍԻ. — (ԳԼԽԱՀԱՐԿ)

Պէսքիլ ասկերիկի տուրքէն զատ (զինուորական տուրք) կար նաեւ գլխահարկը (մաքթու), որուն համեմատ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ արու զաւակ իր ծնած օրէն մինչեւ իր մահը ամէն տարի պարտաւոր էր վճարելու որոշուած գումարը:

Թուրքեր երբ երկիր մը կամ քաղաք մը գրաւէին, ա-

նոնց քրիստոնեայ բնակչութիւնը կը ջարդէին կամ գերի կը տանէին և անոնց ինչքերը կը յափշտակէին. հակառակ պարագային եթէ ողջ ձգէին, ապրողները սրպէս իրենց արեան գինը անպատճառ տարեկան պէտք էր վճարէին տուրք մը, եթէ ոչ թուրքը իրաւունք ունէր սեւէ մէկ տաւն գանոնք կրկին ջարդելու:

Մեր օրերուն այս տուրքը կը վճարէին այլ մարդոց համար աղքատ թէ հարուստ հաւատար կերպով անձ գլուխ 25 զուրուշ, այսինքն քառորդ մէճիա: Չկարենալ վճարողները կը խոշտանգուէին և բանա կը տարուէին, և գանձելու համար անոնց տան կարասիները հրապարակի վրայ կը ծախուէին: Գլխաւորի այս տուրքին գանձումի պարտքան առիթ տուած էր զանազան զեղծարարութիւններու ու կեղեքումներու, որոնք կը գործադրուէին կաշառակեր թուրք պաշտօնեաներու կողմէ:

Ամէն մէկ քրիստոնեայ ծնողք պարտաւոր էր իր մանչ զաւակներուն ծննդեան, ինչպէս նաեւ անոնց մահուան թուականներուն տեղեակ պահել կառավարական մարդտհամարի պաշտօնեաները. թերացողները բանա կ'առաջնորդուէին և ծանր տուգանքի կ'ենթարկուէին:

Թուրք պաշտօնեաներ յաճախ բազմաթիւ նորածիններու ճուլսուն (ծննդեան թուականը) չէին արձանագրեր պետական մարդահամարի մայր տոմարին մէջ. իրենք սակայն 5—10 տարիներ այդ նորածիններու տարեկան տուրքերը կը գանձէին և փոխանակ պետական գանձին յանձնելու՝ իրենք կ'իւրացնէին:

5—10 տարիներ ետք երբ այդ նորածինները պատանիներ կը դառնային, նոյն զեղծարար պաշտօնեաները այդ պատանիներուն անունները քերթ (փոխստական) կ'արձանագրէին մայր տոմարին մէջ, սրպէս թէ անոնց ծնողքները գաղտնի պահած էին զանոնք՝ տուրքէ ազատելու համար, և կառավարութեան կը մատնէին այս պարտքան:

Անոնց ծնողքները, որոնք տարիներ իրենց զաւակներուն տուրքերը վճարած էին, կառավարութեան կողմէ սրպէս յանցաւորներ կը ձերբակալուէին և բանա կ'առաջնորդուէին: Անոնք 5—10 տարիներու սրպէս թէ անվճար մնացած տուրքերը կրկին վճարելէ ետք, վեց ամիս բանտարկութեան և ծանր տուգանքի կը դատապարտուէին:

Ուրիշ անգամներ նոյն այդ պաշտօնեաները մեռնողնե-

րու եօլսիւն, այսինքն մահուան թուականը չէին արձանագրեր և որպէս ապրողներ մեռած այդ անձերու տուրքերը երկար տարիներ կը գանձէին, յետոյ եօլսիւն կ'արձանագրէին: Յաճախ նաեւ չափ մը անձերու անուանները նախ քան անոնց մեռնիլը եօլսիւն մայր առմարին մէջ կ'արձանագրէին, և երկար տարիներ մեռած արձանագրուած այդ անուաններու տուրքերը կը գանձէին և կ'իւրացնէին, առանց կառավարութեան գիտակցութեան:

Այս քան աներեւակայելի զեղծարարութիւններու և հարստահարութիւններու մասին, որոնք անխղճօրէն կը գործուէին մարդահամարի պաշտօնականներու կողմէ, գանդափն ու բողոքը ծանր յանցանքներ էին և յանգեցնուած իւրն ունեցողները կը շարշարուէին ու բանա կը տարուէին:

ԷՄԼԱՔ ԵՒ ԹԵՄԷՏՏԻՒ (ԿԱԼՈՒԱԾԱՏՈՒՐՔ)

Հայ և քրիստոնեայ կալուածատէրեր իրենց անշարժ կալուածներուն և բնակած սեպհական տուներուն համար, տարեկան կառավարութեան պէտք էին վճարել որոշ գումար մը որպէս կալուածատուրք: Նշանակուած տուրքերու գումարը բողոքաւորմամբ կալուածներու տուած հասոյթներու արժէքէ՛լ չափ ծանր էր: Յետոյ կային խոպան հողեր, որոնք անգործածելի էին թէև, սակայն անոնց համար հողատէրերէն տուրք կը գանձէին:

Հայեր, որոնք չէին կրնար վճարել տարեկան որոշուած այս կալուածատուրքը, բանա կը դրուէին, յետոյ անոնց կալուածներէն մին աժան գինով ծախելով պետական տուրքը կը գանձէին:

ԱՇԱՐ ԿԱՄ ԷՕՇԻՒՐ (ՏԱՍԱՆՈՐԴ) (*)

Կառավարական տուրքերու կարգէն էր նաեւ Աշարը.

(*) Արարերէն լեզուի «աշար» բառէն առնուած, որ կը նշանակէ ամբողջութիւն մը տասը մասերու բաժնուած և անկէ մէկ բաժինը միայն առնուած:

երկրագործները տարեկան իրենց արտադրած արժաթիքներէն առաւ քաթինէն մէկը ստիպուած էին կառավարութեան տալու որպէս տուրք: Աշարի այս տուրքը բաղդատամբ միւս տուրքերու, պետական գանձին կ'ապահովէր խոշոր գումար մը:

Աշարի տուրքը հողագործներուն համար իր հետ կը բերէր չաա մը չարիքներ, որոնք կը գործուէին աշարի միւլ-քեզիմներուն և անոնց կողմէ նշանակուած թուրք շահնաւարու ձեռքով, որոնք կը բռնանային և կաշառքի զանազան ձեւերով կը կողոպտէին հողագործները:

Վփեաճի և մանգաղի ամիրսներէն առաջ այդ տարուան հունձքը նախ քան «կզղել»ը, կառավարութիւնը գիւղացւանի հունձքին համար գին մը կը սահմանէր և զայն կը ծախէր սուղ գիներով մեծահարուստ առեւարականներու, որոնք կը կոչուէին միւլքեզիմներ կամ ալաներ և փոխարժէքը անոնցմէ կանխիկ կը գանձէր: Հողագործներու դժբախտութիւնը այդ տեղէն կը սկսէր, որովհետեւ կառավարութիւնը կը ծախէր տարուան հունձքի արտադրութիւնը առանց նկատի ունենալու յառաջիկայ ամիսներուն հունձքերուն պատահելիք հաւանական վրատանգները, ինչպէս կարկուտը, երաշտը, ծուռ հովը (հարու), որոնք յաճախ կը փճացնէին ցանքերը: Միւլքեզիմները, որոնք սուղ գինով գնած էին, կալի տտին կը բռնանային կալուսորներուն վրայ, և իրենց իրաւունքներէն շատ աւելին կ'առնէին իրենց վնասները ապահովելու համար:

Աւարի (տառանորդի) օրէնքով հողատէրերը իրենց արժաթներու տեսակները (ցորեն, գարի, ճոն, ոսպ, ապուր, քիւշնա) պէտք էր բաժնէին տառական մասերու և միւլթէզիմները առնէին անոնցմէ մէկը: Այդպէս չէր սակայն. կալի տէրերը պարտաւորուած էին զանոնք ութական մասերու բաժնի և անոնցմէ մէկ բաժինը տալ միւլթէզիմներուն: Ասկէ զատ սովորութիւն գարձած էր նաեւ միւս եթներորդ բաժինէն ալ երկու-երեք ասովլաղուն միշտ աւելի առնէին: Այս կերպով իրենց իրաւունքին կրկինը կ'առնէին և կը կողոպտէին հողագործներու տարեկան աշխատանքի իրաւունքը և խոշոր վնասներ կը պատճառէին անոնց:

Հայ գիւղերու միւլթէզիմները յաճախ հեռու քաղաքներէն եկած աղաներ կ'ըլլային: Անոնք կը հիւրասիրուէին գիւղի չորպաճիներու, քահանաներու կամ քահանաներու տունները:

ձրիարար կ'ուստէին և կը պտուղէին, և կը խնամուէին նաեւ անոնց ձիերը: Կառավարութեան հրամանն էր տսիկա:

Կալի ժամանակ ցորենի, գարիի և միւս արմախքներու ճէճները պաշտպանելու համար՝ միւլթէզիմներու կողմէ կը կարգուէին թուրք բահնաներ (պահակ), որոնք ունէին իրենց մասնաւոր կնիքը և կը կնքէին ճէճներու չորս կողմերը, որպէսզի գիշերային ցողութենէ զերծ մնային, և կը հսկէին այսպէս մինչև «էօռնել» օրերը: Շատ անգամներ այս թուրք ճահնանները զրպարտութիւններ կ'ընէին կալի տէրերուն վրայ, որպէս թէ՝ անոնք գիշերանց ճէճներու կնիքը աւերել են և ցորենէն կամ գարիէն մաս մը զողցել են, և պատճառ կը դառնային անոնց խոշտանգութիւններուն ու բանտարկութեան: Ուստի կալի տէրերը ստիպուած էին անոնց հետ յարգանքով վարուելու և որպէս կաշառք զանոնք կը կերակրէին իրենց կալերէն ներս և զանազան նուէրներ կու տային, որպէսզի անոնց զրպարտութիւններէն զերծ մնային:

Միւլթէզիմներու կամ աղաներու կաշառակերութեան տեղի տուող պատճառներէն մին էր նաեւ անոնց կողմէն ճէճները չափելու գործողութիւնը: Երեք-չորս տեսակի արմախքի ճէճներ լքուած ու պատրաստ կը սպասէին միւլթէզիմներու չափելուն: Կալուօրները կ'ուզէին կալերու մէջտեղէն վերցնել այս ճէճները, որպէսզի կարենան զբաղիլ իրենց ուրիշ գործերով: Յետոյ որպէս պատճառ կար նաեւ անձրեւի վախը, որ կը թրջէր ու կը փճացնէր իրենց կալերուն մէջ հողագործի ամբողջ տարւան աշխատանքը: Ուստի կը կաշառէին միւլթէզիմները և կը խնդրէին անոնցմէ, որպէսզի չուտով լրացնեն չափելու գործողութիւնը: Այս ստիպման տակ կաշառք կը խոստանային միւլթէզիմներուն և չափելու ատեն ամէն տեսակի արմախքներէն չորս-հինգ սովորու տուելի կու տային անոնց որպէս կաշառք:

Բոլոր այս կեղեքութիւններն ու անարդարութիւնները, որոնք կը գործուէին միւլթէզիմներու կողմէ, ներքի էին տեղական կառավարութիւնէն, իսկ այս անիրաւութիւններուն դէմ բողոքող ու աշխատող անձերը բանտ կ'առաջնորդուէին ու կը հարչարուէին:

ԱՏԷԹ, ԱՆԷՄ ՎԵՐԿԻՍԻ (ՈՉԽԱՐԻ ՏՈՒՐԲ)

Կառավարութեան հրամանն էր որ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ հպատակ իր ունեցած ոչխարներու և այծերու թիւերուն համեմատ, որպէս աուրք, ոչխար գլուխ պէտք է վճարէր որոշ գումար մը: Հեծեալ ոստիկաններու խումբեր լեռները կ'երթային ու հոն բնակող ոչխարներու ու այծերու տասնեակ մը հօտերու թիւերը կ'արձանագրէին: Ուրիշ խումբ մը ոստիկաններ, գիւղէն ներս առնէ առն կը շրջէին և ախոռներուն մէջ գտնուած ոչխարներու և այծերու թիւերը կը համրէին: Ոստիկաններու այս վերջին խումբին առներէ առն շրջագայութիւնը, որ կը աւելը շաքաթներ, լաւ առիթ մըն էր այդ օլկախներուն համար հայ առններէն ներս մանելու և յառիակնարկ նետելու հայ աղջիկներուն և հարսներուն վրայ: Ոստիկաններն երբ փողոցէ մը ներս կը մանէին, այդ փողոցի տան աղջիկներն ու հարսները միւս կողմը կը տեղափոխուէին ուրիշ թաղեր՝ չենթարկուելու համար անոնց յայրատ նայուածքներուն:

Ոստիկաններ յաճախ կը սպառնային ոչխարի տէրերուն և կ'ուզէին անոնց ունեցած ոչխարներու թիւէն աւելին ներկայացնել: Ոչխարաբոյծներ վախնալով անոնց սպառնալիքէն, կը կաշառէին զանոնք, իսկ ոչխարի տէրերու ուրիշ մաս մըն ալ, քիչ աուրք վճարելու համար, կը կաշառէին ոստիկանները, որպէսզի իրենց ունեցած ոչխարներու թիւէն պակաս ներկայացնէին: Այստեղ ալ կաշառքը իր ներկայութիւնը զգալի կ'ընէր:

ԵՕԼ ՎԵՐԿԻՍԻ (ՃԱՄԲՈՒ ՏՈՒՐԲ)

Կառավարութեան օրէնքն էր երկրին բոլոր կողմերը խճուղիներ շինել և կեդրոնական քաղաքները հաղորդակցութեան մէջ դնել: Այս նպատակին համար կառավարութիւնը վերաններու տակ կը պահէր մասնաւոր գործաւորական բանակներ (ամեկէ թապուրու), որոնք տարին 12 ամիս խճուղիներու շինութեամբ կը զբաղէին:

3.— Սաղահ էրբէն տիւտիւմ հօլուն իգինէ,
Քիմք փիւսման օլուր ժուրուր տիգինէ,
Արգաւառար պագմայրն պունուն սէօգիւնէ,
Կիտէլիւմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

4.— Իլն սաղահաւայ իրլէր պիգէ պուլաւար,
Իլէրի կիրաիկնէզ հօլար տօլաւար,
Կէրիտէն իւշ կիւի կէլիպ ուլաւար
Տուրալըմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

5.— Տէաիւմ շու կէլէնլէր տնապ բիւմ օլա,
Օնլար արգամբգտան չրգմբօլար հօլա,
Սողման, Սարգիւ, Կարապետ մ'օլա,
Պիլաիւմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

6.— Պիգտէ Համբարձում, Հաճի, Պալապան,
Սիւմն, Աւետիք, Միհրան Պոյաճեան,
Ճիւմլէմիգէ հարարմբ օլուն հարաւան,
Կիտէլիւմ դուրպէր էլին հալը պէօյլէ տիր:

7.— Դարաճէօրէնտէ դարերմբգ տնրգար,
Անլըգտան եիւրէլիմիգ դարբար,
Ատի սու իլէ փիլալ դարբար,
Եյէլիւմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

8.— Եփննի դօնաղըմբգտա Հանիտէ պէլլէր,
Տույմարն պաւա կիլէն գուլումլու իօլէր,
Հէր տուլար տիպինտէ իփօէր իւշէր
Ղալարգ դուրպէր էլին հալը պէօյլէ տիր:

9.— Վարարգ պիր երէ պիր դօնա դարբ,
Սաիւմբօ օնաղընտա դայնաւըր «տարբ»,
Աբլա սէն հարարմ էր դրբլարգ դայրբ,
Զօռ իմիւս դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

10.— Թօգանաղ Վիճաանըմ կիրին Հէփինիլ
Կէրին տա՛ր օլտուղուսու կէօրէճէքսինիլ,
Եաթըն շուրտաւ մատէմ՝ էօլէճէքսինիլ,
Սարալըմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

11.— Քիմիսի տէր բի ալբըմբգ աչրգ,
Քիւմիսի բիթէր իւսիւմիւզ աչրգ,

«Օւան» երկարդ տէր ըի տուրման հօլա չրգ,
Զրգալրմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

12.— Նիւտէյէ վարտարգ պիգ տօխուգ կիւի,
Սօգազ արաարնաա դալար խչ կիւի,
Կէնէլէյին սահաք վուրաու բամ պէւի,
Օյանարգ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

13.— Արաաայ դալան *Սիմն* վէ *Հաճի*,
Պիւիաէ *Սարգիս* լաղապ *Կրէւանճը*,
Էմիւէրիլէ տույճաարն տէսրանրմ անր,
Զօա իմիւս դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

14.— Սապահ էրէնն սաղ սէլիմ պիւլէաիմ,
«*Ուն*» խանրնաա ճէմ օլաուգ էյլէաիմ,
Կէօրաիմ արապրնրյր ճիյէրին լէաիմ,
Պիւնէլիմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

15.— Տօխուգումուգ պիր արապայա երլէաիմ
Պօս ճէիւինաէն ազրգ ալրպ էյլէաիմ,
Էրտիմ պիր գահվալրը հօլլարա տիւաիմ,
Կիաէլիմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

16.— Պէօյիւնաէ *Զէնճիւրլիյէ* հարալրմ պէօյլէ,
Էսկի տէրաի բաղէսինէ դարալրմ պէօյլէ,
«Ս քոյ» սէսրանրնր տիւգաիւրիւպ սէօյլէ,
Զէլէլիմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

17.— *Էրէյիւ* ճէիւինաէ պէսիննի մէլեան,
Արապաաան էնաիմ պիգ տիւսիւսն տիւսիւսն,
Արապանր վարա իսրէ հօզ տուր պիր իմլեան,
Տիւսիւնաիմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

18.— Արապանրմրգրն տարաա *Աչմէտ*,
Տէաիմ սաղ օլաարն արան բահմէր,
Կէլ վէրմէ պիգէաէ պուգաաաւր գահմէր,
Տիյնէմէգ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

19.— Լաճրն լիւգիւմիւ հօզ վէրին բարայր,
Հանրաա տէր ըի Ենի պուլաուգ պէլայր,
Տէաի սաղալաամաւ պիգ պու հարայր,
Իսաւ ճաւիւրնրդրն հալը պէօյլէ տիր:

20 — Չալբերպ չաղապարհէն պոչառոյց արայր,
Տէճ երախ պաշարմըզաւի պէլայր,
Այրք պոչառ մէնխաիէ բարայր
Վերաիւ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

21. — Արաղաւան էնաիւ պիգ դալարգ եաջան,
Օյան հէ՛յ դարա պախըրմ, տուրմա մէն օյան,
Գիմի *Գոնիա* խըրէ, Բիմի *Գարաման*,
Շաւրբարգ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

22. — Հագաւան էմը օյաու հալա պոլանուր,
Ալար պիր բահմէր եւրէր տալանուր,
Կէօնիւլլէր վէրան, Եիւրէրլէր պոլանուր,
Չէնէլիմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

23. — Վէզաիւ պիր տիյնէկ եէօխաիւմ օրաւան,
Գրամէրիմիգ վէրաի Էօլաւա հարաւան,
Ֆիաքընըր Մէաիւ պարգ տարտան
Ենէնէլիմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

24. — Աման ճէլլէկ աման իւրիմիգ եաման,
Կէօզիւմիւզէ չէօնաի պիր դարա տոււան,
Մէրիգիննի զօնազաւ օյաու *Գարաման*,
Եարալըմ դուրպէրին հալը պէօյլէ տիր:

*Ստորեւ կու տանք վերի Տեսքանիս(1) հայերէնի հարա-
զաւ թարգմանութիւնը, որ կատարուած է պատմութեան հեղի-
նակին կողմէն. —*

1. — Մտի՛կ քեհ սա *Տեսքան*ըս, ո՛վ բարեկամներ,
Ահա այսպէս ե հալը(2) դուրպէրին(3),
Ձգեցինք ելանք մտերիւմներ, սիրելիներ,
Ահա այսպէս ե հալը դուրպէրին:

2. — Էվերէկ խանը ելաւ մեր առաջին կայանը,
Հայրենակիցներէն ամեն մէկը մէկ կօլմը,

(1) Տեսքան, Տումարձայի բարբառով կը թարգմանուի *էվէջը», «օնը», աշուղական երգ:

(2) Վիճակ:

(3) Օտարութիւն:

Ըսին՝ մի՛ երբաւ այսպէս ձմեռն ու ձիւնը,
Զոռ(1) կ'ըլլայ այսպէս հալը դուրպէքին:

3.— Առտու կանուխ ինկանք ոսփի իգերուն(2),
Ոմանք կը զղջան, կը ծեծեն ծունկերնուն,
Ընկերներ՝, մտիկ մի բնեք մեկուն խօսքերուն,
Երբա՛նք, ահա այսպէս է հալը դուրպէքին:

4.— Շատ կանուխեն շուներ մեր վրայ ինկան,
Քանի լառագացանք՝ մոլորեցաւ համբան,
Երեք հոգի հեռուէն եկան մեզ հասան,
Կենանք, տէ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէքին:

5.— Ըսինք եկողները որո՞նք կրնան ըլլան,
Անոնք ալ մեր ետեւէն համբայ ելած ըլլան,
Արդեօ՞ք *Սողոմոնը*, *Սարգիսը*, *Կարապետը* ըլլան,
Գիտցանք ու քալենք, ահա այսպէս է հալը դուրպէքին:

6.— Մենք ալ *Համբարձում*, *Հաճի*, *Պալապան*,
Սիմոն, *Աւետիք*, *Միհրան Պոյաճեան*,
Ամենուս ալ ըլլայ արարիչը օգնական,
Քալենք, տէ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէքին:

7.— *Ղարաճէօրէն* հասանք, անօրեցաւ փորերնիս,
Անօրութենէ հիմա մաքեցաւ սրտերնիս,
Պարզ ջուրով միայն խառնեցինք փիլաւնիս(3),
Ուտենք, տէ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէքին:

8.— Երկրորդ կայաննիս *Հաճի*(4) ալ կը սպասէ,
Մեր գլխին եկածը ինքն ալ կը լսէ,
Ամեն պատին տակ երկու-երեք կը սպասէ,
Մնացինք անտէր, ահա այսպէս է հալը դուրպէքին:

(1) Գժուար:

(2) Զխնի վրայ տաքերու հետք:

(3) Պալապետով (ծառար) կերակուր. եղինձ:

(4) Աշուղը կ'անշարիէ իր անձին:

- 9.— Հասանք տուն մը, ուր ծերունկ կինը,
Վառեր է օճախը, կ'եռացնէ տարր(1),
Ափլա'(2), դուն գքա, կը մեռնին անօրի,
Զոռ է եղեր այսպէս հալը դուրպէրին:
- 10.— *Ըսաւ, ներս մտէք՝ դպաւ իմ խղճիս,
Դուք պիտի տեսնէք նեղ է խրճիթըս,
Քանի որ պիտի մեռնիք պառկեցէք տունըս,
Պառկինք, տէ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէրին*
- 11.— Տակերնիս հող է՝ կ'ըսեն շատերը,
Վրանիս բաց է՝ կ'ըսեն միւսները.
Մի կենամ ճամբայ՝ կ'ըսէ լիւսնին տոտըր,
Ելլե՛նք, տէ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէրին:
- 12.— Երբ նիշտէ հասանք, մենք ինք հոգի,
Փողոց մնացինք՝ մենք երեք հոգի,
Իրկուան զարկաւ նիւղ ժամը հինգին,
Արքնմանք, տէ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէրին:
- 13.— Մեջտեղ մնացին Սիմոն եւ Հաճին,
Մեկն ալ ինք Սարգիս Կըլլանճին,
Թող գիտնան լսողներ Տեսքանրօ անի(3),
Զոռ է եղեր, ահա այսպէս է հալը դուրպէրին:
- 14.— Առտու կանուխ ողջ ու առողջ դուրս ելանք,
Ուն խանի մեջ ամենքս մեկ միացանք,
Կառապանք տեսանք համաձայնեցանք,
Հեծմանք, տէ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէրին:
- 15.— Ինք հոգի մեկ կառքի մեջ սեղմեցանք,
Պօռ քաղաքէն հաց առնելով մտեցանք,

(1) Եգիպտացորեն:

(2) Յուրք տարիքոս կիներուն այդ անունը կու տայինք:

(3) Կծու, ցաւալի:

Կերանք պատառ մը ու նամբայ ինկանք,
Քայլենք, զոյ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէթին:

16.— Այսօր ալ այսպէս Զեննիրլի պառկինք,
Մեր հին տեսերուն միտս նոր խառնենք,
Առո՛ւղ, շարժ քու Տեսքանդ ու մտիկ ընենք,
Քաշենք մենք այսպէս հալը դուրպէթին:

17.— Էրեյլի բաղան է կայան հինգերորդ,
Արապայէն իջանք Տխուր ու մտածկոտ,
Կառապանը դրամ կ'ուզէ այնքան պահանջկոտ,
Ինկանք, զոյ՛ք, ահա այսպէս է հալը դուրպէթին:

18.— Ահմէտ է անունը մեր կառապանին,
Ըսինք՝ լոյս տեսնէ հոգին ձեր մեռելին,
Զոյ՛ք մի չարչարեր ու նեղեր մեր հոգին,
Մտիկ քեզ՝ ահա այսպէս է հալը դուրպէթին:

19.— Խօսք չեմ ուզեր, կ'ըսէ, տուէ իմ փարան(1),
Հանին ալ կ'ըսէ գտանք մեր պելան(2),
Ըսաւ՝ գոցել չենք կրնար մենք ալ այս ետրան(3),
Ահա այսպէս է հալը շուարուղին ու դուրպէթին:

20.— Շատ աշխատեցանք, գտանք մեկ նարը,
Մեր գլխէն հեռացուցինք մենք այս փորձանքը,
Վեցուկէս մենիսիյէ տուինք դրամը,
Ազատեցանք, այսպէս է ահա հալը դուրպէթին:

21.— Մնացինք մեզտեղ, երբ իջանք կառքէն,
Ո՛վ բախտ, արթնցի՛ր, փրկէ՛ սեւ բախտէն,
Գոնիա կ'ըսեն շատեր՝ Ղարաման կ'ուզեն,
Մնացինք շուարած, ահա հալը դուրպէթին:

(1) Թրքական դրամ:

(2) Փորձանք:

(3) Վերք:

22.— Հրաւե՛հ երկինքե՛ն՝ օդը ամպեցաւ,
Սոսսիկ անծրեւեց ու հեղեղ դարձաւ,
Մեր սրտերն ու հոգին սուգի մեջ մտան,
Քայլե՛նք, տղե՛հ, ահա այսպէս է հայր դուրպէրին:

23.— Կարճ դադարէ մը ետք՝ երկին քայեցինք,
Բախտերնիս բացուեցաւ, գինը կտրեցինք,
Ճամբուն վրայ ծախուած «սաւրճ» գնեցինք,
Ուտե՛նք, տղե՛հ, ահա այսպէս է հայր դուրպէրին:

24.— Հասի՛ր, ո՛վ երկինք, մեր նեղ օրերուն,
Փարատէ մեռւոյ մեր այս աչքերուն,
Ուրեւորդ կայաննիս եղաւ Վարաման,
Պառկինք տղե՛հ, ահա այսպէս է հայր դուրպէրին:

Բոլոր տուրքերը — զինուորական տուրք, կալստածատու տուրք, ոչխորի տուրք, ճամբու տուրք, որոնց գանձումը չքաւոր ժողովուրդին համար դժբախտութիւններու դուռ կը բանար, կը կտաարուէին թուրք հարկահաւաքներու կողմէ, ամէն տարի մտրա ամիսէն սկսեալ, և կը տեւէին երկուր ամիսներ: Ասոր իբր հետեւանք ժողովուրդը յօրինած էր հետեւեալ բանաձեւը, որ պատկերացումն էր իրենց դժուարին կացութեան: «Մարտա կիրսիք տրտէ կիրսիք», (Մտրա ամիսը մտանք, ցուերու մէջ մտանք):

Բոլոր այս գանազան տուրքերու ծանրութեան տակ կը տառապէին հայ և յոյն հպատակները և իրենց խոշոր օժանդակութիւնը կը բերէին կայսերական գանձին: Թուրքեր ոչ միայն զերծ էին կայսերական այս տուրքերէն, այլ և իրենց կաշառակերութեամբ, զեղծարար ու գող վարժունքներով թշնամիներն էին կայսերական շահուն:

Թուրքերու այս օրէնքին կ'ընկերանար նաեւ անոնց գանձման անօգոյք և անհանդուրժելի կերպը, որ կը գործադրուէր վայրագ ու կատաղի թուրք ժանցարմաներու ու զապթիկներու կողմէն, և, ինչպէս կ'ըսէին, արիւն-արցունք կը խլէին աղքատ ժողովուրդէն:

Հարկահաւաք ժանտարմաներու խումբը կը բաղկանար 5—6 հոգիներէ իրենց պետին հետ: Անոնք կ'իջեւանէին հայ

գիւղերու մէջ չորպատճիններուն, քահանաներուն և քահանաներուն տունները, ուր հարկահաւաքի պաշտօնով կը մնային 1—2 շաբաթներ: Անոնք կը հիւրասիրուէին մասնաւոր հիւրասենեակներու մէջ, կը կերակրուէին, ինչպէս կ'ըսեն, իւղով-մեղրով, և տան մեծ ու փոքր տնդամեները հարկադրուած կը ծառայէին տնոնց հանդսաւթեան և կը սպասուորէին տնոնց ձիերու խնամքին:

Չապթիկներու ներկայութիւնը գիւղի թաղերուն մէջ ու տուններէն ներս գիւղի հայ բնակիչներուն համար աղիտարեւ պատահաւ մըն էր և տնոնց հանգէպ ունէին նողկանք: Երբ տնոնք գիւղ կը մտնէին, այդ օրէն սկսեալ թաղերուն ու փողոցներուն մէջ երիտասարդ հարսներու և աղջիկներու երթեւեկը և տնոնց տուններէն դուրս ելլելը կ'արգիւտէր: Նոյնպէս իրենց հիւրասիրուած տուններու հարսներն ու աղջիկները հեռաւոր թաղեր իրենց աղգակոններուն մօտ կը զրկուէին:

Հիւրասիրուած տուններէն ներս այդ չապթիկներու խօսակցութիւնները կը դառնային, որպէս թրքական սովորութիւն, հայ աղջիկներու և հարսներուն շուրջ. կը պատմէին տնտմօթաբար աղտոտ ու չինձու պատմութեամբներ, որոնք յօրինուած էին միայն թրքովայել մատածումներու և յղացումներու յատուկ լկաի ու լիբր բառերով, և որով կու գային աղարաւել հայու ընտանեկան-բարոյական գերազանց պատիւը:

Այսպէս յաճախ մէջ կը բերէին իրենց ոստիկան ընկերներու խայտառակ արարքներու պատմութիւնները, որոնք այն ինչ հայ գիւղի բնակչութիւնը սարսափի մատնած և բռնաբարած էին հայ կիները: Այսօրինակ տնպատկառ պատմութեամբներով տնոնք կ'ուզէին հասկցնել տան տիրոջ և իրենց ունկնդիրներուն թէ՛ իրենք ալ կը ցանկային ապրիլ այդ հաճելի կեանքը հայ կիներու հետ, և այդ առիթը իրենց ալ պէտք էր արուէր(*):

(*) Թրքական գաւառներու և Արգէսի հայ գիւղերուն մէջ Թուրք կառավարական անառակ պաշտօնեաներ Թէեւ կը ցանկային գործադրութեան դնել իրենց գաղանային կիրքերը, սակայն յաջողութեան չէին գտներ: Անոնք աւելի կը յաջողէին հայկական նահանգներու անտէր գիւղերուն մէջ, ուր արդէն կը տիրէր ջարդի արհաւիրքը: Հայութիւնը ենթարկուած էր Բուրջերու քմահաճոյքին:

Մեր օրերուն տարուան մէջ քանի մը անգամներ կեսա-
րիայէն և Էվէրէկէն զանազան առիթներով Տոմարծայ կու գա-
յին հարկահաւաք այս թուրք ժամաւորմաները, փաշաներ, մի-
լազըմներ և այլ զինուորականներ, և կ'իջեալէին չորպաճի
Հաճի Յովհաննէս աղայի և կամ իր եղբօրը Կիրակոս աղայի տու-
ները, և յաճախ վանքի Փաշա Ստասըն: Այդ օրերուն վանքի
վանահօր կողմէ կ'արգիլուէր վանք մուտքը այն երիտասարդ
կիներուն ու նոր հարսներուն, որոնք առաւել-իրիկուն ազօթե-
լու կու գային: Նայնպէս վանքի թաղին մէջ (Վարի թաղ) ճամ-
բու վրայ գտնուած առնիրու հարսներուն և աղջիկներուն
կ'արգիլուէր դուրս ելլել և դործի երթալ, այսպէս մինչև
թուրք հիւրերու գիւղէն հեռացումը:

Արգէսի շրջակայքը և Տոմարծայի մէջ թրքական այս
գոհնիկ վերաբերմունքները աւելի շեշտուած կը գտնէինք 1876
— 1909 թուականներուն, երբ օսմանեան զահին վրայ կը տիրէր
սուլթաններուն յոռեգոյնը Համիտ Բ. Կարմիր (արիւնոտ) սուլ-
թանը, որուն մենք դժբախտաբար ժամանակակիցը կըլած ենք
և մեր վրայ կրած ենք անոնց ախուր հետեւանքները: Իսկ այդ
թուականներէն առաջ Տոմարծայ գիւղաւանը ունեցած է իր
աղղեցիկ չորպաճիները, քեհանները և հեղինակաւոր վարդա-
պետները, որոնց շնորհիւ ազատ ապրած է և զերծ մնացած է
թրքական զուլումներէն՝ բաղդաամամբ ուրիշ քաղաքներու հայ
քնակիչներուն:

Մենք այս էջերուն մէջ առինք քրիստոնեայ հպատակ-
ներու հանդէպ թուրքերու ընդդրկած խորականութեան ոգին
և հայ-թուրք յոռեգոյն յարաբերութիւնները — ինչպէս եկե-
ղեցիներու դէմ հալածանքը, թուրքերը բարեւելու իւրայա-
տուկ ձեւը, ատրաղի ու գոյներու տարբերութիւնները, քրիս-
տոնեայ մեռելները թաղելու համար արուած սարկական արաօ-
նադիրը, և վերջապէս դրութիւնը իշխող տուրքերու, որոնց
անուններով կողոպուտը ու կեղեքումը օրէնքի վերածուած էին
և կը գործադրուէին թուրք ժամաւորմաներու սանձարձակ կա-
մայականութեամբ:

Այս բոլորը մենք նկարագրեցինք, որքան կարելի է,
իրենց իսկական ու ինքնատիպ ձեւերով ու մանրամասնու-
թեամբ, բայց ոչ ամբողջականութեամբ: Տուինք միայն մէկ
մասը՝ լսի ծանօթանալու համար թուրքին և անոր կաշառակեր

պաշտօնեաներուն սնուցած ոգիին՝ հանդէպ երկրի աշխատասէր տարրին: Նկարագրեցինք ցոյց տալու համար թուրքի նկարագիրը, անոր գարշելի խորհուրդները հանդէպ հայ ընտանեկան բարոյականին, անոնց սնանկացած բարոյականը և ներքին ախտաւոր մարդը:

Այս բոլորը ներկայացնելու և նկարագրելու համար պէտք չունեցանք զանազան աղբիւրներու, քանի որ մենք անձամբ տպրած էինք թուրքին պարատգրած ոտրկական այս կեանքը, որպէս չէր ու կամակատար հպատակներ:

Բոլոր այն տուրքերը, որոնց մասին մենք ծանօթացանք, սահմանուած էին մի միայն կեաւութիւնները ստրկացնելու համար, և ստրկական տուրքեր էին, որոնցմէ մին էր, ինչպէս աստանք, զինուորական տուրքը: Թուրքեր չէին ուզեր որ ճրայանները զինուորական ծառայութեան մէջ մանէին, ղէնքի ու կռիւի վարժուէին, վախնալով որ ստրկութեան մէջ տպրող այդ կեաւութիւնները ղէնքի վարժուէին և թուրք ցեղին հանդէպ դարերով կուտակուած իրենց ոխը արտայայտելու համար փոխվրէժի դիմէին:

Թուրք և հայ յարաբերութիւններու և Հայերու դէմ դործուած ստրկական միջոցներու մասին լսենք նաև օտարներէ ոմանց վկայութիւնները, որոնք աւելի քննարկող միտքով կը ներկայանան մեզի իրենց հետաքրքիր հրատարակութիւններով: Շտաերու կտրգին անոնցմէ առնենք Ռիկաֆտինը, որ աւելի խիստ է հայ և թուրք կրօնական հակամարտութիւններու մասին իր ըրած արտայայտութիւններով: Այսպէս. «... 'Իկալի ֆրիսոնեաները նրանք (օսմանցիք) ասում են մի սոսկալի գարեանք (une aversion horrible) — ասում է նա:

«Ձկալ բոնութիւն, որ նրանք ի գործ չդնեն՝ ֆրիսոնեաներին աղֆասացնելու, դժբախացնելու համար... Դա համբերողութիւն չէ, այլ հալածանք եւ ճառապանք...»

«Ճիշտ է, մուսուլմանները հանդուրժում են, որ ֆրիսոնեաները ունենան իրենց եկեղեցիները, աղօթատեղերը, որոնք վաղուց շինուած են: Սակայն նրանք թոյլ չեն տալիս նորերը շինելու: Եկեղեցիների կամարները կարող են շինուել տալ, բայց նրանց վրայ որեւէ բան աւելացնել — չեն կարող:

«Քրիստոնեաները ճշտուած են ամեն կերպ: Այն գայերը, որ նրանք վաստակում են մեծամեծ դժբախութիւններով իրենց աշխատ-

Ռսանքի ու նարսարաւեսի շնորհիւ, ենթակայ են իշխող անձանց զաւիճակութեան: Չեն հանդուրժում, որ նրանք — երիտասրդները — չեն ունենան, պատերազմի էլ չեն քանդում նրանց, որպէս զի վախկոն դարձնեն, անընդունակ՝ ձեռնարկելու որեւէ գործ՝ գայրակողութիւնների միջոցին»:

Լսենք նաեւ այս մասին Գիյոմ Պոստէլի վկայութիւնը որ եղած է աւելի հին հետազոտող մը, և 1560 թուականին հրատարակած իր մէկ կտրեւոր աշխատանքին մէջ կը շօշափէ այդ ժամանակի Թուրքերու յարաբերութիւնը քրիստոնեաներու և մասնաւորապէս Հայերու հետ: Այսպէս իր բառերով. — «Երիտասրդայ սեղանիներ, զուգ ամեն օր կը տեսնեմ այնքան վաճառքի հանուած, որպէս շուկայի ոչխարներ... Անաստուի նին քիւրքերը գնում էին նրանց՝ աչ միայն իրենց օրէնքին դարձնելու (խաւաւացնելու) եւ գործածելու համար, այլ եւ ամուսնացնելու ստուկների հետ, որպէս զի դառնան նրանց պօլիտարուհիները եւ զաւակներ արտադրեն իրենց տներին, պատերազմների համար»...

Լսենք նաեւ անգլիացի Ջէյմս Կրէէքի վկայութիւնները, որոնք հրատարակուած են անցեալ դարու 80-ական և 90-ական թուականներուն, երբ հայկական խնդիրը իր բանկող շրջաններուն մէջ կը գտնուէր: Այսպէս. «... Ճիշտ է, ասում է անգլիացի Ջէյս Կրէէք, քիւրքերի արհամարհանքը քոյլ տալիս էր յոյն ու հայ երիտասրդներին — որոնք գերադասում էին տուրք վճարել, քան կրօնափոխ լինել — նիշ է նրանց քոյլ էր տրուում կատարել իրենց ծեսերը եւ դաւանել իրենց կրօնը, սակայն նրանց ոչ միայն արգելում էր զանգակները հնչեցնել, քափօրներ կատարել, ձի հեծնել յու զենք կրել, այլ եւ միջոցառ քիւրքական ձեւերն (manners) ու զգեստները տարածուում էին երկրի բոլոր անկիւնները, նրանց — հատերին ու յոյներին — ստիպում էին կրել այնպիսի զգեստներ, որ բո՛րովին նմանէին կանանց:

Տների եւ եկեղեցիների հասակն ու լայնութիւնը նախորոշուած էին օրէնքով, հասցրւած նւազագոյն չափերի: Եւ նրանք (երիտասրդները) հարկադրւած էին ցոյցերով ու մեծարանքով դիմաւորել իրենց հանդիպած ամենայնքին մուսուլմանին անգամ:

Տիրող տարրը հայում էր երիտասրդների վրայ նոյն արհամարհանքով եւ զզւանքով, ինչպէս սպարապետին՝ կոշ ու ապուշ իշտների վրայ... Մահմեդականի աչում՝ երիտասրդն նոյնն էր, ինչ որ իր եզր կամ՝ եզր, օգտակար՝ սոսկ իբրեւ բեռնակիրներ... Զր-

ւած լինելով զենք կրելու իրաւունքից, երբեք չմարզւելով պատե-
րազմի մէջ՝ քրիստոնեաները այդպիսով կանացիանան (*effeminale*)
եւ դարձան նւազ վսանգաւոր սպասամբուքեան տեսակէսից»:

Միեայեկ վարանդեան

(ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, էջ 32—4)

Հարկատու Հայեր և Յոյներ այս տաժանակիր տուրքե-
րու ծանրութենէն և անոնց գանձումի ստրկական միջոցներէն
խաղառ ազատելու համար միայն մէկ ճամբայ ունէին, այն է
թրքութիւնը ընդունիլ, բայց ոչ ամենուն, այլ մասնաւորներու
համար միայն կտրելի էր: Թրքութիւնը ընդունելու համար
պայժմէն էր ունենալ թուրք ազգեցիկ անձերու միջամտութիւ-
նը, և կամ իրենց տան մէջ ունենալ զեղեցիկ կիներ, հարսներ
կամ աղջիկներ, որպէսզի թրքանալէն անմիջապէս կտք անոնք
բռնադրուուէին թուրք հարէմներու մէջ:

Ստրտափելի էր թուրքերու մտայնութիւնը և անոնց հա-
մոզումը: Թուրքին համար Հայուն ամէն ունեցածը, ստացուածքը,
նոյնիսկ անոնց ընտանիքները թուրքի սեպհականութիւններն
էին, իրենք էին անոնց աէրերը և առիթներ կը ստեղծէին
զանոնք իւրացնելու համար: Այն հայ ընտանիքները, որոնք
իրենց տան մէջ ունէին զեղեցիկ հարսներ ու աղջիկներ, անոնք
դժբախտներ էին, որովհետեւ անոնց հանդէպ տուրքերու զեղ-
ծարարութիւնները ու բռնութիւնները կը գործադրուէին ա-
ւելի կատաղի կերպով, որպէսզի ստիպուէին անոնք թրքու-
թիւնը ընդունիլ:

Այսպէս տուրքերու ծանրութիւնը և կառավարական
պաշտօնեաներու հարստահարութիւնները պատճառ դարձած էին
որ թուրք երկրի ամէն կողմերը գանուած շատ մը հայ և յոյն
գիւղերու բնակչութիւնները ամբողջութեամբ թրքութիւնը
ընդունին և կամ ձգելով իրենց տունն ու տեղը՝ ներքին նա-
հանգներէն գաղթեն դէպի թրքական ծովեզերեայ քաղաքները:
Մանաւանդ բոլոր այն հայ երկրագործ գիւղերը, որոնց հողա-
տէրերը թուրք վաշխառուներ էին, անոնց բնակչութիւնները
ամբողջութեամբ թրքացած էին:

Արգէսի շուրջ մեր օրերուն կը գտնուէին բազմաթիւ
մեծ ու փոքր թուրք գիւղեր, որոնք ժամանակին եղած էին
հայ և յոյն գիւղեր, և անոնց մեր օրուան բնակիչները թրքա-
ցած Հայեր և Յոյներ էին: Ինչպէս Սպիլլա կամ Իսպիլէ, Տար-

սիախ, Հսպրթրն, Կասիւ. և ուրիշներ, և մենք ունինք ձեռագիր յիշատակարաններ և արձանագրութիւններ, որոնք գրչագրուած են Սպիլիա և Կասի գիւղերուն մէջ (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵՍԱՐԻՈՅ, Արեակ Այսոյանեան, էջ 639):

Տոմարծայի մօտիկը, ինչպէս տեսանք, մեր օրերուն կը գտնուէր Սարը Մեմեսլի փոքր թուրք գիւղը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ «Մեծն Պելիմիսոն» անունով հայաբնակ գիւղուանն է, և այդ անունը յիշատակող ունինք 1670 թուականին գրուած կոնդակ մը, որ տրուած է «առ Ղուկաս վարդապետ առաջնորդ Մեծին Պելիմիսոնի» (տես առաջ, էջ 243, 365):

Նաեւ Տոմարծայի շրջապատող «Կէօսթէրէ»ի 36 թուրք գիւղերու շատերը, որոնք մեր օրերուն ունէին հայ անուն և հայատիպ թուրք բնակչութիւն, ժամանակին եղած էին հայ գիւղեր և ունէին իրենց հայ ծագումը պատմող բարքեր և աւանդութիւններ, ինչպէս Սեւական, Տուաբուն, Շխալաբախ, Մարթրն, Իմամդուլլու և ուրիշներ:

Տոմարծայի հողամասին մէջ կային նաեւ հայկական անուն կրող աւերակ գիւղերու շարք մը, որոնք ժամանակին եղած էին հայաբնակ վայրեր. աւելի յետոյ անոնց բնակիչները գաղթելով քարուքանդ դարձած էին մեր օրերուն, ինչպէս Խազընան (Ղըզըլճին), Կըֆըս, Կասղըլէր, Քաղխլէր (Կասաղըսն), Ջեւուլի (Չափալու), Մարմախոր, Գրիգորուն (Գրիգորիս), Սիւմենկէն (Սիմակն) և ուրիշներ, որոնցմէ Խազընանի և Ջեւուլիի մէջ ապրած են գրիշներ, և այդ վայրերու անուններով ունինք 1532—1630 թուականներուն գրչագրուած ձեռագիրներու յիշատակարաններ (տես առաջ, էջ 359—379):

ԵՆԻՉԵՐԻՈՒԹԻՒՆ, ՏԷՎՇԻՐՄԷ (ՄԱՆԿԱԺՈՂՈՎ, ԿԱՄ ՄԱՆԿԱՀԱՒԱՔ)

Թուրք սուլթաններու կողմէ քրիստոնեայ հպատակներու հանդէպ ընդգրկուած խտրականութեան օրէնքներէն տմենէն գորշելին էր մանկահաւաքի կամ մանկաժողովի գրութիւնը, որ հաստատուեցաւ 1512 թուականին և գործադրութեան գրուեցաւ թուրք երկրի բոլոր կողմերը:

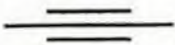
Թուրքեր երբ առաջին անգամ Անատոլուն գրաւեցին,

տեսան թէ հայ և յոյն քրիստոնեայ բնակչութիւնները թիւով իրենցմէ շատ աւելի են, և քաղաքակրթութեամբ ու մշակոյթով շատ բարձր են քան թուրքերը: Ուստի քրիստոնեայ հըպատակներու թիւը նուազեցնելու և զանոնք թուրքին հլու և հնազանդ պահելու նպատակաւ, յղացան մանկահաւաքի անարգ դրութիւնը, և որպէս տուրք կը հաւաքէին քրիստոնեայ մանուկներէն տասը թիւերէն մէկը, որոնք պէտք էր ըլլային 3-4 տարեկան: Այս թիւերուն վրայ կ'աւելնային նաեւ քրիստոնեայ այն ծնողքներու զաւակները, որոնք չէին կընար վճարել իրենց վրայ ծանրաբեռնուած տուրքերը և փոխարէն կը դրաւէին տնոնց 3-4 տարեկան զաւակները:

Թուրքեր այս փոքրիկները կը կրթէին թրքական սգիով և անոնք կը դառնային առանձին մուսուլման գաւառարգ մը: Անոնց սալով միաթամանակ զինուորական կրթութիւն՝ կը կազմէին անոնցմով առանձին զօրագունդեր, որ կը կոչուէին ԼԵՂԻ-ՅԵՐԻ ՕՐՏԱՆԱՆ:

Մանկաժողովի այս դրութիւնը շարունակուեցաւ ԺԶ դարէն մինչեւ ԺԸ դարու վերջերը. այնպէս որ ըստ պատմագէտներու՝ անոնց թիւը կը հասնէր մինչեւ երկուհարիւր հազարի: Ենիչերիներու այս բանակը հեազհետէ այնքան զօրացաւ որ թուրք երկրի պետական ղեկը իրենց ձեռքը առին, և առանց սուլթաններու հաւանութեան պատերազմ կը յայտարարէին ոեւէ մէկ պետութեան դէմ, սուլթաններ գահընկէց կ'ընէին և գահ կը բարձրացնէին: Այնպէս որ սուլթաններ այլևս անզօր գանուեցան անոնց ոյժին դէմ և երկիրը առաջնորդուեցաւ դէպի անիշխանութիւն և քայքայում:

Ենիչերիներու այս սանձարձակ գործունէութիւնը, տուրքերու անհաւասար դրութիւնը և քրիստոնեաներու առգնապալից կացութիւնը, ինքնին պատճառ պիտի դառնային քրիստոնեայ հպատակներու ընդվզումին և ապստամբական շարժումներուն, որոնց հանդէպ քրիստոնեայ օտար պետութիւններ անտարբեր պիտի չգտնուէին:

Գ.

ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Ե Ի

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

Ինչ որ անխուսափելի էր, կատարուեցաւ Եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններ քայլ առ քայլ կը հետեւէին սուլթաններու երկրին մէջ տիրող բռնապետական դրութեան և քրիստոնեայ հպատակներուն հանդէպ անոնց ի դորձ դրած հարստահարութիւններուն. ուստի յարմար տանները կը փրնատէին միջամտելու և թուրքիոյ հողամասէն ներս թափանցելու:

Ապստամբական առաջին շարժումը և բողոքը ծայր կուտայ Եւրոպական հողամասին մէջ: 1829 թուականին Յունաստան կ'ապստամբի և օրուան սուլթանը Մահմետ Բ. կը փորձէ զայն խեղդել արիւնի մէջ, սակայն հարիւր հազարաւոր Յոյներու ջարդը և անոնց երկրի աւերումները անզօր կը մնան և չեն կրնար ճնշել կռուող հայրենասէր Յոյներու ապստամբութիւնը: Այնպէս որ Օթթոմոքս Ռուսիոյ միջամտութեամբ պարտուած թուրքիան վերջապէս կը ճանչնայ Յունաստանի անկախութիւնը և Սերպիոյ ինքնավարութիւնը:

Այլեւս սկսած էր թուրքիոյ քաղաքական կեանքի պարտութիւնը և հողային անդամահատութիւնը: Յունական ապստամբութեան պիտի յաջորդէին եգիպտական և պալքանեան երկիրներու ապստամբութիւնները:

Յունաստանի ապստամբութեան կը յաջորդէ (1835—1839) Եգիպտոսի փոխարքայ Մուհամմէտ Ալի փաշայի ապստամբութիւնը, որ իր որդին Իպրահիմ փաշան որպէս ապստամբապետ և բանակի ընդհանուր հրամանատար կը զրկէ թուրք սուլթան-

ներու գէժ(*). Փաշան կը գրաւէ Պաղեստինն ու Սիւրիան և Կիլիկիոյ դուռները հասնելով կը պարզէ իր յաղթական դրօշը, կ'անցնի մինչև Գոնիա, Կեսարիա և Արգէսսի ստորոտը, և եւրոպական պետութիւններու միջամտութեամբ իր պահանջներուն դռնացում ստանալով՝ կը վերադառնայ:

Եգիպտականէն հաք ներքին ապստամբութեան մաս կը կազմէ նաեւ Տաւրոսեան լեռնաշղթաներու մէջ Դոզան ձորապետներու ապստամբական շարժումը, որոնց տիրապետութիւնը կը տարածուէր, ինչպէս պիտի տեսնենք, մինչև Արգէսսի շուրջը: Տէվէլու, Էվէրեկ-Ֆենեսէ և Տամարծայ կ'ենթարկուին անոնց ազդեցութեան:

Ապստամբական այս ներքին շարժումները նպաստաւոր և քաջալերական էին եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու տրտաքին քաղաքականութեան համար: Անոնք սուլթաններու տկարութիւնը և երկիրը կառավարելու անկարողութիւնը պատրուակ բռնելով, որպէս պաշտպանը հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդներու, կ'ուզէին իրաւունք ձեռք ձգել սուլթանական երկրէն ներս և ապահովել իրենց քաղաքական և տնտեսական շահերը: Ինչպէս տեսնենք, անոր առաջին օրինակը տրդէն ցոյց տուած էր Օրթոտոքս Ռուսիան՝ Յունաստանի ապստամբութեան միջոցին, երբ պաշտպան կանգնեցաւ անոր որպէս քրիստոնեայ պետութիւն:

Սուլթան Մահմուտ զգաց թէ իր երկիրը եւրոպական միջամտութեան վտանգին առկ կը գտնուի և փրկութեան միակ միջոցը թուրք և քրիստոնեաներու միջև խարական դրութեան ջնջումը, հաւասարութեան և արդարութեան գործադրութիւնն է. ուստի յղացաւ բարենորոգման ծրագիր մը և առաջին գործը եղաւ Ենիշերինքու բնաջնջումը, որոնք երկրի խաղաղութեան համար դարձած էին աղէտ մը: 1826 թուականին 30.000 ենիշերիներ ջարդել տալէ հաք 16 հազար եւս աքսորեց և մասամբ ապահովեց երկրի անդորրութիւնը:

Հազիւ թէ սուլթանը կեղծ բարենորոգման ծրագիրը

(*) Այս պատերազմի ատեն է որ գերման մարաշախտ ֆոն Մոլթքէ կը կարգուի Թուրք բանակի ընդհանուր հրամանատար, եւ Տամարծայի համար-ո կը մեկնի դէպի Մալաթիա՝ զսպելու համար իպրանլիմ փաշայի յառաջխաղալ ցումը:

գործադրութեան գնել սկսած էր, կը մեռնի, բայց սրդին Սուլթան Մեճիա, որ իր կարգին շարունակելու համար նախարգին գործը, 1839 թուականին հանդիսաւոր կերպով կը յայտարարէ քաղաքացւոյն ծրագիրը (խաբքը հիւմայուն), որով սուլթանը իր հպատակներուն առջադրելու կը շնորհէ ինչքի, կեանքի և պատուի ապահովութիւն, կրօնքի ազատութիւն, և թուրքի ու քրիստոնեայ հպատակներու միջեւ իրաւունքի հաւասարութիւն:

1839 թուականէն սկսեալ Մահմուտ Բ., Մեճիա, Ազիզ և Մուրաա թուրք սուլթաններու կողմէ յայտարարուած խաբքը Հիւմայուն և Թանգիմաթ անուններով բարենորոգումները, և անկէ ետք 1876 թուականին Համիտ Բ. կարմիր սուլթանին, և 1908 թուականին մեր օրերուն Իթթիհատ Թեքագլը (ժէօն Թիւրք) կառավարութեան կողմէ ասալիք, հիւրիւյեք, մուսաւաք, ուխուվեք (արդարութիւն, ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն) անուններով հաշակուած սահմանադրութիւնները իրենց խորքին մէջ բոլորն ալ կեղծ էին, և կը հետապնդէին թրքական ոճրային մէկ նպատակ, այն է խաբել եւրոպական պետութիւնները, ներքնապէս ակարացնել քրիստոնեաներու ազդեցութիւնը, բնաջնջել Հայութիւնը և հայկական նահանգները թափուր ձգել, և իրականացնել «Թուրքիան Թուրքին համար» իրենց աւանդական ծրագիրը:

Թուրք սուլթաններու կողմէ յայտարարուած բարենորոգման և սահմանադրական օրէնքներու կեղծիքը Թուրքերու ապացուցին իրենց իսկ կողմէ ի գործ դրուած հայկական ջարդերով:

1876 թուականին Համիտ Բ. կարմիր սուլթանի սահմանադրութիւնը իր հետ բերաւ հայկական նահանգներէն ներս ընդհանուր և մասնակի ջարդերը: 1908 թուականին իթթիհատական Սահմանադրութիւնը ծնաւ 1909 և 1915 արիւնոտ թուականները, որոնցմէ առաջինը՝ Կիլիկիոյ աղէտը, որ կատարուած է իթթիհատականներու կողմէ, երբ Թուրքեր ջարդած են աւելի քան 38 հազար Հայեր: Երկրորդը 1915 թուականի մեծ աղէտը կրկին իթթիհատականներու ձեռքով և վերջացած է ընդհանուր Արեւմտահայութեան բնաջնջումով:

Դ.

ԳՈՋԱՆ ՕՂԼՈՒ ԶՈՐԱՊԵՏՆԵՐ

Յունաստանի ժողովուրդի և Նգիպտոսի փոխարքայ Մուհամմէտ Ալի փաշայի ապստամբութենէն ետք, սուլթանական երկիրներուն ներքին ապստամբութեան մաս կը կազմէ նաեւ Գոզան օլլու ձորապետներու ապստամբութիւնը, որ աւելի քան մէկ դար զբաղեցուցած է սուլթանական կառավարութիւնը և այնքան ազիտարեւր եղած է Ալա քաղաքի և լեւնաշղթայի այլ քաղաքներու և գիւղերու հայ բնակչութիւններուն համար:

Ապստամբ Գոզան օլլու ձորապետներու պատմութիւնը և անոնց հետեւող գէպքերը մեզի համար շահեկան են, քանի որ անոնց արտապետութեան սահմանները կը տարածուէին մինչեւ Տէվէլու—Արգէս և Տոմարծայ դաշտահովիտը: Անոնք այդ հողամասերուն մէջ ունեցած են քաղաքական գէպքեր ու դրուագներ, որոնք սերտօրէն կապուած են Տոմարծայ գիւղաւանի չորպաճիներու, իշխաններու և հեղինակաւոր վարդապետներու պատմութեան հետ, և որոնք մաս կը կազմեն միանգամայն այդ ժամանակաշրջանի հայ ազգային քաղաքական պատմութեան:

Գոզան անուն ցեղապետի մը և անոր յաջորդներու մասին պատմական որոշ տեղեկութիւններ կը պակսին, և մեր ծանօթութիւնները հիմնուած են լոկաւանդութեանց վրայ: Զանազան հեղինակներ տարբեր կերպով կը ներկայացնեն Գոզաններու ծագումը և իրարու հակասական տեղեկութիւններով: Միայն սա իրականութիւն է որ անոնք միւս թուրք ցեղերու նման չունին դարերու հնութիւնը և տսիկա կը փոստէ նաեւ անոնց կեանքի պատմութիւնը և անոր ընկերացող գէպքերն ու դրուագները:

Աւանդութեան մը համաձայն Գոզան օղլու ցեղախումբի պետը եղած է Գոզան անուն մէկը, որ 1520 թուականներուն

հաստատուած է Սիս քաղաքի լեռները, որոնք յետոյ իր անու-
նով կոչուած են Գոգան ծաղլար (մեր օրերու Գոգանի լեռնե-
րը)։ Գոգան ձորապետներ (տէրէ պէյիներ) յաջորդաբար այս
լեռներուն իշխած են մօտ երեք ու կէս դարեր (1520—1878)։
Ըստ աւանդութեան, աիրող ձորապետները եղած են Գոնա Եա-
սաֆա աղա, որ Պէյէն քոյ կը հաստատէ իր բնակութիւնը և քիչ
ատենէն իրեն կը հպատակեցնէ չրջակայ բնապետներն ու ա-
շիրէթները։ Անոր կը յաջորդեն Ալի պէյ, Չասրեհի Մուհամմէս,
Սաֆուր աղա, Օմար պէյ ձորապետները և ամենէն վերջը Ահմէս-
աղա, որ սուլթանական բանակին անձնատուր կ'ըլլայ առանց
գիմադրութեան։

Աւելի կանուխ Տաւրոսի լեռնաշղթայի ամբողջ երկայն-
քին կ'իշխէին թուրք ցեղապետներու զանազան ձորապետներ,
որոնք կը տարածուէին մինչև Եոզլասի չրջակայքը իրենց
Չափան օղլու ձորապետով, և կը հասնէին Պալսէ, Հասան Պէյլի
գիւղաքաղաքներէն մինչև Ամանոսի չրջանները։ Այդ թուրք
ցեղապետներն էին ամենէն առաջ Աւաբները, յետոյ թուրք
Եփրատները և Գարաւան օղլուները, որոնք միանալով իրենց
կրօնակից Եփրատցիներուն և օգտուելով Հայոց թագաւորնե-
րու ակար վիճակէն իրենց մէջ կը բաժնեն կիլիկեան երկիրը
որպէս լաւագոյն արօտատեղի և կը պահեն իրենց իշխանու-
թեան տակ մինչև որ թուրք սուլթաններ ժ.Ն. դարուն վերջե-
րը և ժ.Ջ. դարուն սկիզբները ջնջելով Եփրատոսի սուլթանու-
թիւնը կը գրաւեն ամբողջ կիլիկիան։ Սակայն չստ մը թիւրք-
մէն, Փարոսիս և այլ ցեղախումբեր ամբացած կը մնան կի-
լիկիոյ այդ լեռներուն վրայ ու ձորերուն մէջ մինչև Մարաշի
և Քեսունի լեռնաշղթաներու բարձունքները, ուր անոնք կը
պահեն իրենց անկախութիւնը։ Տաւրոսեան լեռնաշղթայի այդ
ցեղախումբերու կարգին կը պատկանի նաեւ Գոգան ցեղապետը
և անոր յաջորդ Գոգան օղլուները։

Թուրք սուլթաններ, որպէս ցեղակիցը այդ ապստամբ
ցեղախումբերուն, անոնց ապստամբական նախնական շարժում-
ներուն հանդէպ բռնեցին ներողամիտ և թոյլատու գիւրք, որ-
պէսզի քրիստոնէութեան և Հայութեան կեդրոն ճանչցուած
կիլիկեան այս երկիրներու բնակչութիւնները ակարանան և
զօրանան թուրք ցեղակիցները և իրենց կրօնակից ձորապե-
տները։ Այս կերպով՝ լեռնաշղթայի երկայնքին տարածուած զա-

նազանց ցեղերու ապստամբութիւնները թուրքեր իրենք ստեղծեցին իրենց իսկ նենգամիտ քաղաքականութեամբ^(*)։

Գոզան ձորապետներ որպէս ապստամբներ չեն ունեցած ներքին կազմակերպութիւն և ոչ ալ պահած են կանոնաւոր բանակ, որով կարենային պատերազմ րնել թուրք սուլթաններու դէմ։ Յաճախ կռուած են հզօրայր հզօր դէմ և մեծ տրիւնահաղութեան տեղի տուած։ Անոնք կը ջանային բռնաբարել իրարու սահմանները։ այս պատճառաւ կռիւը անպակաս էր միւս ձորապետներու հետ։ Երբ տար միջամտութիւն մը ըլլար և փորձէին իրենց երկիրներու սահմանները տնցնիլ, անմիջապէս կը միանային և կը կռուէին իրենց թշնամիներու դէմ։ Կռիւ ունեցած են յաճախ Աւշարներու դէմ, որոնք նոյնպէս իրենց պէս եղած են յափշտակող, ասպատակող և ապստամբ թուրք սուլթաններու դէմ։

Իւրաքանչիւր ցեղապետ ունէր իր սերոյն անկախ գործելակերպը և անոր կամքէն կախում ունէր ժողովուրդի ճակատագիրը։ Կը վճռէին և ցեղապետները իրենք իրենց սեղան

(*) Կիլիկիոյ հայկական Սագաւորութեան անկումէն ետք, Տարսուան լեռնաշղթաներու կիրճերուն և զանազան մասերուն մէջ Թրքացած Աւշար, Թիւրքմէն եւ յետոյ Գոզան ապստամբ ցեղերու շարքին կը սրտականին նաեւ աւաւական կարգով ապրող ռազմիկ Զէյթունը, Հաճընը եւ Տոմարձան, երբ տակաւին սուլթաններու կառավարութիւնը անկաւոր էր նուաճելու զանոնք եւ անոնց բանակի ազդեցութիւնը էր թափանցած Տարսուի այդ անմատչելի եւ արկածալից բարձունքներուն։

Այդ վայրագ Թուրք ցեղախումբերու լեռնային ասպատակութեանց Թիւրքաւոր կազմած են այդ Թուականներուն իրենց դրացի ինքնավար այ գիւղերը իրենց շրջաններով, որոնք ինքնապաշտպանութեան իրենց դիրքաւորման մէջ յաճախ դիմած են միացեալ ոյժերու եւ փոխադարձ զէնքի օգնութեան, որով կրցած են պահել իրենց հերոսական դիրքը, կայուածները, եկեղեցիները եւ իրենց բնատնեկան սրբութիւնները։

Հայ Տոմարձայի ժողովուրդը, ինչպէս պիտի տեսնենք, այդ Թուականներուն իր ազդեցիկ չորպաճիներուն, իշխաններուն եւ հեղինակաւոր վարդապետներուն արթուն հսկողութեամբ, «**Չախմախլու քիւճեհլը ուսի**» եւ «**Փալա դանակը մէջքեմուս**» ո՛չ միայն պաշտպանը լեղած են բնց լեռան դրացի Հաճընի ժողոցուրդին եւ անոր բնատնեկան սրբութիւններուն, այլ նաեւ այդ աւազակարարոյ ցեղերը նուաճելու ու ճնշելու Դարկաւորուած սուլթաններու բանակին իրենց զէնքերովը աջակցած եւ օսմանեան կառավարութեան գնահատանքին արժանացած ու վարձատրուած են։

ձեռով: Ուզած տսեննին մէկը կը սպաննէին, կը յափշտակէին առանց պատճառի և ստացուածքը ուրիշներուն կու տային: Ջորապետներ շատ անգամներ իրենց հաճոյքներուն համար քանի մը հոգիներ մէկ անգամէն կը սպաննէին: Պատահած է որ իրենց 3—4 տարեկան փոքրիկներուն հաճոյք պատճառելու համար անմեղ մանուկներ մէկ անգամէն սպաննած են:

Անոնց կրօնքը մահապաշտութիւնն էր և կը խօսէին թուրքերէն լեզուն, սակայն օսմանցի թուրքերուն նման կրօնամօլ չէին և խտրական այդ սգիով չէին տաւր Հայերը և Յոյները, որոնք ստրուկներ չէին իրենց համար, ինչպէս կը հաւատային և կ'ընէին թուրքերը: Միայն կը կողոպտէին և կը զոհնային քրիստոնեաներու ունեցածները, որպէսզի կարենան իրենք տարիլ իրենց հպատակներու տուրքերը իրենք կը գանձէին և կը յատկացնէին իրենց անձնական պէտքերուն համար: Կը գանձէին ամէն ինչ, որոնք իրենց ընտանիքներուն և իրենց զինուորներուն համար օգտակար և կարեւոր էին, ինչպէս ոչխար, ձի, էջ, բուրդ, ցորեն, իւղ, պանիր եւայլն: Անոնք կ'որշաւէին չղթոյի ստորոտը Ծամնթաւ գետի երկու կողմերը տարածուած գաշտահովտի հայ և յոյն գիւղերը և կը յափշտակէին «փեա», մանգաղի, սայլի և արօրի աշխատանքի ամիսներուն արաւերուն մէջ ցրուած եղները, ձիերը, էջերը, ջորիները, արածող կովերը և լիւններու ոչխարի հօտերը: Այդ աւագակախումբերու արշաւանքներուն ենթակայ կեդրոնավայրը առաւելապէս կը կողմէր Տոմարծոյ հողամասը և Աէօյիււլու, Ենիճէ (հայ) և շրջակայ յոյն գիւղերը:

Այսպէս իրենց յափշտակողի արշաւանքներով անոնք դարձած էին իրենց շրջանի քրիստոնեայ բնակիչներուն սարսափը և պատուհասը, և ազդելով մինչև Սիսի Հայոց վանքէն ներս՝ պատճառ դարձած էին կաթողիկոսներու ոմանց սպանութիւններուն:

Կը պատմուի թէ 1758 թուականին Սիս քաղաքը կը գտնուէր Տիւան օղլու ձորապետի մը ձեռքը, իսկ վահկան և շրջակայքը՝ Գոգան օլլուներու ազդեցութեան տակ: Այս երկու ձորապետները իրարու թշնամիներ էին. որով Սիս նստող կաթողիկոսներուն և հայ իշխաններուն համար դժուար էր տարիլ երկու հակառակորդներու միջև և երկու կողմերուն միանգամայն հաճելի ըլլալ: Երկու ձորապետներու այս մրցակցութեան

դոն կ'երթան հետեւեալ կաթողիկոսները.

1758 թուականին Սիսի մօտ ձորապետ Եղսուֆի մարդոց կողմէ կը սպաննուի Միքայէլ Ա. կաթողիկոսը:

Ուրիշ անգամ 1770 թուականին Գարբիէլ կաթող. Աջապահեան որպէս խորհրդակիցը և մեղսակիցը Եղսուֆ աղայի, կը սպաննուի Տիւան օղլուներու մարդոց կողմէ Էօրթիլիլ կոչուած գիւղին մէջ: Դարանակալ սպասող ռճրագործները նախ հայրապետի մարմինը կը յօշոտեն և կը կողոպտեն, յետոյ հայրապետական մատանին առնելու համար կաթողիկոսի մատը կը կտրեն (ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻՒԿԻՈՅ, Բաբգէն Ա. Աթուակից կաթող., էջ 501—503):

1784 թուականին Եփրեմ Ա. և 1796 թուականին Թորոս Գ. կաթողիկոսները կը սպաննուին երկու մրցակից ձորապետներէն մէկուն մարդոց կողմէ:

1886 թուականին Ենիքէոյի մէջ կը թունաւորեն Կիրակոս Բ. կաթող. Աջապահեանը:

Մեր օրերուն Գողանի ձորապետներուն նուիրուած ուրիշ տեսթամենտներու հետ (աշուղական երգ) «կ'էվճէինք» (կ'երգէինք) նաեւ թունաւորուած հայրապետի հղերական մահուան տեսթամը, որուն մաս կը կազմեն հետեւեալ տողերը.

Աքրմրն այաղրնա Տեմիր Տագսլար,
Ղահմե Ֆիննանրնա զեմիր գոյսուլար,
Ուքանմասան իւսթիւմ պաշրմ սոյսուլար,
Տէսի ալլասը իչսէն Հայրապէս:

Հայ ժողովուրդին և Հայոց հայրապետներու հանդէպ ձորապետներու այս սանձարձակ գործելակերպը այնքան տիրող դարձած էր որ, անոնք ուղած տառնին իրենց ուղած անձը կաթողիկոսական դահ կը բարձրացնէին կամ գահէն վար կ'առնէին:

Անոնց բռնաբարումները հետզհետէ հասած էին մինչեւ հայ ընտանեկան յարկերէն ներս, և այդ տխուր դէպքերուն վրայ ունէինք պատմուածք մը, ըստ որուն, Հաճնոյ քաղաքէն նոր պսակուած հարսի մը դէմ 1840 թուականին գործուած Գողան ձորապետի մը գողանային արարքին տառն՝ հարսին օգնութեան կը փութան Տոմարձայի վանքի վարդապետներն ու իշխանները:

Լեռնաշղթաներուն տիրող այս բռնապետները երբ իրենց

չըջակայքի սարսափը դարձած էին, չէին կրցած մօտենալ իրենց դրացի հայ Զէյթունին, որ իրենց պէս սուլթաններուն առջեւ անդիջող էր և տէրն էր իր ապստամբ լեռներուն։ Անոնք յարգանք միայն ունէին իրենց քաջ դրացի Զէյթունին հանդէպ, և յաճախ անոր օգնութեան դիմած էին։ 1830 թուականին երբ հեթապտական բանակը կ'ուղէր նուաճել լեռնաշղթայի այդ բարձունքները, անոնք միեւնոյն դրօշակին տակ կռուած ու դիմադրած են թշնամի բանակին դէմ։ Ըստ պատմագիրնէրուն՝ ձորապետներ որպէս իրենց գաշնակիցը և զինակիցը ամէն տարի նուէրի ձեւով տուրք մը կը վճարէին Զէյթունի իշխաններուն — ձիեր, գորգեր, մուշտակ և նման այլ թանկագին առարկաներ։

Գողանները նուաճելու համար քանի մը անգամներ յարձակումներ գործուած են զանազաններու և թուրք սուլթաններու կողմէ, բայց յաջողութիւն չեն գտած։ 1819 թուականին Նոզղասի բռնապետ Չափան օղլու Ահմէտ փաշա կը քալէ Գողանները նուաճելու համար, սակայն արիւնալի բախումներէ հտք կը վտարուի անոնց սահմաններէն։

1839 թուականին հեթապտացի Իպրահիմ փաշա երբ սուլթանական կառավարութեան դէմ որպէս ապստամբ՝ դրաւած էր Սիւրիան և Կիլիկիան, կը դրաւէ նաեւ Գողանի այս լեռները։ Փաշան կը կազմակերպէ երկիրը, վարչական ղեկը կը յանձնէ քրիստոնեայ և իսլամ պետերու ձեռքը, կալուածները «թափու»ներու կը կապէ և ձորապետներ զանոնք կը կնքեն իրենց կնիքներով։ Այս բարեկարգութիւնը սակայն երկար չի տևեր։ Փաշայի մեկնումէն հտք կրկին կը սկսին հալածանքն ու կողոպուտը։

Սուլթանական կառավարութիւնը եւս քանիցս յարձակած է Գողանները նուաճելու համար, բայց միշտ ալ ապստամբներ յաջողած են կրկին տիրանալ իրենց լեռներուն և շարունակել իրենց անկախ կեանքը։

Առաջին նուաճումը կատարուած է 1855—1865 թուականներուն. անոր շարժման պատճառ դարձած են իրենց կարգին Սսոյ կաթողիկոսը և հայ իշխանները։ Ձորապետներու բռնութիւնը հետզհետէ սաստկացած և անտանելի դարձած էր Հայոց վիճակը։ Ուստի Կիրակոս կաթողիկոս և հայ իշխաններ դիմում և բողոք կը ներկայացնեն օրուան սուլթանին։ 1862

Թուականին կացութիւնը քննելու համար սուլթանի կողմէ պաշտօն կը տրուի Ղուրս Խամայիլ, Տերվիս և Ճելվսեք փաշաներուն: 1865 թուականին սուլթանի բանակը 15000 զօրքով Ալեքսանտրէթի ճամբով կը հասնի Ամանոս լեռները (Կիւսուր տաղը), և այնտեղ որջացած թուրք աւազակ ցեղախումբերը մաքրագործելէ ետք յաղթական բանակը կը հասնի Սիս քաղաքը: Այստեղ Նիկողոս Եպս. Կիւլէսէրեան և Հաճնոյ առաջնորդ Պետրոս Եպս. Մելքոնեան իրենց ցուցմունքներով և փորձառութեամբ օգտակար կը հանդիսանան բանակին: Պատերազմի ելքին պարտուած ձորապետները իրենց կարգին անձնատուր կ'ըլլան: Թուրքը իր ցեղային վայրագութիւնը այստեղ իր ցեղակիցներուն վրայ ցոյց կու տայ: Եռեսուֆ աղան սուսերահար կը սպաննեն. Էնպիա Քեհիա անուն ձորապետը իր զուակին գնդակով սպաննել կու տան, իսկ Եռեսուֆ աղայի երկրորդ եղբայրը՝ Հաճի Պէյը, Իսմայիլ փաշայի երկարագամ կօշիկներու հարուածներուն տակ գլուխէն ճգմուած կը սպաննուի: Իսկ Ահմէտ աղայի և Եռեսուֆ աղայի զաւակները իրենց ընտանիքներով կը ղրկուին Պոլիս և Սերաստիա:

Ճելվսեթ և Տերվիշ փաշաներ կը զբաղին երկրի ներքին կազմակերպութեամբ: Նոր պաշտօնականներ կը կարգուին երկրի ամէն կողմերը: Վահկայ բերդին մէջ տեւական կը պահեն թուրք բանակ մը ի հարկին կռուելու համար ապստամբներու դէմ:

1865—1876 մինչեւ կարմիր սուլթանի (Համիտ Բ.) գահակալութեան թուականը՝ տասնմէկ տարիներ Գոզանի լեռներու բնակիչները կ'ապրին խաղաղ շրջան մը, սակայն երկար չի տեւեր և լեռնաշղթան կրկին կը յուզուի: Ահմէտ աղա, որ Պոլիս աքսորուած էր, 1877 թուականին փաշայի տիտղոսով և սուլթանի հրամանաւ Քէօթահիա գաւառին գայմագամ կը նշանակուի: Հաղիւ թէ պաշտօնատեղին հասած էր, փախուստ կու տայ և կրկին կ'ապաստանի Գոզանի իր լեռները: Նոյն թուականին Եռեսուֆ աղայի որդին Ալի պէյ և իր զաւակները նոյնպէս փախուստ կու տան դէպի Գոզան լեռները և իրենց նախկին մայրաքաղաքը Պէլեհ Քեօյի մէջ կը հաստատուին: 1877 թուականին ապստամբութիւնը կրկին ծայր կու տայ: Ահմէտ փաշա կը գրաւէ Վահկայ բերդը և փախստական բազմահազար թուրք հրոսակներ, որոնք լեռները ցրուած էին, իր դրօշակին տակ կը հաւաքուին և Ղալատէրէսի կոչուած վայրին մէջ դիւրք

կը բռնեն: Անոնք կը յարձակին ձեւաւի տղերքին մօտ բանակ դրած թուրք զինուորներուն վրայ, որոնք փախուստ կու տան և կ'ապաստանին Հաճնոյ լեռները: Ապստամբներ կը յարձակին Հաճնոյ վրայ և քաղաքը գրաւելով բանակէն դուրս հանուած բանտարկեալները կը զինուորագրեն Ահմէտ փաշայի բանակին նաեւ Սիսի, Հաճընի և շրջակայ լեռներու բնակիչները, որոնք մասնաւոր յարգանք ունէին փաշայի հանդէպ, անոր դրօշին տակ կը համախմբուին:

Ահմէտ փաշայի այդ երկրորդ ըմբոստութիւնը կը զուգադիպէր 1878-ի ռուս և թուրք պատերազմին, որ կերպով մը կը դիւրացնէր փաշայի գործը, երբ սուլթանը պատերազմով զբաղած էր: Ապստամբներ տարածայնութիւն կը հանեն որպէս թէ Կիլիկիա սուլթանի կողմէն Անգլիոյ խոստացուած է, և թէ նախարարներէն շատեր համամիտ են փաշայի ապստամբական այս գործին. որով կը ջանան իրենք ախրապետել Կիլիկիոյ քան թէ օտարներուն յանձնել:

Ահմէտ փաշա հակառակ որ պաշարուած էր, կարծեա իր յաղթանակին վրայ վստահ՝ Չաքմա կոչուած վայրին մէջ ժողովի կը հրաւիրէ շրջակայ բոլոր հայ և թուրք մեծերը, որոնց մէջ կը գտնուի նաեւ Հաճնոյ առաջնորդ Պեարոս Եպս. Մեւքոնեան: Ժողովը հետեւեալ բանաձեւը կը հեռագրէ սուլթանին. «Գոգանցներ որոշած են Կիլիկիան Եգիպտոսի նման «խսիվութեան» վերածել զլիաւորութեամբ Ահմէտ փաշայի»: Ժողովին մասնակցողները ստիպման տակ կը ստորագրեն հեռագիրը, իսկ անստորագրուողներն կախաղանի վճիռ կը տրուի:

1878 թուականին սուլթանի բանակը կը յարձակի Ահմէտ փաշայի «պաշը պողոտա» (անկաղմակերպ) բանակին վրայ: Թընդահանթերու սարսափէն Գոգանի բանակը փախուստի ճամբան կը բռնէ, և Ահմէտ փաշայի կը մնայ, ինչպէս կ'ըսեն, «զաչ գուրթուլ Կեաւուր Տաղլընա», փախուստ կու տայ դէպի Ամանոսի լեռները: Գոգանի լեռները կը պաշարուին և ապստամբներ բոլոր կողմերէն անձնատուր կ'ըլլան Իզգեթ փաշայի՝ առանց պայմանի: Չորապետներէն ոմանք ձերբակալուելով կ'աքսորուին ամիրիկեան Թրիփոլի և Պոլիս: Ուրիշներ սարսափահար վահկայ բերդէն ինքզինքնին նետելով անձնասպան կ'ըլլան: Շատեր բանակի պետերուն կողմէն չարաչար կը խոչտանգուին թրքավայել վայրագութեամբ: Ուրիշներուն ալ երկար մօրութե-

ները խուզել տալով բերդի անդունդն ի վար կը գլտորեն:

Այսպէս անփառունակ կերպով վերջ կը գտնէ Գողան օղլու կոչուած սոյլուցնու (յափշտակիչ) ձորապետներու ապստամբութիւնը, որոնք քանի մը դարեր իրենց ցեղային վայրագութեամբ դործեցին ամէն տեսակ չարիքներ իրենց լեռներու դրացի քրիստոնեայ գիւղերու ու քաղաքներու բնակչութիւններուն հանդէպ, որոնք ապաստան գտած էին երէկի հայ լեռներուն ու փէշերուն վրայ:

Թուրք բանակի կողմէ Գողան օղլու քանի մը ձորապետներու սպանութիւններով և տարագրութիւններով ապստամբ հրոսակախումբերը ո՛չ պիտի զգաստանային և ո՛չ ալ պիտի հրաժարէին իրենց աւազակային ձգտումներէն: Անոնք խառնուեցան իրենց լեռներու դրացի ուրիշ սոյլուցնի և եօղրեա (ասպատակող) թուրք վաշկատուն ցեղախումբերու, որոնք ալ իրենց պէս ազատ գործող յեղուզակներ էին և կը կոչուէին Ֆարսախ, Եէօրիւկ, Փոշա, Ճինկեանէ (գնչու), Թիւրքմէն և այլ անուններով: Գողան օղլուներու ընկճումէն ետք անոնք կրկին շարունակեցին իրենց պապերու ճամբով իրենց յափշտակիչ և կողոպտիչ յարձակումները և մարդասպանութիւնները՝ չրջանի հայ և յոյն գիւղերուն վրայ:

Ծամբալ գետի երկու եզերքները ցրուած էգրեկ, Սըվղըն, Տոմարծայ, Ենիճէ, Սէօյիւալիւ, Տաշխան, Կէօմետի հայ և դրացի յոյն գիւղերը, ինչպէս նաեւ չղթայի բարձունքներուն Հաճըն, Վահկայ, Կէօքսուն, Ենիճէ Դալէ և չրջակայ հայ գիւղերը մինչեւ Մարաշի և Ալպիսթանի չրջանները ամէն տարի իրենց աշխատանքի ամիսներուն ենթակայ էին անոնց ահարկչական ասպատակութիւններուն, երբ Հայեր կը գլտանուէին իրենց արտերուն, կալերուն, լեռներուն ու արօտատեղիներուն մէջ իրենց եզներով, կովերով, արջառներով և ոչխարի հօտերով:

Հայկական առածը կ'ըսէ. «Թուրքը Գապասակը ձիակառնով կ'որսայ» (Թիւրք արապայնան ալլար տալչանը): Ծերացած թուրքի նենգամիտ գիւանադիտութիւնը շատ մօտէն ուսումնասիրած էր իր քրիստոնեայ հպատակներու և մասնաւորապէս Հայոց անցեալի պատմութիւնը: Ծանօթ էր անոնց հոգեկան ձգտումներուն և ցեղային յատկութիւններուն, որոնց հանդէպ միշտ կասկածոտ և զգոյշ էր և անոնց դէմ դիրք բռնելու մաս-

նադիրառութիւն և հմտութիւն ձեռք բերած էր:

Երէկի հայ թագաւորներու, կաթողիկոսներու և իշխաններու կեդրոնը կազմող կիլիկեան այս երկրամասը իր լեռներով ու քրիստոնեայ բնակչութիւններով չէր ուզեր թուրքը շէն ու բարգաւաճ աւանել: Լեռները զարդարող բազմաթիւ հոյակապ տաճարներու հսկայական կոթողները թուրքերու աչքերուն փուշը դարձած էին:

Թուրքը գիտէր թէ հինգ դարեր առաջ, կիլիկիոյ այդ բարձունքներէն մագլցած էին կիլիկեան անկախութեան հիմնադիր հայ իշխանները իրենց լեգէտներով, և Հայեր հարուստ անցեալի պատմութիւն մը ունեցած էին այդ լեռներուն հետ կապուած, որոնք որպէս մշակութային կեդրոններ սրբազործուած էին Հայերու կողմէ:

Թուրքերու մտքին մէջ արմատացած այս վախն ուղիւսկածները զիրենք անհանգիստ ձգած էին, ուստի այդ լեռները թրքացնալու և հայարնակ քաղաքներն ու գիւղերը ամայացնելու համար թուրքը հալածանքի ու ճնշումի ենթարկեց այդ վայրերու հայ բնակչութիւնները, որպէսզի տուն-տեղ ձգելով ստիպուին գաղթել: Քաջալերեց թուրք վաշկատուն ցեղախումբերու բնակչութիւնը անոնց աւերակներուն վրայ: Թոյլատրեց անոնց զէնքի ու սուրի գործածութիւնը և իբրեւ նշանաբան սորվեցուց անոնց՝ «թիւֆենկ եօզ Էֆմէկ եօզ», ըսել ուզելով «Կողոպտեցեք, սպաննեցեք Կեաւուրները եւ հանգիստ ապրեցեք»(*):

(*) Այս ցեղախումբերը գերծ էին կառավարական տարեկան տուրքերէն ու զիտուորական ծառայութենէն: Անոնք կառավարական պաշտօնեաներու եւ ժամտարմաներու երես չէին տեսներ: Բանտ ու բանտարկութիւն, դատ ու դատարան չէին գիտեր: Բացարձակապէս ազատ էին գործելու ամէն տեսակ չարիք, գողութիւն, սպանութիւն քրիստոնեաներու դէմ:

Հաստատուն բնակութիւն չունէին. անոնց հարստութիւնը կը բաղկանար քանի մը էշերէ, ձիերէ եւ ջորիներէ, որոնցմով ամէն տարի գարնան տեղէ տեղ կը փոխադրէին իրենց բազանդամ բնաւանիքները, եւ խոշոր վրաններու կազմը, զոր կը լարէին գողնալու եւ յաւիշտակելու յարմար վայրերու մօտիկը:

Խրաքանդիւր վրանի տակ կը պատսպարուէին մեծ ու փոքր 20—30 հոգի, բլլալով մէկ բնաւանիքի անդամները: Ամէն մէկ այր մարդ իր քով կը պահէր 3—4 կիներ որպէս իրենց բնաւանիքը, որով տէր էին բազմաթիւ զաւակներու: Գարոց եւ մղկիթ չէին գիտեր, կը մեծնային ու կ'ապրէին ինչպէս լեռնային կենդանիները՝ ազատ ու համարձակ:

Թուրքը իր ծրագիրներու գործադրութեան նպատակին չէր հասած: Հինգ հարիւր տարիներու հալածանքը, մասնակի ջարդերը, գաղթը չէին կրցած կիլիկիոյ հայ լեռներն ու քաղաքները թրքացնել հակառակ որ ամէն միջոց ի գործ դրած էր: Ուստի իթթիհատական կառավարութիւնը քաղաքականօրէն յառաջիկայ² հայկական վտանգը մեղմացնելու և Հայոց թիւը պակսեցնելու համար 1908 թուականին իր յայտարարած «ատալէթ», «մուսավաթ», «ուխուվէթ» (արդարութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն) այնքան կեղծ սահմանադրութեան հետ միաժամանակ գաղտնի կողմակերպեց 1909 թուականի կիլիկիոյ ընդհանուր կոտորածը, որ երկու օրուան մէջ խլեց աւելի քան 35 հազար անմեղ Հայերու կեանքը:

Մենք ողորմելի Հայերս Թուրքի անարգ ծրագիրը միայն այն տառն գիտցանք երբ 1909 թուականին տեսանք կիլիկիոյ ջարդը: Յետոյ մոռցանք Թուրքը: Կրկին անգամ ճանչցանք Թուրքը միայն այն տառն՝ երբ 1915 մեծ եղեռնի թուականին ընդհանուր Հայութեան ջարդը տեսանք մեր իսկ աչքերով:

Ընթերցողի դատողութեան կը յանձնեմ մեր այնքան «մեծանուն» քաղաքական կուսակցութիւններու և գիւղականագէտ եկեղեցականներու «անիմաստ» գոյութիւնը:

Տոմարծայէն մինչև Ծամնթաւ գետ, գէպի վեր Անդր-Տաւրոսի ժայռոտ բարձունքները, մինչև Սիս-Շառլաղան երկարած Պոփէ, Շիսպարախ, Կեօլ Տէյրմէնի, Աււար Սեօյիւսիւ, Պէյ Տաղը, Կեզպէլ, Բոււլու, Հանքն-Խան Եերի, Ճիհան, Քիրազ Պէլի այս թուրք գիւղերն ու անմատչելի կիրճերը հղան կայանը և անցքը Անդր Արգէոսի տարագիր Հայութեան, ուրկէ անցան իրարու հասէ իրենց մեռելները թափելով 1915 տարագրութեան թուականին Տումարձայ, Զումախլս, Ճիւնիւն, Կեօմէսի, Սեօյիւսիւ, Ենիճէ, Եալսը, Տաշխան հայ գիւղերու բազմաչարչար Հայութեան յաջորդական կորաւանները:

Վերջին անգամ մը ևս կողոպտելու համար այս կորաւաններուն հետեւեցան կիլիկեան լեռներու ապստամբ միեւնոյն յեւուզակ թուրք թեղախումբերը: Անոնք վար թափեցին ողբացող ու ճչացող փոքրիկները, գողցան, քչեցին և տարին կորաւանը փոխադրող հարիւրաւոր սայլերու լուծի եզներն ու կովերը և բռնադրուեցին անոնց էջերն ու ջորիները: Խլեցին

լացող մայրերու չոր հացի ծրարները և լացուցին անոնց փոքրիկները: Խոշտանդեցին կարաւանին ընկերացող վարդապետներն ու քահանաները և գիւղի մեծերն ու շատերը սպաննեցին:

Բոլոր այս ոճիրները կը գործուէին կառավարական ժանտարմաներու ներկայութեան և անոնց քաջայերութեամբ, որոնք պահապան նշանակուած էին միմիայն ծերերէ, կիներէ և փոքրիկներէ կազմուած տասնեակ հազարաւոր անտէր ու անտիրական այս կարաւաններուն:

Գողաններ և իրենց ձորապետները հակառակ անոր որ այնքան չարիքներ գործած էին Տաւրոսեան լեռներու Հայութեան համար և առեւանգած էին Հայոց կաթողիկոսներէն ոմանք, սակայն միշտ ալ չղթույի և չրջակայքի Հայերուն հանդէպ ունէին յարգանքով խառն զգացում մը և ակնածանքով կը յիշէին անոնց անուները:

Արգէսոսի շրջանի Հայեր և մասնաւորապէս Տոմարծայի ժողովուրդը մեր օրերուն անոնց հանդէպ ունէին նոյնպէս տեսակ մը սէր, որ կարծես աւանդութիւն դարձած էր, և անոնց քաջութիւններու մասին կը պատմէին հերոսական դրուագներ, որոնք այնքան հետաքրքրութեամբ կ'ունկնդրուէին որպէս թէ անոնք ըլլային հայ ապստամբներ Հայոց լեռներուն պաշտպան:

Գողաններուն հանդէպ Հայերուն սնուցած այս յարգանքը կը բացատրուի քանի մը պատճառներով: Նախ որ բոլոր ձորապետները միեւնոյն վատթար դիրքը չեն բռնած Հայերու հանդէպ. գտնուած են արդարասէր և խղճամիտ ձորապետներ, մասնաւորապէս վերջին թուականներուն, որոնք լաւ տրամադրութիւն ցոյց տուած են Հայերու հանդէպ, հակառակ անոր որ չարիք գործելու ամէն ազատութիւն ունէին:

Յետոյ Հայեր գիտէին անկախութեան արժէքը և անոր համար կռուողներու վիճակը: Իրենք ալ Գողաններու պէս իրենց անկախութեան համար ճնշուածներ էին նոյն սուլթաններու կողմէ և Գողանները իրենց բախտակից կը նկատէին:

Կը պատմէին նաեւ թէ Գողաններ միշտ ջանացած են սիրաշահիլ Հայերը որպէս կռուող ժողովուրդ, և այդ լեռներուն վրայ Գողաններու հետ միացեալ անկախ պետութիւն մը հիմնելու առաջարկը եղած է Հայերուն, որպէսզի մէկ ճակատ կազմեն Գողաններուն հետ և կռուին թուրքին դէմ:

Հայերուն համար Գոգան ձորապետներէն դո՛ւ ըլլալու մէկ փաստն ալ այն է որ սուլթաններուն դէմ կռուելու համար, ինչպէս լեռնաշղթայի, նոյնպէս Տոմարծայի Հայեր զինուորադրուած են Գոգաններու բանակին և պատերազմած են սուլթանի բանակներուն դէմ:

Գոգան ձորապետներ, ինչպէս կը պատմեն, որպէս քաջ մարդիկ՝ շատ կը սիրէին քաջերը և կը վարձատրէին զանոնք լիովին. այս իսկ պատճառաւ Հայոց քաջ իշխաններու հետ բարեկամներ եղած են անոնք: Այս իրողութեան որպէս վկայութիւն կրնանք մէջբերել Տոմարծայի վանքի միաբաններէն կորովի Բարսեղ վարդապետի պարագան: Ինչպէս յառաջիկային պիտի տեսնենք, 1839—1850 թուականներուն, Գոգան Ահմէտ պէյ անուն ձորապետ մը սերասօրէն կը բարեկամանայ հեղինակաւոր այս վարդապետին հետ(*):

Գարնան ամիսներուն ձորապետը մասնաւոր պատուիրակութեամբ մը վարդապետը կը հրաւիրէ վերի «Քիւնկա» կոչուած լեռնային իր ամառանոց «քէօշկ»ին մէջ և շարաթնկրով զայն հիւրասիրելէ ետք՝ թանկագին նուէրներով վանք կը վերադարձնէ: Այս մասին պիտի տեսնենք մեր յաջորդ էջերուն մէջ:

Ժողովրդական աշուղներ գոգան ձորապետներու և անոնց կռուող մարդոց քաջութիւններուն նուիրուած տեսթաններ յօրինած էին (Ժողովրդական երգ), որոնք կը պատկերացնեն անոնց ապստամբական կեանքի պատմութիւնը: Գոգանի տեսթանները մեր օրերուն կ'երգէին Տոմարծայի հարսներն ու աղջիկները՝ փետի, մանգաղի, արօրի արաւիքուն մէջ և կալի աշխատանքներու միջոցին:

Հետեւեալ քանի մը տողերը մաս կը կազմեն ձորապետներու անուան նուիրուած «տեսթան»ներուն. —

1.— Պէն Գոգան օղլուլում օգուր եագարւմ,
Տիւնեա դուրուլալր սերպետ կեգերիմ,
Եիւզ պիւն օրսուն օլսա կիմե եգերիմ,
Պիւր կէլ հիւսնիւնիւ կեօր ձեվսեթ փաւա:

(*) Այս այն վարդապետն է որ 1839 թուականին Տոմարծայի վանքին մէջ հիւրասիրած է գերման Մարաշախտ ֆոն Մոլթքէն եւ որպէս հեղինակաւոր դէմք մարաշախտի գնահատանքին արժանացած:

2.— Եռզդաս բարաժրնացան գալգսր պիր փառա,
Ճանիլիլի Գոզանը եագսր աթեհ,
Չասրհրնըն եմէի սոլմասըն պօռա,
Վերսիյին նեանը ալ Գոզան օղլու:

3.— Դըզըլը քումագ ազմամ սիյօր,
Քենարըմը երզմամ սիյօր,
Իւնիւ պէօյիւք Գոզան օղլու,
Պէն եուրսուլման գալգմամ սիյօր:

4.— Իսքամպուլուն հանրւլարը,
Սէսէճսէն սիր նալիւնիւրի,
Իւնի պէօյիւք Գոզան օղլու,
Հէփի տուլ գոյսուն գասընլարը(*):

Ե.

ԱԻՇԱՐ ՅԵՂԸ

Գոզան օղլու տպստամբ ձորապետներուն և միւս թուրք
ցեղախումբերու կարգին պէտք չէ մոռնալ Անդր Տաւրոսի փէ-
շերուն դիրք բռնած Աւետ ցեղը, որ միւս ցեղախումբերէն
ամենէն մեծն է և վէճ չէ ունեցած թուրք սուլթաններուն
հետ:

Աւշար ցեղի ծագումը և անոր անցեալի պատմութիւնը
քանի մը որոշ պատճառներով հետաքրքրական են մեր պատ-
մութեան համար: Նախ որ անոնց եուրսը, այսինքն այն հովի-

(*) Այս եւ շատ մը ուրիշ Տեորաններ մեզի դրկուած են Յունաստա-
նէն մեր պատմասէր հայրենակից «Աշուղ» Հանի Պոյահեանէ, որոն անուան
մենք հանդիպեցանք եւ որ զաւակն է Տոմարձացի ծանօթ աշուղ Կամանի
(Յովհաննէս Պոյահեանի):

տը, ուր անոնք հաստատուած են, կը գտնուի Տոմարծայի հողամասի սահմանին վրայ և ԺԱ. դարուն նոյն այդ Եղարտը եղած է գաղթական Հայութեան առաջին հանգրուանը:

Աւշարի երկարածիք այս հովիտը, ինչպէս մեր պատմութեան կցուած քարտէսին մէջ կը տեսնենք, իր սկիզբը կ'առնէ Աղիզիէի (Լարիսա) լեռներէն և Ծամնթաւ գետի ուղղութեամբ երկարելով՝ կ'անցնի Տոմարծայի Շարաճիւղ լեռան ետեւէն, կը սահմանագծէ Տոմարծայի հողամասը և իր մէջ առնելով Սեւական, Շիսպարախ, Պէօքէ և Իմամ Ղուլլու Աւշար գիւղերը, կանգ կ'առնէ Անդր-Տաւրոսի ոտքերուն՝ Պէյ Տաղըի ստորոտը:

Այս նեղ ու երկար հովիտին մէջ, Ծամնթաւ գետի երկու կողմերուն, մեր օրերուն ցրուած էին մեծ ու փոքր 72 Աւշար գիւղեր, որոնց գլխաւորներն էին. Գաբոււն, Սալլու, Թոյպուխ, Թաւ-Բլուր, Մասրաոււն, Աղմեզեր, Հոռմսոււն, Պազար-Էօրէն, Խօխար դուլու, Ալիալար, Քեօթիւ Քեօյ, Չայիննի, Չափալու, Քեվէն սուլլ, Իւչ Եփեհ, Քեօքեկլի, Պոսսաննեխ, Աւար Սեօյիւսլիւ, Սեւական, Իմամ Ղուլլու, Ղուրու Տերէ, Ճիւրէի, Քեօսեյեր և ուրիշներ: Այս գիւղերէն շատերը, որոնք հազիւ 30—40 տուն բնակչութիւն ունեցող գիւղեր էին, մեր օրերուն հիմնուած էին հին աւերակ քաղաքներու և գիւղերու փլատակներուն վրայ, ուր տակաւին կանգուն էին հնադարեան բիւզանդական քրիստոնէական տաճարներու և պալատներու հոյակապ կոթողները:

Աւշար այս գիւղերու կարգէն են Թաւ-Բլուր և Մատրասուն հին քաղաքները, որոնցմէ առաջինին մէջ է որ հայրապետական աթոռը հաստատած էր Հայոց արքայական ընդհանուր կաթողիկոս Խաչիկ Ա. Անեցին, ինչպէս նաեւ ան եղած էր Վկայասէր կաթողիկոսի կրթական գործունէութեան շրջանակը (տես աստ, էջ 259—263):

Աւշար Եւրոս անունով ճանչցուած այս հովիտի և Աւշար ցեղի անցեալի պատմութեան մասին դժբախտաբար որոշ տեղեկութիւններ կը պակսին և պատմագիրներ չեն հետաքրքրուած այս ցեղով, թերեւս անոր համար որ անոնք քաղաքական դէպքեր չեն ունեցած թուրք սուլթաններու հետ և ապրած են հանդարտ և անաղմուկ:

Այս ցեղի անցեալի մասին մեր ծանօթութիւնները աւելի հիմնուած են այն աւանդական տեղեկութիւններուն վրայ,

որոնք մեր փառաբաններն հասած են մեզի։ Անոնք վստահաբար և առանց տարակուսանքի մեզի կը պատմէին թէ Աւշարներ Հայոց Արշակունեաց սերունդին պատկանող «թրքացած» Հայեր են, և մեր փառաբաններու այս աւանդութիւններուն և Հայոց հետ արեւնակից ըլլալու գաղափարին ոյժ կու տային Աւշարներու ընտանեկան բարքերն ու սովորութիւնները, անոնց նկարագիրը, լեզուն, կրօնական աւանդութիւնները, արտաքին կազմը ու անոնց տարազը, որոնք լաւ ծանօթ էին մեզի։ Այս բոլորը կ'անջատեն Աւշարը մահմետական թուրքէն և թուրք միւս ցեղախումբերէն։

Որպէս արտաքին կերպարանք՝ Աւշարները ունին խոշոր ու ոսկրուտ կազմ և բարձր հասակ։ Անոնց կիները նոյնպէս մէկ կաղապարի վրայ թափուած՝ ունին գեղեցիկ, առողջ ու առնական կազմ։ այնպէս որ առաջին տեսողին վրայ հիացում ու պատկառանք կ'ազդեն։ Անոնք այր և կին իրենց պարթեւ ու խոշոր կազմերուն համապատասխան՝ ունին տիրող ու համարձակ խօսակցութիւն, որ արտայայտութիւնն է իրենց հոգեկան բարութեան, պարզութեան և անկեղծութեան, և բոլորովին զուրկ են թուրքերու կեղծ ու նենգամիտ ձեւակերպութիւններէն։

Աւշարներ կրօնքով թուրքերու նման մահմետական են, բայց չեն գիտեր թէ այս կրօնքը ի'նչ պատուէրներ ունի և ի՞նչ կը պահանջէ իրենցմէ։ Ամենամեծ պէյերէն մինչև ամենապարզ գիւղացի Աւշարը, թուրքի կրօնքի մասին գաղափար չունի, և ո'չ ալ կը հետաքրքրուի։ Միայն գիտեն թէ թուրքի կրօնքը ունի ճշերիաթի օրէնք մը, որ Հայերուն և քրիստոնեայ հպատակներուն հանդէպ կը պատուիրէ հալածանք ու տառելութիւն։ Անոնք գիտեն թուրքերու այդ մտայնութիւնը և ոչ միայն չեն հետեւիր անոնց, այլ ևս կ'ատեն ու կ'անարգեն թուրքերը։

Թուրք կառավարութիւնը թրքական կրօնքի պահանջներուն տնթերի դործադրութեան համար հետապնդումներ կը կատարէր, այսինքն պէտք էր դործադրուէր օրական հօթը անգամ «նամազ» և աղօթքի դրութիւնը և ըմբռնանքի ծոմապահութիւնը։ Անստատուները պատիժի կ'ենթարկուէին։ Զարմանալի էր որ այս օրէնքը թուրք կառավարութեան կողմէ զանց կ'առնուէր Աւշարներու պարագային, հակառակ որ մահմետո-

կաններ ճանչցուած էին:

Որպէս թուրք կրօնքին հաւատացեալներ՝ կառավարութիւնը իւրաքանչիւր 5—6 աւշար գիւղերու համար շինել տուած էր մէկ մզկիթ, ուր թուրք հոճան երբեմն կ'ելլէր մզկիթի գաղաթին և ազեկ կու տար:

Անոնք չունէին թուրքերու մոլեռանդութիւնը. քրիստոնեաներու և Հայերու հանդէպ չէին գործածեր «կեաւուր», «բայա» և «քեաֆիր» անարգական բառերը, այլ ընդհակառակը յարգանք ու մեծարանք ունէին անոնց հանդէպ:

Ինչպէս մզկիթ չունէին, նոյնպէս նաեւ դպրատուն՝ իրենց զաւակները կրթելու համար. միայն պէյերէն ոմանց զաւակները կը յաճախէին թուրք վարժարաններ՝ թուրքերէն լեզուն սորվելու համար:

Աւշարներու լեզուն թուրքերէն էր, սակայն անոնց շրթունքին վրայ բառերու հնչումները չունէին թուրքերէնի կառու ու կենդանի շեշտը, այլ տկար ու բառերը կրժուած դուրս կու գային: Յայանի էր թէ թուրքերէնը իրենց մայրական լեզուն չէր, և անոնց շրթունքները թուրքերէն բառերէ առաջ մարդուած էին ուրիշ մայրենի լեզուի մը բառերուն հետ: Յետոյ Աւշարներ շատ մը բառեր կը գործածէին խօսակցութեան միջոցին, որոնք թուրքերէն բառեր չէին, այլ ուրիշ լեզուէ մը աղաւաղուած բառեր, որոնց իմաստը իրենք միայն կը հասկնային:

Անոնք կը գործածէին հայերէն շատ մը բառեր, որոնք առնուած էին Հայոց ընտանեկան սովորութիւններէն ու բարքերէն, ինչպէս ծով, պահք, խաչ, մեղայ, շաքաթ, կիրակի, կաղանդ, շնորհք, տես, հացձեռակ, զատիկ և ուրիշ բառեր: Օրինակ, երբ հասկցնել ուզէին թէ առտուընէ մինչեւ իրիկուն տնօթի է, կ'ըսէին. «սապահսան պերի ԾՈՒՄ ում»: «Սապահսան ԾՈՒՄ աղզըմ իյէ պենի քիւֆիւր էքսիրմէ»: Այսպէս, շատ մը նախադասութիւններու մէջ ծով բառը այս իմաստով կը գործածէին: Երբ քանի մը օրեր միտ, իւղով կերակուր, հաւկիթ չուտէին, կ'ըսէին. «ղաչ կիւն քիւ Պէշֆ ըմ»: Երբ ուզէին որ դիմացինը իր խօսքին վստահութիւն ներշնչէ, երգումի համար կ'ըսէին. «Խէջըն իւքիւնէ Եւմիւն Եսերիւմ»: «Խէջ պենի չարփսըն», «Խէջ հաւմիւմ օլսուն», և այսպէս խաչ բառը կը գործածէին շատ մը նախադասութիւններու մէջ: Նոյնպէս շաքաթ և կիրակի բա-

ռերը. «Շէֆէթէ գասար իւրերիմ», «ԿԵՐԷԿԻ ԿԻԼՆԻԼ ԿԵԼԻՐԻՄ»: Մեղայ բառը, գործանք յայտնելու տառն. «ՄԵՂԱ՛Յ, ինսան պու դասարսա քօթիւ օյուրմու իմիւ»: *Ջղջու՛մ յայտնելու տառն.* «ՄԵՂԱ՛Յ, պիր սահա պու Եօլսան կիթմեմ»: Կաղանդ բառի գործածութիւնը. «ԿԵՂԷՆԴ ԿԻԼՆԻԼ պէն Թումարգասա իթիմ»: «Հէր սէնէ ԿԵՂԷՆԴ ԿԻԼՆԻԼ դար կելիր»: Շնորհք բառը. «Եավուլարքմ Ալլահ սիգէ ՇԻՆՈՐԳ վերսին», «Եիւզիւնսէ ՇԻՆՈՐԳ Եօգ»: Զասիկ բառը. «ԶԷՏԻԿԷ դասար դօյուլլար դուզուլար»: «ԶԷՏԻԿ Կէլսէսէ պօլ պիր սիւս Եսսէք»:

Նոյնպէս *սէս* (խմորի տաշտ) և *հացծեծուկ* (խմորի տաշտին ծածկոց) բառերը կը գործածէին հետեւեալ ձևով. *Աւշար Ափլան* (տան տիկինը) ալիւրը տաշտին մէջ շաղկէ Ետք՝ իր հարսին կ'ըսէ. *ՏԷՇՏԻՑ* իւսթիւնէ *ՀԷՅՄԵՆՄՈՒԿ* Կօրք(*):

Նահապետական ընտանեկան օճախի տառնդական հին դրութիւնը սերունդէ սերունդ ընդունուած էր Աւշարներու կողմէ, և անոր հանդէպ ունէին խորունկ յարգանք: Այդ օճախէն ներս տիրող ընտանեկան բարոյական սովորութիւններն ու բարքերը կրօնական հաւատալիքներ դարձած էին Աւշար ընտանիքներու համար: Թերեւս այդ իսկ պատճառաւ անոնք կրօնքով հետաքրքրուելու պէտքը չէին տեսներ:

Անոնք Թուրքերուն պէս երկու-երեք կիներ իրարու վրայ մէկ անգամէն առնելու սովորութիւնը չունէին, և ո՛չ ալ անոնց նման նոր կիներ առնելու նպատակաւ հիները ձգելու մասին կը մտածէին: Իրենց համար ընտանեկան բոյնը սուրբ էր և մէկ կին կ'առնէին, որ իրենց պատիւը և կեանքի ընկերն էր: Անոնք տառնդապաշտ ըլլալու չափ տառնդապահ էին, և տեսնելով Թուրք ընտանեկան խառնակ և խախուտ վիճակը՝ կը պարծենային իրենց բարքերով և ինքզինքնին բարձր կը դասէին Թուրքերէն: Անոնք Թուրքերուն և օտարներուն աղջիկ չէին տար և ո՛չ ալ կ'առնէին անոնցմէ: Կարծես չէին ուզեր խանդարել իրենց Աւշար ցեղի արիւնը և իրենք իրենց մէջ

(*) Հացծեծուկը քառակուսի ձեւով շալէ կարուած Թանձր կտոր մըն է, որով նոր շաղուած խմորի տաշտը կը գոցեն խմորը տաք պահելու եւ *Բացդեցնելու* համար: Ինչպէս մեր մայրերը, Նոյնպէս Աւշար ափլաններ այդ կտորը իրենց ձեռքով կը կարեն եւ կեդրոնն ալ կարմիր լաթով փոքր խաչ մը կը կարեն, որպէսզի Աստուծոյ «պէրէքէթ»ը խմորին ու տոռնին մէջ մնայ:

աղջիկ կ'առնէին ու կու տային: Ինչպէս ընտանեկան բարքերով բարձր էին, նսյնպէս մտածումով և լեզուով մաքուր էին: Անոնք չէին գործածեր այն լկտի բառերը, որոնք Թուրքերու կողմէ յօրինուած էին մասնաւորապէս հայհոյելու, մարդոց բարոյականութիւնը աղարտելու և աղտոտ դէպքեր պատմելու համար:

Թուրքերուն հետ հակառակ էին և չէին ախորժեր տնոնցմէ: «Պող» անունը կու տային Թուրքերուն: Չէինք գիտեր թէ ի՛նչ իմաստ ունէր ան: Թուրքեր ալ իրենց կարգին Աւշարները կը կոչէին «Աւշար Թիւրքլէր», այսինքն թրքացած Աւշարներ:

Աւշարներ ունէին իրենց պէյերը, որոնք նշանաւոր տոհմի պատկանող ազնուական սերունդի զաւակներէն եկած ու հասած էին: Աւշար գիւղացիներ անոնց հանդէպ ունէին աւանդական յարգանք, որովհետեւ անոնք իրենց քաղաքական և կրօնական պետերն էին միանգամայն: Իւրաքանչիւր 15—20 աւշար գիւղեր ունէին իրենց առանձին պէյերը, որոնք հովանաւորութեան տակ ապահով կ'ապրէին, և իրենց գիւղերուն վերաբերեալ կառավարական գործերը, զանազան վէճերն ու անհամաձայնութիւնները պէյերու միջոցաւ կը կարգադրէին:

Պէյերու ընտանիքի զաւակները մեծ ու պզտիկ պէյեր էին Աւշարներուն համար: Պէյի մէկ նորածին զաւակը տագօրէն սկսեալ պէյ մըն էր: Պէյ կը կոչուէր և մեծ պէյերու հաւասար յարգանք կը վայելէր:

Աւշար պէյեր ազդեցիկ դէմքեր էին և անոնցմէ շատեր բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատած էին թուրք սուլթաններու և նախարարներու հետ, և կը կրէին Թուրք սուլթաններու կողմէ տրուած թագաւորական թուր (գըլըճը շահանէ): Տարեկան կը ստանային որոշ գումար մը որպէս նուէր: Սուլթաններու կողմէ նուիրուած թուրը կամ դրամական նուէրը պարզապէս կաշառքի պաշտօնական ձեւն էր, որպէսզի պէյեր չզբաղին քաղաքական գործերով և իրենց մարդոցմով ապստամբութեան չդիմեն սուլթաններուն դէմ:

Աւշար պէյերն ալ իրենց կարգին ըլլալով մասնագէտ ձիաբոյժներ, Թուրք սուլթաններուն և փաշաներուն յաճախ կը զրկէին որպէս նուէր լաւագոյն տեսակի ձիեր, ինչ որ մեծ հաճոյք կը պատճառէր Թուրք փաշաներուն: Աւշար պէյերէն

ոմանք, հոգ չէ թէ ասպատակողներ ու յափշտակողներ ըլլա-
յին, սակայն օղնուականութեան սգին միշտ տիրող էր իրենց
մէջ, և չունէին թուրք փաշաներու կեղծ ու անարգ նենգամը-
տութիւնը:

Աւշարներուն համար Հայոց արեւտակից ըլլալուն որպէս
վկայութիւն կրնան ծառայել անոնց ընտանեկան սովորութիւն-
ները, որոնք իրական պատկերը կը ներկայացնէին Հայոց բար-
քերուն: Մեր օրերուն սովորական բան էր տեսնել աւշար տու-
ներէն ներս, երբ ամէն իրիկուն ավիան վաղուտն ատն հացին
համար ալիւրը տաշտին մէջ շաղկէ հաք՝ խմորին վրայ իր աջ
ձեռքի մատերու ծայրով խորունկ խաչ մը կը դժէր և վրան կը
գոցէր հացձեռնկը, զոր նոյնպէս պատրաստած էր ավիան իր
խսկ ձեռքով և մէջտեղն ալ կարմիր կտորով խաչ մը կարած
էր:

Աւշար աղջիկներ ու հարսներ ձեռագործ հիւսելու և
անոնց վրայ ասեղնագործելու մէջ, ինչպէս մենք կ'ըսէինք,
«հիւսնէր» ձեռք ունէին: Անոնք իրենց ձեռագործ կրճակներ-
բուն, նշանածներու գլխարկներուն և «եղէլէկ»ներու եղերքնե-
րուն կ'ասեղնագործէին զանազան տեսակի ծաղկազարդեր,
որոնց համար ունէին իրենց յատուկ ոճն ու ձևերը: Այդ ծաղ-
կազարդերուն միջև իրարու կապուած կը շարէին մեծ ու
փոքր գունաւոր խաչանցաններ, որոնց ոճը հասած էր իրենց
նախնիքներէն, և գործող աղջիկներուն համար այդ խաչանը-
շանները ունէին տեսակ մը խորհուրդ և իմաստ:

Աւշար գիւղերու տուններուն մէջ սովորութիւն էր բո-
ցավառ թոնիրին վրայ երկնցնել խաչներկաք մը (խաչածեւ եր-
կաթ), որուն վրայ կը շարէին կերակուրի և ջուրի կաթսանե-
րը: Պատահէր որ գարնան հունձքի ամիսներուն տեղատարափ
անձրևի հետ երկինքէն կարկուտ տեղար. աւշար ճափլառները
անմիջապէս խաչերկաթը ատն բակին մէջ անձրևին տակ կը
նետէին, որպէսզի կարկուտը դադրի և իրենց արտերու հունձ-
քը չվնասուի: Աւշարներ այսպէս շատ մը առիթներով կը հա-
ւատային խաչի զօրութեան և անոր հանգէպ ունէին մեծ յար-
գանք, ինչպէս տեսանք (աստ, էջ 54—6):

Այսպէս աւշար գիւղացիներ իրենց ընտանեկան աւան-
դական շատ մը սովորութիւններով կապուած էին քրիստոնէա-
կան կրօնքին յատուկ հաւատալիքներուն հետ, որոնք կու գան

երաշխատորելու աւշար ցեղի անցեալի կեանքի պատմութիւնը:

Աւշար գիւղացիներու մեծ մասը կը դրաղէր երկրագործութեամբ, բայց հակառակ իրենց դաշտահովտի բարեբեր վիճակին՝ նոյնքան ալ ծոյլ էին և չէին օգտուեր հողի աշխատանքի բարիքներէն: Դժուար էր տեսնել աւշար երկրագործներ, որոնք երկու լուծ գործածէին իրենց արտերուն մէջ: Անոնց արտերուն ու կալերուն մէջ կը դառնար մէկ արօր և մէկ կամ, և յաճախ եղան դէմ կը լծէին էշ մը: Տոմարծայի հողագործները կը ծաղրէին այս ծոյլ Աւշարները, և երբ իրենց դրացիներէն մին ծոյլ և անհոգ գտնուէր արախ աշխատանքին մէջ, «աւշար» անունը կու տային անոր:

Անոնք կը վարէին, կը ցանէին ու կը քաղէին միայն իրենց տարեկան ալիւրին, պուլղուրին բաւարար ցորենը, և իրենց ձիերուն համար գարին. աւելին ունենալու չէին փափաքեր, որովհետեւ ծոյլ էին: Ցորենը կալ բերելու և վարելու յոգնութիւնը յանձն չէին առներ, այլ տեղւոյն վրայ քաղելով ու վարելով (կամենել) ցորենը տուն կը բերէին և յարդը, «կօթունք»ն ու «մրեղ»ը հովին ու անձրեւին կը յանձնէին:

Արտերու ու կալերու աշխատանքները կը տանէին աւշար կիները, որոնք այնքան տնաչէն, չարքաշ և գործունեայ էին: Իսկ էրիկ մարդիկ այս աշխատանքներուն մէջ միայն անոնց մօտ օգնականներ էին:

Աւշար էրիկ մարդիկ օգտուելով իրենց նաւթի ջրարբի մարգագետիններէն և իրենք ի բնէ ըլլալով ձիավարքներ՝ աւելի նուիրուած էին ձիաբուծութեան աշխատանքին, որ այնքան շահաբեր և դիւրին գործ էր, և բոլոր գիւղերու մէջ անոնք կը պահէին բազմաթիւ երլիւններ^(*): Ձիաբոյծ գիւղացիները իրենց այս բազմաթիւ ձիերու մեծ մասը կը ծախէին կեսարիոյ և Սերաստիոյ հայ և թուրք վաճառականներուն, որոնք ալ իրենց կարգին կը ծախէին թուրք հեծելազօրաց բանակի պետերուն: Իւրաքանչիւր գիւղ իր լաւագոյն տեսակի ձիերէն մաս մըն ալ տարեկան նուէր կու տար իրենց պէյերուն, որոնք ալ իրենց կարգին կը նուիրէին թուրք փաշաներուն և բանակի պետերուն:

(*) Ձիերու խումբ (ջուլի):

Շատ մը ձիաբոյժ Աւշարներ իրենց ձիերու ազնուական տեսակի «մայր» ձիերը չէին ուղեր տունէն դուրս հանել, քանի որ տարեկան խոշոր գումար մը կ'ապահովէին իրենց: Ուստի շատեր այս սերունդէն բաժին ունենալու համար կը գնէին անոր մէկ ոտքը, ուրիշներ երկրորդ ոտքը, այնպէս որ ձիու չորս ոտքերուն բաժնետէր կ'ըլլային մերթ 8—10 ընկերներ, և ամէն տարի անոնցմէ իւրաքանչիւրը ձիուն ծնած նոր քայլի(*) արժէքէն կը ստանար իր շահաբաժինը, և կամ իւրաքանչիւրը իր դրամի փոխարէն տարուէ տարի կ'առնէր անոր ծնած քայլը:

Աւշարներու ձիերու ընտիր տեսակները շատ էին, և իւրաքանչիւր ազնուական ցեղ ունէր իր բարձր արժէքը: Ազնուական տեսակի ձիերը կը բաժնուէին առաջին, երկրորդ և երրորդ կարգերու, որոնք իրարմէ կը տարբերէին իրենց մարմիններու կազմով, գոյներով, անոնց վրայ կրած զանազան նշաններով և իրենց նկարագրի լաւ կամ յոռի յատկութիւններով:

Ազնուական ցեղի պատկանող առաջին կարգի ձիերը պէտք է ունենան հետեւեալ նշանները, գոյներն ու յատկութիւնները. — Որեւէ գոյնով ձի իր ձոխ և սռջեւի կողմի ոտքի կճղակին վերեւ պէտք է ունենայ ապարանջանաձև և չափուոր լայնութեամբ ճերմակ նշան մը: Նոյն ձևով ու մեծութեամբ պէտք է ունենայ այդ նշանը նաև հետեւի կողմի երկու ոտքերու կճղակներուն վերեւ:

Ունէ գոյնով ձի իր ճակտին մէջտեղ պէտք է ունենայ հաւկիթաձև ու երկու հաւկիթի մեծութեամբ միայն ճերմակ նշան մը (սախար):

Ունէ գոյնով ձի պէտք է ունենայ ճերմակ բաշ (եքլէն), և իր պոչին ծայրը ճերմակ մազէ փունջ:

Վերեւ շնչառած առաւելութիւնները կրող ձի մը պէտք է ունենայ իր չորս ոտքերու կճղակներու հետեւ մազէ փունջեր (սեքլէն):

Լուազոյն ձիու երկու ականջները պէտք է ըլլան ցցուն և ունենան հաւասար բարձրութիւն: Պէտք չէ ըլլան կեկկե ղուլախլը, այսինքն մին ցցուն, միւսը դէպի վար հակած:

(*) Զիռ քուակ (մորուկ):

Որպէս գոյն յարգի են այն ձիերը, որոնք ունին հետեւեալ գոյները. — հիւնայի գոյնը (դուլա), ճերմակ գոյնը (լրբ), պայծաճանաւ որ տարրեր գոյներու հետք մը հունենան իրենց վրայ: Մութ գորշ գոյնը (եալրզ), մութ կարմիր գոյնը (sorու), բաց հինայի գոյնը (ալ):

Որպէս արագ փախչող ձիեր յարգի էին բարակ սրունքներ ունեցողները, որոնք կը համարուէին արարական նժոյգի լաւագոյն սերունդէն:

Ազնուական տեսակի ձիերու յատկութիւններն էին. — Առաջին, երբ իր տէրը թշնամիներու կողմէ սպաննուէր կամ վիրաւոր վիճակի մէջ գետին իյնար, ձին կը սպասէր իր տիրոջ գլխուն, և կամ տուն վազելով կը ջանար զանազան ձեւերով լուր տալ իր տիրոջ վիճակի մասին և կրկին կը վազէր տիրոջ ինկած վայրը: Երկրորդ, երբ արկածով մը իր տէրը իյնար և անոր ոտքերէն մին ասպատակին մէջ մնար, ձին կանգ կ'առնէր և տիրոջ հագուստներէն խածնելով կը ջանար կրկին իր կռակը առնել: Երրորդ. երբ իր տէրը թշնամիներու հալածանքներուն ենթարկուած էր, ձին ոգի ի բռին ամբողջ ուժով կը փախչէր և իր տէրը թշնամիներու վտանգէն կ'ազատէր: Ազնուական և մարդուած ձիերու այս հաւատարիմ ծառայութիւնները շատ անգամներ փորձով տեսնուած էին, և շատ մը ձիեր իրենց տէրերու կեանքը ազատած էին անխուսափելի մահերէն:

Ձիերու լաւագոյնին և գոյնեւոր տեսակի մասին հայ աշուղներ յօրինած էին «էվէջք»ներ, զորս մեր օրերուն Բարեկենդանի խաղերու կարգին պար բռնած կ'երգէինք: Հետեւեալը այդ «էվէջք»ներէն առնուած մէկ տունն է. —

Պինեկլէր իչինսէ իւշ պինեյիմ վար,

Պիրի եալրզ, պիրի sorու դըրսա վար,

Եալրզ, sorու սենին օլսուն դըր պենիմ:

Մեր օրերուն կեսարիոյ. Եղզղատի և Սերաստիոյ շըրջաններուն մէջ լաւ ձի ունենալու և «ճիրիտ» խաղալու(*) սո-

(*) Ճիրիտի խաղերը ամէն տարի Տոմարծայի մէջ տեղի կ'ունենային Բարեկենդանի հինգշաբթին վարդանանց տօնին օրը, վարդավառի կիլակին եւ Օգոստոս 15 Ս. Աստուածածնայ վերափոխման տօնին օրը, որ հին Հայոց նոր տարին էր:

վորութիւնը ընդհանրացած էր, և հայ և թուրք ձիաւորներ իրարու հետ կը մրցէին և յաճախ մեծ կռիւներու և սպանութիւններու տեղի կու տային: Հետաքրքիր ձիաւորներ իրենց ձիերը վազելու ու քալելու մէջ մարզելու համար վճարուածով Աւշարներուն կը յանձնէին, և քանի մը շարաթ մարզելէ ետք կը վերադարձնէին:

Այսպէս աւշար գիւղացիներ աւելի կը սիրէին ձիաբուծութեամբ զբաղիլ քան հողագործութեամբ: Անոնք հարստանալու ու ճոխ կեանք ապրելու գաղափարը չունէին: Հաճոյք էր և կարծես արհեստ դարձած էր իրենց համար ձի հեծնել, զինուել և յարձակիլ իրենց սահմաններէն դուրս գտնուած հայ և յոյն գիւղերու հողագործներուն վրայ, յափշտակել և քշելով տանիլ անոնց եզներն ու կովերը, ոչխարներն ու հորթերը և ծախել թուրք գիւղացիներուն: Անոնց այս ասպատակողի ձրգտումին մղում տուողը կարծես աւելի իրենց ձիավարութիւնն էր:

Պէյերէն չափեր նոյնպէս կը զբաղէին աւարառութեամբ: Կեսարիոյ, Սեբաստիոյ, Մարաշի և Հալէպի ճամբաներու երկայնքին կը կողոպտէին վաճառականները և ապրանքատար կարաւանները, և աւարը կը բաժնէին աւշար գիւղացիներուն: Պէյեր, որպէս ազգեցիկ և քաջ կռուողներ, կը զբաղէին նաեւ կառավարական ծխախոտի մաքսանկնդութեամբ, և յաճախ բախումներ կ'ունենային ժանտարմաներու, «զոլճի»ներու և Զերփէզներու հետ, և տեղի կ'ունենային սպանութիւններ:

Ինչպէս հողագործութեան, նոյնպէս արհեստներու և առեւտրական գործերու հակում չունէին Աւշարները, որով իրենց գիւղերուն մէջ կարելի չէր գտնել արհեստաւոր և խանութպան աւշար մէկը: Անոնք կապուած էին Տոմարծայի շուկային հետ, և իրենց հագուստեղէնները, կտակեղէնները կը գնէին Տոմարծայի խանութպաններէն, և իրենց բրդեղէններու վերաբերեալ չուլ, չուվալ, շալ, դօտի և շալվաք գործել կու տային Տոմարծայի ջուլհակներուն:

Նոյնպէս իրենց արտի աշխատանքին վերաբերեալ երկաթէ գործիքները, խոփ, բահ, բրիչ, կացին, մանգաղ, ուրազ և ուրիշ գործիքներ, ինչպէս նաեւ տախտակէ վերաբերեալ արտի և տան կարասիները՝ սայլ, կամ, արօր, դուռ, սընտուկ, պատուհան, ամբար շինել կու տային Տոմարծայի եր-

կաթագործներուն և տաղաձագործներուն, և շինարարութեան վերաբերեալ բոլոր աշխատանքներուն համար կը գիմէին Տոմարծայի վարպետներուն:

Աւշար կիներն ու աղջիկները սակայն տարբեր էին աւշար էրիկ մարդոցմէ: Անոնք ինչպէս աւշար գիւղերու հողային աշխատանքներուն մէջ չարքաշ գործողներ էին, նոյնպէս իրենց տուներու ճարտէկներն էին, և իրենց «հիւնէրլի» մատներով կը գործէին և կը հիւսէին աւշար «քիլիմ»ներու (կապերտ) զանազան տեսակները և իրենց ձիերը զարդարող կազմածները, և գերազանցելով իրենց ծոյլ ամուսինները կ'ապահովէին իրենց ընտանեկան տպրուստը:

Անոնք իրենց այս ձեռագործներուն համար կը գործածէին ամէն տեսակ «խաս» գոյներ, զորս կը հանէին իրենց լեռներու խոտերու արմատէն և զանոնք կը կոչէին «քէօք պոյա»: Աւշար «քիլիմ»ները մեր օրերուն իրենց զանազան մեծութեամբ, տոկունութեամբ, անփոփոխ և հաստատ գոյներու առաւելութեամբ և «նախըջ»ներու իւրայատուկ ոճով մեծ համբաւ ստացած և տարածուած էին Թուրքիոյ զանազան նահանգներուն մէջ, և որպէս լաւագոյն աշխատանք գրեթէ կը մրցէին պարսկական գորգերու և կապերաներուն հետ: Նոյնքան նշանաւոր և ընդհանրացած էին նաև ձիերու որպէս զարդանոց հիւսած «կազմած»ները, որոնցմով կը զարդարէին ձիերու վիզը, ճակատը, կուրծքը և կռնակի ետեւի մասը և նոր հրապոյր մը կու տային ձիերու արտաքին տեսքին:

Աւշար պէյեր հինէն ի վեր յարաբերութեան մէջ մտած են իրենց շրջակայքի հայ գիւղերու աղաներուն հետ, և Թուրք սուլթաններու կողմէ յաճախ Հայոց դէմ սարքուած ջարդերու տարիներուն անոնք պատճառ դարձած էին հայ գիւղերու ազատագրման: Հայերու հետ յարաբերութեան մէջ պէյեր ինքզինքնին օտար չէին նկատեր. կը ներկայանային որպէս հայ թագաւորներու շառաւիղը, և հպարտութեամբ յաճախ կ'ըսէին. «Եթէ դուք Հայերդ քաղաւորութեան ցեղ դառնաք, ձեր քաղաւոր պեճէ քնքեճէ մեր գերդասանէն, քանի որ մենք ձեր արեւելունի քաղաւորական սերունդէն ենք»:

Մեր օրերուն աւշար նշանաւոր պէյերու կարգին կը գտնուէր Մըսթաֆա պէյը, որ կը նստէր Ազիզիէ (Թոյպուլի) գիւղաւանին մէջ, և ունէր հօթը եղբայրներ. — Հիւսէյին պէյ,

Ահմէտ պէյ, Մեմէտ պէյ, Հասան պէյ, Փաշա պէյ և Ղատըր պէյ և ունէին մեծ ու փոքր տակի քան 100 ընտանեկան անդամներ:

Եօթը հզարայր պէյերէն տմենէն ազդեցիկը և կարիճը հղած էր Մեմէտ պէյը, որ Թուրքերու աչքին փուշն էր, և որ սուլթանական կառավարութեան զրգումով Չերքէզներէն սպանուեցաւ Մամնթաւ զեաի հզերքը՝ Սեւական գիւղին մէջ: Աւշար աշուղ կիներ «չէր» հանած էին այս քաջի սպանութեան նուիրուած, և մենք մեր օրերուն «կ'էլճեհինք»: Հետեւեալը անոր «չէր»ին մէկ տունն է.—

«... Ղըրբլըս դօլում դախմայօր,
Ղախըսլ չըրալարը եախմայօր,
Մարքինիմի վերին պանա,
Քիմսէ պանա պագմայօր.

Ազիզիէէ վարսըմ իսի,
Մուգիգալար չալընըյօր(*),
Մեմէս պէյի վուրան չերէգէ,
Պին պաշըլըգ վերիլիյօր»:

Աւշար պէյերէն ոմանք իրենց տուներուն մէջ պահած ունէին Հայոց հկեղեցիին պատկանող Ս. Գիրքեր, Խաչ և ձեռագիր մատենաներ, որոնք իրենց պապերէն՝ սերունդէ սերունդ աւանդ ձգուած էին և իրենց մօտ կը պահէին մինչեւ մեր օրերը:

Մըսթաֆա պէյ մեր օրերուն յաճախ Տոմարծայ կու գար և կը հիւրասիրուէր Տէր Կիրակոսեան (չորպաճի) Հաճի Յովհաննէս աղայի տունը: Օր մը մետաքսէ ծրարի մը մէջէն զուրս կը հանէ և չորպաճիին ցոյց կու տայ մագաղաթեայ ձեռագիր Աւետարան մը և արծաթէ փոքր խաչ մը, և կը պատմէ թէ այս աւանդները իրենց օճախէն ներս ունին մօտաւորապէս 400 տարուան հնութիւն մը:

Մեր օրերուն անգամ մը Խաչեր Զլքիեան, Սերովբէ Մատաղճեան, Կարապետ Թամուզեան, Մանուկ Գամաղեան և

(*) Մուգիգա նուագ.

Թորոս վարպետ Պաճազ Բէյիշեան որպէս տաղձագործ և որ-
մնագիր վարպետներ Աղիզիէի կառավարութեան կողմէ կը կան-
չուին Թոյպուխի մէջ կառավարական պալատի մը շինութեան
համար, և քանի մը ամիսներ հիւր կը դառնան Փաշա պէյի
տունը: Մեր վարպետներ կը պատմեն թէ՛ օր մը պէյը մէջտեղ
բերու երկու ծրարներ. մէկուն մէջէն հանեց խնամքով պլլուած
Աւետարան մը և արծաթէ խաչ մը: Աւետարանի կողքը արծա-
թապատ էր: Յետոյ խոշոր ծրարի մը մէջէն դուրս հանեց մեր
կախկոպոսներու հագած պատարագիչի հագուստը իր չաթալ-
թագով: Եւ նսեւ «լաճիվերդ» գոյնով թիկնոց մը, որուն օձի-
քը և թեւերուն ծայրերը արծաթէ թիկերով բանուած էին, և
նսեւ նոյն գոյնէ երկար փէշերով «զըպուն» մը: Պէյը ասոնք
մեզի ցոյց տալով ըսաւ. «Աստի՛նք Թէր կաթալիկոսներու եւ իշխան-
ներու հագուստներն են: Մեզի ժառանգ մնացած են մեր «սէսէ»ներու
«սէսէ»ներէն, մենք զանոնք կը պահենք մեր աչքերու յոյսին պէս:
Տարին քանի մը անգամներ արեւուն ցակ կը դնենք: Այսպէս տեսած
ենք մեր սէսէներէն»:

1909 թուականին Կիլիկիոյ ջարդի օրերուն էր որ Մըս-
թաֆա պէյի գիւղին՝ Թոյպուխի մօտ գտնուած էզրէկ ծանօթ
հայ գիւղը կը պաշարուի Կէօթերէի թուրք ջարդարարներու
կողմէ: Հայ գիւղի այս մահամերձ վիճակը կ'իմանայ Մըսթաֆա
պէյի մօյրը՝ Սուլթան Խանըմ, Կէս գիւղին անմիջապէս եօթը
զաւակները իրենց քունէն կ'արթնցնէ և իր մօտ կանչելով
կ'ըսէ. «Շի'մսի չապուզ, եթ զարաւերնք պիւր արքնրգա պինեքե-
սինիզ վէ կեննիքինիզի ալրպ էգրէյի պու կիւն քիւրֆիքին էլէն-
սէն զուրքարմագսնրգ: Սիզին թիզինիզի քեսէրսէմ տամարար-
նրգսան քուքնի գանը չըգար: Շի'մսի Կէսէնքսինիզ: Էկէր պու կիւն
էզրէկի գուրքարմագսնրգ, քմսիյինիզ անա սիւսիւմիւ հեյալ քը-
մէմ, իրինէ սեօնէրիքիմ»:(Հիւմա քո'ւս քրէք, Եօրը եղբայրներդ միա-
սին ձիւրնիզ պիսի հեծնէք եւ ձեր երիտասարդները առնելով էզրէ-
կը այսօր Թուրքերու ձեռքէն պիսի ազասէք: Ձեր ծունկերը եքէ կըս-
րեմ, ձեր երակներէն Հայու արիւն կ'ելլէ: Հիւմա՛ պէսք է երբաք:
Եքէ այսօր էգրէկը չազասէք, ձեր ծածած մայրական կաթս հեյալ չեմ
ըներ, քարախի կը փոխեմ):

Այսպէս, հին դարերէն ի վեր, շատ մը հետաքրքրական
դրուագներով իրարու կապուած են աւշար պէյերը և Տոմար-
ծայի աղաներն ու չորպաճիները:

Աւշար կիներ, հակառակ որ ուսման մասին գաղափար չունէին, բնածին աշուղներ էին կարծես: Անոնք կը յօրինէին և կ'հղանակէին ինչպէս իրենց քաջ ձիերու մասին, նոյնպէս իրենց Պէյերու քաջագործութիւններուն նուիրուած ժողովրդական բառերով յանգաւոր տաղեր և խաղեր, որոնք շէր(*) կը կոչուէին, և որպէս ժողովրդական բանաստեղծութիւն մեծ արժէք կը ներկայացնէին: Այս տաղերով աւշար հարս ու աղջիկներ իրենց հարսնիքի օրերուն «հալայ» (պար) կը բռնէին և կարգաւ կ'երգէին:

Համբաւաւոր էին նաեւ բանաստեղծ աւշար եղերամայրերը, որոնք իրենց պէյերուն կամ քաջերուն և կամ վաղամեռիկ երիտասարդի մը կանխահաս մահուան օրերուն վայրկենական կը յօրինէին սուգ ու տխրութիւն արտայայտող յանգաւոր տաղեր, որոնք որպէս եղերերգութիւն իրենց արժէքը ունէին և կը կոչուէին Տէիւէ:

1890 թուականներուն Տոմարծայի Քոչակեան Մաթոս աղայի աղան Արթին, Շխպարախ գիւղին մէջ կը սիրահարուի աւշար Մագսուտ օղլու տունէն Թօփաղ դրզ Այիւէ անուն աղջկան հետ: Մաթոս աղայի իսկ կարգադրութեամբ իր աղան Արթինը Սէօյիւտլու հայ գիւղը կը ղրկուի, որպէսզի իսպառ հեռանայ իր սիրահար Այիւէէն: Աւշար աշուղ կիներ այս երկու սիրահարներու կեանքին շուրջ յօրինած էին շէր մը, զոր մեր օրերուն «կ'եւկեի» (կ'երգէին) Տոմարծայի աղջիկները և որուն մաս կը կաղմէին հետեւեալ քանի մը տաղերը. —

«... Արբին եփօրիւր ցեցնի ցեցնի,
Պոյու ուզուն ցեօբի ցեցնի,
Թօփաղ դրզա սեվսալանմը,
Հիւրիւ մէյեֆ եիւզիւ պեցիլ:

Թօփաղ դրզսա իւրիւհիւյօր,
Պէյազ չառայ պիւրիւհիւյօր,

(*) Թերեւս արարելէն լեզուի առուէր (բանաստեղծութիւն) բառէն առնուած է:

Գառնակ դրգր նե կիւզեյ թիր,
Սաչը եերե սիւրիւնիւյօր...»(*)

Աւշար կիներ, ինչպէս «չէր» հանելու մէջ աշուղներ էին, նրոյնպէս երգը, պարը, խաղը շատ կը սիրէին: Անոնց աղջիկները նշանաւոր էին Տիպեկով(**) «սանդ»ի մէջ սուրճ ծեծելու իրենց եղանակաւոր ձեւը:

Աւշար պէյեր սովորուած իւրն ունէին միշտ թարմ սուրճ գործածելու թէ՛ իրենց և թէ՛ իրենց հիւրերուն համար: Ամէն օր պէյերու տան մէջ նոր սուրճ կը խարկուէր և տախտակէ խոշոր սանդերու մէջ «տիպէկ»ով կը ծեծուէր: Սուրճ պատրաստելու միեւնոյն գործողութիւնը կը կատարուէր ամենէն աղքատ աւշար տուններու մէջ, որոնց համար թարմ սուրճը իրենց հացէն ու ջուրէն աւելի յարգի էր:

Աւշար աղջիկներ, սուրճը քաշելու միջոցին իրենց ձեռքի «տիպէկ»ը տոնքան ներդաշնակ կերպով սանդի կողերուն ու յատակին կը զարնէին, որմէ դուրս կու գար նուազի հաճելի ձայն մը: Այդ եղանակաւորութեամբ խաղի ձայնը աւշար աղջիկներու ոտքերուն յարմարեցուած ըլլալով «տիպէկ»ի հարուածներուն հետ անոնք կը թռչտէին ու կը պարէին: Աւշար աղջիկներու թիպեկի այս նուագը մեր օրերուն առածի կարգանցած էր, երբ ամարծացի աղջիկներ ու հարսներ Բարեկենդանի իրենց պարերուն ու հարսնիքի իրենց խաղերուն մէջ վառ խանդով ու հռանդով կը ցատկաւէին և կ'ըսէին, «Աւշար

(1) Քաղած եմ սէօյիւտլիւցի մեր հայրենակիցներէն Պր. Խաչեր Մատթէոսեանի կողմէ մեզի դրկուած յուշերէն:

(2) Սանդը երկար կտրածեա ու խորունկ փորուած եւ ապաւնօգ փայտէ շինուած աման մըն էր. վրան ունէր զարդարուն փորուածքներ եւ կը կոչուէր **խաւան**, իսկ ախլէկը (ծեծիչ կամ թակիչ) նոյնպէս շինուած էր **ապաւնօգ** փայտէ, որու վերի մասը բարակ, իսկ վարի մասը հաստ ու ծանր էր: Աւշար վարպետ կիներ **ապաւնօգ** փայտը կը պատրաստէին իրենց յեռներէն կտրուած **արտունի** փայտէն. որմէ խոշոր հեծան մը կտրելով ետքը տարի ջուրին մէջ կը ձգէին, յետոյ հանելով կը չորցունէին որ կը ստանար երկաթի կարծրութիւնը, եւ այս կարծրութեան համար էր որ **ապաւնօգ** վաւա կը կոչէին: Աւշարներ **սանդի** նման կարեւոր փայտէ առարկաներ այս փայտէն կը շինէին, հակառակ որ վրան աշխատելը շատ դժուար էր: Տոմարացիներ խիստ ունամասշնկ ընտանոթեան տէր մարդիկը **ապաւնօգ** կը կոչէին:

աղջիկներու տիպէկի ձայնը մինչեւ մեր ականջներուն կը հասնի»:

Աւշար ցեղին Հայոց տրենտիկոյ ըլլալուն որպէս հզօրացի էգրեկ, Սրվիլըն և Ճիւնիւն թրքախօս հայ գիւղերու իսկական գոյութիւնն է: Այս հնագոյրեան և մեր օրերուն զուտ հայաբնակ երեք գիւղերու թրքախօս բնակիչները, որոնք այնքան ծանօթ էին մեզի, իրենց լեզուով, տարազով, արտաքին կազմով, նկարագիրով, սովորութիւններով, իրենց խաղի երգերով ու ճալալայներով (պար), հիանալիօրէն նմանութիւնը ունէին իրենց գրացի Աւշարներուն, և այս յատկութիւններով աւելի մօտ էին անոնց քան թէ Տոմարծայի և շրջակայքի հայ գիւղերու բնակիչներուն^(*):

Այս ուղիղ բաղդատութեան մէջ, այդ երեք գիւղերու և իրենց շրջակայ ուրիշ թրքախօս հայ գիւղերու բնակիչները, կարելի էր ընդունիլ որպէս Հայ Աւսարներ, որոնք կէս մը թուրք Աւշարներէն կը զանազանուէին միայն հայ եկեղեցիով և իրենց ընտանեկան ու քրիստոնէական սովորութիւններով:

Միայն կարեւոր է գիտնալ թէ, այս երեք հայ գիւղերը — էգրեկ, Սրվիլըն և Ճիւնիւն՝ որպէս թրքախօսներ ի՞նչպէս կրցած են մինչեւ մեր օրերը պահել իրենց եկեղեցին, երբ գրացի բաղմաթիւ աւշար գիւղերու բնակիչները կորսնցուցած են իրենց եկեղեցին ու ազգութիւնը, և ապրած են կէս մը որպէս թուրք: Այս պարագան կարելի է վերագրել այն իրողութեան որ Տոմարծայի գիւղաւանը և վանքը որպէս գրացիներ այդ գիւղերուն, հինէն ի վեր իրենց պաշտպանութեան տակ առած են անոնք, մասնաւոր հոգ տարած են անոնց դպրոցներուն և եկեղեցիներու պայծառութեան և աջակցած անոնց ազգային ներքին վարչական գործերուն: Մեր օրերուն տակաւին այդ գիւղերու թաղականները, քահանաները և ուսուցիչները

(*) Մեր օրերուն Տոմարծայ վանքը ուխտի եկող էգրեկցի և ճիւնիւնցի ուխտաւոր հարսներուն եւ աղջիկներուն բռնած հայայներուն (պար) անծամը հետեւած եմ: Անոնք թրքերէն լեզուով յօրինուած էին եւ իրենց ամենդ արտայայտութիւններով հայ աղջիկներուն եւ երիտասարդներուն կեանքի պատմութիւններէն առնուած էին: Այս պարբերները իրենց եղանակներով եւ յօրինուածքներով շատ կը նմանէին մեզի ծանօթ աւշար աղջիկներու օգրեկուն: Կարծես անոնք միեւնոյն ցեղի զաւակներն ըլլային:

միշտ յարարերութեան մէջ էին Տոմարծայի աղաներուն և վանքի վարդապետներուն հետ, և վանքի ժառանգաւորաց վարժարանէն ներս կը պահէին այդ գիւղերէն եկած գիշերօթիկ աշակերտներ, զորս կը պատրաստէին քահանայացուներ և ուսուցիչներ իրենց եկեղեցիներուն և դպրոցներուն համար:

Աւշար գաղթական Հայեր իրենց «եռւոյս»ին մէջ հաւանաբար մինչեւ ժ.դ. դար պահած էին իրենց լեզուն և եկեղեցին: Անոնք ժ.դ. դարուն պէտք է մասնակցած ըլլան Տաւրոսի ստորոտը համախմբուած քաջարի հայ իշխաններու քաղաքական շարժումներուն, երբ անոնք Փիլարտոս գինուորական հայուն և Գող Վասիլ իշխանի առաջնորդութեամբ կ'ուզէին կազմել անկախ իշխանութիւն մը, որպէս առաջին հիմը ապագայ կիլիկեան թագաւորութեան: Դարէն ետք անոնք հետզհետէ սկսած են կորսնցնել իրենց լեզուն և եկեղեցին և խառնուել վրայ հասնող թուրք զանազան ցեղերուն հետ, և աւելի յետոյ օսմանեան սուլթաններու ճնշումին տակ, ջարդերուն և հալածանքներուն պատճառով իսպառ քայքայուած են անոնց աւանդական ընտանեկան բարքերն ու սովորութիւնները:

Աւշար ցեղը իր անցեալով մեզ կը տանի Պաւլիկեաններ կոչուած աղանդաւոր, այլ և ռազմիկ համայնքի մը անցեալի պատմութեան: Պաւլիկեանները ապրած են 718—867 թուականներուն: Անոնք ծանօթ են հին ու նոր պատմագիրներուն և ընդունած են զանոնք որպէս հայ ցեղի պատկանողներ: Անոնք հաստատուած էին Արգէոս և Տաւրոս լեռան ստորոտները և կը ներկայացնէին պատկառելի թիւ մը: Պաւլիկեաններու պետը կոչուած է Սարգիս(*), որու ազգեցիկ ղեկավարութեան տակ անոնք որպէս պատերազմիկ տարր, այդ թուականներուն կազմած են կռուող զունդեր և քաջաբար կռուելով յաջողած են արգելք հանդիսանալ իսլամ բանակներուն դէմ՝ որոնք կը յառաջանային դէպի բիւզանդական քաղաքներ:

Քիչ յետոյ Յոյն օրթոտոքս և մուսուլման դղերը կը

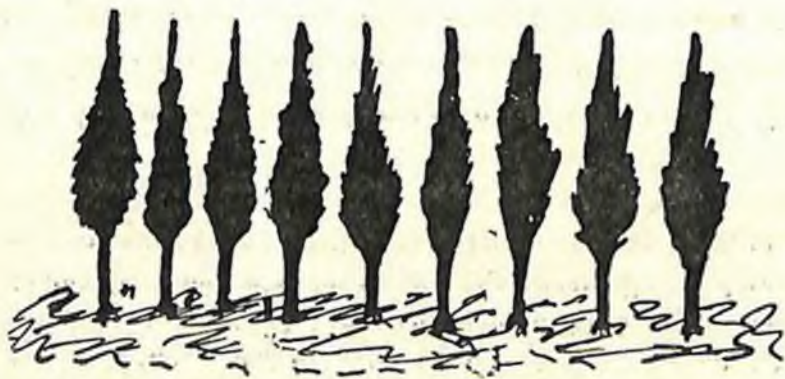
(*) Սարգիս անունը որպէս հայ Պաւլիկեաններու պետին անունը՝ Յոյներուն համար ատելի անուն մըն էր, եւ այս պատճառաւ Յոյներ Հայերու հանդէպ Թշնամական դիրք ընած էին: Հայերս գիտնալով այս պարագան, Յոյները անարգելու և զանոնք չղաքրգրելու համար Սարգիս անունը կու տայինք իրենց:

թշնամանայ այս ցեղին դէմ և որպէս աղանդաւորներ հալածանքի կ'ենթարկէ զանոնք: Յոյն կայսրներ թելադրուած իրենց ուղղափառ կղերներէն կը պատերազմին անոնց դէմ, և ըստ պատմագիրներու վայրագաբար մօրթաղերձ կ'ընեն աւելի քան հարիւր հազար անմեղ Պաղիկեաններ, և կը բնաջնջեն անոնց կրօնական իշխանութիւնը՝ երբ արդէն կորսնցուցած էին իրենց պետը: Յունա՛ւան այս հարուածէն հտք այս քաջարի աղանդը ապրեցաւ իր հողամասին մէջ՝ մինչ յաւնական կայսրութիւնը անհետացած էր այդ շրջաններէն և տեղի տուած յաջորդաբար արշաւող Սելճուգ ցեղերուն:

Այն դաշտահովիտը ուր բնակութիւն հաստատած էին Պաղիկեաններ և Աւշարներ, երբ ուսումնասիրութեան առնենք նոյն այդ հողամասի ցեղագրական անցիւղը, պիտի տեսնենք թէ, հին դարերէ ի վեր այնտեղ ապրած են թուրք ցեղերէ բուլղորովին տարբեր ցեղ մը՝ նոյնիսկ օսմանեան սուլթաններու օրով մինչև մեր օրերը:

Այս առեւանդներով, վստահաբար պիտի կրնանք ըսել թէ մեր օրերու Աւշարները նոյնինքն Պաղիկեաններն էին, և միեւնոյն հողամասին մէջ անոնք երկու տարբեր անուաներով ծանօթ են մեզի՝ նախ Պաղիկեաններ, յետոյ Արշակունիաց սերունդէն աւետ Թուրքեր անուաներով:

Պաղիկեան և Աւշար երկու ցեղերու արմատը նոյնացնելու և հայ ժողովուրդի ընտանիքին հետ կապելու համար՝ կը պահանջէ խորունկ ու լայն սւսումնասիրութիւն: Այս մասին մենք մեր կարելին տուինք, միացածը կը թողունք կարող և հմուտ գիտնականներու. հետազօտութեանց:

Զ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ

Ե Ի

ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

1839 և 1853 թուականներուն թուրք սուլթաններու կողմէ հռչակուած կեղծ բարենորոգմանց ծրագիրները, որոշ էր թէ իրենց իսկական նպատակներուն պիտի չծառայէին: Նախ անոր համար որ այդ կեղծ բարենորոգումները թրքական խաղ մըն էր հերոսական պետութիւնները խաբելու, յետոյ ամենէն կարեւորը, թուրք բարբարոս միաքը անընդունակ էր ըմբռնելու հաւասարութեան, եղբայրութեան այդ մեծ գաղափարներու ոգին, որով բարենորոգմանց ծրագիրները մնացին որպէս «մեռելալ» տառ սուլթաններուն ձեռքը, և քրիստոնեայ հպատակներուն վիճակը փոխանակ բարեկեանի: Եւ ի վատթարացաւ:

Բարենորոգմանց ծրագիրներու հռչակումը սակայն անուղղակիօրէն հայ մտքին տուաւ ազատ մտածելու թռիչքը, գործելու իրաւունքը և բողոքելու ազատութիւնը, թէեւ սահմանափակ վիճակի մէջ: Այս տարրական ազատութիւնը քիչ ետք պատճառ պիտի դառնար յեղաշրջելու թրքահայոց ազգային ներքին անկազմակերպ վիճակը որ դարերէ ի վեր անտես առնուած և անշարժութեան մատնուած էր:

Ծայր կու տայ թրքահայերու մէջ դասակարգային կռիւլը: Հայ արհեստաւոր դասակարգն է որ կը ծառանայ հայ Ամիրաներու դէմ և կ'ուզէին պաշտպանել իրենց իրաւունքները ազգային հաստատութիւններէն ներս: Թօթափել ամիրաներու բռնատիրական խնամակալութիւնը և իրենք ձեռք առնել անոնց ղեկը: Եկեղեցականներ՝ որոնք նոյնպէս կը տառապէին

Ամիրաններու ճնշումին տակ որպէս անոնց գերին ու խոնարհ ծառան, միացան ժողովուրդի այս պայքարին մէջ «էսնաֆ»-ի(*) կողքին, և ուղեցին պաշտպանել ժողովուրդի դատը ռամկավարական սկզբունքով:

Ժողովուրդի այս դատին պաշտպան կանգնեցաւ Կ. Պոլսոյ Հայոց երկաթեայ(**) պատրիարք Մատթէոս Իզմիրլեան խիզախ ու հայրենասէր եկեղեցականը, որ չտա դժուարութեամբ յաջողեցաւ 14 ներկայացուցիչներ գնել Ազգային ժողովի մէջ՝ ընդդէմ 16 ամիրայական երեսփոխաններու: 1844 թուականին արդէն Հայոց Պատրիարքարանի որպէս կցորդներ կը կազմուէին կրօնական և քաղաքական ժողովները, որոնց մէջ էսնաֆներու կազմէ ընտրուած 20 անդամներ աթոռ կը գրաւէին:

Ամիրաններու դէմ մղուած այս պայքարը տեսակ մը քաղաքական հանգամանք ունէր, որովհետեւ ամիրաններ և էֆէնտիներ իրենց անձնական շահերով կապուած էին կառավարութեան հետ, և իրենց ձեռքին մէջ պահելով Ազգային Պատրիարքարանը՝ կ'աշխատէին ի նպաստ սուլթաններուն:

Սուլթաններու բարենորոգմանց ծրագիրները ազատութեան գաղափարին հետ հայ ժողովուրդին կու տար նաեւ մտաւորական շարժում մը դէպի հայ լեզուն և գրականութիւնը, որոնք հայ ազգը պիտի առաջնորդէին դէպի հալածական նպատակ և երիտասարդ միտքերուն՝ դէպի ըմբոստացում սուլթաններուն դէմ, անոնց գործած չարիքներուն ու զուլումներուն համար:

Մտաւորական շարժման որպէս անմիջական հետեւանք այդ թուականներուն կը սկսին հրատարակուիլ հայ թերթեր, որոնք իրենց ազատութիւնը գտած, խանդավառ և միաբերան կը ջատագովեն մէկ կողմէն ժողովուրդի իրաւունքը և արդարութիւնը, միւս կողմէն գիտութիւնը և հայրենասիրութիւնը, ինչպէս 1846 - 1851 թուականներուն Հայաստան, Մասիս և ուրիշ թերթերը: Թերթերուն բոլորն ալ իրենց նպատակակէտ ընտրած են գիտութեան զարգացումը, իբրեւ գերագոյն դարմանը ազգի մը փրկութեան, ինչպէս ագիտութիւնը կործանե

(*) Արհեստաւոր կամ արդիւնարերողներու ընկերակցութիւն:

(**) Ժողովուրդի դատին հանդէպ ցոյց տուած իր քաջութեան եւ անխեղուն կամքին համար՝ ազգը զինք կոչած էր «երկաթ պատրիարք»:

հայ ազգը: Բոլոր այս թերթերը իրենց խիղախ հրատարակութիւններով կ'արծարծէին նաեւ ազգային հրատարական խնդիրներ:

Տիրող մտաւորական այս շարժման գլխաւոր ներկայացուցիչներն էին Ալիեան, Խրիմեան, Ռաֆֆի, Սրուանձեանց և իրենց ընկերները: Անոնցմէ իւրաքանչիւրը հպարտ էր իր ազգի անցեալով, և ըմբռնելով ժամանակի պահանջները՝ ոգեւորութիւն, շարժում և հռանդ կը ստեղծէին իրենց շուրջ և կը կազմէին ազգային վերածնութեան պատմութիւնը:

Մտաւորական այս պատուական խումբին ամենէն օժտուածներն էին Ալիշան և Խրիմեան՝ երկու մեծ եկեղեցականները: Առաջինը՝ որպէս Հայոց Նահապետ՝ 1849 թուականին օտար երկիրն քի տակ հրապարակ կ'իջնէ, և իր բոցավառ նայուածքը ուղղած դէպի տառապալ հայրենիքը, ազգաշունչ երգերով թունդ կը հանէ երիտասարդ սիրտերը, կը զոռայ հրդեհնուած սրտով, կը մռնչէ և դունդադունդ «զէնք»ի ու «վրէժ»ի հրաւէր կը կարգայ, այսպէս.

«...Հապ օ՞ն ի գէն, գունդագունդ,
Հեռեալ ի պար թունդ ի թունդ,
Ի գէն ի վրէժ, օ՞ն անդր յառաջ,
Ի՛ գէն ի վրէժ, մի ձախ, մի յաջ...»:

Երկրորդը, Հայոց սիրելի Հայրիկը, կանգնած հայրենի հողին վրայ, աւելի խորունկ հայրենասէր քան Աւարայրի երգիչը, Խաչի ու Աւետարանի հետ կը նեւուրէ քաղաքական ասպարէզ, և իր խիղախ ու ըմբոստ ձայնով ոչ միայն չուղեր երկրպագել սուլթանին, այլ որպէս հրապարակագիր 1859 թուականին Արծուի Վասպուրականի հայրենաշունչ էջերէն ըմբոստութեան, կռիւի և դիմադրութեան հրաւէր կը կարգայ, այսպէս. «... Զօրացի՛ր դու, Հայկազուն քաջագէն երիտասարդ, ... մի վախճար... մի՛ վհասիր... վազե՛ դէպի Արարատ...: Վարդան Աւարայրի դաշտէն քեզ խրախոյս կը կարգայ... սիրտ առ... թո՛ղ քաջ Վարդանայ սուրբ արիւնքէն կարմիր կաթիլներ... քու աչքիդ իբրեւ ուղեցոյց... ըլլան...»:

Այս ալեկոծ ու ըմբոստ ոգին մերթ կը մօտենայ ջարդարար թուրքին և «ուղղութեան» ու «զգաստութեան կը հրա-

ւիրէ զայն այսպէս. «... Ո՛վ Գուրա՛ն, Գուրա՛ն... Ես չգիտեմ քեզախցախելով ջախցախելով ի՞նչ շահեցանք քո որդիները: Հինգ ամբողջ դար է որ Հայն քեզ հետ կ'ապրի, եւ երկրիդ... մշակութեան համար քո հաւատարիմ եւ յմասար եզն է. դու տեսա՞ր երբեք որ Հայն լնդ-վզեցաւ իւր կենաց մեջ...: Նախատեսե՛ք... ո՛վ Թուրքիստան, սուրն ու դանակ քաղաքներու քան պատանին մեջ դիր, գիտցիր երբ ջանան միշտ քո վաստակաւոր եզն իւր վարած ակօսին մեջ մտնել, ի՞նչ կը լինի այնուհետեւ քո շահն, ոչի՛նչ, միայն միտն ու կաշին...: Աւա՛ղ, կը տեսնաս որ երկիրդ անմշակ մնացեր է, հացին ու գանձին սովը կը տիրէ...»: (ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԵՐԿՆՐ, Խրմեան Հայրիկի էջ 255):

Մտաւորական այս շարժման կը յաջորդեն 1860—1870 թուականները որոնք մեր ազգային վերածննդեան հարուստ շրջաններէն հղած են և տեղի ունեցած են երեք կարեւոր դէպքեր:

Այդ թուականներուն է որ Մշոյ դաշտէն Պոլիս կը կանչուի պատրիարքական պաշտօնով հայ ժողովուրդի հայրենասէր հայրիկը, և իր հետ կը բերէ գաւառի Հայութեան ցաւն ու գանգատները և կը փոխանցէ եւրոպական դիւանագիտութեան...:

Նոյնպէս այդ թուականներուն է որ կը հռչակուի Թուրքիոյ Հայոց ազգային սահմանադրութիւնը, որ հայ ժողովուրդին կու տայ ազատութիւն՝ զարգանալու կրօնապէս և կրթականօրէն և տիրանալու իր աւանդական իրաւունքներուն:

Զէյթունի պանծալի ապստամբութիւնը նոյնպէս այդ թուականներուն կը բռնկի, ուր բոլո՛ւմը քաջամարտիկ լեռնականներ իրենց ըմբոստ կեցուածքով 1862 թուականին Յուլիս և Օգոստոս ամիսներուն կը պարզեն իրենց ապստամբական դրօշը: Այդ քաջարի լեռնականներուն ոյժի հղօր ազդեցութիւնն էր որ կը ստիպէր սուլթանը յատուկ Ֆերմանով մը (կայսերական հրամանագիր) վերահաստատել Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ երկու տարիէ ի վեր խափանուած էր և չհղեալ նկատուած կառավարութեան կողմէ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1860 թուականին հռչակուած Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ այնքան խանգավառ մթնոլորտի մէջ ընդունուեցաւ Պալատի կեդրոնական և շրջակայ մեծ քաղաքներու Հայերու կողմէ, իր բազմակողմանի առաւելութիւններով ունեցաւ իր լաւ և յստի կողմերը, և իր ժամանակի հայ քաղաքական անձնաւորութիւններու քննադատութեանց առիթ առաւ, որոնցմէ մին էր Պալատի պատրիարք Հայոց Հայրիկը:

Կը կարծուէր թէ սահմանադրութեան հռչակումով գաւառի տանջուած Հայերուն համար յոյսերու նոր դուռ մը պիտի բացուէր և պաշտպան պիտի կանգնէր անոր բռնադատուած իրաւունքներուն, և պիտի ազատէր զանոնք թուրքերու կեղեքումներէն, ինչ որ չիրականացան անոնց յոյսերը և գաւառի Հայութիւնը մնաց իր իրաւազուրկ և սարուկ վիճակին մէջ:

Սահմանադրութեան հռչակումով հայ ազգը թուրքիոյ մէջ ձեռք կը բերէր իրաւունք հիմնելու իր սեպհական վարժարանները և զանոնք կառավարելու ազատութիւնը իր իսկ ձեռքով: Անոր շնորհիւ Հայը ազատութիւն կը ստանար զարգացնելու գեղարուեստը, գրականութիւնը, մամուլը և ամէն տեսակ ձեռնարկներ, որոնք կարեւոր էին մտաւոր զարգացման համար: Կեդրոնի և շրջակայ քաղաքներու մէջ սկսան թաաքոններ բացուիլ, հաւաքոյթներ սարքուիլ և հրապարակային բանախօսութիւններ կատարուիլ:

Այս սանձարձակ ազատութիւնը՝ որ Սահմանադրութիւնը կու տար Հայերուն, կառավարութեան կողմէ քաջալիրուած և թելադրուած ներքին դիւային արարք մըն էր, որմէ անտեղեակ էր իր խանգավառութեան մէջ ինքզինքը կորսնցուցած Հայութիւնը:

Սուլթանի նենգամիտ կառավարութիւնը գոհ էր Հայե-

բու կողմէ այս իմաստով սահմանադրութեան հռչակումով, որուն ներքին կանոնադիրին և անոր պահանջներուն ինքը տեղեակ էր: Անոր բերած ազատութիւնը կը կայանար լոկ եկեղեցական և կրթական գործերու սահմաններուն մէջ, և ոչ մէկ յօդուած հայկական նահանգներէն ներս տիրող թրքական հասարակարութիւններու մասին:

Թուրք կառավարութիւնը ուղեց շահագործել կեդրոնի Հայութեան խանդավառ ու խելակորոյս այս զգացումները, և աւելի լայն ազատութիւն կու տար եկեղեցական և կրթական այս տապաքէղներուն մէջ որպէսզի Հայոց խանդավառ միաքերը զրաղեալ պահէ և գաւառի Հայութեան վիճակով հետաքրքրուելու առիթը չունենայ, երբ անոնց բնաջնջումովը ծրագրուած էր սուլթաններու կողմէ:

Մինչ Պոլսոյ Հայութիւնը և մտաւորական խումբը եռանդուն ցոյցերով կը տօնէին սահմանադրութեան հռչակման տօնը և հայ մամուլը կը ջատագովէր անոր բարիքները, այդ պահուն գաւառի ճգմուած ժողովուրդը կու լար տառապանքի մէջ և Հայաստանի զանազան անկիւններէն պատրիարքարան կը հասնէին ահարկու ոճիրներու տեղեկագրութիւններ, որոնց մէկ օրինակը կու տանք «Մասիս»էն քաղուած. «Ալաեկերսի մօս, Իւչ-Քիլիսէի վանքի միաբաններու կողմէ ազգաքին պատրիարքարանը եկած մի նամակ հետեւեալն էր գրում: Աւագ Չորեքաբքի գիւրբազմաթիւ Քիւրդեր վանքի քանդուած պատից ներս են մտնում, վանահայր ծերունի Սիմեոն վարդապետի վրայ յարձակում եւ կտորկտոր յօռոտում: Ապա կողոպտում են վանքը եւ մօսակայ մի քանի եկեղեցիներ»: (ՄԱՍԻՍ 1860 թ. 28 Ապրիլ):

Գործուած ոճիրներէն ուրիշ գէպեր. «Թեփրսաղի այգիների մէջ բուրք պահապանը սպանում է 18 օտարական մի անմեղ հայ պատանի: Ապա մեկնում է եւ հանդիպելով մի հայ հողագործի, ասում է նրան.— «Կէք պիտի ազ սու կեսթիւր շու եսքան կեաւուրա, վուրսում, կեպերսին, կիթսին»...: ՄԱՍԻՍ, 1860 թ. 29 Սեպտ.):

1862-ի Օգոստոսի վերջերուն, Պրուսայէն կը գրեն Կ. Պոլիս. «Այսեղ ասկէց 5-6 օր առաջ Պապա Սուլթան քիւրք գիւղի բնակիչներէն ումանք, զեն ի ձեռքին ննիճէ հայ գիւղը կոխեցին. գիւղին խանութները կողոպտեցին, ոչխարները սպաննեցին... բնակիչները խօսեանգեցին... Գեղէն դուրս ելլելուն պէս՝ հայ կին մը տեսան... բռնեցին ու հետեւին օտարան: Ուրիշ օր մ'ալ քանի մը

խելոյն Հայեր բռնեցին ու եղների պէս կառքի մը լծելով, փառել
սւին, մինչեւ որ ոյծերնին սպառեցաւ: (ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ,
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՈՒԹԻՒՆ, հատոր երկրորդ,
էջ 15),

Սահմանադրութեան պահանջներուն հիման վրայ գա-
ւառներէն պատրիարքարան տեղացող բողոքներն ու գանգա-
տները, և թուրքերու ջարդերէն պատժող տեղեկագիրները,
պատրիարքարանի կողմէ քաղաքներու վերածուելով կը շրջ-
կուէին սուլթանին և եւրոպական դեսպանատուներուն: Պատ-
րիարքարանի այս արարքը որպէս յանցանք կը նկատուէր
սուլթաններու կողմէ, և փոխանակ քաղաքները նկատի ունե-
նալու և հալածանքը մեղմացնելու, աւելի կը սաստկացնէին
հարստահարութիւնները և կեղեքումները հայկական գաւառնե-
րէն ներս: Այս պատրուակին տակ սուլթանական կառավարու-
թիւնը ուզեց խեղդել սահմանադրութիւնը իր սողմին մէջ և
խարանեց անոր գործադրութիւնը, սակայն երկու տարի ետք
տեղի տուաւ և վերահաստատեց շնորհիւ Զէյթունի քաջարի
լեւոնականներու ըմբոստութեան սյոխն, որ կը զուգադիպէր
սահմանադրութեան հռչակման թուականներուն:

Սահմանադրութեան պահանջներուն հիման վրայ սուլ-
թաններու կողմէ շռայլուած ազատութիւններն ու առանձնա-
շնորհումները մակերեսային և կեղծ էին: Հայն ազատութիւն
կու տար վարժարաններու հիմնարկութեան, գրականութեան
զարգացման, բեմի և թատրոնի ներկայացումներուն, միւս
կողմէ սակայն թուրք կրթական քննիչներու և գաղանի զապ-
թիէներու խիստ հակակշիռին տակ կ'առնէր վարժարաններու
դասաւանդութիւնները և թատրոններն ու բեմերը: Վարժա-
րաններու դասագիրքերը, կրօնական, գրական, պատմական և
թատերական բոլոր հեղինակութիւնները կրթական նախարա-
րութեան կողմէ խստիւ քննութեան ենթարկուելէ ետք միայն
կ'արտօնուէին հրատարակութեան տրուիլ, և բոլոր տպագրեալ
դասագիրքերը իրենց առաջին էջին վրայ կը կրէին կրթա-
կան տեսուչի արտօնագիրի օրինակը և կնիքը: Այսպէս՝ «Մեա-
րիՅը ումումիէ բուխսաքնամեսի իյէ քապ օլումումուս քը, կրթա-
կան նախարարութեան հրամանաւ տպուած է): Դասագիրքերու
և այլ գրական ու պատմական հրատարակութիւններու մէջ
կարելի չէր գտնել հայրենիք, Հայրենացի, Հայոց պատմութիւն,

հայկական կառավարութիւն, հայ ազգ և ազատութիւն բառերը(*), ոչ ալ հատուած մը, որոնք շօշափէին հայ ժողովուրդի քաղաքական անցեալը Հայու հայրենիքին մէջ: Թուրք սուլթաններու կողմէ շնորհուած և Հայերու կողմէ խանդավառօրէն հրաշակուած ազգային սահմանադրութիւնը իր հետ կը բերէր այս օրինակ լայն, բայց անհարազատ ազատութիւն մը, որովհետեւ Թուրքը գիտէր թէ Հայը միւս ազգերուն նման զէնքը ձեռքը չէր պահանջեր իր իրաւունքը, այլ զայն ստանալու համար կ'ազդերսէր ու կը խնդրէր:

Խրիմեան պատրիարք զգաց սուլթանի կառավարութեան բոլոր այս դիւային ծրագիրներուն յետին նպատակը. ուստի բողոք կը բարձրացնէր և կը պայքարէր ազգային ժողովներուն մէջ և էրզրումէն մինչեւ Տիգրանակերտ հայկական նահանգներուն մէջ գործուած ոճիրներու ընդհանուր անդեկողորդ պատարասել տալով սուլթանին կը զրկէր: Հայրենասէր պատրիարքը կը դատապարտէր միաժամանակ սահմանադրութեան օխալ հիմունքները և զայն կը նմանեցնէր քառակուսի անիւի մը, որ չէր սահեր, այլ կը դանդաղէր: Կ'առաջարկէր վերակազմել այդ մեքենան և սահմանադրութեան օրէնքները յարմարցնել գաւառի Հայութեան պահանջներուն, փոխել անոր մէջ աիրոզ վարչական ձեւը, դասել իրարմէ Պոլսոյ և գաւառի գործերը և լայնցնել Պատրիարքի իրաւասութիւնները:

Խրիմեանի հետ շատեր եւս կը քննադատէին սահմանադրութիւնը և դէմ կ'արտայայտուէին անոր հիմնող իրներուն խաղաղասէր և որինապահ հրահանգներուն, որոնք ազգին փրկութիւնը կը վնասէին միմիայն դպրոցի, եկեղեցիի, վանքերու, մամուլի, թատրոնի և բեմի հետադարձական անիմաստ մարդանոցներու և պոռժառախօսութիւններու մէջ, որոնք աւելի պատճառ կը դառնային Թուրքերու թշնամութեան և գետին կը պատրաստէին ապագայ զանգուածային ջարդերու(**): Քննա-

(*) Մեր օրերուն մինչեւ 1908 օսմանեան սահմանադրութեան թուականը, բոլոր հայկական հրատարակութիւնները եւ դպրոցական դասագիրքերը կը կրէին կրթական նախարարութեան հրամանագիրի այդ օրինակը:

(**) Ինչ որ անխուսափելի էր կատարուեցաւ, եւ 1894—96 թուականներուն հայկական նահանգներու կոտորածը սահմանադրութեան ղեկավարներու անխոյսեմութեան հետեւանլին էր, որոնք պատրաստած էին միմիայն «վարժապետ» եւ «տիրացու» սերունդ մը՝ կռուող Թուրքին դէմ:

դատներ կը յամառէին և կ'ըսէին, սւսման և գիտութեան հետ
պէտք է ներշնչել նաեւ փոքր ինչ առնական շունչ և պայքա-
րող սղի, և պատրաստել նոր սերունդ մը, որպէսզի կտրենան
գիմադրել ապագայ քաղաքական վաթորիկներուն:

Գաւառի Հայութեան ցաւերով տարուած և անոնց դա-
տին նուիրուած պատրիարքը իր համախոհներով, ազգային
ժողովներու մէջ մէկ կողմէն կը պայքարէր Սահմանադրութեան
վերաքննութեան համար, որպէսզի անոր կանոնադիրին մէջ
մացունէր լատին մը աղղով գաւառի Հայութեան անունը, միւս
կողմէն խստիւ կը պահանջէր կեդրոնական կառավարութենէն
իր սւշադրութիւնը դարձնել գաւառի Հայութեան վրայ, դար-
ման տանելու համար Թուրքերու կողմէ գործուած չարիքնե-
րուն:

Յանգուգն ու խիզախ Պատրիարքի այս գործունէու-
թիւնը հակառակ էր Թուրքերու ծրագիրներուն, սւստի դժուա-
րութեան կը բախէր պատրիարքը: Ազգային ժողովներու մէջ,
պատրիարքի ծրագիրներուն հակառակորդ ջոջերը, որոնք
աւանդական երկչառութեան և սարկութեան մէջ մեծցած էին
և անոնց համար սահմանադրութեան վերաքննութիւնը և պայ-
քարող սերունդ մը պատրաստելու գաղափարը սուլթանի դէմ
ըմբոստութիւն կը նշանակէր, անդրդուելի կը մնային իրենց
ընդգիմութիւններուն մէջ, և պատրիարքը կը հռչակէին «հա-
կասահմանադրական», նոյնիսկ կը փորձէին ժողովուրդը գրգը-
ռել Պատրիարքին դէմ:

Այս պայմաններու տակ հայրենատէր պատրիարքը չէր
կրնար անվերջ շարունակել այս ապարդիւն պայքարը: Սւստի
կը ստիպուի հրաժարիլ (1873) և որպէս «անբաղձալի» կ'աք-
սորուի Երուսաղէմ, ուր կ'ապրի արգելափակ վիճակի մէջ:

Ազգային Սահմանադրութիւնը որքան որ քննադատու-
թիւններու տեղի տուաւ և ժամանակ մը զբաղեցուց պատրիար-
քարանը և ազգային ժողովները, և սակայն անոր զօրութեամբ
է որ ազգային, եկեղեցական, քաղաքական և վարչական իշ-
խանութիւնները յանձնուեցան ժողովուրդին և ասիկա առաջին
յեղափոխութիւնն էր որ կը դործուէր Արեւելքի մէջ և Հայը
կ'ապրէր սահմանադրական կեանքով և ռամկավարական ուղ-
ղութեամբ:

Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքներէն մին էր

նաեւ երկու հայ սեռի մանուկներու կրթութիւնը, որուն մասին հանրապետական Գրանտան պիտի մտածէր հազիւ քսան տարիներ հաք:

Յարգանք և պատիւ անոր հիմնադիրներուն և զիրենք ծնող ազգին:

Խրիմեան պատրիարքի մեկնումէն հաք, Պատրիարքութանի ծրարներուն մէջ կուտակուած բողոքի տեղեկագիրները, քանի մը տարիներ փոշիներու տակ մնալէ հաք, 1875 թուականին Ներսէս Պատրիարքի օրով կրկին հանդէս պիտի գար, երբ հայկական հարցը նոր փուլի մէջ պիտի մտնէր, և դիւանագիտական անփորձ ձախողանքներով պիտի ունենար իր անփառունակ վախճանը:

Ը.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԱՆՓԱՌՈՒՆԱԿ ՎԱԽՃԱՆԸ

ՀԱՅԵՐ ՈՐՊԷՍ ԱՆՓՈՐՁ ԴԻՒԱՆԱԳԷՏ

1860—1870 թուականները եթէ մտաւորական շարժման շրջանն էր, իրենց նպատակակէտ ունենալով ազգային սահմանադրութիւնը և անոր ընծայած բարիքները: 1870—1877 թուականները Հայոց քաղաքական կեանքի շրջանն է, ուր խօսքը գործի կ'անցնի և Հայկական Հարցը կը բռնորէ ձախողութիւններով ու սայթաքումներով լիցուն շրջան մը, որուն միակ պատասխանատուներն էին քրիստոնեայ կոչուած մեծ պետութիւնները՝ իրենց վարագուրուած խաղերով, և մեր եկեղեցական ու քաղաքական վարիչները՝ իրենց անփորձ ու անհեռատես քայլերով:

Հայ քաղաքական կեանքի ձախողութիւնը սկսած էր

արդէն 1853 թուականի Խորիմի պատերազմին, երբ Հայուն թշնամի թուրք դիւանագիտութիւնը իր յաջողութիւնը կը գտնէր՝ օգտուելով մեծ պետութիւններու հակամարտութիւններէն:

Խորիմի պատերազմէն ետք Անգլիա և Ֆրանսա՝ Ռուսիան հակակշռելու համար դարձան թուրքիոյ դաշնակիցները: Թուրք ճարպիկ դիւանագիտութիւնը գիտակ տնոնց նենգամտութիւններուն՝ կը շահագործէ մեծերու այս հակառակութիւնը:

Անգլիա և Ֆրանսա թուրքիոյ մէջ իրենց քաղաքական և տնտեսական շահերը ապահովելու և Ռուսիան մինակ չձգելու համար պատրուակ մը կը փնտռէին ներս թափանցելու. ուստի ամենէն դիւրին ճամբան՝ անաէր մնացած և թուրքերու քմահաճոյքին յանձնուած Հայերու անունը շահագործելն էր, և զայն կրնային իբր գործիք ծառայեցնել իրենց շահերուն:

Ֆրանսան, որպէս կաթոլիկ պետութիւն, արդէն իր խաբեբայ քարոզիչներով հող պատրաստած և Հայութիւնը ներքնապէս քայքայած էր. որով սուլթաններուն ընդունել տուաւ հայ-կաթոլիկ անունով անջատ համայնք մը,

Անգլիա որ իր կեղծաւոր միսիոնարներով արդէն որպէս գող մուտք գտած էր հայ տուներէն ներս, Ֆրանսայի օրինակին հետեւելով կազմեց հայ բոլոճական անունով անջատ համայնք մը:

Այս անամօթ հնարքներով քրիստոնեայ կոչուած Անգլիան և Ֆրանսան, իրենց քաղաքական և տնտեսական շահերը ապահովելու համար ոչխարի մորթով իրական գայլեր դարձած մօտեցան և երեքի բաժնեցին թուրքի ձեռքով արդէն յօշոտուած բաղամաշարչար Հայութիւնը և անոր երկիցս խաչուած ազգային եկեղեցին:

Այլեւս Հայկական Հարցը մեծերու ձեռքը գործիք էր դարձած, և ամէն անգամ որ նոր առանձնաշնորհումներ և նոր պահանջներ կ'ուղէին խլել թուրքի ձեռքէն, Հայկական Խնդիրը առաջ կը քշէին և իրենց պահանջը առնելէն ետք կրկին երեսի վրայ կը ձգէին: Այսպէս էր եղած Կիպրոս կղզիի հարցը 1877 թուականին, երբ թրքասէր Անգլիան Ռուսիոյ դէմ Թուրքիան պաշտպանելու և Հայկական Խնդիրը թաղելու համար՝ փոխարէն ստացած էր Կիպրոս կղզին:

Հայոց չար բախտէն 1870 թուականին գերման և ֆրանս

պատերազմին Պրանսայի պարտութենէն հաք, յանուն Գերմանիոյ չորրորդ պետութիւն մը հետ կ'առնէր թուրքիոյ որպէս բարեկամ, որ աւելի բարբարոս էր քան միւսները: Այս նոր պետութիւնը իր գոյութեան առաջին օրէն իսկ թշնամի դարձաւ Հայութեան և շարունակեց մնալ մինչեւ վերջ: Այս վերջինը եթէ միւսներէն առաւելութիւն մը ունէր, այն է թէ որպէս կեղծ բարեկամ չ'ներկայացաւ Հայուն, այլ սկիզբէն մինչեւ վերջ թշնամի դարձաւ, և իր շահուն համար միշտ չարիք մտածեց Հայերու հանդէպ: Անիկա թրքական հողին վրայ անտեսապէս զարգանալու և անոր աիրանալու պայքարին մէջ, իր ճամբուն վրայ կը գտնէր Հայը որպէս արգելք, վասնզի Հայերը իբրեւ առեւտրական ժողովուրդ մեծ դիրքի աիրացած էին: Ուստի որոշեց վերցնել այս արգելքը և յարմար առիթին կը սպասէր, ինչ որ ներկայացաւ և Գերմանը կատարելապէս յաջողեցաւ իր ծրագրին մէջ 1915—1920-ին Հայոց մեծ կղեր թուականներուն, թուրքերու ձեռքով մէկ միլիոն Հայերու բնաջնջման սճիրին բերելով իր դորձակցութիւնը:

1867 թուականին թուրք քաղաքական սեմին վրայ մուտք կը կոխէ սուլթաններէն ամենէն չարագործը և Հայոց հրդուհալ թշնամին Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, որ յետոյ պատճառ պիտի գառնար հայկական գաւառներու աւերման և հայ ժողովուրդի բնաջնջման: Իր գահակալութեան օրով գաւառի Հայութեան վիճակը աւելի վատթարացաւ, և այնտեղ ջարդն ու հալածանքը սովորական դէպքեր դարձան:

Դիւանագէտ սուլթանը կը զգար թէ մօտ ատենէն հետքապական թուրքիան իր ձեռքէն պիտի խլուէր կեառուր(*) կառավարութիւններու կողմէ, ինչպէս եղած էին Յունաստանը, Սերպիան ու հեռաւոր Լիբանան (1866): Ուստի որոշեց բնաջնջել հայկական գաւառներու բնակչութիւնը, որպէսզի գոնէ այդ հողամասը ազատուի օտար միջամտութենէ:

Արիւնոտ սուլթանի կտակածը իրականացած էր, և սլաւ ցեղեր ապստամբելով կ'ուզէին աիրանալ իրենց անկախութեան: Սուլթանը կանխելու համար ռուսական մօտակայ վասնդը, որ պիտի գար իր գահակալութենէն մէկ ատրի հաք, շնական

(*) Կ'ակնարկէ քրիստոնեայ մեծ պետութիւններուն:

մտածուածով մը, իր նախնիքներու նման օսմանեան սահմանադրութիւն անուենով կեղծ բարեկարգութիւն մը հրատարակեց, որպէս թէ հիմնուած է ճշմարտութեան և արդարութեան վրայ: Այդ կեղծ բարեկարգութիւնով սլաւ ցեղին կը խոստանար շնորհել իրենց ազգային բոլոր պահանջները:

1877 թուականին Ռուս և Թուրք պատերազմը յայտարարուած էր և յարմար առիթն էր Հայկական Հարցը իսպառլուծելու, քանի որ Հայաստան գրաւուած էր ռուսական բանակի կողմէ: Պատրիարք և Ազգային Ժողով կը մշակէին ծրագիր մը, որ տարուած էր սակայն կրօնական մտահոգութիւններով: Կը վախնային որ ռուսական բանակի կողմէ Հայաստանի գրաւումով կը վտանգուէր Հայ Եկեղեցիի անկախութիւնը և Հայութիւնը կը ձուլուէր Ռուսիոյ հետ:

Չուլուծի հաւանական վտանգը մէկ կողմէ, Կարմիր Սուլթանի կողմէ Հայաստանի նահանգները բարեկարգելու խոստումը միւս կողմէ՝ միացած էին նենգամիտ Անգլիոյ կեղծ խոստումներուն, որպէս թէ որոշած է Մեծ Հայաստան մը կազմել ապահովելու համար Հնդկաստանի այս ճամբան: Բոլոր այս դաւադրական խոստումները դժբախտաբար հրապուրեցին Պատրիարքը և Ազգային Ժողովը դէպի Թրքասիրութիւն և Թրքական քաղաքականութիւն և դարձան Թուրքիոյ հաւատարիմները մոռնալով երէկի հաքստահարութիւնները:

Պատրիարք և Ազգային Ժողով, աւելի առաջ գացին իրենց Թրքասիրութիւնը և դէպի Անգլիոյ քաղաքականութեան իրենց հակումը ցոյց տալու համար: Հայ երեսփոխաններ խոստումներ կու տային զիստորագրուելու թուրք բանակին մէջ և պատերազմելու ընդդէմ ռուս բանակին: Ռուսիա Հայոց այս քայլերուն կը հեռեւէր մի առ մի: Հայ քաղաքական կեանքի վարիչներու այս անհեռատես քայլերը դժբախտաբար քիչ ետք շատ սուղի պիտի նստէին հայ դատին համար:

Ռուս և Թուրք պատերազմը կը վերջանար Թրքական պարտութեամբ և ռուս բանակը գրաւած էր հայկական հողերը: Պատրիարքարան և Ազգ. Ժողով մէկ օրէն միւսը իրենց Թրքասիրութիւնը ռուսասիրութեան վերածելով կը փութան Սան-Սթեֆանոյ՝ իրենց հետ տանելով Հայկական Հարցը: Ռուսիա սակայն չէր մոռցած Հայոց Պատրիարքարանի երէկի բռնած թրքասէր և անգլիասէր ուղղութիւնը, և իր վրէժը լուծելու

յարմար առիթը գտած համարելով Սան-Սթեֆանոյի դաշնագիրին մէջ կը գետեղէ «16-րդ յօդուած»ը ի նպաստ Հայոց դատին, որ այնքան անորոշ իմաստ մը ունէր: Մինչ այս շրջանին նոյն Ռուսիան կը ստեղծէր Պուլկարիա մը և անկախութիւն կու տար Ռուսմանիոյ և Սերպիոյ: Ռուսիոյ կողմէ պահանջուած այդ դաշնագիրը, որ իր մէջ կը պարունակէր միանգամայն 16 րդ յօդուածը, Անգլիոյ և Թուրքիոյ դիւանագիտութիւններուն դէմ ուղղուած սպառնալիք մը և հարուած մըն էր միանգամայն, ըստ որուն Ռուսիա իր բանակը պիտի կարենար պահել գրաւեալ Հայաստանի մէջ:

Հայոց հարցի լուծման վերաբերեալ 16-րդ յօդուածի անիմաստ տրամադրութենէն յուսալքուած Պատրիարքարան և Ազգ. Ժողով, Անգլիոյ և Թուրքիոյ խորհուրդով աւելի նպաստաւոր որոշում մը կորզելու նպատակաւ կը դիմեն Պերլինի վեհաժողովին, ինչ որ Հայկական Հարցի նկատմամբ պարզապէս Պատրիարքարանի կողմէ եղած սայթաքումներու սրբագրութիւնն էր:

Սան-Սթեֆանոյի և Պերլինի երկու վեհաժողովներու մէջ Անգլիոյ և Ռուսիոյ հակամարտութենէն, որ այնքան վնասակար դարձաւ հայկական դատին համար, յաջող դուրս գալ չատ դժուարին դործ էր հայ անփորձ դիւանագիտութեան համար և անոր ձախողութիւնը անխուսափելի էր արդէն:

Հայկական Հարցը իսպառ թաղուած էր, կիպրոսը անոր գերեզմանը և Պերլինի վեհաժողովը անոր կափարիչը պիտի ըլլային, քանի որ Անգլիոյ ազդեցութեամբ Պերլինի վեհաժողովին առջեւ Հայկական Հարցի 16-րդ յօդուածը նմանապէս Անգլիոյ կողմէ պատրաստուած խաղ մըն էր Ռուսիոյ աշխարհակալ ձեռքը կեցնելու համար, և բան մը որ միաժամանակ Անգլիոյ կողմէ խոստացուած էր Թուրքին և անոր վստահութիւն ներշնչած այս մասին:

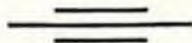
Հայկական Հարցը այլեւս անգլիական դաւադիր քաղաքականութեան զոհն էր և հայ ժողովուրդը անոր քաւութեան նոխազը:

Անգլիան, որ Մարտ 3-ին կը ստորագրէր Սան-Սթեֆանոյի դաշնագիրը իր 16-րդ յօդուածով, հինգ ամիս ետք Յուլիս 10-ին կը ստորագրէր Պերլինի դաշնագիրը իր 61-րդ յօդուածով, բայց միշտ ի վնաս Հայաստանին: Իսկ երկու դաշնա-

գիրներու միջեւ Յուլիս 7-ին կը ստորագրէր զաղանի դաշնադիր մը, Հայոց թշնամի Թուրքին հետ, որով Կիպրոսը կը ստանար հայկական պահանջները մեռցնելու համար:

Անգլիա իր պատմական դաւաճանութեամբ և իր թրքասիրութեամբ այնքան առաջ դնաց որ 1879 թուականին Հայաստանի վրայ հիւպատոս նշանակելու միջոցին «Հայաստան» անունը «Թիւրքիստան»ի փոխեց և մէկ անգամէն գրչի հարուածով մը Հայ անունը և Հայու հայրենիքը կը բնաջնջէր:

Քաղաքական այս ախուր դէպքերու լոյսին տակ Հայոց համար ո՛չ թէ ինքնավարութիւն, այլ պարզ բարեկարգութեան յոյսն իսկ կտրուած էր: Ռուս դիւանագիտութիւնը փոխուած և դարձած էր սուլթանի ձեռք բարեկամը, որ այնքան աղիտաւոր անդրադարձումներ պիտի ունենար Հայոց ճակատագիրին վրայ: Անիկա այլեւս չէր ուզեր միջամտել և գործել ի նպաստ Հայոց դատին և իրեն կարգախօս ընտրած էր «մեք կ'ուզեմք Հայաստանը տեսնել առանց Հայու»: Թուրքը այլեւս ազատ էր իր հայաջինջ քաղաքականութեան մէջ: Հայոց համար յոյսի դուռները փակուած էին և ուրիշ ելք չկար եթէ ոչ զէնքի, ուժի և յեղափոխութեան ճամբան, և պիտի ընդգրկէին զայն հակառակ իրենց կամքին որպէս վերջին յոյսը: Եւ այս յուսահատութեան տագնապին մէջէն էր որ հետագային ծնունդ պիտի առնէր հայ քաղաքական մարտական սերունդը, այն չուփով՝ ինչ չափով որ Թուրքի արիւնոտ բռնակալութիւնը կը ճնշէր հայ ժողովուրդին վրայ(*):

(*) Հայկական դատի ամբողջական ծալքերուն լրիւ տեղեկանալու համար հետաքրքիր ընթերցողներուն կը թելադրենք ուսումնասիրել Միքայէլ Վարանդեանի Հայկական Շարժման Կախապաւորութիւնը (հատոր երկրորդ) և Մուսեղ Սևոբեանի (երբեմնի Արքեպս.) Հայկական Հարցը եւ Անոր Փուլերը գործերը:

Թ.

ՀԱՅ ԵՒ ԹՈՒՐԿ ԹՇՆԱՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Հայկական դարաւոր ողբերգութիւնը, որ ի դորժ դր-
րուած է Թուրքերու կողմէ, մենք արդարեւ կոչեցինք հայկական
դիւանագիտական սայթաքում եւ ձախողութիւն, եւ վերագրե-
ցինք զայն հայ եկեղեցական եւ քաղաքական ղեկավարներու
անփորձութեան:

Մեր օրերու քաղաքական դէմքերը այս եղբրերգու-
թեան իրական պատճառները կը փնտռեն ոչ միայն հայ
դիւանագիտական տկարութեան եւ եւրոպական պետութիւննե-
րու քաղաքական հակամարտութիւններուն մէջ, այլ եւ հայ եւ
Թուրք երկու ցեղերու ծննդավայրերու աշխարհագրական դիր-
քերուն եւ անոնց ընդգրկած երկու տարրեր կրօնքներու հա-
կոտնեայ ազդեցութիւններուն մէջ: Անոնցմէ՝ լեռնական ու
նստակեաց Հայը, իր նախահայրերէն ժառանգած էր նահապե-
տական արօրը եւ վարժ էր հերկելու, մշակելու եւ արտադրելու:
Իսկ Թափառական ու խաշնարած Թուրքը, վարժ էր կողոպտե-
լու ու արշաւելու: Առաջինը՝ Խաշին ու Աւետարանին խոնար-
հութեամբ կը մօտենար մարդկութեան եւ կ'ըլլար օրհնութիւնը
հողին ու աշխատանքին: Երկրորդը՝ սուրի ու զէնքի տիրապե-
տութեամբ կը դառնար անէծքը ու անարգանքը քաղաքակիրթ
ցեղերուն:

Մարդկային ցեղերու զարգացման մէջ, անոնց ապրած միջավայրերու բնական զիրքերն ու բնութիւնը՝ միանալով հոգի աշխատանքին եւ անոնց ապրուստի ու սնունդի միջոցներուն, կը զարգնեն այդ ցեղերու իւրայատուկ «նկարագիր»ը եւ կը կազմեն միանգամայն անոնց ճակատագիրը։ Փամանակի ընթացքին թէեւ այդ ցեղերը կը փոխեն իրենց մայրենի ծննդավայրը եւ կ'անցնին աւելի հեռուոր հորիզոններ, սակայն անփոփոխ կը մնան իրենց ցեղային այն յատկութիւնները՝ որոնք ստացած էին եւ մշակած իրենց ծննդավայրի հաւաքական կեանքի շրջանակին մէջ, եւ երկար տարիներ անոնք չեն ենթարկուիր օտար երկիրներու քաղաքակրթական ազդեցութիւններուն։

Այսպէս եղած է թուրքը, որոնք իրենց նախնական միջավայրերէն դուրս չեն յարմարած քաղաքակրթ ազդերու հետ եւ պահած են իրենց ցեղային վայրագ յատկութիւնները՝ որոնք վաստակած էին իրենց նախնական ստապին մէջ։

Նախքան մահմետական թուրքին մենք ճանչցանք արդէն բուն թուրքը որպէս խաչնարած զանդուածներ իրենց մայր հայրենիքին մէջ։ Այն անտապառներէն ուրիշ դուրս եկած էին Սելճուկներ, թաթարներ եւ Մոնղոլներ, նոյն այդ միջավայրին մէջ է որ թուրքը կազմած է իր առաջին ասպատակող կարաւանը եւ սուրով ու հուրով լայնածուալ տարածութիւններ անցնելով՝ իր ետին ձգած է «մահ» եւ «աւեր» միայն։

Մարդկային այս «հրոսախումբերը» որոնք այդ անսահման անտապառներուն մէջ կ'ապրէին ցիր ու ցան ու նահապետական կեանքով, պէտք չ'ունէին հողեր հերկելու, անտառներ կտրելու եւ հաղորդակցութեան ճամբաներ չինելու տաժանակիր աշխատանքին։ Այն տեղ ամէն կողմ իրիկ պատրաստ էին, հարթ ու տափաւրակ ճամբաներ եւ ընդարձակ ու խոտուէտ արօտավայրեր իրենց բազմաթիւ ձիերուն եւ ոչխարի հօտերուն համար։ Թուրքի հայրենիքի աշխարհադրական այս զիրքը դրած էր իր հզօր դրոշմը թուրք ցեղի նկարագիրին վրայ եւ դոյն վարժեցուցած էր «ծուլութեան», «ձիարչու»ի եւ «կողոպուտ»ի։

Թուրք նահապետ Օխուզը, այդ միջավայրին մէջ թուրք դատակներուն չէր տուած ո'չ արօր եւ ո'չ ալ կացին, այլ միայն նետ ու

աղեղ, եւ այս պայմաններու տակ ապահովելու համար անոնց ապ-
րուստի միջոցները, կը զարգացնէր թուրքերու մէջ սաղմական եւ
աշխարհակալի բնույդը եւ ուրիշներու վատտակով ապրելու տրա-
մադրութիւնը:

Այսպէս, մանկութենէ սուրի, կողոպուտի եւ սաղմական տը-
ուեստի վարժ թուրքը, իր նկարագրին վրայ իւրացուցած ըլլալով
տիրապետող ցեղի մը յատուկ բոլոր յատկութիւնները, կ'արհա-
մարհէր հաստատուն բնակութիւնը, չարքաշ եւ արդիւնաւոր աշխա-
տանքը, այնպէս որ թուրքեր իրենց համար անպատուութիւն կը
համարէին հողացին աշխատանքը եւ կ'ըսէին արօք մտած տունը
սատանայ կը մտնէ, եւ այն հաւատքը ունէին թէ՛ այդ անտանի
աշխատանքը Ալլահի կողմէ տրուած է միայն իրենց հպատակ զերի
կեալութեան, եւ իրենք անոնց այդ աշխատանքէն պէտք էր առ-
նէին իրենց մեծ բաժինը:

Մէկ կողմէն ծոյլ ու թալլելու վարժ թուրք ցեղի տնտեսա-
կան կեանքը, միւս կողմէ իշխելու եւ տիրելու անոնց ներքին տեն-
չը, պատճառ դարձան որ անոնք իրենց ցեղակից ճենկիլիսաններու
եւ Լէնկիթիմուրներու ճամբով չարունակեն իրենց արշաւանքները
դէպի նստակեաց եւ երկրագործ ժողովուրդներու հայրենիքը, ուր
անոնք խաղաղ աշխատանքի լծուած անկարող կը մնային իրենք
զիրենք պաշտպանելու այս վայրագ «հորդաներ»ուն դէմ: Անոնք
երկիրներ կը նուաճէին եւ անոնց բնակիչները կը ճանչնային որ-
պէս ստրուկներ ու զերի հպատակներ:

Աշխարհակալ ձգտումներով արշաւող այս կոտորի կարուա-
նը նոր երկիրներ գրաւելով կը հասնէր Հայոց աշխարհ եւ փոքր
Ասիա, ուր հիւժուած եւ ուժասպառ երկիրներէն Արարական խա-
լիֆայութիւնը եւ շատ քիչ զարգացած Պարսկաստանը մէկը միւսի
ետեւէն կ'իյնային այս թարմ ու կորովի ուժին տոջեւ, կը խոր-
տակուէր ծերացած ու ներքին երկպառակութիւններով եւ «կրօնա-
կան» սին հակամարտութիւններով տարուած Բիւզանդիոնը: Թուր-
քեր կ'իշխէին այս երկիրներուն վրայ առանց կարենալ կոտորարել
զիտնալու սակայն, եւ եղան ոչ թէ արդար կոտորելիներ՝ այլ տի-
րող բռնապետներ:

Զէնքի ուժով կազմակերպուած այս նոր պետութիւնը ծայրէ
ի ծայր կը կրէր զինուորական գորութիւն: Մահմետական կրօնքը
կուգար աւելի հրահրելու թուրքի վայրագ բնույդները եւ նախկին
թուրք գորավարը այլ եւս դարձած էր «աշխարհիկ» եւ «հոգեւոր»

իշխանութիւններով օժտուած Սուլթան: Անիկա երկրի վրայ «Աստուծոյ փոխանորդն» ու ստուէրն էր (զըլուլլահ): Կրնար իր ուզած ատեն ջարդել, փշրել միլիոնաւոր հպատակները: Այդ սուլթաններն էին որոնք ստեղծեցին, ինչպէս մենք տեսանք, թուրքի եւ քրիստոնեայ հպատակներու միջեւ խտրականութեան ոգին, եւ Յնիչէրիութեան անարդ գրութիւնը որոնք այնքան չարիքներու պատճառ դարձած էին:

Այդ վաշխառու թուրքը վերջապէս կուզայ կը հաստատուի մեր դժբախտ Հայրենիքին մէջ իր բռնակալի շարունակական կեղեքումներով: Այժմ երկու ցեղ դէմ դիմաց, մէկը պատերազմող ու ջարդող, միւսը նուառտ «ծառայ» եւ թուր ծանր աշխատանքները տանող: Մէկ կողմէ թուրքը կ'արշաւէ, կ'աւերէ ամէնուրեք Հայ քաղաքներ ու գիւղեր. կը ջնջէ մարդկային կեանքեր, միւս կողմէ Հայը հրաշագործ համբերութեամբ կը շարունակէ իր խաղաղ ու շինարար աշխատանքը, կը վերաշինէ քանդուած քաղաքներն ու գիւղերը:

Մինչ ծոյլ ու կոյրպուտի վարժ թուրքը իր նախնական միջավայրին մէջ կ'արհամարհէր հոգային աշխատանքը ուր այնքան տանելի էր եւ չէր կարօտէր մեծ գործի, միւս կողմէ Հայը իր հայրենի մեծաշունչ լեռներուն դաժան կլիմային տակ դժուարին պայմաններով, որպէս մեծադոյն արժէքներ, ընդգրկած էր մարդկային քաղաքակրթութեան երկու կարեւոր ճիւղերը՝ երկրագործութիւնն ու առեւտուրը: Առաջինով՝ Հայը օգտակար կը հանդիսանար իր Մայր երկրի անտեսական զարգացման եւ բարդաւաճման, իսկ երկրորդով՝ միջնորդ կը դառնար առեւտրական հազարակցութիւններու եւրոպական երկիրներու միջեւ. եւ քաղաքակրթութեան խորհրդանիշ առեւտրական կարուաններ հանդարտ ու անվախ կ'անցնէին Հայու հայրենիքէն առաջնորդութեամբ Հայ կարաւաններու: Անոնք կ'արհամարհէին իրենց ճամբուն վրայ բարբարոս թուրքերու եւ այլ թուրք ցեղախումբերու բոլոր խոչընդոտներն ու տիրող քաղաքական վտանգները, որոնց աղիւցութիւններուն տակ անյայտացած էին իրենց շինիչ քաղաքակրթութեամբ հին Բարեւոյնն ու Ասորեստանը: (*)

(*) Այսօր մեր օրերու համրապետական կոչուած գինուորական թուրքիան եւ բուրժ ժողովուրդը տարբեր վիճակ մը չեն ներկայացներ սուլթաններու օրով մեր հանչցած թուրքիայէն: Միշտ կեղծ խոստումներով կայսերապաշտ պետութիւնները խարոզ եւ երկիրը տնտեսապէս փնացնող նոյն յետամնաց թուրքիան է:

Հայ եւ թուրք թշնամութիւններու երկրորդ ներքին պատճառը կը կազմէ անոնց դաւանած երկու տարրեր կրօնքներու վարդապետութիւնները, որոնց ներհակ գաղափարներու ներդարձութեան տակ Հայ եւ թուրք երկու ցեղեր դարձած են իրարու դէմ դարաւոր թշնամիներ եւ տեղի տուած ջարդերու եւ զժրախտութիւններու:

Քրիստոնէական կրօնքը, որու հարապատ պաշտպանը եղած է Հայ ժողովուրդը, իր դարաւոր նահատակութեամբ եւ իր համամարդկային սկզբունքով՝ հիմնուած ըլլալով եղբայրութեան եւ հաւասարութեան վրայ՝ խտիր չի գներ մարդկանց միջեւ, եւ ո՛չ ալ մէկը միւսին ծառայելու եւ իշխելու ոգին կը ներշնչէ իր պատուէրներով: Անիկա կը դատապարտէ ծուլութիւնը, յափշտակութիւնը, մարդասպանութիւնը, գէնըր ու բռնութիւնը, եւ կը նուիրադործէ աշխատանքը «...քրտամբ երեսաց քոց կերիցես զիաց քոյ...» պատգամով: Պատուէր կուտայ իր հաւատացեալներուն սիրոյ, համերաշխութեան եւ խաղաղ կեանքի, «...Սիրեցէ՛ք զմիմիանս, բարի արարէ՛ք ատելաց ձերոյ...»(*)

Մահմետական կրօնքը եւս իր կարգին ունի սպինը եւ վեհանձն ներշնչումներ, որ տարրեր չէ քրիստոնէական կրօնի բարոյական վարդապետութիւններէն: Անոր բարոյական սկզբունքները նոյնպէս հիմնուած ըլլալով «պատուութեան» եւ «եղբայրական» սի-

ինչպէս նաեւ աշխատանքէ զուրկ եւ ստեղծագործելու անընդունակ եւ օտարներու դրամներով ապրող միեւնոյն մուրացկան, ջարդարար եւ քալանձի քուրմ է: Մինչ իր սահմանին կից եւ իր իսկ ձեռքով բնաջնջուած երէկի Հայոց հայրենիքը իր սահմանափակ տարածութեամբ՝ այսօր կը գտնուի տնտեսապէս եւ քաղաքականապէս բարգաւաճ եւ աչքառու դիրքի մը վրայ, եւ շնորհիւ հայ հրաշագործ մտքին անիկա դարձած է գիտութեան եւ գրական ստեղծագործութիւններու կեդրոնալայր, որով կը միանայ եւ մաս կը կազմէ աշխարհի խաղաղութեան եւ ննջուած ազգերու ազատութեան ձգտող Սովետական միութեան մեծ ընտանիքին:

(*) Քրիստոնէական կրօնքի հիմնադիրի քարոզութիւնները եւ սկզբնական քրիստոնէութիւնը իր խորքին մէջ «նամկավարական» է, եւ կը համապատասխանէ մեր օրերու ընկերվարական (կոմիւնիստական) սկզբունքին: Առաջին քրիստոնեայ համայնքները որպէս նահապետական ընկերվարականներ (կոմիւնիստներ) չէին ճանչնար «անհատական» եւ «անձնական» սեպականութիւնը եւ իրենց այս ռամկաշունչ ոգիով յարմարած էին հասարակական հոսանքին (սոցիալիզմին) շուրջ: Այնպէս որ, եին ու մոր ընկերվարական (սոցիալիստական) առաջնորդներէն շատեր դիմեցին նախնական քրիստոնէութեան հաւասարապաշտ

րոյ վրայ, կը դրուատէ մէկ կրօնքի շուրջ ընդհանուր համայնք մը կազմելու հասարակական գաղափարը:

Սպառազինուած եւ յաղթանակի իր նուաճումներով չփացած Օսմանցի թուրքը մէկ կողմ ձգեց Մահմետական կրօնական Ս. Գիրքի (Ղուրանի) եղբայրական եւ հաշտարար պատուէրները, որոնք տրուած էին ոչ Մահմետականներու հանդէպ: Սուլթաններ՝ ջարդարար ու թալանող թուրք ցեղի վայրագ կիրքերը յաղեցնելու համար, ընդունեցին Ղուրանին միայն ՍՈՒՐ եւ ԿՈՒՒԻ, ՇէրիԱթ եւ ՃիՀԱՏ ծանօթ գլուխները, որոնք ընդլայնելով եւ խեղաթիւրելով հռչակեցին որպէս «օրէնք» եւ «օրինադիրք»:

ՇէրիԱթը թուրք սուլթաններու կողմէ յղացուած եւ միւլթ-թիին կողմէ վաւերացուած հրէշային Օրինադիրք մըն է, որով կը նուիրադործէ ջարդը քրիստոնեաներու հանդէպ, եւ իրաւունք կու տայ թուրքին հալածելու եւ կողոպտելու «Կեալուր»ները: Շէրիա-Քի զօրութեամբ քրիստոնեան եւ Հայը «Կեալուր»ներ (անհաւատներ) եւ «Րայա»ներ (անաստուածներ) են իսկ թուրքը «ուղղափառ»: Անոնք քաղաքացիներ չէին՝ այլ սոսկ թուրքին հարկատու ստրուկներ էին, եւ անոր տիրապետութեան յանձնուած գերիներ:

Սուլթան եւ կառավարութիւն պէտք էր հնազանդէին այս չարաշուք Շէրիաքի օրէնքին, եւ պէտք չէր որ անաստէին անոր տառերուն ու հրահանգներուն: 1839, 1856 եւ 1876 թուականներուն թուրք սուլթաններ երբ իրենց երկրէն ներս տիրող անարդարութիւններուն եւ բռնակալութիւններուն վերջ տալու համար կը հռչակէին Թանգիմաթ եւ Իսլահաթ եւ օսմանեան «սահմանադրութիւն» անուններով բարենորոգման ծրագիրներ, այս իսկ էր պատճառը որ անոնք անկարող կը գտնուէին այդ ծրագիրներու գործադրութեանց մէջ, քանի որ Շէրիաքի օրէնքը կ'արդիւէր քրիստոնեայ հպատակներու համար ազատ ապրելու իրաւունքը:

Ինչ որ քրիստոնէական կրօնքը իր հաւատացեալներուն կը

հրահանգներուն: Անոնք հետզհետէ բանուորական սոցիալիստական գանգուածային իրենց արիւնոտ շարժումներով, պատրաստեցին մեր օրերու սոցիալիստական համաշխարհային հոսանքը, որ մեզի ծանօթ է այսօր կօմիւնիստ (համայնավար) անունով: Հոգ չէ թէ ժամանակի ընթացքին խեղաթիւրուեցաւ քրիստոնէական կրօնքի այս համաւարդկային սկզբունքը եւ դարձաւ քրիստոնեայ միապետական եկեղեցիներու ումանց սեպիականութիւնը եւ աղբիւրը անոնց հարստահարութեանց եւ շահագործման: Եկեղեցին անոր սրբազան ազատութիւնը եւ տիրեցիմ բռնապետական օրէնքներով իրենց հաւատացեալներու մտքերուն եւ հոգիներուն վրայ:

ներչնչէ խոնարհութեան, համբերութեան եւ ներողամտութեան ուղի, չարիքի դէմ բարիք եւ ապա յաւիտենականութիւն, Շէրիաքը նոյն նպատակին համար փոխան խոնարհութեան եւ համբերութեան կը մղէ իր հաւատացեալ թուրքը կեանքներու դէմ դէպի բմբոսութիւն, կռիւ եւ նահատակութիւն (չէհիտ) ապա երկնային գրարախտ, ուր անոնք շրջապատուած պիտի գտնուին զեղեցիկ ու փափկասուն հիւրիներով:

Իրենց գոյութեան թուականներէն սկսեալ մինչեւ այսօր երբ թուրք սուլթաններ, կառավարութիւն եւ ժողովուրդ կը քարոզեն, կը կողոպտեն հայերը եւ կ'աւերեն անոնց սրբավայրերը, քաղաքներն ու գիւղերը, անոնք կ'առաջնորդուին Շէրիաքի ոճրային այս օրէնքներէն (*):

ՃԻՀԱՏՐ եւս չէրիաթի օրէնքին նման Ղուրանի կարեւոր գլուխներէն մէկն է, եւ բառական իմաստով կը թարգմանուի կրօնական Պատերազմ: Անոր պատուէրները կը կրեն լոկ Մահմետական կրօնքի փարզապետութիւններուն համար կռուելու ու պատերազմելու բնոյթը, այնպէս որ իր հաւատացեալներու կողմէ անոնց դործադրութիւնը կ'երաշխաւորէ համանուն կրօնքի տեւականութիւնն ու յաւիտենականութիւնը: Որպէս «Ղուրան»ի սրբազան պատուէրներէն մին՝ բոլոր Մահմետական հաւատացեալներուն զերազոյն պարտականութիւնն է հնազանդիլ անոր հրահանգներուն, թէ եւ ոչ զխտակցարար՝ այլ կոյր զզայուսով ու հնազանդութեամբ:

Ճիհատի հրամանները իրենց խորքին մէջ ունին թէ եւ տեւութեան սերմեր ոչ-մահմետական կրօնքին պատկանող ազգերու հանդէպ, սակայն պարզ ակնարկներ են չափաւորեալ սահմանի մէջ: Անոնք ունին միանշանակ յորպէս լաւազոյն սկզբունք համաժողովրդային եւ զանգուածային շարժում ու պայքար սակզծող հրա-

(*) Ականատեսի վկայութիւններէս քաղելով 1914—1920 մեծ եղեռնի քուականներուն երբ քուրք խուժանը ամէն ուրեք անխնայ կը քարոզէր եւ կացիւնսար կը գլխատէր բազմահազար հայ մտաւորականներ, եկեղեցականներ, առեւտրականներ, արուեստագէտներ, եղի մշակներ եւ երիտասարդներ. եւ երբ տարագրութեան նամբուն վրայ քուրք ժամտարմաներ իրենց պաշտպանութեան յանձնուած անտիրական կարասներէն բազմահազար կիներու մէջէն յղի մայրերուն արգանդները ճեղքելով փոքրիկները կը հանէին եւ անգործէն իրենց սուրբներուն ծայրերէն կը ճօճէին եւ ուրախութեան ու ծաղրանքի ռոնդներով Ալլահ Ալլահ կը գոռային եւ մարդկայնօրէն երբեք չէին խղիւղաւորէր, անոնք ուղղակի քուրք Շէրիաթի սրբազան պատուէրներուն դէմ իրենց պարտականութիւնը կը կատարէին:

հանդներ՝ բոլոր անոնց դէմ որոնք թշնամի են Մահմետական կըրօնքին եւ անոր զաղափարի ծաւարման եւ ի հարկին պատերազմ նախադարձակներուն դէմ, ինչ որ կը համապատասխանէ մեր օրերու «կոմիւնիստական» սկզբունքներուն:

Շէրիաքի օրէնքին նման Ճիհաադի պատուէրներն ալ եղծուած են թուրք սուլթաններու կողմէ, հրահրելու եւ իրենց քաղաքական նպատակներուն ծառայեցնելու համար թուրքերու կոյր ու մուկնանց միաբերը, եւ առաջնորդել զանոնք դէպի ատելութիւն եւ կռիւ քրիստոնեայ հպատակներուն եւ պետութիւններուն հանդէպ:

Ճիհաադի յայտարարութենէն ետք, բազմամիլիոն թուրք զանգուածներ մեծ ու փոքր ինչ զանակարգի ալ պատկանին բոլորը անխտիր զինուորներ են: Այդ կոչին առջեւ անոնք ալլելս «մարդ»եր չեն, ալլ ստրկական հնազանդութեամբ լարուած կատաղի մարդ մեքենաներ, որոնք կազմ ու պատրաստ են կռուելու, մահուան ու նահատակութեան գիմելու անտրտունջ: Ինչպէս թուրքեր սովոր էին ըսել, Ճիհաադի այս կոչին պէտք է մասնակցին «իմամ ասասը իլէ, չիֆրնի մէսէսի իլէ», (թուրք կրօնապետը իր հովուական ցուպով, եւ թուրք հաղաղործը իր ծամակով): (*)

Օսմանեան կառավարութեան քաղաքական պատմութեան մէջ Ճիհաադի յայտարարութիւնը ունի իր մեծ արժէքը ու նշանակութիւնը: Սուլթաններ Ճիհաադի այս կոչին խանդավառ հանդամանք տալու եւ թուրք խուժանի զգացումները զրդուելու համար, երկրի ամէն կողմերը մեծ քաղաքներու ընդարձակ հրապարակներուն վրայ կը կատարուէին հսկայական մարդկային համախմբումներ, ուր ներկայ կը պանուէին չրջակայ քաղաքներու ու գիւղերու հայ եւ թուրք բնակչութիւնները, զինուորական, քաղաքական եւ կրօնական պետերը, վարժարաններու աշակերտութիւնները իրենց կազմով, քաղաքապետներն ու թաղապետները:

Կրօնական քօղին տակ սարքուած այս խուժանավար հաւաքոյթները, սուլթանական կառավարութեան համար ազգային տօնի կերպարանքը ունի, ուր հրապարակաւ եւ հանդիսաւոր կերպով կը կատարուին թուրք խուժանի կողմէ Կեալուրներու դէմ պատերազմելու եւ զանոնք ջարդելու երդման արարողութիւնները եւ հնազանդութեան ուխտը դէպի իրենց «Ալլահ»ը, «մարդարէն» եւ «սուլթան»ը:

(*) Ծանակ.— Արօր մաքրելու գաւազան:

Ճիհատի այս կոչին զէնքով մասնակցելու համար թուրք երկրի բանտերէն ազատ կ'արձակուին մահուան դատապարտուած ոճրագործները, զոգներն ու մարդասպանները՝ որոնց թիւը այնքան շատ են թուրք բանտերու մէջ:

Կ'արժէ դիտել Ճիհատի կոչին նուիրուած թուրք բաղմահազար խուժանի երդման հրապարակային այս անօրինակ արարողութիւնը իր ամբողջական ահարկու վայրագութեան մէջ, որով թուրքը կը դառնայ կատաղի արարած եւ կ'առաջնորդուի կռուի ու նահատակութեան՝ ոչ կրօնակից քրիստոնեայ ազգերու դէմ, որոնք ներկայ գտնուած եմ:

1914-ին յառաջին համաշխարհային մեծ պատերազմի թուականին էր, երբ թուրք Իթիհատական կառավարութիւնը եւս իր կարգին պատերազմի մտած էր եւ Ճիհատ յայտարարած քրիստոնեայ մեծ պետութիւններու դէմ:

Գարնան ամիսներուն էր, Ճիհատի երդման արարողութիւնը տեղի կ'ունենար Կեսարիոյ Նիրզէ քաղաքի եզերքը «Չայըլըխ» կոչուած հրապարակին վրայ: Հանդէսին ներկայ գտնուելու համար ուրիշներու կարդին հրաւիրուած էինք նաեւ Ս. Կարապետ վանքի միաբանութիւնը եւ զիշերօթիկ վարժարանի ուսուցչական եւ աշակերտական կազմը, եւ օրուայ տօնին առթիւ բանախօսելու հրաւեր ստացած էր վարժարանիս ուսուցիչ եւ քաջ տաճկապէտ Թալասցի Գրիգոր Էֆէնտի Ալշըճեանը:

Բարձր ատեանի մը վրայ դիրք բռնած էին Կեսարիոյ միւլթէ-սարըֆը, Էվէրէկի զայմագամը, զինուորական պէտեր, Կեսարիոյ Հայոց Առաջնորդ Խոսրով ծայրագոյն վարդապետ Պէհրիկեանը (յետոյ եպիսկոպոս), թուրք եւ յոյն կրօնապետներ, դաւառի քաղաքապետներն ու թաղապետները: Համախմբուած էին նաեւ Թալասի, Կէրմիրի, Էֆէրէի, Պէլէկէսի, Մուհճուսունի եւ այլ քաղաքներու ու զիւղերու բաղմահազար թուրքերը՝ որոնք կազմած էին բոլորածեւ հսկայական շրջանակ մը:

Այս ընդարձակ շրջանակին մէջտեղ իրենց հրէշային ու այլանդակ կերպարանքներով հարիւրաւոր թուրքեր կը խաղային, եւ իրենց կատաղի ոռնոցներով դէպի երկինք ցատկելով՝ օդին մէջ կը ճօճէին իրենց ձեռքերուն մէջ բռնած սուրերն ու դանակները եւ մերթ դեռին կը խոնարհէին: Ոռնոցողներու մոլեղնած այս խումբը Կեսարիոյ եւ շրջանի բանտերէն նոր արձակուած մահապարտներու, ոճրագործներու, զոգերու, եւ մարդասպաններու խումբեր ըլլա-

լով բանասերէն դուրս հանուած էին լոկ կեալուերներ ջարդելու համար: Լափելու ու բզկտելու պատրաստ կատաղի այս վոհմակը քրիստոնեաներու հասցէին լուսանդներով ու հայհոյանքներով խառն՝ հաւատարմութեան եւ երդման խօսքեր կ'ուզէին իրենց Ալլահին, Մարգարէին եւ Փատիշահին, «...Խամէքը միւսխլման տին արգատաշլար, պու կիւն տէօվէքը շանանէմիզ պիզի Ճիհն-Տա տավէք էսիյօր տին ամիմիզ կեալուրլարա գարշու... Գահր օլտուն քեափիք կեալուրլար, պիւկէր եաշատուն օսմանլը հէօփիւմէքիմիզ: Ալլըննլարընտան դան ազան գահրաման օրտուլարըմըգա սըրք վէրելիմ, շէհիտ օլալըմ փէյդամպէրիմիզին վէ փատիշահըմըգըն ուդրումա: Եէօրիւյէլիմ եէֆ վիմուտ, վէ ազիզ մէմալիփիմիզէ քէարիւզ էտէն նանի կեալուրլարըն պաշլարընը ֆէսէլիմ...»:

Զիրենք չըջապատօյ բազմահազար խուժանը որոնք նոյնպէս իրենց ձեռքերուն կը կրէին դանակ, սուր, երկաքի ցողեր, սօփա, մանգաղ եւ կացին, ամբոխավար այդ սճրապօրծներու կողմէ տրուած հրամանին վրայ, բարուած շարժումներով մէկ մարդու նման գետին կը խոնարհէին եւ իրենց «Ալլահ»ին ու «Մարգարէ»ին առջեւ ծունկի կուգային, եւ յանկարծ սաքի ցատկելով իրենց երդման պօռչաւքներով ու քրիստոնեաներու դէմ անարգական նոյն լուսանդներով երկինքն ու գետինը կը զզրզացնէին: Իտեա այս զարհուրելի տեսարանին՝ արդէն գիտեա թէ ամբողջ թուրք երկիրը զօրանօց մը եւ թրքութիւնը զինուոր է: Այս միջոցին Ճիհատի կազին կարեւորութիւնը՝ եւ անոր հրամանին առջեւ թուրքերու հաւատարմութիւնը ջատաղտօլօղ չազակերատ թուրք եւ հայ բանախօսներու խումբեր ուզգակի խռովարարներ ըլլալով, ճիհատի պատգամներէն մէջբերումներ կ'ընէին, եւ մարգարէին ու սուլթանին անուններով թուրք խուժանը զրդուելու այնպիսի նախապատգամներ ու բառեր կը զործածէին՝ որ այլեւս անոնց տպաւորութեան տակ թուրքեր պատրաստ էին արշաւելու եւ կեալուերներ ջարդելու: (*)

(*) Իւզպէս յանախ՝ նոյնպէս այս անգամ 1914 թուականի «Ճիհատի» այս յայտարարութեան առաջին ողջակէզը դարձաւ հայ ժողովուրդը իր «մէկ միլիոն» գոհերով եւ հայրենի երկրի աւերակներով: Ճիհատի բոլոր այն պատուէրները որոնք քրիստոնեաներու դէմ չարիք գործելու վնիռը կը կրէին՝ թուրքերու կողմէ տառ առ տառ գործադրուեցան տարագրութեան վնիռը ստացած հպատակ հայ ժողովուրդին վրայ:

Թուրք երկրի ամէն կողմերը, արտերուն մէջ արօր, կալերուն մէջ «կամ»

*
**

Որպէս եղբայրացութիւն, այս երկու կրօնքներէն քրիստոնէութիւնը իր հաւատացեալներուն ներշնչած է «խոնարհութեան» եւ «համբերութեան» ոգի, որով առաջնորդած է զանոնք զերութեան եւ ստրկութեան, եւ որպէս մարդ զրկած է ինքնապաշտպանութեան տարրական իրաւունքներէն, մինչ թուրքի կրօնքը իր հետեւորդներուն տուած է կռուելու եւ ի հարկին տիրապելու առնական կամք եւ շունչ: Առաջինի հաւատացեալները կրթնած են երկնայինի «եքեւակայական» ուժին՝ որ անմարդկային է, իսկ երկրորդի հետեւորդները կրթնած են «դրական»ին՝ որ բնութեան պահանջն իսկ է: Երկու կրօնքներու պարզեւած այս հակընդդէմ պայմանները ստեղծած են Հայուն ու թուրքին միջեւ անհաւասար ու անարդար կացութիւն մը որոնք պատճառ դարձած են անոնց թշնամութիւններուն ու դժբախտութիւններուն:

Ուժերու անհաւասարութեան այս պայմաններուն տակ Հայ եւ թուրք երկու ցեղեր միեւնոյն հոգամասի վրայ տպւած են երկար դարեր՝ բայց իրարու հետ որպէս թշնամիներ: Հայն ալ նախնական թուականներուն եթէ թուրքին նման իր զրացիին մօտենար «զէն-քով» ու «սուրով», զոյութիւն պիտի չ'ունենար մէկը միւսին խոնարհելու ու տիրելու անբնական կացութիւնը, եւ ազատ թուրքը ցոյց պիտի տար աւելի զիջող ոգի իր «կեալուր» զրացիին դէմ, պիտի զնահատէր Հայու ստեղծադործող միտքը եւ որպէս շինարար տարր՝ անոր ցեղային յատկութիւնները:

Հայը, որպէս քրիստոնեայ ժողովուրդ, թուրքի իր հպատակութեան առաջին թուականներուն իսկ զգացած է «զէնք»ի ուժի հրաշագործութիւնը թուրք սուլթաններու բռնակալութիւններու դէմ, եւ աւելի շեշտուած է անոր անհրաժեշտութիւնը երբ Հայը ունեցած է իր քաղաքական անյաջողութիւններն ու ճախողութիւնները:

Վարդ քուրքեր՝ իրենց ըրզնաներով (գաւազան), ցան ֆաղդներ ու փայտահաւներ իրենց մանգաղներով ու պալքաներով, քոնիր վառող ու լուացք ընող քուրք կիներ՝ իրենց «ակիշ»ներով ու «քակ»երով, որսորդներ իրենց հրացաններով ու հօնաներ իրենց Ասաներով վագեցին ու ջարդեցին տասնեակ հազարաւոր կիներ ու փոքրիկներ, որոնք ջարդի սարսափէն իրենց տուներէն դուրս փախած եւ ինկած էին արտերն ու կալերը, լեռներն ու ձորերը: Աւերակուած էին այլեւս հայ ֆաղափներն, գիւղերն ու տաճարները, եւ լիովի գործադրուած էին քուրք հաւատացեալներու կողմէ ճիհասի պատուէրներն ու սլառգամները:

1878-ին, քաղաքական կարեւոր դէպքերու թուականին, փոքր ազդերու ի նպաստ կազմուած «վեհաժողով»ներուն, հայկական պատուիրակութիւնը երբ Պերլինի ժողովի կողմէ արհամարհուեցաւ եւ չուզեցին զայն ժողովէն ներս ընդունիլ, պատճառը այն էր որ Հայը արհամարհած էր երկաթը, եւ անկէ ետք էր որ Հայոց յուսահատ Հայրիկը քարոզեց երկաթէ շերեփի եւ Հերիսայի ծանօթ պատմութիւնը եւ քաջաւերեց անոր ուժը, եւ կ'ըսէր հայ ժողովուրդին «...այն փոքր ազգերը որոնք ժողովին ներկայացած էին իրենց երկաթ շերեփներով, անոնք առին իրենց ՀԵՐԻՍԱՅԻ բաժինը, իսկ ես քուդրէ շերեփով ներկայացայ, զիս արհամարհեցին եւ զրկեցին հերիսայի բաժինէս...»:

Նոյնը կը հաստատէ նաեւ այդ թուականներուն Պետերբուրգի մէջ Ռուս լիազօր Իզնատիւլի պատասխանը տրուած Խորէն Նարպէյի եւ Ռուսճուզկեան վարդապետին, որոնք եկած էին Ներսէս պատրիարքի հրամանաւ խնդրելու Հայկական գումաներու ազատութիւնը, եւ կ'ըսէր, «Հայերու համար 16-րդ յօդուածէն աւելի պահանջել անկերելի յանդգնութիւն է, եւ պիտի չի կրնան առնել Պաւլկարիոյ համար տրուած ազատութիւնը, քանի որ քրքահայերը անպատրաստի գտնուած են, եւ դարձած են մեռեալ տարր Հայաստանի մէջ»:

Այստեղ թուրքը սրայէս Մահմետական կրօնքի հաւատացեալ՝ աւելի մոլեռանդ եւ ալլամերժ է քան քրիստոնեայ Հայը որ այնքան ժողովրդասէր եւ լայնախոհ է: Հայուն եւ թուրքին միջեւ տիրող անհաւատարութեան այս պայմաններուն տակ՝ կարելի էր միաժամանակ գտնել համերաշխութեան եւ բարի զրացնութեան «սիրոյ» եղբ մը, եթէ յետապայ գարերուն Արեւմտեան քրիստոնեայ կայսերապաշտ մեծ պետութիւններ իրենց քաղաքական եւ տնտեսական շահերը ապահովելու համար սրայէս կեղծ պաշտպանը քրիստոնեայ հայուն, իրենց նենդամութեամբ չթափանցեցին հայուն ու թուրքին հայրենիքներէն ներս, եւ չքաջաւերեցին վայրազ թուրքը կազմակերպելու համար Հայկական ջարդերը. եւ աւելին, եթէ անոնք հայ «կաթոլիկ» եւ հայ «րոյսքական» անուն անջատ համայնքներով երեքի չբաժնէին եւ չտկարացնէին ճշմարիտ հայութեան կենդանի ու միացեալ ուժերը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ Հրատարակչական կեդր. Յանձնախումբի Է
ՄՈՒՏ.ՔԻ ԽՕՍ.Ք Յովհաննէս Աւագ Սարկ. Տոմարժացիի ԺԳ

Մ Ա Ս Ն Ա.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. «Հայ Տոմարժայ» հոդամասը, աշխարհագրական դիրքը եւ պատմական սահմանները	1
Բ. Տեղագրութիւն — Տարածութիւն — Հողագրութիւն	4
Գ. Կողմերը, նօր սահմանները եւ պատմութիւնը	7
Դ. Կառավարութիւն եւ քաղաքական նկարագիր	12
Ե. Լեռները (Շարանիւղ լեռը, Սիմ կամ Սեւական [Սիւ- մենկեն] լեռը)	18
Ձ. Զրագրութիւն (գետեր, «գետիկներ», «նիժորներ»)	34
Է. Կլիմայ	50
Ը. Հանքերը	62
Թ. Տոմարժայի բնութեան եւ կլիմայի ազդեցութիւնը բնակ- չութեան ֆիզիքականին, կենցաղին եւ նկարագրին վրայ	65

Մ Ա Ս Ն Բ.

ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՐՋԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ՆԱԽԱԲՆԻԿՆԵՐԸ

	Էջ
Ա. Սուբարիններ եւ Խեբեր	71
Բ. Նեսացիներ կամ Հաթեր եւ Խարրի-Միսանիններ (Արիններ)	74
Դ. Թրակ-Փոխլզներ, Մոսներ եւ Արմեններ	89
Դ. Ուրարացիներ	95
Ե. Կիմներներ - Գամիրի (Կապադովկիա) Հայեր Արգեոսի շուրջ	98
Ձ. Մար-պարսիկ սիրապետութիւն, Պարսիկներ, Կապադով- կիա-Հայաստան	103
Է. Կապադովկիա մակեդոնական սիրապետութեան ճակ.— անկախ Կապադովկիա եւ Հայաստան	112
Ը. Քրիստոնէութեան մուտք Կապադովկիոյ մէջ եւ հռո- մեական սիրապետութիւն	146
Թ. Հռոմեական հին աւելարհը եւ քրիստոնէութիւնը	164
Ժ. Կապադովկեան եկեղեցիի կազմութիւնը	167
ԺԱ. Մենասաններ եւ վանականութիւն	178
ԺԲ. Կապադովկիա բիւզանդական սիրապետութեան ճակ	183
ԺԴ. Հայերու գաղթը կապադովկեան երկիրներ բիւզանդա- կան սիրապետութեան շրջանին	192
ԺԶ. Հայաստան եւ արաբական աւելարհը	198

Մ Ա Ս Ն Գ.

ԱՐԱՍԵԱՆ ԵՒ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԻ ՀԱՅ ՃՈՐՏ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ ԱՐԳԷՈՍԻ ՇՈՒՐՋ

Ա. Տոմարձայ բնակավայր Գագիկ Բ. քաղաւորի	209
Բ. Պիզու, Կիզիստա բերդ, Կալոնպաղաս, Ծամնքաւ, Խա- ւարսանք, Թաւ-Բլուր, Մասրասուն	234
Գ. Կապադովկիոյ երբեակ հայ քաղաւորներու քաղաքական կեանքը եւ վախճանը իրենց նոր կալուածներուն մէջ	264

էջ

Դ. Տումարձայ դաւեսահովիսք օրօրան Ռուբէն իշխանի եւ նախագուռը կիլիկեան անկախութեան	273
Ե. Մայր Աթոռի հայրապետները բախակից հայ քաղաւոր- ներուն եւ Տումարձայ որպէս արքունիս վայր Գրիգոր Բ. Վկայասերի եւ Գեորգ Լոռեցի կաթողիկոսներու (Պետրոս Գետադարձ, Խաչիկ Բ. Անեցի, Գրիգոր Բ. Վկայա- սէր եւ Գեորգ Լոռեցի)	295
Զ. Սեյնուզներ եւ Թուրքեր	319
Է. Հարաւային Կապադովկիոյ իշխանութիւնները եւ Ար- գեսի շրջակայքը որպէս հայկական կեդրոնավայր (ԺԲ.—ԺԴ. դարերուն):	324

Մ Ա Ս Ն Դ.

ՀԱՅ ՏՈՄԱՐԾԱՅ ԴԻԻՂԱԻԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՀԱՅ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԸ (ԿՐՕՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ)

Ա. Աւերակները կը խօսին,
Երկու սիւնները,
Պիտիկ լեռ,
Վերի եւ Վարի Կոպրները (Կոպիսառ, Կոսիսառ),
Շարանիւղ լեռը իր աւերակներով,
Մարմախօր,
Կ.Ֆրս աւերակ գիւղը,
Բիւզանդական երեք հնադարեան ճանաւներ,
Ստորերկրեայ կոթսաններ,
Հայեկ բերդը,
Գիրգովրու (Գրիգորիս),
Պելիմիսոն — Խաչ աղբիւր,
Կասդրլեռ (Կասաղոն),
Սիւմենկէնի մեծ ու պզտիկ «էօրէն»ները,
Սեւական (Սեւակն) «էօրէն»ը,
Ղալէն (Բերդը),
Սահմանափարերը (հուսուսի փար),
Խանը (իջեւան),

- Չափայու (Ջեւոյի),
 Ղըզըյնին Ղազընա կամ Խազընա) 341
- Բ. Գիւղաւանի նախկին հայ բնակիչները 380
- Գ. Գիւղաւանի հնադարեան սրբավայրերը եւ Ս. Պօղոս -
 Պետրոս եկեղեցին.— Վանքի երեւ տաճարները՝ Ս. Աս-
 տուածածին, Ս. Կարապետ եւ Ս. Խաչ:
- Ս. Բարսեղ մատուռ,
 Ս. Խաչ վանք,
 Ս. Յակոբ սրբանոց,
 Ս. Եղիա մատուռ,
 Ս. Սեփանոս սրբանոց,
 Ս. Բարսեղ եկեղեցի,
 Ոսկոխ մատուռ,
 Խաչատուռ,
 Ս. Սարգիս մատուռ,
 Ս. Աստուածածին տաճար,
 Ս. Կարապետ մատուռ,
 Ս. Խաչ տաճար,
 Ս. Պօղոս-Պետրոս եկեղեցի: 387
- Դ. Գիւղաւանի Տօմարձայ անուան ստուգաբանութիւնը
 (Ծամերաւ եւ Տօմարձայ) 411
- Ե. Տօմարձայի Ս. Աստուածածին վանքը եւ իր զոյգ կաթո-
 րոզիկոսները 417
- Զ. Աթոռ Եպիսկոպոսութեան եւ իր յարաբերութիւնը Կե-
 սարիոյ արքեպիսկոպոսական արքունին հետ 433
- Ա. Յովհաննէս Եպս. Հղնեցի
 Բ. Աստուածատուր Եպս. Մշեցի կամ Տառնցի
 Գ. Ղուկաս Եպիսկոպոս
 Դ. Անտոն Եպիսկոպոս
 Ե. Յովհաննէս Եպս. Զէյթունցի եւ իր որդին Յակոբ
 Վրդ. Զէյթունցի
 Զ. Գրիգոր Եպիսկ. Ծերուն կամ Պարոնէսեր
 Է. Առաքել Եպիսկոպոս
 Ը. Յովակիմ Եպիսկոպոս

Է. Տումարձայի վանքի գրչագրական դպրոցը	473
Ա. Գրիգոր ֆահանայ	
Բ. Մովսես ֆահանայ	
Գ. Խափյան դպիր, կոչեցեալ Գրիգոր ֆահանայ	
Դ. Պարսամ եւ Պլպուլ	
Ե. Աւագ ֆահանայ	
Ջ. Բարսեղ ֆահանայ	
Է. Կիրակոս ֆահանայ	
Ը. Յովակիմ ֆահանայ	
Թ. Գեորգ ֆահանայ	
Ժ. Ղազար ֆահանայ	
ԺԱ. Գրիգոր ֆահանայ (Մեր թիւ Գ. Ձեռագիրը)	
ԺԲ. Կարապետ ֆահանայ	
ԺԳ. Մեր թիւ Ե. Ձեռագիրը	
ԺԴ. Մեր թիւ Ջ. Ձեռագիրը	
ԺԵ. Աւետարան	
ԺԶ. Տումարձայի մեջ գրուած ձեռագիրներու յիշատակարանները	

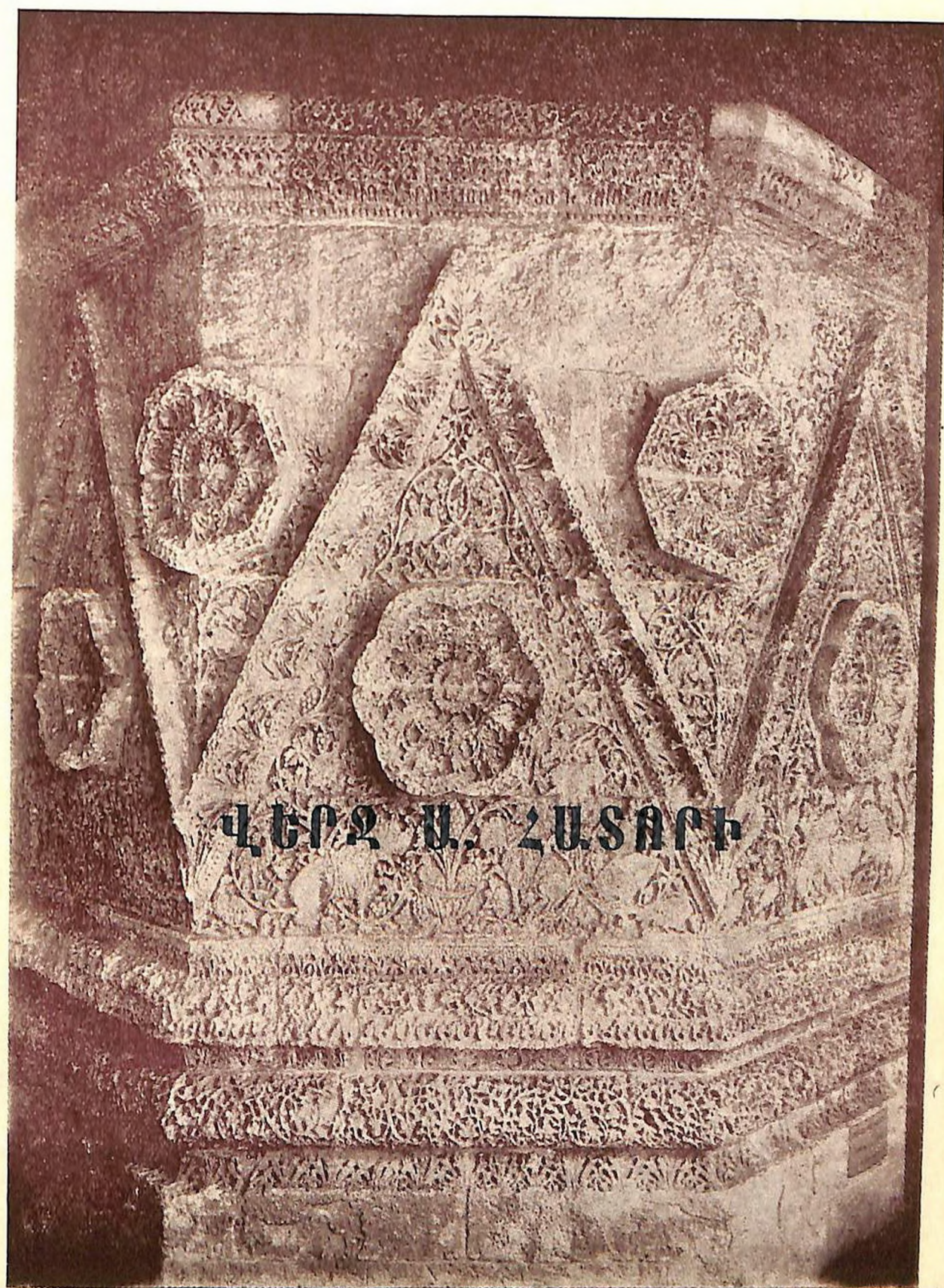
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ԳՐԻԶՆԵՐՈՒ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ	601
ՁԵՌԱԳԻՐ ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ ԿԱՄ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ	627
ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՏՈՄԱՐԾԱՅԻ ԵՒ ԿԵ- ՍԱՐԻՈՅ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ՝ ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՄԱ- ՆԱԿՆԵՐՈՒՆ	689
Armenians around Archaeus during the pre-christian era: Phrygians and Armens	699

Մ Ա Ս Ն Ե .

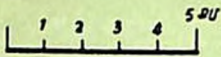
ՕՍՄԱՆԵՍԱՆ ԹՈՒՐԳԵՐՈՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ	729
Ա. Օսմանեան Թուրքերու Տիրապետութիւնը	733
Բ. Հայ եւ քուրճ յարաբերութիւնները եւ քուրճի խտրականութեան ոգին	735
Գ. Ապստամբական շարժումներ եւ բարենորոգումներ	770
Դ. Գողան Օլլու ձորապետներ	773
Ե. Աւետ ցեղը	788
Զ. Հայկական վերածնունդը եւ Հայոց քաղաքական կեանքը	805
Է. Ազգային Սահմանադրութիւն	809
Ը. Հայկական հարցը եւ անոր անփառունակ վախճանը.— Հայեր որպէս անփորձ դիւանագետներ	814
Թ. Հայ եւ քուրճ բնամութիւններու ներքին պատճառները	820
Բովանդակութիւն	833

ՎԵՐՋ Ս. ՀԱՏԱՐԻ

ԷՎԵՐԵԿ-ՓԵՆԵՍԷ
ՏԵՎԵԼՈՒԼԵՐ

ԻՆՃԷ ՍՈՒ

ԶՈՍԱԽԼՈՒ

ԶՈՒՆՈՒՐ ԵԱՅԼԱ

ՔԵԼԿԻՆ

ՃԻՒՃԻՆ

ՃԻՒՃԻՆ

ԼՈՂԵԱՍ ԳԵՐ

ՊԵԼԵՄԻՍՆ
(ՍԱՐԸՆԵՄԵՏ)

ՇԱՀՄԵԼԻՔ

ՓԱՍՏԼՈՒ

ԿԵՍԵՆԻ

ԵԱՂՇԸ

ՂՈՂԵՆՈՒՆ

ՍԵՐԿԻՏԵԼԻ

ՎԱՐԻ ԿՈՊԸ

ՎԵՐԻ ԿՈՊԸ

ՊԱՂԼՈՒ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՍԵՒԱԿԱՆ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ՄԱՐՄԱՆՈՐ

ԳԵՂՈՍ ԼԵՈ

ԲԱՆԱՍ

ԿԵՍԱՐԻԱ

ԳՈՒԼԱՔ ՏԵՓԷ

ԿԵՍՏԵՐ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՈՍԱՐԺԱՅ

ԲԻԳՈՐՈՒՆ

ՄԱՐՏԵՆ

ՏՈՒՆՇՈՒՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ԴՈՒՋԼՈՒՆ

ԲԵՆԵԹԷ

ՕՓԵԿԼԻ

ԴՈՐԵՆ

ՍԱԶԼՈՒ

ԳԱՐՐՈՒՆ

ԲԱՆԲԼՈՒՆ

ԱԼՄԻՍԹԱՆ

ՄԱՏՐԱՍԱՆ

ՍԱՆԱԹԱ

ՍԱՆԱԹԱ

ՍԱՆԱԹԱ

ՍԱՆԱԹԱ

ՍԱՆԱԹԱ

ՍԱՆԱԹԱ

ԷՏԲԵՐԷ

ՊԱՆԿԱՍԻ

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿԱՆԻՔ

ՆԻՐՋԷ

Բ

Յ

Ձ

Պ

Ս

Օ

Բ

Ա

ՍԵՎԴԵՆ

ԷԳՐԷԿ

ՍԵՎ

ԲՈՒՆԱՐՄԱՇԸ

ԱԶԻԶԷ

ԿԵՐԱՆՇԵԶԻՐ

Հ

Ս

Վ

Ի

Տ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ՍԱՐԳՍԴՅԱՆ

ԳԵՂՈՍ ԼԵՈ

[10n.]

ՀԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0688235

ЦЕНА

2005
77